

અમર્યાદ રીતે કઠણી છે, પણ એ નથી ગાંધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર કે નથી 'ગાંધીવાદ'ની સામે પડકાર. એ દીકાની પાછા રહેલા ઉદાર હેતુ અને મહાનુભાવ નિખાલસતાની કદર ગાંધીજી પોતે જ જોટલી કરશે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ કરશે, બલકે એના ગાંધીજી ભૂખ્યા છે. ત્યારે એ વર્ષ ઉપર ગાંધીજી મહાસભાના પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે નિવૃત્ત થવાનાં કારણોમાં એક કારણ તો એ હતું કે એમના અનુયાયીઓ કહેવડાવનારાઓમાં ધણા વિચાર કયાં વિના એમનું માની લે છે, એમની સાથે અધડતા નથી; મને લાગે છે કે ગાંધીજીના વિચાર અને ગાંધીજીની ફિલસૂફી સમજવામાં પંડિત જવાહરલાલે પોતાની દીકાથી અમોલો ફાળો આપ્યો છે. એમાં દેશની જ નહિ પણ 'ગાંધીવાદ' જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો 'ગાંધીવાદ'ની પણ સેવા જ થઈ છે. એ દીકા તો ધણાય કરે છે એ કોણ નથી જાણતું? પણ તે દીકા આટલા ભાવથી, ધગશથી અને નિખાલસતાથી કરવાની બીજા કોઈની શક્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે. અને ગાંધીજીની અમોલી વસ્તુઓ એમ 'દીકાની ટોકારથી તૂટી પડે એવી કાચી ધમારતો છે કે? ને હોય તો તૂટવી' જ જોઈએ; ને. એમાં કશું નહર હશે, કશો પ્રાણ હશે તો તે એ દીકામાંથી વધારે બળ અને પોષણ એળવશે. ગાંધીજીએ પોતે આ વસ્તુ પોતાના એક તાજા લેખમાં સરસ રીતે મૂકી હતી : "સારું છે કે પંડિત જવાહરલાલ ખાદીમાં માનનારા છે. પણ ધારો કે વધારે અભ્યાસ પછી ખાદીનો છઞ્ચોક વિરોધ કરવાની એમને ફરજ લાગે તો શું ખાદીભક્તો માથે હાથ ઈર્ષને ખેંસશે? મને આશા છે કે ખાદી અને તેની શક્તિ વિષેના સોળ સોળ વર્ષના અનુભવ પછી આજે એવા ખાદીભક્તો પડ્યા છે કે જેમની ખાદી વિષેની શ્રદ્ધા તેની ખૂબીના ગાનપૂર્વક છે. પણ જો એ શ્રદ્ધા એ લોકોએ મારી પાસેથી ઉછીની લીધેલી હશે, તો તો એક પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચકે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે સાચું પડશે કે મારા મરવાની સાથે ખાદી પણ મરશે, અને મારો અભિદાહ કરવાને માટે ચૂરા થયેલા રેંટિયાનાં લાકડાં ઠીક કાંમ આવશે." આ ઉતારામાં 'ખાદી'ને બદલે મૂકો શબ્દ 'અહિંસા,' 'સાયામહ' કે ગાંધીજીને અમોલી એવી ગમે તે વસ્તુ : એની

વિરુદ્ધ થતી ટીકા પરત્વે એ વસ્તુઓના ભક્તોની જે સાચી વૃત્તિ રહેલી જોઈએ એ સરસ રીતે આ ઉદ્દ્યોગમાં આલેખાઈ છે. અને જવાહરલાલ તો કેઈ પારકા ટીકાકાર નથી, આપણા પોતાંકા ટીકાકાર છે.

હા; પણ એ પુસ્તક ગંધીજીના અનુયાયીઓ કહેવડાવવાનો દાવો કરનારાની સામે શુદ્ધ પડકાર છે, એમાં શંકા નથી. આ અનુયાયીઓ પંડિત જવાહરલાલની ભાષામાં એવા છે કે જેમને “હિંમત કે આરિત્ર્યજન કેળવવાનું તો દૂર રહ્યું; કૃશ શરીર અને નિર્સ્તેજ દેખાવમાં જ સાધુતા રહેલી છે એવી કલ્પના તેમના મનમાં ધર ધાલી બેઠી.” (પૃ. ૧૧૯) “તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કળાગામીના ધણા લોકો વંચ્ય શાંતિવાદીઓ, અથવા ટોલ્સ્ટોયર્સાઈ અપ્રતીકારીઓ અથવા કેવળ એક મંકુચિત પંથના અનુયાયીઓ થઈ રહે છે, અને જીવન માથે તેઓ સંપર્ક જોઈ બેઠા છે. અને ચાલુ મમાજરચનાને નિભાવી રાખવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ, અહિંસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આજુમાજુ બેગા કરે છે.” (પૃ. ૮૮૨). જેમને આ વર્ણન લાગુ પડતું હોય કે લાગુ પડતું લાગે, તેમણે આ પડકાર ગ્રીહી લેવો જોઈએ. એમના આરોપ સિદ્ધ કરવાનો પડકાર કરીને નહિ, પણ પોતાના જીવનથી તેને જોડે પાડીને.

પણ જવાહરલાલની જીવનકથાનું મૂલ્ય ઉપર કહેલી ટીકા અને પડકારમાં જ સમાયક્ષુ નથી. નિત્ય વિકાસવંત જીવનના અમાધારણ વિકાસક્રમનો પોતાને મુજે કહેવાયેલો એ ઇતિહાસ છે. આપણામાંના કેટલા પોતાને વિષે આ ઉદ્દ્યોગ, કાઠી શકે એમ છે: “મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો ચાલુ અનુભવ મને થયા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે થાય છે. અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે; અને એકંદરે જીવનને જીવવાયોગ્ય બનાવે છે.” (પૃ. ૮૫૨). ૧૫ વર્ષની લડત પછી આપણામાંના ધણી, ૪૬ વર્ષની હિંમરે તો, ચાકીને લોચ થયાની લાગણી અનુભવતા હોઈશું, આપણામાંના ધણાખરા વિકાસનો અનુભવ જ જોઈ બેઠા હોઈશું, નિત્ય નવીન વિકાસનો અનુભવ કરી રહેલા એવા, હું તો ખીજ

એકલા ગાંધીજીને જ નહીં હું. અને સાચે જ જગતમાં આમ મતત વિકાસનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિઓ વિરલ છે. આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીરજીવનની કથા છે; યુવાવસ્થાથી જ વૈભવ-માત્રને ફગાવી રણમાં ઝૂઝનાર અનેક આધાતોથી માથું લોલિયાળું થયા છતાં માથું અણુનમ રાખનાર, બલકે માથું હાથમાં લઈને ઝૂઝનાર યોદ્ધાના જીવનની કથા છે. આ ભરચક જીવન તો હજી અધું થયું. એને પરિણામે એઓ શાંતિથી કિચ્કારી શકે છે: “જીવનને એક અત્યંત રસમય સાહસરૂપે દેવધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ધણુએ શીખવાનું છે, ધણુએ કરવાનું છે.” આ જીવનમાંથી શિખાઈ, કાર્યનિષ્ઠા અને આત્મબલિદાનની પ્રેરણા કેને મળ્યા વિના રહે ?

એ તો એ પુસ્તકની અસાધારણતા છે, પણ એટલી જ માત્ર એની ખૂબી નથી. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આકરામાં આકરી રીતે છતાં ‘લાજવાળ’ રીતે એમણે જેવી વહી વાંચી છે તેવી કેટલાય વર્ષો થયા વચાવલી નહીં નથી. કેટલાય અંગ્રેજો એ પુસ્તકથી ચકિત થયા છે. તેનું એકલું કારણ એ નથી કે તેમની જ ભાષાને તેમને ચકિત કરે એવી સુગમતા અને કુશળતાથી એક પરદેશીએ વાપરી છે; પણ તેમની કારકિર્દીને વિષેનું નયું” પણ કડવું સત્ય તેમના હૃદયસોસરું પેસી જાય” અને તેમની ખુદિમાં જીતરે એવી રીતે પંડિતજીએ રજૂ કર્યું છે. અને અંગ્રેજોને વિષે ગમે તે કહીએ પણ એ વસ્તુની કદર કરવાની તેમની શક્તિ છે એટલું તો કહેવું જ પડશે. આપણા સ્વાતંત્ર્યના મહાભારતનાં અનેક નાનાં મોટાં વર્ણનો લખાયા છે, પણ આટલું ઉદ્ધત, આટલા ગંભીર ચિંતનથી અને આત્મનિરીક્ષણથી ભરેલું, આટલું તાદરશ વર્ણન બીજું એકે નથી લખાયું. એ પોતાને જ હિંદેશીને લખાયું છે, એ મંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી, છતાં એ અપ્રતિમ છે. આપણા પુણ્યશ્લોક, સૃષ્ટીતનામ, વશકાય મહાજનો — હકીમમાહેજ અજમલખાન, દેશખંડુ દાસ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, લાલા લાજપતરાય, મૌલાના મહમદઅલી, પંડિત મોતીલાલજી, અને છેલ્લા છતાં ઓછા અમર નહિ એવા ગણેશ શંકર વિદ્યાથી — એ પુસ્તકના પાનામાં આપણી આગળ સજીવ મૂર્તિ સમા ખડા

યાય છે, એમને જાણે આંખ આગળ જોઈને આપણે પ્રણામીએ
 છીએ. આપણા કેટલાક રાગો — કોમવાદ, અને દ્વિંસાક્ષરી
 ત્રાસનીતિ — નું એમનું તલસ્પર્શી પ્રયત્નકરણ, મહન ચિંતન અને
 અભ્યાસનો અનોકો નમૂનો છે. આપણા જ છતાં આપણને
 રસનારા અને દગો દેનારાઓને એમના આબખા કાયમ ચમચમશે.
 કેટલુંક એમનું પ્રયત્નકરણ — દેશી રાજ્યની એકદંત્ય સત્તાનું,
 કોમવાદનું, સામ્રાજ્યવાદનું — બક જેવા લેખકની અગ્નિ ઝરતી અને
 વિવેકભરી શૈલીની યાદ આપે છે. ગાળમેજી પરિવહનાં કાળાં
 કંઈક રસ્તાનોને અહીં બેઠા બેઠા — જેલમાં બેઠા બેઠા — એ
 કારસ્તાનોના અંગત જાણકારના જેટલા જ્ઞાનથી એમણે ઉદારા
 પાડ્યાં છે. અને આ બધા ઉપરાંત એમના પુરુષસિંહ પિતા
 વિષેના અને યમદેવને પણ જેને લેવાનો લોભ થયો હશે એવી,
 વીરાંગના પત્ની વિષેના એમના પ્રેમભક્તિથી ટપકતાં કાવ્યોનું તો
 કહેવું જ શું? વળી ક્યાંક ક્યાંક મુદ્દનાં વર્ણનમાંથી વિરામ લઈ
 ત્યારે તેઓ પોતાના અંતર્ગમાં વાચકને ડોકિયું કરાવે છે
 ત્યારે વાચક, પંડિતજીની ગમે તેટલી મહત્તા છતાં તેમની સાથે
 મહદ્વયતા અને સામ્ય અનુભવે છે, તેમના તરફ વહાલથી બેભરાય
 છે. જુઓ ઘોડા નમૂના. આચાર્ય ગિદ્વાણી નાભામાં પકડાયા
 અને પોતે તેમના માથી બહાર રહ્યા, ત્યારની એમની મનોવૃત્તિ
 જુઓ. “ સાથીના પ્રત્યેની વફાદારી તો કહેતી હતી કે નાભામાં
 જઈને પકડાવું. પણ અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગમ્યો
 અને મને રોક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે
 મલાહને મારી નબળાઈને ઠાંકવાનું બહાનું બનાવી. કારણ, આખરે
 એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો તે મારી નબળાઈને
 લીધે, અને નાભા જેલમાં પાછા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે.
 એક સાથીનો આવી રીતે ત્યાગ કરવા માટે અને હંમેશાં શરમ
 યર્ષ છે. શરાતનના કરતાં ડહાપણની સલાહ આપણે ધણીવાર
 માની લઈએ છીએ તેમ મેં પણ કર્યું. ” (પૃ. ૧૭૯). અને
 લાડીમારના અનુભવના સુસ્મરણીય સ્વપ્ના પ્રકરણમાં તેમણે
 આપેલા ચિતાર કાણુ બૂલશે? “ પછી એકાએક મેં જોયું કે
 રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ બેઠો છું; અને માગ રથાનથી થોડા

જ અંતર ઉપર બધી દિશામાં સ્વયંસેવકાને મારીને ભોંયભેગા કરતા પોલીસો દેખાતા હતા. યંત્રવત્, તરત જ નજરે ન ચડી જઈ તે માટે, હું આસ્તેથી રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હું થોભ્યો અને મારા મનની સાથે દલીલ કરી; અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી. આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડીક જ ક્ષણ આલ્યા હશે, પરંતુ બે લાગણીનું મને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે : એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન; અને મારે રથાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામદર્દના જેવું વર્તન ન સાંખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય. આમ છતાં શૌર્ય અને કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હું કદાચ મર્દને બદલે નામદર્દ પણ બની ગયો હોત. . . . આ વખતનો મારા બયાનક હતો, આગલી સાંજે હું જે સાદે દષ્ટિ અને સ્થિર મગજ રાખી શક્યો હતો તે હું જાળવી ન શક્યો. લાઠીના ફટકાઓથી હું અરઘો અંધ જેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઠ રોપથી મારું હૃદય વ્યાકુળ ચર્ષ જતું હતું, અને સામે પ્રહાર કરવાની મારી ઇચ્છા બિભરાર્થ આવતી. સામે બિભેશા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી જેમ્ની પાડીને તેના પર જાતે જ સત્રારી કરવા આહું તો સહેલાઈથી કરી શકું એમ છું, એવો પણ ખ્યાલ મને આવ્યો; પરંતુ લાંબા સમયનાં ધડતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં, અને એકાદ ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ ઉઠાવ્યો હશે તે મિવાય મેં એક હાથ સરખો ન ઉઠાવ્યો.” (પૃ. ૨૭૯, ૨૮૩). અને કરુણતામાં સર્વોપરી એવો એક છેલ્લો ઉતારો : “મારા ધરડાં માતૃશ્રી ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતા કેવા પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આલ્યા કર્યો. મારી અહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત ? મને લાગે છે કે બહુ ટકી નહોત. બાર બાર વરસ થયાં જે પાઠ લખવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે, હું ધારું છું, એ દશ્ય આગળ ભુલાઈ જાત, અને અંગત કે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તેનાં કેવા પરિણામો આવે તેની ગણતરી મેં ન કરી હોત.” (પૃ. ૫૪૭).

આ પુસ્તકના અભ્યાસથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી અને સ્ફૂર્તિ અને ચેતન મળે છે તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છોડ્યે પાડવે એમ નથી.

પણ પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકને પ્રથમસાની કશી વાણ છે કે? એની સ્તુતિનો તો એક સ્તોત્રરત્નાકર જન્યો હશે, અને મને લાગે છે કે પંડિતજી પોતે એથી ગૂંચળાતા હશે. એટલે એમાં વધારો ન કરું. એમણે એકવાર મને કહેલું : 'મને એઈમ્પ્રેડ' જેવાની સ્તુતિની એટલી કિંમત નથી, જેટલી ટોમ્સને 'એપ્રુઝર્વર'માં કરેલા અવલોકનની કિંમત છે.' એટલે હવે એ પુસ્તકનું એક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, એક અદના માધ્યાની દૃષ્ટિએ, અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

કદાચ મૌને ખબર ન હોય કે આ પુસ્તકનું મૂળ નામ 'જવાહરલાલ નેહરુ — એક આત્મકથા' ન હતું. એ નામ તો પુસ્તકના અંગ્રેજ પ્રકાશકે આપેલું છે. પંડિતજીએ પોતે આપેલું નામ હતું. 'જેલમાં અને જેલ બહાર,' અને સાથે ઉપનામ જેડયુ હતું : 'હિંન્ની તાજ તવારીખ ઉપર આત્મકથનયુક્ત ચિંતન.' આ નામ 'વધારે માત્ર' અને યોગ્ય છે, અને એ નામ અપાયું હોત તો ધણા વાચકોને 'આત્મકથાના' ફેટલાક અશોની એ પુસ્તકમાં ખોટ લાગે છે તે ન લાગત. આગળમાં શુદ્ધ આત્મકથાની ઝલક આવે છે ખરી; ઇ. ત. જ્યારે તેઓ પોતાનાં બાળપણનાં થોડા સમયો આપે છે, અને વિશ્વાયત અને યુરોપમાં જીવનનાં છૂટાજવાયા સમયો આપે છે, જેવા કે નોર્વેમાં સહેલગાદ માટે ગયા ત્યારે એક અંગ્રેજ મિત્રે તેમની જિંદગી કેવી રીતે ખમાવી હતી તેનું અને એવા એકાદ જે પ્રમગોનાં વર્ણનો. પણ આ પ્રમગો ફેટલા એછા છે? આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાય નહિ. પેલા અંગ્રેજ મિત્રનું નામ પણ આપણને જાણવાનું મળતું નથી. જે પાનાનાં એક પ્રકરણનું નામ આપ્યું છે. 'મારું લગ્ન અને હિમાલયમાં એક સાહસ' — મેં તો એ પ્રકરણને 'હિમાલયમાં એક સાહસ' એટલું જ નામ આપવાની છૂટ લીધી છે — એમાં લગ્નને વિષે એક કે જે વાક્ય આપ્યા છે પોતાની બહેનનાં લગ્ન વિષે પણ આના કરતાં વધારે વિગતો આપી છે. એ પુસ્તકમાં

એમને જેવા છે તેવા જોઈએ છીએ, અધીરા, આકરા અને વળી પ્રસન્નગંભીર, નિરાશામાં દુઃખતા અને વળી આશાભર્યા ગિડતા — એમનાં પાનામાં એમનાં હાસ્ય અને એમનાં અશ્રુ પણ ધણીવાર આપણે પ્રગટ જોઈ શકીએ છીએ, છતાં જાણે એમ લાગે છે કે કંઈક રહી ગયું છે, કંઈક વધારે અંગત પરિચય આપ્યો હોત તો ! ધણે ઠેકાણે એમનું લાગણીના ઝંકાર અને હૃદયના ધબકાર કીલતું ગદ્ય ગીતિકાવ્ય બને છે, ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે જાણે વર્તમાન-પત્રોને માટે એઓ લેખ લખતા હોય એમ લાગે છે. આ અસમાનતા ખૂબે છે, પણ સમજાય છે. એમણે ક્યાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખ્યું છે? એમનો ક્યાં સંપૂર્ણ આત્મકથા લખવાનો ઉદ્દેશ હતો? એઓ તો જેમ બોલે છે તેમ લખે છે, અને એટલે જ ઉત્તમ લેખનનો પ્રાણ — પારદર્શક સાચાપણું — એમાં ટપકે છે, એની પ્રવાસરહિતતા જ એની ખૂબી ધર્મ પડે છે. આત્મકથા પૂરી લખવા જ એમણે ધારી હોત તો કદાચ એમણે આવાં પુસ્તક જેવાં ત્રણ ભર્યાં હોત — કારણકે એમની કલમને શબ્દો શોધવા પડતા નથી, એમનું અવલોકન વસ્તુઓ અને મનુષ્યોના અંતરતમ ગૂઢોમાં પ્રવેશે એવું છે, એમનો વિનોદ પોતાને ભોગે પણ આનંદ મેળવી શકે એવો છે, એમનું પૃથક્કરણ અટપટી પરિસ્થિતિને પણ પહોંચી વળે એવું છે, એમને નિર્દય આત્મનિરીક્ષણ આવડે છે. જીઓની એમના પિતાશ્રી અને ગાંધીજીને વિષેનું પ્રકરણ (પૃ ૧૯૦-૨૦૫); વિનોદના કુવારા ઉગાડતું નાભાપ્રકરણ અને કુરોપવાસનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૬૮-૧૭૯); મૌં મહમદઅલી વિષેનું જીવનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૮૦-૧૮૫); આ પ્રકરણનો બાકીનો ભાગ ખીજા પ્રકરણમાં લેવાયો હોત તો એ પ્રકરણ સર્વાંગસુંદર થાત; અને ધર્મચર્યાનું પ્રસન્નગંભીર પ્રકરણ (પૃ. ૬૦૨-૬૧૯). આ અને આવાં પ્રકરણો સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

પણ મેં કહ્યું છે તેમ એમનો ઉદ્દેશ જીલ્લો હતો. એમણે તો જેલના એકાંતવાસને ભૂલવા, પોતાના જ વિચારને જાણે પોતે સાંભળવાનો સફળ પ્રવાસ કર્યો છે, દિંદની તાજી ઘટનાઓથી પોતાના મન ઉપર થયેલા આઘાતો અને તેમની સામે એ મન વડે થયેલા પ્રત્યાઘાતો એમણે પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે ઉતાર્યા

છે. એમ કરતાં એમણે પોતાના મનનું અને તેની આસપાસના
 વાતાવરણનું એવું ચિત્ર આપ્યું છે કે એમની આકરામાં આકરી
 ટીકા અને એમના હયમયાવી નાંખે એવા પ્રત્યાઘાતો સમજી શકાય
 છે. અમીર અને શાહમદાની જેમ રહેનાર પિતાએ આપેલા
 અનેક વારસાઓમાં શુદ્ધિની અમીરીના અભિમાનનો વારસો પણ
 એમને મળ્યો છે, એટલે ઊતરતી શુદ્ધિસામગ્રીવાળાની સાથે એમની
 જોડ જનમતી નથી, એવાઓની સાથે એમને અડવું અડવું લાગે છે.
 ધર્મ અને ધાર્મિક બાબતો વિશે ઉપરજીલ્લી વૃત્તિ રાખવાની
 તાલીમ મળવાને લીધે ધર્મભાવનાનાં ગંભીર ઊંડાણ એમના
 હૃદયને ઊછાળી શકતાં નથી, અને સાદાઈનું જીવન એમને 'શુદ્ધ,
 આનંદહીન, પ્રકાશહીન, ઘણદરી જીવન' લાગે છે. રાજ કરવાને
 અને હુકમ કરવાને ગમ્મેલા એમણે કતવ્યની અને દેશની હાકલની
 આગળ 'આસાપાસને મહત્ત્વ આપ્યું છે. વિલાસવંશવર્મા
 જીએલા એમણે એ બધું ટાંકે મૂખી સતત ઉભરા અને મજૂરી
 કરવાનું પમંદ કયું. છૂટછાટથી અને સમાધાનથી આકુળબાકુળ
 ચનારી એમની શુદ્ધિ જનાં એમનું આખું જીવન એમને
 મમાધાનોથી ભરેલું બેનાવડું પડ્યું છે. અલૌકિક પુરુષાર્થ અને
 ઉચ્ચ નીડરતાની ભૂતિસમા ગાંધીજી પ્રતિ એઓ અચૂક રીતે
 ખેંચાયા, પણ તેમની તપશ્ચર્યા અને તેમની ધર્મભીરુતા એમને
 કંઈક વસમાં લાગ્યાં છે. પરસ્પર ભિન્ન નિષ્ઠાના વમળમાં એમને
 મપડાવું પડ્યું છે અને એમના અપ્રતિહત ઉત્સાહને કહી કહી
 નિરાશાના ઊંડાણ જોવાં પડ્યાં છે. આ બધાથી એમના જીવનની
 કેટલીક અટપટી લાગતી સમસ્યાઓ સમજી શકાય છે. અને એ
 માનસિક વાતાવરણમાં બાલ વાતાવરણે પ્રતિ કરી. સાત માત
 વર્ષની, સામાન્ય માણસના ચિત્તને બમાવી નાંખનારી એકાંતભરી
 જગત — એ દરમ્યાન પરમપ્રિય પિતાનું કઠોર જોડજીવનજનિત
 અવસાન, માતાની માદગી, માતાની ઉપર થયેલા લાહીપ્રહાર,
 અને કંઈક હૃદયને પણ ભેદનારી, વીરાંગના પત્નીની બંનેને
 મૂઝવનારી માદગી. આથી એમનું મન ઘણીવાર ખાદું થાય,
 બહારની ઘટનાઓને બિહામણી જુએ, બીજાના દ્રોહો અને
 મૂર્ખાઈઓથી વધારે પડતું અકળાઈ જાડે એમાં શું આશ્ચર્ય

છે? એમણે પોતે જ નથી કહ્યું કે તીવ્ર વેદનાના કાળમાં આ પુસ્તક ન લખાયું હોત તો કદાચ પોતે વધારે મંથમથી લખ્યું હોત? કદાચ વધારે સમજ અને સમભાવથી પણ લખ્યું હોત એટલું ઉમેરું?

ગાંધીજીની ઉપર કર્મપરાયણતા અને આખા દેશની નાક જાળવવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારંવાર અંજલિ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ એક સ્થાને કહે છે: “સોડોને હાલથી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ મર્વસામાન્ય માણેથી પર છે. ખ્રીજઓને જે માણે લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી.” (પૃ. ૮૮૨) અને આમ છતાં તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે. પદનાના મવિનય સાંગ જાંઘ કગવાના કગવથી એઓ અકળાય છે અને એક ‘સાથીની ભૂખના કારણે’ કરેલા ગાંધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિંદે છે, ગાંધીજીના વિધાનને ‘ભયાનક અને અનીતિમય’ કહે છે. યાજ્ઞથી એ નિર્ણયને તો તેઓ યોગ્ય ગણે છે, પણ એ નિર્ણય માટે ગાંધીજીએ કરેલી દલીલથી જ તેમને પુણ્ય-પ્રકાપ ઊછળે છે. પોતાની વ્યાકુળતામાં ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ જૂલી જાણે છે. ઠાઠ પણ નિર્ણય કરતી વેળા હૃદયને ચીરીને તેમાં રહેલાં તમામ ગૂઢોને પ્રકટ કરવાની ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી; તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની જૂલ થઈ તેથી જ ગાંધીજીએ લડત સમેટી લેવાનો આખરી નિર્ણય કયો, ન્યારે સાથીની જૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ બાનને પરિણામે લેવાયો હતો. જેલની એકાંતતાની અકળામણમાં પંડિતજી મર્યાદા ઝાળંગીને જેલ બહાર કદી ન વાપરત એવી લાખા વાપરે છે.

... એક સ્થાને પોતે એક સાચું સત્ય મૂકે છે: “સાંખ્યા અનુભવથી હું ચીંજ્યો હતો કે જેલમાં મળતી ચોડીધણી માહિતી પરથી ઠાઠ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી.” (પૃ. ૬૦૪) પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ઠોકર મારે છે અને જેલમાં બેઠા બેઠા બહારની ઘટનાઓને મૂળવે છે અને મૂલવતાં મર્યાદા ઝાળંગે છે. હરિજનપ્રવૃત્તિ લો. એને જે નવું સ્વરૂપ મળ્યું તેના સંબોધે તેઓ ધડીબાર જૂલી જાણે છે. હરિજનોની અસાધારણ

થાય છે મૌલાના વિષે તો તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “તેમનામાં ચચળ વાંકપડતા હતી, પણ ધણીવાર તેમના કારમાં કટાક્ષથી ધણાના દિલ દુખાતા, અને તેમણે ધણા મિત્રો એથી જ ખોયા કોઈ પણ તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમાં રહી જ ન શકે, ભયેને પરિણામે નખોદ વગરું હોય ” આ લખતાં પડિતજી ભૂલી ગયા છે કે પોતે પણ મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી ટીકા કરવાની તલબ છોડી શકતા નથી આના જે દાખલા ટાંકુ જ્યારે મરકારનો પક્ષ લેનારાઓને પેની ‘વકાદાઁ ભરવાડણુ’ની ઉપમા આપે છે, અને મધ્યમમાગીઓનો મુદ્દારેખ ‘દ્રાઈ, દ્રાઈ અગેન’ (ફરીફરીને પ્રયાસ કરો) એ નહિ પણ ‘કાઈ, કાઈ, અગેન’ (ફરીફરીને પોક મૂકો) એ છે એમ તેઓ કહે છે ।

હવે જુઓ ગાંધીજીની ટ્રસ્ટીપણાની દલીલની તેમની આકરી ટીકા દેશી ગળઓ પ્રત્યે ગાંધીજીએ હમેશા દયા નથી રાખી એમ તેઓ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાશીમાં હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાંધીજીએ રાજાઓ પ્રત્યે વર્ષાવેના ધગધગતા અગાર વણુવે છે, પછી માને છે કે એ અગાર હવે હોલાઈ ગયા છે, અને ગાંધીજી મધ્યમમાગીઓના કરતાં પણ મોળા થયા છે એમને શી ખબર કે ગાંધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉગ્ર થયા હશે પછી ટ્રસ્ટીપણાની દલીલ ઉપર પોતાની ઠીકા કરતા લખે છે “જે આ ટ્રસ્ટીપણાના વિચારમાં કંઈ તથ્ય હોય તો અત્રેજ મરકાર પોતે હિંદી મરકારના ટ્રસ્ટી છે, એવો દાવો કરે છે, તે માટે આપણને શો વાધો હોઈ શકે ?” (૫ ૮૫૯) આ કટાક્ષ પડિતજીની ત્રીન જુદીને શોભતો નથી તેઓ એટલી મરળ વાત કેમ ન સમજતા હોય કે ટ્રસ્ટી ટ્રસ્ટીની જગ્યાએ ફસી ખેસી નથી શકતો, ટ્રસ્ટીને સ્વીકારવો પડે છે પડિતજી પોતે જ એક ઠેંગણે કહે છે ‘વખતે એમ પણ બને કે આજે ગાંધીય સ્વાતંત્ર અને ઇંગ્લંડ માથેનો સળધ તોડવાની આગ્રહી એવા મારા જેવા માણસોના વિચારો બદલાઈ જાય, અને તેઓ સમાજવાદી ઇંગ્લંડ માથે ગાંધ સળધ જળવવાના પક્ષના મને અમાગમથી કોઈને અત્રેજ પ્રજા માથે સહકાર કરવામાં વધી છે જ નહિ, તેમના મામાજ્યવાદ સામે

રિયતિ બૂલી જાય છે. તેમને ન્યાય અપાવવા માધુ' નીચું નમાવવાનું પણ કદાચ કર્તવ્ય થઈ પડે એ તેઓ જ્ઞેતા નથી; અને પછી મહાસભાના અવેશ પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મંદિર-પ્રવેશના ખિલ માટે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોનાં ધર ગણુતા અથવા ઝોટલા ભાગતા જોઈને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાંધીજીના ઉપર પોતાની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે : “ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના ખીજ કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હજારો લોકો જેલમાં પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું.” આવી રીતે અનીતિમય વિધાનો અને અનીતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શકનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર ગાંધીજીને વિષે એ જ પંડિતજી આ ઉદ્ગારો મુક્ત કંઠે વાપરે છે. “આ બધું જતાયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે! . . . હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાતત્વ, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નમ્ર હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યાં છે..... બહુ જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મુખ બન્યા. અને આ પ્રાચીન અને પીડિત જૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા.” (પૃ. ૮૧૮-૮૧૯). ગાંધીજીના કેવા અજબ વિરોધાભાસો! પણ કોણ કયાં છે? જોનારથી દષ્ટિમાં કે જોવાયલી વસ્તુમાં? અરીસામાં કે અરીસામાં જોનાર અકળાયલા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમાં?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિષે પંડિતજીએ લખેલું બધું વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનું એમનું પૃથક્કરણ સાચું છે, પણ જેલ બહાર આ પુરુષક લખાયું હોત તો પંડિતજીની કળાદષ્ટિ અને રસવૃત્તિને અસંગત એવો કોષ અને અસહિષ્ણુતા એમાં પ્રવેશત? આ પ્રકરણો વધારે પડતાં લાંબાં છે, એમાં પુનરુક્તિ પણ પાર વિનાની છે, પણ ખેચાર સ્થાને અનુદારતા છે. પરિણામે મૌલાના મદમદઅલીને વિષે લખતાં એમણે જે ટીકા કરી છે તેવી જ ટીકાને પોતે પાત્ર :

અમારો વાધો છે; અને તેને તેઓ ફેંકી દે તો તેમની માથે સહકાર કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ જાય.” (પૃ. ૯૩૨-૩૩). જો આ સહકાર શક્ય હોય, અને પંડિતજી કહે છે કે અમુક શરતે એ શક્ય છે, તો અમુક શરતે જમીનદારોનું કે રામજ્યોનું, ટ્રસ્ટીપણું શક્ય શા માટે નહિ? એ ટ્રસ્ટીપણું પણ બિનશરતી ન હોય, અને પેલા સહકાર કરતાં લેશમાત્ર જીદું કે વધારે અર્થવાણું ન જ હોય.

‘હુકમપલટો કે બળાત્કાર’ના મનનપૂર્ણ પ્રકરણમાં દરેક કાર્યકર્તા માટે અને અહિંસાના અભ્યાસી માટે પુષ્કળ સામાન લખ્યો છે. ધ્યેયની ધ્યેય તરીકે, પરીક્ષા થાય, અમુક સાધનોથી એ શક્ય છે કે શક્ય નથી એ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા ન થાય, એ એમનું વિધાન હોવરહિત છે. “પણ,” તેઓ કહે છે, “આજે તો, આપણા ધ્યેયને આપણે અહિંસાની કસોટી પર તપાસીએ છીએ, અને જો એમાં એ ન ઊતરે તો તેને ફેંકી દઈએ છીએ.” (પૃ. ૮૮૦) આ એમની ટીકા વાજખી છે? ગાંધીજીએ કે બીજા દાર્ઢ પણ જવાબદાર નેતાએ બાર મૂક્યો છે તો તે સાધન ઉપર મૂક્યો છે, સાધનની શુદ્ધિ અશુદ્ધિની વાત કરી છે, પણ ધ્યેયને સાધનની કસોટી ઉપર કાઢીએ નથી ચડાવ્યું. પણ ધ્યેય જ હિંસક હોય તો? મારો દાર્ઢની પામે થપાટ મારીને ધડિયાળ લેવાનો ઇરાદો હોય તો એ મારા ધ્યેયનો વિચાર કરતાં હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન આવે કે ન આવે?

એ જ પ્રકરણમાં એઓ ચોખ્ખી રીતે કહે છે: “જો અહિંસાથી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ, તો દેશી રામજ્યો અને જમીનદારોનો તથા સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલ અને સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ? આ બધું અહિંસા દ્વારા કરવું શક્ય છે કે નહિ, એ પ્રસ્તુત મુદ્દો નથી. મુદ્દો એ છે કે કાં તો એ બંને ધ્યેયો અહિંસાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવાં છે અથવા બેમાંથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કહી શકાય કે અહિંસાત્મક ઉપાય કેવળ વિદેશી ગભ્યકર્તા સામે અજમાવી શકાય. પ્રથમ દર્શને તો એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થસાધુ વર્ગો અને વિરોધીઓ સામે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે સહેલો હોવો

નંદીએ, કારણકે પરદેશીઓ કરતાં તેમના ઉપર માનસિક અસર
 ધારે થવી જોઈએ.” (પૃ. ૮૮૦). વળી: “અદ્વિસાએ
 પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉચ્ચ શક્તિ પ્રગટ કરવી
 જોઈએ, અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજવ્યવસ્થાને
 બદલવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.” (પૃ. ૮૮૩).
 આ વિધાનો ગાંધીજી કબૂલ કરે એટલું જ નહિ પણ એની નીચે
 સહી કરી દે. પણ એટલા જ કારણસર ગાંધીજી કહે છે કે,
 ‘જરા ધીરા થાઓ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વિદાય દેવાના પ્રથમ
 ધ્યેયને સંપૂર્ણ થવા દો, સામાજિક ધ્યેય પછી આપોઆપ ન આવે
 તો સહેલાઈથી આવશે.’ પણ કેટલાકને પ્રથમ ધ્યેય સાથે
 સામાજિક ધ્યેય પણ આજે જ ભેળવવું છે અને દેશી રાજ્યોને
 રજા આપવાનું પણ ભેળવવું છે. ગાંધીજી કહે છે, ‘થોડા ધીરા
 થાઓ, શ્રદ્ધા રાખો.’

અહીં પંડિત જવાહરલાલ કદાચ અધીરા થશે, અને મને
 અંધ શ્રદ્ધાવાદીનું ખદ આપી દેશે. એઓ તો કહે છે કે,
 ‘અદ્વિસા આપણને અતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની
 શંકા છે.’ આ શંકાને જરાય સ્થાન હોય તો શ્રદ્ધાને શા સારું
 એટલું જ સ્થાન નહિ? અહીં જ ગાંધીજી અને પંડિત
 જવાહરલાલની વચ્ચે અંતર પડે છે. આનું સ્પષ્ટ કારણ એમની
 પ્રધાનપણે પશ્ચિમી તાલીમ છે. વિલાયત અભ્યાસને માટે પંડિતજી
 મયા તેના પહેલાં એમને આપણા દેશમાં થોડા વર્ષ વધારે
 ગાળવાનાં મળ્યાં હોત, અને આપણા વિપુલ આધ્યાત્મિક
 અને ધાર્મિક સમૃદ્ધિ અવસોકવાની અને તે વાતાવરણ પોતામાં
 ઉતારવાની તક મળી હોત તો કેવું સારું થાત! દેશના એમના
 અગાધ પ્રેમ સાથે આટલી સામગ્રી લગત તો સોનામાં મુગંધ
 ઉમેરાત. પણ એમને તો ધણીવાર લાગે છે કે મારા પોતાના જ
 દેશમાં હું પરાયો છું. એમના પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય લેખકોમાંથી
 ભરપૂર અવતરણો છે, પણ આપણા દેશના વિપુલ સાહિત્યની
 છાપ નથી જણાતી. અનેક પેઢીઓથી બ્રાહ્મણનું લોહી એમના
 રુધિરમાં વહે છે, એમ પોતે કહે છે! એટલે જ કદાચિત એમણે
 અપાર ત્યાગ દાખવ્યો હશે, અને શુદ્ધ કમયોગી બન્યા હશે, પણ

મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ અર્થદૃષ્ટિએ ધડાય છે એમ એમને એમના મુરોપના લાંબા વાસે શીખવ્યું છે, પણ પોતે જ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછે છે કે એમનું કમાડ ઠોકતા આવના 'મોતીલાલ નેહરુ કી જય' અને 'જવાહરલાલ નેહરુ કી જય' પોષારતા માધમેળાના અસંખ્ય યાત્રાળુઓ જે શ્રદ્ધાથી ગંગાસ્નાન કરવા ઊભરાય છે, એ શ્રદ્ધા તે કેવી હશે ! પંડિતજીને ત્યાગ અને બલિદાન સુલભ વસ્તુ યર્ષ પડી છે એટલે તેની નવાઈ ન હોય પણ આ બાપડાઓ તો ગંગાસ્નાન કરીને પંડિતજીને ઘેર વહેતી ત્યાગની ગંગામાં પણ સ્નાન કરવા જ આવતા હતા. તેઓ ક્યાં માર્ગસના સિદ્ધાન્તો શીખ્યા છે ? પંડિતજીને રાજકાળને આધિક રંગ ચડાવે છે, એટલે તેમને ગાંધીજીની રાજકાળને આધ્યાત્મિક રંગ ચડાવવાની પ્રવૃત્તિ ઘણીવાર મૂંઝવે છે. પણ એ રાજકાળ આધ્યાત્મિક ધયાને લીધે જ છેલ્લા પંદર વર્ષમાં આપણે દેશમાં મહાભારત ઉત્પન્ન કર્યું, અને એને લીધે જ હમરો શ્રદ્ધાળુ કિસાનો પંડિતજીનાં દર્શને આનંદભવને જાય છે.

વર્ગવિગ્રહ ઉપરનો એમનો મોહ એમને કેવી અજબ દલીલો કરાવે છે ! ખાદી ઉપર બોલતાં પંડિતજી કહે છે : “(ખાદીને લીધે) તેને (કિસાનને) આ વધારાની આવક થવાને લીધે જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણાત કે મહેસૂલ વધારવાનું નવું સાધન મળે છે. એ વધારે આવક ન હોત તો તેમને કશું સાધન જ ન હોત. જે આવી આવક ઠીકઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણાત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે ખરાં, અર્થાત્ એ આવકનો વધારો ખર્ચ જાય ” (પૃ. ૮૪૫). વાત તો સો ટકા સાચી. કુમહિલ કમિટીએ ખાદીની પ્રગતિ જે ગામોમાં વધારેમાં વધારે થઈ હતી અને દારૂનિષેધ પૂરેપૂરો થયો હતો ત્યાં વધેલી આવકને લીધે તે ગામોનું મહેસૂલ વધારેલું. પણ તેથી ફલિત શું થાય છે ? ખાદીનો અને દારૂનિષેધનો ત્યાગ કરવો ?

પંડિતજીને સાદાર્થની વાત કરીએ ત્યારે ચીડ ચડે છે, નેકે ૧૯૨૧ પછી એમણે જે સાદાર્થ કેળવીએ તેની ઉપર એક પ્રકરણ ભરી શકાય એમ છે. એ સાદાર્થ આપણા ખેડૂતવર્ગનું હજી એમોલું ધન રહ્યું છે, અને સુભાગ્યે અનેક હુમલાઓની મામે એ

કર્મયોગની બાબા વાપરતા વાપરતા પશુ ગીતાજીનો પરિચિત
 શ્લોક એમની કલમે નથી ચડતો પણ ચંદ્રી શાસ્ત્ર તા...નું કલમે
 ચડે છે. એકવાર ગાંધીજીની સાથે ચર્ચા કરતાં એઓ ગાંધીજીના
 વિવિક્તવાસથી અધીરા થયા. ગાંધીજીએ એમને કહ્યું, “સંભવ છે
 કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો તમારો ખ્યાલ મારાથી જુદો હોય; પણ હું
 તમને કહું છું કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને માટે જ મારો એકાંતવાસ છે,
 એ માટે જ હું બોલતો નથી, અને એ માટે જ મારે જો નાચ-
 રંગમાં જવું પડે તો જાઉં.” ગીતાની કર્મમાં અકર્મ જોવાની
 અને અકર્મમાં કર્મ જોવાની દિલસૂરીની પંડિતજીને વાત કરીએ
 તો કદાચ તેઓ તેને હસી કાઢે. મને ડર એ છે કે અસલી ગ્રીક
 સિરિનેઈક દિલસૂરીના એમના સંસ્કાર હજી પણ એમનામાં રહેલા
 છે, એટલે એમને પરિચિતનો અણુમો છે, અપરિચિત એમને
 ગમે છે, નવું-એમને આકર્ષે છે, પણ જૂનામાં રહેલું સોનું પણ
 એમને ધણીવાર કંઠે છે. એકવાર જે સભ્યોની સરખામણી
 કરતાં એઓ બોલેલા તે મને યાદ છે. “મને તો પેલો માણસ
 વધારે ગમે છે, કારણકે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસન
 કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું
 —ના વિચારો તરેહવાર છે, અનીતિભરેલા છે, આધાત, પ...
 એવા છે, પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિભરેલી રીતે ચર્ચે છે એટલે
 સાથે મને વાત કરવી ગમે છે.” ત્યારે શું નીતિ વિનાની સંસ્કૃતિ
 હશે ખરી? પંડિતજીનાં અભિપ્રાય પ્રમાણે હોવી જોઈએ.
 ‘દરિદ્રનારાયણ’ શબ્દ ગાંધીજીનો નથી, સ્વામી વિવેકાનંદનો
 યોજેલો છે, દેશબંધુદાસે એને અપનાવ્યો અને ગાંધીજીએ એને
 મહોર દીધી અને જગવિખ્યાત કરી મૂક્યો. એ ‘દરિદ્રનારાયણ’
 શબ્દની પાછળ દરિદ્રચતુર્થ ગુણગાન ચતુર્થ હોય એમ પંડિતજીને
 લાગે છે. એઓ બૂધી જાય છે કે સામ્યવાદીઓ પણ શ્રમજીવીને
 સમજાવે કરી જુદીજીવીને તેના અંકુશ તળે લાવવા માગે છે ત્યારે
 શ્રમજીવીની ઉપાસના કરે છે અને તેમની શ્રમજીવીની ઉપાસના
 દરિદ્રનારાયણની જ ઉપાસના છે. પણ જન્મે ઘણાઓમાં ઉપાસના
 કે ગુણગાન નથી દરિદ્રચતુર્થ પારકાને માટે કરાતી ગુલામીનાં; પણ
 આપણી સેવાના પ્રથમ માલિક એવા દરિદ્ર અને શ્રમજીવીઓનાં છે.

વસ્તુ ટકી રહી છે. પણ પંડિતજીને તો એ સાદાર્થ ટકાવી રાખવાની વાત કરવી એ ખેડૂતને એની પરાપૂર્વની અણધાર સ્થિતિમાં રાખવા બરાબર, એને શુષ્ક, આનંદહીન, પ્રકાશહીન, દળદરી જીવનમાં પાછો લઈ જવા બરાબર લાગે છે. ત્યારે આખી પ્રવૃત્તિ આથી જીલટી છે. ગાંધીજીની આખી પ્રવૃત્તિનો હેતુ જ ખેડૂતને માતબર બનાવવાનો, ખેડૂતને 'ખરે જ જગતનો તાત' એ પોતે છે એવું બાન ઠગવવાનો છે. ગાંધીજીને સાદાર્થનું શું, કે તપશ્ચર્યાનું શું, કે કોઈ પણ ગુણનું 'નધારાત્મક સ્વરૂપ જવાહરલાલના જેટલું જ અજખામણું' લાગે છે. રિચર્ડ ગ્રેગે હમણા લખેલા એક નિબંધમાં આ વાત ઉત્તમ રીતે સમજાવી છે. તેઓ લખે છે : "અમારે એકવાર સાદા જીવનને વિષે વાત થતી 'હતી. મેં' કહ્યું, 'સાદાર્થ મારે માટે સહજ વસ્તુ છે, ધણ્યે હું તજી શકું' એમ હું, પણ મારો પુસ્તકલોભા હું તજી શકતો નથી' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : 'તો પુસ્તકનો ત્યાગ ન કરો. ગમે તે વસ્તુથી આંતરમંતોષ અને સાહાય્ય મળતી હોય ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ ન કરવો. એ વસ્તુનો બલિદાનના આવેશમાં કે કર્તવ્યની ધૂનમાં ત્યાગ કરશો તો તમને એ વસ્તુ પાછી મેળવવાની લાલુતા થયા જ કરશે અને એ અતૃપ્ત ઇચ્છા પછી બારે હેરાન કરનારી થઈ પડે છે. એક વસ્તુનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય કે તેનું સ્થાન કોઈ તેથી અદકી વસ્તુ લે છે, અને પહેલી વસ્તુનો મોહ કે ઇચ્છાનો નીશ થાય છે, અથવા તો પહેલી વસ્તુ પેલી અદકી વસ્તુ મેળવવામાં અંતરાચરણ થઈ પડે છે." આ તો 'ત્યાગ ન કરે રે વૈરાગ્ય વિના' ઉપર બાળ્ય થયું. પંડિતજી આટલી સાદી વસ્તુ કેમ બૂલતા હશે?

પંડિતજી કહે છે, "અહિંસા આપણને અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે." ગાંધીજીની શ્રદ્ધા પરિણામથી નિરપેક્ષ છે એ વાત સાચી, પણ ઇતિહાસ પણ આ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરે છે. ચંપારણમાં જમાનાઓ થયાં ખેડૂતને રેંસી નાખનારી આર્થિક પદ્ધતિ ધડીના વચલા ભાગની અંદર નાશ પામી, કારણ ખેડૂતો પોતાનું બળ સમજી શક્યા અને મત્સ્યાગ્રહને માટે તૈયાર થયા. અને ત્રાવણકોરમાં પેર્સેજ દહાડે શું થયું? લાખો માણસોનો

મમદ — અરપૂરપતાને સંધરનારો. અને અરપૂરપોના પડછાયાથી પળુ મંદિરો બ્રહ્મ થાય છે એમ માનનારો. સમૂહ — કર્મ રીતે ધર્મનું નવું જ્ઞાન મેળવીને શુદ્ધ થયો હશે ?

પણ આ પૃથક્કરણ વધારે નહિ લંબાવું. પંડિતજીના સમૂહ વ્યક્તિત્વમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો લાભ્યાં છે — શ્રદ્ધા અને શંકા, નિશ્ચય અને અનિશ્ચય, ધર્મ અને ધર્મ વિશે અસહિષ્ણુતા. રાતદિવસની અપરંપાર પ્રવૃત્તિથી ભરેલું અને વેદના, અને દુઃખોથી ભરેલું જીવન એથી ખીજું ન હોઈ શકે. લડતની દરેક મજલે તેઓ ઝટકે છે અને પૂછે છે : ‘આ બધું શા અર્થે ?’ ‘આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ ?’ ‘આ બધું શા અર્થે ?’ અને છતાં શ્રદ્ધાનો હીરો એમની જીવનકથાને એક પાને અમૂલ્ય રીતે ચળકી રહ્યો છે : ‘‘ પ્રગતિ, ધ્યેય, આદર્શો, માનવજાતિની ભલાઈ અને માનવજાતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, એ બધાં વિષેની ‘શ્રદ્ધા’ એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બહુ નિકટ આવતી નથી ? પણ શુદ્ધિ અને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો દુરત મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પણ આપણામાં કંઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે આશા અને શ્રદ્ધાને વળગે છે; કારણ તેના વિના જીવન લીલી ઝાંઝડી વિનાનું રહ્યું બની જાય છે. ’’ (પૃ. ૭૭૧). આના કરતાં શ્રદ્ધા વિષેની પંડિતજીની શ્રદ્ધા ખીજી કઈ રીતે વધારે બતાવી શકાય ? એમને શંકા વારંવાર આવે છે, જે કાવ્યો ટાંકવાનાં સૂત્રમાં છે તેમાં પણ શંકાથી ભરેલા અને ઈશ્વરને ઉપાસનાથી ભરેલાં કાવ્યો એમને સૂત્રમાં છે. એક કાવ્યનો, અભણી રીતે જ, અશ્રદ્ધાના ધ્વનિવાળો ભાગ ટાંક્યો છે, અને તેની નીચે જ ઉગ્રજ્વળ શ્રદ્ધાથી ચળકતી કડીઓ આવે છે તે પંડિતજી બૂલી ગયા છે. એનું પૃથક્કરણ કરવા જાઉં તો આ ઉપોદ્ધાત બહુ લાંબો થઈ જાય. વળી અંગ્રેજી કાવ્યોનું પૃથક્કરણ કદાચ ગુજરાતી વાચકને એટલો રસ ન આપી શકે, હું એટલો રસ તેમાંથી નિષ્પન્ન ન કરી શકું. સાચી હકીકત એ છે કે પંડિતજીમાં શંકા છતાં શ્રદ્ધા છે, ધર્મના પ્રચલિત સ્વરૂપો વિષે તીવ્ર વિરોધ છતાં ‘ઊંડે ઊંડે ધર્મ’ ભર્યો છે, પોતે ‘ધર્માત્માના ભવ્ય સૈન્યની દૂતમાં’ એ સૈન્યના એક અદના સિપાઈ તરીકે પોતાને ગણાવે છે, (પૃ. ૧૧૯).

અને એમના પુસ્તકને પાને પાને એક વરણ બોલી રહી છે. “જ્યાં આદર્શો જનલંત રહે અને હૈયાં અડગ હોય ત્યાં નિષ્ફળતા હોય જ નહિ. ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં, પોતાનો હક જતો કરવામાં, અને અન્યાયને જૂડી રીતે વશ થવામાં છે.”

‘ગાંધીજી અને જવાહરલાલ વચ્ચે કશું સામ્ય છે કે?’ એવો પ્રશ્ન મને એક અમેરિકન જાપાવાણીએ કંઈકે કટાક્ષમાં પૂછ્યો હતો. મેં તેને કહેલું: ‘હા; સત્યને માટેની ધન્યતા, અને પ્રખર દેશભક્તિ ને તેને લઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ.’ આટલા સામ્યમાં ઉપરના દેખીતા ભેદો તો હુખ્ત થઈ જાય એવા છે. પર્યાપ્ત સામ્ય તો મને તે વેળા કહેવાનું મૂઝવું નહિ. પ્રતિક્ષણ વિકાસનો ગુણ પશુ જ નેનો સરખો છે, જનેને એકબીજા પ્રત્યે સરખો પ્રેમ છે, જન્ને કમયોગી છે. એટલે એમની વચ્ચે થોડા ભેદો રચિ અને સ્વભાવના વૈચિત્યને લીધે હોય તોયે તેમાં દેશનું કુશળ છે. જાતૃહરિની પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં થોડો ફેરફાર કરીને કહીશ કે,

जयंति ते सुवृत्तिनो निष्कामा कर्मयोगिनः ।

નારિતિ ચેપાં યશ કાયે જરામરણજ મયં ॥

વર્ધા, તા. ૧૫-૧૨-'૩૬

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ભાષાન્તર વિષે બે બોલ

પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવું એ કાંઈ રમત વાત ન હતી. અંગ્રેજોની અંગ્રેજીમાં લખાયેલા એ સુલંદ વાદપ્રવાદને કોઈ પણ દેશી ભાષામાં ઝીલવો કઠણ છે. એ ઉપરાંત એને જેટલો સમય આપવો જોઈએ એટલો હું આપી નથી શક્યો. વાચકવર્ગ દોશો વિષે મારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરશે તો બીજી આવૃત્તિ વધારે સારી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પુસ્તકમાં અનેક સ્થાને ગુજરાતી વાચકને માટે ટિપ્પણી મને જરૂર જણાઈ. આરંભમાં તો હીક હીક ટિપ્પણ આપવા શરૂ કર્યાં. પછી લાગ્યું કે એથી પુસ્તકનું કદ બહુ વધી જશે એટલે કોઈકે કરકસર કરી. મને આશા છે કે વાચકને આ ટિપ્પણોથી પુસ્તક સમજવામાં મદદ થશે. જે ટિપ્પણોની નીચે સહી નથી એ પંડિત જવાહરલાલનાં પોતાનાં છે. બા. ક. ની સહીવાળાં ટિપ્પણ 'ભાષાન્તર કરતાં'નાં એટલે મારાં છે.

વર્ધા, તા. ૧૭-૧૨-'૩૧

મહાદેવ દેસાઈ

બીજી આવૃત્તિ વિષે

પહેલી આવૃત્તિ ઉતાવળે બહાર પાડવામાં અનેક નાના મોટા દોષો રહી ગયેલા આ આવૃત્તિમાંથી દૂર થયા છે. કેટલાક દીકાકારોએ સૂચવ્યું છે કે ઉપોદ્ધાત બીજી આવૃત્તિમાંથી દૂર કરવો જોઈએ. હું દિલગીર છું કે એમની સૂચનાને માન આપવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી.

વર્ધા, તા. ૧-૫-'૩૭

મહાદેવ દેસાઈ

स्मृतिशेष क्रमत्वाने

પ્રસ્તાવના

તાજ કલમ અને કેટલાક નજીક ફેરફારો બાદ કરતાં આ આખું પુસ્તક જેલમાં જૂન ૧૯૩૪થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ દરમિયાન લખાયું હતું. આ પુસ્તક લખવામાં મૂળ હેતુ એ હતો કે જેલ-જીવનના એકાંતના લાંબા સમયમાં અતિશય આવશ્યક એવું કાંઈક નિશ્ચિત કાર્ય ઉપાડી લઈને મારો સમય ભરી દેવો, અને હિંદમાં બનેલી જે ઘટનાઓની સાથે મારો સંબંધ રહ્યો છે તેને વિષે હું સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકું એટલા માટે તેનું અવલોકન કરવું. આત્મ-પરીક્ષણની વૃત્તિથી મેં એ કાર્ય આરંભ્યું, અને ધ્રુવે અંશે એ વૃત્તિ આખરે સુધી કાયમ જ રહી. હું કોઈ ખાસ વાચકવર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને આ લખતો ન હતો; પણ એ જો કોઈ વાંચશે તો તે મારા દેશનાં છુટ્ટો અને દેશમગિનીઓ જ હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. પરદેશી વાચકો માટે મેં કદાચ જુદી રીતે અથવા જુદી વસ્તુઓ ઉપર બાર મૂકીને લખ્યું હોત—કેટલીક વસ્તુઓ ઉપલક્ષિયા રીતે લખી છે તે વિસ્તારથી લખત, અને કેટલીકની ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે તેને બદલે ટૂંકમાં પતાવત. આ વિસ્તારથી નિરપેલી કેટલીક બાબતોમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પણ પડે, અને તે એમ માને કે એ એટલી બધી મામૂલી કે દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે તેને વિષે લાંબી ચર્ચા કે વાદની જરૂર ન હતી. પણ આજના હિંદુસ્તાનમાં તેની અમુક અગત્ય છે એમ મને લાગ્યું. આપણા દેશના રાજકાજ અને વ્યક્તિઓ વિષેના ધણા ભાગમાં પરદેશી વાચકને રસ ન પડે એમ બને.

મારા જીવનના—અતિશય વેદનાભર્યા સમયમાં આ પુસ્તક લખાયું છે એ વાચક યાદ રાખશે એવી આશા રાખું છું. આના સ્પષ્ટ સંસ્કારો એમાં દેખાશે, જો પુસ્તક સાધારણ સંજોગોમાં લખાયું હોત તો આથી જુદું હોત અને કદાચ ત્રધારે સંયમથી

લખાયું હોત. છતાં મેં એમાં કશા ફેરફાર કર્યો વિના હવું તેમજ પ્રગટ કરવાનો એટલા માટે વિચાર કર્યો કે લખતી વખતે મારા શા વિચાર હતા એ જાણવાનું કેટલાકને તો ગમવાનો સંભવ છે.

મારો પ્રયાસ મારાથી બની શકે ત્યાં મુધી, મારા પોતાના માનસિક વિકાસનો ક્રમ આલેખવાનો હતો, હિંદુસ્તાનમાં બનેલી તાજી ઘટનાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો. ઉપર ઉપરથી જોતાં આ પુસ્તક આવો ઇતિહાસ હોવાનો ભાસ થાય એથી વાચકને ભમ થવાનો અને પુસ્તકને ઘટે છે તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વ મળવાનો સંભવ રહે છે. એટલે મારે વાચકને એતવણી આપવી જોઈએ કે આ વૃત્તાન્ત સાવ એકપક્ષી છે, અને નહૂટકે અહ-લક્ષી છે. ઘણી અગત્યની ઘટનાઓ એમાં છોડી દેવામાં આવી છે અને ઘટનાઓને ઘડવામાં ભાગ લેનારી ઘણી વ્યક્તિઓનાં નામ પણ નથી લીધાં. જૂતકાળના ખરા ઇતિહાસમાં આ અક્ષમ્પ થાત, પણ મારા અંગત વૃત્તાન્તમાંથી આ બધું છોડવા માટે મને માફી મળશે એવી આશા છે. જેણે આપણા તાજા ઇતિહાસનો ચોખ્ખો અભ્યાસ કરવો હોય તેણે ખીણું સાહિત્ય જોવું જોઈશે. પણ એવો મંભવ છે કે આ અને ખીણું અંગત વૃત્તાન્તો તેમને કેટલીક અધૂરી ઘટનાઓ પૂરવામાં અને સ્થૂલ ઘટનાઓની જૂમિકા મેળવવામાં મદદ કરશે.

અનેક વર્ષોથી જેમની માથે કામ કરવાનો મને લઢાવો મળ્યો છે અને જેમને માટે મને અતિશય આદર અને પ્રેમ છે એવા મારા સાથીઓને વિષે મેં નિખાલસતાથી લખ્યું છે; મંડલો અને વ્યક્તિઓની મેં, કેટલીકવાર કંઈક આકરી ટીકા પણ કરી છે. એ ટીકાને લીધે તે તે મંડળ કે વ્યક્તિને માટેનું મારું માન ઓછું થતું નથી. પણ મને ભાસ્યું કે લોકકાર્યમાં માથું મારનારા સૌએ એકબીજાની સાથે અને જેમની તેઓ સેવા કરવાનો દાવો કરે છે તે લોકોની સાથે દિલ જોડીને વાત કરવી જોઈએ. ઉપલક્ષિયા વિવેક કરવાથી અને મંજૂર એવા અથવા કલેશ કરાવે એવા પ્રશ્નો જિયા મૂઠવાથી એકબીજાને અથવા તો આપણે જે પ્રશ્નો ઉઠેલવાના છે તે પ્રશ્નોને સાચી રીતે સમજી નહિ શકાય. વિચારના બેદો તેમજ વિચારનું ઐક્ય બરાબર જાણીને, અને ગમે તેવી અણગમતી

હકીકતો હોય તેનો સામનો કરીને જ સાચો સહકાર બંધાવો જોઈએ. છતાં હું વિશ્વાસ રાખું છું કે મારા લખાણમાં ક્યાંય કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે જરાસરખો દ્વેષ કે કૃષ્ણભાવ નથી.

દિલ્લી આગળના આજના પ્રશ્નોની જાણીજોઈને મેં માત્ર મોઢમ રીતે કે પરાક્ષ રીતે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત કશું કયું નથી. જેલમાં બેસીને એની સગોપણ ચર્ચા કરવાની કે શું કરવું જોઈએ એનો મારા મન સાથે પણ નિર્ણય કરવાની મારી સ્થિતિ નહોતી, જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પણ આ વિષય પરવે કશું ઉમેરવાની મને જરૂર ન જણાઈ. મેં જે લખ્યું હતું તેમાં એ વસ્તુનો મેળ ખેસે એમ ન હતું. એટલે આ આત્મવૃત્તાન્ત બૂતકાળનો ઉપલક્ષિયા, અંત અને અપૂર્ણ વૃત્તાન્ત રહેશે; એમાં વેતમાનની લગભગ હું પહોંચ્યો છું ખરો પણ તેનો સ્પર્શ ન કરવાની સાવધાની રાખી છે.)

બાડનવાઈલર

જવાહરલાલ નેહરુ

૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬

૧૨. અજળ સમસ્યાઓ	૮૨૯
૧૩. હૃદયપક્ષો કે બળાત્કાર?	૮૧૪
૧૪. દોરાદુન જેલમાં પાછો	૮૮૯
૧૫. અગિયાર દિવસ	૯૦૧
૧૬. પાછો જેલમાં	૯૦૮
૧૭. કેટલાક તાલ બનાવો	૯૧૭
૧૮. ઇપસંહાર	૯૫૧
તાલ કલમ	૯૫૬

ખરિશિખો:

૧. પૂર્ણેશ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા	૬૫૮
૨. ૧૫મી, ઓગસ્ટ ૧૯૩૦ને દિવસે યેરવડા જેલથી મહાસબાના આગેવાનોએ સમાધાનની શરતો સૂચવનારો સર તેજબહાદુર સમ્ર તથા શ્રી. મુ. શા. જયકરને લખેલો કાગળ	૯૬૧
૩. ધન્યવાદનો ઠરાવ	૯૬૬
સૂચિ	૯૬૯

ચિત્રસૂચિ

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ	મુખપૃષ્ઠ
પંડિત મોતીલાલ નેહરુ	૨૦૧
મં. સ્વ. રવરૂપરાણી નેહરુ	૩૩૧
કુમારી ઇન્દિરા નેહરુ	૪૩૯
જવાહરલાલ નેહરુ	૪૮૧
સ્વ. શ્રીમતી કમલા નેહરુ	૯૦૧

કાશ્મીરથી ઊતર્યા

“પોતે પોતાના વિષે લખવામાં મજ તો છે, પણ મુરકેશી પણ છે; કારણ, પોતાને વિષે કશું ખરાબ લખતાં પોતાને ખટકે અને સાડુ કહેતાં સાંભળનાર કે વાંચનારને ખટકે.”

—અધ્યાત્મ કાઉન્સિલર

સુખી ધરમાં એકનો એક દીકરો મોઢે ચડાવેલો જ હોય—
હિંદુસ્તાનમાં તો વિશેષે. તેમાંથી એ પુત્ર જો અગિયાર વરસનો થયો ત્યાં સુધી એકનો એક જ રલો તો તો એ લાડની ખરાખીમાંથી ન જ બચી શકે. મારી જે બહેનો મારા કરતાં ઘણી જ નાની છે, અને અમારા દરેકની વચ્ચે ઘણાં વર્ગોના ગાળો છે. તેથી એ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હું એકલવાયો જ બિઠ્યો. મારી ઉંમરનો કોઈ સાથી મારે ન હતો. નિશાળના ગોઠિયાઓ પણ કોઈ ન હતા, કેમકે મને કોઈ કિંગ્સફોર્ટન (બાળ-મંદિર) કે કોઈ પાઠશાળામાં મૂકવામાં નહોતો આવ્યો. ધરમાં મારી સાથે રહી અને શીખવનાર શિક્ષિકા અથવા બહારના ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા મને કેળવણી મળે છે એમ મનાવું.

અમે મૂળ કાશ્મીરી. બસો વરસ પહેલાં, અંદારમી નદીની શરૂઆતમાં. અમારા એક વડવા, કીર્તિ અને ધન કમાવા, કાશ્મીરની પહાડી ખીણમાંથી નીચેના ફળદ્રુપ મેદાનોમાં ઊતરી આવેલા. ઔરંગઝેબ પછીની મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના એ દિવસો હતા. ફરખશિયર તે વખતે બાદશાહ હતો. આમ પ્રથમ ઊતરી આવનાર અમારા વડવાનું નામ રાજ કૌલ હતું. એણે આખા કાશ્મીરમાં સંસ્કૃત અને શરસીના વિદ્વાન તરીકે નામના મેળવી હતી. એ અરસામાં જ્યારે ફરખશિયર કાશ્મીર આવ્યો ત્યારે રાજ કૌલ તરફ આકર્ષાયો, અને ઘણે ભાગે તેની જ ઇચ્છાથી એ કુટુંબ શાહી રાજધાની દિલ્લીમાં આવી વસ્યું.

૬૨. અજાની આસપાસની આ વાન, એક નહેરને કાઠિ થોડીક
૬૩. જાંબીન ને એક મકાન રાજ કૌલને બક્ષિસમાં મળ્યાં. ઘર નહેરને
કાઠિ હતું, એટલે એ ઘરવાળાના નામને નેહરુ શબ્દ લાગ્યો.
કૌલ એ કુટુંબનું નામ હતું, તે કૌલ-નેહરુ થયું, અને વરસો
જતાં કૌલ સાવ નીકળી જ ગયું ને અમે માત્ર નેહરુ રહ્યા.

આ પછીના અરિધર મમયમાં એ કુટુંબે ઘણી ચડતી-
પડતી જોઈ અને જાગીર પણ ધીમે ધીમે ધોવાઈ ગઈ. મારા
પરદાદા શક્તીનારાયણ નેહરુ, દિલ્હીના બાદશાહના નામના રહેલા
દરબારમાં “સંસ્કાર કંપની” ના પહેલા વકીલ બન્યા. મારા
દાદા, ગંગાધર નેહરુ પંડના બળવા પહેલાં કેટલોક વખત
દિલ્હીના કોટવાલ હતા. ૧૮૬૧માં ૩૪ વરસની નાની ઉંમરે
એ ગુજરી ગયા./

પંડના બળવાએ દિલ્હી માથેના અમારા સંબંધનો અંત
‘આણ્યો’, અને એ દરમિયાન અમારા જૂના કુટુંબના કાગળો અને
દસ્તાવેજો પણ નાશ પામ્યા. જે કાંઈ હતું તે બધું ખોઈ પરવારી
દિલ્હી છોડીને હિજરત કરનારાઓ ભેગું મારું કુટુંબ પણ લાખું
ને આગ્રા આવ્યું. હજી મારા પિતાશ્રીનો જન્મ નહોતો થયો,
પણ મારા બે કાકાઓ તો જુવાનીએ પહોંચી થોડું અંગ્રેજી પણ
જાણતા થઈ ગયા હતા. આ જ્ઞાનને લીધે એમાંના નાના કાકા
અને કુટુંબના ખીજા કેટલાક માણસો એકવાર અચાનક અને
એઆમફ મોતમાંથી બચી ગયેલા. બનેલું એમ કે, મારા કાકા
દિલ્હીથી કેટલાક કુટુંબીઓની સાથે મુબાઈરીએ નીકળ્યા હતા.
આ કાકાલામાં બહુ જ ખૂબસૂરત એવી એક એમની નાની બહેન
પણ હતી — કાશ્મીરી બાળકો સામાન્ય રીતે રૂપાળા હોય છે.
રસ્તામાં કેટલાક ગોરા સિપાઈઓ એમને મળ્યા અને મારી એ
નાની ફેંસાને કાંઈ અંગ્રેજ છોકરી ધારી, મારા કાકા ઉપર તેને
ઉપાડી જવાનો આરોપ મૂક્યો. આરોપ મૂક્યો એટલે પછી
ફેંમલો અને સળ અપાતાં તો વાર જ શી? એ જમાંનામાં આ
બધા સંસ્કાર ગણેશી મિનિટોમાં જ થઈ જતા. પરિણામે મારા
કાકા ને ખીજા સગાઓને સહેજે પાસેના એકાદ ઝાડ ઉપર
લટકાવવામાં આવ્યા હોત. પણ મુલાગ્યે મારા કાકાના અંગ્રેજી

કાશ્મીરથી લેત્યાં

જાનને લીધે એમ થવામાં થોડી વાર લાગી, અને એટલામાં કોઈ આજખીતો ત્યાં આવી પડ્યો, તેણે એમને બધાને બતાવ્યા.

કેટલાંક વરસો 'સુધી અમારું કુટુંબ આગ્રામાં જ રહ્યું. અહીં મારા પિતાશ્રીનો જન્મ ૧૮૬૧ના એ મહિનાની ૬મી તારીખે થયો.* પણ એમનો જન્મ થયો તેના ત્રણ મહિના આગમય મારા દાદા સ્વર્ગવાસી થયેલા. અમારા ઘરમાં મારા દાદાનું નાનકડું એક તૈલચિત્ર છે. એમાં એમણે મોગલ દરબારનો પોશાક પહેર્યો છે ને હાથમાં વાંકી તલવાર રાખી છે. એ જોઈને કોઈને એમ જ થઈ જાય કે એ કોઈ મોગલ અમીરજીવશે, જોકે એમનાં વાન ચોખ્ખાં કાશ્મીરી છે.

કુટુંબનો હાર હવે મારા બે કાકા ઉપર જ આવી પડ્યો. તેઓ માગ પિતાશ્રી કરતાં ઘણા મોટા હતા. મોટા કામ, અંસીધર નેહરુ, તરત જ અંગ્રેજ સરકારના અદાલતી ખાતામાં જોડાયા અને વારંવાર બદલી થવાને લીધે કેટલેક અંશે કુટુંબથી સાવ છૂટા પડી ગયા. માગ નાના કાકા નંદલાલ નેહરુએ એક દેશી રજવાડામાં નોકરી લીધી અને દશ વરસ રાજપૂતાનાના ખેતરી રાજ્યના હિવાન રહ્યા. પાછળથી એમણે કામદાનો અભ્યાસ કર્યો અને આગ્રામાં વકીલાત માંડીને ખેતરી ગયા. મારા પિતાશ્રી એમની માથે જ રહેતા અને એમની જ છાયા અને હૃદમાં જીવ્યાં. બન્ને જણા વચ્ચે 'અતિશય' પ્રેમ હતો, અને હતા બંને ભાઈઓ છતાં નાના મોટાભાઈને ભાઈ કરતાં આપ તરીકે જ વધારે ગણતા. મારા પિતાશ્રી સૌથી નાનકડો એટલે દાદીના લાડકવાયા; અને દાદી તો એવાં માની અને જનજમાન 'હતાં કે તેમનું' વચન ઉપાપવાની કોઈની મનદૂર નહોતી. એમના મરણને આજે પચાસેક વરસ થઈ ગયાં, છતાં કાશ્મીરની ડોસીઓ હજી એમને યાદ કરે છે. અને કહે છે કે એનો રૂઆવ એવો હતો કે એની મરણથી વિરુદ્ધ કશુંય થયું તો મૂઆ જ પડ્યા.

*એક જાણવા જેવી તાજાંબી બરીલી વાન અહીં નોંધું કવિવર પીન્ડ્રનાથ દાગોરનો જન્મ પણ એ જ વર્ષના, એ જ માસમાં એ જ તિથિએ થયેલ.

મારા કાકા નવી જ રથપાગેલી વડી અદાલતમાં વકીલાત કરવા લાગ્યા અને ત્યારે જો અદાલત આગ્રાથી અસ્લાહાબાદ આવી ત્યારે આખું કુટુંબ અસ્લાહાબાદ આવ્યું, ત્યારથી અસ્લાહાબાદ અમારું ઘર થયું, ને ત્યાં જ ધણી વગેરે પછી મારે જન્મ થયો. મારા કાકાએ ધીરે ધીરે વકીલાત ખૂબ વધારી, દીધી, અને પરિણામે વડી અદાલતના એક આગેવાન વકીલ ગણાવા લાગ્યા. દરમિયાન મારા પિતા કાનપુરની નિશાળમાંથી ને અસ્લાહાબાદની કોલેજમાંથી પસાર થયા. એમનું પ્રાથમિક શાળાતર માત્ર કારસી અને અરખીનું જ હતું અને અંગ્રેજી તો એમણે ૧૩-૧૪ વર્ષની વયે શરૂ કરેલું. પણ એ ઉંમરે પણ એ કારસીના વિદ્વાન ગણાતા અને થોડું અરખી પણ જાણતા અને એમના આ જ્ઞાનને લીધે એમનાથી મોટેમ પણ એમને માત્ર આપતા. પણ કાચી વયમાં આટલા જ્ઞાન જતા નિશાળ અને કોલેજમાં એમની ખ્યાતિ મુખ્યત્વે અટક્યાળા અને તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે જ હતી. આદર્શ વિદ્યાર્થી બનવાનું તો કોઈ નહું. અભ્યાસના કરતાં રમત અને નવાનવા ઉધમાતોમાં એમને વધારે રસ પડતો. કોલેજની તોફાની ટોળીના એક આગેવાન તરીકે એમની ગણના થતી. તે જમાનામાં કલકત્તા અને મુમ્બઈ બહાર ખીજે હિંદીઓ પાશ્ચાત્ય પોશાક અને પાશ્ચાત્ય રીતભાત ગ્રહણ કરેલાં ભાણે જ ભોવામાં આવતા; પણ મારા પિતાને તો ત્યારે પણ આની મોહિની લાગી હતી. કંઈક ઉદામ રીતભાન જતાં એમના અંગ્રેજી અધ્યાપકો એમની ઉપર મુગ્ધ હતા, અને ઘણીયે વાર એમને સંકટામણમાંથી બચાવી લેતા. એમનું શહેર જોઈને તેઓ ખુશ થતા : અને શુદ્ધિશાળી તો હતા જ એટલે વખત આજે ખૂબ મહેનત કરીને અભ્યાસમાં પણ એઓ પાછળ ન પડતા. હમણાં હમણાં ઘણાં વર્ગો પછી એઓ અમારી પાસે પોતાના એ અધ્યાપકોમાંના એક મિ. હેરિસન — અસ્લાહાબાદની મ્યુર સેન્ટ્રલ કોલેજના આચાર્ય — ની ખૂબ ભાવપૂર્વક વાત કરતા, અને પોતાના વિદ્યાર્થીકાળનો એ અધ્યાપકનો પોતાના ઉપર આવેલો એક કામળ તેમણે મહાભૂ-પૂર્વક સાચવી રાખ્યો હતો.

યુનિવર્સિટીની બીજી પરીક્ષાઓમાંથી કંઈ ખાસ નોંધવા લાયક માન ધનામ મેળવ્યા વિના પસાર થઈ છેવટે તેઓ બી. એ.માં બેઠા. તેમણે એને માટે કંઈ ખામ તૈયારી નહિ કરેલી અને પોતાને પહેલા પ્રશ્નપત્રના જવાબ વિષે ખૂબ અસંતોષ હતો. એમના મનમાં થયું, પહેલા જ પ્રશ્નપત્રમાં ઘોળ્યું છે એટલે પાસ રોના થવાશે? અને પાસ નથી થવાવાનું તો બાકીની પરીક્ષામાં શા મારુ બેઠવું? પરીક્ષાને બદલે તાજમદાલમાં વખત ગાળવો એમણે વધુ પસંદ કર્યો. (તે વખતે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આગામાં ચલાતી.) પાછળથી એમના અધ્યાપકે એમને બોલાવ્યા અને ખૂબ ગુસ્સે થઈ કહ્યું: 'પ્રથમ પ્રશ્નપત્રના જવાબ તો તારા સારા હતા, કેવો બેવકૂફ કે બીજામાં ન બેઠો!' 'જે થયું તે થયું, અહીં પિનાઘ્રીની યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો અંત આવ્યો. તેઓ કદી ગ્રેજ્યુએટ ન થયા.

એમને તો જીવનમાં આગળ વધવું હતું અને કંઈક ધંધામાં સાયમ થવું હતું.

સ્વાભાવિક રીતે એમની નજર વકીલાતના ધંધા ઉપર પડી કેમકે હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે એ જ ધંધો એવો હતો કે જેમાં માણુમના ઝવેગતને અવકાશ હતો, અને એમાં સફળ થનારા માટે માન અને પ્રતિષ્ઠા ગ્રહેલાં હતાં. તેમની આગળ પોતાના બાઈનો માખણો તો હતો જ. તેઓ વડી અદાલતના વકીલ તરીકેની પરીક્ષામાં બેઠા અને તેમાં પાસ થયા એટલું જ નહિ પણ તેમાં પહેલો નંબર લીધો અને સુવર્ણચંદ્રક પણ મેળવ્યો. એમને મન મમતો વિપવ મળી ગયો અથવા તો એમ કહીએ કે પોતે પસંદ કરેલા ધંધામાં અદ્વિજતા મેળવવા માટે એમણે કમર કસી.

એમણે કાનપુરની જિલ્લા કોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી. અદ્વિજતા મેળવવાની ધગશ તો હતી જ, તેથી ખૂબ મહેનત કરીને થોડા જ વખતમાં મારી પોટે જમી ગયા. છતાં રમતરમતે અને બીજા મનોરંજનની વસ્તુઓ પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એટલો જ હતો અને એમના સમયનો કેટલોક ભાગ તો એમાં જતો જ. ખૂબ દરીને એમને કુસ્તી અને અનેક હરીફાઈઓમાં ખૂબ રસ

આવતો. કાનપુર એ દિવસોમાં જાહેર કુસ્તીની હરીફાઈઓ માટે પ્રખ્યાત હતું.

કાનપુરમાં ઉમેદવારીનાં ત્રણ વરસ ગાળીને પિતાશ્રી હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરવા અલ્લાહાબાદ આવ્યા. આ પછી થોડા જ વખતમાં એમના ભાઈ, પંડિત નંદલાલ, એકાએક મરણ પામ્યા. પિતાશ્રી માટે આ અસવ આઘાત હતો; પોતાને પિતાતુલ્ય એવા ખૂબ પ્રેમળ ભાઈને અને કુટુંબના એક વડીલ અને મુખ્ય કમાનારને ગુમાવ્યા એટલે એમને પોતાને પડેલી જોટની તો વાત જ શી કરવી? આમ ટૂંકી ઉંમરમાંથી જ મોટું કુટુંબ સંભાળવાનો બોલે મોટે ભાગે એમના ઉપર જ આવી પડ્યો.

યયું. એમને તો એમના ધંધામાં નામના મેળવવી હતી, એટલે એમાં ખૂંચી ગયા, મહિનાઓ સુધી બીજી બધી વસ્તુઓને સાવ ભૂલી ગયા. કાકાનાં ધણાખરા ટેસો એમની પાસે જ આવતા, અને એમાં એઓ છૂતના એટલે ધંધામાં સંરળતા મેળવવાના જે મનોરથો એમણે આજ સુધી સેવ્યા હતા તે સહેજે ફેલ્યા, અને એમનું કામ પણ વધવા માંડ્યું અને ટંકશાળ પણ પડવા લાગી. આમ જીવનનીમાં જ પોતે એક સંરળ વકીલ તરીકે નામના તો મેળવી લીધી, પણ તેની કિંમત એ આપવી પડી કે કાયદાની દેવીને તેઓ વર્ષા એટલું જ નહિ પણ તેના વધુ ને વધુ દાસ બનતા ગયા. બીજી કોઈ જાહેર કે ખાનગી પ્રવૃત્તિઓ માટે એમની પાસે સમય જ ન રહેતો; એટલે સુધી કે ટૂંકી કે લાંબી રજના બધા દિવસો પણ એમની વકીલાતમાં જ ખપી જતા. આ જ અરસામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા અંગ્રેજી જાણનારા મધ્યમવર્ગનું ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. પિતાશ્રીએ પણ એની ફેટલીકે શરૂઆતની. બેઠકમાં હાજરી આપેલી અને નામના મહાસભાવાદી કહેવાયલા. એમના ધંધામાં જ એઓ એટલા જવા મસગૂલ રહેતા કે મહાસભામાંના કામકાજમાં કામો રસ લેવો એમને પાલવે એમ ન હતું. વળી રાજદારી ક્ષેત્રમાં અને જાહેર કામોમાં પોતાની ચાંચ બહુ ડૂબે એમ લગતું ન હતું; અત્યાર સુધી આ વિષયોમાં એમણે બહુ

આંન આપ્યું નહોતું, અને તેથી એને વિષે જ્ઞાન પણ
જાણું નહોતું. વળી જેમાં બીજાના સરમાં સર પૂરવો પડે
તેવી પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થામાં જોડાવું એ એમને ગમે એમ જ નહોતું.
બાળપણનો ને જુવાનીનો ઉધમાત ઉપરથી તો રામી 'ગયો' હતો,
પણ એ નવા સ્વરૂપમાં હવે પ્રગટ થયો—સત્તા મેળવવાના નવા
અભિલાષ જાગ્યા. ધંધામાં આ અભિલાષને પરિણામે નામના
મળી, અને એમનાં અભિમાન અને 'આત્મવિશ્વાસ' વધ્યાં. લડાઈ
જોઈને એમને રસ છૂટતો, મુસ્કેલીઓની સામે ઝૂઝવું એમને
ગમતું, અને છતાં આશ્ચર્ય છે કે એ દિવસોમાં એ રાજકારણથી
દૂર રહેતા. જો કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના તે વખતના રાજકારણમાં
જાણું ઝૂઝવાપણું હતું નહિ એ પણ ખરું. છતાં મૂળ વાત એ
સાચી કે એ ક્ષેત્ર જ એમને માટે અપરિચિત હતું, અને એમનું
મન એમના ધંધાને અગે કરવાના ભરપૂર કામમાં પૂરું 'રાકાયેલું'
રહેતું. સરજતાની સીડી ઉપર એમનો પગ જરોબર ગોઠવાઈ
ગયો હતો, અને એક પછી એક પગથિયું ઉપર વધતા જ જતા
હતા—અને તે પણ, એમના ધારવા પ્રમાણે, કોઈની મહેરબાની
મેળવીને નહિ, કે કોઈની ખિદમત કરીને નહિ, પણ પોતાની
અટલ અભિલાષા અને શુદ્ધિના બળે.

ઉપર ઉપરથી એઓ રાષ્ટ્રવાદી તો કહેવાતા, છતાં એમને
અંગ્રજો અને તેમની રીતભાતો ગમતી. એમને કંઈક એમ પણ
હતું કે મારા દેશભાઈઓની અધોગતિ થઈ છે, અને એ અધોગતિને
એ લગભગ લાયક કહેવાય. કશું જ કયાં વિના કેવળ બોલબોલ
કયાં કરનારા રાજકારણી લોકો માટે એમને સહેજ તિરસ્કાર પણ
હતો, જો કે એમને પોતાને પણ કશી કદપના ન હતી કે એ
સિવાય બીજું શું કરી શકાય. વળી પોતાને મજેલી અસાધારણ
સરજતાના ગર્વને લીધે એઓ એમ ધારતા કે બધા તો નહિ જ,
પણ ઘણા, જીવનમાં ન ફાવવાને લીધે જ રાજકાજમાં પડે છે.

સતત વધતી જતી આવકને લીધે અમારી રહેણીકરણી
બદલાતી ગઈ, કારણ કે આવક વધે એટલે ખર્ચ વધે જ. પૈસા
સંધરવાનો વિચાર મારા પિતાને ત્યારે જોટલું જોઈએ ત્યારે
તેટલું કમાવવાની પોતાની સંકેતની અવગણના કરવા જેવો દાગતો.

ભારે જિંદગિદગ હોવાને લીધે અને દરેક રીતે એનમાં રહેવાના શોખને લીધે જેટલું કમાતા તેટલું ખર્ચી નાખવામાં ક્યાંય મુરકેલી ન આવતી, આમ ધીરે ધીરે અમારી રહેણી વધુ ને વધુ પાશ્ચાત્ય થતી ગઈ.

મારા બચપણના સરઆતના દિવસોમાં આવા હતા અમારા ધરના ઢંગ. *

* મારો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૯ના નવેમ્બરની ૧૪મી તારીખે અથવા સંવત ૧૯૪૬ ના માગસરવદ સાતમે અપ્તાહાબાદમાં થયેલો.

બચપણ

આમ મારું બચપણ સુંબસાતિવાળું પણ ખાસ ઇતિહાસ વિનાનું ગયું હતું મારાથી મોટા મારા પિતરાઈ ભાઈઓની વાતો મારાં બાળપણ પણ તેમાંનું બહુ કાંઈ હંમેશાં સમજું તો નહિ જ. ધણી વાર અંગ્રેજ અને યુરોપિયનોના હિંદીઓ પ્રત્યેના દુમાખી મિત્રજની અને અપમાતભરી રીતભાતની તેઓ વાતો કરતા, અને કહેતા કે આવા વર્તનને સાંખી ન લેતાં દરેક હિંદીની તેની સામે થવાની ફરજ છે.

ગજકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેની અથડામણના દાખલા તો બન્યા જ હતા, એટલે તેની ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલતી. કોઈ અંગ્રેજ કોઈ હિંદીનું ખૂન કરે તો અંગ્રેજોની જ બનેલી ન્યૂરી નેને છોડી મૂકે એ વાત તો સામાન્ય થઈ પડી હતી અને સૌને એ ખૂંચતી.

આગગાડીમાં અંગ્રેજો માટે હંમેશાં ઇલાયદા ડબ્બા હોય જ, અને ગમે તેવી બીડ હોય—અને ભાઈડ બીડ તો હંમેશાં ગંદેની જ—તો પણ કોઈ હિંદીની મગફૂર નહિ કે એમાં તે ઘૂસી શકે, પછી ભલેને એ ડબ્બો સાવ બાલી હોય. અરે! મારાંન્ય ડબ્બામાં પણ કોઈ અંગ્રેજ ચડી બેસે તો પછી તે કોઈ હિંદીને અંદર આવવા ન દે. બહાર બગીચાઓમાં અને બીજાં સ્થાનોમાં પણ અંગ્રેજો માટે ખુરસીઓ અને બાંકડાઓ ઇલાયદા ગખાતા. મારા દેશ ઉપર પરદેશી રાજકર્તા આવીને આવી ગેરવર્તણૂક ચલાવે એની સામે મને સખત ચીડ ચડતી, અને જ્યારે કોઈ હિંદી ચપાટની સામે ચપાટ ટોકતો ત્યારે હું ખુશ થતો. ધણી વાર મારા કોક ને કોક પિતરાઈ કે એમના કોક મિત્ર આવી અથડામણમાં આવી પડતા, તે વેળા તો અમે બારે ઉશ્કેરાઈ જતા. અમારા કુટુંબમાં મારા એક પિતરાઈની ખૂબ

બળિયાની શાખ હતી; અંગ્રેજ સાથે ઝઘડો વહોરી લેવાનું એને
અમતું. અને તેમાં વળી યુરેઝિયનો સાથે વિશેષ, કારણ કે એ લોકો
પોતે રાજકર્તાની જાતના જ છે એમ બતાવવાનો રોજ કરવા
માટે જ કદાચ અંગ્રેજ અમલદાર કે વેપારી કરતાં પણ વધારે
જૂડી રીતે વર્તતા. આવા ઝઘડાઓ રેલવે મુસાફરી દરમ્યાન વધુ
થતા.

પરદેશી 'રાજકર્તાઓનું અસ્તિત્વ તેમજ' તેમનું વર્તન મને
ખૂંચતું ખડું, પણ જ્યાં મુધી મને યાદ છે ત્યાં મુધી અંગ્રેજો
તારીકે અંગ્રેજો સાથે મને કોઈ જાતનો દ્રોષ ન હતો. મારે માટે
અંગ્રેજ શિક્ષિકાઓ રાખવામાં આવતી, અને પ્રસંગોપાત્ત પિતાજીને
મળવા તેમના અંગ્રેજ મિત્રો આવે એ તો હું જોઈ જ. આને
પરિણામે મારા હૃદયમાં અંગ્રેજોને માટે માન હતું. રોજ સાંજે
કેટલાય મિત્રો મારા પિતાને મળવા આવતા, અને આખા
દિવસના થાક્યા પાક્યા મારા પિતા તેમની વચ્ચે ખીણતા, અને
આખું ઘર એમના અડખઘાટ હસવાથી ગાળી ગાઈતું. એમનું
અદૃશ્ય આખા અલ્લાહાબાદમાં જાણીતું ચર્ચ ગયું હતું. કેટલીક
વાર હું પડદા પાછળથી ડોકિયું કરીને જોતો કે આ મોટા લોકો
એકબીજા સાથે શું વાત કરી રહ્યા છે. આમ ડોકિયું કરતાં
જે હું પકડાઈ ગયો તો મને એ લોકો બહાર બેઠી લઈ જતા,
અને મારી ભયગ્રસ્ત દશા હતાં પિતાશ્રીના ગોઠણ ઉપર મને
ઝાંઘવતા. આવે એક પ્રસંગે મેં એમને ક્લોરેટ કે એવો બીજો
લાલ ઘર પીતા જોયા. વિદરકી તો હું ઓળખી શકતો હતો.
મેં ધણીવાર પિતાને અને તેમના મિત્રોને એ પીતા જોયેલા.
પણ આ નવી લાલ ઝીંજથી તો હું બેબાકાઓ જ બની ગયો
અને ઘરમાં દાડી બર્ધને માને કહ્યું: 'મા, જુઓ તો ખરાં
પાપા લોહી પીએ છે.'

મને પિતા પ્રત્યે ખૂબ જ માન હતું. મને તો એઓ બળ,
દિમત, અને હોશિયારીની મૂર્તિ લાગતા, બીજા બધા એમની
સરખામણીમાં ઘુઝા લાગતા, અને હું મોટો ચર્ધને એમના જેવો
જ ચર્ધશ એવું સ્વપ્ન હું સેવતો. પણ નોકરો અને બીજાઓ
ઉપર એમનો પિત્તો ભીજળતો હું જોતો ત્યારે હું ભયથી મૂંઝ

છિદતો. તેઓ મને બહુ લયંકર લાગતા, અને ફેટલીક વાર બિચારા નોકરની આવી ખૂરી દશા થતી જોઈને મને ચીડ પણ ચડતી. એમનો મિગળ તો ખરેખર તોળા પોકરાવે એવો હોતો, અને પાછલાં વર્ષોમાં પણ એવો વિકગળ, મિગળ મે ડાઈનો જોયો હોય એમ મને યાદ નથી. પણ સારે નસીમે એમની વિનોદશક્તિ તીવ્ર હતી, અને વજ્ર જેવા સંકલ્પબળને લીધે સામાન્ય રીતે તેઓ પોતાના ઉપર કાબૂ રાખી શકતા. જેમ જેમ હિંમર થતી ગઈ તેમ તેમ તેમની સયમશક્તિ પણ વધતી ગઈ, અને પહેલાંનાં જેવું બીપણુ સ્વરૂપ તેઓ કવચિત જ ધારણ કરતા જોવામાં આવતા.

મારા બાળપણનું પ્રથમમાં પ્રથમ સ્મરણ એમના એક ક્રોધના પ્રસંગનું છે, કારણ કે તેનો ભોગ હું જ બન્યો હતો. તે વખતે હું લગભગ પાંચ વરસનો હર્ષશ. એક દિવસ મેં એમના દક્ષતરના મેજ ઉપર બે ફાઈન્ટન પેન જોઈ અને મારું મન લલચાડ્યું. મેં વિચાર્યું કે પિતાશ્રીને કંઈ બન્ને એકી સાથે તો ન જ જોઈએ, એટલે એક પેન ઉઠાવી. પાછળથી મને ખગર પડી કે ખોવાયેલી પેન માટે તો ભારે તપાસ ચાલી રહી છે. હું ગજરાયો કે આ મે શું કરી નાખ્યું, પણ મે કબૂલ ન કર્યું. પેન મારી પાસેથી ઋણી આવી અને મારો ગુનો જાહેર થયો. પિતાશ્રી બહુ ગુસ્સે થયા. અને મને મારી પેઠે ઠોડ્યો. મારી નામોશીથી થયેલા દુઃખ અને વિવાદથી આધળા કીંત જોવો બની હું 'મા પાસે જાઓ, અને ફેટલાય દિવસ સુધી મારા દુઃખતા અને ધૂનતા નાણુક સરીર ઉપર અનેક પ્રકારના મલમ લગાડવા પડ્યાં હતા.

પણ આ સજા માટે પિતાશ્રી પ્રતિ દુઃખ લાગ્યાનું મને યાદ નથી. હું ધારું છું કે એ સજા મેં બલે થોડી વધારે પડતી માની હોય, છતાં થોડ્ય જ માની હશે. પરંતુ જો એમને માટે મારા માન અને પ્રેમ પહેલાના જેવાં જ હતાં, તો પણ એ પ્રસંગ પછી તેમાં બપની લાગણી લળી. માના પ્રત્યે આમ નહોતું મને એની જરાય ખીક જ ન લાગતી, કાંણુ કે હું બળશુતો હતો કે હું ગમે તે કંટું તો પણ એ કાઈ નહિ બોલે, અને આ એના

અત્યંત અને આંખના પ્રેમને લીધે હું એના ઉપર થોડી સિરજોરી પણ મક્કાવેનો. વળી પિતાના કરતાં વધારે મમય માતાની સાથે જ મારો જૂતો, એટલે તેની સાથે હું વધારે નિકટતા અનુભવતો, અને જે વસ્તુ પિતાને કહેવાની રચને પણ મારી દિમિત ન સાહે તે હું મુખે માતાની આમળ દાલવતો. મા બહુ એકવડા કદનાં અને નીચાં દતાં એટલે થોડા જ વખતમાં હું તેના જોટલો ઊંચો દેખાવા લાગ્યો, અને તેની સાથે કંઈક બરાબરી અનુભવવા લાગ્યો. તેના સૌંદર્ય ઉપર હું મુગ્ધ હતો, અને તેના અતિશય નાનકડા અને રૂપાળા હાથપગ મને બહુ ગમતા. એ અમારા કરતાં ધણી વખત પછી દારમીરથી આવેલા કુટુંબનાં દતાં. એના વડવાને ધરખાજ હોડી આપ્યો એ જ પેઢી ધર્મ હતી.

માતા ઉપરાંત એક બીજા પણ દતા, જેમની આમળ, તે વેળા હું મારું મન દાલવી શકતો. એ દતા મારા પિતાના મનથી મુગ્ધારકઅથી. એ બ્રહ્મચુંના એક મુખી ધરના દના. પછાત બળવાથી એ કુટુંબ ભાંગી ગયું હતું, અને અંગ્રેજ દોજો તેને લગભગ તારાજ કર્યું. આ આશ્રિતને લીધે એનામાં નરમાય અને સહિષ્ણુતા આવી હતી, અને મૌની સાથે — ખાસ કરીને, બાળકો સાથેના — એના વર્તનમાં આ. ગુણો દેખાતા. મારે માટે તો જ્યારે જ્યારે દુઃખમાં કે મૂઝવણમાં હોઈ ત્યારે ત્યારે એમનું પડખું એ હંમેશા મેળવવાનું એક અચૂક સ્થાન હતું. મારી બાળક આંખને એની ઘોળી દાઢી કોઈ અતિ પ્રાચીન પુરુષનો અને પ્રાચીન કથાઓના લંડરનો ખ્યાલ આપતી, અને હું ધણીયે વાર એની સોડમાં ભરાઈ એની અખૂટ વાતો કલાકના કલાક સુધી સાંભળતાં ન ધરતો. આ વાતોમાં એરેબિયન નાઈટ્સમાંની કે એવી જ બીજી વાતો હોય, અથવા તો ૧૮૫૭-૫૮ના જમાનામાં બનેલાં ફિરસાઓનાં વર્ણન હોય. ધણું વર્ષ પછી, એટલે મારી છેક મોટી હંમેશા આ “મુનશીજી” ગુજરી ગયા. એનું સ્મરણ હજી પણ મારી પાસે એક વહાલી અને અમોલી વસ્તુ તરીકે રહ્યું છે.

✓ બીજી પણ ઘણી વાર્તાઓ હું તે વખતે સાંભળતો. મારાં મા અને કાકી રામાયણ અને મહાભારતમાંથી અને હિંદુ પુરાણોમાંથી અનેક કથાઓ મને કહેતાં. મારાં કાકી (પંડિત નંદલાલનાં વિધવા)એ આપણા જૂના ગ્રંથો ખૂબ વાંચ્યા હતા અને એની પાસે આપી વાર્તાઓનો અખૂટ ભંડાર રહેતો. આથી હિંદુ પૌરાણિક વાતો અને દંતકથાઓ વિષેના જ્ઞાનનો મારો ભંડોળ ઠીક ઠીક થયો હતો એમ કહેવાય.

ધર્મ વિષેના મારા ખ્યાલ બહુ જ ઝાખા હતા. ‘ધર્મ’ તો સ્ત્રીઓ માટે જ હોય એમ હું માનતો. પિતાશ્રી ને મારા વડીલ પિતરાઈઓ એ પ્રશ્નને દસી કાઢતા અને એનો ગંભીર વિચાર કરવાની ના પાડતા. કુટુંબની સ્ત્રીઓ તો વખતોવખત અનેક ક્રિયાઓ કરાવે અને પૂજાપાઠ પણ કરે. આ બધામાં મને મજા પડતી, જો કે અમુક અશે કુટુંબના વડીલોને વાઢે વાઢે હું પણ એ વસ્તુઓની અવગણના કરતો. કોઈવાર હું મા કે કાકી ભેગો ગંગાસ્નાન કરવા જતો. કોઈવાર અદ્વાદાઆદમાં જ તો કોઈવાર કાશી અને બીજાં સ્થાનોનાં મંદિરોમાં દર્શન જતો, અથવા તો કોઈ બહુ પવિત્ર ગણાતા સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા જતો. પણ મારા મન ઉપર આ બધાની ભાગ્યે જ કશી છાપ પડેલી કહેવાય.

આ સિવાય મોટા મોટા ઉત્સવના દિવસો આવતા, જેવા કે હોળી, ન્યારે આખા શહેરમાં ખૂબ ધમાયકડી ચાલે અને અમે એકબીજા ઉપર પિયકારી લડાવીએ; દિવાળી — દીપોત્સવી — ન્યારે હજારો ડાડિયાંથી ઘરો દીપી ઊઠતા; જન્મઘટીના પર્વ ઉપર કૃષ્ણનો કારાગૃહ જન્મ મંથરાતે ઉજવાય (જો કે અમારે માટે તો ત્યાં સુધી જામતું બહુ મુરકેલ પડતું) દશેરા અને રામલીલા — આ દિવસોમાં સરઘસો નીકળે અને રામલીલાવાળાઓ રામચંદ્રનો લંકાવિજય ભજવી બતાવે તે જોવા થોડેથોડે લોકો ભેગા થાય. વળી અમે બધાં બાળકો દૂરદૂર આવેલા અરબસ્તાનમાં હસન અને હુમેનની કુરબાનીનો પ્રાચીન કથાનો અક્સોસ મનાવતાં રેશમી ઝંડાઓ લઈને નીકળતાં મુહર્રમનાં સરઘસ જોતા. જન્મે છઠ્ઠેને દિવસે મુનશીજી પણ પોતાનો સારામાં

સારો પોરાક પહેરીને મરિજદમાં નમાજ પઢવા ઊપડતા અને હું
ઓના ઘરમાં જઈને સેવ મીઠાઈ વગેરે આરોગતો. આ સિવાય તો
આપણા ખીજાં કેટલાંય નાનાંમોટાં પર્વો અને વારતહેવારો — જેવાં
કે રક્ષાબંધન, લાઈખીજ વગેરે — અમારે ત્યાં ઊજવાતાં.

અમારામાં અને ખીજા કાશ્મીરીઓમાં ખીજા કેટલાક ખાસ
ઉત્સવો પશુ હતા, જે ખીજા હિંદુઓ નહોતા ઊજવતા. આમનિ
મુખ્ય નરરાજ — નવા સંવતનો પ્રથમ દિવસ. અમારે માટે આ
હંમેશાં મોટું પર્વ હતું. અમે સૌ તે દિવસે નવાં નવાં કપડાં
પહેરતા, અને ઘરમાંનાં છોકરાંઓને તો મોટરાંઓ તરફથી પૈસાની
નાની નાની ભેટો મળતી.

પણ આ બધા ઉત્સવો કરતાં મને જેમાં વધુ રસ પડતો
એવો તો વરસનો એક દિવસ હતો — જેમાં મારે જ મુખ્ય ભાગ
ભજવવાનો રહેતો. એ મારી જન્મગાંઠ, તે દિવસે મારા જેટલું કામ
કાર્જને નહિ! સવારે વહેણે એક મોટા ત્રાજવામાં મને તોળવામાં
આવે — એક ત્રાજવે ઘઉં અને બીજી ચીજો, અને બીજે ત્રાજવે હું.
ઘઉં અને બીજી ચીજો ગરીબોને વહેંચાય અને પછી નવાં નવાં
કપડાંમાં શણગારાઈને મારે વડીયો પાસે ભેટો લેવાની હોય.
સાંજના તો ઘરમાં મિજાની અપાય. હું તો જાણે તે દિવસનો
રાત્રી, મને દુઃખ ખાસ એ વાતનું હતું કે આ જન્મગાંઠ માત્ર વર્ષને
એકાંક વચ્ચે દિવસે જ આવતી. મેં તો જન્મદિવસે વારંવાર
ઊજવવામાં આવે એ માટે એક ચળવળ ઉકારવાનું પણ કહ્યું
હતું. વખતે મને થોડી જ કહપના હતી કે એક દિવસ એવો
આવશે કે જ્યારે જન્મદિવસ એ જિંદગીમાંથી ઓઝા થયેલાં
વરસોની દુઃખદ સ્મૃતિરૂપ લાગશે.

કેટલીક વાર આખા કુટુંબને મારા પિતરાઈ લાઈ કે કોઈ
દૂરનાં, સગાં અથવા કોઈ મિત્રના લગ્નપ્રસંગે કોઈ દૂરના શહેરમાં
જવાનું થતું. આવી મુમાકરીઓ અમારે બાળકો માટે તો ખૂબ
આનંદપ્રાપ્તિ થતી કારણ કે આવા લગ્નપ્રમગોએ અમારા ઉપરનાં
બધાં બંધનો દીઠાં થતાં અને અમે મરજી પડે ત્યાં દોડદોડ
કરી શકતા. જનના ઉતારામાં તો કેટલાંય કુટુંબો ઘીચોઘીચ
પડ્યાં હોય અને તેમાં ઘણાં છોકરા, છોકરીઓ અને બાળકો

હોય. આવે વખતે મારાથી એકઠવાયા હોવાની ફરિયાદ નહોતી થઈ શકતી, અને અમે ધરાઈ ધરાઈને રમતાં, તોફાન કરતાં અને ફેટલીક વાર મોટાંઓનો ઠપકો પણ મેળવતાં. હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ કે અમીર સૌનાં લગ્નોમાં કેવળ દમામ અને દેખાવમાં પૈસાનું પાણી થાય છે એવી ટીકા બહુ થઈ છે, અને એ ટીકા સાચી પણ છે. પૈસાનું પાણી થાય છે એ તો બાબુએ રહ્યું, પણ જેમાં કળા કે સૌંદર્યનું નામ પણ ન હોય એવા અશિષ્ટ તમાચા જોઈને તો દુઃખ જ થાય છે. (કહેવાની જરૂર નથી કે આમાં અપનાદો પણ હોય છે.) આ બધા માટે ખરા ગુનેગાર લોકો મધ્યમ વર્ગ છે. ગરીબ લોકો પણ કરમના બોળ વંહોરીને હિઠાકે થઈ શકે છે. છતાં કેટલાંક કહે છે કે એ લોકોની ગરીબાઈ એમના સાંમાજિક રિવાજોને કારણે છે એ તો એવઢૂરીની હદ થઈ. સામાન્ય રીતે આપણે જૂની જઈએ છીએ કે એમનું જીવન નિતાંત શુષ્ક અને નીરસ હોય છે, અને દાર્ઢિવાર કાઈ વિવાહ-વાજનનો પ્રસંગ આવે ત્યારે બાપડાઓને થોડું ખાવાપીવાનું અને ગાનતાન કરવાનું મળે છે, તે તો તેમને તેમના ચેતનંદીન ગંધાવૈનરાની મરુમૂમિમાં એક જલજિંદુ સમાન થઈ પડે છે, રોજરોજના ધરકામમાં અને રણીને કમાવાના કપાળકૂટામાંથી વિમામારૂપ થઈ પડે છે. જે લોકોને આનંદઓજ્જવના મંડ ગણવામાંકયા પ્રમંગો આવે છે, તેમને ક્રકવાર આટલો સાસ લેવાનો પ્રમંગ પણ ન મળવો જોઈએ એવું કયો નિષ્કુર ધ્રુવે? હા, રંગડ થતી જરૂર અટકાવો, પૈસાનો ધુમાડો થતો જરૂર ધટાડો. (જો કે ગરીબ લોકો પોતાની ગરીબીમાં જે કાઈ નજીવા દોંગધનૂરા કરે તેને સારુ આવા કોર શબ્દ વાપરવા જેવો મૂર્ખ કાણ હશે?) પણ તેમનું જીવન છે તેના કરતાં વધારે શુષ્ક અને આનંદશૂન્ય ન બતાવો.

એ જ પ્રમાણે મધ્યમવર્ગનું જમાડ અને વધુ પડતા ખર્ચની વાત એક કોરે મૂરીબે, પણ આવા લક્ષપ્રમંગોએ દૂરનાં મગાંઓ અને જૂના મિત્રો એકમીજને લાંબા માગા પછી મળી શકે એવાં સામાજિક સંમેલનો હોય છે. હિંદુસ્તાન એક વિશાળ દેશ છે, અને મિત્રોને મળવું એ કંઈ સહેલું નથી

હોતું. તેમાંય અનેકનું એક સ્થાને ભેગા થવું એ એથી વધુ મુશ્કેલ છે. આ જ કારણે વિવાહવાજન અર્વાચીન બનેલા છે. હા, સામાજિક સંમેલન તરીકે પણ આનો મુકાબલો કરી શકે અને અનેક રીતે આને ચઢી જાય એવાં સંમેલનો હવે યર્થ રહ્યાં છે ખરાં. તે આપણી રાજદારી સભાઓ અને પરિષદો, અથવા તો દર વર્ષે ભારતી કોંગ્રેસ અથવા રાષ્ટ્રીય મહાસભા !

કાશ્મીરી લોકોને હિંદુસ્તાનમાં બીજા લોકો કરતાં એક સગવડ હોય છે, વધુ રહી છે, ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો ખરી જ. તેઓમાં મરદ ઓરત વચ્ચે પદો જેવી પ્રથા ક્યારેય ન હતી. જ્યારે તેઓ પહાડોમાંથી નીચે જતરી આવ્યા ત્યારે તેમણે એ વિવાજ અહીંના પ્રદેશમાં પ્રચલિત જોયો અને એ લીધો પણ; છતાં થોડે અંશે જ — અને તે પણ કાશ્મીરી સિવાયના બીજા લોકોના સંબંધ પૂરતો જ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં — જ્યાં ઘણા કાશ્મીરીઓ રહેતા — તે વખતે એ એક સામાજિક મોજબાની નિશાની ગણાતી. પણ અંદર અંદર તેઓ પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા જાળવી રહેલા અને કોઈ પણ કાશ્મીરી કોઈ પણ કાશ્મીરીના ઘરમાં ઠેક જઈ શકતો. કાશ્મીરી જમણોમાં અને હિંસોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ભેગાં જતાં અને સાથે જોડતાં બેસતાં. હા, ઘણી વાર સ્ત્રીઓ પોતાનું અલગ અમુક જગ્યાએ બેસતી. છોકરાઓકરીઓ તો સદખી છૂટથી મળતાં હજતાં. એમ છતાં આધુનિક પશ્ચિમના જેવી છૂટ તો એ નહોતાં લેતાં.

આમ મોટું બચપણ ગયું. મોટાં ઘરોમાં જેમ બને છે તેમ કેટલીક વાર અમારે ત્યાં પણ વાસણ ખખડતાં. જ્યારે આ અઘડા મોટું સ્વરૂપ લે ત્યારે પિતાશ્રી ગુરુસે થાય અને એમને એમ જ લાગે કે આ બધું સ્ત્રીઓની બેવકૂફીને લીધે છે. આમાં મને તો કંઈ સમજણ જ ન પડતી કે શું, શું છે, પણ હું એટલું તો કહી જતો કે કંઈક ખટરાગ થયો હોવો જોઈએ, કારણ કેટલાક માણસો તપીને અથવા કેલકુંડસાણું બોલતાં હોય, અથવા તો સાવ અબોલા લઈને બેઠાં હોય. મને બહુ દુઃખ થતું. જ્યારે પિતાશ્રી વચ્ચે પડતા, ત્યારે સૌનાં હાંખ ગગડી જતાં. તે દિવસોનો એક નાનકડો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં હજી તરી

રહ્યો છે. હું સાત આઠ વરસનો હર્ષિ. હું રોજ ઘોડે સવારી કરવા નીકળતો, અને અસ્લાહાખાદમાં તે વખતે જ પડાવ નાખીને પડેલી લશ્કરી છાવણીમાં એક સવાર મારી સાથે આવતો. એક સંજે હું પડ્યો અને મારો ટકુ — અર્ધો અરખ્ય એલાદનો ફક્કડ ટકુ — મારા વિના ઘેર આવ્યો. પિતાશ્રીએ તે દિવસે મિત્રોને ટેનિસ રમવા બોલાવ્યા હતા. ઘરમાં ખળભળાટ મચી ગયો. પિતાશ્રીની આગેવાની નીચે બધું મિત્રમંડળ જે કોઈ વાદન મળ્યું તેમાં બેસીને સરખસની જેમ મારી શોધમાં નીકળ્યા પડ્યું. મને તેઓ રસ્તામાં મળ્યા, અને જાણે મેં એક લારે પરાક્રમ કરી નાખ્યું ન હોય એમ તેમણે મારું સ્વાગત કર્યું.

ચિયોસોઝી

હું દસ વર્ષનો થયો ત્યારે મારા પિતાએ ધર બદલી નવું મોડું ધર લીધું, અને તેનું નામ આનંદભવન રાખ્યું. આ ધરને એક મોટો બાગ હતો અને સ્નાનકુંડ હતો. આ બધી નવી નવી વસ્તુ જોઈને મારું હરખમરેલું કુતુહલ જિભરાઈ જતું. ધરમાં થોડા વધારા કરવાનો કરાવ થયો, અને તેને અંગે પાયા બોદવાનું કામ અને બાંધકામ પુષ્કળ આવતું. મજૂરાને કામ કરતા જોતો હું ન થાકતો.

વિશાળ સ્નાનકુંડ ધરમાં જ હોવાને લીધે હું થોડા વખતમાં તરતાં શીખ્યો અને પાણીમાં પડતાં કે ડૂબકી મારતાં મને જરાય ડર ન લાગતો. ઊનાળાના લાંબા દિવસોમાં મમે ત્યારે અને મમે તેટલી વાર હું કુંડમાં જઈને પડતો. સાંજે મારા પિતાના અનેક મિત્રો કુંડમાં સ્નાન કરવા આવતા. આ એક નવીનતા તો હતી જ, અને તેમાં વળી કુંડમાં મૂકેલી અને ધરમાં લેવામાં આવેલી વીજળીની બત્તી એ અઘ્ઘાઘાઆદમાં તે વેળા એક એથી પણ નવતરી ચીજ હતી. આમ સ્નાનના જલસા ચાલતા એમાંથી મને ભારે આનંદ મળતો અને ખાસ કરીને તરતાં ન આવડતું હોય તેને ધક્કા દઈને પાણીમાં હડસેલી, અથવા પાછળથી પગ પકડીને ખેંચીને ડરાવવામાં બેહદ મજા આવતી. આ વ્યક્તિઓમાંની એક મને ખાસ યાદ આવે છે. દા. તેજબહાદુર સમ્રુ જેઓ અઘ્ઘાઘાઆદના વકીલમંડળમાં તે વેળા તાબા જ જોડાયા હતા તેમને તરતાં આવડતું નહિ અને શીખવાની ઇચ્છા પણ ન હતી. મવા ફૂટ પાણીમાં પહેલા પગચિયા ઉપર બેઠા તે બેઠા, પછી બીજા પગચિયા ઉપર બિતરી આગળ ન જવાના તેમણે સોમંદ બાધા હતા; અને દોઢ તેમને ત્યાંથી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરતું તો હુમરાણું મચાવતા. મારા પિતા પણ કાંઈ તારા તો નહોતા.

૪, પણ દાંત પીસીને મહાપ્રયત્ને અને મહામહા તેઓ કુંડો એક કિનારેથી બીજે કિનારે પહોંચતા.

આ વેળા બોર લડાઈ ચાલતી હતી, એની ખજરોમાં મને રૂમ આવેલો અને મારો પક્ષપાત સંપૂર્ણ રીતે બોર લોકોને માટે હતો. લડાઈની ખજરો મેળવવાને માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવાની મેં શરૂઆત કરી.

પણ આ વેળા ઘરમાં એક એવી ઘટના બની કે, મારું ધ્યાન બીજી બધી વાતોમાંથી નીકળી તેમાં પડેલાયું. આ ઘટના તે મારી બહેનનો જન્મ. ડેટલાય સમયથી મને મનમાં ખટકતું તો હતું જ કે બીજા સૌને લાઈબ્રેરી છે, અને મને નથી, એટલે હવે મારા ઘરમાં એક નાનકડું લાઈબ્રેરી આવશે એ વાતથી મારા હરખનો પાર ન રહ્યો. એ વેળા મારા પિતા તો યુરોપમાં હતા. વરંડામાં જાઓ જાઓ હું રાહ જોતો હતો કે લાઈબ્રેરી આવે છે કે બહેન, ત્યાં તો એક દાકતરે આવીને મને કહ્યું કે બહેન આવી છે, અને સાથે સાથે મળકમાં એમ ઉમેર્યું, 'ધર્મરત્નો પાઠ માન કે લાઈબ્રેરી નથી, નહિ તો તારી સાથે લામ પડાવત.' રખેને મારો ટાઈ લાગિયો પેદા થશે એવો હલકો ડર મારા મનમાં હોઈ શકે છે, એવો વિચાર જ કેમ કોઈને આવી શકે? આ વાતથી મને ભારે દુઃખ લાગ્યું અને ચીડ ચડી.

પિતાના વારંવાર યુરોપ જવાથી સમસ્ત દેશની કાસ્તીરી આલણુ શાંતિમાં ભારે ખજલજાટ થયો. યુરોપથી પાછા ફરી પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિ કરવાની એમણે સાફ ના પાડી. થોડાં વર્ષ અગાઉ બીજા એક કાસ્તીરી આલણુ, પાછળથી મહાસભાના પ્રમુખ થનાર પંડિત બિશનનારાયણુ ધાર, વિશ્વાયત ઍરિસ્ટર થવા ગયા હતા. એમના આવ્યા પછી એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું, છતાં શાંતિના સનાતનીઓએ એમની સાથે અસહકાર કરી એમનો મહિષકાર કર્યો હતો. આને પરિણામે શાંતિમાં બે લગભગ મરખાં તડાં પડ્યાં હતાં. આ પછી અનેક કાસ્તીરી આલણુ પુવકો અભ્યાસ માટે યુરોપ જઈ આવી સુધારક તડમાં જોડાયા હતા, પણ તે શુદ્ધિની ક્રિયા કરીને. આ ક્રિયા તો હતી એક પ્રતિંગ, એમાં ધર્મનો અંશ નહોતો. પ્રચલિત પ્રથાને બાજુ રીતે

માન આપતું અને મોટા ભાગના લોકોની ઇચ્છાને વશ થતું એ ઉપરાંત આમાં કશું જ નહોતું. આટલી ક્રિયા કરી એટલે થયું. પછી તો સૌ દાર્ઢ ગમે તેવી સુધરેલી રહેણીકરણી રાખતા, અને આદાણેતરે અને અહિંદુઓની સાથે ભળતા અને ખાતાપીના.

પિતા એક ડગલું અગળ ગયા. તેમજે દાર્ઢ પણ ક્રિયા કરવાની ધસીને ના પાડી, અને બાલ અને નામની, પણ દહેરાની, શુદ્ધિ કરવાનો માફ ઇનકાર કર્યો. ખૂબ ગરમાગરમી થઈ, અને એમાં મારા પિતાના હિરેકગનારા અને કંઈક નિગરકાગ્યુક્ત આચરણથી ઘી હોમાયુ. આખરે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની એક સારી સંખ્યા પિતાની સાથે ભળી અને ત્રીજી તડ બન્યુ. પણ થોડાં વર્ષમાં વિચારો બદલાતાં અને બંધનો તૂટી પડનાં તથે તડાં પાછાં એક થઈ ગયાં. અનેક કાશ્મીરી યુવક યુવતીઓ અભ્યાસ માટે યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યાં છે, અને તેમની પામે પાછા આવ્યા પછી, પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિ કરાવવાની દાર્ઢ એ વાત સરખી કરી નથી. જોરાકર્ના બંધનો તો આવ ગયા છે માત્ર થોડાં ગણ્યાં-આંક્યાં જૂના વિચારના માણસો, ખાસ કરીને ડોશીઓ જ, એ બંધનો હજી જાળવે છે. શાંતિ બહારના લોકો, મુસલમાનો અને જોરાઓની સાથે જમવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. કાશ્મીરીઓમાં મહિમાહિ તેમ જ બીજાઓની સાથે પરદો તો રહ્યો જ નથી. આ બંધનનો જે દાર્ઢ અવશેષ રહ્યો હતો તેયે ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહના પૂરમાં ધોવાઈ ગયો. પર ન્યાતમાં લગ્ન કરવાનું હજી લોકપ્રિય થયું ન કહેવાય, જોકે રોજ રોજ આવા હિસ્માઓ તો બન્યા જ આવે છે. મારી બને બહેનો અમારી શાંતિની બહાર પરણી છે, અને અમારા કુટુંબનો એક યુવક થોડા જ વખત ઉપર હંગરી દેશની મહિલાને પરણ્યો છે. બીજાઓની સાથે લગ્ન કરવા સામેનો વિરોધ ધર્મ ઉપર નથી આધાર રાખતો, એમાં મુખ્યત્વે જાતીવિરોધ છે. અનેક કાશ્મીરીઓમાં અમારા જાતીની વિશિષ્ટતા અને આર્થ રંગદંગ સાચવી રાખવાની ઇચ્છા રહેલી છે, અને તેઓ ડરે છે કે હિંદુસ્તાનની બીજી શાંતિઓની અને બીજા દેશોની સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખવાથી એ બધી વિશિષ્ટતાઓ નષ્ટ થશે. આવડા મોટા દેશમાં અમારી વસ્તી જૂજ છે.

આ જગાનાંમાં સૌથી પહેલવહેલો એટલે લગભગ સોએક વર્ષ ઉપર પશ્ચિમમાં જનાર કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ મિરઝા મોહનલાલ હતો. પોતાને એ 'કાશ્મીરી' નામે ઓળખાવતો. આ રંગીકે અને ખૂબસૂરત જુવાન દિલ્હીની મિશન કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો, અને કાશુલ જનાર બ્રિટિશ મિશનના દુભાષિયા તરીકે એની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. એ પછી એ આખા મધ્ય એશિયામાં અને ઈરાનમાં ખૂબ રખડયો અને ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં મોટાં મોટાં અગીર કુટુંબમાંથી એક એક રમણીને વરતો ગયો. પછી મુસલમાન થયો અને ઈરાનમાં શાહના ખાનદાનની એક કન્યાને પરણ્યો, એટલે એને મિરઝાનો ખિતાબ મળ્યો. પછી સવારી યુરોપ ગઈ, અને ત્યાં તેને તે વેળાએ કેવળ તરુણી રાણી વિક્ટોરિયાના દરબારમાં પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો. એણે પોતાની મુસાદરીનાં મળનાં સ્મરણો અને વર્ણનો લખ્યા છે.

મારી અગિયારેક વર્ષની ઉંમરે મારે માટે ફર્ડિનન્ડ ટી. હુસ નામના શિક્ષકને ઘરમાં રાખવામાં આવ્યા, એટલે એની દેખરેખ તમે હું આવ્યો. એનામાં મિત્ર લોહી હતું — બાપદાદા આધરિય અને એની મા ફ્રેંચ અથવા બેલ્જિયન હતી. એ એક કંદર થિયોમોફિસ્ટ હતા અને એની લગામણુ શ્રીમતી એની બેસ્ટે મારા પિતાને કરી હતી. લગભગ ત્રણ વર્ષ એની દેખરેખ તમે હું રહ્યો અને ધણી રીતે એની મારા ઉપર યુક્ત અસર પડી. એ વખતે મારા બીજો ડાર્ક શિક્ષક હોય તો તે એક જ. તે હતા એક વયોદ્ધ પંડિત. તેને હું હજી જૂલ્યો નથી. મને હેંદી અને સંસ્કૃત શીખવવાનું તેને સોંપાયેલું હતું, પણ ધણી વખતના પ્રયત્ન પછી એ મને ઝાઝું ભાણું આપી શક્યા હોય એમ મને યાદ નથી. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મારું એટલું અલ્પ હતું કે મેની સરખામણી તો પાછળથી હોરામાં હું જે અલ્પ લેટિન િખ્યો તેની સાથે જ થઈ શકે. આમાં દોષ બેશક મારો હતો. તાપાઓ શીખવામાં હું કુશળ ન કહેવાઉં, અને વ્યાકરણ તો મને દી ગમ્યું જ નથી.

એ. ટી. જુરસે મારામાં વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો, અને મેં પુસ્તકો અંગ્રેજી પુસ્તકો, ભલેને કાંઈ ખાસ ઉદ્દેશ વિના, વાંચી નાંખ્યાં. બાળકોનું અને કુમારોનું સાહિત્ય મેં સારી પેઠે વાંચ્યું હતું, લુઈકરોલનાં^૧ પુસ્તકો અને ફિલિંગનાં^૨ પુસ્તકો મને બહુ જ ગમતાં. 'ગ્રેન ક્રિવકોટ'^૩ પુસ્તકમાં ગુસ્તાવ દોરોએ સ્ત્રીતરેલાં ચિત્રો મને બહુ આકર્ષક લાગતાં, અને કિંગ્મેન નાન્સનના 'કાર્પેસ્ટ નોથ'^૪ પુસ્તકે તો મારે માટે સાહસનો એક નવો જ પ્રદેશ મોકળો કર્યો. સ્કોટ,^૫ ડિકન્સ^૬ અને યાકરેની^૭ ધણી નવલકથાઓ, એચ. જી. વેલ્સની^૮ સાહસકથાઓ, માર્કટ્વેનની^૯ વિનોદકથાઓ અને રોસ્લોક હોમ્સની^{૧૦} અપ્તચરકથાઓ વાંચ્યાનું માફ છે. 'પ્રિન્સનર ઓફ એન્ડ'^{૧૧} મારા મગજમાંથી નીકળતું નહોતું, અને હાસ્યરસમાં તો મારે અને જોરોમ કે. જોરોમના 'ટ્રી મેન ઇન એ બોટ'ની^{૧૨} બરાબરી કરી શકે એવું કશું ન હતું. ખીજું એકાદ પુસ્તક મારી સ્મૃતિમાં તાજું છે —

૧. અતિશય કલ્પનોત્તેજ્ય બાલસાહિત્ય લેખક. ૨. હિંદમાં જન્મેલ અને હિંદી જીવન વિષે અનેક કાલ્પનિક વાર્તાઓ લખનાર સામ્રાજ્યસત્તા અંગ્રેજ લેખક. ઇંગ્લંડ અને સામ્રાજ્યની એની અધ ભક્તિ વાચકને ખૂબી છે, પણ એની લેખનરીતી વાચકને મુશ્કેલી કરે છે, અને એના પેવાડા માફ રહી નથી એવા છે. ૩. નૂજ શક્તિ ઉપર હવાઈ કિલ્લાઓ રચનાર પાત્રનો આતુષ્યમ ચિત્તાર આપનાર રોમેનિય નવલકથા. ૪. પેરી ઉત્તરધ્રુવ પહોંચેલા તેના પહેલાં ઉત્તરમાં દરમાં દર સુધી પહોંચનાર નોર્વેનો પ્રવાસી. આ પુસ્તકમાં એણે પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન કરેલું છે. નોર્વેમાં અધ્યાપક હતો, પણ પીડિતોને માટે ખૂબ કામ કર્યું, અને રશિયામાં ભયાનક દુકાળ પડ્યો ત્યારે તેણે જળરક્ત સેવા બજાવી, અને શાંતિને માટે નોબેલ પ્રાઈઝ મેળવ્યું. ચોડાં જ વર્ષ ઉપર મરણ પામ્યો. ૫-૬-૭. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નવલકથાકારો, ૮. આધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિજ્ઞાનકથાલેખક અને સુધારક. ૯. અમેરિકન હાસ્યરસજ્ઞ લેખક. ૧૦. કોનન ડોઈલ નામના અંગ્રેજ લેખકનું પ્રસિદ્ધ ડિટેક્ટિવ પાત્ર. ૧૧. એન્ટની હોપની પ્રસિદ્ધ નવલકથા. એ પુસ્તક વાંચીને તો સ્વ. રમણભાઈને 'સાઈનો પર્વત' લખવાનું ન સૂઝ્યું હોય. ૧૨. ખરબટ હસાવે એવા કાલ્પનિક પ્રવાસ-વર્ણનનું પુસ્તક, આ અંગ્રેજ લેખકનું બહુ સાહિત્ય એવું છે. — ભા. ૬.

એફ. ટી. બુક્સે મારામાં વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો, અને મેં પુસ્તકો અંગ્રેજી પુસ્તકો, લલેને કાર્થ ખાસ ઉદ્દેશ વિના, વાંચી નાખ્યાં. બાળકોનું અને કુમારોનું સાહિત્ય મેં સારી પેઠે વાંચ્યું હતું, લુઈઝીરોલનાં^૧ પુસ્તકો અને ફિર્લિંગનાં^૨ પુસ્તકો મને ખદુ જ ગમતાં. 'ગ્રેન કિંગડોમ'^૩ પુસ્તકમાં ગુસ્તાવ દોરોએ ચીતરેલાં ચિત્રો મને ખદુ આકર્ષક લાગતાં, અને ફિઝોફ નાન્સનના 'ધાર્મિક નોર્થ'^૪ પુસ્તકે તો મારે માટે સાહસનો એક નવો જ પ્રદેશ મોકળો કર્યો. રકોટ,^૫ ડિકન્સ^૬ અને યાકરેની^૭ ઘણી નવલકથાઓ, એચ. જી. વેલ્સની^૮ સાહસકથાઓ, માર્કટવેનની^૯ વિનોદકથાઓ અને શેરલોક હોમ્સની^{૧૦} ગુપ્તચરકથાઓ વાંચ્યાનું માલ છે. 'પ્રિન્સર ઓફ એન્ડા'^{૧૧} મારા મગજમાંથી નીકળતું નહોતું, અને હાસ્યરસમાં તો મારે મને જેરોમ કે. જેરોમના 'ટ્રી મેન ઇન એ બોટ'ની^{૧૨} બરાબરી કરી શકે એવું કશું ન હતું. બીજું એકાદ પુસ્તક મારી સ્મૃતિમાં તાજું છે —

૧. અતિશય કલ્પનોત્તેજ્યક બાલસાહિત્ય લેખક. ૨. હિંદમાં જન્મેલ અને હિંદી જીવન વિષે અનેક કાલ્પનિક વાર્તાઓ લખનાર સામ્રાજ્યભજ્જ અંગ્રેજ લેખક. ઇન્ડિયન અને સામ્રાજ્યની એની અધિકૃત વાચકને ખૂબી છે, પણ એની લેખનશૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે, અને એના પોવાડા માલ રહી નય એવા છે. ૩. બૂજ શક્તિ ઉપર હવાઈ ફિલ્ડોએ રચનાર પાત્રનો અનુપમ ચિતાર આપનાર સ્પેનિશ નવલકથા. ૪. પેરી ઉત્તરધ્રુવ પહોંચ્યા તેના પહેલાં ઉત્તરમાં દૂરમાં દૂર સુધી પહોંચનાર નોર્વેનો પ્રવાસી. આ પુસ્તકમાં એણે પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન કરેલું છે. નોર્વેમાં અધ્યાપક હતો, પણ પીડિતોને માટે ખૂબ કામ કર્યું, અને રશિયામાં બચાવક દુકાન પકડ્યો ત્યારે તેણે જળરહસ્ય સેવા ભજવી, અને શાંતિને માટે નોર્વેલ પ્રાઈઝ મેળવ્યું. થીડાં જ વર્ષો ઉપર મરણ પામ્યો. ૫-૬-૭. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નવલકથાકારો, ૮. આધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિજ્ઞાનકથાલેખક અને સુધારક. ૯. અમેરિકન હાસ્યરસજ્ઞ લેખક. ૧૦. કોનન ડોઈલ નામના અંગ્રેજ લેખકનું પ્રસિદ્ધ ડિટેક્ટિવ પાત્ર. ૧૧. એન્ટની હોપની પ્રસિદ્ધ નવલકથા. એ પુસ્તક વાંચીને તો સ્વ. રમણભાઈને 'સાઈનો પર્વત' લખવાનું ન સૂઝ્યું હોય! ૧૨. ખરબડ હસાવે એવા કાલ્પનિક પ્રવાસ-વર્ણનનું પુસ્તક, આ અંગ્રેજ લેખકનું બહુ સાહિત્ય એવું છે. —બા. હ.

દુ મોરીએરનું^૧ 'ટ્રિફી' અને 'પીટર ઇબેટસન,' મને કાવ્યો તરફ પણ^૨ અધિક પેદા થઈ. આ અધિક અમુક અંશે હજી પણ ચાલુ છે, અને મારી જિંદગીમાં થયેલી અનેક નવાજની છતાં હજી જીવંત છે.

જુદ્દસે વિજ્ઞાનની ખૂબીઓમાં પણ મને ચંચુપાત કરાવ્યો. અમે એક નાનકડી પ્રયોગશાળા બનાવી દીધી હતી, અને ત્યાં પ્રાથમિક પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનના પ્રયોગોમાં હું કલાકોના કલાક સુધી તક્લીન રહેતો.

આમ મારા અભ્યાસમાં તો એફ. ટી. જુદ્દસની અસર હતી જ, પણ તે ઉપરાંત એક ખીજ વસ્તુની પણ એણે મારા ઉપર કેઈકે કાળ સુધી ભારે અસર પાડી. આ વસ્તુ હતી થિયોસોફી. એના ઓરડામાં દર અઠવાડિયે થિયોસોફીસ્ટ મિત્રો આવે, તેમની બેઠકો થાય, તેમાં હું જાઉં. અને ધીમે ધીમે થિયોસોફીની પરિભાષા અને વિચારો પણ મારામાં ઊતરતા જાય. અનેક તત્ત્વચર્ચા થતી; પુનર્જન્મ વિષે, સૂક્ષ્મ શરીર અને દિવ્ય શરીર વિષે, દિવ્ય પુરુષોની આસપાસ દેખાતા તેજોમંડળ વિષે, અને કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે વાતો ચાલતી; મેંડમ બ્લેવેલ્ડેસ્કી અને બીજા થિયોસોફિસ્ટોનાં જ પુસ્તકો નહિ પણ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રો, અને બૌદ્ધશાસ્ત્ર ધર્મપદ પણ ચર્ચાતાં; પાર્થિયાગોરાસ,^૨ ટીઆનાના એપોલોનિયસ^૩ અને બીજા અનેક તત્ત્વાભ્યાસીઓ અને યોગીઓ અને સુશીઓ વિષે પણ ઠીક ઊઠાપોઠ ચાલતો. આમાંનું ઘણું

૧. ગયા સૈકાના એક અંગ્રેજ લેખક (જેના પિતા ફ્રેંચ હતા; અને માતા અંગ્રેજ હતી.) એનાં પુસ્તક બાળકની કલ્પનાને લેખિત કરે એવાં છે. 'પીટર ઇબેટસન'માં પોતાના, બાળકાળનું સુંદર વર્ણન છે, અને જીવનનો મર્મ આકર્ષક ભાષામાં નવલકથાનાં પાત્રોને મુખે વર્ણવ્યો છે.

૨. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનો ગ્રીક ફિલસૂફ હતો. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય. પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતને માનતો એટલે પશુઓને પણ આત્મા છે તેથી મોંઝાદાર ત્યાગ્ય છે એમ એ અને એના અનુયાયીઓ માનતા.

૩. ઈશુની પૂર્વેના એક ગ્રીક ફિલસૂફ હિંદુસ્તાન આવી ગયાનું કહેવાય છે. વેદાન્તી હતો.

—ભા. ૬.

તો મારી સમજની બહાર હતું, પણ બધું બહુ ગૂઢ અને ચમત્કારિક લાગતું અને હું માનતો કે વિશ્વના રહસ્યોની કૃત્રી આમાં જ રહેલી છે. જીવનમાં પ્રથમવાર ધર્મ અને પરલોક વિશે જ્ઞાનપૂર્વક અને ધ્યાનપૂર્વક હું વિચાર કરવા લાગ્યો. હિંદુધર્મની કિંમત મારી ગણતરીમાં વધી ગઈ—કર્મકાંડ અને આચાર-વ્યવહારનો ભાગ નહિ, પણ એના મહાગ્રંથો ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા. એ હું સમજતો એમ તો નહિ જ, પણ મને એ અદ્ભુત લાગતા. હું સૂક્ષ્મ શરીરોનાં સ્વપ્નાં જોતો અને અનંત આકાશમાં જોડતો હોઉં એવી કલ્પના કરતો. કશા વાહન વિના આકાશમાં જોડવાનું સ્વપ્ન મારા જીવનમાં સતત રહ્યું જ છે; અને ધણીવાર તો એ એટલું તાદરશ અને સાચું રહ્યું છે કે આખી પૃથ્વી જાણે મારી નીચે એક મહા પટચિત્રમાં પથરાયેલી લાગે. ફોર્મિડ * અને બીજા સ્વપ્નચિકિત્સકો આ સ્વપ્નનો શો અર્થ કરે તે તો દૈવ જાણે.

શ્રીમતી એની બેસન્ટ એ દિવસોમાં અસ્લાહાબાદ આબ્યાં હતી અને યિયોસોફીના વિષય ઉપર તેમણે અનેક ભાષણો આપ્યાં હતાં. એમની વાણીમાં મારા ઉપર જાડી અસર થતી, અને એમનાં ભાષણો સાંભળી અંતઃકર્મ જોવા અને જાણે સ્વપ્નગ્રસ્ત થઈને હું પાછો ફરતો. મેં યિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાવાનો નિશ્ચય કરેલો — જોકે મારી ઉંમર તો તે વેળા માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી. પિતાની પરવાનગી લેવા હું ગયો ત્યારે તેમણે હા તો પાડી, પણ બધી વાત હસવામાં કાઢી નાંખી. તેમને એ વિષયનું, લાભ કે હાનિની દૃષ્ટિએ, કશું જ મહત્ત્વ ન લાગ્યું. મને આ બેપરવાઈ જરા ખેંટકી. મારી દૃષ્ટિએ અનેક રીતે એઓ મહાન હતા. છતાં મને લાગ્યું કે એમનામાં આધ્યાત્મિકતા નથી, ત્યારે હકીકત તો એ હતી કે એઓ તો એક જૂના યિયોસોફિસ્ટ હતા, અને છેક યિયોસોફીના આરંભમાં ત્યારે મેડમ બ્લેવેસ્કી હિંદુસ્તાનમાં હતાં ત્યારે સોસાયટીમાં જોડાયા હતા. આમ કરવાને

* આ જમાનાનો પ્રસિદ્ધ જર્મન માનસશાસ્ત્રી. — લા. ૬.

એમને ગ્રેરનાર ધર્મના કરતાં કદાચ કુતૂહલ વિશેષ હશે. થોડા જ સમયમાં એ એમાંથી નીકળી ગયેલા, પણ એમના કેટલાક મિત્રો જેઓ એમની સાથે જ જોડાયા હતા તેઓ તો તેને વળગી રહ્યા અને મંડળના મહાજન મંડળમાં ઊંચે પદ સુધી ચડ્યા.

એટલે હું ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ચિયોસોશિક્ષક સોસાઈટીનો સભ્ય થયો, અને શ્રીમતી જેમંટે જ મને દીક્ષા આપવાની ક્રિયા કરી. આ દીક્ષા એટલે સદુપદેશ અને કેટલાંક ગૂઢ ચિહ્નોની ઓળખ (ફીમેસન લોકોની પાસેથી કદાચ આ એ લોકોએ લીધું હશે). મારો હરખ સમાતો નહોતો. બનારસની ચિયોસોશિક્ષક પરિષદમાં હું ગયો અને ત્યાં વયોવૃદ્ધ બધા દાઢીવાળા કર્નલ આફકોટનાં દર્શન કર્યા.

ત્રીસ વર્ષ ઉપર એટલે બાળપણમાં પોતે કેવો લાગતો હતો અથવા પોતાનું મન કેવી દિશામાં વહેતું હશે એ કહેવું કોઈ પણ જણ માટે મુશ્કેલ છે. પણ મને તો ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે કે આ ચિયોસોશીના દિવસોમાં ઘણી વાર લાવિકતામાં ખપી જાય છે એવો બાધો અને નીરસ મારો ચહેરો લાગતો. આવા ચહેરા ચિયોસોશિસ્ટ સ્ત્રીપુરુષોમાં ઘણી વાર મળી આવે છે (અથવા મળી આવતા હતા). કોઈક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવું હું એવા ખ્યાલથી અને ડાહ્યો ડમરો બની હું મારી ઉંમરના છોકરા છોકરીઓમાં કેવો અકારો અને અણગમતો લાગતો હર્ષશી.

એફ. ટી. યુક્સ મને હોડી ગયા એટલે મારો ચિયોસોશીની સાથેનો સંબંધ પણ ગયો, અને પછી તો જાણે પક્ષકવારમાં ચિયોસોશી મારી જિંદગીમાંથી અદૃશ્ય થઈ. આનું એક કારણ એ હશે કે એ પછી મને વિજ્ઞાનમાં શાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. પણ મને શંકા નથી કે એફ. ટી. યુક્સ સાથેનાં એ વર્ષોની મારા ઉપર ઊંડી અસર પડી હતી અને મને લાગે છે કે હું યુક્સ અને ચિયોસોશી બંનેનો ઋણી છું. પણ મને એવો પણ ડર છે કે ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ચિયોસોશિસ્ટો મારી ગણનામાં નીચે ઊતરી ગયા છે. ખાસ વિશિષ્ટતાવાળા લાગવાને બદલે મને તેઓ સાવ સામાન્ય લાગે છે, જોખમના કરતાં સલામતી વધારે પસંદ કરનારા અને ચઢીદની શળીને બદલે સુખની સેજ પસંદ કરનારાઓ.

લાગે છે. પણ શ્રીમતી જેસંટને માટે તો હમેશાં મને અતિશય માન જ રહ્યું છે.

ખીજ એક ઘટનાની અસર મારી ઉપર થયેલી મને યાદ છે — તે રશિયા અને જપાનની વચ્ચેની લડાઈ. જપાનની જીતોની પાત સાંભળતો ત્યારે મારા ઉત્સાહનો પાર ન રહેતો, અને રાજ નવી ખબરો જાણવાને હું ઉત્સુક રહેતો. જપાન વિષે અનેક પુસ્તકો ખરીદ્યાં, અને તેમાંનાં કેટલાંક વાંચવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. જપાનના ઇતિહાસમાં મારો પત્તો ન લાગ્યો, પણ પ્રાચીન જપાનની વીરરસભરી કથાઓ મને ગમતી અને લાક્ષ્ણિક હોવાનું * મધુરું ગદ્ય મને ગમતું.

રાષ્ટ્રીયતાના વિચારો મારા મનમાં જીભરાવા લાગ્યા. હિંદના સ્વાતંત્ર્યના અને યુરોપની યુદ્ધાભીમાંથી એશિયાની મુક્તિના વિચારો મને આવવા લાગ્યા. વીરોચિત પરાક્રમોનાં હું સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યો અને ક્યારે હું તથ્યવાર લઈને હિંદમાતા માટે રણમાં ધૂમી તેને મુક્ત કરું એમ થવા લાગ્યું.

મારી ઉંમર ૧૮ વર્ષની હતી. મારા કુટુંબમાં અનેક ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા. મારાથી મોટા મારા. પિત્રાઈઓ ધંધે-ધાપે વળગ્યા હોવાને લીધે ઘર છોડીને નવાં ઘર માંડવા લાગ્યા હતા. નવી વિચારસૃષ્ટિ અને ઝાંખી કલ્પનાઓ મારા મનમાં તરવા લાગી અને બાળાઓમાં હું કાર્મિક વધુ રસ લેવા લાગ્યો, જે કે હજી દોસ્તી તો બાળકોની જ ગમતી અને બાળાઓનાં મંડળમાં ભળવામાં કાર્મિક માનહાનિ સમજતો. પણ કાશ્મીરીઓનાં મંડળો મળે અને અનેક ખૂબસૂરત બાળાઓ ભેળી થાય ત્યારે અચવા તેવા જ ખીજ પ્રસંગોએ કાર્મ બાળાની સાથે નયન મળે કે સ્પર્શ થાય તો અવનવો આનંદ અનુભવતો.

૧૯૦૫ના મે માસમાં મારી પંદર વર્ષની ઉંમરે અમે ઇન્ડિયન જવા જીપડાં — મારાં માતૃપિતા, મારી નાનકડી બહેન અને હું.

* જપાની જીવનનાં અનુપમ ચિત્રો આપનાર અચિજ લેખક. એ જપાની શ્રીને પરચેલો. — ભા. ૬.

હોરો અને કેમ્પિયન

મે મહિનાની આખરના અઠવાડિયામાં અમે લંડન પહોંચ્યાં. ડોવરથી લંડન જતાં ટ્રેનમાં જપાને મેળવેલી મુશીમાની મોટી દરિયાર્ધ જીતના ખચર છાપામાં વાંચ્યા. હું ભારે મુશીમાં આવી ગયો. ખીજે જ દિવસે ડાર્બીની શરતનો દિવસ હતો, એટલે શરત નેવા ગયા. લંડનમાં આવ્યા પછી તુરત ડા. અનસારીને અમે મળ્યા એ મને હજી યાદ છે. ડા. અનસારી તે વેળા એક રક્ષક અને હોશિયાર યુવાન હતા, અને દાકતરી અભ્યાસમાં તેજસ્વી સફળતા મેળવીને લંડનની એક હોસ્પિટલમાં તેઓ હાલિસ સર્જન થયેલા હતા.

હોરોની શાળામાં મારે સારે નસીબે એક જગ્યા ખાલી હતી, નહિ તો દાખલ થવું મુશ્કેલ પડત, કારણ દાખલ થવાને માટે હંમર નેઈએ એના કરતાં હું પંદર વર્ષનો હોઈ સહેજ મોટો હતો. મારું કુટુંબ મને મૂકીને યુરોપના પ્રવાસે નીકળ્યું અને થોડા માસ પછી પાછું દેશ પહોંચ્યું.

અગાઉ કદી આમ અનુભવા માણસોમાં સાવ એકલો મને મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. એટલે હું બહુ એકલો લાગતો અને મને ધર યાદ આવ્યા કરતું, પણ આ દશા થોડો સમય જ રહી. શાળાના જીવનમાં હું ઠીકઠીક ગોઠવાઈ ગયો, અને અભ્યાસ અને રમતગમતમાં વખત ધણો જતો. છતાં હું મોંમાં કદી સંપૂર્ણ રીતે તો ભળી શકતો જ નહિ. હંમેશાં મને લાગતું કે હું બીજા બધાઓથી અલગ છું, અને તેમને પણ મારે વિષે એવું જ લાગતું હશે. એટલે થોડે અંશે હું એકલો અટૂલો જ રહેતો. છતાં એકંદર રીતે રમતગમતમાં હું પૂરો ભાગ લેતો — જોકે તેમાં હું કદી ઝળકતો તો નહોતો જ — અને હું માતું છું કે મને કોઈ અંતડો તો નહિ જ ગણતા.

પહેલાં મને નીચલા ધોરણમાં મૂકવામાં આવ્યો, કારણ મારું દોટિનનું જ્ઞાન અત્યંત હતું, પછી થોડા જ સમયમાં મને ચક્રવર્તીમાં આવ્યો. ધણી વિષયોમાં કદાચ, અને ખાસ કરીને સામાન્ય જ્ઞાનમાં મારા સંપૂર્ણતાઓ કરતાં હું આગળ હતો. મને મારા ધણાખરા સહાધ્યાયીઓ કરતાં ધણા વધારે વિષયોમાં રસ પડતો, અને પુસ્તકો અને જાપા પત્ર તેમના કરતાં હું બહુ વધારે વાંચતો. તે વેળા મારા પિતાને મેં લખેલું પાઠ છે કે અહીંના છોકરાઓ તો એવા ૬ છે કે એમને રમતગમત સિવાય બીજાં એકે વિષય વિશે વાતો કરનાં આવડતું નથી. પણ ઉપલા ધોરણોમાં હું પહોંચ્યો ત્યારે ટાક છોકરા આવા મળી આવતા ખરા.

૧૯૦૫ને અંતે વિજ્ઞાનમાં પાલ્મ્બેન્ટની ચૂંટણી થઈ અને લિબરલ (હિંદુ) પક્ષ મોટી બહુમતીથી સત્તામાં આવ્યો. આ ચૂંટણીમાં મને વધારે રસ પડતો. ૧૯૦૬ના આરંભમાં અમારા શિક્ષકે અમને નવા પ્રધાનમંડળ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યા અને ત્યારે એણે જોયું કે એ વિશે પૂરી હકીકત આપનાર અને કેમ્પબેલ બેનરમેનના આખા પ્રધાનમંડળનાં નામો આપનાર મારા સિવાય વર્ગમાં બીજા કોઈ નહોતો ત્યારે એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

મને આકર્ષનાર રાજકાજ હિપરાંત બીજાં વિષય હવાઈ સફરનો હતો. આ કળાનો તે વેળા ઠીક ઠીક આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો. રાઈટ બ્રધર્સ અને સેન્ટોસ ડ્યુર્મેના નામો તે વેળાં આ સંબંધમાં જાણીતાં થયાં હતાં. પછીથી કારમન, લેથામ અને પ્લેરીઓ આવ્યા, અને હોરોથી મેં મારા પિતાને ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં લખ્યાનું પાઠ છે કે થોડા વખતમાં તો હું હવામાં ઉડીને દર અઠવાડિયે ઘરની મુલાકાતે આવતો થઈ જઈશ.

મારા સમયમાં હોરોમાં ચાર પંચ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હતા. બીજાં કુટુંબોમાં રહેનારાઓને તો જાણ્યે જ મારે મળવાનું થતું, પણ હેડમાસ્ટરના કુટુંબમાં મારી સાથે વડોદરાના ગાયકવાડનો એક કુંવર રહેતો હતો. એ મારી ધણી વર્ષ આગળ હતો અને ક્રિકેટનો ખેલાડી હોવાને લીધે માનીતો થયેલો હતો. મારા દાખલ થયા પછી તરત જ એણે હોરો છોડ્યું. પાછળથી કપુરથલાના મહારાજાનો કુંવર પરમજીતસિંગ (આજના ટીક

સાહેબ) દાખલ થયો. એ તો માવ અતડો જ રહેતો એટલે બિચારો દુઃખી રહેતો, કોરણ ખીજ છોકરાઓ સાથે એ લગી ન શકતો અને તેઓ એની અને એની રીતભાતની ટેકડી કરતા. આથી એ બહુ ચિડાતો અને કેટલીક વાર તેમને કહેતો કે ‘કપુરચલામાં તમે મારી ટેકડી કરી છુઓ પછી’ શું થાય છે તે હું બતાવી દઉં. આથી કંઈ પેલાઓના ઉપર અસર ન થતી. તેઓ તેને બિલટા વધારે ચીડવતા. અગાઉ કેટલોક સમય એ ક્રાન્સમાં ગાળી આવ્યો હતો અને ફેચ સારી રીતે બોલી શકતો, પણ વિચિત્ર વાત એ છે કે તે વેળા ઇંગ્લંડની ગૃહશાળાઓમાં પરદેશી ભાષાઓ શીખવવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે એને એના આ જ્ઞાનથી ભાગ્યે જ કશી મદદ થતી.

એક વેળા એક વિચિત્ર ઘટના બની. એક મધરાતે ગૃહપતિએ એકાએક અમારા ઓરડાઓની મુક્કાકાત લીધી અને અમારી પૂરેપૂરી જડતી લીધી. પરમજીતસિંહની સોનાના હાથાની લાકડી ખોવાવાને લીધે આ બધી ઉપાધિ થઈ હતી એની અમને ખબર પડી. પણ જડતીમાંથી કશું જડ્યું નહિ. બે ત્રણ દિવસ પછી ઈટન અને હોરોની વચ્ચે ‘લૉર્ડ્ઝ’ના ક્રિકેટના મેદાનમાં મેચ થઈ, અને આ મેચ થઈ ગયા પછી તુરત જ લાકડી માલિકના ઓરડામાં મળી આવી. પેલા મેદાનમાં જરૂર કોઈ સહેલ કરવાને માટે એ લઈ ગયેલ હશે અને પાછળથી તેણે જ તે મૂકી દીધી હશે.

અમારા કુટુંબમાં કેટલાક યહૂદીઓ હતા, ખીજા કુટુંબોમાં પણ હતા. એમનું ઠીક ઠીક ચાલતું, પણ હમેશા યહૂદીઓ પ્રત્યે દ્રેષ તો દેખા દીધા વિના નહિ રહેતો. ગાળ સિવાય એમનું નામ નહોતું દેવાતું એટલે થોડા વખતમાં લગભગ અબજણતાં જ મને પણ એમ લાગવા લાગ્યું કે આ દ્રેષ એ વાજબી છે, છતાં હું કદી યહૂદી-દ્રેષી તો નહોતો જ, અને પાછળથી યહૂદીઓમાંથી મારા ધણા સારા સારા મિત્રો થયા.

હોરોને હું ટેવાઈ ગયો, અને મને એ સ્થાન ગમવા લાગ્યું, અને છતાં કાણ જાણે કેમ મને એમ લાગતું કે આ શાળા મારે માટે બહુ નાનકડી જણ્યા છે. યુનિવર્સિટીએ મને અકબી.

૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭માં આખો વખત હિંદુસ્તાનથી આવતી ખજારથી મારું મન ચક્રોળે ચડતું. વિલાંધતનાં જાપામાંથી તો જૂજજૂજ ખજાર મળે, પણ એટલી ખજારમાંથી પણ મળવાનું મળી રહેતું કે બંગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં ભારે ઘટનાઓ બની રહી છે, સાંલા લજપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા, બંગાળમાં ભારે ખળખળાટ મચ્યો લાગતો હતો, તિલકનું નામ પૂતાના તારોમાં વારંવાર આવતું અને સ્વદેશી અને બહિષ્કારના પણ ખજાર આવતા. આ બધાથી મારું અંતર ખૂબ જ ખળભળી ઊઠતું, પણ હંમેશાં ધાર્મિક એવું નહોતું કે જેની આગળ હું મારું હૈયું ખાલી કરી શકું. રમના દિવસોમાં હું મારા પિત્રાર્ધઓ અને બીજા હિંદી મિત્રોને મળતો ત્યારે કાર્મિક મન હળવું કરી શકતો.

શાળામાં સારા અભ્યાસ માટે મને એકવાર જી. એમ. ટ્રેવેલ્સનનું ગેરીબાદીનું જીવનચરિત્ર ઇનામમાં મળ્યું હતું. આણે મને અકિત કથો અને તુરત જ એ પુસ્તકની સાથે પ્રગટ થયેલાં એ જ કર્તાનાં એ જ વિષયનાં બીજાં એ પુસ્તકો હું લઈ આવ્યો અને ગેરીબાદીની જીવનકથા બહુ ધ્યાનપૂર્વક મેં એમાંથી વાંચી. હિંદુસ્તાનમાં આવાં પરાક્રમો કરવાનાં સ્વપ્નાં મને આવવા લાગ્યાં. શરૂ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની હું ઝંખના કરવા લાગ્યો અને હિંદુસ્તાન અને ઇટલીના ઇતિહાસ મને સાવ સરખા અને એકબીજા સાથે વિચિત્ર રીતે બળી જતા લાગવા માંડ્યા. આવા વિચારો માટે હંમેશાં શાળા મને એક નાનકડા બંધિયાર વાડા જેવી લાગવા માંડી અને યુનિવર્સિટીના વિશાળ મેદાનમાં જવાને મારું મન તલસવા લાગ્યું. એટલે મેં પિતાને લખીને વીનંત્યા અને બે જ વર્ષમાં હંમેશાં છોડવાની એમની પરવાનગી મેળવી. આમ તો સામાન્ય રીતે હંમેશાં ધણો વધારે સમય જાય છે.

હંમેશાં છોડ્યું તો મારી પોતાની ઇચ્છાએ, છતાં મને ખરેખર યાદ છે કે જ્યારે છોડવાની ઘડી આવી ત્યારે મને દુઃખ થયું અને મારી આંખમાં જળજળિયાં આવ્યાં. મને શાળા ગમી ગઈ હતી, અને એ હમેશાં માટે છોડી એટલે મારા જીવનનું એક કાંડ પૂરું થયું. અને છતાં ‘હંમેશાં છોડતાં મને ખરેખર દુઃખ

થયું હતું ખરું?' એ વિચારવા જેવી વાત છે. હેરોની પ્રથા એમ કહે કે હેરો છોડતાં કોઈને દુઃખ થયા વિના ન રહે, હેરોનાં ગીતોમાં પણ એ જ ધ્વનિ. અને વશ થઈને તો હું દુઃખી નહોતો થતો? આવી પ્રથાની મારી ઉપર અસર તો થતી જ, કારણ ત્યાંના વાતાવરણમાં લળી જવાને માટે એવી પ્રથાનો મેં ધરાદાપૂર્વક વિરોધ કર્યો નહોતો.

કેમ્બ્રિજ, ટ્રિનિટી કોલેજ, ૧૯૦૭ ના ઓક્ટોબર મહિનાની શરૂઆત, મારી ઉંમર સત્તર અથવા લગભગ અઠાર ! હવે અંડર-ગ્રેજ્યુએટ થયો. એટલે હેરો કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા તો મળી જ — એ વિચારે હું હરખાયો. હું હવે કુમારના બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને પુખ્ત થવાનો દાવો કરી શકું છું એમ મને લાગ્યું. એક પ્રકારના અભિમાનથી કેમ્બ્રિજનાં મોટાં પટાંગણો અને આંકડા રસ્તા ઉપર હું રખડવા લાગ્યો, અને ટ્રાઈ ઓળખીતો મળતો તો હું રાજ થતો.

કેમ નદી ઉપર આવેલા કેમ્બ્રિજની આ કોલેજમાં હું ત્રણ વર્ષ રહ્યો. એ ત્રણ વર્ષો — શાંત અશુબ્ધ, મંદગતિ કેમ નદીની જેમ ધીમે ધીમે વહેતાં ત્રણ વર્ષ — મેં અહીં ગાળ્યાં. આ વર્ષો આનંદમાં ગયાં, પુષ્કળ મિત્રો કર્યાં, અભ્યાસ કર્યો, ખેલ્યો, અને મારી બુદ્ધિનુ ક્ષિતિજ ધીમે ધીમે વિશાળ થવા લાગ્યું. મારા વિષયો રસાયનશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર હતા, પણ એ વિષયોની બહારના અનેક વિષયોમાં હું રસ લેતો. કેમ્બ્રિજમાં મળનારા અથવા રંગમાં લાંડન અને બીજે ઠેકાણે મળનારા ધણા જણ પુસ્તકો અને ઇતિહાસ અને રાજકાજ અને અર્થશાસ્ત્રો વિષે જ્ઞાનભરી વાતો કરતા. આ જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં પ્રથમ તો મારી ચાંચ માંડ જૂડતી, પણ પછી હું પણ પુસ્તકો વાંચીને થોડો થોડો પાવરધો થતો ગયો અને સામાન્ય વિષયો વિષે ચર્ચા થતી ત્યારે સાવ બોટ ન લાગતો. આમ નીચે — જેનું તે વેળા કેમ્બ્રિજમાં સૌને ગાંડપણ લાગ્યું હતું — બર્નાર્ડ શોનાર

૧. આધુનિક જર્મન ફિલસૂફી પ્રચલિત નીતિ અને ધર્મમાન્યતાઓનો સત્તુ.

૨. આધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નાટ્યકાર.

નાટકોના ઉપોદ્ધાતો, અને લોક ડિક્શનનના^૧ ઉલ્લાખા ઉલ્લા પુસ્તક એવાં એવાં પુસ્તકોની ચર્ચા ચાલે. અમે અમને બહુ ડાઘા સમજતા અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ અને નીતિ વિશે મહોન્મત ધર્મને વાતો કરતા અને એ વિશે લખનારા લેખકો — ખેલોક, દેવલોક એલિસ, એબિંગ અને વાર્ધનિંગરની ચર્ચા કરતાં અમને સંદેશ ન થતો. અમને લાગતું કે એ વિશે તબ્દ સિવાયના બીજા કંઈએ એના શાસ્ત્ર વિશે જોટલું બાણતું જોઈએ તેટલું અમે બાણી ચૂંચ્યા હતા.

ખરી વાત તો એ હતી કે અમારી બહુશબરી વાતો છતાં અમારામાંના ધણાખરા જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની વાતો આવતી ત્યારે કંઈક બીજા દાખવતા, બીજા નહિ તો હું તો બીજા હતો જ, અને કેમ્બ્રિજ છોડ્યાં પછી ધણાં વર્ષો સુધી મારું જ્ઞાન આ બાબતમાં માત્ર વિચાર પૂરતું જ હતું, આનું કારણ કહેવું કંઈક મુશ્કેલ છે. અમે ધણાખરા સ્ત્રી નીતિથી સારી પેઠે આકર્ષાતા, અને એમાં કશું પાપ સમાયલું હતું એમ ભાગ્યે જ કંઈ માનતું. હું તો નહોતો જ માનતો. એને પાપ મનાવે એવી ધાર્મિક કેળવણી મને મળેલી નહોતી. એ વિષયમાં નથી નીતિ નથી અનીતિ, એ નીતિથી બિન વિષય છે એમ અમે વાતો કરતા. તો પણ આ બધું છતાં એક પ્રકારનું શરમાળપણું મને આમાંથી દૂર રાખતું, વળી એમાં પડનારા સામાન્ય રીતે જે ઢંગે કામ લેતા તે ઢંગ તરફ પણ મને અણુગમો હતો. એ દિવસોમાં હું સાવ શરમાળ જ હતો. આનું કારણ કદાચ ભાઈભાંડુ વિનાનું મારું બાળપણ હશે.

એ, વેળા એક પ્રકારના રમિક જીવન તરફ મારું વલણ કહી શકાય. આનું કારણ કંઈક તો યુવાવસ્થા, અને કંઈક અંશે ઓસ્કાર વાર્ધનિંગર અને વોલ્ટર પેટરનીટ અસર, અને છતાં વિલાસી જીવન ભોગવવાનો મને ખાસ શોખ હતો એમ ન કહેવાય, ધાર્મિક વૃત્તિ ન મળે, અને ધર્મનાં દબાણો વિશે અણુગમો હતો, એટલે ટાક બીજું ધોરણ શોધવું એ મારે માટે સ્વાભાવિક હતું, મારો સ્વભાવ

૧. કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક.

૨-૩. નીતિશુદ્ધ કથાના હિમાચલી આધુનિક અંગ્રેજ લેખકો — લા. ક.

હિપરચોટિયો હતો, અને એકે વાતમાં ઊંડે જિતરતો નહોતો, એટલે જીવનની સૌંદર્યમય બાબતો મને આકર્ષણ રહેતું. આખરભરી રીતે રહેવું, ન શોભે એવી રીતે કદી ન વર્તવું, છતાં જીવનમાંથી જેટલો રસ ચુસાય તેટલો ચુમવો, અને સંપૂર્ણ અને અનેકરંગી જીવન ગાળવું એ મને ગમતું. જીવનની મન માણતાં મને કદી એમ નથી થયું કે એમાં કશું પાપ છે. હવે બીજી તરફથી જોખમ ખેડવાનો અને સાદસો ઉઠાવવાનો મને મોહ હતો; હંમેશાં મારા પિતાની જેમ હું કંઈક જુગારી તો રહ્યો જ. એક વાર ધનથી બાજી ખેલી, અને પાછળથી જીવનના મહા આદર્શોને માટે તન, મન અને ધન ત્રણેથી બાજી ખેલી. હિંદનાં રાજકાજમાં ૧૯૦૭-૮ માં ભારે બિયલપાયલ હતી, અને મારે તો તેમાં ચરાની જેમ મૂકવું હતું એટલે એશઆરામની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. આમ આ બધી મિશ્ર અને પરસ્પર વિરોધી ઇચ્છાઓએ મારા મનને ચક્રોળે ચડાવી મૂક્યું. એમાં દિશાશૂન્યતા હતી અને અવ્યવસ્થા હતી, છતાં એની મને ચિંતા નહોતી કારણ પ્યેયનો નિર્ણય કરવાનો સમય હજી બહુ દૂર હતો. દરમિયાન જીવન શરીરને અને મનને સુખમય લાગતું, રાજ દંટિની મર્યાદા વિશાળ અને વિશાળ થતી જતી હતી, ધણુંયે કરવાનું હતું, ધણુંયે જોવાનું હતું અને અનેક અણખેડાયલા પ્રદેશો ખેડવાના હતા. આ બધા વિષયોની નિરતિ ચર્ચા કરતાં કરતાં શિયાળાની લાંબી રાત સગડી આગળ ધણીખરી વીતી જતી, અને આખરે કાંઈકાં કરતાં મડિ એટલે મૂજતા થયરતા અમે પયારીમાં ઘૂસી જતા. ધણીવાર આ ચર્ચાઓ દરમિયાન અમારો અવાજ શાંત મટી ઉઘ થતો અને અમે સારી પેઠે તપીને દલીલો કરતા. પણ આ બધું મનને ફેમલાવવાનું હતું. જીવનના પ્રશ્નોની સાથે આ તો એક પ્રકારની ગાંભીર્યશૂન્ય મગ્ગત હતી, કારણ એ પ્રશ્નોનું ખરું સ્વરૂપ હજી અમારી આંખ આગળ ખડું થયું નહોતું, અને જિંદગીની ઘટમાળમાં હજી અમે ઝલાયા નહોતા. વીસમા સૈકાનો એ મહાયુદ્ધ પહેલાનો કાળ હતો. થોડા જ સમયમાં મહાયુદ્ધ આવીને એ જૂના જમાનાને ભસ્મીભૂત કરવાનું હતું, અને તેને બદલે જગતના જીવાનોને માટે મરણ, વિનાશ, મનોવ્યથા અને હૃદયવેદનાનો નવો જમાનો આવવાનો હતો.

પણ ભવિષ્યનો પરદો તોડીને આ આવતા જમાનાને થોડા જ અમે જોઈ શકતા હતા? અમને તો એમ લાગતું કે અમે કોઈ અચૂક પ્રગતિશીલ પરિસ્થિતિથી વીંટળાયલા છીએ, અને જેની પાસે એ પરિસ્થિતિને માટે સાધનો હતાં તેને માટે તો એ મુખદાયી હતી.

હું રસિકતા અને જીવનના એવા બીજા જે સિદ્ધાન્તોની મારા ઉપર તે કાળે અસર થઈ હતી તેને વિષે લખી રહ્યો છું. તેથી કોઈ એમ ન માને કે તે વેળા એ વિષયો વિશે મેં સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરેલો હતો, અથવા તો સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરવાની જરૂર પણ મને સમજાઈ હતી. મારા મનમાં વખતોવખત દેખા દેનારી એ ઝાંખી કલ્પનાઓ હતી એટલું જ. પરિણામે તેની થોડીધણી અમર થયા વિના તો રહે જ નહિ. આ બધી ચર્ચાઓની ઉપાધિમાં હું કદી પડતો જ નહિ. અભ્યાસ, રમતગમત, સિનેમાનાટો જેવાં મનોરંજનોથી મારો સમય ભરેલો રહેતો. માત્ર એક વસ્તુ મને કેટલીક વાર અસ્વસ્થ કરી મૂકતી — દેશમાં આલતી સ્વતંત્રતાની લડન. કેન્દ્રિયજનમાં મારા રાજકીય વિચારો ધડનાર પુસ્તકોમાં મેરિડિય ટાઉનસેન્ડના ‘એશિયા અને યુરોપ’ નો હિસ્સો ઠીક ઠીક કહેવાય.

૧૯૦૭ થી માંડીને કેટલાંક વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાન અશાંતિ અને તોફાનથી ખજલણી રહ્યું હતું. ૧૯૫૭ ના બળવા પછી પહેલીવાર હિંદુસ્તાન પરદેશી રાજ્યને મૂંગા મૂંગાં વશ થવાને બદલે તેની સાંમે ઝૂઝવા લાગ્યું હતું. તિલક પોતાના લેખો માટે જેલ ગયા, અરવિંદ ઘોષની ઉપર કેસો ચાલ્યા, બંગાળના લોકો સ્વદેશી અને બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લઈ રહ્યા છે — આવી આવી ખમરોથી ‘ઇંગ્લંડમાં’ વસતા અમે સૌ હિંદીઓ ખજલણી ગઈતા. લગભગ બધા જ અમે તિલકપક્ષના અથવા અંતિમમાર્ગી (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) પક્ષના હતા.

કેન્દ્રિયજનમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું એક ‘મજલિસ’ નામનું મંડળ હતું. રાજકીય પ્રશ્નો અમે આ મજલિસમાં ધંણીવાર ચર્ચતા, પણ એ બધી ચર્ચા કંઈક કૃત્રિમ હતી. વિષયનું હાર્દ પકડવા કરતાં પાઠ્યમેટની અને યુનિવર્સિટી યુનિવર્સનની શૈલી અને કાર્યપ્રણાલીને અનુસરવામાં અમારી ધણી શક્તિ ખપી જતી.

ધણીવાર હું મજલિસમાં જતો પણ ત્રણ વર્ષમાં લાગ્યે જ કેદી હું ત્યાં બોલ્યો હોઈશ. મારી બીરુતા અને આત્મવિશ્વાસના અભાવને હું છતી નહોતો શકતો. કોલેજનાં 'મેગપાર્ક' અને સ્ટેપ' નામના ચર્ચામંડળમાં પણ મને એ જ મુશ્કેલી નડતી, ત્યાં તો એવો નિયમ હતો કે, આખા સત્રમાં કદી ન બોલનાર સભ્યને અમુક દંડ થાય. ધણીવાર મારે આ દંડ આપવો પડેલો.

એડવિન મોટેગુ — જે પાછળથી હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ થયા હતા તે — આ અમારા ચર્ચામંડળમાં ધણીવાર આવતા. એ ટ્રિનિટી કોલેજના જૂના વિદ્યાર્થી હતા અને કેમ્બ્રિજ તરફથી પાત્રમેન્ટમાં સભ્ય હતા. એમની પાસેથી શ્રદ્ધાની આધુનિક વ્યાખ્યા મેં પહેલીવાર સાંભળી: શુદ્ધિ જેને માનવાની ના પાડે તેને માનવું એ શ્રદ્ધા, કારણ શુદ્ધિ જે કમૂલ કરતી હોય તો તો અધ-શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. યુનિવર્સિટીના મારા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની મારા ઉપર અમર ચર્મ હતી, અને વિજ્ઞાનમાં તે વેળા એક પ્રકારની નિશ્ચયાત્મકતા હતી તે મારામાં પણ હતી. ઓગણીસમા સૈકાનું અને વીમમા સૈકાના આરંભનું વિજ્ઞાન પોતાના નિર્ણયો વિષે અને જગત વિષે બહુ નિશ્ચયાત્મક હતું, એવું આજનું વિજ્ઞાન નથી.

મજલિસમાં અને ખાનગી વાતચીતોમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હિંદી રાજકોજની ચર્ચા કરતાં ધણીવાર અતિશય આકરી ભાષા વાપરતા. બંગાળમાં થતાં ખુનામરકીનાં કૃત્યોની પણ તેઓ સ્તુતિ કરતા. પાછળથી મને ખબર પડી કે આ જ લોકો ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં નોકરો થયા, હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો થયા અને ડાહ્યાડમરા બેરિસ્ટરો બન્યા. ખુરશીસોફા ઉપર બેસીને આગ વર્ષાવનારા આ વીરોમાંના કોઈકે જ પાછળથી હિંદી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં નોંધવા જેવો ભાગ લેતા જણાયા છે.

તે વેળાના ગણીતા કેટલાક હિંદી રાજનેતાઓ કેમ્બ્રિજમાં અમારી મુલાકાતે આવતા. અમે તેમને માન આપતા, પણ તેમનાં તરફથી અમારી વૃત્તિમાં કંઈકે ઉપરીપણનો પણ અંશ હતો. અમે માનતા કે અમારી સંસ્કૃતિ એ લોકોના કરતાં વધારે વિજ્ઞાન છે અને અમારી દૃષ્ટિ એમના કરતાં લાંબી પહોંચે છે. અમારી મુલાકાત

લેનારાઓમાં બિપિનચંદ્ર પાલ, લાજપતરાય, અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે હતા. બિપિન પાલને અમે અમારા એક બેઠકના ઓરડામાં મળ્યા હતા. અમે માત્ર બાર જણા હાજર હતા, પણ એમણે તો જનરે દશદશગર માણસોની મેદની આગળ બોલવાનું હોય તેમ અમારી સામે ગર્જના કરી ! એમનો ધાટો જ એટલો મોટો હતો કે એ શું કહેવા માગતા હતા તે ભાષ્યે જ હું સમજી શકેલો. લાલાજી આથી વધારે ગંભીર રીતે બોલેલા, અને એમની વાતની માગ ઉપર મારી છાપ પડી હતી. મેં પિતાને લખી જણાવ્યું હતું કે મને તો બિપિન પાલના કરતાં લાલાજીનું ભાષણ વધારે ગમ્યું. આથી પિતા રાજ થયા હતા, કારણ તે વેળા તેમને બંગાળના બળતામાં ઘી હોમનારા માટે અણગમો હતો. ગોખલેએ કેમ્બ્રિજમાં એક જાહેર મલામાં ભાષણ આપ્યું હતું. આ ભાષણનું મુખ્ય સ્મરણ મને એક પ્રમંગનું રહી ગયું છે. ભાષણને અંતે અમદુલભાજિદ ખવાનએ ગિલા ઘર્ષને એક સવાલ પૂછ્યો હતો. ખવાન હોલમાંથી ઊભા થયા અને એક એવો સવાલ પૂછ્યો કે જેનો અંત જ ન આવે. અમે સૌ એણે પૂરું કયું તે પહેલાં એ સવાલ કેમ શરૂ થયો અને શાને વિષે હતો એ બધું ભૂલી ગયા.

હરદમાળનું હિંદીઓમાં બહુ માન હતું, પણ હું કેમ્બ્રિજ ગયો તે પહેલાં થોડા વખત અગાઉ તે ઓક્સફર્ડમાં હતા. મારા હોરાના કાળમાં હું લંડનમાં એમને એક બે વાર મળ્યો હતો.

કેમ્બ્રિજમાં મારા સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાંકે પાછળથી હિંદી મહાસભાના રાજકર્તાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. સેનાગુપ્તાએ મારા પહેાંચ્યા પછી ઘુરત જ કેમ્બ્રિજ છોડ્યું હતું. સૈફુદ્દીન કિચલુ, સૈયદ મહમૂદ અને તસદુક અહમદ શેરવાની એ લગભગ મારા સમયના કહેવાય. મહમૂદ સુવેમાન જે આજે અહાહાબાદ લાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) છે તેઓ પણ મારા સમયમાં કેમ્બ્રિજમાં હતા. બીજાઓ મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) યર્ષ બેઠા છે અને ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં હોદ્દા ભોગવે છે.

લંડનમાં સ્થાયી કૃષ્ણવર્મા અને એના ઇન્ડિયા હાઉસ વિષે પણ અમે સાંજળતા, પણ હું કદી એને મળ્યો નહોતો કે નહોતો

ઇન્ડિયા હાઉસ ગયો. એનું સાપ્તાહિક ‘ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ’ ક્રેટલીકવાર અને જોતા ખરા. ધણી વર્ષો પછી ૧૯૨૬માં જીનીવામાં શ્યામજીને હું મળ્યો હતો. તે વેળા પશુ તેના ખીમામાંથી તેના સાપ્તાહિકના ચોડા ડોકિયા કરતા હતા, અને તેની પાસે જનાર લગભગ દરેક હિંદીને તે છિટિય સરકારે મોકલેલો જસૂસ માનતા.

ઇન્ડિયા ઓફિસે જોલેલું વિદ્યાર્થીજૃહ પણ લંડનમાં હતું. હંદી વિદ્યાર્થીઓ બધા જ આને તેમની દિલ્લયાદ ઉપર છૂપી કેપરેખ રાખવા માટે જોલવામાં આવેલું માનતા, અને આ માન્યતાને માટે ઠીક ઠીક કારણ હતું. પણ ધણી વિદ્યાર્થીઓને એ ઇચ્છા-અનિચ્છાએ સહન કરી લેવું પડતું, કારણ એની ભલામણ વિના કોઈ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવું લગભગ અશક્ય થઈ પડતું હતું.

હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિએ મારા પિતાને દેશના રાજકાજમાં જોડ્યા હતા. આથી હું રાજ થયો પણ હું એમના વિચારો સ્વીકારતો નહોતો. મધ્યમમાર્ગીઓ (મોડરેટ) ને બધાને એઓ ઓળખતા હતા, અને ધણી તેમના ધંધાભાઈઓ હતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પિતા એ દલમાં જોડાયા. સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ થયા ત્યારે જંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના અંતિમમાર્ગી (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) પક્ષનો સખન વિરોધ થયો. વળી સંયુક્ત પ્રાંતીય મહાસભા સમિતિનું પ્રમુખપદ પણ એમણે લીધું હતું, અને ૧૯૦૭માં મહાસભા અસ્તવ્યસ્ત થઈને ભાંગી, અને પછી કેવળ મધ્યમમાર્ગી પક્ષની થઈ થઈ તે વેળા તેઓ સુરતમાં હાજર હતા.

સુરત પછી તરત જ એચ. ડબલ્યુ. નેવિનસન અધ્યાદાબાદમાં થોડા વખત મારા પિતાના મહેમાન તરીકે રહેતા, તેમણે હિંદુસ્તાન વિષે લખેલા પોતાના પુસ્તકમાં પિતાને “ઉદારતા સિવાય દરેક બાળતમાં મોડરેટ (મર્યાદામાં રહેનારા)” તરીકે વર્ણવ્યા હતા. આ અભિપ્રાય બરોજર નહોતો, કારણ રાજકાજ સિવાય એકે વાતમાં પિતા ‘મોડરેટ’ નહોતા, અને ધીમે ધીમે એમના સ્વભાવને લીધે એ વિષયમાં પણ એમનું ‘મોડરેટ’પણ સાદ

ચર્ચા ગયું. તીવ્ર લાગણીઓ, ઉગ્ર મિત્રજન, ભવંકર અભિમાન અને જળરદરત સંકલ્પબળ જેમનામાં હતું એવા માણસ 'મોડરેટ' જનતા તો કેમે કરી ન કહેવાય. અને છતાં ૧૯૦૭-૮ માં અને તે પછી દેટલાંક વર્ષ સુધી તેઓ બેશક મધ્યમમાર્ગીઓના શિરોગણિ હતા અને અંતિમમાર્ગી પક્ષના કટ્ટર વિરોધી હતા — જોકે હું માનું છું કે તિલકને માટે એમને બહુ માન હતું.

આનું કારણ શું હતું? કાયદા અને રાજ્યવિધાનશાસ્ત્રને સ્વીકારીને ચાલવાનું એમના હાડમાં એટલું તો જડાયેલું હતું કે તેઓ રાજકાજને પણ વકીલ તરીકે અને રાજ્યવિધાનશાસ્ત્રને માન આપનાર તરીકે જ સ્વાભાવિક રીતે જોતા. સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની એમની ટેવને લીધે એમને ભાસતું હતું કે જ્યાં સુધી આકરી ભાષાની પાછળ તેને અનુગ્રહ અમલી કામ ન હોય ત્યાં સુધી તે બ્યથા છે. અને અમલી કામ કરવામાં આવનાર છે એવું તો તેમને ક્યાંય દેખાતું નહોતું. સ્વદેશી અને બ્રિટિશરની દિલચાલથી બહુ વળે એમ તેમને લાગતું નહોતું. અને આ દિલચાલની પાછળ રહેલી ધાર્મિક રાષ્ટ્રભાવના એમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળ પાછો લાવવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. પ્રાચીન કાળને વિષે નહોતી એમને મમતા કે નહોતી એમને સમજ. ધણી સામાજિક રૂઢિઓ, નાતજાત વગેરેને તેઓ પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ માનતા હોવાને લીધે તેને માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. પશ્ચિમ વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, પશ્ચિમની પ્રગતિ હિપર તેઓ બહુ મુગ્ધ હતા અને એવી પ્રગતિ આપણે ઇંગ્લેંડની સાથે સંબંધ ચાલુ રાખીને જ કરી શકીએ એમ માનતા.

સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ૧૯૦૭ ની રાષ્ટ્રીયતાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગતિવિરોધી હતી. જેમ પૂર્વના ખીન્ન દેશોમાં તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ નવી રાષ્ટ્રભાવના એ ધાર્મિક સ્વરૂપની હતી (આમાં પ્રાચીન રીતરૂઢિઓનું સંરક્ષણ અથવા પુનરુદ્ધાર સહેજે આવી જતો હતો), ને એ અનિવાર્ય હતું એટલે મધ્યમ-માર્ગીઓ સામાજિક વિચારોમાં વધારે પ્રગતિશીલ હતા. પણ તેઓ તો માત્ર મોખરાના ગણ્યાગાંઠના માણસો હતા, આમલગની સાથે તેમને

કરો સંબંધ ન હતો. આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓ ખૂબ વિચાર નહિ કરતા; હા, એટલું ખરું કે તેમના લક્ષમાં મમાજના મધ્યમવર્ગના ઉપલા ભાગનું હિત હતું, તેમની પ્રગતિ તેઓ ઇચ્છતા, કારણ તેમના તેઓ અમુક અંશે પ્રતિનિધિ હતા. નાતગતનાં બંધન શિથિલ કરવા માટે અને પ્રગતિવિરોધી પ્રાચીન રૂઢિઓ નાબૂદ કરવા માટે યોગ્યતાના નાના નાના સુધારાની તેઓ હિમાયત કરતા.

પિતા મધ્યમમાર્ગીઓ સાથે ભળ્યા એટલે પછી સામા પક્ષનો સખત વિરોધ કરતા. બંગાળ અને પૂનાના ટ્રેડલાક નેતાઓ સિવાયના ધણાખરા અંતિમમાર્ગી પક્ષના માણ્યો સુવકો હતા. અને આ જુવાનિયાઓ પોતાના મનનું ધાર્યું કરતા એ મારા પિતાથી સંતુ જરૂં નહોતું. વિરોધ મદન કરી લેવા એ તેમના સ્વભાવમાં નહોતું, અને જોને તેઓ એવદ્ધ માનતા તેવાઓને માટે તેમને દયા નહોતી, એટલે હમેશાં તેમને તે વિરોધ કરતા અને ત્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમની ઝાટકણી કાઢતા. મને લાગે છે કે કેમિશન છોડ્યા પછી એમણે 'લખેસો એક લેખ મારા વાંચવામાં આવેલો તેથી મને ખૂબ ચીડ ચડી હતી. એટલે મેં તેમને કંઈક ઉદ્દતાઈથી એવો ઇશારો કરેલો કે 'આપની આ પ્રવૃત્તિથી બ્રિટિશ મરકારને તો ખેશક બનું આનંદ જ થશે.' આવો ઇશારો વાંચનાવેત તેઓ લાલચોળ ન થાય તો શું થાય ? તેમને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો અને ઇચ્છાંકથી તુરત જ મને ખેલાવી લેવા સુધી એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો.

કેમિશનના મારા વામ દરમ્યાન મારે ભવિષ્યમાં શી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. થોડા મમય સુધી ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસનો વિચાર થયેલો ખરો — તે કાળે હજી એને માટે મોહ રહેલો હતો. પણ આ વિષે મારા પિતાને કે મને ઉત્સાહ નહોતો એટલે એ વિચાર છોડી દેવામાં આવ્યો. મુખ્ય કારણ, હું ધારું છું કે, એ હેતુ કે મારી ઉંમર એ પરીક્ષાને માટે હજી ઓછી હતી, અને જો હું એમાં જોડું તો મારે મારી ડિગ્રી લીધા પછી ત્રણ ચાર વર્ષ ત્યાં રહેવું પડે.

મેં કેમિશનની ડિગ્રી લીધી ત્યારે હું ૨૦ વર્ષનો હતો, અને સિવિલ સર્વિસને માટે વયની મર્યાદા તે દિવસોમાં ૨૨-૨૪ હતી.

વળી પાસ થયા પછી ઇંગ્લંડમાં એક સાલ રહેતું પડતું હતું. મારા માતૃપિતા ઇંગ્લંડના મારા લાંબા વાસથી કંટાળ્યા હતા અને હું દુરત પાછો વળું એમ ઇચ્છતા હતા. વળી મારા પિતાને એક ખીજું સખળ કારણ એ લાગેલું કે હું સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થાઉં તો ધરથી દૂર દૂરની જગ્યાએ મને મૂકવામાં આવે, અને એ વાત માતૃપિતામાંથી એકે મારી લાંબી ગેરહાજરી પછી સાંખી શકે એમ નહોતું, એટલે પિતાના ધંધાને માટે જ પાસા પડ્યા, અને હું બેરિસ્ટર થવા ઇનર ટેમ્પલમાં દાખલ થયો.

રાજકુળમાં હું અતિમમાર્ગી થતો જતો હતો, છતાં ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોડાઈને બ્રિટિશ સરકારના હિંદી ચંત્રમાં એક વ્યક્તિ બનવાનો વિચાર મારી પાસે મૂકવામાં આવ્યો કે દુરત મેં તેને કેમ ન ફેંકી દીધો એ જરા વિચારવા જેવું ગણાય. પાછળનાં વર્ષોમાં તો એરી સૂચનામાત્રથી હું બડકત.

૧૯૧૦માં ડિગ્રી લઈને મેં ફ્રેન્ચ જ છોડ્યું. વિદ્યાનના જે ત્રણ વિષયો મેં પ્રસંદ કરેલા હતા તેમાં મને ભારે વિજય તો મળ્યો ન ગણાય — સેકંડ ક્લાસ ઓનર્સ મેળવ્યા. આ પછીનાં બે વર્ષ હું લંડનની આસપાસ ભટક્યો. કાયદાના મારા અભ્યાસમાં બહુ વખત જતો ન હતો, અને બેરિસ્ટર થવાની એક પછી એક પરીક્ષા હું ભારે કાર્તિ કે અપકાર્તિ મેળવ્યા વિના પસાર કર્યે ગયો. બાકી તો મારો વખત પરચૂરણ રીતે વહેંચાઈ જતો; કાંઈ સામાન્ય વાચન કરતો, ફ્રેન્ચનો અને સોશિયેલિસ્ટના વિચારો તરફ સહેજસાજ આકર્ષાયો હતો અને તે કાળની રાજકીય હિલ-આલોમાં રસ લેતો. આયર્લેન્ડના અને ઓસ્ટ્રિયાના મતાધિકારનું

૧-૨. ૧૮૮૪માં રૂપાયેલ સમાજવાદી સિદ્ધાંતવાળું મંડળ, અને તેના સભ્યો. એઓ ક્રાંતિથી સુધારો નથી ઇચ્છતા, પણ લેખો અને પ્રચાર દ્વારા ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં સુધારણાની ઉમેદ રાખે છે. સમાજવાદીઓ એથી આગળ ગયા અને જમીન અને મૂકીનો કુલ માલિક સમાજ છે, અને સમાજની જ તેના ઉપર સત્તા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતને આધારે ક્રાંતિ કરવાનું ધ્યેય એમણે બનાવ્યું. ફ્રેન્ચનો આથી કેવળ 'યુનિસિપલ સમાજવાદી'ઓની સંજ્ઞાને પાત્ર થયા. — સા. ક.

પ્રથમાં મને રસ પડતો હતો. ૧૯૧૦ ના ઉનાળામાં હું ન્યારે આયર્લેન્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં સીન ડીન* હિલ્લયાલનો આરંભ થયો હતો. એથી પણ હું આકર્ષાયો હતો.

હેરોના કેટલાક જૂના મિત્રો મને લંડનમાં મળ્યા, અને તેમની સંગતમાં મને ખર્ચાળ ટેવો પડી. મારા પિતાએ મને ખરચ માટે દર માસે જે સારી સરખી રકમ બાંધી આપી હતી તેના કરતાં પણ હું ધણીવાર વધારે ખર્ચ કરી નાંખતો, અને પિતાને બહુ ચિંતા થતી કે રખેને છોકરો સાવ હાથથી તો ન જાય. પણ ખરી રીતે એવું કશું ભારે કામ હું કરી રહ્યો ન હતો. હું તો માત્ર વધારે પૈસાવાળા પણ કમઅક્ષણવાળા ફૂલકટ્ટાક થઈને ફરનારા અંગ્રેજની કેટલેક અંશે દેખાદેખી જ માત્ર કરી રહ્યો હતો. આ સહેલાણી અને અહેતુક જીવનથી મારું કશું કલ્યાણ ન થયું એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અગાઉ મને જે ભારે હેરો હતી તે હવે ઠંડી પડવા માંડી અને માત્ર મારી અહંતા વધતી જતી લાગતી હતી.

રમણો દરમ્યાન કેટલીકવાર હું યુરોપને પ્રવાસે નીકળતો. ૧૯૦૬ના ઉનાળામાં ન્યારે કાઉન્ટ એપલિન, લેક કોન્સ્ટન્સ ઉપર આવેલા ક્રાઇસ્ટિયનશાંન સહેરથી પોતાના નવા હવાઈ જહાજમાં બિડીને બર્લિન આવ્યો ત્યારે મારા પિતા અને હું ત્યાં હતા. મને લાગે છે કે એ એનો પ્રથમ સૌથી લાંબો આકાશપ્રવાસ હતો, એટલે એ પ્રસંગે ભારે મેળાવડો કરી એને માન આપવામાં આવ્યું હતું, અને માનપત્ર દેસરને હાથે અપાયું હતું. બર્લિનના ટે'પલહોફના મેદાનમાં દશથી વીસ લાખ જેટલા માણસોની મંજૂર મેદની એકઠી થઈ હતી, અને એપલિન ઠરાવેલી ક્ષણે

* 'સીન ડીન' એટલે 'અમે જ એકલા'. મૂળ આ હિલ્લયાલ સ્વદેશી અને સ્વાશ્રયની હતી તે ૧૯૧૦ના અરસામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની જની સરકારની સામે બગવાઓમાં એણે ભાગ લીધો, ફાળી દેવામાં આવી, પાછી બ્રિટિશ અને ડી વેલેસ નેપા નેતાઓની આગેવાની નીચે સફળ થઈ, અને ૧૯૨૧માં બ્રિટિશ સરકારને 'આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ' સ્વીકારવાની એણે જ ફરજ પાડી. ડી વેલેસ થોડીવાર છૂટા પડ્યા, પણ પાછા એ જ સત્તામાં આવ્યા. — ભા. ૬.

આવી પહોંચ્યું અને અમારી ઉપર યર્ધને સુંદર પ્રદક્ષિણા કરી. હોટેલ આડલો તરફથી તે દિવસે એ હોટેલમાં રહેનારા સૌને ડાઉન્ટ એપલિનની એક સુંદર તસવીરની બેટ આપવામાં આવી હતી. એ તસવીર હજુ મારી પાસે છે.

આના બેએક માસ પછી પેરિસમાં આપ્પા સહેર ઉપર બીડીને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ સોખંડના મિનારા આધરૂલ ટાવર ઉપર પ્રદક્ષિણા કરનારું પ્રથમ એરોપ્લેન અમે બનેયું. એરોપ્લેન ચલાવનારનું નામ હતું ધારું છું કે કોંત દ લાંબેર હતું. અઠાર વર્ષ પછી પાછો હું પેરિસ ગયેલો ત્યારે લિંડબર્ગ અમેરિકાથી બીડી આટસાંટિક પાર કરીને ચમકતા તીરની માફક પેરિસમાં ઊતર્યો હતો.

૧૯૧૦માં કેમ્બ્રિજથી ટિટ્લી મેળવીને પછી હું દરિયાઈ સેલગાહ ઉપર નોર્વે ગયો હતો, ત્યાં હું એકવાર મરતો મરતો બન્યો હતો. ત્યાંના પહાડી પ્રદેશોમાં અમે ભટકતા હતા. યાક્યા પાક્યા અમે એક નાનકડી હોટેલ ત્યાં અમે ઊતર્યા હતા ત્યાં પહોંચ્યા અને સ્નાનાગારની માગણી કરી. પણ ત્યાં સ્નાનાગાર જેવી વાત કોઈએ સાંભળી ન હતી, અને હોટેલમાં સ્નાનની કશી વ્યવસ્થા ન હતી, પણ પાસે એક ઝરો હતો ત્યાં જઈને અમને નાહવાનું કહેવામાં આવ્યું. એટલે ખાણના ટેબલના નાનકડા નેપટીન અથવા રમાલિયા જે હોટેલે અમને બહુ ઉદારતાથી આપ્યા હતા તે લઈને એક જુવાન અંગ્રેજ અને હું આ ઘૂંઘવતા ઝરણા ઉપર પહોંચ્યા. એ ઝરણું નજીકના એક બરફના ધોધમાંથી નીકળતું હતું. પાણીમાં હું ઊતર્યો. પાણી ઊંડું તો નહિ પણ થીજી નાંખે એવું હતું અને તળિયું બયાનક લપસાણું હતું. હું લપસ્યો અને પડ્યો, અને એ બરફપાણીએ ઠરીને લાકડું યર્ધ ગયો. પરિણામે મારાં અંગો બહાર મારી ગયાં અને હાથપગ હલાવવાની સૂઝ ન રહી, પાછું ઊંચું તો થયાય જ શેતું? પ્રવાહમાં ઝપાટાજંઘ તણાવા લાગ્યો. પણ મારા અંગ્રેજ સાથીએ અંદરથી બહાર નીકળીને કિનારે કિનારે હોટ ચૂકી અને આખરે મારો પગ પકડીને મને જેઝી કાઢ્યો. આ પછી અમને બબર પડી કે અમે કેવા બયાનક જોખમમાં હતા, કારણ અમે

હતા ત્યાંથી જસો કે ત્રણસો વાર દૂર આ ઝરણું એક ભપાનકે
છાપી ભેખડ ઉપરથી પડીને એક સુંદર ધોધ બનતું હતું. આ
સ્થાનનું આ એક રમણીય દ્રશ્ય ગણાતું હતું.

૧૯૧૨ના ઉનાળામાં હું બેરિસ્ટર થયો, અને પછી શિયાળો
આવતાં વિલાયતમાં સાત વર્ષ પૂરાં કરીને હું હિંદુસ્તાન આવ્યો.
આ સાત વર્ષ દરમ્યાન બે વખત હું રાજમાં ઘેર આવી ગયો
હતો. પણ હવે તો હું હંમેશને માટે પાછો ફર્યો, અને મને લાગે
છે કે હું મુખર્ષિ બિતર્યો ત્યારે મારામાં કશી છત ન હતી છતાં,
બહુ છતવાળો હોઉં એવો કંઈક કાકો ધર્મને બિતર્યો.

પાછા ફરતાં દેશમાંનું રાજકીય વાતાવરણ

૧૯૧૨ની આખરે હિંદુસ્તાનમાં રાજકાળ સાવ શીઘ્ર લાગતું હતું. તિલક જેલમાં હતા, અંતિમમાર્ગી પક્ષ સરકારી દબાવણને લીધે દબાઈ ગયો હતો, એને સીધા દોરી શકે એવો કોઈ નેતા રહ્યો ન હતો, બંગાળના લાગણી રદ થવાને લીધે એ પ્રાંત પણ શાંત થઈ ગયો હતો અને મધ્યમમાર્ગીઓને મોરલી-મિન્ટોની મુધારાની યોજનાએ સંપૂર્ણ રીતે વશ કરી લીધા હતા. પરદેશમાંના હિંદીઓ વિશે ખાસ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિ વિશે કંઈક રસ લેવાતો હતો ખરો. મહાસભા એટલે દર વર્ષે બેગા થઈ થોડા નજીવા કરાવો પસાર કરીને છૂટા પડનારા જોખા જેટલા મધ્યમમાર્ગીઓ. એની લાગ્યે જ કોઈને દેશમાં પડી હતી.

૧૯૧૨ના નાતાલમાં મળેલી. બાંકીપુરની મહાસભામાં હું પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો હતો. ટાપટીપથી કોટ પાટલુન પહેરીને આવનારા થોડા ઉપલા વર્ગના અંગ્રેજી જાણનારા હિંદીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ ન હતું. એ તો એક શુદ્ધ સામાજિક સંમેલન હતું, એમાં રાજકાળની ગરમાગરમી જેવી કોઈ ચીજ ન હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાગ આવેલા જોખલે એ મહાસભામાં હાજર હતા, અને એ એકની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ એઓ જ હતા. કંઈક આઠરા મિલનજના, સાચી ધમશ અને તરવરતા ઉત્સાહથી ભરેલા એઓ જ એક એવા હતા કે જેમને માટે રાજકાળ અને લોકજીવન ગંભીર વિષયો હતા અને જેને બંનેને વિશે ઊંડી લગની હતી. મારા ઉપર એમની છાપ પડી.

બાંકીપુરથી જોખલે પાછા ફરતા હતા તેવામાં તે ઠાળને સામાન્ય એવી એક ઘટના બની. જોખલે પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં સભ્ય હતા, અને એમના એ પદને અંગ્રે ફર્સ્ટ ક્લાસનો એક ડબ્બો પોતાને માટે લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તેમની તબિયત સારી

ન હતી, અને તેનાં અને પ્રતિકૂળ સાચથી તેઓ અકળાતા. એટલે એમને એકાંત અને શાંતિ જોઈતી હતી, અને મહાસભાના યાક પછી પ્રવાસમાં કાંઈક શાંતિ અને આરામ મળી રહેશે એવી આશા રાખતા હતા. એમને એમનો ડબ્બો તો મળ્યો પણ બાકીની ટ્રેન કલકત્તા પાછા ફરનારા પ્રતિનિધિઓથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી. એટલે થોડીવારે જૂપેન્દ્રનાથ બસુ 'જેઓ પાછળથી વિલાયતમાં ઇન્ડિયા કોલિન્સિસના સભ્ય થયા હતા) ગોખલેની પાસે આવ્યા અને સહેજે તેમને પૂછ્યું : 'તમારા ડબ્બામાં બેસું ?' ગોખલે જરા મૂંઝાયા, કારણ બસુ ચકવે એવા વાતૂડિયા હતા, પણ સ્વાભાવિક રીતે એમણે હા પાડી. થોડી મિનિટ પછી બસુ પાછા ગોખલે પાસે આવીને કહે : 'મારા એક મિત્રને પણ સાથે લાવું તો ચાલે કે ?' ગોખલેએ પાછી મોળી મોળી હા પાડી. ટ્રેન ઊપડે તે પહેલાં બસુએ પાછી એક માગણી સહેજે કરી લીધી; 'મારા મિત્ર અને હું ઉપલી બેઠક ઉપર સૂઈ શકતા નથી. અમે નીચલી બેઠક ઉપર સૂઈએ તો આપને વાંધો ?' મને લાગે છે કે ગોખલે આ વાતને પણ કબૂલ થયા, પોતે બાપડા ઉપલી બેઠક ઉપર ચડ્યા અને આખી રાત બગાડી.

મેં વકીલાત કરવા માંડી અને હું હાર્દિકાઈમાં જવા લાગ્યો. કામ મને અમુક અંશે ગમતું હતું. યુરોપ પછીના પહેલા થોડા મહિના તો મજાના ગયા. પાછા આવીને જૂની સ્મૃતિઓ તાંછ કરવાનું મને ગમ્યું. પણ ધીમે ધીમે મારા જેવા બીજાઓની જેમ મારું જીવન સાવ શુષ્ક થતું ગયું, અને મને લાગ્યું કે હું અહેતુક અને નિરર્થક જીવનના લૂખા ક્રમમાં ધીમે ધીમે ખૂંચતો જાઉં છું. હું ધારું છું કે મારું મેળમેળ અથવા કાંઈ નહિ તો મિત્ર શિક્ષણ મારા પરિવર્તનોથી થતા આ મારા અમંતોપને માટે જવાબદાર હતું. વિલાયતના મારા સાત વર્ષના વાસ દરમ્યાન જે ટેવો અને જે વિચારો મારામાં બંધાયા હતા તે અહીંની પરિસ્થિતિની સાથે બંધબેસતા ન હતા. સુઆગ્યે મારા ધરતું વાતાવરણ ઠીકઠીક અનુકૂળ હતું, અને તેથી કાંઈક મદદ મળતી; પણ તેટલાથી મને સંતોષ થાય એમ ન હતું. બાકી તો વકીલોની હાર્દિયેરી અને કલજ તો હતા જ, પણ બંને જગ્યાએ

રોજને રોજ એના એ જ લોકો, એના એ જ વિષયો, સામાન્ય રીતે વધીલાતના ધંધાને લગતા જ, ચર્ચા કરતા હોય, આ વાતાવરણમાં શુદ્ધિને સ્ફૂર્તિ મળે એવું કશું શોધવું મિથ્યા હતું. એટલે જીવનની નરદમ નીરસતા મને વધારે ને વધારે કઠવા લાગી. અરે રમતગમત કે મનોરંજનનાં પણ કંઈ કહેવા જેવાં સાધનો નહોતાં.

ઈ. એમ. ફેસ્ટ'રે તાગ જ બહાર પાડેલા જી. લોઝ 'ડિક્શનસનના જીવનવૃત્તાન્તમાં ડિક્શનસનનું એક વચન ટાંક્યું છે: "એ બંને. જાતિઓનો મેળ કેમ નથી ખાતો? કારણ કે હિંદીઓથી અંગ્રેજો કંટાળે છે. એ જ સાદી સીધી વજી જેવી વાત છે, અને તેનો કશો ઉપાય નથી." સંભવ છે કે ધણી અંગ્રેજોને આમ લાગે છે, અને એમાં આશ્ચર્ય નથી. ફેસ્ટ'રના એક ખીળ પુસ્તકમાંથી એનું વચન ટાંકીએ તો હિંદુસ્તાનમાં આવનાર દરેક અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનનો કમળો લઈ બેઠેલા લશ્કરનો માણસ હોય એવી રીતે પોતાને માને છે અને વર્તે છે, અને આ સાવ સ્વાભાવિક છે, એટલે આ સંજોગોમાં એ એ જાતિઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક અને અનિયંત્રિત મુઝાંઘો બંધાવા સાવ અશક્ય છે. અંગ્રેજ અને હિંદીનું એકબીજાની સાથેનું વર્તન હમેશાં કૃત્રિમ જ હોય છે અને સ્વાભાવિક રીતે બંનેને એકબીજાનો સંગ ગમતો નથી. એક ખીળથી કંટાળે છે, અને એકના મનમાં હમેશાં એમ રહે છે કે ક્યારે ખીળની પાસેથી ભાગ્યું અને મારા સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં જઈને નિરાંત વાળું.

સામાન્ય રીતે અંગ્રેજને એક જ પ્રકારના — એટલે સરકારી જગતના જ — માણસો સાથે મળવાનું થાય છે, ભાગ્યે જ તે મળવા જેવા માણસોને મળે છે, અને મળે છે તો તેની પાસે તે દિલ જોડીને વાત કરાવી શકતો નથી. બ્રિટિશ સત્તાને પ્રતાપે સમાજમાં પણ સરકારીવર્ગ — બ્રિટિશ અને હિંદી બંને — જ આગળ આવ્યો છે, અને આ વર્ગ અતિશય જડ અને સંકુચિત મનનો છે. અરે કોઈ તેજસ્વી અંગ્રેજ જુવાન પણ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે કે ઘુરત જ શુદ્ધ અને સંસ્કૃતિની એક પ્રકારની નિષ્પ્રાણતામાં પડે છે, અને પ્રાણવંત વિચારો કે પ્રવૃત્તિઓની

સાથે એનો સંબંધ તૂટી જાય છે. ઑફિસમાં ધાંચીની ધાણીની જેમ અનન્ત ચાલતા તુમારોના ચક્રમાં દિવસ ગાળીને સાંજે તે ઘોડી કસરત કરે છે, પછી કલ્પમાં પોતાની જાતના જ લોકોને મળે છે, વિહસ્ટી પીએ છે, અને ‘પંચ’ અને બીજાં વિશ્વાસવર્તનાં સચિત્ર સાપ્તાહિકો વાંચે છે. પુસ્તકો તે ભાગ્યે જ વાંચે છે, અને જો વાંચે છે તો પણ તે કોઈ નવીન પુસ્તક નહિ પણ કોઈ પુરાણ દોસ્તને જ સંધરે છે. અને ધીમે ધીમે ચતી જતી આ પ્રકારની પોતાની માનસિક અવનતિને માટે તે હિંદુસ્તાનને દોષ દે છે, અહીંનાં હવાપાણીને વગોવે છે, અને તેની ચિંતામાં વધારો કરનારા અગવળિયાઓની ઉપર પુષ્પાંજલિ વર્ષાવે છે. તેને ભાન નથી હોતું કે, આ તેની ભુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની અવનતિનું કારણ. હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તના જે સંકુચિત નોકરશાહીના આપખુદ રાજતંત્રનો પોતે પણ એક નજીવો ભાગ છે તે રાજતંત્રમાં રહેલું છે.

આ દશા તો ઘડીઘડીએ ટૂંકી અને લાંબી રજા મેળવવાને ભાગ્યશાળી થનારા અંગ્રેજ અમલદારની; તો પછી એની સાથે અથવા એના હાથ નીચે કામ કરનારા હિંદી અમલદારનું તો પૂછવું જ શું? કારણ કે એ તો અંગ્રેજ નમૂનાની નકરી નકલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સામ્રાજ્યના પાટનગર ન્યૂ દિલ્હીમાં ઊંચા દરજ્જાના અંગ્રેજ અને હિંદી અમલદારોની સાથે બેસી પ્રમોશન, રજાના નિયમો, ‘ફરલો,’ (લાંબી રજા) અને બદલી વિગેની તથા તેમના સાથીઓની આડીચૂંકલીઓથી ભરેલી તેમની વાતો સાંભળતાં જેવો કંટાળો આવે છે તેવો ભાગ્યે જ બીજા કશાથી કંટાળો આવશે.

નોકરશાહીના આ વાતાવરણે મધ્યમવર્ગના સૌ હિંદીઓનાં, ખાસ કરીને અંગ્રેજી જાણનાર સુશિક્ષિત વર્ગનાં, જીવન ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના રંગે રંગી દીધાં. કદાચ કલકત્તા અને મુંબઈ જેવાં શહેરો થોડે અંશે આથી બચી ગયાં હોય. વડોદરા, દાકતરો અને બીજા સ્વતંત્ર ધંધાદારીઓ પણ આ વાતાવરણને વશ થયા અને અર્ધસરકારી યુનિવર્સિટીનાં વિદ્યાર્મિદેશો પણ એથી ભરેલાં હતાં. આ બધા લોકો પોતાનું અધ્યગ જગત બનાવીને તેમાં રહ્યા, અને આમવર્ગની સાથે અને મધ્યમવર્ગના

નીચલા ભાગના લોકોની માથે તેમનો ઠસો જ મળ્યો ન રહ્યો. રાજકાજનો આ ખોખા જેટલા ઉપલા વર્ગે જ ઇનરો લીધો. ૧૯૦૬ પછી બંગાળમાં જે ગાંધીય પ્રવૃત્તિ ચાલી તેનાથી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો, અને મધ્યમવર્ગના નીચલા ભાગના અને કંઈક અંશે આમવર્ગના લોકોમાં પણ નવજીવન રેડાયું. આ ક્રિયા પાછળના વર્ગોમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે ત્વગથી વડવાની હતી. પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી જીવનપ્રદ હોય તોપણ સંકુચિત ભાવનાની તો છે જ, અને તેમાં એટલી બધી શક્તિ અને સમય રોકાઈ જાય છે કે બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને માટે અવકાશ રહેતો નથી.

આમ ઇંગ્લંડથી પાછા ફર્યા પછીના આગળના વર્ષોમાં હું મારી આસપાસના જીવનથી કટાળ્યો. મારા હૈયાના બધા કોણ મારા બંધા વડે પૂરી શકાય એમ ન હતું. ન તો એ રાજકાજથી ધુગાય એમ હતું. કારણ મનકાજમાં તો ચાલુ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ હતી જેમાં પગદેશી રાજ્યના (અક્રિય) વિરોધ ઉપરાંત કશું નહોતું. હું મહામહામાં જોડાયો અને એની બેઠકોમાં વખતોવખત ભાગ લેવા લાગ્યો. ત્યારે કોઈ ખામ પ્રસંગ — જેવો કે શીજ મજૂરીએ જનારા હિંદીઓના ગુલામખતની પ્રથાની સામે વિરોધ દર્શાવવાનો અથવા તો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વિષેનો કોઈ પ્રશ્ન — જોયો તો ત્યારે તેમાં હું પૂરું જોશથી અંપણાવતો અને ખૂબ મહેનત કરતો. પણ આવા કામ કંઈ પૂરો સમય થોડો જ રોકી શકે છે ?

શિકાર જેવા મનોરંજનોમાં કોકવાર હું પડતો, પણ એને માટે મારામાં ખાસ લાયકાત કે ઇચ્છા નહોતી બહાર રખડવા નીકળવાનું મળતું તે ગમતું, જંગલ ગમતું, પણ શિકાર કરવાની મને ઠંથી જ પડવા નહોતી. બલકે મારી શિકારીની કારકિર્દી રક્તથી અસ્પૃષ્ટ છે એમ કહેનાય, જો કે એકવાર, લગભગ અઠરમાતથી જ કાશ્મીરમાં મેં એક રીજ માયુ' હતું ખરું. તેમાં પણ શિકારને માટે મારો રહેવોમહેવો ઉત્સાહ એક નાનકડા સાબરની સાથે વીતેલા કિસ્સાથી સુકાઈ ગયો. આ નિર્દોષ પ્રાણી ધાયલ યર્ષને મારા પગ આગળ પડ્યું અને એની વિશાળ

અશ્રુભરી આંખે મારી સામે જોઈ રહ્યું એ આખો અનેકવાર
મારી આંખ આગળ ખડી થઈ છે.

એ આરબકાળમાં ગોખલેની બારત સેવક સમાજ તરફ હું
આકર્ષાયો હતો. એમાં જોડાવાનો મેં કદી વિચાર કર્યો ન હતો,
એનું એક કારણ એ કે, એ સમાજનાં રાજકાળ મારે માટે
અતિશય મોળાં હતા, અને ખીજું કારણ એ કે તે વેળા ધંધા
છોડી દેવાનો મારો મુદ્દલ ઇગદો નહોતો. પણ દેશની સેવાને માટે
માત્ર પેટપૂરું લઈને પોતાનાં જીવન અર્પણ કરનારા એ
સમાજના સભ્યો માટે અને બહુ માન હતું અને લાગણ કે લાલેને
કદાચ સાચી દિશામાં ન હોય તો પણ આ લોભે જ સાચું,
એકનિષ્ઠ અને અખડ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના રાજકાળની સાથે કરોડો સખધ
ન ધરાવનારા એવા એક વર્તનથી અને બારે આઘાત પહોંચ્યો
અલ્લાહાબાદમાં વિદ્યાર્થીઓની એક મહા આગળ લાપણ આપના
તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે તમારે તમારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો
તરફ માન રાખવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું
જોઈએ અને યોગ્ય રીતે સ્વપાયલી સરકારે કરેલા ઠરાવો અને
કાનૂનો કાળજીથી પાલન કરવું જોઈએ આ ડાહી ડાહી વાતોની
મારા ઉપર બહુ અસર ન થઈ, મને એ સાવ ટાંચના જેવી લાગી.
અને એમાં રહેલી સત્તારવીકારની સલાહને લીધે ઈર્ષક અનિષ્ટ
પણ લાગી અને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપી રહેના અર્ધ
સરકારી વાતાવરણને લીધે આ દશે વળી શ્રી શાસ્ત્રીએ એથી
આગળ વધીને વિદ્યાર્થીઓને એકબીજાના અપરાધો અને ત્રુટીઓ
સંધરી ન રાખતા તરત જ પોતાના ઉપરી અમલદારોને કહી
દેવાની સલાહ આપી આનો અર્થ એ થયો કે તેમણે એક-
બીજાનાં છિદ્રો શોધતા રહેવું અને આડિયાનાજી કરતા રહેવું શ્રી.
શાસ્ત્રીએ આપેલી સલાહ આ શબ્દોમાં નહોતી, પણ તે સલાહનો
મર્મ તો સ્પષ્ટ રીતે આ જ હતો એમ મને લાગ્યું, અને એક
મહાન નેતાની મિત્રદાવે આપેલી આ સલાહ સાંભળીને હું દિઝ-મૂઠ
થયો. હું વિલાયતથી તાજે જ આવ્યો હતો, અને હું તો શાળા
અને વિલાયતમાં એક ખાસ વાત એ શીખ્યો હતો કે કદી પોતાના

સાથીને ફસાવવો નહિ. શિષ્ટાચારના નિયમોમાં નિહો જોવાં અને આડીચૂગતી કરવી અને તેમ કરીને પોતાના સાથીને ફસાવવો એના કરતાં વધારે મોટું પાપ ખીજું એકે ન હતું. આ તત્ત્વને એકાએક સાવ જાણું વળેલું જોઈને મને આઘાત પહોંચ્યો અને મને લાગ્યું કે, શ્રી. રાજીની નીતિ અને મને શીખવવામાં આવેલી નીતિ વચ્ચે મોટો ભેદ હતો.

મહાપુરુષ આર્ય અને અમારું ધ્યાન બધું એમાં ચોંટ્યું. અહીંથી તો એ બહુ દૂર હતું અને આપણા જીવન ઉપર એની બહુ અસર દેખાતી ન હતી, અને હિંદુસ્તાનને તો કદી એની બીજાણતાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શક્યો જ નથી. રાજકાજનો અંત આવ્યો, એની કશી કિંમત ન રહી. 'ડિક્લેન્સ એન્ડ ઈડિયા એક્ટ' (ભારત સંરક્ષણનો કાયદો) દેશને ગળે ઘાલવામાં આવ્યો. લડાઈના ખીંગ જ વર્ષથી કાવતરાંઓ અને ગોળાબારોની ખમરો તેમજ પંખખમાં રંગરંગો ઊભા કરવા માટે વપરાતી બળજબરીની ખમરો કાને આવવા લાગી.

વફાદારીનાં ભુવંદ બધુમાં ફૂંકાતાં છતાં બ્રિટિશને માટે જૂજ જ સહાનુભૂતિ હતી. મધ્યમમાર્ગી કે અંતિમમાર્ગી સૌ કોઈની જાતીમાં જન્મીને જીત સાંભળીને દહીં રેડાતું. જન્મીને માટે પ્રેમ હતો એમ તો નહિ જ, પણ આપણી ઉપર રાજકરનારાઓનો ગર્વ તો જિતરે એ લાગણી હતી. નબળા અને નિરાધાર માણસની પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ દેવાની આ વૈરજીવિ હતી. મને લાગે છે કે અમારામાંના ઘણાખરાની આ મુદ્દ વિષે મિત્ર લાગણી હતી. મુદ્દમાં પડેલી સૌ પ્રજાઓમાંથી કાંસને માટે મારી સહાનુભૂતિ વધારેમાં વધારે હતી. મિત્ર રાજ્યોના પક્ષમાં ચતો અનવરત અને નિર્લજ્જ પ્રચાર, એમાંથી ઘણું દકા અને ખાદ કરતાં તો પણ, કંઈક અસર તો કરતો જ.

ધીમે ધીમે રાજકીય જીવનમાં પાછું ચેતન આવવા લાગ્યું. લોકમાન્ય તિલક જેલમાંથી છૂટ્યા, અને તેમણે અને શ્રીમતી બેસંટ હોમરૂલ લીગ સ્થાપના મંડિયા. હું બનેમાં જોડાયો. પણ હું શ્રીમતી બેસંટના લીગ માટે જ ખાસ કામ કરતો. શ્રીમતી બેસંટ હિંદની રાજકીય રંગભૂમિ ઉપર વધારે ને વધારે ભાગ

ભજવવા લાગ્યાં. મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં કંઈક જોશ આવવા લાગ્યું અને મુસ્લિમ લીગ મહાસભાની સાથે કૃચ્છ કરવા લાગ્યું. વાતાવરણમાં જાણે વિદ્યુત્સંચાર થયો હતો અને અમારામાંના ધણી સુવકાનો હરખ માતો નહોતો, અને અમે ભવિષ્યમાં મોટી મોટી વસ્તુની આશા સેવતા થઈ ગયા હતા. આવામાં શ્રીમતી બેસંટને અમુક હદ ન ઓળંગવાનો હુકમ થયો અને આથી શિક્ષિત વર્ગનું જોશ વધ્યું અને આખા દેશમાં હોમરૂઝ પ્રવૃત્તિને વધુ વેગ મળ્યો. આ હોમરૂઝ લીગોમાં ૧૯૦૭ની સાલથી મહાસભામાંથી નીકળેલા જૂના અંતિમમાર્ગીઓ જ નહિ પણ મધ્યમવર્ગના ખીન નવા સભ્યો પણ દાખલ થયા. આમર્ગ એ સંસ્થાઓથી અસ્પૃશ્ય રહ્યો.

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાયતથી મોટેરાઓમાં પણ ખળભળાટ થયો, આમાં ધણી મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પણ હતા. શ્રીમતી બેસંટને અટકાયતનો હુકમ મળ્યો એ પહેલાંનાં જાપામાં આવતાં શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનાં છટાદાર લાપણો વાંચીને અમારી જાતી કેવી જીજ્ઞાસી એ હજી મને યાદ છે. પણ એ અટકાયત હુકમ નીકળ્યો તેના થોડા દહાડા અગાઉ કે થોડા દહાડા પછી દુરત શ્રી. શાસ્ત્રી મૂંગા થઈ ગયા. કામનો અવમર આવ્યો ત્યારે એમણે અમને સાચ દગો દીધો, અને જ્યારે એમના માર્ગદર્શનની વધારેમાં વધારે જરૂર હતી ત્યારે એમણે મૌન સેચુ તેથી સૌ જારે નિરાશ થયા અને ચિડાયા. મને લાગે છે કે એ પ્રમંથથી મારો અભિપ્રાય દંડ થતો ગયો છે કે શ્રી શાસ્ત્રી કર્મવીર નથી, અણીના સર્મવના બેસ બેસવાનું એમના હાડમાં નથી.

પણ ખીન મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ આગળ વધ્યા, એમાંના કેટલાક પાછળથી પાછા હડયા અને કેટલાક આગળ જ રહ્યા. તે વેળા સરકાર યુરોપિયન સરક્ષણમંડળના જ ધોરણે એક નવું ભારત સંરક્ષણમંડળ, આપણા મધ્યમવર્ગમાંથી :જીલુ' કરી રહી હતી તેને વિષે ચર્ચા ખૂબ થતી. ભારત સંરક્ષણમંડળ સાથે યુરોપિયન સંરક્ષણમંડળના કરતાં અનેક જાનતમાં સાચ જુદા જ ધોરણે કામ લેવામાં આવતું હતું. અને અમારામાંના ધણીને લાગ્યું કે આ પ્રકારનો અપમાનજનક બેદ નાખૂદ ન થાય ત્યાં સુધી અમારે એની માથે અસહકાર કરવો. પણ પુષ્કળ ચર્ચા

બાદ અમારા પ્રતિભા અમે સહકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો, 'કારણ એમ માનવામાં આવ્યું કે આપણા યુવકોને આવી શરતે લશ્કરી તાલીમ મળે તો તે મેળવી લેવા જેવી છે. આ નવા મંગલેશ્વર મંડળની દુકડીમાં જોડાવાને માટે મેં અરજી કરી, અને એ યોજનાને આગળ ધપાવવાને માટે અલ્લાહાબાદમાં અમે એક કમિટી નીમી. આ અરસામાં શ્રીમતી બેસંટને અટકાયતનો દુકમ કરવામાં આવ્યો, અને તાત્કાલિક આવેશમાં અમે અમારી કમિટીના સભ્યોના પાસે, સરકારના આ કૃત્ય સામે વિરોધ દર્શાવવા માટે, આ દુકડી મંજૂર કરી અમારી એકેક અને બીજી મધ્યમ કામકાજ રદ કરાવ્યાં. આ કમિટીના સભ્યોમાં મારા પિતા, ડા. તેજમહાદુર સમુ, શ્રી. સી. વાર્ધ. ચિંતામણી અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હતા. અમારો વિરોધ જાહેર કરવા માટે એક જાહેરખબર પણ આપવામાં આવી. મને લાગે છે કે કેટલાક સહી કરનારાઓને લડાઈના મગયમાં આવું વિરોધાત્મક પગલું લેવા માટે પાછળથી બહુ પસ્તાવો થયો હતો.

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાયતને પરિણામે મારા પિતા અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હામરૂઝ લીગમાં જોડાયા. કેટલાક માસ પછી આમાંના ઘણાખરા મધ્યમમાર્ગી સભ્યોએ લીગમાંથી રાજીનામા આપ્યાં. મારા પિતા તો રહ્યા, અને અલ્લાહાબાદ શાખાના પ્રમુખ થયા.

મારા પિતા મધ્યમમાર્ગીઓની સ્વીકૃત નીતિ ધીમે ધીમે છોડતા જતા હતા. આપણી અવગણના કરનાર અને આપણા તરફ અપમાનથી વર્તનાર મત્તાને વશ થવાનું અને મલામ જરવાનું એમનો સ્વભાવ કોઈ કાળે સ્વીકારે એમ ન હતું. પણ પુગણા અંતિમમાર્ગી નેતાઓ એમને આકર્ષી શક્યા નહિ; તેમની ભાષા અને તેમની રીતો મારા પિતાને ખટકતી. શ્રીમતી બેસંટની અટકાયત અને તે પછી બનેલી બીનાઓની એમના ઉપર સારી પેઠે અસર થઈ, પણ આગળ પડતી નીતિ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારતા પહેલાં એઓ અચકતા હતા. એ ફિસોમાં એઓ અનેકવાર કહેતા કે મધ્યમમાર્ગીઓની નીતિમાં કશો દમ નથી, પણ ત્યાં સુધી હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નનું કશું નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સુધી

કશું સંગીત કામ થવું અશક્ય છે. જો એ નિરાકરણ જડે, તો તેઓ અમારામાંના જુવાનમાં જુવાનની હારમાં રહીને કૂચ કરવાને તૈયાર હતા. મહાસભા સમિતિ (આલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી)ની એક બેઠક અમારા ઘરમાં મળી હતી, અને તે બેઠકમાં કોંગ્રેસ-ક્ષીગની સંયુક્ત યોજના ઘડવામાં આવી. આ યોજના ૧૯૧૬ માં મળેલી લખનૌ મહામલાએ સ્વીકારી તેથી મારા પિતા બહુ રાજ થયા, કારણ એથી હિંદુમુસલમાનોના એકત્ર પ્રયામને માટે મારે ખૂંધો, અને એ માર્ગ ખૂંધતાં એઓ મધ્યમમાર્ગી દલના પોતાના સાથીઓને છોડવા પડે તો છોડીને. પણ આગળ ધપવાને માટે તૈયાર હતા. એડવિન મોટિંગ્સ સેક્રેટરી આર્થ સ્ટેટ તરીકે હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવ્યા ત્યાં સુધી અને એ મુલાકાત દરમ્યાન બધા સાથીઓએ સાથે ધકાવ્યું. પણ મોટિંગ્સેમ્સર્કડ રિપોર્ટ* પ્રસિદ્ધ થયો કે તરત જ મતભેદો ઝિલા થયા, અને ૧૯૧૮ના ઉનાળામાં લખનૌમાં મારા પિતાના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયલી પ્રાંતિક પરિષદમાં આખરે અમારા પ્રાંતના મધ્યમમાર્ગીઓમાં તક પડી. આ પરિષદમાં મોટિંગ્સેમ્સર્કડ સુધારા* સામે આકર્ષા પગલાં લેવાશે એવી બીનિધી મધ્યમમાર્ગીઓએ પરિષદનો બહિષ્કાર કર્યો. આ પછી આ સુધારાનો વિચાર કરવાને માટે ખાસ મળેલી મહામલાની બેઠકનો પણ તેઓએ બહિષ્કાર કર્યો. ત્યારથી તે આજ સુધી તેઓ મહામલાની બહાર જ રહ્યા છે.

પોતાના અભિપ્રાયથી ભલેને મોટી સંખ્યા વિરુદ્ધ હોય છતાં તેનાથી દબાયા વિના તેની સામે ઝૂકવાને બદલે મહાસભાની બેઠકો અને બીજી જગહેર સભાઓમાંથી મુપમુપ ખસી જવાની મધ્યમમાર્ગીઓની આ નીતિ મને લોકસેવકોને માટે માવ હલકી અને અણુજાળતી લાગી. મને ખાતરી છે કે, દેશમાં પણ ધણાખરા લોકોની વૃત્તિ આ જ પ્રકારની હતી, અને મને લાગે છે કે હિંદી રાજકાજમાં મધ્યમમાર્ગીઓનો પક્ષ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પડી ભાંગ્યો તેનું અમુક અંશે આ બીરુ વૃત્તિ કારણ હતી. મને લાગે

છે કે મહાસલાની કેટલીક પહેલી બેઠામાં મધ્યમમાર્ગીઓના બહિષ્કાર છતાં, હાજરી આપી પોતાનો એકાકી અભિપ્રાય બતાવનાર મધ્યમાર્ગી નેતા શ્રી. શાસ્ત્રી એટલા જ હતા. અને લીધે લોભમાં એમનું માન વધ્યું.

હાઈ પછીનાં ઘુસ્તનાં વર્ષોમાં મારી પોતાની રાજકીય અને જાહેર પ્રવૃત્તિ બહુ જૂઝ જ કહેવાય. મોટી સલાઓ આગળ બોલવાનું આવે તો હું દૂર ભાગતો. હજી મારામાં આત્મવિશ્વાસ ન હતો, અને જાહેરમાં બોલવાથી હું ગલગતો. આનું કારણ એક એ પણ હતું કે મને લાગતું કે આમલગની આગળ તો અંગ્રેજીમાં નહિ પણ હિંદુસ્તાનીમાં બોલવું જોઈએ, અને હિંદુસ્તાની ભાષામાં લાંબું લાંબું કરવાની મારી શક્તિ વિશે મને શંકા હતી. અઘાહાબાદમાં મારું પ્રથમ જાહેર ભાષણ કરવા મને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે બનેલી એક બીના મને યાદ આવે છે. ૧૯૨૫ ની સાલ હશે, જો કે તારીખની મને કશી ખાતરી નથી, અને ઘટનાઓના પૂર્વાપરસંબંધ હું થોડા બૂલી ગયો છું. પ્રસંગ ઊપજાનાને તાળું દેનાર એક કાયદો થયો તેની સામે વિરોધ દર્શાવનારી સલાનો હતો. મેં ટૂંકું અંગ્રેજી લખણ કરેલું. સલા પૂરી થઈ કે તરત દા. તેજબહાદુર સમુ, મને કોલ થાય એવી રીતે, સલામાંથી ઉપર જ મને બેઠયા અને ધોળે દિવસે મને ચૂમી લીધી. આ જાહેરાત જતો આનંદ મારા ભાષણની વસ્તુ કે શૈલીને લીધે ન હતો પણ હું જાહેરમાં બોલતો થયો અને લોકકાર્યને માટે એક નવો રંગકટ ભરતી થયો અને અંગે હતો. એ દિવસોમાં લોકકાર્ય એટલે ભાષણકાર્ય ઉપરાંત બીજું શું હતું ?

તે વેળા અમે અઘાહાબાદના ધણા યુવકો એવી ઝાંખી ઝાંખી આદા સેવતા હતા કે દા. તેજબહાદુર સમુ રાજકાજમાં કાર્મિક આગળ પડતું ધોરણ સ્વીકારશે. નગરના આખા મધ્યમમાર્ગી દલમાં એઓ જ એવું કાર્મિક કરે એમ લાગતું, કારણ એઓ લાગણીવાળા હતા અને ઉત્સાહમાં આવીને કેટલીક વાર કાર્મિક કરી દે એવા હતા. એમની સરખામણીમાં મારા પિતા તો સાવ ઠંડા બરફ જેવા લાગતા, જોકે એ બરફની નીચે પૂરતો

અસિ ધીકતો હતો. પણ પિતા એવા તો મમતી હતા કે એમની અમને ઝાઝી આશા ન હતી અને થોડો સમય તો અમે દા. મધુ પાસેથી જ વધારેની આશા રાખતા. પડિત માલવીયજીની દીર્ઘકાળની સોકસેવાએ અમે તેમના તરફ આકર્ષાયા હતા, તેમની સાથે અમે લાંબી વાતો કરતા, અને દેશને નિર્ભયતાથી દોગવાનો અમે તેમને આગ્રહ કરતા.

એ પ્રથમના વર્ષોમા મારા ઘરમા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા થતી, અને, જ્યારે જ્યારે કોઈ એવા પ્રશ્નો હોય ત્યારે ત્યારે વાતાવરણ તંગ થતુ ગરમ રાજકાળુ તરફ મારો દળતો જતો એક, વાણીના રાજકાળની મારી સતત ટીકા અને કોઈ પણ કાર્ય માટેનો મારો સતત આગ્રહ, માગ પિતા બહુ મારીકોથી જોઈ રહ્યા હતા. શુ કાર્ય કરવુ એ તો સ્પષ્ટ નહોતું અને ઘણીવાર પિતા ધારતા કે બગાળના મુવકોએ ગ્રહણ કરેલી હિસાનીતિના પ્રવાહમા હું સીધો તણાઈ રહ્યો છું. આથી એમને બહુ ઉદ્વેગ થતો. ખરી હકીકત એ છે કે, હું તે તન્હ બેચાતો ન હતો, પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિને મૂગામૂગા વશ ન થતા આપણે કોઈકે કરવુ જોઈએ એ ખ્યાલ માગ મનનો વધારે વધારે કબજો મેળવવા લાગ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ મફળ કાર્ય કરવુ એ કોઈ સહેલી વાત તો નહોતી જ લાગેતી, છતાં મને લાગતુ કે વ્યક્તિ અને નાદ બનેની ઇચ્છાત ખાતર પણ પન્દેશી ગભ્ય પ્રતિ વિરોધ અને લડાઈની વૃત્તિ આવશ્યક છે. પિતાને પણ મધ્યમ-માર્ગીઓના સિદ્ધાંતથી અસંતોષ થયો હતો, અને તેમના મનમા પણ મધ્યમ ચાલી રહ્યું હતું. પણ એમનામાં મમત એટલી બધી હતી કે બીજો ઉપાય જ નથી એમ ન વાગે ત્યાં મુધી એક માર્ગ હોડીને બીજો એઓ ગ્રહણ કરે એમ ન હતું એક એક પગલુ આગળ લેતાં તેમના મનમાં ભારે કંઠણ અને દુઃખદ સંગ્રામ ચાલતો, અને પોતાના અતઃગત અમુક વૃત્તિઓની સાથેના આ સંગ્રામ પછી જ્યારે પગલુ લેવામા આવતુ ત્યાં પછી પાછા ફરવાપણુ ન હતુ. આવેશમા આવીને નહિ, પણ શુદ્ધિએ કરેલા નિશ્ચયને પરિણામે એઓ એ પગલુ લેતા, એટલે એમનુ અભિમાન પણ એમને પાછા ફરીને જોવા દે એમ ન હતું.

એમના રાજકાજમાં બાળ પરિવર્તન તો શ્રીમતી બેમન્ટની અટકાયતના અરસામાં થયું, અને તે સમયથી તેઓ પોતાના જૂના મધ્યમમાર્ગી સાથીઓને છેક પાછા મૂકી દઈ આગળ અને આગળ વધતા ગયા, તે એટલે સુધી કે ૧૯૧૯માં થયેલા પંચાગના દલ્લાઈડને પરિણામે એમણે પોતાની રહેણીકરણી અને ધંધો અને તબ્યાં અને ગાંધીજીએ ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિમાં જંપલાયું.

પણ એ પમણુ લેવાતા પહેલાંના કાળ ઠટોકડીનો હતો: ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૭ સુધી એમને ખબર ન હતી કે શું કરવું, અને એમની પોતાની અનિશ્ચિત દશાથી એમની ચારે વિગેની ચિંતામાં વધારો થતો, અને આને પરિણામે ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર જ્યારે અમે ચર્ચા કરતા ત્યારે તેઓ શાંતિ ખોઈ એમતા, અને ધણીવાર તેઓ એટલા તપી જતા કે અમારે અમારી વાતો બંધ કરવી પડતી.

ગાંધીજીને હું પ્રથમ મળ્યો ૧૯૧૫ની નાનાત્રમાં — લખનૌ મહાસભા વખતે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વીરતાથી ચલાવેલી એમની લડતને માટે અમને સૌને એમને માટે માન હતું, પણ અમારામાંના ધણા યુવકોને એઓ બહુ દૂરવર્તી, અમારાથી લિજ, અને રાજ-પ્રકરણવિમુખ લાગતા. તે વેળા તેઓ મહાસભામાં કે રાજકાજમાં ભાગ ન લેતાં કેવળ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રશ્ન ઉપર જ ધ્યાન આપના હતા. પણ આ પછી ચંપારણમાં ત્યાંના નીલ-વરોના કિસાનોના તરફથી એમણે લડત ઉઠાવી અને વિજય મેળવ્યો તેથી અમારી સૌની જોતી પુનઃર્ધ મઈ. અમે જોઈ શક્યા કે એમની પોતાના સંસ્થનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમાં કરવાની પણ તૈયારી છે, અને એ પ્રયોગ સફળ થવાની વધી છે.

લખનૌ મહાસભા પછીના એ દિવસોમાં શ્રીમતી સરોજિની દેવીએ અસ્લાહાબાદમાં આપેલાં કેટલાંક છટાદાર ભાષણોથી પણ હું મુગ્ધ થયો હતો એમ મને યાદ છે. એમાં તો નરદમ રાષ્ટ્રવાદ અને દેશભક્તિ ભરી હતી અને હું તે કાળે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી હતો, કારણ કેલેજના દિવસોના મારા સમાજવાદી વિચારો ગૌણ થઈ

ગયા હતા. '૧૯૧૬માં આયર્લેન્ડમાં રોજર કેસમેટ' ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ ચાલેલો તે વેળા તેણે આપેલું અદ્ભુત ભાષણ પગપીન દેશના પ્રજાજનની લાગણીનો તાદ્દશ ચિતાર આપે એવું હતું. આ પછી ઈસ્ટર અઠવાડિયાનો બળવો થયો. બળવો થયો તો નિષ્ફળ, પણ અમને તો એની નિષ્ફળતા જ આકર્ષક હતી, કારણ એમાં અમને શુદ્ધ વીરતાનું દર્શન થતું હતું. લંગલંગ સ્પષ્ટ નિષ્ફળતા ભાસતી હોય છતાં તેને તુચ્છકારીને જગતને જાહેર કરવું કે મોટો માધાતા આવે તો પણ તે દેશના અજ્ઞાન આત્માને દબાવી શકતો નથી, એ શુદ્ધ વીરતા નહિ તો બીજું શું ?

આવા મારા વિચારો તે વેળા હતા, અને છતાં નવું સાહિત્ય વાંચવામાં આવતું ત્યારે વળી પાછા મારા મગજમાં છુપાઈ રહેલા સમાજવાદના અંગારા ધગી ઊઠતા. એ વેળાનો મારો સમાજવાદ શાસ્ત્રીયના કરતાં ભૂતદયાપ્રેરિત અને સ્વપ્નદર્શી હતો, લડાઈનાં અને તે પછીનાં વર્ષોમાં મારો એક માનીતો લેખક બર્નાર્ડ શ્વેચર હતો.

૧. રોજર કેસમેટ એકવાર બ્રિટિશ સરકારનાં સંસ્થાનોમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતો હતો. દક્ષિણ અમેરિકામાં પુટુમાયોમાં એંગ્લો-પેરુવિયન રબર કંપનીએ ત્યાંના વતનીઓ ઉપર જે ત્રાસ મુલદેલો તેની તપાસ કરવાને માટે ૧૯૧૦માં એની નિમણૂક થઈ હતી અને એના હેવાલથી બધે સનસનાટી ફેલાઈ હતી. આ પછી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કદો ચતુ બન્યો. મહાયુદ્ધમાં એણે આયર્લેન્ડના પોતાના દેશબંધુઓને લડાઈમાં ભાગ ન લેવાને બીનબ્યા, ૧૯૧૪ના નવેમ્બરમાં બર્લિન ગયો અને ત્યાં જર્મન સરકાર સાથે બ્રિટિશ વિરુદ્ધ સંધિ કરી. આયર્લેન્ડમાં ૧૯૧૬ના ઈસ્ટર અઠવાડિયામાં બળવાની ઝોડવણ કરી અને એપ્રિલની ૧૨મી એ જર્મનીથી દારૂગોળો વહાણમાં ભરી આયર્લેન્ડને કિનારે ઊતર્યો. વહાણ પકડાયું અને પોને પણ પકડાયો, એની ઉપર રાજ્યના ચતુ હોવાનો આરોપ મુકાયો અને આગરેટની કજ એ એને ફાંસીની સજા થઈ. — ભા. ૬.

૨. હમરાવપદ્મ છાત્રી સમાજવાદનો પ્રચાર કરનાર અંગ્રેજ અધ્યાપક અને સમર્થ લેખક. મહાયુદ્ધમાં યુદ્ધનીતિનો વિરોધ કરવા માટે એને સજા પણ થઈ હતી. — ભા. ૬.

આ વિચારો અને મનોરથોએ મારા અંતરમાં ચાલતા સંગ્રામને વધારે ઉત્તેજિત કર્યો, અને કાયદાના મારા ધંધા વિશે અમંતોષ હિતપત્ર કર્યો. છતાં મેં ધંધા છોડ્યો નહિ, કારણુ ખીજું કશું કરવાનું હતું નહિ, પણ મને વધારેને વધારે પ્રતીત થતું ગયું કે, વકીલાતનો ધંધો કરવો અને સાથે લોકસેવાનું કાર્ય કરવું — અને તે કાર્ય પણ મને મનમનનું, મત્તાની સામા યર્ષને કરવાનું, કાર્ય — એ બે વચ્ચે મેળ ખાય એમ ન હતું. એ સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન નહોતો પણ સમય અને શક્તિનો પ્રશ્ન હતો. દલકતાના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ સર રાસવિહારી ઘોષને, ન જાણુ શા કારણે, માગ તરફ મોહ થયો, અને તેમણે ધંધામાં મદ્દજતા શી રીતે મેળવવી એ વિશે મને પુષ્ટજ સારી સારી સલાહ આપી. ખાસ કરીને એમણે મને કાર્પ પણ કાયદાનો વિષય પમંદ કરીને તે ઉપર પુસ્તક લખવાની સલાહ આપી, કારણુ તેમની માન્યતા પ્રમાણે નવા વકીલને ધડાવાનો એ જ સરસ રસ્તો હતો. એ લખવામાં મને એમણે વિચારો વડે મદદ કરવાનું અને મારું લખાણ તપાસી જવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. પણ મને એક સફળ વકીલ બનાવવાના એમના આ શુભ અભિલાષ મિથ્યા હતા. કાયદાનાં પુસ્તકો લખવામાં મમય અને શક્તિનો ખર્ચ કરવા જેવું અપ્રિય કામ મારે માટે એકે ન હતું.

સર રાસવિહારી વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ ચિડિયા અને વાતવાતમાં ખિન્નય એવા તથા પોતાના મદદનીશ નવા વકીલોને ત્રાસરૂપ બની ગયા હતા. પણ મને એ ગમતા અને એમની આ તુડીઓ અને નમજાઈઓ પણ માત્ર અનાકર્ષક ન હતી. માગ પિતા અને હું એક વાર મિમલામાં એમના મહેમાન હતા. હું ધારું છું કે ૧૯૧૮માં મેટિગ્યુએન્સફર્ડ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો તે અરમામાં એક રાત્રે એમણે કેટલાક ખિન્નને જમવા એલાય્યા તેમાં જુદા આપડે પણ હતા. સોજન પછી મર રાસવિહારી અને આપડેની વચ્ચે જામી, વાદપ્રહારોની ઝડી ચાલી રહી, કારણુ સર રાસવિહારી રીઘ મધ્યમમાર્ગી હતા અને આપડે તે કાળે અગ્રણ્ય તિલકાનુયાયી ગણાતા હતા, જે કે પાછલાં વર્ષોમાં તો તે ગરીબ બકરી જેવા બની ગયા અને મધ્યમમાર્ગીઓને પણ વધારે પડતા મધ્યમમાર્ગી લાગે એવા બન્યા. થોડાં વર્ષ ઉપર વિદેહ થયેલા ગોખલેની

દીકાથી ખાપડેંએ મંગળાયરણ કયું — ‘બ્રિટિશ સરકારનો એ નસસ હતો, લંડનમાં એણે મારા ઉપર નસસીતું કામ કયું હતું.’ સર રાસવિહારીને માટે આ માયાનો ધા યર્ધ પડ્યો. એ ધગી ઊઠ્યા અને પોકાર કર્યો : ‘ગોખલે એક ઉત્તમ પુરુષ હતા, મારા અનન્ય મિત્ર હતા; ખબરદાર એમની વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો તો !’ એટલે ખાપડેંએ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તરફ પોતાનાં વાગ્બાણ ફેરવ્યાં. સર રાસવિહારીને આ પણ ગમે એમ તો ન હતું, પણ એથી એ છેક પ્રથમના જેટલા ન મિડાયા. ગોખલેના જેટલું માન એમને શાસ્ત્રીને માટે ન હતું એ સ્પષ્ટ હતું — બલકે એમણે એ પણ કહેલું કે જ્યાં સુધી ગોખલે જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો તેમણે ભારતસેવક સમાજને આર્થિક મદદ કરી હતી, પણ તેમના મરણ પછી તેમણે એ મદદ બંધ કરી હતી. આ પછી ખાપડેંએ ઊઘટો સૂર છેડ્યો, તિલકની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી : ‘એ ખરેખર એક મહાન પુરુષ છે, અદ્વિત પુરુષ છે, સાધુ છે.’ એટલે સર રાસવિહારી તરૂક્યા : ‘સાધુ ! રાખો તમારા સાધુ તમારી પાસે. સાધુઓને બાર ગાઉથી નમસ્કાર !’

હિમાલયમા એક સાહસ

નિશ્ચી ચહેરમા ૧૯૧૬માં વચત પચમીને દિવસે મારુ લક્ષ્ય થયુ એ માવ ઉનાળાના ઠેકણાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુદબતે શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને દુ માગ એક પિત્રાઈની સાથે અને અઠવાડિયા સુધી પહાડોમાં ગપડયો અને લઢાખને ગતે ચડયો

તિમેગની સપાગી તરફ જતા જ જનના જોયામા જોયા પ્રદેશની એ માંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. જોણતા ધાગીની ટોચેથી અમારી નીચે એક તરફ લીલીછમ પહાડોની બાજુઓ અને ખીણ તરફ માવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો એ સાંકડી ખીણમા આગળ અને આગળ અમે દુચ કગતા ગયા અમારી બંને બાજુએ પહાડો જોવા હતા જેના ચિખરો ઉપર હિમનો મુકુટ અળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રપાનો અમારુ સ્વાગત કરવાને જણે અતિ મદદગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા પવન ઠંડો અને આકરો હતો પણ દિવમના સૂરજનો મધુરો તડકો ગહેતો, અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણીવાર અમે એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાન વચ્ચેના અતગ વિષે ઉતગતા, અને દૂરનાં ગ્યાનેને પાસે માનતા એકાંત વધતુ જતું હતું, વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદશ્ય થયા હતા—માત્ર નકરો ખડક, હિમ અને બગ્દ અને ક્યાક ક્યાક બદ્ધ આવકારલાયક પુષ્પો અને છતાં આ જગતી અને વેગન પ્રકૃતિમદિરોમા દુ કષ્ટક અજળ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આશ્વીરથી ઊભરાતો

આ પ્રવાસ દરમ્યાન મને એક રોમાચક અનુભવ થયો. જોણલા ધાગી છોડીને આગળ એક જગ્યાએ — એનું નામ હું ધારુ છુ કે માતાયાન હતું — અમને કહેવામાં આવ્યુ કે અમગનાથની ગુફા અહીંથી માત્ર આઠ માર્ધન છે હા, એ ખરુ કે અશ્વત્થ હિમમમૂહથી

દંકાયેસો એક જળરસ્ત પહાડ ઓળંગવાનો પડ્યો હતો. પણ તેમાં શું? આઠ માઈલ તો કંઈ વિસાતમાં ન હતા. હોંશમાં ને હોંશમાં અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળંગવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૧,૫૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ આવેલા અમારા પડાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માંડ્યો. ત્યાંનો એક ભરવાડ અમે બોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો.

સૌ દોરડાની સાંકળેથી એકબીજાની સાથે સંકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળંગતા ચડતા ગયા, અને અમારી મુરઠેલી વધતી ગઈ. શ્વાસ લેવો :કંઈકે મુરઠેલ થઈ પડ્યો. અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા. છતાં લોહીની ઊલટી કરવા લાગ્યા. હિમ પડવા લાગ્યો અને હિમનદીઓ ભયાનક લપસણી થઈ પડી; અમે યાકીને લોથ થઈ ગયા હતા અને એક એક ડગલું ભરતાં કંઠે પ્રાણ આવતા હતાં. પણ જડસાની જેમ અમે ચડવું ચાલુ રાખ્યું. અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગ્યે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચડાણને અતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યું હતું. હિમાચ્છાદિત શિખરોથી વીંટળાયેલું આ ભવ્ય દશ્ય દેવાના મસ્તક ઉપર મુકુટ જેવું લાગતું હતું. પણ હિમ અને ધૂમસ પડતાં જતાં હતાં એટલે આ દશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદશ્ય થઈ ગયું. અમે કેટલી ઊંચાઈએ હતા એ તો હું જાણતો નથી પણ, હું ધારું છું કે ૧૫૦૦૦ કે ૧૬૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ, કારણ અમરનાથની શુશ્રી અમે બહુ જોયે હતા. હવે લગભગ અરધા માઈલનું આ હિમસરોવર ઓળંગી પેલે પાર આવેલી શુશ્રી પહોંચવાનું હતું. અમને લાગ્યું કે હવે ચડવાનું પૂરું થયું છે એટલે મોટી મુરઠેલીઓ તો ઓળંગી ચૂક્યા, એટલે સાવ ચાકચા હતા છતાં પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી. રસ્તામાં અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમાં મોટી ખોલણો આવતી હતી અને અનેક ટેકાણે તાબે હિમ પડવાને લીધે ચાવી ખોલણો દેખાતી ન હતી. અજાણતાં પગ મુકાયો તો ગડડ ગપ ગયા. અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાજ પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું ચાવી

બન્યું. મેં પણ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક ભયાનક અને પહોળા જોભણમાં લપસ્યો. આ જોભણ તો એક ભયનક ઊંડી ખાઈ હતી. અને એમાં જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યાં સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહેવા વિશે કશી જ શંકા નહોતી. પણ પેલા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો, જોભણની એક બાજુએ હું વળગી રહ્યો અને મને જેંચી કાઢવામાં આવ્યો, આથી અમારાં હાંન ગગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી કૂચ ચાલુ રાખી. પણ, આ જોભણોની સંખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી. અને અમારી પાસે આમાંની કેટલીકને ઝોળંગવાનાં સાધનમામત્રી રહ્યાં ન હતાં, એટલે આખરે યાત્રીપાત્રી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની મુશ્કેલી દર્શન કરવાનાં રહ્યાં તે રહ્યાં.

કાશ્મીરના જિયા ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યાં જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રવાસના ઘાટ ધડયા. આમાંનો એક તો ટિળેટના અસૌકિક મુરોવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાત્રે હું આનંદથી ઊભરાતો. એ વાતને તો અદાર વર્ષ થયાં, છતાં આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દૂર છું. હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ધણીયે ઇચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી. અને રોજ રોજ રાજકોજના અને લોક-સેવાના વમળમાં વધારે ને વધારે ગૂંચાતો ગયો છું. ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઝોળંગીને મારી પ્રવાસલાક્ષણિક તૃપ્તિ કરવાને બદલે જેલમત્રાથી મારે એ તૃપ્તિ કરવી પડી છે. અને છતાં, એવા પ્રવાસોના ધોણ હું ધડયા જ કરું છું. એ આનંદ જેલમાં પણ કાણુ લઈ લઈ શકે એમ છે? અને જેલમાં ખીણું કરવાનું પણ શું હોય? એટલે હજી હું એ દિવસનાં સ્વપ્નાં જોઉં છું કે જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ. દરમિયાન જીવનની પળો ઝપાટાગ્રેષ્ઠ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાંથી આઘેડ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે જૂરી અવસ્થા

આવી રહેશે એટલે ઘણીકવાર મને થાય છે કે કેલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલાં તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો! હૃદય, પણ અભ્યસ્થાન લેલેને દેખાતું ન હોય તે! પણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી.

હજીય મનની મહીં રમી રહેલ એ પર્વતો

દિસે બહુ ડરામણા રુધિરરંગ સંધ્યાતમે;

તથાપિ દિલમાં વસ્થો મિર અદમ્ય ઉત્સાહ છે

સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિદિમોતણી શાંતિને. *

* પંડિતજીએ ટાંકેલી ચોલ્ટર ડલામેરની પાંક્તિઓ ૭૫૨થી. —પાનું ૯.

ગાંધીજીનું આગમન : સત્યાગ્રહ અને અમૃતસર

મહાત્મજીને અતે હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રકારનો દમાચેલો ખળભળાટ વ્યાપી ગયો હતો. કારખાનાઓ ઠેરઠે ગાંધી થયા હતા, અને ધનિકવર્ગના ધન અને સત્તા વધી ગયા હતા. આ બોબા જેટલા માણસો આટલી સપત્તિથી ધગયા ન હતા, તેઓ પોતે બચાવેલા નાણાં રાકવાને માટે વધારે સત્તા અને માધન્ય માટે જખતા હતા, પણ આમવર્ગને તો આવો કશો લાભ થયો જ નહોતો, એટલે તેઓ પોતાના ઉપર પડતા કળના બોળ હવકા થવાની આશા ગખતા હતા. મધ્યમવર્ગ મર્વન મોટા રાજકીય ફેરફારની આશા રાખતો હતો કે જેથી ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સ્વરાજ મળે અને પ્રગતિના અનેક નવા દ્વારો ખૂલનાથી તેમની સ્થિતિ સુધરે શાત અને બલેને સપૂણું રીતે રાજમાન્ય એવી રાજકીય ચળવળ વધારેને વધારે જોગ પકડતી જતી હતી, અને લોકો આત્મનિર્ણય અને સ્વરાજની બહુ વિશ્વાસ-પૂર્વક વાતો કરતા હતા. આમાંની કેટલીક અર્થાતિ આમ-વર્ગમાં, ખાસ કરીને ખેડૂતોમાં પણ દેખાતી હતી. પ નખતા આમડાઓમાં રમફટ ભગતીની બળજેરીની રીતો લોખે હજી પણ દુખથી યાદ કરતા હતા, અને * 'કેમાગાટા માર્'ના ઉતારિએને

* 'કેમાગાટા માર્'નો પ્રસંગ દ્વકામાં આ પ્રમાણે છે કેનેડામાં એક કાયદો થયો જેથી કેનેડા સુધીની એક જ ન્દીમરમાં સળગ મુસાફરી કરનાર સિવાય બીજા કોઈને કેનેડામાં ન ઊતરવા દેવા એમ કરાવવામાં આવ્યું. કેનેડાની હિંદુસ્તાનથી સીધી એકે સ્ટીમર નથી કેનેડામાં અનેક શીખો જઈને વસેલા છે. આ કાયદાનો અર્થ એ થયો કે કેનેડામાં વસતા પણ અહીં ચોડા સમય માટે આવેલા કોઈ પણ શીખ પાછા કેનેડા જઈ ન શકે, કે કેનેડામાં વસતા, કોઈ શીખ પોતાના કુટુંબને હિંદુસ્તાનથી કેનેડા લઈ ન જઈ શકે, આ પડકાર ઝીલી લેવાને માટે ૧૯૧૫ માં બાબા ગુરુતસિંહે 'કેમાગાટા માર્' નામની એક ઠેઠ કેનેડા જનારી સ્ટીમર બાડે કરી, અને

અને બીજાઓને કાવતરાંના મુકદ્દમા ચલાવી જે ભયાનક રીતે દબાવી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી સર્વત્ર રોષ ફેલાયો હતો. દૂરનાં રણ-ક્ષેત્રોમાં લડાઈ લડીને પાછા ફરેલા સિપાહીઓ અગાઉની જેમ દુકમ ઉઠાવનારા ગુલામ રહ્યા નહોતા. તેમના મનનો વિકાસ થયો હતો અને તેમનામાં અસંતોષ પેદા થયો હતો.

મુસલમાનો સરકારના ટર્કીની સાથેના વર્તન વિષે અને ખિલાફતના અન્યાય વિષે ચિંતાયા હતા અને તેની વિરુદ્ધ ચળવળ બીજી થઈ રહી હતી. ટર્કીની સાથેની મુલેહના ઉપર હજી સહી થઈ નહોતી, પણ બધાં ચિદ્ધ ભયાનક લાગતાં હતાં, એટલે ચળવળ પણ ચલાવતા હતા અને કાંઈક આશા પણ સેવતા હતા.

આખા દેશમાં લોકો અનેક આશા સેવતા કાંઈક શુભની રાહ જોતા બેઠા હતા, છતાં અશુભની શંકા અને ચિંતા પણ આ આશામાં ભળેલી હતી. એ શંકા અને ચિંતા સાચી પડી. રોલેટ બીલો^૧ આવ્યાં, તેમાં અપરાધીને પકડવાને અને તેની ઉપર મુકદ્દમો ચલાવવાને માટે એવી દલબે દાખલ કરવામાં આવી હતી કે જેથી અન્યાય અટકાવવાને માટે કાયદામાં જે અકુશો અને શરતો રાખવામાં આવે છે તે બધી નાબૂદ થઈ હતી. સમસ્ત દેશમાં આની સામે રોષ ભબૂકી બેઠ્યો મધ્યમમાગી^૨ઓ પણ આમાં ભળ્યા અને એ કાળા કાયદાની સામે વિરોધ કરવામાં પોતાનું પૂરેપૂરું બળ અજમાવ્યું. બલકે એમ કહી શકાય કે દરેક પક્ષના હિંદીઓએ આ વિરોધમાં લાગ લીધી. છતાં બીલો^૨.

૧૦૦ શીબોને લઈને ત્યાં ગયા. એમને જીતવા દેવામાં ન આવ્યા. પાછા આવતાં કલકત્તાના બજબજ સ્ટેશને જિતરી સીધા પંતબ જવાનો એમને દુકમ થયો. આ દુકમના અનાદરમાંથી બળવો થયો, ગોળીબાર થયો, અનેક મર્્યા, અનેકના ઉપર રાજદ્રોહ અને કાવતરાના કેસ ચાલ્યા. બાળા સુરુદતસિંહ ત્યાંથી ભાગ્યા અને ગુપ્ત વેશે દુર્ગા, સન ૧૯૨૧ સુધી એ રખડ્યા, પણ ગાંધીજીને મળતાં તેમની સલાહથી સ્વેચ્છાએ સરકારને સારણે ચલા ૧૯૨૨માં એ લાહોર જેલમાંથી છૂટ્યા. —ભા. ૬.

૧. રોલેટ બીલો માટેનું બહાસબાનો અંતિહાસ પ્રકરણ ૫—ભા. ૬.

૨. એક બીલ જેથી દેવામાં આવ્યું, અને બીલું બીલ પસાર થઈ તેનો કાયદો થયેલો. —ભા. ૬.

બળબળરીથી પસાર થઈ કાયદો બન્યાં, માત્ર તેની મર્યાદા ત્રણ વર્ષની રાખવા પૂરતી લાલમનસાઈ બતાવવામાં આવી.

પંદર વર્ષ પછી એ બીલો અને તેનાથી મચેલો બળભળાટ અવલોકતાં ધણું શીખવાનું મળે એમ છે. બીલનો કાયદો તે બન્યો, છતાં મારા જાણવા પ્રમાણે એની ત્રણ વર્ષની મર્યાદામાં તેનો એકવાર પણ ઉપયોગ થયો નહોતો. અને છતાં આ ત્રણ વર્ષો એ શાંતિનાં વર્ષો નહોતાં, પણ ૧૮૫૭ના બળવા પછી હિંદુસ્તાને કદી ન અનુભવેલાં એવાં અર્થાત વર્ષ હતાં. સમસ્ત દેશબ્યાપી વિરોધ છતાં બ્રિટિશ સરકારે કાયદો કર્યો, પણ તે કાયદાનો અમલ કદીય ન કર્યો, અને આમ નાહકનું મોટું વાવાઝોડું વહોડું — જાણે કાયદાનો હેતુ જ આ બળભળાટ મથાવવાનો હેતુ ને.

બીજી એક વસ્તુ એવા જેવી છે. આજે પંદર વર્ષ પછી આપણા કાયદાને ચોપડે એવા કાયદાઓ પડ્યા છે કે જે રોલેટ બીલના કરતાં અતિશય બૂંઝ હોવા છતાં જેનો અમલ રોજ રોજ થઈ રહ્યો છે. આ કાયદા અને ઓર્ડિનન્સ જેની રૂએ આપણે બ્રિટિશસત્તાનાં વરદાનો ભોગવી રહ્યા છીએ તેની સરખામણીમાં રોલેટ બીલો તો સ્વતંત્રતાના પટ્ટામાં ખપી જઈ શકે. આટલો બેદ છે ખરો; ૧૯૧૯ પછી મોન્ટેગ્યુએમ્સક્રાફ્ટ ચોજનાના નામથી કહેવાતા સ્વરાજ્યનો એક મોટો હપ્તો આપણને મળ્યો છે અને હવે આપણને કહેવામાં આવે છે કે હવે એક મોટો હપ્તો આપણને મળવાની તૈયારી થઈ રહી છે. આ આપણી પ્રતિભા !

સને ૧૯૧૯ના આરંભમાં ગાંધીજી એક ભયાનક માંદગીમાંથી ઊઠ્યા હતા. આ માંદગીને બિઝનેસથી જ જાણે તેમણે વાઈસરોયને વીનવ્યા હતા કે ભલા. થઈને રોલેટ બીલને મંજૂરી ન આપો. જેમ બીજી વિનવણીઓ ગણકારવામાં ન આવી તેમ જ આનું પણ થયું, એટલે લગભગ પોતાની ધમ્મજાની વિરુદ્ધ ગાંધીજીને પોતાની પહેલી દેશબ્યાપી પ્રવૃત્તિની આગેવાની લેવી પડી. તેમણે સત્યાગ્રહસભા સ્થાપી. સભાના સભ્યોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે રોલેટ કાયદો જે તેમને લાગુ પાડવામાં આવે તો તેને

ભંજીદાની દરકાર કર્યાતોવખત ખીજા જે વાંધાભરેલા કાયદાઓનાં નામ જી ધમ્મ થતીએ તેનો પણ ભંગ કરવો. એટલે કે, તેમણે જેલ જ દરમ્યાન અને ધરાદાપૂર્વક વહોરી લેવાની હતી.

મને મોટી આ યોજના વિશે મેં જ્યારે પહેલવહેલું જાણ્યું ત્યારે કરી કારાર મને ભારે નિરાંત વળી. મને લાગ્યું કે હવે અમારી મૂંઝાંઝામાંથી નીકળવાનો માર્ગ મળ્યો છે, અને તે પણ સીધા અને ખુલા સ્પષ્ટ કાર્યનો, કે જે સફળ થવાનો પણ કંઈક સંભવ હતો. મારા હિસાબનો પાર ન રહ્યો. અને સત્યાગ્રહ-સલામાં તરત જ જોડાવાને હું આતુર થયો. કાયદા તોડવા, જેલ જવું વગેરે વગેરે પરિણામોનો તો મેં લાગ્યે જ કશો વિચાર કર્યો હતો, અને વિચાર કર્યો હતો તો તેની કશી પરવા કરી નહોતી. પણ એકાએક મારો હિસાહ શમી ગયો અને મેં જોયું કે સત્યાગ્રહ કરવો એ ખાવાના જેલ નથી. મારા પિતા તો આ નવી કલ્પનાની બહુ જ વિરુદ્ધ હતા. કોઈ નવી કલ્પના આવી કે તેથી તણાઈ જવું એ એમના સ્વભાવમાં નહોતું; પરિણામનો પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના તેઓ એક પગલું ભરે એવા નહોતા. અને સત્યાગ્રહસલા અને તેના કાર્યક્રમનો તેઓ જેમ જેમ વધારે વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેમનો અણગમો વધ્યો. સંખ્યાબંધ માણસો જેલમાં જાય તેથી શું? સરકારની ઉપર તેમના જેલ જવાથી મોટું શું દયાણ પડવાનું હતું? પણ આ દલીલો ઉપરાંત તેમને હરાવી નાખનાર તેમના પોતાનો અંગત પ્રશ્ન હતો. હું જેલમાં જઈ એ જ એમને માટે અકલ્પ્ય હતું. જેલમાં જવાની તે વેળા શરૂઆત થઈ નહોતી અને એ કલ્પના જ તે કાળે ચીતરી ચડાવે એવી લાગતી. પિતાને પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે અસાધારણ આસક્તિ હતી. તેમનો પ્રેમ બહાર ઉત્સારાવ્યો ન દેતા, પણ એ મર્યાદાની અંદર અગ્રાધ પ્રેમ ભરેલો હતો.

ધણા દિવસ સુધી આ ધર્મસંકટ ચાલ્યું અને અમને જન્મેને લાગ્યું કે સત્યાગ્રહ કરવામાં જીવનનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન સુધ્ધાં ખીજા અનેક પરિણામો આવશે, એટલે અમે જન્મેએ એક-ખીજાની લાગણીનો જેટલો ખ્યાલ રાખી શકાય તેટલો રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમનું દુઃખ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો અને તે

પિતાના આમંત્રણથી 'ગાંધીજી' અસ્લાહાબાદ આવ્યા અને તેમની અને પિતાની વચ્ચે અનેક વાતો થઈ, પણ તે દરમિયાન હું હાજર ન હતો. પરિણામે ગાંધીજીએ મને સલાહ આપી કે મારે એકે ઉતાવળું પગલું લેવું નહિ અથવા પિતાને આઘાત પહોંચે એવું કશું કરવું નહિ. આ સલાહ મને સારી તો ન લાગી, પણ હિંદુસ્તાનમાં બીજી કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની કે આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ, અને સત્યાગ્રહસલાહને પોતાની પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી.

(૧૬મી એપ્રિલનો) સત્યાગ્રહ દિન — સમગ્ર ભારતમાં પૂરેપૂરી હડતાલ — દિલ્લી અને અમૃતસરમાં પોલીસ અને હરકરના ગોળીબાર અને અનેકનાં મરણ — અમૃતસર અને અમદાવાદમાં તોફાની ટોળાઓનાં રમખાણો — જલિયાંવાલા બાગની હતક — પંજાબમાં માર્શલ લો (હરકરી કાયદો) નો ભારે અપમાનભરેલો બીધણું ઇતિહાસ. પંજાબની આસપાસ જાણે કોરોનેન્ટીનની વાડ ન ખાઈ, બાકીના હિંદુસ્તાનથી એ પ્રાંત અલગ કરવામાં આવ્યો; જાણે એના ઉપર એક ભારે અધારપિછોડો નાંખવામાં આવ્યો હતો કે જેથી બહારનું કોઈ ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ ન શકે. કદાચ ખજર ત્યાંની આવતા નહોતાં, કોઈને ત્યાં જવામાં છૂટ ન હતી, કે કોઈને ત્યાંથી આવવાની છૂટ ન હતી.

એ નરકમાંથી સટકી આવનારા રડવાખડકા માણસો એટલા તો ભયભીત હતા કે સાચી હકીકત આવનારા તેમનામાં હોયકેય રહ્યા નહોતા. લાચારીથી અને અશક્તિથી અમે બહાર બેઠા બેઠા મહાપરાણે આવતી છૂટીછવાઈ ખજરની રાહ જોતા અને અંતરમાં સમસમી રહેતા. અમારામાંના કેટલાયને હરકરી

કાપદાની દરકાર કર્યા વિના પંજાબના દાવાનળમાં ઊડેચોક ધસવાની ઇચ્છા થતી હતી. પણ એ ઇચ્છા અમે પાર ન પાડી શક્યા. દરમ્યાન મહાસભા તરફથી તપાસ અને પીડિતોની મદદને માટે એક મોટી સંસ્થા બનાવવામાં આવી.

હરકરી કાષ્ઠો મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાંથી જેવી લેવામાં આવ્યો અને બહારનાંઓને માટે બારણાં ખુલ્લાં થયાં કે તરત જ અમ-ગણ્ય મહાસભાવાદીઓ અને ખીન્ન મદદના અને તપાસના કામમાં સેવા આપવાને માટે પંજાબમાં ઊતરી પડ્યા. મદદનું કામ મુખ્યત્વે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદની દેખરેખ નીચે હતું. તપાસનું કામ મુખ્યત્વે મારા પિતા અને ચિત્તરંજન દામની દેખરેખ તળે ચાલતું હતું. ગાંધીજી આમાં પુષ્કળ રસ લેતા અને સૌ એમની મલાહ લેતા. દેશબંધુ દાસે અમૃતસર વિભાગનો કબજો લીધો હતો અને મને તેમની સાથે જઈ તેમને જે જોઈએ તે મદદ આપવાની આજ્ઞા થઈ હતી. એમની સાથે અને એમના હાથ નીચે કામ કરવાનો આ મારે પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો. મને આ અનુભવ મહા મૂલ્યવાન લાગ્યો અને એમને માટેનું મારું માન વધ્યું. જલિયાવાલા બાગ વિષેના ઘણાખરો પુરાવો તેમજ પેલી કમબખ્ત, ગદ્દી, જેમાંથી મનુષ્યોને ચેટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા, તે વિષેના જે પુરાવો પાછળથી મહાસભાના તપાસના રિપોર્ટમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે બધો અમારી સમક્ષ લેવામાં આવ્યો હતો. આ ‘બાગ’માં અમે અનેકવાર જઈ આવ્યા હતા અને તેનો ખૂણેખૂણો ત્રીચુવટથી તપાસ્યો હતો.

* સરકારે નીમ્મલી હંટર કમિટીનો કેમ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને માટે મહાસભાનો ઇતિહાસ જુઓ. પછી મહાસભાએ પોતાની તપાસકમિટી નીમી. કમિટીના સભ્યોમાં ગાંધીજી, મોતીલાલજી, ચિત્તરંજન દાસ, અબ્બાસ સાહેબ તેયબજી, ફઝલુલ હક, અને સંતાનમ હતા. પંડિત મોતીલાલજીનું અમૃતસર મહાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાવા એટલે તેમને બદલે કમિટીને તો શ્રી. જયકરે સ્થાન લીધું. કમિટીનો આજો રિપોર્ટ ઘડવાનું ફ્રી ગેરહાજરી કરેલું. આ રિપોર્ટ ઉપર સહી લેતા વેળા સૌની પાસેથી માંકુલીઓમાં આવી લેવાયેલી કે પંજાબને અમે સૌએ નેટલું લાડું પડે અને સ. જોકે ૧૯૨૦ તેટલું કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. — બા. ૬.

અને ૧૯૨૧ માં થોડા દિવસો એના ઊજળા ગયા છતાં અમે જોડમાં ગયા કે ગુરત જ એ પડી ભાંગવા લાગ્યું અને ૧૯૨૩ના આરંભમાં એ ખતમ થયું. વર્તમાનપત્રની માલિકીનો આ અનુભવ મારે માટે બહાનું હતો, અને ત્યાર પછી ટ્રાઈ પબ્લિક વર્તમાનપત્રના ડિરેક્ટર થવાની જવાબદારી લેવાની મેં ના જ પાડી છે. જોડમાં જવાને લીધે અને જોડ બહારનાં મારા કામોને લીધે પણ આવી જવાબદારી લેવાપણું મારે રહ્યું નથી.

૧૯૧૯ના નાતાલમાં મારા પિતા અમૃતસર મહાસભાના પ્રમુખ થયા. એમણે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓને ઉદ્દેશીને હૃદય હલમલાવનારી એક અપીલ બહાર પાડી અને લશ્કરી કાયદાના બીપણ કાંડથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી પરિસ્થિતિને કારણે મહાસભામાં જોડાવાને તેમને વીનવ્યા. “ પંજાબનું લોકો ટપકતું હૃદય તમને પોકારી રહ્યું છે.”—આ એમના શબ્દો હતા. એ પોકારનો તેઓ જવાબ ન દે? પણ તેમણે માગેલો જવાબ ન આપ્યો, અને મહાસભામાં જોડાવાની ના પાડી. તેમની નજર મેટિગ્યુએન્સશ્ક બલામણોને પરિણામે આવનારા નવા સુધારા ઉપર ચોંટી હતી. આ ધનકારથી પિતાને દુઃખ લાગ્યું, અને તેમની અને મધ્યમ-માર્ગીઓની વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું.

અમૃતસર મહાસભા એ પહેલવહેલી ગાંધી મહાસભા કહેવાંય. લોકમાન્ય તિલક પણ હાજર હતા અને વિચારણામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, પણ એ વિષે શંકા નહોતી કે પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ અને એના કરતાં બહારનાં ટોળેટોળાં માર્ગદર્શનની આશા ગાંધીજી પાસેથી જ રાખતા હતાં. હિંદનું રાજકીય વાતવારણુ ‘ મહાત્મા ગાંધી કી જય ’ના પોકારોથી ગાજવા લાગ્યું. અલીભાઈ ઓ નજરકેદમાંથી તાબ જ છૂટીને આવી મહાસભામાં જોડાયા, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજ્વલિ નવું સ્વરૂપ અને નવી દિશા મેળવવા લાગી.

મૌલાના મહમદઅલી ગુરત જ એક ખિલાફત ડેપ્યુટેશન લઈને વિલાયત ગયા. હિંદુસ્તાનમાં ખિલાફત કમિટી વધારે ને વધારે ગાંધીજીની અસર તળે આવવા લાગી અને તેમના અહિંસક અસહકારના વિચારો સાથે એક કરવા લાગી. ખિલાફત

વાઈસરોયનો જવાબ ખડુ બન્યો જોયો હતો તેમણે નવા ફરરા દાખલ કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે, પહેલો ખગડો તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સારું જગજગ હતો ગાંધીજીને લાગ્યું કે આ પત્રવ્યવહારથી તેમની પોતાની અને ખિલાફત કમિટીની ગિયતિ તો સ્પષ્ટ થાય જ છે એટલે તેઓ છેવટે કેપ્ટુરેશનમાં તો જોડાયા.

સરકાર ખિલાફત કમિટીની માગણી નહિ સ્વીકારે અને પરિણામે લડત લડી લેવી પડશે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. મોસલમીઓ ને હિન્દુઓની સાથે લાંબી વાતો થઈ અને અહિંસક અસહકાર, ખામ કરીને અહિંમા, વિગે મારી પેડ ચર્ચા કરવામાં આવી ગાંધીજીએ તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું 'મને તમે ચાહે તે દુકમ કરી ચોકો છો, માન શક્ત એટલી કે અહિંમાને તેના સંપૂર્ણ અર્થમાં તમારે સ્વીકારવી, એમાં કશી બાધબંધ કે ઢીંચાપણ કે મનમાં અમુક વસ્તુ સંવરી ગળવાપણ ન ચાલે' આ વિચાર સમજવો મોસલમીઓને માટે મરેલા તો નહોતો જ, પણ તેઓ કબૂલ થયા અને તેમ કરતા એટલું સ્પષ્ટ કર્યું કે, 'અહિંમા અમે ધર્મ' તરીકે નહિ પણ તાત્કાલિક નીતિ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, કાગળ કે અમાગ મજદુરમાં ધર્મની લડત માટે હિંસા વાપરવાની મનાઈ નથી' ૧૯૨૦ ની એ માલમાં રાજકીય લડત અને ખિલાફતની લડત માથે માથે ધડાતી ગઈ અને આખરે બંને જાણી ગઈ, કારણ મહાસભામાં બંને અન્યાયો અહિંમક અસહકાર કરીને દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવામાં આવ્યો. ખિલાફત કમિટીએ આ કાર્યક્રમ પ્રથમ સ્વીકાર્યો અને ઓગસ્ટ પહેલીએ લડતનો આરંભ કરવાનો નિશ્ચય થયો.

વરસના આરંભમાં મુસલમાનોની (હુ ધારુ છું કે મુસ્લિમ લીગની કાઉન્સિલની) એક સભા આ કાર્યક્રમ વિચારવાને માટે અલ્વાદાબાદમાં થઈ હતી સભા સૈયદ રજાઅલીના ધગમાં થઈ હતી મૌલાના મહમદઅલી તો એ વખતે યુરોપમાં હતા, પણ મૌલાના શૈક્તઅલી હાજર હતા એ સભા મને હજી યાદ છે, કારણ તેથી હું સાવ નિરાશ થયો હતો શૈક્તઅલી તો હિંસાદથી બિભરાતા હતા, પણ ખીજા બધા તો અતિશય દુખી હતા અને અકળાર્થ રજા હતા, ગાંધીજીથી જુદા પડવાની તેમનામાં હિંમત

નહોતી અને છતાં કશું અવિચાર્ય કરવાનો તેમનો ધરાદો નહોતો. મારા મનમાં સહેજે થયેલું : ‘બળવાની આગેવાની કરનારા, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પડકાર કરનારા આર્વા હોતા હશે.’ ગાંધીજીએ તેમની આગળ બાપણ આપ્યું અને તેમને સાંભળ્યા પછી તેઓ ઊભા વધારે ગભરાયેલા લાગ્યા. ગાંધીજીનું બાપણ સરસ હતું. એમની ઉત્તમ આચાર્યશ્રી શૈલીમાં હતું. તેમાં નમ્રતા હતી પણ સાથે સાથે હીરાના જેવી કઠણ સ્પષ્ટતા પણ હતી. તેમાં વિનોદ અને શાંતિ હતી, પણ દહતાની ક્યાશ નહોતી અને શબ્દશબ્દ હૃદયમાંથી નીકળતો હતો. તેમની આંખમાં સૌમ્ય શાંતિ હતી છતાં તેમાંથી શક્તિ અને નિશ્ચયથી ધગધગતા અંગારા ઝરતા હતા. તેમણે કહેલું : ‘આ લડત કંઈ જેવીતેવી નથી, મહાબળિયા શત્રુની સાથે બાય ભીડવાની છે. એ લડવાની તમારી તૈયારી જ હોય તો તમારામાં સર્વસ્વની કુરબાની કરવાની પણ તૈયારી હોવી જોઈએ, અને અહિંસા અને શિસ્તના કડકમાં કડક નિયમો તમારે પાળવા પડશે. લડાઈ ચાલે છે ત્યારે લશ્કરી કાયદો જાહેર થાય છે; આપણી અહિંસક લડાઈમાં પણ જો આપણે છતવું હોય તો આપણે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો પડશે અને કોઈને સરદાર નીમવો પડશે. તમારી ઇચ્છા હોય ત્યારે મને તમે લાત મારીને કાઢી મૂકી શકો છો, મારું માથું ભાંગી શકો છો અથવા તો તમે મને ચાહો તે સગ્ન કરી શકો છો. પણ જ્યાં સુધી તમે મને તમારા સરદાર તરીકે સ્વીકારો છો ત્યાં સુધી તમારે મારી શરતો પણ સ્વીકારવી પડશે, મારી સરદારી પણ સ્વીકારવી પડશે અને લશ્કરી કાયદાની તાલીમ પણ સ્વીકારવી પડશે. પણ હમેશાં એટલું યાદ રાખજો કે તમારી સારમાણસાઈ હશે, તમારી ઇચ્છા હશે ને તમારો સહકાર હશે ત્યાં સુધી જ એ સરદારી ચાલશે. જે લડીએ મારાથી કંટાળે તે જ લડીએ મને ધક્કો દેજો, લાત મારજો, હું ફરિયાદ નહિ કરું.’

આવું કાંઈક તેઓ બોલ્યા અને આ લશ્કરી બાપમાં મુકાયેલી દલીલોથી અને એમની અડગ સમ્માર્થથી સાંભળનારાને તો અરેરાટી જ છૂટી. પણ દીલાપોચાઓને ટટાર રાખનાર ચૌકતઅલી ત્યાં હાજર હતા, એટલે જ્યારે મત આપવાનો વખત

આવ્યો ત્યારે મોટા ભાગે મૂંગે મોઢે અને શરમ વિના લડાઈની તરફેણમાં હાથ ઊંચા કર્યાં ।

સભામાંથી ઘેર પાછા ફરતાં મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું : ‘જાન્યરદસ્ટ લડત તે આવી રીતે શરૂ થતી હશે કે ? મેં તો ત્યાં ઉત્સાહ જોવાની આશા રાખી હતી, જોરફાર લાપા અને ચમકતી અંખો જોવાની આશા રાખી હતી, એને જાહેરે ત્યાં તો ભેગાં થયાં હતાં કેવળ ડરપોક દીલાખોઆં ઘોળાં દાદાંઓ.’ અને છતાં લોકમતનું બળ એટલું બધું હતું કે આ લોકોએ લડતના પક્ષમાં મત આપ્યા. એટલું ખરું કે મુસ્લિમ લીગના આ સભ્યોમાંના ગરયાગાંઠ્યા જ ઉવટે લડતમાં જોડાયા હતા. ધણીને તો સરકારી નોકરીમાં સક્ષામત જગ્યા મળી ગઈ. તે વેળા કે તે પછી મુસ્લિમ લીગ મુસલમાન લોકોના મોટા ભાગની પ્રતિનિધિ તો નહોતી જ. એના કરતાં વધારે શક્તિવાન અને વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળા સંસ્થા તે ૧૯૨૦માં રચાયેલી ખિલાફત કમિટી હતી આ કમિટીએ ઉત્સાહથી લડત ઉપાડી લીધી

અસહકારનું મંગળાચરણ કરવાની તારીખ ગાંધીજીએ પહેલી ઓગસ્ટ રાખી હતી, જોકે મહાસભાએ તો અસહકાર હજી સુધી નહોતો સ્વીકાર્યો કે નહોતો તે ઉપર વિચાર કર્યો. તે જ દિવસે લોકમાન્ય તિલકનું મુંબઈમાં મૃત્યુ થયું. તે જ દિવસે સવારે સિંધમાં પ્રવાસ કરીને ગાંધીજી મુંબઈ પહોંચ્યા હતા. * હું તેમની સાથે હતો, અને સવારે લોકમાન્યની શવયાત્રા નીકળી ત્યારે જે મહાન નેતા પ્રજાના આટલા બધા માનીતા થઈ પડ્યા હતા તેમને ભક્તિની અંતિમ અંજલિ અર્પણ કરવાને માટે નીકળી પડેલા મુંબઈના લાખો શહેરીઓમાં અમે પણ લાખ્યા.

* આમાં કાંઈક સ્મૃતિદોષ છે. ગાંધીજી તિલક મહારાજના અવસાન પહેલાંથી તે અવસાન પછીની ઠીક ઠીક દિવસ મુંબઈમાં હતા.

મસૂરી છોડવાનો હુકમ

મારા રાજકાજ મારા વર્ગનાં એટલે કે, 'જુર્જવાઝી' (એટલે મધ્યમ) વર્ગનાં હતાં. ખરું જોતાં તે વેળા, બહુ વાણીનું રાજકાજ મધ્યમવર્ગનું જ હતું, અને ઘણે અંશે આજે પણ છે, અને મધ્યમમાર્ગી અને અંતિમમાર્ગી બંને પણ તેના પ્રતિનિધિ હતા, અને જુદે જુદે અવાજે તેનું જ દ્વિત સાધવા હચ્ચતા હતા. મધ્યમમાર્ગીઓ ખાસ કરીને બ્રિટિશ રાજમાં આબાદ થનાર ઉપલા મધ્યમવર્ગના પ્રતિનિધિ હતા, અને તેમની હાલની સ્થિતિ અને દ્વિત જેથી જોખમમાં આવે એવા કોઈ અયાનક ફેરફાર આવતા ન હતા. તેમનો બ્રિટિશ સરકાર માથે અને મોટા જમીનદાર વર્ગ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. અંતિમમાર્ગીઓ મધ્યમવર્ગના ઉપલા ભાગને તેમજ નીચલા ભાગને માટે પણ બોલતા હતાં. કારખાનાંઓમાં કામ કરનાર મજૂરવર્ગ, જેની સંખ્યા લગભગથી વધી ગઈ હતી, તેમનાં વ્યવસ્થિત મંડળો માત્ર કોઠે કોઠે સ્થાને જ થયાં હતાં અને તેમનો કિંચિત્માત્ર પ્રભાવ હતો. જેડૂતવર્ગ તો એક આંધળો, ગરીબીમાં ડૂબેલો, રોગદુઃખપીડિત વર્ગ હતો. એવી જ સ્થિતિમાં રહેવાને તેઓ સર્જાયલા છે એમ તેઓ માનતા અને તેમની સાથે સંબંધમાં આવનાર સૌ — સરકાર, જમીનદાર, નાણાં ધીરનાર, નાના અમલદાર, સિપાઈસિદ્દરાં, વકીલો અને ખુરાદિતો સૌ કોઈ — તેમને ચમદતા અને ચૂમતા.

વર્તમાનપત્રો વાંચનારને લાગ્યે જ કલ્પના આવે કે હિંદુસ્તાનમાં કરોડો જેડૂતો અને લાખો મજૂરો છે, અને બંને ઠશી મહત્વની સ્થિતિ ભોગવે છે. બ્રિટિશ લોકોની માલકીનાં એંગ્લોઇડિયન વર્તમાનપત્રો તો મોટા અમલદારોનાં પરાક્રમેથી ભરેલાં રહેતાં; એમાં મોટાં શહેરોમાં અને શીતળ ટેકરીઓ ઉપર રહેતાં અંગ્રેજોનું સમાજજીવન — તેમની પાર્ટીઓ, તેમના ફેન્સી

ડ્રૂમ નાચો, અને તેમના નાટ્યપ્રયોગો — નું વિસ્તારથી વર્ણન આવતું. હિંદી દૃષ્ટિથી હિંદી ગજકાજનુ તો તેમાં નામનિશાન ન હતું, અને મહાસભાની એકંક પણ એકાદ પાછળના પાના ઉપર થોડી લીટીઓમા ઉડાવી દેવામા આવતી. એવી ખમરની કશી કિંમત ન ગણાતી — મિવાય કે કોઈના કોઈ જાણીતો અથવા ન જાણીતો હિંદી મહાસભાને ગાળો દેતો અને મહાસભાના લોકોના તરફથી ખોલવાના દાવાની ટીકા કરતો. કોકવાર એકાદ હડતાલનો સહેજ ઉલ્લેખ આવતો, અને ગામડાઓ તો એકાદ મારામારી કે તોફાન ત્યાં થવા પામે તો જ મોટે અક્ષરે નોંધાતાં

હિંદી છાપાં એંગ્લોઇડિયન છાપાનું અનુકરણ કરતા, પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને ધણું વધારે મહત્ત્વ આપતા. બાકી તેમાં હિંદીઓની મોટી નાની જગ્યાઓ ઉપર નિમજીકો થાય કે બદલી થાય તેની ખમર આવતી — ખાસ કરીને જનાંગ અમલદારને હમેશા આપવામા આવતી પાર્ટીની નોંધ હોય અને એવી દરેક પાર્ટી વિષે એવા ઉદ્ગાર તો હોય જ કે “તેમા લોકોના ઉત્માહનો પાર નહોતો.” જ્યારે કોઈ જમીનદારી ઉપરના મહેસૂલની નવી આકળી થાય ત્યારે મહેસૂલ તો વધ્યા વિના રહે જ નહિ, એટલે તે વેળા કંઈક ખજાણાટ થાય; કારણ કે મહેસૂલ વધવાથી જમીનદારના ખીમા ઉપર તગપ આવે. ગરીબ ખેડૂતનું તો ક્યાંય નામનિશાન ન હતું. આ વર્તમાનપત્રોના માલિક અને ચલાવનારા મુખ્યત્વે જમીનદારો અને કારખાનાના માલિકો હતા. આ દસ રાષ્ટ્રીય કહેવાતાં છાપાઓની હતી.

મહાસભાના આરંભનાં વર્ષોમાં એક ઠરાવ ફરીફરીને કરવામાં આવતો તે એ હતો કે જ્યાં મહેસૂલ ફરી ફરીને બદલાતું હોય ત્યાં તે હમેશાને માટે ઠરાવવામાં આવે — કે જેથી જમીનદારોના હક જળવાઈ રહે ખેડૂતના હિતનો કોઈ વિચાર ન કરતું.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના વિકાસને લીધે છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં આ સ્થિતિ સારી પેઠે બદલાઈ ગઈ છે, અને હવે બ્રિટિશ માલિકીનાં છાપાને પણ હિંદી વાચક ચાલુ રાખવા હોય તો હિંદી રાજકીય પ્રશ્નોને પોતાનાં પાનામાં સ્થાન આપવું પડે છે. પણ તેમ કરવાની તેમની રીત ન્યારી જ હોય છે. હિંદી વર્તમાનપત્રોની દૃષ્ટિ

કાંઈક વિશાળ થઈ છે, અને તેઓ મજૂર અને ખેડૂતો વિશે ભક્ષમનસાઈભરી વાતો કરે છે, કારણ એ હાલ 'ફેસન' થઈ પડી છે, અને તેમના વાંચનારા ઔદ્યોગિક અને આમપ્રશોભાં વધારે રમ લેતા થયા છે. વળી ધણી દિંદી રાજરજવાડાઓ આ જાપાંઓમાં પોતાનાં નામ્માં રોકવા લાગ્યા છે, અને તેમને પોતાની રોકેલી મૂડીનું વ્યાજ નીકળે એનો હમેશાં ખ્યાલ હોય છે. છતાં આમાંનાં ધણાં જાપાં 'કોંગ્રેસ' જાપાં કહેવાય છે; જોકે તેને ચલાવનારામાંના ધણા મહાસત્તાના સભ્ય પણ હોતા નથી. પણ 'કોંગ્રેસ' શબ્દ લોકોમાં પ્રિય છે, અને અનેક વ્યક્તિ અને વર્ગ પોતાના હિતને માટે એનો ઉપયોગ કરી લે છે. આથી આગળ વધીને કાંઈ પણ સ્વતંત્રતા દાખવનારાં વર્તમાનપત્રોને આકરા પ્રેસ હાથદા અને સરકારની એન્સરશિપ (ચોટીની) અને ભારે દંડ થવાની અથવા બંધ થવાની બીતિમાં હંમેશાં રહેવું પડે છે.

૧૯૨૦માં કારખાનાંઓ અને ખેતરોમાં કામ કરનાર અમદ્ધવી વર્ગની સ્થિતિનું મને કશું જ જ્ઞાન ન હતું, અને મારી રાજકીય દષ્ટિ પૂરેપૂરી મધ્યમવર્ગની હતી. દેશમાં ભયાનક ગરીબી અને દુઃખ છે અને હિંદુસ્તાન રાજકીય રીતે સ્વતંત્ર થામ કે તરત તેણે ગરીબીના પ્રજને પ્રથમ જ ઉપાડવો જોઈશે, એટલું તો હું જાણતો. પણ એ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં મધ્યમવર્ગનું જ ઉપરીપણું રહેશે એ વિશે પણ મને શંકા ન હતી. ગાંધીજીએ અંપારણ અને ખેડામાં ખેડૂતોની લડત ઉપાડી ત્યારથી ખેડૂતોના પ્રશ્ન ઉપર હું જરા વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યો હતો ખરો, પણ માફ મન ૧૯૨૦માં રાજપ્રકરણી નવાજૂનીના અને ક્ષિતિજ ઉપર અઝૂમી રહેલા અસહકારના જ વિચારમાં મશગૂલ હતું. તે જ વેળા મારા જીવનમાં એક નવો રસ પેદા થયો, જેની ભવિષ્યમાં મારા જીવન ઉપર મોટી અસર થનારી હતી. મારી જરાય ધમ્મજા વિના હું અયાનક ખેડૂતોના સંબંધમાં આવી પડ્યો. આ વિચિત્ર રીતે બન્યું.

મારી માતા અને મારી પત્ની કમલા બંને બીમાર હતાં, અને ૧૯૨૦ના મેની શરૂઆતમાં હું એમને મસૂરી લઈ ગયો. મારા પિતા તે વેળા એક મોટા રાજના કેસમાં દેશગઢુ દાસની સામે

હતા. અમે મસૂરીમા સેવોય હોટેલમા બિતર્યા હતા. તે વેળા ૧૯૧૯ની નાનકડી અફવાન લડાઈ પૂરી થઈ હતી, અમાનુલ્લા ગાદીએ આવ્યા હતા અને અફવાન અને બ્રિટિશ એલચીઓ વચ્ચે મસૂરીમા સુવેદની મસલત આલી રહી હતી, અને અફવાન મંડળ સેવોય હોટેલમા બિતર્યા હતા. બિતર્યા હતા તો હોટેલમા પણ તેઓ ખાણ પોતાના ઝોગડામાં જ મગાવતા, સૌને માટેના બોજન ખંડમા ન જતા અને કોઈની સાથે ન ભળતા. મને કોઈ તેમને વિષે બહુ પડી નહોતી, એક મહિના સુધી તો એ મંડળના એક સભ્યને મેં જોયો પણ ન હતો, અને જોયો હોય તોય કોઈને ઝોળખતો તો નહોતો જ, એક દિવસે એકાએક માજી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી મુલાકાતે આવ્યા, અને મને સ્થાનિક સરકાર તરફથી એક કાગળ બતાવ્યો. આ કાગળમા અફવાન એલચીમંડળ માથે કશી વાતચીત કે સબધ ન રાખવાનું વચન આપવાનું મને કહેવામાં આવ્યું હતું. આ મને ભારે વિચિત્ર લાગ્યું, કારણ આખા મહિનાના વાસ દરમ્યાન મેં તેમને કોઈને જોયા પણ ન હતા અને તેમ કરવાનો કશો સંભવ પણ નહોતો. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો આ જાણતો હતો, કારણ તે તો આ મંડળની ઉપર બારીક દેખરેખ રાખતો હતો અને મંડળની આસપાસ ગુમચગખાતાના ટેબેટોળા વીંટળાયેલા હતા. કોઈ પણ પ્રકારનું વચન આપવું એ તો માગ સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું અને મેં તેને એ પ્રમાણે જણાવ્યું. 'તેણે મને દેરાદુનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એટલે ડિરિટ્રક્ટ મેનિસ્ટ્રેટને મળવાનું કહ્યું, અને હું મળ્યો. ઉપર કહેલું વચન આપવાની મેં સાફ ના પાડી એટલે મારા ઉપર હદ ઊડવાનો હુકમ થયો, જેમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે મારે દેરાદુન જિલ્લો છોડી ૨૪ કલાકમાં નીકળી જવું. આતો અર્થ એ હતો કે મસૂરીથી મારે થોડા કલાકની અંદર જ ઊપડવું. મારી માતા અને પત્ની બન્ને બીમાર હતાં એટલે તેમને ઊડવાની મારી ધમ્મ ન હતી; અને છતાં હુકમનો અનાદર કરવાનું મને થોડું ન લાગ્યું. તે વખતે સવિનય કાયદાલગની તો વાત જ ન હતી એટલે મેં મસૂરી ઊડ્યું. મારા પિતાને અમારા પ્રાંતના ગવર્નર સર હાર્ડોઈ બટલરની સાથે સારું ઝોળખાણ હતું એટલે તેમણે

તેને મિત્રભાવે કોંગળ લખીને જણાવ્યું કે, આવો બેવડીશીસરો હુકમ તેમના તરફથી તો નહિ જ કાઢવામાં આવ્યો હોય; એ હુકમનો કાઢનાર તો કોઈ સિમલાનો શુદ્ધિમાન પુરુષ જ હશે. સર હારકોટે જવાબ આપ્યો કે, હુકમ તો સાવ નિર્દોષ હતો અને જવાહરલાલ એને માન આપત તો તેમાં એની કશી માનહાનિ થવાનો ભય ન હતો. પિતાએ આનો જવાબ વાળ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે પોતે એ વાત બિલકુલ સ્વીકારતા નથી, અને સાથે સાથે એમ પણ લખી વાળ્યું કે, જો કે જવાહરલાલને હુકમ તોડવાનો ધરાદો તો નથી જ છતાં જો એની માતા કે પત્નીની તબિયતને કારણે એને જરૂર જણાશે તો હુકમ હોય કે ન હોય તો પણ એ અવશ્ય મસૂરી જશે. બન્યું એવું કે મારી માતાની તબિયત વધારે ખરાડી, અને મારા પિતા અને હું બન્ને મસૂરી જવા નીકળ્યા. અમે ઊપડતા હતા તેવામાં જ હુકમ રદ કરવાનો તાર અમને મળ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે મસૂરી પહોંચતાં જોઈ છું તો હોટેલના આંગણામાં એક અશ્વધાન મારી દીકરીને પોતાના હાથ ઉપર તેડી રમાડતો હતો. મને ખબર પડી કે તે અશ્વધાન એલચીમંડળનો સભ્ય હતો અને પ્રધાન હતો. મને હદ છોડવાનો હુકમ થયો કે તરત જ અશ્વધાનને તે વિષે બાપમાંથી ખબર પડી હતી; અને તેમને આ બાબતમાં એટલું બધું લાગી આવ્યું કે મંડળના આગેવાને દરેકજ મારી માતાને ફોનોને એકે કરડિયો અને ફૂલ મોકલવાનું ચર કયું.

પિતા અને હું મંડળના એક બે સભ્યોને પાછળથી મળ્યા હતા અને તેમણે અમને અશ્વધાનિસ્તાન જવાનું બહુ પ્રેમળ આમંત્રણ આપ્યું. દુર્ભાગ્યે અમે આ આમંત્રણનો લાભ ન લઈ શક્યા અને હવે તો મને ખબર નથી કે તે દેશના નવા રાજાના રાજમાં એ આમંત્રણ હજી ઊંચું છે કે નહિ.

મસૂરીની હદ છોડવાનો હુકમ મળવાને પરિણામે અલ્લાહાબાદમાં મારે બેએક અઠવાડિયાં ગાળવાં પડ્યાં, અને આ સમય દરમ્યાન હું કિસાન દિલ્યાલમાં સડોવાયો. આ સંબંધ પાછળના

વર્ષોમાં વધ્યો અને મારી માનસિક વૃત્તિ ઉપર એની બહુ અસર થઈ. મને ધણીવાર એમ થયું છે કે હું હદપાર ન થયો હોત અને અલ્લાહાબાદમાં બીજા કયા કામ વિના મારે બેસવું પડ્યું ન હોત તો શું થાત. સંભવ છે કે દિસાનો તરફ તો ગમે તે કારણે હું વહેલોમોડો ખેંચાત જ, પણ તે કંઈક જુદી જ રીતે બન્યું હોત અને મારા ઉપર અસર પણ જુદી જ થઈ હોત.

(મને યાદ છે ત્યાં સુધી) ૧૯૨૦ના જૂન મહિનાના આરંભમાં લગભગ ૨૦૦ કિસાનો પરતાપગઢ જિલ્લાના ગામડાઓ-માંથી અલ્લાહાબાદ ૫૦ માઈલ ચાલતા આવ્યા, એવા હેતુથી કે ત્યાંના જાણીતા કાર્યકર્તાઓનું ધ્યાન તેમની દયાનનક સ્થિતિ તરફ ખેંચાય. તેમનો આગેવાન એક રામચંદ્ર હતો જે પોતે એ પ્રદેશનો ખેડૂત ન હતો. જમનાના એક ઘાટ ઉપર આ ખેડૂતો બેઠા છે એમ સાંભળી કેટલાક મિત્રોને લઈને હું તેમને મળવા ગયો. તાલુકદારના પીસી નામિ એવા કરોની અને અમાનુષ વર્તનની તેમણે અમને વાતો કરી અને જણાવ્યું કે, સ્થિતિ હવે સાવ અસહ્ય થઈ ગઈ છે. તેમણે અમને વીનવીને એમ પણ કહ્યું કે, અમારી સાથે ચાલો અને તપાસ કરો અને તાલુકદારના રાજથી અમને બચાવો; કારણ અમે અલ્લાહાબાદ અમારાં દુઃખ રડવા આવ્યા છીએ એથી તેઓ ખિન્ન થા છે. અમે બહુ આનાકાની કરી પણ તેઓ માને એમ નહોતું. તેઓ તો અમને વળગી જ પડ્યા. આખરે એક બે દિવસમાં મેં તેમને ત્યાં જવાનું વચન આપ્યું.

કેટલાક માથીઓને લઈને હું ત્યાં ગયો અને રેલવે કે પાકી સડકથી બહુ દૂરના ગામડાઓમાં અમે ત્રણ દિવસ કાઢ્યા. આ મુલાકાતથી મારી આંખ બિઘડી ગઈ. તમામ ગામડાઓમાં હિસાબનો પાર ન હતો અને તેમનામાં કંઈક વીજળિક ચેતન આવ્યું હતું. એક મોઢેથી બીજે મોઢે ખગર પડતાં વાર કે હનરોતી મેદની બેળી થઈ જાય, એક ગામથી બીજે ગામ સંદેશો પહોંચે, બીજેથી ત્રીજે અને ત્રીજેથી ચોથે; એમ ઘડીકમાં ગામડાંનાં ગામડાં નીકળી પડે અને સભાસ્થાને જતાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોથી ખેતરો ઢંકાઈ જાય. અથવા તો એથીયે વધારે વેગથી

સી...તા...રા...મની ધૂન હવામાં ગાજી જોડે, તે દરેક દિશામાં ફેલાય અને એક ગામડેથી બીજા ગામડે તેના પડધા પડે અને સોઢિના ધણનાં ધણ નીકળી પડે અને બને તો દોટ મૂકનાં પહોંચી જાય. આ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ચીંચરેલા હતાં, છતાં તેમના મુખ ઉપર અજબ ઉલ્લાસ હતો અને તેમની આંખોમાં એક અજબ આશા ચમકતી હતી. તેમના મનમાં હશે કે કંઈક અમત્કાર થાય અને તેમનાં જુગજૂતાં દુઃખ અને દળદર ટલે.

તેમણે અમને પ્રેમથી નવરાવ્યા, અને અમે કોઈ ભારે શુભ સંદેશ લાવ્યા હોઈએ તેમ, કળિયુગમાંથી સતયુગ તરફ તેમને લઈ જનારા ભોમિયા હોઈએ તેમ પ્રેમજ અને આશાભરી આંખે તેઓ અમને જોઈ રહ્યા. તેમનું દુઃખ અને તેમની જીભરાતી કૃતઘટા જોઈને મારી શરૂ, અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો — શરમ મારા એશઆરામી અને નચિંત જીવન માટે તેમજ આપણાં આ અર્ધનમ્ર લાખો ભાંડુઓનાં દુઃખનો વિચાર કર્યાં. વિના આશ્વર્તા આપણાં રાજકાજ માટે; દુઃખ હિંદુસ્તાનની આ અધોગતિ અને લયભંગ દારિદ્ર્ય માટે. મારી, આંખ જીધડી અને ભારતમાતાનું નવું ચિત્ર મારી આગળ ખૂલવા લાગ્યું — વચ્ચેની, અન્નહીન, દલિત અને અત્યંત પીડિત ભારતમાતાનું. દૂરના શહેરમાંથી અનાપાસે આવી પડેલા અમારા જેવા અજબવા માણસો વિષેની તેમની શ્રદ્ધાથી હું અકળાઈ ગયો, અને નવી જવાબદારીના ભાનથી લયભીત થયો.

તેમનાં દુઃખની અસંખ્ય કહાણી — તેમના ઉપર લદાતા જતા કચરી નાંખતા મણોતના બોળ; અનેક પ્રકારના બેકાપદા કરો; જમીન ઉપરથી અને માટીનાં ઝૂંપડાંમાંથી નીકળવાની તોટિસો અને માર; તેમની ઉપર, ગીધની માફક ઓમેરથી વૂટી પડતા જમીનદારના ગુમાસ્તાઓ, વ્યાજખાઉ નાણાં ધીરનારાઓ અને પોલીસ; આખો દિવસ મસૂરી કરવાને અંતે તેમણે પેદા કરેલું જાય ખીજના પેટમાં અને તેમનાં પોતાના કપાળમાં લાત અને ગાળો અને જૂખમરો — આ બધી કહાણી મેં સાંભળી. ત્યાં હાજર રહેતારામાંના ધણાઓ તો એવા હતા કે જેમને જમીનદારોએ જમીન ઉપરથી કાઢ્યા હતા, જેમની પાસે ન રહેવાનું ધર હતું

ન સીમમાં ખેતર હવું. જમીન ફળદ્રુપ પણ તેની ઉપર કરને બોળે બયાનક, ખેતરો અતિસય નાનાં અને તેમાં પણ અનેક ભાગીદારો. આ જમીનની જૂખનો લાભ લઈને જમીનદારો અનેક લાગત લગાન (બેકાયદા કરો) નાખીને તેમને ચૂમંતા, કારણ કાયદા પ્રમાણે અમુક ગણોતથી વધારે તેઓ લઈ શકતા નહોતા, ખેડનારની પાસે ખીજો કાંઈ ઉપાય નહોતો એટલે શાહુકારની પાસે નાણાં વ્યાજે લેતો જાય અને જમીનદારને ભરતો જાય, અને પછી કરજ ન ભરી શકે અને મહેસૂલ ન દઈ શકે એટલે જમીન ખૂંચે, ઘર ખૂંચે, દોરદાખર ખૂંચે અને નાગોબૂખ્યો ચર્મને ખેસે,

ખેડૂતોનું ઉત્તરોત્તર વધવું જવું આ દારિદ્ર કેટલાય કાળથી ચાલતું હતું. ત્યારે એવું શું બન્યું હતું કે જેથી આખરે બધું પોગળ બહાર આવ્યું અને ગામડાંઓ જાગી ઊઠ્યાં? અત્યંત આનાં કારણો તો આર્થિક જ હતાં, પણ એ કારણો તો આખા અયોધ્યા પ્રાંતને લાગુ પડતાં હતા ત્યારે ખેડૂતોની આ ૧૯૨૦-૨૧ની જનગણતિ પરતાપગઢ, રાયગરેલી અને ફૈજાબાદ એ ત્રણ જિલ્લામાં જ જણાતી હતી. આના મૂળમાં, કંઈક અંશે રામચંદ્ર નામના એક વિચિત્ર પુરુષની આગેવાની હતી. લોકો એને બાબા રામચંદ્ર કહેતા.

રામચંદ્ર હતો એક મહારાષ્ટ્રી. શીજમાંથી એ શુલામખતની મજૂરી કરી પ્રાણો ફર્યો હતો. દેશ પાછા ફરતાં તે અયોધ્યાના આ જિલ્લાઓમાં આવ્યો અને તુલસીદાસનું રામાયણ ગાતો અને ખેડૂતોનાં દુઃખ સાંભળતો ગામડાઓમાં ભટક્યો. તેની કેળવણી નહિ જેવી કહેવાય, અમુક અંશે તે ખેડૂતોનો દુરુપયોગ કરી પોતાનો અર્થ સાધતો હતો, પણ તેની સંગઠનશક્તિ અજબ હતી. ખેડૂતોને તેણે સભાઓમાં પ્રવેશ એવા કંઈ તેમનાં દુઃખોની ચર્ચા કરતાં શીખવ્યું અને તેમનામાં એકતાની લાગણી દાખલ કરી. ધણીવાર જળરક્ષા સભાઓ થતી અને તેને પરિણામે લોકો નવી શક્તિ અનુભવતા. ‘સીતારામ’ ની ધૂન પ્રાચીનકાળની હતી અને સામાન્ય હતી, પણ તેણે એને લગાઈના સંખ્યવનિનું રૂપ આપ્યું અને અણીને પ્રસંગે ખેડૂતોને લેગા કરવાની એ એક દાકલ બની અને અનેક ગામડાંઓને એણે એક

સૂત્રથી સાંધ્યાં. ફેબ્રુઆરી, પરતાપગઢ અને રામચંદ્રેલી રામચંદ્ર અને સીતાની પ્રાચીન કથાઓથી ભરપૂર છે. કારણ પ્રાચીન અયોધ્યાના રાજ્યના આ ભાગો છે, અને આ લોકોનો માનીતો ગ્રંથ વૃક્ષસીદાસનું હિન્દી રામાયણ છે. અનેક લોકોને આમાંના સેંકડો દોહા ચોપાઈ તો મોઢે આવડે અને રામચંદ્રના ભાષણમાં વૃક્ષસીદાસમાંથી યોગ્ય દોહા અને ચોપાઈની તો ધારા ચાલે. અમુક અંશે ખેડૂતોને મંગલિત કરીને તેણે તેમને અનેક પ્રકારનાં વચનો આપ્યાં હતાં. આ વચનને કાંઈ ધડમાથું નહોતું પણ તેથી લોકોને આશા તો બંધાતી જ. તેની પાસે એકે પ્રકારનો કાર્યક્રમ નહોતો, તે તો તેમનામાં ભારે ખળભળાટ મચાવી તેમનામાંથી ખસી જતો અને તેમની જવાબદારી બીજા ઉપર ઓઢાડવાનો પ્રયત્ન કરતો. આને લીધે તે અલ્લાહાબાદમાં લોકોને ખેડૂતોમાં રમ લેતા કરવાને માટે સેંકડો ખેડૂતોને લઈને ત્યાં પહોંચી ગયો હતો.

એકાદ વર્ષ સુધી રામચંદ્રે આ કિસાન હિંદ્યાલમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો, ખેતરલુચાર જેલમાં ગયો પણ છેવટે તે ભારે ખેત્રવાજ અને ઇતિહાસને માટે નાદાયક-આલુમ પડ્યો.

ખેડૂતોની લડતને માટે અયોધ્યા પ્રાંત અનુકૂળ પ્રદેશ હતો. એ તાલુકદારનો પ્રદેશ કહેવાય છે, અને ત્યાં જમીનદારી-પ્રધાનું ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. આ જમીનદારોના અન્યાયી હાગત લગાનો અસહ્ય થઈ પડ્યાં હતાં, અને જમીન વિનાના મજૂરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. ત્યાં એકંદરે ખેડૂતો એક જ વર્ગ હતો અને આને લીધે તેમને એકઠા કરવામાં સુશકેલી નહિ આવતી.

હિન્દુસ્તાનના બે વિભાગ કરી શકાય — મોટા જમીનદારોનો પ્રદેશ અને નાના સ્વતંત્ર ખેડૂતોનો પ્રદેશ, જોકે બન્ને પ્રદેશ એક-બીજામાં ઘણીવાર ભળી પણ જાય છે. બંગાળ, બિહાર અને આગ્રા અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંત, એ જમીનદારી પ્રદેશ છે. સ્વતંત્ર ખેડૂતોની કંઈકે વધારે મારી દેશ છે જો કે તેમની રિયતિ પણ ઘણીવાર દયાજનક હોય છે. પંજાબના અને ગુજરાતના આ સ્વતંત્ર ખેડૂતો જમીનદારી પ્રદેશોના ગણોત્તિયા ખેડૂતો કરતાં વધારે

સુખી છે. આ જમીનદારી પ્રદેશોમાં ખેડકે પશુ વિધવિધ પ્રકારના હોય છે. જુદા જુદા હક ભોગવનારા ગણોતિયા ખેડૂતોના હકો એકબીજાની માથે ઘણીવાર અથડાય છે એટલે એકના કાર્ય અશક્ય થઈ પડે છે. પણ ૧૯૨૦માં અયોધ્યામાં તો ખેડૂતોનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના હક ધરાવતો હતો. એ બધા દૂંદ મુદતિયા ખેડૂત હતા. જે વધારે લાંચ આપે તેને જમીન મળે અને જૂના ખેડૂતને કાઢવામાં આવે. ખરી રીતે વ્યવહારમાં તો અયોધ્યા પ્રાંતમાં આ દૂંદી મુદતનો કગર પણ ભાગ્યે જ પળાતો. ગણોતની પહોંચ જમીનદારો પાસેથી ભાગ્યે જ મળે, એટલે દમોશા તે કહી શકે કે ગણોત મળ્યું નથી અને ખેડૂતને કાઢી શકે, કારણ ગણોત ભયું છે એમ બતાવવાનો બિચારા ખેડૂત પાસે કશો પુરાવો ન હોય. વળી ગણોત ઉપરાંત અનેક પ્રકારના બેકાયદા લાગત લગાન તો તેઓ ભિખવતા જ. એક તાલુકામાં મને કહેવામાં આવ્યું કે આવા બેકાયદા કરોની મંખ્યા ૫૦ જેટલી હતી. આમાં કદાચ અત્યુક્તિ હશે પણ એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે તાલુકદારો કોઈ પણ બદાને ગણોતિયાઓની પાસે પૈસા ભિખાવે છે—પછી એ બદાનું કુટુંબમાં લગનનું હોય, દીકરાને પરદેશ કેળવણી માટે મોકલવાનું હોય, ગવર્નમેંને અથવા બીજા કોઈ મોટા અમલદારને પાર્ટી આપવાનું હોય, કે મોટરકાર કે હાથી ખરીદવાનું હોય. અરે! આ કરોનાં ખાસ નામો પડ્યા છે—‘મોટરાવના કર’ એટલે મોટર લેવાનો કર, ‘હથાવના કર’ એટલે હાથી લેવાનો કર વ. વ.

આ ‘પરિસ્થિતિમાંથી ખેડૂતોની મોટી દિલચાલનો ભારે ભડકો મળજે એમાં શી નવાઈ? નવાઈ તો મને એ હતી કે સહરમાથી કશી મદદ વિના કે રાજદારી પુરુષોના કે બીજા કાયદેનોઓના એમાં ભાગ લીધા વિના આખી દિલચાલ આપોઆપ બિગી થઈ. મહાસભાથી એ સાવ સ્વતંત્ર હતી, અને અસહકારની સાથે એને કશો સંબંધ ન હતો. અમહદાર તો હજી સર થવાનો હતો. હા, કદાચ એમ કહી શકાય કે એ કિસાન દિલચાલ અને અસહકારની દિલચાલના મૂળમાં એક સરખાં કારણ હતું. સન ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ જે હડતાલો

જાહેર કરી હતી તેમાં જેડૂતોએ અવશ્ય ભાગ લીધો હતો, અને ત્યાર પછી દરેક ગામડિયાને માટે ગાંધીજીનું નામ ચમત્કારિક યર્ષ પામ્યું હતું.

આ કિસ્સાન દિલ્લિયાલ વિષે શહેરોમાં કશી જ ખબર નહોતી એથી વળી મને વધારે આશ્ચર્ય થયું. છાપાઓમાં એને વિષે એક લીટી પણ નહોતી આવતી; તેમને જેડૂતોની અને ગામડાઓની કશી પરવા નહોતી. આપણે જનસમૂહથી કેટલા અલગ રહેતા હતા અને આપણા બનાવેલા સંકુચિત જગતમાં જ રહીને કામ કરતા હતા એ સત્ય વિષે મારી અખિ અપૂર્વ રીતે ભિષ્મી મર્ષ.

કિસાનોમાં ભ્રમણ

ગામડાંઓમાં ત્રણ દિવસ ગાળી હું અસ્તાદાખાદ પાછો ફર્યો અને વળી પાછો ત્યાં ગયો. આ ટૂંકી મુલાકાત દરમિયાન ખેડૂતોની સાથે ખાતા, તેમનાં માટીનાં ઝૂંપડાંમાં રહેતા, કલાકોના કલાક સુધી તેમની સાથે વાતો કરતા, અને અનેક નાનીમોટી સભાઓ આગળ ભાષણ આપતા એક ગામથી બીજો ગામ અમે ભટક્યા. ગયા હતા તો અમે એક નાનકડી મોટરમાં. ખેડૂતો બિચારા એટલા ઉત્સાહમાં હતા કે અમારી મોટર કેંઈ ગામડાંઓમાં નજીક શકે એટલા ખાતર સેંકડોએ રાતોરાત મજૂરી કરીને ખેતરોમાંથી રસ્તા બનાવ્યા હતા, પણ અનેકવાર અમારી ગાડી ખૂંચી જતી અને મદદ કરવાને તૈયાર હાથબાળે માથુસો એને ઉપાડીને બહાર કાઢતા. પણ આખરે અમારે મોટર છોડવી જ પડી અને ધણીખરી મુસાફરી પગપાળા કરવી પડી. અમે ન્યાં ન્યાં જતા ત્યાં ત્યાં પોલીસના અને સી. આર્મ્. ડી. ના માથુસો તેમજ લખનૌથી આવેલો ડેપુટી કલેક્ટર તો અમારી સાથે હોય જ. અમે રાત-દિવસ ખેતરોમાં ભટકતા એટલે આ બિચારાઓની અમારી સાથે કમબખ્તી હતી. તેઓ સાવ ચાક્યા અને અમારાથી અને કિસાનોથી કંટાળ્યા. ડેપુટી કલેક્ટર લખનૌથી આવેલા એક કન્યારાશી ફક્કડ હતા એટલે પોતાના ચગકતા નેડા પહેરીને આવ્યા હતા. ધણીવાર બિચારા અમને જરા આરતે કદમ જવાની માગણી કરતા. આખરે અમારી સાથે સાથે તે ન ચાલી શક્યા એટલે જ હું ધારું છું કે અધવચથી ભાગ્યા.

સખત ગરમીના દિવસો હતા. જૂન મહિનો ચાલતો હતો હજી વરસાદ પડ્યો ન હતો. સૂરજનો તાપ બાળી નાખે એવો અને આંધળા કરે એવો હતો. આટલા તડકામાં બહાર નીકળવાની અને કદી ટેવ ન હતી, અને વિલાયતથી આવ્યો ત્યારથી દરેક

ઉનાળાનો ધણોખરો ભાગ હું પહાડોમાં ગાળતો. અને હવે આખો દિવસ તડકટોપી પણ પહેર્યા વિના તડકામાં હું રખડતો. માથા ઉપર એક નાનકડો ટુવાલ વીંટતો. બીજી બધી વસ્તુઓથી મારું મન એટલું ભરેલું હતું કે ગરમી હું સાવ ભૂલી ગયો હતો અને જ્યારે અટલાહાખાદ આવીને મેં જોયું કે મારી આમડીએ સરસ શામળી રતાગ લીધી છે ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે હું કેવા કેવા અનુભવો લઈ ચૂક્યો હતો. આથી મને પોતા વિષે બહુ સંતોષ થયો, કારણ મેં જોયું કે બીજા ભલભલાઓ જેટલો જ હું પણ તાપ સહન કરી શકું છું, અને તાપનો મારો ડર સાવ નકામો છે. મને ખબર પડી છે કે અતિશય ગરમી અને સખત ઠંડી બહુ મૂંઝાયા વિના હું સહન કરી શકું છું અને આને લીધે મારા કામમાં તેમજ મારા અનેક જોલવાસ દરમ્યાન મને કશી મુશ્કેલી નથી આવી. બેશક આનું કારણ મારું સુંદર ધડાયેલું શરીર અને કસરત કરવાની મારી ટેવ કહેવાય. મારા પિતા તો મલ્લ જેવા હતા અને લગભગ છેવટના દિવસો સુધી તેમણે પોતાની રોજની કસરત છોડી નહોતી. તેમની પાસેથી જ હું કસરત કરવાનો પાઠ શીખેલો. તેમના માથાના વાળ સાવ રૂપેરી થઈ ગયા હતા, તેમના મોં ઉપર જાડી રેખાઓ પડી હતી અને અતિશય ચિંતનથી થતા ચાકનાં અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્ન દેખાતાં છતાં તેમના મરણ પહેલાં એક વર્ષ સુધી તો તેમનું બાકીનું શરીર વીસ વર્ષ નાનું લાગતું.

૧૯૨૦ના જૂનમાં હું પરતાપગઢ ગયો તે પહેલાં પણ ગામડાંઓમાંથી તો હું અનેકવાર પસાર થયો હતો, ગામડાંઓમાં રહ્યો પણ હતો અને ખેડૂનોની સાથે વાતો પણ કરી હતી. મોટા મેળાઓમાં ગંગા કિનારે હજારોનાં ટોળાઓમાં ભેગા થયેલા તેમને મેં જોયેલા, અને હોમરજનો મંદિરો લઈને અમે તેમની પાસે જઈ ચૂકેલા હતા. પણ કોણ જાણે કેમ તેમને મેં અત્યાર સુધી ઓળખ્યા નહોતા, હિંદુસ્તાન માટે તેમનો પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે તે હું સમજ્યો ન હતો. જેમ બીજાઓ ધણા માનતા તેમ હું પણ માનતો કે ખેડૂતોના કોઈ ખાસ પ્રશ્ન જ નથી. પણ પરતાપગઢની આ મુલાકાતોમાં મારી આંખ ખૂલી ગઈ અને

ત્યારથી મારા મનની આગળ દિંદુસ્તાનનું ચિત્ર આ નાગા બૂખ્યા ખેડૂતોનું જ બનેલું દેખાતું રહ્યું છે. સંભવ છે કે તે વેળા હવામાં જ કંઈક વીજળી ભરી હતી, કદાચ તે વેળા મારું મન આ બધું ગ્રહણ કરવાને તૈયાર થયું હતું. ગમે તેમ હો, હકીકત એ છે કે મેં જે ચિત્રો જોયાં અને જે ખ્યાલ મેળવ્યા તે બધા મારા મન ઉપર હમેશને માટે ક્રાંત્યાર્થ ગયા. આ ખેડૂતોએ મારી બીરુતા હરી લીધી અને મને જાહેરમાં ખોલતાં શીખવ્યું. ત્યાં સુધી તો ભાગ્યે જ એકે જાહેર સભામાં હું બોલ્યો હતો. લગભગ હમેશાં દિંદુસ્તાનીમાં જ બોલવાનું હોય એટલે હું ગભરાતો, પણ આ ખેડૂતોનાં ટોળાંઓ આગળ બોલ્યા વિના ચાલે જ કેમ, અને આ ગરીબ અનભિરા સોફા આગળ શરમાવાનું પણ શું હોય ? વક્તૃત્વની કળા તો હું જાણતો ન હતો એટલે હું તો તેમની આગળ તેમના જેવો જ થઈને બોલતો અને મારા મનમાં જે વિચારો આવતા અને મારા હૃદયમાં જે લાગણી થતી તે હું તેમની આગળ પ્રકટ કરતો. સભા બોખા જેટલાં માણસોની હોય કે દસ હજાર કે તેથી પણ વધારે માણસોની હોય, હું તો મારી વાત કરવાની રીતે, તેમના મિત્ર તરીકે તેમની આગળ બોલવાની રીતે, ભાષણ કરવાની મારી પદ્ધતિને વળગી રહ્યો, અને મેં જોયું કે એ રીતમાં ગમે તે દોષો હોય તો પણ મારું ગાર્ક અટકતું નહિ. મારી વાણીની ધારા ચાલતી. સંભવ છે કે ધણા હું જે બોલતો તે સમજતા નહિ. મારી ભાષા અથવા મારા વિચાર તેમને માટે પૂરતા સરળ ન કહેવાય. જ્યારે સભા બહુ મોટી હોય ત્યારે તો મારો અવાજ ધણાને પહોંચતો પણ નહિ; પણ એકવાર તેમણે ક્રાંતિ ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો કે શ્રદ્ધા બેસાડી કે પછી તેમને આ કચ્છાની પરવા જ ન હતી.

હું મારી માતા અને પત્નીની પાસે પાછો મસૂરી ગયો, પણ મારું મન કિસાનોથી ભરેલું હતું અને હું પાછો કરવાને આદર હતો. પાછો આવીને હું ગામડાંઓમાં જવા લાગ્યો અને કિસાન દિલચાલ દિવસે દિવસે વધતી જતી જોવા લાગ્યો. બિચારો અઝાદચેલો કિસાન પોતાને વિષે નવી શ્રદ્ધા મેળવતો જતો હતો અને હવે તે માથું ઊંચું રાખીને ટટ્ટર ચાલતો હતો. જમીનદારોના

ગુમાસ્તાની અને પોલીસની તેની ખીક ઝોછી થતી જતી હતી, અને ત્યારે એક કિસાનને એક ખેતર ઉપરથી કાઢવામાં આવે ત્યારે તે ખેતરની માગણી કરનાર ખીમો કોઈ કિસાન બિમો ન થતો. જમીનદારોના નોકરો તરફથી મારજૂડ અને ગેરકાયદે લેવાતા કરો પહેલાં કરતાં ઝોછા થયા હતા, અને ત્યારે ત્યારે એવો કોઈ દાખલો બનતો ત્યારે ત્યારે ઘુરત જ તેનો રિપોર્ટ થતો અને તેને વિશે તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન થતો. આથી જમીનદારના ગુમાસ્તા અને પોલીસના હાથ કંઈક હળવા પડ્યા હતા, તાલુકદારો ભયભીત થયા હતા અને જુલમગાર મટી ફરિયાદી બન્યા હતા અને પ્રાંતિક સરકારનું રક્ષણ શોધતા હતા. પ્રાંતિક સરકારે તેમને અયોધ્યાના ખેડૂતોના કાયદામાં મુધારો કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારો જમીનના માલિક તરીકે, લોકોના કુદરતી આગેવાનો તરીકે, પોતાને ઝોળખાવવામાં અભિમાન લેતા. બ્રિટિશ સરકારે તેમને ફટકો મૂક્યા હતા, પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે સરકારે તેમને જે પ્રકારની ખાસ કેળવણી અને હિંમત આપ્યો હતો તેને લીધે તેઓ જુદીથી સાવ નિર્વીર્ય થઈ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાના ખેડૂતોને માટે કશું જ કરતા નહિ — ખીમ દેશોના જમીનદારો પોતાના ખેડૂતોને માટે કંઈક તો કરે જ છે — અને જમીન ઉપર અને લોકો ઉપર કેવળ જળો જેવા થઈને પડ્યા હતા. તેમનું મુખ્ય કામ સ્થાનિક અમલદારોને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનું હતું, અને તેમના ખાસ હક્કોના રક્ષણને માટે સતત માગણી કરી કરવાનું હતું. આ અમલદારોની મહેરબાની વિના તો તેઓ બહુ નબી શકે તેમ નહોતું.

‘જમીનદાર’ શબ્દ એ કાંઈક ગ્રામક છે. આપણને એમ લાગે કે બધા જ જમીનદારો પુષ્કળ જમીનના માલિકો હશે. રૈયતવારી પ્રાંતોમાં ‘જમીનદાર’ એટલે સ્વતંત્ર ખેડૂત, જમીનદારી પ્રાંતોમાં પણ એ સંજ્ઞામાં નાના નાના જમીનદારો, હમ્મરો વચલા વર્ગના જમીનદારો અને લાખો અતિશય ગરીબીમાં સંઘડતા અને ખેડૂતોથી જરાય ચડિયાતા નહિ એવા લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં, મને યાદ છે ત્યાં સુધી પંદર લાખ જમીનદારો ગણાય છે. આમાંના નેવું ટકા ઉપરાંત ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂતોની ટોટીના જ છે. અને બાકીના નવ ટકા સાધારણ સારી સ્થિતિમાં છે. આખા પ્રાંતમાં મોટા જમીનદારો તો માંડ પાંચ હજારથી વધારે હશે, અને આમાંના પણ પાંચસે જેટલા જ ખરેખરા મોટા જમીનદારો ગણી શકાય. કેટલીક જગ્યાએ તો મોટા ગણાતે ખેડનારાઓ પડી ભાંગેલા નાના જમીનદારોના કરતાં વધારે મુખી હોય છે. આ ગરીબ જમીનદારો અને વચલા વર્ગના જમીનદારો બહુ કેળવણી ન હોવા છતાં પણ એકંદર રીતે બહુ સારાં સ્ત્રીપુરુષો છે, અને યોગ્ય કેળવણી અને તાલીમ મળે તો તેઓ ઉત્તમ નાગરિક થઈ શકે એવાં છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં તેમણે સારી પેઠે ભાગ લીધો છે. તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારોનું, કેટલાક પ્રસિદ્ધ અપવાદો બાદ કરતાં, આમ ન કહી શકાય. તેમનામાં અમીરવર્ગના શુભો પણ નથી. તેમનામાં ધણાંનાં શરીર અને શુદ્ધિ સાવ અધમ થઈ ગયેલાં છે અને હવે તેમના દિવસો ભરાઈ ગયા છે; ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર જેવી કોઈ બહારની સત્તા તેમને ટકાવી રાખે ત્યાં સુધી જ તેઓ નભશે.

૧૯૨૧ના બારે માસ મેં ગામડાંઓની મારી મુલાકાત ચાલુ રાખી, પણ મારું કાર્યક્ષેત્ર એટલું વધતું ગયું કે આખરે આખો પ્રાંત એમાં આવી જતો. અસહકાર પૂરે જોસમાં શરૂ થઈ ગયો હતો અને તેનો મંદેશો દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં પણ પહોંચ્યો હતો. દરેક જિલ્લામાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ આ નવો સંદેશ લઈને ગામડાંઓમાં ભટકતા, અને સાથે સાથે તેઓ કિસાનોની ફરિયાદ દૂર કરવાની પણ વાતો અરપષ્ટ રીતે અંદર ઉમેરી દેતા. ‘સ્વરાજ’ શબ્દ એવો વ્યાપક હતો કે તેમાં બધું આવી જતું. છતાં બને દિલચાલો — અસહકારની અને કિસાનોની — એકબીજાથી અલગ હતી, જો કે અમારા પ્રાંતમાં તે એકબીજામાં ભળી જતી અને એકબીજાની ઉપર સારી પેઠે અસર કરતી. મહાસભાના ઉપદેશને પરિણામે અદાલતખાજા સારી પેઠે ઝાઝી થઈ અને ગામડાંઓમાં તેમની તકરારોનો નિકાલ કરવાને માટે પંચાયતો સ્થપાઈ. વળી શાંતિને માટે મહાસભાનો

સંદેશ ભારે શક્તિશાળી નીવડ્યો, કારણ મહાસભાના કાર્પકર્તા
ન્યાં જતા ત્યાં અહિંસાના નવા ખ્યેય ઉપર ખાસ ભાર મૂકતા.
આનો તેઓ જરાબર અર્થ કે કિંમત ન સમજ્યા હોય એ
સંભવે છે, પણ એને લીધે ખેડૂતો મારફાડ કરતાં અટક્યા એ
વિષે શંકા નથી.

આ કાંઈ નાનુંસૂનું પરિણામ નહોતું. ખેડૂતોની ઊંચલપાચલ
હમેશાં અશાંત હોય છે, એમાંથી હમેશાં તોફાનો થાય છે, અને
અયોધ્યાના કેટલાક ભાગના ખેડૂતો તે દિવસોમાં સાવ મરણિયા
બન્યા હતા અને તેમનો ક્રોધ ધગી રહ્યો હતો. એક ચિનગારી
પડનાં તે ભમૂડી જોઈ એમ હતું. તો પણ તેમણે આશ્ચર્યકારક
શાંતિ જાળવી. તાલુકદારના ઉપર થયેલી હિંસાનો મને માત્ર
એક જ દાખલો યાદ છે. એક તાલુકદાર પોતાના ઘરમાં પોતાના
મિત્રો સાથે ખેડો હતો ત્યાં એક ખેડૂતે જઈને તેના વ્યભિચાર
અને તેની પત્ની પ્રત્યેની બેદરકારી માટે તેના મોં ઉપર એક
તમાચો લગાવ્યો હતો.

ખીજ પ્રકારની હિંસા પાછળથી જોવામાં આવી, જેને
પરિણામે સરકારની સાથે તેઓ અયડામણમાં આવ્યા. આ
અયડામણ તો અનિવાર્ય હતી, કારણ સરકાર એકત્ર થયેલા
ખેડૂતોની વધતી જતી શક્તિ સાંખી શકે એમ નહોતું. કિસાનો
હગલાબંધ ટિકિટ વિના ટ્રેનમાં ફરવા લાગ્યા હતા — ખાસ કરીને
ન્યારે તેમને સાઠ સાઠ અને સિત્તેર હજાર માણસોની તેમની
વખતોવખત થતી સભાઓમાં જવું પડતું. તેમને ઉતારવાનું
મુશ્કેલ હતું અને અગાઉ કદી ન સાંભળી એવી વાત એ છે કે
રેલવે અમલદારોને પણ તેઓ કહેતા કે જૂના દિવસો હવે ગયા,
તમારાથી થાય તે કરી લો. કાની ગ્રેજીથી તેઓ આમ મક્ક
ફરતા થઈ ગયા એની મને ખબર નથી. અમે તો તેમને એ
સૂચના કરી નહોતી જ. અમને તો એ વાતની એકવાર
એકાએક ખબર પડી. પાછળથી રેલવેનો સખત નવો તો ચવાથી
આ અટક્યું.

સને ૧૯૨૦ના શિયાળામાં ન્યારે હું કલકત્તા મહાસભામાં ગયો
હતો ત્યારે યોડાક કિસાન નેતાઓને કાંઈક ધૂળ જોના ગુના માટે

પકડવામાં આવ્યા. તેમનો કેમ પરતાપગઢ ગૃહેષ્ઠમાં ચાલવાનો હતો પણ કેમને દિવસે કિમાનોના એક મોટા ટોળાએ ધોઈને કંપાઉંડ ભરી દીધો અને આરોપી આગેવાનોને જે જેલમાં રાખ્યા હતા તે જેલના ગસ્તાની બંને બાજુ ઉપર દારૂખંધ ઊભા ગયા. મેનિસ્ટ્રેટની દિંમત જીડી ગઈ અને તેણે ઠસ બીજા દિવસ સુધી મુક્તતરી ગયો. પણ ટોળુ વધતું ગયું અને જેલની આસપાસ લગભગ ઘેરો ધાલીને તેઓ ખેઠા. કિમાનો તો દિવસના દિવસ સુધી મૂઠીભર શેકેલા ચણા ઉપર રહી શકે. આખરે જેલમાં નામનો કેમ ચલાવી કિમાન નેતાઓને છોડવામાં આવ્યા. આ કેમ બન્યું એ હવે મને યાદ નથી પણ કિમાનોને માટે આ ભારે વિજય હતો અને તેઓ તે દિવસથી માનવા લાગ્યા કે મુખ્યાનું બળ હોય તો જરૂર ધારેલું થાય જ. મરકારને માટે આ સ્થિતિ અસહ્ય હતી આ પછી તુરંત આવો પ્રમંગ ઊભો થયો ત્યારે તેનું પરિણામ જુદું જ આવ્યું.

૧૯૨૧ના જાન્યુઆરી મહિનાની શરૂઆત હતી. નાગપુર કોંગ્રેસમાંથી પાછો ફરી હું અલ્લાહાબાદ માંડ પહોંચ્યો હતો ત્યાં તો રાયબરેલીથી મને તાર આવ્યો; ‘તોફાનોનો ભય છે તુરંત આવો.’ બીજે જ દિવસે હું પાપડ્યો. મને ખબર પડી કે થોડા દિવસ ઉપર ડેટલાક મુખ્ય કિસાનોને પકડવામાં આવ્યા હતા અને સ્થાનિક જેલમાં તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. પરતાપગઢમાં મળેલી ફતેહ અને તે વેળા તેમણે કામમાં લીધેલા ઉપાયો યાદ કરીને ખેડૂતોએ રાયબરેલી સહર ઉપર હામરો ખેડૂતોનો હુમલો લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ વેળા સરકાર આ બધું બનવા દે એમ નહોતું. કિમાનોને રોકવાને માટે તેમણે પહેલેથી વધારે પોલીસ અને સિપાઈઓની તૈયારી રાખી હતી. સહરની બહાર એક નાનકડી નદીને સામે કિનારે કિસાનોના મોટા ભાગને રોકવામાં આવ્યો. પણ બીજા અનેક જુદી જુદી દિશાએથી ઊતરી પડ્યા. સ્ટેશને પહોંચતાં જ મને આ બધી હકીકતની ખબર પડી અને તુરંત જ હું નદી ઉપર ન્યાં લરકરી દુકડી ખેડૂતોની મામે ઊભી હતી ત્યાં પહોંચી ગયો. ગરનામાં જ મને ડિસ્ટ્રિક્ટ મેનિસ્ટ્રેટ તરફથી પાછા જવાનો હુકમ

ફરમાવતી ઉતાવળે લખેલી એક ચિઠ્ઠી મળી. મેં તેની પાછળ જ લખી જણાવ્યું: ‘કયા કાયદાની કંઈ કલમની રૂએ તમે મને પાછા જવાનું કહો છો તે ન જણાવો ત્યાં સુધી હું તો આગળ જ વધીશ.’ નદીએ પહોંચ્યો ત્યાં તો સામે કિનારેથી ગોળીબારના અવાજ સંભળાતા હતા. પુલ ઉપર લસ્કરી અમલદારે મને ઠોક્યો અને ત્યાં હું ઊભો હતો ત્યાં તો એકાએક ઢગલાબંધ ભયભીત કિસાનો જેઓ નદીને આ કિનારે ખેતરોમાં સંતાર્ધ રહેલા હતા તેઓ મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા એટલે મેં તે જ રથાને બે હાથર ખેડૂતોની મુલાકાત કરી અને તેમને નિર્ભય કરવાનો અને તેમનો ગભરાટ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્થિતિ અસાધારણ હતી. નદીને પેંને પાર તેમના જ ભાઈઓ ઉપર એક ખેતરવા દૂર ગોળીબાર ચાલી રહ્યો હતો અને ત્યાં ત્યાં સિપાઈઓ દેખાતા હતા. પણ સભા સફળ થઈ અને ખેડૂતોનો ભય કંઈક ઓછો થયો. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આ પછી ગોળીબારની જગ્યાએથી પાછા વળ્યા અને તેની વિનંતિથી હું તેમને ઘેર તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તેણે મને કંઈક બહાનું કાઢીને બે કલાક રોકી રાખ્યો, એવા હેતુથી કે કિસાનો અને શહેરના મારા સાથીઓ મારી બેગા થઈ ન શકે.

પાછળથી મને ખબર પડી કે ગોળીબારમાં ઘણા માણસો માર્યા ગયા હતા. કિસાનોએ વીખરાઈ જવાની અથવા પાછા ફરવાની ના પાડી હતી એ ખરું, પણ ખીજી રીતે તેમણે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી હતી. મને ખાતરી છે કે હું અથવા તેમનો જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય એવો ખીજો કોઈ ત્યાં હોત તો અને તેમને વીખરાઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત તો તેઓ જરૂર તેમ કરત, પણ જેમના ઉપર તેમનો વિશ્વાસ ન હતો તેમનો હુકમ માનવાની તેમણે ના પાડી. કોઈ કે મેજિસ્ટ્રેટને હું આવું ત્યાં સુધી રોકાઈ જવાની સૂચના પણ કરી હતી પણ તેણે તે ન સાંભળી. ત્યાં તેનું કોઈ ન વળ્યું ત્યાં એક ચળવળિયો સફળ થાય એ તેનાથી કેમ જોવાય? ઇજ્જતના ઉપર આધાર રાખનારી પરદેશી સરકારની રીત એ જ નથી?

રાયબરેલી જિલ્લામાં જે પ્રગંઝે કિસાનો ઉપર ગોળીબાર થયો અને તે પછી તેથી વધારે સિતમ થયો. દરેક જાણીતા કિસાન કાર્યકર્તા અથવા પંચાયતના સભ્યો ઉપર ત્રાસ ગુનગરવામાં આવ્યો. સરકારે દિલ્લ્યાલને ઘણી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે જમાનામાં મહાસભાની સચનાથી ખેડૂતોમાં રેંટિયા કાંતવાનું શરૂ થયું હતું. ચર્ખો એટલે રેંટિયો એ આ કારણે રાજદ્રોહનું ચિહ્ન થઈ પડ્યું, એટલે જેની પાસે ચર્ખો હોય એનું આવી બનતુ અને ચર્ખો બાળવામાં આવતો. આમ હજારો માણસોને પકડીને અને ખીજી રીતે રાયબરેલી અને પરતાપગઢ જિલ્લાનાં ગામોમાં કિસાનોની દિલ્લ્યાલ અને મહાસભાની દિલ્લ્યાલ છૂંદી નાંખવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો. બન્ને દિલ્લ્યાલના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તો એક જ હતા.

આ પછી થોડે વખતે એટલે ૧૯૨૧ની સાલમાં ફૈજાબાદ જિલ્લાનો સારી પેઠે દમનનીતિનો સ્વાદ ચાખવાનો વારો આવ્યો. ત્યાં વિચિત્ર રીતે અસાતિની શરૂઆત થઈ. ફેટલાક ગામડાંના ખેડૂતો એક તાલુકદાર ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા અને તેની મિનકત લૂંટી. પાછળથી ખબર પડી કે ખીજા કોઈ જમીનદારને આ તાલુકદારની સામે જાનું વેર વાળવું હતું એટલે તેના નોકરોની ઉશ્કેરણીથી આ ખેડૂતોએ આમ કર્યું હતું. આ ગરીબ અભણ ખેડૂતોને કહેવામાં આવ્યું હતું કે મહાત્મા ગાંધીજી ઇચ્છે છે કે તમારે તાલુકદારને લૂંટવો; અને તેમણે બિચારાએ ખુશીથી એ સલાહનો અમલ કર્યો, અને તેમ કરતાં કરતાં ‘મહાત્મા ગાંધી કરી જે’ ના પોકાર કર્યા.

મેં આ વિષે સાંભળ્યું ત્યારે મને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, અને એકઠે દિવસમાં જ ફૈજાબાદ જિલ્લાના અકબરપુર ગામ ન્યાં આ બનાવ બન્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. પહોંચ્યો તે જ દિવસે સભા બોલાવી, અને થોડા જ કલાકમાં દસ માર્શલ આસપાસના અનેક ગામડાંઓમાંથી પાંચ છ હજાર ખેડૂતો એકઠા થઈ ગયા. મેં તેમને ખૂબ જ કઠોર શબ્દોમાં કહ્યું: ‘તમે તમારી બતને અને આપણી લડતને લજવી છે. તમારામાંથી જેમણે મુતો કર્યો હોય તેમણે જાહેર રીતે કબૂલ કરી દેવું જોઈએ.’ (તે દિવસેમાં

મારી સમજ પ્રમાણેના ગંધીજીના સત્યાગ્રહથી હું ભરેલા હતો.) જેમણે લૂંટમાં ભાગ લીધો હતો તે સૌને મેં હાથ ઊંચા કરવાનું કહ્યું, અને આશ્ચર્યની વાત છે કે ત્યાં ને ત્યાં અનેક પોલીસ અમલદારોની હાજરીમાં વીરા પત્નીશ જણોએ હાથ ઊંચા કર્યા. આ આપડાઓનું તો આવી જ બન્યું.

પાછળથી ન્યારે મેં એ લોકોની સાથે ખાતગીમાં વાત કરી, અને તેમની પાસેથી તેમને કેવી રીતે ફસાવવામાં આવ્યા હતા તેની વાત તેમની નિષ્કપટ રીતે સાંભળી ત્યારે આ બેવકૂફ અને મોળા લોકોને લાંબી કેદની સજાના જોખમમાં નાખવા માટે મને પસ્તાવો થયો. પણ સજા ખમવી પડી માત્ર વીરા પત્નીશ લોકોને જ નહિ. આવી ઝુંદર તકે હાથમાં આવી તે પોલીસ છોડે? તેમણે તો જિલ્લાની કિસાન હિલચાલને લાંબી દેવાને માટે આ તકનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો. હજાર ઉપરાંત માણસોને પકડવામાં આવ્યા, ડિરિટ્રક્ટ જેલમાં આ લોકોને માટે જગ્યા પણ ન રહી, અને કેસ લગભગ એક વર્ષ સુધી ચાલ્યો. કેસ દરમિયાન કેટલાય જણા જેલમાં જ મરણ પામ્યા. બીજા અનેકને લાંબી સુદતની સજાઓ મળી, અને પાછળથી હું ન્યારે જેલમાં ગયો ત્યારે તેમાંના ઘણા છોકરાઓ અને જુવાનોને જેલમાં તેમની જુવાની ખરબાદ કરતા મેં જોયા.

હિંદી કિસાનોમાં આરંભેલું ચાલુ રાખવાની શક્તિ અદ્ભુત છે, તેઓ લાંબા સમય ત્રીક ઝાલી શકતા નથી. દુકાળ અને રોગો ફાટી નીકળે છે અને લાખોના પ્રાણ લે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સરકાર અને જમીનદારના બેગા દબાણ સામે તેઓ એક આશુ વર્ષ જૂઝવા જેટલી શક્તિ બતાવી શક્યા. પણ તેઓ થાકવા લાગ્યા હતા, એટલે સરકારે તેમની હિલચાલ ઉપર દમ બાંધીને હુમલો કર્યો. પરિણામે તેઓ તત્કાળ માટે તો હાર્યા, પણ જરા મોળા મોળા તો લડત ચાલુ જ રહી. પ્રથમની જેમ હજારોનાં ટોળાં બેગાં થતાં નહોતાં, પણ ઘણાંખરાં ગામોમાં જૂતા કાર્યકર્તાઓ પડ્યા હતા, તેઓ ડરી ગયા ન હતા, ને તેમણે આસ્તે આસ્તે કામ ચાલુ રાખ્યું. યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધું મહાસભાએ ૧૯૨૧માં જેલ જવાનો આરંભ કર્યો

તે પહેલાં બન્યું હતું. આગતે વર્ષે આટલા હેરાન થયા હતા છતાં કિસાનોએ મદાસલાએ ઉઠાવેલી લડતમાં પણ મારી પેટે ભાગ લીધો.

કિસાનોની દિલચાલથી ડરીને સરકારે ખેડૂતો વિશેના કાયદો અપાટાબંધ તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો. આ કાયદાથી કિસાનોની સ્થિતિમાં કોઈકે સુધારો થવાની આશા હતી ખરી, પણ દિલચાલ અંકુશમાં આવી ગઈ છે એમ જણાયું એટલે પાછો કાયદાને મોળો કરી મૂકવામાં આવ્યો. એ કાયદા પ્રમાણે મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે અયોખ્યાના કિસાનને એક વર્ષનો કાયમ ખેડહક મળ્યો. આથી બિચારો કિસાન ખુશ તો થઈ ગયો, પણ પાછળથી એને ખબર પડી કે એથી એની સ્થિતિમાં કશો જ સુધારો નથી થયો.

અયોખ્યામાં કિસાનોની ગરબડ થવા કરતી ખરી પણ પહેલાંના કરતાં નાના પાયા ઉપર. ૧૯૨૯માં આખા જમતમાં ભાવ ખેસી જવાને લીધે હિંદુસ્તાનમાં અનાજના ભાવો ખેસી ગયા, અને તેને પરિણામે વળી પાછી એક જખરદસ્ત આફત લાગી થઈ.

અસહકાર

અયોધ્યાના કિસાનોના ખળભળાટ વિષે મેં કંઈક વિગતવાર લખ્યું છે, કારણ એ વસ્તુએ મારી આંખ ઉઘાડી અને હિંદી પ્રજાની એક મહત્વની બાજુ મારે માટે ખુલ્લી કરી, જેના તરફ રાષ્ટ્રવાદીઓએ આજ સુધી ભાગ્યે જ કશું ધ્યાન આપ્યું હતું. અશાંતિનો જોડો રોગ તો પ્રજાના આખા શરીરમાં છે, તેનાં ચિહ્ન તરીકે ધણીવાર ન્યાંત્યાં ખેડૂતોના ખળભળાટ જોવામાં આવે છે. અયોધ્યાના કેટલાક ભાગના કિસાનોની ૧૯૨૦-૨૧ની હિલચાલ આમાંનું એક ચિહ્ન હતી, જો કે એ એની રીતે બહુ જાણુવા જેવી અને આંખ ઉઘાડે એવું ચિહ્ન હતી. એના મૂળમાં રાજકાજ કે રાજકીય કાર્યકર્તાઓ ન હતા, અને જેટલો વખત એ ચાલી તે બધા વખત દરમ્યાન બહારના માણસોની અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓની તેમના ઉપર બહુ જૂઠ્ઠા અસર હતી, પણ સમસ્ત હિંદની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનિક ઘટના કહેવાય, એટલે એના ઉપર દેશનું બહુ ધ્યાન ખેંચાયું ન હતું, તે એટલે સુધી કે સંયુક્ત પ્રાંતનાં વર્તમાનપત્રો પણ મોટે ભાગે એ વિષે બેદરકાર હતાં. આ વર્તમાનપત્રોના સંપાદકો અને તેના શહેરી વાચકોને માટે અર્ધનઝ ખેડૂતોનાં ટોળાંઓના કાર્યનું રાજકીય અથવા ખીણું કશું મહત્ત્વ ન હતું.

લોકોને માટે તો પંજાબના અને ખિલાફતના અન્યાય એ નિત્ય ચર્ચાના વપસો હતા, અને આ અન્યાયોને દૂર કરવાને માટે જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ થવાનો હતો તે અસહકારનું શસ્ત્ર એ જ બીજા બધા પ્રશ્નોને જુલાવે એવો વિષય હતો. તે ધડીએ સ્વરાજ અથવા દેશની સ્વતંત્રતાનો એથી વધારે વ્યાપક પ્રશ્ન હતો આગળ આવ્યો ન હતો. ગાંધીજીને ગોળગોળ અને આડંબરી વાતો ન ગમતી, હમેશાં તેઓ કાંઈ વિશેષ અને સ્પષ્ટ

વાત હિપાડી ધર્મ તેની ઉપર પોતાની શક્તિ એકાગ્ર કરવાનું વધારે પસંદ કરતા. તો પણ સ્વરાજ હવામાં અને લોકોના વિચારમાં સારી ચેઢે હતું, અને અસંખ્ય સભાઓમાં અને પરિષદોમાં સ્વરાજ વિશે વાતો થતી.

૧૯૨૦ના શિયાળામાં ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયને માટે લેવાના પગલાંના વિચાર કરવા અને અસહકાર વિશે નિર્ણય કરવા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામાં ગળી. અમેરિકામાં ધણી જ વર્ષ ગાળીને તાજા જ પાછા ફરેલા લાલા લાજપતરાય એના પ્રમુખ હતા. તેમને અસહકારનો નવતરો ઉપાય ગમતો ન હતો. તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો. સામાન્ય રીતે તેમની ગણતરી અંતિમમાર્ગી નેતાઓમાં થતી, પણ તેમનું સામાન્ય વલણ ૨૫૪ રીતે રાજમાન્ય અને મધ્યમમાર્ગી હતું. કેવળ સંજોગોને વશ થઈને તેઓ આ સૈકાના આરંભમાં લોકમાન્ય તિલક અને બીજા અંતિમમાર્ગીઓના સાથી થયા હતા, ખાસ ઇચ્છાપૂર્વક કે તત્ત્વદૃષ્ટિથી નહિ, પણ તેમની દૃષ્ટિ સામાજિક અને આર્થિક હતી. અને પરદેશમાં લાંબો સમય રહેવાને લીધે આ દૃષ્ટિ વધારે મજબૂત થઈ હતી, અને પરિણામે બીજા ધણાખરા નેતાઓના કરતાં એમની નજર લાંબે પહોંચતી.

વિદ્ફૂક રોવન બ્લન્ટ નામના અંગ્રેજે પોતાના 'મારી ડાયરી' નામના પુસ્તકમાં ૧૯૦૬ના અરસામાં ગોખલે અને લાલાજીની સાથે તેને થયેલી મુલાકાતનું વર્ણન આપ્યું છે. એ બંનેના વિશે એણે બહુ કઠોર રીતે લખ્યું છે. અને બંનેને જાણ ફૂંકી ફૂંકીને પીનારા અને હકીકતનો મુકાબલો કરતાં ડરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે. આમ ખતાં લાલાજીએ બીજા હિંદી નેતાઓના કરતાં તો હકીકતોનો વધારે બહાદુરીથી મુકાબલો કર્યો હતો એમ કહી શકાય. બ્લન્ટે આ મુલાકાતની જે જાપ આપી છે તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આપણાં રાજકોજ અને આપણા નેતાઓનો કસ તે વેળા કેટલો ઊતરી ગયો હતો, અને એક શક્તિમાન અને અનુભવી પરદેશીના મન ઉપર તેની કેવી અસર થઈ હતી. પણ ૬૪ વર્ષમાં તો બધો રંગ બદલાઈ ગયો હો

લાલા લાજપતરાય અસહકારનો વિરોધ કરવામાં એકલા જ ન હતા; તેમની સાથે મોટામોટા નામાંકિત ચોક્કા પણ હતા, બહુકે તે વેળાના બધા જ જૂના મહાસભાના નેતાઓએ ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધી દલના નેતા દેશમંદુ દાસ હતા, — ઠરાવની પાછળ જે વૃત્તિ રહેલી હતી તેની તેઓ વિરુદ્ધ હતા એ કારણે નહિ જ, કારણ તેઓ તો ઠરાવના કરતાં પણ આગળ જવાને તૈયાર હતા — પણ તેઓ નવી ધારાસભાના બહિષ્કારની વિરુદ્ધ હતા તે કારણે.

જૂના અગ્રગણ્ય નેતાઓમાંથી તે વેળા ગાંધીજીને પડખે લીધા રહેનાર મારા પિતા એકલા જ હતા. આમ કરવું એ તેમને માટે સહેલી વાત ન હતી. પોતાના જૂના સાથીઓ જે વાંધાઓને લીધે વિરોધ કરવાને પ્રેરાયા હતા તે વાંધાઓ તેમને પણ લાગ્યા હતા અને તેની તેમના મન ઉપર અસર પણ સારી પેઠે થઈ હતી. ન્યાં પોતાની હમેશની કાર્યપદ્ધતિથી કામ લેવું સમભગ અશક્ય હતું એવા અપરિચિત પ્રદેશમાં અંપલાવવા પહેલાં, પોતાના સાથીઓની જેમ તેઓ પણ અચકાયા હતા. પણ ન્યાં કાંઈ પણ સંગીન કાર્ય હોય ત્યાં તેઓ અચૂક રીતે આકર્ષાતા, અને આ નવી સચનામાં અવશ્ય સ્પષ્ટ કાર્ય કરવાપણું રહેલું હતું જ, પછી ભલેને તે તેમના પોતાના વિચારને અનુકૂળ છેક ન હોય. પણ નિશ્ચય કરતાં તેમને લાંબો વખત લાગ્યો. ગાંધીજી અને દેશમંદુ દાસની સાથે તેમણે લાંબી વાતો કરી. તે વેળા દાસ અને મારા પિતા એકબીજાની સાથે બહુ સંબંધમાં આવતા, કારણ બંને મુદ્દસસલા એક મોટા કેસમાં સામસામે રોકાયા હતા. બંને આખા પ્રશ્ન પ્રત્યે એક જ દૃષ્ટિથી જોતા, પણ ઉવટના નિર્ણયમાં તેમની વચ્ચે જરાક મતભેદ હતો. પણ એ જરા જેટલો મતભેદ ખાસ મહાસભા વખતે મૂળ ઠરાવ વિષે સામસામી આજી ઉપર તેમને રાખવાને પૂરતો હતો. ત્રણ મહિના પછી તેઓ પાછા નાગપુર મહાસભામાં ગયા, અને ત્યાર પછીથી તેઓ સાથે મળીને જ કામ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાની વધારે ને વધારે નિકટ આવવા લાગ્યા.

કલકત્તાની ખાસ મહામલા પહેલાંના તે દિવસોમાં હું પિતાને બહુ ઓછો મળી શકતો, પણ જ્યારે જ્યારે હું તેમને મળતો ત્યારે ત્યારે અમદાવાદના પ્રશ્નની માથે તેમનું મતત મથન ચાલી રહેતું હું જોઈ શકતો. પ્રજા રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તો વિચારવાનો હતો જ, પણ તે ઉપરાંત પોતાની અંગત દષ્ટિએ પણ તેમને તે વિચારવાનો હતો. અસહકાર કરવો એટલે વકીનાત માવ બધ કચી, અસહકાર કરવો એટલે પૂર્વજીવનને તિલાંજલિ આપી તેમાં નવો પથદો કરવો. જ્યારે માણસ લગભગ સાકીમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી ઉપર હોય ત્યારે આ દોષ મહેતી વાત ન કહેવાય. ત્યારે જૂના રાજકીય સાથીઓને, ધધાને, અનેક કાળના મધાર્થ જયેના મામાનિક જીવનને, અને ગ્રેગીકરણીની અનેક ખર્ચા ટેવોને તિલાંજલિ આપવાની હતી. નાણાંની દષ્ટિએ પણ વિચાર્યા વિના ચાલે એમ ન હતું, કાગળ ધધામાથી થતી કમાણી માવ બધ થાય તે રહેણીનું ધોગ્ય પણ તેમણે ઉનાગવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ હતું.

પણ તેમની શુદ્ધિ, તેમનું કિંડુ સ્વાભિમાન તેમનું માનીપણ — આ બધાથી ગ્રેગઈને તેઓ એક એક કદમ આગળ લેતા ગયા, અને છેવટે નવી દિલચાલમાં સંપૂર્ણપણે ઝપનાવ્યું. પન્નમનો હત્યાકાંડ અને તે પછીના પ્રકરણમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી ઘટનાઓએ તેમનામાં પ્રોપનો જે દાવાનળ સજાગાવ્યો હતો તે પ્રગટ થયે જ છૂટકો હતો, ત્યાં થયેલા અત્યાચાર અને અન્યાયનું જ્ઞાન અને રાષ્ટ્રીય અપમાનથી થતી તીવ્ર વેદના બીજી રીતે પ્રગટ થઈ શકે એમ ન હતું. પણ કેવળ આવેશની આધીમાં તેઓ તણાઈ જાય એવા ન હતા. વકીનની ઘડાયેલી વિચારપદ્ધતિ વડે તેમની શુદ્ધિએ લાભાલાભની પૂરેપૂરી મણતરી કરી લીધી ત્યાર પછી જ તેમણે અતિમ નિર્ણય કર્યો અને ગાંધીજીની માથે તેમની નડતમાં તેઓ જોડાયા.

ગાંધીજી પ્રત્યે વ્યક્તિ તરીકે તેઓ આકર્ષાયા હતા અને આ પણ તેમના નિર્ણયમાં એક કારણ હતું જે માણસ તેમને ન ગમતો હોય તેની સાથે તે ગાઢ સાથી તો થઈ શકે એમ હતું. જ નહિ, કારણ તેમના ગમા અણગમા બહુ ઉઘ્ર હતા. પણ તેમની એક અજળ જોડી હતી — એક સાધુ, સચ્ચી, ધર્મનિષ્ઠ માણસ,

કીર્તિના ઝગઝગાટને અને શરીરના ભોગોને દેખ્યા ત્યાંથી ડામીને જીવન ગાળનાર, બીજા કંઈક વિલાસી, જીવનને માણનાર અને જીવનના અનેક ઝગઝગાટમાં આનંદ લેનાર, અને પરલોકમાં શુ યશે તેની કશી પરવા વિના આ લોકમાં વિચરનાર. માનસિક પૃથક્કરણની ભાષામાં કહું તો અતર્ક્ય અને બહિર્તર્ક્ય એવી બે વ્યક્તિઓની એ જોડી હતી અને જતા જતેને સાધનાગ સામાન્ય બધેના પણ હતા, મનગમતા સામાન્ય વિષયો પણ હતા — જેથી બંને એકબીજા તરફ ખેંચાયા, અને પાછળના વર્ષોમાં જ્યારે તેમના રાજકાજ જુદા પડ્યા ત્યારે પણ બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી ટકી રહી

વોલ્ટર પેટર નામના અંગ્રેજ માક્ષરે પોતાના એક પુસ્તકમાં આવી જિન્ન પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓનું કેવી રીતે બંને છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. — સાધુ અને શોખીન જિન જિન મિદુએથી નીકળી જિન જિન માર્ગ લઈ એક ધાર્મિક વૃત્તિવાળો અને બીજો ધર્મચલ્ય વૃત્તિવાળો હોવા છતાં, ઘણીવાર તેઓ કેવળ વ્યવહારરત માણસને સમજી શકે છે તેના કરતા બંને એકબીજાને વવારે સમજી શકે છે, અને ટટલીક વાગ એકબીજાને સ્પર્શે છે — એનું કારણ એ છે કે, બંનેની દષ્ટિ સ્પૃહા નહોતા, સૂક્ષ્મ અને વિચારપૂર્ણ હોય છે

કતકત્તાની મહામહાથી રાજકાજમાં ગાંધીયુગ સર થાય છે, અને વચગાળાનો થોડો સમય જ્યારે ગાંધીજીએ અલગ ખમી જૂંઈ દેશનું ઘસ અને મારા પિતાના નેતૃત્વ નીચે ચાલતી 'સ્વરાજ પાર્ટી'ને સમજૂમિ રાક્ષા દીધી તે સમય બાદ કરીએ તો આજ સુધી એ યુગ ચાલુ છે મહામહાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું. વિભાવતી પોશાક અને કાપડ અદ્વય થયું અને કેવળ ખાદી જ જોવામાં આવતી, પ્રતિનિધિઓ દ્વે મધ્યમવર્ગના નીચના ભાગમાંથી આવવા લાગ્યા, અને મહામહાવાદીનું વિશિષ્ટ નામ તેમણે મેળવ્યું, મહાસલામાં ભાષા ધીમેધીમે હિંદુસ્તાની, અને ઘણીવાર તો જે પ્રાંતમાં મહાસલા જરાતી તે પ્રાંતની ભાષા જોતાવા લાગી, કારણ ઘણા પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજી જાણતા નહિ, અને ગાંધીય કાર્યમાં પગદેશી ભાષા વાપરવા સામે અણગમો વધતો જતો હતો;

અને મહાસભાની બેઠકોમાં નવું જીવન, નવો ઉત્સાહ, અને નવી ધગશ દેખાવા લાગ્યાં.

કલકત્તાની મહાસભા પૂરી થયા પછી ગાંધીજી ‘અમૃતઅઝાર પત્રિકા’ના સંપાદક શ્રી. મોતીલાલ ઘોષ જેઓ મરણપથારીએ પડેલા હતા તેમને મળવા ગયા. હું તેમની સાથે ગયો હતો. મોતીલાલજીએ ગાંધીજી અને તેમની દિલ્લયાલને આશીર્વાદ આપ્યા, અને પોતાને વિશે બોલ્યા; ‘હું તો હવે પરલોકમાં જઈ’ છું; એ લોક ગમે ત્યાં હોય, મને એટલી ખાતરી છે કે હું એવા લોકમાં જઈ’ છું કે જ્યાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નામનિશાન નથી.’ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જનજાતી આખરે એઓ છૂટયા!

કલકત્તાની મહાસભામાંથી પાછા ફરતાં હું ગાંધીજીની સાથે શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને તેમના અતિશય પ્રેમાળ મોટાભાઈ બડોદાદાની મુલાકાતે ગયો. અમે ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યા, અને મને યાદ છે કે ચાર્લી એન્ડ્રૂઝે મને તે વેળા કેટલીક ચોપડીઓ આપી જે મને અતિશય ગમી અને જેની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ. એ પુસ્તકો આફ્રિકાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ‘કરેલું આર્થિક નુકસાન વર્ણવનારાં હતાં. આમાંના એક — મોરેલના ‘બ્લેક મન્સ બર્ડન’ — ની મારા ઉપર ઊંડી છાપ પડી.

આ અરસામાં અથવા તો થોડા વખત પછી સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે હિંદુસ્તાનને માટે “ઈંડીપેન્ડન્સ” (પૂર્ણસ્વરાજ્ય)ની હિમાયત કરનારો એક લેખ લખ્યો. એનું નામ હું ધારું છું કે આ હતું: ‘પૂર્ણસ્વરાજ્ય — આજે જ જોઈએ’. પ્રોફેસર સીક્ષીના હિંદુસ્તાન વિષેના લેખોને આધારે રચાયેલો આ એક ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ હતો, અને એ પૂર્ણસ્વરાજ્યને માટે એક લાજવાખ * કેસ રજૂ કરતો હતો એટલું જ નહિ પણ અમારા હૃદયની ગૂઢતમ લાગણીનો આદર્શ હતો. અમારા અંતરની ઊંડી ધગશો અને

* ‘લાજવાખ’ એટલે જેનો જવાબ આપી ન શકાય એવો; એજવાબ એટલે જવાબદારીના બાન વગરનો; બેકાલદા એટલે કાયદાથી વિરુદ્ધ. ખાકાચદા એટલે કાયદેસર ‘લા’, ‘બે’, ‘બા’, એ ઉપસર્ગોના આમ ઉર્દૂમાં બહુ છટપટી ઉપયોગ થાય છે, અને આપણે એ ઉપયોગ અનુકરણ કરવા જેવો છે. — બા. કં.

અમારા અસ્પષ્ટ અભિલાષો એમની સરળ અને સાચા દિલમાંથી નીકળતી વાણીમાં સ્પષ્ટ રૂપ લેતા લાગતા હતા. એમણે લખ્યું હતું તેમાં કરી આર્થિક ભૂમિકા નહોતી કે સમાજવાદ નહોતો; એમાં તો હતો શુદ્ધ અને સરળ રાષ્ટ્રવાદ—હિંદુસ્તાનની અપમાનની લાગણી અને એમાંથી મુક્ત થવાની તેમજ અમારી ચાલુ અધોગતિ દૂર કરવાની આકરી ધાલાવેલી એમાં દેખાતી હતી. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ જેવા એક પરદેશી અને હિંદુસ્તાનની ઉપર રાજ્ય ચલાવનારી કામના માણસ આપણા ઊંડા અંતરની એ ધાલાવેલી પ્રગટ કરી શકે એ આશ્ચર્યકારક હતું. સીલીએ ધણી વરસ ઉપર લખ્યું હતું તેમ અસહકાર એટલે બીજું કંઈ નહિ પણ “પરદેશીને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવી એ શરમભરેલું છે એ ભાવના.” અને આના ઉપર એન્ડ્રૂઝે આ પ્રમાણે ભાષ્ય કર્યું હતું: “ભયંકર રોગમાંથી એક જ ઉપાય હતો, તે એ કે ભારતના અંતરમાંથી તીવ્ર ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવો. આવા ખળભળાટને માટે સુરંગનો દારૂગોળો ભારતના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. એ લોન, બેરો, ગ્રાંટ, છૂટછાટો કે ઢંઢેરા જેવાં બાહ્ય સાધનોથી ન થઈ શકે. એ અંતરમાંથી પ્રગટવો જોઈએ. આ કારણે બ્યારે ખરેખર આવા અંતરના ઊંડાણમાંથી એની સુરંગ ફૂટી ત્યારે એક અસલ્ય યોગ્યમાંથી મન અને આત્મા મુક્ત થતો હોય અને જે અતીવ આનંદ થાય તેવો આનંદ મને થયો. આ સુરંગ એટલે બીજું કંઈ નહિ પણ ભારતના હૃદયમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ફૂકેલો મંત્ર—‘આત્મા થાઓ! ગુલામ મટો!’ ભારતના હૃદયે આનો તરત જવાબ આપ્યો. એકાએક ભારતનાં બંધનો છૂટ્યાં અને સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ ખુલ્લો થયો.”

આ પછીના ત્રણ મહિનામાં આખા દેશમાં અસહકારની ભરતી ચડતી ગઈ. નવી ધારાસભાઓની ચૂંટણીનો બદ્ધિકાર કરવાની હાકલને બદલું મુંદર જવાજ મળ્યો. ધારાસભામાં કોઈ પણ જાણુને જતા અટકાવવાનું તો બની શકે એમ ન હતું એટલે એવી રીતે હાકલ કરીને ધારાસભા ખાલી રાખવાપણું ન હતું. બોખા જેટલા માણસો પણ મત આપીને કોઈ પણ જાણુને ચૂંટી

શે, અને તેમ ન થાય તો પણ એક જણ જોયો યાય અને તેની સામે કાઈ ન જોયો યાય તો તે ચૂંટાયેલો જાહેર થાય. પણ મત આપનારાઓના મોટા ભાગે મત ન આપ્યા, અને દેશે પોકારી પોકારીને જાહેર કરેલી ઇચ્છાને માન આપનારા કાઈ પણ જણ ઉમેદવાર તરીકે જોયા ન થયા. મત નોંધાવાને દિવસે સર વેલેન્ટાઈન શિરોલ અસ્લાહાબાદમાં હતો, તે મત નોંધવાને માટે જોવા કરેલા દરેક માંડવા ઉપર જઈ આવ્યો, અને બહિષ્કારની સંજ્ઞાથી તે આશ્ચર્યચકિત થયો. અસ્લાહાબાદથી ૧૫ માઈલ દૂર એક ગામડામાં માંડવો હતો ત્યાં તો એક પણ મત નોંધાયો ન હતો. આ પોતાના અનુભવોનું વર્ણન એણે હિંદુસ્તાન વિશેના પોતાના એક પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

શ્રી. ચિત્તરંજન દાસ અને ખીજાઓએ કલકત્તાની એક વખતે આ બહિષ્કારની ઉચિતતા વિશે સંકા જતાવી હતી, પણ તેમણે મહાસભાના નિર્ણયને માન આપ્યું. ચૂંટણીએ પતી ગઈ એટલે મતભેદનું એ કારણ જોડી ગયું, અને મહાસભાની ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી નાગપુરની સામાન્ય બેઠક વખતે જૂના અને નવા સૌ મહાસભાનેતાઓ અસહકાર વિષે એકત્ર થયા. અત્યાર સુધી જે સંજ્ઞા મળી હતી તેથી જ અનેક સંકા કરનારા અને દીલા માણસોને અસહકારની યોગ્યતા વિશે ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

પણ કેટલાક જૂના નેતાઓ કલકત્તાની મહાસભા પછી ખરી પડ્યા. આમાં એક લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ મહમદઅલી ઝીણા હતા. સરોજિની નાયડુએ એને “હિંદુમુસ્લિમ એકતાના એક્ષમી” કહ્યા હતા, અને મુસ્લિમ લીગને મહાસભાની નજદીક લાવવામાં એમણે જૂલકાળમાં ઠીક લાગ લગવ્યો હતો. પણ મહાસભામાં થયેલા નવા ફેરફારો — અસહકાર, અને મહાસભાને વધારે લોકપ્રિય અને આમર્શની પ્રતિનિધિ, બનાવનાર નવું બંધારણ — એમને બિલકુલ પસંદ ન હતાં, એમનો મતભેદ રાજકીય હતો, પણ રાજકીય મતભેદથી જ એ મહાસભામાંથી નીકળ્યા એમ ન હતું. કારણ મહાસભામાં હજી ઘણા લોકો એવા હતા કે જેઓ રાજપ્રકરણમાં એમના જેટલા પણ આગળ વધેલા ન હતા. પણ નવી મહાસભામાં રહેવું એ એમના સ્વભાવને જ

રુચે એમ ન હતું. હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરાવવાની માગણી કરનારા ખાદીધારી ટોળામાં એમને અડવું અડવું લાગતું. લોકોનો ભીરોતો ઉત્સાહ એમને ટોળાંઓને ચડેલી એક પ્રકારની વાર્ષ લાગતી. એમની અને હિંદી આમવર્ગની વચ્ચે એટલો બેદ હતો કે જેટલો લંડનની ધમારતોવાળા આફલાતૂન મહોદ્વાઓ અને કાદવનાં ખૂંપડાંવાળાં હિંદનાં ગામડાં વચ્ચે હતો. એક વાર ખાનગી વાતમાં એમણે કહેલું કે મહાસભામાં કેવળ મેટ્રિક થયેલાઓને જ લેવા જોઈએ. આ સૂચના એમણે ગંભીરપણે કરી હતી કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ એ એમના સામાન્ય દષ્ટિબિંદુને અનુરૂપ હતી. આમ એ મહાસભામાંથી ખસી ગયા, અને હિંદી રાજપ્રકરણમાં એકલા એકાકી જેવા થઈ ગયા. અને પાછલાં વર્ષોમાં તો દુઃખની વાત એ છે કે હિંદુમુસ્લિમ એકબીજા એ જૂના એલચી, કદર કામવાદી મુમક્કમાન પ્રગતિવિરોધીઓની સાથે ભળી ગયા.

મધ્યમમાર્ગી નેતાઓને તો જાણે મહાસભાની સાથે કશી લેવાદેવા જ ન હતી. તેઓ મહાસભાથી દૂર રહ્યા એટલું જ નહિ પણ સરકારની માથે ભળી ગયા, નવા મુધારા પ્રમાણેના રાજ્યતંત્રમાં પ્રધાનો બન્યા અને મોટા અમલદારો બન્યા, અને અસહકાર અને મહાસભાની સામે, લડવામાં સરકારને મદદ કરી. તેમને તો જે જોઈતું હતું તે બધું લગભગ મળી ગયું હતું, થોડા મુધારા તો આપવામાં આવ્યા જ હતા, એટલે તેમને હવે કશી ચળવળ કરવાની જરૂર જ રહી ન હતી. દેશ ન્યારે સડતથી ખળભળી રહ્યો હતો અને વધારે ને વધારે ક્રાંતિકારી થતો જતો હતો ત્યારે આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ ઉઘાડી રીતે ક્રાંતિના વિરોધીઓ, સરકારનું એક અંગ, બનતા જતા હતા. લોકોની સાથે તેમનો સંબંધ માવ તૂટી ગયો હતો, અને તેમને લોકોના પ્રશ્નો સરકારી રીતે જોવાની ટેવ પડી; એ ટેવ આજ સુધી ચાલુ જ રહી છે. તેમનો પક્ષ ખરી રીતે પક્ષ જ ન રહ્યો, તેઓ તો માત્ર થોડાં મોટાં શહેરોમાં કોઈના પણ પ્રતિનિધિ નહિ એવા નેતાઓ રહ્યા. શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી સામ્રાજ્યના એલચી બન્યા, બ્રિટિશ સરકારની માગણીથી તેઓ અનેક બ્રિટિશ વસાહતોની તેમજ

અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં મહાસભાની અને પોતાના દેશબંધુઓની, સરકારની સામે તેઓ જે લડત ચલાવી રહ્યા હતા તે માટે સખત ટીકા કરી.

અને છતાં આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ નિશ્ચિંત હતા એમ તો ન જ કહી શકાય. પોતાના લોકોમાંથી સાચું અલગ પડી જવું, અને ત્યાં કશો વિરોધ ન દેખાતો હોય કે સંભળાતો હોય ત્યાં વિરોધ જોવો અને સંભળવો એ કાંઈ આનંદની વાત તો નથી જ. લોકોની પ્રચંડ જાગૃતિ યદ્યપિ રહી હોય ત્યાં જાગૃતિના વિરોધીઓને લોકો શેના જ સહન કરે? — જો કે ગાંધીજીની વારંવાર નીકળતી ચેતવણીને લીધે અસહકાર તેના વિરોધીઓને માટે ખીજ સંજોગોમાં થયો હોત તેના કરતાં વધારે સૌમ્ય અને સહનશીલ રહ્યો હોતો. આમ છતાં પણ વાતાવરણ જ એવું બન્યું હતું કે જેથી લડતના વિરોધીઓ ગૂંચળાઈ જતા અને લડતને ટેકા આપનારાઓ નવજીવન, નવચેતન અને નવશક્તિથી ઊભરાતા. પ્રચંડ લોકજાગૃતિ અને સાચી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની સદા આવી બેવડી અસર થાય જ છે: આમવર્ગને અથવા આમવર્ગની સાથે ઊભા રહેનારાઓને એથી ઉત્તેજન મળે છે, તેમનું વ્યક્તિત્વ બહાર આવે છે; અને વિરોધીઓનો વિકાસ દબાઈ જાય છે અને તેઓ ગૂંચળાય છે.

આ કારણે કેટલાક લોકો અસહકાર વિશે ફરિયાદ કરતા કે તેમાં અસહિષ્ણુતા છે અને તે વિરુદ્ધ મત દાખવી દઈ, મત અને કાર્યની એક પ્રકારની જડ એકતા ઉત્પન્ન કરવા માગે છે. આ ફરિયાદમાં સત્ય તો હતું, પણ સત્ય એ હકીકતમાં રહેલું હતું કે અસહકાર એ એક આમવર્ગની પ્રવૃત્તિ હતી, અને એના નેતા એક એવા પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા કે જેમના તરફ હિંદુસ્તાનના લાખો લોકો ભક્તિથી ઊભરાતા. એથી વધારે સારું સત્ય આમવર્ગની ઉપર થયેલી તેની અસરમાં જોવામાં આવતું હતું. આ લડતને પરિણામે આમવર્ગે મુક્તિનું એક અપૂર્વ ભાન અનુભવ્યું, એક જખરદસ્ત બોલ્ને ઉતારીને ફેંકી દીધો હોય એવું ભાન અનુભવ્યું. જે ભયથી તેઓ આજ સુધી દબાઈ રહ્યા હતા તે ભય ક્યાંયે જોડી મયો, તેઓ દટાર થયા,

અને માથું ઊંચું રાખી ચાલવા લાગ્યા. દૂરનાં બગીચામાં પશુ લોકો મહાસભા અને સ્વરાજ્યની (નાગપુર મહાસભાએ સ્વરાજ્યનું બેચ ઠરાવ્યું હતું) અને પંચગની ઘટનાઓની અને ખિત્તાઈતની વાતો કરવા લાગ્યા, પણ ઘણાંખરાં ગામડાંઓમાં ખિત્તાઈતનો અર્થ મોકો વિચિત્ર કરતા. ઉર્દૂ શબ્દ “ખિત્તાઈ”નો અર્થ વિરુદ્ધ, એટલે લોકો સમજ્યા ‘ખિત્તાઈત’ એટલે સરકારની વિરુદ્ધની દિશામાં તો એ પોતાની આર્થિક ફરિયાદોની ચર્ચા તો અવરથ કરતા જ. અસંખ્ય સભાઓ અને પરિષદોથી તેમને પુષ્કળ રાજકીય શિક્ષણ મળી રહ્યું હતું.

મહાસભાના કાર્યક્રમમાં માનનારા અને તેને માટે કાર્ય કરનારા ૧૯૨૧ના વર્ષ દરમિયાન એક પ્રકારના નશાથી ચકચૂર રહેતા. અમારામાં એક પ્રકારનો અજ્ઞ તરવરાટ, આશાવાદ અને ઉત્તેજકર ઉત્સાહ ઊભરાતો. કોઈ કાર્યને માટે બેખ લીધેલા પુરુષનો આનંદ અમે અનુભવતા. શંકા કે સંશયથી અમે કદી ન મૂંઝાતા; અમારો માર્ગ અમારી આગળ ખુલ્લો દેખાતો અને કોઈના ઉત્સાહથી ઉત્તેજન મેળવતા તો કોઈને ઉત્તેજન આપતા અમે બેરોકટોક કૂચ કરી રહ્યા હતા. કદી ન કરેલો એવો સખત પરિશ્રમ અમે કરતા, કારણ અમે જાણતા હતા કે સરકારની સાથે અથડામણ તુરત જ આવવાની છે અને અમને પકડી લેવામાં આવે તો પહેલાં અમારે જેટલું થઈ શકે એટલું કરી બતાવવું હતું.

આ બધા ઉપરાંત અમે એક પ્રકારની મુક્તિનું ભાન અનુભવતા, અને એને વિષે અભિમાન અનુભવતા. દબાઈ મચેલા હોવાની અને હતાશતાની જૂની લાગણી સાવ નબટ થઈ હતી. કાયદાની ચૂંચાળમાં ન આવવાને માટે એકબીજાના કાન કરડાને અથવા તો ગોળગોળ લાપા બોલીને સંતોષ માનવાપણું રહ્યું નહોતું. જે હૃદયમાં આવ્યું તે બોલતા અને ઝડેઝોક તેનો પોકાર કરતા. પરિણામની અમને શી પડી હતી? જેલ? જેલ તો અમારે જોઈતી હતી; જેલ જવાથી તો અમારી લડતને મદદ મળશે એમ અમે માનતા હતા. અમારી આસપાસ જે અસંખ્ય જાસૂસો અને ગુપ્તચરો ભ્રમ્યા કરતા અને પાછળ પાછળ ફરતા તે બિચારા સાવ દબાપાત્ર બની ગયા હતા. કારણ

કે અમારે વિશે કશું ગુપ્ત તેમને જાણવાપણું કે જોવાપણું રહ્યું ન હતું. અમારી બાજુ તો માત્ર ખુલ્લી ગાંઠ ગઈ હતી.

તેજતેજતામાં હિંદુસ્તાનની સૂરત બદલી નાંખનારું, અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય દિનપ્રતિદિન નિકટ લાવનારું મંદળ ગંજકીન કાર્ય અમે કરી ગયા છીએ એવો મંતોય તો અમને હતો જ, પણ અમારું ધ્યેય અને અમારા સાધનો અમાગ વિરોધીઓના કરતા વધારે શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ છે એવી ખુમારી અમે મનમાં ગણતા. અમાગ નેતા વિશે અને લડતની તેમણે ધડેલી અપૂર્વ રીત વિશે અમે અભિમાન લેતા, અને એવી ગીત વાપરવાથી જ અમે જાણે હારે માધુ બની ગયા હોઈએ એમ ધડીવાર માનના અશાંતિમાં, અને અમે એ અશાંતિના ઉપાદ્રક હતા છતાં પણ તેમાં એક પ્રકારની અતંત્રી શાંતિ અનુભવતા.

અમારો પારો ચડતો જતો હતો તેમ મગકારનો ઉતરતો જતો હતો. મગકારને શું બની ગયું છે તેની ખાતર નહોતી પડતી, હિંદુસ્તાનમાં તેના હમેશના અનુભવની જૂની દુનિયાની ઇમારત જાણે પકુ પકુ થઈ ગઈ હતી જ્યાં જોઈએ ત્યાં અન્યાય, અપમાનનો મુકાબલો કરવાનો જુસ્સો નજરે પડતો હતો, આત્મ-વિશ્વાસ અને નિર્ભયતા નજરે પડતા હતા, અને ઇંગ્લેન્ડના જે મોટા સ્તંભ ઉપર હિંદમાં બ્રિટિશરાજ નબી રહ્યું છે તે સ્તંભ હચમચી રહેયો દેખાતો હતો. દમનનીતિ જ્યાં સુધી નાના પાયા ઉપર હતી ત્યાં સુધી તો લડતને બગ જ મળતું જતું હતું, અને મોટા ધુરંધરોને પકડતા મરકાર બહુ અચકાતી હતી રખેને કાંઈ ભયાનક પરિણામ આવે તો! હિંદી સિપાઈઓ વફાદાર રહેશે ખરા કે? પોલીસ બધા હુકમનો અમલ કરશે કે? મને ૧૯૨૧ના ડિસેબરમાં વાઈસરોય લોડ્સ રિડિંગે કહ્યું હતું તેમ, સરકાર “ગૂચાઈ હતી અને મૂઝાઈ હતી.”

સને ૧૯૨૧ના ઉનાળામાં જુક્ત પ્રાંતની સરકારે એના જિલ્લા અમલદારોને એક મળનો સરકયુવર (પરિપત્ર) ગુપ્ત રીતે પહોંચાડ્યો હતો. આ સરકયુવર પાછળથી એક જાપામાં પ્રગટ થયો હતો. આમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એ દુ ખદ વાત છે

કે હંમેશાં પ્રથમ પગલું શત્રુ લે છે (શત્રુ એટલે મહામત્રા); આ પછી એ સરકયુક્તમાં પ્રથમ પગલું સરકાર પક્ષે ક્વે રીતે લેવું તેને માટે વિવિધ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ સૂચનામાં 'અમન' સભા નામની પેલી હાસ્યજનક સંસ્થાઓ બનાવવાની સૂચના એ એક હતી. એમ મનાવું હતું કે અસહકારનો મુકાબલો કરવાની આ ખાસ રીત એ મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોની સૂચનાથી સ્વીકારવામાં આવી હતી.

અનેક બ્રિટિશ અમલદારો હિંમત હારવા લાગ્યા હતા, તેમના ઉપર ભારે બોલો આવી પડ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન વધતા જતા વિરોધ અને સરકારની સત્તાની અવગણનાનું વિશાળ વાદળ સરકારી હિંદુસ્તાનને ઝળે ઢાંકી દેતું હતું અને તેમ છતાં તેની શાંત કાર્યપ્રણાલિને લીધે તેને બળજબરીથી દાબી દેવાને માટે એકે બારી, બહાનું કે મંદિ મળી શકતી નહોતી. સામાન્ય અંગ્રેજ અહિંસાની પ્રામાણિકતામાં માનતો ન હતો; તેને એ બધું પાખંડ લાગતું, તે એમ માનતો કે એ કહેવાતી અહિંસાની પાછળ કોઈ એવું જાનરલન કાવતરું રહેતું છે કે જે કોઈ દિવસ ખુનામરકી સાથે શાંતી નીકળ્યા વગર નહિ રહે. પૂર્વ એ મહા વિચિત્ર પ્રદેશ છે, અને તેની બજારોમાં અને સડકોની ગલીઓમાં હંમેશાં શુભ કાવતરાં રચાતાં રહે છે એવી સામાન્ય માન્યતામાં બાળપણથી જ જીઠરેલો અંગ્રેજ આ ગૂઢતાનાં ધામો મનાતા પ્રદેશોને વિષે કશું પ્રામાણિક કદખી શકતો જ નથી. પૂર્વના મિયારા સીધા, સાદા, કશીયે ગૂઢતા વિનાના મનુષ્યને સમજવામાં એ કદી પ્રયત્ન કરતો નથી. તેનાથી તે દોઢ ગાઉ દૂર રહે છે, તેને વિષેના વિચારો તે જાસૂસો અને શુભમંડળો વિષેની વાર્તાઓમાંથી મેળવે છે, અને પછી પોતાના કદપનાના ઘોડાની લગામ છોડી મૂકે છે. આ જ કારણે પંજાબમાં ૧૯૧૬ના એપ્રિલના આરંભમાં અમલદારો અને અંગ્રેજ લોકો એક અચાનક ભયથી અકળાઈ ગયા હતા. ન્યાં ત્યાં જોખમ, ભયાનક ખુનામરકીઓથી ભરેલો એક સર્વવ્યાપી બગવો, જોઈ રહ્યા હતા અને આને પરિણામે કોઈ પણ ઉપાયે આત્મરક્ષણ કરવાના આપોઆપ સૂઝેલા વિચારશૂન્ય પ્રયત્નથી તેમણે એક ભયાનકતાનું વાતાવરણ પેદા કરી લીધું હતું. અમૃતસરના

જલિયાંવાલા બાગ અને પેટે આવવાની મળી એ આ લયનકેતાના નમૂનામાત્ર હતા.

૧૯૨૧નું વર્ષ એ ભારે ગ્રામીણ વર્ષ હતું. અમલદારોને પગવનારી, અકળાવનારી અને નાહિમત કરનારી અનેક ઘટનાઓ બનતી હતી. જે બનતું હતું એ બધું ખગળ તો હતું જ, પણ કલ્પના એથી વધારે લયનક વસ્તુની ચતી. નિઃકુશ કલ્પનાનો એક નમૂનો મને યાદ આવે છે મારી બહેન સ્વરૂપના કમ્પની તિથિ, પચાગ જોઈને, યોગ્ય મુદ્દત તપાસીને, દસમી મે રાખવામાં આવી હતી. ગાંધીજી અને અલીભાઈઓ અને બીજા અનેક મહાસલાવાદીઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમની અનુકૂળતાની ખાતર એ જ અરસામાં અધ્યાદ્યાદમાં મહા-સલાના કાર્યવાહક મડળના સભ્યોની બેઠક રાખી હતી સ્થાનિક મહાસલાવાદીઓને બહારના પ્રસિદ્ધ નેતાઓની હાજરીનો લાભ લેવો હતો, એટલે તેમણે આસપાસના ગામડાઓમાંથી ઢગલાબધ ખેડૂતો આવશે એવી આશાથી જિલ્લાની પગિષ્ઠ મોટા પાયા ઉપર ગોઠવી હતી. આ બેઠકો અને પરિપક્વે લીધે અનાદ્યામાદમાં સારી પેઠે ધમાલ અને ખળભળાટ મચ્યો હતો કેટલાક લોકોના મન ઉપર આની અજબ અસર થઈ હતી એક દિવસ મારા એક બેરિસ્ટર મિત્રે મને ખબર આપી કે ઘણા અંગ્રેજ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે અને શહેરમાં કંઈક ભારે નવાજૂતી થશે એમ ધારી બેઠા છે. તેઓ પોતાના હિંદી નોકરોનો પણ વિશ્વાસ ન રાખતા અને ગજવામાં રિવોલ્વરો લઈને ફરતા હતા. એવી વાત પણ એક કાનેથી બીજે કાને મંલજાતી કે જરૂર પડે તો અસ્લાહાબાદમાં વસતા તમામ અંગ્રેજોને સ્લાય આપવાને માટે અસ્લાહાબાદનો કિસ્બો તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અહિંસાના આચાર્ય સ્વયં પ્રયાગના શાલ અને નિદાવશ નગરમાં આવનાર હતા ત્યારે બળવો ચવાની વક્રી શા માટે રાખવામાં આવી હશે? એ વિષે મારી મતિ સાવ મુઝાઈ મઈ હતી. પણ ખુલાસો સીધો હતો ! હિંદુ પચાગ પ્રમાણે મારી બહેનના લગ્નની તિથિ ૧૦મી મેએ આવતી હતી. અકસ્માત એ બન્યો કે એ જ દિવસે એટલે ૧૦મી મેએ ૧૮૫૭માં મેઠમાં બળવો

શાદી નીકળ્યો હતો આ લોકોને એવો ભય પેસી ગયો હતો કે, બગવાના એ દિવસની ઉજવણી તો અમે નહિ કરવાના હોઈએ !

૧૯૨૧માં ખિતારતની હિંદુઓને મહત્ત્વ મળવાને લીધે અનેક મૌલવીઓ અને મુસલમાન ધાર્મિક નેતાઓએ રાજકીય લડતમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. તેમણે લડતને ચોખ્ખો ધાર્મિક રંગ આપ્યો અને તેને લીધે આમ મુમત્તાન વર્ગ ઉપર સારી પેઠે અસર થઈ કંઈ ખામ ધાર્મિક વૃત્તિના નહિ એના અનેક પાશ્ચાત્ય રીતે ગ્રહેનારા મુમલમાનો દાદી રાખતા થઈ ગયા અને જૂના વિચારના મુમલમાનોની ગ્રેણીકળણીને અનુમરવા લાગ્યા. મૌલવીઓની અમર અને ધન્યજ્ઞત નવા વિચારોને લીધે અને દેશ વધારે પાશ્ચાત્ય થતો જતો હોવાને લીધે આજ સુધીમાં ઓઝી થતી જતી હતી, પણ તે પાછી વધવા લાગી અને મુસલમાન આમવર્ગમાં તેમનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો અતીલાઈઓ પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના હતા એટલે તેમણે આ પરિણામ લાવવામાં મદદ કરી અને ગાંધીજીએ પણ મૌલવી અને મૌનાનાઓને અતિશય માન આપીને મદદ કરી

ખરેખર ગાંધીજી તો લડતની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાજુ ઉપર હમેશા ભાર મૂકતા જ જતા હતા એમનો પોતાનો ધર્મ રૂઢિમદ્દ ન હતો પણ જીવનના ઉપર તેમની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે ધાર્મિક હતી, એટલે આખી લડત ઉપર એનું પ્રમુખ પરિણામ થયું અને આમવર્ગ તો એને એક ધાર્મિક પુનરુદ્ધારની દિલ્લયાન જ સમજતો. મહામહાના ધણુખરા કાર્યકર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના નેતાની નકલ કરવાનો અને તેમની ભાષા સુધ્ધા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને આમ છતાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાંના ગાંધીજીના અગ્રમણ્ય સાથીઓ — મારા પિતા, દેશબંધુ દાસ, લાલા લાજપતરાય અને ખીન્ન, સામાન્ય અર્થમાં ધાર્મિક મનુષ્યો તો નહોતા જ, અને તેઓ રાજકીય પ્રસોને રાજકીય કક્ષામાં જ રાખીને વિચાર કરતા તેમના બહુ બાહ્યોત્તેજા તેઓ ધર્મનું નામ પણ ન લેતા, પણ તેમના વચનના કગત તેમણે જે ત્યાગ કયો હતો તેની જ ભારે અમર થતી. જગત જેની બદલ કિંમત કરે છે એવું ધણુ છોડીને તેમણે સાદાર્થ

અહાણુ કરી હતીને ? આ ત્યાગને જ તેઓ એક ધર્મન સિદ્ધ માનતા એટલે આખી લડતને ધાર્મિક પુનરુદ્ધારનું સ્વરૂપ મનાવાર્થ મદદ થઈ.

ગજકાળમા આ ધાર્મિક તત્ત્વો વધવાથી મને કદી કદી મૂઝવણ થતી. મુમલમાનો અને હિંદુઓ બંને તરફથી આ ધાર્મિક વલણ મળી રહ્યું હતું. મને એ જગત પસંદ ન પડતું. મૌલવીઓ, મૌતાનાઓ અને સ્વામીઓ પોતાના જાહેર ભાષણોમા જે એલત્ય તેમાનું ઘણું મને અતિશય દુષ્પદ થઈ પડતું. ઇતિહાસ, અમાજવિદ્યા અને અર્થશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન મને માવ જોઈ લાગતું, અને ફરેક વસ્તુને તેઓ ધાર્મિક રૂપ આપતા તેને લીધે તેઓ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતા ન હતા એમ મને લાગતું. અરે કેટલીક વાર ગાંધીજીના પોતાના વાક્યો પણ મને ખૂંચતા — દાખલા તરીકે તેઓ વારંવાર ગમરાજ અથવા મતયુગ આવવાની વાતો કરતા તે મને ન ગમતું, પણ એ રાક્ષસની મારી શક્તિ ન હતી, અને હું મારા મનને સમજાવી લેતો કે ગાંધીજી એ શબ્દ એટલા માટે વાપરતા કે આમલગને એ પગિચિત હતા અને તેઓ એ શબ્દનો ભાવાર્થ અમજતા. લોકોના હૃદયને પહોંચવાની એમની યામે અજમ કળા છે.

પણ આ વસ્તુઓ વિષે હું બહુ તથામા નહિ પડતો. મારું કામ અને લડતને આગળ ધપાવવાની મારી ઇચ્છાથી હું એટલો ભરેલો હતો કે આવી મને તે કાળે તુચ્છ લાગતી વાતોની હું કશી ફરકર ન કરતો. દેશબાપી લડતમા અનેક જાતના અને જાતના લોકો હોવાના જ, અને જ્યાં સુધી અમારી મુખ્ય દિશા સાચી હતી ત્યાં સુધી ક્યાંક ક્યાંક વમજો અને ખાડાખાખોચિયાં આવે તેની મને ખરવા ન હતી. ગાંધીજીને પોતાને સમજવા બહુ મહેલા ન હતા, ઘણીવાર તેમની ભાષા સામાન્ય આધુનિક માણસને અમજવી લગભગ અશક્ય હતી, પણ અમે માનતા કે તેઓ એક ગદાન અને અત્યંતિમ પુરુષ છે અને તેજસ્વી નેતા છે એમ્હુ જણવા પૂરતું તો અમે તેમને ઓળખતા જ હતા, અને તેમને વિશે વિશ્વાસ હોવાને લીધે અમે તેમને તે કાળ માટે તો કારે પાને સતી કરી દીધી હતી ઘણીવાર અમે મહિમામહે એમની ધૂનો

અને વિચિત્રતાઓની ચર્ચા કરતા, અને અર્થ વિનોદમાં દહેતા કે, સ્વરાજ્ય આવે ત્યારે એ બધું આપણે નહિ ચાલવા દઈએ.

પણ અમારામાંના ઘણા રાજકીય અને જીજ્ઞાસુઓમાં એમની એટલી બધી અસર તો દેતા કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમની અસરથી સાત અસ્પૃશ્યતા ન જ રહ્યા. તેમનો સીધો પ્રભાવ ન પડે પણ ધણીવાર આડકતરી રીતે સારી પેઠે પ્રભાવ પડવા વિના રહેતો નહિ. ધર્મનાં બાજુ ચિહ્નો અને ગમતાં નહિ અને ખાસ કરીને દહેવાના ધાર્મિક માણસો લોકોની શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ કરે એ અને મુશ્કેલ ન ગમતું, છતાં પણ મારું મન ધર્મ તરફ ધીમે ધીમે ટળતું જતું હતું. ૧૯૨૧ની સાલમાં મારું મન ધર્મ તરફ જોડતું વળતું તેટલું મારા બાળપણના દિવસો પછી કોઈ પણ વાર વળતું ન હતું. આમ છતાં હું બહુ નિકટ તો ન જ પહોંચ્યો.

મને ખાસ ગ્રિય દત્તી એ તો અમારી હાલતની અને મત્યાગ્રહની નૈતિક બાજુ. અહિંસાના સિદ્ધાંત વિશે મને-સંપૂર્ણ નિષ્ણા-હતી કે મદાકાળને માટે મેં તે સ્વીકાર્યો હતો એમ તો ન કહેવાય, પણ તેના તરફ હું વધારે ને વધારે આકર્ષાતો જતો હતો અને હું ધીમે ધીમે એમ માનતો થયો કે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં અને હિંદુસ્તાનની મંરુતિ અને પરાપૂર્વની પ્રયાજેતા અહિંસાનો માર્ગ જ અમારે માટે યોગ્ય હતો. રાજકીયને મંકુચિત ધાર્મિક અર્થમાં નહિ પણ વિશાળ અર્થમાં આધ્યાત્મિક કરવાનો વિચાર મને સુંદર લાગ્યો. ઉદાત્ત ધ્યેયને માટે ઉદાત્ત સાધન પણ જોઈએ જ એ શુદ્ધ નીતિનો સિદ્ધાંત હતો એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વ્યવહાર પણ હતો. કારણ કે માધને શુદ્ધ ન હોય તો ધણીવાર ધ્યેય મિલ્લ નથી થતું અને નવા પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે અને કોઈ વ્યક્તિ અથવા દેશના સ્વાભિમાનને માટે આવાં હિંન કે કલુષિત સાધન લેવાં એ અભુગત લાગતું હતું, હિંસુપત બરેલું લાગતું હતું. કીચક વાપરીએ તો તેથી ખરડાયા વિના શી રીતે રહીએ? નીચા વળીએ અથવા નાકલીટી કાઢીએ તો ત્વરાથી અને ચાનથી ફૂચ મારી રીતે કરી શકીએ?

તે કાળે આવા મારા વિચારો હતા. અસહકારની પ્રવૃત્તિથી મારે જે જોઈતું હતું તે મળશે એમ મને લાગતું હતું. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય, દલિતવર્ગના શોષણનો અંત, અને મારા હૃદયને સંતોષે તેવાં અને મારી સ્વતંત્રતાને અખંડ રાખે તેવાં સાધન — આ બધું અસહકારની લડતમાંથી મને મળી રહેતું લાગતું હતું. આમાંથી મને એટલો તો આત્મસંતોષ મળતો કે નિષ્ફળતાના સંભવની પણ મારી આગળ કશી કિંમત ન હતી, કારણ નિષ્ફળતા આવે તે પણ થોડા સમય માટેની હોય. ભગવદ્ગીતાનો આધ્યાત્મિક ભાગ હું સમજતો નહિ કે એના તરફ હું આકર્ષાતો પણ નહિ, પણ ગાંધીજીના આશ્રમની પ્રાર્થનામાં સંધ્યાકાળે બોલાતા શ્લોકો વાંચવા અને ગમતા, કારણ તેમાં માણસને સ્થિરશુદ્ધિ, શાંત અને અસંમૂઢ રહીને ફળની સૃષ્ટિ વિના પોતાનું કર્તવ્ય ક્યે જવાનો બોધ રહેશે હતો. હું પોતે બહુ શાંત અને અનાસક્ત નહિ એટલે જ કદાચ આ આદર્શ મને બહુ ગમ્યો હશે.

મારી પહેલી જેલ

૧૯૨૧નું વર્ષ અમારે માટે અસાધારણ વર્ષ હતું. રાજકાજ, રાષ્ટ્રવાદ, ધર્મ, ભાવુકતા અને ધર્માધતા એ બધાનો ખીચડો થયો હતો, અને આ સર્વની પાછળ ગામડાંઓમાં ખેડૂતોનો અમતોય અને શહેરોમાં મજૂરોની હિલચાલ બધાં ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં રાષ્ટ્રવાદ અને એક અસ્પષ્ટ પણ ગંભીર દેશબ્યાપી આદર્શવાદને લીધે આ બધી વિવિધ અને ઘણીવાર પરસ્પર વિરોધી અસાંતિની પ્રવૃત્તિઓ અજબ રીતે ભેગી થઈ હતી. અને છતાં આ રાષ્ટ્રવાદ પોતે પણ એક મિશ્ર બળ હતું. એની પાછળ હિંદુ રાષ્ટ્રવાદ ભેઈ શકાતો; કેટલેક અંશે હિંદુસ્તાનની સરહદની પાર પહોંચતો મુસ્લિમ રાષ્ટ્રવાદ પણ હતો, અને ચાલુ જમાનાને એ બન્ને કરતાં વધારે જાજે એવો હિંદી રાષ્ટ્રવાદ પણ હતો. તત્કાળ માટે તો આ ત્રણે શક્તિ એકબીજામાં ભળી જતી અને ત્રણે સાથે ચાલતી. ડેર ડેર “હિંદુ મુસલમાન કી જમ” સંભળાતી. ગાંધીજીના નામમાં જ કંઈક એવું જાદુ હતું કે દરેક વર્ગના અને દરેક ધંધાના લોકો ઉપર એણે ભૂરંઝી નાખી હતી. અને બધાનો મળેલો સંબૂંમેલો એક જ દિશામાં ગતિ કરતો કરી મૂક્યો હતો. એક બીજા નેતાને માટે વાપરવામાં આવ્યું છે તે વાક્ય વાપરું તો તેઓ “લોકોની સંમક્ત ઇચ્છાઓનું પ્રતીક બન્યા હતા.”

વળા એથી વધારે જાણુયા જોગ વાત તો એ હતી કે, આ ઇચ્છાઓ અને આવેશોમાં પરદેશી રાજકર્તાઓ વિષે તિરસ્કાર બહુ ઓછો ભળેલો હતો, જો કે બધાનો ખ્યાન આ લોકોને કાઢવાનો હતો. રાષ્ટ્રવાદમાં એક પ્રકારની સ્પષ્ટ વિરોધભાવના તો રહેલી જ છે, અને બીજા રાષ્ટ્રની પ્રબળતા અને ખાસ કરીને પરાધીન દેશ ઉપર રાજ કરતા પરદેશી રાજકર્તાઓ તરફના

તિરસ્કાર અને રોષ ઉપર એ ગદ્યવાદ નમે છે અને પગિયુષ્ટ થાય છે. ૧૯૨૧માં હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકો પ્રતિ આ તિરસ્કાર અને રોષ અવસ્ય હતો, પણ આપણા દેશ જેવા ખીજા દેશોની મગખામણીમાં એ તિરસ્કાર અને રોષ નહિ જેવા હતા. ખેશક આનુ કાગળ અહિમાના રહસ્ય ઉપર ગાધીજી જે ભાર મૂકતા તે હતું વળી લડત શરૂ થતાની માથે આખા દેશમાં જે મુક્તિ અને શક્તિનું ભાન વ્યાપ્યુ હતું અને લવિષ્યમાં થનાગ વિજય વિષે જે વિશ્વાસ વ્યાપ્યો હતો તે પણ આને માટે જવાબદાર હતો ત્યારે સુદર કામ ચાલી રહ્યું છે અને ત્યારે તુરત જ અમને મક્કળતા મળવાની વકી છે ત્યારે રોષ શા મારુ કરવો, તિરસ્કાર શા મારુ કરવો? અમને મૌને એમ લાગતું કે ઉદાર થવું પરવડે એમ છે.

અમારા હૃદયમાં એટલી ઉદારતા નહોતી જે કે અમારા દેશના ખોખા જેટલા માણસોએ અમારી મામે ઘર્ષને ગાંધીય પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કર્યો હતો તેમના તરફ અમે વિવેકથી અને મર્યાદામગ્ન વર્તતા એમના તરફ તિરસ્કાર કે રોષ ગમવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો કાગળ તેમની કશામાં ગણતરી ન હતી, અને અમે તેમને વિષે એટલકાં રહી શકતા હતા પણ હોડેહોડે તેમની નમળાઈ અને મમયસાધુપણા માટે તથા દેશની લાજ અને દેશનું માન વેચવા માટે તેમના તરફ તિરસ્કાર હતો.

આમ આખ મીચીને છતાં આગ્રહપૂર્વક ઝુકાએ જતા હતા કાર્યના ઉચ્ચામથી અમને વિશેષ ગતિ મળતી, પણ અમે કયા જતા હતા, અમારું ધ્યેય શું હતું એ વિષે કોઈના મનમાં કશા સ્પષ્ટ વિચાર ન હતા તે કાળના આવેશમાં લડતની દિવસસૂરી અને લડતનું સ્પષ્ટ ધ્યેય એ જે તાત્ત્વિક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો વિના અમે આગળ ધપે જતા હતા, એ વાતનો વિચાર જ આજે આશ્ચર્ય પમાડે છે અમે સૌ સ્વરાજ વિષે આવેશલયાં લાપજ આપતા, પણ અમારા દરેકના મનમાં એ સજ્જનો અર્થ જુદો જુદો હતો ધણાખરા જુવાનો તો એનો અર્થ ગંજકીય સ્વાતંત્ર્ય અથવા એવું જ કંઈ કરતા, અને એમાં લોકશાસનપદ્ધતિનો મમાવેશ કરતા અને અમાગ લાપજોમાં પણ આ વસ્તુ જાહેર કરતા અમાગમાંના

પણ એમ પણ માનતા કે મજૂરો અને ખેડૂતોને દાખી દેનારાં કરજ અને કરના જેવા અનેક જોખમો સ્વરાજ આખો ઓછા થશે, પણ એ પણ સ્પષ્ટ હતું કે અમારા નેતાઓમાંના ઘણાખરાના મનમાં સ્વરાજનો અર્થ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના કરતાં બહુ ઓછો હતો. આ વિષે ગાંધીજીના પોતાના વિચાર પણ અજ્ઞા રીતે અસ્પષ્ટ હતા, અને એ વિષે સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનું તેઓ ઉત્તેજન પણ ન આપતા. પણ જ્યારે, જ્યારે તેઓ બોલતા ત્યારે ત્યારે તેમના શબ્દોમાં દલિત અને પીડિત વર્ગો માટેનું સ્વરાજ તેઓ ઇચ્છે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાતું અને આ સ્વરાજ કેવા પ્રકારનું હશે તે વિષે તેઓ કશું કહેતા નહિ તેમજ દબાવનારા અને પીડા આપનારા વર્ગોને પણ તેઓ નિર્ભય કરતા જતા હતા, છતાં અમને ઘણાને એટલું આશ્વાસન તો રહેતું જ કે એ દલિતો અને પીડિતોને માટેના સ્વરાજની ભાષા એઓ વાપરે છે. અમુક પ્રશ્નો શુદ્ધિથી મુકાબલો કરવા ઉપર તેમનો કદી આગ્રહ ન હતો, તેઓ તો હમેશાં ચારિત્ર્ય અને માધુર્ય ઉપર ભાર મૂકતા. હિંદની પ્રજાને ટટાર કરવામાં અને ચારિત્ર-જળ આપવામાં તેઓ અદ્ભુત રીતે સફળ થયા એ વિષે શંકા નથી જ. પણ ઘણાને વિષે હિંમત કે ચારિત્રજળ ઢેળવવાનું તો દૂર રહ્યું; કૃશ શરીર અને નિસ્તેજ દેખાવમાં જ સાધુતા રહેલી છે એવી દેખના તેમના મનમાં ધર ધાલી બેઠી.

પણ આમવર્ગમાં તો અમાધારણ હિંમત આવી ગઈ હતી, અને તેથી જ અમને લડત વિષે બહુ શ્રદ્ધા રહેતી. હિંમત વિનાના અચાન અને હિંમતિજ એવા લોકો એકાએક પોતાની કાયરતા ખંખેરી ઊભા થયા, માથા ઊંચાં કર્યાં અને નિયમબદ્ધ સંઘકાર્યમાં સમસ્ત દેશે ભાગ લીધો. અમને લાગતું કે આ કાર્ય જ આમવર્ગને એવી શક્તિ આપશે કે જેનો મુકાબલો કોઈ ન કરી શકે. આ કાર્યની પાછળ વિચારની આવશ્યકતાનો અમે વિચાર જ ન કર્યો; જ્ઞાનપૂર્વક નક્કી કરેલી વિચારપ્રણાલિ અને ધ્યેય વિના આમવર્ગની શક્તિ અને ઉત્સાહ ઘણાંખરાં વેડકાર્જી જશે એ વાત જ અમે ભૂલી ગયા. કેટલેક અંશે અમારી લડતમાં રહેલો ધર્મજાગૃતિનો અંશ અમને આગળ ધકાળે જતો હતો — એ પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી કે રાષ્ટ્રીય અથવા

આર્થિક અન્યાયો દૂર કરવાને માટે અહીંયાં જ એક માર્ગ છે એવો મતેશ જગતને આપવાને માટે આપણા લોકો મર્મ્યા છે. બધી પ્રગતિઓ અને બધા દેશો ધણીવાર પોતાને પ્રભુની માનીની પ્રગત માનવાના વિચિત્ર ભ્રમમાં પડે છે, અમે પણ એ ભ્રમને વશ થયા. અહિંયાં એ યુદ્ધ અને હિંસક પ્રવૃત્તિમાત્રને નાબૂદ કરવાનો ઉપાય છે — કેવળ નીતિમય નહિ પણ કાર્યસાધક ઉપાય છે — એમ અમે સૌ માનતા. ગાંધીજીના યત્રો વિશે અને આધુનિક સભ્યતા વિશેના જૂના વિચારો અમારામાંના હું ધારું છું કે બહુ ઓછા સ્વીકારતા હતા. અમે ધારતા કે તેઓ પોતે પણ એ વિચારોને અવ્યવહારીના વિચાર માનતા અને આધુનિક સ્થિતિને એ ધણી રીતે ન લાગુ પડે એમ સ્વીકારતા. આધુનિક સભ્યતાએ સિદ્ધ કરેલી મામત્રીઓનો ત્યાગ કરવાને અમારામાંના ઘણા તો તૈયાર નહોતા, જે કે અમને એમ લાગ્યું હશે ખરું કે હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવાને માટે એમાં કાંઈક ફેરફારો કરવા જોઈએ. મને પોતાને તો મોટાં યત્રો અને જતાવળી મુસાફરીનો હમેશાં મોહ જ રહ્યો છે, છતાં એ વિશે શંકા નથી કે ગાંધીજીની વિચાર-પ્રણાલિની ઘણા લોકોના ઉપર અસર થઈ અને તેઓ યત્રો અને તેનાં પરિણામોના દોષો જોવા લાગ્યા. આમ કેટલાક ઉત્તમગત લવિષ્યની આશા રાખતા હતા, જ્યારે કેટલાક સત્યગ્રામી વાદ જોતા હતા. ખૂબી એ હતી કે આ બન્ને વર્ગોને એમ લાગતું કે તેઓ જે એકત્ર પ્રવૃત્તિમાં પડેલા છે તેની આવશ્યકતા છે, અને તેથી જ બોગ આપવાનું અને મક્કટ સહન કરવાનું મૌને માટે સહેલું થઈ પડ્યું હતું.

હાલમાં હું પૂરેપૂરો ખૂબી મયો હતો, અને હું ધારું છું કે બીજા અનેક લોકોની પણ એ જ સ્થિતિ હતી. મારા બધા જૂના મંબંધો અને સાથી મેં છોડ્યા, જૂના મિત્રો છોડ્યા, પુસ્તકો છોડ્યાં, અને ચાલુ કામ પૂરતાં જરૂર ન હોય તે સિવાય બાકી વાંચવાં પણ છોડ્યાં. અત્યાર સુધી તો ચાલુ પુસ્તકોનું વાચન મેં ચાલુ ગમ્યું હતું, અને જગતની ઘટનાઓનો અભ્યાસ કીક કીક ગમ્યો હતો. પણ આ બધા માટે હવે સમય નહોતો. કુટુંબનાં માર્ગ બંધનો બહુ મજબૂત હતાં. તોપણ હું કુટુંબ, પત્ની,

પુત્રીને લગભગ ભૂલ્યો હતો. બહુ લાંબા વખત પછી મને ખબર પડી કે એ દિવસોમાં હું એ લોકોના ઉપર કેવો ભાગ્યશીલ થઈ પડ્યો હતો અને એમને મેં કેટલી ચિંતા દરાવી હતી, તેમજ મારી પત્નીએ મારા તરફ કેવી આશ્ચર્યકાંક્ષા ધીરજ અને સહિષ્ણતા દાખવી હતી. મારો બધો મન આંકિસોમાં, કમિગીની બેંકમાં અને ટોળાંઓમાં જતો. 'ગામડે જાઓ'ની હાકલ બધા ત્યાં મળતી, અને અમે ટેટનાય માર્કિસ એટલે જુદા દુરદુરના ગામડાઓમાં જઈ બેઠોતોની મલાઓ કરતા. લોકજનગૃહિતો, લોકોના ઉપર અસર કરવાની ચક્રિતો અને રામદર્પણ અનુભવ થયો. ટોળાંઓનું માનવ અને ચહેરી આમર્ગ અને ગ્રામ આમર્ગનો બેદર ધર્મિક મનજીતો થયો અને મોટી મેદનીઓની ધક્કામૂઠી વચ્ચે ધૂળ અને ઘોઘાટના ત્રામને ટેવાઈ ગયો, જો કે તેમ તારીમના અભાવથી ધણીવાર ચિડતો એ દિવસો પછી મારે ધણીના વિરોધી અને જીજ્ઞાસુના ટોળાંઓ માથે કામ લેવું પડ્યું છે, કાલુવાગમાં એક ચિનગારી પડતા આગ લાલુડી ભંડે એવી ગિચી મને જણાઈ છે. છતાં એ પૂર્વ અનુભવ અને તેથી થતો આત્મવિશ્વાસ આવે પ્રમગે મને બહુ કામ આવ્યા છે. હમેશા હું સંધ્યા નેમની વચ્ચે ધર્યો છું. તેમનો વિશ્વાસ ગમ્યો છે, અને હમેશા મને તેમની પાસેથી વિવેક અને આદર્શના જ અનુભવ થયો છે, પછી જ્યે તેમને મારી વાત ગમે જીતરી ન હોય પણ ટોળાંઓને વિશે હમેશા માટે કંઈ હેવાય નહિ, એટલે ભવિષ્યમાં મારે નસીબે જીવન અનુભવ હોય તો કંઈ નરાર્થ નહિ.

જનસમૂહ મને ગમી ગયો. જનમનુષ્યને હું ગમી ગયો, છતાં હું કદી તેમાં ઓતપ્રોત થયો નહિ. હમેશા હું અસંગ જ છું એવું મને લાગ રહેતું, અને એ મારી અલગ માનસિક કક્ષાએથી હું મનુષ્ય તરફ દીકાદષ્ટિથી જોતો. અને એવી રીતે જોતાં મારા આશ્ચર્યનો પાગ નહિ રહેતો કે મારી આસપાસ વીરજાતા આ ટોળાંઓથી દરેક રીતે ભિન્ન — ટેવાઈ, ધર્મજીઓમાં, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિમાં ભિન્ન — એવો હું આ લોકોનો સહભાવ અને કંઈક અંશે શ્રદ્ધા કેવી રીતે મેળવી શક્યો હોઈશ? શું એનું કાળજી એ હશે કે મારામાં ન હતું એવું કંઈક તેમણે જોયું? મારો વધારે

પરિચય ક્યાં પછી પણ તેઓ મને મહન કરે ખરા કે ? કેવળ દંભ અને આડંબરથી તો હું એમનો મહલાવ મેળવી નથી રત્નો ? આવા અનેક ભાવો મારા મનમાં ચતા. હું તેમની આગળ સ્પષ્ટ અને સીધું બોલવાનો પ્રયત્ન કરતો; કેટલીકવાર હું કઠોર શબ્દોમાં પણ તેમની આગળ બોલતો અને તેમનામાં ધર ધાલી બેઠેલી અનેક માન્યતાઓને અને શ્રદ્ધાઓને ખૂગ વખોડી કાઢતો, અને છતાં તેઓ મને સહન કરતા. આમ છતાં મારા મનમાંથી એ વિચાર કદી નીકળી જ નહિ શકતો કે તેમનો પ્રેમ હું જોયો હતો તેવા હું પ્રત્યે ન હતો પણ મારે વિષેની તેમણે કરેલી કોઈક કાદ્દપનિક મૂર્તિ માટે હતો. આ કાદ્દપનિક મૂર્તિ એ ક્યાં સુધી નબી શકે ? અને શા સારુ એને નભાવવી પણ જોઈએ ? અને એ ભાંગી પડે અને મારા ખરા સ્વરૂપનું એમને દર્શન થાય ત્યારે શું ?

હું અનેક રીતે અહંતાથી ભરેલો છું, પણ આ ભક્તભોળા લોકોનાં ટોળામાં અહંતાનો અવકાશ જ નહોતો. તેમનામાં ન હતો દંભ કે ન હતી અશિષ્ટતા — જે બન્ને તેમના કરતાં પોતાને વધારે મારા માનનારા આપણા મધ્યમવર્ગમાં જોવામાં આવે છે. તેઓ અવરય જડ હતા, વ્યક્તિ તરીકે નીરસ હતા, પણ સમૂહમાં તેમને જોઈને અનહદ દયાની લાગણી થતી, અને તેમના ઉપર સદાયે દુઃખનાં વાદળ ઝંઝૂમી રહ્યાં હોય એમ લાગતું.

આથી સાવ ઊલટી હતી અમારી પરિવેશ. જેમાં અમારા સુનંદા કાર્યકર્તાઓ — હું સુધ્યાં — મંચ ઉપર જિલા રહી નાટક કરતા એમાં સારી પેઠે દંભ હતો અને અમારાં જટાદાર ભાષણોમાં આડંબરનો પાર નહોતો. અમારા બધામાં આ દોષો ઓછે-વત્તે અંશે હતા જ, પણ કેટલાક ખિલાફતના ટચુકડા નેતાઓ આ બાબતમાં અમારા સૌના મરદાર હતા. મંચવર મહા આગળ મંચ ઉપર જિલા રહી સ્વાભાવિક રીતે વર્તવું એ સહેલું નથી. અને અમારામાંના ગણ્યાગાંઠ્યાઓને જ આ પ્રકારની પ્રસિદ્ધિનો પૂર્વ અનુભવ હતો. એટલે અમે નેતાઓ જેવા વિચારવંત અને મંજીર લાગવા જોઈએ અને જરાયે હોકરવાદી વિનાના ભારેખમ લાગવા જોઈએ એવી અમારી કદરના પ્રમાણે દેખાવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા, અમે ફરતા ફરતા કે વાતો

કરતા કે હસતા તો એ બધી વખતે અમે જૂલી જ ન શમતા કે હજારો આંખો અમને જોઈ ગઈ છે એ જ્ઞાનના પરિણામે અમારા બધા હાવભાવ કૃત્રિમ બનતા અમારા ભાવણો ધણીવાર છગાદગ તો હતા પણ ધણીવાર તેટલા જ મુદ્દા વિનાના હતા ખીંચાઓ આપણને જેવી રીતે લુએ છે તેવી રીતે આપણને જોતાની કજા સહેલી નથી, અને તેથી મને પોતાને ટીકાની દૃષ્ટિથી જોઈ નહિ તકતો એટલે ખીંચાઓના હાવભાવ અનોકન કરવા નાગ્યો, અને આ ક્રિયામા મને બહુ આનંદ આવતો પણ પછી તરત જ એ ભયાનક વિચાર પણ મને ખગડ્યા વિના ગહેતો નહિ કે કદાચ ખીંચાઓને હું એટલો જ હાસ્યજનક લાગતો હર્ષશ

૧૯૨૧ની માનમા આપુ વર્ષ છૂગછવાયા મહામહાના કાર્યકર્તાઓ પકડાતા અને સજા પામતા, પણ દગનાનધ માણસોની હજી પકડાપકડી થઈ ન હતી અનીભાઈઓને હિંદી ગિપાઈઓને બેવડા થવાને ઉસ્ત્રવાને માટે લામી સજાઓ થઈ હતી જે શરૂઆતે માટે તેમને મજા થઈ હતી તે હજારો લોકોએ સેકડો સભાઓમા ફરી ઉચ્ચાચો ઉનાળામા કેટલાક ભાણેા મે કરલા તે રાજદ્રોહી મનાતા હોવાથી મારી ઉપર કામ ચલાવવાની ધમખી આપવામા આવી હતી, છતાં તે વેળા એવું કશું પગલું લેવાયું ન હતું પણ વર્ષની આખરે મામનો ગરમ થયો રાજના પાટવી કુવર હિંદુસ્તાન આવનાર હતા, એટલે મહા સભાએ તેની મુનાકાતના મન ધમા ગોઠવાયેના ફરકે મલા કે સમાગમોનો બહિષ્કાર પો. યો. નવેબરને અતે બગાળમા મદાસભાના સ્વયં સેવકોના દબોને બેકાથફા કરાવવામા આયા અને સંયુક્ત પ્રાતને વિરે પણ એવું જ જાહેરનામું આ પછી નીચળું દેશનધુ દાસે બગાળને હલ્લ હવાવનારો સદેશ આપ્યો “ખીંચાઓ પકડાય છે પણ તેમની એકી મારી પહેલ્યોને ડાબે છે, તેમની લોખંડની માકળોનો ભાર મારો શરીરને લાગે છે, ગુલામીની વેદના એવી જ હોય સમસ્ત ભાગતદેશ એ વિરાળ કારાગ્રહ છે મહાસભાનું કાર્ય ચાલુ રાખવું જ જોઈએ હું છટેા હોઉ કે કેદમા જાઉ તેની તી પગલાં ? હું મૂઓ હોઉ કે જીવતો હોઉ તો પણ શું ?” સંયુક્ત પ્રાતમા પણ અમે મગકારનો

અહિંસા અને તલવારનો ન્યાય ।

ચૌરીચોરાના બનાવ પછી લડત એકાએક મુલતવી રાખવામાં આવી, તેથી હું ધારું છું કે ગાંધીજી સિવાયના લગભગ બધા નળીતા મહાસભા નેતાઓ ચિડાયા. મારા પિતા જેઓ તે વેળા જેલમાં હતા, તેમને એથી સખત આધાત પહોંચ્યો. જુવાન ટોળામાં સ્વાભાવિક રીતે એથી પણ વધારે ખગભગાટ હતો. અમારી વધતી જતી આશાઓ ધૂળમાં મળી, એટલે આ પ્રમાણે માનસિક પ્રત્યાધાત થાય તો એમાં નવાઈ ન હતી. અમને વધારે મૂંઝવનાર તો લડતને મુલતવી રાખવાને ગાંધીજીએ આપેલ કારણ હતાં, અને એ કારણોમાંથી નિષ્પન્ન થનારા પરિણામ હતાં. ચૌરીચોરાની ઘટના એ ભલે ખેટજનક અને અહિંસક લડતને સાવ ન બાળે એવી હોય, ને હતી; પણ એક દૂરનું ગામડું અને એક ખૂણેખોચરે આવેલી જમ્નાના આવેશમાં આવેલા ખોળા જેટલા ખેડૂતો તે શું અમારું સ્વરાભ્યયુદ્ધ કંઈ નહિ તો થોડો કાળ સુધી પણ બંધ કરી શકે ખૂરા ? જે અચાનક બનેલા હિંસાના એક કૃત્યથી આતું પરિણામ અનિવાર્ય હોય તો અહિંસક લડતનાં શાસ્ત્ર અને કળામાં જરૂર કંઈક જીણુપ હોવી જોઈએ, કારણ કે આવી કોઈક દુઃખદ ઘટના કદી ન જ બને એવી ખાતરી આપવી તો અમને અશક્ય લાગતી હતી. શું એક પણ પગલું આગળ ભરતાં પહેલાં હિંદુસ્તાનના ૩૦ કરોડ લોકોને અહિંસાના શાસ્ત્ર અને કળાની તાલીમ આપવી આવશ્યક ગણાય ખરી કે ? અને તેમ છતાં પણ આપણામાંના કેટલા ખાતરીપૂર્વક કદી શકે કે પોંડીસની અતિશય સખત ઉરકેરણી છતાં સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ જળવી શકીશું ? અને ધારો કે આપણે શાંતિ જળવી રાખી શક્યા, તો પણ આપણી લડતમાં ચોરીછપીથી ઘૂસી ગયેલા છપા હિંસા કરાવનારાઓ, પોતે હિંસા કરે અને બીજાની પાસે કરાવે

તો શુ થાય ? જો અહિંસક લડતની આ અનિવાર્ય શરત હોય તો એ લડત કદી સફળ થઈ જ ન શકે.

અમે એ લડતની નીતિ સ્વીકારી હતી, મહાસભાએ એના ઉપર પોતાની મહોર દીધી હતી, કારણ કે અમને એની કાર્ય-સાધકતામાં વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજીએ એ રીતને દેશની આગળ જ્વળ યોગ્ય રીત તરીકે જ મૂકી હતી એમ નહિ, પણ આપણા ધ્યેયને માટે એ અતિશય કાર્યમાધક છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. લડતનું નામ હતું ભલે નિષેધસૂચક, પણ એ ખરી રીતે હતી આગ્રહસૂચક — બલીમના હુકમને મૂંઝે મોઢે વશ થવાને બદલે એનો સ્પષ્ટ અનાદર કરવાની વાત હતી. સત્યાગ્રહ એ કાપરનો મુદ્ર કતવ્યત્યાગ નથી, પણ અન્યાય અને રાષ્ટ્રીય શુભામીનો શરતાથી મુકાબલો કરવાપણું છે. પણ શરમાં શરા, બળવાનમાં બળવાન પણ શું કરી શકે, જો થોડા ગણમાગંકા માણસો — ભયને મિત્રનો સ્વાંગ રચીને આવેલા આપણા શત્રુઓ — પોતાના અવિચારી વતનથી આપણી લડતને ઊંધી વાળી શકે અથવા ખતમ કરી શકે ?

અહિંમાની અને શાંત અસહકારની હિમાયત કરતા ગાંધીજીએ પોતાનું તમામ વાક્યાણુય અને મામશક્તિને ખૂરશી નાંખી હતી. એમની બાધા મીઠી અને અલંકારરહિત હતી, એમનો અવાજ અને દેખાવ શાંત, સ્વચ્છ અને આવેશરહિત હતો. પણ એ બરફના બાદ આઝાદીની નીચે આવેલો ધગધગતો જ્વાળામુખી મુળગી રહ્યો હતો, અને તેમના કષ્ટે અમારા ચિત્તનાં અને અંતરનાં દુરદુરના ઊંડાણમાં સોંસરા પહોંચી જતા હતા, અને ત્યાં વિચિત્ર ખળબળાટ મચાવતા હતા. તેમણે અંતાવેલો માર્ગ વસમો અને દોહલો હતો, પણ એ શરનો માર્ગ હતો, અને એ માર્ગે જતાં સ્વતંત્રતાના સ્વર્ગનું દર્શન થાય એમ લાગતું હતું. એ પ્રકારની ખાતરીને લીધે જ અમે અમારી નિજાનો કોલ આપ્યો હતો, અને આગે કૂચ કરી હતી.

‘તલવારનો ન્યાય’ નામના સને ૧૯૨૦માં લખેલા એક પ્રમિદ લેખમાં તેમણે લખેલું “હું અવશ્ય માનું છું કે ન્યારે નામદાર અને હિંસા એ એની વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે

હું દિમા કર્ની એ વધારે મારી છે એવી મવાદ આપુ બીકને લીધે હિંદુસ્તાન નામ ન ઉગામે, અને પોતાની આખર ઉપર દુમનો થતો દગર દગર ત્યેસા કંઈ તંત્રા કરતાં પોતાની આપડનો બચાવ કરવાની ખાતર તે શરૂનો ઉપયોગ કરે એ હું વધારે પમદ કરુ. પણ દિમાના દગતા અદિમા એ અનેકગણી ગ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે પ્રતિકાર કે શિક્ષાના કરતાં ક્ષમામાં અધિક વીગતા છે એમ હું માનું છું ક્ષમા વીરસ્ય મૂળમ્ ।

“ક્ષમા એ માત્રા ત્રિયનું મૂળમ્ છે. પણ જેનામા વેગ વાળવાની શક્તિ છે તે જ પ્રેમ ઠરી જાય છે, જેનામા વિષયો મોગવવાની શક્તિ છે તે જ વિષયોને રોકે તો મહાચારી મળાય છે. ઉદા મિલાડીના પન્નમાં આવી ચૂંચૂગ ચર્મ જાય તેથી ઉદરે મિલાડીને ક્ષમા આપી એમ કાણ કહેશે? હિંદુસ્તાનમાં ગુરુની તાઠાત હોય ને છતાંય તે નંદકે એજ તેના આત્મબળની નિતાની મળાય હું હિંદુસ્તાનને કાચ માનતો નથી, હું મને પોતાને પણ કાચ માનતો નથી

“અહીં લડવાની તાકાતનો અર્થ મમજવાની જરૂર છે લડવાની ત કાત એટલે માત્ર શરીરબળ જ નહિ, જેનામાં અડગ હિંમત છે, જેણે મગ્નનો ભય છોડ્યો છે તેનામાં લડવાની તાકાત છે.

“હું કેવળ આદર્શવાદી નથી, આદર્શને પમદ કરનારો તેમજ બચાવકુશળ પણ હું પોતાને માનું છું.

“અદિમાનો મત્ર કપિમુનિઓએ ગોખ્યો, પણ તેથી અદિમા-ધર્મ કપિમુનિઓ જ પાળી શકે એવું કાઈ તેઓએ જાણ્યુંજણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી અદિમાધર્મ આમલગને માટે પણ છે જ. મનુષ્યને માટે અદિમાનો ન્યાય છે, જેમ પશુઓને માટે દિમાનો ન્યાય છે કાણુ પશુઓમાં આત્મા પ્રવળ મૂઢ દશામાં હોય છે. અને એક પગ ખીજને કેવળ પોતાના શરીરબળથી જ વશ કરે છે. મનુષ્યજાતિનો સ્વાભાવિક કાયદો પ્રેમબળથી — આત્મબળથી — ખીજને જીતવાનો છે એટલે જ્યારે મનુષ્ય પ્રેમથી ખીજને જીતે છે ત્યારે તે પોતાના કાયદાને વશ વર્તે છે.

“એટલે મેં હિંદુસ્તાનની આગળ આત્મબલિદાનને પ્રાચીન ધર્મ ગણવાની હિંમત કરી છે કાણુ કે મત્યાગ્રહ અને

તેની શાખાઓ અસહકાર અને સવિનય કાયદાભંગ એ બધાં તપશ્ચર્યાનાં નવાં નામો છે. જે ઋષિઓએ આ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તેઓ ન્યૂનતા કરતાં વધારે પ્રતિભાશાળી હતા. તેઓ વેલિંગ્ટનના કરતાં વધારે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે યુદ્ધનો પ્રયોગ કર્યા છતાં તેની દુશ્વળતા જોઈ ત્યારે તેમણે કાયર જગતને યોદ્ધારીને કહ્યું કે તેનો ઉદ્ધાર હિંસાથી નથી પણ અહિંસાથી છે.

“અહિંસા એ એના સક્રિય સ્વરૂપમાં જ્ઞાનપૂર્વક સંકેતસહન છે. એમાં જાલિમની મરજીને મૂંઝે મોઢે તાળે થવાપણું નથી, પણ જાલિમની મરજી વિરુદ્ધ પોતાનું સમસ્ત આત્મજળ અજમાવવા-પણું છે. આપણા સ્વભાવના આ નિયમ પ્રમાણે વર્તતા કોઈપણ મનુષ્ય પોતાનાં માન, ધર્મ અને આત્માના રક્ષણ માટે અન્યાયી ગભ્યના સમસ્ત બળની સામે હાંકાર કરી શકે છે, અને તે ગભ્યની અવનતિ અથવા ઉન્નતિનો પાયો નાંખી શકે છે.

“એટલે હિંદુસ્તાન નળળું છે માટે એણે અહિંસાનું પાલન કરવું જોઈએ એમ હું કહેતો નથી. . . . કદી નાશ ન થાય એવો, અને ગમે તેટલી શારીરિક નિર્જાળતા છતાં તેના ઉપર વિશ્વ્ય મેળવી મમસ્ત જગતના એકત્રિત પશુજાતો મુકાબલો કરી શકે, એવો આત્મા જાગરતને છે, એવું જ્ઞાન એને થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

“આયર્લેન્ડમાં ચાલતી સીનપ્રીનક્લી હિલચાલથી અસહકાર ભિન્ન છે, કારણ હિંસાની સાથે સાથે અસહકાર કદી ચાલી ન જ શકે, પણ હું તો હિંસામાં માનનારાઓને પણ આ અહિંસક અસહકારનો પ્રયોગ કરી જોવાને વીનવું છું. એ નિષ્ફળ થશે તો એ કારણે નહિ કે એના ગર્ભમાં કશી નિર્જાળતા રહેલી છે. એના પ્રયોગ કરનારની નિર્જાળતાને લીધે એ નિષ્ફળ થાય એવો સંભવ છે ખરો. તે વેળા જોખમનો સમય આવશે. રાષ્ટ્રીય અપમાન મહન ન કરી શકનારા વીર આત્માઓ પોતાના રોષને પ્રગટ કરવા ઇચ્છશે. તેઓ હિંમાનો સ્વીકાર કરશે. મારા જાણવા પ્રમાણે તેઓ અન્યાયમાંથી પોતાને કે પોતાના દેશને મુક્ત કર્યા વિના

ખગીત નાશ પામશે, જે હિંદુસ્તાન તલવારનો ન્યાય સ્વીકારે તો સંભવ છે કે તેને ક્ષણિક સફળતા મળે, પણ ત્યારે હિંદુસ્તાનને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં મને અભિમાન કે દર્પ નહિ થાય. હું હિંદુસ્તાનને મારી જાત અર્પણ કરી ચૂકેલા છું, કારણ કે મારું સર્વસ્વ મને એની પાસેથી મળેલું છે. મને અપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આત્મજાળની સર્વોત્તમતા જગતને સિદ્ધ કરી આપવાના કાર્યને અર્થે જ હિંદુસ્તાનની દસ્તી છે.”

આ દલીલો અમારા હૃદયને હલાવતી, પણ અમારે માટે અને મહાસભા માટે અહિંસાનો માર્ગ એ ધર્મ અથવા ત્રિકાલાબ્યાધ સિદ્ધાંત ન હતો, ન યર્ષ સકતો હતો. અમારે માટે તો એ એક અમુક પરિણામ હોવાની તાત્કાલિક નીતિ અથવા પદ્ધતિ હોઈ શકે, અને એ પરિણામથી જ એની પરીક્ષા થાય એમ અમને લાગતું હતું. અમુક વ્યક્તિઓ માટે એ ધર્મ કે ત્રિકાલાબ્યાધ સિદ્ધાંત બંને હોય પણ કોઈ રાજકીય સંસ્થા ન્યાં સુધી તે રાજકીય રહે છે ત્યાં સુધી તો તેને માટે એ એવો ધર્મ ન યર્ષ શકે.

ચૌરીચોરા અને તેનાં પરિણામોને લીધે અમે અહિંસા-નીતિનાં અંતર્ગત તત્ત્વો વિચારતા યર્ષ ગયા, અને અમને લાગ્યું કે જે સવિનયભંગને મોદૂર રાખવાની ગાંધીજીની દલીલ મારી હોય તો આપણા વિરોધીઓ તો હમેશાં લડતને બંધ કરવી પડે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન કરવાની હમેશાં ચક્રિત ધરાવશે. આ હોય અહિંસાનીતિનો કે ગાંધીજીએ એના ઉપર મૂકેલા પોતાના અર્થનો? આખરે એના કર્તા અને ઉત્પાદક એઓ પોતે જ રહ્યા, એટલે એમાં જેનો સમાવેશ થાય છે અને જેનો નથી એનો નિર્ણય એમના કર્તા વધારે સારો કોણ આપી શકે? અને એમના વિના લડતનું શું થાય?

ધણાં વર્ષ પછી ૧૯૩૦ની સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે આગમ્ય તેમણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી તેથી અમને બહુ સંતોષ થયો. તેમણે બહુર કયું હતું કે છૂટાંજવાયાં હિંસાનાં કૃત્યોથી લડત બંધ કરવામાં નહિ આવે. જે શુદ્ધ કરવાની અહિંસક રીત આવી અનિવાર્ય ઘટનાઓથી બંધ જ કરી દેવામાં આવે તો એ સ્પષ્ટ છે કે બધા પ્રસંગોને માટે એ આદર્શ રીત ન કહેવાય, અને

આ રવીકારવાને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ રીત સર્વોત્તમ હતી માટે સૌ સંનેગોને અનુકૂળ થવી જ જોઈએ, અને અમુક મર્યાદિત અંશે વિરોધી વાતાવરણમાં પણ તેનો પ્રયોગ શક્ય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારનો એમણે ઠરેલ અર્થ અહિંમતે કાર્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરતો હતો. એ અર્થ એમના અનેક વર્ષોના પ્રયોગના પરિણામે એઓ કરવા લાગ્યા કે કેમ એ હું જાણતો નથી.

માઝી હકીકત તો એ છે કે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીમાં સવિનય-હાંગની લડત બધ રહી તે કેવળ ચૌરીચોરાના કારણે તો નહિ જ, જો કે ધણી લોકો એમ જ માનતા હતા. ચૌરીચોરા તો એક છેવટનું નિમિત્ત થઈ પડ્યું. ગાંધીજી ધણીવાર પોતાની અંતઃ-પ્રેરણાથી જ કામ લે છે; પ્રજાની સાથેના લાંબા અને નિકટ સંમર્જને પરિણામે, મોટા સાર્વજનિક નેતાઓને જે એક નવી દૃષ્ટિ ખૂલી જાય છે તેવી નવી દૃષ્ટિ એમને ખૂલી છે. આથી લોકોને શું લાગે છે, લોકો શું કહે છે અને લોકો શું કરી શકશે તે એઓ મહજ જોઈ શકે છે. આ સદજ્ઞદૃષ્ટિ તો એઓ ઉપયોગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ પોતાનું કાર્ય ગોઠવે છે, અને પાછળથી પોતાના આશ્ચર્યચકિત અને રોષે ભરાયલા સાથીઓને સંતોષવાને પોતાના નિર્ણયનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ધણીવાર અનિશય છીછરો હોય છે — જેમ એમને ચૌરી-પછીથી લાગ્યું હતું. એ વખતે જો કે લડત દેખીતી રીતે બહુ જોશમાં હતી અને લોકોનો ઉત્સાહ સર્વત્ર ઊભરાતો જણાતો હતો તો પણ ખરી રીતે લડતના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હતા, વ્યવસ્થા અને નિયમપાલનનાં નામનિશાન રહ્યાં ન હતાં; આપણા ધણાખરા સાગ માણસો જેલમાં હતા અને આમવર્ગને આજ સુધીમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ લેવાની કશી જ તાલીમ મળી ન હતી. સ્થિતિ એવી થઈ હતી કે ગમે તે અર્જણ્યો માણસ મહાસભા સમિતિનો કબજો લેવા માગે તો લઈ શકે. અને વસ્તુતઃ અનેક અનિષ્ટ માણસો અને શત્રુઓના આડતિયાઓ આગળ આવ્યા હતા, અને કેટલીક દોષ્ટિ અને ખિલાફત સંસ્થાઓનો કબજો લઈ બેઠા હતા. આ લોકોને અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો ન હતો.

ખતીત નાશ પામશે. જો હિંદુસ્તાન તત્તવારનો ન્યાય સ્વીકારે તો સંભવ છે કે તેને ક્ષણિક સફળતા મળે, પણ ત્યારે હિંદુસ્તાનને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં મને અભિમાન કે હર્ષ નહિ થાય. હિંદુસ્તાનને મારી જાત અર્પણ કરી ચૂકેલા છું, કારણ કે મારું સર્વસ્વ અને એની પામેથી મળેલું છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આત્મખળની સર્વોત્તમતા જગતને સિદ્ધ કરી આપવાના કાર્યને અર્થે જ હિંદુસ્તાનની હસ્તી છે.”

આ દલીલો અમારા હૃદયને હલાવતી, પણ અમારે માટે અને મહાસલા માટે અહિંસાનો માર્ગ એ ધર્મ અથવા ત્રિકાલાખ્યાય સિદ્ધાંત ન હતો, ન થઈ શકતો હતો. અમારે માટે તો એ એક અમુક પરિણામ લાવનારી તાત્કાલિક નીતિ અથવા પદ્ધતિ હોઈ શકે, અને એ પરિણામથી જ એની પરીક્ષા થાય એમ અમને લાગતું હતું. અમુક વ્યક્તિઓ માટે એ ધર્મ કે ત્રિકાલાખ્યાય સિદ્ધાંત બલે હોય પણ કોઈ રાજકીય સંસ્થા જ્યાં સુધી તે રાજકીય રહે છે ત્યાં સુધી તો તેને માટે એ એવો ધર્મ ન થઈ શકે.

ચૌરીચોરા અને તેનાં પરિણામોને લીધે અમે અહિંસા-નીતિનાં અંતર્ગત તત્ત્વો વિચારતા થઈ ગયા, અને અમને લાગ્યું કે જો સવિનયભંગને મોકૂફ રાખવાની ગાંધીજીની દલીલ માની હોય તો આપણા વિરોધીઓ તો હમેશાં લડતને બંધ કરવી પડે એવા સંભેગો ઉત્પન્ન કરવાની હમેશાં શક્તિ ધરાવશે. આ દોષ અહિંસાનીતિનો કે ગાંધીજીએ એના ઉપર મૂકેલા પોતાના અર્થનો? આખરે એના કર્તા અને ઉત્પાદક એઓ પોતે જ રહ્યા, એટલે એમાં જેનો સંભાવેશ થાય છે અને શેનો નથી એનો નિર્ણય એમના કરતાં વધારે સારો કોણ આપી શકે? અને એમના વિના લડતનું શું થાય?

ધણાં વર્ષ પછી ૧૯૩૦ની સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે આગમ્ય તેમણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી તેથી અમને બહુ સંતોષ થયો. તેમણે બહાર ક્યું હતું કે છૂટાંછવાયાં હિંસાનાં કૃત્યોથી લડત બંધ કરવામાં નહિ આવે. જો યુદ્ધ કરવાની અહિંસક રીત આવી અનિવાર્ય ઘટનાઓથી બંધ જ કરી દેવામાં આવે તો એ સ્પષ્ટ છે કે બધા પ્રસંગોને માટે એ આદર્શ રીત ન કહેવાય, અને

આ સ્વીકારવાને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ રીત સર્વોત્તમ હતી માટે મૌ સંજોગોને અનુકૂળ થવી જ જોઈએ, અને અમુક મર્યાદિત અંશે વિરોધી વાતાવરણમાં પણ તેનો પ્રયોગ શક્ય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારનો એમણે કરેલ અર્થ અહિંમત્ત કાર્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરતો હતો. એ અર્થ એમના અનેક વર્ષોના પ્રયોગના પરિણામે એઓ કરવા લાગ્યા કે કેમ એ હું જાણતો નથી.

માઝી હકીકત તો એ છે કે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીમાં સવિનય-ભંગની લડત બંધ રહી તે કેવળ ચૌરીચોરાના કારણે તો નહિ જ, જો કે ધણી લોકો એમ જ માનતા હતા. ચૌરીચોરા તો એક છેવટનું નિમિત્ત થઈ પડ્યું. ગાંધીજી ધણીવાર પોતાની અંતઃ-પ્રેરણાથી જ કામ લે છે; પ્રજાની સાથેના લાંબા અને નિકટ સંમર્ગને પરિણામે, મોટા સાર્વજનિક નેતાઓને જે એક નવી દૃષ્ટિ ખૂલી જાય છે તેવી નવી દૃષ્ટિ એમને ખૂલી છે. આથી લોકોને શું લાગે છે, લોકો શું કહે છે અને લોકો શું કરી શકશે તે એઓ મદજ્જ જોઈ શકે છે. આ સદજ્જદૃષ્ટિનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ પોતાનું કાર્ય ગોઠવે છે, અને પાછળથી પોતાના આશ્ચર્યચકિત અને રોષે ભરાયલા માથીઓને મંત્રાપવાને માટે પોતાના નિર્ણયનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ન ધણીવાર અતિશય છીછરો હોય છે — જેમ અમને ચૌરીચોરા પછીથી લાગ્યું હતું. એ વખતે જો કે લડત દેખીતી રીતે બહુ જોશમાં હતી અને લોકોનો ઉત્સાહ સર્વત્ર ઊભરાતો જણાતો હતો તો પણ ખરી રીતે લડતના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હતા. વ્યવસ્થા અને નિયમપાલનનાં નામનિશાન રહ્યાં ન હતાં; આપણા ધણાખરા સાગ માણ્યો જોશમાં હતા અને આમવર્ગને આજ સુધીમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની કશી જ તાલીમ મળી ન હતી. સ્થિતિ એવી થઈ હતી કે ગમે તે અગણ્યો માણસ મહાસભા મંમિતિનો કબજો લેવા માગે તો લઈ શકે. અને વસ્તુતઃ અનેક અનિષ્ટ માણસો અને શત્રુઓના આક્રમિકાઓ આગળ આવ્યા હતા, અને કેટલીક દોષ્ટ્રેમ અને ખિવાઈત સંસ્થાઓનો કબજો લઈ બેઠા હતા. આ લોકોને અટકાવવાનો કોઈ ગસ્તો ન હતો.

આવી લડતમાં આવી નવું તો થોડેઘણે અરો લગભગ અનિવાર્ય છે. નેતાઓએ જેન જવામાં આગેવાની લીધે જ છૂટકો, અને પાછળ ગેદલાઓના ઉપગ લડત ચાલુ ગણવાનો વિશ્રામ ગણ્યે જ છૂટકો આમચર્ચાને કંઈક સાદુ કામકાજ કરવાની, અને તેના કરતાં પણ અમુક પ્રકારનું કામ ન કરવાની તાલીમ અપાય એટલું જ શક્ય છે અને ૧૯૭૦ની લડત વખતે તો આ પ્રકારની તાલીમ આપવામાં કેટલાય વર્ષ અપાર્થ ચૂન્યા હતા એટલે, તે માતની અને ૧૯૩૦ની મવિનયજગની લડત ભાગે શક્તિનાળી અને વ્યવસ્થિત લડતો હતી આ શક્તિ અને વ્યવસ્થા ૧૯૭૧-૨૨માં ન હતી, અને લોકોના ઉત્સાહ અને ધમાનની પાછળ કશું સંગીન ન હતું જો '૭૧-૨૨ની નત ચાલુ ગઈ હોત તો અનેક સ્થાનોએ છૂટીજ્વાર હિંમાના હિંમા બન્યા હોત એ વિશે જગત શકા નથી, આ કિસ્માઓને દાખી દેવામાં મંગદાર લોહીની નદીઓ વહેનગવત, અને નામનું એવું માત્રાભય જનમન કે લોકો માવ નાનદં થઈ ગયા હોત

ગાંધીજીના મનમાં આ પ્રમાણના કાગ્જો અને વિચારાએ ઘન કીધું હશે એવો મજન છે, અને તેમણે ગૃહીત ધરેની વાતો સ્વીકારીએ અને અદ્ધિમાની રીતે લડત લડવાની ઇજતા સ્વીકારીએ તો તેમનો નિર્ણય સાચો હતો મડો અટનવવાનું અને નવી રચના કરવાનું તેમનું કામ હતું બીજી અને ટેવળ લિન દષ્ટિએથી એમનો નિર્ણય અયોગ્ય ગણી શકાય, પણ અદ્ધિમંત્રીતની માથે એ દષ્ટિને કશો મબધ ન હતો અદ્ધિમા અને દિમા એ બે વસ્તુ માથે સાથે ચાલી ન શકે મંગદારને એવા નાના જમકનાં દાખી દેવા હોય તો દાખી દે, પણ તેથી કંઈ લડત બધ થવાની નહોતી, કારણ કે આવી લડતો તો પોતાની ભરમમાંથી પાછી સજીવન થાય છે ધણીજ્વાર પીઠેદક થાય તો તેથી ધણીવાર આખી પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટીકણ કરવામાં અને લડતને મજબૂત કરવામાં સહાય મળે છે પીઠેદક કે દેખીતી કાર થાય તેનું દુ ખ નથી, પણ તત્ત્વો અને આશો જ અખડ ગહેવા જોઈએ જો લોભ તત્ત્વોને આય આવવા ન દે તો તગત જ મજીવન થવામાં અડચણ આવતી નથી, પણ ૧૯૨૧ કે

૧૨૨માં અમારાં તત્ત્વો ને ધ્યેયો શાં હતાં? અમારું ધ્યેય હતું કશી સ્પષ્ટ વિચારપ્રણાલિના આધાર વિનાનું અસ્પષ્ટ સ્વરાજ્ય અને તત્ત્વ હતું લડતની એક વિશિષ્ટ અહિંસારીતિ. ને લોકોએ અનેક ઠેકાણે છૂટાંછવાયાં તોફાન કર્યાં હોત તો અહિંસાની લડત તો બંધ ચાત જ અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા વિનાના સ્વરાજ્યને તો ઝાઝું શી રીતે વળગી રહી શકાય? લોકો સામાન્ય રીતે લાંબો વખત સુધી લડાઈ ચાલુ રાખવાને માટે તાકાત ધરાવતા નહોતા, અને ને કે પરદેશી રાજ્ય વિષે લગભગ આખા દેશમાં અસંતોષ હતો, અને મહાસભા વિષે લાગણી હતી, તો પણ લોકોમાં ટટાર હિંમતની શક્તિ ન હતી કે વ્યવસ્થા ન હતી. લાંબો વખત તેમનું નમે એમ જ ન હતું. ટોળેટોળાં કેદમાં ગયાં હતાં તે પણ ક્ષણિક આવેશમાં, આખી લડત ઘડીકમાં પૂરી થશે એવી આશાએ.

એટલે ૧૯૨૨માં સવિનયભંગની લડત મોટું રાખવાને કારણ થયો તે યોગ્ય કહી શકાય, ને કે તે જે રીતે થયો તે રીત બહુ દોષપાત્ર હતી, અને પરિણામે અમુક અશે લોકોની નિષ્ઠા અને હિંમત હલી ગયાં.

પણ એવો મંતવ છે કે આવડી મોટી લડત એકાએક બંધ થવાને લીધે દેશમાં એક દુઃખદ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. લડત દરમિયાન છૂટાંછવાયાં અને નાહકનાં હમકેલાં થતાં તો અટક્યાં, પણ જે હિંસા દાખી દેવામાં આવી હતી તેને કોઈ પણ રસ્તે પ્રકટ થયે જ છૂટકો હતો, એટલે પછીનાં વર્ષોમાં જે કોમી ઝઘડાઓ થયા તેમાં એનો મોટો હિસ્સો હતો એમ કદાચ કહી શકાય. અસહકાર અને સવિનયભંગની લડતમાં લાંબો માણસો નેડાયાં હતાં તેથી જુદા જુદા ધર્મોના કોમવાદીઓ જેઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઘણાખરા પ્રગતિવિરોધી હતા તેમનાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં હતાં. લડત બંધ પડવાને લીધે આ લોકો આગળ આવ્યા. ખીમ અનેકો, છૂપી પોલીમના આડતિયાઓ અને કોમો વચ્ચે લડાઈ કરાવીને મરકાગની ખુશામત કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ આ જ દિશામાં કામ કરવાની સંધિ મળી. મોપન્નાઓનાં રમખાણુ અને તેને દાખી દેવા માટે સેવામાં આવેલાં અતિશય ધાતકી પગલાં—બંધ રેલ્વેના ડબ્બામાં મોપન્ના

કેદીઓને પૂરીને દુઃખગાવવામાં આવ્યા હતા એના વિચારમાંથી નામ લખજો છે । —થી કામી એવે કે જવનાગઓને તો એક દધિયાર મળ્યું હતું એવો મભવ છે કે જો મવિનયભગની લડત રોકવામાં આવી ન હોત અને સરકારે જ એને બધ કીધી હોત, તો એમી વિખવાદ કદાચ ઓછો થયો હોત અને પાછળથી જે એમી ગમખાણો થયા તેમાં વાવરી નાખવા માટે સમિતિ બોકામાં ગહી નહોત

મવિનયભગની લડત મધ કરવામાં આવી તે પહેલાં એક એવો બનાવ મન્યો હતો કે જેમાંથી જુદાં પરિણામ આવી શકના હતા મવિનયભગની લડતના પહેલાં મોગની મરકાર આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી અને લખજીત થઈ હતી તે મધ્યે વાઈસરોય લોર્ડ રેડિંગે એક જાહેર ભાષણમાં કહ્યું હતું કે હું મચાચો છું અને મૂંઝાણો છું ' પાટલી કુવર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા, અને તેને લીધે સરકારની જવામદારી મદુ વધી ગઈ હતી ૧૯૨૧ના ડિસેબર મહિનાના આખામાં તોડેના ટોચેગેર્લા પકડાયા ત્યાં પછી મરકારે મહામત્તાની માથે મમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કયો હતો પાટલી કુવર કનકતે જનાર હોના અને તે પહેલાં કાર્મિક મમાધાન થાય તો ત્યાં ખગમ દેખાવો થતા અટકે એ હેતુ હોના બગાડ મગકાગના પ્રતિનિધિઓ અને તે વેળા જેનમાં ખેડેના દેગમધુ હામની માથે થોડી ખાનગી વાતો થઈ હતી એવી દરખાસ્ત થઈ હતી કે મગકાર અને મદામત્તાની વચ્ચે વાટાવાટને માટે એક નાનડી ગોળમેજી પતિદ કરવામાં આવે ગાંધીજીએ આગ્રહ ધર્યો કે તે વેળા કરાચી જેલમાં કે ભોગવતા મૌનાના મહમદઅલીજીને પગિપદમાં હાજર રહેવાને માટે રૂદ આપવામાં આવે મગકારે આ વાત કમૂત ન કરી

દેશમધુ દસને આ મામતમાં ગાંધીજીએ ગ્રહણ કરેલું ધોગણુ પમદ ન પડ્યું અને પાછળથી જેનમાંથી છૂટીને તેમણે ગાંધીજીની

● એકલા મૌ મહમદઅલી જ નહિ, પણ બધા 'કરાચી' કેદીઓને છાડવાની માગણી કરી હતી આ કેવીઓમાં મૌ મહમદઅલી મૌ ચોક્તબવી, દા કિચુ, ■ કરાચી વગેરે હતા સરકારે નોકરી છાડવાની મુચના કરવાના ખિલાફત પરિવહના કરાવને માટે એ બધા કરાચીમાં પકડાયા હતા —ભા ક.

જનહરમાં ટીકા કરી, અને ક્યું કે તેમણે ભારે ચાપ ખાધી હતી. તે વેળા શું બન્યું તેની વિગતો અમે જોએ જોશમાં હતા તેઓ જાણતા ન હતા, એટલે બધી હકીકત વિના ચોગ્યાચોગ્યો નિર્ણય આપવો કઠણ છે, છતાં એમ તો લાગે છે કે એ વેળા પરિપક્વ કરવામાંથી કશું ફળ આવે એમ ન હતું. સરકારનો તે પાટવી કુંવરની કલકત્તાની મુલાકાત નિર્વિધે પાર હિતરી જવ એટલા માટે જ પ્રયત્ન હતો, જે તાર્તિવક પ્રશ્નો અમારી આજગ

ચીંથરેલા સારી ઊભો કરવામાં આવ્યો. તેણે સોગંદ ઉપર કહ્યું 'એ સહી પંડિતજીની તરીકે હું જોજીશું છું.' માણસ સાવ નિરક્ષર હતો, અને એ સહી તપાસવાનું તેને કહ્યું ત્યારે તેણે કાગળ ડાઘો પકડ્યો. મારી દીકરી તે વેળા ચાર વર્ષની હતી. એને હાથમાં તેડીને મારા પિતા આરોપીના પાંજરામાં ઊભા હતા. એટલે એ ચાર વર્ષની બાળાને માટે આરોપીના પાંજરામાં ઊભવાનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો.

મારો ગુનો હડતાલની ગ્રહીતખજારો વહેંચવાનો હતો. તે વેળા કાયદા પ્રમાણે આ ગુનો ન હતો, જો કે આજે તો આપણે 'કોમિનિયન સ્ટેટ્સ' (માંસ્થાનિક દરજ્જા) તરફ બહુ પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એટલે આજે તે ગુનો ગણાય છે. છતાં મને મળ્યું થઈ. મારા પિતા અને બીજાઓની માથે હું જેલમાં હતો ત્યાં ત્રણ મહિના પછી મને ખબર આપવામાં આવી કે સગ્નએ ફરી તપાસનાર કોર્ટકે અમલદારે ઠરાવ્યું છે કે તમને અયોગ્ય સગ્ન મળી હતી, અને તમને છોડી મૂકવા જોઈએ. આથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ મારા તરફથી આ વિષે કોઈએ કશું પગલું લીધું ન હતું.

સવિનયભંગની લડત બંધ થવાને લીધે કદાચ ફરી તપાસનારા ન્યાયાધીશોને શરૂ થયું હશે. મારા પિતાને જેલમાં મૂકી મને છૂટા દુઃખ થયું.

તરત જ ગાંધીજીની પાસે જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. હું ત્યાં પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓ પકડાયા હતા અને મારી તેમની માથે સાબરમતી જેલમાં મુલાકાત થઈ. તેમના કેમ વખતે હું હાજર હતો. એ એક સ્મરણીય અવસર હતો, અને તે વેળા હાજર રહેલા કોઈ તે કદી બૂલી શકે તેમ નથી. અંગ્રેજ જજ મર્યાદા અને લાગણીથી વર્ત્યો હતો. કોર્ટની આગળ કરેલું ગાંધીજીનું નિવેદન હૃદય હલાવનારું હતું, અને તેમનાં જીવંત વાક્યો અને હૃદયપ્રાણી કલ્પનાઓની જાપ અમારી સ્મૃતિમાં લઈને રોમાંચક અનુભવ સાથે અમે ઘેર આવ્યા.

હું અક્ષાહાબાદ પાછો આવ્યો. મારા અનેક મિત્રો અને સાથીઓ જેલમાં હતા ત્યારે મને બહાર રહેવું એ દુઃખદ અને

એકલું લાગ્યું. મેં જોયું કે મહામહાની મસ્જા અગમર ચાલતી ન હતી એટલે તેને ઠીક કરનારો પ્રયત્ન કર્યો. ખામ કરીને પગદેશી કાપડના બદિબકાર ઉપર મેં ધ્યાન આપ્યું. મવિનયભગની લડત બંધ થઈ હતી તો પણ આ કાર્યક્રમ હજી ચાલુ હતો. અહાહાબાદના લગભગ બધા કાપડના વેપારીઓએ પગદેશી કાપડ ન મંગાવવાની કે ન ખરીદવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને એને માટે એક મસ્જા બનાવી હતી. એ મસ્જાના નિયમ પ્રમાણે નિયમોના ભંગ કરનારને દંડની મજા હતી. મેં જોયું કે મોટા વેપારીઓમાના ઘણાઓએ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો હતો અને પગદેશી કાપડ મંગાવવા લાગ્યા હતા પ્રતિજ્ઞા પાળનારોએ આથી અતિરાય અન્યાય થતો હતો, અમે તેમને મમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પરિણામ ન આવ્યું અને વેપારીઓની મસ્જામાં કંઈ પણ પગલું લેવાની તાકાત ન હતી. એટલે પ્રતિજ્ઞા તોડનાર વેપારીઓની દુકાન પર ચોકી (પિકેટિંગ) કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. ચોકીની સૂચના માત્ર અમારો હામને માટે બમ હતી. દંડ લગવામાં આવ્યા, અને પ્રતિજ્ઞાઓ નવી લેવાઈ. દંડની રકમ કાપડના વેપારીઓના મહાજનને આપવામાં આવી.

બે ત્રણ દિવસ પછી મને અને મારા ભાગ જે માથીઓએ વેપારીઓની માથેની વાટાઘાટમાં ભાગ લીધો હતો તેમને પકડવામાં આવ્યા. ધમકી આપવાનો અને જબરદસ્તીથી પૈસા કઢાવવાનો શુનો કરવાનો આરોપ મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત ગજદ્રોહ અને ખીજા આરોપો પણ મારા ઉપર હતા. મેં બચાવ તો ન કર્યો, પણ કોર્ટમાં લાજી નિવેદન કર્યું. ધમકી આપવાના, બળજબરીથી પૈસા કઢાવવાના અને ત્રીજા એક શુના માટે મને મજા થઈ, પણ રાજદ્રોહનો આરોપ ખેચી લેવામાં આવ્યો, કાગળ ત્રણ શુનામાં જ મને પૂરતી સજા મળી ગઈ હતી એવું માનવામાં આવ્યું હતું. સજા પણ, મને યાદ છે ત્યાં સુધી, ત્રણ હતી. એમાની બે સાથે સાથે ભોગવવાની ૧૮ મહિનાની હતી. હું ધારુ છું કે કુલ ૧ વર્ષ અને ૯ માસની મજા હતી આ મારી ખીજા જેલ. છ અઠવાડિયા બહાર રહી આમ ૬ પાછો જેલ ગયો.

લખનો ડિરિટ્કટ જેલ

૧૯૨૧ના દિહુસ્તાનમાં ગજદારી ગુનાઓ માટે ૩૬ એ કઈ નવાઈની વસ્તુ ન હતી ખામ કરીને બગાળના ભાગનાની હડતથી માડીને હમેશા લામી મગ્ન મેજીસ્ટ્રેટ જેન જનાગ માણસોની અખડ ધાન આવી હતી મુકદ્દમા વિના પણ અનેકને ૩૬માં પૂરવામાં આવ્યા હતા ભારતના તે કાળના સૌથી મદાન નેતા લોકમાન્ય તિલકને તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં ૭ વર્ષની મળ ચર્ષ હતી આવી દેહ અને નજરકેદની આ પ્રધાને મદાયુદ્ધથી વેગ મળ્યો અને કાવતગના કેમો ન્યા ત્યાં થવા લાગ્યા, જેને પશ્ચિમે આરોપીઓને કા તે કામીની મગ્ન અથવા જન્મકેદની સગ થતી અનીભાઈઓ અને મૌલાના અશુનકવામ આઝાદને મદાયુદ્ધ હરમાન નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા આ યુદ્ધ પછી તગત પળખમાં બરકરી કાયદો પોકાગયો, અને તેમાં અનેક જણ કાવતરાના આરોપોને કાન્થે અથવા સમરી (તાબડતોન) મુકદ્દમાઓને પશ્ચિમે ૩૬માં ગયા હતા આમ દિહુસ્તાનમાં ગજદારી કેદ કઈ નવાઈની વસ્તુ નહીં નહોતી, પણ અત્યાર સુધી ખરાદાપૂર્વક કેદ માગી લેવામાં આવી નહોતી માણસે કઈ કામકાજ કર્યું હોય કે કાઈ લાણુ આપના હોય, અથવા છૂપી પોલીસમાં તે અમરો ચર્ષ પડ્યો હોય એટલે તેને પકડવામાં આવતો, અને કેદમાંથી બચવાને માટે અદાલતમાં બચાવ કરવાનો એ પ્રયત્ન બાકી રાખવામાં ન આવતો અલબત્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી અને તેમના હમરો અનુયાયીઓએ સત્યાગ્રહની હડતમાં નવી જ પ્રથા પાડી હતી ખરી

આમ છતાં ૧૯૨૧માં જેન એ લગભગ અપરિચિત સ્થાન હતું, અને નવા ૩૬ને હડપ કરી લેનારા લયાનક દરવાજાઓની અદર શુ બનતું તેની લાગ્યે જ માર્ગને ખમગ હતી કાખો કાખો

અમને ખ્યાલ હતો ખરો કે એની અંદર વસનારાઓ ભીંધી
 ખોપરીના અને વિકરાળ ગુનેગારો હશે. જેલ શબ્દની સાથે જ
 મનમાં કારાવાસ, નામોશી અને દુઃખોની, અને એ ઉપરાંત
 અસાત સ્થાન હોવાને લીધે તેના લયની કલ્પનાઓ ઊભી થતી.
 ૧૯૨૦ પછી જેલ જવાની હમેશાં વાતો થયાં કરતી અને અમારા
 ઘણા સાથીઓ જેલમાં જઈ ચૂક્યા હતા એટલે જેલ જવાની
 કલ્પનાને અમે ધીમે ધીમે ટેવાતા ગયા ને જેલના નામથી
 આપોઆપ જ જે અણગમો થતો અને ચીતરી ચડતી તે ઓઠાં
 થતાં ગયાં. આમ છતાં અમારી ગમે તેટલી તૈયારી હોય તો પણ
 જેલના દરવાજામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરતાં લાગણીઓનું જ ખેંચાણ
 ને ઉશ્કેરાટ થતાં તે તો થતાં જ. તેર વર્ષ પહેલાંના તે કાળથી
 માંડીને તે આજ સુધી રાજદારી ગુનાઓ માટે માગ ધારવા
 પ્રમાણે ઓછામાં ઓછાં ત્રણ લાખ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ જેલમાં જઈ
 આવ્યાં હશે. ઘણીવાર રાજદારી કલ્પને બદલે કોઈ ખીચ કલમ
 પ્રમાણે પણ આરોપ મુકાતા, પણ ગુના તો ગજદારી લડતમાંથી
 જ ઊભા થયા હતા. આમાંના હજારો તો અનેક વખત જઈ
 આવ્યા છે; અંદર જઈને શું મળશે એની પણ તેમને પૂરી ખબર
 પડી ગઈ છે; ત્યાંના વિચિત્ર જીવનમાં મહેલી એક પ્રકારની
 અસાધારણતા, મૂઠ દુઃખ અને દારુણ રસહીનતાને જેટલે અંશે
 અનુકૂળ થઈ શકાય, તેટલે અંશે અનુકૂળ થવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો
 છે. માણસ ગમે તે વસ્તુને ટેવાઈ જાય છે તેમ જેલજીવનને પણ
 આપણે ટેવાઈએ છીએ; અને છતાં જ્યારે જ્યારે એ દરવાજામાં
 આપણે પેસીએ છીએ ત્યારે ત્યારે પ્રથમની પેઠે આપણી લાગણી
 ઉશ્કેરાય છે, નસો તંગ થાય છે અને નાડમાં ઝુધિર જોશથી વહેવા
 લાગે છે, અને દરવાજા બહારનાં લીલાંછમ અને વિશાળ મેદાનો,
 છૂટથી ફરતા લોકો અને માડીધોડાઓ અને પરિચિત ચહેરાઓ
 તરફ આંખ આપોઆપ વળી છેવટની લાંબી દૃષ્ટિ નાંખી લે છે;
 કારણ લાખો સમય સુધી એમાંનું કશું જોવાનું મળવાનું નથી.

જેલની મારી પહેલી મુદત, જે ત્રણ જ મહિનામાં એકાએક
 બંધ થઈ તે અમારે માટે અને જેલના અમલદારો માટે ઠીક ઠીક
 ખજાજનાટ ભરેલી હતી. આ નવા પ્રકારના કેદીઓ બહારવાને

લીધે જોડના અમલદારોના તો અર્ધાં માંધા દીધા થઈ ગયા હતા. આ લોખંડી મેજરોજ વધતી જતી સખ્યા પણ અમાધારથી હતી એટલે અમલદારોને બાપકાને લાગતું કે આ ભયાનક પૂરમાં હવે જૂના કાનૂનો અને નિયમોના નામનિશાન ધોવાઈ જશે. પણ એના કગર્તા વધારે ગજરાવનાર તો આ નવા કેદીની જાત હતી. એ કેદીઓ જાધા વર્ગોમાંથી આવતા, પણ ધણાખરા મધ્યમવર્ગમાંથી હતા, અને જુદા જુદા વર્ગના હોવા છતાં પણ જાંધામાં એક વસ્તુ મામાન્ય હતી, સામાન્ય કેદીથી તેઓ માવ જુદા જ હતા અને મામાન્ય કેદીની માથે કામ લેવાનું તેમ આ લોખંડી માથે કામ લેવું મહેલું ન હતું અમલદારો આ મમજતા હતા, પણ ચાલુ નિયમોનું ગ્યાન લેનાર નવા નિયમો હતા નહિ, અગાઉ આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હતી એટલે કોર્ટને કશો અનુભવ ન હતો. મામાન્ય કેટિમ કેદી દીલોષોયો તો નહોતો જ, અને જોડના હુવાળમાં પેશ પછી પણ સવળળને લીધે તેને પોતાના બળનું બાન મહેલું બહાર ચાલતી લડતથી, અને લોકો જેલમાં બનતી થટનાઓમાં નવો ગમ લેવા લાગ્યા હતા તેથી, આ બળનું બાન વધતું. આથી મામાન્ય ગીતે કંઈક કવકાઓર વૃત્તિ ગહેતા છતાં પણ જેલના અમલદારો સાથે સહકાર કરવાની અમારી સામાન્ય નીતિ હતી અમાગ સહકાર વિના અમલદારોની મુશ્કેલીઓ ધણી વધી પડત. જેવગ અમારી પામે અનેક વાર આવતો અને અમને અમાગ સ્વયમેવકોવાળા બેરેકમાં જઈ તેમને ઠગ પાડવાને માટે અથવા તેમની પામે કંઈક કબૂલ કરાવવાને માટે તે અમને લીનવતો.

અમે અમારી ઇચ્છાથી જેલમાં આવ્યા હતા, ધણા સ્વયમેવકો તો વગર બોલ્યા ધૂસી આવ્યા હતા એટલે કોર્ટનો જેલ છોડીને ભાગી જવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. જે કોર્ટને બહાર જવાની ઇચ્છા થાય તો પોતે કરેલાં કામ માટે મારી માગીને અથવા તો લવિષમાં એવું કામ ન કરવાની કબૂલાત આપીને એ મહેવાઈથી છૂટી શકતો હતો ભાગવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો નામોશી જ થાય અને સવિનયભગની લડતમાં પાછું જોડાવાપણું ગહે જ નહિ. લખનૌની અમારી જેલનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આ સાગી રીતે સમજતો, અને અમારા જેલરને કહેતો કે “જે આ કેટિમ

કેદીઓમાંથી થોડાઓને ભાગી જવાનું સમજતી શકે તો તમને. ખાનમાહેજમાંથી ખાનગદાદુરમાં ચડાવવાની હું સરકારને લલ્લામણુ કરીશ. ” અમારામાંના ધણા કેદીઓને જેલની મધ્યના ચક્કરમાં આવેલા મોટા બેરેકમાં રાખવામાં આવતા. અમારામાંના અદાર જણને હું ધારું છું કે વધારે સારી રીતે રાખવાને માટે એક જૂતી વણાટશાળામાં ગખવામાં આવ્યા હતા. એને લગતું એક મોટું યોગાન હતું. મારા પિતા, મારા બે પિતૃર્ષિઓ અને મને ૨૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો એવો એક ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો. એક બેરેકમાંથી બીજી બેરેકમાં જવાની અમને સંપૂર્ણ છૂટ હતી. સગાંવડાલાંઓની સાથે અનેક મુલાકાતો મળતી. છાપાં આવનાં અને દરદોજ થતી નવી પકડાપકડી અને વધતી જતી કડતળી ધમાલનું વાતાવરણ ચાલુ રહેતું. ચર્ચાઓ અને વાતોમાં પુષ્કળ વખત જતો, અને હું છાગ્યે જ કશું વાંચી શકતો, કે કશું મંગીન કામ કરી શકતો. સવારનો વખત હું અમારા આખા ખંડની સફાઈ અને ઘોલાઈમાં, મારા પિતાનાં અને મારાં કપડાં ધોવામાં અને કાતવામાં ગાળતો. શિયાળાના દિવસ હતા અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં એના કરતાં બીજાને મારો સમય કયો દેાય? થોડાં અઠવાડિયાં તો અમને અમારા સ્વયંસેવકોમાંના જે નિરૂત્તર હતા, તેમને માટે હિંદી, ઉર્દૂ અને બીજા પ્રાથમિક વિષયો શીખવવા માટેના વર્ગો ખોલવાની રજા આપવામાં આવી હતી. બપોર પછી અમે વોલીબોલ રમતા.*

ધીમે ધીમે સખતાર્થ થતી ગઈ. અમારા વાડામાંથી અમને બહાર નીકળવાની બંધી થઈ, અને ન્યાં બીજા સ્વયંસેવકો

* તે વેળા છાપામાં એક હાસ્યજનક ગદ્યું જહાર પડ્યું હતું, અને તે ખોટું છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યા છતાં ફરીફરીને તે ચાલુ રહ્યું છે. એવી વાત ચાલી હતી કે તે વેળાના અમારા પ્રાંતના ગવર્નર સર હારકોર્ટ જહાર મારા પિતાને જેલમાં રોમ્પેઈન (દાર) મોકલતા. સર હારકોર્ટ મારા પિતાને કશું મોઝર્યું નથી; એમને કોઈએ રોમ્પેઈન કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો દારૂ જેલમાં મોકલ્યો નથી અને સાચી વાત તો એ છે કે, મહાસભાએ ૧૯૨૦માં અસહકારનો કરાવ કર્યો ત્યારે તેમણે દારૂ ઊડી દીધો હતો એટલે તેમને આ વખતે દારૂ પીવાપણું હતું નહિ.

પૂરવામાં આવ્યા હતા ત્યાં જઈ તેમની સાથેની મુલાકાત પણ બંધ થઈ. એટલે વર્ગો પણ અટક્યા. એ જ અરસામાં હું છૂટ્યો.

હું માર્યાના આરંભમાં નીકળ્યો અને છ સાત અઠવાડિયાં પછી એપ્રિલમાં પાછો આવ્યો તો મેં જોયું કે સ્થિતિમાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. પિતાને નૈનિતાલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેમના ગયા પછી તરત જ નવા નિયમો અમલમાં આવ્યા. મોટી વણાટયાળા ન્યા મને પહેલાં રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાંના બધા કેદીઓને અંદરની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને બેરેકમાં પૂરવામાં આવ્યા. બેરેક એટલે જેલની અંદર એક નાની જેલ. એક બેરેકની સાથે બીજા બેરેકનો કરોડ સંબંધ નહિ. મુલાકાત અને કાગળ હવે મહિનામાં એક મળે એવો નિયમ થયો. જોરાઈ બહુ સાદો થયો જે કે બહારથી અમે મળી શકતા.

જે બેરેકમાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં લગભગ પચાસ માણસો હશે. બીડનો કંઈ પાર ન હતો. અમારી પયારીઓ વચ્ચે લગભગ ત્રણ ચાર ફૂટનું જ અંતર હશે. મુખાગ્યે એ બેરેકમાં દરેક જણને હું ઓળખતો હતો અને અનેક તો મિત્રો હતા, પણ રાતદિવસ એકાંતનો સંપૂર્ણ અભાવ વધારે મેં વધારે અસહ્ય થતો ગયો. રોજના રોજ એક જ માણસોના મોં જોવાનાં, રોજની રોજ એક જ પ્રકારની ગોલાલગાઈઓ; અને એમાંથી ભાગીને જવાનો એકે સાંત ખૂણો ન મળે. નાહવાનું ખુદ્દામાં, કપડા ધોવાનું ખુદ્દામાં. કસરતને માટે બેરેકની આસપાસ અમે દોડતા અને એટલી વાતો ને ચર્ચાઓ કરતા કે છુદ્ધિપૂર્વક વાત કરવાની અમારી શક્તિ સાવ ખૂટી જતી. કુટુંબજીવનમાં જે નીરસતા હોય છે તે અહીં સોગણી વધી હતી, અને તેની મીઠાશ અને બીજા લાભો તો લાગ્યે જ જેવામાં આવતા. અને વળી આ કુટુંબ તે અનેક જાતના અને અનેક જાતના લોકોનું બનેલું હતું. સૌના મનના ઉપર આથી ભારે તાણ પડતી, અને ઘણીવાર હું એકાંત માટે ઝંખતો. પાછળના વર્ષોમાં મારે નસીબે આવું એકાંત જેઈએ તેટલું આવવાનું હતું.—ન્યારે મહિનાના મહિના સુધી એકાદ જેલ અમલદાર સિવાય બીજા કોઈનું મોં જોવાનું નહોતું તે સમયે પણ મન ભારે

આવેશમાં રહેતુ. પણ ત્યારે ચોગ્ય માથીઓની ઝખના કરતું ઘણીવાર ઠખનૌ જેલના ૧૯૨૨ના બીડમાં ગાળેના જીવનના દિવસો અને યાદ આવતા અને કંઈક તેને માટે હું ઝખતો પણ ખરો. છતાં મને ખાતરી હતી કે બેમાથી એકાત જ મને વધારે પસંદ હતુ — શગત એટલી કે વાયવાળખવાની મને છટ હોય —

અને છતાં મારે જણાવતુ જોઈએ કે મારા સાથીઓ બધા અતિશય સજ્જન અને ગુનાખી હતા, અને અમારે બહુ બનતુ. પણ હું ધારુ છું કે કોઈ કોઈ વાગ તો જરૂર અમે મહુ એક-બીજાથી કટાળતા અને કંઈક એકાતને માટે તલમતા વધારેમા વધારે એકાત તો બેરેકમાંથી નીકળીને વાડાના ખુલા ભાગમાં બેસવાથી મળતી ચોમામાના દિવમ હતા, એટલે વાદળાં હોય તેથી બહાર ખુશીથી બેખી શકાતુ ઘણીવાર હું તડકો અને એકાદ વગસાદતુ ઝાપડુ પણ સહન કરી લેતો અને બેરેકની બહાર બને તેટલો વધારે વખત ગામતો.

એવી રીતે ખુદામાં પડ્યા પડ્યા હું આકાશ અને વાદળાં નિહાળતો, અને અગાઉ કદી ન જોયેલુ એવુ ચમત્કારિક સોદધ* મને એના પવટાતા જતા રંગોમાં દેખાતુ

ધડી ધડીએ પવટાતા અગ્ર નિહાળવા
ઝટુ ઝટુના પવટાતા જાણે રંગે ને,
વિરલ અગ્રેથી પવના દડાવા માણવા
પડ્યા પડ્યા ભૂમાત તણે ઉત્સાગ ને
(એના એ દિવસો પણ મિત્રો વહી ગયા) *

પણ સમય એ અહીં જેલમાં વિરલ લદાવો નહોતો પણ બોળરૂપ હતો, છતાં આ પ્રતિક્ષણ પવટાતા વર્ષાનાં વાદળાં નિહાળવામાં જે સમય જતો તે તો આનંદમાં જ જતો, અને તેથી આરામ લાગતો. કેદના કટાળામાંથી મચવા માટે જાણે મેં નવી શોધ કરી હોય એવા લાગતી અને આનંદ થતો ખામ એ વર્ષાઝટુની મારા ઉપર આટલી બધી અમર કેમ થઈ એ હું જાણતો નથી, આ પહેલાં કે આ પછી એવી અમર મને કદી

* પડિતજીએ રાકિયી અમેજ પકિઓને જાણ્યું છેલી કોસમાં લીધેલી પમિ લાવ ખૂંટો કરવા હમેરી છે — લા. ક.

નથી થઈ. પહાડોમાં અને સમુદ્ર ઉપર અનેક મુંદર સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત મેં દરખથી નિરખ્યા હતા અને તેના તેજમાં હું નાવો હતો, અને તેની ભવ્યતાથી રોમાંચ અનુભવ્યો હતો, પણ તે ક્ષણભર જ. ક્ષણભર જોઈને તરત બીજી વસ્તુઓના વિચારમાં હું પડતો, કારણ એ તો રોજની વસ્તુઓ હતી. પણ જોલમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત શેના જોવાના મળે? દીવાલો કિતિજને ઢાંકી દેતી અને છેક તડકો ચડે ત્યારે તો એ અમારી રક્ષણ કરનારી દીવાલો ઉપરથી આકાશ સૂર્યનાં દર્શન થતાં. તે વેળા કપાળે આકાશમાં રંગો તો જોવાના મળે જ નહિ, એટલે અમારી આંખ રોજ રોજ કાદવરંગી દીવાલ અને બેરેકનાં લૂખાં દરમિયાન જોઈ જોઈને રીટી થઈ ગઈ હતી, અને તે કંઈક ધૂપછાંવ માટે, કંઈક રંગો માટે તકસલી, અને બ્યારે વર્ષાનાં વાદળ અનેક ચિત્રવિચિત્ર રૂપ ધરતાં અને અપાર રંગોના વેશ લેતાં અને બદલાતાં અમારા ઉપરથી પસાર થતાં ત્યારે હું સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહેતો અને જાણે સમાધિસ્થ બની તેમને નિહાળતો. ટેટલીક વાર એ વાદળાંમાં ચીરા પડી ગહન ગંભીર ગુફા બનતી, અને તેના ઘેરા; નીચ ઊંડાણમાં જાણે અનંતતાના એક અંશનાં દર્શન થતાં.

ધીમે ધીમે સખતી વધતી ગઈ. નિયમો આકરા થતા ગયા. સરકાર આપણી લડતના બજનું માપ કળી ગઈ હતી. અને તેની સામે થવાની ધૃષ્ટતા માટે શું શું સહન કરવું પડે છે એનો અમને સ્વાદ અખાડવા મંગતી હતી. નવા નિયમો દાખલ થવાથી અથવા તો જે રીતે તેનો અમલ થતો તેથી જોલના અમલદારો અને કેદીઓ વચ્ચે ખગલળાટ થયો. અનેક મહિના સુધી એ જોલમાંના સેંકડો કેદીમાંના ધણાખરાએ નિયમોની સામે વિરોધમાં મુલાકાતો ઊઠાડી. અમારામાંના કેટલાક આ તોફાન કરાવનારા હઈશું એમ માનવામાં આવ્યું જ હશે એટલે અમને સાત જણને મુખ્ય બેરેકોથી સાવ અલગ એવા જોલના એક દૂર ભાગમાં ખસેડવામાં આવ્યા. આ સાતમાં પુરુષોત્તમદાસ ટંડન, મહાદેવ દેસાઈ, બ્યોર્ન જોમક, બાલકૃષ્ણ શર્મા, દેવદાસ ગાંધી અને હું હતા.

અમને એક નાનકડા વાડામાં ખસેડ્યાં હતા. અને જો કે ત્યાં જવામાં થોડાક ગેરલાભો હતા, પણ એકંદરે એ ફેરફાર મને

ગમ્યો. બીડ તો નહોતી જ; વધારે શાંતિ અને વધારે એકાંત અમને મળી એટલે વાંચવાનો અને બીજું કામ કરવાનો મમય પણ વધારે મળ્યો. જેલના બીજા ભાગોમાં અમારા જે સાથીઓ હતા તેમની સાથે, તેમ જ બહારનાં જગત સાથે કશો જ સંબંધ અમને રહ્યો નહિ. કારણ છાપા આવનાં સૌ કેદીઓ માટે બંધ થયાં હતાં.

છાપાં આવનાં નહિ, પણ બહારથી કંઈક ખબર તો ગમે તે રસ્તે આવી ચડતી. જેલોમાં હમેશાં એમ બને છે. અમારી માસિક મુલાકાત અને કાગળોમાંથી પણ કંઈક કંઈક ખબર મળી રહેતી. અમે જાણ્યું કે લડતનાં પાણી છેક ઓસરી ગયાં છે. અમુક્ષખ ધડી ચાલી ગઈ અને વિજય ઝાંખા ભાવિમાં સરી ગયો હોય એમ લાગતું હતું. મહાસભામાં જે ભાગલા પડ્યા હતા — ફેરવાડીઓ અને નાફેરવાડીઓ. આમાંથી પહેલા પક્ષના નેતા દેશબંધુ દોશ અને મારા પિતા હતા. તેમનું કહેતું એવું હતું કે વડી અને પ્રાંતિક ધારામભાની આવતી ચૂંટણીઓમાં મહાસભાએ ભાગ લેવો જોઈએ, અને ધારામભાઓનો કબજો લેવો જોઈએ. બીજો પક્ષ જેના નેતા રાજગોપાલાચાર્ય હતા તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે અમહકારના જૂના કાર્યક્રમમાં કશો ફેરફાર ન કરવો. ગાંધીજી તો આ વેળા જેલમાં હતા. લડતના જે ઉદાર આદર્શોથી અમે એક ચડતી વારતીનાં મોજાંઓ ઉપર જાણે આગળ વધ્યા જતા હતા તે આદર્શો સત્તાને માટેના હુકમ ઝગડા અને પ્રયત્નોમાં જુલાવા લાગ્યા હતા. ઉત્સાહ અને આવેશની ધડીમાં પરાક્રમો અને સાહસો કરવા સહેલાં છે, પણ ઉત્સાહનું જોશ ઓછું થયે લડતને દિન-પ્રતિદિન ચાલુ રાખવી કઠણ છે એમ અમે જોઈ શક્યા. બહારથી આવતી ખબરોથી અમે નિરુત્સાહ થતા અને જેલના વાતાવરણથી છિપ્ત થતી અનેક નવાજૂનીને લીધે જીવન કઠણ થતું ગયું, છતાં અંતરમાં અમને એક પ્રકારનો મંતોષ રહેતો કે અમે અમારી ધન્યજન અને શાન જાળવી રાખી છે અને પરિણામના વિચાર વિના મત્વનો માર્ગ જ લીધો છે. કાળના ગર્ભમાં શું છે તેની ટાઈને ખબર નહોતી; પણ તે ગમે તે હોય તો પણ એમ તો સ્પષ્ટ ભાસતું હતું કે અમારામાંના ધણાના નબીમમાં જિંદગીનો

મોટા ભાગ જોલમાં ગાળવાનું લખેલું છે. આ પ્રમાણે અમારી વચ્ચે વાતચીત ચાલતી, અને જ્યોર્જ જોસફની સાથે એકવાર વાત કરતાં અમે આ જ અનુમાન પર આગ્યા હતા એવું મને સ્પષ્ટ યાદ છે. ત્યાર પછી તો જેમકે અમારાથી બહુ દૂર ખગી ગયા છે એટલું જ નહિ પણ અમારા કામકાજના સુખત દીકાકાર બન્યા છે. લખનૌ કિરિટ્કટ જેલના મિવિલ વોર્ડમાં એક શિયાળાની માંજે થયેલી આ વાત એને કદી યાદ આવતી હશે ખરી ?

કામ અને કમરતનો નિયમિત કાર્યક્રમ અમે બાધી દીધો હતો. કમરતને માટે અમે વાડાની દીવાલની લગોલગ દોડના અનેક ચક્કર લેતા, અથવા બપોરે જલ્દી જાગદની જેમ જોડાઈ અમારા વાડામાંના દૂવાનો મોટો કોચ ખેંચના, અને નાનકડી સરખી એક ગાકભાઈની વાડી કરી હતી તેને પાછી પાતા. લગભગ બધા ઘોડું ઘોડું કાંતતા. પણ મારો મુખ્ય વ્યવસાય એ શિયાળાના ટૂંકા ફિત્તે અને લાંબી રાતમાં વાચવાનો હતો. જ્યારે જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મુલાકાતે આવે ત્યારે ત્યારે હંમેશા તે મને વાંચતો ભાળે. વાચવાની મારી આ લગતી એને કંઈક ખૂંચતી, અને એકવાર એની ઉપર દીકા કુતાં એણે કહેલું, ‘હું તો મારી બાર વર્ષની ઉંમરે મારું બધું વાચવાનું વાચી પરવાયો હતો.’ ખેરાકે, વાચવાના આ સંયમને લીધે જ એ બહાદુર અંગ્રેજ કર્નલ મૂંઝવનારા વિચારના ત્રાસમાંથી બચ્યા હશે, અને એને લીધે જ કદાચ પાછળથી મંચુક્ત પ્રાંતના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સના પદ સુધી ચડી શક્યા હશે.

શિયાળાની આ લાંબી રાત અને નિરબ આકાશમાં તારા જોવાની મજા આવતી, અને અમારી પાસે નબોમંડળનાં કેટલાક નકશા હતા તેની મદદથી અમે ધણી ગ્રહ અને નક્ષત્રો ઓળખતા. રોજ રાત્રે તેમના નીકળવાની રાહ જોતા અમે બેમીએ, અને તેમને જોઈને પરિચિત મિત્રોને મળતા હોઈએ તેમ આનંદથી તેમને વધાવીએ.

આમ અમારો વખત જતો. એમ કરતાં કરતાં દિવસના અઠવાડિયાં ચર્ચા અને અઠવાડિયાના મહિના થયા. અમારા રોજના

જીવનને અમે ટેવાઈ ગયા હતા, પણ જેલ બહાર ખરે બોલે અમારી માતાઓ, પત્નીઓ અને બહેનોને વેઠવો પડતો હતો. રાહ જોઈ જોઈને તેઓ કંટાળતી અને તેમના પ્રિયજનો જેલમાં હોય અને તેઓ બહાર હોય એ વાત જ તેમને અળખામણી લાગતી.

૧૯૨૧ ડિસેમ્બરમાં અમે પ્રથમ પકડાયા ત્યાર પછી પોલીસના માણસો અફલાહાબાદના અમારા ઘર આનંદલવનની વારંવાર મુલાકાત લેવા લાગ્યા. પિતાને અને મને થયેલો દંડ વસૂલ કરવા તેઓ આવતા. દંડ ન ભરવાની મહામલાની નીતિ હતી. દંડ ન અપાય એટલે પોલીસ રાજ રાજ આવે અને ઘરનાં ખુરશી ટેબલ વગેરેમાંથી કાંઈકે જમ કરી હિપાડી ચાલતા થાય. મારી ચાર વર્ષની પુત્રી છદિરા રાજ રાજ ચાલતી આ લૂંટથી બહુ ચિડાતી, પોલીસનો વિરોધ કરતી, અને પોતાની સખત નાખુશી બતાવતી. મને લાય છે કે પોલીસનાં માણસો વિધેના એના એ બાળપણના ખ્યાલ એના ભવિષ્યના નિચારો ઉપર અસર કર્યા વિના નહિ રહે.

જેલમાં સામાન્ય કેદીઓથી અમને અલગ રાખવાની પૂરેપૂરી તજવીજ થતી હતી. અને સામાન્ય રીતે રાજદારી કેદીઓ માટે ખાસ જેલો રાખવામાં આવતી. પણ આ બંને વિભાગોને આવ અલગ રાખવા શક્ય નહોતો, અને ઘણીવાર એ કેદીઓની સાથે અમે સંબંધમાં આવતા, અને તેમની પાસેથી તે દિવસના જેલજીવનની ખરી હકીકતો અમને મળી રહેતી. આખી કથા મારબૂડ, ખુશામત અને લાંચરિશ્વતની હતી. ખોરાક એટલો બધો ખરાબ હતો કે અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું એ જીલ પર મૂકી નહોતો શકતો. જેલનો અમલદારવર્ગ સામાન્ય રીતે માવ નાલાયક હતો. ટૂંકા પગાર મળે એટલે કેદીઓ કે કેદીઓના સગાંઓ પાસે ટાણેકટાણે પૈમા કદાવીને કમાણીમાં વધારો કરે. જેલના કાયદાના પુસ્તકમાં જેલરની અને તેના મદદનીશોની અને વોર્ડરની ફરજો અને જવાબદારીઓ એટલો બધો હતો અને એટલી તતની હતી કે કોઈ પણ માણસને માટે તે પ્રામાણિકપણે અથવા સરખી રીતે બખવવી માવ અશક્ય હતી. એ પ્રાંતના (અને કદાચ બધા જ પ્રાંતના) જેલ વહિવટની સામાન્ય નીતિમાં

કેદીને સુધાગ્રવાની અથવા તેને મારી રીતજાત અને ઉપયોગી ધધદ શીખવવાની ક્યારેય રાત જ ન હતી જનમાં વેચાતા કામનો હેતુ કેદીને ત્રામ આપવાનો હતો કે જેને કરીને તે ખૂન કરી જાય અને આખી મીચીને દુકમ પાળતો થઈ જાય એ જ ઉદ્દેશ હતો, વિચાર એની પાછળ એ હતો કે એ જેનમાથી જાય ત્યાર જેનો એવો કર અને ત્રામ લઈને જાય કે કદી પાછા શુંતો કરી જેલમાં આવવાની ખો જૂલી જાય.

દમણી દમણી આમા પ્રેક્ષક સુધાગ્ર થયા છે ખના. જોગક કઈક સુધયો છે અને કપડા તેમજ ખીજ ખામતોમાં પણ સહેજમાજ સુધાગ્ર થયા છે, આ મુખ્યત્વે મજકીય કેદીઓ ખુલાસા આવીને સુધાગ્રને માટે ચક્રવર્તી કરતા તેનું પરિણામ છે. આમદક્ષાથી વૉર્ડેના પગમાં ઠીક ઠીક વચાગે થયો એને સગદારને વક્ષાગ્ર હેવાનું એમને વિનો દાન્ય મળ્યું કુમળી વયના અને જુનાન કેદીઓને વાયવા લખવાનું શીખવવાનો પદ જેવો તેવો પ્રયત્ન થઈ જાય છે પણ આ તમા સુધાગ્ર રૂઝા છે છતાં મુખ્ય પ્રશ્નને લગતે જ સ્પર્શ કરે છે, જૂની નીતિ તો લગભગ હતી તેની કાયમ છે

૧ સંયુક્ત પ્રાંતના જેલ મેન્યુઅલની ૬૨૭મી કલમ (જે હરે નવી આરતિમાંથી કાઢી નાખવામાં ગાવી છે તે) આ પ્રમાણે હતી. " જેલમાં લેવાનું કામ મુખ્યત્વે સજની દૃષ્ટિએ લેવું જોઈએ, કેવળ કામની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ તેમાંથી જેલને ખડુ લાભ થાય છે કે નહિ એનો પણ વિચાર ન કરવો, કારણ કે એ કામનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ જ એ છે કે તે અતિશય કટાક્ષાત્મક અને ત્રાસદાયક હોઈ દુશ્મના દિલમાં જેલમાં આવવાનો ભય ઉત્પન્ન કરે "

આ કલમ રસિયાના ફોજદારી કાયદાની કલમથી પ્રેરણા લેતી છે એ જુઓ : કલમ ૯ " સામાજિક ખ્યાલ માટે લેવાના પદનાનો ઉદ્દેશ માણસને શારીરિક દુખ આપવાનો અથવા તેને નામોસી લગાવવાનો નથી, કે તેનો ઉદ્દેશ વેર વાળવાનો કે સજ કરવાનોય નથી "

કલમ ૨૬ " સજ રક્ષણને માટે હોય છે તેથી તેમાં ત્રાસનો અસર ન હોવો જોઈએ, અને કેદીને તેથી નાદકનું અથવા ખીનજરૂરી દુખ ન થવું જોઈએ "

રાજકીય કેદીઓના મોટા ભાગને તો સામાન્ય કેદીઓની જેમ જ રાખવામાં આવતાં, તેમને કોઈ ખાસ હોદ્દા ન હતા, કે તેમની સાથે જુદો વર્તીવ ન રાખવામાં આવતો, પણ ખીજા કેદીઓના કરતાં વધારે લડી લેનારા અને હોશિયાર કોઈ તેમનો કોઈ સહેલાઈથી દુરુપયોગ કરી શકતું નહિ કે તેમની પાસે રિસ્ક્વત્ત લઈ શકતું નહિ. આને લીધે સ્વાભાવિક રીતે તેઓ જેલના અમલદારોને અકારા યઈ પડ્યા હતા, અને જ્યારે પ્રસંગ આવતો ત્યારે જેલના કોઈ પણ નિયમનો તેમનાથી ભંગ થાય તો તેને માટે સખત સજા થતી, આવા ભંગને માટે આઝાદ નામના એક પંદર સોળ વર્ષના છોકરાને ફટકાની સજા યઈ હતી. તેનું શરીર સાવ ખુલ્લું કરીને તેને ફટકા મારવાના ત્રિકોણ ઉપર બાંધવામાં આવ્યો, અને જેમ જેમ ફટકા પડતા જતા હતા અને તેની આમડીમાં ચીરા પડતા જતા હતા તેમ તેમ દરેક ફટકે તે 'મહાત્મા ગાંધીકી જય' પોકારતો જતો હતો. એ પોકાર કરતાં કરતાં આખરે છોકરો બેભાન થયો. પાછળથી એ છોકરો ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ત્રાસવાદી ટોળીનો એક નાયક બન્યો.



ફરી બહાર

જેલમાં ઘણી વસ્તુઓની ખોટ જણાય છે, પણ વધારેમાં વધારે જોડ તે સ્ત્રીઓના મધુર અવાજની અને બાળકોના હાસ્યની જ લાગે છે. જે સખ્દ ત્યાં માંભળવામાં આવે છે એ ગામાન્ય રીતે મધુન્યી તો ઊનગ જ દેહેરાય. અવાજ કઠોર અને જે માધમકીવાળો અને ભાષા દુષ્ટ અને ઘણીખરી ગાગોથી ભરેલી. એક વખત મને એક નરી જ વસ્તુની ખોટ જણાયેલી એમ મને યાદ આવે છે. હું લખનૌ ડિરિક્ટર જેલમાં હતો ત્યારે એક વાર મને એકાએક ઘર્ષ આવ્યું કે માત આઠ મહિના થયા કેઈ ફતવને ભગતો મામળો નથી

૧૯૨૩ના જન્યુઆરી માસને છેલ્લે દિવસે લખનૌ જેલના બધા ગજદારી કેદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા. તે વેળા લખનૌમાં મોઢી બસો ખામ વર્ગના કેદીઓ હશે ૧૯૨૧ના ડિસેબરની અગવા ૧૯૦૦ની સરઆતમાં જેને વર્ષ કે એથી ઓછી સજા થઈ હતી તેઓ તો પોતાની મજા પૂરી કરી ચૂક્યા હતા. માન લાંબી સજાવાળા, અને થોડાઘણા ફરીવાર મજા ખાઈને આવ્યા હતા તે છૂટનાના બાકી રહ્યા હતા. આમ એકાએક છોડી દેવામાં આવનાથી અમને આશ્ચર્ય થયું, કાગળ કે તમામ કેદીઓને છોડી દેવામાં આવશે એવી ખબર કંઈ જાહેર થઈ નહોતી. આવી રીતે તમામ કેદીને છોડી દેવાના પક્ષમાં પ્રાંતની ધાગસભામાં ઠરાવ પસાર થયો હતો ખરો, પણ આવી માગણીઓ ઉપર સરકારનો કારભારીવર્ગ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપે છે પણ આ વેળા જન્યુ એવુ કે કેદીઓને છોડી દેવા એ સરકારને કાવે એવું હતું. મહામહા સરકાર વિરુદ્ધ કથુ કરતી નહોતી, અને મહાસભાવાદીઓને પરસ્પર ઝગડા મિત્રાય કથુ સંજવું નહોતું વળી જનજીતા

મહાસભાવાદીઓ જેવર્માં હવે ગણ્યામાંક્યા જ રહ્યા હતા એટલે સરકારે આટલી હિંદારતા બતાવી દીધી.

જેવના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ હમેશાં એક પ્રકારની નિર્દાતાની લાગણી અનુભવાય છે, અને આનંદહિંસાસ તો હોય જ. બહારની તાજી હવા અને ખુલ્લા વિસ્તારો, લોકોની આવળ અને દોડધામ, અને જૂના મિત્રોની સાથે મેળાપ આ બધાથી મગજમાં એક પ્રકારની ખુમારી ચડે છે, અને ઘોડી મસ્તી છૂટે છે. બહારના જગતની સાથે પ્રથમ સંબંધમાં આવીએ છીએ ત્યારે આપણા વર્તનમાં કેઈક હલેલપણું દેખાય છે. છૂટતાં અમને આનંદ તો થયો પણ એ તો એક ક્ષણિક અનુભવ હતો, કારણ કે મહાસભાનાં રાજકાજની દશા નિરુત્સાહ કરી દે એવી હતી. આદર્શોને બદલે કાવાદાવા રાજ થયા હતા, અને અનેક ટોળાઓ મહાસભાના તંત્રનો કાજને સેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અને આમ કરવાની રીતો તો એવી હતી કે જેથી રાજપ્રકરણનું નામ તેના જરાયે યોગ્યયોગ્યતાના ભાનવાળા માણુમને ત્રાસ છૂટે.

મારું પોતાનું વલણ ધારાસભામાં જવાની સાવ વિરુદ્ધ હતું. કારણ કે એનું પરિણામ આખરે વાટાઘાટનો માર્ગ લેવામાં જ આવે, અને પરિણામે અમારું ધ્યેય મોળું પડે, પણ તે વેળા દેશની પાસે બીજો કશો રાજકીય કાર્યક્રમ હતો નહિ. નાફિરવાદીઓ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ ઉપર ભાર મૂકતા હતા. આ કાર્યક્રમ એટલે દ્વંદ્વમાં સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ. તેનો મુખ્ય શુભ એ હતો કે તેથી કાર્યકર્તાઓ લોકોની સાથે સંબંધમાં આવતા. જેઓ રાજકીય કાર્યમાં માનનારા હતા તેમને આથી સંતોષ થવાનો સંભવ ન હતો, અને સત્યાગ્રહના એક નિષ્ફળ જીવાળ પછી ધારાસભાના કાર્યક્રમનો જીવાળ આવે એ અનિવાર્ય હતું. અને આ કાર્યક્રમ પણ સહકારનો અને રચનાનો નહિ પણ અવરોધનો અને પ્રતીકારનો છે એમ એ નવી પ્રવૃત્તિના નેતાઓ દેશબંધુ દાસ અને મારા પિતાએ સ્પષ્ટ કયું હતું.

દેશબંધુ દાસે ધારાસભામાં જઈને રાષ્ટ્રીય હિંદુત્વ ચલાવવાને અર્થે જ હમેશાં ધારાસભાપ્રવેશની હિમાયત કરી

હતી. મારા પિતાની પણ લગભગ આવી જ વૃત્તિ હતી, પણ ૧૯૨૦માં તેમણે કંઈક અંશે ગાંધીજીના મતને વશ થઈને ધારાસભાનો બહિષ્કાર સ્વીકાર્યો હતો. લડતમાં તેમને પોતાનું પૂરેપૂરું બળ અજમાવવું હતું, એટલે તેમને એમ લાગેલું કે ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આયર્લેન્ડમાં સીન શીન મંડળે પાર્લિમેન્ટની બેઠકોનો કબજો કરી આમની સભામાં બેસવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, તેવી કંઈક બાજી આપણે પણ ખેલીએ એમ યુવકવર્ગોમાંના ધણા ધારના હતા. સંપૂર્ણ બહિષ્કારને બદલે આવો અર્ધ બહિષ્કાર અદ્યક્ષ કરવાનો ૧૯૨૦ના ઉનાળામાં મેં ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો એમ મને યાદ છે, પણ આવી બાબતોમાં ગાંધીજી અતિશય મક્કમ રહેતા. તે વેળા મૌલાના મહમદઅલી ખિલાફત ડેપુટેશન લઈને વિલાયત ગયેલા હતા. વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે પણ બહિષ્કારની જે નીતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે વિષે અદ્વિસેસ જાહેર કરેલો, અને કહેલું કે તેમને તો સીન શીનની બહિષ્કારનીતિ વધારે પસંદ પડત. પણ તે વખતે બીજાઓ શું ધારે તેની કંઈ કિંમત ન હતી, કારણ કે આખરે તો ગાંધીજીનો જ મત સ્વીકારવાનો હતો. લડતના ઉત્પાદક તેઓ હતા, અને લડતનો બ્યૂટ રચવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમને હોવું જોઈએ એમ સહુને લાગેલું. સીન શીન નીતિની સામે ગાંધીજીને તેના હિંસાની સાથેના સંપર્ક ઉપરાંત આ વાંધા હતા: એક એ કે લોકો ચૂંટણીના માંડવાઓમાં જઈ, મત ન આપી તેના સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની સીધી હાકલને જેવા સમજી શકે તેવા આયર્લેન્ડની રીતને ન સમજી શકે; બીજું એ કે ધારાસભામાં ચૂંટાવું અને પછી તેમાં ન જવું એથી લોકોના મનમાં ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય; વળી આપણા લોકો ધારાસભા માટે ચૂંટાયા એટલે તેના તરફ ખેંચાયા વિના ન રહે અને તેમને તેમાં જતા રોકવા કઠણ થઈ પડે. આપણી લડતમાં તેમને લાંબો વખત સુધી બહાર રાખવા જેટલી તાલીમ અને શક્તિ ન હતી, અને આખરે ધીમે ધીમે પરિણામ એ આવે કે ધારાસભા મારફતે સરકારી મહેરબાનીનો લાભ મેળવવાનાં અનેક સોંપા અને આડકતરા રસ્તા તેઓ શોધતા થઈ જાય.

આ દલીલોમા બહુ વજન હતુ, અને સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામા ગયો ત્યારે '૨૫-૨૭ મા ગાંધીજીની આગાલી માયી પડેની જોવામા આવી હતી, છતાં '૨૦મા મહાસભાએ ધારાસભાનો કમળો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત તો થુ ચાત એ કહી શકાતુ નથી. એ વિષે તો શકા નથી જ કે ખિનાઈત કમિટીનો ટેપો હતો એટલે પ્રાતિક અને વડી ધારાસભાની દરે- ચૂટાનારી એટલે તેઓ કમળો લઈ શક્યા હોત આજે (૧૮૩૪ના ઓગસ્ટમા) મહામલા તરફથી વડી ધારામલા માટે ઉમેદવારો ઊભા કરવામા આવે એવી વાત આવી રહી છે, અને પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સ્થપાયુ છે, પણ ૧૮૨૦ પછી આપણા સામાજિક અને ગૃહકીય જીવનમા આપણા પરસ્પર વિરોધો ઊંડા કુનારી અનેક ઘટનાઓ બની ચૂકી છે, એટલે આવતી ચૂટણીમાં મહાસભા ગમે તેવી સફળતા મેળવે તો પણ તે ભાગ્યે જ ૧૮૨૦મા મળત એવી હોવાની આશા રાખી શકાય

જેલમાથી છૂટ્યા પછી રેગવાદી અને નાફરવાદી મહગોની વચ્ચે સમાધાની કરાવનાનો પ્રયત્ન કરાવનાગ કેટલાક મિત્રો માથે હુ લાગ્યો. પણ એમા અમે સફળ ન થયા, અને હું એ બંને પક્ષના કળિયાઓથી કટાણી ગયો. સયુક્ત પ્રાતની મહામલા સમિતિના મંત્રી તરીકે મહાસભાની મસ્થાના કામમા હું લાગી ગયો. પાછળના વર્ષમા ઘણું જિલ્લાબિન્ન યર્ષ ગયુ હતું એટલે કામ કરવાનું ઘણું હતું મે મહેનત તો બહુ કરી પણ તેનું કશું પરિણામ આબ્યુ નહિ માગ મળતે કશું સૂઝતુ ન હતું, પણ થોડા વખતમા એક નવું કાર્યક્ષેત્ર મારે માટે ખૂલ્યુ છૂટ્યા પછી થોડા જ અડવાડિયામા અ લાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની જવાબદારી મને વળગાડવામા આવી આ ચૂટણી એટલી બધી અણધારી હતી કે મારુ નામ ચૂટાયુ તેના પોણા કનાક આગળ પ્રમુખ તરીકે ઈર્ષ એ મારુ નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું અથવા તો કદાચ મારો વિચાર પણ કર્યો ન હતો પણ આખરની ધડીએ મહાસભા પક્ષવાળાઓને લાગ્યુ કે તેમનામાથી કોઈ સફળ યર્ષ શકે તો તે હ જ હતો

એ વર્ષે એવું જન્યું કે આખા દેશમાં આગેવાન મહાસભાવાદીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખો થયા. શ્રી. વિદ્યુત્તમાર્ષ પટેલ મુમર્ઠની, અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. સંયુક્ત પ્રાંતની ઘણીખરી મોટી મ્યુનિસિપાલિટીના મહાસભાવાદીઓ જ પ્રમુખ હતા.

મ્યુનિસિપાલિટીનાં દરેક પ્રકારનાં કામમાં મને ઝસ પડવા લાગ્યો, અને હું તેને વધારે ને વધારે વખત આપતો ગયો. દેટલાકે પ્રશ્નો તો મને બહુ આકર્ષક લાગ્યા. મ્યુનિસિપાલિટીમાં સુધારા કરવા વિષેનો મેં અભ્યાસ કર્યો, અને તેને વિષે મોટા મોટા ધાટો ધડચા. પાછળથી મને ખબર પડવાની હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીઓનું આજે જે પ્રકારનું બધારણ છે તે પ્રમાણે તેમાં ભારે સુધારા કરવાના મનોરથ રાખવાનો કશો અવકાશ નથી. તો પણ કામ માટે તો અવકાશ હતો જ, તંત્રને સાફ કરી વેગવંતું કરવાનો અવકાશ તો હતો જ, અને આને માટે મેં તનનોડ મહેનત કરી. આજ વખતે મારું મહાસભાનું કામ પાંચ વધતું જતું હતું, અને પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રીપદ ઉપરાંત અખિલ ભારત મહાસમિતિનું મંત્રીપદ મને આપવામાં આવ્યું. આ અનેક કામને અંગે મારે રોજ પંદર પંદર કલાક કામ કરવું પડતું, અને દિવસને અંતે હું માટીપાકીને લોથ ચર્ધ જતો.

જેલમ થી બહાર નીકળતાવેંત જ મારે માટે એક પત્ર આવીને પડ્યો હતો તે મેં જોયો. એ પત્ર અસ્તાહાખાદ હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર શ્રીમણ્ડ મિયર્સનો હતો. મારા છૂટવા પહેલાં જ એ કાગળ લખાયેલો હતો, પણ હું તુરત છૂટવાનો છું એ જ્ઞાનથી એ લખાયેલો હતો તે વિષે શંકા નથી. એની વાતમાં રહેલા મિત્રભાવથી અને વારંવાર તેમને મળવા જવાના આમંત્રણથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું. કારણ મને તેમની સાથે ભાગ્યે જ પરિચય હતો. છેક '૧૯માં એ અસ્તાહાખાદમાં આવ્યા હતા, અને તે વેળા તો વકીલાનથી હું દૂર ભાગતો જતો હતો. મને લાગે છે કે મેં તેમની આગળ એક જ કેસ ચલાવ્યો હતો, અને હાઈકોર્ટનો મારો એ છેલ્લો કેસ હતો. ન જાણે શા કારણે મારે વિષે આજું જાણ્યા વિના તેમને મારે માટે પક્ષપાત થયો.

બ્રિટિશ લોકોનું દષ્ટિબિંદુ સમજવામાં હું ખીજ કરતાં ઘણો આગળ જઈશ એવો એમને ખ્યાલ હતો, અને એ હેતુથી મારા ઉપર એ સારી અસર પાડવા ઇચ્છતા હતા, અને તેમણે મને પાછળથી કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમને એવો ખ્યાલ હતો, કે હું એ બહુ સારી રીતે સમજી શકીશ. એ મમજવવાની એમની એ રીત ચાલક હતી. અનેક અંગ્રેજો આજે પણ માને છે તેમ તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે હિંદુસ્તાનનો અંતિમભાગી રાજદ્વારી પુરુષ બ્રિટિશનો વિરોધી બન્યો હતો તેનું કારણ એ હતું કે સમાજમાં અંગ્રેજો તેની સાથે ખરાબ વર્તન રાખતા હતા, અને પરિણામે રોપ, કડવાશ અને અંતિમભાગીપણું ઉત્પન્ન થયાં હતાં. અનેક જવાબદાર માણસોને મોટે ભેં એવા પ્રકારની વાત ચાલતી સાંભળી છે કે મારા પિતાને એક અંગ્રેજોની કલ્પનામાં ચૂંટવામાં આવ્યા ન હતા અને તેથી તે બ્રિટિશવિરોધી અને અંતિમભાગી બન્યા હતા. આ વાત સાવ પાયા વિનાની છે અને એક તદ્દન જુદી જ વાતનું વિકૃત સ્વરૂપ છે.^૧ પણ આવી વાત સાચી હોય કે ખોટી તો પણ અનેક અંગ્રેજોને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિનો સીધો અને પૂરતો ખુલામો આ વાતમાં જ મળી રહે છે. હકીકત તો એ છે કે મારા પિતાને કે મને આ બાબતમાં કોઈ ખાસ ફરિયાદ ન હતી. વ્યક્તિ તરીકે સામાન્ય રીતે અંગ્રેજો અમારી સાથે વિનયવિવેકથી વર્તતા હતા, અને તેમની સાથે અમારું ઠીક બનતું, જો કે ખીજ હિંદીઓની માફક અમને અવશ્ય એટલું લાગતું કે અમે ગુલામ જાતિના માનવામાં આવીએ છીએ અને તેથી તેનું અમને ભારે દુઃખ રહેતું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આજે પણ અંગ્રેજ સાથે મારે સારું બને છે. હા, એ કોઈ અમલદાર હોય અને મારા ઉપર મહેરબાની બતાવવા માગતો. હોય તો જુદી વાત. જો કે તો પણ અમે એકબીજાની સાથે ખટાશ વિના નભાવી શકીએ છીએ. સંલવ છે કે અંગ્રેજની સાથે હિંદુસ્તાનના રાજકાજમાં સહકાર કરનારા મધ્યમભાગીઓ અને ખીજના કરતાં અંગ્રેજમાં અને મારામાં ઘણી વધારે સમાનતા છે.

૧. ૨૮ મા પ્રકરણના આરંભમાં આપેલી મારી નોંધ આ બતાવના વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ.

મગ ઝીમવુડનો એવો ખ્યાલ હતો કે મારી માથે મિત્રતા કેળવીને અને નિખાલસ અને વિનયભરેલા વર્તનથી આ દુવારાનું મૂળ કારણ ઘટી નાખવું. હું તેમને અનેક વાર મળ્યો, એકાદ મ્યુનિસિપલ કમી મામે વાધો લેવાને બહાને તે મને મળવા આવતા અને અનેક બાબતો ચર્ચતા. એક વખત તેમણે હિંદી મધ્યમમાર્ગીઓ ઉપર મખત દુમયો દર્શો હતો. તેમણે તેમને આરિષ્ટ કે હિંમત વિનાના ભીરુ, નમાવા મમયમાધુઓ તરીકે વર્ણવ્યા હતા. તેમની ભાષા આના કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર હતી, અને તેમાં તિરસ્કાર ભર્યો હતો. તેમણે કહેવું ‘તમે માનો છો કે અમને આ ક્ષેત્રે વિશે જગત્ માન છે?’ મારી માથે એમણે આમ વાત કેમ કરી હશે તે મમજનયુ નહિ, કદાચ તેમણે માન્યું હતું કે આવા પ્રકારની વાત મને ગમશે. આ પછી નવી ધાગમલાઓ અને તેના મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) અને દેશની સેવા કરવાને આ પ્રધાનોને મળનારી તમે વિશે વાતો કરવા મડ્યા. તેમણે કહ્યું ‘શિક્ષણ એ તમાગ દેશમા અતિશય મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. તમને લાગતું નથી કે શિક્ષણખાતાના પ્રધાનને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા હોય તો કરોડોના ભાગ્ય ધડવાની તેને ચરમ્ સધિ મળે? અને આ જીવનમાં એક અપૂર્વ સંધિ ન ગણાય? ધારો કે શુદ્ધિ, આગ્નિ, આદર્શો અને આદર્શોને અમલમા મૂકવાની શક્તિ જેનામાં છે એવા તમાગ જેવા કોઈ માણસના હાથમાં પ્રાપ્તનું શિક્ષણખાતું હોય તો તમે કઈ અમલકારો નહિ કરી દેખાડો? હું ગવર્નરને હમણાં જ મળ્યો છું. અને તેમણે મને કહ્યું છે કે ‘તમે જો પ્રધાન થાઓ તો તમને તમારી નીતિનો અમલ કરવાનું મપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળશે એ વિશે ખાતરી રાખશો’ આમ બોલતાં બોલતાં એમને લાગ્યું કે આ તો વધારે પડતું બોલાર્થ મથુ એટલે પછી એમણે કહ્યું કે ‘હું કોઈને વિશે ચરકારી રીતે તો ખાતરી આપી શકતો નથી, હું તો માત્ર મારા પોતા તરફથી સૂચના કરું છું’

૧ મર ઝીમવુડે જે દરખાસ્ત મૂકી હતી તે મૂકવાની કુનેહભરેથી અને આહીઅવળી રીતથી મને સમજ પડી. સરકારમાં પ્રધાન તરીકે જોડાવાનો મિચ્છાર મારે માટે અશક્ય હતો; ખરે જ મને એનો તિરસ્કાર હતો. બાકી એટલું ખરું કે તે વેળા તેમ જ

પાછળનાં વર્ષોમાં પણ કંઈક સંગીન, સક્રિય રચનાત્મક કાર્ય કરવાની સંધિની મેં અનેકવાર ઝંખના કરી છે. વિનાશક પ્રવૃત્તિ લડત, અને અસહકાર એ ભાગ્યે જ મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ કહી શકાય, અને છતાં આપણી કમળાંખી એવી છે કે લડાઈ અને વિનાશક પ્રવૃત્તિનાં રણો ખેડ્યા વિના એ રચના કરવાની સ્થિતિએ પહોંચી જ ન શકાય. અને એવો સંભવ છે કે આપણામાંના ધણાખરાની શક્તિ અને જિંદગી હાથમાંથી ખસી જતી રેતમાં ગડમથત કરવામાં ખર્ચાઈ જશે અને પાયો ખાંધી તેના ઉપર મકાન ચણવાનું તો આપણાં બધ્યાં અથવા તો તેનાં બધ્યાંના નસીબમાં રહેશે.

એ દિવસોમાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો પ્રધાનપદાં બહુ સસ્તાં હતાં. આખા અસહકારની મુદત દરમ્યાન જે એ મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોએ કાગ કયું હતું તે હવે રહ્યા ન હતા. ત્યારે ચાહુ તંત્ર મહાસભાની લડતથી તૂટી પડશે એવો ભય હતો ત્યારે સરકારે મહાસભાની સામે લડવાને માટે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોનો ઉપયોગ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કયો હતો. તે વેળા સરકારી કારભારી મંડળ તેમનું માન રાખતું અને તેમની સાથે માનથી વર્તતું, કારણ તે સંકટકાળમાં તેમને સરકારના ટેકો આપનારા તરીકે તેમને જગતની આગળ રજૂ કરવામાં હેતુ રહેલો હતો. પ્રધાનો એમ ધારતા કે આ માનમરતબા તેમને પોતાના હકના જોરે મળે છે, તેમને ખ્યાલ ન હતો કે મહાસભાનો એકસામટો હુમલો થયો છે તેને લીધે સરકાર આ ચાલ ચાલી રહી છે. હુમલો ખેચી લેવામાં આવ્યો એટલે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોની કિંમત સરકારની નજરમાં સારી પેઠે ઊતરી ગઈ, અને માનમરતબાનું નામનિશાન રહ્યું નહિ. પ્રધાનોને આથી દુઃખ લાગ્યું, પણ તેથી શું વળે ? તેમને ઘુરત જ રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી. આ પછી નવા પ્રધાનો માટે શોધ ચાલી, પણ તે ઘુરતાઘુરત સફળ ન થઈ. ધારાસભામાં જે જોખા જેટલા મધ્યમમાર્ગીઓ હતા તેમની સાથે સદાનુભૂતિમાં પ્રધાનપદાંથી અગ્રગા રહ્યા. ખીન્નમાં તો ધણાખરા જમીનદારો હતા, અને તેઓમાં તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ

નામની ફેળવણી લીધેલા હતા. મહાગામીએ ધારાગ્રામીને બહિષ્કાર કર્યો હતો તેથી ધારાગ્રામીમાં બહુ પચરંગી વાત્રું બેસું થયું હતું.

આ વેળા અથવા આના યોગ વખત પછી સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે એક જણને પ્રધાનપદ આપવા માંડ્યું હતું તેની એક વાત આલે છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે સરકારને કાંઈક આવા પ્રકારનો જવાબ લીધો હતો : ‘હું કાંઈ જાણે હોશિયાર માણસ છું એમ માનવા જોતો જાઉં છું મારામાં નથી. પણ હું માનું છું કે મારામાં સાધારણ શુદ્ધિ છે, કદાચ સાધારણ કરતાં કાંઈક વધારે શુદ્ધિ હોય, અને લોકો પણ મને એ જ રીતે ગણે છે એમ હું માનું છું. શું સરકાર મને પ્રધાનપદ આપીને જગતની આગળ ગધેડો બનાવવા માગે છે કે શું ?’

આ વિરોધ વાજળી હતો. મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનો સંકુચિત હતા, રાજકાજ કે સામાજિક વિષયો વિષે તેમની પાસે વિશાળ દષ્ટિ ન હતી, પણ એવું કારણ તો એ હતું કે મધ્યમમાર્ગી પક્ષનું ધ્યેય જ વંચ્ય હતું. પરંતુ તેમનામાં ધંધાદારી માણસોની શક્તિ હતી, અને શિસ્તતા મુજબનું કામ તો તેઓ પ્રામાણિકપણે કરતા. તેમની પછી આવનારા દેટલાક લોકો જમીનદારોમાંથી હતા, અને તેમનું કહેવાતું શિક્ષણ પણ અતિશય મર્યાદિત હતું. મને લાગે છે કે તેઓ બહુ બહુ તો નિરક્ષરની ગણતરીમાંથી બાતલ કરવામાં આવે, એટલું જ. લગભગ એવું જ બાસતું હતું કે આવા મહાશયોને સરકારે મોટા પદ માટે એટલા જ હેતુસર પસંદ કર્યા હતા કે દેશીઓની સંપૂર્ણ નાલાયકી સિદ્ધ કરી શકાય. એ લોકોને વિષે આ વચન સાર્થક કહેવાય :

“વિધિએ તો તને લાયક પદે મૂક્યો એ માટે કે

સૌ કોઈ કહે કે વિધિકેરી શક્તિ તો અપાર છે.”

ફેળવાયેલા હોય કે બિનફેળવાયેલા, એ પ્રધાનોને જમીનદારોનો તો મત મળી જ રહે, અને મોટા મોટા અસલદારોને રંગીની ગાર્ડન પાર્ટીઓ તો તેઓ આપી જ શકે. શૂંખે મરતા બેઠોનો પાસેથી મેળવેના તેમના પૈસાનો આના કરતાં વધારે સારો ઉપયોગ કયો થઈ શકે ?

હૃદયમંથન

અનેક કાર્યો ઉપાડવાને લીધે જે પ્રશ્નો મને મૂંઝવી રહ્યા હતા તેમાંથી મુક્ત રહેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ જે પ્રશ્નો હમેશા મનમાં ઊભા જ થયા કરતા અને જેનો કશો મતોપકારક ઉત્તર ન મળતો તે પ્રશ્નોમાંથી મુક્તિ શી રીતે મળે? એવા પ્રશ્નો છોડીને ભાગી શી રીતે શકાય? એટલે આજે કાર્ય એ એક અંશે મારે માટે આ આત્મમંથનમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન હતો; ત્યારે ૧૯૨૦-૨૧માં કાર્ય એ મારા આત્મા અને હૃદયનું મંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ હતું. તે વેળા હું જે કોશીટામાં સુરક્ષિત હતો તેમાંથી હવે હું બહાર નીકળ્યો, અને હિંદુસ્તાનના રંગદગ ઉપરાત બહારના જગતનું પણ હું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. આજ સુધી મારા ધ્યાનમાં નહતા એવા અનેક નવા ફેરફારો, નવા વિચારો, નવા મંથનો મારા જોવામાં આગ્યાં, અને પ્રકાશને બદલે મને વધતી જતી અધાધૂધી દેખાઈ. ગાંધીજીના નેતૃત્વ વિશે મારી અહા કાર્યમ હતી, પણ તેમના કાર્યક્રમના કેટલાક ભાગો હું વધારે ચોક્કસાઈથી તોલી જોવા લાગ્યો. પણ તેઓ તો જેલમાં હતા, એટલે તેમને મળી સલાહ લઈ શકાય એમ ન હતું તે વેળા ચાલી રહેલા મહાસભાના એ પક્ષે — ધારાસભાપક્ષ અને નાફેરવાદીપક્ષ — માંથી એકે મને ખેંચી ન શક્યો. ધારાસભાપક્ષ દેખીતી રીતે સુધારક માર્ગ તરફ અને રાજમાન્ય માર્ગ તરફ વળતો જતો હતો, જેમા પેકા પંછી નીકળવાનો એકે માર્ગ નથી એમ મને લાગતું. નાફેરવાદીઓ મહાત્માના અડગ અનુયાયીઓ લેખાતા હતા પણ અનેક મહાપુરુષોના શિષ્યોની જેમ તેઓ તેમના ઉપદેશના આત્માને જૂલી અક્ષરને વળગતા જણાતા. તેમનામાં કાર્યનો કશો હિસાબ દેખાતો નહિ અને આચારમાં તે તેમના ધણાખરા નિરુપદ્રવી લલાબોળા સામાજિક સુધારકો બની

ગયા હતા. તેઓમાં એક વિરોધના હતી ખરી. તેઓ ખેડૂત-વર્ગની માથે મંજૂરમાં રહેતા, ત્યારે ધાગમલામાં જનારા સ્વગજવાદીઓ આખો વખત ધારામજાના પ્રયત્નોમાં જ ગૂંચાયેલા રહેતા.

જેલમાંથી હું છૂટ્યો કે તરત જ દેશમધુ દામે મને સ્વગજવાદી પદના મિદ્ધાત સ્વીકારી તેમાં જોળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું તેમની વકીલાતને વશ ન થયો, જોકે શું કરવું એને વિશે માગ વિચારો સ્પષ્ટ ન હતા. માગ પિતા જેઓ તે વખતે સ્વગજમંડળના ભારે હિમાયતી હતા તેમણે એ દિશામાં મને વાળવાનો અથવા માગ વિચારો ફેરવવાનો કોનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, એ પણ એક વિચિત્ર ને કૃષ્ક ધ્યાન ખેંચે એવી વાત છે. તેમની માથે તેમની ઝમેકમાં હું બળ્યો હેતુ તો તેમને બહુ ગમત એ તો સ્પષ્ટ હતું, પણ મારી લાગણીઓને વિશે એઓ એટલી અમાધારણ કાળજી રાખતા કે આ જાગતમાં એમણે મને સાવ સ્વગંત્ર રાખ્યો.

આ અરસામાં માગ પિતા અને દેશમધુ દામ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જન્મી. ભાર્મ્યધીના કરતા આ સમય વણે ચડિયાતો હતો. મામાન્દરીને અંગત મૈત્રીઓ ઉત્તરાવરધામાં જવડને જ થાય છે, પણ માગ પિતા અને દેશમધુનો મનુષ્ય દિગ્ગજની દોસ્તીનો હતો એ જોઈને મને કૃષ્ક આશ્ચર્ય થતું માગ પિતાના ઓળખીતાઓ તો હળવામય હતા, અને એમના સ્વભાવસિદ્ધ હસ્યથી એઓ ગમે તે મંડળમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા, પણ મૈત્રી કરના તેઓ અચકાતા અને પાછળના વયોમાં તો આવી જામતોમાં તેઓ કૃષ્ક આસ્થાદીન ચર્ચ ગયેલા હતા, છતાં જ્યારે તેઓ અને દેશમધુ મળતા ત્યારે અતરાયની બધી દીવાનો તૂની પડતી જણાતી અને તેઓ એકબીજાની આગળ દેવાં કાવવતા માગ પિતા નવ વર્ષ મોટા હતા, પણ સરીરે કદાચ વધારે બળવાન અને વધારે આરોગ્યવાન હશે. બનેએ એક જ પ્રકારના કાવવાના વતાવરણમાં તાલીમ લીધી હતી, અને વકીલાતમાં સખી સફળતા મેળવી હતી, તો પણ તેઓ અનેક જામનોમાં એકબીજાથી લિન્ન હતા. દેશમધુ વકીલ હતા કવિ હતા અને

બધી વસ્તુ કવિહૃદયથી જોતા. (હું માનું છું કે બંગાળી લાપામાં એમણે સુંદર કાવ્યો લખ્યાં છે.) તેઓ છટાદાર વક્તા હતા અને તેમના સ્વભાવમાં ધર્મનિષ્ઠા હતી. મારા પિતા વધારે વ્યાવહારિક હતા, અકચિ હતા, જગુરા બવરચાપક હતા, અને તેમનામાં ધર્મનિષ્ઠા નહિ જેવી હતી. તેમનું આખું જીવન યોદ્ધા તરીકે ગયું હતું. એટલે સખત સપાટા ઝીંકવાને અને લગાવવાને તેઓ હમેશાં તૈયાર હતા. મૂરખ માણસોને તેઓ સાંખી જ ન શકતા, અથવા તો મહાપરાણે સાંખી શકતા; અને વિરોધ તેમનાથી સહ્યો ન જતો. કોઈએ વિરોધ કર્યો તો તેની બરોબર ધૂળ કાઢવી જોઈએ એમ જ તેમને લાગતું. આમ અનેક રીતે જુદા-છતાં મારા પિતા અને દેશજનુનો તેમના પક્ષના નેતા તરીકે બહુ અહલુન અને પાકો મેળ અને સાચું જામ્યો, કારણ અમુક અંશે તેઓ એકબીજાની ખોટ પૂરતા. બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે એટલે સુધી કે કોઈ પણ નિવેદન અગાઉથી પૂછ્યા વિના કે મસગત કર્યા વિના બન્નેના નામથી બહાર પાડવાની બન્નેએ એકબીજાને સત્તા આપી રાખી હતી.

આ આવા અંગત સંબંધને લીધે સ્વરાજ પક્ષ પાકા પાયા ઉપર જામી શક્યો અને દેશમાં તેને માન અને પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં. પ્રથમથી જ એમાં ફાટ પાડનારાં તરવો તો ઘૂસેલાં હતાં જ, કારણ અનેક સ્વાર્થસાધુઓ અને સમયસેરકો ધારાસભા દ્વારા પોતાનું તળિયું તાળું કરવાની આશાએ એમાં જોડાયા હતા, વળી એમાં ફેટલાક પ્રામાણિક મધ્યમમાર્ગીઓ પણ હતા. તેમની વૃત્તિ સરકારની સાથે સહકાર કરવા તરફ હમેશાં વધારે ઢળતી. ચૂંટણી પછી આ બધાં તરવો તરી આવવા લાગ્યાં કે તરત જ સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓએ તેની સખત ઝાટકણી કાઢી. મારા પિતાએ એમ જાહેર કરેલું કે પક્ષનો મહેલો લાગ દાણી નાંખતાં હું કદી નહિ અચકાઉં! આ વચનો તેમણે બરોબર અમલ કર્યો હતો.

૧૯૨૩ પછી કુટુંબજીવનમાં મેં ઠીકઠીક સુખ અને સંતોષ અનુભવ્યાં, જો કે હું બહુ ઓછો વખત કુટુંબને આપી શકે. સુસાગ્યે મારાં સરજનો મને એવાં મળ્યાં છે કે સંકેટ અને

મૂઝવણને અવસરે તેમની પાસેથી હમેશાં મને માત્રન અને હંદ ગળ્યાં છે. ૧૯૨૦ પછી મારી પત્ની જે અનુપમ ઉદારતાથી વર્તી તેથી મેં કેટલું મેળવ્યું છે એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને મારી પોતાની અયોગ્યતાને વિશે શરમ છે. તે માની હતી અને આજી ચામડીની હતી તોપણ માન જધા દેવ મહન હતી એટલું જ નહિ પણ હું થાકતો કટાળતો ત્યારે મને તે રીઝવતી અને સારવન આપતી

૧૯૨૦ પછી અમારી રહેણીકગમીમા કંઈક ફેરફાર થયો હતો. એમા વધારે સાવધ આવી હતી, નોકરી બંદુ એણે કંવામાં આવ્યા હતા તોપણ એકે જોઈતી સુખસગવડની વાચુ ન હતી ન જોઈતી ચીજો કાઢી નાખવાને માટે અને ચાલુ ખર્ચ માટે થોડા પૈસા મેળવવા માટે પુષ્કળ વસ્તુઓ — ગારીરોડા અને અમારા નવા જીવનની સાથે ન લાગે એવી અનેક વસ્તુઓ — વેચી નાંખી હતી. ફર્નિચર કેટલુંક તો પોતે જ જમા કરી વેચી નાખ્યું હતું આ ફર્નિચર વિના અને માળઓ વિના અમારું ઘર અગાઉના જેવું ઠાવકુ અને ટાપડીપનાળું રહ્યું ન હતું, વાડી વેગન થઈ હતી ત્રણ વાં સુધી ઘર કે વાડીને કશું ધ્યાન અપાયું ન હતું છું હાથે ખરચવાની ટેવને લીધે બહુ કચકસર કરવી પિતાને પાવવની નહોતી એવે વકીલ તરીકે મનાઈ આપવા પૂરતી વકીલાત પ્રુમદના વખતમા શરૂ કરવાનો અને કંઈક પૈમા કમાવાનો પિતાએ નિશ્ચય કર્યો પ્રુમદનો વખત જૂજ જેવો હતો, તોપણ તેઓ ઠીકઠીક કમાઈ લેતા

પિતાના ઉપર આર્થિક સહાયને માટે આધાર રાખવાનું મને વસમું લાગતું, અને મને એનું કંઈક દુઃખ પણ રહેતું. વકીલાત છોડ્યા પછી થોડાકે શેરના વ્યાજમાથી કંઈક આવડું તે ઉપરાંત મારી પોતાની કશી કમાણી રહી નહેતી મારી પત્ની અને હું બંદુ એણે ખરચતા એટલે સુધી કે મને કેટલીકવાર આશ્ચર્ય થતું કે આટલે એણેથી અમે ચલવી શકીએ છીએ. ૧૯૨૧મા આ લાન મને એકએક થયું, અને તેથી મને બહુ આનંદ થયો. ખાદીના કપડા અને ત્રીજવર્ગની મુમાશરીમા કેટલું અરચ થાય ? પિતાની સાથે રહેતો હતો એટલે મને તે વખતે પૂરું

ભાન ન હતું કે ખીજ અનેક ધરખર્ચ એવા છે કે જેમાં પુષ્કળ પૈસા તથાઈ જાય છે. ગમે તેમ હો, પૈસા ન હશે તો શું થશે એવી ચિંતા મને કદી થઈ જ નથી; હું ધારું છું કે જરૂર પડે તો કમાઈ લેવાની મારામાં શક્તિ છે, અને ઝોઝાથી અમે ચલાવી લઈ શકીએ છીએ.

પિતાના ઉપર અમે બહુ બોળારૂપ ન હત્યાં, અને આવી વાત પણ એમના કાને આવે તો એમને ભારે દુઃખ થાય. પણ મને મારી સ્થિતિ ગમતી ન હતી, અને ત્રણ વરસ સુધી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં છતાં મને એનો ઉકેલ ન જડ્યો. પૈસા મળી શકે એવું કામ શોધવામાં મોટી મુશ્કેલી ન હતી, પણ એવું કંઈક પણ કામ હું સ્વીકારું તો જે મહેર કામ હું કરના હતો તે છોડી દેવું પડે અથવા એણું તો કરવું જ પડે. આજ સુધી મારો બધો સમય મહાસભાના અને યુનિસિપાલિટીના કામમાં જતો હતો. પૈસા કમાવાને માટે આ કામ છોડવાનું મને પસંદ ન હતું. આ કારણે મોટીમોટી ઔદ્યોગિક પેઢીઓ તરફની મને મોટા મોટા પગારવાળા નોકરીની માગણી થઈ પણ મેં ન સ્વીકારી. સંભવ છે કે આટલો બધો પગાર આ લોકો મારી શક્તિને માટે નહિ પણ મારા નામમાંથી રળી આવનાર ખાતર આપવાને તૈયાર થયા હતા. વળી આ રીતે મોટા ઉદ્યોગની સાથે જોડાવાનું મને પસંદ ન હતું. વળી પાછી વકીલાત શરૂ કરવી એ પણ મારે માટે અશક્ય હતું. એને વિષેનો મારો અજાગમો વધતો જતો હતો.

૧૯૨૪ની મહાસભા વખતે એવી સૂચના થઈ હતી કે જનરલ સેક્રેટરીઓને (મુખ્ય મંત્રીઓને) પગાર આપવા. તે વેળા હું એક મંત્રી હતો, અને મેં એ સૂચના વધાવી લીધેલી. કોઈની પાસે પૂરેપૂરો વખત કામ લેવું અને તેને તેના નિર્વાહ પૂરતું પણ ન આપવું એ મને જરાય યોગ્ય ન લાગ્યું. જે પગાર જ ન આપીએ તો તો એવો અર્થ થયો કે સાધનસંપત્તિ માણસોને જ મંત્રી તરીકે ચૂંટવા જોઈએ. આવા સુખવસ્તુ માણસો હમેશાં આ કાર્યને માટે ઇષ્ટ પણ ન હોય, અને પગાર ન લે એટલે કામને માટે જવાબદાર પણ ન ગણાય. મહાસભાને વધારે પગાર આપવાપણું ન હતું; અમારું પગારનું ધોરણ પૂરતું

નીચું હતું, પણ હિંદુસ્તાનમાં સાર્વજનિક ધનમાથી (મન્દારી ધનમાથી નહિ) પગાર લેવા વિરુદ્ધ એક અજમ અને આવ અયોગ્ય અણગમો વર્તે છે, એટલે માગ પિતાએ માગ પગાર લેવા વિરુદ્ધ સખત વાધો ઉઠાવ્યો. મારા સહમતી, જેને પેમાની મારી પેઠે જરૂર હતી તેને પણ મહામહામાથી પેમા લેવામાં પોતાની ઇચ્છાત ઓછી થતી લાગી આ કાગ્જે આ બાબતમાં ઇચ્છાતનો વિચાર ન કરતો છતાં અને પગાર લેવાને માટે પૂરેપૂરો તૈયાર હતો છતાં મારે પગાર વિના ચલાવવું પડ્યું એક જ વાર આ વિષે મેં મારા પિતાને વાત કરી હતી, ને તેમને કહ્યું હતું કે મને મારી આર્થિક પરાધીનતા ખટકે છે આ વસ્તુ મેં જોટલી નગમાથથી અને જોટલી ખરોક્ષ રીતે મૂકી શકાય તેવી રીતે તેમની આગળ મૂકી હતી, કે જેથી તેમને સતોષ ન થાય જવાબમાં તેમણે મને કહ્યું 'તારો બધો અથવા ઘણોખરો વખત પેમા કમાવામાં ગાળીને જાહેર દામ છોડવું એના જેની બીજી મૂખોર્ષ મર્ડ? તમે જે જણાવે એક વર્ષના ખર્ચ માટે જોટલું જોઈએ તેટલું તો હું ચોડા દિવસમાં સહેનાઈથી કમાઈ શકું એમ છું' આ દલીલમાં વળતું હતું, પણ તેથી મને સતોષ થયો નહિ, છતાં તે મુજબ મેં ચર્તવાનું ચાલું રાખ્યું.

કુટુંબના આ પ્રશ્નો અને આર્થિક ચિંતાઓ ૧૯૨૩ના આરંભથી તે ૧૯૨૫ સુધી ચાલુ રહ્યા દરમિયાન રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતી જતી હતી, અને લગભગ મારી મરજી વિરુદ્ધ હું અનેક મંડળોમાં જોડાતો જતો હતો અને મહામહા સમિતિમાં જવામદારીનું પદ સ્વીકાર્યું જતો હતો ૧૯૨૩માં તે સ્થિતિ વિચિત્ર હતી દેશમાં ઘણું ઘણું ગયામાં થયેલી મહામહાના પ્રમુખ હતા, એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં મહામહા સમિતિના પ્રમુખ પણ એઓ જ કહેવાય. પણ આ સમિતિમાં તેમની વિરુદ્ધ અને સ્વરાજ પક્ષની વિરુદ્ધ બહુમતિ હતી, જે કે આ બહુમતિ થોડી હતી અને બંને પક્ષો લગભગ સરખા જ બળવાન હતા. ૧૯૨૩ના ઉનાળામાં મહામહા સમિતિની બેઠક મુમર્ષમાં થઈ ત્યારે મામલો કટોકતીના ચર્ચ પડ્યો દેશમાં ઘણું પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું અને એક મધ્યસ્થ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ

બનાવવામાં આવી. આ મધ્યસ્થ મંડળને અખિલભારત મહાસમિતિમાં ટેકો આપનાર કોઈ હતું નહિ અને એ પક્ષોમાંના એક પક્ષની મરજી ઉપર જ એને નભવાનું હતું. એક પક્ષનો સાથ કરે એટલે બીજાને હરાવી શકે. ડો. અનસારી નવા પ્રમુખ થયા અને હું એક મંત્રી થયો.

બંને બાજુએ અમને અથડામણ થઈ. ગુજરાત પ્રાંત નાફેરવાદીઓનું મથક હતું. એ પ્રાંતે મહાસમિતિની કેટલીક સૂચનાઓ સ્વીકારવાનો છનકાર કર્યો. એ જ વર્ષમાં ઉનાળાના થોડા વખત પછી પાછી મહાસમિતિની બેઠક થઈ. આ બેઠક નાગપુરમાં થઈ, જ્યાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજનો સત્યાગ્રહ ચાલી રહ્યો હતો. મધ્યસ્થ મંડળની બનેલી અમારી કાર્યવાહક સમિતિ પોતાની ટૂંકી અને નમાસ્ત્રી કારકિર્દી પછી અહીં સમાપ્ત થઈ. એ મંડળ કોઈના મતનું પ્રતિનિધિ હતું નહિ એટલે એને ગયે જ છૂટકો હતો, કારણ મહાસભામાં જેમની પાસે ખરી સત્તા હતી તેમની ઉપર તેના દુકમ ચાલી શકે એમ નહોતું. ગુજરાતે મહાસભા સમિતિના દુકમ માન્ય ન રાખ્યા તે માટે તેના ઉપર નિંદાનો ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો હતો. એ ઠરાવ જિડી ગયો એટલે કાર્યવાહક સમિતિને નીકળવું પડ્યું. રાજનામુ આપતાં મને ભારે નિરાંત થઈ એ હું જાણુ છું. પક્ષની ખટપટોનો આટલો ટૂંકો અનુભવ પણ મારે માટે અસહ્ય હતો, કેટલાક અગ્રગણ્ય મહાસભાવાદીઓ પણ ખટપટમાં સારી પેઠે લાગ લઈ શકે છે એ જોઈને હું તો આભો જ બન્યો.

આ સભામાં દેશબંધુ દાસે મારા ઉપર ‘લાગણી વિનાનો’ હોવાનો આરોપ મૂક્યો હતો. હું ધારું છું કે એમનો આરોપ સાચો હતો. સવાલ માત્ર ઓછાવત્તાનો છે. મારા અનેક મિત્રો અને સાથીઓની સરખામણીમાં હું ‘લાગણી વિનાનો’ ગણાઉં, અને છતાં અતિશય-લાગણીથી દુમાઈ જવાનો અથવા અનિશ્ચય-આવેશથી જે ચાઈ જવાનો મને હમેશાં લય રહ્યો છે. અનેક વર્ષો ‘લાગણી વિનાનો’ થવાનો મેં ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હું મારું છું કે એમાં મને સફળતા મળી છે તે પણ નાસ્તુર ન હોય.

નાભામાં એક ફારસ

સ્વરાજવાદીઓ અને નાફરવાદીઓ વચ્ચેનું ઢંઢ યાત્રા કરતું હતું, અને તેમાં ખીનની સામે પહેલા ધીમે ધીમે ફાવતા જતા હતા. ૧૯૨૩ના શિયાળામાં દિલ્લીમાં થયેલી મહાસભાની ખામ ખેડકમાં થયેલો ફારસ સ્વરાજ્યવાદીઓની પ્રગતિમાં એક વધારે મજબૂત થઈ પડ્યો. આ મહાસભા પછી તરત જ મને એક વિચિત્ર અને અણધાર્યા સાહમનો અનુભવ થયો.

શીખો, ખાસ કરીને અકાલીઓ, પંજાબમાં સરકારની સાથે વારંવાર અથડામણમાં આવતા જતા હતા. તેમનામાં એક સુધારક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. એ સુધારકોએ ગુરુદ્વારાઓમાંથી દુષ્ટ મહંતોને હાટી કાઢી તેમને શુદ્ધ કરવાનું અને તેનાં મંદિરોનો અને તેને લગતી બધી મિત્રકતોનો કળને મેળવવાનું કામ માથે લીધું હતું. સરકાર આમાં વચ્ચે પડી. એટલે થયો ઝપડો. ગુરુદ્વારા શુદ્ધિની આ લડત કેટલેક અંશે અસહકારથી ઉત્પન્ન થયેલી સામાન્ય જાગૃતિનું પરિણામ હતી, એટલે અકાલીઓની રીતો અદિમક સત્યાગ્રહનાં ધોરણ ઉપર ધડાયેલી હતી. આ લડતમાં અનેક ઘટનાઓ થઈ. તેમાંની મુખ્ય ગુરુકાખાગની પ્રસિદ્ધ ઘટના હતી. ગુરુકાખાગમાં પુષ્કળ શીખો, જેમાંના ઘણા તો મહાયુદ્ધમાં લડી ચૂક્યા હતા, તેમણે પોલીસનો ધાતકી સાર પડવા છતાં આંગળી સરખી ઉઠાવી નહિ કે પોતાના કામમાંથી પાછા હટવા નહિ. આ આશ્ચર્યકારક મક્કમના અને શરાતનના દર્શનથી દિલ્હરનાન ચક્રિય થયું. સરકારે ગુરુદ્વારા કમિટીને બેકાયદા કરાવી, અને અનેક વર્ષોની લડત પછી શીખોને વિજય મળ્યો. આમાં મહામહાની તો સ્વાભાવિક રીતે મહાનુભૂતિ હોય જ, એટલે કેટલોક સમય સુધી અકાલી લડતની સાથે સંબંધ રાખવાને માટે મહાસભાએ અમૃતસરમાં એક ખામ સંધિ-અમલદાર રાખ્યો હતો.

હું જે ઘટનાનું વર્ણન આપવા માગુ છું તેને આ સામાન્ય
 શીખ દિનચાનની માથે નહિ જેવો સમવ હોય, પણ એ વિશે
 ચકા નથી કે તે આ શીખ જગતિને લીધે બની પગલબના બે
 શીખ રાજ્યો, પતિવાધા અને નાભા વચ્ચે એક અગત અને
 તીખો ઝગડો ચાલતો હોય, તેને પશ્ચિમ દિલ્હિસ્તાન સરકારે
 નાભાના મહાગમને પદઅટક કર્યા નાભા રાજ્યનો વહિવટ કરવાને
 માટે એક બ્રિટિશ એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમવામાં આયોજીયો આ
 પગલાથી ચિડાયા, અને તેમજે નાભામાં અને નાભા બહાર તેની
 સામે ચળવળ કરવા માંડી આ ચળવળ દરમિયાન નાભા રાજ્યમાં
 આવેના જૈતો નામના સ્થાને શીખોએ આગ્રમેના અખડ પાકને
 નવા એડમિનિસ્ટ્રેટરે અટકાવ્યો આની મામે વિરોધ તરીકે અને
 અગ્રવામાં આવેના અખડ પાકને ચલુ રાખવાના સ્પષ્ટ હેતુથી
 શીખોએ જૈતો જગ્યા મોકલવા માંડ્યા. આ જગ્યાને પોલીસ
 અટકાવતી, માર મારતી અને પકડીને દૂર જગનમાં છોડી આવતી
 આ મા ને વિરોધી હમીત વખતોવખત મારા વાંચનામાં આવતી
 અને દિલીમાં જ્યારે ખામ મહામમાં પડી અને ખખર પડી કે
 વળી નવો જગ્યા જવાનો છે, અને ત્યાં શું બને છે તે જોવાનું
 મને આનંદ મળ્યું એટલે મેં તે ખુશીથી સ્વીકાર્યું આમાં
 મારે તો માત્ર એક દિવસ આપવાની વાત હતી, કારણ કે જૈતો
 દિલીથી પાસે હતું મારી સાથે મહાસભાના બે સાથીઓ
 આચાર્ય ગિદવાળી અને મદ્રાસના કે સતાનમ હતા. જગ્યા
 ધણખડું પગપાળા ફર્ય કરતા એવું ઠગવું હતું કે અમારે પાસેમાં
 પામેના રૈલવે સ્ટેશને પહોંચી નાભાની સહુ ઉપર જ્યાં જૈતો
 આવ્યું હતું ત્યાં ગાડા રસ્તે એવે ટાળે પહોંચવું કે જ્યારે જગ્યા
 આવી પહોંચવો હોય અમે એક ગાડુ લઈ વખતસર પહોંચી
 ગયા, અને જગ્યાની પાછળ પાછળ, તેમનાથી થોડે છેડે રહી,
 ચાલવા લાગ્યા જૈતો પહોંચતા જગ્યાને પોલીસે અટકાવ્યો,
 અને તરત જ પેના અગ્રેજ એડમિનિસ્ટ્રેટરની સહીનો એક દુકમ
 મારા ઉપર બજાવવામાં આવ્યો, જેમાં નાભા સરદારમાં દાખલ
 ચવાની મને મનાઈ કરવામાં આવી હતી, અને દાખલ થયો હોઈ
 તો તરત જ છોડી જવાનું મને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું આવો જ

હુકમ ગિદવાણી અને સત્તાનમ ઉપર પણ બળવવામાં આ પો હનો, માત્ર તેમાં તેમનાં નામ લખ્યાં નહોતા, કાગળ નાભાના અમનદારો તે બલુતા નહોતા માગ માથીઓએ અને મે પોનીમ અમલદારને કલ્પ કે અમે જથ્થાની માથે જથ્થા તરીકે આવ્યા નથી, પણ પ્રેક્ષકો તરીકે આવ્યા છીએ અને નાભાનો એક પણ કાયદો તોડવાનો અમારો હગદો નથી વળી અમે એમ પણ જણાવ્યું કે નાભાની સરહદમાં તો અમે આવી ચૂક્યા છીએ એટલે તેમાં ન દાખન થવાપણ રહેતું નથી, અને ન દાખન થઈએ તો અમે એકાએક મ્યાથે અદસ્ય થઈ ચંકીએ એમ નથી જૈતોથી જનારી ખીજ ગાડી અનેક કનામ પડી છૂટી હતી, એટલે તત્કાળ માટે તો અમારે ત્યાં રૌ લુ જ પડશે એમ અમે તેમને ખબર આપી અમને તરત પકડનામાં આવ્યા અને ચાણુમાં લઈ જવામાં આવ્યા અમને આમ ખમેડ્યા પછી જથ્થાના ઉપર રાજના સરકારો થયા

અમને આખો દિવસ લોકઅપમાં રાખવામાં આવ્યા અને રાત્રે સ્ટેશન ઉપર કૂચ કરવાનો અમને હુકમ થયો મતાનમનો ડાખો અને મારો જમણો હાથ ભેગા કરી તેના ઉપર એક હાથકડી લગાવવામાં આવી હતી હાથકડીને એક માકળ હતી તે સાકળ પકડીને પોલીસવાળો અમને દોગતો હતો ગિદવાણીને હાથે પણ હાથકડી હતી અને તેને પણ સાકળે બાધીને એક પોલીસવાળો અમારી પાછળ ચાલતો હતો જૈતોના ગસ્તાઓ ઉપર અમારી આ કૂચ જોઈને સાકળે બાધીને ફૂતગને લઈ જવામાં આવે તેનો ચિતાગ મારી આખ આગળ ખડો થતો હતો પ્રથમ તો અમે જગ ચિડાયા પણ પાછળથી આખી પરિસ્થિતિમાયી અમને રમૂજ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અને એક દરે એ અનુભવ અમને ગમ્યો માત્ર એ પછીની રાત ગમની મુશ્કેલ હતી, કારણ ત્રીજાવર્ગના ડખ્યામાં દરેક સ્ટેશને ઊભી રહેતી ખીચોખીચ ભરેલી ગાડીમાં અમને મૂકવામાં આવ્યા મધગતે અમારે ગાડી બદલવી પડી અને રાતનો થોડો ભાગ નાભાની એક લોકઅપમાં ગયો આ બધો વખત એટલે ખીજે દિવસે લગભગ અપોરે અમને નાભા જેલમાં સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા ત્યાં સુધી

પેટી સહિયારી હાથકડીએ અને વજનદાર સાંકળે અમારો સાથ છોડ્યો ન હતો. અમારામાંથી કોઈ ક્યાંય જવા માગે તો એકત્રી જઈ શકે જ નહિ! આખી રાત અને દિવસના અમુક કલાક બીજાની સાથે એક હાથકડીમાં બંધાવાનો અનુભવ ફરી લેવાનું મન તો મને નહિ જ થાય.

નાભા જેલમાં અમને ત્રણેયને એક અતિશય મેલી અને ગંધાતી કોટડીમાં રાખવામાં આવી. એ નાની દત્તી અને બેજવાળી હતી, અને એનું છાપરું એટલું નીચું હતું કે અમારાં માથાં એને લગભગ અડી શકે. ગરે સૂતાનું જમીન પર અને ઉંઢેરો તો દોડતા હોય જ એટલે અનેકવાર હું એકાએક મારા મોં ઉપરથી ઉંઢર ખસેડવા ચોંકીને જાગી જીઠું.

એ ત્રણ દિવસ પછી અમાગ કેસને માટે અમને કોર્ટમાં લઈ જવામાં આવી, અને ત્યાં 'રોજરોજ' અદ્યક્ષ નાટકો ચાલ્યાં. મેનિસ્ટ્રેટ અથવા જજ કાળા અક્ષરને ફૂટી મારે એવો હતો. અંગ્રેજનું જ્ઞાન તો એને નહોતું જ, પણ કોર્ટની ભાષા ઉર્દૂ પણ એ લખી જાણતો હતો કે નહિ એ વિષે મને શંકા હતી. એક અઠવાડિયા સુધી એને જોવાનું અમને મળ્યું, પણ કદી એને કાગળ ઉપર એક આંકડો પાડતો અમે જોયો નથી. એને જ્યારે કશું લખવાનું આવતું ત્યારે તે શિરસ્તેદારને લખવાનું કહેતો. અમે અનેક અરજીઓ કોર્ટને કરી, તેમાંની એકે ઉપર ત્યાં ત્યાં એણે દુકમ ન આપ્યા. અરજી પોતાની પાસે રાખી લે અને બીજે દિવસે એની ઉપર કોઈ બીજાની પાસે શેરો કરાવીને લાવે. અમે રીતસરનો બચાવ તો કર્યો જ ન હતો. અસહકારની હિલચાલ દરમ્યાન બચાવ ન કરવાની અમને એવી ટેવ પડી ગઈ હતી કે જ્યારે બચાવ કરવા સામે કશોય વાંધો ન હતો ત્યારે પણ બચાવ કરવાની લગભગ સૂગ લાગતી. પણ કોર્ટને મેં એક લાંબું નિવેદન રજૂ કર્યું તેમાં બધી દહીકત જણાવી, અને નાભામાં ખાસ કરીને બ્રિટિશ વહિવટ તળે કામ લેવાના હંગ વિષે મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો. અમારા કેસમાં તો કશું અટપટું હતું નહિ, છતાં દિવસો સુધી તે લંગાનો ચાલ્યો, પછી એકાએક એક રમૂજ પ્રમંગ હિપત્ર થયો. એક સાંજે કોર્ટ જીઠ્યા પછી અમને કોર્ટના

મકાનમાં રોકી રાખવામાં આવ્યા, અને છેક રાત્રે સાત વાગ્યે એક ધીમળ ઓગડામાં લઈ જવામાં આવ્યા. અહીં એક માણસ ટેમલ આગળ બેઠો હતો અને તેની આસપાસ ગટલાક ધીમળ જણા બેઠા હતા. આગળનો એક તો જૈનોમાં અમને પકડનાર અમારો જૂનો મિત્ર પોલીસ અમલદાર હતો. એણે જિલા ધર્મને એક બયાન ગળૂ કરવા માડ્યું. મેં પૂછ્યું અમને કયા લાવ્યા છો અને આ શું ચાલી ગયું છે? મને જવાબ મળ્યો આ કોર્ટ છે અને તમારા ઉપર કાવતગનો કેસ ચાલી રહ્યો છે—એટલે અત્યા સુધી નાલા સરહદમાં ન દાખલ થવાનો દુકમ તોડવા માટે કેસ આવતો હતો તે અદાલત જુદી અને આ નવા કેસની અદાલત જુદી. એમ જ માનવામાં આવ્યું હશે કે પેલા દુકમના ભંજ માટે તો વધારેમાં વધારે મળે છે મહિનાની હતી, અને એ પૂરતી ન હતી એટલે એક વધારે મળીર આરોપ મૂકીને બીજો કેસ ચલાવવો જોઈએ. હવે કાવતગને માટે ત્રણ માણસો પૂરતા ન ગણાય, એટલે અમારી સાથે કશો સબબ ન હતો એવા એક ચોધાને પકડીને મુકદ્દમામાં અમારી સાથે જોડવામાં આવ્યો. આ બાપડા શીખને અમે ઓળખતા ન હતા, પણ જૈનો આવતાં અમે એને ખેતરમાં આવતો જોયો હતો ખરો.

કાવતગનો આ કેસ જે અજબ અને ઉપવક્રિયા રીતે જિભો કરવામાં આવ્યો તે જોઈને વકીલ તરીકે તો હું આભો જ બની ગયો. કેસ તો સાવ જૂનો હતો જ, પણ દેખાવની ખાતર પણ રીતમગના કામદારની તો જરૂર હતી જ. મેં જજને જણાવ્યું કે આ કેમ વિષે તો અમને કરી નોટિસ મળી જ નથી, અમારા બચાવને વિષે અમારે કશી ગોઠવણ કરવી હોય તો શું થાય? આની એને કશી પરવા નહોતી એટલો નાલાની રીત! ‘તમારે વકીલ કવો હોય તો નાલામાયી કેકને પ્રમદ કરો!’ ‘પણ મારે માર્દ બહાનો વકીલ બોલાવો હોય તો?’ ‘નાલાના કાયદા પ્રમાણે બદાગનો વકીલ ન બોલાવાય’ આ ઉપરાંત નાલાની અદાલતમાં ટેવી રીતે કામ ચલાવવામાં આવે છે એ વિષે અમને થોડુંક વધારે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું. આખરે કંઈક ચિડાઈને અમે જજને કહ્યું ‘તમારે કરવું હોય તે કરો અમારે આ

કામકાજમાં કશો ભાગ લેવો નથી.' પણ આ નિશચને હું સંપૂર્ણપણે ન વળગી રહી શક્યો. અમારે વિશે હડહડતાં જૂઠાણા બોલાય તે ગુપ્ત્યુપ કેમ સાકળી લેવાય? એટલે વચ્ચે વચ્ચે અમે એકાદ દૂકા અને તીખા શબ્દમાં સાક્ષાત્તો કેવા છે તે જણાવી દેતા. આ કોર્ટ આગળ પણ અમે એક લેખી નિવેદન રજૂ કર્યું અને તેમાં બધી હકીકત જણાવી. આ કાવતગનો કેસ ચનાવનાર આ ન્યાયાધીશ પહેલાના કરતા વધારે કેળવાયેલો અને વધારે અકલમંદ હતો.

હવે બંને દેસો સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા, અને રોજ કોર્ટમાં જવાના વખતની અમે ગદ્દ જેતા, કારણ કે એટલે વખત તો જેલની પેલી ગંધાતી કોર્ટડીની બહાર માળવાનો મળે. દરમ્યાન એક વખત એડમિનિસ્ટ્રેટન્ની વતી જેલનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમને મળવા આવ્યો, અને અમને કહ્યું કે જો તમે મારી માગો અને નાભા છોડી જવાની કળૂવાત આપો તો તમારી સામેનો કેસ ખેંચી લેવામાં આવે. અમે કહ્યું કે અમારે તો મારી માગવાપણું કશું છે જ નહિ, મારી તો એડમિનિસ્ટ્રેટર અમારી માગે. કશી કળૂવાત આપવાને પણ અમે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું.

અમાગ પકડાયા પછી એક પખવાડિયે બંને દેસોનો આખરે અંત આવ્યો. આ બધો વખત તો ફરિયાદપક્ષે જ લીધો હતો, કારણ અમે તો કશો બચાવ કરતા ન હતા. ઘણો વખત તો કેસ મુલતવી રહેતો તેમાં જતો, કારણ તેમાં કંઈ ધૂન જેવી મુશ્કેલી જામી થાય તો પણ કોર્ટ બહારના કોર્ટક અધિકારીને — કદાચ પેલા અગ્રેજ એડમિનિસ્ટ્રેટરને — પૂછવા માટે કેમ મુલતવી રાખવો જ પડે. છેલ્લે દિવસે જ્યારે ફરિયાદપક્ષે પોતાનો કેસ પૂરો કર્યો ત્યારે અમે અમારા લેખી નિવેદન રજૂ કર્યાં. એટલે પહેલા ન્યાયાધીશે પોતાની અદાવત ધડીક માટે બધ કરી અને થોડા વખત પછી પાછા આવી ઉર્દૂમાં લખેલો એક વજનદાર ફેસનો સબજાવીને અમને ચકિત કર્યાં. આ થોડી મિનિટમાં તો આ ફેસલો નહિ જ લખાયો હોય! અમારા નિવેદનો આપવ માં આવ્યા તો પહેલા જ એ તૈયાર થયો હતો. આખો ફેસલો અમને

વાંચી સંભળાવવામાં ન આવ્યો. અમને માત્ર દહેવામાં આંગ્રુ કે નાના સરહદ છોડી જવાના દુકમના ભાંગ માટે વધારેમાં વધારે આપી સકાય એટલી એટલે ૭ મહિનાની સગા અમને ઠરવામાં આવે છે.

કાનરાના કેસમાં તે જ દિવસે અમને દોઢ કે બે વરસની સગા થઈ — કેટલી એ હવે નું જૂલી ગયો છું. એ પેલી પહેલી ૭ મહિનાની સગા ઉપરાંત ભોગવવાની હતી. એટલે કુલ અમને બેથી અઢી વરસની સગા થઈ.

આખા કેસ દરમ્યાન એવી એવી જાણવા જેવી ઘટનાઓ બનતી જતી હતી કે તેમાંથી અમને દેશી રાજ્યના વહિવટનો અથવા દેશી રાજ્યના પ્રિટિશ વહિવટનો હીક હીક ખ્યાલ મળતો. આખું કામકાજ એક મોટું કારણ હતું. આને લીધે જ કદાચ કોઈ જાપાનના કે બહારનાને કોર્ટમાં આવવાની પરવાનગી ન હતી. પોલીસ પોતાને કાવે તેમ કરતી, અને ધણીવાર જજ અને મેજિસ્ટ્રેટ કહે તે ન સાંભળતાં તેના દુકમનું અપમાન સુધ્ધાં કરતી. બાપડો મેજિસ્ટ્રેટ મૂંઝે મોઢે આને વશ થતો, પણ અમારે શા સારું વશ થવું નેઈએ એવું કારણ અમને ન સમજાયું. અનેક વખત મારે બિલા ચર્ચને કહેવું પડ્યું કે પોલીસે સરખી રીતે વર્તવું નેઈએ અને મેજિસ્ટ્રેટનું સાંભળવું નેઈએ. ધણીવાર પોલીસ કાગળો જૂંટવી લે અને મેજિસ્ટ્રેટ કશું ન કરી શકે અથવા કોર્ટમાં બ્યવસ્થા ન જાળવી શકે એટલે અમારે તેનું કામ કરવું પડ્યું ! બિચારા મેજિસ્ટ્રેટની સ્થિતિ સુઠી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. એક તરફથી એને પોલીસનો ડર હતો, અને બીજી તરફથી અમારાથી પણ એ કંઈક ભયભીત થયેલો લાગતો, કારણ કે અમારે વિષે જાપાંઓએ સારી રીતે ખગલળાટ કરી મૂક્યો હતો. અમારા જેવા કંઈક જાણીતા રાજદ્વારી પ્રુપોની ખામતમાં જ્યારે આવું અંધેર ચાલે ત્યારે બિચારા જોજા જાણીતાઓની તો શી દયા થતી હશે ?

મારા પિતા હિંદી રજવાડા વિષે કંઈક જાણતા હતા, એટલે નાનામાં મને એકાએક પકડવામાં આવ્યો તેથી એમને ખુદ જ અઘાત પહોંચ્યો, કારણ કે કેવળ અમારા પકડાવાની

હકીકત જ બહાર આવી હતી, ખીજ કશી જ હકીકત બહાર પહોંચી શકી ન હતી. મૂઝાઈને તેમણે મારે વિરેની હકીકતને માટે વાઈસિરોમને તાર પણ ક્યો હતો નાભામાં મને મળવા આવનામાં પણ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી, પણ આખરે જેનમાં માગી મુનાકાત લેવાની તેમને ગળ મળી તેઓ મને કશી મદદ કરી શકે એમ તો ન હતું, ફાગસ કે હું બચાવ કંતો ન હતો, એટલે મે તેમને અનાહાગાર પાછા જવાને અને ઢશી ચિતા ન કરવાને વીનવ્યા તેઓ પાછા તો ગયા, પણ કપિવદેવ માવત્રીય નામના એક જુવાન વકીલ સાથીને અમારા કેસનું કામકાજ જોવાને માટે મૂકી ગયા નાભાની અદાલતોના આ ટૂંક અનુભવથી કપિવદેવનું કાયદાનું અને કેસ ચનાવવાની રીતનું જ્ઞાન બહુ વધી ગયું હતો। પોલીસે લગાર્ટમાં એમના હાથમાંથી ટેટવાક કાગળિયા ખૂચની લેવાનો પ્રયત્ન ક્યો હતો.

ધણાખગ દેશી ગાળ્યો છે પગલ રિયતિમાં અને થેડેડે અશે જગીરદારી પદતિની યાદ આપનાગ તરીકે મતાર છે એમાં મત્તા એકહથ્થુ હોય છે, અને તેમાં પણ કુશળતા કે દયાનું નામ નથી હોતું ત્યાં એવી એવી અજબ ઘટનાઓ બને છે કે જે કદી પ્રકાશમાં આવતી નથી, અને જના ટેટવીક રીતે તેમની આ અકુશળતાને ક્ષીધે એ એકહથ્થુ મત્તાની અનિષ્ટતા ઓગી યાય છે, અને તેમની દુખી પ્રજ્ઞના ઉપગનો બોલને પણ હજવો યાય છે કારણ કે એનાં રાજ્યોમાં કાગલાગી નમણા હોય છે, અને તેને પગિલામે જુનમ અને અન્યાયની ધાગ પણ જુટી થઈ જાય છે એનો અર્થ એ નથી કે તેથી જુનમ વધારે મલક થઈ પડે છે, પણ તેની સીમા મર્યાદિત રહે છે અને વ્યાપકતા ઓગી યાય છે. પણ માર્છ પણ દેશી રાજ્યોમાં કજમે ખીલો ધિદિથ મત્તાના હાથમાં આવે છે કે આ સમતોલપણ બદલાઈ જવાનું નિયિન પગિલામ આવે છે. રાગ-જગીરદારો સબધ ચ તુ રહે છે, એકહથ્થુ મત્તા ચાતુ રહે છે, જૂતા કાયદા અને શિરસ્તો પણ ચાતુ હોય એમ મનાય છે, વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય, છૂટથી મળવા અને બેમાં ચવાનો અધિકાર અને વિચાર પ્રકટ કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપરના અકુશો ચાતુ રહે

છે. માત્ર એક જ ફેરફાર એવો થાય છે કે જેથી આખી ધરતી ખદલાઈ જાય છે, કારભારી વર્ગ નબળો મટીને ગય્યો થાય છે. તંત્રમાં કંઈક બ્યવસ્થા દાખલ થાય છે, અને પરિણામે જૂના જમાનાના પેલા અકુશો અને મનસ્વી બંધનો વધારે તંગ થાય છે. વખત જતાં ચિત્તિશ પહિવટમાં કેટલાક જૂના રિવાજો અને રીતો અવશ્ય ફેરવવામાં આવે છે, કારણ કે કુશળતાથી ગભ્ય કરવામાં અને પહેલી વેપાર ધૂનાવામાં તે અતગમ્ય નીવડે છે. છતાં અરણમાં તો લોકોના ઉપનુ પોતાનું છન વધારે તંગ કરવાને માટે પ્રાચીન પ્રથાઓ, બંધનો અને અકુશોનો તેઓ પૂરેપૂરો લાભ લે છે. પરિણામે પ્રાગ ઉપર બેરડો માગ પડે છે. જાગીરદારી બંધનો તો કાયમ નહે છે જ, પણ કાનૂનીઓ બળવાન બનવાને લીધે તે બંધનોનો સરળતાપૂર્વક ઉપયોગ અને અમલ થાય છે.

નાભામાં આનો કંઈક અનુભવ મને થયો. એ ગભ્ય ઉડિયન સિવિલ સર્વિસના એક મધ્ય સિવિલ એડમિનિસ્ટ્રેટરના હાથ નીચે હતું. તેને નિહુશ રાજના પૂરેપૂરા અધિકારો હતા. માત્ર સિદ્ધિસ્તાન સરકારને તે આધીન હતા, અને છતાં કમરે તે પગથે સામાન્યમાં સામાન્ય અધિકારો છીનવી લેવાના બચાવમાં નાભાના કાયદા અને નાભાના વહિવટનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવતું. આમ જૂની જાગીરદારી પ્રથા અત આધુનિક નોકરશરી તંત્ર એ એ ભેગા થયેલા અમે ત્યાં જોયાં, પણ આ બંનેના અમુક ભેગા થયા હતા, એકેનો ગુણ જોવામાં આવતો ન હતો.

આમ અમારો કેસ પૂરો રહ્યો અને અમને મળ થઈ. ફેસલામાં શું લખ્યું હતું તેની અમને ખબર નહોતી, માત્ર જખર-દસ્ત સગ અમને થઈ હતી એ વાત રખટ હતી, અને તેથી અમે કંઈક ઠંડા થયા. અમે ફેમવાની નકલ માટે માગણી કરી, તો તેને માટે રીતમર અજ કરવાનું અમને દહેવામાં આવ્યું.

તે જ સાંજે જેલમાં અમને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે બોલાવ્યા, અને ફેમદારી કાયદાની રૂએ એડમિનિસ્ટ્રેટરે કાઢેલે એક ફકમ અમને બતાવ્યો. આ ફકમથી અમારી સગ મોકૂફ કરવામાં આવી હતી. કથી થરત તો હતી જ નાહ એટલે ફકમનું કાયદેસર પરિણામ

એ આવ્યું કે અમારી સગ્ન પૂરી થઈ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે આ પછી એક કારભારી ખાતાનો હુકમ અમને બતાવ્યો. આ પણ એડમિનિસ્ટ્રેટરે જ કાઢ્યો હતો, અને તેમાં અમને નાભા છોડવાનું અને ખાસ પરવાનગી વિના નાભામાં પાછા ન આવવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. આ બંને હુકમોની નકલ મેં માગી, પણ તે ન આપવામાં આવી. પછી અમને રેલવે સ્ટેશને લઈ ગયા, અને ત્યાં છોડી દીધા. નાભામાં અમે ટ્રાઈ કહેતાં ટ્રાઈ ને ઓળખતા ન હતા, અને સહેરના ફરવાજ પણ રાત પડનાં બંધ થઈ ગયા હતા. પણ અમે જોયું કે અંબાલા જનારી એક ટ્રેન જામી છે એટલે તે અમે લીધી. અંબાલાથી દિલ્લી, અને દિલ્લીથી અસ્લાહાબાદ હું પહોંચ્યો.

અસ્લાહાબાદ જઈને મેં એડમિનિસ્ટ્રેટરને તેના બંને હુકમની નકલો મોકલવાને લખ્યું, તેમ જ બંને ફેસલાની નકલ પણ માગી, કારણ કે એ હુકમ કે ફેસલા બંનેની સરત મેં જોઈ નહોતી. આ નકલો આપવાની એણે સાફ ના પાડી. મેં કહ્યું કે મારે કદાચ અપીલ કરવી પડે, તો પણ એ એકનો બે ન થયો. મને અને મારા સાથીઓને બેથી અઢી વર્ષની સગ્ન કરનારાઓના આ ફેસલાની નકલ મેળવવાનો મેં ફરી ફરી પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ તે મને કદી જોવાને મળ્યા નથી. કોને ખબર, એ સગ્નઓ હજી મારા ઉપર લટકતી હોય, અને નાભાના અધિકારીઓ અને બ્રિટિશ સરકાર પોતાને જ્યારે કાલે ત્યારે તેનો અમલ કરે!

આમ અમને ત્રણેને ‘લટકતી’ મુક્તિ મળી, પણ કાવતરા ફેસલા પેલા ચોથા આરોપી — અમારી સાથે બીજી વારના આરોપમાં જોડી દીધેલા પેલા શીખ — નું શું થયું એની તો મને કદી ખબર પડી જ શકી નહિ. બહુ સંભવ છે કે એને છોડવામાં આવ્યો ન હતો. તેને ટ્રાઈ બળવાન મિત્રો કે તેના હિતમાં રસ લે એવા ટ્રાઈ લોકો મદદ કરનારા ન હતા, એટલે બીજા લણ્ડોઓનું યાચ છે તેમ તે પણ બાપડો એ રાજ્યના જ્ઞાતાનામાં ક્યાંક ખોવાઈ ગયો હશે. પણ અમે એને નહિ જૂઠ્યા. અમારાથી બહુ યઈ સકે એમ ન હતું, પણ જેટલું યાચ એટલું અમે કયું, અને હું ધારું છું કે શુરુહારા કમિટીએ એના કેસમાં પણ રસ લીધો.

અમને ખબર પડી કે જૂના 'કોમામાટા મારુ' * ટેલીએમંતિ એ એક હતો, પણ લાંબી મજા બોમ્બ્યા પછી વાપડો તાજે જ છૂટીને આવ્યો હતો. આવાઓને સુખે જ પચા ન દેવાનો પોલીસનો મિદાન્ત હોય છે, એટલે અમારી સામેના બનાવટી આરોપમાં એને પણ બેઠી નીધેલો.

ગિદવાણી, મંતાનમ અને હું, ત્રણેને નાણા જેલની અમારી કોર્ટડીમાંથી એક વખતે માથી વળગ્યો. આ સાથી તે ટાર્ક ફોર્સડ તાવના જંતુ. અમને ત્રણેને ટાર્ક ફોર્સડ થયો. મારો તાવ મખત હતો, અને થોડો વખત મારી જિંદગી બેખમમાં પણ મનાઈ હતી, છતાં હું બીજા બંને કરતા ઓછો મમય જિજ્ઞાસામાં ગયો. હું તો ત્રણ કે ચાર અઠવાડિયા બીમાર ગયો હતો, પણ ગિદવાણી અને મંતાનમ તો બહુ લાંબો સમય પીગયા.

આ નાણાની ઘટનામાંથી બીજો પણ એક ફેલુગો ફૂટ્યો હતો. જ : વધારે માસ પછી ગિદવાણી મહામલાના સધિ અમલદાર તરીકે અમૃતસરમાં કામ કરતા હતા અને શીખ ગુરદારા કમિટીની સાથે સંબંધમાં ગ્રહિત હતા. કમિટીએ એક વાર જેતોમાં ૫૦૦ જણનો ખામ જથ્થો મોકલ્યો, અને ગિદવાણીએ નાણાની મરદદ સુધી એ જથ્થાની માથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. નામા મરદદમાં દાખલ થવાનો એમનો મુદ્દય ઇન્કો ન હતો. સરદદ આગળ જ પોલીસે જથ્થાની ઉપર ગોળીમાર કર્યો, અને મને લાગે છે કે ઘણા લોકો આમાં જખમી થયા અને મર્યા. ગિદવાણી જખમીઓની મદદમાં ગયા ત્યાં પોલીસના માણસો તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેમને પકડી ગયા. તેમની સામે ટાર્ક કોર્ટમાં કામ ન ચાલ્યું એમને જેલમાં લગભગ એક વર્ષ સુધી રાખવામાં આવ્યા અને પછી છેક ભાંગેરી તબિયતે છોડી દેવામાં આવ્યા.

ગિદવાણીને પકડ્યા અને કેદ કર્યા એ કારણારી સત્તાનો ગણસી દુરુપયોગ મને લાગ્યો. મેં પેના પ્રિટિય સિવિલિયન એડમિનિસ્ટ્રેટરને લખીને પુછાવ્યું કે ગિદવાણીને આવી રીતે કેમ

જેલમાં પૂર્યા છે. તેણે મને જવાબ આપ્યો કે ગિલ્લાણીની મામે નાભા સરહદમાં રખા વિના દાખલ નહિ થવાનો હુકમ હતો તેના ભાગને માટે કેદ કરવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે એને કેદ કરવાના કે જખમી માણસોને મદદ કરવા ગયેલા માણસને પકડવાના કાયદેસરપણા વિષે મેં સવાલ ઉઠાવ્યો અને હુકમની નકલ મને મોકલવા અથવા તો પ્રસિદ્ધ કરવા મેં એડમિનિસ્ટ્રેટર પાસે માગણી કરી. પણ તેણે તેમ કરવાની ના પાડી. મને નાભા જઈને ગિલ્લાણીની જેમ મને પણ પકડો એમ એડમિનિસ્ટ્રેટરને કહેવાનું ધણુએ મન થયું. સાથીના પ્રત્યેની વફાદારીની ખાતર પણ મારે આમ કરવું જોઈતું હતું. પણ અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગમ્યો અને મને શીક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે સલાહને મારી નબળાઈને ઠાંકવાનું બહાનું બનાવી. કારણ, આખરે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો તે મારી નબળાઈને લીધે અને નાભા જેલમાં પાછા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે. એક સાથીનો આવી રીતે ત્યાગ કરવા માટે મને હમેશાં શન્મ થઈ છે. શુભાતનના કરતાં હુલાપણુની સલાહ આપણે ધાગીવાર માંતી લઈએ છીએ, તેમ મેં પણ કયું.

મૌ. મહમદઅલી

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બરમા મહામલાની એક આદ્ર પ્રદેશમા કોકનાડામાં ધર્મ ત્યા મૌ. મહમદઅલી પ્રમુખ હતા. તેમણે પોતાની ટેવ પ્રમાણે અતિશય લાજુ પ્રમુખતુ લાવણુ કયું, પણ તે રમિક હતું. તેમા તેમણે મુસલમાનોમા રાજકીય અને દામી લાવનાના ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વિસ્તારથી ચર્ચા. તેમા તેમણે એ પણ ખતાવ્યું કે ૧૯૦૮મા આગાખાનની આગેવાની નીચે મુસલમાનોનું જે મશહૂર ડેપુટેશન વાઈસરોવને મળ્યું હતું અને જેને પરિણામે જીના મતદાગમ ડબોના પક્ષમા સરકારે પ્રથમનાર પોતાનો મત જાહેર કર્યો તે સરકારે જ જીલ્લો કરેલો એક બેદુકમીઓનો તમારો હતો.

મહમદઅલીએ પોતાના પ્રમુખપદ દુઆન મહામલા સમિતિનું મત્રીપદ લેવાની મારી મન્જુ વિરુદ્ધ મને ફરજ પાડી. મહામલાની લાવી નીતિ વિષે મારું મત આવ સ્પષ્ટ ન હતું તેથી મહામલાની કાર્યવાહીની જવાબદારી લેવાની મને મુદ્દન ઇચ્છા ન હતી, પણ મહમદઅલીની ઇચ્છાની સામે હું ધર્મ શક્યો નહિ, અને અમને બન્નેને લાગ્યું કે બીજો કોઈ મત્રી નવા પ્રમુખની સાથે મારા જોડેલો એકસમથી કદાચ કામ ન કરી શકે. એઓ સખત ગમા અથુગમાવાગા માણસ હતા, અને સુભાગ્યે હું એમને ગમતાઓમાં હતો મહોમત અને પરસ્પર કદરદાનીથી અમે એકબીજા સાથે બધાએલા હતા એમનામાં જિડી અને મારા ધારત્રા પ્રમાણે, અતિશય આધળી ધર્મનિષ્ઠા હતી હું ધર્મનિષ્ઠા વિનાનો હતો, પણ હું તેમની સાચાદિલી, તેમની જાભરાતી કાર્યશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિથી આકર્ષાયો હતો. તેમનામા ચચળ વાકપદ્ધતા હતી, પણ ધણુ વાર તેમના કગમા કટાક્ષથી ધણાના દિલ દુઆતા, અને તેમણે ધણા મિત્રો એથી જ ખોયા. કોઈ પણ

તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી તે એમના પેટમાં રહી જ ન શકે, લાંબેને તેને પરિણામે નબોદ વળતું હોય.

એમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન, અનેક નજીવા મતભેદો છતાં અમારું બન્નેનું ગાઠું મરસ રીતે ચાલ્યું. મેં મહાસમિતિના કાર્યોલયમાં સંબોધને કાગળ લખતાં તેમના નામની આગળ કે પાછળ કેશાં માનનાં કે બીજાં પદ લગાડવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં આવા અનેક માનવાચક શબ્દો વપરાય છે — મહાત્મા, મૌલાના, પંડિત, શેખ, સૈયદ, મુનંશી, મૌલવી અને હમણાં હમણાં શ્રીયુત અને શ્રી. અલગત મિસ્ટર અને એસ્ક્રાયર તો ખરા જ. ધણીવાર આ બધાં કરીએ જરૂર વિના અને એટલાં બધાં વપરાય છે કે મને એમ થયું કે મારે તો સારો જ દાખલો ખેસાડવો જોઈએ. પણ મારું કશું ન વળ્યું. મહમદઅલીએ અકળાઈને મારા ઉપર પ્રમુખ તરીકે તારથી હુકમ મોકલ્યો કે ચાલતા આંખા છીએ તેમ જ ચાલું રાખવું, અને ખાસ કરીને ગાંધીજીને હમેશાં 'મહાત્મા' કહેવા.

અમારી વચ્ચે વારંવાર ચર્ચાઓ બીજાં એક વિષય હતો તે ઈશ્વર વિષેનો. મહમદઅલીને કાઈક ને કાઈક બહાને મહાસમાના ઠરાવોમાં પણ ઈશ્વરને આજીવાની મહા વિચિત્ર ટેવ હતી, કાઈકવાર ઈશ્વરનું આભારદર્શન હોય તો કાઈકવાર ઈશ્વરને કંઈક પ્રાર્થના હોય. હું આનો વિરોધ કરું, એટલે પછી તે મને ધર્મશૂન્ય કહીને બખાળા કાઢે. અને છતાં વિચિત્ર વાત છે કે પાછળથી તેઓ મને કહેતા કે મારા ઉપરચોટિયા વતન છતાં, અથવા તો હું ગમે તેમ બોલું તે છતાં મૂળમાં હું 'ધર્મનિષ્ઠ જ' હતો એવી તેમને ખાતરી હતી. એમના આ વચનમાં કેટલું સત્ય હશે એ વિશે મને અનેકવાર વિચાર થયા છે; કદાચ ધણે આધાર 'ધર્મ' અને 'ધાર્મિક' શબ્દની આપણે શી વ્યાખ્યા કરીએ છીએ તેની ઉપર રહે છે.

હું ધર્મના વિષયની ચર્ચા બણીજીજીને ન હોડતો, કારણ મને ખાતરી હતી કે એથી અમે એકબીજાને ચીડવ્યા વિના ન રહીએ, અને એમનું કદાચ દિલ દુભાય. અમુક ધર્મસિદ્ધાંતના ચુસ્ત માનનારાઓ સાથે ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી એ કંઠણ કામ છે.

ઘણાખરા મુમક્ષુમાનો માટે તો ધર્મની ચર્ચા એ વિશેષે કઠણ છે, કારણ કે એમના ધર્મમાં સ્વતંત્રતાથી વિચાર દર્શાવવાની છૂટ નથી. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમનો માર્ગ સીધો અને સાંકડો છે, અને ધર્મનિષ્ઠ માણસે એ માર્ગને છોડી આમ કે તેમ ન ચસવું જોઈએ. હિંદુઓ કંઈક જુદા છે, જે કે દંમેશી તો નહિ જ. આચારમાં તેઓ ખૂટ સનાતની બને હોય; અતિશય જૂના પુરાણ, પ્રગતિવિરોધક અને દુષ્ટ રિવાજો તેઓ પાળતા હોય અને પાળે છે, છતાં સામાન્ય રીતે ધર્મને વિશે અતિશય મૂલ્યોચ્છેદક વિચારો પણ ચર્ચાવાને માટે તેઓ તૈયાર થશે. આઈના આર્પસમાજીઓમાં સુદ્ધિની આટલી વિદ્યાળ ઉદારતા સામાન્ય રીતે નથી જેમાં આવતી એમ હું ધારું છું. મુમક્ષુમાનોની જેમ તેઓ પણ પોતાની સીધી અને સાંકડી લાગીને વળગી રહે છે. પણ વિચારવંત હિંદુઓમાં એક પ્રકારની દાર્શનિક પ્રથા એવી પડેલી છે કે બહેને તેમના આચારમાં તેથી કરી ફેર ન પડે તો પણ કાંઈ પણ ધાર્મિક પ્રશ્નને વિશે તેઓ હડે પેટે વિચાર અને ચર્ચા કરી શકે છે. હું ધારું છું કે કદાચ થોડે અશે આતુ કારણ એ હોય કે હિંદુધર્મમાં અનેક ભિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. અરે, કેટલીકવાર એવી દીકા થઈ છે કે ધર્મના સામાન્ય અર્થમાં હિંદુધર્મ એ ધર્મ જ નથી. અને છતાં એ ધર્મનાં મૂળ કેટલાં આશ્ચર્યકારક ક્ષણોમાં બાહેધી દર્શો કે જેથી અનેક દુમલાઓ છતાં એ આજે ટકી રહ્યો છે. માણસ પ્રાચીન ચાળાકની જેમ હડહડતો નાસ્તિક હોય તો પણ તે હિંદુ મટ્યો છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત ન ચાલે. હિંદુધર્મ પોતાનાં સંતાનોને તેમની ધ્વજાવિરુદ્ધ પણ વળગી રહે છે. હું ખાલજી જન્મ્યો હતો, અને ધર્મને વિશે અથવા આધ્યાત્મિક રીતભાતમાં મારું ગમે તેવું વર્તન હોય, તો પણ હું હજી ખાલજી જ મનાતો લાગું છું. હિંદી જગત મને, મારા નામની આગળપાછળ કર્યું પદ વાપરવાની મારી અનિચ્છા છતાં, પંડિત ફલાણા ફલાણા તરીકે જ બોલાવે છે. એક વાર સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં હું એક તુર્કી આલિમને મળ્યો હતો. મારી ઝોળખાણ માટે મેં તેમને 'એક પત્ર મોકલ્યો હતો તેમાં મારું નામ 'પંડિત જવાહરલાલ'

હખવામાં આવ્યું હતું હું જ્યારે તેમને મળ્યો ત્યારે તેમને જરા આશ્ચર્ય થયું, અને કંઈક અસતોષ પણ થયો, કારણ તેમણે મને કહ્યું કે મારું પડિત નામ વાપીને તેમણે તો કાંઈ વયોવૃદ્ધ અને પૂજ્ય શાસ્ત્રી કે પડિતને જોવાની આશા ગમ્મી હતી

આમ મહમદઅલી અને હું ધર્મની ચર્ચા નહિ કરતા, પણ મૌનનો ગુણ એમનામાં ન હતો, એટલે થોડાક વર્ષ પછી (હું ધારુ છું કે ૧૯૨૫ અથવા ૧૯૨૬ના આરભમાં) એમણે એ વિષય પાછો જોરોજોર ઉખેડ્યો એક દિવસ દિલ્લીમાં એમને ઘેર હું ગયો હતો ત્યારે મને કહ્યું 'મારે તો આજે તમારી સાથે ધર્મની ચર્ચા કરવી જ છે, તમે ધરડો કે ન ધરડો ' મેં તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, 'હાલા માણસ, આપણી દષ્ટિ સાવ જુદી છે, અને આપણે એકબીજાના ઉપર દરીયા અસર કરી શકવાના નથી ' પણ એ એકના બે થાય એમ ન હતું તેઓ જોડ્યા, 'નહિ, આપણે એકવાર દિવાન કરી લેવો છે તમે માનો છો કે હું ધર્માધ છું, મારે તમને ખતાવવું છે કે હું ધર્માધ નથી ' તેમણે મને કહ્યું, 'ધર્મના વિષય ઉપર મેં પુષ્કળ વાંચ્યું છે અને મનન કર્યું છે ' અને ધર્મ વિષેના, ખાસ કરીને ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષેના, પુસ્તકોથી લઈલા પોતાના ચોપડીના થોડા ખર્ચાવા તેમાં એક જ વેદસના અને બીજા આધુનિક ધર્મચર્ચાનાં પુસ્તકો પણ હતાં તેમણે એમ પણ કહ્યું કે લડાઈ દરમ્યાન તેમની નજરેદની લામી મુદતમાં તેમણે કુરાન અનેકવાર વાંચીને તેના ઉપરની બધી ટીકાઓ જોઈ નાખી હતી આ અભ્યાસને પરિણામે તેમને એમ લાગેલું કે કુરાનમાં લખેલી ૮૭ ટકા ચીજો સાચ વાજબી હતી, અને તેમને કુરાનનો ટેકો ન હોય તો પણ તેના ખત્યાવ થઈ શકે જાકીની નજીક ટકા ચીજો દેખીતી રીતે એમની ભુદ્ધિમાં જાનરતી ન હતી, 'પણ એમ ન મને કે મારી અદ્ય ભુદ્ધિ સાચી છે અને કુરાનેશરીફ ખાદુ છે એમ માનવા કગતાં ૯૭ ટકા ચીજોમાં સાચ સાચ એવું કુરાન એ જાખીની ૩ ટકાની ચીજોમાં પણ સાચું છે એમ માનવું બહેતર છે?' આ ઉપરથી એમણે એવું અનુમાન કાઢ્યું, કે કુરાનેશરીફનો જ પક્ષ ખાદુ વધારે

સમજા છે, એટલે એમણે માની લીધું કે કુરાન સાથે ટકા માયું છે.

આ દલીલમાં વજૂદ તો ન હતું, પણ મારે સામે દલીલ કરવી ન હતી. પણ આ પછી તેમણે જે વાત કહી તેથી મને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ જોડ્યા : ‘ મને ખાતરી છે કે કુરાનેશરીફ જે કોઈ પણ ખુશ્લી આંખે અને ખુલા દિલે વાંચે તો તેને તેનું સત્ય ગળે ઊતર્યા વિના રહે નહિ. બાપુએ (માધીશ્યએ) તો કુરાનેશરીફ કાળજીપૂર્વક વાંચ્યું છે એ હું જાણું છું, એટલે એમને ઇસ્લામ સાચો છે એની ખાતરી મયા વિના નહિ જ રહી હોય. પણ એમના હૃદયમાં અભિમાન છે તે એમને એ વસ્તુ જાહેર નથી કરવા દેતું. ’

પ્રમુખપદ પછીના વર્ષ પછી મહમદઅલી મહાસલાથી ધીમે ધીમે હઠતા ગયા, અથવા તો કદાચ એઓ એમ કહેત કે મહાસલા એમનાથી હઠતી ગઈ. આ ક્રિયા બહુ ધીમી હતી. કેટલાય વર્ષો સુધી મહાસલા અને મહાસલા સમિતિની બેઠકોમાં તેઓ હાજરી આપતા, અને તેમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા. પણ તક વધતી જ ગઈ, અને એઓ વધારે ને વધારે અગાધ થતા ગયા. આને માટે કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનો દોષ હતો એમ ભાગ્યે જ કહેવાય; દેશમાં કેટલીક ઘટનાઓ એવી બનતી ગઈ કે તેનું ખીન્નું પરિણામ આવી શકે એમ ન હતું. પણ એ પરિણામ દુઃખદ હતું, એથી અમને ધણાને દુઃખ થયું. કારણ કેમી પ્રશ્ન વિશે ગમે તેટલા ભેદો હોય; રાજકીય પ્રશ્ન વિશે તો કેશા ભેદ હતા જ નહિ. દિલ્હી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની એમને સગની લાગી હતી. અને આ એક જ રાજકીય ધ્યેયને લીધે કેમી પ્રશ્ન ઉપર તેમની સાથે એકબીજાને સંતોષ થાય એવી કાંઈક વ્યવસ્થા કરવી હમેશાં શક્ય હતી. આજે કેમી દિલ્હી દિમાયતી હોવાનો દાવો કરનારા પ્રગતિવિરોધીઓની અને મહમદઅલીનો વચ્ચે એકે વસ્તુ જ સામાન્ય ન હતી.

૧૯૨૮માં એઓ દેશ છોડી યુરોપ ગયા એ દેશનું દુર્ભાગ્ય હતું. કેમી પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવાનો જનરલ્સન પ્રયત્ન તે વેળા કરવામાં આવ્યો હતો અને લગભગ બધું પતી જાય એમ હતું.

મહમદઅલી તે વેળા અહીં હોત તો એવું કદ્દપી શકાય છે કે પરિસ્થિતિ જુદું જ સ્વરૂપ લેત. પણ તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે તો લંગાણ પૂરેપૂરું યર્ષ ચૂકવું હતું, એટલે પછી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ સામેના પક્ષમાં લાગી ગયા.

બે વર્ષ પછી એટલે ૧૯૩૦માં ન્યારે દગલાખંધ દિંદીઓ જોલમાં હતા, અને સવિનયજંગની લડત પૂર જોશમાં ચાલતી હતી ત્યારે મહમદઅલીએ મદાસલાના ઠરાવની અવગણના કરી, અને ગોળમેજી પરિપદમાં ગયા. એમના જવાથી મને દુઃખ થયું. મને લાગે છે કે એમને પોતાને પણ દિલમાં આ બાબત ખુશી ન હતી, અને વિલાયતમાં એમણે કરેલા કામકાજમાં આનો ઠીક ઠીક પુરાવો મળે છે. તેમને એમ લાગતું હતું કે તેમનું સ્થાન તો દિંદુસ્તાનમાં જ લડત ચાલતી હતી તેમાં હતું, લંડનમાં આવી રહેલી પરિપદની બ્યથા બેઠકમાં ન હતું. અને મને ખાતરી છે કે તેઓ અહીં પાછા આવ્યા હોત તો લડતમાં જોડાયા વિના ન જ રહ્યા હોત. એમનું શરીર લાંબું ટકે એવું રહ્યું ન હતું, અને વર્ષો થયા મધુપ્રમેહના રોગમાં તેમનું શરીર વધારે વધારે અસ્ત થતું જતું હતું. ન્યારે આરામ અને ઉપચારની ખરેખરી જરૂર હતી ત્યારે તેમણે કાર્ધિક કરવા જેવું કરી લેવાની ચિંતામાં જાપ વેચીને ઉત્તર કર્યા, અને મરણને માગી લીધું. એમના મરણની આધાતકારક ખબર મને નેની જોલમાં મળી.

મારી એમની સાથેની છેવટની મુલાકાત ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં મદાસલા વખતે થઈ હતી. મારા પ્રમુખ તરીકેના ભાષણના કેટલાક ભાગ એમને ગમ્યા ન હતા, અને તેના ઉપર એમણે સખત ટીકા કરી હતી. મદાસલા આગળ વધી રહી અને એનો રાજકીય કાર્યક્રમ વધારે લડાયક થતો જાય છે એમ એમણે જોયું. લડાયક પ્રકૃતિ તો એમની કાર્ધિ એટલી ન હતી, એટલે ખીજા આગળ રહે અને પોતાને પાછળ રહી જોવું પડે એ એમને પસંદ ન હતું. તેમણે મને ગંભીર ચેતવણી આપેલી : “ હું તને ચેતવું છું, જવાહર, કે તારા હાલના સાથીઓ તારો ત્યાગ કરશે. કટોકટીને સમયે એ તને લટકતો મૂકશે. તારા મદાસલાવાદીઓ જ તને ફાંસીએ ચડાવશે. ” કેવી ગમગીન આગાહી !

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બરમાં થયેલી ઢાકનાડાની કોંગ્રેસમાં મારે માટે એક ખાસ રસની વાત બની હતી, તે એ કે અખિલ ભારતીય સ્વયંસેવકોની સંસ્થા — હિંદુસ્તાની સેવાદળ — નો પાયો આ મહાસભામાં ન ખાયો. આ પહેલાં પણ સ્વયંસેવક સંસ્થાઓ તો પુષ્કળ હતી જ, અને તે દ્વારા સંસ્થાઓની સેવા થતી અને જોલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ આણુ રાખી શકાતો, પણ તે સંસ્થાઓમાં તાલીમ ન હતી, સંઘસંકિત ન હતી. મહામહાની મામાન્ય દેખરેખ તળે રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરવાને માટે દેખવાયેલા સ્વયંસેવકોની એક નિયમમુદ્ધ અખિલ ભારતીય સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર ડા. હાર્ડિંગરને આવ્યો. આમાં તેને સાથ દેવાનો તેણે મને આમદ કર્યો. એ વિચાર મને ગમ્યો એટલે ખુશીથી મેં સાથ દીધો. મર્યાનો આરભ ઢાકનાડામાં થયો. પાછળથી મુખ્ય મુખ્ય મહામહાવાદીઓમાં પણ સેવાદળની વિરુદ્ધ એટલી બધી લાગણી જોવામાં આવી કે અમને આશ્ચર્ય થયું. કેટલાકે કહ્યું કે મહામહામા લરકરી તત્ત્વ દાખલ થવાથી એક નવું જોખમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ લરકરી અગ યિનક્ષરકરી અંગને વશ કરશે. બીજાઓ એવું ધારતા લાગતા હતા કે સ્વયંસેવકને માટે એટલી જ તાલીમ બમ છે કે તે ઉપરથી આવતા દુકમોનું પાલન કરે, એક સાથે કદમમાં ચાલવાના જેવી તાલીમ-બાલીમની એમને કશી જરૂર નથી. કેટલાકના મનમાં એવો પણ વિચાર હશે કે નિયમમુદ્ધ અને કવાયત ન કરનાગ સ્વયંસેવકો રાખવાનો વિચાર એ મહામહાના અહિંસાના તત્ત્વની માથે અસંગત છે. પણ હાર્ડિંગરે તો પોતાનું કાર્ય ખરોખર ઉપાડ્યું, અને અનેક વર્ષ ખંતથી ને ધીરજથી મહેનત કરીને તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આપણા નિયમમુદ્ધ સ્વયંસેવકો તાલીમ વિનાના સ્વયંસેવકો કરતાં બહુ વધારે કુશળ અને વધારે અહિંસક પણ હોઈ શકે છે.

ઢાકનાડાથી પાછા ફરીને તરત જ એટલે ૧૯૨૪ના મન્યુઆરીમાં અધાહામાદમાં મને એક નવો જ અનુભવ મળ્યો. હું સ્મરણથી લખી રહ્યો છું એટલે કદાચ તારીખોનો કંઈક ગોટાળો થવાનો સંભવ છે, પણ હું માનું છું કે એ વર્ષ કુંભ અથવા અર્ધકુંભનું હતું. આ પ્રસંગે પ્રયાગમાં ગંગાને કિનારે લાખો યાત્રાળુઓનો મેલો બરાબ છે.

અને તેમાંના ધણીખરા ગંગાચમુના અને કાલ્પનિક સરસ્વતીના સંગમથી થતી ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરે છે. ગંગાને ૫૮ લગભગ એક માઈલ જેટલો છે, પણ શિયાળામાં પાણી ઘટીને નદી માંકડી થઈ જાય છે, એટલે રેતીનો મોટો વિસ્તાર યાત્રાળુઓની રાત્રીઓ નાંખવાને માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ ૫૮માં ધણીવાર ગંગાનો પ્રવાહ બદલાય છે પણ ખરો. ૧૯૨૪માં પ્રવાહ એવો હતો કે ત્રિવેણીમાં મોટા જનસમૂહને નાહતું જોખમકારક હતું. અમુક સાવચેતી લેવાય અને એકી સાથે નાહનારાની સંખ્યા ઉપર અંકુશ મુકાય તો આ જોખમ ઘણું ઓછું થઈ શકે એમ હતું.

આ પ્રશ્નમાં મને બહુ રસ ન હતો, કારણ કે સપર્વ દિવસે નદીમાં નાહીને પુણ્ય મેળવનાનો મારો ઇરાદો ન હતો, પણ વર્તમાનપત્રોમાં મેં જોયું કે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને સ્થાનિક સરકારની વચ્ચે, સ્થાનિક સરકારે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાની મનાઈનો હુકમ કાઢ્યો હોવાથી, વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ હુકમની સામે માલવીયજીએ વાંધો લીધો હતો, કારણ કે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો કુંભમેળો એ ત્રિવેણીસ્નાનને માટે જ ભરાતો હતો. અકમાસ્તથી અને માણસો હુમલાથી થતી હોનારત અટકાવવાને માટે સાવચેતીનાં પગલાં લેવાનો સરકારનો સંપૂર્ણ હક હતો, પણ સરકારે પોતાની રીત પ્રમાણે અતિશય જડતાથી અને ત્રાસ ઉપગ્રવે એવી રીતે કામ લીધું હતું.

કુંભને મુખ્ય દિવસે હું સવારના પહોરમાં મેળો જોવા, સ્નાન કરવાના જરાય ઇરાદા વિના, નદી ઉપર ગયાં. નંદીકિનારે પહોંચતાં મેં જાણ્યું કે માલવીયજીએ ગિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને નમ્રનાથી કહેણ મોકલ્યું હતું કે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાની મને રજા આપો, ન આપો તો પણ હું નાહીશ. માલવીયજી અડળાયા હતા, અને વાતાવરણ ગરમ થયું હતું. મેજિસ્ટ્રેટે પરવાનગી ન આપી, એટલે માલવીયજીએ મત્તાગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને લગભગ બમો માંથીઓને લઈને ત્રિવેણી તરફ દૂર કરી. આ બધી ઘટનામાં મને રસ પડ્યો, અને અણીને વખતે હું પણ સત્યાગ્રહીઓમાં જોડાયા. ત્રિવેણી સામેના ખુલ્લા મેદાનમાં એક

મોતી જખરદસ્ત વાડ જિભી કગવામાં આવી હતી કે જોથી લોકો
 ત્રિવેળી ઉપર ન જઈ શકે અને આ જિભી વાડ આગળ
 પહોંચ્યા કે તરત જ પોલીસે અમને અટકાવ્યા અને વાડ ઉપરથી
 ટપી જવાને માટે અમે જે નિસંગી લઈ ગયા હતા તે અમારા
 હાથમાંથી ખૂટવી લીધી અહિમત્ મત્યામહીઓ હોવાને લીધે
 અમે વાડ આગળ સાતિથી રતમાં ભેગી ગયા આખી મવાડ
 અને લગભગ પાછતા પહોંચી મુધી અમે ત્યાં ભેગી ગયા એક
 પછી એક કનાક પમાર થતો જતો હતો, માથા ઉપર મૂળ
 તપતો જતો હતો રેત ધગતી જતી હતી, અને અમે મૌ બૂખ્યા
 થતા જતા હતા પાયજી અને ઘોડેમવાર પોલીસ અમને બંને
 બાલુએથી ઘેરીને જોલા હતા, ધારુ છુ કે લશ્કરી ઘોડેમવારો
 પણ હતા અમાગમાના ધણાખરા અધીરા થવા લાગ્યા હતા અને
 કહેતા હતા કે કઈકે તો નિદ્રા લાવવે જ જોઈએ ધારુ
 છુ કે મગકારીવર્ગ પણ અધીરો થયો હતો, અને તડ કે કડ
 કઈકે કરી નાખવાનો નિશ્ચય કયો હતો લશ્કરી ઘોડેમવારોને
 કઈકે દુકમ આપવામાં આવ્યો એટલે તે ઘોડે ચડી મનગ્ર થયા
 મને લાગ્યું (મને ખમગ નથી કે કેટલે અશે મારી ધાગણા બગબર
 હતી) કે આ લોકો અમારા ઉપર ઘોડા દોડાવી અમને લગાડવા
 માગે છે ઘોડેમવાર મિપાર્ષિઓ મારા ઉપર પોતાના ઘોડા દોડાવે
 એ મને ખમદ ન હતું, અને હું ત્યાં ભેઠો ભેઠો ટાલ્યો તો હતો
 જ એટલે મેં મારી આસપાસ ભેગાઓને કહ્યું, ‘વાડ ચડીએ તો
 શું?’ મેં પહેલ કરી એટલે તો લગનાખધ લોકોએ મારુ
 અનુકરણ કર્યું, એટલે તો વાડના થાંભલા પણ હવાવીને ઉભેડી
 કાઢ્યા, અને ખાસો રસ્તો બનાવ્યો કોઈકે અને ગર્દાથ ઝડે
 આપ્યો, એ મેં વાડ ઉપર ચડાવ્યો અને હું તો વાડ ઉપર જ
 બેસી રહ્યો લોખ વાડ ઉપર ચડતા અથવા વાડમાંથી રસ્તો કરી
 જતા હતા અને તેને ઘોડેમવાર મિપાર્ષિઓ ધકેમ દેવાનો પ્રયત્ન
 કરતા હતા, તે જોઈને મારુ હૈયું તો નાચી રહ્યું હતું, અને
 કઈકે કરી લેવાનો આવેશ જિલગર્ષ રહ્યો હતો મારે કબૂલ
 કરવું જોઈએ કે ઘોડેમવારો મને તેટલી નરમાશથી કામ લેતા
 હતા તેઓ તેમની લાઠી વીંઝી લોકોને ખમેડતા હતા, પણ બહુ

ઈગ્ન કરતા ન હતા. બળવા વખતની વાડોનું મને ઝાંખું રમરણ થયું.

આખરે હું બીજી બાજુએ ફર્યો, અને આટલા બધા હિંમત પછી શરીરમાં બહુ ગરમી થઈ હતી એટલે નદીમાં ડૂબકી મારી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું નાહીને આવ્યો તોયે માલવીયજી અને બીજા ઘણા તો વાડની પેલી બાજુએ પ્રથમની જેમ બેઠા હતા. એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું, પણ હવે ઘોડેસવાર સિપાઈઓ અને પાયદળ પોલીસ જોડાજોડ સત્યાગ્રહીઓ અને વાડની વચ્ચે ભેળા હતા, એટલે હું એક આડેઅવળે રસ્તે જઈને માલવીયજી પાસે બેસી ગયો. કેટલોક સમય અમે બેઠા રહ્યા, મેં જોયું કે માલવીયજી ખૂબ અકળાયા હતા, અને ભારે રોષ રોકી રહ્યા હતા. એકાએક, કોઈને પણ કશી ખબર આપ્યા વિના પોલીસ અને ઘોડાની વચ્ચેથી નીકળી, નદીમાં જઈ એમણે ડૂબકી મારી. કોઈ પણ મનુષ્યને માટે આવી રીતે ડૂબકી મારવી આશ્ચર્યકારક કહેવાય, પણ માલવીયજી જેવા વૃદ્ધ અને દુર્બળ શરીરના માણસ માટે તો એ અવધિ હતી. થયું, અમે સૌ એમની પાછળ ગયા, અને સૌ ડૂબકી મારી આવ્યા. અમને રોકવાનો ઘોડોક પ્રયત્ન કરી ઘોડેસવારો અને પોલીસ પણ ઠંડા થયા. ઘોડો વખત પછી તેમને ત્યાંથી ખસી જવાનો હુકમ મળ્યો.

અમારી સામે કંઈક પગલાં સરકાર તરફથી લેવાશે એવું અમને સહેજસાજ લાગતું તો હતું. પણ એવું કશું ન બન્યું. કદાચ સરકારની માલવીયજી જેવા મોટા માણસ સામે કશું પગલું લેવાની ઇચ્છા ન હોય, એટલે નાના માણસો પણ ખચી ગયા.

મારા પિતા અને ગાંધીજી

૧૯૨૪ના આરંભમાં એક અચાનક ખતર જહાર પડીઃ ગાંધીજી જેલમાં ગંભીર રીતે બીમાર છે, એટલે તેમને હસ્પિતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યા છે, અને શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાન ચિંતાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું. અમે સૌ બેત્રાકળા થઈ ભયभीત બની તેમને વિષેની ખતરની રાહ જોતા હતા, પણ તેઓ જોખમમાંથી બચ્યા, અને દેશની બધી દિશાઓથી સોડોનાં ટોળેટોળાં તેમને જેવા પૂના જવા લાગ્યાં. તેઓ હજી તો હસ્પિતાલમાં પોલીસચોકી તળે ડેહી હતા, પણ થોડા મિત્રોને તેમને મળવાની રજા હતી. મારા પિતા અને હું તેમને હસ્પિતાલમાં મળ્યા.

હસ્પિતાલમાંથી પાછા તેમને જેલમાં લઈ જવામાં ન આવ્યા. તેમની સારા થવાની શક્યતા થતાં જ સરકારે તેમની બાકીની સજા રદ કરી અને તેમને છોડ્યા. ૭ વર્ષની સજામાંથી બે વર્ષ તેઓ ભોગવી ચૂક્યા હતા. છૂટ્યા પછી મુબઈની પાસે દરિયાકિનારે આવેલા જુહુ નામના સ્થાને તેઓ શક્તિ મેળવવા માટે આરામ લેવા ગયા.

અમારું કુટુંબ પણ જુહુ પહોંચ્યું, અને દરિયાકિનારે આવેલા એક નાનકડા સરખા બંગલામાં ધામા નાખ્યા. અમે ત્યાં ફેટલાકિ અઠવાડિયાં રહ્યાં, અને કેટલાય લાંબા ગાળા પછી મને મન ગમતી રજા મળી, કારણ તરવાની અને કિનારાની રેતમાં દોડવાની અને ઘોડાની સવારી કરવાની ખૂબ મજા હતી, પણ આમ મજા કરવાને માટે અમે ત્યાં નહોતા ગયા. અમારા ત્યાં જવાનું મુખ્ય કારણ તો ગાંધીજીની સાથે ચર્ચા કરવાનું હતું. મારા પિતા તેમને સ્વરાજ પક્ષનો કેસ સમજાવવા માગતા હતા, અને તેમની સક્રિય સહાનુશ્રુતિ ન મળે તો, કંઈ નહિ તો તેમનો અક્રિય સહકાર

મેળવવાને તેઓ ઇચ્છતા હતા. મારી પણ મને જે પ્રશ્નો મૂંઝવી રહ્યા હતા તેના ઉપર પ્રકાશ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેમનો ભાવી કાર્યક્રમ હું જાણુવા ઇચ્છતો હતો.

જુદીની વાતચીતોને પરિણામે સ્વરાજ્યવાદીઓ ગાંધીજીને ન પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા, ન તેમના ઉપર કશી અસર પાડી શક્યા. મિત્રતાભરી વાતો અને યુક્તિ વિનયવિવેક છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સમાધાન ધર્ષ શકે એમ ન હતું. મતભેદ હોવો જોઈએ એટલું કબૂલ કરીને તેઓ છૂટા પડ્યા અને એ મુજબનાં નિવેદનો જાપામાં જાહેર થયાં.

હું પણ જુદીથી કંઈક અસંતુષ્ટ થઈને પાછો ફર્યો, કારણ ગાંધીજીએ મારી એક પણ શંકાનું નિવારણ ન કર્યું. પોતાની રીત પ્રમાણે તેમણે લવિષ્યનો વિચાર કરવાની ના પાડી, તેમ જ લાભો કાર્યક્રમ ધડવાની પણ ના પાડી. તેમની સલાહ એવી હતી કે ધીરજથી લોકોની સેવા કરતા રહેવું, મદાસખાના રચનાત્મક અને સમાજસુધારાના કાર્યક્રમનો અમલ કરવો, અને લડનને માટે અનુકૂળ સમયની રાહ જોવી. ખરી મુશ્કેલીઓ તો એ હતી કે ધારો કે એવો અનુકૂળ મમયે આવ્યો પણ ખરો, તો વળી ચૌરીચોરા જેવી કોઈ ઘટના બનતાં બધી ગણતરી ઉઘી નહિ વળે, અને લડત અટકી ન પડે? જાને તેમની પામેથી દશા જવાબ મળતો ન હતો, તેમ જ ધ્યેયને વિશે પણ તેમને કંઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો. અમારામાંના ઘણા પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ રીતે ધ્યેય નક્કી કરવા ઇચ્છતા હતા, અમાને એવો આશ્રય ન હતો કે મદાસખા એ વિશે તુરત કોઈ જાહેરનામું બહાર પાડે. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને યોગ્યતા સામાજિક પરિવર્તનનો આશ્રય રાખવો કે આપણા નેતાઓની જેમ આના કરતાં બહુ ઓછાથી જ સમજીને શાંત બેસી રહેવું? યોગ્ય જ મહિના ઉપર મેં તો સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના મારા લાવજીમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. આ પરિષદ નાણામાંથી હું આવ્યો ત્યાર પછી યોગ્ય જ વખતમાં એટલે ૧૯૨૩ના શિયાળામાં લરાઈ હતી. હું તો નાણા જેલમાંથી જે માંદગીની બેટ લઈને નીકળ્યો હતો તેમાંથી માંડ એકો થયો હતો,

એટલે પરિપક્વ થઈ જાવની આપી શક્યો ન હતો, પણ તાવમાં પથારીમાં પડ્યા પડ્યા લખાવેલું મારું ભાષણ પરિપક્વતા પ્રદર્શિત થઈ શક્યું હતું એક તરફથી અમાગમાંના કેટલાકે સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન મદાસભાની આગળ સ્પષ્ટ રીતે લાવવા ઇચ્છતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો આપણાથી ખસતા ખસતા એટલે મુઠ્ઠી ગયા હતા કે સામ્રાજ્યના દમામ અને શક્તિના તેઓ જાહેરમાં વખાણ કરતા — પછી ભલેને સામ્રાજ્ય આપણા દેશમધ્યે જોડા ધસવાની માદડી બરાબર ગણતું હોય, અને સામ્રાજ્યના મર્યાદા આપણા દેશમધ્યે જોડામ તરીકે રાખતા હોય અથવા તો પેમવા પણ ન દેતા હોય. શ્રી શાસ્ત્રી તો સામ્રાજ્યના એકથી પણ બન્યા હતા, અને સગ તેજબહાદુર સમુદાયના ૧૯૪૭માં ભરાયેલી સામ્રાજ્ય પરિષદમાં અભિમાનથી બોલ્યા હતા ‘મને કહેતાં અભિમાન થાય છે કે સામ્રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવનાર મારો દેશ છે’

આવા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ અને આ રજી વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અતર દેખાતું હતું, આપણે જુદી દુનિયા માં જીવતા હતા, જુદી ભાષા બોલતા હતા અને જો તેઓ આ રજી મારફત બૂલેચૂકે પણ કોઈ સ્વપ્નાં સેવતા તો તેમના સ્વપ્નામાં અન આપણામાં હિતગદ્દિશિયનું અતર હતું આ સંજોગમાં ધ્યેય સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા ન હતી?

પણ તે વખતે આવા વિચારો બહુ થોડાને જ આવતા. ધણાખરા લોકોને સ્પષ્ટતા બહુ ગમતી નથી, નેમા રળી જવારે અસ્પષ્ટ અને કંઈકે ધાર્મિક રગની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આવતા હોય ત્યારે તો પૂછવું જ શું? ૧૯૨૪ના આરભમાં વડી ધાગમનામાં અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં ગયેલા સ્વરાજ્યવાદીઓના હિપર લોકોનું ધ્યાન ખાસ ચોટ્યું હતું અદર જર્મને વિરોધ કરવાની અન ધારાસભા તોડવાની બડીમડી વાતો કરનાર આ લોકો ત્યાં જર્મન શુ કરવાના હતા? કેટલીક વસ્તુઓ તો ધ્યાન ખેંચે એવી બની ખરી. વડી ધારાસભાએ તે વર્ષનું બજેટ ફેડી દીધું, હિંદના સ્વરાજ્યની ચરતો નક્કી કરવાને માટે ગોળમેજી પરિષદ બરવાની માગણી કરવાના ઠરાવ

પસાર થયો હતો. દેશબંધુના નેતૃત્વ નીચે બંગાળની ધારાસભાએ પણ બહાદુરીથી બજેટને ફગાવી દીધું હતું. પણ વડી ધારાસભામાં અને પ્રાતિક ધારાસભાઓમાં વાર્ષિકરોય અને ગવર્નરે આ બજેટને સર્ટિફિકેટ આપ્યાં હતાં એટલે તે કાયદો બન્યાં હતાં, થોડાંક ભાષણો થયાં, ધારાસભાઓમાં થોડી ધમાકા થઈ, સ્વરાજ્યવાદીઓને વિજય મેળવવાનો ક્ષણિક આનંદ મળ્યો, જાપાઓમાં મોટાં મોટાં મથાળાં આવ્યાં એ ઉપરાંત કશું નહિ. એ ઉપરાંત કશું કરવાનું એમના હાથમાં જ કયાં હતું? એની એ જ વસ્તુઓ તેઓ ફરી ફરીને કરી શકતા હતા. પણ પછી તેમાં નવીનતા ન રહી, ધમાકાનું પણ કારણ ન રહ્યું, અને બજેટ અને કાયદાને વાર્ષિકરોય અને ગવર્નરે સર્ટિફિકેટ આપતા બંધ તેથી લોકો પેવાઈ ગયા. એથી આગળનું પગલું તો ધારાસભામાં ગયેલા સ્વરાજ્યવાદીઓની શક્તિની બહાર હતું. એ તો ધારાસભાની બહાર જ લઈ શકાય એમ હતું.

એ વર્ષના મધ્યભાગમાં મહાસભા મમિતિની એક બેઠક અમદાવાદમાં થઈ. આ બેઠકમાં ગાંધીજી અને સ્વરાજ્યવાદીઓની વચ્ચે તીખો મતભેદ અણધારી રીતે પ્રકટ થયો. અને કેટલાંક અવનવા દૃશ્યો રજૂ થયા. મતભેદનો આરંભ ગાંધીજી તરફથી થયો. તેમણે મહાસભાના બંધારણમાં મતાધિકારના નિયમો અને સભ્ય થવાના નિયમમાં તાર્ત્વિક ફેરફારો સૂચવ્યા. આજ સુધી તો મહાસભાના બંધારણના પહેલાં નિયમમાં દર્શાવેલું સ્વરાજ્યનું ધ્યેય અને અદિશ્તા અને સત્યનાં સાધન જે સ્વીકારે અને ચાર આના ફી ભરે તે સભ્ય થઈ શકતા હતા. ગાંધીજી આમાં ફેરફાર કરી ચાર આનાને બદલે અમુક વાર હાથે કાંતેલું સૂતર આપનારા જ સભ્ય થઈ શકે એમ ઇચ્છતા હતા. આથી મતાધિકાર અતિશય મર્યાદિત થતો હતો, અને આમ કરવાનો મહાસમિતિને કશો જ અધિકાર ન હતો, પણ બંધારણનો અક્ષર ન્યારે પોતાની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે ભાગ્યે જ ગાંધીજીએ બંધારણની ફરકાર કરી છે. આમ બંધારણના ઉપર અત્યાચાર થતો જોઈને મને આઘાત પહોંચ્યો, અને મેં કાર્યવાહક સમિતિને મંત્રી તરીકેનું મારું રાજીનામું આપ્યું. પણ ત્યાર પછી કેટલીક નવી

ધટનાઓ બની અને મેં મારો આગ્રહ છોડ્યો. મહાસભા સમિતિમાં ગાંધીજીની દરખાસ્તનો મારા પિતા અને દેશબંધુ દાસે ઘોર વિરોધ કર્યો, અને છેવટે પોતાની મ પૂર્ણ નાપસંદગી દર્શાવવાને માટે પોતાના અનુયાયીઓમાંના ધણાખગને લઈને મત લેવાયા તે પહેલાં તેઓ સભા છોડી ગયા. આ પછી પણ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા એવા ટેટલાક લોકો સમિતિમાં બેઠા હતા. ઠરાવ બહુમતીથી પસાર થયો, પણ ઠંવટે તે ખેતી લેવામાં આવ્યો. કારણ ગાંધીજીના મન ઉપર સ્વગત્યવાદીઓ ચાલ્યા ગયા તેની અને દેશબંધુ દાસની અને માગ પિતાની આ બાબતમાં જરાય નમતુ ન આપવાની વૃત્તિની અસર થઈ હતી તેમને તો એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું કે કોઈક મળ્યે કંઈક ટીકા કરી એટલે તેઓ રડી પડ્યા. તેમને અતિશય દુઃખ થયું હતું એ સ્પષ્ટ હતું સમિતિ આગળ તેમણે અતિશય લાગણીભર્યા શબ્દોમાં બાપણુ આપ્યું અને ધણાકને ગડાવ્યા. આ દૃશ્ય હૃદય લનાવનારું અને અપૂર્વ હતું *

* [આ વર્ણનમાં અનેક સ્મૃતિદોષો છે. એક તો પડિત જવાહરલાલે પોતાની આ પાના ઉપરની નોંધમાં સુધારી લીધો છે. સુધારતા તેમણે લખ્યું છે:]

“ઉપરનું વર્ણન જેલમાં સ્મૃતિભાથી લખવામાં આવેલું હવે મને ખબર પડે છે કે એમાં મારી સ્મૃતિનો દોષ હતો, અને સમિતિના કામકાજનો મેં ખોટો ખ્યાલ આપ્યો હતો. ગાંધીજીને દુઃખ થયું અને તેઓ ગળગળા થઈ ગયા તે ઉપરના ઠરાવથી નહિ પણ બીજા એક ઠરાવથી એ ઠરાવ બ ગાળી ત્રાસવાદી ગોપીનાથ શાહ વિષેનો હતો. એ ઠરાવ સમિતિમાં રજૂ થયો અને આખરે જીતી ગયો. મને યાદ છે ત્યાં મુઘી ઠરાવમાં એના કૃત્ય (મિ ડેના ખૂન) માટે વિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો પણ એના હેતુની સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. ઠરાવના કરતા ઠરાવ ઉપર થયેલા ભાષણોથી ગાંધીજીને અપાર દુઃખ થયું, અને ધણા મહાસભાવાદીઓ અહિંસાની વાત કરતા હતા અહિંસામાં માનનારા ન હતા એવી એમને ઝાપ પડી એથી એઓ અકળાઈ ગયા હતા. ‘ચંચ ઇડિયા’ માં આ પ્રસંગ વિશે લખતા એમણે લખેલું : “ચારે ઠરાવોને માટે મને બ્લૂજ જેવી બહુમતી મળી હતી. પણ એને બહુમતી કહેવા કરતા અલ્પમતી જ માનવી જેઈએ મત લગભગ સરખા વહેવાઈ ગયા હતા. ગોપીનાથ શાહના ઠરાવથી આખો પ્રશ્ન સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયો. ભાષણો, ઠરાવની ઉપરના

મતાધિકાર કાંતનારાઓ માટે જ હોય એવો તે વેળા આમદ ગંભવાનું એમને શુ કાંઈ હશે એ હું કદી મમજી શક્યો નથી, કારણ એનો સખત વિરોધ થશે એ તો એઓ જાણતા જ હોવા

૮

મતો, અને તે પછી થયેલા દરેકથી મારી આજ બિધી ગઈ . . . ગાંધીનાય સાદના ઠરાવ પછી સભામાં ગાંધીજી જ ન રહ્યું મારો ઉલ્લેખ ઠરાવ મારે આવી સભા આગળ મૂકવાનો હતો જેમ જેમ કામ આગળ ચાલ્યું ગયું તેમ તેમ એ ત્રાસદાયક દરેકમાંથી નીકળીને ભાગી જવાનું મને મન થયું મારી પાસે જે ઠરાવ હતો તે રદ કરવા પછુ હું ડરો . . . એકે વખતે મારા પ્રતિ લખેલાં તો નહોતો જ મારા મન ઉપર બિડી અસર તો એ વાતની થઈ હતી કે મહાસભાના અધિસના ધ્યેય વિષે અભાણી રીતે પણ હોડાએ બેઠાવાનારી અને અનાદર બતાવ્યા હતા . . . ૭૦ સભ્યો ઠરાવને માટે મત આપનારા મળ્યા એ ચોક્કાવનારી વાત જ આજ ઉધાડી કે એવી હતી” આ ઘટના અને ગાંધીજીની એની ઉપરની ટીકા બહુ સાચી છે, કારણ એમાંથી ગાંધીજી અધિસને કેટલું બહુ મદત્ત આપે છે અને તેનો વિરોધ કરવાના અજાણતા અને પેશા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તેમના ઉપર તેની કેવી અસર થાય છે એ જાણવાનું મને છે પાછળના વર્ષોમાં તેમણે લીધેલા મજાખરા પગલા કદાચ અધિસા નિરની એમની આ વૃત્તિને લીધે જ મુખ્યત્વે હશે એમની નીતિ અને એમના કામકાજનો પાયો હમેશા અધિસા જ હતો, અને આજે પણ છે”

[પરિત જવાહરલાલે આટલો સુધારો કર્યો હતા હજી આ પ્રસંગના વર્ણનમાં કેટલીક જૂઠાં રની ગઈ છે એ સુધારો ?

(૧) સ્વરાજવાદીઓ ગાંધીજીના મતાધિકારમાં સૂચવેલા ફેરફારથી ચિડાઈને સભા નહોતા છોડી ગયા, કે ગાંધીજીએ મતાધિકારના ફેરફારનો ઠરાવ પાછો નહોતો ખેંચી લીધો મતાધિકારના ફેરફારના ઠરાવમાં એક ભાગ સમાવે હતો — કોઈ સભ્ય અમુક સૂત્ર ન કાઢે તો સભ્ય તરીકે તેનું નામ રદ કરવામાં આવે આ સંજવાણો સાચો તેમને ચોંને વસમો લાગેલો આ ભાગની સામે વિરોધ બતાવવાને માટે તેઓ સભા છોડી ગયેલા. એમના સભા છોડી ગયા પછી આ ભાગની ઉપર મતો લેવામાં આવ્યા, પક્ષમાં ૬૭ મત મળ્યા અને વિરોધમાં ૩૭ મત મળ્યા એટલે ગાંધીજીએ બીજો ઠરાવ રદ કર્યો — એવી મતલબનો કે સ્વરાજવાદીઓ ન ચા મા ગયા હોત તો તેમના મતો વિરુદ્ધ પડત જ અને ઠરાવનો આ ભાગ તો ઠીક જત જ એટલે સંજવાણો ભાગ પ્રથમ ઠરાવમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે આમ મૂળ મતાધિકારના ફેરફારનો ઠરાવ તો કાયમ

નેઈ એ. કદાચ મહાસભામાં ખાલી અને ખીજા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનનારાઓ જ રહે એમ એઓ ઇચ્છતા હતા, અને ખીજાઓને કાઢી મૂકવાને માટે અથવા પોતાના મતને અનુકૂળ કરાવવાને માટે તેઓ તૈયાર હતા. પણ તેમને બહુમતી મળી તો પણ પોતાના નિશ્ચયમાં તેઓ ઢીલા પડ્યા અને ખીજાઓની સાથે બાંધેડોડ કરી.* પછીના ત્રણ કે ચાર માસ દરમિયાન આ પ્રશ્ન ઉપર એમણે અનેક વાર મત બદલ્યો એથી મને આશ્ચર્ય થયું. કેમ જાણે પોતે ભર દરિયામાં હોય, અને કયાં છે એની ખુબર ન પડે એવી એમની સ્થિતિ થઈ હતી. આવી સ્થિતિ એમની થાય એ મારી કલ્પનામાં આવી શકે એમ ન હતું, એટલે જ મને આશ્ચર્ય થયેલું. પ્રશ્ન, મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ મહત્વનો ન હતો. મતાધિકારને માટે મજૂરીની શરત રાખવામાં આવે એ ઇષ્ટ હતું, પણ બળાત્કારે એ રાખવી એમાં બહુ અર્થ રહેતો ન હતો.

હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો કે ગાંધીજીની મુશ્કેલીઓનું કારણ એ છે કે તેઓ અપરિચિત વાતાવરણમાં વિચરી રહ્યા છે. સત્યાગ્રહના પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં સ્વભાવે જ તેમના બધાં પગલાં સવર્ગ પડે છે. વળી સમાજસુધારાને માટે શાંતિથી કામ કરવામાં અને ખીજાઓની પાસે કામ કરાવવામાં એઓ એકા છે. કાં તો સાવ લડાઈ,

રહો, તે ગાંધીજીએ ખેંચી નહોતો લીધો, પણ મૂળ કારણમાં સંજ્ઞાનો ભાગ હતો તે ખેંચી લેવામાં આવ્યો.

(૨) ગાંધીનાય શાહ વિવેનો મૂળ કારણ બીજો નહોતો ગયો. મૂળ કારણ ગાંધીનાયે કરેલા ખૂલની નિંદા કરનારો ગાંધીજીએ રત્ન ક્યો હતો. એની ઉપર દેરાબધુ દાસે સુધારો મૂક્યો, તેમાંયે નિંદા તો હતી પણ તે નિંદા ગાંધીનાયે ફ્રાંસીએ ચડી દેરાબક્ત બતાવી એવી સ્તુતિથી ધોવાઈ જતી હતી. આ સુધારાનો ગાંધીજીએ અહિંસાના તત્વનો એ ઉચ્છેદક છે એમ કહીને વિરોધ કર્યો. ગાંધીજીના મૂળ કારણને ૭૮ મત અને દેરાબધુના સુધારાને ૭૦ મતો મળેલા. ૧૪૮ મત આપનારોમાં ૭૦ નોટલા સરખો અહિંસાના નામના જ હિમાયતી હતા એ વાતથી ગાંધીજીને અતિશય દુઃખ લાગેલું. — ભા. ૬.]

* જુઓ આગલા પાના ઉપરની નોંધ. — ભા. ૬.

કાં તો સાવ શાંતિ, એ બેમાંથી એક વસ્તુ એમને ગળે બિતરે, બેની વચ્ચે સ્થિતિ એમને પરવડે જ નહિ. ધારાસભામાં જઈને ખજાનખાટ મચાવવાના અને વિરોધ કરવાના સ્વરાજવાદીઓના કાર્યક્રમ વિષે એમને હિત્સાહ ન હતો. ધારાસભામાં જવું તો સરકાર સાથે સહકાર કરી કાયદામાં સુધારા કરાવવા કે કાંઈ લોકહિતનાં કામ કરાવવા જવું, પણ કેવળ વિરોધ કરવાને જવામાં એમને કશો અર્થ લાગતો ન હતો. - જો સહકાર ન કરવો હોય તો બહેનર છે કે ધારાસભામાં ન જવું. સ્વરાજવાદીઓને આ બેમાંથી એકે વાત પસંદ ન હતી, એટલે તેમની સાથે કામ લેવું એમને મુશ્કેલ લાગતું હતું.

પણ હવે તેમની સાથે, પણ એમણે ચલાવી લીધું. કાંતવાનું અર્થિક રાખવામાં આવ્યું, એમને ચાર આના આપવા હોય તે ચાર આના આપે, જેને તેને બદલે સૂતર આપવું હોય તે સૂતર આપે. સ્વરાજવાદીઓના ધાગસભાના કામને એમણે લગભગ આશીર્વાદ આપ્યો, પણ પોતે તેનાથી તદ્દન અળગા રહ્યા. રાજકીયમાંથી એઓ નિવૃત્ત થયા છે એમ કહેવામાં આવતું, અને બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અમલદારો માનતા કે તેમની લોકપ્રિયતા ઝાંખી થવા લાગી છે અને તેમનામાં કસ રહી નથી. એમ પણ કહેવાતું કે દાસ અને નેહરુએ ગાંધીને રંગભૂમિ ઉપરથી હટાવ્યા છે અને પોતે નાયક થઈ બેઠા છે. ગયાં પંદર વર્ષમાં આ અથવા એવા જ પ્રકારની ટીકા અનેકવાર થઈ છે, પણ દરેકવાર હિંદના લોકોની લાગણી વિષેનું આપણા રાજકર્તાઓનું અજ્ઞાન જ સિદ્ધ થયું છે. ગાંધીજી રાજકીય રંગભૂમિ ઉપર ન્યારથી બિતર્યા છે ત્યારથી તેમની લોકપ્રિયતા આમવર્ગમાં તો કેદી બંદી જ નથી, હિતરોત્તર એ વધતી જ ગઈ છે, અને હજી એ વધતી જ જાય છે. લોકો એમની ધમ્મણો અમલ ભલે ન કરે — કારણ મનુષ્યસ્વભાવમાં નબળાઈ તો રહેલી જ છે — પણ તેમના હૃદયમાં એમને માટે સન્માન ભરેલું છે. ન્યારે આસપાસની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે લોકો જળરક્ત લડતોમાં ભાગ લે છે, નહિ તો તેઓ શાંત બેઠા રહે છે. આમવર્ગની હિલચાલ, ગમે તેવા મહાન નેતા કેમ ન હોય તો પણ તે અન્યમાંથી

મામાને પકડી લેતી અને નેના હૃદય મોંઝવેથી અગ્નિગ્ની રીતે ગિતરી વેંતી; તેમની રૂપરૂપ અને કોમળ વાણી હૃદયને ચોરી લેતી અને પ્રતિબંધનિ મેળવતી. તેમના શ્રોતાઓ એક દ્રોણ કે હમર, દરેક તેમનાથી મંત્રમુગ્ધ થતા, અને દરેક તેમની સાથે અનુસંધાન અનુભવતા. આ લામણીને મનની મોઢે કશો મંબંધ ન હતો, જો કે મનની હિપર પણ તેઓ અમર કરવા ન ઇચ્છતા એમ નહિ; પણ હૃદયની આગળ મન અને શુદ્ધિ ગૌણ સ્થાન લેતાં. તેમની મંત્રમુગ્ધ કરવાની આ શક્તિ એ પાંદ્યાતુર્થ અથવા મોહક શબ્દ-જાળનું પરિણામ ન હતી. કારણ, તેમની ભાષા તો હંમેશાં સાદી અને મુદ્દાસર હતી, અને તેમાં નિરર્થક શબ્દનો ભાગ્યે જ પ્રયોગ થતો. એટલે તેમની આ મોહિની પારદર્શક સચ્ચાઈની હતી, તેમના અંતરમાં અર્પાર શક્તિઓનો સંચય કરી રાખ્યો દ્રોણ એવી સામાને છાપ પડતી. મંભવ છે કે તેમની આમુપાસ એક પ્રકારની પ્રથા જ એવી ઊભી થઈ છે કે જેથી અનુકૂળ વાતાવરણ કિતપત્ર થાય છે. આ પ્રથા ન જાણનાર અને વાતાવરણમાં ન ભળી શકે એવો પ્રાદિત માણુમ કંદાય આ મોહિનીને વશ ન પણ થાય, અથવા માવ ધીજના જેટલો વશ ન થાય. અને છતાં ગાંધીજીને વિષે એક વસ્તુ ખામ જાણવા જેવી હતી અને છે, તે એ કે તેઓ વિરોધીઓને જીતી લઈ શકે છે, અથવા કંઈ નહિ તો તેમનાં હથિયાર ફેંકાં પાડી શકે છે.

ગાંધીજીમાં કૃત્રિમ વસ્તુઓમાં સૌંદર્ય, અથવા કળા જેવાની દૃષ્ટિ નથી, જો કે દૃષ્ટિસૌંદર્ય તેમને મુગ્ધ કરે છે. તાજમહાલને જોઈને તેમને એક વેદ્યા અણેલી ઇંચારતનો ખ્યાલ આવે છે, સૌંદર્યનો નહિ. તેમની દ્રાણેન્દ્રિય નજીવી છે, અને છતાં જીવનની કળા પોતાની રીતે પોતે સોધી કાઢી છે, અને તેને પરિણામે તેમનું જીવન એક મંપૂર્ણ કલાકૃતિ બની ગયું છે. તેમના દરેક હલનચલનમાં અર્થ છે, લાલિત્ય છે, કૃત્રિમતાની ગંધ નથી. કંઈશતા કે સંક્રચિતતાનું નામ નથી. અશિષ્ટતા કે પ્રાકૃતનો અંગ નથી. દુર્ભાગ્યે આ વસ્તુઓ આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં મોટે અંશે જોવામાં આવે છે. અંતરની શાંતિ એમને લાધી છે. અને તેના તે ધીજઓમાં મંચાર કરે છે અને



પડિત મોતીલાલ નેહરુ

મમારના અટપટા માર્ગમાં તેઓ દઢતાથી અને નીડરતાથી પથ કાપતા ચાલ્યા જાય છે.

મારા પિતા આથી કેટલા જુદા હતા! અને છતાં તેમનામાં પણ એક પ્રકારનું પુરુષસિદ્ધપણું અને રાજવીપણું હતું, અને સ્વિનબર્નની તેમણે જ ટાંકેલી પકિતઓ તેમને પણ લાગુ પડી શકતી હતી. કોઈ પણ મંડળમાં એઓ બેઠા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે બધા એમની આસપાસ જ વીંટળાતા. એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે એમને વિશે પાછળથી કહ્યું હતું તેમ તેમણને ગમે તે સ્થાને તેઓ બેઠા હોય તો પણ તેમનું સ્થાન તેમણનું કેન્દ્ર બનતું. તેઓ ન નમ્ર હતા ન ઔચ્છ હતા, અને પોતાનાથી મતભેદ બતાવનાગઓની, ગાંધીજીની જેમ તેઓ કદી દયા ન ગણતા. તેઓ ધરાદાપૂર્વક બાદશાહી મિશનના હતા એટલે તેમના અનુયાયીઓ તેમને બારે વફાદાર હતા અને તેમના વિરોધીઓ તેમનો સખત વિરોધ કરતા. તેમને વિશે તટસ્થતા રાખવી અશક્ય હતી; તેમના તરફ કાં તો આકર્ષણ થાય કે તિસ્કાર થાય. તેમના વિશાળ કપાળ, તમ હોઠ અને દડતાસૂચક હડપચીથી ઈટલીનાં સંઘઘ્ચાનોમાંના રોમન બાદશાહોના પૂતળાઓની યાદ આવતી. ઈટલીના ધણા મિત્રોએ અમારી પાસેની તેમની તસવીર જોઈને આ પ્રકારની તુલના કરી હતી. માગ માથા ઉપર તો વાળ રચા નથી, પણ એમને માથે આખર સુધી વાળ હતા. હિતરાવસ્થામાં એ રૂપેરી વાળવાળું એમનું માથું જે મહત્તા અને ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપતું તે આજના જગતમાં દુર્લભ છે. પિતાને માટે પુત્રને પક્ષપાત તો હોવાનો સભર છે, પણ સંકુચિતતા અને દુર્બલતાના આ જગતમાં તેમની મહાનુભાવ મૂર્તિની ખોટ મને પગલે પગલે જણાય છે. તેમની બાદશાહી રીતઝાત અને તેમનું ભવ્ય સામર્થ્ય ક્યારે શોધ્યું જડતુ નથી.

૧૯૨૪ની માલમાં એક વખત માગ પિતાની તસવીર ગાંધીજીને બતાવ્યાનું મને યાદ આવે છે. સ્વગજ પક્ષની સાથે આ વેળા ગાંધીજીની ઝપાઝપી ચાલી ગઈ હતી. આ તમવીરમાં માગ પિતા મૂઝ વિનાના હતા, જ્યારે ત્યાં સુધી ગાંધીજીએ હમેશાં એમને મુદગ મૂઝવાળા જ જોયા હતા. આ તમરીર જોતાં જ

ગાંધીજી લગભગ ચોંક્યા, અને ધળો વખત તેની સામે નિહાળીને જોઈ રહ્યા. કારણ મૂળ જવાથી તેમના મુખ અને હડપચીની કઠોરતા પ્રગટી આવતી હતી. ફિક્કું સ્મિત કરી ગાંધીજી બોલ્યા, “દવે દું સમજી ચક્રું છું કે માટે કેાની સામે બાય બીડવાની છે.” પણ મુખની આ કઠોરતા આંખોની સૌમ્યતાથી અને વારંવાર થતાં હાસ્યથી પડેલી રેખાથી હળવી થતી હતી. પણ કેટલીકવાર એ આંખો પણ ચમકતી.

પિતાને વડી ધારાસભાનું કાર્ય તો માજલીને જળની જેમ સ્વાભાવિક ધર્મ પડ્યું હતું. તેમની કાયદાની અને રાજ્યધારણની તાલીમને એ કાર્ય અનુકૂળ હતું, અને ત્યારે સત્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થતી ખીજ વસ્તુઓમાં તેઓ ગૂંચવતા ત્યારે આ કામની રમત તેમને હસ્તામલકવત્ હતી. પોતાના પક્ષની પાસે તેઓ કડક તાલીમ પળાવતા અને બીજા પક્ષે અને વ્યક્તિઓનો ટેકો ધણીવાર તેઓ મેળવતા, પણ દુરત જ તેમના પોતાના માણસોની સાથે તેમને મુઝેલીઓ જિભી ધર્મ. સ્વરાજ્ય પક્ષના પ્રથમના દિવસોમાં તેમને મહાસભાના નાફેરવાદીઓ સાથે ઝૂઝવું પડ્યું હતું, અને પક્ષનું મહાસભાનું જળ વધારવાને માટે ધણા અનિષ્ટ માણસોને પણ સેવા પડ્યા હતા. આ પછી ચૂંટણી આવી, અને એને માટે પૈસાની જરૂર પડી. પૈસા તો પૈસાવાળા પાસે જ મળી શકે એટલે પૈસાવાળાઓને રીઝવેલા રાખવા પડતા અને કેટલાકને તો સ્વરાજવાદી ઉમેદવારો પણ થવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. સર રોહડાં ક્રિપ્સે એક અમેરિકન સમાજવાદીનું વચન ટાંક્યું છે કે, ‘રાજકાજ એટલે ગરીબ અને તવંજરને એકશ્રીજની સામે રક્ષા આપવાનું વચન આપી ગરીબની પાસેથી મત મેળવવાની અને તવંજરની પાસેથી પૈસા મેળવવાની કૃદ્ધળ કળા.”

આવા આવા માણસો ધૂસવાથી પ્રથમથી જ સ્વરાજ પક્ષ નબળો પડ્યો. ધારાસભાઓમાંનું કામ એવું હતું કે તેને લીધે દરરોજ બીજા વધારે મધ્યમમાર્ગી મંડળોની સાથે કંઈક સમજૂતી અને બાંધછોડ કરવી જ પડે, અને આને પરિણામે હડતરનું જોશ અને તત્ત્વનિષ્ઠા લાંબી ટકી ન શકે. એટલે ધીમે

ધીમે પક્ષની તાલીમ અને તેજ ઝાંખાં પડવા લાગ્યાં અને પક્ષના નળજા માણસો અને સમયસાધુઓ તકલીફ આપવા લાગ્યા, સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં જઈને ‘અંદરથી લડાઈ લડાવો’ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જાહેર કરી ધારાસભામાં દાખલ થયો હતો, પણ આ રમત તો ખૂબ પક્ષ રમી શકે એમ હતું, એટલે સરકારે સ્વરાજવાદીઓના મંડળમાં જ વિરોધ અને ફાટફૂટનાં તરવો દાખલ કરી સામી બાજુ ખેલવા માંડી. નળજાઓની આમળ ઊંચા દરજ્જા અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો મૂકવામાં આવ્યાં, તે મેળવવામાં કશી મહેનત કરવાપણું ન હતું. તેમની શક્તિ અને તેમની રાજ્યકાર્યકુશળતા ને તેમની મધુર સામસુદ્ધિની સ્તુતિ કરવામાં આવતી. તેમની આસપાસ મળનું અને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું, જે વાતાવરણની લડતના તોફાનમાં અને સરખે દરજ્જે સોદો કરવાની ધમાલમાં ન્યૂતના રહેતી.

સ્વરાજવાદીઓનો પારો ઊતરી ગયો. છૂટાછવાયા માણસો પક્ષમાંથી ખરીને મામા પક્ષમાં બળવા લાગ્યા. મારા પિતા આની સામે ચિડાઈ ગઈ ઊઠતા અને કહેતા કે સડેલો ભાગ કાપીને ફેંકી દેવો પડશે. પણ સડેલા ભાગને જ ભાગી જવું હોય ત્યાં આ કમકમી શા કામની? કેટલાક સ્વરાજવાદીઓ પ્રધાન બન્યા અને કેટલાક પાછળથી પ્રતિના સરકારી કારભારી મંડળમાં સંબો થયા. કેટલાક છૂટા પડી પોતાને ‘રિસ્પોન્સિવિસ્ટ’ અથવા તો ‘સગવડે સહકાર કરનારા’ કહેવા લાગ્યા. લોકમાન્ય તિલકે સાવ જુદા જ સંલેગોમાં મૂળ આ નામનો પ્રયોગ કર્યો હતો, હાલ આ શબ્દનો ઉપયોગ આ અર્થમાં થતો : જ્યારે તક મળે ત્યારે પ્રધાનપદ લેવું અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવો. આમ અનેક માણસો ખરવા છતાં સ્વરાજ પક્ષ આજુ રહ્યો, પણ મારા પિતા અને દેશબંધુ દાસ ધટનાઓએ જે ઢંગ લીધો હતો તેથી કંટાળ્યા, અને ધારાસભાના પાણી વસોવવા જેવા કાર્યથી કંઈક યાકચા. આ કંટાળામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વધતા ‘જતા હિંદુસ્તિમ અણુબનાવથી અને વખતોવખત ચતાં ફુંકડોથી વધારો થયો.

અમારી ગ્રાથે ૧૯૨૧-૨૨માં જેલમાં હતા એવા કેટલાક મહાસભાવાદીઓ હવે પ્રધાનો થયા હતા, અને સરકારમાં મોટા

મોદા ભોગવતા હતા. ૧૯૨૧માં જે સરકારે અમને બહારવટિયા ઠરાવી જેલમાં મોકલ્યા હતા તે સરકારમાં ફેટલાક અગાઉ મહા-સભાવાદી કહેવાતા એવા મધ્યમમાર્ગી સભ્યો હતા. * બંધિયમાં અમારા પોતાના ફેટલાક જૂના સાથીઓ તરફથી ફેટલાક પ્રતિભા તો અમને જેલ જવાનું અને બંધિપૂત થવાનું માન મળવાનું હતું. આ નવા પ્રધાનો અને કારભારી મંડળના મધ્યે મધ્યમ માર્ગીઓના કરતાં આ કામને માટે બહુ કુશળ હતા. તેઓ અમને જાણતા અને અમારી નબળાઈઓ પણ જાણતા એટલે તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તેમને માટે સહેલું હતું. તેમને અમારી રીત-ભાતની પણ ખબર હતી, અને રોજાઓનો અને આમવર્ગની લાગણીનો પણ કંઈક અનુભવ હતો. પણ છોડ્યા પહેલાં તેમણે ક્રાંતિવાદીઓની રીત સાથે પણ, નાત્લી* લોકોની જેમ, રમત કરી લીધી હતી, એટલે તેઓ પોતાના આ જાનનો ઉપયોગ કરી મહાસભાના પોતાના પુરાણ માથીઓને મગકારી નોકરશાહીના કરતાં, અથવા તો મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોના કરતાં વધારે મફળતાથી દબાવી શકતા હતા.

૧૯૨૪ના ડિસેમ્બરમાં મહાસભાની બેઠક બેલગામમાં થઈ. ત્યાં ગાંધીજી પ્રમુખ હતા. તેમને માટે મહાસભાના પ્રમુખ થવું એ જોધે માથે જીભા રહેવા જેવું હતું, કારણ તેઓ તો અનેક વર્ષો થયાં પ્રમુખોના પણ પ્રમુખનું કામજનું પદ ભોગવી રહ્યા હતા. મને તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું લાપજ ન ગમ્યું, અને બહુ નિષ્પ્રાણુ લાગ્યું. મહાસભા પૂરી થઈ ત્યારે ગાંધીજીની ઇચ્છાથી આવતા વર્ષને માટે પણ હું મહાસભા સમિતિનો કાર્યવાહક મંત્રી તરીકે ચૂંટાયો. મારી પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આમ ધીમે ધીમે મહાસભાનો હું લગભગ કામનો મંત્રી થતો જતો હતો.

* નાત્લી લોકો એ હિંદુસ્તાન અનુયાયીઓ. ચહદીઓનું અને જેને પોતે અનાર્થી માને છે તેનું નિકંદન કરવા ઇચ્છનારા, ગુંડાબાજવાળા સરમુખત્યારશાહીના પૂનરીઓ. આ લોકો એકવાર ક્રાંતિકારીઓ પણ હતા, પાછળથી ક્રાંતિકારીઓના દુરમન બન્યા. —ભા. ૬.

૧૯૨૫ના ઊનાળામાં મારા પિતા દમના વ્યાધિથી બહુ પીડાયા. પરિવારને લઈને હિમાલયમાં ડેલ્હાઉસી નામના સ્થાને તેઓ ગયા. થોડા વખત પછી હું પણ તેમની સાથે જોડાયો. ડેલ્હાઉસીથી હિમાલયના અંદરના ભાગમાં ચંબા સુધી અમે મુસાફરી કરી. જૂન મહિનામાં અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા અને આ પહાડી રસ્તાઓ ઉપર ચાલી ચાલીને અમે થાક્યા હતા. ત્યાં અમને એક તાર મળ્યો — ચિતરંજનદાસના મરણનો. લાંબો સમય અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના મારા પિતા બેઠી રહ્યા. એમને માટે એ ભયાનક ફટકો હતો, અને એમને આટલા બધા ગળગળા ચતા મેં ભાણે જ જોયા હતા. બીજા કોઈના કરતાં પણ વધારે અંગત અને વધારે પ્રિય સાથી થઈ બેઠા હતા એવા એકમાત્ર પુરુષ આમ એકાએક છોડીને ચાલ્યા ગયા અને મારા પિતાને કાર્યનો બોજો એકલા વહેવાનું રહ્યું. એ બોજો વધતો જતો હતો અને પિતા અને દેશબંધુ બન્ને એ બોજાથી અને પોતાના દેશબંધુઓની નબળાઈથી કંટાળ્યા હતા. ફરીફુરમાં બંજાણાની પ્રાંતિક પરિવદ થઈ હતી તેના પ્રમુખ તરીકેનું દેશબંધુનું ભાષણ વાંચતા જ કોઈકને થાય કે એ કંઈક થાકેલા માણસનું ભાષણ છે.

બીજે જ દિવસે ચંબા છોડી પહાડોમાં ચાલતા ડેલ્હાઉસી પહોંચ્યા, ત્યાંથી મોટર લઈ દૂરના રેલવે સ્ટેશને પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી અલ્લાહાબાદ થઈને અમે કલકત્તા ગયા.

કેમવાદની મરકી

૧૯૨૩ના શિયાળામા નાલા જેવમાથી છૂટયા પછી મને ટાઈફોઈડ તાવ લાગુ પડ્યો હતો એમ હું જણાવી ગયો. આ માદગી મારે માટે એક નવીન અનુભવ હતી, માદગી અથવા તાવ લઈને અથવા કઈકે પશુ શારીરિક નગળાઈ લઈને પધારીએ પડ્યું એ મારે માટે સ્વાભાવિક ન હતું. મને મારી તદુરસ્તી વિશે કઈકે અભિમાન હતું, અને મામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં ત્યાં માદગીની અને નગળાઈની ફરિયાદ થયા કરે છે તેની હું વિરુદ્ધ હતો. મારી મુલાવરથા અને શરીરના મજબૂત બાધાને લીધે હું આ ઝેરી તાવમાથી ઊભર્યો તો ખરો, પણ તાવ ઝીતર્યા પછી પણ શક્તિ આવતાં બહુ વાર લાગી અને લાંબો મમય અચક્ત અવસ્થામાં મારે બિછાને પડ્યા રહેવું પડ્યું. આ સમયમાં મારી આસપાસના સંલોગો અને મારા રોજના કામથી એક વિચિત્ર પ્રકારની અનામકિત મે અનુભવી, અને એ બધા તરફ હું તટસ્થતાથી જોવા લાગ્યો. આખા વનના તરુઓમાંનું એક હું પણ હતો છતાં જાણે તરુઓથી અનગ થઈને હું વનનું નિરિક્ષણ કરવા લાગ્યો. મારા મનમાં અગાઉ કદી ન હતી એવી સ્પષ્ટતા અને શાંતિ લાગતી હતી. લાંબી માદગીમાથી પમાર થનારા બધાને આ અથવા આવો કઈકે અનુભવ થાય છે એમ હું માનું છું, પણ મારે માટે તો એ અનુભવ એક ‘આધ્યાત્મિક’ અનુભવ હતો, અને તેની મારા ઉપર પ્રબળ અસર થઈ ‘આધ્યાત્મિક’ શબ્દ હું મકુચિત ધાર્મિક અર્થમાં નથી વાપરતો. અમાગ રાજકાજના લાગણીપ્રધાન વાતાવરણમાથી હું નીકળી ગયો. હોઈ એમ મને લાગ્યું, અને જે જે ધ્યેયો અને હેતુથી મે આજ સુધી કામ લીધું હતું તે હેતુઓ હું તટસ્થ રીતે જોવા લાગ્યો. આ ચોખવટ થવાની સાથે જ નવું આત્મમયન શરૂ થયું, પણ મારી ગૂંચોનો મતોષકારક ઉદ્દેશ

મને ન મળ્યો. જીવન અને રાજકાજ તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિથી હું દૂરદૂર ખસતો ગયો. આ મારા અનુભવ વિષે હું ઝાઝું લખી શકું એમ નથી. એ લાગણી વર્ણવવી સહેલી નથી. અગિયાર વર્ષની એ વાત છે, એટલે મનમાં એની માત્ર ઝાંખી છાપ રહેલી છે, પણ મને એટલું તો સ્પષ્ટ યાદ છે કે એ અનુભવની મારા ઉપર અને મારી દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ ઉપર ચિર-સ્થાયી અસર થઈ અને તે પછીનાં બે કે વધારે વર્ષ સુધી હું મારું કામ કંઈકે એ જ તટસ્થતાથી કરતો.

આતું કાંઈકે કારણ નવા જિલા થયેલા કેટલાક સંજોગો હતો એ વિષે શક નથી. એ સંજોગોમાં મારો ક્યાંય બંધ બેસે એમ ન હતું. કેટલાકે રાજકીય ફેરફારોનો તો હું અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ગયો છું, પણ એના કરતાં ઘણી વધારે અગત્યની તો હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં — ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં — દિનપ્રતિદિન વધતી જતી ખરાબી હતી. મોટાં શહેરોમાં અનેક જંગલી અને અતિશય ધાતકી દુલ્લહો થયાં. અવિશ્વાસ અને રોષના વાતાવરણથી લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં, જેને વિષે અમે અગાઉ કદી સાંભળ્યું ન હતું. અમીરના વખતમાં બકરી ઈદને દિવસે ગાયનો વધ કરવાના પ્રશ્નો ઉપર સારી પેઠે મારામારી થતી. વળી જ્યારે હિંદુ અને મુસ્લિમ ઉત્સવો એકી વખતે આવના ત્યારે આવા ઝઘડા થતા. દાખલા તરીકે રામલીલા ચાલતી હોય ત્યારે મુહર્રમ આવે. હવે મુહર્રમથી એક પ્રસિદ્ધ કુરબાનીની સ્મૃતિ જનમૃત થતી અને શોક અને અશ્રુપાતનો અવસર જોડો થતો; જ્યારે રામલીલા એ તો શુદ્ધ આનંદનો ઉત્સવ હતો, અધર્મના ઉપર ધર્મના વિજયનો ઉત્સવ હતો, આમ શોકનો અને આનંદનો એમ બે ઉત્સવોનો શી રીતે મેળ ખાય ? સુભાષે એ ઉત્સવો લગભગ ત્રીસ વર્ષમાં માત્ર બે વાર જ સાથે આવ્યા છે, કારણ કે રામલીલા સૌર પંચાંગ પ્રમાણે વર્ષને અમુક નિશ્ચિત સમયે આવે છે, જ્યારે મુહર્રમ એ ચંદ્ર સંવત્સર પ્રમાણે ઋતુ અનુસાર જુદે જુદે સમયે આવે છે.

પણ હવે લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં. મસ્જિદની આગળ વાળાં વગાડવાનો સવાલ એ કંઈ નવો ન હતો. દમેશા

એ પ્રસંગ આવ્યા કરતો, પણ હવે મુસલમાનોએ તેમની નમાજમાં વિદ્ય નાંખે એવાં વાજાં કે ચાંગીત કે કોઈ પણ પ્રકારના અવાજની સામે વધો ઉઠાવવા માંડ્યો. દરેક શહેરમાં અનેક ઠેકાણે મસ્જિદો હોય, અને દરેકજ મુસલમાનોને પાંચ વખત નમાજ પઢવાની હોય, અને શહેરમાં લગભગ પ્રસંગે કે મરાજપ્રસંગે થનારા ધોંધાટો અને સરખસના અવાજોની તો ખોટ જ શી? એટલે ખજાણાટના પ્રસંગ હમેશાં આવે જ. ખાસ કરીને મસ્જિદમાં જ્યારે સાંજે મગરિબની નમાજ ચાલતી હોય ત્યારે નીકળતાં સરખસો અને થતા ધોંધાટોની સામે ખાસ વધો લેવામાં આવ્યો. હવે બને છે એમ કે આ જ વખતે હિંદુ મંદિરોમાં પૂજા થાય અને ઘંટો, શંખો આદિનો અવાજ થાય. આમ આરતી અને નમાજમાંથી થતા ઝઘડાએ હવે બચાવ સ્વરૂપ લીધું.

જે પ્રશ્નનું એકખીમ્મની લાગણીનો વિચાર કરીને, થોડી આપસે કરીને, અથવા બાંધછોડથી નિરાકરણ થઈ શકે તે પ્રશ્નમાંથી બારે વિખવાદ અને દુલ્લહો ઉત્પન્ન થાય એ આશ્ચર્ય-કારક લાગે છે, પણ ધાર્મિક જનની સાથે શુદ્ધિને કે સામાની લાગણીને કે બાંધછોડને લેવાદેવા નથી, અને જ્યારે કોઈ ત્રીજો જ પક્ષ બે પક્ષોને એકખીમ્મની સામે લડાવી શકે છે ત્યારે એ જન વધારે વેગથી બજૂકી બેઠે છે. ઉત્તરનાં થોડાં શહેરોમાં થતાં આ દુલ્લહોને વધારે પડતું વજન અપાવાનો સંભવ છે. બોબા જેટલાં શહેરોમાં જ્યારે દુલ્લહ થતાં ત્યારે ખીમ્મ નાનાં શહેરોમાં અને તમામ ગામડાંઓમાં તો સંપૂર્ણ શાંતિ રહેતી, પણ વર્તમાનપત્રોએ જરાક સરખું હમકલું થાય તેને સ્વાભાવિક રીતે મોટું સ્વરૂપ આપવાનું શરૂ કર્યું. હા, એટલું સાચું છે ખરું કે શહેરના આમવર્ગમાં કોમી અણબનાવ અને વિખવાદ વધતા ગયા છે. કોમી શક્તિવાળા નેતાઓએ આમાં બળતામાં ધી હોમ્યું છે, અને તેનું પરિણામ એ થયું છે કે કોમોની રાજકીય માગણીઓ કંઈ ને કંઈ જનતા ચાલી છે. કોમી વૈમનસ્થને સીધે અસહકારનાં વર્ષોમાં જેમનો કોઈ ભાવ, પણ નહોતું પૂછતું એવા પ્રગતિવિરોધી મુસ્લિમ નેતાઓ આગળ આવ્યા અને તેમને આગળ લાવવામાં બ્રિટિશ સરકારે મદદ કરી. દિવસે દિવસે

વધતી ને વધતી જતી કોમી માગણીઓ તેઓ રજૂ કરતા અને રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને સ્વાતંત્ર્યના મૂળમાં કુદાડા દેતા ગયા. હિંદુઓ તરફથી પણ પ્રગતિવિરોધક રાજકીય નેતાઓ કોમના આગેવાનો યર્ષ પડ્યા અને હિંદુ હિત જાળવવાને બદલે તેઓ સરકારના હાથમાં હથિયાર બન્યા. જે વસ્તુની તેઓ ખાસ માગણી કરતા હતા તે વસ્તુ મેળવવામાં તેઓ ન ફાળ્યા, તેમણે મદ્ય કરેલી રીતો પ્રમાણે ફાવવાનો સંભવ જ ન હતો. તેઓ તો માત્ર દેશમાં કોમી એર ફેલાવવામાં ફાળ્યા.

મહાસભા મૂંઝાઈગઈ. તેરાષ્ટ્રની લાગણીને માન આપનાર અને તેની પ્રતિનિધિ હતી તો પણ આ કોમી વિખવાદની તેના ઉપર અસર થયા વગર રહી નહિ. ધણા મહાસભાવાદીઓ રાષ્ટ્રીય વેપધારી છતાં ખરી રીતે કોમવાદી બન્યા હતા, પણ મહાસભાના નેતાઓ અડગ રહ્યા, અને તેમણે એકંદર રીતે કોઈ પણ કોમી પક્ષ કે કોમી સમૂહ સાથે જોડાવાનો ઇનકાર કર્યો, સમૂહ એટલા માટે કહું છું કે હવે શીખો અને બીજા નાની નાની કોમો પણ પોતપોતાની માગણી પોકારવા લાગી હતી. આથી બંને બાજુના અંતિમમાર્ગીઓ મહાસભાને વગોવવા લાગ્યા.

ધણા સમય ઉપર, ઠેક અમહકાર થઈ થયો ત્યારે અથવા તો તેથીયે પહેલાં ગાંધીજીએ કોમી પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે પોતાને સિદ્ધાંત નક્કી કર્યો હતો. તેમણે એમ કહેલું કે મોટા પક્ષના સહભાવ અને ઉદારતાથી જ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય, એટલે તેઓ તો મુસલમાનો જે માગે તે આપવાનું કબૂલ કરવાને તૈયાર હતા. તેઓ તો મુસલમાનોને જીતી લેવા માગતા હતા, તેમની સાથે સોદો કરવા ઇચ્છતા ન હતા. દૂર દેશીથી અને ઘેર વસ્તુનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેના સ્પષ્ટ સંજ્ઞાથી તેમણે તો ખરી વસ્તુને પકડી લીધી હતી; પણ દરેક વસ્તુના બજારભાવ જાણવાનો ફાકો રાખનારા, અને માટે જ એકે વસ્તુની સાચી કિંમત ન સમજનારા તો બજારુ રીતને જ વળગી રહ્યા. કેટલી કિંમત આપવી પડશે એની ગણતરી કરતાં તેઓ દુઃખી થતા હતા, પણ ગમે તે કિંમતે પણ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ મળશે તેવું વેમને જાન ન હતું.

ખીજઓની ટીકા કરવી અને ખીજઓને દોષ દેવા એ સહેલું છે, અને પોતાની યોજનાની નિષ્ફળતાને માટે ગમે તે બહાનું શોધવાની લાલચ માણસ લાગે જ છોડી શકે છે. સહેજે તે પોતાના મનને મનાવે છે કે તેની નિષ્ફળતા ખીજઓએ ધરાદાપૂર્વક તેની દુરમની કરી તેને લીધે જ થઈ છે, તેના પોતાના વિચાર અથવા વર્તનની બૂઝને લીધે નથી થઈ. આપણે મરકારને અને કામવાદીઓને દોષ દઈએ છીએ, કામવાદીઓ મદાસભાને દોષ દે છે. અક્ષયત, સરકાર અને સરકારના મળતિયાઓએ ધરાદાપૂર્વક અને સતત આપણી યોજનાને ફેક કરી છે. અક્ષયન, બૂનકાળમાં અને આજે સ્થિતિ સરકારે હમેશાં આપણી વચ્ચે ફાટફૂટ પડાવવા ઉપર જ પોતાના રાજવહિવટનું ધોરણ બાંધ્યું છે. ફૂટ પાડીને રાજ્ય દરવાની ભેદનીતિ તો માત્રાજ્યોની ચાલતી આવી છે, અને એ નીતિમાં તેમને જે સફળતા મળી છે તે ઉપરથી જેમને તેઓએ ગુલામ જનાવી રાખ્યા છે તેમના કરતાં તેઓ કેટલા શ્રેષ્ઠ છે તેનું માપ મળે છે. આની મામે આપણે ફરિયાદ કરી શકતા નથી, અથવા એમ કહીએ કે એથી આશ્ચર્ય થવાપણું તો નથી જ. એની સામે આપિ માંચી એનો ઉપાય ન કરવામાં જ આપણો વિચારદોષ રહેલો છે.

એનો ઉપાય શી રીતે થાય ? સોદા કરવાથી અને બળતુ રીતે રકઝક કર્યાથી નહિ જ થાય. કારણકે આપણે ગમે તેટલી જાગી માગણી કરીએ અને ગમે તેટલું ચડીએ, પેલો ત્રીજો આપણા કરતાં વધારે ચડવાને માટે તૈયાર બેઠો જ છે અને પોતે કહે તેનો અમલ કરવાની પથ્થુ તેની પાસે શક્તિ છે. જો સામાન્ય એક રાષ્ટ્રની અથવા એક સમાજની દૃષ્ટિ ન હોય તો યતુની સામે એકપક્ષી કયું પગલું ન લઈ શકાય. જો આપણે ચાલુ રાજકીય અને આર્થિક રચનાનો જ વિચાર કરીએ અને તેમાં અહીંતહીં થીંગડાં દઈ સુધારો કરવા ઇચ્છીએ, અને ગેરાઓને ખસેડી હિંદીઓને દાખલ કરીને સંતોષ માનીએ તો એકત્ર કાર્યને માટે ખરું પ્રેરકબળ નથી જ રહેવાનું. કારણકે ત્યારે તો લૂંટાલૂંટમાં ડોને વધારે લાગ મળે એનો જ ખ્યાલ રહેશે, એટલે જે પેલો ત્રીજો છે અને જેના હાથમાં ત્રાજવાની દાંડી છે તે પોતાની

મંજી પડે તેમ તોળશે અને પોતાના માનીતાઓને નમતું આપશે. આખું રાજકીય ચોકડું જ બદલવાનો — એના કરતાય વિશેષ આખી સામાજિક રચના જ બદલવાનો — આપણે વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી એકસપી કાર્યને માટે પાકો પાયો આપણે નથી રચી શકતા. સંપૂર્ણ સ્વરાજને માટેની માગણીના મૂળમાં જે મુખ્ય હેતુ ગંહેનો હતો તે આ હતો લોકોને એ વસ્તુનું જ્ઞાન કમવડુ કે આપણે ચાલુ તર બદલીને ગોરાઓને મદદે કાળા અધિકારીઓનું પણ પાછળથી બ્રિટિશ સત્તાને મળે આનંદ તર નથી જોઈતું, આપણે તો સાવ ભિન્ન તર જ જોઈએ છે. સાંસ્થાનિક દરજ્જામાં તો બ્રિટિશ સત્તાનું મવોપરીપણુ ગૃહીત ધરવામાં આવે. ■ રાજકીય સ્વતંત્રતા એટલે અનન્ય રાજકીય પરાધીનતા નહિ એટલું જ, તેમાં કાંઈ સામાજિક પરિવર્તનનો અથવા આમરવર્ગની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો મમાવેશ થતો નથી, પણ અવશ્ય એનો એટલો અર્થ તો થાય જ છે કે આજે આપણી નાણાનીતિ અને આર્થિક નીતિ એ બેક ઓફ ઈંગ્લંડની જ કરાવેલી થાય છે તે સ્થિતિ મંત્રી જાય અને તેની શુનામીમાંથી આપણે છૂટીએ અને પરિણામે સમાજતર બદલવું પણ આપણે માટે વધારે મહેલુ થઈ પડે. આમ હું તે કાળે માનતો આજે હું એમાં એટલું ઉમેરવા છઠ્ઠું કે સાચું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એકલું જ નહિ આવે, તેની સાથે સાથે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય પણ આવવાનું જ.

પણ આપણા ધણાખરા નેતાઓ ચાલુ રાજકીય તરનું પોલાદી ચોકડું સ્વીકારી નહિને જ મધા ધાટ ધડતા હતા. સમાજના ચોકડાનો તો તેમને વિચાર હોય જ શાનો ? કેમ અથવા તો રાજબખારણનો દરેક પ્રશ્ન આ વસ્તુ સ્વીકારી લઈને તેઓ ઉઠેલના મક્કતા, એટલે એ ચોકડાની ઉપર ■ પ્રજા અકુશ રાખનાર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં તેઓ અચૂક રીતે પ્યાદા બની જતા હતા. બીજે તેમની પાસે ગસ્તો ન હતો. કારણ કે તેમની દષ્ટિ શુદ્ધ સુધાગ્રની હતી, ક્રાંતિકારની ન હતી, જો કે વખતોવખત તેઓ મત્યાગ્રહના પ્રયોગો મરી લેતા પણ હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ પણ રાજકીય અથવા આર્થિક, અથવા કેમી પ્રશ્નનું

નિરાકરણ સુધારકની રીતે મંતોપકારક રીતે કરવાના દલાલ દાવે રથા ન હતા. હવેની પરિસ્થિતિ ક્રાંતિકારી દષ્ટિ અને કાર્યક્રમ તેમજ ક્રાંતિકારી નિરાકરણો માગતી હતી, પણ નેતાઓમાંના કોઈની પાસેથી આ મળવાની આશા ન હતી..

આપણી સ્વતંત્રતાની લડતમાં સ્પષ્ટ આદર્શો અને ધ્યેયના અભાવને લીધે કોમવાદ કેવાવામાં મદદ થઈ એ વિશે શંકા નથી. આમવર્ગને તેઓ રોગરોગ જે સંકટ સદન કરતા હતા તેની અને સ્વરાજના યુદ્ધની વચ્ચે કશો સ્પષ્ટ સંબંધ દેખાતો ન હતો. કોઈ કોઈવાર તેઓ સ્વાભાવિક લાગણીને વશ થઈને સારી પેઠે લડી લેતા, પણ તેમનું એ શસ્ત્ર એવું નબળું હતું કે ગહેલાઈથી તેની ધાર છુટ્ટી થઈ શકે અથવા તો કોઈ જીતનું કામને માટે પણ વાળી દઈ શકાય. એની પાછળ શુદ્ધિ ન હતી, અને પ્રગતિવિરોધના જમાનામાં કોમવાદીઓને તેમની આ લાગણી ઉરકેરી ધર્મને નામે તેનો દુરુપયોગ કરતાં મુશ્કેલી આવતી ન હતી. છતાં એ વિચિત્ર વાત છે કે હિંદુઓ ને મુસલમાનોનો મધ્યમવર્ગ, ધર્મના પવિત્ર નામે, આમવર્ગની એવા કાર્યક્રમ અને માગણીને માટે સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવી શકતો હતો, કે જેને આમવર્ગની સાથે અથવા તો નીચલા વર્ગના મધ્યમવર્ગની સાથે કરી લેવાદેવા ન હતી. કોઈ પણ કોમી મંડળ જે માગણી કરે છે તે માગણી આખરે તોફારીઓ અને હોદ્દાઓ માટેની જ હોય છે, અને આ કંઈ આમવર્ગને મળતા નથી, પણ જોખા જેટલા ઉપલા મધ્યમવર્ગના માણસ માટે જ હોય છે. અલખત, ધારાસભાઓમાં ખાસ અને વધારાની બેઠકો મેળવવાની પણ માગણી થાય છે, અને આ રાજકીય સત્તા મેળવવા માટે હોય છે, પણ આ સત્તાનો પણ ઉપયોગ મુખ્યત્વે સર્ગાવહાલાં અને મિત્રમંડળોને જગ્યા કે હોદ્દાઓ આપવામાં જ થાય છે. આવી સંકુચિત રાજકીય માગણીઓ જેનો લાભ ઉપલા મધ્યમવર્ગના જોખા જેટલા માણસો જ લઈ શકે છે અને જેને લીધે રાષ્ટ્રીય એક્ય અને ઉન્નતિમાં અંતરાયો ઊભા થાય છે, તે માગણીઓને તે તે ધર્મના આમવર્ગની માગણીઓ તરીકે ચાલાકીથી બતાવવામાં

આવતી હતી. આ માગણીઓની નિષ્ફળતા દર્શાવતે માટે જેટલા ધાર્મિક આવેશથી તે રજૂ કરી શકાય તેટલા ધાર્મિક આવેશનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આ રીતે રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ કોમી નેતાઓના વેશમાં પાછા રાજકીય ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા, અને તેમણે જે જે પગલાં લીધાં તેનો ખરો ખુલાસો તેમના કોમી પક્ષપાતમાં નહિ, પણ રાજકીય પ્રગતિને રોકવાની તેમની ઇચ્છામાં મળી આવે છે. રાજકીય રીતે તેમની પાસેથી કેવળ વિરોધની જ આશા રાખી શકાય, પણ આ દિશામાં તેઓ કેટલી દૃઢ સુધી નીચે ઊતરવા તૈયાર હતા તેનું દુઃખદ સ્વરૂપ આમાં જોવાનું મળતું હતું. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ અતિશય વિચિત્ર વાતો કહેતા અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતા અથવા હિંદી સ્વાતંત્ર્યને માટે તેઓ કશી પરવા ન બતાવતા; હિંદુ કોમવાદી નેતાઓ, હંમેશાં રાષ્ટ્રીયતાનું નામ લઈને વાતો કરવાનો દાવો કરતા, પણ વ્યવહારમાં તેમને રાષ્ટ્રીયતાની સાથે કશો સંબંધ ન હતો અને કંઈ પણ કાર્યસાધક પગલું લેવાની અશક્તિને લીધે સરકારની ખુશામત કરતા, અને તે પણ સાવ નિરર્થક. સમાજવાદી અને એવી જ સમાજને ઉમેડનારી પ્રવૃત્તિઓને વખોડવામાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમવાદી નેતાઓ એક થતા; બંન્નારે અમુક વર્ગોના જ કબજામાં આપ્યા આવતા ખાસ હકો ઓછા કરવાની કોઈ પણ દરખાસ્ત આવે ત્યાં આ મંડળો બેદલાવ જૂલો કેવાં એકમત થઈ જતાં 'હતાં' એ જોઈને હેરાન થતી. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ રાજકીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને નુકસાન પહોંચાડનારી અનેક વસ્તુઓ કહેતા અને કરતા, પણ મંડળ તરીકે અને વ્યક્તિ તરીકે તેઓ સરકાર અને લોકોની આગળ કંઈક જાનથી વર્તતા. હિંદુ કોમવાદી નેતાઓને વિશે આ ભાગ્યે જ કહી શકાય એમ હતું.

મહાસભામાં એનેક મુસલમાનો હતા. તેમની સંખ્યા મોટી હતી, અને તેમનામાં ઘણા મમર્થ માણુઓ પણ હતા, અને તેમાં હિંદુસ્તાનના સુપ્રસિદ્ધ અને અતિશય લોકપ્રિય મુસલમાન નેતાઓનો સમાવેશ થતો હતો. આમાંના ઘણા મહાસભાવાદી

મુસલમાનોએ ‘નેશનેલિસ્ટ મુસ્લિમ પાર્ટી’ બનાવી, અને કામવાદી મુસ્લિમ નેતાઓનો તેમણે વિરોધ કર્યો. આરંભમાં તો આ કામમાં તેમને કંઈક ફતેહ મળી, અને મુસ્લિમ મુચિશિતોના મોટા ભાગનો સાથ તેમને હોય એમ લાગતું, પણ તેઓ સદુ ઇપલા મધ્યવર્ગના હતા, અને તેમનામાં વેતવંત કામ કરનાર કોઈ ન હતું. તેઓ પોતાના ધંધા અને કામકાજમાં પડેલા હોઈ, આમવર્ગની સાથે તેમને કશો સંબંધ ન રહેતો, અરે, આમવર્ગમાં તેઓ કદી જતા જ નહિ. આશિયાન મકાનોમાં ખુરશીમાં બેસી આરામથી મલાઓ કરવી અને એક-બીજાની સાથે વાટાઘાટ અને સમજૂતીઓ કરવી એ એમનું કામ હતું, અને આ કામમાં તેમના હરીફો એટલે કામવાદી નેતાઓ વધારે કુશળ હતા એટલે એ કામવાદી નેતાઓ ધીમેધીમે રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓને પાછળ ધકેલતા ગયા, અને એક પછી એક રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતો તેમની પાસેથી છોડાવતા ગયા. હંમેશા રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો વધારે પીછેહઠ કરવી ન પડે એની જ પેરવીમાં રહેતા અને મોટી બલાને બદલે નાની બલા સ્વીકારી લઈ પોતાની રિયલિટી મજબૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ હંમેશાં આનું પરિણામ વધારે પીછેહઠમાં આવતું ને વળી કોઈ નવી નાની બલા તેમને સ્વીકારી લેવી પડતી. આખરે એક વખત એવો આવ્યો કે જ્યારે તેમની પાસે પોતાનો કહેવાનો એક પણ મૂળ સિદ્ધાંત રહ્યો નહિ, સિવાય કે સંયુક્ત મતદારમંડળોનો સિદ્ધાંત જે તેમના મંડળનો આધારભૂત સ્થંભ કહી શકાય. પણ વળી પાછી નાની બલા વહોરવાની નીતિથી તેઓ પાછા પછડાયા અને અંતે આ આધારસ્થંભનો પણ તેમને ત્યાગ કરવો પડ્યો, એટલે આજે જે મૂળ સિદ્ધાંત અને જે કાર્યક્રમના આધારે તેમનું મંડળ બનાવવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી એકે સિદ્ધાંત કે કાર્યક્રમ આજે તેમનો રહ્યો નથી, માત્ર તેઓ રાષ્ટ્રવાદી નામનો વાવરો દજી કરતાવે છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોનું મંડળ કેવી રીતે પડી ભાંગ્યું અને નેસ્તો-નાબૂદ થયું તેની કથા કઠુણાજનક છે. (તેમાંના છૂટાછવાયા માણસો દજી મહાસભાના મહત્વના નેતાઓ છે એ વાત સાચી.) આ કથા લાંબી

છે, અને એનું છેવટનું પ્રકરણ ૧૯૩૪માં લખાયું છે. ૧૯૨૩ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તેમનું એક બળવાન મંડળ હતું, અને તેઓ કેમવાદી મુસલમાનોની સામે બરોબર ટક્કર ઝીલતા રહેતા, તે એટલે સુધી કે અનેક પ્રસંગે બ્યારે ગાંધીજી કેમવાદી મુસલમાનોની કેટલીક માગણીઓ સ્વીકારવાને માટે પોતાની છત્તા વિરુદ્ધ પણ તૈયાર થતા, ત્યારે તેમના પોતાના સાથીઓ એટલે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતાઓ આનો સખત વિરોધ કરી તેમને અટકાવતા.

સને ૧૯૨૫-૨૬માં કેમગી પ્રશ્નો પરરપર વાતો અને ચર્ચાઓથી નિકાલ લાવવાને માટે ધણા પ્રયત્ન થયા. આ પ્રયત્નોનું નામ એકપરિષદો રખાતું. આમાંની સૌથી વધારે બહુલીતી પરિષદ ૧૯૨૪માં મહાસલાના પ્રમુખ મૌ. મહમદઅલીએ બોલાવી હતી, અને તે ગાંધીજી બ્યારે પોતાના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરતા હતા તે દરમ્યાન મળી હતી. આ પરિષદોમાં ધણા સાચા દિલના અને શુભ હેતુથી કામ કરનારા લોકો હતા, અને સમજૂતી લાવવાને માટે તેમણે બારે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરિણામે કેટલાક ઠાવકા કરાવે પસાર થયા, પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો. એ પ્રશ્નો ઉકેલ આ પરિષદો લાવી શકે એમ ન હતું, કારણ કે નિકાલ લાવવો એ અમુક બદ્દમતીથી થઈ શકે એવું ન હતું, પણ એકમતીથી જ થઈ શકે એમ હતું; અને હમેશાં દરેક મંડળમાં અંતિમમાર્ગીઓ તો હોવાના જ, અને તેઓ પોતાના વિચારને સૌને સંપૂર્ણ રીતે વશ કરીને પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા છત્તા, તે એટલે સુધી કે સહેજે કોઈકને થંકા થાય કે કેમવાદીઓમાંના મુખ્ય માણસો પ્રશ્નનું નિરાકરણ છત્તે છે ખરા! આમાંના ધણા રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ હતા, અને તેમની અને સંપૂર્ણ રાજકીય પરિવર્તન છત્તનાઓની વચ્ચે કશો મેળ ન હતો.

પણ ખરી મુશ્કેલીઓ તો લાડી હતી, અને તે એક એક માણસ ખરતા ગયા તેટલી જ વાતમાં જ રહેલી ન હતી. શીઓ હવે પોતાની કેમગી માગણીઓ બેરથી રજૂ કરવા લાગ્યા હતા, એટલે હવે પંબજમાં હિંદુ મુસલમાનની સાથે ગાય બીડનારા

ત્રીજા નીકળ્યા અને કોઈકું રેવડું ગૂંચવાયું. આખા પ્રશ્નના હોલમાં પંજાબની જ ગૂંચ અટપટી થઈ પડી, અને એક મંડળની બીજાઓને વિગેની બીતિથી રાગદોષની બુમિકા રચાઈ. કેટલાક પ્રતિભા જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચેના ઝઘડા કોમી સ્વરૂપ લેવા લાગ્યા. માખલા તરીકે અંગાળમાં એ ઝઘડો કોમી બન્યો કારણ ત્યાં જમીનદારો હિંદુઓ છે અને ખેડૂતો મુસલમાનો છે. પંજાબમાં અને સિંધમાં યરાફ અને ધનિકવર્ગ મામાન્ય રીતે હિંદુ રહ્યા, અને કરજો નાણાં લેનાર મુસલમાન ખેડૂતો રહ્યા, એટલે કોઈ તરસ્યા લેણદારોની વિરુદ્ધની તારાજ થયેલા દેણદારોની બધી ઘી કોમી ઝેર વધારવા લાગી. સામાન્ય રીતે મુસલમાન કામ ગરીબ કામે રહી, અને મુસલમાન કામવાદી નેતાઓ નિર્ધનના ધનિકોની સામેના વિરોધનો કોમી ઝેરવેર ફેલાવવા માટે દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા, જો કે આ ઝેરવેરને નિર્ધનની સ્થિતિ મુધારવાની સાથે કશો સબંધ ન હતો. આમ મુસલમાન કામવાદી નેતાઓ પોતાના કોમી સ્વાર્થને મારુ નિર્ધનની વહારે ધાયા એટલે તેમનામાંના ધણના તેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા, અને તેમ કરીને તેમણે બળ મેળવ્યું. આર્થિક દષ્ટિએ હિંદુ કામવાદી નેતાઓ યરાફ અને ધંધાધાપાવાળા વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ હતા હિંદુ આમવર્ગની કોઠવાર તેમને સહાનુભૂતિ મળતી પણ તેમને ટેકો તો નહિ જેવો હતો એમ કહેવાય.

આમ પ્રશ્ન આર્થિક વર્ગવિભાગોની સાથે કંઈક ગૂંચવાવા લાગ્યો છે, પણ આ વાત દુર્ભાગ્યે કોઈ સમજવું નથી. આગળ જતાં એમાંથી ૨૫૯ વર્ગમુદ્દ અમવાનો સંજવ છે, પણ જો એવો સમય આવે તો આજના કામવાદી નેતાઓ બધી કોમોના ઉપલા વર્ગના પ્રતિનિધિ હોઈ મામાન્ય થતુ — ધનહીનવર્ગરૂપી થતુ — તો મુકાબલો કરવાને માટે એકત્રીજ સાથેના ભેદભાવ બૂલી એકસંપ થવાનો પ્રયત્ન કરશે. આજની સ્થિતિમાં પણ સંજડીય પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવું કઠણ નથી, પણ તે તો તો જ થાય કે જો — અને એ ‘જો’ બહુ કપરો છે — ચેલો બહારનો લડાઈ કરાવનાર કોઈ પણ રીતે દૂર થાય.

૧૯૦૪ની ઐશ્વર્યપરિપદ દિલ્લીમાં પૂરી નહોતી થઈ ત્યાં તો અસ્લાહાબાદમાં હિંદુમુસલમાન હુલ્લડ થયું. સામાન્ય રીતે આવા રમખાણોમાં જેટલાં માણસો મરે છે અને ધાયવ થાય છે તેટલાં આમાં મર્યા કે ધાયવ થયાં ન હતા, એટલે એ દષ્ટિએ એ મોટું ગમખાણુ ન કહી શકાય, પણ મારા પોતાના જ શહેરમાં એ ગમખાણુ થયું એ જ દુખની વાત હતી દિલ્લીથી કેટલાક સાથીઓને લઈને હું અસ્લાહાબાદ જઈ પહોંચ્યો ત્યાં ખબર પડી કે હુલ્લડ શમી ગયું છે, પણ વેરઝેર અને અદાલતના કેસોના રૂપમાં એ હુલ્લડના પરિણામ તો બહુ લાખો કાળ આલ્યા હુલ્લડ કેમ થયેલું તે તો હું જૂલી મયો છું તે વર્ષે, અથવા કદાચ ત્યાં પછી, અસ્લાહાબાદમાં રામલીલાના ઉત્સવ વિષે કંઈક ગળ્યું થઈ હતી 'મરિજદો આગળ વાળ' વાનિત્ર કે મંગીતની મનાઈ કઠનાગ હુકમોના વિરોધ તરીકે આ ઉત્સવ અને એને અંગે કાદવાના ગંળવગ મરધસો છોડી દેવામાં આવ્યા. એટલે લગભગ આઠ વર્ષ થયાં અસ્લાહાબાદમાં રામલીલા થઈ જ નથી, અને અસ્લાહાબાદ જિલ્લામાં લાખોને માટે જે સૌથી મહાન ઉત્સવ ગણાતો તેની હવે કેવળ દુખદ યાદ રહી ગઈ છે. બાળપણમાં હું રામલીલા જોવા જતો તેનું રમણુ હજી પણ મને કેવું તાજું છે! એમાં અમને કેવી મજા પડતી! અને આમાં જિલ્લામાંથી અને ખીજાં શહેરોમાંથી રામલીલા જોવાને માટે ઊભરાતી માનવમેદની રામલીલા હતી તો હિંદુઓની, પણ ખ્રિસ્તીમાં લજવાતી એટલે મુસલમાનો પણ એ જોવા ઊભરાતા, અને ઠેર ઠેર આનંદ અને ગમ્મતમસ્કરી જણાતાં વેપારવણુ ખૂબ વધતો. ઘણા વર્ષો પછી મોટી ઉમરે મેં રામલીલા જોઈ ત્યારે એમાં મને કાંઈ ભારે મજા ન આવી, અને સમ્મસ અને પાત્રો જોઈને તો મને કટાણો ઊપજ્યો કળા અને મનોરંજનનું મારું ધોરણુ તે વેળા ઊંચું થયું હતું. પણ ત્યારે પણ હું એ તો જોઈ શકેલો કે જનસમૂહને આખો મેળો બહુ ગમતો હતો અને તેમાંથી સૌ મજા મેળવતા હતા. એમને માટે એ દશરા દિવાળી હતી પણ હવે? આઠ કે નવ વર્ષ થયાં અસ્લાહાબાદનાં બાળકોને — મોટાની તો વાત જ શી કઠવી? — પણ આ

રામલીલા જોવાની તક નથી મળી, અને પોતાના જીવનની નીરસ
 ઘટમાળમાં એક ઉત્સવ, આનંદ અને રમતગમતનો દિવસ નથી
 મળ્યો. અને એ બધું કેવળ નજીવી તકરારો અને ઝઘડાઓને
 લીધે! ધર્મ અને ધર્મનું ઝૂન આને માટે જવાબદાર છે એ
 વિશે મને શંકા નથી. એ જોએ આનંદનું કેવું સત્યાનાથ
 વાળું છે!

મ્યુનિસિપલ કામ

એ વર્ષ સુધી મેં અલ્પાલ્પાલ્પ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનું કામ ચલાવ્યા કીધું, પણ એને વિષેની મારી અનિચ્છા વધતી જતી હતી. હું પ્રમુખ તથા વર્ષને માટે હતો, પણ ખીજું વર્ષ શરૂ થયું ન હતું ત્યાં હું મારી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કામ મને ગમ્યું હતું, અને મેં તેની પાછળ પુષ્કળ મમય અને વિચાર આપ્યો હતો. મને ઠીક ઠીક સફળતા પણ મળી હતી, અને મારા સાથીઓનો સહભાવ પણ મેં પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રાંતિક સરકારને મારા રાજકીય વિચારો વિષે અલગમો હતો, તે જુદી મારાં કેટલાંક મ્યુનિસિપલ કામોની તેણે પ્રશંસા સુધ્ધાં કરી હતી, પણ કોણ જણે કેમ મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈ વાડામાં બંધાયેલો છું, અને કે સંગીન કાર્ય કરવા જતાં રસ્તામાં અંતરાયો અને બંધીઓ જોવા જ છે.

કોઈ ઇરાદાપૂર્વક અંતરાય નાંખતું હતું એમ ન હતું. જોલો મને તો આશ્ચર્ય પમાડે એટલો હાર્દિક મહત્કાર મળી રહ્યો હતો. પણ એક બાજુએ સરકારી યંત્ર, અને ખીજી બાજુએ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોની તેમજ જનતાની બેપરવાઈ, આ બે પડતી વચ્ચે મારા જુકા થઈ જતા હતા. મ્યુનિસિપલ વહિવટનું સરકારે ઘડેલું પોલાદી ચોક્કું આખું એવું હતું કે તેમાં મૂળગામી જરૂર અથવા સુધારા થઈ શકે જ નહિ. નાણાંની નીતિ એવી હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીને હમેશ સરકારના ઉપર આધાર ગણવો પડતો. ચાલુ મ્યુનિસિપલ કાયદો એવો હતો કે કર નાંખવાની અથવા સામાજિક વિકાસની મૂળગામી યોજનાઓમાંની ઘણીખરી મંજૂર જ ન થઈ શકતી. વળી જે યોજનાઓને કાયદાનો વાધો ન હતો તેને માટે પણ સરકારની મંજૂરી મેળવવી પડતી, અને એ

મંજૂરી માગીને તેને માટે અનેક વર્ષ સુધી ગદ્દ જોવાની જેને ધીરજ હોય એવા આશાવાદીઓને જ એ માગવામાં 'અદા' હતી. ન્યારે સામાજિક સુધારાનું અથવા રાષ્ટ્રરચનાનું કોઈ પણ કામ કરવાનું હોય ત્યારે મરકારનું ચંત્ર મેટલું બધું ધીમે, મદાદગર, અને રેઢિયાળ રીતે આગળ ચાલતું એ જોઈને હું તો આશ્ચર્યચકિત થતો. પણ ન્યારે કોઈ રાજકીય વિરોધીને કાળમાં ગળવે! હોય અથવા તોડી પાડવે! હોય ત્યારે તેનું ધીમાપણું અને રેઢિયાળપણું ક્યાંયે જોડી જતાં. આ વિરોધ આંખે જોડીને વળગે એવો હતો.

સ્થાનિક સ્વરાજનું સરકારીખાતું પ્રાંતિક સરકારના પ્રધાનના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતું; પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રધાન મહાશય મ્યુનિસિપલ કામકાજથી અથવા તો કચાચે જાહેર કામકાજથી અદ્વિજૂત રીતે અગ્નણ હતા. વસ્તુતઃ તેની કશી કિંમત ન હતી, તેનું પોતાનું ખાતુ તેની ધણીખરી અવગણના કરતું, કારણ કે તે ચલાવનારા ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના કાયમી અમલદારો હતા. હિંદુસ્તાનમાં જોયો હોદ્દો જોગવનારા અમલદારોમાં એવો ખ્યાલ ભરાઈ ગયેલો હતો કે સરકારનું કામ મુખ્યત્વે કરીને પોલીસનું કામ હતું. આ અમલદારો ઉપર પણ આ ખ્યાલની અસર થયા વગર રહેતી નહિ. સત્તાવાદી માગાપપણાના કંઈકે ખ્યાલ આ ખ્યાલમાં રહેતો હતો, પણ સામાજિક સેવા મોટા પાયા પર બળવવાની જરૂરિયાત ભાગ્યે જ કોઈને જણાતી.

મરકાર હમેશાં મ્યુનિસિપાલિટીઓની લેણદાર હોય છે. અને પોલીસની રીતે કામ કરવાના ખ્યાલ પછી લેણદારની રીતે કામ લેવાનો તેને ખ્યાલ રહે છે. કરજના દફતા નિયમિત રીતે પાછા ભરાય છે કે નહિ? મ્યુનિસિપાલિટી પૂરેપૂરી સદર છે કે નહિ, અને એના હાથ ઉપર સારી પેઠે સિલક છે કે નહિ? આ પ્રશ્નો અનાવરયક છે કે અપ્રસ્તુત છે એમ નથી, પણ ધણીવાર એ જુલાઈ નય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીને શિક્ષણ, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય વગેરે પ્રત્યક્ષ કામો કરવાનાં રહે છે, તે માત્ર પૈસા કરજે લઈને નિયમિત મુખે પાછા ભરનારી સંસ્થામાત્ર નથી. હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે સામાજિક સેવા કરે છે તે બહુ જૂન છે, પણ

ન્યારે નોણાની તગી હોય છે ત્યારે તેટલી જૂજ સેવામાં પણ કાપકૂપ થાય છે, અને સામાન્ય રીતે પહેલો કાપ શિક્ષણ ઉપર પડે છે. ગજકર્તા વગર મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં કાંઈ અગત રસ લેવાનું કાગળું હોતું નથી, કારણ તેમનાં હોકરાઓ તો વધારે નવી પદ્ધતિની અને ખર્ચાળ ખાનગી શાળાઓમાં જાય છે, અને આ શાળાઓને સગ્કાર તરફથી ધણીવાર માટ મળતી હોય છે.

ધણાખરા હિદી શહેરના બે ભાગ પાડી શકાય — શહેરનો ધીચ વસ્તીવાળો મુખ્ય ભાગ, અને અગ્રેજો જેને સામાન્ય રીતે ‘સિવિલ લાઈન્સ’ કહે છે તે આલેશાન કમ્પાઉન્ડ અને બાગવાળા બગવાઓ અને ધરોવાળો વિશાળ વિભાગ. આ સિવિલ લાઈન્સમાં અગ્રેજ અમલદારો અને વેપારીવર્ગ તેમજ મધ્યમવર્ગના ઉપલા થરના ધણાખરા હિદીઓ, વકીલ, દાકતર અને અમલદારો વગેરે રહે છે. મ્યુનિસિપલિટીની આવક આ સિવિલ લાઈન્સના કરતા શહેરના મુખ્ય વિભાગમાંથી જ વધારે થાય છે, પણ ખરચની વાત જોઈએ છે. ખર્ચ શહેરના મુખ્ય વિભાગના કરતાં સિવિલ લાઈન્સ ઉપર વધારે થાય છે. કારણ કે સિવિલ લાઈન્સને વિશાળ ભાગમાં આવેલી હોય છે ત્યાં વધારે રસ્તાઓની જરૂર હોય, તે રસ્તાઓને સુધારવાની, વાળવાની, પાણી છાંટવાની અને તેના ઉપર ખત્તી મૂકવાની જરૂર હોય, અને એ ઉપરાંત પાણીના નિકાસમાર્ગ, પાણીના નળો અને શૌચાદિની વ્યવસ્થા પણ વધારે વિરતૂત પાયા ઉપર રાખવી પડે છે. શહેરના ભાગ વિરે હમેશાં જાય કર બેદગારી રાખવામાં આવે છે, અને ગરીબ લતાઓની સામે તો માર્ક નજર સગ્ખી લાગ્યે જ કરે છે, સારા લતાઓનું ત્યાં નામ ન મળે, અને સાંકડી ગલીઓમાં ખત્તીઓ કે ગટરો કે પાપખાનાનું ભત્રું પૂછવું આ ભાગમાં રહેનારા લોકો આ બધા અગવડો ધીરજથી સહન કરે છે, અને લાગ્યે જ એને વિરે ફરિયાદ કરે છે, ફરિયાદ ન્યારે કરે જ છે ત્યારે લાગ્યે જ કશું પરિણામ આવે છે. ધણાખરા બેડખાઓ અને છેડખાઓ તો સિવિલ લાઈન્સમાં જ રહે છે.

બધા વર્ગોના ઉપર પડતાં કરોનું પ્રમાણ કંઈક સરખું કરવાને માટે અને સુધારાને કંઈક ઉત્તેજન મળે તે માટે જમીનની

કિંમત ઉપર હું એક કર દાખલ કરાવવા ઇચ્છતો હતો, પણ આ સૂચના હું કરું નહિ તેટલામાં તો એક સરકારી અમલદારે — હું ધારું છું કે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ — એનો વિરોધ કર્યો, અને કહ્યું કે એ કર અનેક કાયદાઓની અને જમીનમોતવટાદારની ચરતોની વિરુદ્ધ ગણાય. આ કર અત્યંત મિલિલ લાઈન્સના જંગલના માલિકો ઉપર વિશેષ કરીને પડ્યો હોત એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ એવા કમો સરકાર વિરોધ કરે ત્યારે વેપારવખૂજને તોડનારા, વસ્તુઓની કિંમત વધારનારા, ખાસ કરીને ખાદ્યપદાર્થોની કિંમત વધારનારા વેરા જે ખામ કરીને ગરીબના ઉપર જ પડે છે તેને મરદાર સંપૂર્ણ પરવાનગી આપે છે, અને આ સમાજદ્રોહી અને અતિશય નુકસાનકારક વેરામાંથી જ ધણી-ખરી હિંદી મ્યુનિસિપાલિટીઓની આવક થાય છે. (હું માનું છું કે હવે મોટા શહેરોમાં આ પ્રથા ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી છે.)

આમ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે મારે એક તરફથી સત્તાવાદી સરકારની નોકશાહીના ગાઢ સાથે કામ લેવાનું હતું. — આ રમથિયુ ગાકું જૂને ચીલે જ ચાલનારું હતું અને તેની ગતિ અને દિશા બદલાવવી એ અશક્ય હતું; બીજી તરફથી મારા માથા મ્યુનિસિપાલિટીના મળ્યો જોડે મારે કામ લેવાનું હતું, અને આમાંના ધણીખરા પણ એટલા જ જૂને ચીલે ચાલનારા હતા, એમાંના કેટલાક આદર્શવાદી હતા અને પોતાનું કામ ઉત્સાહથી ઉપાડી લેતા, પણ એકંદર રીતે જોતાં તેમનામાં દૂરદષ્ટિ ન હતી, બદલવાને માટે કે સુધરવા માટે ધગશ ન હતી. જે રસ્તે ચાલતા આવ્યા છીએ તે રસ્તો કાંઈ ખોટો નથી, સફળ ન થાય એવા નવા પ્રયોગોમાં શા સારું પડવું? આદર્શવાદી અને ઉત્સાહી સભ્યો પણ ધીમે ધીમે જડ ચીલે ચાલવાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રમાદના કેફને વશ થતા. માત્ર એક વિષય એવો હતો કે જેની ચર્ચા જીવી ચર્ચા સભ્યોમાં નવું ચેતન આવવાની ખાતરી રહેતી — સર્વાવહાલજીને ઠેકાણે પાડવાનો અને નિમજૂકેનો વિષય. આ વિષયમાં તેઓ રસ લેતા તેથી હમેશાં મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ સુધરે એમ તો ન જ બનતું.

દર વર્ષે સરકાર કરાવે કરીને, અને અમલદારો અને ફેટલાંક જાપાઓ લેખો લખીને મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડોની ટીકા કરે છે અને તેમની એનેક ખામીઓ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને તેમાંથી સાગ એ એવામાં આવે છે આવી લોકતાંત્ર સંસ્થાઓ દિલ્હીસ્તાનને ફાવે એમ નથી. તેમની ખામીઓ તો સાવ દેખીતી છે, પણ જે ચોક્કસમાં રહીને તેમને કામ કરવાનું છે તે ચોક્કસ સુધારવા તરફ કશું ધ્યાન અપાતું નથી. આ ચોક્કસ નથી લોકમત્તાધીન કે નથી સરકાર સત્તાધીન; એનો એમાં વર્ણન કરવા યાચ છે એટલે બંનેના દોષો એમાં ગ્રહેલા છે. ઉપરી મરકાગને દેખરેખ અને અંકુશની કેટલીક સત્તા હોય એમ કબૂલ રાખીએ, પણ તેનો સ્થાનિક માર્વજનિક મર્યાદા માથે મેળ ત્યારે જ ખાચ કે મરકાગ પોતે લોકમત્તાધીન હોય અને લોકોની જરૂરિયાતો ઓળખનાર હોય આમ નથી હોતું ત્યાં બંનેની વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યા કરે અથવા તો માર્વજનિક મર્યાદા મરકારની મરજીને મૂંગી મૂંગી વશ થાય અને મરકાગ સત્તા ચલાવ્યા કરે પણ કોઈ પણ રીતે જવાબદારી ન લે. આ તો સ્પષ્ટ રીતે અમતોપકાગ છે, અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં લોકના અંકુશ જેવું કશું ગ્રહેતું નથી. મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્યો પોતાને ચૂંટનાર મતદારોની ઇચ્છાનો વિચાર કરવાને બદલે મરકારની જ ઇચ્છાનો વિચાર કરે છે અને લોકો પણ ધણીવાર બોર્ડની અવગણના કરે છે. ખરા સમાજહિતના પ્રશ્નો બોર્ડની આમળ ભાગ્યે જ આવે છે, એનું મુખ્ય કારણ તો એ કે બોર્ડના કામોમાં એનો સમાવેશ થતો નથી. તેનું એક જ દેખીતું કામ કર વસુલ કરવાનું હોય છે. આ કામ કોઈ ખાસ લોકપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરે એવું તો મળે જ નહિ.

સ્થાનિક મંડળોને માટે મતાધિકાર પણ સંકુચિત હોય છે, તેનું ધોરણ ધણું ઉતારવું જોઈએ અને તેને વધારે વ્યાપક બનાવવો જોઈએ. મુખ્ય જોવા મોટા ચહેતી મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી પણ, મારા માનવા પ્રમાણે, બદલે સંકુચિત મતાધિકારથી થાય છે. થોડા સમય ઉપર વિશેષ ઉદાર મતાધિકાર માગનારો એક દરાવ એ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ જાડી ગયો હતો કારણ ધણાખસ

સમ્યોને પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ હોય, તેને બદલવાનું અથવા તો પોતાની ચૂંટવાની સત્તા વધારે મતદારોને આપી પોતાની સ્થિતિ જોખમમાં નાંખવાનું તેમને કશું કારણ ન લાગેલું.

ગમે તે કારણે હોય, એટલી વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સફળતા કે કાર્યસાધકતાના દિગ્ગજ નમૂનાઓ તો નહિ જ લેખાય, જો કે તેમ છતાં પણ આગળ વધેલા લોકશાસનવાળા દેશોની કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે સરખામણી કરીએ તો આપણી સંસ્થા કંઈ ગિતરે નહિ. સામાન્ય રીતે આપણી સંસ્થાઓમાં લાંચરિશવત હોતી નથી; બાકી તેમનો વહિવટ રેડિયાળ હોય છે, તેમાં કાકામામાનું ધણું થાય છે એ તેમની એક ખોડ છે, અને તેમની દૃષ્ટિ હંમેશાં ખોટી હોય છે. આ બધું સ્વાભાવિક છે; કારણ લોકશાસન સફળ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેની પાછળ યાન્યુક્ત લોકમત હોય અને જવાબદારીનું જ્ઞાન હોય. આને બદલે આપણે ત્યાં તો સર્વત્ર સત્તાવાદીપણાનું સામ્રાજ્ય છે, અને લોકશાસનની સાથે આવશ્યક વસ્તુઓ જોઈએ તેનો અભાવ છે. આપણે ત્યાં સાર્વત્રિક શિક્ષણપ્રચારની પ્રયા નથી, યાન ઉપર બંધાયેલા લોકમત ધકવાનો પ્રયત્ન નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોનું ધ્યાન અંગત અથવા દોમી અથવા એવા જ દુઃક સ્વાર્થો તરફ અચૂક રીતે વળે છે.

મ્યુનિસિપલ વહિવટમાં સરકારને મુખ્ય એટલી વાત પૂરતો રસ રહે છે કે એમાં રાજકાળ ગરી જતું અટકાવવામાં આવે. રાષ્ટ્રીય લડત માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા કોઈ પણ ઠરાવ ઉપર સરકારની ખજાનજર જ થાય છે, રાષ્ટ્રીય રંગદંડનાં લાગતાં હોય એવાં પુસ્તકોની મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં પરવાનગી નથી મળતી, અરે રાષ્ટ્રીય નેતાઓનાં ચિત્રો પણ આ શાળાઓમાં નિષિદ્ધ ગણાય છે. રાષ્ટ્રીય જ્વજ ચકાવ્યો હોય તે ન ઉતારે તો મ્યુનિસિપાલિટીને બંધ થવાની સજા થાય છે. હમણાં હમણાં અનેક પ્રાંતિક સરકારોએ મ્યુનિસિપાલિટીની અને લોકલબોર્ડોની નોકરીમાંથી મહાસભાવાદીઓને કઢાવવાની ઝુંબેશ ઉઠાવી હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ પરિણામ લાવવાને માટે

થોડું દબાણ પૂરતું હતું, કારણ દબાણની સાથે મ્યુનિસિપાલિટીને શિક્ષણ માટે અને બીજાં કામો માટે જે સરકારી ગ્રાંટ (મદદ) મળે છે તે બંધ થવાની ધમકી તો હોય જ છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે — કલકત્તા કોરપોરેશનનો દાખલો મશહૂર થઈ ગયો છે — તો સવિનય કાયદાબંધની લડતમાં અને સરકાર સામેની એવી જ બીજી ચળવળમાં ભાગ લેવાને માટે જેલમાં ગયા હોય તેવા સધળા લોકોને બહાર રાખવાને માટે ખાસ કાયદો કરવાની પેરવી થઈ છે. આનો હેતુ તો શુદ્ધ રાજકીય જ હતો; કારણ નોકરી માટે અકુશળતા કે નાલાયકીનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો.

આપણી મ્યુનિસિપલ અને જિલ્લાઓડની મંરથાઓને કેટલી ઓછી સ્વતંત્રતા છે, અને તેમાં લોકસાશનનું તત્ત્વ કેટલું અદ્ય છે એ આટલા થોડા દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. રાજકીય વિરોધીઓને મૌ મ્યુનિસિપલ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાંથી કાઢવાના પ્રયત્ન વિષે કંઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ લોકો સીધી સરકારી નોકરી શોધવા તો ગયા હોતા નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ. છેલ્લાં ૧૪ વર્ષમાં લગભગ ૩ લાખ માણસો જુદે જુદે વખતે જેલમાં ગયા હશે એવી ગણતરી થાય છે, અને એ વિષે શંકા નથી કે એમનાં રાજકાજ બાદ કરીએ તો એ ત્રણ લાખમાં હિંદુસ્તાનના કેટલાક અતિશય ચેતનવાંત અને આદર્શ-દર્શી, અતિશય સમાજવાદી અને નિસ્વાર્થ પુરુષો હતા. તેઓ શહેર અને શક્તિથી અને એકનિષ્ઠ સેવાના આદર્શથી ભરેલા હતા. કોઈ પણ જાહેર ખાતું કે સમાજહિતનું ખાતું ચલાવવા માટે આના કરતાં વધારે લાભકે નોકરો મળવા અશક્ય છે. છતાં સરકારે આ લોકોને આ સેવામાંથી દૂર રાખવાને માટે, અને તેમ કરી તેમને તથા તેમને માટે સહાનુજ્ઞિત રાખનારાઓને સજા કરવાને માટે, દરેક પગલું લીધું છે, અને ઠેક કાયદો કરતાં ચૂકી નથી. એ લાલચુ અને ખુશામતિયા જાતને વધુ પસંદગી આપે છે અને આગળ ધપાવે છે, અને પછી ફરિયાદ કરે છે કે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ રેલિયાજ રીતે ચાલે છે. અને રાજપ્રકરણ સ્થાનિક સંસ્થાઓનાં ક્ષેત્રની બહાર ગણાય છે, તો પણ સરકારને પોતાની મદદને માટે રાજપ્રકરણનો આશ્રય લેતાં જરાય વાંધા

આવતો નથી. અનેક લોકવખોડની ચાળાના શિક્ષકોને પોતાની નોકરી ખોવાની ખીંકે મરકાર તરફથી પ્રચારકાર્ય કરવાને માટે પરાણે ગામડાંમાં નીકળવું પડ્યું છે.

છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને અનેક કઠણ સંજોગોનો મુકાબલો કરવો પડ્યો છે; તેમણે બારે જવાબદારીઓ ઉઠાવી છે; અને કાંઈ નહિ તો તેમણે એક બળવાન અને અફો જમાવી બેઠેલી સરકારની સાથે ઠીકઠીક સફળતા સાથે બાથ બીઠી છે. આ કઠણ તાલીમને લીધે તેમનામાં સ્વાશ્રય, કાર્યકુશળતા અને ઉદ્યમશીલતાના ગુણ ખીલ્યા છે. નિરંકુશ સત્તાથી કામ લેનાર સરકારની નીચે લાખો સમય નામદાંઈની તાલીમ લેવાથી લોકો જે ગુણો ખોઈ બેઠા હતા તે ગુણો આ કઠણ તાલીમથી તેમને મળ્યા છે. અસખત ખીંછ સામુદાયિક ચળવળોની માફક મહાસભાની ચળવળમાં પણ અનેક કુપાત્રો — મૂર્ખાઓ, રેઢિયાળો અને નાલાયકો — ધૂરમા હતા અને હજી છે. પણ મને જરાય શંકા નથી કે એકંદર રીતે જોતાં મહાસભાનો એક કાર્યકર્તા એના જ જેવી લાયકાતવાળા ખીજ કોઈ પણ માણસ કરતાં વધારે કાર્યકુશળ અને શહૂરવાળો હોવાનો સંભવ છે.

આ બાબતનું એક પાસું એવું છે કે જોના સરકાર અને તેના સજાહકારો કદાચ મુદ્દલ ખ્યાલ ગખતા નથી. મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને માટે દરેક પ્રકારની નોકરીનાં બારણાં બંધ કરવાના પ્રયત્નને ખરો ક્રાંતિવાદી વધાવી લે છે. સામાન્ય મહાસભાવાદી દુર્ભાગ્યે ક્રાંતિવાદી હોતો નથી, અને અર્ધ ક્રાંતિના કાર્યમાં અમુક સમય ભાગ લીધા પછી તે બિચારો રોજની ઘટમાળમાં પડે છે. તે કાં તો પોતાના વેપારધંધામાં પાછો ગૂંચવાઈ જાય છે અથવા તો રચાનિક રોજપ્રકરણની બળમાં ફસાય છે. તેના ચિત્તમાંથી વધારે વિશાળ પ્રશ્નો ખસી જતા જણાય છે, અને એની પૂર્વની ક્રાંતિની ધમશ શમી જાય છે. શરીર ઉપર સ્નાયુઓ બંધાવાને બદલે ચરખી બાઝવા માડે છે અને સમર્પણધર્મનું સ્થાન દેહરખો ધર્મ લે છે. વચલા વર્ગના કાર્યકર્તાઓની આ અનિર્વાર્ધ વૃત્તિને લીધે આગળ વધેલા અને ક્રાંતિશીલ મહાસભાવાદીઓ પોતાના

સાથીએને ધારાસભા અને સ્થાનિક સંસ્થાઓની ભગમાં ફસાતા, અથવા કાંચમની નોકરીમાં જોડાતા અટકાવવાનો હમેશા પ્રયત્ન કરે છે, કારણ આવી રીતે એઓ ફસાયા કે પછી અણુને વખતે તેઓ કામમાં આવતા નથી. પણ સરકાર હવે મહાસભાના કાર્યકર્તાને નોકરી મેળવવી કંઈક વધારે કઠણ કરી મૂકીને એ ક્રાંતિવાદી મિત્રોની મદદે આવી છે. એટલે મહાસભાનો કાર્યકર્તા પણ હવે એની મૂળની ક્રાંતિશીલ ધમકા ભળવી રાખી શકશે અથવા એમાં કંઈક વધારો પણ કરશે એવો સંભવ છે.

અયુનિસિપાલિટીનું કામ એક બે વર્ષ કર્યા પછી મને લાગ્યું કે હું મારી શક્તિઓનો સારામાં સારો ઉપયોગ ત્યાં કરતો નથી. બહુ બહુ તો હું ત્યાં કામને કંઈક વેગ આપી શકતો અથવા એમાં વધારે કુશળતા લાવી શકતો. પણ હું કોઈ કરવા જેવો સુધારો તો દાખલ કરાવી શકું એમ હતું જ નહિ. મારે પ્રમુખ-પદનું રાજીનામું આપવું હતું, પણ બોર્ડના બધા સભ્યોએ મને આશુ રહેવાનું દબાણ કર્યું. તેમની પાસેથી એકસરખી માયા અને મદદલાવનો મેં અનુભવ કર્યો હતો, એટલે તેમને ના પાડવી કઠણ હતી, પણ બીજા વર્ષની આખરે મેં રાજીનામું આપ્યું.

આ ૧૯૨૫ની માલમાં બન્યું. એ માલના ચિયાળામાં મારી પત્ની બહુ સખત બીમાર પડી, અને ઘણા મહિના સુધી તેને લખનૌની એક હસ્પિતાલમાં રહેવું પડ્યું. એ વર્ષે મહાસભા કાનપુરમાં હતી, એટલે કંઈક વ્યાકુળ ચિત્તે અલ્લાહાબાદ, કાનપુર અને લખનૌ વચ્ચે મારે દોડાદોડ કરવી પડી હતી, કારણ મહાસભાનો તો મહામંત્રી હું હજી પણ હતો.

મારી પત્નીને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં વધારે ઉપચારને માટે લઈ જવાની ભલામણ કરવામાં આવી. મને એ સૂચના ગમી, કારણ હિંદુસ્તાન બહાર જવાનું મને પણ કાંઈક બહાનું જોઈતું હતું. મારું મન જાણે ધૂમસથી ઘેગાયેલું હતું, મને ૨૫૪ માર્ગ સૂઝતો ન હતો; અને મને લાગ્યું કે કદાચ હું હિંદુસ્તાનથી દૂર જાઉં તો વસ્તુસ્થિતિ મને વધારે ૨૫૪ રૂપમાં સૂઝે, અને મારા મન ઉપરનું ધૂમસ ખસી જઈ તેમાં અજવાળું પડે.

૧૯૨૬ના માર્ચમાં મારી પત્ની, મારી પુત્રી અને હું મુંબઈથી વેનીસ જવા નીકળ્યાં. અમારી સાથે એ જ સ્ટીમર ઉપર મારી બહેન અને બનેલી રણજીત પંડિત પણ હતા. તેમણે તો અમારું જવાનું ઉપરિચિત થયું તેના ઘણા સમય પહેલાંથી પુરોપના પ્રવાસે નીકળવાનું કરાવી રાખ્યું હતું.

યુરોપમાં

૧૩ વર્ષથીયે વધારે સમય પછી હું યુરોપ જવા નીકળ્યો હતો. આ ૧૩ વર્ષમાં તો યુરોપમાં યુદ્ધ, ક્રાંતિ અને વિપુલ પરિવર્તન થઈ ચૂક્યાં હતાં. હું જે જગતથી પરિચિત હતો તે જગત મહાયુદ્ધનાં રુધિર અને બીપણતામાં નાશ પામી નવો અવતાર લઈને ઊભેલું જોવામાં આવ્યું. યુરોપમાં મારી ૭ કે સાત મહિના રહેવાની અથવા તો વધારેમાં વધારે વર્ષની આખર સુધી રહેવાની ધારણા હતી. પણ એના કરતાં તો અમારો સમય બહુ લંબાયો. અમે પોણા બે વર્ષ ત્યાં રહ્યાં.

મારા મન અને શરીરને માટે એ સમય શાંતિ અને આરામનો હતો. અમે મુખ્યત્વે એ સમય સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં છતીવા અને મોન્ટાનાના એક પહાડી આરોમ્યભવનમાં ગાળ્યો. મારી નાની બહેન કૃષ્ણા હિંદુસ્તાનથી આવી અને ૧૯૨૬ના ઉનાળામાં અમારી સાથે થઈ, અને યુરોપમાં અમે રહ્યા ત્યાં સુધી અમારી સાથે જ રહી. હું મારી પત્નીને લાંબો સમય છોડી શકતો ન હતો, એટલે બીજી જગ્યાઓની તો હું ઊડતી મુલાકાત જ લઈ શક્યો. પાછળથી જ્યારે મારી પત્નીની તબિયત સુધરી ત્યારે અમે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મનીમાં થોડું ફર્યાં. સિયાળાના બરફથી ઢંકાયેલા અમારા ગિરિશૃંગ ઉપર હું હિંદુસ્તાનથી તેમજ યુરોપીય જગતથી સાવ અલગ થઈ ગયેલા હોઉં એમ મને લાગતું. તેમાં હિંદ અને હિંદની ઘટનાઓ તો કેઈ દૂર દૂર જગતમાં બનતી હોય એમ લાગતું. હું તો એક દૂરના પ્રેક્ષક તરીકે રોજ રોજ બનતી ઘટનાઓ વાંચતો, અવલોકતો અને સમજતો, નવા યુરોપને નિદાણતો, તેનાં રાજકાળ, અર્થશાસ્ત્ર અને ત્યાંના લોકોના આપણા દેશના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતાયુક્ત અન્યોન્ય-સંબંધ જોતો અને તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. અમે છતીવામાં હતાં ત્યારે હું સ્વાભાવિક

રીતે ત્યાં આવેલા રાષ્ટ્રમંધના અને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી કાર્યોલ્લેખના કામકાજમાં રસ લેતો.

પણ શિયાળો આવ્યો એટલે શિયાળાની રંગતગમતોમાં મારું મન ખૂંચ્યું; કેટલાક મહિના સુધી એ જ મારો મુખ્ય વ્યવસાય અને મનોરંજન થઈ પડી. અગાઉ જરૂર ઉપર 'સ્કેટિંગ' ૧, 'મે' ક્યુ' ૬૫, પણ 'સ્કાઈંગ' ૨ મારે માટે નવો અનુભવ હતો, અને હું એના મોહને વશ થયો. ઘણા વખત સુધી તો એ કષ્ટ-મય અનુભવ હતો, પણ અનેકવાર પડવાઆપડવા છતાં હું બહાદુરીથી તેમાં મંડી રહ્યો અને આખરે એની મન માણતો થયો.

જીવન એકંદર રીતે સાવ ઘટનારહિત હતું. દિવસો વીતતા જતા હતા અને મારી પત્ની ધીમે ધીમે શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવતી જતી હતી. અમે જવલ્લે જ કોઈ હિંદીઓને મળતાં; બલકે તે પહાડી નિવાસમાં વસનારી થોડી વમતી ઉપરાંત બાકી જ કોઈને અમે મળતાં. પણ યુરોપમાં અમે પોણા બે વર્ષ ગાળ્યાં તે દરમિયાન કેટલાક હિંદી બહિષ્કૃતો અને પુરાણ ક્રાંતિકારીને મળવાનું થયું. આ લોકોને હું નામે તો ઓળખતો જ હતો.

આમાંના પ્રથમ તો સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા હતા. તે પોતાની માંદી સ્ત્રી સાથે જીનીવાના એક મકાનને છેક છેલ્લે મજલે રહેતા હતા. આ વૃદ્ધ દંપતી કોઈ પણ કાયમ નોકરચાકર વિના એકલાં રહેતાં, અને તેમના ઓરડા જૂનાપુરાણા, ગૂંમળાવી નાંખે એવા, હવાઅજવાળા વિનાના હતા, અને દરેક વસ્તુની ઉપર જમાનાની ધૂળના થર જામ્યા હતા. સ્વામજીની પાસે પૈસો તો પુષ્કળ હતો, પણ તે તેમને હાથેથી છૂટતો ન હતો. ટ્રામમાં જવાને બદલે ચાલીને બે પૈસા બચાવવાની તેમની હમેશાં વૃત્તિ રહેતી. જે કોઈ અગ્નિપ્રયા એમને મળવા આવતા તેમના

૧. ૨. 'સ્કેટ' અને 'સ્કાઈ' બંને એક પ્રકારની લપસ-પાવડીઓ કહી શકાય. 'સ્કાઈ' એ ઘાંખા બેડના ઘાટની હોય છે, 'સ્કેટ'ની નીચે પેડાં હોય છે અને કોઈ પણ ચીકણી સપાટી ઉપર લપસવાની કસરત માટે એ વપરાય છે. 'સ્કાઈ' તો માત્ર જરૂર ઉપર સરવાને માટે જ હોય છે.

તરફ વહેમની જ નજરે તે જોતા, અને વિશ્વાસપાત્ર ખબર ન મળે ત્યાં લગી તેમને કાં તો બ્રિટિશ સરકારના જસૂસ અથવા તો તેની દોલતની પાછળ પડેલા માનતા. તેનાં ખીસાં તેનાં જૂના સામાદિક ‘ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ’ના જૂનાપુરાણા ‘અંકાથી કાકુંકાકું’ ચતાં લાગતાં, અને વાતવાતમાં તે આખું ‘પડીકું’ ખેંચી કાઢતા અને બાર વર્ષ પહેલાં પોતે લખેલો એકાદ-લેખ હરખમેર ખતાવતા. એમની વાતો પણ બધી જૂના જમાનાની : હેમ્પસ્ટેડમાં ઇન્ડિયા હાઉસ હતું ત્યારે આમ થયેલું, બ્રિટિશ સરકારે મારા ઉપર નજર રાખવા માટે ફલાણા ફલાણાને જસૂસ તરીકે મોકલ્યા હતા, પણ મેં તેમને ઓળખી કાઢેલા અને તે સાંતે હું માયાનો મળ્યો હતો ૪૦ ૪૦. એમના ઓરડાઓની દીવાલો ઓપડીઓના ઘોડાઓથી ઢંકાયેલી હતી, આ ઘોડા ઉપરથી જૂના, ધૂળ ઢંકાયેલાં, અને રેઢાં જેવાં પડેલાં પુસ્તકો ઓમિતો પ્રવેશ કરનાર ઉપર જળે કરુણાભરી દષ્ટિ કરતાં. જમીન ઉપર પણ પુસ્તકો અને કાગળોના ઢગલા પડ્યા હતા; દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના થયાં જળે એ પયારો ત્યાં જેમનો તેમ પડ્યો હોય એમ લાગતું. આખા સ્થાન ઉપર અંધકારનું વાતાવરણ અબૂમી રહેલું લાગતું, તેને જોઈને કોઈ જૂના ખંડિયેરનો ખ્યાલ આવતો; જીવંતનો બિચારો ત્યાં કોઈ ભાવ પૂછતું ન હોય એમ જણાતું, અને બહારની અંધારી અને નિઃશબ્દ પરસાળોમાંથી પાછા વળતાં ઘડીકવાર મનમાં થઈ જતું કે રખેને ખૂણામાં કયાંક યમરાજનો ભેટો થઈ ગય તો ? એ મકાનમાંથી નીકળતાં અને બહારની હવા લેતાં ‘હાથ’ કરીને નિરાત વળતી.

પોતાના પૈસા વિષે કાંઈક વ્યવસ્થા કરવાની, કોઈક સાવજનિક કાર્ય માટે, જની શકે તો પરદેશમાં હિંદીઓને કેળવવાને માટે, કાંઈક ટ્રસ્ટ કરવાની સ્થામજની ઇચ્છા હતી. તેમણે મને ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી થવાનું સૂચવ્યું, પણ આ જવાબદારી લેવાને માટે મેં તત્પરતા ન ખતાવી. એના નાણાંના વહીવટમાં પડવાની મારી જરાય ઇચ્છા ન હતી; અને એ ઉપરાંત મને એમ પણ થયેલું કે હું એ વાતમાં વધારે પડતો રસ લઉં તો

કદાચ એને એમ લાગેમ આવે કે આ મારી દોલત દોષ્યા કરવા આવ્યો છે. તેની પાસે ફેટલી મતા હતી તેની કોઈને ખબર ન હતી. જર્મનીમાં લડાઈ દરમ્યાન પુષ્કળ નોટો કાઢવામાં આવી એટલે માર્કના ભાવ છેક ગચડી ચલા દત્તા અને તેને ભારે ખોટ ગઈ હતી એવી અફવા મેં સાંભળેલી.

કોઈ કોઈ વાર જાણીતા હિંદીઓ જીનીવામાંથી પસાર થતા. તેઓ રાષ્ટ્રસંઘમાં આવનારા મરકારી માણસો હતા, અને સ્વામજી તો કોઈ પણ સંજોગોમાં તેમનો પડખો સરખો ન લે. પણ શ્રમજીવી કાર્યાલયમાં ફેટલીકવાર જાણીતા શ્રેણીનાયકો અને જાણીતા મહાસભાવાદીઓ પણ આવતા ખરા, અને તે લોકોને મળવાનો સ્વામજી પ્રયત્ન કરતા. આ મુલાકાત કરનારાઓ ઉપર એમની કેવી છાપ પડતી તે જાણવા જેવું હતું. તેઓમાંથી કોઈ એવા ન હતા કે જે તેમને મળવા ઇચ્છના, જાહેરમાં તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને ખાનગીમાં બની શકે તો તેને ટાળતા. આવા માણસની સાથે સંબંધ રાખવું અથવા તો એની સાથે જોવામાં આવવું તો ક્યાંક ભરખો તો નહિ પડીએ એમ સૌને લાગતું.

આમ સ્વામજી અને તેની પત્ની કશા સંતાન વિના, મર્ગાવદાલાં કે મિત્રો વિના, કોઈ સંબંધી કે સાથી વિના, ભાગ્યે જ કોઈ બીજા માનવીનું મુખ જોયાં વિના એકાકી જીવન ગાળતા હતાં. સ્વામજી ખિચારા જૂતકાળના અવશેષરૂપ હતા, અને હવે તેનો મમલ પીટી ગયો હતો. વર્તમાનની સાથે તેની કેમે કરી ગડ જેમે એમ ન હતું, અને જગત તેના તરફ નજર કર્યા વિના તેની આગળથી પસાર થતું હતું. અને છતાં તેની આંખો જૂના અંગારથી કંઈક ચળકતી હતી, અને જો કે તેની અને મારી વચ્ચે કશું જ સામાન્ય ન હતું, તો પણ તેના તરફ મને સહાનુભૂતિ અને આદર યથા વિના ન રહ્યાં.

થોડા વખત ઉપર જાપાંઓમાં તેના મૃત્યુના ખબર આવ્યા હતા, અને તરત જ તે પછી પરદેશમાં આજો સમય તેની જીવનસંગી થઈને રહેલી તે પ્રેમળ ગુજરાતી ડોશી પણ સિધાળ્યાં. એમ સાંભળ્યું છે કે પરદેશમાં શીખનારી હિંદી સ્ત્રીઓની મદદ માટે તે મોટી રકમ મૂકી ગયાં છે.

ખીન્ન બાણીતા પુરુષ જેનું નામ મેં ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું, પણ જેને સિદ્ધચરણેન્દ્રમાં જ હું પહેલીવાર મળ્યો તે રાખ મહેન્દ્રપ્રતાપ. એ અજ્ઞ અંધારાવાદી હતા, અને હજી પણ છે એમ માનું છું — સદાય આકાશમાં ઊડનારા અને આંખ આગળની વસ્તુને કદી ન જોનારા મેં સદા એને જાણ્યા છે. મેં પ્રથમ એને જોયા ત્યારે - હું જરા ચોકિલો. એનો પોશાક અજ્ઞ એકઝો અને મિથ્ર હતો. ટિબેટના જાયા પ્રદેશમાં અથવા માધ્યમીરિયાના મેદાનોમાં પહેરવા લાયક ગરમ પોશાક તેણે મોંઝામાં ઉનાળાની ઋતુમાં પહેર્યો હતો. એ અર્ધલશ્કરી લખનો હતો. જાયા ગણિયન જૂદ પહેરેલાં હતાં, અને તેના અમ્મખ ખીસાંઓમાંથી કાગળો, તમ્બૂરો જેવી વસ્તુઓ કાઢીયાં કરી રહી હતી. આમાં જર્મનીના નાણાંમંત્રી બેઠમેન હોલવેગનો એક પત્ર હતો, કેસરે પોતે સહી કરીને આપેલી તેની તમ્બૂર હતી, ટિબેટના હાથ લાગાએ આપેલ સુંદર દીપણ હતું, અને ખીન્ન એવા એવા અનેક દસ્તાવેજો અને ચિત્રો હતાં. આ વિશાળ ખીસાંઓમાં સમાવેલા આ સંપ્રદાયનાથી દૂર દેશ પામ્યો. પાસેથી અમે સાંભળ્યું કે એકવાર ચીનમાં ફગતાં જીમની કાગળોની પેટી ખોઈ ત્યારથી બધા જ કા રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો! પછી અમ્મખ તો શું કરે ?

મહેન્દ્રપ્રતાપની પાસે જપાન, ચીન, અફઘાનિસ્તાનના પોતાના પ્રવાસ અને પ્રસંગો વિગેની જાંઝર હતો. તેણે અનેકરંગી શવર ગાળ્યું હતું અને જુદું રસિક હતી. તેની છેલ્લામાં છેલ્લી ધૂન પોતે 'હેપિનેસ મોમાર્ટી' (સુખસમાજ) વિગે હતી. એનો 'સુખી યાઓ' એ હતો, આ મમાજને કારે સફળતા મળી હતી એમ તેની પાસેથી માંભળ્યું — લેટવિયા કે લિ, એ તો હું જૂહી ગયો !

પ્રચારનો એનો ખ્યાલ એવો હતો કે મમમે સમમે પોતાના તરફથી સદેશા જાપીને પુષ્કળ ચોરટકાડોં જનીવા અને ખીજે રથજોએ મળનારી અનેક પત્રિકાઓ મોકલે.

ખીજી વનખીતા પુરુષ જેનું નામ મેં ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું, પણ જેને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં જ હું પહેલીવાર મળ્યો તે રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ. એ અજબ આચારવાદી હતા, અને હજી પણ છે એમ માનું છું — સદાય આકાશમાં ભિડનાગ અને આખ આગળની વસ્તુને કદી ન જોનારા મેં સદા એને જાણ્યા છે, મેં પ્રથમ એને જોયા ત્યારે હું જરા ચોંકેલો. એનો પોશાક અજબ બેદંગો અને મિશ્ર હતો. ટિબેટના જાંચા પ્રદેશમાં અથવા સાઈબીરિયાના મેદાનોમાં પહેરવા લાયક ગરમ પોશાક તેણે મોંઘરોમાં ઉનાળાની ઋતુમાં પહેર્યો હતો. એ અર્ધલશ્કરી દબ્બનો હતો. જાંચા રશિયન ખૂટ પહેરેલાં હતાં, અને તેના અસંખ્ય ખીસાંઓમાંથી કાગળો, તમવીરો જેવી વસ્તુઓ ડોકિયાં કરી રહી હતી. આમાં જર્મનીના નાણામંત્રી બેથમેન હોલવેગનો એક પત્ર હતો, કેસરે પોતે સહી કરીને આપેલી તેની તમવીર હતી, ટિબેટના ડક્કાર્ડ લામાએ આપેલ સુંદર દીપણું હતું, અને ખીજી એવા એવા અનેક દસ્તાવેજો અને ચિત્રો હતાં. આ વિશાળ ખીસાંઓમાં મમાવેના આ મંત્રહસ્થાનથી હું હેરત પામ્યો. તેની પાસેથી અમે સાંભળ્યું કે એકવાર ચીનમાં ફરતાં તેણે પોતાના કીમતી કાગળોની પેટી ખોઈ ત્યારથી બધા જ કાગળો ખીસામાં ગાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પછી અસંખ્ય ખિસ્સાં ન ગણે તો શું કરે ?

મહેન્દ્રપ્રતાપની પાસે જપાન, ચીન, ટિબેટ અને અફઘાનિસ્તાનના પોતાના પ્રવાસ અને પ્રસારો વિષેની વાતોનો ભંડાર હતો. તેણે અનેકરંગી જીવન ગાળ્યું હતું અને તેની કથા બહુ રસિક હતી. તેની છેલ્લામાં છેલ્લી ધૂન પોતે સ્થાપેલી ‘ હેપિનેસ સોસાયટી ’ (સુખસમાજ) વિશે હતી. એનો મુદ્રાલેખ ‘ સુખી થાઓ ’ એ હતો, આ મમાજને ભારે સરજતા લેટવિયામાં મળી હતી એમ તેની પાસેથી સાંભળ્યું — લેટવિયા કે લિથુએનિયા એ તો હું બૂલી ગયો !

પ્રચારનો એનો ખ્યાલ એવો હતો કે મમયે સમયે પોતાના તરફથી સદૃશા જાખીને પુષ્કળ પોસ્ટકાર્ડો જીતીવા અને ખીજે સ્થળોએ મળનારી અનેક પત્રિયોના મળ્યોને મોકલતા રહેવું.

ગાતા, તેમની રમતો રમતા, તેમની માથે ખીચર દારૂ પીતા, અને તેમની સંસ્કૃતિ માટે મહાનુભૂતિ, અને આદર ધરાવતા. મહાત્મજીની સાથે તેમને કશી પડી ન હતી, પણ આખા જર્મની ઉપર રાષ્ટ્રીય ઘેલછાનું જે મોજું ફરી વળ્યું તેમાં તણાયા વિના તેઓ પણ રહી ન શક્યા. તેમનામાં જર્મનીને માટે કંઈ પ્રેમ હતા એમ નહિ પણ છિટિશને માટે દ્વેષ હતો, એટલે તેમની હિંદી ગણભાવનાને લઈને તેઓ છિટનના શત્રુઓના પક્ષમાં સહેજે જાળ્યા. મહાત્મજી કાદી નીકળ્યા પછી તુરત જ, જેઓ ખીજાઓ કરતાં વધારે શાનપૂર્વક ક્રાંતિવાદીઓ હતા એવા થોડા હિંદીઓ સ્વિટ્ઝરલેંડમાંથી જર્મનીમાં જાવ્યાં. આ કોષ્ટકે એક સમિતિ બનાવી, અને હરદયાળને ઓલાવ્યો. હરદયાળ તે વેળા અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે ક્યાક હતો. થોડા માસ પછી એ આવ્યો, પણ હરદયાળ સમિતિએ બહુ મહત્ત્વ મેળવી લીધું હતું. આ મહત્ત્વ એના ઉપર જર્મન સરકારે પણો ઠસાવ્યું હતું, કારણ સ્વાભાવિક રીતે જ છિટિશ વિરુદ્ધ લાગણી જ્યાં જ્યાં મળી આવે ત્યાં ત્યાં પોતાના લાભ માટે તેને વટાવી લેવાની જર્મન સરકારની સદા તત્પરતા રહેતી. ખીજા બાજુએ હિંદીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો પોતાના રાષ્ટ્રના હિત માટે ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખતા, અને કેવળ જર્મનીનાં જ હિતની ખાતર જર્મની તેમને વટાવી ખાય એ તેમને મુશ્કેલ પરવડે એમ ન હતું. આ બાબતમાં પોતે જે ઇચ્છે તે કરી શકવાની તક તો તેમને બહુ ન હતી, પણ તેમને એમ લાગતું કે આપણે કંઈક એવું આપી શકીએ છીએ કે જેની જર્મનીને ચરજ છે, એટલે એના વડે તેમને સોદો કરવાનું મુશ્કેલ. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય માટે ખાતરી આપવાની અને વચનથી બંધાવાની. તેમણે જર્મની પાસેથી સાગણી કરી. જર્મનીના પરદેશખાતાએ તેમની સાથે પાકા કરાર પણ કર્યા હતા એમ લાગે છે. આ કગરથી જર્મનીએ પોતે જીતે તો હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવાનું વચન આપ્યું હતું, અને એ અને ખીજા અનેક નાની નાની શરતોને બદલે હિંદી મંડળે લડાઈમાં જર્મનીને ટેકા આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આમ હિંદી સમિતિને દરેક રીતે બાકાયદા માન મળ્યું, અને તેના પ્રતિનિધિઓને પરદેશી એલચીઓની કોરિના જ લગભગ મણવામાં આવતા.

મુખ્યત્વે અનુભવહીન યુવકોના બનેલા આ નાના મંડળને આમ અચાનક મહત્ત્વ મળી ગયું તેથી તેમનામાના ધણાને ખુમારી ચડી અને તેમના માથાં ફરી ગયા. તેમને લાગ્યું કે તેઓ કોઈ ઐતિહાસિક ભાગ બન્યા ગયા છે અને મહાન અને યુગપરિવર્તક કાર્યભાગમાં તેઓ હિસ્સો લઈ રહ્યા છે, તેમનામાના ધણાઓએ રોમાંચક માહસોનો લલાવો વીધો અને મરતા મરતા બચ્યા. યુદ્ધની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમનું મહત્ત્વ દેખીતી રીતે ઓછું થવા લાગ્યું, અને તેમની અવગણના થવા લાગી. અમેરિકાથી આવેલ હરદયાળને તો કેટલાય મમય થયા મોંએ પડતો મૂક્યો હતો. તેને સમિતિમાં કપાય ધાટ ન બેઠો, અને મમિનિ તથા જર્મન મરકાર બંનેએ તેને વિશ્વામપાત્ર ન ગણી ધક્કો દીધો. ધણાં વર્ષો પછી જ્યારે ૧૯૨૬-૨૭માં મારુ યુરોપમાં જવાનું થયું ત્યારે યુરોપમાં વમનાન જૂના હિંદીઓમાના ધણાખરા હરદયાળને માટે કેટલી કટુતા અને રોષની લાગણી ધગવતા હતા તે જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. તે વેળા તે સ્વીડનમાં હતો હું તેને મળ્યો ન હતો.

મહાયુદ્ધનો અત આવનાની માથે જ બનિનની હિંદી સમિતિનો પણ અત આવ્યો. તેમની મધી આશાઓ તૂટી પડી એટલે જીવન તેમને માટે લુપ્ત થઈ પડ્યું. તેમણે હોડ બંદુ ભારે બકી હતી, અને બાજુ બોઈ ગમે તેમ થયું હોત તો પણ યુદ્ધનાં વર્ષોનાં મહા માહેમ અને મહત્ત્વ ઓછાં થઈ ગયાં, એટલે જીવન તો શીકું અને કંટાળા ભરેલું લાગત જ. પણ ભલેને નીરમ જીવન પણ હોય, છતાં તે યોગક્ષેમયુક્ત હોય તો તો આલે પણ યોગક્ષેમના સાસાં હતા. હિંદુસ્તાન પાછા ફરી શકાય એમ ન હતું અને હારેલા જર્મનીના હાડમારી ભરેલા જીવનની તો વાત જ શી પૂછવી? પાછળથી કેટલાંકને બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાન આવવા દીધા, પણ ધણાને તો જર્મનીમાં જ રહી જવું પડ્યું. તેમની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પણ રાજ્યના નાગરિક ન હતા. તેમની પામે યોગ પામપોટ ન હતા, જર્મનીની બહાર તેઓ ભાગ્યે જ પ્રવાસ કરી શકતા, અને જર્મનીમાં રહેવું એ પણ ભારે મુશ્કેલીથી ભરેલું હતું, અને જ્યાં રહેતા હોય ત્યાંની પોલીસની દયા ઉપર જ જીવવાનું હતું.

એ જીવન અનેક અગવડ અને હાડમારીથી ભરેલું હતું, અને અને દાંતને સદાય વેર રહેતાં, અને સવાર પડશે ને શું ખાશું અને ક્યાં રહેશું એની મદદ ચિંતા રહેતી.

તેમાં ૧૯૩૩થી તો નાટીઓનું રાજ થયું એટલે તેમની કમખખતી બિલ્લી વધી ગઈ છે. હા, નાટીના બધા સિદ્ધાંતોને તેઓ વેદવાક્ય માને તો જુદી વાત ! અનાર્થ અને ખાસ કરીને એશિયાથી આવનારા પરદેશીઓને જર્મનીમાં આવકાર નથી મળતો; ત્યાં સુધી મરખી રીતે રહે ત્યાં સુધી તેમને પડી રહેવા દેવામાં આવે છે. હિટલરે તો સાફ સાફ બહેર ક્યું છે કે તે પોતે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પક્ષમાં છે. કારણ તેને બ્રિટનની મહેરબાની મેળવવી છે, અને બ્રિટિશ સરકારની ધતરાજી મેળવી હોય એવા હિંદીઓને તે હિતેજન આપવા ઇચ્છતો નથી.

બર્લિનમાં ખીજ એક અદ્વિબૂત હિંદીને અમે મળ્યા હતા — અંપકરામન પિલ્લે. એ જૂના યુદ્ધકાળના હિંદી મંડળમાં આગેવાન હતા. પોતે જરા બડાશખોર હતા, એટલે હિંદી યુવાન વિદ્યાર્થીઓ એને ‘બૂંડુ’ ઉપનામ આપી ડેકડી કરતા. કોઈ પણ પ્રશ્નનો કેવળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એ વિચાર કરતા, મામાજિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એ ડરતા. જર્મનીના રાષ્ટ્રવાદીઓની સાથે એની ખૂબ બનતી, અને નાટીઓની સાથે પણ જેમને ફાવી ગયું હતું એવા ગણ્યામાંક્યા હિંદીઓમાંના એ એક હતા. થોડા જ મહિના ઉપર જેલમાં મેં સાંભળ્યું કે બર્લિનમાં એ મરણ પામ્યા.

આથી જુદી જ દબના માણસ હતા વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય. એ હતા હિંદુસ્તાનના એક પ્રસિદ્ધ કુટુંબના. સૌ એને ‘ચટ્ટો’ ના ટૂંકા નામથી ઓળખે. શક્તિશાળી અને બહુ મમના માણસ. હમેશાં ખીમાં ખાલી, કપડાં ઘસાઈ ઘસાઈને ચિરાઈ ગયેલાં, અને ઘણીવાર ખાવાનું મેળવવાના પણ સાંસાં. પણ તેની વિનોદવૃત્તિ અને ખુશમિજબ તમામ સ્થિતિમાં એવાં ને એવાં. વિલાયતના મારા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન એ મારાથી કેટલાંક વંષ આગળ હતા. હું દેરા ગયો ત્યારે એ ઓક્સફર્ડમાં હતા. ત્યાર પછી તે કદી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ન હતા અને કેટલીકવાર તેને ધર માંભરી આવતું અને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાને તે ઝંખતા. ધરના

બધા સંઘર્ષો તો તૂટી ગયા હતા, એટલે એ વિષે પણ શંકા નથી કે હિંદુસ્તાનમાં તે આવે તો પણ તેને અડવું અડવું લાગે અને એન ન પડે. પણ આટલાં આટલાં વર્ષો પરદેશમાં ગાળ્યા છતાં અને ભટકતા રહ્યા છતાં વર્તનનું ખેંચાણ નેનામાં હજી કાયમ રહ્યું છે. દેશવટો ભોગવતો કાણ એ રોગમાંથી મુક્ત રહી શકે ? મેઝિનીએ એને આત્માને ખાઈ જનાર ક્ષય રોગ કહ્યો છે.

મારે જણાવવું જોઈએ કે રાજકીય કારણે દેશવટો ભોગવનારા જેટલા હિંદી લાઈઓને હું મળ્યો તેમાંના ધણાખરાની મારા ઉપર બહુ છાપ ન પડી, જો કે તેમના ત્યાગને માટે મને આદર હતો, અને ખરેખર તેઓ જે સંકટો અને હાડમારીઓ ભોગવી રહ્યા ■ તે માટે મને તેમની સાથે સદાનુભૂતિ હતી. હું ધણાને તો નહોતો મળી શક્યો. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં કેટલાય વહેંચાઈ ગયેલા છે. થોડાને જ આપણે નામથી પણ જાણીએ છીએ, અને બાકીનાનું હિંદી જગતમાં નામનિશાન રહ્યું નથી, અને તેઓ પોતાના જે દેશબંધુઓની સેવા કરવાને માટે દેશવટે નીકળેલા તે જ દેશબંધુઓ તેમને ભૂલી ગયા છે. હું જે થોડાને મળ્યો તેમાંના માત્ર બેની મને શુદ્ધિના બળિયા તરીકે જાપ પડી — વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને એમ. એન. રાય. રાયને મોરકોમાં હું અર્ધોક કલાક મળ્યો હતો. તે વેળા તે અગ્રગણ્ય સામ્યવાદી હતા, જો કે પાછળથી તેમનો સામ્યવાદ શુદ્ધ ‘કોમિન્ટર્ન’* સામ્યવાદથી અલગ થઈ ગયો. ચટ્ટો હું ધારું છું કે બાકાતલ

* ‘કોમિન્ટર્ન’ એ કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ — સામ્યવાદીઓની મુખ્ય સંસ્થા, જેનું કેન્દ્ર રશિયામાં છે. માનવેન્દ્ર રાય મૂળ એક બંગાળી કવિતારી હતા. અનેક વર્ષો ઉપર દેશથી બાકીને ખૂબ રખડી રશિયામાં વસેલા. અને ત્યાં આ સંસ્થામાં એને અગ્રગણ્ય સ્થાન મળેલું. પાછળથી એ મુખ્ય સંસ્થા બહારના દેશોની સંસ્થા પાસે ત્યાંના સ્થાનિક સંજોગો ધ્યાનમાં લીધા વિના પોતાની નીતિનું કડક પાલન માગતી એવી એમ. એન. રાય એમાંથી નીકળ્યા. ચીનમાં પણ એ જ સંસ્થા તરફથી એ ગણેલ. આ પછી એ હિંદુસ્તાનમાં આગ્યા અને પકડાયા. માનવેન્દ્રનાય રાય એ એનું સચું નામ નથી, ધારણ કરેલું નામ છે. — ભા. ૬.

સામ્યવાદી ન હતા, પણ તેનું વક્તવ્ય સામ્યવાદ તરફ હતું. ગયાં ત્યારે વર્ષ ૧૯૪૭ થયાં રોય એક હિંદી જોલમાં છે.^૧

યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં મળી આવતા ખીજા ધણા હિંદીઓ એવા છે કે જે ક્રાંતિવાદી ભાષા બોલે છે, હેબત ખવડાવે એવી અને ઉત્પટાંગ યોજનાઓ રજૂ કરે છે, અને વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછે છે. આ બધા બ્રિટિશ છૂપી પોલીસના આક્રમણો હોય એવી મારા ઉપર છાપ પડી.

અમારા યુરોપવાસ દરમ્યાન ધણા યુરોપિયનો અને અમેરિકનોને પણ અમે મળ્યાં હતાં જીનીવાથી ધણીવાર અમે વીલનોવ નામના ગામડામાં રોમે રોકાને તેમના વિદ્વા આદ્યા નામના ઘરમાં મળવા જતાં. પહેલીવાર ગાંધીજીનો પરિચયપત્ર લઈને ગયાં હતાં. ખીજે એક અમોસો પરિચય અમને અનર્ટ ટોલરનો થયો. આ યુવક એક જર્મન કવિ અને નાટકકાર છે અને હવે નાટ્યોના પ્રતાપે તે જર્મન ગયો નથી. ખીજે એવો જ પરિચય ન્યૂયોર્કના 'મિવિલ લિબર્ટી' યુનિયનના રાજ્યર બોલ્ડવનનો થયો હતો. જીનીવામાં અમારી ધનમોપાલ મુકજી નામના લેખકની સાથે મૈત્રી થઈ. એ અમેરિકામાં વસેલા છે.

યુરોપ જતાં પહેલાં 'આકમર્શ' કુપ મુવમેન્ટના નેતા ક્રાંક જુકમેનને હું હિંદુસ્તાનમાં મળ્યો હતો. તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનું થોડું સાહિત્ય મને આપ્યું હતું, અને તે વાંચીને મને આશ્ચર્ય થયું હતું. માણસો પોતાનાં પાપોના એકરાર કરે અને એકાએક રોતાન મટી સાક્ર થઈ જાય, અને માણસોના ટોળેટોળાં ભગવાનનો સંદેશો બીજવાને તૈયાર થઈ જાય એવો દાવો કરનારી ચળવળ જ મને જુદિમતાને પ્રતિકૂળ લાગતી. દેખીતી રીતે જુદિમાન દેખાતા માણસો એકાએક વિચિત્ર લાગણી અનુભવતા અને તેની અસર તળે આવી જતા કેમ થતા હશે એ મારી સમજની બહાર હતું. મને કુતૂહલ થયું. જીનીવામાં હું પાછો ક્રાંક જુકમેનને મળ્યો, અને

૧. ફ્રેજુર મહાસભાના થોડા દિવસ આગમ્ય એ છૂટકો. — ભા. ૬.

૨. ગયાં મેં માસમાં અમેરિકામાં એનું કરુણ સંજોગમાં મૃત્યુ થયું. પોતાના અનેક પુસ્તકોમાં એણે હિંદની સમ્બંધતાના ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો રચ્યાં છે. અંગ્રેજી ભાષાની ઉપર એનું પ્રભુત્વ આશ્ચર્યકારક હતું. — ભા. ૬.

તેણે મને તેમનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય ગૃહસંમેલન (હાઉસપાર્ટી) રોમાનિયામાં કર્યાંક ભરાવાનું હવું ત્યાં નોતર્યો. અફસોસ છે કે હું ત્યાં ન જઈ શક્યો; આ લાગણીના આ વિભાવનું આ નવું દર્શન મને પ્રત્યક્ષ જોવાનું મળત તે મેં જોયું. આમ મારું કુટુંબલ અવસર રહી ગયું, અને જેમ જેમ હું 'ઓકસફર્ડ' શુપ મુવમેન્ટ'ની વૃદ્ધિ વિષે સાંભળતો જઈ છું તેમ તેમ મારો આશ્ચર્ય અને કુટુંબલ વધતા જાય છે.

આ પ્રસંગે ડી. સી. લેનિનના,
સુજ્ઞ રોમાનિયા દોષાદિ

હિંદમાં પક્ષભેદો અને ગ્રંથો.

અમે સિવદ્વંદ્વેન્દ્ર પદ્મોદ્યાં પછી થોડા જ મુમયમાં ઇંગ્લંડમાં સામુદાયિક હડતાળ ફાટી નીકળી, મારી લાગણીઓ એ સમાચારથી મારી પેઠે ઉત્તેજિત થઈ, અને સ્વાભાવિક રીતે જ મારી બધી સદાનુભૂતિ હડતાળિયાઓના પક્ષમાં વળી, થોડા દિવસો પછી હડતાળ તૂટી પડી તેથી જાણે મને અંગત ફટકો પડ્યો. કેટલાક મહિના પછી થોડા દિવસને માટે મારે ઇંગ્લંડ જવાનું થયું. ખાણોના મજૂરોની લડત તે વખતે પણ ચાલુ જ હતી અને લંડનમાં રાત્રે અરધું અંધારું જ રહેતું. હું ખાણોના એક પ્રદેશની દેડી મુલાકાત લઈ આવ્યો — ધર્મ્યુઅરું ડરબીશાયરમાં ક્યાંક એ જગ્યા હતી. મેં ત્યાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં બુખમરાથી પિદામણાં લાગતાં અને કરમાયેલાં મુખ જોયાં અને પરિસ્થિતિનું વિશેષ સાચું દર્શન તો હડતાળિયાઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ પર સ્થાનિક એટલે ગામડી અદાલતોમાં ચાલતા મુકદ્દમાઓ પરથી થતું હતું. ખુદ મેનિસ્ટ્રેટો ખાણોના માલિકો અને વ્યવસ્થાપકો હતા, અને કેટલાક કામચલાઉ કરવામાં આવેલા કાનૂનોને આધારે હડતાળિયાઓ ઉપર કેસ ચલાવી નજીવા શુનાઓને માટે તેઓ તેમને સજા કરતા. એક મુકદ્દમા જોઈને મને ખાસ રોષ ચડેલો. કેડમાં બાળકવાળી ત્રણ કે ચાર સ્ત્રીઓને હડતાળ તોડનારા મજૂરોની ઠેકડી કરવાના શુના માટે અદાલત સમક્ષ ખડી કરવામાં આવી હતી. તે યુવાન માતાઓ અને તેમનાં બાળકો દેખીતાં જ દુઃખી અને અર્ધ બૂખ્યાં હતાં; બહુ લંબાવલી લડતથી તેમનાં શરીરો નંખાઈ ગયાં હતાં, બધાં છેક નળગાં પડી ગયાં હતાં અને જાણે તેમના મોંમાંથી રોટલો ખૂંચવી લેનારા બહારથી આવીને કામે ચડેલા લામટાઓ સામે તેમના દિલમાં ઉડેલો રોષ પ્રગળી રહ્યો હતો.

‘વર્ગ-ન્યાય’ (અથવા એક વર્ગને હાથે ચતા બીજા વર્ગના અન્યાય) વિષે મેં ઘણીવાર વાંચ્યું હતું; હિંદમાં તો એ વસ્તુ મામાન્ય થઈ પડી છે. પરંતુ કેણે જાણે કેમ ઇંગ્લંડમાં તેનું આતું હડહડતું હિંદુરણ્ય જોવાની મેં અપેક્ષા રાખી નહોતી. એ જોઈને મારા હૃદયને આપાત પહોંચ્યો, હડતાળિયાઓમાં ફેલાયેલા ભયના વાતાવરણની હકીકત નગરે ચડવાથી પણ મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું. પોલીસ અને બીજા અધિકારીઓએ તેમને ત્રામથી ધૂળવી દીધા હતા, અને મને એમ પણ થયું કે કેટલીક જે વાંધાભરેલી વર્તણૂક સહન ન કરી લેવી જોઈએ તે તેઓ મૂંઝે મોઢે સાંખી લેતા હતા. એ સાચું કે લાંબી લડતને અંતે તે બધા છેક થાકી ગયા હતા, તેમનો જીરસો લગભગ તૂટવાની અણી પર આવી ગયો હતો, અને બીજા મજૂરસંઘોના તેમના સાથીઓ લાંબા સમય પૂર્વે જ તેમને છેલ્લે ઘડિને લડતમાંથી ભાગી નીકળ્યા હતા. પરંતુ તેમ છતાં હિંદના ગરીબ મજૂરની સરખામણીએ તેમની પરિસ્થિતિમાં જમીનઆસમાન જેટલું અંતર હતું, તે વખતે પણ સ્થિતિ આજોના મજૂરો એક સમર્થ સંસ્થા દ્વારા સંગઠિત હતાં, સમસ્ત સ્થિતિ પ્રજ્ઞના, અરે આખી દુનિયાના, મજૂરસંઘોની તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી, તેમની લડતને સારી પેઠે જાહેરાત મળતી હતી, અને બીજાં પણ અનેક સાંધને તેમની પાસે મોજૂદ હતાં. હિંદના કામદાર પાસે આમાંનું કશું નહોતું, અને છતાં એ બન્નેની લયગ્રસ્ત આંખોમાં એક અજબ પ્રકારનું સામ્ય જણાતું હતું.

હિંદમાં તે વરસે મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ત્રિવાર્ષિક ચૂંટણીઓ હતી. મને પોતાને એમાં કશો રસ નહોતો પરંતુ એને અંગેના ઉગ્ર પદ્મભેદો તથા ચર્ચાઓના પડખા મારે કાને ઠેક સ્વદ્ગરલેન્ડ સુધી પહોંચ્યા હતા. મૂળના સ્વરાજ પદ્મ અથવા તે વખતના ધારાસભાઓમાંના મહાસભાના પદ્મનો વિરોધ કરવાને માટે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને લાલા લાજપતરાયે નવો પદ્મ સ્થાપ્યોના સમાચાર મને મળ્યા. આ નવો પદ્મ નેશનલિસ્ટ પાર્ટી (રાષ્ટ્રવાદી પદ્મ) ને નામે ઓળખાયો. જૂના અને નવા પદ્મ વચ્ચે તાત્વિક અથવા સિદ્ધાંતના ભેદ કયા હતા તે હું શોધી ન શક્યો; આજે પણ મને તેની ખબર નથી. સાચે જ

આજકાલના દિંદમાના રાજકીય પક્ષો માત્ર નામનો જ ભેદ ધરાવે છે; એ બધા વચ્ચે ખરેખર તત્ત્વનો કદી શકાય એવો કશો ભેદ હોતો નથી. સ્વરાજ પક્ષે પ્રથમ જ ધારાસભાઓમાં નવું આક્રમણનું તત્ત્વ દાખલ થયું અને તેણે બીજા પક્ષો કરતાં વધારે ઉદ્દામ નીતિનો પુરસ્કાર કર્યો. છતાં એ જાણે ભેદ માત્ર ઓળખતાનો હતો; એકથી બીજા તત્ત્વતઃ ભિન્ન ન હતા.

નવો રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ વિશેષ વિનીત વલણનો પ્રતિનિધિ અને સ્વરાજ પક્ષ કરતાં નરમ નીતિવાળો હતો. વળી હિંદુ મહાસભા સાથે અત્યંત નિકટનો સહકાર જાળવતો હોઈ એ માત્ર હિંદુઓનો પક્ષ હતો. પંડિત માલવીય એના અગ્રણી હોય એ સહેજે સમજી શકાય એવું હતું, કેમકે તેમનું પોતાનું રાજકીય વલણ તેમાં લગભગ પૂર્ણપણે વ્યક્ત થતું હતું. જૂના સંબંધો અને સ્મૃતિઓને કારણે તે મહાસભામાં જોડાયેલા રહ્યા હતા ખરા પણ તેમની અને મધ્યમમાગીઓની વિચારદષ્ટિ એક જ જાતની હતી. મહાસભાની અસહકાર અને સત્તાગ્રહની રીત તેમને બહુ રુચી ન હતી. તેમજ મહાસભાની નીતિ ઘડવામાં તેમનો કશો ફાળો નહોતો. નૂતન મહાસભા હમેશા તેમનું બહુમાન તેમજ સ્વાગત કરતી છતાં માલવીયજીને તેના પ્રત્યે આત્મીયતા નહોતી; તેનો કાર્યક્રમ અમલમાં ચૂકનારી નાની કાર્યવાહક સમિતિના તે સભ્ય પણ નહોતા. એકંદરે અને ખાસ કરીને ધારાસભાઓને અંગેની મહાસભાની આગાઓનો તે અમલ કરતા નહોતા. વળી હિંદુ મહાસભાના તે સૌથી લોકપ્રિય નેતા હોઈ કેમી વિષયોમાં તેમની નીતિ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિથી ભિન્ન હતી. લગભગ સરઆતથી જેની માથે પોતાનો સંબંધ હતો એવી સંસ્થા તરીકે મહાસભા પ્રત્યે તેમને ભાવનાત્મક મમતા હતી, સ્વતંત્રતાની લડત પ્રત્યેનાં તેમનાં ભાવનાનાં એવાણને કારણે પણ કંઈક એ મમતા જળવાઈ રહી હતી કેમકે એ માટે કંઈ પણ અસરકારક કાર્ય કરનારી મહાસભા એકલી જ સંસ્થા હતી એમ તેમણે જોયું. આમ તેમનું હૃદય ધણીવાર અને ખામ કરીને લડતના પ્રસંગોએ મહાસભાની જાવણીમાં રહેતું. પરંતુ તેમની શુદ્ધ બીજી જાવણીઓમાં રહેતી. આને પરિણામે તેમના અંતરમાં અનિવાર્ય

એવો સતત મંત્રામ મચી રહેતો અને પ્રમગોપાત એકી વખતે બે વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનો તેમનો પ્રયત્ન જણાતો. જાહેર જીવનમાં એથી ગૂંચવાડો નીપજતો, પરંતુ રાષ્ટ્રવાદમાં ધણી પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભરેલાં છે. માલવીયજી કેવળ રાષ્ટ્રવાદી જ છે અને મામાજીક અથવા આર્થિક ફેરફારોની સાથે તેમને ઝાઝી લેવાદેવા નથી. સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી તેઓ જૂની રિથતિયુગ્મ સમાજરચનાના પુરસ્કર્તા હતા અને હજીયે છે; હિંદના રાજમહાગામ્યો, તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારો તેમને પોતાના ઉપકારક મિત્ર ગણે છે તે યોગ્ય જ છે. તેમને જે ફેરફાર જોઈએ છે, અને માગે જ જોને માટે તેઓ આવેશપૂર્વક ઝંખે છે, તે માત્ર હિંદ પરનો પરદેશી કાબૂ તદ્દન નીકળી જાય એટલો જ છે. યુવાનીના મમયના તેમના રાજકીય વાચનની અને તેમના ગંજકીય ધડતરની તેમના પગ હજી ભારે અસર છે, અને આ વીસમી સદીની વિશ્વયુદ્ધ પંડીની, તીવ્ર ગતિશીલ અને ક્રાન્તિ-શીલ દુનિયાને તે ટી એચ ગ્રીન અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ તથા ગ્લેડસ્ટન અને મોરલીની ઓમણીમમી સદીની અર્ધ રિથતિશીલ દૃષ્ટિએ તેમજ ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષનાં પ્રાચીન હિંદુ મંસ્કૃતિ અને સમાજશાસ્ત્રની ભૂમિકામાં ગોઠવીને જુએ છે. આ એક ચિત્રવિચિત્ર અને વિરોધાથી ઊભરાતું મિશ્રણ છે, પરંતુ આંતરિક વિરોધાતુ નિરાકરણ કરવાની પોતાની શક્તિ વિષે માલવીયજીને અજબ પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ છે. યુવાનીની શરઆતથી આજ સુધી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે બખબેલી સેવા, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી મહાન સંસ્થા સ્થાપવામાં તેમણે મેળવેલી મહજતા, તેમની પારદર્શક મત્સ્યાદિક્ષી અને ધગથ, તેમનું અસરકારક અને ગંભીર વક્તૃત્વ, તેમનો નમ્ર સ્વભાવ અને મોહન મૂર્તિ એ બધાથી તે હિંદી અને આસ કરીને હિંદુ જનતાને પ્રિય થયા છે, અને તેમની સાથે રાજકારણમાં મતભેદને કાગણે લોકો તેમને અનુસરતા ન હોય તો પણ તેમના તરફ સન્માન અને પ્રીતિ ગણે છે. તેમની લાંબા ઠાળની સેવા અને તેમની વયોવૃદ્ધ અવસ્થાને કારણે તે હિંદી રાજકારણના બીજમપિતામહ જેવા છે; પરંતુ એ બીજમપિતામહ સમયથી થોડા પાછળ પડી ગયેલા દોષ તેમનો આધુનિક દુનિયા

સાથેનો મ પક્ષ છેક જતો ગયેતો છે. તેમની વાણી ધ્યાન ખેંચે છે ખરી, પરંતુ તેમની લાખા હવે મમજતી નથી અને ધણા તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે.

એટલે ગજકારણી નીતિમા તેમના ધોગણથી અતિશય આગળ વધી ગયેલા અને મહામલાની નીતિનું કડક શિસ્તબધ્ધ પાલન માગનારા રંગજ પક્ષમાં માધ્યમીયજી ન લખ્યા એ સ્વાભાવિક હતું. તેમને ગજકારણી અને કોમી બાનતોમા એનાથી કંઈક વધારે નરમ વતણુ જોઈતું હતું અને વર્તનની છટછાટની પણ વિશેષ અપેક્ષા હતી. પોતે જેના મર્યાપક અને અમણી હતા એવા નવા પક્ષમાં તેમને એ વસ્તુઓ મળી ગઈ.

લાલા લાજપતગણનું વલણ પણ કંઈક નરમ તો ખરું જ, અને તેમનો ધરાદો પણ ગજકારણીને કંઈક ડેમી વનણુ આપવાનો ખરો, છતાં આ નવા પક્ષને તે આ માટે વળગ્યા તે મમજવું જગ મુશ્કેલ છે તે વરમના કિનારામાં હું લાલજીને જીતીવામાં મળ્યો હતો અને અમારે થયેલી વાતચીત પગથી મહામલા પક્ષની ઉપર દુમસો કરવાનો તેમનો ધરાદો હોય એવો ખ્યાલ મને નહોતો થયો. આમ કેમ બન્યું એનો હજી પણ હું ખ્યાલ કરી શકતો નથી પરંતુ ચૂંટણીની લડત દરમિયાન તેમણે કરેલા કેટલાક મોઢમ આક્ષેપો પગથી તેમનું મન કંઈ નિશામાં કામ કરતું હતું એ સમજાય છે. મહાસલાના નેતાઓ દિંદ બહારના લોકો માથે કાલાલાવા કરે છે એવો તેમનો આરોપ હતો કાણુવમાં મહાસલાની શાખા કાઢવામાં એવી જ ગમત રમાતી હતી એવો વિશેષ આક્ષેપ પણ મહાસલાના નેતાઓ સામે તેમણે કરેલો. પરંતુ તેમના આક્ષેપો લાખવા આપીને વધારે સ્પષ્ટતાથી અથવા વિગતવાર ગજી કગવાની લેમતે અનેકવાર વિનંતી કગવામાં આવી હતી છતાં લેમણે કદી એવું કયું હોય એમ મને લાગતું નથી.

મને રમણુ છે કે લાલાજીએ કરેલા આક્ષેપો વિશે સિવ્વજરલેડમાં મગર્તા દિંદી વર્તમાનપત્રોમાં મે વાન્યુ ત્યારે હું દિંમૂદ થઈ ગયો હતો. મહામલાના મરી તરીકે મને આપણી સસ્થાના તંત્ર વિષે બધી જ માહિતી હતી, કાણુલની મમિતિને માન્ય કરાવવામાં હું જાતે જ સાધનજૂત થયો હતો. (દેશબંધુ

દાસે એ પ્રશ્નની શરૂઆત કરેલી.) તે વખતે એ આક્ષેપોની વિગતોની મને ખબર નહોતી (અને અત્યારે પણ નથી), છતાં તેમનો સામાન્ય પ્રકાર જોઈને હું કહી શકું છું કે મહાસભાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેમાં કશો જ પાયો નહોતો. આ બાબતમાં લાલાજી કેમ જીંધે રસ્તે દોરવાઈ ગયા તેની મને ખબર નથી. એમણે કદાચ તે સમયે ચાલતી અનેક અફવાઓને માની લીધી હશે, અને મને લાગે છે કે તે વખતે તરતમાં જ તેમણે મોલવી 'ઓબેદુલ્લા સાથે કરેલી વાતચીત પરથી પણ તેમના મન પર કંઈક અસર થઈ હશે. પરંતુ તે વાતચીતમાં કશું જ અસામાન્ય મને લાગ્યું નહોતું. પણ ચૂંટણી ચીજ જ અજબ છે. ચૂંટણી આવી કે કોણ જણે કેમ માણસોં મિળજ ખોઈ બેસે છે, અને સારાસારનો વિવેક ભૂલે છે. જેમ જેમ હું ચૂંટણીઓને વધારે વધારે જોતો જાઉં છું તેમ તેમ મારું આશ્ચર્ય વધતું જ જાય છે અને મારા મનમાં તેમને વિશે લોકશાસનવાદીને જરાયે ન શોભે એવો અણગમો પણ જાગતો જાય છે.

પરંતુ વ્યક્તિઓને બાળુએ રાખીએ તો પણ દેશમાં વધતા જતા કોમી વાતાવરણને લીધે રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ અથવા એવા જ બીજા પક્ષનો ઉગમ થાય એ અનિવાર્ય હતું. એક તરફથી મુસલમાનોને હિંદુ બહુમતીનો ભય હતો; બીજી તરફથી પોતે જોને મુસલમાનોની ગુંડાઈ અથવા દાદાગીરી સમજતા તેની વિરુદ્ધ હિંદુઓનો સખત શેપ હતો. ધણા હિંદુઓને એમ લાગતું કે મુસલમાનોના વલણમાં 'અલો ધર દો ' નું તત્ત્વ ખૂબ હતું, સામા પક્ષ (સરકાર) સાથે બળા જવાની ધમકીથી ડરાવીને ખામ હકો જૂંટવી લેવાનો પ્રયત્ન વધારે પડતો હતો. આ કારણે હિંદુમહાસભા હિંદુઓના રાષ્ટ્રવાદની પ્રતિનિધિ બતી. મુસ્લિમ કોમવાદની સામે ટક્કર ઝીલનાર હિંદુ કોમવાદની પ્રતિનિધિ બતી, અને તેથી તે સંસ્થાને કંઈક મહત્ત્વ મળ્યું. હિંદુ મહાસભાની અધડાણ પ્રવૃત્તિની અસરથી મુસ્લિમ કોમી વલણ વિશેષ ઉત્તેજિત થયું. આમ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની પરંપરાથી દેશના કોમી મિજાજની ગરમીનો પારો જાગ્યે ચડતો જ ગયો. ખરી રીતે આ પ્રશ્ન દેશની એક બહુમંજ્યક કોમ અને એક મોટી અલ્પસંખ્યક કોમ વચ્ચેનો હતો. પરંતુ કંઈક વિચિત્ર

રીતે દેશના કેટલાક ભાગોમાં પરિસ્થિતિ બિચડી જ બની હતી. પંજાબમાં અને સિંધમાં હિંદુઓ તેમજ શીખો લઘુમતીમાં હતા, અને આખા હિંદમાં બહુમત્ત્વેયક હિંદુ કોમથી ઇચ્છાર્થ જવાનો જે ધાક મુમલમાનોને હતો તેવો જ ધાક આ પ્રાન્તિક અસ્પર્શ્યક કોમોને પોતાના પ્રાન્તોમાં હતો. અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો પ્રત્યેક કોમના મધ્યમવર્ગના નોકરીઓ જોળનારાઓને બીજી કોમનો તે જ વર્ગ હાંકી કાઢે એનો ભય હતો; અને અમુક વિશેષ હોતો કબજો કરી બેઠેલા વર્ગોને તે હોકાનાં મૂળ ઉખેડી નાખીએવા ફેરફારો થવાનો ધાક પેસી ગયો હતો.

આ પ્રકારના કોમવાદના ઉગમથી સ્વરાજ પક્ષને નુકસાન થયું. તેના કેટલાક સુસ્થિર સભ્યો ખરી જઈને કોમી સંસ્થાઓમાં બળી ગયા અને હિંદુ સભ્યો રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ તરફ વળી ગયા. હિંદુ મતદારમંડળનું સામર્થ્ય માલવીયજી અને લાલા લાજપત-રાયના એકત્ર થવાથી ખૂબ વધી ગયું, અને કોમી ઝઘડાના કેન્દ્ર સમા પંજાબમાં લાલાજીની લામચગ ભારે હતી. સ્વરાજ પક્ષ અથવા મહાસભા તરફથી ચૂંટણીની લડત લડવાનો બધો બોજો મારા પિતાશ્રીને માથે પડ્યો. એ બોજો હલકો કરવાને ચિત્તરંજન દાસ હવે નહોતા. પિતાશ્રીને કોઈ પણ પ્રકારની લડત લડવામાં રસ આવતો, કંઈ નહિ તો લડતથી તે કદી ભાગતા તો નહોતા જ, અને વિરોધીઓના વધતા જતા બળને લીધે પોતાની બધી ભારે શક્તિ ચૂંટણીની લડતમાં તેમને રેડવી પડી. એ લડતમાં તેમણે આકરા ધા ક્યાં અને આકરા ધા ઝીટ્યા; એકે પક્ષે બીજાને ઝાઝી દયા ન બતાવી કે ન કરવાનું ઠેકાણું રહેવા દીધું. એ ચૂંટણીની પાછળ ધણાં કડવાં સ્મરણોનો લિસોટો રહી ગયો છે.

રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને ઠીક ઠીક સંજ્ઞતા મળી, પરંતુ તેને લીધે વડી ધારાસભાનું રાજનૈતિક પાણી સ્પષ્ટ રીતે બિતરી ગયું. લડતનું કેન્દ્ર ખસીને નરમ વલણ તરફ ગયું. આમ તો સ્વરાજ પક્ષ પોતે જ મહાસભાના નરમ વલણવાળા લોકોનો પક્ષ હતો. વધારે બળ મેળવવાના લોભથી એ પક્ષે ધણા સંકારપદ માણસોને પોતામાં દાખલ થતા દીધા હતા, અને એ કારણે તેનું મૂળ પોતે ઠીક ઠીક બગાડ્યું હતું. રાષ્ટ્રવાદી પક્ષે પણ, બિતરતી કક્ષાએ રહી, એ જ

નીતિ ધારણ કરી, અને તેથી કેટલાયે ખિતાબધારીઓ, મોટા જમીનદારો, ઉદ્યોગપતિઓ અને ખીજા એવાઓનું સેજમેન્ટિયું ટોળું તેના અનુયાયીઓમાં દાખલ થઈ ગયું.

૧૯૨૬ના તે વર્ષના અંતમાં સમસ્ત ભારતવર્ષને ત્રાસની અરેરાટીથી ભરી દેતી એક મહાન કરુણ ઘટનાથી દેશભરમાં શોકની હાવા ફરી વળી. કોમી આવેશથી બ્યાકુળ બની જઈને આપણી પ્રજા કેટલી નીચી ઊતરી ગઈ હતી તે એ ઘટના પરથી સ્પષ્ટ દેખાયું. પથારીવશ હતા તે જ અવસ્થામાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું કોઈ ધર્મમૂઢે ખૂન કર્યું. ગુરખાઓની સંગીનો સામે છાતી ઉઘાડી કરનાર અને તેમની ગોળાઓની સામે ધસનારને માટે કેવું મૃત્યુ ! આ ઘટનાની લગભગ આઠ વર્ષના સમય પૂર્વે દિલ્હીની મહાન જુમ્મા મસ્જિદની વાજ કરવાની જગ્યાએથી હિંદુઓ અને મુસ્લિમોના એક ભવ્ય સમૂહને એકચ અને હિંદની મુક્તિનો પેગામ એ આર્થસમાજ નેતાએ સંભળાવ્યો હતો. જ્યારે મસ્જિદની અંદર તે ભવ્ય મેદનીએ તેનું ‘હિંદુમુમ્તઝમાનકી જય’ ની ઘોષણાઓથી અભિવાદન કર્યું હતું ત્યારે બહાર રસ્તાઓ પર ઊમેલી મેદનીએ એ ઘોષણા પર પોતાના રક્ત ભેળવીને મહોર કરી હતી. અને હવે તે જ નેતા પોતાના એક દેશબંધુને હાથે મરણને શરણ થઈને પડ્યા ! બેશક ખૂન તો તેણે એવા ખ્યાલથી કરેલું કે હું કાર્મિક પુણ્યકાર્ય કરું છું; અને તેથી હું જન્મતમાં જઈશ.

નરી જવાંમદી ઉપર અને સારા કામને માટે બહેને મરણની બેટ કરવી પડે તો તે કરવાની હિંમત ઉપર હંમેશાં હું આશંક છું. ધણા મારી જેમ આવી રીતે આશંક હશે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદમાં એ પ્રકારની નિર્ભયતા હેરત પમાડે એવી હતી. મન્યાસીના લગવા વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત ઊંચી અને ભવ્ય, વૃદ્ધ અવસ્થા છતાં તદ્દન સીધી અને ટટાર તેમની મૂર્તિ, ચમકતી આંખો, ખીજાઓની નયજાઈ જોઈને કોઈકવાર રોષ અથવા ચીડની ઝલકવાળી તેમની મુદ્રા — એ તાદશ ચિત્ર મારી આંખ આગળ ખડું છે અને કેટલીયેવાર તે ફરીફરીને મારી મમૃતિમાં જીંઘા કરે છે.

અસેલ્સમાં પીડિતોનું સંમેલન

૧૯૨૬ના વર્ષના અંતમાં મારે બર્લિન જવાનું થયું. ત્યાં મને અસેલ્સમાં મળનારી પીડિત પ્રજાઓની પરિપદ વિશે જાણ થઈ. આવી પરિપદ ભરવાની કલ્પનાથી હું આકર્ષાયો અને હિંદ પત્ર લખીને મેં એવું સૂચન કર્યું કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ અસેલ્સની પરિપદમાં ત્રિધિપુરઃસર ભાગ લેવો. મારી સૂચના માન્ય થઈ અને એ હેતુને માટે હિંદી મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે મારી નિમણૂક થઈ.

અસેલ્સની પરિપદ ૧૯૨૭ના ફેબ્રુઆરીના આરંભમાં મળી. આવી પરિપદની મૂળ કલ્પના કોણે કરેલી તેની મને માહિતી નથી. બર્લિન તે સમયે પરદેશમાંથી હઠપાર થયેલા અને ઉદ્દામ વિચારવાળા લોકોને આકર્ષતું એક કેન્દ્ર હતું; એ બાબતમાં તે લગભગ પેરિસની બરોબરીએ પહોંચી ગયું હતું. ત્યાં સામ્યવાદીઓ પણ સારી સંખ્યામાં હતા. પીડિત પ્રજાઓ વચ્ચે માહિમાદિ અને તેમના તથા મજૂર હિલચાલના ઉદ્દામપક્ષની વચ્ચે કંઈક સામાન્ય કાર્યક્રમના ખ્યાલો તે સમયે વાતાવરણમાં સારી પેઠે ફેલાયેલા હતા. એવી ભાવના બળવત્તર થતી જતી હતી કે મુક્તિની લડત સામ્રાજ્યવાદનામે ઝોળખાતી થયેલી વસ્તુની સામેની સર્વેની સામાન્ય લડત છે, અને તેથી ભેગી મંત્રણા અને બની શકે ત્યાં ભેગા રહીને કાર્ય કરવું ઇષ્ટ છે. સંસ્થાનો ધરાવતાં રાજ્યો — એટલે કે ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સઃ ઇટલી વગેરે સ્વાભાવિક જ આવો કોઈ પણ પ્રયાસ થાય તેની વિરુદ્ધ હતાં; પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મની પાસે સંસ્થાનો રહ્યા નહોતાં અને ખીન્ન રાજ્યોનાં સંસ્થાનોમાં તેમજ તેમને આધીન પ્રદેશોમાં મુક્તિની ચળવળનો વિકાસ થાય તે પ્રત્યે જર્મન સરકાર સદાનુશ્રૂતિભરી તટસ્થતાથી જોતી હતી. બર્લિન, પરદેશોમાંના ઉદ્દામ અને અસંતુષ્ટ તત્ત્વોને આકર્ષતું કેન્દ્ર

બન્યું તેનું આ પણ એક કારણ હતું. આવી રીતે બલિનમાં ભેગા થયેલા લોકોમાં ચીનના કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષની હિદામ શાખાના ચીનાઓ સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાન અને પ્રમુખ હતા. આ કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષનો પ્રભાવ તે સમયે આખા ચીન પર ફરી વળ્યો હતો, અને તેના અદ્યમ્ય પૂર આગળ ચીનનાં જૂનાં જાગીરદારી તત્ત્વો કંકડી પડતાં હોય એમ લાગતું હતું. આ નવીન ઘટનાથી સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો પણ પોતાની હુમલા કરવાની અને કમદાદી આપવાની ટેવ ભૂલી ગયાં. સામાન્ય ભાસ એવો થવા લાગ્યો કે ચીનની એકતા અને યુક્તિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ હવે ઝાઝો સમય ફેલી શકાય એમ નથી. આટલી સિદ્ધિથી કુઓ-મીન-ટાંગને પોતાના વિજયનો કંઈક ઉન્માદ ઊપજ્યો હતો પરંતુ પોતાના માર્ગમાં રહેલી અડચણોનો ખ્યાલ હોવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચારથી પોતાની સ્થિતિ વધારે બળવાન કરવાની તેની અભિલાષા હતી. એવો પણ સંભવ છે કે આ પ્રકારના પ્રચારનો આગ્રહ કુઓ-મીન-ટાંગનું આખું મંડળ નહિ રાખતું હોય. પણ પરદેશી સામ્યવાદીઓ અને અર્ધ સામ્યવાદીઓ સાથે સહકાર કરનારા કુઓ-મીન-ટાંગના હિદામ સભ્યો એ આગ્રહ રાખનારા હતા. આમ કરવામાં તેમનો હેતુ પરરાષ્ટ્રોમાં ચીની રાષ્ટ્રની સ્થિતિ અને પોતાની સંસ્થાના અનુયાયીઓમાં પોતાની સ્થિતિ બળવાન બનાવવાનો હતો. કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષ હજી માહોમાંહે હરીફાર્થ કરનારા અને ઉગ્ર વિરોધ કરનારા એક કે અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયો નહોતો, અને ઉપરથી તે બધાને તે એક સંગઠિત અને સંપથી લડત ચલાવનાર મંડળ લાગતું હતું.

આમ કુઓ-મીન-ટાંગના યુરોપી પ્રતિનિધિઓએ પીડિત પ્રાંતોની પરિપક્ષના ખ્યાલને વધાવી લીધો; કદાચ બીજા કેટલાક લોકો માથે મળીને તેમણે જ એ વિચારની શરૂઆત કરી હોય એમ પણ બન્યું હોય. કેટલાક સામ્યવાદીઓ અને તેમની વિચારસરણી મુધી લગબગ પહોંચી ગયેલા બીજા કેટલાક લોકો આ યોજનાના આરંભથી જ તેના સમર્થનમાં હતા, પરંતુ એકંદરે સામ્યવાદી તત્ત્વ પાછળ રહીને કામ કરતું હતું. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોના આર્થિક શોષણયુક્ત સામ્રાજ્યવાદથી

ચિંતાયલા લેટિન* અમેરિકાના રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સક્રિય અનુમોદન અને સહાય મળ્યાં. રાજ્યસ્વરૂપામાં મૂળગત ફેરફારો કરવાની નીતિ સ્વીકારનારું અને તેવી જ વિચારસરણી ધરાવતા પ્રમુખવાળું મેક્સિકો પણ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની સામે ધડાળા લેટિન* અમેરિકાના રાજ્યોના સમૂહની અગેવાની લેવાને તત્પર હતું; અને તેથી મેક્સિકોએ બ્રેસેલ્સની પરિષદ વિશે ખૂબ રસ બતાવ્યો. વિધિપુરઃસર તે મેક્સિકોની સરકાર પરિષદમાં ભાગ લઈ શકે એમ નહોતું, પરંતુ તત્કાલ નિરીક્ષક તરીકે હાજર રહેવાને ચેતાના એક રાજનીતિદુશળ આગેવાન અધિકારીને તેણે મોકલી આપ્યો હતો.

જવા, ઇન્ડો-આફ્રિકા (હિન્દી ચીન), પેલેસ્ટાઈન, સીરિયા, ઇજિપ્ત, ઉત્તર આફ્રિકાના આરબો અને આફ્રિકાના સીદીઓની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ બ્રેસેલ્સમાં હાજર રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત મજૂર હિલ્લચાલની ઉદ્દામ શાખાનાં અનેક મંડળોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ હતું, અને એક પેઢીથી યુરોપની મજૂર લડતોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેનારા કેટલાક પ્રસિદ્ધ યુરોપી પણ હાજર હતા. સામ્યવાદીઓએ પણ પરિષદમાં હાજર રહી તેની કાર્યવાહીમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હતો; પરંતુ તે બધા સામ્યવાદીઓ તરીકે નહિ પરંતુ મજૂરસંઘો અથવા એ જ જાતનાં બીજાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે હાજર થયા હતા.

પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ન્યોર્મ લેન્સબરીની વરણી થઈ અને તેણે અસરકારક ભાષણ કર્યું. ન્યોર્મ લેન્સબરી જેવાને પરિષદનું પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું એ જ વાત એટલું સિદ્ધ કરવાને બસ હતી કે એ પરિષદ કેવળ એક તોફાની ટોળું ન હતી, કે સામ્યવાદનું એક પૂછકું ન હતી. પરંતુ એટલું તો

* લેટિન અમેરિકાના એટલે મેક્સિકો, બ્રાઝીલ, બોલીવિયા વગેરે અમેરિકાના પ્રદેશો — ન્યાં લેટિન ભાષામાંથી નીકળેલી ભાષા બોલનારા લોકો યુરોપમાંથી જઈને વસેલા છે, દા. ત. ફ્રેંચ, ઇટલિયન, સ્પેનિશ, પોર્ટુગીઝ લોકો. — ભા. ક.

નિઃશંક કહી શકાય કે એ સંમેલનનું સામ્યવાદીઓ તરફ મૈત્રીનું વલણ હતું અને કેટલીક બાબતોમાં તેમની સાથે એકમત ન હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે સામાન્ય કાર્યક્રમને માટે અનેક મુદ્દાઓ દેખાતા હતા.

આ પરિપક્વા ઠરાવથી રચાયેલા કાવમી મંડળ — સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ — ના પ્રમુખ થવાનું મિ. લેન્સજરીએ સ્વીકાર્યું. પરંતુ પોતાના અવિચારી નિર્ણય માટે તેને થોડા જ વખત પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો. અથવા એમ પણ બન્યું હોય કે બ્રિટિશ મળૂરપક્ષના તેના આથીઓએ એ કાર્યને નાપસંદ કયું હોય. બ્રિટિશ મળૂરપક્ષ તે વખતે પાર્લમેન્ટમાંના વિરોધ પક્ષને રથાને હતો અને થોડા જ સમયમાં તેમાંથી વિકાસ પામીને બ્રિટિશ સરકારપક્ષને રથાને ખિરાજવાનો હતો; એટલે બવિખ્યને એક બ્રિટિશ પ્રધાન આવું જોખમકારક અને કાન્તિકારી રાજકારણ કેમ ડહોળી શકે? એટલે મિ. લેન્સજરીએ બીજા કામકાજના બારે દલાણનું કારણ બતાવી પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું; પાછળથી તેણે સંઘના સભ્ય તરીકેનું પણ રાજીનામું આપ્યું. બેથી ત્રણ માસ પૂર્વે જ જેના બાપણ પ્રત્યે મને આદર થયો હતો તે જ વ્યક્તિમાં આવો એકાએક ફેરફાર થયેલો જોઈને મને ખૂબ આઘાત થયો.

તેમ છતાં સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘના મુરબ્બીઓમાં ધણા પ્રસિદ્ધ પુરુષો હતા. તે પૈકી એક તો આઈનસ્ટાઈન^૧, શ્રીમતી સુન-યત-સેન^૨, અને રોમે રોલાં^૩ પણ હતા. ધણા માસ પછી આઈનસ્ટાઈને રાજીનામું આપ્યું, કેમકે પેસ્ટરટાઈનમાંના આરબ અને યહૂદી લોકોની તકરારોમાં સંઘની આરબોની તરફેણ કરવાની નીતિ સાથે તે સંમત ન થઈ શક્યા.

૧. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વૈજ્ઞાનિક; જે યહૂદી હોઈ આજે અમેરિકામાં રહેવટો લોગવે છે.

૨. સ્વતંત્ર ચીનના પ્રથમ પ્રમુખનાં વિધવા પત્ની.

૩. સુપ્રસિદ્ધ સામ્રાજ્યવાદવિરોધી ફ્રેંચ સાક્ષર. — જા. ૬.

અસેક્સ પરિપદ અને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘની સમિતિની જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે મળેલી સમાજોર્માથી સંસ્થાનાના તેમજ પરાધીન દેશોના પ્રશ્નો સમજવામાં મને ખૂબ મદદ થઈ. તે ઉપરથી જ પશ્ચિમની મજૂરદુનિયામાંના આંતરકલ્પોમાં ઉઠે ઊતરવાની દૃષ્ટિ પણ મને મળી. એ કલ્પોની મને કંઈક માહિતી તો હતી જ; એ વિશે મારા વાંચવામાં પણ આવેલું, પરંતુ મારા જ્ઞાનમાં વાસ્તવિક સંપર્કની ઊણપ હતી, અને મારે વ્યક્તિગત સંપર્ક સમૂળનો નહોતો. પરિપદ પછી એ વ્યક્તિગત સંપર્ક હું સાધી શક્યો અને કેટલીક વખત આ આંતરકલ્પોનું દર્શન કરાવતા પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં મારે ભાગ લેવો પડ્યો. બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ અને ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ પૈકી મારી સહાનુભૂતિ ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘને માટે હતી. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને ત્યાર પછીની બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘની કાર્યવાહીથી મને તેના પ્રત્યે ભારે અરુચિ પેદા થઈ હતી, અને તેના એક પ્રમુખ આધારસ્તંભ (એટલે કે બ્રિટિશ મજૂરપક્ષ)ની નીતિરીતિનો અમને હિંદમાં ઠીક ઠીક અંગત અનુભવ પણ હતો. એટલે અનિવાર્ય રીતે મારી ભાવના સામ્યવાદ તરફ થઈ કેમકે તેના બીજા ગમે તે દોષો હોય તો પણ તેમાં હંલ નહોતો અને સામ્રાજ્યવાદ નહોતો. મારું સામ્યવાદ તરફનું અનુસરણ આમ તેના સિદ્ધાન્તોને અનુલક્ષીને નહોતું. કેમકે તે સિદ્ધાન્તોની ખારીકો અથવા તેના સક્ષમ મુદ્દાઓનું મને ઝાંઝું

*આખા યુરોપના શ્રમજીવીઓના યથેચ્છા સંઘનાં આ નામો છે. પ્રથમ સંઘ (માર્ક્સે સ્થાપેલો) તો નામનો જ હતો. બીજો સંઘ ૧૮૮૯ માં સ્થપાયો, તે બજવાન કરાવો કરતો, પણ કરાવોના અમલ ભાગ્યે જ ચલા. મૂડીવાદી રાજ્યોના તરફથી તેમના રાજ્યવર્તમાં તેમજ લડાઈમાં કદી ભાગ ન લેવાના તેના કરાવ ૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વયુદ્ધમાં કચાંચ ભડી ગયા. એટલે ૧૯૧૯માં બોલ્શેવિક લોકોએ ત્રીજો આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘની કાર્યપ્રણાલી ક્રાંતિકારક છે, અને એના હેતુઓમાં જગતમાં મૂડીવાદનું નિક-લન અને શ્રમજીવીઓની સરમુખત્યારી સ્થાપવાના હેતુઓ મુખ્ય છે. બીજા સંઘો ગ્યારે સુધારક મનાતા ત્યારે આ ત્રીજો એ ક્રાંતિકારક મનાય છે.

જ્ઞાન નહોતું, તે સમયે તો મામ્યવાદના બાહ્ય સ્વરૂપ પૂરતો જ મારો તેની માથેનો પરિચય હતો. આ બાહ્ય સ્વરૂપથી અને રશિયામાં ચર્તા જળવરદસ્ત પગિવતનોથી હું તેના તરફ આકર્ષાયો. પરંતુ સામ્યવાદીઓનું આપખુદ વર્તન, તેમની ઝંઘડો વહોરવાની અને કંઈક અંશે અશિષ્ટ રીતિઓ અને તેમની સાથે અસમત થનાર મૌની નિદા કરવાની તેમની ટેવ એ બધાથી મને ધણીવાર ચીડ ચડતી. મારું આ વનણ મામ્યવાદીઓને તો બેશક તેમનો શબ્દ વાપરું તો મારી 'બૂઝવા' (મધ્યમવર્ગીય) કેળવણી અને ધડનરતું પરિણામ લાગ્યું હશે.

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘની અમારી સમિતિઓની સલાઓમાં દલીલોની નાની નાની બાબતોમાં હું ધણુ ખરું અંગ્રેજ-અમેરિકન મળ્યોને પક્ષે રહેતો એ વિચિત્ર વાત કંઈક નોંધવા જેવી છે. કંઈ નહિ તો કાર્યની પદ્ધતિની બાબતમાં અમારા વલણમાં એક પ્રકારનું મામ્ય જણાતું ટાહેવા જેવા લાગતા, આડખરી, અને મોટા જહોરનામાં જેવા ઠરાવો સામે અમે વાધો ઉઠાવતા. અમારી રુચિ કંઈક વધારે માદા અને ટૂંકા ઠરાવોની પદ્ધતિ પ્રત્યે હતી, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સિવાયના બીજા યુરોપિયન લોકોની પાપરા એથી ભિન્ન હતી. તે ઉપરાંત સમિતિમાંના મામ્યવાદી અને બિનમામ્યવાદી તરવો વચ્ચે પણ વાગવાર મતભેદ ઊઠતો. ધણુ ખરું અમે સમાધાન કરવામાં મમત થતા પાછળથી અમે બધા સૌ મૌને વતન પાછા ફર્યા એટલે ત્યાં પછીની સમિતિની સલાઓમાં હાજર નહોતા રહી શક્યા.

મામ્રાજ્યવાદી રાજ્યોની માર્શ્યાનિક કચેરીઓ અને પરદેશ-ખાતાની કચેરીઓ અસેસ પગિવદને કંઈક મલરાટથી જોતી. બ્રિટિશ પરદેશ ખાતાના પ્રસિદ્ધ રેખક 'અગૂરે' પોતાના એક પુસ્તકમાં એ પરિવદનો કંઈક ચમકાવે એવો ક્યાક ક્યાક ઠેકડી કગનારો હેવાલ આપ્યો છે. ખુદ પરિવદમાં અનેક આંતરગાંધીય જનસૂચો હાજર રહ્યા હોય એવાં મલવ છે, અરે પગિવદના પ્રતિનિધિઓમાંથી પણ અનેક જનસૂચી ખાતાઓના પગિવદના પ્રતિનિધિઓ હશે. આનું મને એક રમૂજી ઉદાહરણ જોવાને મળેલું. પેગિમમાં ગ્રેના મારા એક અમેરિકન મિત્રની ફ્રેચ જનસૂચી

ખાતાના એક ફેંચ નાગરીકે મુલાકાત લીધી. ક્રેટલીક ખાખતોની તપાસ કરવાને માટે લેવાયેલી આ એક તદ્દન મિત્રતાભરેલી મુલાકાત હતી. તપાસ પૂરી થયા પછી પેલા ફેંચે મારા અમેરિકન મિત્રને કહ્યું કે આપણે પહેલાં મળ્યા છીએ એટલે તમે મને ઓળખી તો શક્યા હશે જ. અમેરિકન મિત્રે ખૂબ તાકીતાકીતે જોયું પરંતુ તેઓ ક્યાં અને ક્યારે મળેલા તે કંઈ તે યાદ ન કરી શક્યો. એટલે તે ફેંચ જામ્સે તેને જણાવ્યું કે આપણે બંને બ્રસેલ્સ પરિષદમાં મળેલા. હું ત્યાં મારું મોં, હાથપગ વગેરે બધું કાળું રંગીને હજસી પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહ્યો હતો!

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘની સમિતિની એક સભા કોલનમાં મળેલી અને મેં તેમાં હાજરી આપી હતી. સમિતિની સભા પૂરી થયા પછી સાકો-વૅગ્ટી* વિષેની એક સભામાં હાજર રહેવાને કુસેલડોર્ફ નામના એક પાસેના સ્થળે જવાનું અમને નિમંત્રણ મળ્યું. ત્યાં ધણાખરા લોકોના પાસપોર્ટો તેમની પાસે જ હતા પણ મારો પાસપોર્ટ હું કોલનમાં મારી હોટેલમાં જ મૂકી આવ્યો હતો અને અમે કુસેલડોર્ફ થોડા કલાકને માટે જ ગયેલા. પણ મને એટલા ખાતર પોલીસઓકીએ લઈ ગયા. સારે નસીબે આ વિટંબણામાં ભાગ ભરવાને મારી સાથે એક અંગ્રેજ અને તેની પત્ની મારા સાથી થયાં હતાં. તેમણે પણ તેમના પાસપોર્ટ કોલનમાં રહેવા દીધા હતા. અમને ત્યાં એકાદ કલાક રોકી ધણુંખરું તે દરમિયાન ટેલિફોનથી તપાસ કરીને પોલીસના વડાએ ઊઠી દેવાની મહેરબાની કરી.

પાછળનાં વર્ષોમાં સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ સામ્યવાદ તરફ વિશેષ વળી ગયો, પરંતુ મને જે માહિતી છે તે પરથી હું કહી શકું કે તેની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ અને લક્ષણ તેણે કદી ઊઠી દીધાં નથી. હું માત્ર પત્રવહેવાર દ્વારા તેની સાથે જરા દૂરનો સંપર્ક જ રાખી શક્યો. ૧૯૩૧માં, સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે થયેલી

* જે ઈટલિયન મન્દૂર કાર્યકર્તાઓ જેમને અમેરિકન સરકારે ખોટા કેસ કરીને ફાંસીની સજા ફરમાવેલી. આખી મન્દૂર દુનિયામાં આ ઘટનાથી ભારે ખળભળાટ થયેલો. — લા. ઠ.

દિલ્લીની સધિમાં મે જે ભાગ લીધેલો તેને કારણે સઘ માગ પર ખૂબ રોષે ભરાયો અને તેણે મને સપૂર્ણ વિધિપુર સર ન્યાતમદાગ કરાવી મારી સાથેનો વહેવાગ છેક બંધ કરી દીધો — અથવા વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં વર્ણન કરું તો કઈક ઠરાવ કરીને મને સંઘમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સઘને આવું પગલું લેવાને અને મારા પર ગુસ્સે થવાને ઠીક ઠીક કારણ મળ્યું હતું, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિનો ખુલાસો કરવાની એકાદ પણ તક મને આપવામાં આવી હોત તો કઈ ખોટું નહોતું.

૧૬૨૭ના ઉનાળામાં માગ પિતાશ્રી યુરોપ આવ્યા હું તેમને વેનિસમાં મળ્યો અને તે પછીના થોડા માસ દરમ્યાન અમે ઘણી વખત સાથે રહ્યા. નવેમ્બર માસમાં, સોવિયેટ સરકારના દશમાં જન્મતી ઉત્સવને પ્રસંગે અમે બધા એટલે હું, પિતાશ્રી, મારી પત્ની અને મારી નાની બેન, મોસ્કોની ટૂંકી મુનાકાત લઈ આવ્યાં એ મુનાકાત ખૂબ જ ટૂંકી હતી, મોસ્કોમાં અમે માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ રહ્યા હોઈશું, જવાનું પણ છેડ છેડેથી ધડીએ નક્કી કરેલું પરંતુ અમે ગયા એથી અમને બહુ જ આનંદ થયો, કારણ એટલી ઝાખી પણ મેગવરા જેવી હતી. એટલી ઝાખીથી નૂતન રશિયા વિષે અમને બહુ જાણવાનું ન મળ્યું, મળી શકે એમ પણ નહોતું, પરંતુ અમારા વાચનને માટે જે સમજની ભૂમિકા આવશ્યક હતી તે તો જરૂર મળી રહી મારા પિતાશ્રીને તો આવા સોવિયેટ અને સમૂહવાદી ખ્યાલો તદ્દન નવા જ હતા તેમનું આખું ધડતર કાયદાસાસ્ત્રીનું અને બંધારણવાદીનું હતું, એ ધડતરના ચોક્કસમાંથી બહાર નીકળવું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું પરંતુ મોસ્કોમાં તેમણે જે જોયું તેનાથી તેમના મન પર ચોક્કસ પ્રભાવ છાપ પડી હતી.

સાંઘમન કમિશન વિશેની પ્રથમ બહેરાત યઈ ત્યારે અમે મોસ્કોમાં હતા ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને સર જોન સાંઘમનના સાચા પિતાશ્રીને પ્રિવી કાઉન્સિલ સમક્ષ એક અપીલને માટ ઊભા રહેવાનું હતું આ અપીલ એક જૂના જમીનદારી મુકદ્દમાને અંગે હતી એ મુકદ્દમાની શરૂઆતમાં ઘણા

વર્ષો પૂર્વે હું પણ કોર્ટમાં વકીલ તરીકે જોબો રહેલો. મને તે મુકદ્દમામાં એથી વિશેષ કશો ખીજો રસ નહોતો પરંતુ સર જોન સાઈમનની સૂચનાથી એક પ્રમંત્રે મસજીતને માટે મારે તેની કચેરીમાં પિતાશ્રીની સાથે જવાનું થયેલું.

આમ ૧૯૨૭નો અંત પાસે આવી પહોંચ્યો. અમારું યુરોપમાં રહેવાનું વધારે પડતું લંબાયું હતું. પિતાશ્રીનું યુરોપ આવવાનું ન થયું હોત તો અમે વતન વહેલાં પાછાં ફર્યા હોત. પાછા ફરતાં યુરોપના અગ્નિખૂણાના વિભાગમાં, તુર્કસ્તાનમાં અને હજિઝમાં થોડો સમય ગાળવાનો અમારો હંસાદો હતો. પરંતુ હવે તે માટે સમય રહ્યો નહોતો, અને નાતાલમાં મદ્રાસમાં મળનારા મહાસભાના અધિવેશનમાં વખતસર પહોંચી જવાની મને અધીરાઈ હતી. એટલે હું, મારી પત્ની, મારી બહેન અને મારી પુત્રી ડિસેમ્બરમાં માર્સેલ્સથી કોલંબો જવાને આગળોટ 'પર ચડ્યાં. પિતાશ્રી યુરોપમાં ત્યાર પછી જીજી ત્રણ માસને માટે રોકાયા.

હિંદ આવીને, પાછા રાજકારણમાં

યુરોપથી હું મગસ માનસિક અને શારીરિક તણિયત મેળવીને પાછો ફર્યો. મારી પત્નીની પ્રકૃતિ હજી તદ્દન સુધરી નહોતી પરંતુ પહેલાંના કરતાં તેમાં ઘણો સુધારો થયેલો હોવાથી તે વિષેની મારી ચિંતામાંથી હું મુક્ત થયો હતો. હું સંપૂર્ણ શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ અનુભવતો હતો તેમજ પૂર્વે વારંવાર મંથન અને નિષ્ફળતાની જે ભાવનાથી મારું હૃદય બાકુળ થતું તે હવે તરતને માટે 'તો અદસ્ય થઈ' હતી. મારી દૃષ્ટિનો વિસ્તાર વધ્યો હોઈ રાષ્ટ્રવાદનો ધર્મ અને યોજ્જમપણે અપૂર્ણ અને સંકુચિત લાગવા માંડ્યો. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ સ્વગજ આવશ્યક તો ખરાં જ પરંતુ તે યોગ્ય દિશા તરફના પ્રસ્થાન તરીકે જ; પરંતુ મામાજિક મુક્તિ અને સમાજની તેમજ રાજ્યસંસ્થાની મમાજવાદને અનુસરતી રચના વિના વ્યક્તિનો અથવા દેશનો વિકાસ શક્ય નથી, એવી મારી ભાવના થઈ હતી. દુનિયાનું રાજકારણ અને તેની પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહોની મારી સમજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ હતી અને સતત પરિવર્તનશીલ જગત પરની મારી શુદ્ધિની પકડ વધારે દૃઢ બની હતી. પ્રચલિત ગજકારણ અને ઇતિહાસ જ નહિ પરંતુ બીજા, મસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનના મને રમ આપતા વિષયોનું મારું વાચન પણ ઘણું વધ્યું હતું. યુરોપ અને અમેરિકામાં ચર્તા રાજકીય, આર્થિક અને મસ્કૃતિનાં વિશાળ પરિવર્તનોનો અભ્યાસ મને આકર્ષક થઈ પડ્યો. કેટલીક અણુગમે ઉત્પન્ન કરે એવી તેની બાબુઓ હોવા છતાં સોવિયેટ રશિયાએ મને પુષ્કળ આકર્ષ્યો અને જગત સમક્ષ એ આદાનો એક મંદેશ રજૂ કરે છે એમ પણ મને લાગ્યું. વીમગી સદીના બીજા દશકનાં વચગાળાનાં વર્ષોમાં યુરોપ એક રીતે ઠરીકામ થવાના પ્રયામે કરતું હતું; પાછળથી આવેલી આર્થિક મંદીનો પડખો હજી તેના ઉપર

પડ્યો નહોતો. પરંતુ હું એવી દૃઢ માન્યતા લઈને પાછો ફર્યો કે આ પ્રયાસો માત્ર ઉપર ઉપરના જ છે અને નજદીકના ભવિષ્યમાં જ સુરોપના તેમજ જગતના ભાવીમાં મોટા મોટા રફેટ અને ભારે પરિવર્તનો નિર્માણ થયેલાં છે.

આ ભવિષ્યની જગદ્વ્યાપી ઘટનાઓ માટે આપણા દૃષ્ટને ફેળવવો તેમજ તૈયાર કરવો — બની શકે તેટલે અંશે તેમને માટે તૈયાર થઈ રહેવું એ તરતનું પ્રથમ કાર્ય છે એમ મને થયું. આ તૈયારી બેશક ધણે અંશે વિશિષ્ટ વિચારસરણી ફેળવવાને અંગે જ હોઈ શકે. સૌથી પ્રથમ તો રાજકીય પૂર્ણસ્વરાજ્યના ધ્યેય વિશે ઠાઈ પણ જાતની શંકા ન રહેવી જોઈએ. એ ધ્યેય સાંરથાનિક દરજ્જા (ડેમિનિયન સ્ટેટસ) ના સ્વરાજની મોઢમ અને ભ્રમજનક વાતોથી સમગ્રું લિન્ન છે એ સ્પષ્ટપણે સમજાવું જોઈએ. ત્યાર પછી રહ્યું સામાજિક પુનર્ઘટનાનું ધ્યેય. તરતમા મહામહા એ દિશામાં બહુ આગળ વધે એવી અપેક્ષા વધારે પડતી છે એમ મને લાગ્યું. મહાસભા કેવળ રાજકીય અને ગૃહવાદી સંસ્થા હોઈ બીજી દિશાઓમાં વિચાર કરવાનો તેને અનુભવ નહોતો. પરંતુ આ દિશામાં પણ કંઈક પ્રારબ્ધ તો કરી શકાય એમ હતું. મહાસભાની બહાર મજૂરમણોમાં અને સુવકોમાં સામાજિક પુનર્ઘટનાની વિચારસરણીને ઠીક ઠીક ગતિ આપી શકાય એવી સ્થિતિ હતી. આ હેતુથી મહાસભાના ઠાઈ પણ અધિકારના સ્થાનથી અલગ રહેવાનો મેં ઇરાદો રાખ્યો હતો. એ ઉપરાંત દૂરનાં ગામડાંઓમાં જઈને તેમની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને માટે થોડાક માસ ગાળવાનો પણ કંઈક ઝાખો ખ્યાલ મેં કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ ‘મન મનકી હિ માહી રહી’ અને એક પછી એક બનતા બતાવો મને ફરી પાછા મહાસભાના રાજકીયતા વમળમાં ખેંચી ગયા.

મદ્રાસ પહોંચતાંની સાથે જ હું એ વમળમાં ખેંચાયો. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ ઠરાવો — પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, ભાવી સુદનો ભય, સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ સાથેનો સંબંધ વગેરે વિષે અનેક ઠરાવો — નો નાનો સરખો એક ભારો મેં રજૂ કર્યો. એમાંના લગભગ બધા જ ઠરાવોનો સ્વીકાર કરીને

સમિતિએ તેમને પોતાના વિધિપુરઃસરના કરાવો બનાવ્યા. મહાસભાના બહાર અધિવેશન સમક્ષ એ બધા મારે જ રજૂ કરવા પડ્યા, અને મને આશ્ચર્ય એ થયું કે તે બધાનો લગભગ એકમતે સ્વીકાર થયો. મ'પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના કરાવનું તો ખુદ શ્રીમતી બેસન્ટે સમર્થન કર્યું. આમ ચારે તરફથી મળતા સમર્થનથી મને સંતોષ બીજા એ સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ મને વસવસો રહ્યા કરતો હતો કે કાં તો આ કરાવોનો મારો જે અર્થ છે તે સમજાયો નથી અથવા લોકોએ તેના શબ્દોનો પોતાને અનુદૂળ અર્થ કરી લીધો છે. મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી તરત જ મ'પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના કરાવના અર્થ વિશે બિંમલ થયેલા બિંમલો ઉપરથી એ પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ થઈ.

મહાસભા સમક્ષ મામાન્ય રીતે રજૂ થતા કરાવો કરતાં મારા કરાવો કંઈક ભિન્ન પ્રકારના હતા; તે બધામાં એક નવીન દૃષ્ટિ સમાયેલી હતી. ઘણા મહાસભાવાદીઓને એ કરાવો બેરોક પસંદ પડ્યા. બીજા કેટલાકને તેમના પ્રત્યે કંઈક મોઢમ અણગમો થયું થયો પરંતુ એ અણગમો એટલો બધો નહોતો કે તેમને વિરોધ કરવાને પ્રેરે. આ કરાવોને નાપસંદ કરનારા વર્ગોનો કંઈક એવો ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે એ કરાવો માત્ર તત્ત્વચર્ચા પૂરતા જ છે અને એમનો નિકાલ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે તેમને માન્ય રાખી લઈને વધારે ઉપયોગી બનાવવામાં પડી જવું. આમ પાછળથી એક બે વર્ષ પછી મહાસભાની જે એક જીવંત અને અદ્યત્ત પ્રેરણા પૂર્ણ સ્વરાજના કરાવથી વ્યક્ત થઈ તે આ સમયે એ કરાવમાં સમાર્પિત નહોતી; મહાસભા તો એ કરાવથી માત્ર એક વિસ્તૃત અને વધતી જતી ભાવના જ વ્યક્ત થઈ.

ગાંધીજી મહાસભા આવ્યા હતા અને મહાસભાની ખુદ્દી બેઠકમાં હાજરી પણ આપતા, પરંતુ તેની નીતિ ધડવામાં તેમણે કશો ભાગ નહોતો લીધો. કાર્યવાહક સમિતિના તે સભ્ય હતા છતાં તેમણે તેની મલાઓમાં હાજરી આપી નહોતી. સ્વગજપક્ષનો પ્રભાવ વધ્યા પછી મહાસભાના રાજકારણ પ્રત્યે તેમનું સામાન્ય વલણ એ જ પ્રકારનું રહ્યું હતું. પરંતુ તેમની

સવાહ વાન નાર લેસાર્માં આવતી અને તેમની બાજુ બહાર જાયે જ માર્ગ અગત્યની બામત મનની મે જુનુ કરેના હંગવો તેમને પમદ પડયા હના કે નહિ તેની મને મગજ માહિતી નથી, હરાવોમાં જે બામતો સમાનવામાં આવી હતી તે કારણે નહિ પરંતુ તે બધામાંથી વ્યક્ત થતા વનજ અને દ્રષ્ટિને કારણે તેમને તે નાપસદ પડેના એવો મને કંઈક લાગ હ પરંતુ તેમણે તે હરાવોની કાંઈ પણ પ્રસંગે ટીકા કરી નથી માગ પિતાથી તો તે વખતે દૂર યુરોપમાં હતા.

સાઈમન કમિશનને વખોડી કાઢનારો અને તેના બહિષ્કારની હાકલ કરનારો હરાવ મહાસભાએ ચર્ચો ત્યારે તે જ એકમાથેના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માં હરાવમાં ગહેની અનાસ્તનિકના તરી આવી એ બહિષ્કારના હરાવમાંથી જ નિબળ્ન થનારો, દિ હને માટે એ રાજ્ય મધારણ ધડવાને માં સર્વપક્ષી પરિષદ યોજવાની દગખાસ્ત રજૂ કરનારો હંગવ મૂકવામાં આવ્યો. એ તો અપદ જ હતું કે મધ્યમમાર્ગી લોકો જેમની સાથે એ હંગવને અનુસરીને મહકાર સાધવાની આવશ્યકતા હતી તેઓ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લાધામાં વિચાર કરી શકે એમ નહોતું બદ થાય તો તેમની ગતિ કંઈ પ્રકારના માર્થાનિક દરબાળના સ્વરાગ સુધી પહોચતી.

વળી પાછો હું મહાસભાના મત્રીપદે આવી ગયો. આને માટે કેટલાક અગત કારણો હતા તે વર્ષના પ્રમુખ ડો મુખ્તાગ અહમદ અન્સારી મારા જૂના અને પ્રિય મિત્ર હતા તેની પોતાની ઇચ્છા એ એક કારણ અને બીજું કારણ એ કે મે રજૂ કરેના ધણાખરા હરાવો માન્ય થયા હતા એટલે તેમને અમલ કરાવવામાં મારે મતે જવાબદારી લવી જ જોઈએ એ માથુ કે મર્વ-પક્ષીય પરિષદ વિધેના હરાવથી માગ હરાવોની અસર કંઈક અંશે મારી ગઈ હતી આમ હતા કરવાનું શેષ ધણુ રહેતું હતું પણ મે મહાસભાના મત્રીમંડળમાં અધિકારનું સ્થાન પાછુ સ્વીકાર્યું તેનું વાસ્તવિક કારણ બીજું જ હતું — મને લાય એ હતો કે સર્વપક્ષીય પરિષદની અસગ્યી અથવા બીજા કાંઈક કારણથી મહાસભાની વૃત્તિ નરમ બની જશે અથવા તે પોતાની રેક મોળી પડે એવી પરિસ્થિતિમાં ધસડાઈ જશે મને એની વૃત્તિ ચ ચળ

લાગતી હતી. કોઈકવાર તે એક છેડે જઈને બેસતી તો કોઈવાર બીજે છેડે. બની શકે તેટલા પ્રયાસથી મારો પોતાનો આશય મહાસભાને મધ્યમમાર્ગી નીતિ તરફ ખૂંટતી અટકાવી તે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ખ્યેયને વળગી રહે એમ કરવાનો હતો.

દર વર્ગે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ટાણે તેની જાયામાં બીજાં અનેક પ્રકારનાં ઉપસંમેલનો થાય છે. મદ્રાસમાં આવુ એક ઉપસંમેલન તે વરસે પોતાનું પહેલું (અને છેલ્લું) અધિવેશન ભરનાર 'લોકતંત્રવાદી પરિષદ' (રિપબ્લિકન કોન્ફરન્સ)નું હતું. મને તે અધિવેશનના પ્રમુખ થવાને નિમંત્રણ મળ્યું. હું પોતાને પ્રજાસત્તાક રન્યપદ્ધતિનો અનુયાયી સમજતો હતો. એટલે મને એ કલ્પના પસંદ પડી, પરંતુ આ નવા સાદસની પાછળ કોણ હતું એની મને જાણ ન હોવાથી મને એ સ્થાન સ્વીકારતાં કંઈક સંકોચ થતો હતો, કેમકે ચોમાસામાં કાગડાની ટોપીની જેમ એકાએક જાગી આપતી અને ઘુરત લુપ્ત થઈ જતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાવાનો મારો જરા પણ આશય નહોતો. આખરે એ પરિષદનો પ્રમુખ તો હું થયો ખરો, પરંતુ તે માટે મને પાછળથી પસ્તાવો થયો, કારણ કે બીજા અનેક પ્રવૃત્તિઓની માફક આ પરિષદ પણ પરિણામશૂન્ય નીવડી. કેટલાયે મહિના સુધી પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોના મુસદ્દા મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મારો પ્રયાસ સાવ નિષ્ફળ ગયો. આપણા લોકોને નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવાનો કેવો શોખ છે અને પાછળથી તે પ્રવૃત્તિઓ વિસારી મૂકી આપણે તેમનું શું થાય છે તે જોવાને પણ થોભતા નથી એ જોઈને ખરેખર મોટું અચરજ જીપજે છે. દીર્ઘ ઉદ્દોગપૂર્વક આપણે કોઈ વસ્તુની પાછળ મંડી રહેતા નથી એવી જે આપણી મામે દીકા થાય છે તે ધણે અંશે વાસ્તવિક છે.

મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી અમે બધા સૌ સૌને સ્થાને પહોંચવાને વેરાઈ જઈએ તે પહેલાં જ હકીમ અજમલખાનનું દિલ્લીમાં અવસાન થયાના સમાચાર મળ્યા. મહાસભાના એક સમયના પ્રમુખ તરીકે તે તેના વડીલ મુતસદ્દીઓ પૈકીના એક હતા; બસકે તે મહાસભાને માટે એથી પણ કંઈક વિશેષ હતા,

અને મહામહાત્માની આગેવાની કળનારા મહાત્મા તેમનું સ્થાન અનન્ય
 હતું આધુનિકતાના જગ પશુ સ્પર્શ વિનાની જૂની શિલ્પિયુક્ત
 લક્ષ્યમાં ઊછરેલા, અને મોગલ જમાનાના શાહી દિલ્હીના મસ્જિદોથી
 તન્મોજી દક્ષીમજીની સુંદર અભ્યુદય રીતભાત જોઈને, તેમનો
 ધીર ગંભીર સ્વર માલજીને, તેમજ તેમના વાર્તાલાપમાં ગહેવા સૂકા
 વિનોદથી હૃદય ખૂબ પ્રમત્ત થતું રીતભાતમાં તે જૂની મમાજ
 વ્યવસ્થાના, દગબારી દેખાવના અને દગબારી રીતભાતવાળા
 ઉમરાવજીના હતા, અને મોગલ શહેનશાહોની છબીઓમાં અને તેમની
 મુખમુદ્રામાં સ્પષ્ટ આમ્ય દેખાતું પ્રચલિત રાજકાગજની તોફાની
 ગમતમાં આવેા પુરુષ સામાન્ય સંજોગોમાં દાખલ થાય એ સંભવિત
 નહોતું, અને નવી પ્રકૃતિના ચળવળિયાઓથી હેગન થઈને ધિટિય
 લોખિએ આવા જૂના નમૂનાના ધીર ગંભીર મુસદ્દીઓ હવે ગયા
 નથી એનો વારંવાર બળાપો પણ ક્યો છે પોતાની કાગડિદીની
 શરૂઆતમાં દક્ષીમ માહેમને પશુ રાજકાગજ માથે ઝાઝો સબધ
 નહોતો તેઓ મુનાની દક્ષીમોના મોટા કુટુંબના વડા હતા, એટલે
 તેમનો બધો મમય પોતાનો બહોળો ધંધો મહાજવામાં જતો પગંતુ
 છેક વિશ્વપુદ્ગલા ઉવટના ભાગમાં જે જે થટનાઓ બની તેથી, તેમજ
 તેમના પુરાણા મિત્ર અને સાથી ડો અનમરીની અમઁથી તેઓ
 મહાસલાના દળમાં ખેલાયા હતા, ત્યાર પછીના બનાવોથી એટલે
 કે પળખમાંના લસ્કરી કાયદાના અમલથી અને ખિવાઈતના પ્રશ્નથી
 તેમનું હૃદય ધવાયુ અને તેમણે ગાંધીજીની અસહકારની નવીન
 પદ્ધતિને પોતાનું અનુમોદન આપ્યું મહામહાત્મા તેઓ મોઠકિ
 અનેરી ખૂબી અને અમૂલ્ય શક્તિઓ લઈને આવ્યા — જૂના અને
 નવા મમાજ વચ્ચેના અમેઝાઈષ બન્યા, અને તેમની મારફતે જૂના
 સમાજનો રાષ્ટ્રીય દિલ્લ્યાલને ટેકો મળ્યો આમ તેમના આવવાથી
 જૂનાનવા વચ્ચે એકરાગ ઉત્પન્ન થયો અને રાષ્ટ્રીય દિલ્લ્યાલના
 મોખરાના ફળને એક પ્રકારનું વળનદારપણુ અને બળ પ્રાપ્ત થયા,
 હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તેમણે ખૂબ નજીક આપ્યા કેમકે બન્ને
 તેમનો આદર કરતા અને તેમના ઉદાહરણને અનુસરતા હતા.
 ગાંધીજીના તો તે પરમ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર બની ગયા, હિંદુમુસ્લિમ
 પ્રશ્નની બાબતોમાં તેમની સલાહ ગાંધીજીને મન ઉવગ્ના નિર્ણયરૂપ

રહેતી. મારા પિતાશ્રી અને દહીમજી તો સ્વાભાવિક રીતે જ દિલોઝન દોરતો બન્યા હતા.

ગયે વરસે હિંદુ મદાસલાના કેટલાક આગેવાનોએ મારી સામે એવો આરોપ કર્યો હતો કે હિંદુઓની લાગણીઓનું મને કશું જાન નથી, કેમકે મારી કેળવણીમાં એની ખામી રહી ગઈ છે અને મારા મંસ્કારોની સામાન્ય બુઝિયાં ફારસી મંસ્કારિતાની છે. મારી મંસ્કારિતા કંઈ છે અથવા મારે કોઈ મંસ્કારિતા છે કે કેમ એ કહેવું મારે માટે જરા મુશ્કેલ છે. ફારસી જાણના કમનસીબે મને જરા પણ પરિચય નથી. પરંતુ એ માયુ' છે કે મારા પિતાશ્રી હિંદી-ફારસી મંસ્કારિતાના વાતાવરણમાં જીવ્યા હતા. દિલ્લીના જૂના શાહી દરબારનો ઉત્તર હિંદને એ વારમાં મળેલો છે. અને આજના બધા દિવસોમાં પણ દિલ્લી અને લખનૌ એ મંસ્કારિતાનાં કેન્દ્રો છે. કાશ્મીરી ખાદ્યોમાં વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જવાની શક્તિ અજબ પ્રકારની છે; હિંદનાં મેદાનોમાં જિતરી આવ્યા પછી ત્યાં તે મમયે આ હિન્દી-ફારસી મંસ્કારિતાનો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ જોઈને તેમણે તેને અપનાવી લીધી, તેમજ તેઓ પૈકી ત્યાર પછી ફારસી અને ઉર્દૂના અનેક ઉત્તમ પંડિતો ઉત્પન્ન થયા. પાછળથી જ્યારે પ્રચલિત વ્યવસ્થામાં અપાટાબધ પરિવર્તન થયું અને અંગ્રેજોના તથા યુરોપીય મંસ્કારિતાનાં તત્ત્વોનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા જોઈ થઈ ત્યારે તેને પણ તેઓ એટલી જ ત્વરાથી અનુકૂળ થઈ ગયા. પરંતુ આજે પણ હિંદમાં કાશ્મીરીઓમાં ફારસીના અનેક વિખ્યાત પંડિતો પડ્યા છે, તેમના પૈકી ફક્ત એ જણનો જ ઉલ્લેખ કરીશ — સર તેજ બહાદુર સમુ અને રામ નરેન્દ્રનાથ.

દહીમ સાહેબ અને મારા પિતાશ્રી વચ્ચે આમ અનેક વસ્તુઓ સામાન્ય નીકળી, અને તે બંનેએ કંઈક જૂના વખતના એકબીજાના કુટુંબોના સંબંધો પણ શોધી કાઢ્યા. તે બંને બારે મિત્રો બની ગયા હતા અને એકબીજાને 'ભાઈ સાહેબ' કહીને સંબોધતા. તેમને સાંકળી રાખનાર અનેક વસ્તુઓમાં રાજકારણ તો છેક નજીવી બાબત હતી. પોતાના ધરના રીતરિવાજોમાં દહીમજી અસામાન્ય રીતે શ્લિષ્ટ હતા; તે પોતે અથવા તેમનાં

કુટુંબીજનો જૂની ટેવોના ચીનામાંથી બહાર નીકળી શકતા નહોતા તેમના કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની બાળતમા જે એકાન્તવાસ અને પરવાની આશ્વર્જનક સખતાઈ મેં જોઈ છે તેવી બીજે કોઈ ઠેકાણે જોઈ નથી અને છતાં હકીમજીની દૃઢ માન્યતા થઈ હતી કે જે દેશની સ્ત્રીઓ પોતાની મુક્તિ ન મેળવે તે દેશની પ્રજાની પ્રગતિ થતી નથી આ વાત તેમણે મારા મગજ પર મારી રીતે ઠાવી હતી, અને તુર્કીની સ્ત્રીઓએ તુર્કીની મુક્તિની લડતમાં જે શોખ આપ્યો હતો તેના પોતે ટૂંકા પ્રમથક હતા તેની વાત પણ તેઓ કગતા તેઓ કહેતા કે કમાનપારા સફળ થઈ શક્યો તે મુખ્યત્વે તુર્કી સ્ત્રીઓને લીધે જ.

હકીમ અજમલખાનના અવસાનથી મહાસબાને બારે ફટકો પડ્યો, તેથી તેનો એક મજબૂતમાં મજબૂત રતબ તૂટી પડ્યો તેમના અવસાન પછી અમે મધ્ય ન્યારે ન્યારે દિલ્લી જઈ એ છીએ ત્યારે ત્યારે ત્યાંની મુલાકાતમાં કેઈકે અધૂરું લાગ્યા કરે છે, ખેમકે દિલ્લીની સાથે અમારા હૃદયમાં હકીમજી અને તેમના બિલ્લીમારાના ધરનો ગાઢ સબંધ જડાઈ ગયો છે

રાજકારણની દૃષ્ટિએ ૧૯૨૮નું ૪૫' લગ્નગ મધ્ય દેશભરમાં તે વરસે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી પ્રજાને જાણે કોઈ નવીન પ્રેરણા આગળ પ્રેરી રહી હતી કોઈ એક નવો પ્રાણ ભાતભાતના મડળોમાં મરખી રીતે મચાર કરતો દેખાતો હતો કદાચ આ દેશમાં જ દેશમાંથી ગેરહાજર હતો તે દરમિયાન ધીમે ધીમે થતો રહ્યો હતો, અને હું પાછો ફર્યો ત્યારે તાજા આખે મને તે બહુ બારે લાગ્યો હતો ૧૯૨૬ના આરભમાં હિંદ સુખ અને નિષ્ક્રિય લાગતું હતું, સભવ છે કે ૧૯૨૧-૨૨ની લડતનો તેનો યાદ હજી જાત્યો ન હતો, ૧૯૨૮માં તે નવી તાજગીથી ઊભરાતું, પ્રવૃત્તિથી તરવરતું અને ઢકાઈ રહેતી ચક્રિય બનેલું હોય એમ દેખાયું ન્યા જુઓ ત્યા— ઔદ્યોગિક કારખાનાઓના કામદારોમાં, ખેડૂતોમાં, મધ્યમવર્ગના યુવકોમાં અને બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં સામાન્ય રીતે આ નૂતન મચારના ચિહ્નો જણાતા હતા

મજૂરમણોની હિલચાલ સારી પેઠે વિકાસ પામી હતી સાત કે આઠ વર્ષ પૂર્વે સ્થપાયેલી અખિન હિંદ મજૂરસંઘ

મહાસભા સામર્થ્યવાન અને મજૂરોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા બની ગઈ હતી. સંગઠન અને સંખ્યાગણમાં તેનો વિકાસ થયો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ તેની વિચારસરણી વધારે વધારે ઉદામ અને લડાકે ચતી જતી હતી. હડતાલો સામાન્ય થઈ પડી હતી અને મજૂરોમાં પોતે એક વર્ગના લોકો હોઈ, મજૂરમાત્રનાં હિતો મામાન્ય છે એવાં જાનવાણી વર્ગજનગૃતિ વધતી જતી હતી, સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગના અને રેલવેના મજૂરોનું સંગઠન મૌથી શ્રેષ્ઠ હતું અને તેમના સંઘો પૈકી સૌથી સમર્થ અને સૌથી આગળ વધેલા બે હતા : એક મુખર્ષીનો 'ગિરણી કામગારસંઘ' અને બીજો 'જી. આઈ. પી. રેલવે કામદારસંઘ.' મજૂરસંગઠનના વિકાસની સાથે સાથે જ પશ્ચિમમાંથી મજૂરદુનિયાના આંતરકક્ષકનાં અને બેઠનાં બીજાં અનિવાર્ય રીતે તેમાં પ્રવેશ પામ્યાં હતા અને હિંદની મજૂરસંઘોની હિલચાલ પૂરેપૂરી સ્થિર થાય તેટલામાં જ તેના બે હરીફ અને વિરોધી જાગલા પડી ગયે એવો જય ઉપસ્થિત થયો હતો. એ હિલચાલમાં કોઈ * બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘના અનુયાયીઓ હતા તો બીજા વળી * ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘનો પક્ષપાત કરતા; કેટલાક નરમ વલણ ધારણ કરી આસ્તે આસ્તે સુધારો કરવાની તરફેણ કરતા હતા, તો બીજા ક્રાન્તિની અને સમાજરચનામાં મૂળગામી પરિવર્તન કરવાની સાફ વાતો કરતા હતા. આ બે છેડાની વચ્ચે લિન્ન લિન્ન છાયાવાળા અને ઉદામપણાની લિલ લિલ માત્રાવાળા અભિપ્રાયના અનેક મતો હતા, અને સાથે સાથે આમજનતાતા સંગઠનની બધી હિલચાલોમાં કમનસીબે બને છે તેમ એમાં મમયસાધુઓ પણ ઘૂસેલા હતા.

કિસાનોમાં પણ નવો સંચાર જણાતો હતો. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અને ખાસ કરીને અયોધ્યામાં એ નવી જનગૃતિ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતી. ત્યાં પોતાની ફગિયાદો રજૂ કરતાં જેડૂતોનાં સમેલનો સામાન્ય થઈ પડ્યાં હતા. જેડૂતોને અને બીજાઓને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી કે જમીન ધારણ કરવાનો

કાયમી દર આપનાગ તેમજ બીજી અનેક બાબતોની બારે આશા આપનારા અયોધ્યાના નવા ગણેશને લગતા કાયદાથી જેડૂતની કપરી સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર પડતો નહોતો.

ગુજરાતમાં સરકારે એક સ્થળે મહેસૂલ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી ત્યાંના જેડૂતો અને તેની વચ્ચે મોટા પાયા પર લડત જાગી. ગુજરાતમાં જેડૂતોની લડત સરકાર માથે સીધી જામી તેનું કારણ એ કે ત્યાં જેડૂતો જ જમીનના માલિકો હોઈને મગફળતો અને તેમનો સીધો વહેવાર હોય છે. આ લડત તે સરકાર વચલાભાઈ પટેલની મગદારી હેઠળ થયેલો બારડોલી સત્યાગ્રહ. એ લડતમાં જેડૂતો પરાક્રમથી ઝૂઝ્યા અને સમસ્ત દિ દની પ્રશંસા પામ્યા. બારડોલીના જેડૂતોને લડતમાં લાવે મોટે અંશે મદદગાર મળી, પરંતુ એ લડતનો માથો વિજય તો આખા દિલ્હીમાં જેડૂતો પર એની જે અસર થઈ તેમાં મમાયેલો હતો. દિલ્હીના જેડૂતના હૃદયમાં બારડોલી આશા, સામર્થ્ય અને વિજયનું પ્રતીક અને ચિહ્ન બની ગયું.

૧૯૨૮ના વર્ષના દિલ્હીમાં બીજી નજરે ચડી આવતી હકીકત યુવક પ્રવૃત્તિના વિકાસની હતી. ન્યાં ને ત્યાં યુવકસંઘો સ્થપાતા હતા અને યુવકપરિષદો મળતી હતી. આ સંઘો અને પરિષદોમાં અર્ધ ધાર્મિક મંડળોથી માંડીને ક્રાન્તિની વિચારપદ્ધતિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરતા મંડળો સુધીના વિધવિધ પ્રકારે જોવાના મળતા, પરંતુ ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થતા હોય અને ગમે તેના આગ્રહે મળ્યાં હોય તો પણ એ મંડળો અને પરિષદો હમેશ જીવંત સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ઉપાડી લેતા અને સામાન્ય રીતે તેમનું વલણ ધરમૂળથી કંઠવાના પરિવર્તન તરફ રહેતું.

શુદ્ધ ગજકાગણના ક્ષેત્રમાં એ વર્ષ સાઈમન કમિશનના બહિષ્કારને માટે અને એ બહિષ્કારના રચનાત્મક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી એવી મર્વપક્ષી પરિષદને માટે પ્રસિદ્ધ થયું. મધ્યમમાર્ગી દળો પણ આ બહિષ્કારમાં મહાસલાની સાથે સામેલ થયાં અને તે બહિષ્કારને નોંધવા ચોખ્ખી સફળતા મળી. ન્યાં ન્યાં સાઈમન કમિશન ગયું ત્યાં ત્યાં તેને વિરોધી ટોળાઓએ

‘સાઈમન ગો બેક’ (સાઈમન! પાછા જાઓ!)ની ઘોષણા સભાગી. એ રીતે હિંદની આમજનતાના અસખ્ય લોકોને સર જોન સાઈમનના નામનો પરિચય તો થયો જ, પણ સાથે સાથે તેમને અંગ્રેજી ભાષાના એ શબ્દોની પણ ઓળખ થઈ — માત્ર એ બેની જ. કમિશનના સભ્યોને તો એ બે શબ્દોનો વળગાડ જ થયો હોવો જોઈએ. એવી એક વાર્તા પ્રચલિત થઈ છે કે જ્યારે તે બધા ન્યુ દિલ્હીની ‘વેસ્ટર્ન હોસ્ટેલ’માં ગહેતા હતા ત્યારે રાત્રીના અધકારમાંથી પણ એ ઘોષણાના સૂરો જીંઠતા હોય એમ તેમને ભાસ થતો. આમ પીઠો પકડીને રાત્રે પણ તેમને જાગવા ન દીધા તેથી તેઓ ખૂબ રોષે ભરાયા હતા. સાચી વાત એ છે કે જે સૂરોથી તેમની નિદ્રામાં ખલેલ પડી હતી તે તો સામાન્યના પાચનખતની આસપાસના વેરાન મેનનમાંના શિયાળોના હતા.

રાજ્યજ્ઞ ધારણના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઘડી કાઢવામાં સર્વપક્ષીય પરિપક્વે કરી મુરકેલી ન પડી, એ મુદ્દાઓ લોકશાસનવાદી પાર્ટમેન્ટની પદ્ધતિના હાવાને લીધે ગમે તે માણસ તે ઘડી કાઢી શકે એમ હતું પરિપક્વની સાચી અને એકમાત્ર મુરકેલી કોમી પ્રશ્નમાંથી — ખાસ કરીને નાની નાની કોમોના પ્રશ્નમાંથી — ઉપરિચિત થઈ. પરિપક્વના દળમાં બધા જ ઉદ્દામ કોમી મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દાખલ થયેલા હોવાથી મર્વ પક્ષોને માન્ય થાય એવું સમાધાન ઉપજાવવાનું કામ અસાધારણ મુરકેલીબચુ થઈ પડ્યું. પૂર્વે પરિણામશૂન્ય નીવડેલી ઐક્ય પરિપક્વની જ આ પુનરાવૃત્તિ હતી. વમત ઝડપે દરમિયાન મુરોપથી પાછા આવેલા મારા પિતાશ્રીએ આ પરિપક્વમાં ખૂબ રમ લીધો. આખરે ઉવટના ઉપાય તરીકે રાજ્યજ્ઞ ધારણનો ખરડો ઘડવાને તેમજ કોમી પ્રશ્ન ઉપર સંપૂર્ણ નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે પિતાશ્રીના પ્રમુખપદે એક નાની સમિતિની યોજના કરવામાં આવી. આ સમિતિ પાછળથી નેહરુ સમિતિને નામે ઓળખાઈ અને તેનું નિવેદન નેહરુ રિપોર્ટને નામે ઓળખાયું. સર તેજબહાદુર સમ્રુ પણ એ સમિતિના સભ્ય હતા અને રિપોર્ટનો કેટલોક ભાગ તેમણે ઘડ્યો હતો.

હું એ સમિતિનો સભ્ય નહોતો પરંતુ મહાસભાના મંત્રી તરીકે મારો એની સાથે ઘણો સંબંધ રહેતો. મારે માટે એ કદંગી

પરિસ્થિતિ હતી કેમકે ત્યારે માયો પ્રત્ન સત્તા કબજે કરવાનો હતો. ત્યારે કામગીરી ઉપર વિચિત્રવાદ જાણીએ થઈ કાઢવામાં ઠગો અર્થ નહોતો એવું દે માનતો હતો. તે ઉપરાંત અનેક વિભિન્ન તત્ત્વોનાં મિશ્રણથી બનેલી આ મમિતિને દાયે અમારું લક્ષ્ય અનિવાર્ય રીતે માર્શ્યાનિક સ્વરાજ્યને નામે ઓળખાતી અને દક્ષીણતમાં તેથીયે મધ્યિન મધ્યદામાં મુકાર્ષ જનું હતું એ મારી ખીજ મુરકેલી હતી. મને તો આ મમિતિની માયી ઉપયુક્તતા તેના માગને નૂંચાર્ષ મયેવાં મમી કોકડાનો કંઈક ઉકેલ નીકળી શકે તો તે કાઢવામાં દેખાતી હતી. કોઈક પ્રકારના કગર અથવા મમાધાનથી આ પ્રત્નનો છેવટનો નિકાલ આવી જશે એવી મારી અપેક્ષા નહોતી., એ છેવટનો માયો નિકાલ તો પ્રત્નની દૃષ્ટિને મમાનિક અને આર્થિક પ્રશ્નો તરફ વાળવાથી જ થઈ શકે, પરંતુ કોઈક પ્રકારનો કામચલાઉ કગર શક્ય થાય, અને લોકોની પૂગની મંખ્યા તેને માન્ય ગણે તો તેનાથી પરિસ્થિતિ કંઈક અનુકૂળ બને અને પછી ખીજ મદત્તરના પ્રશ્નોમાં લોકોને રમ લેતા કરી શકાય એટલે મમિતિના કામમાં આડે આવવાનો મારો ધરાદો નહોતો, અને મેં તેના કામમાં માગથી થઈ શકે તેટલી મદદ કરી.

આ પ્રશ્નમાં મમિતિને લગભગ પૂરી મદજતા મળતી દેખાઈ. માત્ર એ કે ત્રણ મુદાઓનો નિકાલ કરવાનો બાકી હતો. એ મુદાઓ પૈકી ખરેખર અગત્યનો પ્રશ્ન પંજબનો હતો; ત્યાં કોમી કોકડાનાં દિંદુ, મુસ્લિમ અને શીખ એવા ત્રણ છેડા ઉકેલવાનાં હતાં. મમિતિએ પોતાના હેવાલમાં પંજબના પ્રશ્નનો એક નવીન વિશિષ્ટ રીતે જ વિચાર ક્યો અને તેને અંગે કરેલી બલામણોના સમર્થનમાં પંજબની વસ્તીની વહેંચણીના કેટલાક પરિસ્થિતિ પર નવા જ પ્રકાર નાખનારા આંકડાઓ રજૂ કર્યા, પરંતુ એ બધું એવે મયુ. ઉલયપહે લાય અને અવિશ્વાસ કાયમ ગર્ભા, અને જે જરા જેટલું અંતર કાપવાને માટે એક નાનું સરખું પગલું ભરવાનું હતું તે ન ભરાયું તે ન જ ભરાયું.

નેહરુ કમિટીના ગિપોર્ટની ચર્ચા કરવાને માટે સર્વપક્ષીય પરિષદ લખનૌમાં મળી વળી પાછું મારા જેવા

કેટલાકને માટે ધર્મનું કટ ઉપરિચિત થયું, કેમકે કોમી પ્રશ્નનો ઉકેલ નીકળી શકતો હોય તો તેની આડે આવવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી, અને છતાં મૂર્ખ સ્વતંત્રતાના પ્રશ્ન વિષે ધગછોડ કરી નમતું આપવાની પણ અમારી તૈયારી નહોતી અને પરિપક્વને એવી નમ્ર સૂચના કરી કે એ પ્રશ્ન પર કશો નિર્ણય ન કરતા તેને મોનમ જ ગહેવા દેવો કે જોયા તેને વિષે પરિપક્વના જે વર્ગને જે કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો હોય તે માટેની સ્વતંત્રતા ગ્રહી શકે — મહાસત્તા પોતાના મૂર્ખ સ્વતંત્રતાના ખેયને વળગી ગ્રહી શકે અને બીજા મધ્યમમાર્ગી દળો માસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજને પુરસ્કાર કરી શકે પરંતુ મારા પિતાશ્રી તો પોતાના હેવાનને માન્ય સ્થાવરનો જ આગ્રહ નહિને એકા હતા અને તેમણે જરા પણ નમતું આપવાની ના પાડી કાલ ત્યાગની પગિરિધિમાં તેમનાથી નમતું આપી શકાય એવી સ્થિતિ જ નહોતી એટલે પરિપક્વના મૂર્ખ સ્વતંત્રતાવાદી વર્ગ — એ વર્ગ કઈ નાનો નહોતો — પોતાના તરફથી એ પ્રકારનું એક નિવેદન કરવાની મને સૂચના કરી કે મૂર્ખ સ્વતંત્રતાના ખેયને મકુચિત કરી નાખે એવી કોઈ પણ માન્ય માથે અને જોડવા ઇચ્છતા નથી પરંતુ સાથે સાથે અને એ પણ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી કે કોમી પ્રશ્નના ઉકેલમાં અડચણ નાખવાનો અમારો ઇગદો ન હોવાથી અને પગિરિધના કાર્યમાં વિત્ર નાખવાના નથી

આવા મહત્વના મુદ્દા પર આવા પ્રકારનું રાજ્ય અખત્યાગ કરવાથી ઝાઝો અર્થ મરે એમ નહોતું, બદ્ધ બાં તો અમારા પ્રશ્નનો વિરોધ દર્શાવતું એ એક અક્રિય પરંતુ હતું તે જ દિવસે અખિન હિંદ સમૂહ સ્વાતંત્ર્ય મંચની સ્થાપના કરીને અમાગ વલણને અને મકિય સ્વરૂપ આપ્યું

પરિપક્વે સૂચવેલા નવીન બધારજમાના હકોની માદીમાં, અવધના તાત્કાલિકારોની માગણીથી તેમની નગીરોમાં તેમના ચાલતા આવેલા હકો જાળવવાની બાંહેધારી આપનારી એક કલમ ઉમેરીને સર્વપક્ષી પગિરિધે મને એક બીજો અને વિશેષ છોડો આધાત પહોચાડ્યો આપ્યું બધારજુ એક જ આનંદી મિલકતની સરથાના પાયા પર ગચ્ચાણ હતું પરંતુ મોળા મોટા અર્થ જાગીગદારી

મિલકતના માલકીદકને નવીન ગજબધારણના પાયાનું એક રચાયેલું અમ બનાવવું એમાં માએ જ મને ભારે અનર્થ દેખાયો. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું કે મહાસભાની દોરવણી કરનાર વર્ગને અને વિરોધે કરીને બિનમહામભાવાદીઓને, મહાસભાના અનુયાયીઓ પૈકીના સામાજિક રચનાના વિચારોમાં આગળ વધેલા વર્ગોની સોબતના કરતાં મોટા મોટા જમીનદારોની સોબત વધારે પ્રિય હતી. એ પણ સ્પષ્ટ દેખાયું કે અમારા અનેક આગેવાનો અને અમારી વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું હતું અને આવી પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના મહામત્રી 'તરીકે' ચાલુ રહેતું એ મને અમમત અને અર્થશૂન્ય લાગ્યું. હિંદી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો હું એક સરથાપક છું એ દારણ્ય રજૂ કરીને મેં એ સ્થાનનું નાજનામું આપ્યું. પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એ મજૂર ન હતું અને મને તેમજ સુભાષ બોઝ જેણે પણ એ જ કાગળ આપીને પોતાનું રાજનામું આપ્યું હતું તેને પણ જણાવ્યું કે મહાસભાની નીતિ આમેં કોઈ પણ પ્રકારની અયકામશુમાં આવ્યા વિના તમે એ મધનું કાર્ય ચનાવી શકશો. ખુદ મહામભાએ તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે. એટલે વળી પાછો હું સમિતિ સાથે મમત થયો. મારું પોતાનું રાજનામું પાછું ખેંચી લેવામાં મારી સમિતિ ટેટલી સહેવાઈથી મળી રહી એ જોઈને ખરે જ અચરજ થાય છે. આવું તો અનેક પ્રમગોએ બન્યું, અને હલમ પૈકી એકે પક્ષને એકબીજાથી છૂટા પડવાનો વિચાર મમતો જ નહોતો એટલે એ અજખામણો પ્રસંગ ટાળવાને અમે કોઈ પણ બહાનાને પકડી લેતા.

આ સર્વપક્ષી પરિષદ અથવા તેની સમિતિની સભાઓમાં માધીજીએ કરી ભાગ લીધો નહોતો. પરિષદની લખનાની બેઠકમાં તો તેઓ હાજર પણ નહોતા.

દરમિયાનમાં કાળા વાવડાઓથી સ્વાગત પામતું અને વિરોધી મેદનીઓની 'જો બેડ'ની ઘોષણાઓ સાંભળતું સાઈમન કમિશન દેશમાં આવ્યું તેમ કરતું હતું પ્રસંગે પાત્ર વિરોધના દેખાવો કરનારા ટોળાઓ અને પોલીસ વચ્ચે નાની નાની અયકામણી થતી આખરે લાહોરમાં વાત વીકરી અને એકાએક

સમસ્ત દેશમાં રોપની એક પ્રકારની સતસનાદી પ્રસરી ગઈ. લાહોરમાં સાર્ધમિત્ર કમિશન સામે વિરોધનો દેખાવ કરનાર મેદનીના આગેવાન લાલા લાજપતરાય હતા, અને હમ્પરોની મેદનીને મોખરે રસ્તાની બાજુ પર જ્યાં તેઓ ઊભા હતા ત્યાં એક યુવાન અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારીએ તેમના પર હુમલો કરી તેમના વક્ષઃસ્થળ પર પોતાના દંડના ધા કર્યા. કોઈ પણ તોફાની અથવા દિ'સક પ્રવૃત્તિ કરવાનો તે મેદનીએ અને ખાસ કરીને લાલાજીએ જરા પણ પ્રયાસ કર્યો નહોતો. આમ છતાં તેઓ બાજુમાં શાંતિથી ઊભા હતા ત્યાં તેમને અને તેમના સાથીઓને પોલીસે સખત માર માર્યો. રસ્તા પરના દેખાવોમાં ભાગ લેનાર ઘરેલુ જણ પોલીસ સાથે અથડામણમાં આવવાનું નોખમ હોદ્દો જ લે છે, અને વિરોધનો દેખાવ કરનારા આપણા લોકો લગભગ હમેશા સંપૂર્ણ શાન્તિ બળવતા છતાં લાલાજીને પોતાને એ જાતના નોખમને ખ્યાલ હશે જ અને તેમણે તે શુદ્ધિપૂર્વક જ માથે લીધું હશે. છતાં એ હુમલાની રીત અને તેની અનાવરયક નિષ્કુરતા, એ બધાથી હિંદી જનતાના અસંખ્ય લોકોને અણુધારેલો આઘાત લાગ્યો. તે દિવસોમાં પોલીસ તરફથી થતા લાઠીના હુમલાઓથી આપણે ટેવાયા નહોતા; વારંવાર જંગલીપણાનો અનુભવ કરીને આપણે રીઢા બન્યા નહોતા. અને તેથી આપણા સૌથી શ્રેષ્ઠ આગેવાન, પંજાબના સૌથી અગ્રણી અને લોકપ્રિય પુરુષની ઉપરનો આવો હુમલો શુદ્ધ રાક્ષસી હુમલો હતો એમ સૌને લાગ્યું, તેમજ તેને પરિણામે દેશભરમાં અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાં એક પ્રકારનો મૂઠ રોપ પ્રસરી ગયો. આપણે કેટલા નિરાધાર છીએ, આપણે કેવા તુચ્છ છીએ કે આપણા અતિ પ્રિય નેતાઓના મોભાનું પણ આપણે રક્ષણ કરી શક્યા નહોતા!

લાલાજી ઘણા સમયથી હૃદયના રોગથી પીડાતા હતા અને તેમને ખાતી પર માર પડ્યો હતો એટલે તેમને પહેલેથી શારીરિક ઈર્જા તો ગંભીર હતી જ. કદાચ કોઈ તંદુરસ્ત યુવાનને એટલી બધી ઈર્જા ન પણ પહેાંચી હોત, પરંતુ લાલાજી તંદુરસ્ત પણ નહોતા, યુવાન પણ નહોતા. થોડાં અઠવાડિયાં પછી તેમનું અવસાન થયું તેમાં આ ઈર્જાની કેટલી અસર પહેાંચી હશે એ ચોક્કસાઈથી

હોતું લગભગ અચકલ છે; જો કે તેમના ડાક્ટરોનો અભિપ્રાય એવો થયો હતો કે એ ઈર્ષ્યાથી તેમનું મૃત્યુ વહેલું થયું. પરંતુ મારો ખ્યાલ એ છે કે આ ચારીરિક ઈર્ષ્યાની સાથે સાથે તેમને જે માનસિક આધાત પહોંચ્યો તેની તેમના પર ભારે અસર થઈ હતી એમ નિઃશંક કહી શકાય. પોતાની અંગત નામોશી થઈ છે એમ માનીને નહિ પરંતુ આ હુમલામાં રહેલાં રાષ્ટ્રીય અપમાનથી તેમને ખૂબ રોષ ચડ્યો હતો અને તેમના હૃદયમાં કડવાશ આવી ગઈ હતી.

આ રાષ્ટ્રીય તેજોભંગની અસરથી હિંદનું હૈયું ભારે થયું હતું, તે જ અરસામાં થોડા સમય પછી લાલજનું અવસાન થયું. એટલે સ્વાભાવિક અનિવાર્ય રીતે જ તેને તેમના પર થયેલા હુમલાનું પરિણામ માની લેવાયું, અને પ્રજાના હૃદયમાં શોકને સ્થાને રોષ અને પ્રકોપ વ્યાપ્યો. આ વાત બરાબર ગ્રીણવટથી સમજી લેવાની જરૂર છે, કેમકે તો જ આપણે ત્યાર પછી બનેલા બનાવો, ભગતસિંહની ઘટના અને ઉત્તર દિશામાં તેને એકાએક પ્રાપ્ત થયેલી આશ્ચર્યજનક લોકપ્રિયતાનું કઈકે આકલન કરી શકીશું. મનુષ્યોનાં કાર્યોની પાછળ ગહેલી પ્રેરણા અને તેના પાયામાં રહેલાં કારણોની પૂરતી ખોજ કર્યા વિના કોઈ પણ કૃત્યને અથવા વ્યક્તિઓને વખોડી કાઢવાનું કામ જેવું સહેલું છે તેટલું જ કામક છે. આ સમય પહેલાં ભગતસિંહને બહુ લોકો ઓળખતા ન હતા. ત્યારે શું એકાદ હિંસાનાં અથવા ત્રાસ ફેલાવનારાં કૃત્યને લીધે તે લોકપ્રિય થયો? નહિ, કંઈ નહિ તો ગયાં ત્રીશ વર્ષના ગાળામાં કોઈ ને કોઈ સમયે હિંસાવાદીઓનું જોર દિશ્માં વધ્યું છે; પરંતુ બંગાળમાંના શરઆતના દિવસો બાદ કરતાં તેઓ પૈકી એકેને ભગતસિંહને પ્રાપ્ત થયેલી લોકપ્રિયતાનો નાનોમરો અંશ પણ મળ્યો નથી. આ એક તદ્દન દીવા જેવી ચોખ્ખી હકીકત છે, તેનો અસ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી; એનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. અને ખીજી એક હકીકત એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે ત્રાસનો પંથ વખતોવખત દેખા દે છે છતાં હવે હિંદના સુવક્રને તે પંથ પ્રત્યે સાચું આકર્ષણ ગ્રહીતું નથી. ગયાં પંદર વર્ષથી અહિંસાના તત્ત્વ પર જે ભાર દેવાયો છે તેથી દિશ્માં એ પ્રજાની

આપ્તિ ભૂમિકામાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું છે, અને રાજકીય
 ખેતરને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ તરીકે હિંદુ આવાદ પ્રત્યે હિંદુની આમ-
 જનતા પદ્ધતિના કચ્છતા પશ્ચ વિશેષ ઉદાસીનતાથી જુએ છે અને
 તેનો વિરોધ પણ કરે છે સમાજના જે વર્ગોમાંથી હિંદુ આવાદી-
 એની સામાન્ય રીતે ભગતી થાય છે તેવા નીચલા મધ્યમવર્ગ
 તેમજ બુદ્ધિજીવી વર્ગ ઉપર પણ હિંદુ આવાદી પદ્ધતિની વિરુદ્ધતા
 મહામત્તાના પ્રચારની પ્રવળ અસર થઈ છે. ક્રાન્તિની ભાષામાં
 વિચાર કરનાર એ વર્ગોના પ્રવૃત્તિમાન અને અધીગ લોકોને પણ
 હવે સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે કે હિંદુ આવાદી દુર્લભવાયાં કૃત્યોથી
 ક્રાન્તિ કદી આવતી નથી અને એ પદ્ધતિ ક્રાન્તિનાં સાચાં કાર્યમાં
 આડે આવે છે તેમજ અનેક વખતના અમલ પછી નિરર્થક
 જણાઈ છે મગકાના દમનથી હિંદુ આવાદ દબાઈને રુધાતો દુરો
 પણ તેની જડ નીકળતી નથી એટલે દમનને કારણે નહિ
 પરંતુ કેટલાંક મૂળ તત્ત્વોને રૂપરંગ કરતાં કારણો તેમજ જગતના
 રાજકીયની બીજી ઘટનાઓને લીધે, હિંદુ આવાદ તેમજ બીજાં રચણાઓ
 તે મૂળપ્રાપ્ત થતો જાય છે કારણે પણ દેશમાં હિંદુ આવાદ એ ક્રાન્તિની
 ભાવનાને આત્મકાંક્ષા મૂકે છે એ અવસ્થા પૂરી થતાં જ તેની
 સાથે હિંદુ આવાદના ઉપાયનું મહત્ત્વ પણ અદૃશ્ય થાય છે. ત્યાર
 પછી કેઈક રચનાક કારણોને લીધે અથવા વ્યક્તિઓનાં દમનને
 કારણે પ્રસંગોપાત્ત હિંદુ આવાદ કૃત્યો એકાએક ફાટી નીકળે એમ અને
 પરંતુ હિંદુ હવે એ બાધ્યાવસ્થાને વટાવી ગયું છે, અને એ
 નિશક વાત છે કે પ્રસંગોપાત્ત ફાટી નીકળતાં હિંદુ આવાદ કૃત્યો પણ
 હવે કમલ નામશેષ થઈ જશે પરંતુ આનો અર્થ એવો કરવાનો
 નથી કે હિંદુ આવાદ જ લોકોએ હિંદુ આવાદી પદ્ધતિ વિશેની પેતાની
 અજાણી દીધી છે. એ અજાણતા પેટી પણ લોકોની
 વ્યક્તિગત હિંદુ વિશેની અથવા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દુર્લ-
 ભવાયાં ખૂનો કરવાની પદ્ધતિ વિશેની અજાણતા રહી છે ખરી,
 પરંતુ તેઓ બેશક દુર્લભ એમ તો માને જ છે કે બીજા દેશોમાં
 જેમ વારંવાર જરૂરી જણાયું છે તેમ એવો એક કાળ આવે પણ
 ખરો કે સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને માટે સુમંગલિત હિંદુ આવાદી પદ્ધતિ
 આવરણક થઈ પડે આ જો કે આજની ધડીએ માત્ર

પોથીનો જ પ્રશ્ન છે, અને એની વાસ્તવિક કસોટી તો કાળને હાથ છે, પરંતુ ત્રાસવાદીઓની પદ્ધતિની સાથે એને કરી લેવા-દેવા નથી.

આમ પોતાના દિંસાના કૃત્યને પરિણામે નહિ પરંતુ લાલા લાજપતરાયનું અને તેથી જ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું થયેલું અપમાન ઘડીભર તો ભગતસિંહે ધોઈ નાંખ્યું એવો ભાસ થયો તે કારણે તે લોકપ્રિય બન્યો. ભગતસિંહ એક પ્રતીક બની ગયો; તેનું કૃત્ય વિસારે પડ્યું અને પ્રતીકની ભાવનામાત્ર ગ્રેપ રહી ગઈ. ત્યાર પછીના થોડા જ માસમાં પંબબનાં, અને તેનાથી સહેજ થોડે અંશે ઉત્તર દિંદના ગામડે ગામડે અને કસબે કસબે ભગતસિંહનું નામ ગાજી રહ્યું, તેના નામની આસપાસ અનેક ગીતો રચાઈને પ્રચાર પામ્યાં અને તેને લોકહૃદયમાં જે સ્થાન મળ્યું તે એક આશ્ચર્ય-ઘટના જ કહેવાય.

સાધ્મિન કમિશનનો વિરોધ કરતી વેળા લાલા લાજપતરાયને માર પડ્યો ત્યાર પછી થોડે વખતે દિલ્લીમાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની સભામાં તેમણે હાજરી આપી હતી. તેમના શરીર પર તે વખતે પણ તેમને થયેલી ઈજાના સોજા દેખાતા હતા, અને મારથી થતું કળતર તે વખતે પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા હતા. સમિતિની આ સભા લખનૌની સર્વપક્ષી પરિવહની બેઠક પછી તરત જ મળી હતી તેથી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન એક અથવા બીજે સ્વરૂપે સભા સમક્ષ ચર્ચાને માટે ઉપરિચિત થયો હતો. કયા ઓક્કસ મુદ્દા ઉપર ચર્ચા ચાલેલી તે મને અત્યારે યાદ નથી, પરંતુ મેં ત્યાં કંઈક વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું એમ મને સ્મરણ છે. મેં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેને પરિણામે આપણી રાજવ્યવસ્થા તથા સમાજવ્યવસ્થાના પાયામાં મૂળગત પરિવર્તનો થાય એવા ક્રાન્તિકારી વલણ, અને આસ્તે આસ્તે સુધારો કરવાનાં લક્ષ્ય તથા પદ્ધતિ, એ જે વચ્ચે ખસંદગી કરી લેવાનો સમય મહાસભાને માટે આવી પહોંચ્યો છે. મારા એ ભાષણનું ખાસ કેટલું મહત્ત્વ નહોતું અને સમિતિની સભામાં લાલાજીએ તેનો ઉત્તર વાળતાં તેના કેટલાક ભાગોની ટીકા કરી ન હોત તો તેનું મને વિસ્મરણ થઈ જત. તેમણે એક

ચેતવણી એ આપી હતી કે બ્રિટિશ મજૂરપણ તરફથી કરી અપેક્ષા ન રાખશો. મને પોતાને એ ચેતવણીની કશી જરૂર નહોતી, કેમકે બ્રિટિશ મજૂર દિલ્લયાલના અધિકાગ્ર્યુક્ત નેતાવર્ગ પ્રત્યે મને ખામ આદર નહોતો, તેના તર્કથી હિંદની મુક્તિની લડતને ટેકો મળે અથવા સામાજ્યરાદની વિરુદ્ધ કે મમાજવાદની દિશામાં લઈ જનારુ કઈક અમરકાગક પગલું તે ભરે તે જોઈને જ જીવંતું મને આશ્ચર્ય થાત.

સાદોગ પાછા ગયા પછી ગાદાજીએ અખિય હિંદ મદામભા મમિતિની મજા મમક્ષના મારા ભાગળના વિષયને પાછો સાથમાં લીધો, અને પોતાના માતાદિક 'ધી પીપલ' માં તેને અંગે ઉપરિચિત થના અનેક ચર્ચાગ્રંથ મુદ્રાઓ વિશે એક લેખમાળા શરૂ કરી. તે પૈકીનો માન પડેતો જ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યાર પછીના બીજા અઠમાં તેમનો બીજો લેખ પ્રસિદ્ધ થાય તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું. એમના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાં આ છેલ્લો હતો. એ તેમના અધૂરા 'ગદી' ગયેના લેખનું મને ઠંડુબું રમરબું રહી ગયું છે.

લાઠીમારનો અનુભવ

લાલા લાજપતરાય ઉપરના દુમલાથી અને તેની પછી થયેલા તેમના અવસાનથી, ત્યાર પછી જે જે રથજો સાર્થકમન કમિશન ગયું ત્યાં ત્યાં તેની સામે વિરોધપ્રદર્શન વધારે ઉભ થતું ગયું. લખનૌમાં દવે તેનું આગમન થવાનું હતું અને ત્યાંની સ્થાનિક (એટલે નગર) સ્થિતિએ તેના 'સ્વાગત' માટેની બારે તૈયારીઓ કરી રાખી. પ્રચારને માટે અને પૂર્વતૈયારી તરીકે ઘણા દિવસ આગળથી મોટાં મોટાં સરઘસો, મુલાઓ અને સમારંભો યોજવામાં આવતા. હું પણ લખનૌ ગયો હતો અને આમાંના કેટલાક પ્રસંગોએ હાજર રહ્યો હતો. પ્રાથમિક તૈયારીના આ દેખાવો તદ્દન વ્યવસ્થિત અને શાંત હતા, અને તેમને મળેલી સફળતાથી અધિકારીવર્ગ મારી પેઠે ચિદાયો હોવો જોઈએ એમ સંપૂર્ણ દેખાયું. તેણે કેટલાક વિભાગોમાં મરઘસો કાઢવાનાં મનાઈ હુકમો કાઢ્યા અને કેટલાક વિભાગોમાં મરઘસો અટકાવ્યાં. આ પ્રસંગોમાંથી મને એક નવો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો અને મારા શરીરને પોલીસની લાઠી તેમ જ તેમના હાંડોનો પરિચય થયો.

રસ્તાના વહેવારમાં ખસેડ થાય છે તે અટકાવવાને બદલે સરઘસો કાઢવાની મનાઈ થઈ હતી, એટલે આ બદલે કશી ફરિયાદનું કારણ ન જ આપતું એવો અમે નિર્ણય કર્યો. તેથી મને યાદ છે ત્યાં સુધી સોળ સોળની ટુકડી બાંધી માણસોની અવરજવર વિનાના રસ્તાઓ પરથી સભારવાને છૂટા છૂટા જવાની અમે યોજના કરી. કાયદાની પરિભાષામાં તો આ પણ મરકારી હુકમનો ભંગ જ થયો, કેમકે ખજ ધારણ કરીને સોળ માણસોની ટુકડી ફરે એ એક સરઘસ જ ગણાય. આવી એક સોળની ટુકડીની આગેવાની મેં લીધી અને ત્યાર પછી ઘણું અંતર છોડીને મારા સાથી ગોવિંદ વસ્ત્રજ પંતની આગેવાની નીચે એક બીજી

સોળની દુકડી મીઠળી. મારી દુકડીએ લગભગ બસો વારનું અંતર કાપ્યું હશે, અને અમારા રસ્તા પર બીજું કોઈ માણસ જણાતું નહોતું એવામાં અમારી પાછળથી ઘોડાના દાળડાનો અવાજ અમારે કાને પડ્યો. પાછા ફરીને જોતાં લગભગ વીશથી ત્રીશ ઘોડેસવાર પોલીસની દુકડી ઝડપભેર અમારા પર ધસી આવતી દેખાઈ. જોતજોતામાં તો તે ઠેક અમારા પર ધસી આવી, અને તેમના ઘોડાઓના ધસારાથી અમારી નાની કતાર તૂટી ગઈ. ઘોડેસવાર પોલીસોએ તે પછી મોટા મોટા દંડા અને લાઠીઓથી અમારા સ્વયંસેવકોને ઝૂડવાનું શરૂ કર્યું, અને કુદરતી રીતે જ એ સ્વયંસેવકોમાંના કેટલાક બચાવને માટે રસ્તાની બાજુએ પર ખસી ગયા અને કેટલાક તો નાની દુકાનોમાં પણ ભરાઈ ગયા. ઘોડાઓને ધસી આવતા જોઈને મને પણ પહેલી સ્વાભાવિક પ્રેરણા તો કોઈક રક્ષણ શોધી લેવાની જ થયેલી; એ દેખાવ જ બલભલની દિશા દૂરી જાય એવો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી મને લાગે છે કે બીજી કોઈક પ્રેરણાએ મને મારે સ્થાને સ્થિર કરી દીધો; પરિણામે મારી પાછળના સ્વયંસેવકોએ અટકાવેલા પહેલા ધસારામાંથી હું બચી ગયો. પછી એકાએક મેં જોયું કે રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ બોમો છું; અને મારા સ્થાનથી ઘોડા જ અંતર હિપર બધી દિશામાં સ્વયંસેવકોને મારીને ભોંય ભેગા કરતા પોલીસો દેખાતા હતા. યંત્રવત, તરત જ નજરે ન ચડી જઈ તે માટે હું આસ્તેથી રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હું જોઈને અને મારા મન સાથે દલીલ કરી; અને હેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી. આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડી જ ક્ષણ ચાલ્યા હશે, પરંતુ એ લાગણીનું મને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે : એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન; અને મારે સ્થાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામદર્દના જેવું વર્તન ન સાંખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય. આમ છતાં શૌર્ય અને કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હું કદાચ મદને બદલે નામદર્દ પણ બની ગયો હોત. મારો આ નિર્ણય થયો ન થયો એટલામાં જ ફરીને જોતાં પોતાની નવી લાંબી લાઠી ઢિછાળતો એક ઘોડેસવાર મારા તરફ

મનારી કંતો આવતો મને દેખાયો. મેં તેને આગળ જવાને જાણાવ્યું અને મારું માથું બીજી દિશામાં ફેરવી દીધું — આ પણ મારું માથું અને મોઢું બચાવવાને કરેલું સ્વાભાવિક પ્રેરણાનું જ બીજું કાર્ય હતું તેણે મારી પીઠ પર એ ફટકો ધમધમાવ્યા. હું ત્રિગમ્ભ બની ગયો, અને માગ આખા શરીરે કપ વ્યાપી ગયો, પરંતુ આશ્ચર્ય માથે મેં મતોષ અનુભવ્યો કે આટલું થયું છતાં હું સ્થિર બોમો ગઈ શક્યો હતો. આ પછી તરત જ પોલીમની ડુકડીને પાછી વાળી લઈને અમારી માથેનો માર્ગ રોકીને બીની કંનામા આવી. અમાગ સ્વયંસેવકો પાછા ટોળે વળી ગયા, તેમના પૈકી ધણાને લોહી વહેતું હતું, ફેટલાકના માથા ફાટી ગયા હતાં. પરંતુ અને તેમની ડુકડી પણ એ અગસામાં અમારી માથે લળી ગઈ. તે બધાને પણ માર પડ્યો હતો. આખરે અમે બધા ટોળે વળીને પોલીસની માથે મોં ગળીને ગસ્તા પર બેમી ગયા. આમ અમે કવાકેક બેઠા હશું એટલે અધારુ થવા આવ્યું. એક બાજુ મરકાગના મોટા મોટા અધિકારીઓ બેઠા મળ્યા; બીજી બાજુ આ મમાચાગ ફેલાતા ગયા તેમ તેમ લોકોનાં મોટાં ટાળાં જમા થતાં ગયા. આખરે મૂળથી ધારી ગળેલ અમારે ગરેતથી અમને જવા દેવાની અધિકારીઓએ ગળ આપી, અને અમારા પર ધમારો કંનાગ તેમજ અમને માર મારનાગ ઘોડેસવાગ પોલીસો અમારું રક્ષણ કરવાને અમારી આમળ આલતા હોય તેમ તેમની માથે અમે તેમની પાછળ પાછળ તે ગરેતે ચાલતા થયા.

આ નજીવા બનાવનું મેં વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે તે એટલા માટે કે માગ હિપ્ત તેનાથી થયેલી અસર હું દર્શાવી શકું. લારીના વાં ઝીલવા એટલું મારું શરીર બળવાન છે એ જાનના આપ્તકામ મારી સાગીરિક બધા તો હું જૂલી જ ગયો. બીજી એક વસ્તુથી પણ મને આશ્ચર્ય થયું એ આખા બનાવ દગમિયાન, મને માર પડતો હતો તે ક્ષણોએ પણ, મારું મન તદ્દન જનગૃત રહ્યું હતું અને હું બુદ્ધિપૂર્વક મારી લાગણીઓ તેમજ લાવનાઓનું નિરીક્ષણ કરી શકતો હતો. બીજો દિવસે સવારે આનાથી પણ આકરી કસોટી અમારે માટે નિર્માણ થઈ હતી અને તે માટે આગલા દિવસની આ તાલીમ ખૂબ કામ આવી.

ખીજે દિવસે મવારે સાર્ધમન કમિશનના આગમનનો સમય મુકરગ થયો હતો અને તેને અંગે અમારો વિરોધનો મહાન સમાર ભ થવાનો હતો.

મારા પિતાશ્રી આ સમયે અતનાહાનાદર્મા હતા. મને ભય એ હતો કે ખીજ મવારના વર્તમાનપત્રોમા મારા ઉપરના દુમલાના અમાચાગ વાંચીને તેઓ અને કુટુંબના ખીજ માણસો અસ્વસ્થ બની જશે એટલે મેં સાજો મોડેથી તેમને ટેલિફોનથી ખબર આપી કે હું તદ્દન કુશળ છું અને મારી ચિંતા ન કરશો. પરંતુ ચિંતાથી તેઓ સ્વસ્થ ન ગ્રહી શક્યા, અને નિરાતવાળી ઊંધ લેવી અશક્ય હતી એટલે મધ્યાતને શુભારે તેમણે લખનૌ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. છેલ્લી ગાડી તે વખતે અસ્થાહાબાદથી નીકળી ગઈ હતી એટલે તે મોટગકાગર્મા ઊપડ્યા ગસ્તામા તેમને કઈક મુશ્કેલી નડી અને અસ્થાહાબાદથી ૧૪૬ માઈલની મુમાફરી પૂરી કરીને તે છેક મરાઠના પાંચને શુભારે કટાળેતા અને યાત્રી ગયેલા લખનૌ આવી પહોંચ્યા.

સ્ટેશન ઉપર સરખસના રૂપર્મા જવાને નીકળવાની અમે લગભગ તે જ વખતે તૈયારી કરતા હતા. આગલી સાંજના બનાવોથી લખનૌ એટલું તો ખજલણી જાંઘુ હતું કે ખીજ માર્ઈ રીતે તેને એટલું જગૃત ન કરી શકાત અને પોદ ફાટે તે પહેલાંથી જ લોકોનાં ટોળેટોળા સ્ટેશનને ગસ્તે નીકળી પડ્યા. સહેરના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી નાનાં નાના અસખ્ય સરખસો નીકળ્યા, અને મહાસભાની કચેરીએથી દુબરો માણસોતુ બનેલું ચાગચાગની હારમા ચાલતું મુખ્ય સરખસ નીકળ્યું. અમે બધા આ મુખ્ય સરખસમાં હતા. સ્ટેશનની પાસે પહોંચતા પોલીસે અમને રોકી લીધા. સ્ટેશનની મામે લગભગ અર્ધો માઈલ અમચોરસ એક મોટી વિસ્તૃત જગ્યા હતી (આ જગ્યા હવે નવા સ્ટેશનના બાધકામથી પુરાર્ઈ ગઈ છે). અમને બધાને આ મેદાનની એક બાજુ પર હાગમા જિલા રાખવામાં આવ્યા, અને આગળ વધવાનો કઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના અમારુ સરખસ ત્યાં જ થોભ્યું. આખું મેદાન પાયદળ અને વોડેસવાર પોલીસ તેમજ લશ્કરના સિપાઈઓથી જિલાગતું હતું. સદાનુશ્રુતિપૂર્વક

આ ઘટના નિહાળનારાઓની મેદની વધતી જ જતી હતી, અને તેમાંના ઘણા માણસો ગ્રખ્યે ત્રણત્રણની ઢુઢીમાં ઠાઈ ને ઠાઈ રહેતાં એ મેદાનમાં દાખલ થઈને પ્રસરી ગયા. એકાએક ઘણા અંતર પર અમે એક સામે ધસી આવતા સમૂહ જોયા. એ સમૂહ આખા મેદાનની લંબાઈ સુધી પ્રસરેલી, અમારા તરફ મારતે ધોડે ધસી આવતી, અને મેદાનમાં છૂટાછવાયા ફરતા અસંખ્ય લોકોને મારતા તેમજ અડકટમાં આવનારાને પાડી નાંખતા ધોડેસવાર પોલીસની અથવા લશ્કરની એ કે ત્રણ લાંબી કતારો હતી. ધોડાઓની અડકટમાં આવતા તદ્દન નિર્દોષ અને ગભરાઈ ગયેલા પ્રેક્ષકો ધોડાની ખરીઓ નીચે ચગદાઈ ગયા. એ કંટુલ દરમિયાન બાદ કરીએ તો ધોડેસવારનો આ ધસારો એ ખરેખર એક સુંદર દ્રશ્ય હતું. ધસારો કરતી આ હારોની પાછળ, આ ધવાયેલા લોકો પથરાયેલા પડ્યા હતા, તે પૈકી કેટલાયે હસનચસન કરવાને પણ અશક્ત થઈ ગયા હતા. ખીનઓ કષ્ટથી પીડાતા હતા, અને આખા મેદાનનો દેખાવ એક રણક્ષેત્ર જેવો થઈ ગયો હતો. પરંતુ એ દ્રશ્યને જોવાને અથવા તે વિશે વિચારો કરવાને ઝાઝો સમય અમારે માટે પણ રહ્યો નહોતો; થોડી જ ક્ષણો પછી ધોડેસવારો અમારા પર ધસી આવ્યા. અને તેમની પહેલી હાર લગભગ મારતે ધોડે અમારા સરધસવાળા લોકોની ખીઓખીય મેદની ઉપર આવી પડી. આમ છતાં અમે અમારે સ્થાને સ્થિર બિભા રહ્યા, અને અમે ભાગી જઈએ એવું ન લાગ્યું એટલે છેક છેલ્લી ક્ષણે ધોડાઓને ખેંચાઈને રોકાઈ જવું પડ્યું અને અમારાં માથાઓ પર અધ્ધર હવામાં તેમની ખરીઓ લટકતી રાખી તે પાછલા પગો પર બિભા થઈ ગયા. ત્યાર પછી અમને માર પડવો શરૂ થયો, પાયદળ અને ધોડેસવાર બંને પોલીસોએ લાડીઓ અને લાંબા દંડાઓથી અમને ઝૂડવા શરૂ કર્યા. આ વખતનો માર ભયાનક હતો. અને આગલી સાંજે હું જે સાફ દૃષ્ટિ અને સ્થિર મગજ રાખી શક્યો હતો તે હું બળવી ન શક્યો. મને માત્ર એક જ ભાન રહ્યું કે મારે હું જ્યાં છું ત્યાં જ રહેવું જોઈએ અને ન તો નમવું જોઈએ, ન તો પાછા ફરવું જોઈએ. લાઠીના ફટકાઓથી હું અરધો અંધ જેવો બની ગયો

અને વચ્ચે વચ્ચે મૂક રોયથી મારું હૃદય બાકુળ થઈ જતું અને સામે પ્રહાર કરવાની ધમ્મજા બિલારાઈ આવતી. સામે બિભેલા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી જેંચી પાડીને તેના પર જતે જ સવારી કરવા ધારું તો સહેવાઈથી કરી શકું એમ હું એવો અ્યાસ પણ મને આવ્યો; પરંતુ લાંબા સમયના ધડતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં અને એકાદ ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ ઉઠાવ્યો હશે તે સિવાય મેં એક હાથ સરખો ન ઉગામ્યો. આ ઉપરાંત મને એ જાન પણ હતું કે અમારા પક્ષ તરફથી જરા પણ આક્રમણ થશે તો તેનું પરિણામ બચાવક આવશે, બંદૂકની ગોળાઓ છૂટશે અને અમારા અનેક માથુસો વીંધાઈને પડશે.

ત્યાર પછી જાણે અતિશય લાંબે ગાળે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે થોડીક જ મિનિટો પછી અમારી હાર થીમે થીમે, તૂટ્યા વિન એક એક ડગલું હઠવા લાગી. આથી હું કંઈક એકસો પડી ગયો અને મારી બાજુઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી વળી ફટકાએ પડ્યા, અને મારા ભારે અણગમા વચ્ચે પાછળથી અધ્ધર જાયકીને મને દૂર ઉડાવી લઈ જવામાં આવ્યો. મારા ફેટલાક જીવાન સાથીઓને એમ લાગ્યું કે મારી સામે નિશ્ચયપૂર્વક મરણિયો હુમલો થાય છે, એટલે તેમણે મને બચાવી લેવાને આ સોંસરો રસ્તો લીધો.

મૂળ જગ્યાએથી હઠીને અમારા સરખસના માથુસો સોએક ફૂટ પાછળ ફરી હાર બાંધીને બિભા રહ્યા. પોલીસના માથુસો પણ પાછા હઠીને અમારાથી પચાસેક ફૂટને અંતરે એક હારમાં બિભા રહ્યા. અમે આ જ સ્થિતિમાં હતા તે દરમિયાન આ બધી પીડાનું કારણ — પેલું સાર્વમન કમિશન — અમારાથી એડધો માઈલ દૂર આવેલા સ્ટેશન પરથી જાનુંમાનું ચુપચાપ સરકી ગયું. પરંતુ તેમ છતાં વિરોધના દેખાવો કરનારાઓ કે કાળા વાવટાઓથી તે બચી ન જ શક્યું. આ પછી તરત જ આખા સરખસના રૂપમાં અમે મહાસભાની કચેરીએ પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી વેરાઈ ગયા. હું પિતાશ્રી જ્યાં મારી આગુરતાથી વાટ જોતા હતા ત્યાં પહોંચ્યો.

પ્રસંગની ઉત્તેજના જતી રહી એટલે હવે મને આખા શરીરે કળતર થવા લાગ્યું તેમજ અતિશય થાક ચડ્યો. મારાં એકેએક અંગને જાણે અલગ અલગ કળતર થતું હતું, અને મારે આખે શરીરે ગંદાઈ ગયેલા ધા અને ફટકાના સોજ પડ્યા હતા. પરંતુ મદલાએ મને કોઈ મર્મને રથાને ઈજા થઈ નહોતી. અમારા માથાએ પૈડા ધક્કાનું નરસીય એટલું પામરું નહોતું. તેમને જારે ઈજાઓ થઈ હતી. હુમલા દરમ્યાન મારી બાજુમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત ઊભા હતા. જો ફૂટથી પણ વધારે જોયા હોવાથી તેમના શરીર પર લાડીઓને વરસવાને વિસ્તૃત ક્ષેત્ર મળ્યું હતું. તે મમથે થયેલી ઈજાને પગિલામે તેમને એક કષ્ટમય અને હડીસો રોગ વળાવ્યો, જેને લીધે તેઓ લાંબા વખત સુધી કેડમાથી ટટાગ રહેવાની શક્તિ તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ જોઈ જોઈ. હું એ પ્રમથ-માથી મારી શારીરિક સ્થિતિ અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ વિશે કંઈક ગર્વ અનુભવતો બહાર આવ્યો. પણ તે પ્રમથની જે સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં વસી ગઈ છે તે તે વખતના મારની એટલી નથી જેટલી માગ મારનારા પોલીસ સિપાઈઓની અને ખામ કરીને તેમના અધિકારીઓ પૈકી ધણીઓની મુખમુદ્રાની છે. એ હુમલા વખતે ધણીખરી સાચી મારજૂડ તો મુરોપિયન સારજન્ટોએ કરી હતી. તેમના હિન્દી અનુયાયીઓનો હાથ કંઈક નરમાશથી પડતો હતો. અહો શી તે તિરસ્કાર અને લોહીની તરસથી ભરેલી, પાગલ જેવી, સહાનુભૂતિ અથવા માનવતાના જરા પણ સ્પર્શ વિનાની મુખમુદ્રાઓ ! આજે પણ મને તેમનું તાદશ્ય સ્મરણ છે. કદાચ તે જ ક્ષણે અમારા લોકોની મુખમુદ્રાઓ પણ એટલી જ તિરસ્કાર-જનક બની ગઈ હશે ! અમે ધણે મોટે અંશે અહિંમક રહ્યા હતા એટલે કંઈ અમારા હૃદયમાં અમારા વિરોધીઓ પ્રત્યે પ્રેમ-જિભરાઈ જતો હતો અથવા તો અમારી મુદ્રાઓ ઉપર મદલાવ અવકાશ હતો એમ ન હતું અને તેમ છતાં તેમની અને અમારી વચ્ચે ફરિયાદનું કશું કારણ નહોતું, કશી વ્યક્તિગત તકરાર નહોતી, પરસ્પર કશો દ્વેષ નહોતો. અમે તો માત્ર તેટલા મમથ પૂરતા કોઈ અગમ્ય અને સમર્થ બળોના પ્રતિનિધિમાત્ર હતા. તેમણે અમને પોતાના મકંજમા પકડ્યા હતા, તેમના કેટેલા અમે આગથી

તેમ અથડાતા હતા, અને તે બંનેએ જ અમારાં હૃદય તથા બુદ્ધિને મુક્તિ રીતે પોતાની પકડમાં લઈ, અમારી કામનાઓ અને રાગદ્વેષોને અગ્રત કરી અમને પોતાનાં આંધળાં હથિયાર બનાવી લીધા હતા. વગર સમજીએ અમે તરફડ્યા, શા કારણે અમે તરફડ્યા તેની અમને સમજ નહોતી, અમે ક્યાં જતા હતા એ અમે જાણતા નહોતા. પ્રવૃત્તિના નશાને અમે વશ હતા. 'પરંતુ એ નશા ઊતરી ગયો એટલે તરત જ પ્રશ્ન ઝીંક્યો આ બધું શાને માટે હતું ? શાને માટે હતું ?

મજ્જીમસૂત્ર મહાસભા

રાજકારણની બાબતોમાં ચાઈમન કમિશન અને સર્વપક્ષી પરિષદે તે વરસે દેશનું લક્ષ મુખ્યત્વે રોકાયું હતું, પરંતુ મારો રસ અને પ્રવૃત્તિ વિશેષે કરીને બીજી દિશાઓમાં વળ્યા હતા. મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે તેનું તંત્ર સંભાળવામાં અને તેને સુસંગઠિત કરવામાં મારો ઘણો સમય રોકાતો અને પ્રજાનું લક્ષ સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનના પ્રશ્નો તરફ વાળવામાં હું ખાસ કરીને રસ લેતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં મદ્રાસમાં પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા રચિત કરીને સાચવવાની આવશ્યકતા હતી, ખાસ કરીને એટલા કારણસર કે સર્વપક્ષીય પરિષદનું વલણ એ વિષયમાંથી અમને પાછા ખેંચી જવાનું હતું. આ હેતુ સાધવાને માટે મેં ખૂબ મુસાફરી કરી ને અનેક મહત્વની સભાઓ આગળ બાપણો કર્યાં. મને યાદ છે કે ૧૯૨૮માં મેં ચાર પ્રાંતિક પરિષદો — એક પંજાબમાં, બીજી દક્ષિણમાં મલબારમાં, ત્રીજી દિલ્લીમાં અને ચોથી સંયુક્ત પ્રાંતમાં — નું તેમજ મુંબઈ અને બંગાળમાં યુવક અને વિદ્યાર્થી પરિષદોનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. વચ્ચે વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતનાં ગામડાઓમાં પણ મારું જવાનું થતું, અને પ્રસંગોપાત્ત ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓના મજૂરોની આગળ પણ મારે બાપણો આપવાં પડતાં. મારાં બાપણોનો બાવાર્થ સર્વ સ્થળે એક જ હતો, જે કે જુદાં જુદાં સ્થળોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિને અંગે મારી બાવામાં ફેર પડતો, અને જુદા જુદાં શ્રોતાવર્ગને ધ્યાનમાં લઈ ને હું જુદી જુદી બાબતો પર ભાર મૂકતો હતો, બધા જ સ્થળોએ હું સંપૂર્ણ રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક મુક્તિ વિશે બોલતો અને એમાંની પ્રથમ વસ્તુ બીજીને માટેનું શરૂઆતનું પગથિયું છે એમ પ્રતિપાદન કરતો. ખાસ કરીને મહામહાના કાર્ય-કર્તાઓમાં તેમજ જુદિજીવી વર્ગમાં સમાજવાદની વિચારસરણીનો

પ્રચાર કરવાની મારી આદેશ હતી, કેમકે રાષ્ટ્રીય દિલ્લયાલના આધારરૂપ આ વર્ગો ધણુંખરું અતિશય સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદની ભાષામાં જ વિચાર કરતા. પ્રાચીન સમયની આપણી જાહોજલાલી, પરદેશી રાજસત્તાથી આપણને પહેચિત્તી આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક દાનિ, આપણા લોકોને ભોગવવાં પડતાં કષ્ટો, પરછત્ર નીચે છવવામાં રહેલો તેજોભંગ તેમજ આપણું રાષ્ટ્રીય સ્વમાન જાળવવાને માટે તેમાંથી મુક્ત થવાની આવશ્યકતા, માતૃભૂમિને ચરણે સર્વસ્વનો ભોગ ધરી દેવાની જરૂર, એવી એવી બાબતો પર આ લોકોનાં ભાવણોમાં ભાર દેવાતો. આ બધા પરિચિત વિષયો દરેક હિંદીના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતા, અને મારું રાષ્ટ્રવાદી હૃદય એ ભાવનાઓને ઝીલવું તેમજ તેમનાથી હાલી જઈવું, જો કે હિંદના કે બીજા દેશોના પ્રાચીન સમયનો હું કદી પણ અંધ ભક્ત તો નહોતો જ. આ ભાવનાઓમાં રહેલું તથ્ય તો કયમ હતું જ, પરંતુ ધણા વખતથી એકની એક વાત ઉપર ટોક પડ્યા કરવાથી તે બધી ધસાર્ધને જર્જરિત થઈ ગઈ હતી, અને તેની તે જ બાબતોનો એકધારો પુનરુચ્ચાર થતો રહેવાથી આપણી લડતના બીજા છવન્ત અને મર્મના પ્રશ્નોના વિચારને અવકાશ ન રહેતો. આ બાબતો પર ભાર દેવાથી લાગણી ઉત્તેજાતી. પરંતુ વિચારને ઉત્તેજન મળતું ન હતું.

હિંદમાં સમાજવાદના ક્ષેત્રમાંના અગ્રગામીઓ પૈકીનો એક તો હું બેશક નહોતો જ. સાચું કહું તો હું કંઈક પછાત હતો, અને જે માર્ગે બીજા અનેક પોતાની પાછળ જળહળતા પ્રકાશનો લિસોટો મૂકતા ત્વરિત ગતિથી આગળ પહોંચી ગયા હતા તે માર્ગે હું મહાપરાણે એક એક ડગલું ભરતો, આગળ વધ્યો હતો. કામદારોની મજૂરસંઘની દિલ્લયાલની તેમજ મુવકસંઘનો ધણા મોટા ભાગની વિચારસરણી તદ્દન સમાજવાદી હતી. ૧૯૨૭ના ડિસેમ્બરમાં હું પાછો ફર્યો ત્યારે એક પ્રકારનો અરપટ અને અવ્યવસ્થિત સમાજવાદ હિંદના વાતાવરણનું એક અંગ બની ગયો હતો. અને તે સમય પૂર્વે પણ અનેક છટાછવાયા સમાજવાદીઓ હિંદમાં મોજૂદ હતા. એ બધા ધણે ભાગે કાલ્પનિક આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાને ધોરણે વિચારો કરતા, પરંતુ તેમના

ચિત્ત ઉપર *માર્ક્સના સિદ્ધાન્તની અસર વધતી જતી હોઈને તેઓ પૈકી કટલાક થોડા તો પોતાને સોયે ચો ટકા માર્ક્સવાદીઓ સમજતા. મોવિયેટ યુનિયનમાં એક પછી એક બનતી જતી ઘટનાઓ અને ખાસ કરીને તેની પંચવાર્ષિક યોજના (ફાઈવ ઈયર પ્લેન) ને પરિણામે યુરોપ અને અમેરિકાની જેમ હિંદમાં પણ આ વૃત્તિ બલવત્તર થતી જતી હતી.

સમાજવાદી કાર્યકર્તા તરીકે મારું જો કંઈ વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તે એ હકીકતને કારણે હતું કે હું મહામહામાં અગત્યનાં અધિકારસ્થાનો ધારણ કરનાર એક આગેવાન મહાસભાવાદી હતો. મારા સિવાય ખીજા પણ અનેક પ્રમુખ અને પ્રસિદ્ધ મહાસભાવાદીઓ એ ધોરણે વિચાર કરતા થયા હતા. સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિમાં આવા વિચારવાળા મહાસભાવાદીઓ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં જણાતા હતા, અને એ સમિતિમાં છેક ૧૯૦૬ની સાલમાં કંઈકે મોજો અને નરમ સમાજવાદી કાર્યક્રમ ઘડવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો હતો. અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જમીનની જમીનદારી અને તાલુકદારી પ્રથા છે. તેથી રાજસ્થાનમાં જે સવાલનો અમારે પહેલ-વહેલો સામનો કરવો પડ્યો તે જમીનનો મહા પ્રશ્ન હતો. અમે એવું જાહેર કર્યું કે જમીનદારી પદ્ધતિ નાબૂદ કરીને રાજ્ય અને ખેડૂતની વચ્ચેના ખીજા દલાલોને રુખસદ આપવી જોઈએ, જે વાતાવરણમાં અમારે આગળ વધવાનું હતું તેમાં તે સમયે આ વિચારો તદ્દન નવા જેવા જ હોવાથી અમારે આવધાનીથી પગલાં ભરવાનાં હતાં.

* જીવદયા અને માનવદયાની દૃષ્ટિએ સમાજબંધવરથા મુધારવા ઇચ્છનારા તો હરેક યુગમાં હોય છે, માર્ક્સના પહેલાં પણ હતા જ. તેઓ એમ કહેતા કે ગરીબવર્ગના તરફ સ્નેહ રાખવાનું તબંગરનું કર્તવ્ય છે, કારણ ઈશ્વરે તેમને સંપત્તિ આપી છે. માર્ક્સે કહ્યું ગરીબવર્ગની ગરીબીમાં જ ક્રાંતિનાં બીજાં છે, એની ગરીબી મૂડીવાદ અને ખોળા જેટલાઓના ધનને અન્યાયી ઠરાવે છે. એની ગરીબી એ ઈશ્વરદત્ત નથી, પણ ચોક્કસ સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. એ પરિસ્થિતિમાં ક્રાંતિ ગરીબવર્ગનો જળવો કરાવીને જ લાવી શકાય. પેલા ન્યૂન સમાજ-મુધારકો આદર્શવાદી સમાજમુધારકો કહેવાય છે; માર્ક્સ અને તેના અનુયાયી રાષ્ટ્રીય સમાજવાદીઓ કહેવાય છે. — ભા. ૬.

ખીજે વરસે એટલે ૧૯૨૯માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિએ એક ડગલું આગળ વધી મહાસભા સમિતિને એકસ સમાજવાદી ધોરણે એક ઠરાવની લઘુમણુ કરી. ૧૯૨૯ના દિનાળામાં મળેલી મહાસભા સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિના ઠરાવની પ્રસ્તાવના માન્ય રાખીને તે આખા ઠરાવની પાછળ રહેલા સમાજવાદના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો હતો. સંયુક્ત પ્રાંતના ઠરાવમાં ૨૦૦ કરવામાં આવેલા વિગતવાર કાર્યક્રમની વિચારણા મહાસમિતિએ ભવિષ્ય પર મુલતવી રાખી. મહાસભા સમિતિના તેમ જ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિના આ ઠરાવોનું ધણા લોકોને વિસ્મરણ થયું લાગે છે, અને તેથી તેઓ એવો ખ્યાલ કરે છે કે સમાજવાદનો પ્રશ્ન ગયા એકાદ વર્ષ દરમ્યાન જ મહાસભામાં એકાએક ઉપરિચિત થયો છે. એટલું માત્ર સાચું છે કે મહાસમિતિએ ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના જ એ ઠરાવ માન્ય રાખેલો અને ધણાખરા સભ્યોને કદાચ પોતે શું કરે છે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ પણ નહિ હોય.

હિંદી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સંયુક્ત પ્રાંતની શાખા (આ પ્રાન્તિક શાખા પ્રાંતમાંના મહાસભાના પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓની જ બનેલી હતી.) તો સાફ સાફ સમાજવાદી જ હતી, અને મહાસભા સમિતિ જેવું મિશ્ર મંડળ જઈ શકે તેના કરતાં તે આગળ વધી. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો એક આશય તો સામાજિક મુક્તિનો જ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સંઘનું એક મજબૂત અને સુવ્યવસ્થિત તંત્ર હિંદુભરમાં ગોઠવી તેનો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા માટે ઉપયોગ કરવાની. અમે આશા રાખી હતી. કમનસીબે, અને મારી બારે નિરાશા વચ્ચે, કંઈક અંશે સંયુક્ત પ્રાંત સિવાય ખીજ વિભાગોમાં સંઘનું ગાકું જરા પણ આગળ ન ચાલ્યું. આનું કારણ એ ન હતું કે દેશમાં એ પ્રવૃત્તિને માટે ટેકાનો અભાવ હતો. પરંતુ અમારા સંઘના મોટા ભાગના કાર્યકર્તાઓ મહાસભાના પણ પ્રમુખ કાર્યકરો હતા અને મહાસભાએ કંઈ નહિ તો સિદ્ધાંતમાં તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર કર્યો જ હતો એટલે તે જ્યાં મહાસભાના તંત્ર દ્વારા પણ હંમેશ કાર્ય કરી શકતા. વળી સંઘના પુરસ્કર્તાઓ પૈકી કેટલાકે તો

સંધને ખીલવવો છે એવો. ખ્યાલ જંબીરપણે રાખ્યો ન હતો. મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળ ઉપર દબાણ લાવવા માટે, અથવા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી પર અસર પહોંચાડવા પૂરતો જ એનો ઉપયોગ કરવાનો તેમનો ખ્યાલ હતો. આમ પૂણે સ્વાતંત્ર્ય સંઘ મંદ પડતો ગયો, અને જેમ જેમ મહાસભા વિશેષ લડાયક કાર્યક્રમ ગોઠવતી ગઈ, તેમ તેમ તેના તરફ બધા ગતિમાન તરવાને તે ખેંચતી ગઈ, અને સંઘ ક્ષીણ થતો ગયો. ૧૯૩૦માં સવિનયભંગની લડત આવી પહોંચતાં સંઘ મહાસભામાં સમાઈ જઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

← ૧૯૨૮ના પાછલા અર્ધ ભાગમાં અને ૧૯૨૯માં હું પકડાઈશ એવી વાતો વારંવાર ચાલેલી, વર્તમાનપત્રોમાં આવતા ઉલ્લેખોમાં અથવા જાણકાર મિત્રો તરફથી મને મળેલી અસંખ્ય ખાનગી ચેતવણીઓમાં કેટલું તથ્ય હતું તેની મને ખબર નથી, પરંતુ એ ચેતવણીઓને લીધે મારા હૃદયમાં અનિશ્ચિતતાની ભાવના ઉદ્ભવી અને હું જાણે આજ પકડાઈશ કાલ પકડાઈશ એમ મને થયા કરતું. આ અનિશ્ચિતતાની મને પરવા ન હતી, એનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે ભાવીના ચર્ચામાં મારે માટે મને તે નિર્માણ થયું હશે, પરંતુ સ્થિર કમબલ જીવન મારા નસીબમાં નથી જ એની મને ખાતરી હતી. આ અનિશ્ચિતતાને, એકાએક કરવા પડતા ફેરફારોને અને ફરી ફરી જેલ જવાને હું જેટલો વહેલો ટેવાઉં તેટલું મારે માટે બહેતર હતું. મને લાગે છે કે આવા પ્રકારની માનસિક પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક બનાવી દેવામાં મને એકંદરે હીક સફળતા મળી, (મારાથી ઘણે થોડે અંશે મારાં સ્વજનો પણ એમાં સફળ થયાં) એટલે જ્યારે જ્યારે મને પકડાવાના પ્રસંગ આવતા ત્યારે ત્યારે હવે હું તે પ્રસંગોને પ્રથમના કરતાં વધારે સ્વાભાવિક માની લેવા લાગ્યો. આ નવી મનોદશા વિનાં એ અશક્ય થઈ પડત. એટલે મારા પકડાઈ જવાની અશ્વાઓ છેક નિરર્થક તો ન જ નીવડી; તેમનાથી મારા નિત્યજીવનમાં એક પ્રકારનો ઉત્લાસ દાખલ થયો, અને લહેજત આવવા લાગી. છતાં ફરવાનો એકેએક દિવસ મહામૂયો બન્યો, જાણે રોજ એક નવો દહાડો મુક્ત જીવનમાં

ઉમેરાતો હતો. હકીકતમાં તો ૧૯૨૮ અને ૧૯૨૯માં મને છૂટનો બહુ મોટો ગાળો મળી ગયો અને આખરે ફરી જેલમાં તો છેક ૧૯૩૦ના એપ્રિલમાં જ જવાનું થયું, ત્યાર પછી જેલ બહાર મળેલી ટૂંકી ટૂંકી રજાઓમાં મને કંઈક અવાસ્તવિકતા લાગતી : મારા પોતાના ધરમાં હું કોઈ અનુભવો પરાણો યર્ધને થોડા દહાડાને માટે કરવા આવ્યો છું એમ મને થતું, બીજી સવારે મારું શું થવાનું છે તેની હું કંઈપના પણ કરી શકતો નહિ અને પાછા જેલમાં જવાનું નિમંત્રણ ગમે તે કણે આવી રહેશે એવી હમેશ અપેક્ષા રહેતી.

૧૯૨૮નો અંત પાસે આવતો ગયો તેની સાથે કલકત્તાની મહાસભા પણ નજદીક આવતી યર્ધ. તેના પ્રમુખસ્થાને મારા પિતાશ્રી આવવાના હતા. તેમના દિલમાં માત્ર સર્વપક્ષી પરિપક્વ અને તેની સમક્ષ તેમણે રજૂ કરેલા હેવાલનો જ એક ખ્યાલ ભરેલો હતો; અને તેમને એ હેવાલ મહાસભામાં પસાર કરાવવો હતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા વિષે હું ધરછોડ કરવા તૈયાર નથી અને તેથી એ વાત મને પસંદ નથી એ તેઓ જાણતા હતા. મારી નાપસંદગીને લીધે તેમને રોષ પણ થયો. આ બાજતમાં અમે ઝાઝી દલીલો ન કરી, પરંતુ અમારી બંનેની વચ્ચે માનસિક કલહની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને અમે બંને જાણે જિસ્ટી દિશાઓમાં ખેંચવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. અગાઉ અનેકવાર મતભેદો તો અમારી વચ્ચે પાયા હતા, અને તે પણ એવા મહત્ત્વના કે તેને લીધે જુદા જુદા પક્ષમાં અમારે વહેંચાવું પડ્યું હતું. પરંતુ આ પ્રસંગે લાગણીઓ જોટલી તંગ યર્ધ તેટલી આગળ કે આ પછીના કોઈ પણ પ્રસંગે યર્ધ ન હતી. આ પરિસ્થિતિને કારણે અમે બંને કંઈક દુઃખી રહેતા. કલકત્તામાં તો વાત છેક છેવટની હદે પહોંચી યર્ધ : પિતાશ્રીએ એ વાત સાંઠે ઝહેર કરી કે મહાસભાના અધિવેશનમાં તેમનું ધારેલું નહિ થાય — એટલે કે સર્વપક્ષી પરિપક્વના હેવાલનો સ્વીકાર કરનારો કરાવ બહુમતીથી પસાર ન થાય તો — પોતે મહાસભાનું પ્રમુખપદ નહિ લે. આ તદ્દન સમજી શકાય એવો અને બધારણને અનુસરતો માર્ગ હતો. તેમ જતાં આ મુદ્દાને આટલી હદ સુધી ખેંચી જવાને નારાજ

એવા તેમના અનેક વિરોધીઓ તેમના આ વલખુથી ભારે સંકટામણુમાં આવી ગયા. મહાસભામાં, અને મને લાગે છે કે ખીજાં સ્થળોએ પણ, દીકા કરીને વખોડવાની અને છતાં જવાબદારીમાંથી છટકી જવાની વૃત્તિ હમેશ રહી છે; હમેશાં એવી આશા સેવવામાં આવે છે કે દીકાથી દુઃખાર્ધને સામો પડા આપણને ગમે એવી રીતે પોતાનો કમ બદલશે, અને પરિણામે નાવકું ચેત્ય દિશાએ હંકારવાની જવાબદારીનો ભાર આપણે માથે નહિ પડે. હિંદી સરકારની બ્યવસ્થામાં આજે છે તે પ્રમાણે, જ્યારે જવાબદારી ઉપાંડી લેવાના પ્રસંગોથી આપણને વંચિત રાખવામાં આવે છે અને પદ્મસ્થ ન કરી ગયાય તેવું તેમજ આપણી સત્તાથી ઉપરવટ જતાં કાર્યવાહક મંડળ માથે હોય છે ત્યારે, આપણે મારે દીકા કરવાનો એક માત્ર માર્ગ જ બાકી રહી જાય છે, (એટલે જવાબદારી સીધી લડત આપીને સીધું કાર્ય ઉકેલી લેવાનો રસ્તો તો હંમેશ ખુલ્લો જ હોય છે.) અને તે દીકાઓ સ્વાભાવિક રીતે ખંડનાત્મક જ હોય એ સાચું. તેમ છતાં એ ખંડનાત્મક દીકાઓને પણ જો કાર્યસાધક બનાવવી હોય તો તેમની પાછળ જ્યારે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તંત્રનો પૂરો કબજો લઈ લેવાની અને તેની બધી જવાબદારી ઉઠાવવાની માનસિક તત્પરતા અને તૈયારી હોવી જોઈએ; રાજતંત્રનાં દરેકદરેક, મુલકી અને લશ્કરી, આંતર-બ્યવસ્થાનાં તથા બાહ્ય સંબંધોનાં ખાતાઓ પરનો અધિકાર સંભાળી લેવાની શક્તિ પણ તે દીકાની પાછળ હોવી જોઈએ. હિંદના મધ્યમમાર્ગીઓ જેમ લશ્કરની બાબતમાં માગણી કરે છે તેમ માત્ર અંશતઃ અધિકારની માગણી કરવી એનો અર્થ તો એટલો જ કે આપણે આપ્યું તંત્ર ચલાવવાને અસમર્થ છીએ એમ આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ અને તેથી આપણી દીકાની ધાર સુકી થઈ જાય છે.

દીકા કરવાની અને વખોડવાની અને છતાં તે દીકાના સ્વાભાવિક પરિણામોમાંથી જાતને બચાવી લેવાની આ વૃત્તિ ગાંધીજીના દીકાકારોમાં ઘણીવાર જણાઈ છે. મહાસભામાં એવા સંખ્યાબંધ લોકો છે જેમને ગાંધીજીની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ પસંદ નથી તેમજ તેઓ તેમની કંડક દીકાઓ કરે છે, પરંતુ મહાસભામાંથી

ગાંધીજીને હાંકી કાઢવાની એ લોકોની તૈયારી નથી. આ વક્તવ્ય સમજવામાં તો બહુ મુશ્કેલી નથી, પરંતુ એથી બંનેમાંથી એકે પક્ષને ન્યાય થતો નથી.

આવા જ પ્રકારની કેટલીક મુશ્કેલીઓ કલકત્તા મહાસભા વખતે જોવા મળી. બંને વિરોધી પક્ષો વચ્ચે મંત્રણાઓ આપી, અને તેને પરિણામે સમાધાનનો એક મુસદ્દો જાહેર કરવામાં આવ્યો, પરંતુ પાછળથી એ બધું તૂટી પડ્યું. આ બધા પ્રસંગોથી ઠીક ઠીક જોડાણો જોવા મળ્યા, અને એમાં બહુ શોભા તો નહોતી જ. આખરે છેવટે માન્ય થયેલા મહામમાના મુખ્ય ઠરાવથી સર્વપક્ષી પરિપક્વો રિપોર્ટ બહાસ રાખી સ્વીકારવામાં આવ્યો, પરંતુ સાથે સાથે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી કે જો તે રિપોર્ટમાંના બંધારણને બ્રિટિશ સરકાર એક વર્ષની મુદતની અંદર પોતાની સંમતિ નહિ આપે તો મહાસભા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ક્ષેત્ર તરફ પાછી વળી જશે. આ ઠરાવથી સરકારને એક વર્ષની મુદત આપીને વિવેકભરેલી રીતે છેવટનું આદેશ આપવામાં આવ્યું. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ક્ષેત્ર પરથી આ ઠરાવમાં એક પીછેહઠ હતી, કેમકે સર્વપક્ષી પરિપક્વો રિપોર્ટમાં સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજની માગણી પણ રજૂ થતી નહોતી. તેમ છતાં મહાસભામાં એ તક પાડવાની કોઈની પક્ષ તૈયારી નહોતી. તે મમયે મહાસભામાં એ તક પડતાં એ ઠરાવથી અટક્યાં, તેમજ ૧૯૩૦માં થયેલા યનારી લડત માટે મહાસભાનો બધો સમૂહ તે ઠરાવથી એકત્ર રહી શક્યો એ વાતનો ખ્યાલ કરતાં એ ઠરાવ એકંદરે ડહાપણ ભરેલો જ થયો હતો એમ લાગે છે. એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે સર્વપક્ષી પરિપક્વો રજૂ કરેલું બંધારણ એક વર્ષની મુદતમાં બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારી લેવાની નહોતી. લડત તો હવે અનિવાર્ય હતી અને દેશમાં તે સમયે જે પરિસ્થિતિ હતી તે જોતાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ વિના એવી કોઈ પણ લડત કાર્યસાધક થાય એમ ન હતું.

મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં મેં એ ઠરાવનો લૂતો લૂતો વિરોધ કર્યો હતો અને તેમ છતાં મને ફરી પાછો મામાન્ય મંત્રી ત્રાંટી કાઢવામાં આવ્યો. ગમે તેમ થાય પણ મહાસભાના

મંત્રીપદની કંબલ બાથાને છોડતી નહોતી. મહાસભાની દુનિયામાં હું જાણે પેલા પ્રસિદ્ધ * 'વિકાર ઓફ ષ્ટ્રે ' ની શૂઘિલા લજવતો હતો. મહાસભાની ગાદીએ પ્રમુખ ગમે તે વિરાજે તો પણ તેના તંત્રનો અખત્યાર ધારણ કરનારો મંત્રી તો હું જ રહેતો.

કલકત્તામાં મહાસભાનું અધિવેશન કરાયું, તેના થોડા દિવસ પૂર્વે, કાલસાની ખાણોના પ્રદેશના કેન્દ્ર ઝરિયામાં અખિલ હિંદ મજૂરસંઘ મહાસભા મળી હતી. મેં પ્રથમના બે દિવસોએ હાજરી આપીને તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો પરંતુ તે પછી મારે કલકત્તા જવું પડેલું. મજૂરસંઘોની મહાસભામાં આ હું પહેલી જ વાર ગયો હતો, અને કિસાનોમાંની મારી પ્રવૃત્તિએ તેમજ તાજેતરમાં કામદારોમાં કરેલી મારી પ્રવૃત્તિઓથી મજૂરોના આમવર્ગમાં મને કંઈક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં આ મહાસભાનાં મંડળમાં હું પરાયા જેવો જ હતો. આરતે આરતે સુધારો કરવાના પક્ષના સુધારકો અને તેમનાથી વધારે ઉદ્દામ તથા ક્રાન્તિવાદી લોકો વચ્ચેનો પુરાણો ઝઘડો અહીં પણ મારી નજરે પડ્યો. મજૂર આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળો પૈકી કેટલી સાથે જોડાવું, સામાન્યવાદ-વિરોધી સંઘ સાથે જોડાવું કે નહિ, ' પેન-પેસિફિક ' સંઘ સાથે જોડાવું કે નહિ, અને છત્રીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા ઇષ્ટ છે કે નહિ એ બધા

* પોતાની જ મશકરી કરીને વિનોદ મેળવવાની પંડિતશ્રી સક્તિનેદ આ નમૂનો છે 'વિકાર ઓફ ષ્ટ્રે' એક ૧૬મા સેકાનું ઐતિહાસિક પાત્ર છે. જેના 'વિકાર' નું પોતાનું યદ કાયમ રહે એટલી શરતે ગમે તે વિચાર ધરાવનાર એ રમૂજ 'વિકાર' વિષે અંગ્રેજી ભાષામાં પવાડો લખાયો છે. જેની ૮મા, એડવર્ડ ૧૬૬, મેરી અને ઇલીઝબેથના એમ ચાર રાજ્યમાં એ 'વિકાર' રહ્યો, પણ ત્રણ વખત એણે પોતાની માન્યતા બદલી, બે વખત એ રોમન કેથલિક થયો, બે વખત પ્રોટેસ્ટન્ટ થયો. વિકારને તો 'વિકાર' નું યદ ગમે તે ભોગે છોડવું નહોતું, શીશને માટે આવક થવાને તે સદા તૈયાર હતો. પંડિતશ્રીને મંત્રીપદ જોઈવું નહોતું પણ તે, બદલાતી નીતિ અને પરિસ્થિતિ છતાં, અને બદલાતા પ્રમુખો છતાં, તેમને છોડવું નહોતું. —જા. ક.

ચર્ચાના અને મતભેદના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. આ બધા પ્રશ્નો કરતાં પણ વધારે મહત્વનો તો મહાસભાના બે વિભાગો વચ્ચે રહેલો ઊંડો દષ્ટિભેદ હતો. એક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં મધ્યમમાર્ગી વલણનો, બલકે ખરી રીતે ઔદ્યોગિક બાબતમાં રાજકારણની દબલગીરી પ્રત્યે શંકાની દષ્ટિથી જોનાર મજૂર-સંઘોના જૂના કાર્યકર્તાઓનો મજૂહ હતો. એકલા ઔદ્યોગિક મજૂરોએ અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમ વિષે, અને તે પણ સાવચેતીથી કરવા વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, અને મજૂરોની સ્થિતિમાં ક્રમશઃ સુધારો કરાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. આ વિભાગના આગેવાન શ્રી. ના. મ. જોષી હતા. હિંદી મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે તે અનેક વાર જીનીવા જઈ આવ્યા હતા. બીજો પક્ષ વધારે ઉદ્દામ, વધારે લડાયક તેમજ રાજકીય કાર્યક્રમ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવનારો હતો અને તે પોતાના કાન્તિના વલણને સાફ શબ્દોમાં જાહેર કરતો હતો. સામ્યવાદીઓ અને તેમના જેવી જ વિચારસરણીવાળા બીજા લોકોની સીધી હકુમત હેઠળ તે કાર્ય કરતો નહોતો. છતાં તેમની તેના પર ઠીક ઠીક અસર હતી. મુખર્ધના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગના મજૂરવર્ગ પર એ પક્ષે પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ સ્થાપિત કર્યો હતો; અને તેની આગેવાની હેઠળ મુખર્ધની કાપડની મિલોના મજૂરોએ એક મોટી અને કંઈક અશે સફળ નીવડેલી હડતાળ પાડી હતી. મુખર્ધમાં તેની આગેવાની હેઠળ કાપડની મિલોના કામદારોનો 'ગિરણી કામગાર સંઘ' નામનો નવો અને સમર્થ સંઘ ઊભો થયો હોઈ તેનો પ્રભાવ મુખર્ધની સમસ્ત મજૂરકુનિયા પર પડતો હતો, એ જ ઉદ્દામ પક્ષની અસર નીચે બીજો સમર્થ મજૂરસંઘ 'જી. આર્ચ. પી. રેલવે સંઘ' હતો.

મજૂરસંઘ મહાસભાની છેક શરૂઆતથી જ તેનું કાર્યવાહક મંડળ અને તેની કચેરી શ્રી. ના. મ. જોષી અને તેમના નિકટના સાથીઓના અંકુશમાં હતાં. જોષીને હાથે જ આખી હિલચાલનું ધડતર થયું હતું. મહાસભાના અનુયાયીવર્ગમાં વધારે લાગવગ ધરાવતો હોવા છતાં ઉદ્દામ પક્ષને મૂળની નીતિ ધડવામાં બહુ ઓછી તક મળતી. આ પરિસ્થિતિ એકંદરે અમંતોષકારક હોઈ તેમ આખી હિલચાલની વાસ્તવિક સ્થિતિ બરાબર વ્યક્ત

ચતી નહોતી. પગિણામે અમ તોય અને ધર્મણુ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તેમજ મજૂરસઘ મહાસભામાં મત્તાનું સ્થાન કબજે કરવાની ઉદ્દામ પદ્ધતી મંજા હતી માથે માથે ઝપડો મેઠ અંત મુધી લઈ જવાની મૌની નામગજ હતી, કેમકે તેને પગિણામે આખી મહાસભામાં જાગણ પડી જવાનો ભય જણાતો હતો. હિંદી મજૂરસઘોની હિંદવ્યાલ તે મમયે કજી દિશોગ અવસ્થામાં જ હતી, તે પૂર્ણ મામથ્વવાળી નહોતી અને તેનું મંચાલન મુખ્યત્વે બિનકામદાર નેતાઓ જ કરતા હતા આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં, મજૂરોની દુનિયાની બહારના લોકોમાં મજૂરોનો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ કમેશ જણાય તે હિંદી મજૂરસઘ મહાસભા અને બીજા કામદારસઘોમાં આ વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એ બધી વાત સાચી હતી છતાં પોતાના અનેક વર્ગોના કાર્યથી થી ના મ જોવી એક મગીન, સાચા અને હૃદયપૂર્વક કાર્ય કરનારા મજૂરસઘવાદી પુરવાર થયા હતા, અને તેમને ગજકીય બામતોમા પછાત અને મધ્યમમાર્ગી ગણનાર લોકો પણ હિંદની મજૂર-હિંદવ્યાલની તેમણે કરેલી મેવાનું મૂલ્ય સ્વીકારતા, નરમ કે ગરમ બીજા ભાષ્યે જ બહુ લોકોને વિષે આટલું પણ કહી શકાય એમ હતું.

ક્રિયામાં મારી સહાનુભૂતિ ઉદ્દામ વિભાગને પક્ષે હતી પરંતુ હું નવો જ આવેલો હોવાથી મજૂરસઘ મહાસભાના આ ધરના ઝંઝડાઓમાં મને ઝાઝી સમજ પડતી નહોતી. એટલે મેં એ બધામાંથી અનગ ગહેવાનો નિર્ણય કર્યો. મેં ક્રિયા છોડ્યું પછી મહાસભાના અધિકારીઓની વાર્ષિક ચૂટણી થઈ અને કલકત્તામાં મને ખબર પડી કે આવતા વર્ષને માટે પ્રમુખ તરીકે મારી વગણી થઈ છે નરમ વલણવાળા વર્ગે મારું નામ રજૂ કર્યું હતું. કદાચ તેમને એમ લાગ્યું હશે કે મારી મારફતે પ્રમુખપદ માટેના બીજા ઉમેદવારને હરાવી શકાશે. એ બીજા ઉમેદવાર પોતે રેલવે પર કામ કરતો એક મજૂર હતો અને ઉદ્દામ પક્ષે તેનું નામ સૂચવ્યું હતું ચૂટણીને નિવસે હું ક્રિયામાં હાજર હોવા તો આ કામદાર ઉમેદવારની તરફેણમાં હું મારી ઉમેદવારી જગ પાછી ખેચી લેત મારા જેવા એક નવીન આગવકને

તેમજ બિનકામદારને આમ એકાએક પ્રમુખને સ્થાને ઠોકી બેસાડવામાં સ્પષ્ટ અવિવેક હતો. એમ મને લાગેલું. આ એક હકીકત ઉપરથી જ હિંદમાંની મળૂરસંઘ હિલચાલની વ્યાખ્યાવસ્થા તેમજ દુર્બલતાનું માપ મળી રહેતું હતું.

મળૂરોના ઝઘડાઓ અને તેમની હડતાલોથી ૧૯૨૮નું વર્ષ ભરપૂર ગયું હતું. ૧૯૨૯ની માલમાં પણ એનું એ જ ચાલુ રહ્યું. મુખર્જીના કાપડકોશોગના આપદગ્રસ્ત અને લડાયક મળૂરોએ એ હડતાલોની આગેવાની લીધી. બંગાળની શણની મિલોમાં પણ એક મોટી સર્વસામુદાયિક હડતાલ પડી. જમશેદપૂરનાં પોલાદનાં કારખાનાઓમાં અને મને સ્મરણ છે કે રેલવેઓ ઉપર પણ હડતાલો થયેલી. જમશેદપૂરનાં કલકર્તાનાં પતરનાં કારખાનામાં એક બહુ લંબાયેલી, અને ઘણા માસ ચાલી જતાં બહાદુરીથી લડાયેલી, લડત થઈ હતી. જાહેર જનતાની ભારે સહાનુભૂતિ જતાં તે કારખાનાની માલકી ધરાવતી, અને બરમા આઈલિ કંપની સાથે સંબંધ ધરાવતી સમર્થ કંપનીએ ત્યાંના કામદારોને કચડી નાખ્યા હતા.

એકંદરે એ બે વર્ષો દરમિયાન મળૂરદુનિયામાં ભારે અમતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો, અને મળૂરોની સ્થિતિ બગડતી જતી હતી. લગાઈ પછીનાં વર્ષોમાં હિંદી ઉદ્યોગની આબાદીમાં અસાધારણ ઉછાળો આવ્યો હતો, અને તેને પરિણામે કારખાનાના માલિકોએ હેરાત ઉપગ્રવે એટલે ભારે નફો કર્યો હતો. પાંચ કે છ વર્ષ સુધી શણ અને કાપડની મિલોએ સરેરાશ સો ટકાથી ઉપરનું બ્યાજ વહેંચ્યું હતું, અને અનેક ઠેકાણે તે હર સાલ દોઢસો ટકા સુધી પહોંચ્યું હતું. આ બધો અણધારેલો ભારે નફો માલિકો અને શેરહોલ્ડરોના ગજવામાં પહોંચ્યો અને મળૂરો ન્યાના ત્યાં ગયા. તેમના પગારોમાં સહેજસાજ વધારો થયો હશે તે ધણુ ખરું જરૂરી વસ્તુઓના ભાવો વધવાથી ધસડાઈ જતો. આમ કરોડોની ન્યારે ટંકચાળ પડી રહી હતી ત્યારે લગભગ બધા જ કામદારોના લાગ્યમાં તેનાં તે તદ્દન દળદરી ઘોલકાઓમાં રહેવાનું લખાયું હતું, અને તેમની સ્ત્રીઓને પણ લાગ્યે જ પૂરતાં કપડાં પહેરવાને મળતાં. મુખર્જીના મળૂરોની

સ્થિતિમાં પણ કશો બલીવાર ન હતો, પરંતુ તેમનાથીયે જૂંડી દશા તો કલકત્તાના મહેલોથી એક કલાકની મુસાફરીને અંતરે કામ કરનારા શયુનાં કારખાનાંના કામદારોની હતી. ગ્લાસગો અને ડંડી સુધી દ્રવ્યની એક અવિરત વિશાળ નદી વહ્યા કરે અને દિંદના ખોખા જેટલા ઉદ્યોગપતિઓનાં ગજવાં તેનાથી તર ચાપ તેટલા સારુ શરીરની સંભાળ વિના જંગલી અને કૂવડ દેખાતી અર્ધનમ્ સ્ત્રીઓ માંડ પેટ પૂરતું મેળવવાને માટે જાત ધસી રહી હતી.

આ અસાધારણ આપાદીનાં વર્ષોમાં ઉદ્યોગ તો ઠીક ઠીક ચાલ્યો, પરંતુ મજૂરો તો જ્યાંના ત્યાં જ રહ્યા અને તેમને નહિ જેવો જ કાયદો થયો. પરંતુ એ ઉછાળો જતો રહ્યો એટલે મોટો નફો કરવાનું કામ મુસ્કેલ જની ગયું, અને તેનો આખો ભાર, બેશક, મજૂરોને માથે પડ્યો. પહેલાં થયેલો નફો શુભાર્થ ગયો, કારણ તે તો બધો હજમ ચર્ચ ગયો હતો. અને હવે જો પૂરતો નફો ન મળી રહે તો ઉદ્યોગ ચાલે શી રીતે ? એટલે પાછી ઔદ્યોગિક અસાંતિ વધી ગઈ અને મજૂરોના કંઠડા બિલા થયા. મુખર્ષિમાં મોટી મોટી હડતાળો પડી અને તેનાથી બધા તાળૂબ ચર્ચ ગયા તેમજ કારખાનાંના માલિકો અને સરકાર લયજીત જની ગયાં. વિચારસરણી અને સંગઠનમાં મજૂર દિલચાલ વર્ગજનગૃહ, ક્લકાયક અને લાયજનક જનતી ચાલી. દેશમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ કંપાટાબંધ બગડતી જતી હતી અને આ બંને દિલચાલો જો કે અલગ અલગ અને પરસ્પર સંબંધ વિનાની હતી છતાં તેમનો પ્રવાહ કેંઈકે સમાન્તરે વહેતો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર લવિષ્યની કલ્પના સમતા જાળવીને કરી શકે એમ નહોતું.

૧૯૨૯ના માર્ચ માસમાં ઉદ્ધામ સમૂહમાંના કેટલાક પ્રમુખમાં પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓને પકડીને સરકારે સંગઠિત મજૂર દિલચાલ પર એકાએક ધા કર્યો. મુખર્ષિના ગિરણી કામગાર સંઘના આગેવાનોને કડપી લેવામાં આવ્યા તે જ પ્રમાણે બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને પંજાબના મજૂર આગેવાનોને પણ પકડી લીધા. આમાંના કેટલાક સામ્યવાદીઓ હતા, કેટલાંક સિદ્ધાન્તોની

માન્યતામાં લગભગ તેમની નજદીક જઈ પહોંચેલા હતા, વળી ખીજા કેટલાક માત્ર મજૂરસંઘની હિલચાલના જ હિમાયતી હતા. આ તે જ પ્રસિદ્ધ મેરઠ કેસની ચર્યાત હતી. જે એકંદરે સાડા ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યો.

મેરઠના આરોપીઓના બચાવને માટે એક સમિતિ રચવામાં આવી. મારા પિતાશ્રી તેના પ્રમુખ હતા અને ડૉ. અનસારી, હુ તથા ખીજા કેટલાક તેના સભ્યો હતા. અમારી સમક્ષ આવી પડેલું કાર્ય મહા મુશ્કેલ હતું. પૈસા ઊધરાવીને ભેગા કરવાનું કામ કઠણ હતું. અમને એમ દેખાયું કે પૈસાવાળા લોકોને સામ્યવાદીઓ, સમાજવાદીઓ કે મજૂર હિલચાલ ચક્ષાવનારાઓ પ્રત્યે ઝાઝી સહાનુભૂતિ નથી. અને વકીલો તે કોઈકના માંસનો પૂરો રતલ જેખી લઈને તેના બદલામાં જ પોતાની કામગીરી વેચવાને તૈયાર થતા. મારા પિતાશ્રી અને ખીજા કેટલાક ઉચ્ચ કક્ષાના વકીલો અમારી સમિતિમાં હતા, અને સામાન્ય સલાહ અથવા દોરવણીને માટે તેમનો ઉપયોગ ન્યારે જોઈએ ત્યારે થઈ શકતો. એની અમને કશી કિંમત આપવી પડે એમ નહોતું, પરંતુ તે બધાથી એકી વખતે મહિનાઓ સુધી મેરઠમાં રહી ચકાવ એમ નહોતું. ખીજા જે કોઈ વકીલોને અમે મળ્યા તે તે બધા આ કેસને બંતી શકે તેટલી કમાણી કરી લેવાનું સાધન જ માનતા.

મેરઠ કેસ સિવાય ખીજા કેટલીક બચાવ સમિતિઓ સાથે મારે સંબંધ થયો છે—એમ. એન. રાયના કેમમાં તેમ જ એવા ખીજામાં. એ બધા પ્રસંગોએ મારા ધંધાભાઈઓનો દ્રવ્યલોભ જોઈ મને હારે અચળો ઊપજ્યો છે. ૧૯૨૯માં પંજાબના લશ્કર કાયદાને અંજોના મુકદ્દમાઓને પ્રસંગે મને પ્રથમ હારે આઘાત લાગેલો. તે સમયે વકીલાતના ધંધાના એક અગ્રણીએ લશ્કરી કાયદાના ભોગ બનેલા લોકો પાસે પોતાની પૂરેપૂરી શી વસૂલ કરવાનો આમ્રદ રાખેલો; આ મિચારાઓમાંનો એક તો તેનો, ધંધાભાઈ વકીલ હતો; શી પણ દમ બાંધીને કઢાવેલી, એટલે ધણાખરાને તો તે શી આપવાને પૈસા ઉછીના લાવવા પડેલા અથવા મિલકતો વેચવી પડેલી, મને પાછળથી થયેલા

અનુભવો તો આથી પણ વિશેષ દુઃખદ હતા. ગરીબ કામદારો પાસેથી પૈસો પૈસો લઈને અમારે ફાળો એકઠો કરવો પડતો અને તેમાંથી વકીલોને મોટા મોટા ચેક આપી દેવા પડતા. આ પૃથું મારા હૃદયને જરાયે રુચતું નહોતું. અને આખરે આ બધી ડાકૂટ તદ્દન નિર્થક જણાતી, કારણ કે રાજકીય અથવા મજૂર હેલ્થવાલને અંગેના ઠાઈ કેસમાં તમે બચાવ કરો કે ન કરો ત્રિશુભ તો લગભગ તેનું તે જ આવતું. બેશક મેરઠ કેસ જેવા મુકદ્દમામાં તો ઘણા સ્પષ્ટ કારણોસર બચાવ કરવો જરૂરી હતો જ.

મેરઠ કેસ બચાવ સમિતિનું આરોપીઓ સાથેનું કામ પણ સહેલું નહોતું. એમાં ભાતભાતના લોકો હતા, તે બધાના બચાવો પણ જુદી જુદી જાતના કરવાના હતા અને ઘણી વખત તે બધામાં એકરાજનો છેક જ અભાવ જણાતો. આખરે ટેટલાક માસ પછી અમે વિધિપુરઃસરની રચેલી સમિતિ સંકેલી લીધી પરંતુ અંતર રીતે અમે મદદ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રાજકીય પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારો અને તેના વિકાસથી અમારું લક્ષ વધારે ને વધારે રોકાતું જતું હોવાને લીધે ૧૯૩૦માં તો અમે બધા જાતે જ જોલમાં પહોંચી ગયા.

વાતાવરણમાં ગાજવીજ

૧૯૨૯માં મહાસભા લાહોરમાં ભરાવાની હતી. દશ વર્ષે મહાસભા પાછી પંજાબમાં આવી, એટલે લોકોનાં મન તે ગાળો ફૂટીને ૧૯૧૯ના જલિયાવાલા બાગ, લશ્કરી કાયદાનો અમલ અને તેને અંગે થયેલા અપમાનો ને નામોશીઓ, અમૃતસરની મહાસભાની બેઠક અને તે પછી ચૂનારો અસહકારનો આરંભ — વગેરે બનાવોનો પાછો વિચાર કરવા લાગ્યાં. આ એક દશકા દરમિયાન અનેક ઘટનાઓ બની ગઈ હતી, અને હિંદની સૂરત સાવ પલટાઈ ગઈ હતી, પરંતુ બંને દશકાઓ વચ્ચે સમાન ઘટનાઓ પણ ઓછી જણાતી નહોતી. રાજકીય પરિસ્થિતિ તંગ થતી જતી હતી, અને લડતનું વાતાવરણ અપાટભરે જામતું જતું હતું. ભાવીમાં આવનારા વાવાઝોડાની ધૂળના ગોટગોટ દેશમાં જ્યાં ત્યાં ફેખાઈ રહ્યા હતા.

વડી ધારાસભા અને પ્રાન્તિક ધારાસભાઓના ચોક્કામાં ભરાઈ પડેલા થોડા મુઠ્ઠીભૂર લોકો સિવાય બીજા કોઈને તેમના કામકાજમાં રસ રહ્યો નહોતો. આ ધારાસભાઓને ચિંચોડો હંમેશાની જેમ ચાલ્યા કરતો હતો, અને તેમને લીધે સત્તાનું સર્વોપરીપણું બતાવનાર અને જહાંગીરી ચલાવનાર સરકારનું એ ઉધાકું સ્વરૂપ કંઈકે કંઈકું — જો કે એ ઢાંઢણ પણ ફાટીવૂટીને જીથું થઈ ગયેલું હતું — અને કેટલાક લોકોને હિંદુસ્તાનની પાર્લમેન્ટની વાતો કરવાનું તેમજ તેમાં ગિરાજનારા સભ્યોને ભાગભથ્થા મેળવવાનું બહાનું મળતું. ૧૯૨૮ માં સાંક્રમિત કમિશનને પોતાનો સહકાર ન આપવાનો ઠરાવ વડી ધારાસભાએ કર્યો તે પ્રસંગે તે હેલવેલ્લી પોતાના તરફ દેશનું ધ્યાન ખેંચવામાં સફળ થઈ હતી.

પાછળથી સરકાર અને વડી ધારાસભાના પ્રમુખ વચ્ચે એક ઝઘડો ઊભો થયો હતો. વડી ધારાસભાના સ્વરાજવાદી પ્રમુખ વિકૃતભાઈ પટેલ સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને કામ લેવાની પોતાની પદ્ધતિથી સરકારની આજી ચામડીમાં સ્થાયની જેમ ખૂંચતા હતા, અને તેમની પાંખ કાપી નાખવાના પ્રયાસો થયા કરતા હતા. આવા કેટલાક બનાવોથી વળી 'કોઈ' વાર ધારાસભાઓ પ્રત્યે ખ્યાન જેવું થતું, પરંતુ એકંદરે જનતાનું લક્ષ બહાર બનતા બનાવો પર એકાગ્ર થયું હતું. ધારાસભાનાં કાર્ય વિષે મારા પિતાશ્રીનો વિશ્વાસ તદ્દન ઊડી ગયો હતો, અને તેઓ ધણીવાર પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતા કે હવે એ તલમાં વધુ તેલ રહ્યું નથી. તક મળે તો તે પોતે ધારાસભામાંથી નીકળી જવાને તત્પર હતા. 'બંધારણવાદી માનસ ધરાવતા હોવા છતાં તેમજ કાયદાની પદ્ધતિ અને તેના વહીવટથી ટેવાયેલા હોવા છતાં સંજોગોનું બળ એવું હતું કે પરાણે તેમની ખાતરી થઈ ગઈ કે હિંદમાં આ નામધારી બંધારણ મુજબના ઉપાયો નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. આ તેમના અનુમાનને તેમનું કાયદામાં કેળવાયેલું મન આ પ્રમાણેની દલીલથી વાજબી કરાવતું: એકાદા આપખુદ માણસ કે ટોળીના દુકમથી, જાદુગરની ઝોળામાંથી નીકળતાં સસલાંની જેમ જ્યારે ઓર્ડિનન્સના રૂપમાં અને એવા જ ખીજા રૂપમાં એક પછી એક કાયદા નીકળતા જાય ત્યારે બંધારણ ક્યાં રહ્યું ? અને શુદ્ધ ન્યાયનું રાજ્ય ક્યાં રહ્યું ?

પ્રકૃતિ અને ટેવથી તેઓ જરાયે ક્રોન્તિવાદી નહોતા, અને હિંદમાં જે મધ્યમવર્ગના લોકશાસન જેવું કંઈક રાજ્યબંધારણ હોત તો નિઃશંક તેઓ તે બંધારણના મોટા આધારસ્તંભ બન્યા હોત. પરંતુ અહીં તો હતો નામની પાર્લિમેન્ટનો ટોંગ, એટલે રાજમાન્ય માર્ગે લડવાની લડતની વાતથી તેમને વધારે ને વધારે ચીડ ચડતી.

કલકત્તાની મહાસભા વખતે ગાંધીજીએ જે ભાગ લીધેલો તે બાદ કરતાં તેઓ હજી રાજકારણથી અલગ જ રહેતા હતા. તેમ છતાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં બનતા બધા બનાવોથી તેઓ વાકેફ રહેતા અને મહાસભાના આગેવાનો અનેક પ્રસંગોએ તેમની

સલાહ લેતા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ખાદીપ્રચાર એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી, અને માટે આખા હિંદમાં તેમણે અનેક લાંબા પ્રવાસો કર્યા. એક પછી એક પ્રાન્ત લઈને તે દરેક પ્રાંતના દરેકે દરેકે જિલ્લામાં, જરાય જાણીતા હોય તેવા દરેક શહેર કસબામાં, તેમજ દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં તેઓ પહોંચી વળ્યા હતા. જ્યાં જતા ત્યાં લોકોનાં જંગી ટોળાઓ તેમના તરફ આકર્ષાઈ આવતાં, અને તેમનો કાર્યક્રમ જગજગ પાર પાડવાને માટે તેના યોજકોને આગળથી ખૂબ તૈયારી કરી રાખવી પડતી. આવી રીતે તેમણે સમસ્ત હિંદના વારંવાર પ્રવાસો કર્યાં છે અને પરિણામે ઉત્તરની ટોચથી માંડીને તે દક્ષિણના દૂર છેડા સુધી અને પૂર્વના પર્વતોથી પશ્ચિમના સમુદ્ર સુધીના આ વિસ્તીર્ણ દેશના જરાયે જરા ભાગના તેઓ ભોમિયા થયા છે. મને નથી લાગતું કે કોઈ બીજા માનવીએ તેમણે હિંદમાં જેટલો પ્રવાસ એડ્યો છે તેટલો કોઈ પણ સમયે કર્યો હોય.

પૂર્વે જૂતકાળમાં પર્વટનજૂમ્યા યાત્રાણુ જીવો, મતત ભ્રમણ કરનારા મહાન પરિત્રાજકો અનેક ચર્ધ ગયા છે, પરંતુ તેમન પ્રવાસના માધનો ધીમાં હતાં. એ માધનોથી થતું જીવનભરનું ભ્રમણ રેલવે અથવા મોટરકારથી થતા એકાદ વર્ષના ભ્રમણ સાથે પણ લાગ્યે જ શુકાબલો કરી શકે. ગાંધીજી રેલવે અને મોટરકારમાં પ્રવાસ કરતા ખરા, પરંતુ એ જે માધનોનો ઉપયોગ કરીને જ બેસી રહેતા નહોતા. તેઓ પગપાળા પણ ફરતા. આ રીતે તેમણે હિંદ અને તેની જનના વિષેનું પોતાનું અપ્રતિમ જ્ઞાન એકઠું કર્યું, અને એ જ રીતે કરોડો લોકો તેમનાં દર્શન કરીને તેમના અંગત સંપર્કમાં આબ્યા.

ખાદીપ્રચારના પ્રવાસને અંગે ૧૯૨૯માં ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવ્યા હતા, અને વરસની ગરમમાં ગરમ ઋતુ દરમિયાન તેમણે આખા પ્રાંતમાં ફરીને ધણું અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હતાં, વચ્ચે વચ્ચે એકી સાથે થોડા દિવસો હું પણ તેમની સાથે જતો અને જૂતકાળમાં અનુભવ થયેલો છતાં તેમનાથી આકર્ષાતી અદ્વૈત મેદનીઓ જોઈને મને તાજૂબી પેદા થયા સિવાય રહેતી નહિ. અમારા પૂર્વ તરફના ગોરખપુર જેવા જિલ્લાઓમાં આ વસ્તુ

ખાસ નજરે ચડતી. ત્યાંના લોકોનાં ટોળાંઓ જોઈને સહેજે તીડનાં ટોળાંઓનું સ્મરણ થતું. ગામડાંના પ્રદેશોમાં મોટરથી ફરતાં ફરતાં થોડા થોડા માર્ષલને અંતરે દસ હજારથી પચીસ હજારની સભાઓ થતી, અને દિવસની મુખ્ય સભાને રથાને ભેગી થતી મેદની તો લાખની સંખ્યા પણ વટાવી જતી. કાર્મિક મોટાં શહેરોમાં ક્વચિત્ મળી રહેતી તે સિવાય રડિયોથી ભાષણો કરવાની સગવડ જરાયે નહોતી અને આવડાં મોટાં ટોળાંઓ કાર્મિક પણ વક્તાને સાંભળી શકે એ દેખીતી રીતે જ અશક્ય હતું. સંભવ છે કે એ લાખો લોકો, કાર્મિક પણ સાંભળવાની અપેક્ષાથી આવતા જ નહોતા, તેમને તો મહાત્માના દર્શનમાત્રથી જ સમાધાન થતું. ગાંધીજી પોતાની શક્તિને વધારા પડતી બિનજરૂરી તાણુ ન પહેચિ એવી રીતે તેમની આગળ દૂંધાં ભાષણો કરતા. એમ શક્તિસંચય ન કરવામાં આવત તો આ રીતે દિવસોના દિવસો અને કલાકોના કલાકો સુધી કામ ચાલુ રાખવું તદ્દન અશક્ય થઈ જત.

તેમની સંયુક્ત પ્રાંતની મુમાફરી દરમિયાન હું હંમેશા તેમની સાથે નહોતો રહ્યો, કેમકે હું તેમને ખાસ હિપયોગી થઈ શકું એમ નહોતું, અને તેમની સાથે પ્રવાસ કરતા મંડળમાં એકની સંખ્યાને વધારો કરવાથી ખાસ કશો અર્થ સરે એમ પણ નહોતું. મને લોકોનાં ટોળાંઓનો કશો વધો નહોતો, પરંતુ ટોળાંઓને ધકકે ચડવામાં અથવા લોકોના જોડા તળે પગ કચરવામાં ખાસ મજા ન હતી. ગાંધીજીની સોબતમાં ફરનારા લોકોના લાગ્યમાં હંમેશા આટલું તો હોય જ છે. મારે બીજું પુષ્કળ કામ રહેતું, અને ઉત્તરોત્તર તંબ જનતી જતી રાજકીય પરિસ્થિતિ જોતાં તેને મુકાબલે મને ગોણુ લાગતી ખાદીપ્રચારની પ્રવૃત્તિમાં પુરાઈ રહેવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. બિનરાજકીય પ્રશ્નો પર ગાંધીજીને ખેતાનું સમગ્ર ખ્યાન રોકતા જોઈને મને કંઈક અંશે ચીડ પણ ચડતી, અને તેમની વિચારણાની ભૂમિકા મને જરા પણ સમજતી નહોતી. તે દિવસોમાં તેઓ ખાદીકાર્યને માટે ફળો એકઠો કરતા હતા, અને વારંવાર કહેતા કે 'મારે દરિદ્રનારાયણને માટે પૈસા જોઈએ છે.' દરિદ્રનારાયણ એટલે 'દરિદ્રોનો ઈશ્વર,'

અથવા 'દરિદ્રોર્મા વસતો ઈશ્વર !' એમના કહેવાનું તાત્પર્ય મારા માનવા પ્રમાણે એ હતું કે ગરીબોને ગૃહઉદ્યોગોમાં રોકી તેમને માટે રોજગાર અને કામ શોધી આપવામાં સહાય કરવાને માટે તેઓ કાળો ઉધરાવતા હતા. પરંતુ 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દની પાછળ દારિદ્ર્યનું ગુણગાન થતું હોય એવો ખ્યાલ થતોઃ ઈશ્વર વિશેષરૂપે દરિદ્રોનો જ નારાયણ છે, દરિદ્રો જ તેના માનીતા લોકો છે એવી ભાવના આ શબ્દ પાછળ હતી. મારી સમજ પ્રમાણે બધે સ્થળે સામાન્ય ધાર્મિક વલણ આવું જ હોય છે. આ ભાવનાની મને કશી કિંમત ન હતી, કેમકે દારિદ્ર્ય એ મારે મન અતિશય હીન વસ્તુ હતી, તેની સામે તો ન્યાં હોય ત્યાં સતત યુદ્ધ આદરીતે તેની જડ ઉમેડી નાખવી જોઈએ, તેને કોઈ પણ રીતે અથવા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉત્તેજન ન મળવું જોઈએ. આ પ્રકારની ભાવનાને પરિણામે ગરીબીની હસ્તીને નભાવી લેનાર બલકે તેને ઉત્પન્ન કરનાર અર્થવ્યવસ્થા સામે હુમલો કરવાનું અનિવાર્ય થઈ પડે છે, અને એ લડતમાંથી જે લોકો અળગા રહેવા માગતા હતા તેમને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ગરીબીનું સમર્થન કરવાની ફરજ પડતી હતી. આ પ્રકારના લોકો જીવન માટે જરૂરી વસ્તુઓના દુબકાળની કલ્પના કરીને જ વિચાર કરે છે, અને જીવનની જરૂરિયાતનાં સાધનો ન્યાં છૂટે હાથે મળી શકે એવી દુનિયાની કલ્પના જ કરી શકતા નથી; સંભવ છે કે તેમના ખ્યાલ પ્રમાણે દુનિયામાં ગરીબ ને તવંગર એ બે વિભાગો કાયમના રહેવાના છે.

ત્યારે ત્યારે ગંધીજી સાથે મારે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો ત્યારે તવંગરોએ પોતાની દોલતને પ્રગળે માટે સાચવવા મળેલી ચાપણ સમજવાની હિ એ વાત પર તેઓ ભાર દેતા. ગરીબી તેમજ ગરીબ અને તવંગરના બેદ વિષેની આ એક અતિ પ્રાચીન દષ્ટિ છે, અને મધ્યકાલીન યુરોપ તેમજ હિંદમાં એનું વારંવાર દર્શન થાય છે. તવંગરો પોતાની મિત્રકતને આમ ગરીબોને માટે અનામત માનતા થઈ જાય એવી અપેક્ષા કોઈ પણ માણસ સમજપૂર્વક કેમ રાખી શકે અથવા એટલાથી જ આપણા દેશ સામાજિક પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જશે એમ કોઈ પણ વ્યક્તિ

કેમ કદપી શકે છે એ, મારે માથે જ કબૂલ કરવું જોઈ એ કે મને કદી સમજાયું નથી.

મેં પૂર્વે જણાવ્યું છે તે મુજબ વડી ધારાસભા મુપુષિમાં પડી હતી અને બહુ જ થોડા લોકો તેની નીરમ પ્રવૃત્તિઓમાં રમ લેતા હતા. પરંતુ લગતસિંહે અને બ. કે. દત્તે નિરીક્ષકોની બેઠક ઉપરથી નીચે બેઠેલા સભ્યો ઉપર એ બોંબ ફેંક્યા તે દિવસે તે એકાએક હાલી ભીંતે જગૃત થઈ ગઈ. આથી કોઈને કશી ગંભીર ઈજા નહોતી થઈ. પાછળથી આરોપીઓએ જાહેર કથું હવું તે પ્રમાણે આ બોંબથી કોઈને ઈજા કરવાનો નહિ, પરંતુ એક ધડાકો કરીને બધાને જાગૃત કરી મૂકવાનો જ ધણું કરીને આશય રાખવામાં આવ્યો હતો.

ધારાસભાની અંદર અને બહાર એ બન્નેએ બધું હલાવી તો મૂક્યું જ. હિંસાનાં કૃત્યો દ્વારા ત્રામ ઉત્પન્ન કરવાની દિલસરી-વાળા લોકોની બીજી પ્રવૃત્તિઓ આટલી નિરુપદ્રવી નહોતી.

લાલા લાજપતરાયને જેણે ફટકો માર્યાનું કહેવાતું હતું તે મુવાન અંગ્રેજ ચોલીસ અધિકારીને ગોળાથી વીંધીને લાહોરમાં મારી નાખવામાં આવ્યો. બંગાળમાં અને બીજાં સ્થળોએ ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિ ફરી પાછી ફાટી નીકળી હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પરિણામે કાવતરાંઓના અસંખ્ય મુકદ્દમાઓ માંડવામાં આવ્યા અને નજરકેદીઓ — કેસ ચલાવ્યા વિના અથવા ગુનો પુરવાર કર્યા વિના જેલમાં અથવા બીજી રીતે અટકમાં રાખવામાં આવતા લોકો — ની સંખ્યા ઝડપથી વધી ગઈ.

લાહોર કાવતરા કેસ દરમિયાન કોર્ટમાં ચોલીસે ફેટલાક અસાધારણ દેખાવો કર્યા, અને તેથી તે મુકદ્દમા પ્રત્યે પ્રભુનું ધ્યાન ખૂબ જોવાયું. કોર્ટમાં અને જેલમાં આરોપીઓ સાથે ચલાવવામાં આવેલી વર્તણૂક સામે વિરોધ દર્શાવવાને માટે ધણીખરા કેદીઓએ અન્નનો ત્યાગ કર્યો. આ ઉપવાસો ચોક્કસ કયા મુદ્દા પર શરૂ થયા હતા તેનું મને વિસ્મરણ થયું છે, પરંતુ આખરે તે મુદ્દો વિસ્તાર પામીને બધા કેદીઓ અને ખાસ કરીને રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો વધારે મોટો પ્રશ્ન બની ગયો. આ

ઉપવાસો અકવાડિયાઓ સુધી જાયા અને તેથી દેશમાં ખગલજાટ થયો. આરોપીઓના શરીર નમળા પડી જવાથી તેમને કોર્ટમાં લઈ જઈને ખડા કરવાનું અશક્ય બની ગયું અને તેથી કેમ વાગવાર મુલતવી ગખવો પડતો આથી હિંદી સરકારે આરોપીઓ અથવા તેમના વકીલની ગેરહાજરીમાં પણ કોર્ટનું કામ ચાલુ રાખવાની પરવાનગી આપતો કાયદો ધડચો જેલમાં કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનના પ્રશ્નો પણ સરકારને વિચાર કરવો પડ્યો.

ઉપવામને મહિનો થઈ ગયો હશે તે જ અરસામાં મારે લાહોર જવાનું થયું જેલમાં જઈને કેટલાક કેદીઓની મુલાકાત લેવાની મને પરવાનગી આપવામાં આવી એટલે મેં તેના ઉપયોગ ક્યો ત્યાં મેં ભગતસિંહને પ્રથમવાર જોયો તેમ જ જતીન્દ્રનાથ દામ અને બીજા થોડા કેદીઓને પણ હું મળ્યો. તે બધા ઉંઠ નબળા પડી ગયા હતા અને પથારીવશ હતા, અને તેમની માથે ઝાઝી વાતચીત કરવાનું બની શકે એમ નહોતું. ભગતસિંહની મુખમુદ્રા આકર્ષક અને શુદ્ધિમાન હતી અને તેના પર અદ્ભુત શાંતિ તેમ જ સમાધાન દેખાતા હતાં. તેના ચહેરા પર ક્રોધની જરા પણ ઝાંચા નહોતી. તેની આખોમા અને વાતચીતમાં પણ ખૂબ નગ્નશ જણાતી હતી, પરંતુ મને લાગે છે કે એક આખા મહિનાના ઉપનામ ક્યાં પછી તો ગમે તેના દેખાવ આધ્યાત્મિક અને નમ્ર બની જતો હશે. જતીન દાસ તો એનાથીયે નરમ, એક નાની ડાકરીના જેવો સુમાર અને નમ્ર દેખાતો હતો. હું તેને મળ્યો ત્યારે તેને અતિશય વેદના થતી હતી પાછળથી અજાત્યાગને પરિણામે ઉપવામને એકસઠમે દિવસે તેનું અવમાન થયું.

ભગતસિંહની મુખ્ય આકાશા, ૧૯૦૭માં લાના લાજપતરાય માથે દેશપાર થયેલા પોતાના કાકા મગદા અજિતસિંહનું દર્શન કરવાની અને કંઈ નહિ તો તેના કંઈક મમાચાગ મેળવવાની હોય એમ મને લાગ્યું. ઘણા વર્ષોથી આ અજિતસિંહે દેગવટો લંબેલો હતો એવી કંઈક ગિહતી ખબરો મળતી હતી કે તે દક્ષિણ અમેરિકામાં હરીકામ થઈને ગયા છે, પરંતુ મને લાગે છે

કે તેમને વિશે કશી ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. તે હવે છે કે અવસાન પામ્યા છે તેની પણ મને ખબર નથી.

જતીન દાસના મૃત્યુથી દેશભરમાં ભારે ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો. તેને લીધે રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો પ્રશ્ન આગળ આવ્યો, અને સરકારે તેની વિચારણા કરવાને એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિની મંત્રણાઓને પરિણામે કેદીઓના ત્રણ વર્ગ કરવાના નિયમો જાહેર થયા. રાજકીય કેદીઓનો ખાસ અલગ વર્ગ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. આ નિયમોથી ઇષ્ટ દેશદારો ધશે એવી આશા બીજી ધર્ષ ખરી, પરંતુ સાચું જોતાં તેમનાથી કશો ફરક ન પડ્યો, અને મૂળની પરિસ્થિતિ હતી એવી જ રહી, અને આજે પણ તેવીને તેવી અતિ અસંતોષજનક રહી છે.

વર્ષા પૂરી થઈ અને હેમંતનો પ્રારંભ થયો એટલે પ્રાન્તિક સમિતિઓ મહાસભાની લાહોગની બેઠકને માટે પ્રમુખની ચૂંટણી કરવામાં રોકાઈ. આ ચૂંટણીનો વિધિ બહુ લાંબો છે, અને આગરથી ઓકટોખર સુધી લાંબાય છે. ૧૯૨૬માં ગાંધીજીની ચૂંટણીની તરફેણમાં લગભગ એકમતી હતી. તેમને બીજી વખત મહાસભાને પ્રમુખપદે લેવાની દેશની ઇચ્છાથી ગાંધીજી મહાસભાના અધિકારી મંડળમાં કંઈ વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એમ ન હતું, કેમકે વર્ષોથી તેઓ એક પ્રકારના પ્રમુખોના પ્રમુખ જેવા જ હતા. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ મનાતું હતું કે લડત ઝઝૂમી રહી છે, અને ગાંધીજી તેના સાચા આગેવાન બનવાના છે તો પછી તે પ્રસંગે તેઓ મહાસભાના વિધિપૂર્વક વડા અધિકારી બને એ જ ખરાબર છે. આ ઉપરાંત તે વરસે પ્રમુખપદને માટે બીજી કોઈ આગળ પડતી અથવા સ્વાભાવિક જ તે સ્થાનને માટે લાયક લાગતી વ્યક્તિ જણાતી નહોતી.

એટલે પ્રાન્તિક સમિતિઓએ પ્રમુખપદને માટે ગાંધીજીના નામની લલામણ કરી. પરંતુ તેમણે તો એ માટે ધસીને ના જ પાડી. તેમણે ભારપૂર્વક અસ્વીકાર જાહેર કરેલો હોવા છતાં હજી કંઈક સમજાવટને અવકાશ હો એવો ભાસ રહી ગયો હતો અને એવી આશા સેવવામાં આવતી હતી કે તેઓ એ વિષે કદાચ ફરી વિચાર કરે. છેવટે નિર્ણય કરવાને માટે લખનૌમાં

મહાસભા સમિતિની એક યર્ષ અને તેમાં છેક છેલ્લી ધરી સુધી અમે બધા ધારતા હતા કે ગાંધીજી પોતાના નામની પસંદગીમાં સંમત થશે. પરંતુ એવું કશું જ ન કરતાં છેક છેવટની ક્ષણે તેમણે મારું નામ આગળ કહ્યું. મહાસભા સમિતિ તેમના આ છેવટના અસ્વીકારથી કંઈક આવી બની ગઈ, અને મુસ્લિમ તેમજ કંઈક પરિસ્થિતિમાં મુકાવાને લીધે તેને સહેજ ગુસ્સો પણ આવ્યો. બીજા કોઈ ઉમેદવારને અભાવે આખરે સમિતિએ મન વાળીને મારી ચૂંટણી કરી.

આ ચૂંટણીને પ્રસંગે મને જે ક્લેશ અને હીણપતની લાગણી થઈ છે તેવી ભાગ્યે જ કોઈ બીજે પ્રસંગે થઈ હશે. એ ચૂંટણીથી થયેલું મારું બહુમાન હું સમજી નહોતો શકતો એમ તો નહોતું જ. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન સાથે જ એક બહુમાનનું સ્થાન છે, અને સાધારણ સંજોગોમાં મારી ચૂંટણી થઈ હોત તો તેથી મને અત્યંત આનંદ થાત. પરંતુ રંગભૂમિ પરનો મારો પ્રવેશ મુખ્ય દારથી થતો નહોતો, અથવા એકાદ બાજુ પરના દારમાંથી પણ થયો નહોતો; મેં તો કોઈ ચોર દરવાજેથી એકાએક ઉપસ્થિત થઈ જઈ પ્રેક્ષકવર્ગને ભ્રમણામાં નાંખી મારો સ્વીકાર કરાવી લીધો હતો. તેમણે તો કશું જ બેન્યું ન હોય એવો દેખાવ કરી કડવી ગાળાની જેમ મને ગળે હિતારી લીધો, પરંતુ મારું અભિમાન ખંડિત થયું અને આ બહુમાન પાછું સોંપી દઉં એમ મને થઈ ગયું. સારે નસીબે મારી જાત પર કાળ રાખીને મેં કોઈ પણ પ્રકારનું લાગણીનું પ્રદર્શન ન કર્યું અને ભારે હંમે હું ત્યાંથી સરકી ગયો.

આ નિર્ણયથી જે કોઈને અત્યંત આનંદ થયો હોય તો તે મારા પિતાશ્રીને. મારું રાજકારણ તેમને બહુ પસંદ નહોતું, પરંતુ તે મારા પર અત્યંત ખુશ હતા, અને મને કશીયે સારી વસ્તુ મળે તો તેથી તેઓ રાજી થતા. મારી તેઓ ધણીવાર ટીકા કરતા અને કોઈકવાર મારી સાથે જરા અફડ થઈને પણ બોલતા પરંતુ તેમની મહેરબાની જાળવી રાખવાની ઇચ્છાવાળા કોઈ પણ માણસથી તેમની હાજરીમાં મને હિતારી પાડવાની દિમત થાય એમ નહોતું.

પ્રમુખપદને માટે યથેચ્છા મારી ચૂંટણી ખરેખર જ મારે માટે એક ભારે સન્માનરૂપ હતી, અને તેથી મારી જવાબદારી પણ વધી ગઈ હતી. એ ચૂંટણીમાં અસામાન્યતા પણ હતી, કારણ પ્રમુખને રથાને પિતાની પાછળ પુત્ર આવતો હતો. તે સમયે એમ વારંવાર જણાવવામાં આવતું કે મહાસભાના પ્રમુખોમાં હું ઉંમરે નાનામાં નાનો હતો — હું પ્રમુખ થયો ત્યારે મારી ઉંમર ખરાબર આઠીસ હતી, પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી. મને લાગે છે કે ગોખલેની ઉંમર તેઓ પ્રમુખ થયા ત્યારે લગભગ એટલી જ હતી, અને મૌલાના અશુભ કલામ આઝાદ, જેમની ઉંમર મારા કરતાં સહેજ વધારે છે, તેઓ પ્રમુખ થયેલા ત્યારે તેમની ઉંમર ઘણે ભાગે આઠીસથી પણ ઓછી હતી. પરંતુ ગોખલે તો તેમની આઠીસ વરસની ઉંમરે પહેાંચે તે પહેલાં જ મહાસભાના વડીલ મુત્સદ્દીઓ પૈકીના એક ગણાતા થઈ ગયા હતા, અને અશુભ કલામ આઝાદે તો પોતાની ભારે વિદ્વતાને યોગ્ય ભૂમિકા આપવાને માટે આદર-યોગ્ય વયનો દેખાવ ખાસ કરીને ફેળવ્યો છે. મુત્સદ્દીગીરીના શુભની ભાગ્યે જ મારા શુભોમાં ગણતરી થઈ છે, અને વધારે પડતા પાંડિત્યનો આક્ષેપ મારે વિશે કોઈએ કર્યો નથી, એટલે મારા વાળ ઘોળા થવા લાગ્યા છે અને મારા મોઢા પર ઉંમરનાં ચિહ્નો જણાય છે છતાં હું આજ સુધી વયોવૃદ્ધ થવાનું મહેલું ટાળી શક્યો છું.

લાહોરની મહાસભા નજદીક આવતી જતી હતી. હરમિયાનમાં બનાવો એક એક કમલું કરીને આગે દૂધ કરતા હતા, જણે કે તેમના અંતરમાં જ વસેલા કોઈ પ્રેરક બળથી અનિવાર્ય રીતે આગળ તેઓ ધકેલાતા હતા. પુરુષાર્થનો ગમે તેટલો શરો દેખાવ કરવો છતાં વ્યક્તિઓ બહુ ઝોણ ભાગ ભજવતી લાગતી હતી. કાળની જેમ નિષ્કુરપણે આગળને આગળ ધસ્યા જતા કોઈ મહામંત્રનું નાનકડું ચક્ર હોવા ઉપરાંત આપણે કશું નથી એમ સૌને લાગતું.

કાળની આ આગેદૂરને રોકવાની આશાથી બ્રિટિશ સરકારે એક આગળ પગલું ભર્યું. દિલ્હના વાર્ષિકરોય લોર્ડ અર્વિને ભવિષ્યમાં મળનારી એક ગોળમેજી પરિષદ વિશે જાહેરાત કરી.

પ્રમુખપદને માટે ધ્યેષ્ટી મારી ચૂંટણી ખરેખર જ મારે માટે એક ભારે સન્માનરૂપ હતી, અને તેથી મારી જવાબદારી પણ વધી ગઈ હતી. એ ચૂંટણીમાં અસામાન્યતા પણ હતી, કારણ પ્રમુખને રથાને પિતાની પાછળ પુત્ર આવતો હતો. તે સમયે એમ વારંવાર જણાવવામાં આવતું કે મહામહાના પ્રમુખોમાં હું ઉંમરે નાનામાં નાનો હતો — હું પ્રમુખ થયો ત્યારે મારી ઉંમર બરાબર આઠીસ હતી, પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી. મને લાગે છે કે ગોખલેની ઉંમર તેઓ પ્રમુખ થયા ત્યારે લગભગ એટલી જ હતી, અને મોહાના અણ્ણ કલામ આઝાદ, જેમની ઉંમર મારા કરતાં મહેજ વધારે છે, તેઓ પ્રમુખ થયેલા ત્યારે તેમની ઉંમર ઘણે ભાગે આઠીસથી પણ ઓછી હતી. પરંતુ ગોખલે તો તેમની આઠીસ વરસની ઉંમરે પહેંચે તે પહેલાં જ મહાસભાના વડીલ મુસ્તફીએ પૈકીના એક ગણાતા ધર્મ ગયા હતા, અને અણ્ણ કલામ આઝાદે તો પોતાની ભારે વિદ્વાનને ચોખ્ખી ભૂમિકા આપવાને માટે આદર-ચોખ્ખ વચનો દેખાવ ખાસ કરીને કેળવ્યો છે. મુસ્તફીગીરીના ગુણની લાગણે જ મારા ગુણોમાં ગણતરી થઈ છે. અને વધારે પાત્ર પાંડિત્યનો આશ્લેષ મારે વિશે કોઈએ ક્યો નથી. એટલે મારા વાળ ઘોળા થયા લાગ્યા છે અને મારા મોઢા પર ઉંમરનાં ચિહ્નો જણાય છે છતાં હું આજ સુધી વયોવૃદ્ધ થવાનું મહેણું દાળી શક્યો છું.

લાહોરની મહાસભા નજદીક આવતી જતી હતી. દરમિયાનમાં ખનાવો એક એક કમલું કરીને આગે દૂધ કરતા હતા, જણે કે તેમના અંતરમાં જ વસેલા કોઈ પ્રેરક બળથી અનિવાર્ય રીતે આગળ તેઓ ધકેલાતા હતા. 'પુરુષાર્થ'નો ગમે તેટલો ધરો દેખાવ કરવાં છતાં વ્યક્તિઓ બહુ ગૌણ લાગ બજવતી લાગતી હતી. કાળની જેમ નિષ્કુરપણે આગળને આગળ ધસ્યા જતા કોઈ મહાપુત્રનું નાનકડું ચક્ર હોવા ઉપરાંત આપણે કશું નથી એમ સૌને લાગતું.

કાળની આ આગેદૂયને રોકવાની આશાથી બ્રિટિશ સરકારે એક આગળ પગલું ભર્યું. દિલ્હી વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિને ભવિષ્યમાં મજાતારી એક ગોળમેળ પરિષદ વિશે આગેદૂય ની

જેમાંથી ખૂબ અર્થ એવી શકાય અથવા કરો. આજો અર્થ ન નીકળે એવી આ જાહેરાતના શબ્દોની યોજના બહુ ચતુરાઈથી કરવામાં આવી હતી. અમારા પૈકી અનેકને તો સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું કે આજો અર્થ ન નીકળે એ જ સંભાવના મોટી છે. એ ગમે તેમ હોય અને એ જાહેરાતમાંથી ખરેખર કંઈ વિશેષ ઘટાવી શકાય એમ હોત તો પણ અમારે જે જોઈવું હતું તેની તો તે જરાયે નજદીક આવી શકે એમ નહોતું. વાઈસરોયના મુખમાંથી આ જાહેરાત બહાર પડી ન પડી એટલામાં જ સુરુચિનો ભંગ થતો. સાગે એટલી હતાવળથી ફિલ્મીમાં એક 'નેતાઓની પરિપદ' યોજવામાં આવી અને લિન્ન લિન્ન પ્રકારના રાજકીય સમૂહોમાંથી લોકોને તેને માટે નોતરવામાં આવ્યા. એ પરિપદમાં ગાંધીજી હતા; તેવી જ રીતે પિતાશ્રી પણ હતા. વિશ્વભાઈ પટેલ (જેઓ હજી વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા.) તેમજ સર તેજબહાદુર સમુ જેવા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ અને બીજાઓ પણ ત્યાં જ હતા. આ પરિપદે એક સર્વમાન્ય ઠરાવ અથવા જાહેરનામું તૈયાર કર્યું. તેનાથી કેટલીક શરતો મૂકીને વાઈસરોયની જાહેરાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; સાથે સાથે એવું પણ નિવેદન કરવામાં આવ્યું કે એ શરતો તદ્દન આવશ્યક હોઈને તે પૂર્ણપણે પળાવી જ જોઈએ. સરકાર જે એ શરતોનો* સ્વીકાર કરે તો જ તેને સહકાર આપવાનો હતો. આ શરતો મારી પેઠે સખળ શરતો હતી, અને તેનો સ્વીકાર થાત તો જાહેરનામાના અર્થમાં જરૂર ફરક પડી જત. .

* એ શરતો આ હતી :

- (૧) વાઈસરોયે જાહેર કરેલી ગાજમેજ પરિપદમાં બધી ચર્ચાઓ દિદ માટે સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક દરખાશના સ્વરાજને આધારે થવી જોઈએ.
- (૨) એ પરિપદમાં મહાસભાવાદીઓનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમુખપણે હોવું જોઈએ.
- (૩) બધા રાજકીય કેદીઓને એકસામટા છોડી દેવા જોઈએ.
- (૪) આજની પરિસ્થિતિમાં જેટલે અંશે બની શકે તેટલે અંશે, આજથી જ દિંદી સરકારનું તંત્ર સાંસ્થાનિક દરખાશના સરકારના તંત્રને ધોરણે ચલાવવું જોઈએ.

મધ્યમમાર્ગી અને પ્રગતિશીલ જધા પ્રકારના ગઝડીય સમૂહોના પ્રતિનિધિઓની, આવી જાતના ઠગવને માટે સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ શકી એ એક મોટો વિજય હતો. મહાસભા માટે એ ઠગવ સ્વીકારવામાં પોતાને સ્થાનેથી નીચે ઝીતરવાપણું હતું, પરંતુ સર્વ પક્ષોની મામાન્ય સંમતિ મળી હતી તે દૃષ્ટિએ એ ઠગવ નાનોમનો ન હતો. પરંતુ તેમાં એક જીવલેણ ક્ષમિો હતો. ઠગવમાં જણાવેલી શરતો પ્રત્યે કંઈ નહિ તો એ તદ્દન લિન્ટ દૃષ્ટિએ હતી. મહાસભાના લોકો તેને તદ્દન અનિવાર્ય સમજતા હતા, જેના પાલન વિના સહકાર હોઈ જ ન શકે, અને તેમાં કાનોમાત્રાનો ફરક કરવાની પણ વાત તેઓ સાંજે એમ ન હતું. પાછળથી મળેલી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ કરી અને તેણે વધારામાં એવું નિવેદન કર્યું કે રજૂ કરવામાં આવેલી શરતોની મુદત મહાસભાની એકઠતી તારીખ સુધીની જ છે. મધ્યમમાર્ગી મહાસભાની દૃષ્ટિએ, આ શરતો ઓછામાં ઓછી નહિ, પણ વધારેમાં વધારે મૂકી શકાય એવી હતી, એટલે તે બધી ન સ્વીકારાય તો અસહકાર કરવાની હદ, સુધી જવાની તેમને આવશ્યકતા લાગતી ન હતી તેમને માટે આ શરતો આવશ્યક કહેવાતી છતાં તેમની તે અનિવાર્ય 'શરતો' નહોતી.

એટલે પાછળથી એવું બન્યું કે, આ પૈકી એકે શરતનો સ્વીકાર ન થયો, અને અમારા પૈકી ધણાખગ ખીજા હમરોની સાથે જોલમા જઈને બેઠા, છતાં અમારી સાથે 'નેતાઓની પગિપદ'ના એ જાહેરનામા પર પોતાની મહીઓ મૂકનાર આપણા મધ્યમમાર્ગી અને પ્રતિસહકારવાદી મિત્રોએ અમને જોલમાં પૂનારાઓને પોતાનો સંપૂર્ણ મહકાર આપ્યો.

અમારા પૈકી ધણાઓને તો શંકા હતી જ કે બધું આમ જ બનવાનું છે—જે કે જેટલી હદે એ વાત પહોંચી તેટલી હદે પહોંચવાની છે એવું કોઈને લાગ્યું નહોતું પરંતુ મહાસભાના લોકોએ ખાસ મંદમ રાખીને આવું સામુદાયિક પત્રક લીધું છે એટલે કદાચ મધ્યમમાર્ગીઓ અને ખીજાઓને ધિરિશ સરકારને

વગભગ હરદશ મેશ વિવેકશૂન્ય સહકાર આપવાની જે કુટેવ પડી હતી તે ઉપર પણ કંઈક અકુશ મુકારો એવી એક આશા પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી આ મમાધાનના ઠરાવને હૃદયથી નાપસદ ઠગનારા અમારા પૈકીના બીજા કેટલાકનો તેને સમતિ આપવામાં એક બીજો પણ પ્રયત્ન હેતુ હતો અમારે મહાસભાના તમામ અનુયાયીઓને સુમગઠિત અને એકત્રિત રાખવા હતા મોઝી લડત લડવાને ટાકણે મહાસભાના જે ભાગલા પાડી નાખવાનું પરવડે એમ નહોતું આપણે રજૂ કરેલી ચરતો સરકાર સ્વીકારે એવો સભવ બહુ ઓછો જ હતો એ વાત સુવિદિત હતી, એટલે તે પછી અમારી સ્થિતિ બળવાન બને એમ હતું, તેમજ મહાસભાના મોટા લોકોને અમે બહુ સહેલાઈથી અમારી સાથે બેસી શકીએ એમ હતું થોડા અઠવાડિયાનો જ માન સવાલ હતો, ડિસેમ્બર મહિનો અને લાહેર મહાસભા પાસે આવી પહોંચ્યા હતા.

એ બધી વાતો માચી હોવા છતાં તે મર્વસ્વીકૃત જાહેરનામું અમારા પૈકી ઘણાને માટે એક કડવો ઘૂંટડો નીવડ્યો સિદ્ધાન્તમાં અને થોડા મમયને માટે પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની માગણી છોડી દેવી, એ અયોગ્ય અને જોખમકાંડક હતું, એનો અર્થ એ થયો કે એ માગણી એક લડતના બૃહ પૂરતી જ હતી, એકાદ સોદો કરી દેવા પૂરતી જ કરવામાં આવી હતી, એનો અર્થ એ પણ ખરો કે અમારે માટે અતિ આવશ્યક અને જેની પ્રાપ્તિ વિના અમને કદી પણ સમાધાન ન થાય એવી વસ્તુ એ નહોતી એટલે પ્રથમ તો અચકાઈને મેં તે જાહેરનામા પર મહી કરવાની ના પાડી, (સુભાષ બોલે તો સહી કરવાની સાથે ના પાડી દીધી હતી) પરંતુ મારી બાબતમાં જેમ હમેશાં નનવું તેમ દલીલો—સાબળી સાબળીને આખરે મહી કરવા કળૂલ થયો આમ છતાં દિલ્લીથી હું પાછો ફર્યો ત્યારે મારા અંતરમાં ખૂબ કનેશ થતો હતો અને બીજો જ દિવસે મહાસભાના પ્રમુખપદેથી નીકળી જવાનો વિચાર કરીને મેં તે બાબત ગાંધીજીને લખી પણ દીધું મારી સમતા મેં છેક ગુમાવી દીધી હતી છતાં ખરેખર ગંભીરપણે પ્રમુખપદ છોડી દેવાનો ખ્યાલ મેં ક્યો હશે એમ મને લાગતું નથી.

। ગાંધીજીના એક શાન્તિ આપતા પત્રથી અને ત્રણ દિવસના ચિંતનથી મેં મારી સમતા પાછી મેળવી.

લાહોર મહાસભાના થોડા જ દિવસ પહેલાં મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે કંઈક સમાધાનનો આધાર શોધવાનો છેવટનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. વાર્ષિકરોય લોર્ડ અર્વિનની સાથે એક મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. આ મુલાકાત ગોઠવવામાં રાષ્ટ્રમાં તેનું પગલું દોણે લયું હતું તેની મને માહિતી નથી, પરંતુ મારી કદમના એવી છે કે વિરૂધ્ધભાઈ પટેલ એની રાષ્ટ્રમાં કરવામાં પ્રમુખ હતા. મહાસભાનું દરિયું રૂંદ કરવાને ગાંધીજી અને મારા પિતાશ્રી એ મુલાકાતમાં હાજર રહ્યા હતા અને મને યાદ છે કે મિ. ઝીણા, સર તેજબહાદુર સમુ અને પ્રમુખ પટેલ ત્યાં હાજર રહ્યા હતા. જે મુલાકાતમાંથી સરવાળે કશું નિષ્પત્ત ન થયું; બેગા થવાનો એકે સામાન્ય મુદ્દો જ ન હતો અને જે મુખ્ય પક્ષો — સરકાર અને મહાસભા — વચ્ચે હિતર દક્ષિણનું અંતર હતું. એટલે હવે મહાસભાને માટે આગળ વધવા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહોતો. કલકત્તામાં આપવામાં આવેલી એક વર્ષની મહેતલ પૂરી થવા આવી હતી; સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને મહાસભાના કાયમના ધ્યેય તરીકે જાહેર કરવાનું અને તે પ્રાપ્ત કરવાને લડત ચલાવવાને માટે જરૂરી પગલાં લેવાનું જ બાકી રહ્યું.

લાહોર મહાસભા પૂર્વેનાં આ છેવટનાં અઠવાડિયાં દરમિયાન બીજા ક્ષેત્રમાંના એક અગત્યના કામ પર મારે ધ્યાન આપવાનું હતું. અખિલ હિંદ મજૂરસંઘ મહાસભા નામપુરમાં મળવાની હતી અને તે વરસના પ્રમુખ તરીકે મારે તેનું પ્રમુખસ્થાન સંભાળવાનું હતું. એક એકથી થોડાં અઠવાડિયાંને અંતરે જ રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને મજૂરસંઘ મહાસભા એમ બન્નેને પ્રમુખપદે તેની તે જ વ્યક્તિને આવવાનું થાય એ અતિશય અસામાન્ય ઘટના હતી. મેં એવી આશા રાખી હતી કે હું એ બંને વચ્ચેની સાંકળ જેવો બનીને તેમને એકબીજાની વધારે પાસે ખેંચી શકીશ — એ રીતે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિશેષ સમાજવાદી બને, ઔદ્યોગિક મજૂરોનું વિશેષ તત્ત્વ પોતાનામાં સામેલ કરે, અને તંત્રબદ્ધ મજૂર દિલ્લિયાલ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સાથ આપે.

આ કદાચ એક મિથ્યા આશા હતી, કારણ કે રાષ્ટ્રવાદ પોતાનું રાષ્ટ્રવાદપણું મિટાવીને જ સમાજવાદની અથવા ઔદ્યોગિક મજૂરોની લડતની દિશામાં દૂર સુધી જઈ શકે. પરંતુ મને એમ લાગતું હતું કે રાષ્ટ્રીય મહામહાનુ વક્ત્રુ 'બુર્જવા' (મધ્યમવર્ગીય) હતું તે છતાં દેશમાની એક પૂરી કાર્યસાધક ક્રાન્તિકારી શક્તિની તે પ્રતિનિધિ હતી એટલે તે તરીકે, મજૂર દ્વિધ્યાએ પોતાના સ્વત્વ તેમજ વિચારસરણી સ્પષ્ટ રીતે અલગ ગણીને તેમજ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખીને રાષ્ટ્રીય મહાસભાને સહાય કરવી જોઈએ, તેને તેણે પોતાનો સહકાર આપવો જોઈએ, અને તેના પર તેણે પોતાની અમર પાડવી જોઈએ. મને એવી આશા હતી કે ઇતિહાસના ક્રમને લીધે અને મીની લડતમાં ભાગ લેવાને કારણે મહાસભા અનિવાર્ય રીતે મૂળગત દેરદારો કરવાની વિચારમરણી તરફ વધારે ખેંચાશે અને તેને સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણા કરવી પડશે તે વખતનાં વરમો દરમિયાન મહામહાનુ વિકાસ ગામડા અને ખેડૂતના પ્રશ્નોની દિશામાં થયો હતો. એ વિકાસનો ક્રમ જો જળવાઈ રહે તો મહાસભા કાળક્રમે ખેડૂતોની એક વિસ્તીર્ણ તંત્રમદ્દ સંસ્થા, અથવા કેઈ નહિ તો ખેડૂતોના તત્ત્વનો જેમાં મુખ્ય પ્રભાવ હોય એવી સંસ્થા બની જાય એમ હતું. અમારા મંચુક્ત પ્રાતની ધણીએક જિજ્ઞાસામિતિઓમાં તો ખેડૂતોનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રશ્ન થયું જ હતું, જો કે તેમની આગેવાની તો મધ્યમવર્ગના બુદ્ધિજીવી લોકોના હાથમાં જ રહી હતી.

આ રીતે ગામડા અને શહેર વચ્ચે મતલબ ચાલતી આવેલી અથડામણની અમર રાષ્ટ્રીય મહામહા અને મજૂરસંઘ મહાસભાના મધ્યક ઉપર પહોંચે એવો સંભવ હતો. આ સંભવનો પ્રત્યક્ષ માહાત્માકાર થવાનો કાળ હજી ધણે દૂર હતો, જેમકે હાલની રાષ્ટ્રીય મહામહાનુ તંત્ર મધ્યમવર્ગના લોકો ચલાવે છે અને તેના ઉપર શહેરોનો કાબૂ છે, તેમજ ન્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નો ઉકેલ થયો નથી ત્યાં સુધી તેના રાષ્ટ્રવાદનો પ્રભાવ દેશના મમસ્ત્ર મમાજક્ષેત્ર પર ગહેવાનો જ, અને દેશમાં પ્રમળમાં પ્રમળ ભાવના રાષ્ટ્રવાદની જ રહેવાની. તે છતાં મહાસભાને સંગઠિત મજૂર

હિલચાલની વધારે નજીક લઈ જવાનું મને સ્પષ્ટ રીતે જ ધટ લાગ્યું. અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તો અમે પ્રાન્તિક સમિતિમાં આવવાને મળૂંસંધ મહાસભાની પ્રાન્તિક શાખાના પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રણ પણ આપ્યું. ઘણા મહાસભાવાદીઓ પણ મળૂંર હિલચાલની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા થયા.

પરંતુ મળૂંર હિલચાલના આગળ વધેલા ઉદામ વિભાગો રાષ્ટ્રીય મહાસભાથી લડકતા જ રહ્યા. તેમને મહાસભાના આગેવાનોનો વિશ્વાસ નહોતો, અને તેની વિચારસરણીને તેઓ 'ભુર્જવા' (મધ્યમવર્ગીય) તેમજ પ્રગતિવિરોધી ગણતા. મળૂંર હિલચાલની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેમની એ વાત સાચી હતી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નામ ઉપરથી જ જોઈ શકાય એમ હતું કે તે એક રાષ્ટ્રીય મંરચા છે.

૧૯૨૯ના આખા વરસ દરમિયાન હિંદના મળૂંરસંઘોમાં એક નવા જ મુદ્દા ઉપર ઊઠાપોઠ જાગ્યો હતો. હિંદના મળૂંર-પ્રશ્નની વિચારણા કરવાને બિહટલી કમિશનને નામે ઓળખાયેલું એક શાહી કમિશન નિમાયું હતું. ઉદામપક્ષ એ કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાની તરફદારી કરતો હતો અને નરમ પક્ષ મહકાર કરવાની. નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોને આ કમિશનના મુખ્ય બનવાને નોતરવામાં આવ્યા એટલે વળી આ મતભેદમાં અંગત તત્ત્વ ઉમેરાયું. બીજી અનેક બાબતોની જેમ આ બાબતમાં પણ મારી મહાનુભૂતિ ઉદામ પક્ષની સાથે હતી, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પણ એ જ નીતિ હતી તે કારણે તો વળી વિશેષ. જે સમયે આપણે સરકાર સાથે સીધી લડત ચલાવતા હોઈએ - અથવા તેમ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા હોઈએ તે વખતે સરકારનિયુક્ત કમિશનો સાથે મહકાર કરવો એ બેહદુ લાગણું હતું.

નાગપુરની મળૂંરસંધ મહાસભાની બેઠકમાં બિહટલી કમિશનના બહિષ્કારનો આ પ્રશ્ન મતભેદ અને ચર્ચાનો એક પ્રધાન મુદ્દો બની ગયો. એની બાબતમાં તેમજ બીજી ચર્ચારૂપદ બાબતોમાં ઉદામ પક્ષને ફતેહ મળી. આ બેઠકમાં મેં બહુ સામાન્ય ભાષણ બોળ્યો. મળૂંર હિલચાલના ક્ષેત્રમાં નવો જ દાખલ થયેલો

હોવાથી તેમજ હજી મારો રસ્તો શોધતો હોવાથી હું જરા ખંચકાતો ખંચકાતો કામ લેતો હતો. સામાન્ય રીતે હું આગળ પડતા વિચારોવાળા સમૂહોની તરફેણમાં મારા વિચારો વ્યક્ત કરતો, પરંતુ કોઈ પણ સમૂહની સાથે રહીને કાર્ય કરવામાંથી હું અલગ રહ્યો, અને કાર્યક્રમ અથવા નીતિનું ધડતર કરવામાં દોરવણી કરનાર આગેવાન પ્રમુખના કરતાં સલાસચાલન કરનાર નિષ્પક્ષપાત સલાચણી પ્રમુખનું કાર્ય મેં વિશેષ જાગવું. મજૂર-સંઘ મહાસભામાં પડેલી ફાટફૂટનો તેમજ એક નવી નરમ વલણની સંસ્થાની રચનાનો હું આ રીતે એક લગભગ નિષ્ક્રિય સાક્ષી જ રહી શક્યો. અંગત રીતે મને લાગેલું કે નરમ વલણના સમૂહોને મહાસભામાંથી છૂટા પડી જવાને કોઈ પણ તાજબી કારણ નહોતું, અને છતાં ઉદ્દામ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે વધારે મમત કરીને તેમને અલગ પડી જવાને અનેક બહાનાં આપ્યાં હતાં એ વાત પણ સાચી હતી. ઉદ્દામ અને નરમ પક્ષની આ તકરારોમાં એક મોટો મધ્યસ્થ સમૂહ જરા નિરાધાર જેવો થઈ ગયો હતો. એ સમૂહને યોગ્ય દોરવણી મળી હોત તો કદાચ તે બંનેને કાળૂમાં રાખીને મજૂરસંઘ મહાસભામાં પ્રડેલી ફાટફૂટ તે અટકાવી શકત, અને કદાચ ભાગલા પડ્યા જ હોત તો પણ તેમાંથી જે અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં તે ન આવત.

એ તો ઠીક, પરંતુ આખરે હિંદની મજૂરસંઘ દિલ્લિયાલને એક ભયાનક ફટકો પડ્યો, તેની અસરમાંથી હજી તેને કળ વળી નથી. સરકારે તો મજૂર દિલ્લિયાલના ઉદ્દામ પક્ષે સામેનો પોતાનો દુમલો શરૂ કરી જ દીધો હતો, અને મેરદનો મુકદ્દમો એ તેનાં પ્રથમનાં ફોર્માનું એક હતું. આ દુમલો ચાલુ જ રહ્યો. કારખાનાંના માલિકોને પણ પોતાની બાબત સાધી લેવાને મારે આ તક બરાબર મળી ગઈ. ૧૯૨૯-૩૦ના ચિયાળામાં દુનિયા પર પ્રસરી ગયેલી મંદીની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. તેનાથી કુટાઈ ગયેલા, ચારે બાજુથી દુમલાઓ ખમતા અને પોતાની મજૂરસંઘ સંસ્થાઓનું બળ છેક ઓસરી ગયેલું જોઈ રહેલા હિંદના મજૂરોની સ્થિતિ બહુ કફેડી થઈ પડી. ક્રમશઃ બમડતી જતી પોતાની સ્થિતિ તરફ તેમને નિરાધારપણે જોઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાર પછીનાં

એકાદ જે વર્ષમાં ત્યારે એક નવો મામ્યવાદી પક્ષ બનીને સઘમાથી છટો થયો ત્યારે મજૂરમંદ્ર મહામલામાં વળી એક તડ પડ્યું. આમ વિચારમેદની દૃષ્ટિએ દ્વિદર્માં તે સમયે મજૂરમંદ્રોના ત્રણ મંડળો હતાં—નરમ વલણવાળો વર્ગ, મૂળની મજૂરમંદ્ર મહામલા, અને એક મામ્યવાદી પક્ષ. કાર્યમાં એ બધા જ દીણ હતા અને કશું કાર્ય સાધી શકતા નહોતા, અને તેમના પરસ્પર ઝઘડાથી મામાન્ય કામગારો ઝંટાળ્યા હતા. ૧૯૩૦ પછી હું આ બધાંમાંથી અવગ રહ્યો હતો કેમકે કણ્ઠ્યનુ તો હું જોલમા જ હતો. વચ્ચે વચ્ચે થોડી મુદતને માટે મારે બહાર નીકળવાનું થતું ત્યારે એકીકરણના પ્રયાસ થાય છે એવા મમાન્યાર મને મળતા. એ પ્રયાસો મંદળ ન થયા ૧

રેલવેના કામદારો નરમ વલણવાળા સંઘોને વળગી રહ્યા હતા એટલે તે પક્ષનું બળ વધ્યું એ પક્ષને બીજા મંદ્રો કગતાં વળી બીજો એક મોટો લાલ હતો. સગકારે તેમને માન્ય કાર્ય હતા અને જીનીવાની મજૂર પરિષદને માટે તેમની ભલામણોને સ્વીકાર કરવામાં આવતો. જીનીવાની એકાદ મુલાકાતના લોભથી એ ચર્ચાને ફેટલાક મજૂરનેતાઓ પણ આ મમૂહમા લગ્યા અને તે બધા તેમના મંદ્રોને પોતાની માથે એ પક્ષમા લેતા આવ્યા.

૧. મજૂરસંઘોના એકીકરણના ત્યાર પછી થયેલા પ્રયાસો વધારે સફળ નીવડ્યા છે, અને એ બધા ભિન્ન ભિન્ન પક્ષો હવે કોઈક પ્રમાણે સહકારથી કાર્ય કરે છે.

પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પછી

લાહોર મહાસભા મારી સ્મૃતિમાં તાજી જ રહી છે — કોઈ મૂકા પ્રદેશના દર્શનમાં તેમાંના એકાદ હરિયાણા કુકડાની તાદ્દશ સ્મૃતિ રહી જાય તેમ, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કેમકે તેમાં 'મે' આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો, અને એક ક્ષણ પૂરતું તો રંગભૂમિમાં 'મે' મધ્યવર્તી સ્થાન લીધું હતું; અને અતિશય કામથી ભરેલા તે દિવસો દરમિયાન મારા હૃદયમાં જે ભાવો જાડ્યા હતા તે કોઈ કોઈ વખત ફરી યાદ કરવાનું મને ગમે છે. લાહોરની પ્રજાએ અણુગણુ જનસમૂહો દ્વારા, અને હૃદયના અતિશય જોડા ભાવથી, કરેલું મારું ભવ્ય સ્વાગત હું કદી બૂલી શકું એમ નથી. મને ખરાખર લાન હતું કે આ બિલરાર્ષ જતો ઉત્સાહ અંગત મારે માટે નહોતો, એક પ્રતીકને માટે હતો, એક આદર્શ કલ્પનાને માટે હતો; અને છતાં થોડા સમયને માટે કેમ ન હોય પરંતુ અસંખ્ય લોકોની આંખોમાં તેમજ હૃદયમાં પોતે તેવા પ્રતીક બની રહેવું એ એક વ્યક્તિને માટે નાનીમની વાત નહોતી. પરિણામે મારું હૃદય આનંદની છાંયો અનુભવતું મારા વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગીને બહાર નીકળ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. પરંતુ મારી જાત પર થયેલી અસરનું ખાસ કશું મહત્ત્વ નહોતું, કેમકે લાહોરમાં મહાન પ્રશ્નોનું લાવી તોળાઈ રહ્યું હતું. ત્યાંના વાતાવરણના અણુએઅણુમાં જાણે પ્રસંગના માંભીયનો વિદ્યુત્-સંચાર થયો હતો. અમારે હાથે ચનારા નિર્ણયો આ વખતે માત્ર ટીકાકર, કે વિરોધકર કે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા પૂરતા જ રહેવાના નહોતા. તે દ્વારા એવી એક રણરૂઢિ વાગવાની હતી કે જેનાથી દેશ સમસ્ત હાલી જકવાનો હતો અને કરોડોનાં જીવન પર અસર પહોંચવાની હતી.

એકાદ જે વર્ષમાં ત્યારે એક નવો મામ્મવાદી પક્ષ બનીને મધ્યમાંથી છટો થયો ત્યારે મળૂરમધ મહામભામાં વળી એક તડ પડ્યું આમ વિચારભેદની દૃષ્ટિએ દિંદમાં તે સમયે મળૂરમધોના નબ્બ મડલો હતા — નગમ વનજીવાળો વર્ગ, મૂળની મળૂરમધ મહામભા, અને એક મામ્મવાદી પક્ષ કાર્યમાં એ બધા જ દીગુ હતા અને કેટલું કાર્ય માધી શકતા નહોતા, અને તેમના પગરપન ઝઘડાથી મામાન્ય કામગારો ડટાવ્યા હતા ૧૯૩૦ પછી ૮ આ બધામાંથી અનગ ગઢો હતો કેમકે બલ્લુખરુ તો ૬ જોડમાં જ હતો વચ્ચે વચ્ચે થોડી મુદતને માટે મારે બહાર નીકળવાનું થતું ત્યારે એકીકરણના પ્રયાસ થાય છે એવા સમાચાર મને મળતા એ પ્રયાસો મફત ન થયા ૧

રેલવેના કામદારો નગમ વલજીવાળા મધોને વળગી ગયા હતા એટલે તે પક્ષનું બગ વધ્યું એ પક્ષને બીજા મધો કરતાં વળી બીજાને એક મોટો લાભ હતો મગદારે તેમને માન્ય ડયાં હતા અને જીનીવાની મળૂર પરિપક્વને માટે તેમની ભલામણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો, જીનીવાની એકાદ મુનાકાતના લોભથી જે ચર્ચાને ડેટવાક મળૂરનેતાઓ પણ આ મમૂહમાં જળ્યા અને તે બધા તેમના મધોને પોતાની માથે એ પક્ષમાં લેતા આવ્યા

૧. મળૂરસંધોના એકીકરણના ત્યાર પછી થયેલા પ્રયાસો વધારે સફળ નીવડ્યા છે, અને એ બધા સિત્ર સિત્ર પમો હવે કોઈ પ્રકારે સદકારથી કાર્ય કરે છે

પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પછી

લાહોર મહાસભા મારી સ્મૃતિમાં તાજી જ રહી છે — કોઈ મુકા પ્રદેશના દર્શનમાં તેમાંના એકાદ હરિયાણા દુકાની તાદશ સ્મૃતિ રહી જાય તેમ, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કેમકે તેમાં 'મે' આગેવાનીઓ ભાગ લજીએ હતા, અને એક ક્ષણ પૂરતું તો રંગભૂમિમાં 'મે' મધ્યવર્તી સ્થાન લીધું હતું; અને અતિશય કામથી ભરેલા તે દિવસો દરમિયાન મારા હૃદયમાં જે લાવો જાંચા હતા તે કોઈ કોઈ વખત ફરી યાદ કરવાનું મને ગમે છે. લાહોરની પ્રજાએ અણગણ જનસમૂહો દ્વારા, અને હૃદયના અતિશય ઊંડા ભાવથી, કરેલું મારું ભવ્ય સ્વાગત હું કહી બૂલી શકું એમ નથી. મને બરાબર ભાન હતું કે આ બહારાઈ જતો ઉત્સાહ અંગત મારે માટે નહોતો, એક પ્રતીકને માટે હતો, એક આદર્શ કલ્પનાને માટે હતો; અને છતાં થોડા સમયને માટે કેમ ન હોય પરંતુ અસંખ્ય શ્રેણીની આંખોમાં તેમજ હૃદયમાં પોતે તેવા પ્રતીક બની રહેતું એ એક વ્યક્તિને માટે નાનીમૂની વાત નહોતી. પરિણામે મારું હૃદય આનંદની છાંયો અનુભવતું મારા વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગીને બહાર નીકળ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. પરંતુ મારી જાત પર થયેલી અસરનું ખાસ કશું મહત્ત્વ નહોતું, કેમકે લાહોરમાં મહાન પ્રશ્નોનું ભાવી તોળાઈ રહ્યું હતું. ત્યાંના વાતાવરણના અણુઅણુમાં જાણે પ્રસંગના માંબીયનો વિદ્યુત-મંચાર થયો હતો. અમારે હાથે થનાગ નિબૂંધે આ વખતે માત્ર ટીકાકર, કે વિરોધકર કે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા પૂરના જ રહેવાના નહોતા. તે દ્વારા એવી એક રજુદાક વાચનની દની કે જેનાથી દેશ મમસ્ત હાલી જાકવાનો હતો અને કૌડોનાં છન્દ ૫૨ અસર પહોંચવાની હતી.

દૂરના ભવિષ્યમાં આપણે માટે અથવા અમારા દેશને માટે શું બધું હતું તે વિશે ભવિષ્ય જાખવાની કોઈની હિંમત નહોતી; પરંતુ નજીકનું ભવિષ્ય તો સ્પષ્ટ જ હતું. આપણે માટે તેમજ આપણને પ્રિય એવાં આપણાં સ્વજનોને માટે લડતને કક્ષેષ અને કષ્ટો જ તેમાં લખાયલાં હતાં. આ વિચાર અમારા હૃદયના આવેગોને મર્બોદામાં રાખતો, અને અમારી જવાબદારી વિશે અમને જાગૃત રાખતો. અમે આપેલા એક એક મતની સાથે સુખસગવડને, કૌટુંબિક શાંતિને અને મિત્રોના સહવાસને જાણે અમે વિદાય દીધી હતી, અને એકાંત નિર્જન દિવસો અને રાત્રીઓને તથા શારીરિક અને માનસિક કષ્ટને નોતર્યાં હતાં.

પૂર્ણ સ્વરાજ તેમજ આપણી મુક્તિની લડત આગળ ધપાવવાને લેવાના હિપાયો વિષેનો મુખ્ય ઠરાવ લગભગ એકમતે મંજૂર થયો — હજારોમાંથી લાગ્યે જ ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોએ તેની વિરુદ્ધ મત આપ્યો હતો. એ ઠરાવ પરની વાસ્તવિક મતગણતરી સુધારાસૂચે સૂચવાયેલા એક મૌલ્ય મુદ્દા ઉપર થઈ. આ સુધારો ભીડી ગયો, અને મૂળ ઠરાવના પક્ષમાં અને વિરોધમાં મતો જનહર થઈ તે પસાર થયેલો જનહર કરવામાં આવ્યો. તે ઘડીએ જ જાણે અજબ મેળ સધાયો હોય તેમ ૩૧મી ડિસેમ્બરની મધરાતે ૧૨ના ટકોરા થયા, અને જૂના વર્ષે નવા વર્ષને સ્થાન દીધું. આ રીતે કલકત્તાની મહાસભાએ મુકરર કરેલી મહેતલની મુદતનું એક વર્ષ બરાબર પૂરું થયું કે તરત જ નવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને લડતની તૈયારીના ગણેશ મંડાયા. કાળનાં ચક્રોને ગતિમાન તો થયાં, પરંતુ કેવી રીતે અને ક્યારે લડતને પ્રારંભ કરવાનો હતો એનો અમારામાંથી કોઈને ખ્યાલ નહોતો. લડતની યોજના અને સંચાલન કરવાને માટે મહાસભા સમિતિને સર્વ સત્તા આપવામાં આવી હતી, પરંતુ બધા જ જાણતા હતા કે સાચો નિર્ણય તો ગાંધીજીના હાથમાં હતો.

પાસે આવેલા સરહદના પ્રાંતમાંથી લાહોર મહાસભામાં સંખ્યાબંધ લોકો હાજર રહ્યા હતા. મહાસભાની બેઠકમાં એ પ્રાંતમાંથી છૂટાછવાયા પ્રતિનિધિઓ તો હમેશા આવતા હતા, અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ખાન અબ્દુલ ગફારખાં હાજર રહીને

અમારી મંત્રણાઓમાં ભાગ લેતા હતા, પરંતુ લાહોરમાં પહેલી જ વાર સરહદના ધમસનાળા યુવકોની એક મોટી ટોળી અખિલ હિંદના રાજકારણી પ્રવાહોના સંપર્કમાં આવી. તેમનાં યોજના દિલ પર તેથી ઊંડી અસર પડી, અને મુક્તિની લડતમાં હિંદના ખીમ્મ ભાગો સાથે એકતાની ભાવના તેમ જ તેને માટેનો ઉત્સાહ પોતાના હૃદયમાં જરીને તેઓ પાછા ગયા. એ બધા સરળ હૃદયના પરંતુ કાર્યશીલ માણસો હતા, અને હિંદના ખીમ્મ કોઈ પણ પ્રાંતના લોકો કરતાં વાતો તેમ જ શબ્દોની રમતો કરવાની તેમને બહુ ઓછી ટેવ હતી. એટલે તેમણે પોતાના પ્રાંતમાં પહોંચતાની સાથે જ નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો તેમ જ પ્રગતિ સંગઠિત કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. આ પ્રયાસમાં તેમને બારે સફળતા મળી અને હિંદની મુક્તિની લડતમાં છેક છેલ્લા પ્રવેશ કરનારાં આ સરહદનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ તેમાં ૧૯૩૦ પછી આગળ પડતો અને નેધિવા યોગ્ય ભાગ લીધો.

લાહોર મહાસભા પછી તરત જ તેની આગળે અનુસરીને મારા પિતાશ્રીએ વડી તેમ જ પ્રાંતિક ધારાસભાઓના મહાસભાવાદી સભ્યોને પોતપોતાની જગ્યાનાં રાજનામાં આપી દેવાની હાકલ કરી. તેમના પૈકી લગભગ બધા એકી વખતે બહાર આવી ગયા, અને માત્ર થોડાક જ જથ્થા ચૂંટણીને સમયે આપેલાં વચનોનો ભંગ કરીને પણ પોતાને રચાને ચોંટી રહ્યા.

આમ છતાં લવિષ્યને વિષે અમારા કોઈના મનમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો, મહાસભાની બેઠકમાં બતાવાયલા ઉત્સાહ છતાં લડતના કાર્યક્રમને દેશ તરફથી કેવો જવાબ મળશે એની કોઈને જ કંઈપણ નહોતી. પાછા ફરવાનાં બધાં સાધનોનો નાશ કરીને આપણે ભર દરિયે ઝુકાવ્યું હતું, એટલે પાછા ફરવાપણું રહ્યું નહોતું, પરંતુ આપણી સામે પડેલા મુલક લગભગ તદ્દન અણબધાયેલા અને અળખાયેલા હતા. આપણી લડતની રાશઆત કરવાને માટે અને સાથે સાથે કંઈક અંશે દેશના મિર્મજનું માપ ઠાકવાને માટે છઞ્વીમમી જન્યુઆરીનો દિવસ ‘પૂર્ણ સ્વરાજ દિન’ તરીકે ઊજવવાને મુકરર કરવામાં આવ્યો : તે દિવસે સમસ્ત દેશમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટેની પ્રતિજ્ઞા લેવાની હતી.

આમ અમારા કાર્યક્રમ વિશે ચંકાથી ભરેલે હૃદયે પરંતુ કંઈક કરી જતાવવાના અભિલાષ તથા ઉત્સાહથી અમે ભાવીની ઘટનાઓની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જનપુઆરીના શરૂઆતના દિવસોમાં હું અલ્લાહાબાદમાં હતો; મારા પિતાશ્રી ઘણુંખરું બહાર જ રહેતા. વાર્ષિક માધ મેળાની મોટી યાત્રાનો એ સમય હતો; ઘણું કરીને એ કુંભ મેળાનું વર્ષ હોતું જોઈએ, એટલે સેંકડો અને હજારો સ્ત્રીપુરુષોનો પ્રવાહ અલ્લાહાબાદ તરફ અથવા યાત્રાળુઓને મન જે પ્રયાગનું પવિત્ર તીર્થધામ હતું તેના તરફ સતત વહેતો હતો. આ પ્રવાહમાં મુખ્યત્વે ખેડૂતો પરંતુ સાથે સાથે મજૂરો, દુકાનદારો, કારીગરો, નાનામોટા વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ એમ સર્વ પ્રકારના લોકો હતા; સાથેસાથ હિંદની હિંદુ જનતાનું આમાં સર્વાંગસંપૂર્ણ દર્શન થતું હતું. આ મોટી મેદનીઓ તથા નદી પર જતાઆવતા લોકોના એકસરખા અનંત પ્રવાહનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં સવિનયભંગ તેમજ અહિંસક સત્યાગ્રહની સીધી લડતની હાકલનો એ બધા લોકો કેવો જવાજ વાળશે તે વિશે હું તર્કવિતર્ક કરતો. એમાંના દેટલાને લાહોરના નિશુચીની ખબર હતી? અથવા દેટલાને તે વિશે કશી પશુ પડી હતી? પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાને હિંદના ખૂણેખૂણામાંથી એ બધાને તેમજ હજારો વર્ષોથી તેમના વડવાઓને જેથી લાવનાર આ શ્રદ્ધાનું સામર્થ્ય અદ્ભુત હોતું જોઈએ! પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને રાજકીય તેમજ આર્થિક લડતો લડવા તરફ આ મહાભારત યુદ્ધમાંથી થોડીક આ લોકો વાળી ચકતા હોત તે? અથવા તેમનાં ચિત્તમાં ધર્મના બાલ આચાર અને શ્રદ્ધાનિષ્ઠાએ એવું ધર કીધું હતું કે તેમાં ખીજ કોઈ વિચારને માટે સ્થાન જ રહ્યું ન હતું કે શું? બેશક હું જાણતો હતો કે જમાનાઓની નિષ્ક્રિય શાન્તિમાં હલનચલન ઉપજવનારા આ ખીજ નવા વિચારો વાતાવરણમાં સંચાર કરી રહ્યા હતા. આમ જનતાના હૃદયમાં જંગલો આ અરુપિત નવીન વિચારો અને આકાંક્ષાઓનો સંચાર જ હોવા દશ પંદર વર્ષમાં હિંદમાં ચચેલી બિયલપાયલના કારણરૂપ હતો અને તેને લીધે જ હિન્દની સરત બદલાઈ ગઈ હતી. એ નવા વિચારોની તેમજ નવા અભિલાષોની હસ્તી વિશે તથા તેની

પાછળ રહેલી વેગવંત શક્તિ વિશે કશી જ શંકા નહોતી. પરંતુ તેમ છતાં શંકાઓ ઊઠતી, અને તર્કવિતર્કો ચતા, જેનો તાત્કાલિક ક્ષાર્ષ જવાબ મળતો નહોતો. આ નવીન વિચારો કેટલા પ્રમાણમાં ફેલાયા હશે? તેમની પાછળ કેટલું સામર્થ્ય હશે? એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા માટે સંગઠિત કાર્યની અને દીર્ઘ દાળ સુધી સંકટ સહન કરવાની આપણી કેટલી શક્તિ હશે?

અમારા ઘર તરફ યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં ખેંચાતાં, અમારા ઘરની છેક નજદીક યાત્રાનું એક સ્થળ બારદાજ આશ્રમ હતું, જ્યાં પ્રાચીન સમયમાં એક અસલી દબની વિદ્યાપીઠ ચાલતી. આ સ્થળને લીધે મેળાના દિવસોમાં સવારથી સાંજ સુધી યાત્રાળુઓનો એક અનંત પ્રવાહ અમને મળવાને ચાલી આવતો. એમાંના ધણીખરા લોકો તો મને લાગે છે કે કુતૂહલથી, અને જેમને વિષે તેમણે ધણું સાંભળ્યું હતું એવા લોકોને (ખાસ કરીને મારા પિતાશ્રીને) જોવાની ઇચ્છાથી, પ્રેરાર્ષને આવતા. પરંતુ આમ આવનારાઓમાંના ધણીઓને રાજકારણમાં રસ જણાતો, અને તેઓ મહાસભા વિષે, તેમાં ગા નિષ્ણંદો થયા હતા તે વિષે, તેમજ ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે વિષે પ્રશ્નો કરતા. વળી તેમનાં મનમાં પોતાની આર્થિક વિટંબણાના પ્રશ્નો પંખુ ભરેલા હતા, અને તે માટે શું કરવું જોઈએ તે વિષે પણ તેઓ સલાહ માગતા. મહાસભાની રાજકીય જયદોષણાઓનો તેમને પૂરેપૂરો પરિચય હતો એટલે આખો દિવસ ઘર તે પોકારોથી ગાજી રહેતું. વીસ, પચીસ કે સોની સંખ્યામાં એક પછી એક આવતાં તેમનાં ટોળાંનિ ટૂંકાં ભાપણ આપી હું મારા દિવસનો આરંભ કરતો પરંતુ થોડા જ સમયમાં પ્રવાહ વધવાથી એ કામ અશક્ય થઈ ગયું, એટલે પછી તો કંઈ પણ બોલ્યા વિના માત્ર તેમને નમસ્કાર કરીને જ અસલી રેતું પડતું. આમ આખો દિવસ નમસ્કાર કર્યા કરવાને પણ કંઈક મર્યાદા તો હોય જ, એટલે યાત્રીને પછી હું કપાંક ભરાર્ષ જવાનો પ્રયાસ કરતો. પરંતુ એ બધો પ્રયાસ વ્યર્થ જતો. તેમની ઘોષણાઓનો ખ્વનિ વધતો જ જતો. આ અમારા મહેમાનોથી અમારા ઘરના એટલા ભરચક રહેતા, અને ઘરની બારીએ બારીએ ને બારણે બારણે જિજ્ઞાસાથી ભરેલી આંખોનાં

ઝૂમખાં વળી ગહેના. પરિણામે કામ કરવાનું, કે વાતચીત કરવાનું કે ખાવાનું, બતકે કંઈ પણ કરવાનું અશક્ય થઈ પડતું. આનાથી એકલી મૂઝવણ જ નહોતી થતી, કટાણો પણ ઊપજતા અને ચીડ પણ ચડતી. છતાં એ ભાવ હૃદયમાથી ખમતો નહોતો. સ્નેહશીની તેજસ્વી આંખો વડે નેઈ રહેતા, અનેક પેઢીથી ગરીબી અને કષ્ટોનો ભાર વહન કરતા, અને તેમ છતાં અમાગ ઉપર ઉપકારની લાગણી અને છોડે પ્રેમ વર્ષાવના આ લોકોને મની અને મહાનુભૂતિ સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા નહોતી. ભાવ અને પ્રેમના આ પ્રચંડ પૂના પ્રભાવથી અભિભૂત થઈને હૃદય અસ્પતાનો અનુભવ ન કરે એ અશક્ય હતું.

અમારી માથે તે મમયે એક નિકટના સ્ત્રી મિત્ર રહેતા હતાં. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું પણ વારવાર અશક્ય બની જતું કેમકે ઘર બહાર ટોળે મળતા લોકોને બે સપ્ત કહેવાને માટે પાંચ પાંચ મિનિટને અથવા તેથી પણ થોડે અંતરે મારે બહાર જવું પડતું, અને વચગાળાના મમયમાં બહાર થતી જપ્તોપણાઓના અવાજો અને બીજા અવાજો કાન ભરી દેતા. મારી દશા નેઈને એ બહેનને કંઈક ગમ્મત ઊપજી અને મને લાગે છે કે તેમણે જેને આમ જનતાનો શાગ તરફનો પ્રેમ ગણી લીધો હશે તે નેઈને મારી લોકપ્રિયતાની પણ કંઈક છાપ તેમના મન પર પડી. (મારું નેતાં આ બધા લોકોનું મુખ્ય આકર્ષણ તો મારા પિતાથી હતાં પરંતુ તેઓ મહાર હતા એટલે મારે એ બધો ભાર ઉઠાવવો પડતો હતો.) તેમણે એકાએક મને પૂછ્યું કે આ બધી વીગપૂજા તમને કેવીકે ગમે છે? તમને એનાથી ગૌરવ નથી લાગતું? આનો જવાબ આપતા પહેલાં હું કંઈક અચકાચે અને તેથી તેમણે એમ માની લીધું કે આવા અતિશય અગત સવાલથી હું કદાચ મૂઝાયો હોઈશ એટલે તેમણે મારી મારી માગી તેમના સવાલથી હું જગાયે મૂઝાયો તો નહોતો, પરંતુ એ સવાલનો જવાબ આપવાનું મને કંઈ લાગ્યું હતું. તેમના સવાલથી મારું મન મારી લાગણીઓ અને આ બધા દેખાવોની મારા હૃદય પર થતી અસરનું પૃથક્કરણ કરવામાં પડી ગયું હોવાથી તેના પર

એકાગ્ર થઈ શક્યું નહોતું. અને સાચે જ મારી લાગણીઓ અને મારા હૃદય ઉપર થયેલી અસરો, બહુ મિશ્ર હતી.

એ વાત સાચી હતી કે જ્યારે એકાએક આમ જનતાના હૃદયમાં મેં અસાધારણ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું; દેશનો શિક્ષિતવર્ગ મારી કંદર કરતો થયો હતો; અને દેશનાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને મન હું કંઈક અંશે વીર જની ગયો હતો તેમજ તેમની નજરે મારી આસપાસ એક પ્રકારની વીરતાની આભા દેખાતી. મારે વિશે ગીતો રચાયાં હતાં, અને અનેક તદ્દન અશક્ય તેમજ હાસ્યાસ્પદ દંતકથાઓ મારી આસપાસ જીભી થઈ હતી. મારે વિરોધીઓ પણ ધણીવાર મારે વિશે એ સારી વાત કહી: મુરખશ્રીપણના ભાવથી કબૂલ કરતા કે મારામાં કાર્યકૃશળતાને તેમજ હૃદયની સમ્પ્રાપ્તિનો અભાવ નહોતો.

✓ કોઈ સાધુ કે પછી કોઈ માનવતાશાસ્ત્ર શેતાન જ અ બધાથી સાવ જલકાયા વિના કે પ્રેમાર્દ્ર થયા વિના જીગરી શક્યે હોત. અને હું તો નહોતો સાધુ કે નહોતો શેતાન. એટલે અ બધાની મારા મગજ પર અમર પહેંચી હતી, મને કંઈક નશે ચડ્યો હતો, અને તેથી મને આત્મવિશ્વાસ તેમજ સામર્થ્ય પણ મળ્યાં હતાં. મારા વહેવારમાં હું કંઈક આપખુદ બન્યો, સહેજ સરમુખત્યારની છટાથી કામ લેતો થયો. (મારે વિશેની આ મારી કલ્પના છે, કેમકે તટસ્થ રહીને પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે.) અને છતાં મને લાગે છે કે મારું મિથ્યાભિમાન કંઈ ખામ વધી ગયું નહોતું. મને લાગતું કે મારી શક્તિઓનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક છે, અને તેમને વિશે મને અભિમાન ન હતું એમ પણ નહિ. પરંતુ હું એ બરાબર સમજતો હતો કે એ શક્તિઓમાં અસાધારણ એવું ઠરું જ નથી, અને મારી જીણપોનું મને તીવ્રપણે જ્ઞાન હતું. અંતઃપરીક્ષણની ટેવથી ઘણુંખરું મારી સમતા જાળવવામાં મને સદાય મળી રહેતી, અને તે ટેવથી જ હું મારા સંબંધમાં જનતી ઘણી ઘટનાઓ પ્રત્યે તટસ્થપણે જોઈ શકતો. જાહેરજીવનના અનુભવ પરથી હું શીખ્યો હતો કે લોકપ્રિયતા એ ઘણી વખત અનિષ્ટ પ્રકારના લોકોની સહચારિણી હોય છે, સદગુણ અથવા શુદ્ધિમતાનું

અનિવાર્ય લગણુ તો એ નથી જ, તો પછી હું મારી જિજ્ઞાસને લીધે લોકપ્રિય થયો હતો કે મારા પુરુષાચારને લીધે ? માયેસાય હું સાચી લોકપ્રિય બન્યો હતો ?

મારી શુદ્ધિશક્તિને કારણે હું લોકપ્રિય નહોતો બન્યો, કારણ કે તે અસામાન્ય નહોતી, અને ખીલું એ કે શુદ્ધિશક્તિથી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય છે જ એવું નથી. 'મારા કહેવાતા ત્યાગને લીધે પણ મને લોકપ્રિયતા નહોતી મળી, કેમકે એ તો સ્પષ્ટ દર્શીકત છે કે હિંદમાં આ જમાનામાં સેંકડો અને હજારો લોકોએ મારા કરતાં અનહન વધારે સહન કયું' છે, અને ત્યાગ તો તેમનો સર્વાર્પણની સીમા સુધી ગયો છે. એક વીર પુરુષ તરીકેની મારી ખ્યાતિ તદ્દન પોકળ છે, હું કોઈ વીર હોઉં એવું મને જગ પણ લાગતું નથી, અને સામાન્ય રીતે વીરતાનો ઝેળ કરવો કે વીર તરીકે મહાત્મનું મને મૂર્ખાઈઝરેલું લાગે છે. ગ્રેમસોયની અદ્ભુતતાનો મારામાં અંશે નથી. એ વાત સાચી છે કે મારામાં કંઈક શરીરની અને હૃદયની નિર્જાયતા છે, પરંતુ તેની પાછળ મારું અભિમાન રહેલું છે — અંગત અભિમાન, ખૂનઘનનું અભિમાન, અને રાષ્ટ્રીય અભિમાન, અને મોટા માધ્યતાથી પણ દખાઈને કશું ન કરવાની વૃત્તિ.

એટલે મને પુછાયલા મવાલનો મને કશો મમાધાનકારક ઉત્તર ન મળી શક્યો. તે પછી મેં પૃથક્કરણની જુદી જ દિશા લીધી. મેં એ જોયું કે મારા પિતાથી તેમજ મારે વિષે પ્રચલિત થયેલી દંતકથાઓ પૈકી સૌથી વધારે જડ ધાતી ગયેલી એક વાર્તા એ છે કે અમે અમારા કપડાં ધોવડાવવાને દર અકવાડિયે હિંદથી પેરિમની કોર્થ વોચિંગ કંપનીમાં મોકલતા. આ વાત માવ જોટી છે, એમ ફરી ફરી જણાવવા છતાં એ દંતકથા એવી ને એવી પ્રચલિત રહી છે. આના કરતાં વધારે તરફવર અથવા બેહુદી વાતની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. અને છતાં આ પ્રકારની હાહિ મોટાઈ રાખવા જેટલો કોઈ મૂરખ હોય તો મને લાગે છે કે તેને તો મૂર્ખાઈરોમણિનો ખામ ઇલકાળ મળે.

વારંવાર જોટી હોવાનું જણાવવા છતાં ફરી ફરીને 'કહેવામાં આવતી ખીજ આવી જ એક દંતકથા એ છે કે ચિટિય

સામ્રાજ્યનો પાટવી અને હું બંને સાથે એક નિશાળે ભણ્યા છીએ. વાર્તા આગળ વધીને એમ જણાવે છે કે ૧૯૨૧માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે મારે વિષે પૂછપરછ કરી હતી; હું તે વખતે જોલમાં હતો. હકીકતમાં હું તેમની સાથે એક નિશાળે ભણ્યો તો નથી જ, પરંતુ મને તેમને મળવાનો અથવા તેમની સાથે વાત કરવાનો લાભ પણ કદી મળ્યો નથી.

આ વાતોથી મારો એમ કહેવાનો આશય નથી કે મારી કીર્તિ અથવા મારી લોકપ્રિયતા જેવાં છે તેનાં આ અથવા આવી જ બીજી દંતકથાઓ પર અવલંબે છે. મંભવ છે કે એમનો પાયો વધારે પાકો હશે, પરંતુ આ દંતકથાઓમાંથી ફક્ત થાય છે તે પ્રમાણે એ પાયા ઉપરની ઇમારત ઉપર બેઝાંપણાનું ધાકું આવરણ ગમેલું છે. કંઈ નહિ તો એવી કંઈક કલ્પના તો છે જ કે પહેલાં હું જોયા સમાજમાં ફરતો ફરતો, મોજમજાનું જીવન માળતો અને પાછળથી એ બધું મેં છોડી દીધું; ફિદી જનતાને આવા પ્રકારના ત્યાગની વાતો બહુ ભાવી ગય છે. કોઈની પણ કીર્તિનો પાયો આવો હોય એ વાત મને રુચતી નથી, હું નિષ્ક્રિય સદ્ગુણોના કરતાં સક્રિય સદ્ગુણોને વધારે પસંદ કરું છું, અને કેવળ ત્યાગ કે એકલું આત્મખલિદાન મારા હૃદયને ભાવતી વસ્તુ નથી. બીજી એક દૃષ્ટિથી હું જરૂર એ બંને વસ્તુઓને મૂલ્યવાન સમજું છું. એ દૃષ્ટિ ધડતરની; જેમ કોઈ કસરતખાજને પોતાનું ધરીર મુદ્દક રાખવા માટે સાદા અને નિયમિત જીવનની જરૂર છે, તેમ માનસિક અને આધ્યાત્મિક ધડતરને માટે ત્યાગ અને આત્મ-ખલિદાન આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત આકરા ધા પડે છતાં તે વેડી લેવાની અને દીર્ઘ ઉદ્યોગપૂર્વક ધારેલી વાત પર મંડી રહેવાની ચકિત મોટાં મોટાં કામોના વેપલા ઉઠાવનારને માટે આવશ્યક છે. પરંતુ તપસ્વી જીવનનો આદર્શ મને જરા પણ ગમતો કે આકર્ષતો નથી. એમાં જીવનના આનંદો અને તેની મંવેદનાઓથી ડરીને દર ભાગવાપણું સમાયેલું છે; એ દૃષ્ટિ ખુદ જીવનને જ નકારતા સમાન છે. મારે મન જેનું કંઈક પણ માયું મૂલ્ય છે એવી કોઈ પણ વસ્તુનો મેં ગણીજી જીને ત્યાગ કર્યો નથી; પણ એટલું ખરું કે મો વસ્તુનું મૂલ્ય સર્વ કાળે સમાન રહેતું નથી.

આ બધાં પૃથક્કરણ છતાં મને પેલાં બહેને પુછેતો પ્રશ્ન ઉત્તર વિનાનો જ રહ્યો : આ સમૂહ જે તમારી વીરપૂજા કરે છે તેથી તમને ગૌરવનું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ? મને એ પૂજા નહોતી ગમતી, તેમજ હું તેનાથી દૂર જાગી જવા ઇચ્છતો હતો, અને છતાં મને તેની ટેવ પડી ગઈ હતી એટલે જ્યારે તેના બિચક્રમ અભાવ જળાનો ત્યારે કંઈક અધૂરું અધૂરું લાગતું. એમાંથી એકે રસતે સમાધાન નહોતું, પરંતુ મારે એમ કહેવું જોઈએ કે એકંદરે આ લોકસમૂહ મારી એક અંતરની જૂખને સમાવતો હતો. હું તેમના પરના મારા પ્રભાવથી તેમને કાર્યમાં પ્રેરી શકું છું એ ખ્યાલથી મારો તેમનાં શુદ્ધિ અને હૃદય પર કંઈક અધિકાર છે એવું મને જ્ઞાન રહેતું; આનાથી કંઈક અંશે મારી સત્તાની જૂખ સંતોષાતી, તેમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે લોકસમૂહ મારા પર એક ચાતુર્ય અધિકાર જમાવી બેઠો હતો, કેમકે તે લોકોનો મારા વિષેનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મારા અંતરના ઊંડાણને દર્શાવતો અને મારું હૃદય તેમની લાવનાનો એવી જ ઊંડી લાવનાથી પ્રત્યુત્તર વાળતું. વ્યક્તિત્વની વાડને માનનારો છતાં માર્ક ક્રાઈસ્ટિયન મારા વ્યક્તિત્વની વાડ માવ ધોવાઈ જતી, અને મને એમ થઈ આવતું કે એકલા રહીને તરી જવાના કરતાં આ દુષ્પ્રધારો લોકોની સાથે રૂબરૂ એ બહેનર છે. પરંતુ વ્યક્તિત્વની વાડો એટલી બધી મજબૂત હોય છે કે તે એકાએક ધોવાઈ જતી નથી, એટલે એ વાડ ઉપરથી ડોકિયું કરીને તાનૂખી ભરેલી આંખોથી હું આ અગમ્ય ઘટનાને જોયા કરતો.

શરીર પર ચરખીના ચર જેવી અજાણી રીતે જામતા જાય છે, તેવી જ રીતે અહંતા પણ વધતી જાય છે, અને તે હોય રોજ રોજ વધવાનું જ્ઞાન આપણને નથી રહેતું. સદ્ભાગ્યે ગાંડી દુનિયાના કઠોર ધાથી એ અભિમાન કંઈક જિતારે છે, અથવા તેના ચૂરેચૂરા પણ થઈ જાય છે; અને આણું વરસો દરમિયાન આના નિષ્કુર ધા ફિદમાં આપણે માથે કંઈ જોખા પડ્યા નથી. આપણા બધાને માટે જીવનની શાળા કઠોર નીવડી છે, અને મ કટકોટન એ સાચે જ એક નિષ્કુર કામ લેનાર છે.

ખીજી પણ એક રીતે હું નસીજદાર છું — જીવનનું સપ્રમાણ દર્શન કરવામાં અને મારા મગજનું સમતોલપણ જાળવી રાખવામાં સહાય કરનારાં સ્વજનો, મિત્રો અને સાથીઓ અને મળ્યા છે. જાહેર સમારંભો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડો તેમજ ખીજી જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી મળતાં માનપત્રો, સરઘસો અને એવા જ ખીજા પ્રસંગોથી મારા જ્ઞાનતંત્રુઓ ઉપર, મારી વિનોદની શક્તિ ઉપર, તેમજ મારા વાસ્તવિકતાના જ્ઞાન ઉપર બહુ તાણ પહોંચતી. આ પ્રસંગોએ વિશેષણોથી ઊભરાતી અને આડંબરી ભાષા વપરાતી, અને દરેકદરેક જણ એટલું બધું ગંભીર જાળવતું તેમજ ઠાવકાર્થનો એવો દેખાવ કરતું કે, એ બધી ઠાવકાર્થને આઘાત પહોંચાડીને, આ મોભાદાર સમારંભોમાં હાજર રહેનારાઓના ચહેરાઓ પર જે ભાવો ઊઠે તે જોવાની મોજ ભોગવવાને ખાતર જ ખડખડાટ હસવાની, અથવા જીમ બહાર કાઢી ચાળા પાડવાની, અથવા હાથે માથે પગ હાથા કરીને ઊભા રહેવાની ન રોકી શકાય એવી ધ્રુજ ધર્મ આવતી. મારી પોતાની શાખના તેમજ હિંદના જાહેર જીવનના ઠાવકો મોભાના વિચારને વશ ધર્મને હું મારી આ વાહિયાત ધ્રુજને દબાવી રાખીને સામાન્યપણે વિવેકભર્યું વર્તન રાખી શક્યો છું. પરંતુ એ હમેશાં તો નહિ જ. કોઈક બીડવાળી સભામાં અથવા તેથી વિશેષ તો સરઘસોમાં — એનાથી મારી આકરામાં આકરી કસોટી થાય છે — મેં કેટલીક વખત મારી લાગણી પરનો કાબૂ ગુમાવી મિજબજનું પ્રદર્શન કર્યું છે. અમારા માનમાં ગોઠવવામાં આવેલાં એકાદ સરઘસમાંથી, મારા પત્ની અથવા ખીજા કોઈકને મોટરગાડી અથવા ઘોડાગાડીમાં એકલાં બેસાડીને મરઘસ પૂરું કરવાનું સોંપીને હું એકાએક છટકી જઈ લોકોના ટોળામાં અદસ્ય ધર્મ ગયો છું.

પોતાની લાગણીઓને લગામમાં રાખવાના તેમજ સમાજમાં ઠાવકાર્થથી વર્તવાના સતત પ્રયાસથી મનને થોડીક તાણ પહોંચે છે, અને તેનું સામાન્ય પરિણામ એ આવે છે કે જાહેર સમારંભોમાં આપણે ગંભીર અને જડ મુદ્રા ધારણ કરીને બેસીએ છીએ. આ જ કારણે કદાચ એક હિંદુ પંતના એક લેખમાં હું

કેટલું દિલ્હી વિધવાના જેવો દેખાઉ છું એવું મારું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું ! મારે કંબુલ કરવું લેઈ એ ને પ્રત્યેક નમ્રતાની દિલ્હી વિધવાઓનો દુઃખોદ્ધર કરું છું છતાં મારું આ પ્રકારનું વર્ણન વાંચીને મને આધાત લાગી ગયો. દેખદેખો તે બિંગારાનો મારે વિશે પોતે માની લીધેલા ઝાઝકે મદ્યજો વર્ણવવાનો જ આશય હતો, જેવા કે નગ્નતાલયો વૈરાગ્ય ત્યાગ અને ડોક નીચું ધાસીને ઠાપો કરવાનો અનુગમ, પરંતુ હું તો માનતો હતો કે મારામાં આવા દીલાવોગ્યો ગુણો નહિ, પણ કંઈક વીરતાના અને કંઈક મારકણી ગુણો, તેમજ વિનોદ કરવાની અને હસવાની સક્તિ છે — આપણી દિલ્હી વિધવાઓમાં પણ આ દોષ તો કેવું સારું ! ગાંધીજીએ એક વાર કોઈ મુંઝાસાત લેનારને કહ્યું હતું કે 'મારામાં વિનોદસક્તિ ન હોત તો હું આપધાત કરીને મરી ગયો હોત' અથવા એવા જ અર્થનું કંઈક એટલી બધી હદે જવાની ધૃષ્ટતા તો હું નથી કરતો, પરંતુ જીવનમાં કેટલાક લોકો જે લગવી મોજ અને વિનોદ પૂરાં પાડે છે તે ન મળતાં હોત તો જીવન મારે મોટે અમળ ધર્ષ મળત.

મારી આ લોકપ્રિયતા, તેમજ ચૂંટીને એટલાં કરેલાં ભલકભયો વિશેષણો અને અતિશયોક્તિભર્યા અલંકારોથી પ્રચુર લાપામાં લખાઈએલાં મારે નસીબે આવતાં વાણીચર્યા માનપત્રો (આવાં માનપત્રો એવી જ લાપામાં ધડવાનો દિલ્હીમાં રિવાજ પડી ગયો છે.) એ બન્ને મારાં સ્વજનો તેમજ નિકટના મિત્રમંડળમાં મળક અને છટાના વિષયો બની રહેતાં. 'રાષ્ટ્રીય દિલ્હીયાલના બધા જ પ્રમુખ લોકોને મોટે વારંવાર વપરાતાં મોટાં મોટાં અને ભલકદાર વિશેષણો વીણી લઈને મારી પત્ની, બહેનો તથા બીજાઓ તે આખો વર્ષત ગમે તેમ વાપરતાં, ધરંમાં 'ત્યાગમૂર્તિ' અને 'ભારતભૂષણ' જેવાં સંબોધનો મને દમેશ મળતાં અને એ મળકથી મને આરામ મળતો, તેમજ પેલાં ઠાવકાં, ગંભીર અને જ્યાં મારે મારું ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્તન બતાવવું પડતું તેવાં જાહેર સંમેલનને લીધે પહોંચતી તાણ પણ મીઠે ધીમે નરમ પડતી. મારી નાની પુત્રી પણ આં મળકોમાં બળતી. માત્ર એક મારાં મા આગ્રહપૂર્વક બધું ગંભીરપણે લેતાં



જાં સ્વઁ સ્વરૂપરાણી નેહરુ

અને તેનાં લાડકા દીકરાંને 'બોને કોઈ કેટલાક કરે' અથવા મળક ઉડાવે એ તેને કહી જમવું નહિ. પિતાશ્રીને, 'તો મોજ પડતી; મારા પ્રત્યેની તેમની મહાનુભૂતિ અને મારી પરિસ્થિતિની તેમની ઊંડી સમજ સાંત રીતે વ્યક્ત કરવાની તેમની રીત વિગલ હતી.

પરંતુ શોરબકોર મયાવતાં આ બધાં ટોળાં, નીરસ અને થકવી નાખે એવા મહેર સમારંભો, કહી અંત ન આવે એવી ચર્ચાઓ અને રાજકારણની તોફાની રમતમાં જોડતી ધૂળ, એ બધું મને કેવળ ઉપરથી જ સ્પર્શતું. જો કે એ સ્પર્શ કોઈક વખત તીણો અને અણિદાર માણસ પડતો. પરંતુ મારું સાચું મંથન તો અંતરનું હતું — આદર્શો, આકાંક્ષાઓ અને બિન્નબિન્ન નિષ્ઠાઓનું ધર્મ્ય, બાહ્ય સંજોગો અને સુમચિત્તનાં ઊડાપુમાથી ઊકર્તા બળોની અયગમય, અંતરની નહિ રહેલી ઊંડી જૂખ, એ બધાંનું યુદ્ધ તો અંતરમાં ચાલતું હતું. જેમાં અનેક સંપત્તિઓ એકબીજા ઉપર અધિકાર જમાવવાને મથતી હોય એવું ક્ષેત્ર હું બની ગયો. આ ક્ષેત્રમાંથી હું ભાગી છૂટવા માગતો હતો; મારે મમતા અને એકરાગ જોઈતાં હતાં; અને એ મેળવવાના પ્રયાસમાં હું ઉત્કટ કાર્યમાં પડ્યો. એમાંથી મને કંઈક શાન્તિ મળી, બહારની લડતથી અંતરમાં થયેલો કલહ કંઈક નરમ પડ્યો.

આ જોશમાં બેઠો બેઠો હું આ બધું શા માટે લખું છું ? ✓ જોશની અંદર કે બહાર જોજ તો હજી તેની તે જ છે, અને હું જૂનકાળની મારી ભાવનાઓ અને મારા અનુભવો એ આશાએ ભાવામાં ઉતારી રહ્યો છું કે તે પ્રવાસમાંથી મને કંઈક શાન્તિ મળે, કંઈક ચિત્તને સમાધાન મળે.

સવિનયભંગનો પ્રારંભ

૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦, ‘પૂણે સ્વરાજ દિન’ આવ્યો અને તેજો દેશના ધગશ અને હિત્સાહનો જાણે વિદ્યુતના એક અબકાગથી અમને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. કોઈ પણ પ્રકારના ભાવણે અથવા પ્રોત્સાહકે હિંમોધનો વિના મર્વ રથએ શાન્તિથી અને ગાંધીયૃપૂરકે પૂણે સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા લેતા મહાન લોકસમુદાયોમાં કંઈક ભવ્ય અને હૃદયસ્પર્શી તત્ત્વ જણાતું હતું. આ દિનની ઉજવણીથી ગાંધીજીને જોઈતી પ્રેરણા મળી રહી, અને લોકસમુદાયની નાક પારખવાની તેમની સિદ્ધ શક્તિથી તે આ જોઈ શક્યા કે કાર્યને પ્રારંભ કરવાનું મુદ્દત આવી પહોંચ્યું છે. આ પછી ઘટનાઓ, જાણે નાટકના એક પછી એક દૃશ્ય જીકલી પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા હોય તેમ, અપાટાબધ બનતી ગઈ.

સવિનયભંગ પામે આવતો ગયો અને તેને પરિણામે વાતાવરણમાં વિદ્યુતસંચાર થતો ગયો. એટલે અમારા હૃદયમાં ૧૯૨૧-૨૨ની હિલચાલ અને ચૌરીચૌરા પછી તેને જે રીતે એકાએક આટોપવામાં આવી હતી તે વિધેના વિચારો ધોળાવા લાગ્યા. આ વખતે તો દેશ ધડાઈને વધારે પ્રમાણમાં શિસ્તનું પાલન કરતો ગયો હતો અને લડતના સ્વરૂપની તેની સમજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ હતી. કંઈક અંશે લડતની કળા પણ તેને સમજાઈ હતી, પરંતુ ગાંધીજીની દૃષ્ટિથી તેથીયે વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ હતું કે તેમના અહિંસા વિધેના કિતકટ આગ્રહની દરેકને બરાબર પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી. દશ વર્ષ પહેલાં ધણુંકરીને કેટલાક લોકોના મનમાં એ વિષે કંઈક શંકા હશે ખરી, પરંતુ હવે એ વિષે જરા પણ શંકાને અવકાશ નહોતો. આમ છતાં, એની

* આ પ્રતિજ્ઞા પરિચિદ (૧) માં આપેલી છે.

ખોળાધરી તો શી રીતે કોઈ દઈ શકે કે ક્યાંક કોઈ ઠેકાણે પણ આપોઆપ અથવા તો કોઈકના પ્રપંચને પરિણામે હિંસા ફાટી ન જ નીકળે ? એવો કોઈક બનાવ જન્યો જ તો તેની આપણી સવિનયભંગની લડત પર શી અસર થશે ? પહેલાંની જેમ શું તેને એકાએક સંકેલી લેવામાં આવશે ? ભવિષ્યની આ કલ્પનાથી ચિત્ત અતિશય અસ્વસ્થ થઈ જતું.

ગાંધીજીએ પણ ધણીકરીને આ પ્રશ્નનો પોતાની રીતે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ છટીજવાઈ વાતચીત પરથી હું જે કંઈ તારવી શક્યો હતો તે ઉપરથી મને એમ લાગેલું કે આ પ્રશ્ન વિષેની તેમની મૂંઝવણ જુદા જ પ્રકારની હતી.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરાવવાને માટે અહિંસક લડતની પદ્ધતિ અર્થાત સત્યાગ્રહ, એ જ તેમના અભિગ્રાહ્ય પ્રમાણે, એકમાત્ર સાચો ઉપાય હતો, અને તે ઉપાય યોગ્ય રીતે અનુસરવામાં આવે તો તે એક અમોઘ ઉપાય હતો. તો પછી એમ કહી શકાય ખરું કે એ શસ્ત્રના પ્રયોગ તેમજ તેની સફળતાને માટે ખાસ અનુકૂળ વાતાવરણની આવશ્યકતા રહે છે ? અને એમ કહી શકાય કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ માનુકૂળ ન હોય તો તેનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ ? એ ઉપરથી તો એમ ફલિત થાય કે ઉપરિચિત ચતા દરેક પ્રસંગને માટે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ઉપયોગી નથી અને એ રીતે એને ન તો સાર્વાત્રિક કહી શકાય કે ન અમોઘ કહી શકાય. ગાંધીજીને મન આ પ્રકારનું અનુમાન અસહ્ય હતું; કેમકે તેમની તો એ દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે અહિંસક લડતની પદ્ધતિ અથવા સત્યાગ્રહ એ સાર્વાત્રિક અને અમોઘ શસ્ત્ર છે. એટલે બાહ્ય સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય તો પણ, અને મારામારી અને હિંસાના વાતાવરણમાં પણ એનો અમલ થઈ જ શકે. જોઈએ. ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ અનુસાર એના અમલનો પ્રકાર ભલે બદલાય, પરંતુ અમુક સંજોગો જિલા ચતાં લડત અટકાવી દેવાનો અર્થ તો સત્યાગ્રહની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કરવા બરાબર થાય.

ગાંધીજીના વિચારોનો ક્રમ કંઈક આ પ્રકારનો હોવો જોઈએ, પરંતુ એ વિષે હું ચોક્કસપણે કશું ન કહી શકું. તેમણે

અમારા મન પર એવી છાપ તો પાડી જ હતી કે તેમની વિચારણાનું સ્વરૂપ કંઈક બદલાયું છે, અને સવિનયભંગ એક વાર શરૂ થયા પછી કોઈક રીતે દિંસાનું જમકલું યાચ તેથી તેને અટકાવવાની કશી જરૂર નથી. પરંતુ, જો એ દિંસા સત્યાગ્રહની લડતનું કોઈ પ્રકારે એક અંગ જ બની જાય તો પછી એ લડત અહિંસક સવિનયભંગની લડત મટી જાય, અને તો તો જે રીતે ચાલતી હોય તે રીતે તે ન જ ચાલી શકે, તેને મર્યાદિત કરવી મહેલ કે બદલવી પડે. આ પ્રકારનું આશ્વાસન તેમના તરફથી મળવાથી અમારા જેવા ઘણાનું ઘણે અંશે સમાધાન થયું. હવે જે પ્રશ્ન ઊભો હતો તે એટલો જ — લડાઈ કરવી કેવી રીતે? આરંભ કરવો કેવી રીતે? અસરકારક નીવડે, સંજોગોને અનુકૂળ હોય, અને આમળતા હરખથી ઉઠાવી લે એવો સવિનયભંગ તે કયો ઉપાડી શકાય? એટલામાં મહાત્માએ ઇશારો કર્યો.

એમના ઇશારાની સાથે જ ‘નિમક’ શબ્દમાં કાંઈક અજબ અર્થ લોકોને લાગવા માંડ્યો, એ શબ્દ અત્યંત અર્થ પડ્યો. નિમકના વેરા પર હુમલો કરવાનો હતો, નિમકના કાયદાનો ભંગ કરવાનો હતો. અમે બધા દિગ્મુદ બન્યા, સામાન્ય નિમકનો રાષ્ટ્રીય લડત સાથે મેજ ન બેસાડી શક્યા. આવી જ આશ્ચર્યકારક ઘટના એક બીજી બની. લડત તો જાહેર ચર્ચ ચૂકી હતી, છતાં ગાંધીજીએ તો સરકારની સાથે સુલેહ કરવાના ‘અગિયાર મુદ્દા’ * બહાર પાડ્યા. જ્યારે આપણે પૂછે

* સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે પહેલાં લોડ* અર્થેને એક ભાષણ આપ્યું હતું, તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ ‘ચંચ ઇન્ડિયા’માં લેખ લખીને જણાવેલું કે સરકાર કેટલીક શરતોનું પાલન કરે તો પ્રભને સવિનયભંગ કરવાનું કારણ ન રહે. એ શરતો તે આ અગિયાર મુદ્દા :

૧. સંપૂર્ણ દારૂબંધી.

૨. રૂપિયાનો દર દોઢ સિલિંગને બદલે એક સિલિંગ ચાર પેન્સ કરવો.

૩. જંમીનમહેસૂલ ૫૦ ટકા ઘટાડી તેને ધારાસભાના સંપૂર્ણ અંકુશ નીચે મૂકવું.

૪. મીઠાનો કાયદો રદ કરવો.

સ્વરાજની ભાષામાં વાતો કરી રહ્યા હતા તે સમયે ટેટલાક સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓની — (ભક્ષેને ગમે તેટલા આવશ્યક સુધારાઓની) — એક યાદી કરી તેની માગણી કરવાથી કયો મુદ્દો સંધાતો હતો? પૂર્ણ સ્વરાજ શબ્દનો ઉપયોગ કરતી વખતે અમે તેનો જે અર્થ કરતા હતા તે જ અર્થ ગાંધીજી પણ કરતા હતા કે અમારા મનમાં શુદ્ધ શુદ્ધ ભાવો હતા? પરંતુ દલીલો કે તર્ક કરવાનો કોઈને સમય ન હતો કેમકે ઘટનાઓ એક પછી એક બનવા લાગી હતી: અહીં હિંદના રાજકારણમાં રોજ રોજ અમારી આંખ આગળ અને જગતમાં પણ અનેક ઘટનાઓ, અમે ન જાણીએ ન સમજીએ એવી રીતે અપાટાબંધ બનતી જતી હતી અને જગતને લગાનકે મંદીના પંજરામાં પકડતી જતી હતી, વસ્તુઓના ભાવ બેમતા જતા હતા, અને શહેરવાસીઓ એને ભવિષ્યની આબાદીનું લક્ષણ સમજીને રાજી થતા હતા, પરંતુ ખેડૂતો અને ગણોત્તિયાઓ લયબીત યર્ષ વિચારતા હતા કે શું થવા બેઠું છે.

૫. સરકારી ખર્ચ ઘટાડી પ્રથમ તો ચાલુ ખર્ચના કરતાં અર્ધો કરી નાખવો.

૬. ઘટેલા મહેસૂલના પ્રમાણમાં મોટા મોટા અમલદારોના પગારમાં ૫૦ ટકા કાપ મૂકવો.

૭. પરદેશી કાપડ ઉપર બદિખારની જકાત.

૮. દરિયાકિનારાનું વહાણવટું દેશી વહાણવટીઓને માટે જ અલગ રાખનારો કાયદો પસાર કરવામાં આવે.

૯. ખુનામરફી માટે સજા થયેલી હોય તે સિવાયના બધા રાજકીય કેદીને છોડી મૂકવા. રાજદારી ગુના માટેના બધા કેસ ખેંચી લેવા, ૧૨૪ અ કલમ અને ૧૮૧૮નો ત્રીજો કાયદો રદ કરવાં અને બદિખૂતોને માટે દાર ખુલ્લાં મૂકવાં.

૧૦. સી. આઈ. ડી. ખાતું નામૂદ કરવું, અથવા લોકોના અંકુશ તળે મૂકવું.

૧૧. સ્વરક્ષણને માટે બંદૂક વગેરેના પરવાના આપવા અને લોકોનો આ બાબતમાં અંકુશ રાખવો. — હા. કે.

આ પછી ગાંધીજીએ વાઈસરોય સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો, અને એ પછી દુરત સાબરમતી આશ્રમથી દાંડીદૂરનો પ્રારંભ થયો. આ પગપાળા દૂર કરતા યાત્રાળુઓની ટુકડીની યાત્રાની કયા દિનપ્રતિદિન લોકો વાંચતા ગયા, તેમ તેમ દેશમાં વાતાવરણ ગરમ થતું ગયું. આંગણે આવીને બેબેલી લડતને માટેની છેવટની વ્યવસ્થા કરવાને માટે અમદાવાદમાં મહાસભા સમિતિની બેઠક ધર્મ. લડનનો કર્ણધાર ત્યાં હાજર નહોતો, કેમકે તે તો પોતાની ટુકડીને લઈને સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો, અને તેણે પાછા ફરવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી. પકડાપકડી થાય તો શું કરવું તેની મહાસભા સમિતિએ વ્યવસ્થા કરી, અને તે મુજબ પ્રમુખને પુષ્કળ સત્તાઓ આપવામાં આવી — કાર્યવાહક સમિતિ મળી ન શકે તો તેની વતી કાર્ય કરવાની સત્તા, કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો પકડાતા જાય તો તેમને સ્થાને નવી સમિતિ નીમી લેવાની, તેમજ પોતાના જેટલી જ મત્તાવાળો પોતાનો અનુગામી નીમી લેવાની અને એવી એવી અનેક સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવી. પ્રાતિક અને સ્થાનિક સમિતિઓએ એવા જ પ્રકારની સત્તા પોતપોતાના પ્રમુખોને આપી દીધી.

આ રીતે મહાસભાની વતી લડત ચલાવી લેનારા કહેવાતા 'સરમુખત્યારો'નો લુગ મહાસભાના ઇતિહાસમાં રાફ થયો. બ્રિટિશ સરકારના હિંદ ખાતાના રાજ્યસચિવે, વાઈસરોયે અને ગવર્નરોએ આથી પહોંચા કરડ્યા છે, અને પોકાર કરી કહ્યું છે કે મહાસભા કેટલી અધોગતિએ જતરી શકે છે તેનું પ્રમાણ આમ સરમુખત્યારોની પ્રધાની ઉપર તેણે મહોર દીધી તેથી મળી રહે છે. શા માટે બપ્પાળા ન કાઢે? એ બધા મહાશયો લોકશાસનના તત્ત્વનિષ્ઠ અનુયાયી ખરાતે! પ્રમુખોપાત્ત હિંદનાં મધ્યમમાર્ગી ધર્મીઓ પણ આપણને લોકશાસનના શુભ ગુણો વિશે પ્રવચનો આપતા હતાં. આ બધું તે વખતે આપણે મૂંઝે મોઢે સંલિણ લેતા (કેમકે આપણે જેલમાં પડ્યા હતા) અને એમની એ વાતોથી ભારે આશ્ચર્ય થતું. નિર્વજન દાંલિકતાનો આવો ખીજો નમૂનો શોધ્યો જડે એમ નથી. નિરંકુશ સરમુખત્યારીના તંત્ર હેઠળ, હરેક પ્રકારની નાગરિક સ્વતંત્રતાને કચડી નાખીને અને આર્થિક-સોના

મનસ્વી કાનૂનોથી પ્રત્યક્ષ અહીં દિંદ પર બળબળરીથી હકુમત ચલાવવામાં આવતી હતી, અને છતાં આપણા રાજકર્તાઓ લોકશાસનની ચોપડી ચોપડી વાતો કરતા હતા. પણ હડતરના કાળની વાત જવા દઈએ; હડતર નથી હોતી ત્યારે પણ આપણે ત્યાં લોકશાસનનું નામ સરખું પણ ક્યાં હોય છે? પોતાની સત્તાનું અને દિંદમાંના પોતે કબજે કરેલા આર્થિક લાભોનું બ્રિટિશ સરકાર રક્ષણ કરે અને પોતાની સત્તાની સામે માથું ઊંચકવારને દબાવી દે એ તો સાવ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ જ બ્રિટિશ સરકારના રત્નો બન્યારે એમ જણાવવા નીકળી પડે છે કે આ બધું લોકશાસનના તત્ત્વ ઉપર ચાલે છે, ત્યારે તો બવિધની પ્રજા એમની એ ઘોષણાનું ચિંતન કરે અને તેના ગુણ ગાય તે સાડુ તેની નેધિ કરી રાખવી જોઈએ !

હવે મહાસભાની આગળ વિષમ પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહેવાની હતી — પોતાનું કામકાજ હમેશની મુજબ કરવાનો અવકાશ. રહેવાનો ન હતો, કારણ તે બેકાપદા સંસ્થા બહાર કરવામાં આવે, અને તેની સમિતિઓ મંત્રણા અથવા કશું કાર્ય કરવાને મળી ન શકે અથવા મળી શકે તો છૂપી રીતે જ મળી શકે તો શું થાય? ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરવાની પદ્ધતિને આપણે ઉત્તેજન આપતા નહોતા, કેમકે આપણે તો ખુલ્લાખુલ્લા હડતું હતું, અને તેમ કરીને આપણી હડતરને ઊંચી કક્ષાએ રાખવી હતી અને આમવર્ગની ઉપર પ્રભાવ પાડવો હતો. વળી ગુપ્ત કાર્યપદ્ધતિથી પણ આપણું બહુ વળે એમ પણ નહોતું. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના, તેમજ પ્રાંતિક અને સ્થાનિક પ્રદેશમાંના આપણા સૌ આગેવાન કાર્યકર્તા તો પકડાયા વિના રહેવાના ન હતા. તો તે પછી હડતર કોણે ચાલુ રાખવી? એટલે આપણી પાસે તો માત્ર એક જ રસ્તો હતો, તે એ કે યુદ્ધ ચડેલા હરકરની માફક જૂતા સેનાનીઓ પડતા બચ તેમ તેમ તેમનું સ્થાન નવા લેતા બચ એવી યોજના કરી રાખવી. રણક્ષેત્રમાં ખેસીને સમિતિની સભાઓ આપણે કરી શકીએ એમ નહોતું. હા, એવી સભાઓ આપણે કેટલીકવાર કરતા ખરા પરંતુ તે તો આખી સમિતિ એકી સાથે પકડાવી દેવાના હેતુથી જ, અને એ સભાઓનું

અનિવાર્ય પરિણામ પણ એ જ આવતું. લડાઈના ક્ષેત્રથી દૂર, જ્ઞેષ્ઠમની હદની બહાર, મૈનિકાની હારોની પાછળ, સુરક્ષિત સ્થળમાં બેસીને યુદ્ધની યોજના અને દોરવણી કરનાર લશ્કરી અધિકારીઓનું મંડળ પણ આપણી પાસે નહોતું, અથવા એનાથી પણ વધારે સુરક્ષિત સ્થળે રહીને રાજકારોબાર અને યુદ્ધની નીતિ ઘડતું બિનલશ્કરી પ્રધાનમંડળ પણ આપણી પાસે નહોતું. આપણી હડત જ એવા પ્રકારની હતી કે આપણાં લશ્કરી અધિકારીમંડળો અને પ્રધાનમંડળોને તો, સૌથી આગળને મોખરે અને સૌથી મોટાં જ્ઞેષ્ઠમને સ્થળે રહેવું પડતું, અને તે બધાને હડતની શરૂઆતમાં જ પકડીને પૂરી દેવામાં આવતા. અને વળી આપણા 'સરમુખત્યારો' ને આપણે કંઈ અને કેટલીક સત્તા આપી દીધી હતી? હડત ચાલુ રાખવાના રાષ્ટ્રના નિર્ધારના પ્રતીક તરીકે સૌથી મોખરાને સ્થાને મૂકવામાં તેમનું લાભ સન્માન રહ્યું હતું; પરંતુ તેમને મળેલી સત્તા તો મુખ્યત્વે પોતાની જાતને જોઈ જવાનો દુકમ હોડવા પૂરતી જ હતી. આ સરમુખત્યારો જે સમિતિઓના પ્રતિનિધિ હોય તે સમિતિ કાયદાના પ્રતિબંધને કારણે મળી ન શકે એમ હોય તો જ તેમને મળેલી સત્તાનો તેઓ કંઈક અમલ કરી શકતા. અને જે કોઈ વખતે અને જે કોઈ સ્થળે સમિતિ મળી શકતી ત્યારે અને ત્યાં તેમની જે કંઈ અંગત સત્તા હતી તે તેમને હોડી દેવી પડતી. એ સરમુખત્યાર સ્ત્રી કે પુરુષને મહાસભાની નીતિના મૂળગત સિદ્ધાન્તો અથવા તેને અંગેના પ્રશ્નો ઉકેલવાની કંઈ જ સત્તા ન હતી, તેઓ બહુ તો હડતની કોઈ ગોણુ અને બાહ્ય બાબત પર અસર કરી શકતાં. મહાસભાની 'સરમુખત્યારી' તો ખરી રીતે માત્ર જોઈમાં ચડવાનાં પરચિયાં જેવી જ હતી, અને રોજને રોજ જૂતા પડતા જાય અને તેમનું સ્થાન નવા લેતા જાય એ પરંપરા ચાલુ રહેતી.

અને એ પ્રમાણે અમદાવાદમાં અમારી છેવટની તૈયારીઓ પૂરી કરીને અમે અમારા મહાસભા સમિતિના સાથીઓની વિદાય લીધી. અમે પાછા કચારે અને દેવા સંજોગોમાં મળીશું એની કોઈને ખબર નહોતી, અને ફરી પાછા એકપ્રીજાને મળીશું કે કેમ એની પણ કોઈને ખબર નહોતી. મહાસભા સમિતિની નવીન

સૂચનાઓ પ્રમાણે અમારી સ્થાનિક વ્યવસ્થામાં છેવટના જરૂરનોગા ફેરફારો કરી લેવાને તેમજ સરોજની નાયકુએ દંતું હતું તેમ, જેલની મુસાફરીને માટે અમારી દાંત ધસવાની પીછીઓ બાંધી લેવાને અમે ઉતાવળે સૌ સૌને સ્થાને પહોંચી ગયા.

પાછા ફરતી વખતે રસ્તામાં હું અને મારા પિતા ગાંધીજીને મળવા જઈ આવ્યા. પોતાના સંઘ સાથે તે વખતે તેઓ જંજીરમાં હતા. અમે તેમની સાથે ત્યાં થોડાક કલાક ગાળ્યા, અને પછી નિમકના નિધિએ પહોંચવા પોતાના સંઘ સાથે કૂચના આગળના પડાવ તરફ નીકળતા તેમને અમે વિદાય દીધી. હાથમાં દંડ ધારણ કરીને, દબ પગલે અને પ્રશાન્ત છતાં નિભય મુખમુદ્રા ધારણ કરીને પોતાના અનુયાયીઓને મોખરે કૂચ કરતા ગાંધીજીને મેં જોયા એ મારું તે સમયનું તેમનું છેવટનું દર્શન હતું. એ રામદંપણ દસ્ય હતું.

મારા પિતાએ જંજીરમાં ગાંધીજી સાથે મસહત કરીને અસ્લાહાબાદનું અમારું જૂનું ઘર રાષ્ટ્રને અર્પણ કરવાનો અને તેનું નામ સ્વરાજભવન રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અસ્લાહાબાદ આવીને તેમણે એ બાબત પ્રગટ કરી. અને મહાસભાના અધિકારીઓને તેનો કબજો મેંપી દીધો. એ મોટા ધરના એક વિભાગમાં એક ઇસ્પતાલ ગોઠવવામાં આવી. આ અર્પણને અંગે કરવાના કાયદા મુજબના વિધિ પૂરા કરવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહોતું, એટલે દોઢ વર્ષ પછી મેં એ મિલકતનું તેમણે વ્યક્ત કરેલી ઇચ્છા મુજબ એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું.

આમ એપ્રિલ મહિનો આવી પહોંચ્યો. ગાંધીજી સમુદ્રની કાગલગ પહોંચી ગયા હતા, અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરીને મવિનયલંગનો પ્રારંભ કરવાને માટે તેમની સૂચનાની અમે વાટ જોઈ રહ્યા હતા. છેલ્લા કેટલાયે મહિનાથી અમે અમારા સ્વયંસેવકોને કવાયત શીખવતા હતા, મારી પત્ની કમલા અને મારી બહેન કૃષ્ણા બન્ને સ્વયંસેવકદળમાં દાખલ થઈ ગયા હતા અને કવાયતને માટે તે બન્ને પુરુષો પોશાક પહેરતા. આ સ્વયંસેવકો પાસે કોઈ જાતનાં હથિયાર તો નહોતાં જ, લાકડીઓ

અદનાદાવાદ સહર અને જિલ્લાના પ્રદેશમાં તેણે જે ભુરસાથી અને નિશ્ચયથી લડતમાં ઝપલાબુ તેનાથી મને અચ મો ઊપજ્યો મને એવો ખ્યાલ હતો કે કમતાને ટું વગ્ગો થયા બગાડ્યો ઝોળખુ છુ, પરંતુ તેની આ શક્તિનો મને જરા જેટલો પણ ભાસ નહોતો થયો પોતાની નમણી તમિષતનું જ્ઞાન જૂલી જઈને તે આજો દિવસ તડકામાં ભટકતી અને તેણે અજ્ઞાન વ્યવસ્થા-શક્તિ બતાવી જેમાં મને આ બધાની ઊડતી ખબર મળેલી પાછળથી જ્યારે પિતાશ્રી મારી માથે થયા ત્યારે કમનાના કાર્યથી અને ખામ કરીને તેની વ્યવસ્થાશક્તિથી તે પોતે કેટલા પ્રમન થયા હતા તેની તેમણે મને વાત કરી મારી આ અથવા તેમની વાંદીકરીઓ તડકામાં આમથી તેમ દોડાદોડ કરે એ તેમને જન પણ રુચરું નહોતું, પરંતુ ઈર્ષકવાગ તેમને રોકવાના પ્રયત્ન ઉપરાંત તેમના કાર્યમાં તેઓ વચ્ચે પડતા નહોતા.

એ આજ જાના દિવસોમાં અમને જે મમાચારો મળેના તેમાં મૌથી ભારે મમાચાર રૂઝમાં એપ્રિને પેશાવરમાં અને તે પછીના દિવસોમાં આખા મરહુના પ્રાન્તમાં દેગ દેગ બનેના બનાવોના હતા દિલ્હીમાં કોઈ પણ સ્થળે મસિનગનોમાથી જૂટતી ગોળીઓની મામે આવી શાંત, અદિમક અને દલ દિ મતનું બલ્ય દર્શન થાત તો તેનાથી આજો દેસ જરૂર કાલી જાત પરંતુ મરહુના પ્રાન્તમાં એવી અદિમક દિ મતનું દર્શન થયું એમાં વિશિષ્ટ અર્થ મમાયો હતો મરહુના પહાણો તેમની દિમતને માટે મરાઈ છે, પરંતુ તેમની અદિસકલ્પિત માટે તે એટલા બધા બધીતા નહોતા, એ પહાણોએ દિલ્હીને માટે અદિમક શૈયનું અપ્રતિમ દષ્ટાન્ત રજૂ કર્યું એ જ મરહુના પ્રાન્તમાં ગદવાલી મિપાર્ષિઓએ નાગરિક ઉપર ગોળી છોડવાની ના પાડવાની પ્રમિદ્ધ ઘટના બની હતી આ મિપાર્ષિઓએ ગોળી છોડવાનો ધનકાગ કયો, તેનું એક કારણ એ હતું કે તેમનામાં નિશસ્ત્ર જનમમુદ ઉપર ગોળી છોડવાનો ક્ષત્રિયોચિત અણુમો હતો, અને બીજું કારણ એટલે લોકો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનું હતું પરંતુ મામાન્ય મનેગોમાં પોતાના ઉપરી અમલદારના દુકમનો ભગ કગવાનું મજીર પગલુ ભરવાને માટે કોઈ પણ સિપાર્ષિ કેનજ મહાનુભૂતિના કારણે તૈયાર

ન થાય. હુકમનો અમલ ન કરવાનાં પરિણામો દરેક સિપાઈ ખરાબર જાણે છે, એટલે હિંદમાંની બ્રિટિશ સત્તા ભાંગી પડતી જાય છે એવા કોઈક ભૂલભરેલા ખ્યાલથી ગદવાલીઓએ આવું છેવટનું પગલું ધણું કરીને લીધું હોવું જોઈએ. બીજે ઠેકાણે પણ પલટણોએ આવું પગલું લીધેલું અને તેની દેખાદેખીથી આ લોકોએ આમ કયું હશે — જો કે પેલી બીજી પલટણોની વાત જાહેરમાં આવી નથી. આવો કોઈક ખ્યાલ સિપાઈના મગજમાં લરાઈ બેસે તો જ તે પોતાની સહાનુભૂતિ અને હૃદયને અનુસરીને વતવાની હિંમત કરી શકે છે. સંભવ છે કે, થોડાક દિવસો અથવા અઠવાડિયાં દરમિયાન, દેશમાં દેખાતા સાર્વાત્રિક સંક્ષોભ તેમજ સવિનયભંગને લીધે કેટલાક લોકોને એમ લાસ થયો હોવો જોઈએ કે બ્રિટિશ સત્તાના છેવટના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે, અને એની અસર હિંદી લોકોર ઉપર પણ પહોંચી હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ તરત જ સ્પષ્ટ જણાયું કે નજીકના ભવિષ્યમાં તો એવું કશું બનવાનું નથી, એટલે તે પછી લોકોમાં ફરી હુકમના ધનકાર થયાંના દાખલાઓ બન્યા નથી. તે ઉપરાંત આ પ્રકારનું જોખમ જણાય તેવા સ્થળોએ લોકો સિપાઈઓને ન મોકલવાની સરકારે પણ કાળજી રાખી હતી.

તે દિવસોમાં અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ બની, પરંતુ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સ્ત્રીઓએ ભજવેલો ભાગ એ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી ઘટના હતી. પોતાના ઘરના એકાન્તવાસમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ બહાર નીકળી પડી, અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો કરો પૂર્વ અનુભવ ન હોવા છતાં તેમણે લડતમાં પૂરેપૂરું ઝંપલાવ્યું. પરદેશી કાપડની અને દારૂની દુકાનો ઉપર પહેરો ભરવાનું કાર્ય તો તેમણે પોતાનું અલગ જ બનાવી લીધું. બધાં શહેરોમાં માત્ર સ્ત્રીઓનાં જ બનેલાં મોટાં મોટાં સરઘસો કાઢવામાં આવતાં; અને એકંદરે પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓનું વલણ વધારે અણુનમ રહેતું. પ્રાન્તોની અને જિલ્લાઓની સમિતિઓની સરમુખત્યારી અનેક વખતે સ્ત્રીઓએ લીધી હતી.

થોડા જ સમયમાં મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિની સાથે બીજી અનેક લાજી, અને સવિનયભંગ બીજાં ક્ષેત્રોમાં

પ્રમરવા લાગ્યો વાર્ષિકગેયે જાહેર કરેલા અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓની મનાઈ ફરમાવતા જુદા જુદા ઓર્ડિનન્સોને લીધે એ પ્રમાર બટ મહેલો ચર્ચા ગયો. આ મનાઈઓ અને ઓર્ડિનન્સોનું પ્રમાણ વધતું ગયું તેમ તેમ તેનો જાગ જગવાના પ્રસંગો પણ વધતા ગયા, અને ઓર્ડિનન્સો જે પ્રવૃત્તિ અટકાવવાના અશયથી કાઢવામાં આવા હોય તે જ કચી એ મવિનપલગતું સ્વરૂપ મન્યું હમેશાં હુમલો લઈ જવાનું મહામબા અને લોકોના તગ્ધથી જ થતું, એટલે મરકારની દૃષ્ટિથી પગિચિતિ પણ કાજૂ મેળવવામાં જેમ જેમ એક એક ઓર્ડિનન્સ નિષ્ફળ નીવડતું ગયું તેમ તેમ વાર્ષિકગેયે નવાં નવાં ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવા માંડ્યા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના ધણાખરા મભ્યો પકડાઈ ગયા હતા પણ નવા અવેશ મભ્યો ઉમેરી લઈને તેણે પોતાનું કાર્ય મતત ચનાભે રાખ્યું હતું જેમ જેમ ઓર્ડિનન્સ નીકળતા જતાં તેમ તેમ તેનો મુકાબલો કરવાની સૂચના આપનારા કાર્યવાહક સમિતિના હાથથી તેનો જવાબ વાળવામાં આવતો આ સૂચનાઓનો દેશભ્રમ આશ્રય ઉત્પન્ન થાય એવી એકધારી રીતે અમલ કરવામાં આવતો આમાં માત્ર એક જ અપવાદ હતો વર્તમાનપત્રોની પ્રસિદ્ધિની જાગતની કાર્યવાહક સમિતિની સૂચનાઓનો અમલ ન થયો.

વર્તમાનપત્રો પણ વધારે અકુશ મૂકવાને માટે તેમ જ તેમની પાસે જામીનગીરીઓ માગી શકાય તે માટે જ્યારે નવું ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ ગળ્ટવાદી વર્તમાનપત્રોને કોઈ પણ પ્રકારની જામીનગીરી આપવાનો ઇનકાર કરવાની તેમજ તેને બદલે પોતાની પ્રસિદ્ધિ અટકાવી દેવાની હાકલ કરી વર્તમાનપત્રકારોને માટે આ ઘટ્ટો ગળવાનું મુશ્કેલ હતું, કેમકે આ જ દિવસોમાં જાહેર જનતાની મમાયાર જાણવાની બુખ ખૂન ઊપડી હતી તેમ જતાં વર્તમાનપત્રોના મોટા ભાગે — કેટલાક મધ્યમમાર્ગી વર્તમાનપત્રો સિવાય — પોતાની પ્રસિદ્ધિ બંધ કરી દીધી પગિણામે અનેક પ્રકારની અશ્વાઓ ફેલાવા લાગી પરંતુ આ વર્તમાનપત્રકારો ઝાઝો મમય પોતાના નિર્ણયને ટકાવી ન શક્યા, કેમકે તેમની મમક્ષ આવી ઊભેલુ

પ્રતોબન બહુ મોટું હતું, અને પોતાના મધ્યમમાર્ગી દરીદ્રોને પોતાનો ધંધો સર કરી લેતા જોઈને તેમને ખૂબ બળતરા થતી. આખરે તેમાંના ધણીખરા પાછા પ્રસિદ્ધિ તરફ વળ્યા.

ગાંધીજીને પત્ની મેને દિવસે પકડવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી મીડાના સરકારી અગરો અને ભંડારોમાંથી મીઠું લૂંટી લાવવાને મોટા દરોડાઓ પાડવાની યોજના પશ્ચિમ કિનારા પર કરવામાં આવી. આ દરોડાઓ દરમિયાન પોલીસની પશુતાની ધણી કટ્ટણાયક ઘટનાઓ બની. ગંગવર હડતાલો, સરઘસો અને લાઠીના હુમલાઓને લીધે મુંબઈ તે વખતે લડતનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. લાઠીમારથી ધવાયેલાંઓની સારવાર માટે અનેક તાત્કાલિક ઇસ્પતાલો ખોલવામાં આવી. ત્યાં ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયક અનેક વસ્તુઓ બની ગઈ, અને મોટું શહેર હોવાથી ત્યાં જે જે બનાવો બનતા તેને ખૂબ જાહેરાત મળી રહેતી, નાના નાના કસબાઓમાં તેમજ ગામડાંના પ્રદેશમાં બનતા એટલા જ મહત્વના બનાવોને કોઈ પણ પ્રકારની જાહેરાત મળતી નહોતી.

જૂનનાં પાછલાં પખવાડિયાંમાં મારા પિતાશ્રી મુંબઈ ગયા. અને તેમની સાથે મારાં માણ્ણી ને કમલા પણ ત્યાં ગયાં. મુંબઈની પ્રજાએ તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું, અને તેમના ત્યાંના વસવાટ દરમિયાન કેટલાક અતિશય ઝૂનીમાં ઝૂની લાઠીમારો થયા. મુંબઈમાં તો આ લાઠીમારો જાણે વખતોવખત બનનારી ઘટના થઈ પડી હતી. ત્યાર પછી એકાદ પખવાડિયામાં આખી રાત લંબાયેલો આકરી કસોટીનો એક અસાધારણ બનાવ બન્યો. પોતાનો રસ્તો ઘેરીને જોએલાં પોલીસોની સામે એક ગંગવર મેદનીને મોખરે માલવીયજી અને મહાસલાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોએ રસ્તા પર જાગરણ કરતા બેસી રહીને આખી રાત પસાર કરી હતી.

મુંબઈથી પાછા ફર્યા પછી પિતાશ્રી અને તેમની સાથે સૈયદ મહમદ જૂનની ૩૦મીને દિવસે પકડાયા. મહાસલાની કાર્યવાહક સમિતિ એકાદ જાહેર કરવામાં આવી હતી, અને તેના અવેજી પ્રમુખ અને મંત્રી તરીકે તેમને બન્નેને પકડવામાં આવ્યા.

હતા. બનેને છ છ મહિનાની સગ્ગ થઈ. બિનલશ્કરી વસ્તી ઉપર ગોળી છોડવાનો દુકમ આપવામાં આવે તે પ્રસંગે, લશ્કરના અથવા પોલીસના સિપાઈની રી રી કરજો હોય છે, તે વિષે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ઘણુંકરીને પિતાશ્રીને પકડવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. એ નિવેદનમાં પ્રચલિત કાયદાના ધોરણની ખદાર કશું જ નહોતું: તેમાં એ વિષય પરનો ચાકુ ક્ષિટિય દિંદનો કાયદો જણાવવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં તેમના નિવેદનને એક ઉશ્કેરણી કરનારું તેમ જ ભયંકર લખાણ ગણી લેવામાં આવ્યું હતું.

મુબઈની મુલાકાત દરમ્યાન પિતાશ્રીને ખૂબ પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો. વહેલી સવારથી છેક મોડી રાત સુધી તેમને કામમાં રોકાઈ રહેવું પડતું, અને દરેક મહત્વના નિર્ણયની જવાબદારી પણ તેમને જ ઉઠાવવી પડતી. ઘણા સમયથી તેમની તબિયત નાદુરસ્ત રહેતી હતી. પરંતુ મુબઈથી પાછા ફર્યા પછી તે છેક લયડી પડ્યા, એટલે પોતાના દાકતરોની આમહલરી સલાહથી તેમણે સંપૂર્ણ આરામ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. તે માટે તેમણે મસૂરી જઈને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં જવા માટે સરસામાન પણ બાંધ્યો હતો. પરંતુ મસૂરી જે દિવસે પહોંચવાના હતા તેને આગલે દિવસે નૈની એન્ટ્રલ જેલના અમારા બેરેકમાં અમારી સમક્ષ તેઓ આવી ઊભા.

નૈની જેલમાં

લગલગ સાત વર્ષના ગાળા પછી હું પાછો જેલ ગયો, એટલે જેલજીવનનાં મારા સ્મરણો કંઈક ઝાંખાં ધર્ધ ગયાં હતાં. પ્રાન્તમાંની સૌથી મોટી જેલમાંની એક, નૈની સેન્ટ્રલ પ્રિઝનમાં મને રાખવામાં આવ્યો અને આ વખતે જાતે એકલા જ રહેવાનો તદ્દન નવીન અનુભવ મારે લેવાનો હતો. ૨૨૦૦થી ૨૩૦૦ ફેદીઓની વરતી મારેના જેલના મોટા વાડાથી મારે રહેવાનો વાડો અલગ હતો. મારો વાડો નાનો હોઈ તેનો આકાર ગોળ હતો, એક એક ફૂટનો એ ગોળનો વ્યાસ હશે અને તેને ફરતી ગોળાકારમાં એક લગલગ પંદર ફૂટ લિંચી દીવાલ હતી. આ વાડાની વચ્ચેવચ્ચ ચાર નાની નાની ખોલીઓવાળું એક ભૂંડું ભૂખ જેવું મકાન હતું. મને આમાંની બે ખોલીઓ મળી. એ બન્ને એકમાંથી બીજામાં જઈ શકાય એવી હતી અને તેમાંની એકનો નાદવાને તથા જાગરને માટે ઉપયોગ કરવાનો હતો. બાકીની બે ખોલીઓ ફેટલોક સમય ખાલી પડી રહી હતી.

બહાર ગાળેલા અતિશય ધમાલિયા અને કામદા જીવન પછી મને અહીં જરા એકલવાયું લાગ્યું, અને મારા મનમાં કંઈકે નિરાશા જવાઈ. હું છેક જ યાત્રી ગયો હતો, એટલે પહેલા બે ત્રણ દહાડા તો મેં ખૂબ ભીંથી કાઢ્યું. ઊનાળો શરૂ થઈ ગયો હતો, એટલે મને મારી ઓરડીની બહાર, અંદરના મકાન અને વાડાની દીવાલની વચ્ચે આવેલી સાંકડી જગ્યામાં રાત્રે ખુસ્લામાં સૂવાની પરવાનગી મળી. મારી ચારપાઈને હું ઉપાડીને ચાલતો ન ધર્ધ જાઉં તેટલા માટે તેને બારે સાંકળોથી જડી લેવામાં આવી હતી, અથવા ધણુંકરીને વાડાની દીવાલ પર ચડી જવાને માટે તેનો નિમરણી તરીકે ઉપયોગ ન કરી શકાય તે હેતુથી તેને જકડી લીધી હશે. આખી રાત તરેહતરેહના અવાજો સંભળાયા કરતા.

જેલની મુખ્ય દીવાલ આગળ પહેરો ભરતા કેદી મુઠાદમો વારંવાર એકબીજાને કોઈવાર ભીંચે કોઈવાર નીચે અવાજે ધાંટી પાડી સાદ દેતા, અને કેટલીકવાર પોતાનો સાદ એટલે જ ધો લાંબાવતા કે જાણે દૂર વાતા પવનનો કચ્છ સુસવાટો થતો હોય એવો ભાસ થતો; બેરોકમાં ફરતા રહીને પહેરો ભરતા કેદી પહેરેગીરો પોતાને સોંપવામાં આવેલા કેદીઓની મોટે અવાજે ‘ગિનતી’ કર્યા કરતા અને ખૂસો પાડીને જણાવતા કે ‘બધું બરાબર છે;’ અને એક રાતમાં અનેકવેળા પોતાની તપાસનો ફેરો મારી જતો કોઈકે ને કોઈકે જેલનો અમલદાર અમારા વાડા આગળ આવી જતો અને પહેરો ભરતા સિપાઈને ખૂસ પાડીને બધું બરાબર છે કે કેમ એ પૂછી જતો. બીજા વાડાઓથી મારો વાડો કંઈકે દૂર હતો એટલે આ બધા અવાજો સ્પષ્ટ રીતે મારે કાને પડતા નહોતા, અને શર શરમાં હું એ બધા શાના અવાજો છે તે બરાબર પારખી શકતો નહોતો. કોઈ કોઈવાર રાત્રીમાં મને એવો ભાસ થતો કે હું જાણે કોઈ જંગલની કેર ઉપર છું અને એટલો પોતાનાં એતરોથી જંગલી જાનવરોને દૂર હાંકવાને રાડો પાડે છે; કોઈ કોઈ વાર જાણે એમ લાગતું હું જંગલમાં જ છું અને નિશામર પશુઓ પોતાનું ઘંઘીત ચલાવે છે.

ફરતી ચોરસ અથવા લંબચોરસ દીવાલવાળા વાડા કરતાં ગોળ દીવાલવાળા વાડો કેદખાનાનું વધારે ભાન કરાવે છે એમ મને લાગતું. આ મારી એક રૂપના જ છે કે સાચી હકીકત, એનો હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી. ખાંચાઓ અને ખૂણાઓના અભાવને લીધે જાણે કોઈ ફાંસામાં બીંસાઈ જતા હોઈએ એવું ભાન વિશેષ રહે છે. દિવસ દરમિયાન એ દીવાલ આગળને પશુ ઘેરી રાખતી, અને તેથી મારે તરફથી બંધાઈ ગયેલા આકાશના નાના સરખા અંશ-માત્રનું દર્શન થતું. અને સજલ ચતુષ્ચ નેત્રે હું જોઈ રહેતો —

નાનકડાં એ નીલવણનાં તંબુને,
કેદીઓ કહેતા જેને આકાશ જો,
ને જે જે વાદળાં નૌકાસમ મરી જતી,
રૂપેરી શદ ચડાવીને ચોપાસ જો. *

* ચોરસાર વાઈલ્ડે પોતાની કેદ દરમિયાન ‘રેડિય જેલનો પવાડો’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે તેમાંથી પડિતલએ ટીકેલી પદ્ધતિનો અનુવાદ.—બા. ક.

રાત્રે તો એ દીવાલથી હું છેક જ ગોધાઈ જતો અને હું જાણે કોઈક ઊંડા રૂવાને તળિયે પડ્યો હોઉં એમ મને લાગતું. અથવા આકાશના તારાખંચિત જે ભાગનું હું દર્શન કરી શકતો તે સાચું આકાશ નથી પરંતુ ગ્રહોની ગતિ સમજાવવાને વાપરવામાં આવતાં કૃત્રિમ આકાશચંત્રનો એક ભાગ છે એમ મને લાસતું.

આખી જેલમાં મારો વાડો અને તેમાં આવેલી બેરેક જેલની કેદી ભાષામાં 'કુત્તાધર' (કૂતરાઓનું ધર) ને નામે ઓળખાતાં. આ એક જૂના વખતથી ચાલતું આવેલું નામ હતું, અને મારો તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો. જેમને અલગ રાખવાની જરૂર જણાય એવા ખાસ ભયંકર કેદીઓને માટે બીજી બેરેકાથી દૂર જુદી પાડીને આ નાની બેરેક મૂળ બાંધવામાં આવેલી. પાછળથી, બાકીની જેલથી અલગ રાખી શકાય એ હેતુથી રાજકીય કેદીઓ, નજરકેદીઓ અથવા એવા જ બીજા કેદીઓને માટે એ બેરેકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મારા વાડાથી થોડે જ અંતરે તેની બરાબર સામે આવેલું એક મકાન મારી બેરેકમાંથી મેં પહેલવહેલું જોયું ત્યારે મને ભારે આઘાત થયો. તેનો દેખાવ એક મોટા પીંજરા જેવો હતો, અને તેની અંદર માણસો ગોળ ગોળ ફરતા દેખાતાં. પાછળથી મને ખબર પડી કે કેદી મજૂરોથી ચલાવવામાં આવતો એ એક પાણીનો પંપ હતો. એકી વખતે તેના પર સોળ સોળ માણસોને કામે લગાડવામાં આવતા. માણસને જેમ બીજી અનેક વસ્તુઓની ટેવ પડીને તે રીઠો થઈ જાય છે તેમ આ દેખાવથી પણ હું રીઠો થઈ ગયો. પરંતુ માણસની મજૂરીનો ઉપયોગ કરવાની અતિશય મૂર્ખાઈ બરેલી તેમજ જંગલી રીતોમાંની આ એક છે એમ મને હંમેશા લાગતું. અને જ્યારે જ્યારે હું તેની પાસેથી જતો ત્યારે મારા મનમાં પ્રાણીસંગ્રહાલયનો ખ્યાલ આવ્યા સિવાય રહેતો નહિ.

કસરતને માટે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણસર મારા વાડામાંથી બહાર જવાની મને થોડા દિવસ સુધી પરવાનગી નહોતી. પાછળથી લગભગ અઢારું હોય તે વખતે મળસૂકામાં અરધા કલાકને માટે બહાર જવાની તેમજ તે સમય દરમિયાન

જેલની મુખ્ય દીવાલની લગભગ દોડવાની કે કરવાની મને રજા આપવામાં આવી. બીજા કેદીઓને હું મળી ન શકું અથવા તેઓ મને જોઈ ન શકે એટલા માટે આ મળસકાનો વખત મારે માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આટલું રોજ બહાર નીકળવાનું મળતું તે મને બહુ ગમતું, અને તેનાથી મને ખૂબ તાજગી મળતી. મને મળતા દૂંકા ગાળામાં ખુદશી હવામાંથી જેટલી કસરત મળી શકે તેટલી મેળવી લેવાને માટે મેં દોડવાનું શરૂ કર્યું, અને ક્રમે ક્રમે વધારીને હું જો માર્ક્સ જેટલું દોડતો.

છેક અંધારું હોય ત્યારનો એટલો લગભગ ચાર વાગ્યે અને ઠોઠ ઠોઠ વાર આઝાદી વાગ્યાનો હું જાણી પડતો, મને આપવામાં આવેલો દીવો વાંચવા માટે બહુ કામનો ન હતો તેથી હું બહુ વહેલો સૂઈ જતો અને કંઈક અંશે તેથી હું આટલો બધો વહેલો ઊઠતો. તારાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું મને ગમતું અને કેટલાંક પ્રસિદ્ધ નક્ષત્રોનાં સ્થાન પરથી હું સમયની ઠીકઠીક અટકળ કરી શકતો. હું જો જગ્યાએ મૂકી રહેતો ત્યાંથી બરાબર દીવાલની કોર પરથી ધ્રુવના તારાને ડાકિયું કરતો હું જોઈ શકતો અને તે હંમેશા એકના એક સ્થાને જોવાનો મળતો તેથી મારા જીવને અતિશય સુખ થતું. સતત રૂઠી કરતા આકાશની વચ્ચે નિશ્ચય રહેતો એ ધ્રુવ તારો પ્રસન્ન નિદ્રા અને હીલ્ ઉદ્યોગનું એક પ્રતીક હોય એવો લાગતો.

એક મહિના સુધી મને ઠોઠ સાથી ન હતો; પણ હું છેક એકલો નહોતો, કારણ એક જેલનો સિપાઈ, કેટલાક કેદી મુકાદમો, એક કેદી રસોઈચો અને એક કેદી ગાંડુવાળો એટલા કાયમ મારા વાડાના સાથી હતા. પ્રસંગોપાત કામસર બીજા કેદીઓ પણ ત્યાં આવતા. તેમાંના ઘણાખરા પોતાને ચચેલી લાંબી સગાઓ ભોગવતા કેદીઓમાંથી મુકાદમ બનેલા (સી. ઓ.) હતા. જન્મટીપવાળા કેદીઓ પણ ઘણા હતા. સામાન્ય રીતે જિંદગી સુધીની કેદની સગ વીસ વરસે અથવા ઠોઠકિવાર તેથી પણ ઓછે

* આને ગુજરાતની અને મુંબઈની જેલમાં 'પકા' કહે છે.

કાળે પૂરી થતી ગણાતી, પરંતુ તે વખતે સમ્મનાં વીસ વરસ ભોગવી કાઢ્યાં હોય એવા ધણા કેદીઓ તે જ્ઞેષમાં હતા. નૈનીમાં મેં આનો એક બહુ વિલક્ષણ દાખલો જોયેલો. પહેરવાનાં કપડાં પર વળગાડીને ખભા આગળ કાયમ લટકાવી રાખવાને માટે કેદીઓને લાકડાંની નાની ટિકિટ આપવામાં આવે છે. તે ઉપર તેમની સમ્મની મુદત વગેરેની વિગતો ઉપરાંત તેમનો છુટકારો જે તારીખે થવાનો હોય તે તારીખ પણ કોતરી રાખવામાં આવે છે. એક કેદીની આવી ટિકિટ ઉપર મેં વાંચ્યું કે તેના છુટવાની તારીખ ૧૯૯૬ હતી. ૧૯૩૦ સુધીમાં તેણે સમ્મનાં ધણાં વર્ષો ભોગવી કાઢ્યાં હતાં, અને તે સમયે તે આઘેડ વયનો દેખાતો હતો. સંભવ છે કે તેને એક પછી એક ધણી સમ્મનો થઈ હશે અને તે બધી તેની મૂળ સમ્મમાં ઉમેરી દેવામાં આવી હશે; તેની કુલ સમ્મનો સરવાળો મને યાદ છે કે પંચોતેર વર્ષ થતો હતો.

વરસોનાં વરસો સુધી આ જન્મટીપવાળાઓને બાળક કે સ્ત્રી કે પશુનું દર્શન પણ થતું નથી. બહારની દુનિયા સાથેનો તેમનો બધો સંબંધ તૂટી જાય છે, અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો માનવસંપર્ક રહેતો નથી. તેમના મનમાં એકની એક વાતો ઘોળાયા કરે છે, અને તેમના હૃદયની આસપાસ ભય અને વેર અને દ્વેષનું આવરણ જામી જાય છે, જગતમાં રહેલી બેલમનસાઈનું તેઓને વિરમરણ થઈ જાય છે, જીવનમાં રહેલાં માયા અને આનંદ તેઓ વીસરી જાય છે અને એવી આસુરી સંપત્તી ધેરાયેલું તેમનું જીવન જાય છે, કે ક્રમે ક્રમે તેમનાં વેર અને દ્વેષ પણ છુટાં થઈ જાય છે, અને તેમનું જીવન ચેતન વિતાવું જડ બની જઈ યંત્રની એકધારી મૂઠ ગતિ ધારણ કરે છે. એક પછી એક આવતા એક જ પ્રકારના દિવસો ગાળતા, આપોઆપ ચાલતાં યંત્રોની માફક તેઓ જીવન વિતાવે છે, અને તેમના હૃદયમાં એક ભય સિવાય બીજી કોઈ લાગણી પણ થતી નથી. વખતોવખત કેદીના શરીરનું માપ અને તોલ કરવામાં આવે છે; પરંતુ જીલમના ભયાનક વાતાવરણમાં કરમાતાં જતાં, રૂધિરતાં જતાં, અને આખરે ચિમજાઈ જતાં તેમનાં પ્રાણ અને હૃદયનું માપ અથવા તોલ શી રીતે કાઢી શકાય? અનેક લોકો કાંસીની શિક્ષાઓ સામે દલીલો

કરે છે, અને તે બધી મારા હૃદયને સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ જેલની ચાર દીવાલોની અંદર વ્યતીત થતાં જીવનની દીર્ઘ વેદના દુઃખો જોઈ હું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ માણસને આસ્તે આસ્તે રીખીરીખીને મારવો તેના કરતાં તેને દેહાંતઃક્રાંતિની શિક્ષા કરવી એ બહુતર છે! જન્મટીપવાળા આ કેદીઓમાંના એકે એક વખત મારી પાસે આવીને મને પૂછ્યું, ‘અમારા જન્મટીપવાળાઓનું શું? સ્વરાજ અમને આ નરકમાંથી ઉગારશે?’

આ જન્મટીપવાળા કેદીઓ કોણ હોય છે? એમાંના ઘણા ધાડ પાડનારી ટોળાઓને અંગે થતા કેસોમાં સજા પામીને આવે છે, એ જાતના મુકદ્દમાઓમાં આરોપીઓને મોટી સંખ્યામાં, કોઈ કોઈ વાર તો પચાસ પચાસ કે સો સોની સંખ્યામાં એક જથ્થે સજા થાય છે. એમાંના કેટલાક ધણું કરીને ગુનેગાર હોય છે. પરંતુ આમ સજા પામતા ઘણાખરાના ગુનેગાર હોવા વિષે મને પોતાને શંકા છે; આવા પ્રકારના કેસોમાં લોકોને નાહક સડોવી દેવાનું સહેલું હોય છે. તાજ તરફના એકાદ સાક્ષીની જુવાની, અને થોડીક સાબિતી, એટલું જ ગુનો પુરવાર કરવાને માટે પૂરતું હોય છે. આજકાલ ટોળાખંધ ધાડ પાડવાના કિસ્સા વધતા જાય છે, અને જેલમાં કેદીઓની સંખ્યા વરસોવરસ વધતી જાય છે. બૂખે મરે પછી લોકોએ કરવું શું? ન્યાયાધીશો અને મેજિસ્ટ્રેટો ગુનાના પ્રમાણમાં થતા વધારા વિષે છટાદાર બાપણો આપે છે, અને તેનાં સ્પષ્ટ દેખાતાં આધારિક કારણો તેઓ છતી આંખે જોઈ શકતા નથી.

એ પછી રહ્યા એટલે કેદીઓ. તેવાઓ જમીનને અંગેની એકાદ તકરારમાંથી ગામમાં એકાદ નાનું સરખું દુલ્લડ કરી બેસે છે, લાઠીઓ બિછળે છે, તેમનામની એકાદ મરી જાય છે, અને પરિણામમાં અનેક લોકો જિંદગીભરની અથવા ઘણી લાંબી સજા પામીને જેલમાં જાય છે, ઘણીવાર કુટુંબમાંનો બધો મરદવર્ગ સ્ત્રીઓને જેમતેમ દલાડા, કાઢવાને મૂકીને જેલમાં જઈને બેસે છે. આમની એકે કેદી સ્વભાવસિદ્ધ અપરાધી હોતો નથી. સામાન્ય રીતે તો એ બધા ઉત્તમ પ્રકારના જુવાનો હોય છે, અને શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓમાં સામાન્ય ગામડિયા

કરતા ઉચ્ચ કક્ષાના હોય છે. થોડીટ કળવણી, અને તેમના રોજના કપાળકૂટામાંથી તેમના મનને ખેંચી લેનાર ખીજ વિષયો અથવા ધંધાઓ માટે તેમને જરા રસ લગાડવામાં આવે તો આ લોકો દેશની મૂલ્યવાન મંપત્તિ બની શકે.

ખેશક, હિંદની જેલોમાં રીદા ચર્ધ ગયેલા ગુનેગારો હોય છે; આ લોકો જાણીજૂણને સમાજના ચતુર બનીને સમાજને બચાવે ચર્ધ પડે છે. પરંતુ જેલમાં જેમની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં જરા પણ સંકોચ ન થાય એવા ઉત્તમ પ્રકારના જીવાનો અને પુરુષોની મોટી સંખ્યા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું છે. સાચા ગુનેગારોનું બિનગુનેગાર નમૂનાઓ સાથેની સરખામણીમાં કેટલું પ્રમાણ હોય છે તેની મને માહિતી નથી, અને જેલખાતામાં કોઈએ ધણું કરીને આ જાતના બેદનો ખ્યાલ કદી પણ કર્યો નહિ હોય. ન્યુયોર્કની સીંગસીંગ જેલના વોર્ડન લુઈ ઈ. લોઝે આ વિષય પર કેટલાય રસપ્રદ વ્યાકાંઓ રજૂ કર્યા છે. પોતાની જેલની વસ્તીની વાત કરતાં તે કહે છે કે મારી સમજ પ્રમાણે પચાસ ટકા લોકો તો જરા પણ અપરાધશીલ હોતા નથી : પચીસ ટકા લોકો સંજોગો અને આસપાસની પરિસ્થિતિને કારણે ગુનેગાર બને છે; અને બાકી રહેલા પચીસ ટકામાંથી અર્ધા ભાગના જ એટલે માત્ર સાડાખાર ટકા લોકો જ વૈરભાવે સમાજવિરોધી હોય છે. એ એક સુવિદિત હકીકત છે કે સાચી અપરાધવૃત્તિ ઓછા વિકાસ પામેલા દેશો કરતાં મોટાં શહેરોમાં અને આધુનિક સંસ્કૃતિના કેન્દ્રોમાં વધારે શલે છે. અમેરિકામાં ચાલતી સોનેરી ટોળાઓનાં કારસ્તાન જગતનીશીએ ચડેલાં છે, અને ખરાબમાં ખરાબ ગુનેગારોને માટે સીંગસીંગ ખાસ પંકાયેલી જેલ છે અને તેમ છતાં ખુદ સીંગસીંગના વોર્ડનના મત પ્રમાણે તેના કેદીઓ પૈકી માત્ર સાડાખાર ટકા કેદીઓ જ ખરેખર ખરાબ હોય છે. મને લાગે છે કે હિંદની જેલોમાં આ પ્રમાણ એનાથી પણ ઘણું ઓછું છે એમ સુખેથી કહી શકાય. સમાજની અર્થવ્યવસ્થા વિશેષ સમજપૂર્વક યોજવામાં આવે, તેમજ વિશેષ પ્રમાણમાં કામ અને કળવણી આપવામાં આવે તો થોડા જ સમયમાં હિંદની જેલો ખાલી પડી જાય. પરંતુ ખેશક, એ

કાર્યક્રમનો અમલ મફત કરવાને માટે આપણી મમાજીવ્યવસ્થામાં મૂળગત ફેરફાર કરવાની યોજના આવશ્યક છે. એ સિવાયનો એકમાત્ર ખીન્ને માયો માર્ગ બ્રિટિશ સરકાર ને કરે છે તે કરવાનો છે, તે હિંદમાં પોતાના પોલીસખાતાના માણસોની મખ્યામાં અને સરકારી કેદખાનાઓના કેદમાં વધારો કરે છે. હિંદમાં જેલમાં મોકલવામાં આવતી જનમખ્યા અરેબી લાયનક છે. આલ ઇન્ડિયા પ્રિન્ટનર્મ એઈડ સોમાયટીના મંત્રીએ હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલા એક હેવાલમાં જણાવ્યું છે કે એકલા મુખર્ષી ઇલાકામાં જ ૧૯૩૩ની માલમાં ૧,૨૮,૦૦૦ માણસોને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને એ જ વર્ષની જગાળની મખ્યા ૧,૦૪,૦૦૦ હતી * જાંધા પ્રાંતો વિશેની મખ્યાની મને માહિતી નથી, પરંતુ જે પ્રાંતોની સખ્યા જો અઢી લાખના આંકડાને વટાવી જતી હોય તો આખા હિંદનો કુલ સરવાળો દશ લાખના આંક પર પહોંચી જતો હોય એ તદ્દન શક્ય છે. આ આંકડો અલખત જેલોની કાયમની વસ્તી બતાવતો નથી કેમકે ઘણા સોંમોને દૂંઝી મખ્યો મળે છે, કાયમની વસ્તીની મખ્યા એનાથી ઘણી ઓછી હશે, પરંતુ તેમ છતાં તે ગળવર હોવી જોઈએ કહેવાય છે કે હિંદના કેટલાક મોટા પ્રાંતોમાંનાં જેલખાતાઓ દુનિયામાં સૌથી મોટાં છે. આ પ્રકારની અપકીર્તિ મેળવનારા પ્રાંતોમાં મયુક્ત પ્રાંત પણ આવી જાય છે, અને ઘણું કરીને તેના જેલખાતાનો કારભાર ગૌથી વધારે પછાત અને વધારેમા વધારે પ્રગતિવિરોધી છે, અથવા હતો. એ કારભારમાં કેદીને એક વ્યક્તિ, એક માનવ તરીકે ગણવાનો અને તેના મનની માવજત કરવાનો, તેને સુધારવાનો જરા પણ પ્રયાસ કરવામાં આવતો નથી. મયુક્ત પ્રાંતનું જેલખાતું માત્ર એક કામ અતિશય કુશળતાપૂર્વક બજાવે છે, અને તે પોતાના કેદીઓને જેલમાં પૂરી રાખવાનું. ત્યાં જેલમાંથી નાસી જવાના બહુ જ ઓછા પ્રયાસો થાય છે, અને મને શક છે કે દશ હજારે એક કેદી પણ નાસી જવામાં કાવતો નહિ હોય

જેલોની સૌથી વિશેષ ખેદ ઉપજવનારી વસ્તુ એ તેમાં મળી આવતા પંદર અને તેનાથી વધારે ઉંમરના છોકરાઓની મોટી સંખ્યા છે. એમાંના ધણાખરા શુદ્ધિમાન દેખાવના અને તક મળે તો સહેલાઈથી સુધરી શકે એવા હોય છે. હમણાં હમણાં તેમને સહેજસાજ વાંચતાં લખતાં શીખવવાની કંઈક શરૂઆત થઈ છે, પરંતુ જેલખાતામાં હમેશાં બને છે તેમ એ સગવડ એટલી બધી અધૂરી અને અણધાર છે કે તેમાંથી કશું નીપજે એમ લાગતું નથી. રમતો અથવા મનોરંજનની બહુ જ ઓછી તક તેમને મળે છે, અને કોઈ પણ જાતનાં વર્તમાનપત્રો કે સામયિકો વાંચવાની તેમને રાગ મળતી નથી, તેમજ પુસ્તકોના વાચનને બહુ ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી. રાત્રીના પહેલા એ પહોર દરમ્યાન કશું ન થઈ શકે એવી રીતે કેદીઓને પોતપોતાની જોડીઓમાં અથવા બેરેકમાં બાર કે તેથી પણ વધારે કલાકો સુધી તાળાંની અંદર પૂરી રાખવામાં આવે છે.

મુલાકાતો અને તેવી જ રીતે પત્રોની ત્રણ મહિનામાં એક જ વખત પરવાનગી આપવામાં આવે છે — આ ગાળો કંપારી છૂટે એટલે લાંબો છે. એમ છતાં ધણા કેદીઓ એટલી સગવડનો પણ લાભ ઉઠાવી શકતા નથી. તેઓમાંના ધણાખરા અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત હોય છે, એટલે તે બધાને કાગળ લખાવવાને માટે કોઈક જેલના અમલદાર પર આધાર રાખવો પડે છે; અને એ અમલદારને પોતાના બીજા કામમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી એટલે સામાન્ય રીતે તે એ લખમાં પડતો જ નથી. અને છેવટે કાગળ લખાવવાનું બને તો તેના પરનું સરનામું બરાબર આપવામાં આવતું નથી એટલે તે બરાબર પહોંચતો નથી. મુલાકાતોની મુશ્કેલી તો આથી પણ મોટી હોય છે. એને માટે કોઈ ને કોઈ જેલઅમલદારને બેઠ ધરાવવાનો લગભગ શિસ્તો જ પડી ગયો છે. ધણીવાર કેદીઓની જેલખદશી થાય છે અને તેમનાં સંબંધીઓ તેમનો પત્તો મેળવી શકતાં નથી. હું એવા ધણા કેદીઓને મળ્યો છું જેમનો પોતાનાં કુટુંબો સાથેનો સંબંધ વરસોથી તૂટી ગયો હતો અને જેમને તેમનું શું થયું છે તેની પણ ખબર નહોતી. ત્રણ મહિના કે તેથીયે વધારે લાંબો ગાળો જ્યારે મુલાકાતો થાય છે

ત્યારે તે કેવી વિચિત્ર રીતે થાય છે. એક તન્દ્ર કેદીઓનું ટોળું, અને બીજી તન્દ્ર તેમની મુનાકાત લેનાગઓનું ટોળું બન્નેની વચ્ચે આડમા કંઈક ગંજીને મૌને એડસામટા જિભા કગવામાં આવે છે અને તે બધા એકી વખતે વાતો કગાનો પ્રયાસ કરે છે અનેક બોલતા હોવાને લીધે કાન પડ્યો બોલ મળવાતો નથી અને મારી પેઠે શોરબકાર મચી ગયું છે, અને પરિણામે આ મુવાકાતમાંથી કેદીના જીવનમાં જે કંઈક માનવતાના મપકનો પ્રવેશ થવાનો સંભવ હોય છે તે જીડી જાય છે.

યુરોપિયન કેદીઓ જેમની મજ્યા સામાન્ય મજ્જોમાં માડ હજારે એકની હશે તેમને બાદ કરતા બહુ જ ગણતર કેદીઓને વિશેષ સારો ખોરાક, વધારે મુવાકાતો અને વધારે પડોના સ્વરૂપમાં ટેલીક વધારાની મગવડનો હક મળે છે એકાદ મોટી ગંજકીય સચિનયજ્ઞ મળી લડત દરમ્યાન ત્યારે હજારો રાજકીય કેદીઓ જેલમાં જાય છે ત્યારે ખામ વર્ગના કેદીઓની આ સખ્યામાં મહેજ વધારો થાય છે, તેમ છતાં તે છેક નજીવે ગયું છે આ રાજકીય કેદીઓ, જેમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને હોય છે, તે પૈકી પચાણ ટકાને સામાન્ય કેદીઓની માફક જ રાખવામાં આવે છે, અને તેમને આ ખામ મગવડો આપવામાં આવતી નથી.

ક્રાન્તિકારી ચળવળની પ્રવૃત્તિઓ કગવાને માટે જિલ્લીભરની અથવા હાંથી મુસ્તની કેન્ની સજા પાનેના કેદલાક માણસોને ધબ્બીવાર નાખા મમથને માટે એકાતવાસમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે મયુક્ત પ્રાંતમાં, મારુ માનવ છે કે આવા બધા જ હોદોને અધારી ખોલીઓમાં પૂગવાનો સ્વાભાવિક ઝિવાજ જ પડી ગયો છે માધ્યમથી રીતે આવી અધારી ખોલીમાં ગોંધી રાખવાની સજા જેના કોઈક મુનાને માટે કગવામાં આવે છે, પરંતુ ક્રાન્તિકારી ચળવળને અંગે સજા પામેલા લોકો — જેમાંના ઘણાખરા તો કાચી વયના છોકરાઓ જ હોય છે તેવાઓ — ને તેમની જેલમાંની વર્તણૂક ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો પણ એકાન્તમાં જ રાખવામાં આવે છે, આ રીતે અદ્યતને કગાવેલી સજામાં જેલખાતું કશા પણ કાગળ વિના એક અતિગ્રંથ લેખાનક મજા ઉમેરી આપે છે આ વસ્તુ

અસાધારણ છે, અને ન્યાયના કોઈ પણ નિયમની સાથે જગથે સુમંગલ નથી બહુ થોડા વખત માટેની એકાન્તવાસની મન પણ અતિશય કષ્ટદાયી હોય છે, વગરો સુધી તેની મુદત લગાવવામાં આવે એ તો લગાવક જ છે એનાથી મગજ કમરા મતલ નમણ પડતું પડતું ગાડપણની હા સુધી જઈ પહોંચે છે, અને કેદીની મુદત શૂન્ય તેમજ કોઈ ભડકેના જનવગના જેવી બની જાય છે આ પ્રકારે આત્મા આસ્તે આસ્તે હણાય છે, છવત પ્રાણને કટકે કટકે કાપવામાં આવે છે આમાંથી ઘણુંક માણસ જીવે જાય તો તેની પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક ગ્રહેતી નથી, અને દુનિયામાં કયાય તે મમાઈ શકેતો નથી એક પ્રશ્ન તો મતલ જોઈ ગ્રહે છે જ — આ માગસે સાચેસાચ કઈ શું કયો હતો ખરો ? હિંદમાં પોલીસની નીતિરીતિ અનેક વર્ષો થયા વાધાભરતી મનાતી તો આવી છે જ, તેમાં રાજકીય માણસો સાથે તેમને કામ પડે ત્યાં તો તે બેવડી રીતે વાધાભરતી હોય છે

આથી જીનગી યુરોપિયન અને યુરેઝિયન કેદીઓની વાત જુઓ તે લોકોએ ગમે તેવો શું કયો હોય અને મમાજમાં તેનો દગજો ગમે તેટલો નીચો હોય તો પણ તેમને મીઠા હિંદવા વર્ગમાં મૂકી દેવામાં આવે છે, અને તેમને મારો ઝોગક, દગલુ કામ, અને વિશેષ પ્રમાણમાં પત્રોનો તેમજ મુલાકાતનો હક મળે છે દર અઠવાડિયે થતી પાદરીની મુલાકાતથી તેમને મહાગની દુનિયાના મમાચાર મળી ગ્રહે છે, અને તેથી તેની સાથેના તેમનો મબધ જાગનો ગ્રહે છે એ પાદરી તેમને માટે ચિત્રોચારો તેમજ વિનોદનાં સામગ્રિકો લેતો આવે છે અને જરૂર હોય તો તેમનાં છુટ્ટોને ખખરો પણ પહોંચાડે છે

યુરોપિયન કેદીઓને મળતી આટલી મગવડોનો કોઈને દેવ નથી, કેમકે એ પણ બહુ ઝાઝી છે પરંતુ બીજા કેદીઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, માથેના વર્તનમાં કોઈ પણ પ્રકારના માણસાઈના ધોરણનો તદ્દન અભાવ જોઈને હૃદયને ખરેખર કષ્ટ થાય છે કેદી એ એક મનુષ્ય છે એવો ખ્યાલ ગાંધીવામાં આવતો જ નથી, અને તેથી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ,

તેની સાથે માનવી તરીકે વર્તન પણ જાણ્યે જ રાખવામાં આવે છે. કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારના વહીવટી જીવનવાળા ગણ્યતંત્રનાં સાધનોની માનવનાશ્રય જાણીને જેલમાં અરાગર દર્શન થાય છે. હૃદય અને જીવિને વેગમાં ગળીને કામ કરતું એ એક ચંત્ર છે, તેના મહંતમાં મપકાઈ જનાર દરેકનો તે દુઓ કરી નાખે છે, અને જેલોના વહીવટના નિયમો હેતુપૂર્વક એવી રીતે યોજવામાં આવ્યા છે કે જેથી ઉપર કહેલાં ચંત્રનું મૌને મહેવ જાન ગહે. હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોની કૃણવણીમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને આ હૃદયશ્રવ્ય વહીવટનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમના મનને પાગવાર કષ્ટ અને દારુણ વેદના થાય છે. એ બધાંની ભાવહીનતાથી વ્યાકુળ બની જઈને નાના બાળકોની માફક રોતા લાંબી ગળ પામેલા કેદીઓને મે જોયા છે, અને ત્યાંના વાતાવરણમાં દુર્લભ એવા એકાદ મદાનુભૂતિના અથવા ઉત્તેજનના શબ્દમાત્રથી તેમના અહોમ ઉપર એકાએક ચમકી ગ્રહીતી જાડા ઉપકાગની અને આનંદની લાગણીનું મે દર્શન કર્યું છે.

આ બધી હકીકત માયી હોવા છતાં ખુદ કેદીઓની મંદિરામાંહે ઔદાર્ય અને મૈત્રીનાં ઘણાં હૃદયપ્રાવક ઉદાહરણો મળી આવે છે. એક વખતે એક આધળો 'કાળા ટોપી' * તેજ વર્ષની મુદત પછી છૂટ્યો. ઠસા પણ સુખરાનનાં માધન વિનાનો અને આખી દુનિયામાં એકે સાથી મંમંધી વિનાનો આટલે લાંબે ગાળે તે પાછો બહાર જતો હતો. તેની માથેના કેદીઓ તેને સહાય કરવા માગતા હતા. પરંતુ તેમનાથી ઝાતું કંઈ ધર્મ શકે એમ નહોતું. એકે તેને જેલની કચેરીમાં મૂકી રાખેલું પોતાનું પહેરણ આપ્યું, ખીજાએ વળી કંઈ ખીજું વસ્ત્ર આપ્યું. ત્રીજા એકને માટે તે જ અપરે તફત નવી ચંપણની જોડ બહારથી આવી હતી અને રેસ્ટ્ર મને તે મર્વપૂર્વક બતાવી હતી. જેલમાં આ પણ એક મોટી મીઠાઈ હોય છે. પરંતુ પોતાના અનેક વર્ષોના આધળા માથીને ઉઘાડે પગે જેલની બહાર જતો જોઈને તેણે પોતાની નવી

* અનેકવાર સુનાઓ કરનાર કેદીને આપણી જેલોમાં 'કાળા ટોપી' મહે છે. — લા. કે.

અંપલો તેને ખુશીથી આપી દીધી. તે વખતે મને એમ લાગેલું કે બહારના કરતાં જેલની અંદર વધારે ઔદાર્ય જોવાનું-મળે છે.

૧૯૩૦નું તે વરસ રંગભૂમિ પર બનતી હોય તેવી અનેક પ્રેરણાત્મક ઘટનાઓથી ભરપૂર ગયું; સૌથી આશ્ચર્યજનક તો આખી એક પ્રજાના સમસ્ત સમુદાયને પ્રેરણા આપીને પ્રોત્સાહિત કરવાની ગાંધીજીની અદ્ભુત શક્તિ હતી. તેમની એ શક્તિમાં કંઈક વશીકરણ ભરેલું હોય એવો ભાસ થતો, અને તેમને વિષે ગોખલેએ વાપરેલા શબ્દોનું અમને સ્મરણ થતું કે, ‘એ માણસમાં માટીમાંથી વીરો ઉપજાવવાનું મામલું છે.’ વિશાળ રાષ્ટ્રીય હેતુઓની સિદ્ધિને માટે સત્યાગ્રહ જ એક ઉપાય છે એમ સિદ્ધ થયું, અને આખા દેશમાં યત્રુ તેમજ મિત્ર સૌને એવો સ્થિર આત્મવિશ્વાસ બેસી ગયો કે આપણે વિજય તરફ દૃઢ થઈ રહ્યા છીએ. લડતમાં પ્રવૃત્તિભર્યો ભાગ લેનારાઓના હૃદયમાં એક પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્તેજના બિભરાતી હતી અને તેમાંની થોડીક જેલની દીવાલોની અંદર પણ પેસી ગઈ. સામાન્ય કેદીઓ પણ કહેતા થઈ ગયા કે ‘સ્વગત આવે છે!’ અને તે બધા પોતાને પણ તેનાથી કંઈક લાભ થશે એવી સ્વાર્થી આશાથી તેની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યા. બગરની ગપો સાંભળી આવતા જેલના સિપાઈઓ પણ અપેક્ષા રાખતા થઈ ગયા કે ગ્વરાજ પામે આવી ગયું છે; અને જેલના નાના નાના અમલદારો જરા વધારે મહારાવા લાગ્યા.

જેલમાં અમને દૈનિક વર્તમાનપત્રો મળતાં નહોતાં, પરંતુ એક હિંદી માસાહિકમાંથી અમને થોડાક સમાચાર મળી જતા. એટલી ખબરથી અમારી કલ્પનાના ઘોડા તોફાને ચડી જતા. રોજના લાઠીના દુમલાઓના, કોઈ કોઈ વાર ગોળીઓ છૂટવાના, સોલાપુરમાંના લશ્કરી કાયદાના અમલના અને તેને અંગે રાષ્ટ્રીય પ્વજ લઈને ફરવાના યુના માટે ચચેલી દશ દશ વર્ષની લાંબી સજાઓના એમ અનેક પ્રકારના સમાચારો આવતા. અમને આપણા લોકોને માટે અને ખાસ કરીને આપણા આખા દેશના સ્ત્રીવર્ગને માટે સાત્ત્વિક અભિમાન ઉત્પન્ન થતું. મારી મા, મારી પત્ની અને મારી બહેનો તેમજ કેટલીક બત્રીજીઓ તથા સ્ત્રી મિત્રોની પ્રવૃત્તિઓ

નિઃ શબ્દોને હું વિશેષ ધ્યાન આપું અને તેમનાથી અન્ય પડીને જેલમાં પુગાયો હતો તો પણ, એક ઉદાર આશયને માટે માથે ઝીંકે કાપે કરીએ છીએ એ માથાપણના ભાનથી હું તેમની વધારે નિકટ થતો જતો હતો. મારું કુટુંબ પોતાના વાતાવરણની અમલ મુત્તામ અને નિકટતા જાળવીને એક મોટા મમુદાયમાં ભળી જતું હોય એમ મને લાગ્યું કમલાનું તો મને આશ્ચર્ય જ થયું તેની શક્તિ અને ઉત્સાહ તેની નળણી તબિયત ઉપર પણ એક વાર વિચાર્યો, અને થોડા મુમયને માટે તનતોડ મહેનત કરતા છતાં તેની તબિયત મયતાર્ક ગઈ હતી.

ત્યારે ખીજા વોકો ભયનો આમનો કરીને કંઈ મદન કરતા હતા ત્યારે તેમની સગામણીના પ્રમાણમાં હું જેલમાં આગમથી ગહેતો હતો એ વિચાર મને કંઠમાં લાગ્યો. બહાર નીકળી જવાની મને ખૂબ ઉત્કંઠા થતી, અને એ માનથી બની શકે એમ નહોતું એટલે મેં મારું જેલજીવન સતત ઉદ્યોગ વડે કંઠ્યું કરી મૂક્યું હું દિવસના લગભગ નજીક લોકો રેલિયો વાતતો, જેલના અધિકારીઓ પાસેથી ખામ માગી લઈને ખીજા એથી ત્રણ કલાક હું પાટી વણવાનું કામ કરતો. મને આ બંને કામો ગમતાં વધારે પડતું ધ્યાન રોક્યા વિના તેમજ મિનજરો એવો ભોગ પા વિના એ કામોથી હું રોકાયેલો રહેતો, અને તેથી મારા મનનો ઉકળાટ શાન્ત થતો હું ખૂબ વાચતો અને ખીજી રીતે, વાળમૂડમાં તેમજ કપડા ધોવા વગેરેમાં વખત રોકી દેતો. મારી કેદ 'માદી' હતી એટલે આ મધી અગમહેનત હું કરતો તે મેં મારી ગજી-ખુસીથી પમત કરી લીધી હતી.

અને આમ મહારાજા મનાવોના વિચારો અને મારા જેલ જીવનના ગાર્કમની વચ્ચે મારા નેની જેલના દિવસો પસાર થવા લાગ્યા હતા. આ એક જેલના ગમકાજનું નિરીક્ષણ કરતા કરતાં મને જિગી ગયું કે તેમાં અને સિટિશ સરકારના હિંદના વહીવટમાં ફરક નથી. સરકારના વહીવટી તંત્રની કાર્યકુશળતા પૂરેપૂરી છે અને તેના સંચાલનથી સરકારનો દેશ ઉપરનો કાબૂ મજબૂત અને છે પરંતુ દેશની માનવસ પત્તિની થોડી અથવા નહિ જેવી જ મહાન ગમવામાં આવે છે બાહ્ય દેખાવમાં જેનો વહીવટ

કુરાગતાપૂર્વક ચાલે છે એમ લાગતું હશે અને કેટલેક અંશે ખરેખર જેલનો વહીવટ કુશળતાથી ચાલે છે પણ ખરો, પરંતુ જે ન ચનાવવાનો મુખ્ય હેતુ તેમાં આવતા દુર્ભાગી માનવાને સુધારવાનો તેમજ તેમને સહાય કરવાનો કે એવો ખ્યાલ કોઈને પણ હોય એમ લાગતું ન હતું તેમને ભાગી નાખવાનો જ માત્ર ખ્યાલ ગાખવામાં આવે છે, કે જેથી તેઓ બહાર જાય ત્યારે તેમનામાં રાહરતુ નામનિશાન ન રહે અને જેલમાં કાળૂ કેવી રીતે રાખવામાં આવે છે ? અને કેદીઓને કઈ રીતે લગામમાં ગાખવામાં આવે છે ? તેમને સગ્નઓ કઈ પદ્ધતિથી ચાલે છે ? બેસક ધણે મોટે ભાગે કેદીઓને તેમની પોતાની જ સહાયથી તેમના કેટલાકને ટ્રેડી સિપાર્થઓ અને મુકાદમો બનાવવામાં આવે છે, તેમજ લાય આપીને, તેમજ ધનામે તેમજ સગ્નની મુદતમાં ખાસ માશીના દિવસો આપવાની લાનચ આપીને તેમને અમલદારોનો સહકાર કરવાને પ્રેરવામાં આવે છે એકદરે પગાર આપીને બે ઓછા મિનકેદી સિપાર્થઓ ગાખવામાં આવે છે, જેલની અદગતુ પહેરાતું અને ગાખવાળીનું ધણુખરુ કામ કેદી સિપાર્થઓ અને કેદી મુકાદમો જ કરે છે જેલમાં જાસૂસીની બહુ વિરતૃત જાળ પથગાયેલી હોય છે, અને કેદીઓને એકબીજાને કમાવનાગ એકબીજાની જાસૂસી કરનારા મનવાનુ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે કેદીઓને અદર અદર બેગા મળવાની અથવા માથે મળીને કોઈ પણ કાર્ય કરવાની છૂટ આપવામાં આવતી નથી આ બધું સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી બાબત છે, કેમકે તેમને એકબીજાથી અલગ રાખીને અને ફૂટ પડાવીને તેમના પર કાળૂ ગાખવાનું બની શકે છે

બહાર આપણા મુલકના ગજવહીવટમાં આ બધી રીતોનો જ અનેકગણા મોટા પ્રમાણમાં, વ્તેકે ઓછી દેખીતી રીતે, અમલ થયે જાય છે પણ ત્યાંના કેદી સિપાર્થઓ અને કેદી મુકાદમોને જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે તેમને આકર્ષક અને લબ્ય નામે મળે છે, તેમજ અમલદારીના તેમના પોશાક વધારે દમદમાભરેલા હોય છે અને જેલની માફક જ તેમની પાછળ હથિયારમય પહેરેગીરા નિયમપાલન કરાવવાને માટે શસ્ત્રો તૈયાર ગાખીને બેસા હોય છે

ખરેખર આધુનિક રાજ્યસત્તાને જેલ ફેટલી બધી ઉપયોગી અને આવરવક છે! કંઈ નહિ તો ફેટીને તો એવો જ ખ્યાલ થવા મળે છે, અને તેની નજરે રાજ્યતંત્રનાં જેલ, પોલીસ અને લશ્કરનાં મૂળ કાયોને મુકાબલે વહીવટનાં અને ખીજાં અનેક કાયોં લગભગ બિનજરૂરી દેખાય છે. માર્ગતંત્ર એ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રાજ્યવહીવટ પર કાબૂ રાખનાર એક નાનકડા સમુદાય અથવા વર્ગની મરજીનો અમલ કરાવવાનું જખરદસ્તીનું સાધન છે, એ માકમવાદીઓના મિદાન્તની પ્રતીતિ જેલમાં થવા મળે છે.

એક મદિના ગુમી દુ મારી બેરેકમાં એકસો જ હતો. તે પછી એક માથો — નર્મદાપ્રસાદ સિંહ — આવ્યા અને તેમના આવવાથી મને ખૂબ ગદગ મળી. ત્યાર પછી અઢી મદિના રહીને, ૧૯૩૦ના નૂન મદિનાને છેલ્લે દિવસે અમારા નાના વાડામાં અસાધારણ ખળભગાટ ચમી ગયો. એકાએક પરાંદિયે મારા પિતાશ્રી અને હાકાર સુધક મદમુદને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા. તે જ દહાડે મવારે મજમદામાં બન્ને દહાડે તે પયારીમાં મૂતા દના ત્યાં તેમને આનદલાવનમાંથી પકડવામાં આવ્યા હતા.

ચેરવડાની મસલતો

પિતાશ્રી પકડાયા તેની માથે જ અથવા તે પછી તરત જ મહાસભાની કાર્યવાહક મંમિતિને બેકાયદા સરથા જાહેર કરવામાં આવી. બહારની પરિસ્થિતિમાં આથી એક નવો જ પયડો થયો. હવે મંમિતિની સભા મળે તો તેના બધા સભ્યોને એકી માથે પકડી લઈ શકાય એમ થયું. તેથી અવેજી પ્રમુખોને આપવામાં આવેલા અધિકારની રૂએ અમલ સભ્યોની અવેજીમાં કામ કરવાને નવા સભ્યો સમિતિમાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા, અને એ રીતે અનેક ઊંચો પણ કાર્યવાહક સમિતિની અવેજી સભ્યો બની. કમલા પણ આવી એક મધ્ય બની હતી.

પિતાશ્રી જેલમાં આવ્યા ત્યારે તેમની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી, અને તેમને જે સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા તે બહુ અગવડ ભરેલી હતી મરકારે આમ જાણીબૂજીને કયું નહોતું, કેમકે એ અગવડ ઓછી કરવાને પોતાનાથી બની શકે તેટલું કરવાને તે તત્પર હતી પરંતુ નૈની જેલમાં તેમનાથી ઝાઝી સગવડ આપવાનું બની શકે એમ નહોતું મારી બેરેકની ચાગ નાની નાની ખોલીઓમાં હવે અમે ચાગ જણા બીડ ભોમવીને રહેતા હતા. જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એવી મતલબની સૂચના કરી કે કંઈક વધારે જગ્યા વાપરવાની મળે એવા જેલના બીજા કોઈક વિભાગમાં મારા પિતાને ગાખવામાં આવે, પરંતુ તેમની મેવામાં અમારામાંથી ગમે તે જાતે હાજર રહીને તેમની અગવડ માચવી શકીએ એ હેતુથી અમે સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

ચોમામાંની ચરઆત થઈ ગઈ હતી, એટલે ખોલીઓને અદરના ભાગમાં પણ તદ્દન સૂકી ગાખવાનું છેક મહેલું નહોતું, કેમકે વગમાદનું પાણી વચ્ચે વચ્ચે છાપગમાંથી અદર આવતું અને ઘણે ઠેકાણે ટપક ટપક ગળતું હતું અમારી ખોલીઓની માથેના

દશ ફૂટ લાંબા અને પાંચ ફૂટ પહોળા ઓટલા પર મારા પિતાની પધારી રાતે વગસા ન લાગે એવી રીતે ક્યાં કગવી એની અમને હમેશા મૂંઝવણ થતી કેટલીક વાગ તેમને તાવ લરાતો જેના અધિકારીઓએ આખરે અમારી ઓગડીઓને વગતો ખીંતે એ સુદૃઢ વિશાળ ઓટલો બાધવાન નહીં ક્યું આ ઓટલો બધાયો અને તેથી પહેલાની સ્થિતિમાં ખૂબ સુધારો થયો, પરંતુ પિતાશ્રીને તેનો લાભ જાઓ ન મળ્યો કેમકે તે પૂરો બધાર્ધ ગયા પછી થોડા જ મમયમાં તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા પાછળથી એ બેરેકમાં અમે જેટના લોખંડે ગયા તે મોંએ તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો.

જુલાઈ મહિનાની આખરના અઠમાર્માં મગ તેજબહાદુર મધુ અને શ્રી મુ ગા જયકર મહાસભા અને મગકર વચ્ચે સમાધાની કરાવવાના પ્રયાસો કરે છે એવી ખૂબ વાતો ચાનવા લાગી પિતાશ્રીને ખામ છટ તરીકે આપવામાં આવતા એક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં અમે એ વિશેના મમાચાગ વાંચ્યા એ જ વર્તમાનપત્રમાં વાઈસરોય લોડ અર્વિન અને શ્રી મધુ તથા જયકર વચ્ચે થયેલો પત્રવહેવાર પણ અમે વાંચ્યો, અને તે પછી અમને ખબર મળી કે 'શાંતિના ફૂતો' તરીકે ગણીતા થયેના આ મંજૂરનો ગાંધીજીને પણ મળ્યા છે આ પ્રકારના પ્રયાસો શરૂ કરવાનું એ લોકોને ગાંધી મૂંઝવણ અથવા એમનું એકદર શુ પ્રયોજન હતું તેની અમને કશી જ ખબર નહોતી પાછળથી તેમણે અમને જણાવેલું કે પિતાશ્રી પકડાયા તે પહેલા થોડા દિવસ આગમ્ય મુળર્ધમાં પિતાશ્રીએ જે એક ટૂંક નિવેદન પોતાની સહીથી પ્રગટ થવા દીધું હતું તેથી આ માળખામાં પ્રયાસ કરવાનું તેમને મુશ્કેલી હતું આ નિવેદનનો ખરડો મિ. સ્લોકોએ ધડચો હતો મિ. સ્લોકોએ તે મમયે લડનના 'ડેલી ફોર્મ્સ'ના ખમગપત્રી તરીકે દિલ્હીમાં પ્રવાસ કરતા હતા, અને પિતાશ્રીની મુલાકાત લીધા પછી તેણે એ ખરડો ધડચો હતો, અને પિતાશ્રીએ તેને સમતિ આપી હતી આ નિવેદનમાં*

* પડિત ભાતીલાલ નેહરુની સમતિથી પ્રગટ થયેલું નિવેદન મુળર્ધ, તા. ૨૫ જૂન ૧૯૩૦ "એ કે ગોળમેષ પશ્ચિમ પોતાની સપ્ત"

જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અમુક અમુક શરતો પાળવાને મગદા
મ મત થાય તો મહામળા પોતાની મવિનયભગની લડત ખેતી
લઈ શકે એમ છે આ એક અસ્પષ્ટ અને તત્કાળપૂરતો ડાચો
ખડો હતો, પણ તેમાં પણ એટલું તો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું
કે તેમાં જણાવેલી મોઢમ શરતોનો પણ પૂગે વિચાર મારા પિતા
ગાધીજીને અને મને મળે નહિ ત્યાં સુધી નહિ થઈ શકે મારું
નાન તેમાં હું તે વરસનો મહામળાનો પ્રમુખ હતો તેથી દાખન
કરવામાં આવ્યું હતું પિતાશ્રી પકડાઈને નૈનીમાં આવ્યા ત્યારે
તેમણે આ નિવેદનનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો મને યાદ છે, અને તે વિષે
વાત કરતી વખતે તેમણે એમ પણ જણાવેલું કે, ઉતાવળમાં
આવું અસ્પષ્ટ નિવે ન પ્રગટ કરવા દેવાને આપી દીધું માટે મને

સ્વતંત્રતાથી જે ભલામણો કરે તે વિષે, અથવા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ એ
ભલામણો વિષે કેવું વલણ લેશે તે વિષે બ્રિટિશ સરકાર કે હિંદુસ્તાન
સરકાર આજે કશું પણ કહી શકતી નથી હતા, જે અમુક ચોક્કસ
સંલેગોના બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી સરકાર એવા પ્રકારની ખાનગી
ખોળાધરી આપવાને તૈયાર થાય કે એ બંને સરકારો, હિંદની વિશિષ્ટ
પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતોને કારણે, તેમજ તેના મેટ્રિટન સાથેના લાખા
સંબંધને કારણે આવશ્યક હોય તેવી તથા ગોળમેજી પરિષદ નક્કી કરે
તેની પરસ્પર કરી લેવાની સમન્વૃત્તિ અને મિટનની સત્તા હિંદને સોંપવાની
શરતો ધ્યાનમાં રાખીને હિંદ માટે પૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની
માગણીને ટેકા આપશે

“તો પડિત મોતીલાલ નેહરુ — એવા પ્રકારની ખોળાધરી અથવા
કોઈ જવાબદાર ત્રાહિત પક્ષ વરફી એવું સૂચન કરવામાં આવે કે એ
બંનેની ખોળાધરીઓ મળી રહેશે, તો તે સૂચન — શી માધી અને પડિત
જવાહરલાલ નેહરુને જાતે પહોંચાડવાનું માથે લેશે આવા પ્રકારની
ખોળાધરી આપવામાં આવે, તેમજ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો
તેનાથી પરસ્પર સમન્વૃત્તિ બહુ મોટા પ્રમાણમાં શક્ય થશે અને તેનું
પરિણામ એ આવશે કે એક જ સમયે આટલી વસ્તુ કરવામાં આવે

‘ સવિનયભગની હિલચાલ બંધ થાય સરકારની ચાલુ દમનનીતિ બંધ
થાય, તમામ રાજકીય કેટીઓને છોડી દેવામાં આવે, અને તે પછી બંને
પક્ષને પરસ્પર માન્ય દોષ એવી શરતોથી મહાસભા ગોળમેજી પરિષદમાં
બાગ લે ”

આવેલા એક પોલીસ અમલદારની મારફતે મળેલી સૂચનાને લીધે છેક છેલ્લી ધરીએ તેને પોતાની ગોઠવણમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ માર્ટિન અમને આમાં મુખ્યેલો ભેદ જણાવે એમ નહોતું, પરંતુ પિતાશ્રીએ ચતુરાઈથી પૂછી લીધેલા થોડાક સવાલોના જવાબમાંથી અમને સ્પષ્ટ સમજાયું કે શ્રી. સત્ય અને જયકરની ગેરહાજરીમાં અમે ગાંધીજીને નં મળીએ (કંઈ નહિ તો પહેલી વખતે તો નહિ જ મળીએ) એવી પેરવી હતી. એવો ભય રાખવામાં આવતો હતો કે આગળથી અમારી ખુલાકાત થઈ જાય તો તેથી અમારું વલણ મુખત બની જશે, અથવા મળ્યા વિના કરતાં મળીને અમે એકબીજાને વધારે ચુસ્તપણે વળગી રહીશું. એટલે તે રાત્રે અને ત્યાર પછીના બીજા આખા દિવસે તેમજ રાત્રે અમને જુદી ઝેરેકમાં ગાંધીજીથી અલગ રાખવામાં આવ્યા. પિતાશ્રીને આથી અતિશય ચીડ ચડી. ઠેક નૈનીથી તેઓ ગાંધીજીને મળવા ચેરવડા આવ્યા હતા, અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી તેમને મળવાની રજા ન આપવી અને ટગટગાવતા રાખવા એથી ચીડ ચડ્યા વિના રહે એમ ન હતું. ૧૩મીને દિવસે બપોર પહેલાં અમને જણાવવામાં આવ્યું કે સર તેજબહાદુર સત્ય અને મિ. જયકર આવી પહોંચ્યા છે તેમજ ગાંધીજી પણ જેલની કચેરીમાં તેમની સાથે જ છે, અને અમારે પણ ત્યાં જવાનું છે. પિતાશ્રીએ તો ત્યાં જવાનો સાફ ઇનકાર જ કર્યો, અને આખરે નમારે અનેક પ્રકારના ખુલાસા કરવામાં આવ્યા અને તેમની માફી માગવામાં આવી ત્યાર પછી, અમે ગાંધીજીને પ્રથમ એકલા મળી લઈએ એવી શરત કરાવી લઈને જ તેઓ જવાને તૈયાર થયા. વક્તવ્યલાર્થ પટેલ તથા જયરામદાસ પણ તરત જ પકડાઈને ચેરવડા આવેલા હતા, શ્રીમતી સરોજિની નાયક પણ સામે જ આવેલી સ્ત્રીઓની જેલમાં હતાં, આ ત્રણેને અમારી મંત્રણામાં ભાગ લેવા નોતરવામાં આવે એવી અમે સૌએ માગણી કરી, અને તે માગણી સ્વીકારવામાં આવી. તે જ રાત્રે પિતાશ્રીને, મહમુદને અને મને ગાંધીજીના વાડામાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી ચેરવડામાં અમારો મુકામ રહ્યો ત્યાં સુધી અમે ત્યાં જ રહ્યા. અમે બધા સાથે મળીને મચલત કરી શકીએ

તેટલા સારુ તે થોડા દિવસો માટે વસ્ત્રલભાર્ષ પટેલ અને જયરામદાસ દોલતરામને પણ ત્યાં જ લાવીને રાખવામાં આવ્યા.

શ્રી. સત્રુ અને જયકર સાથેની જેલની કચેરીમાંની અમારી મસલતો ઓગસ્ટની ૧૨મી, ૧૪મી અને ૧૫મી એમ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલી; અને અમારા અભિપ્રાયોને વ્યક્ત કરતા તેમજ અમે સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લઈ શકીએ અને સરકારને સહકાર આપી શકીએ તે માટેની આવશ્યક ઓછામાં ઓછી શરતોનું સૂચન કરતા પત્રો પરસ્પરને સંબોધીને અમે લખ્યા, પાછળથી આ પત્રો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.^૧

આ મંત્રણાઓના શ્રમની અસર પિતાશ્રીની તબિયત ઉપર જણાઈ અને ૧૬મીએ તેમને એકાએક ખૂબ તાવ ચડ્યો. આથી અમારું પાછા ફરવાનું કંઈક દીલમાં પડ્યું, અને નૈની પાછા જવાને ફરી પાછા રોશિયલ ટ્રેનમાં ૧૯મીની રાત્રે અમે નીકળી શક્યા. પિતાશ્રીને મુસાફરીમાં પૂરતી સગવડ મળે તે માટે મુખ્ય સરકારે બધા પ્રયાસો કર્યા હતા, અને ચેરવડામાંના અમારા થોડા દિવસના મુકામ દરમિયાન પણ તેમની મગવડો પર ઝીણવટથી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. જે રાત્રે અમે ચેરવડા પહોંચ્યા હતા તે ટાણે બનેલો એક રમૂજ બનાવ મને યાદ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કર્નલ માર્ટિને પિતાશ્રીને પૂછ્યું કે તમને કેવા પ્રકારનો જોરાક ગમશે? પિતાશ્રીએ તેમને જણાવ્યું કે હું બહુ સાદો જોરાક લઉં છું, અને તે પછી તેમણે પથારીમાં લેવાની વહેલી સવારની ચાથી માંડીને રાતના ખાણા સુધીની પોતાની બધી જરૂરિયાતો જણાવી. (નૈનીમાં અમે તેમને માટેના બધા જોરાક રોજ ઘેરથી મંગાવતા.) તદ્દન નિર્દોષ અને સરળ ભાવે પિતાશ્રીએ ગણાવેલી યાદીમાં હલકા જોરાકની વાનગીઓનો જ સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ તે યાદી જરા લાડકાવી મૂકે એવી હતી. રિટ્ઝ અથવા સેવાય હોટેલમાં એ યાદીમાં ગણાવેલા જોરાકને ઘણુંખરું સાદો અને સામાન્ય જ ગણવામાં આવત,

૧. આ આવશ્યક ઓછામાં ઓછી શરતોવાળો મત પુરવણી (૨) માં આપવામાં આવ્યો છે.

કામમાં ગાળ્યો. ગામડાંના પ્રદેશોમાં નાકરની લડત શરૂ કરવી કે ન કરવી એ મહાન પ્રશ્ન તે સમયે અમારી સમક્ષ આવી બિનો હતો, ગણેશ ઉધરાવવાનો અને મહેસૂલ ભરવાનો સમય છેક નજીક આવી પહોંચ્યો હતો, અને ખેતીની પેદાશની કિંમતમાં આવેલી ભારે મંદીને કારણે લડત ન હોત તો પણ આ વખતનો હકતો ઉધરાવવાનું બહુ મુશ્કેલ થાય એમ હતું. દુનિયાભરમાં છવાયેલી મંદી હિંદમાં પણ સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

સામાન્ય સવિનયભંગની લડતનાં એક અંગ તરીકે, અને સ્વતંત્ર રીતે તેના પોતાના જ ગુણદોષનો વિચાર કરતાં, એમ બંને રીતે નાકરની લડત શરૂ કરવાની આ સમયે આદર્શ તક દેખાતી હતી. જમીનદારો અને ગણોત્તિયાઓ બંને માટે ચાલુ વરસની ઊપજમાંથી પૂરેપૂરો હકતો ભરી દેવાનું દેખીતી રીતે જ અશક્ય હતું. જે અગાઉ કોઈ સઘરી ગણેલું હોય તો તેના ઉપર આધાર ગણ્યા સિવાય અથવા તેને અભાવે નાણાં કચ્છે કાઢ્યા સિવાય બીજો આરો ન હતો. જમીનદારો પાસે સાધારણ રીતે આવા પ્રસંગે ઉવટના આધાર તરીકે કામ લાગે એટલી બચત રહેતી, અને તેમને મહેલાઈથી નાણું કરજો મળી શકતું. તંગી અને ભૂખમરને આરે પહોંચેલા સામાન્ય ગણોત્તિયાને કોઈ પણ પ્રકારનો આધાર નહોતો. કોઈ પણ લોકચાસનવાળા દેશમાં અથવા જ્યાં ખેડૂતો યોગ્ય રીતે સંગઠિત થયા હોય અને લાગવગ ધરાવતા હોય ત્યાં તે વખતના જેવા સંજોગોમાં તેમની પાસેથી 'જાતું' મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું તદ્દન અશક્ય થાત. દેશના કોઈ કોઈ ભાગમાં મદાસલા જેટલા પ્રમાણમાં ખેડૂતોને પડખે ઊભી રહેતી તે બાદ કરતાં, અને ખેશક ખેડૂતોને માટે સ્થિતિ છેક અસહ્ય બની જાય ત્યારે ફાટી નીકળતાં તેમનાં દુલ્લહોનો કાયમનો ભય બાદ કરતાં હિંદમાં તેમની લાગવગ નહિ જેવી જ હતી. પરંતુ ફરિયાદોનાં ઝાંઝો ગણગણાટ કર્યા વિના લગભગ ગમે તે આવી પડે તે સહન કરી લેવાને તેઓ અનેક પેઢીઓથી ટેવાઈ ગયા છે.

આ વખતે ગુજરાતમાં અને બીજા કેટલાક ભાગોમાં નાકરની લડતો ચાલુ હતી, પરંતુ તે બધી સવિનયભંગનાં અંગ તરીકે શરૂ કરવામાં આવેલી, લગભગ સંપૂર્ણપણે રાજકીય લડતો હતી.

એ બધા ભાગોમાં જમીનમહેસૂલની રૈયનવારી પદ્ધતિ ચાલે છે, અને ત્યાં જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો સરકાર સાથે સીધો વહેવાર રાખે છે. એ લોકો જમીનમહેસૂલ અટકાવે એટલે તેની રાજ્યતંત્ર પર સીધી અસર પડેલે છે. અનુક્રમ પ્રાન્તની સ્થિતિ જુદી છે, કેમકે અમારો પ્રદેશ જમીનદારી અને તાલુકદારી છે, અને અહીં જમીન ખેડનાર અને રાજ્યતંત્રની વચ્ચે બીજા ફલાયા હોય છે. અહીં જો ખેડૂતો અથવા ગણોત્તિયાઓ ગણોત્ત આપવાનું બંધ કરે તો જમીનદારને તેથી સીધું નુકસાન પડેલે છે. આ પ્રકારે વર્ગવિમુક્તો પણ એક મુદ્દો ઉપસ્થિત થતો હતો. મહાસભા એકંદરે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા હતી, અને તેના અનુયાયીમાં ધણા મધ્યમ કક્ષાના જમીનદારો હતા અને મોટા જમીનદારો પૈકીના પણ થોડા તેમાં સામેલ થયા હતા. મહાસભાના નેતાઓ આ વર્ગવિમુક્તો મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય અથવા જમીનદારોની આળી ચામડી ઇંછેડાય એવું કંઈ પણ કરવાથી અતિશય ડરતા હતા. એટલે સવિનયભંગની લડતના પહેલાં જ મહિના દરમિયાન મને જો કે ગામડાંના પ્રદેશોમાં સામાન્ય નાકરની લડત ઉપાડવાની હાકલ કરવાને માટેની સ્થિતિ તૈયાર થઈ ગયેલી લાગી હતી તોપણ, બીજાઓ તેનાથી અળગા રહ્યા હતા, મને પોતાને આ રીતે અથવા બીજા કોઈ પણ રીતે વર્ગવિમુક્તો મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય તેનો જરા પણ ડર નહોતો, પરંતુ હું એ સ્વીકારતો હતો કે મહાસભા જેવી છે તેવી રીતે વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અથડામણને આશ્રય આપી શકે એમ નહોતું. પરંતુ મહાસભા બંને પક્ષોને, એટલે જમીનદારો અને ગણોત્તિયાઓ બન્નેને પોતપોતાનું ભરણું ન ભરવાનું કહી શકત. સામાન્ય જમીનદારો એ સંજોગોમાં ધણું કરીને તેમની પાસે સરકાર તરફથી માગવામાં આવતું મહેસૂલ ભરી દેત, પરંતુ તેનો દોષ તેમને જ લાગત.

એકટોબરમાં હું જ્યારે જેલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે રાજકીય અને આર્થિક બંને પરિસ્થિતિ બંને બૂમ પાડીને ગામડાંના પ્રદેશોમાં નાકરની લડત શરૂ કરવાને માટે માગણી કરી રહી હોય એમ મને લાગ્યું. ખેડૂતોની આર્થિક મુશ્કેલીઓ તો

મળી કે ૧૪૪મી કક્ષમ મુજબનો ખીજો એક દુકમ અહીં પણ તૈયાર છે. પરંતુ તેની મારા પર જબવણી થઈ શકી ન હતી કેમકે લોકાનાં મોટાં ટોળાં ચીરીને પોલીસનો અમલદાર મને પહોંચી શક્યો નહોતો. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ મને માત્રપત્ર અર્પણ કર્યું, અને તે પછી મોટરમાં બેસીને, રસ્તામાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ જેડૂતોનાં ટોળાં આગળ ભાષણો કરવા માટે થોભતાં થોભતાં, અમે અસ્લાહાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૧૮મીની રાત્રે અમે અસ્લાહાબાદ પહોંચી ગયાં.

૧૯મીની સવારે ૧૪૪ની કક્ષમ પ્રમાણેનો વળા એક ખીજો દુકમ મને મળ્યો ! સાચે જ સરકારે મારો બરાબર પીછો પકડ્યો હોય એમ દેખાતું હતું, અને મારી લડીઓ ગણાતી હતી. હું ફરી પકડાઈ જઈ તે પહેલાં કિસાન પરિષદમાં હાજર રહેવાને હું આગ્રહ કરતો. કેવળ પ્રતિનિધિઓની બનેલી આ પરિષદ ખાનગી છે એમ અમે જાહેર કર્યું હતું અને તે ખાનગી જ રહી, કેમકે બહારના કોઈ પણ માણસને અમે તેમાં આવવા દીધા નહોતો. અસ્લાહાબાદ જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ તેમાં બરાબર જળવાયું હતું, અને મને સ્મરણ છે કે લગભગ ૧૬૦૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. પરિષદ ભારે ઉત્સાહથી જિલ્લામાં નાકરની લડતનો પ્રારંભ કરવાનો કરાવ કર્યો. અમારા મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આ ઉવટનું પમણું ભરવાને કંઈક અચકાતા હતા. તેમને એ સાહસની સફળતા વિષે કંઈક અંશે શંકા રહેતી હતી કેમકે મોટા જમીનદારોની લાગવમ તેમજ ત્રાસ વર્તાવવાની શક્તિ સરકારના પીઠબળને લીધે બહુ મોટી હતી, અને જેડૂતો તેની સામે ટકી શકશે કે કેમ એ વિષે તેમના મનમાં શંકા હતી. પરંતુ પરિષદમાં સોળસો અને તેથી સહેજ વધારેની સંખ્યામાં હાજર રહેલા બધી જ પંક્તિના જેડૂતોના હૃદયમાં કોઈ પ્રકારનો સંકોચ કે આશંકા નહોતાં, અથવા કંઈ નહિ તો તે બહાર તો નહોતાં જ જણાયાં. પરિષદમાં ભાષણ કરનારાઓમાં હું પણ એક હતો. જાહેરમાં ભાષણ કરવાની મનાઈ ફરમાવતા કક્ષમ ૧૪૪ પ્રમાણેના દુકમનો આ રીતે મેં ભંગ કર્યો હતો કે કેમ તેની મને બરાબર ખબર નથી.

પરિપક્વમાંથી રાંધેા હું પિતાશ્રી અને ખીજનું સ્વજનોને લેવાને માટે સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. ગાડી તે દિવસે મોડી થઈ હતી એટલે તે બધાં પહોંચ્યાં કે તરત જ આસપાસનાં ગામડાંમાંથી આવેલા ખેડૂનો અને શહેરના લોકોની એક સંયુક્ત સભામાં હાજર રહેવાને હું તેમને ડોડીને ત્યાંથી નીકળી ગયો. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી હું અને કમલા છેક થાકેલાં આ સભામાંથી પાછા ફરતાં હતાં. પિતાશ્રી સાથે વાત કરવાને હું ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો હતો. વળી પિતાશ્રી પાછા આવ્યા ત્યાર પછી અમે એકબીજાની સાથે ભાગ્યે જ બોલ્યા હોઈશું, એટલે તેઓ પણ મારી વાટ જોતા હતા એની મને ખબર હતી. પાછા ફરતાં અમારી મોટરને લગભગ અમારા ઘરમાંથી જોઈ શકાય એટલે અંતરે રોકવામાં આવી, અને મને પકડીને જમના પાર નૈનીના મારા અસહ્ય મુકામ તરફ ઉપાડી લઈ ગયા. અમારી વાટ જોઈ રહેલાં સ્વજનોને આ નવા બનાવની ખબર આપવાને કમલા એકલી આનંદભવન તરફ ગઈ; અને બરાબર નવને ટકોરે નૈનીના ગંગાવર દરવાજામાં મેં વળી પાછો પ્રવેશ કર્યો.

સંયુક્ત માંતમાં નાકરની લડત

આઠ દહાડાની ગેરહાજરી પછી હું પાછો નૈનીમા આવી
 બયો, અને માગી અસલ બેરેકમાં જૈયદ મહમુદ, નર્મદાપ્રસાદ
 અને રશુનિત પડિત સાથે પાછો નોડાર્ક ગયો. થોડા દિવસ પછી
 મારા ઉપર જેનમા જ કામ આસુ આરોપો હું છેલ્લે છૂટેલો
 તેને ખીજે દિવસે અલ્વાહાનાદમા આપેના લાવણુના ગુદા ગુદા
 લાગે પરથી ધડી કાઢવામા આવ્યા હતા. અમારા હમેશના
 શિરસ્તા મુજબ મેં મારો બચાવ ન કર્યો, પરંતુ અદાલત સમક્ષ
 મેં એક દૂક નિવેદન ગળૂ કયું કલમ ૧૨૪બ મુજબ
 રાજદ્રોહના ગુનાને માટે ૧૮ મામની સખત કેદની અને રૂપિયા
 ૫૦૦ના દડની, ૧૮૮૨ના મીઠાના કાયદા મુજબ ૬ મામની કેદ
 અને ૧૦૦ રૂપિયાના દડની, અને ૧૯૩૦ના છઠ્ઠા આર્ડિનન્સ
 મુજબ પણ ૬ મામની કેદ અને રૂપિયા ૧૦૦ના દડની એમ
 ત્રણ મળ્યો મને ફરમાવવામા આવી. (આ આર્ડિનન્સ મુજબ
 શુ શુ કરવું એ મુનો ઠરાવવામા આવ્યો હતો તે હું ભૂલી ગયો
 છું.) આમાની છેલ્લી બે મળ્યો સાથે ભોગવવાની હતી, એટલે
 એકંદરે મને બે વગમની મખત કેદ અને વધારામા દડ ન લગવામા
 આવે તો ખીજા પાચ મહિનાની જેલ મળી આ મારી પાચમી
 વખતની જેલ હતી

મારા ફરી પકડવાથી, અને જેલ જનાથી થોડા મમયને
 માટે સવિનયલજની લડતના વેગ ઉપર થોડે અશે અસર પહોંચી.
 તેણે કંઈક ઝપાટો કર્યો, અને વધારે તેજ દાખવી આતુ સાચુ
 કારણુ ધણે અશે ચિતાત્રી હતા. કમનાએ મારા પકડાવાના તેમને
 સમાચાર આપ્યા, ત્યારે તેમને કંઈક અશે વેદનાથી ભરેલો
 આઘાત પહોંચ્યો. મમાચાર સાબળીને થોડા સમય પછી તરત જ

તેમણે પોતાની સમગ્ર શક્તિ એકઠી કરી અને પોતાની સામે પડેલા ટેબલ પર મૂકી ઠોકીને બોલ્યા, ‘જસ મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, હું હવે પચારીમાં પડી રહેવાનો નથી; હું હવે સાળે થઈ જવાનો છું અને એક મદદથી યાય તેટલું બધું કામ કરવાનો છું, અને નબળાઈથી માંદગીને વશ થવાનો નથી.’ આ નિશ્ચય તેમના જેવા વીરને શોભે એવો જ હતો પરંતુ ગમે તેટલી સંકલ્પની દૃઢતાથી પણ તેમના શરીરને કારી ખાતો તેમજ તેમના હાડમાં ઊતરી ગયેલો રોગ વશ યાય એમ નહોતું. છતાં આસપાસના લોકોને આશ્ચર્ય યાય એ રીતે તેમના આ દૃઢ સંકલ્પથી તેમની તબિયતમાં સહેજે જણાઈ આવે એવો સુધારો થોડા દિવસને માટે જણાયો. ચેરવડા જઈ આવ્યા પછી હેલ્થ ડૉક્ટરે માસથી તેમને ગળકામાં લોહી જતું હતું. તેમના આ સંકલ્પ પછી તે એકાએક બંધ થઈ ગયું, અને થોડા દિવસ સુધી પાછું ન જણાયું. તેઓ આથી ખૂબ રાજી થયા અને મને જેસમાં મળવા આવીને તેમણે મને આ હકીકત કંઈક અભિમાનપૂર્વક જણાવી. પરંતુ કમનસીબે આ આરામ ટૂંકો નીવડ્યો, કેમકે પાછળથી લોહી વિશેષ પ્રમાણમાં જવા લાગ્યું અને રોગનું જોર પાછું વધ્યું. તેમને જણાયેલા આરામના આ ટૂંકા ગાળા દરમિયાન પણ તેમણે પોતાના અસલ સામર્થ્યથી કાચું કચું અને આખા હિંદુસ્તાનમાં સવિનયભંગની લડતને જોરથી એક ધક્કો દીધો. બિન્ન બિન્ન સ્થળોએથી આવેલા અનેક લોકો સાથે તેમણે મસલતો કરી, અને ઠેર ઠેર વિગતવાર સૂચનાઓ મોકલી. આખા દેશમાં ઊજવવાને માટે તેમણે એક દિવસ મુકરર કર્યો (નવેમ્બરમાં આવતી મારી વરસગાંઠેના એ દિવસ હતો!) અને તે ઊજવણીને અંગે જાહેરમતો કરીને મારા લાપણમાંના જે ભાગો માટે મને સજા થઈ હતી તે તેમાં વાંચવાની તેમણે સૂચના કરી. તે દિવસે અસંખ્ય લાઠીના હુમલાઓ થયા, ઠેર ઠેર જળરક્તીથી મત્તાઓ અને મરઘસો વિખેરી નાખવામાં આવ્યાં અને એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે તે એક જ દિવસે આખા દેશભરમાંથી લગભગ પાંચ હજાર માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હશે. વરસગાંઠેની આ એક અપ્રતિમ ઊજવણી હતી.

માંદા તો હતો જ, તેમાં આમ જવાબદારી ઉઠાવવાથી અને શક્તિ ખરચી નાખવાથી પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ પર બહુ માઠી અસર પહોંચતી હતી, એટલે મેં તેમને તદ્દન આરામ લેવાની યાચના કરી. મને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હિંદમાં તેમને આ પ્રકારનો પૂરેપૂરો આરામ મળી શકે એમ નથી, કેમકે તેમનું મન અમારી લડતના આરોહઅવરોહથી સતત રોકાયેલું જ રહેશે, અને લોકો તેમની પાસે સલાહસૂચનાને માટે આવતા રહેશે તે રોક્યા શકાવાના નથી. એટલે મેં તેમણે રંગૂન, સીંગાપોર અને ૩૫ ઇન્ડીયન તરફ એકાદ દુકાની સમુદ્દની સફર કરી આવવાની વિનંતિ કરી, અને એ વિચાર તેમને કંઈક અંશે ગમ્યો. પણ ખરો. એક દાકતર મિત્ર આ સફરમાં તેમની સાથે રહે એવી ગેરવશ્ય કરવામાં આવી. આ સફરના હેતુથી તેઓ કલકત્તા ગયા, પરંતુ તેમની રિયલિટી હંમેશા જમડીની જતી હોવાથી તેઓ આગળ ન જઈ શક્યા. કલકત્તાના એક પરામાં તેઓ સાત અઠવાડિયાં રોકાયા, અને અમારું આખું કુટુંબ પણ ત્યાં તેમની સાથે રહેવાને ગયું. માત્ર એક કમલા ન ગઈ. તે મહાસભાનું કાર્ય સંભાળવાને અસ્લાહાબાદમાં જ ધણોખરો વખત રોકાઈ રહી.

નાકરની લડતને અંગેની મારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે જ મને જલદી ફરી ઉતાવળે પકડ્યો હોવો ભ્રષ્ટ્ર છે. કિસાન પરિપદ પછી તરત જ તેના ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ હજી તો અસ્લાહાબાદમાં જ હતા તે જ દિવસે હું પકડાયો એટલે ખરી રીતે મારું પકડાવું તો લડતને માટે હિતમ શુકન થઈ પડ્યું. તેને કારણે તેમનો ઉત્સાહ વધી ગયો, અને તેમણે પરિપદના નિષ્ફળતા સમાચાર જિલ્લાના લગભગ દરેક મામમાં પહોંચાડી દીધા. બે જ દિવસમાં આખા જિલ્લાને ખબર થઈ ગઈ કે નાકરની લડતનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે, અને દરેક સ્થળે તેને ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક વખાવી લેવામાં આવી.

તે દિવસોમાં અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી સમાચારના વહેવારનાં સાધનોને અંગે હતી; અમે પોતે શું કરીએ છીએ તેમજ અમે લોકો પાસે શું કહાવવા આગીએ છીએ તેની તેમને ખબરો મોકલવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું. વર્તમાનપત્રો અમારા સમાચાર

છાપતાં નહિ, કારણે સરકારની સજનો, અથવા બંધ થવાનો તેમને ડર રહેતો; છાપખાનાંવાળાઓ અમારી પત્રિકાઓ તેમજ જાહેરાતો છાપવાને તૈયાર રહેતા નહોતા; પત્રો અને તારો પર આકરી ચોકી રાખવામાં આવતી અને ઘણીવાર તેમને અટકાવવામાં આવતા, અમારે માટે બાકી રહેલો સમાચારો મોકલવાનો એક માત્ર ભરોસો રાખી શકાય એવો ઉપાય કાસદોને, સદિશા લઈને મોકલવાનો હતો, અને એ રીતમાં પણ અમારા કાસદો કેટલીક વાર પકડાઈ જતા, વળી આ પદ્ધતિ ખરચાળ હતી અને તેને માટે ખૂબ વ્યવસ્થિત યોજના કરવાની આવશ્યકતા રહેતી. પરંતુ એ પદ્ધતિની યોજના ઠીક ઠીક મરજતાપૂર્વક થઈ શકી, અને પ્રાન્તિક સ્થળો, મધ્યવર્તી કચેરી અને પોતપોતાના જિલ્લાનાં મુખ્ય સ્થળો સાથે સતત સંપર્કમાં રહી શકતાં. શહેરોમાં તો કોઈ પણ ખર્ચ ફેલાવવામાં જરા પણ મુશ્કેલી ન આવતી. ખર્ચાખર્ચા શહેરોમાં બેકાયદા સમાચારપત્રિકાઓ, સામાન્ય રીતે સાષ્ટકો-સ્ટાઈલથી છાપીને, રોજ અથવા દર અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થતી; અને તેમને માટે હંમેશા ખૂબ માગણી રહેતી, શહેરોમાં સામુદાયિક જાહેરાત કરવાની એક રીત નગારું વગાડીને દાંડી પીટવાની હતી; પરિણામે ધણુંખરું નગારું વગાડનારને પકડી લેવામાં આવતો. એની કોઈને પડી નહોતી કેમકે પકડાવાનું તો અમે શોધતા હતા, ટાળતા ન હતા. આ બધી પદ્ધતિઓ શહેરોને માફક અવી જતી. પરંતુ તે ગામડાંના પ્રદેશોમાં સહેલાઈથી અમલ થઈ શકે એવી નહોતી. કાસદો મારફતે અને સાષ્ટકોસ્ટાઈલથી છાપેલી પત્રિકાઓ વડે મુખ્ય મુખ્ય ગામડાંનાં સ્થળો સાથે એક પ્રકારનો સંબંધ આણુ રાખવામાં આવતો, પરંતુ એનાથી બેઈએ તેટલું કામ ઉકેલતું નહોતું, અને દૂરનાં ગામડાંઓ સુધી અમારી સૂચનાઓને પહોંચતાં ઘણો વખત નીકળી જતો.

અસ્તાદાબાદની કિસાન પરિપદ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢી શકી. જિલ્લાનાં લગભગ દરેક મહત્ત્વનાં ગામમાંથી તેમાં પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. એટલે વેરાઈ ગયા ત્યારે બેઠૂતોના અંગેના નવા નિર્ણયો, અને તેને લીધે મારા પકડાયાના સમાચાર તેઓ જિલ્લાના દરેકે દરેક ભાગમાં લેતા ગયા. એ સોળસોએ સોળસો

સરકારનું દમન વધતું ચાલ્યું. આત્માર મુધી આશ્રય યાપ એવી રીતે નબી ગયેલાં રચાનિક મહામલા સમિતિઓ, યુવકમંદો વગેરેને બેઠાવવા જાહેર કરીને - દયાવી દેવામાં આવ્યાં. જેલમાં રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન બગડતું જતું હતું. પહેલી વખત છૂટી ગયા પછી તરત જ ખીજ સગ લઈને લોકો જેલમાં પાછા ફરતા ત્યારે સરકારને ખાસ ચીડ ચડતી. સગ કરવા છતાં લોકોને નમાવવામાં મળતી આ નિષ્ફળતાથી રાજકર્તાઓનું નૈતિક તેજ હથેલી હતું. ૧૯૩૦ના નવેમ્બરમાં અથવા ડિસેમ્બર માસની શરૂઆતમાં બાલ્ય દર્શને જેલના નિયમોના ભંગના ગુનાને માટે સગ કરીને રાજકીય કેદીઓને ફટકા મારવાના કેટલાક બનાવો સંયુક્ત પ્રાંતની જેલોમાં બન્યા. નૈની જેલમાં અમને તેના સમાચાર મળ્યા એટલે તેનાથી અમે અકળાઈ ગયા — જે કે ત્યાર પછી આ અને એનાથી પણ વધારે અનિષ્ટ એવી દિંદમાં બનેલી અનેક ઘટનાઓથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ — કેમકે રીઠા થઈ ગયેલા ગુનેગારોમાંના ખરાબમાં ખરાબને માટે પણ ફટકાની સગ મને બહુ અનિષ્ટ લાગતી હતી. કોમળ હૃદયના જુવાન છોકરાઓને નિયમભંગના નામના ગુનાઓને માટે તો એ સગ ખસસ જંગલી પ્રકારની જ હતી. એ વિષયમાં અમારી બેરેકના અમે ચારે જણાએ સરકારને લખાણ કર્યું, અને જે અઠવાડિયાં મુધી અમને એનો કશો જવાબ ન મળ્યો એટલે આ ફટકાની સગની સામે અમારો વિરોધ નોંધાવવાના તથા એ જંગલીપણાનો ભોગ બનેલા લોકો સાથેની અમારી સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાના હેતુથી અમે કંઈક ચોક્કસ ઉપાય યોજવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્રણ દિવસ — ૭૨ કલાક — મુધી અન્નનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. ઉપવાસ તરીકે આ કંઈ બહુ મોટી વાત નહોતી, પરંતુ અમારા પૈકી કોઈને ઉપવાસનો અનુભવ નહોતો અને ભૂખ્યા રહેવાથી કેટલું વેઠવું પડશે એનો અમને કશો જ ખ્યાલ નહોતો. આ પહેલાંના મારા ઉપવાસો ભાગ્યે જ ૨૪ કલાકથી વધારે લાંબા હશે.

કશી ખાસ મુશ્કેલી વિના અમે એ ઉપવાસ પાર પાડી શક્યા, અને મને લગ્ય હતો તેટલી બધી આકરી કસોટી એમાં

નથી એ શોધ કરીને હું રાજ થયો. દોડવાની, દૂધવાની તેમજ અંગેને આંચકા આપવાની વગેરે મારી પરિશ્રમયુક્ત કસરતો મેં આખા ઉપવાસ દરમ્યાન ચાલુ રાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. ઉપવાસની આગળથી જ મારું સ્વાસ્થ્ય ખરાબર ચાલતું નહોતું એટલે ખાસ કરીને આમ શ્રમ ચાલુ રાખવાથી મને બહુ કાયદો થયો હોય એમ મને લાગતું નથી. એ ત્રણ દિવસ દરમ્યાન અમે દરેક જણે સાતથી આઠ રતલ વજન ગુમાવ્યું. નૈનીની જેલમાં ગાળેલા આગલા મહિનાઓ દરમ્યાન દરેકે ગુમાવેલા પંદરથી છવીસ રતલમાં આટલો વધારો થયો હતો.

અમારા ઉપવાસો ઉપરાંત બહાર પણ ફટકાની સમગ્રોની સામે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અદિલન થયું હતું, અને સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે પોતાના જેલખાતાને ભવિષ્યમાં એ પ્રકારની સજા ન કરવાના હુકમો આપ્યા. પરંતુ આ હુકમો લાંબા સમયને માટે કાયમ રહેવાના નહોતા, અને ત્યાર બાદ એક વરસથી સહેજ વધારે સમય પછી સંયુક્ત તેમજ બીજા પ્રાંતોની જેલોમાં ફટકાની સજાની વાણી રહેવાની નહોતી.

આવા પ્રકારના અકસ્માત ઉપસ્થિત થતા કાયદા પ્રસંગો બાદ કરતાં અમે જેલમાં શાંતિભર્યું જીવન ગાળતા હતા. ઋતુ બહુ અનુકૂળ હતી કેમકે અલ્લાહાબાદમાં શિયાળો ખૂબ પુરાતુમાં હોય છે. રજુનિત પંડિતની હાજરીથી અમારી બેરેકને ખૂબ લાલ થયો, કેમકે તેને બાગબગીચાનું બહુ સારું જ્ઞાન હતું. થોડા જ વખતમાં અમારો વેરાન વાડો તેને હાથે ભાતભાતના ફૂલો અને રંગોથી હસી જઈતો. તેટલી સાંકડી અને મર્યાદિત જગ્યામાં તેણે ગોલ્ફની રમત માટે વપરાતા હરિયાળા મેદાનનો એક નાનકડો નમૂનો પણ ગોઠવી દીધો !

અમારાં માથાં ઉપર થઈને પસાર થતાં એરોપ્લેનો એ અમારા નૈનીના જેલજીવનની અનેક મોજમાંની એક હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના બધા દવાઈ માર્ગોથી જતાં એરોપ્લેનોને ઘોલવાનું અલ્લાહાબાદ એક સ્થળ છે, અને તેથી આરટ્રેલિયા, બ્રાવ, અને ફ્રેન્ચ હિંદી-ચીન તરફ જતાં મંજવર કંઈનાં વિમાનો

નૈનીમાં લગભગ મીઠા અમાગ માર્યા પર રહીને પમાગ થતા, તે જવામા બટ્ટેવિયા તરફથી આવતા અને તે તરફ જતા એક વિમાનો મોટી બગ્ગ દત્તા કોઈ કોઈ વાર અમારુ નમીબ ખૂલી જતુ તો અધારુ હોય અને તારાઓ દેખાતા હોય ત્યારે સિયાણાના દિવસોના મળમકામાં એકાદુ વિમાન છીડીને જતુ અમને જોવાનું મળતું એવા મોટા મુમાફરીના વિમાનમા ઝમઝમતી રોશની કગવામા આવે છે અને તેને બને છેડે લાલ દીવાઓ હોય છે. મળમકાના આકાશની અધારી ધગતી ઉપર જીડીને જતુ આવુ રોશનીથી ઝમઝમતું વિમાન બહુ મુદ્દ લાગતુ

બીજી જેનમાંથી જેલનદલી કરીને પડિત મદનમોહન માલવીયને પણ નૈનીમા લાવવામા આવ્યા દત્તા તેમને અમારી ઁરેકમાં નહિ પણ અમાગથી અનગ જુદા વિભાગમા ગખ્યા દત્તા, પરુ અમે તેમને રોજ મળતા, અને બહાર તેમને મળવાનું થતું તેના કરતા કદાચ અહીં અદ્દ મારુ તેમને મળવાનુ વધારે થયુ હશે તેઓ ચેતનથી ળભગતા અને હરેક સ્તુમા જુવાનીના જોમથી ગસ જતાવતા હોઈને તેમની સોબત બહુ આનદજનક હતી રજુજિતની મદદથી તેમણે જર્મન બાપા થીખવાનું પણ રાર કયું અને પોતાના અબ્માસમાં તેઓ આશ્ચર્યજનક રમજુશક્તિનુ દર્શન કગવતા રાજકીય ઁદીઓને કદકા પડવાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેઓ નૈનીમા દત્તા, અને તેનાથી તેઓ બહુ ઉરફેગઈ જઈને મમતા ગુમાવી બેઠા દત્તા, અને પ્રાંતના અવેજી ગવર્નરને તેમણે તે વિષે લખાણ પણ કયું હતું ત્યાર પછી તરત જ તેઓ માદા પડેના જેલમાં જે જાતની રહેવાની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમાં તેમનાથી ટાઢ સદન થઈ શકતી નહોતી તેમની માફગી ગબીર જતી એટલે તેમને રાફેગની ધરિપતાલમા ખસેડવા પડ્યા અને પાછળથી તેમની મજબની મુદત પૂરી થાય તે પહેલા જ તેમને છોડી મૂક્યા પડ્યા. ધરિપતાલમાં તેઓ સાગ થયા અને તેથી અમે બહુ રાજ થયા

જેસતા વર્ષને દિવસે જ, ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમને કમલા પકડાવાના સમાચાર મળ્યા. એથી હું રાજ થયો, કેમકે પોતાના સાથીઓ પૈકી ધણાની પાછળ જેન જવાની

તેની ખૂબ હિતકંઠા હતી. આમાન્ય મંત્રોગોમાં તો કમવાને, મારી બહેનને તેમજ ખીજી સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓને, તેઓ પુરુષ હોત તો, બહુ વહેલાં પકડી લીધાં હોત પરંતુ તે સમયે સરકાર બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓને પકડવાનું ટાળતી હતી, અને તેથી જ તે બધાં આટલા બધા સમય સુધી બચી ગયાં હતાં. હવે કમવાના અંતરની છાંડી ધ્રુજી તૂટી ચર્ષિ હતી! મને યશુ, તે કેટલી ગજી થર્ષિ હશે. પરંતુ મને કંઈક લય પશુ લાગતો હતો કેમકે તેની તમિયત દ્વંદ્વેશ નબળી રહેતી હતી અને મને ધાસ્તી હતી કે જેલમાંની રહેણીથી તેને ખૂબ કષ્ટ થશે.

તે પકડાઈ તે જ વખતે ત્યાં એક વર્તમાનપત્રનો પ્રતિનિધિ ઊભો હતો. તેણે તેને એક મદેશો આપવાની વિનંતી કરી, એટલે તે જ ક્ષણે લગભગ સહેજ પશુ વિચાર કર્યા વિના તેણે જે સંદેશો આપ્યો તેમાં તેની પ્રકૃતિ બરાબર વ્યક્ત થાય છે: "મારા પતિને પગલે જતાં મને ગર્વ હોય છે અને પારાવાર મુખ થાય છે. મને આશા છે કે લોકો આપણો ઝંડો ફગાવે. ગામશે." તેને જે મહેજે વિચાર કરવાનો મમય મળ્યો હોત તો ધણુંકરીને તે આવો ભાવ વ્યક્ત ન કરત, કેમકે તે પોતાને પુરુષની જુલમગારી સામે ઓના દેકની રક્ષા કરનાર એક વીરગિના ગણનારી હતી. પરંતુ તે ક્ષણે તેનામાં વમી રહેલા દિન્દુ પત્નીના હૃદયે તેને પુરુષની જુલમગારીનું પશુ વિસ્મરણ કરાવી દીધું.

માગ પિતાથી તે વખતે કલકતામાં હતા અને તેમની તમિયત સહેજ પશુ મુધરી નહેતી, પરંતુ કમલા પકડાયાના અને તેને સગ્ન થયાના સમાચારે તેમને હલાવી દીધા, અને તેમણે અસ્તાદાબાદ પાછા ફરવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો. તેમણે મારી બેન કૃષ્ણાને તરત જ અસ્તાદાબાદ આગળથી મોકલી દીધી અને પોતે થોડા દિવસ રહીને બાકીનાં ઘરનાને લઈને તેની પાછળ આવ્યા. બાળ્યુઆરીની ૧૦મીએ તેઓ મને જેલમાં મળવા આવ્યા. મેં તેમને લગભગ બે મહિનાના ગાળા પછી જોયા, અને તેમને જોઈને મને જે આઘાત થયો તે હું મહા મુશ્કેલીએ છુપાવી શક્યો. તેમના દેખાવથી મારા હૃદયમાં થયેલા દુઃખનો તેમને ખ્યાલ નહિ

હોય એટલે તેમણે મને જણાવ્યું કે 'હેલ્થે હેલ્થે કલકત્તામાં રહેતી હતી તેના કરતાં મારી તબિયત હમણાં બદ્દ મારી છે.' તેમના ચહેરા પર મોઝા આવી ગયેલા જણાતા હતા. પણ તેમને એવો ખ્યાલ હતો કે એનું માત્ર કંઈક તાત્કાલિક કારણ છે.

તેમના ચહેરાનો તે વખતનો દેખાવ માગ મનમાથી ઠેમે કરીને ખમતો નહોતો. તેમના અસલ દેખાવથી તે ડટ્કો બધો લિજ્જત હતો! પ્રથમ જ મારા હૃદયમાં એવી ધાસ્તીએ પ્રવેશ ક્યો કે હવે તેમની જિંદગી જોખમમાં છે. મેં તેમને વિશે હમેશ તંદુરસ્તી અને શક્તિની જ કલ્પના કરી હતી, અને તેમના મંબંધમાં મૃત્યુની કલ્પના હું કરી શકતો નહોતો. મૃત્યુના ખ્યાલને તેઓ હંમેશ હમી કાઢતા, તેનો દુઃખ ઉઠાવતા, અને કહેતા કે હજી તો મારે બહુ વરમ જીવતું છે. પરંતુ ત્યાં પછી મેં જોયું હતું કે જ્યારે જ્યારે તેમની જીવાનીના કોઈ જૂના મિત્રનું અવમાન થતું ત્યારે ત્યારે જાણે પોતે એકલા પડી ગયા છે, કોઈક અનુભવા માથીઓ વચ્ચે પોતે એકલા પડી ગયા છે, અને જાણે પોતાનો અત પણ પાસે આવતો જતો હોય એવી એમને આગાહી થતી. પરંતુ આ પ્રકારની મન-સ્થિતિ પસાર થઈ જતી, અને તેમની ગભરાઈ જતી જીવનશક્તિ પુનઃ પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દેતી. વળી તેમના મમ્મદ હૃદયનો તેમજ મર્વને આવરી લેતી તેમના સ્નેહની દૃઢનો સહવાસ એમને તેમના બધા સ્વજનોને એટલો બધો સ્વાભાવિક ધર્મ ગયો હતો કે એમ તેમના વિનાની દુનિયાની કલ્પના જ કરી શકતાં નહોતાં.

મને તેમના તે અમયના દેખાવથી ચિંતા થવા લાગી અને મારું હૃદય લયની આગાહીઓથી ઘેરાઈ ગયું. છતાં નજદીકના ભવિષ્યમાં જ તેમને કંઈ ભય છે એમ મને લાગતું નહોતું. કોઈક ન સમજી શકાય એવાં કારણથી મારી પોતાની તંદુરસ્તી પણ નબળી રહેતી.

તે વખતે પહેલી ગાળમેજી પરિપદ મમામ થવા આવી હતી, અને હેલ્થે હેલ્થે તેમાં જે આલંકારિક ભાષણો થયાં તેમજ આડંબરયુક્ત ભાવો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા તેથી એમને કંઈક

ગમ્મત ઊપજી, અને મને લાય છે કે એ ગમ્મતમા કંઈક
 તુચ્છકાગની છટા પણ હશે. તે બધાં લાપણો, વાર વાર ઉચ્ચારતી
 મોતી મોટી સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તની વાતો અને ચર્ચાઓ અવાસ્તવિક
 અને કૃત્રિમ લાગતા હતાં પરંતુ તે બધાંમાથી એક વાસ્તવિકતા
 સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી! તે એ કે આપણા દેશની આકરામા
 આકરી કસોતીની ધડીએ, ન્યારે આપણી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો
 અહ્યુત પરાક્રમ દાખવી રહ્યાં હતાં તે સમયે આપણા એવા પણ
 દેશબધુઓ હતા કે જે આપણી લડતને સાવ જૂનીને આપણા
 વિરોધીઓને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપવાને તત્પર હતા
 વળી એ વાતની પણ અમને પહેલાંના કરતા વિશેષ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ
 થઈ ગઈ કે રાષ્ટ્રવાદના ભ્રામક ઢાકપિછોડા નીચે મમાજની
 અર્થવ્યવસ્થામાથી ઉત્પન્ન થતા ભિન્ન ભિન્ન આર્થિક
 લાભોવાળા વર્ગોનો જ મત્રામ આવી ગયો હતો, અને ખુદ એ જ
 રાષ્ટ્રવાદને નામે એ આર્થિક લાભોમાના અમુક વિશિષ્ટ લાભોનો
 કમળો કરી બેઠેલા વર્ગો ભવિષ્યમા પણ તે હકો જળવાઈ ગહે તે
 માટે પેરવી કરતા હતા એ પણ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે ગોળમેજી
 પરિષદ એ આ વિશિષ્ટ હકોનો કબજો કરી બેઠેલા લોકોનો જ
 મેજો હતો તેમાના ધણાએ અમારી લડતનો વિરોધ કર્યો
 હતો, ખીજા વળી શાન્તિ પકડીને તટસ્થ બિલા રહ્યા હતા, જે કે
 તેઓ આપણને વાર વાર યાદ આપતા કે “શાંત બિલા ગહીને વાટ
 જોનાગ તોડો પણ સેનાનું જ કાર્ય કરે છે” પરંતુ લડનથી
 નોતરો મળવાની જ વાર હતી. એ મળતાંની સાથે જ ‘શાન્ત
 બિલા રહીને વાટ જોવાના’ સમયનો એકાએક અંત આવી ગયો,
 અને પોતપોતાના વિશિષ્ટ આર્થિક લોકોના હકોને કાયમના કરી
 લેવાને તેમજ આ પરિષદને પરિણામે જે કંઈ નવી લૂટ કરવાની
 મળે તેમા ભાગ ભરવાને તે બધાએ ત્યાં દોટ મૂકી

લડનમાં જઈ આ બધા હકદારો એક કતારમા ‘હોશિયાર’
 થઈને બિલા રહેવા એટલા બધા ઉતાવળા થઈ ગયા તેનું કારણ
 એ હતું કે મહામલા ઉત્તરોક્તિ નવીન અર્થવ્યવસ્થા કરવાની
 દિશામાં ઉદ્દામ વલણ ધારણ કરતી જાય છે, અને આમસમુદાયની
 તેના પગ વિશેષ ને વિશેષ અસર પડતી જાય છે, એનું તેમને જ્ઞાન

થયું હતું. તે બધાને આપોઆપ એવું જાગી ગયું કે હિંદમાં જે મુસોરઠેદક રાજકીય ક્રાન્તિ થશે તો તેને પગિશ્વામે આમવર્ગનાં લિન્ન લિન્ન તત્ત્વોનો પ્રભાવ રાજ્યતંત્રમાં સર્વોપરી થશે, કંઈ નહિ તો તેમનું મહત્ત્વ તો વધશે જ વધશે, અને તે બધાં અચૂક રીતે સમાજવ્યવસ્થામાં ધળમૂળથી ફેરફાર કરવાનો આગ્રહ રાખીને અત્યાર સુધીના ભોગવાતા આવેલા આર્થિક લાભોના હોંકોને નુકસાન પહોંચાડશે. હિંદમાં વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો કબજો કરી ખેડેલા એ બધા વર્ગો આ લાયકર ભવિષ્યની કલ્પનાથી ડરી ગયા, અને તેથી તેમણે કોઈ પણ પ્રકારના દીર્ઘપગિશ્વામકારી રાજકીય પરિવર્તનોનો વિરોધ કર્યો. પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થાની રચનાનાં ચોક્કસિ તેમજ તેમાં જામી ગયેલા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોને સુગંધિત રાખવા માટે એક મર્વોપરી સત્તા તરીકે બ્રિટિશ લોકો હિંદમાં રહે એવું તે બધા ઇચ્છતા હતા. સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વગળ માટેના આગ્રહના મૂળમાં વસ્તુતઃ આ જ વિચાર ગહેલો હતો. ગ્રેટબ્રિટન માથેના અમાધાનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે હિંદમાંથી બ્રિટિશ લશ્કરને તાબડતોળ ઉઠાવી લેવું જોઈએ અને, હિંદી લશ્કરને હિંદી પ્રજામતના કાબૂમાં મૂકી દેવું જોઈએ એ પ્રકારનો મારો આગ્રહ જોઈને એક પ્રસિદ્ધ હિંદી મધ્યમમાર્ગી આગેવાનને ગુસ્સો ચડી ગયો હતો. અરે તેમણે તો એટલે સુધી કહેલું કે ‘આમ કરવામાં ખુદ બ્રિટિશ મરકાગ સમત થાય તો પણ હું તો એ વાતનો વિરોધ કરવામાં મારું સધળું બળ ખગચી નાખીશ.’ કોઈ પણ દેશને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે લશ્કરનો કબજો એ તો સ્પષ્ટ અને આવશ્યક પૂર્વતૈયારી હોવી જોઈએ. પણ આ દીવા જેવી વાતનો એ વિરોધ કરતા તે એ કારણે નહિ કે વર્તમાન સંજોગોમાં એ વસ્તુની સિદ્ધિ મુશ્કેલ છે, પણ એ કારણે કે એ અનિષ્ટ છે. એમ કદાપી શકાય કે તેમના આ અભિપ્રાયનું કાગલું કંઈક અંશે એવો ભય હોય કે બહારથી કોઈ રાજ્ય હુમલો કરે તો બ્રિટિશ લશ્કર સિવાય આપણે બચાવ કેણું કરે? આ પ્રકારના હુમલાની શક્યતા અથવા શક્યતાની વાત બાબુએ રાખીએ તો પણ, કોઈ પણ બહારની પ્રજાનું રક્ષણ માગવાનો વિચાર કોઈ પણ જાતીવાળા હિંદીને માટે નામોશીબરેલો લાગે છે. પરંતુ બ્રિટિશ

લોકોના સમર્થ બાહુને હિંદમાં રાખવાની ધમ્જાની પાછળ રહેલું આ સાચું કારણ છે એમ મને લાગતું નથી. બ્રિટિશ લોકોની જરૂર તો ખોબા જેટલા હિંદીઓ અત્યાર સુધી જે આર્થિક હકો ભોગવતા આવ્યા છે તેના રક્ષણ માટે હતી, અને એ હકોનું રક્ષણ ખુદ હિંદીઓના હુમલા સામે, શુદ્ધ લોકસાશનપદ્ધતિના હુમલા સામે, અને આમવર્ગમાં યર્ષ રહેતી પ્રચલિત જાગૃતિની સામે કરવાનું હતું.

ગોળમેજી પરિપક્વ પ્રગતિવિરોધી મળ્યોને જ નહિ, એટલે મ્વળ જાણીતા કોમવાદીઓને જ નહિ, પરંતુ પોતાને પ્રગતિપોષક અને રાષ્ટ્રવાદીઓ તરીકે ઓળખાવનારા મળ્યોને પણ પોતાની અને બ્રિટિશ સરકારની વચ્ચે ધણી મામાન્ય જડી આવ્યું. જે ‘રાષ્ટ્રવાદી’ની વ્યાખ્યામાં મુક્તિની લડતને આગળ ધપાવવાને હિંદમાં જે લોકો જેલમાં જઈને મેઠા હતા તે પણ આવે, અને અમને જેલમાં પૂરનારાઓની સાથે હાથ મેળવી, તેમની સાથે એક સામાન્ય રાજ્યનીતિની ચર્ચા કરવાને માટે તેમની હારમા ઊભા રહે એવા પણ આવી જતા હોય, તો ‘રાષ્ટ્રવાદ’ સચાનો વ્યાપ કંઈક અજબ વિસ્તૃત હોવો જોઈએ, અને તેની વ્યાખ્યામાં હાથી ઘોડા મૈ સમાઈ જતા હોવા જોઈએ એમ મને લાગ્યું. આપણા દેશમાં વાણીશ્વરા વીર રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ હતા. તેઓ હરેક પ્રકારે સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપતા હતા અને પોતાના દેશજનુઓને શીખવતા હતા કે સ્વદેશી એ જ સ્વરાજનો આત્મા છે, માટે ભોગ આપીને પણ તેને આગળ ધપાવો. સદ્ભાવે લડતથી તેમને કરો ભોગ આપવો પડ્યો નહિ, તેમને તો જલદી લડતથી વેપારવર્ણ વધ્યા અને તેમના શેરો ઉપરના વ્યાજ વધ્યા અને જ્યારે અનેક જેલ જઈને બેઠા અથવા અનેકે લાઠીના સપાટા ઝીલ્યા ત્યારે આ વીરો પોતાની પેઢીઓ પર પોતાના રૂપિયા ખર્ચખર્ચાવતા બેઠા હતા. પાછળથી જ્યારે રાષ્ટ્રવાદની મોજ જરા જોખમભરેલી અને મોઢી બની, ત્યારે તેમણે પોતાના ભાષણોનો સર જરા નીચે ઉતાર્યો, અતિમમાર્ગીઓને તેમણે વળોડી કાઢ્યા, અને મામા પક્ષની સાથે કરારો અને સારાઓ કર્યા.

ગોળમેજી પરિપદે શું ક્યું તેની ખરે જ અમને દરકાર નહોતી, કશી પડી નહોતી. તે તો ત્યાં દર, અવાસ્તવિક અને પડછાયા જેવી ભાસતી હતી, અને વાસ્તવિક લડત તો અહીં આપણા કસબાઓમાં અને ગામડાંઓમાં હતી. આપણી લડત ઝડ ઝડ પૂરી થઈ જશે એવો ભ્રમ અમને ન હતો, કે ભાવી મુશીબતો અને જોખમોનો અમને ખ્યાલ ન હતો એમ નહિ, પણ ૧૯૩૦ની ધરનાઓથી આપણા રાષ્ટ્રના સામર્થ્ય અને સહનશક્તિ વિષે અમને એક પ્રકારનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે વિશ્વાસથી અમે અવિખ્યનો મુકાબલો કરવા તૈયાર હતા.

ડિસેમ્બરમાં અથવા જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં બનેલા એક બનાવથી અમને બહુ દુઃખ થયું. શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એડિનબરોમાં (જ્યાં મને લાગે છે તેમને ‘શહેરની સ્વતંત્રતા’ની બેટ કરવામાં આવી હતી ત્યાં) એક ભાષણમાં, હિંદમાં સવિનય-ભંગની લડતમાં જેલ જનારાઓ વિષે કંઈક તિરસ્કારયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે ભાષણથી, અને ખાસ કરીને જે અવસરે એ કરવામાં આવ્યું હતું તેથી, અમારું મન ખરાબ થયું. તેનું વિશેષ કારણ એ કે રાજકારણમાં અમારી અને શ્રી. શાસ્ત્રી વચ્ચે ઊંડો મનભેદ હોવા છતાં અમે તેમને વિષે આદર રાખતા હતા.

‘મિ. રૅમસે મેકડોનાલ્ડે પોતાની હમેશની પ્રકૃતિ પ્રમાણેના એક બંધુભાવભર્યા ભાષણથી ગોળમેજી પરિપદની પૂર્ણાકૃતિ કરી. તેમાં ગર્ભિત રીતે મહાસભાને પોતાના ઊંચા રસ્તા છોડીને અંગ્રેજોની છત્રછાયામાં સુખ માનવારા દોષાંમાં લળી જવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. લગભગ તે જ અરસામાં — ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીના વચગાળામાં — મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભા અલ્લાહાબાદમાં મળી હતી, અને તેમાં ખીજી અનેક બાબતોની સાથે આ ભાષણ અને તેમાંના ગર્ભિત નિમંત્રણની પણ વિચારણા કરવામાં આવી હતી. હું તે વખતે નૈની જોશમાં હતો, અને આ સભાની કાર્યવાહી વિષે મારો છુટકારો થયા પછી મેં સંભળેલું. પિતાશ્રી તે વખતે તરત જ કક્ષકતાથી પાછા ફર્યા હતા, અને તે અતિશય અસ્વસ્થ હતા, તોપણ સમિતિના સભ્યો પોતાની પયારીની આસપાસ મળીને જ

આ વિષયનો વિચાર કરે એવો તેમણે આગ્રહ રાખ્યો હતો. ત્યાં ભેળા થયેલાઓમાંના કોકે મિ. મેકડોનાલ્ડને પ્રતિઉત્તરમાં કંઈક ઉદારભાવ દાખવવાની, અને સવિનયભરે મોજો કરવાની સૂચના કરી હતી, એથી પિતાશ્રી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા અને પથારીમાં એકાએક બેઠા થઈ જઈને તેમણે બહાર કરેલું કે ‘રાષ્ટ્રનું ધ્યેય હાંસ ન થાય ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન કરવાનો નથી, અને લડતા લડતાં હું એકવો રહી જઈશ તો પણ હું નડત ચલાવે ગમ્પીશ’ આવી રીતે ઉશ્કેરાવું તેમની તબિયતને માટે મારું ન હતું તેમનો તાન એકદમ વધી ગયો, એને દાંતરોએ આખરે અતિથિઓને ત્યાંથી વિદાય કર્યા અને પિતાને એકાન્ત અપાવી

મુખ્યત્વે તેમના જ આગ્રહથી મહાસભાની કાર્યવાહક મમિતિએ તદ્દન અણુનમ વલણવાળો ઠરાવ કયો એ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં મગ તેજબહાદુર સમુ અને શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તન્દથી પિતાશ્રીની ઉપર એક તાગ આવ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે ‘અમને બનેને આપની સાથે ચર્ચા કરવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય ન કરવાની અમે મહાસભાને આપની માગશ્વરે વિનંતિ કરીએ છીએ’ તેઓ તો લડનથી હિંદ આવવાને નીચળી ચૂક્યા હતા એ તારનો એવી મતલબનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો કે ‘મહાસભાની કાર્યવાહક મમિતિએ એક ઠરાવ તો પમાર કરી દીધો છે, પરંતુ આપ બને આવીને ચર્ચા કરો ત્યાં સુધી તે વર્તમાનપત્રોમાં આપવામાં આવશે નહિ’

બહાગ બની રહેલા આ બનાવોની અમને અદર જેલમાં ખમર પડી નહોતી પરંતુ કંઈક ચાલી રહ્યું હતું એની અમને ખમર હતી અને તેથી અમારા મન કંઈક વ્યગ્ર રહેતાં હતાં જનસુઆરી રૂઢીએ પૂર્ણ સ્વગજ દિન પાસે આવતો હતો, અને તેની ઉજવણી કેની અને કેમ થશે તેના તર્કવિતર્કો અમારા મનને વિશેષ રોકી ગયા હતા પાછળથી અમને ખમર થઈ હતી કે દેશભરમાં ગળગળ મામુદાયિક મહાઓ ભરીને તે પાળનામાં આવ્યો હતો એ સભાઓમાં પૂર્ણ સ્વરાજનો ઠરાવ કરીથી કાયમ

રાખવામાં આવ્યો, અને ‘સ્મૃતિનો ઠરાવ’^૧ એ નામે ઓળખાયેલો તેનો તે જ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ ઉત્તરણીની યોજના એ બહુ સ્મરણીય સાદસ હતું, કેમકે વર્તમાનપત્રો અથવા છાપખાનાંઓનો ઉપયોગ તો મળી શકે એમ નહોતું, અને ટપાલ અથવા તારનો ઉપયોગ પણ યર્ષ શકે એમ નહોતું. અને તેમ છતાં દરેક પ્રાન્તની પોતપોતાની ભાષામાં ધડવામાં આવેલો એકનો એક જ ઠરાવ દેશભરમાં લગભગ એક જ સમયે, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં અસંખ્ય સ્થળોએ મળેલી મોટી મોટી સભાઓમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાંની ઘણીખરી સભાઓ કાયદાની સામે યર્ષને ભરવામાં આવી હતી અને પોલીસે તેમને જજરેસ્તીથી વિખેરી નાખી હતી.

ગાંધીઆરી ૨૬મીને દિને અમે જૂતકાળમાં વિશીન યર્ષ ગયેલા જૂના સંવત્સર વિષે અને ભવિષ્યમાં આવી રહેલાં નૂતન વર્ષ વિષે ચિંતન કરી રહ્યા હતા. ખપોર પછી મને એકાએક ખબર આપવામાં આવી કે મારા પિતાશ્રીની સ્થિતિ ગંભીર છે અને મારે એકદમ ઘેર જવાનું છે. તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે મને છોડી ચૂકવામાં આવે છે. રણજિત પણ મારી સાથે જ આવ્યા.

તે જ દિવસે રાત્રે ખીમ ઘણા માણસોને હિંદભરની જુદી જુદી જગ્યામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. એ બધા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અમુલ્ય તેમજ અવેશ સભ્યો હતા. સરકાર અમને બેગા મળીને પરિસ્થિતિ વિષે વિચાર કરવાની તક આપવા માગતી હતી. એટલે મને આ રીતે પણ તે જ દિવસે રાત્રે છોડ્યો તો હોત જ. પિતાશ્રીની સ્થિતિને લીધે મારી મુક્તિ થોડાક દલાક વહેલી યર્ષ હતી. ૨૬ દિવસના ટૂંકા જીવનના અનુભવ પછી કમલા પણ તે દિવસે લખનૌની જેલમાંથી છૂટીને આવી. પહોંચી. તે પણ કાર્યવાહક સમિતિની એક અવેશ સભ્ય હતી.

૧. આ ઠરાવ પરિશિષ્ટ નં. ૩માં આપવામાં આવ્યો છે.

પિતાશ્રીનું અવસાન

પિતાશ્રીને મેં બરાબર બે અઠવાડિયા પછી જોયા કેમકે નૈનીમા મને તેઓ ૧૨મી જાન્યુઆરીને દિવસે મળી ગયા હતા, અને તે વખતે તેમના દેખાવથી મને આઘાત પહોંચ્યો હતો. હવે તેમની સ્થિતિ વિશેષ બગડી હતી અને તેમના ચહેરા પર વધારે સોજા જણાતા હતા. તેમને જોલવામાં પણ કંઈક મુશ્કેલી જણાતી હતી, અને તેમનું મગજ હમેશાં મારું રહેતું નહોતું પરંતુ તેમની અસલ સંકલ્પશક્તિ કાયમ હતી અને અસલની જ દૃઢતાથી ટકી ગઈને તે શરીર અને મગજ પાસે કામ લેતી હતી.

મને અને રણજિતને જોઈને તેઓ રાજી થયા. એક બે દિવસ પછી રણજિતને (તે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે નહોતા આવ્યા એટલે) નૈની જેઠામાં પાછા લઈ જવામાં આવ્યા. આથી પિતાશ્રી અકળાયા; સતત તેઓ રણજિત વિશે પૂછતા, અને ફરિયાદ કર્યા કરતા કે ‘હિંદના દૂર દૂરના ભાગોમાંથી કેટલાયે લોકો મને મગવાને આવી શકે છે, છતાં ખુદ મારા જમાઈને મારાથી દૂર રાખવામાં આવે છે’ દાકતરોને તેમની આ મમતથી ચિંતા થતી અને એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે તેથી એમના પર માઠી અમર થતી હતી ત્રણ કે ચાર દિવસ પછી, મને લાગે છે કે દાકતરોની સૂચનાથી, મંચુક્ત પ્રાન્તની સરકારે રણજિતને મુક્ત કર્યા.

જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ એટલે હું છૂટ્યો હતો તે જ દિવસે ગાંધીજીને પણ ચેરવડા જેવમાથી છોડી દેવામાં આવ્યા. તેઓ અલ્પાદાખ્યાઈમાં આવી રહે તે માટે હું આગ્રહ હતો, અને તેમના છૂટવાની મેં પિતાશ્રીને વાત કરી ત્યારે તેમણે પણ ગાંધીજીને મળવાની ઉત્કંઠા બતાવી બીજે જ દિવસે ગાંધીજી મુંબઈથી નીકળ્યા. તેમનું સ્વાગત કરવાને મુંબઈમાં એવડી મોટી વિગટ

સભા યર્ષ હતી કે જેવડી મુબર્કમા પણ અગાઉ યર્ષ નહોતી. અલ્લાહાબાદ તેઓ મોડી ગત્રે આવી પહોંચ્યા, પરંતુ પિતાશ્રી તે વખતે પણ તેમની વાટ જોતા જંગતા જ હતા, અને તેમની હાજરી તથા તેમણે ઉચ્ચારેલા થોડા જ શબ્દોની પિતાશ્રી ઉપર મહેજે દેખાઈ આવે એવી સુખદ અસર યર્ષ. મારી માને પણ તેમના આવવાથી આશ્વાસન અને ગહન મળ્યા.

દરમ્યાનમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અમલ અને અવેશ એમ બન્ને પ્રકારના જોશમાંથી છટેલા બધા મધ્યોને શુ કચ્છુ તે મૂઝવું નહોતું, અને તે બધા સભા મેળવવાની સૂચનાની વાટ જોતા હતા. તેમના ઘણા પિતાશ્રીની ખામતમાં ચિન્તાતુર બનીને તરત જ અલ્લાહાબાદ આવવાને ઇચ્છતા હતા. તેથી અલ્લાહાબાદમાં મહા મોઠવીને તેને માટે તે બધાને એકદમ બોલાવવામાં આવ્યા બે દિવસ પછી ત્રીમ કે ચાળીમ સભ્યો આવી પહોંચ્યા અને અમારા ઘન્ટી પાસે જ સ્વરાજભવનમાં તેમની સભાઓ યર્ષ હું તે સભાઓમાં વખતોવખત જતો, પરંતુ મારું મન એટલું બધું વ્યગ્ર રહેતું હતું કે હું તેમાં કેઈ પણ પ્રકારનો અસરકારક ભાગ લઈ શક્યો નહોતો, અને અત્યારે તે મહાઓમાં શા નિશ્ચયો થયા હતા તેનું હું જગાયે સમગ્ધુ કરી શકતો નથી, મારું માનવું છે કે તે બધા સવિનયભરતી દિવસાલ ચાલુ ગમવાના પક્ષમાં હતા.

ત્યાં બેળા મેળવા આ જૂના મિત્રો અને સાથીઓ પૈકી ધણીખંડ તરતના જ જોશમાંથી છૂટીને આવેલા હતા અને ત્યાં પાછા તરત જ જવાની અપેક્ષા રાખતા હતા. તે બધા કદાચ પિતાશ્રીનું છેવટનું જ નીવડનારું દર્શન કરી લેવાની અને તેવા જ પ્રકારની વિદાય લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. બબ્બે અને ત્રણ ત્રણની ટુકડીમાં તે બધા વારસદારી સવારે અને સાંજે આવી જતા. પિતાશ્રી તેમના આ જૂના માથીઓનું એક આગમખુરશીમાં બેઠા યર્ષને જ સ્વાગત કરવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. ભવ્યપણે અને કમ્પેક્ટ અંશે ભાવશ્રુત્યપણે તેઓ ત્યાં બેઠેલા દેખાતા કેમકે હૃદયમાં ભાંસતા ભાવો તેમના ચહેરા પરના સોજાને લીધે બરાબર વ્યક્ત થતા નહોતા. પરંતુ એક પછી એક જૂના સાથીઓ

અને મિત્રો વાગદરતી તેમની નજરે પડતા તેમ તેમ તેમની આખો ચમકતી અને તેમને દરેકને ઝોળખી કાઢ્યાનો ભાવ સ્પષ્ટ ઝળકી ગિકતો, તેમનું મસ્તક સહેજ નીચું નમતું અને તેમના હાથ નમસ્કારના હેતુથી ભેગા થતા. અને જોકે ઝાઝું ખેલી શકતા નહોતા છતાં કોઈક વખત તેઓ થોડાક સબ્દોમાં કંઈક કહેતા અને તેટલામાં પણ તેમનો અસલ વિનોદ ઝળકી ગિકતો. જીવલેણ ધાથી પીડાતા કોઈ વૃદ્ધ સિંહ મમા તેઓ ત્યાં ખેઠા હતા, અને તેમની શારીરિક શક્તિ લગભગ બધી ઝોમરી ગઈ હતી તોયે તેઓ હજી પણ સિંહમમા તેમજ કોઈ રાજવી જેવા દેખાતા હતા. હું તેમને જોતો જોતો વિચાર કરતો હતો કે આ ક્ષણે તેમના મગજમાં શા વિચારો ચાલતા હશે? કે અમારી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવાની સ્થિતિથી તેઓ પર થઈ ગયા છે? એ તો સ્પષ્ટ જ દેખાતું હતું કે તેમના અંતરમાં મથન ચાલી રહ્યું હતું, પોતાના ટાળૂમાંથી મરી જતી વસ્તુઓ પર પોતાની પકડ કાયમ રાખવાના પ્રયાસો કર્યા કરતા હતા. અતઃકાળ સુધી તેમનું આ મથન ચાલુ રહ્યું, અને છેક ઉવટની ક્ષણ સુધી તેમણે નમતું ન આપ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ અમારી સાથે તદ્દન સ્પષ્ટતાથી વાતો કરતા. અને જ્યારે તેમનું ગળું પકડાઈ ગયું અને તેથી પોતાને કહેવાની વાત અમને બરાબર સમજાવવાની તેમને મુશ્કેલી પડવા લાગી ત્યારે પોતાની વાતો કાગળની ચિઠ્ઠીઓ પર લખીને તેમણે આપવા માંડી.

પડોશના મકાનમાં ચાલી રહેલી કાર્યવાહક સમિતિની મલાઓમાં તેઓ લગભગ નહિ જેવો જ રસ લેતા. એક પખવાડિયા અઘાડિ એ સભાઓના કામકાજમાં તેમને બહુ રમ પડત, પરંતુ હવે તેમને લાગતું હતું કે આવા પ્રકારના બનાવોથી પોતે ક્યાંના દૂર નીકળી ગયા છે. ગાંધીજીને તેમણે જણાવ્યું કે, “ મહાત્માજી, હું તો હવે વૃદ્ધતામાં ચાલ્યો. સ્વરાજ જેવાનું માગ નમીનમાં નથી. પરંતુ હું જાણુ છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને થોડા જ સમયમાં તે તમારા હાથમાં આવશે ”

બીજાં શહેરો અને પ્રાંતોમાંથી આવેલા ધણાખરા લોકો પોતપોતાને સ્થળે પહોંચવાને ઊપડી ગયા હતા. ગાંધીજી અને

કેટલાક નિકટના મિત્રો તેમજ પાસેના મંજાંધીઓ તથા ત્રણ પ્રમિદ્ધ દાકતરો રળા દતા. એ ત્રણે મુખ્યતર અહમદ - અનસારી, ગિધાનચંદ્ર રાય, અને જીવરાજ મહેતા, તેમના જૂના મિત્રો દતા, અને પિતાશ્રી દમૈય કહેતા કે એમને પોતાનું શરીર તેમણે સાચવી રાખવાને સોંપી દીધું છે. ફેબ્રુઆરીની ૪થીની સવારે તેમની રિયલિટી કંઈક સુધરેલી લાગી, અને તેનો લાભ લઈને તેમને લખાનો ખસેડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. ત્યાં એક્સ-રેનો ઊંડો ઉપચાર કરી ચકાચ એવાં સાધનો હતાં, તે અસાધ્યબાદમાં નહોતાં. તે જ દિવસે અમે તેમને મોટરમાં લઈને નીકળ્યા. ગાંધીજી અને બાકીનું મોટું મંડળ અમારી પાછળ આવ્યું. અમે બહુ ધીમેથી મુસાફરી કરી હતી તોપણ તેમને ખૂબ શ્રમ પડ્યો. બીજો દિવસે તેમનો થાક ઊતરી જતો હોય એમ લાગ્યું પરંતુ બીજાં કેટલાંક લય ઉપજાવે એવાં ચિક્કો જણાતાં હતાં. ફેબ્રુઆરીની ૬થીએ એટલે બીજો દિવસે વહેલી સવારમાં હું તેમની પથારી પાસે જાગરણ કરતો બેઠો હતો. આગલી રાત તેમણે ખૂબ કષ્ટમાં જાંઘ અથવા આરામ વચ્ચે કાઢી હતી; એકાએક મેં જોયું કે તેમનો ચહેરો ચાંત ચર્ષ ગયો છે, અને તેના ઉપરનો મથનનો લાવ અદશ્ય ચર્ષ ગયો છે. મને લાગ્યું કે તેઓ જાંઘમાં પડ્યા છે અને તેથી હું રાજી થયો. પરંતુ પાસે બેઠેલી મારી માતાની આંખ વધારે દેખતી હતી. એટલે તેણે એક ચીસ પારી. પિતાશ્રી જાંઘી ગયા છે માટે તું એમાં ખસેલ ન કર એવી મેં તેને આજીજી કરી. પરંતુ એ નિદ્રા તેમની છેવટની શાશ્વત નિદ્રા હતી, તેમાંથી જાગીને ઊઠવાપણું રહ્યું નહોતું.

✓ તે જ દિવસે મોટરથી અમે તેમનો મૃત દેહ અસાધ્યબાદ લઈ આવ્યા, હું તે જ મોટરમાં બેઠો હતો, રજુખિત તેને ચક્રાવતા દતા અને અમારી સાથે પિતાશ્રીનો માનીતો અંગત સેવક હરિ બેઠો હતો. અમારી પાછળની ગાડીમાં મારી મા અને ગાંધીજી આવતાં હતાં, અને તેમની પાછળ વળી બીજી મોટરો આવતી હતી. તે દિવસે આખો દહાડો મારું મન છેક જ સુત મારી ગયું હતું, શું બની ગયું છે તેનું મને જગજગ લાન નહોતું, અને એક પછી એક અપાટજન બનતા બનાવોને લીધે તેમજ મોટા

ટોળાઓને લીધે હું વિચાર કરી શકતો નહોતો. પિતાશ્રીના અવમાનના ખમગ પહોંચ્યા પછી બહુ ચોડા મમયમા લખનૌમા ગમ્મવર મેદનીઓ ટોળે વળી હતી લખનૌથી અલ્લાહાબાદ ઝપાટામધ ધસતી જતી મોટગમાં ગષ્ટીય ધ્વજમા વીટાળેના પિતાશ્રીના મૃત દેહની પાસે ટું બેઠો હતો, એક મોટો ગષ્ટીયધ્વજ અમાગી મોટગ પર ઊડતો હતો અને અલ્લાહાબાદ અમે આવી પહોંચ્યા, તેમજ ત્યાં પિતાશ્રીના અવશેષને બહુમાન કરવાને અનેક ગાઉ રથી લોકનાં ગમ્મવર ટોળા ભેગા થયા હતાં, એ બધાનું માત્ર મને તાદર્ય રમગણુ રહી ગયું છે. થોડું પહોંચ્યા પછી ત્યાં કેઈકે વિધિઓ કરવામા આવી, અને તે પછી વિગટ માનવ-મમુદાયની સાથે છેવટે ગંગા તરફ કરેલા પ્રયાણનું પશુ મને તેતુ જ અમરણુ છે. શિયાળાની ઋતુના તે ટૂંકા દિવસની ગત્રીને અધકાગ ભાગીરથીના તટ ઉપર ઊતરવા લાગ્યો તે મમયે ચિતાની મહાન જ્વાળાઓએ પિતાશ્રીના દેહને પોતાની અદર મમાવી દીધો. એ દેહમા ચેતન વિરાજતું હતું ત્યારે તે અમને તેમના નિકટના સ્વજનોને તેમજ હિંદના કરોડો લોકોને કેટલો મહામૂલો હતો. ગાંધીજીએ ભેગા મળેલા સમુદાયને એક ટૂંક હૃદયદ્રાવક બાપણુ કયું અને પછી અમે બધા સુપચાપ ઘેર જવાને પાછા ફર્યા. વહાનામાં વહાલાને વળાવી એકના એકલવાયા અમે થોડું પહોંચ્યા ત્યારે તાગઓ આકાશમાં અમળી રહ્યા હતા.

મારી માતાને અને મને સદ્દાનુભૂતિના હનરો હનગ સંદેશાઓ મળ્યા. લોડ અને લેડી અર્વિને પણ મારી માતાને ઉદ્દેશીને એક સદ્ભાવ ભરેલો સંદેશો મોઝ્યો. મદ્દાનુભૂતિ અને શુભેચ્છાના આ વિશાળ પ્રવાહમાં અમાગ દુખની વેદના કેઈકે અશે શાંત થઈ, પરંતુ મૌથી વિશે તો ગાંધીજીની અદ્દશુત શાંતિ આપનારી અને દુખના ધા રૂઝવનારી મદ્દાયથી જ મારી મા અને અમે બધાં અમારા જીવનની પરમ વેદનાને મદન કરી શક્યાં.

પિતાશ્રી કાયમને માટે ચાલી ગયા છે એ વાત મારું મન ઝમે કરીને માનતું નહોતું. ત્રણ મામ પછી મારી પત્ની અને પુત્રીની માથે હું લામા હતો, અને ત્યાં ન્યુરેલિયામાં અમે

થોડાક શાન્ત અને આરામના દિવસો ગાળતાં હતાં ત્યારની આ વાત છે. મને એ જગ્યા બહુ ગમી ગઈ, અને મને ક્ષણભર એમ થઈ આવ્યું કે પિતાશ્રીને એ બહુ કાવજી તો પડી ચાતો ત્યારે તેમને જોલાવી કેમ ન લઈએ? તેઓ છેક યાકી ગયા હશે અને અહીંના આગમથી તેમને બહુ લાલ થશે. આ વેળા હું એવું તો જાન બૂલ્યો હતો કે અલ્લાહાબાદ તાર કરવાની તૈયારીમાં હતો!

લકાપી અમે અલ્લાહાબાદ પાછા ફર્યા ત્યારે ટપાલ માગ્યો મને એક વિલક્ષણ પત્ર મળ્યો. તેના પાકીટ ઉપર પિતાશ્રીના હસ્તાક્ષરમાં મારું મરનામું કરેલું હતું, તેમજ ટપાલની જુદી જુદી અનેક ઓફિસની જાપ પડેલી હતી. ભારે તાજબીથી મેં તે પાકીટ ખોલ્યું તો ખરે જ પિતાશ્રીએ મારા પર લખેલો પત્ર તેમાંથી નીકળ્યો, પરંતુ તેના પર તારીખ માત્ર ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ હતી. ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં તે મને પહોંચાડવામાં આવ્યો એટલે ને પત્રે માહાપાય વર્ષની મુસાફરી કરી હોવી જોઈએ. હું અને કમલા ૧૯૨૬માં યુરોપ જવાને નીકળવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યારે અમદાવાદથી પિતાશ્રીએ તે પત્ર લખ્યો હતો. ઈટલિયન લોઈડ કંપનીની જે આગખોટ પર અમે મુસાફરી કરવાનાં હતાં તેના પર પહોંચે એ રીતે મુળઈને મારે મરનામે તેને રવાના કરવામાં આવ્યો હતો એમ લાગે છે કે ત્યાં અમને તે જગાં મારું મળતો ગ્રહી ગયેલો, અને ત્યાર પછી કોઈક ઉત્સાહી માણસને તેને માગ તરફ મોકલી આપવાનું સૂચી આવ્યું ત્યાં સુધી તેણે અનેક બિન બિન સ્થળોની મુલાકાત કરી હોવી જોઈએ અને કદાચ ધણીક ટપાલનાં ખાતાઓમાં તે પડ્યો રહ્યો હશે. સૌથી મોટું કૌતુક તો એ હતું કે એ પત્ર વિદાયનો હતો.

દિલ્લીનો કરાર ^{૨૫}

પિતાશ્રીના અવસાનને દિવસે અને લંગલગ તે જ ધડીએ ગોળમેજી પરિપક્વા પ્રતિનિધિઓનું એક મોટું મંડળ મુખર્ષિને કિનારે ઊતર્યું. શ્રી. શ્રીનિવાસ ચાસ્ત્રી અને સર તેજબહાદુર સમ્રુ, તેમજ જેમનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી એવા ખીજા પણ કેટલાક ધણુંકરીને તેમની સાથે, સીધા અલ્લાહાબાદ આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજી અને મદાસલાની કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યો તો ત્યાં હતા જ. અમારા ઘરમાં એ બધાની કેટલીક ખાનગી વાતચીતો થઈ અને તેમાં ગોળમેજી પરિપક્વે શું કયું હતું તેના હેવાલ આપવામાં આવ્યો. પણ આ બધું યર થાય તે પહેલાં જ એક નાની સરખી ઘટના બની. શ્રી. ચાસ્ત્રીએ, સાવ સ્વેચ્છાએ પોતે એડિનબરોમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે વિષે એક દર્શાવ્યો. અને તેમ કરતાં જણાવ્યું કે, “મારા પર આસપાસના વાતાવરણની અસર બહુ થઈ ગય છે, અને તેવે વખતે મારી ‘ઊભરાતી વાચાળતા’ મને ગમે ત્યાં ખેંચી ગય છે.”

ગોળમેજી પરિપક્વા પ્રતિનિધિઓએ પરિપક્વ વિષે અમે અગાઉથી જે જણાવ્યું હતું તેના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનું કશું જણાવ્યું નહિ. બહાર જે બન્યું હતું તેની પાછળ થયેલા અનેક પ્રકારના કાવાદાવા વિષે, અને ખાનગીમાં લોડે ફલાણાએ શું કહ્યું હતું અથવા સર ફલાણાએ શું કયું હતું તેની બેશક તેમણે ધણી વાતો કરી. મને હંમેશા લાગ્યું છે કે દિલ્હીમાંના આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો સિદ્ધાન્તોની અથવા દિલ્હી પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતાના કરતાં મોટા અધિકારીઓ સાથેની તેમજ તેમને વિશેની ખાનગી વાતો અને ગંપસપને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ સાથેની અમારી આ ખાનગી વાતચીતમાંથી કશું નિષ્પન્ન ન થયું,

અને ગોળમેજી પરિપક્વતા નિર્ણયો તદ્દન માલ વગરના હતા એ અમારો અગાઉ બંધાયેલો અભિપ્રાય માત્ર કાયમનો રહ્યો. તે પછી કોઈકે (મણે તે હું જૂલી ગયો) મૂચના કરી કે ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોયને કાગળ લખીને એક મુલાકાતની માગણી કરવી જોઈએ, અને તેમની સાથે ખુદ દિલથી વાતચીત કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ એ વાત માન્ય રાખી, જોકે એમાંથી ખાસ કંઈ પરિણામ આવે એવી તેમણે અપેક્ષા રાખી હોય એમ મને લાગતું ન હતું. પરંતુ પોતાની કાર્યપદ્ધતિના એક સિદ્ધાંત મુજબ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મળીને તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી ગમે તેટલી હદે જવાને તત્પર હોય છે. પોતે ધારણ કરેલા વલણની સમ્બાધ વિષે તેમને ખાતરી હોવાથી આમા પક્ષને પણ તેની ખાતરી કરાવી આપવાની તેમને આશા હોય છે; પરંતુ તેમનો આશય ધલુકરીને માત્ર આમા પક્ષની જુદીને મંતોપવાનો જ નથી હોતો. તેમનું લક્ષ હંમેશા સામા પક્ષના માનસનો પક્ષદો કરાવવા પર, એ પક્ષ વચ્ચેના ગગદોષ તેમજ અવિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા અંતરાયો દૂર કરવા પર, અને આમાની સહૃદયતા તેમજ શુભ સંસ્કારને જાગ્રત કરવા પર રહે છે. તેમને એ વિશ્વાસ હોય છે કે આટલું પરિવર્તન સિદ્ધ થઈ શકે તો સામા પક્ષની ખાતરી કરાવી આપવાનું બહુ સહેલું બની જાય છે, અથવા તેમ ન બની શકે તોપણ તેનો વિરોધ નરમ પડી જઈને પરસ્પરના વિરોધમાંથી હંખ નીકળી જાય છે. તેમની સામે શત્રુવટ રાખનાર વ્યક્તિઓ સાથેના અંગત વહેવારમાં તેમણે અનેક દાખલાઓમાં આ પ્રકારે વિજય મેળવ્યો હતો; માત્ર વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી જ પોતાના પ્રતિપક્ષને તેઓ અદ્ભુત રીતે પોતાના પક્ષમાં જોડી લેતા. તેમના ટીકાકારો અને તેમનો ઉપદાસ કરનારાઓ પૈકી અનેક તેમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી અભિજીત થઈ જઈને તેમનો આદર કરતા થઈ ગયા હતા, અને તે પછી ટીકા ચાલુ રહેતી પણ તેમાં કદી ઉપદાસનો અંશ રહેતો નહિ.

પોતાના આ સામર્થ્યના જાનથી ગાંધીજી પોતાનો વિરોધ કરનારાઓની સાથે મુલાકાતના પ્રસંગોને વધાવી લે છે. પરંતુ વ્યક્તિઓ સાથે કોઈક અંગત અથવા ગૌણ મુદ્દાઓ વિષે વહેવાર

કરવો એ એક વાત છે; વિજયોન્મત સામ્રાજ્યવાદની પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સરકાર જેવી અમૂર્ત વસ્તુ સાથે બેટો કરવો એ તદ્દન જુદી વાત હતી. આ ધાતનો બરાબર ખ્યાલ હોવાથી ગાંધીજી લોર્ડ અર્વિન સાથે મુલાકાત કરવાને ગયા, પણ ઝાઝી અપેક્ષા રાખીને ગયા નહોતા. સવિનય બંગની લડત આ સમયે પણ ચાલુ હતી, પરંતુ સરકાર સાથે સંધિની મસલત ચાલી રહી છે એવી ધણી વાતો ચાલતી હોવાથી તે મોળી પડી ગઈ હતી.

જરા પણ ઢીલ વિના મુલાકાતની 'હા' આવી ગઈ, એટલે ગાંધીજી દિલ્લી જાપડી ગયા અને અમને કહેતા ગયા કે કામચલાઉ સમાધાનની બાબતમાં વાર્ષિકરોય સાથે કોઈ પણ પ્રકારની મદત્તવની વાતચીત થશે તો હું મહામબાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને ત્યાં ખોલાવી લઈશ. થોડા દિવસ પછી અમને બધાને દિલ્લી જવાનું તેડું આવ્યું. ત્યાં અમે ત્રણ અડવાડિયાં સુધી રહ્યાં, અને રાજેરાજ બેગા મળીને અતિશય પરિશ્રમ પહેંચે એવી ચર્ચાઓ કરી. ગાંધીજીની લોર્ડ અર્વિન સાથે વારંવાર મુલાકાત થતી, પણ ધણું કરીને હિંદી સરકાર લંકન હિંદખાતાની રાજ્યસચિવ સાથે સંદેશાઓ ચલાવતી તેને લીધે વચ્ચે વચ્ચે ત્રણ ચાર દહાડાને ગાળો પડી જતો. કેટલીક વખતે દેખીતી રીતે નજીવી લાગતી બાબતો અથવા તો અમુક શબ્દોને લીધે પણ આ મસલત ચાલતી અટકી પડતી. આવો એક શબ્દ સવિનય બંગની 'સુરેન્દ્રન' (મોદુશી) નો હતો. ગાંધીજીએ ચર્ચાઓ દરમ્યાન પહેલેથી જ સ્પષ્ટ કયું હતું કે સવિનય બંગ કદી પણ છેવટને માટે આટોપી લઈ નહિ શકાય, અથવા છોડી દઈ નહિ શકાય, કેમકે પ્રજાના હાથમાં મત્તાગ્રહ એ એકમાત્ર લડતનું શસ્ત્ર છે; હા, તેને મોદુશ રાખી શકાય. લોર્ડ અર્વિનને એ શબ્દ સામે વાંધો હતો, તેમને એમાં સમાપ્તિનો ભાવ જોઈતો હતો, અને ગાંધીજી તેમાં સંમત થતા નહોતા. આખરે 'ડિસકન્ટિન્યુડ' - ('ચાલુ રાખવામાં નહિ આવે') શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. પરદેશી કાપડની અને દારૂની દુકાનોની ચોરી વિશે પણ લાંબી ચર્ચાઓ ચાલી હતી. મરકાર સાથેની કામચલાઉ સુલેહની યોજનાની વિચારણામાં જ અમારો ઘણો વખત ખર્ચાઈ જતો, અને લડતના આખા પ્રશ્નના

મૂળમાં ગ્રેફી બાબતો પગ નહોતુ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું. કામચલાઉ મમાધાન ધર્મ નય અને રોજરોજ ચાલી રહેતું યુદ્ધ અટકે પછી વિરોધ અનુદાન પરિસ્થિતિમાં પાછળથી આ મૂળગત બાબતોનો વિચાર થઈ શકશે એવો ધાર્યું કરીને મૌનો ખ્યાલ હતો. આ ચર્ચાઓને પરિણામે યુદ્ધવિગમ નહોતું થયું અને તે પછી મતભેદના મૂળ માયા મુદ્દાઓની વિશેષ ચર્ચા કરીશું એવું કંઈક આ ચર્ચાઓ વિશે અમારું વલણ હતું.

દિલ્લીમાં તે મમયે મર્વ પ્રધાનના લોકો આકર્ષાઈને આવ્યા હતા, અનેક પગેથી, વિગેરે કરીને અમેરિકન, પત્રકારો પણ ત્યાં રોકે વળ્યા હતા અને અમે બધી વાતો વિશે ચૂપકી જાળવતા તેથી તે બધા કંઈક અકાગતા તેઓ અમને કહેતા કે ગાંધી-અર્ધિન ચર્ચાઓ વિશે ન્યુ દિલ્લીની મરકારી કચેરીમાંથી તમાગ લોકો પાસેથી મળે છે તેના કગતા અમને વધારે સમાચારો મળે છે અને આ વાત સાચી હતી. વળી ગાંધીજીનું દર્શન કગવાને ધણું ઉચ્ચ પકિતાના મહાનુભાવો પણ ત્યાં બેઠા મળ્યા હતા કેમકે મહાત્માનો શિતારો તે બેઠા ચમકી ગયો હતો ના? આજ મુધી ગાંધીજીથી તેમજ મહામલાથી દોઢ ગાઉ દૂર બાગતા ફગતા, અને ધણીવાગ તે બન્નેને જેમણે અનેક પ્રમગે નિદી કાઢ્યા હતા, એવા આ મહાનુભાવોને પોતાના પૂર્વવર્તનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઉતાવળમાં પડેલા નેઈને ખરેખર ગૂઝળ આવતી હતી. મહાસભા હવે નીવડેલી જણાતી હતી, અને કેને ખબર કે ભવિષ્યમાં શું થવાનું હતું? ગમે તેમ હો, હવે મહામલા અને તેના આગેવાનો માથે શીકો સબધ રાખવામાં જ માલ હતો! એક વરસ પછી એ મહાનુભાવોની મનોવૃત્તિએ નવો પગરો ખાધો, તેઓ સૌ મહામલા અને તેના બધા કાગસ્તાનો વિગેની પોતાની જાડી સૂગ જાહેર કરતા થઈ ગયા, તેમજ તેમને એ બધાની સાથે કશા સેવાદેવ નથી એમ પોકારીને કહેતા થઈ ગયા.

આ બધી નવીન ઘટનાઓથી કામવાદીઓને પણ પાણી ચડ્યું, અને ભવિષ્યની વ્યવસ્થામાં પોતાનું સ્થાન બદલ આગળ પડતું નહિ રહે એ વાતની, કંઈક ભય સાથે તેમને ગધ આવી. એટલે તેમના પૈકી પણ અનેક જણ મહાત્માજી પાસે જઈ પહોંચ્યા,

અને તેમને વિશ્વાસ આપવા લાગ્યા કે ‘કોમીપ્રત્ર વિષે સમાધાન કરવાને અમે બહુ તત્પર છીએ; તેમજ આપ જાતે જો એ બાબતમાં પહેલ કરો તો સમાધાન વિષે કશી મુશ્કેલી આવવાની નથી.’

ગાંધીજી અને અમારામાંના ઘણાખરા દા. અનસારીને ત્યાં રહેતા હતા; હવે હિંદી પંક્તિના મહાનુભાવો અને સામાન્ય પંક્તિના સજ્જનોનો એકસરખો પ્રવાહ આ ઘર તરફ ચાલતો જ રહેતો. અને અમારા પુરસદના વખતમાં તેમનું નિરીક્ષણ કરીને અમે જ્ઞાન તેમજ ગમ્મત મેળવતા. હેડ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અમારો મુખ્ય વહેવાર ગામડાં અને શહેરોમાંના ગરીબ તેમજ જેલમાં જઈ બેઠેલા તદ્દન નિરાધાર લોકો સાથે રહ્યો હતો. ગાંધીજીને મળવા આવનારા ખાદેપીધે સુખી અને અત્યંત તાજ સાગતા લોકોએ અમને મનુષ્યપ્રકૃતિની બીજી બાજુનું — સમે પારખીને તેને તદ્દન અનુકૂળ થઈ જવાની વૃત્તિનું — દર્શન કરાવ્યું. એ જાતને ન્યાં ન્યાં સંજ્ઞતા અને સામર્થ્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાં ત્યાં અભિમુખ થઈને પોતાના રિમતદાસ્યના પ્રકાશથી તે તેનો સત્કાર કરે છે. એમાંના ઘણા હિંદમાંના બ્રિટિશ સરકારના હઠ આધારસ્તંભો હતા. હિંદમાં જે કોઈ બીજી સરકાર આપાદ થાય તેના પછુ તેઓ એટલા જ હઠ આધારસ્તંભો ચનારા છે એ જ્ઞાન થવાથી અમને નિરાંત વળતી હતી.

તે સમયે ન્યુ દિલ્હીમાં ગાંધીજી રોજ મળસકે કરવા જતા. ત્યારે તેમની સાથે હું વારંવાર જતો. સામાન્ય રીતે તેમની સાથે વાતો કરવાને આ દરમિયાન જ પ્રસંગ મળી શકતો, કેમકે બાકી રહેલા દિવસના તો મજા ઝીણા ઝીણા ટુકડા પાડીને તેમાંની એકેએક મિનિટ કોઈકને અથવા કંઈકને માટે મુકરર થઈ જતી. કોઈકોઈવાર તો સવારના ફરવા જવા વખતનો સમય પછુ ઘણુંખડું કોઈ પરદેશી મુલાકાત કરનારને અથવા અંગત મુલાકાતો કરવાને આવેલા કોઈ મિત્રને આપી દેવા પડતો. જૂતકાળ તેમજ વર્તમાન સમયની અને વિશેષ કરીને ભવિષ્યની એક ધણી બાબતોની અમે વાતો કરતા. મહાસલાના ભવિષ્ય વિષેની તેમની એક કલ્પનાથી મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું તે મને જરાજરા યાદ

છે. સ્વરાજ આવ્યું કે પુરત જ આજની મહાસભા તો આપોઆપ મટી જશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. તેમનો વિચાર એવો હતો કે મહાસભાની હસ્તી કાયમ રહેવી જોઈએ, પણ તે એક શરતે: તેણે પોતાની જાત ઉપર મર્યાદા મૂકનારો એક એવો હરાવ કરવો કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેના કોઈ મળ્યે પગારથી નોંધરી સ્વીકારવી નહિ, અને તે પૈકી કોઈને રાજ્યતંત્રમાં એ પ્રકારનું સત્તાનું સ્થાન લેવું હોય તો તેણે મહાસભાનો ત્યાગ કરવો. આ કલ્પનાની વિગતો તેમણે કેવી રીતે વિચારી હતી તેનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી, પરંતુ એ કલ્પનાની પાછળ રહેતો મમત્ર વિચાર એ હતો કે મહાસભાને કશો સ્વાર્થ નહિ રહે એટલે પોતાની તટસ્થતાને કારણે સરકારના કાર્યવાહક મંડળ ઉપર તેમજ તેનાં ખીન્ન ખાતાઓ ઉપર તે પ્રબળ નૈતિક અસર પહોંચાડી શકશે, અને એ રીતે તે સરકારને સાચા માર્ગ પર રાખી શકશે.

હવે આ એક અસામાન્ય કલ્પના છે અને મને તો એ સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, તેમજ મારી સમજ પ્રમાણે તેને વહેવારમાં અમલમાં મૂકવાને અંગે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થાય છે. મને એમ લાગે છે કે આવા પ્રકારના કોઈ મંડળની હસ્તી કલ્પી શકીએ તોપણ તેનો કળજો પ્રગ્નનો કોઈ એક વિશિષ્ટ સમૂહ સીધા વિના ન રહે, અને પોતાના જ સ્વાર્થને માટે તેનો દુરુપયોગ કરતાં ન ચૂકે. પરંતુ એ કલ્પનાનો અમલ કેમ અને કેવો થશે તે વાત બાબુએ રાખીએ તો, એ કલ્પનાથી ગાંધીજીની વિચારણાની બુમિકાનું કંઈક અંશે આકલ્પન કરવાનું સાધન મળી રહે છે. આજકાલના રાજકીય પક્ષની કલ્પના લઈએ. આધુનિક રાજકીય પક્ષનો એક પ્રકાર તો એવો છે જેમાં અમુક ઠરાવેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સમાજની રાજકીય અને આર્થિક પુનર્વ્યવસ્થા કરવાના હેતુથી રાજ્યસત્તા કળજે કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે; અથવા તો વર્તમાન સમયમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો ખીન્ને પ્રકાર એવો હોય છે કે જેમાં, મિ. આર. એચ. ટોનીના શબ્દોમાં, વધારેમાં વધારે ગંધેડાઓને વધારેમાં વધારે ગાજર પૂરાં પાડવાનો હેતુ હોય છે. આ બન્ને કલ્પનાથી ગાંધીજીની કલ્પના આવ બીજરી છે.

ગાંધીજીની લોકશાસનની કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે આધ્યાત્મિક છે.

સામાન્ય રીતે મતસંખ્યા, અથવા વધુમતી, અથવા પ્રતિનિધિત્વનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તેની સાથે એનો કશો મંબંધ નથી. આ આધ્યાત્મિક લોકશાસનની રચના તો સેવા અને ત્યાગના પાયા પર થઈ છે, અને તેની સત્તાનું સાધન નૈતિકબળ છે. થોડા જ સમય ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિવેદનમાં^૧ તેમણે લોકશાસનવાદની વ્યાખ્યા કરી છે. પોતે 'સ્વભાવથી જ લોકશાસનવાદી' છે એવો તેમનો દાવો છે. "માનવજાતિના અર્કિંચનમાં અર્કિંચન લોકો સાથે એક થઈ જવું, તેમની સ્થિતિથી જરાયે સારી સ્થિતિમાં રહેવાની આકાંક્ષા ન રાખવી, અને પોતાની હોય તેટલી સમગ્ર શક્તિથી એ આકાંક્ષાને અનુરૂપ રહેણીએ પહોંચવાનો શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસ કરવો! — આટલાથી એ દાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તો મારે વિષે હું એ દાવો કરું છું." લોકશાસનની ચર્ચા કરતાં તેઓ વિશેષ કહે છે :

"આપણે એટલી વસ્તુ કળૂણ કરી લેવી જોઈએ કે મહાસભા લોકતંત્રનાં લક્ષણોવાળી સંસ્થા છે તેમજ તેનો લોકો પર પ્રભાવ પડે છે એવી તેની જે કીર્તિ બંધાઈ છે તે તેના વાર્ષિક સમારંભમાં આકર્ષાઈ આવતા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સંખ્યાને લીધે નથી, પરંતુ તેણે જાળવેલી સેવામાં જે ઉત્તરોત્તર સતત વધારો થતો રહ્યો છે તેને લીધે છે. પાશ્ચાત્ય લોકશાસન પદ્ધતિ અત્યાર સુધીમાં નિષ્ફળ ન નીવડી હોય તો પણ હવે તે કસોટીએ તો ચડી જ છે. લોકશાસનના પ્રયોગની પ્રત્યક્ષ સફળતા પુરવાર કરીને તેનું સાચું શાસ્ત્ર ધડવાનું કાર્ય દિંદના જ જાગ્યમાં હોય એવી આપણે આશા રાખીએ."

"આજે તો લોકશાસનમાંથી નર્ચાં લાંચરિશ્વત અને દાલિકતા જ નીપળ્યાં હોય એમ લાગે છે, તેમ ન થવું જોઈએ. અથવા લોકોના વધારેમાં વધારે મતથી પણ લોકશાસનની કિંમત અંકાતી નથી. પોતે જેમના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતા હોય તેવા લોકોની ભાવના, આશા અને અભિલાષાઓ વ્યક્ત કરનારા ખોળા

જેટલા લોકો દ્વારા ચાલતું તંત્ર લોકશાસન સાથે અસંગત નથી. મારો એ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે સાચા લોકશાસનનો વિકાસ દિગ્માને બળે થઈ શકવાનો નથી; લોકશાસન બહારથી દોષી બેગાડેયું કદી દોષી ન શકે; તેનો હિલ્લ તો અંતરમાંથી થવો જોઈએ.

ગાંધીજી માને જ કહે છે તેમ આ કાર્ષ પાશ્ચાત્ય લોકશાસન નથી; પરંતુ એ પણ એક આશ્રયની વાત જ છે કે સામ્યવાદીઓની લોકશાસનની કલ્પના સાથે ગાંધીજીની કલ્પનામાં કેટલુંક સામ્ય રહેલું છે, કેમકે સામ્યવાદીઓની કલ્પનામાં પણ કાર્ષક આધ્યાત્મિકતાની છટા રહેલી છે. ગુપ્તવાર્ગિકા સામ્યવાદીઓ પાનુ આમજનતાની ખરી દાજતો અને ઇચ્છાઓના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છે, એ કે જનતાને એ વાતનું જરાય ભાન નથી હોતું. તેમને માટે આમજનતા એક આધ્યાત્મિક કલ્પના બની રહે છે, અને તેમનો દાવો તે કાલ્પનિક વસ્તુના પ્રતિનિધિત્વનો છે. પરંતુ ગાંધીજીની અને સામ્યવાદીઓની કલ્પના વચ્ચે સામ્ય બહુ અલ્પ છે, અને થોડે મુઠ્ઠી જઈને જ તે અટકે છે; બન્નેની દૃષ્ટિ અને પ્રવેશની દિશામાં, ખાસ કરીને સાધન અને દિગ્માના વિષયમાં બન્ને વચ્ચે જણાતા ભેદો બહુ મોટા છે.

ગાંધીજી લોકશાસનવાદી હોય કે ન હોય, દિગ્માની ખેડૂત જનતાના તો તે સાચા પ્રતિનિધિ છે; એ કરોડોની જનતાની જાગૃત અને સુખ ઇચ્છાના તેઓ અર્ક છે. ગાંધીજી માન તેમની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓના પ્રતિનિધિ જ નથી, એથી પણ તેઓ વિશેષ છે, એ કરોડોની વિરાટ જનસંખ્યા તેમનામાં મૂર્તિમંત થઈને આદર્શ ભાવને પામી છે. એશક ગાંધીજી સામાન્ય ખેડૂત તો નથી જ. તેઓ તો અત્યંત દૃશ્ય શુદ્ધિ, સુસંસ્કૃત હૃદય અને સુરચ્છિ, તેમજ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા છે; સંપૂર્ણ રીતે માનવી છતાં, રાગદ્વેષાદિ આવેગો તેમજ લાગણીઓને દાબીને તેને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિને માર્ગ વાળનાર યોગી છે; લોકચુંગકની જેમ પોતાના તરફ લોકોને આકર્ષી લેનાર, તેમજ ઉચ્ચ નિષ્ઠા અને ભક્તિ અગ્રત કરનાર એ એક પ્રચંડ વિભૂતિ છે; — આ બધાં લક્ષણો ખેડૂતનાં લક્ષણોથી

અત્યંત લિન્ન છે, ખેડૂતના ગળદિપરવટ છે; પરંતુ તેમ છતાં તે એક પરમ ખેડૂત છે, જગતને તેમજ છતિહાસને તેઓ ખેડૂતની દૃષ્ટિથી જ જુએ છે, અને ખેડૂતને જેમ જીવનની કેટલીક બાબતો સૂઝતી નથી, તેમ તેમને પણ સૂઝતી નથી. પરંતુ હિંદ કિસાનોનું હિંદ છે, એટલે ગાંધીજી હિંદને બરાબર જાણે છે, તેમજ તેના ઝીણામાં ઝીણા કંપને ઝીણે છે, બરાબર ચોકમાઈથી અને લગભગ અંનપ્રેરણાથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિનું માપ તે મેળવી લે છે, અને ખરે-ખોટાં ખરું પગલું લેવાની તેમની હથોટી અજબ છે.

એકલી બ્રિટિશ સરકારને માટે જ નહિ પરંતુ પોતાના જ લોકો અને પોતાના અતિ નિકટના માથાઓ માટે પણ તેઓ કેવડી મોટી સમસ્યા છે. કદાચ જગતના બીજા કોઈ પણ દેશમાં તેઓ સમાયા ન હોત, પરંતુ હિંદ હજી પણ પાપ, મુક્તિ અને અહિંસાની વાતો કરતા અવતારી ધાર્મિક પ્રકારના પુરુષને મમજી શકતું હોય અથવા કંઈ નહિ તો તેની કદર કરી શકતું હોય એમ લાગે છે. ઉગ્ર તપ અને ત્યાગ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યના સંચયથી ઇદ્ર જેવા દેવોનાં સિંહાસન ડોલાવનારા તેમજ પ્રચલિત સૃષ્ટિને ઊધી વાળી તેને સ્થાને નવીન મૃષ્ટિ રચનારા મહાન તપસ્વીઓની કથાઓ હિંદનાં પુરાણોમાં ભરપૂર છે. ગાંધીજીની આશ્ચર્યકારક શક્તિ અને કોઈ આધ્યાત્મિક બંડારમાંથી પ્રગટ થતું તેમનું અંતરનું મામત્થાં જોઈને મને એ પૌરાણિક તપસ્વીઓનું ધણીવાર સ્મરણ થાય છે. ખરે જ જગતની મામાન્ય માટીમાંથી ગાંધીજી ઘડાયા નથી; કોઈ લિન્ન અને વિરલ પદાર્થમાં તેમનું ઘડતર થયું છે; અને અનેક પ્રસંગોએ તેમની આંખોમાંથી કોઈ અચાત મૂર્તિનું આપણને દર્શન થાય છે.

હિંદ, શહેરોમાં વસેલું હિંદ, તેમજ ઉદ્યોગપ્રધાન નૂતન હિંદ પણ હજી ક્રિસ્ટલ હિંદ જ છે. એટલે પોતાના જીવન અને છતાં તદ્દન લિન્ન એવા આ સ્વપુત્રને તેણે પૂજ્ય અને પ્રિય નેતાને સ્થાને સ્થાપ્યો એ તદ્દન રાજાવાદિક છે. ગાંધીજીએ હિંદની પુરાણી અને અરધી વીસરાઈ ગયેલી ઐતિહાસિક જાગૃત કરી, અને તેના આત્માનું તેને દર્શન કરાવ્યું. વર્તમાનની અધિકારમય દુર્દશાથી કચડાતા હિંદે અમદાય બડબડાટ અને

ભૂતકાળના તેમજ ભવિષ્યકાળના અસ્પષ્ટ સ્વપ્ના જોવામાં શાન્તિ શોધી જોઈ, પરંતુ ગાંધીજી આવ્યા તેમણે જ તેના હૃદયમાં ખરેખર આશા જાગ્રત કરી અને તેના ચગદાયલા ચુગલવા દેહમાં નવું બાળ પૂરું તેમના આગમન પછી જ ભવિષ્યનું દર્શન મોહક બન્યું દ્વિમુખી જોનમગ્ની જેમ હિંદે પાછળ ભૂતકાળમાં અને આગળ ભવિષ્યમાં નજર નાખી તે બંનેનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયાત્ન કર્યો

અમારામાંના ઘણા લોકો ખેડૂતની આ વિચારદૃષ્ટિથી અલગ પડી ગયા હતા, અને વિચાર, રીતગિવાજ અને ધર્મની પુરાણી પદ્ધતિ અમારૂં માટે સાવ અપરિચિત થઈ ગઈ હતી અમે પોતાને 'આધુનિક' કહેતા, તેમજ 'પ્રગતિ'ની પરિભાષામાં વિચાર કરતા, અને હિંદને યત્રોથી ચાલતા કારખાનાથી ભરી દેવાની, જીવનનું મામાન્ય ધોરણ જીવ્યું કરવાની ઉન્નતિના માધન સધળા મમાજને હસ્તક હોવાની વાતો કરતા ખેડૂતની જીવનદૃષ્ટિને અમે પ્રગતિવિરોધી મમજતા, અને અમારામાંના કેટલાક, રોજરોજ વધતા જતા નાકો મામ્યવાદ તેમજ સમાજવાદ પ્રત્યે આખ્યાયા હતા તો પછી રાજકાંગણમાં અમે ગાંધીજી સાથે શી રીતે જોડાયા? અને અમારામાંના ઘણા તેમના એકનિક અનુયાયીઓ શી રીતે બન્યા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું કામ ટૂંકું છે, અને ગાંધીજીનો જેમને પરિચય નથી તેમનું કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્તરથી સમાધાન કરી શકાય એમ નથી વ્યક્તિત્વ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેની વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે માણસના હૃદયને વશ કરનાર એ એક અજબ શક્તિ છે, અને ગાંધીજીમાં એ શક્તિ ભરપૂર છે તેમના સંપર્કમાં આવનાર દરેકને તેમનું બિન્ન બિન્ન દર્શન થાય છે ગાંધીજી લોકોને આકર્ષે છે ખરા, પરંતુ એટલું ખરું કે આખરે લોકોની જીવિમાં અમુક વાત ઠસે છે ત્યારે જ તેઓ બધા તેમની પાસે આવે છે, અને આવ્યા પછી ટકી રહે છે આવી રીતે તેમના

* જો મોઢાવાળી એક સોમન પૌરાણિક દેવતા, જે આગળ અને પાછળ બંને દિશામાં જોઈ શકે છે શાંતિના સમયમાં એનું મંદિર બંધ રાખવામાં આવતું — વા. ૬

તરફ આકર્ષાનારાઓ બધા જ તેમની જીવનની ફિલસૂફી અથવા તેમના ધણા આદર્શો સ્વીકારતા હતા એમ નહિ. ધણી વાર તો તેઓ તેમને સમજતા પણ નહિ. પરંતુ ગાંધીજી જે કાર્ય કરવાનું સૂચવતા તે કંઈક પ્રત્યક્ષ હતું, અને શુદ્ધિ જેને સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે એવું હતું. આપણા ટીલાપોચા રાજકારણે પોષેલી નિષ્ક્રિયતાની દીર્ઘ પરંપરા પછી કોઈ પણ પ્રકારના કાર્યનો હોંશયી સ્વીકાર થાય એમ હતું; પછી આ કાર્ય બહાદુરીનું અને અસરકારક હોય, અને તેની ઉપર નીતિનો આપ હોય, એટલે તો તેનું પૂજનું જ શું? તે તો શુદ્ધિ અને હૃદય બંને બેધડક કબૂલ કરી લે છે. કમચઃ તેમણે તેમના કાર્યના માયાપણાની અમને ખાતરી કરાવી, અને અમે તેમની સાથે ચાલ્યા — જોકે અમે તેમની જીવનદષ્ટિ સ્વીકારી નહોતી. કોઈ પણ કાર્યપદ્ધતિની પાછળ રહેલી વિચારસરણીથી તેને અલગ પાડીને કાર્ય કરવાની રીત એકંદરે વાજબી નથી, તેને પરિણામે પાછળથી હૃદયમાં મંથન અને મુરકેલી હિપ્ત થવાનાં જ. અમે કંઈક એવા પ્રકારની ઝાંખી ઝાંખી આચારાખી હતી કે ગાંધીજી મૂળ સ્વભાવે કાર્યશીલ છે, અને પરિસ્થિતિમાં થતાં પરિવર્તનોને ઝટ ઝીલી શકે એવા છે, એટલે અમે જેને યોગ્ય સમજતા હતા તે માર્ગે જ આખરે તેઓ પણ આગળ વધશે. કંઈ નહિ તો અત્યાર સુધી તેમણે જે માર્ગ લીધો હતો તે તો સાચો છે જ, તો પછી ભવિષ્યમાં છૂટા પડીને લિજ્જ લિજ્જ માર્ગો લેવા પડશે એવું આગળથી માની લેવાની મૂર્ખાઈ શું કામ કરવી?

• આ બધામાંથી એટલું તો ફલિત થાય છે જ કે અમારી વિચારણા સ્પષ્ટ અથવા ચોક્કસ તો નહોતી જ. અમને હમેશા એમ લાગતું કે અમારી વિચારસરણી તર્કશુદ્ધ ભલે હોય, પરંતુ ગાંધીજી દ્વિધા, અચારા કરતાં વધારે ચારી રીતે આગળ છે; વળી અમને એમ પણ લાગતું કે જે પુરુષ આટલી અગાધ ભક્તિ અને નિષ્ઠા બતાવત કરી શકે છે, તેનામાં આમજનતાની આવશ્યકતાઓ અને અભિલાષાઓને અનુરૂપ કંઈક હોવું જ જોઈએ. અમને એવો ભરોસો હતો કે જો ગાંધીજીને અમે સમજાવી શકીએ તો આમ-વર્ગને પણ અમારા વિચારના કરી શકશું. અને ગાંધીજીની શુદ્ધિને

અમારા માર્ગના સાચાપણા વિષે ખાતરી કરાવવાનું શક્ય લાગતું હતું, કારણ કે તેમની દષ્ટિ ખેડૂતની હોય છતાં તેમનું કાડ બંડખોરનું છે, પરિણામ ગમે તે આવે તેની દરકાર વિના સમાજમાં જનરદરત ઊથલપાથલ કરવા ઇચ્છનાર ક્રાંતિકારનું છે, એવી અમારી ખાતરી હતી.

કાડકાંના દરમ અને હતાશ આપણા લોકોને તેમણે કેવી અજબ તાલીમ આપી અને કાડકાં વાળતા કરી દીધા! અને તે પણ કેવી રીતે? કોઈ જાતની જાજગજરીથી નહિ, કોઈ જાતની લાલચ આપીને નહિ, પરંતુ આખના એક મીઠા ઇશારાથી, એક મધુરા શબ્દથી અને મૌથી વિશેષ તો પોતાના અનુપમ ઉદાહરણથી! છેક ૧૯૧૯માં ન્યારે હિંદમાં મત્યાગ્રહનું નામ મંજૂાવા લાગ્યું ત્યારે મુજબના ઉમર સોજાનીએ તેમને પ્યાગથી 'ગુલામોના મુકાદમ' નું નામ આપ્યું હતું ત્યાર પછીના બાર વર્ષો દરમ્યાન તો ધણું બની ગયું ઉમર તો એ પગિવર્તન જોવાને ન જીઆ, પરંતુ અમે જે તેની પાછળ રહેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા તેમના હૈયામાં ૧૯૩૧ના તે પ્રારંભના દિવસો પરથી મિલાવસોકન કરતા આનંદ અને અભિમાન મમાર્તી નહોતાં. ૧૯૩૦નું વર્ષ તો સાચે જ આપણે માટે ચમત્કારોનું વર્ષ નીધક્યું, અને ગંધીજીએ જાણે પોતાના ચમત્કારિક સ્પર્શથી આપણા દેશની સૂરત જ બદલી નાખી. બ્રિટિશ મરકાર ઉપર આપણે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી લીધો છે, એવું માની બેસવાં જોટલા અમે કોઈ મૂખ નહોતા. અમાગ હૃદયમાં ઊભરાતા અભિમાનનો સરકાર સાથે કરો સબધ નહોતો. અમને તો અભિમાન થતું હતું આપણા લોકોએ, આપણી બહેનોએ, આપણા યુવકોએ અને આપણા બાળકોએ આપણી લડતમાં જે ભાગ ભજવ્યો હતો તેને માટે. તે સમય દરમ્યાન આપણે મેળવેલો લાભ આધ્યાત્મિક હતો. એ મૂડી કોઈ પણ પ્રજાને કોઈ પણ સમયે કીમતી ચર્ધ પડે એવી હતી, આપણા જેવી પરાધીન અને કચડાયેલી પ્રજાને માટે તે બેવડી કીમતી હતી. અમારી ચિંતા હવે એટલી જ હતી કે આપણી એ સંપત્તિ કોઈ ખૂંટવી લે એવું કશું બનતું ન જોઈએ.

મારે પોતાને માટે ગાંધીજીએ હમેશ અમાધારણ માયા અને કાળજી અતાવી છે, અને માગ પિતાશ્રીના અવસાનથી તો અમે ખૂબ નિકટ આવી ગયા હતા. મારુ કહેવું ગાંધીજી હમેશ ધીગળથી માલગતા અને મારી મરજી માનવવાનો હરેક પ્રયાસ કરતા. આથી ખરેખર હું એમ માનતો થયો હતો કે હું અને ખીજા સાથીઓ કદાચ તેમને સમાજવાદની દિશા તરફ ખેંચી શકીશું તેમણે જાતે જ અને કશું હવું કે 'મને મારો મરતો મુજનો જગે તેમ તેમ હું એક એક ડગલુ આગળ લગતો ગહીશ' સમાજવાદના પાયામા ગહેલી દૃષ્ટિ આખરે ગાંધીજી સ્વીકાર્યા વિના નહિ જ રહે એમ મને લાગતું હતું, કેમકે આજની સમાજવ્યવસ્થામા રહેવા દિસા અને અન્યાય, અપવ્યય અને દાગિયદુ ખમાથી નીકળવાનો ખીજો માર્ગ મને દેખાતો નહોતો. ગાંધીજી કદાચ સાધનને વિષે મમત ન થાય પરંતુ આદર્શ વિષે તો મમત થશે જ એવી મારી માન્યતા હતી. પરંતુ હવે હું નેહ છું કે ગાંધીજીના આદર્શો અને સમાજવાદના લક્ષ્ય વચ્ચે મૂળગામી ભેદો રહેના છે.

હવે ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરીમા જની રહેલી દિલ્લીની ઘટનાઓ તરફ પાછા વળીએ ગાંધીજી અને લોડ અર્વિન વચ્ચેની મંત્રણાઓ વખતોવખત આવતી હતી અને તે પંજી તે એકાએક અટકી પડી. કેટલાયે દિવસો સુધી વાઈસરોય તરફથી ગાંધીજીને તેકુ ન આવ્યું, અને અમને એમ લાગ્યું કે મંત્રણાઓ ભાગી પડી છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના મધ્યે પોતપોતાના પ્રાંતોમા પહોંચી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા છૂટા પડના પહેલા અમે અમારી ભવિષ્યની યોજનાઓ અને સવિનય ભગ વિષે મસનન કરી લીધી, (કારણ સવિનય ભગ વિચાર પરત્વે હજી ચાલુ હતો જ) અમને ચોક્કસ લાગતું હતું કે આ મસનન વૂની પડ્યાની સ્પષ્ટપણે જાહેરાત થશે પણ અમને ભેગા મળવાની અથવા મસનન કરવાની ખીજી તક મળવાની નથી અમે ફરી પકડાઈ જવાની અપેક્ષા ગમતા હતા, અને અમને ખમગ મળી હતી તે મુજબ મરકાગ મહાસભા ઉપર પ્રચડ આક્રમણ—અત્યાર સુધી અમે અનુભવ્યું હતું તેનાથી પણ ઘણું વધારે ભયાનક—આક્રમણ કરશે એવો પૂરો સભવ લાગતો હતો એટલે અમને ઉવટની

લાગતી હતી એવી સખા અમે કરી લીધી અને ભવિષ્યમાં ટકાવને દોરવાને અંગે અનેક ઠરાવો કરી લીધા. એ બધા પૈકી એક ઠરાવમાં કોઈક વિશેષ અર્થ સમાયો હતો. અત્યાર સુધી પકડાઈ જતી વખતે દરેક અવેજી પ્રમુખ પોતાનો અનુભાગી નીમી લે, અને કાર્યવાહક સમિતિની ખાલી પડતી જગ્યાએ તે નવી નિમણૂકથી પૂરી લે એવો રિવાજ ચાલતો હતો. આ અવેજી કાર્યવાહક સમિતિઓ ભાગ્યે જ કંઈ કાર્ય કરતી અને કોઈ પણ વિષયમાં નવો પ્રારંભ કરવાની તેમને સત્તા નહોતી. એ સમિતિઓ માત્ર જેલ જઈ શકતી. પરંતુ અવેજીમાં લેવાના સતત પ્રયોગથી મહામંજાની રિયલિટી કોઈવાગ કંઠંગી બની ગયે એવું કાયમનું જોખમ ગ્રહેતું હતું. વળી એ પ્રયોગમાં કેટલાંક બીજાં સ્પષ્ટ જોખમો પણ સમાયેલાં હતાં. તેથી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ દિલ્લીમાં એવો નિર્ણય કર્યો કે ભવિષ્યમાં આ પ્રકારના અવેજી પ્રમુખ અથવા અવેજી મંજૂરોની નિમણૂક કરવી નહિ, અને જ્યાંસુધી મૂળ સમિતિના કોઈ પણ સભ્યો (અથવા એક પણ સભ્ય) જેલ બહાર હોય ત્યાંસુધી તેમણે પૂર્ણ સમિતિ તરીકે કાર્ય કરવું. જ્યારે એ બધા જ જેલમાં પુરાઈ જાય ત્યારે કાર્ય કરનારી કોઈ પણ સમિતિ રાખવી નહિ, પરંતુ, તે સમયે અમે વાપરેલી આડંબરમુક્ત ભાષામાં જણાવું તો, ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિના સર્વ અધિકારો દેશના દરેક સ્ત્રી અને દરેક પુરુષ ધારણ કરશે; અને અમે તેમને અત્યુત્તમ રહીને લડત ચલાવ્યે રાખવાની હાકલ પણ તૈયાર કરી.

આ ઠરાવથી લડત ચાલુ રાખવાની હિંમતભરી દોરવણી મળી રહેતી હતી, અને હતાં તેમાં સમાધાનને માટે કોઈ પણ પ્રકારની બારી રહેતી નહોતી. એ ઠરાવથી એ વાતનો પણ સ્વીકાર થઈ જતો હતો કે અમારી મધ્યવર્તી કચેરીને દેશના બધા ભાગો સાથે સંપર્કમાં રહેવાનું, તેમજ નિયમિતપણે સલાહસૂચના મોકલ્યા કરવાનું ઉત્તરોત્તર કઠણ થવું જવું હતું. આમ અને એ અનિવાર્ય હતું કેમકે અમારા ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો હતાં, અને તે બધાં જાહેર રીતે કાર્ય કરતાં હતાં. તેમને ગમે તે વખતે પકડીને પૂરી શકાય એમ હતું. ૧૯૩૦ દરમ્યાન

સૂચનાઓ લઈ જવાને, લડતના હેવાલ લઈ આવવાને તેમજ સ્થળે સ્થળે જઈ નિરીક્ષણ કરવાને માટે ગ્રુપ કાસ્ટોનું એક ખાતું, બિઝ કરવામાં આવ્યું હતું. તેનું કામ બરાબર ચાલતુ અને તેનાથી અમને ખાતરી થઈ હતી કે આવા પ્રકારના છૂપી રીતે સમાચાર લાવવા લઈ જવાના કાર્યની બહુ સફળતાથી યોજના કરી શકાય છે. પરંતુ બધું ઉઘાડી રીતે કરવાની અમારી હિલચાલની પદ્ધતિ સાથે એ બધું કંઈક અંશે અસંગત હતું, અને ગાંધીજીને તે પસંદ નહોતું. મધ્યસ્થ તરફથી સૂચનાઓ ન આપી શકાય ત્યારે સ્થાનિક લોકો પર જ લડતનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની જવાબદારી અમારે રાખવી પડતી, કેમકે નહિ તો મધ્યસ્થ તરફથી સૂચનાઓની વાટ જોઈને તે બધા અસહાય થઈને કશું કર્યા વિના બેસી રહેત. બેશક એટલી જવાબદારી સોંપી દીધા પછી પણ બની શકતું ત્યારે સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી.

એટલે અમે એ ઠરાવ તેમજ બીજા ઠરાવો પસાર કરીને બિપડી જવાને માટે સરસામાન બાંધી લીધો, જે કે પાછળથી બનેલા બનાવોને લીધે એમના એકે ઠરાવ બહેર થયો નહોતો. અથવા એકેનો અમલ થયો નહોતો. એટલામાં તો લોડ અવિન તરફથી વળી એક તેકું આવ્યું, અને મંત્રણાઓ અધૂરી રહી હતી ત્યાંથી પાછી ચાલુ થઈ.

૪થી માર્ચની રાત્રે વાઈસરોયના મુકામથી ગાંધીજીના પાછા ફરવાની વાટ જોતા અમે મધરાત સુધી બેસી રહ્યા હતા. મધરાત પછી લગભગ બે વાગ્યાના ગુમારે તેઓ પાછા ફર્યા, અને અમને જગાડીને તેમણે ખબર આપી કે સમાધાન થયું છે. અમે ફરારનો ખરડો જોયો. મને તેની ઘણીખરી કલમોની ખબર હતી, કેમકે તે વિશે અનેક વખત ચર્ચાઓ થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ ખરડાને છેક મથાળે મુકવામાં આવેલી અપવાદો અને ચર્ચા ગોઠવણો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરતી કલમ ૨ * જોઈને મને બચાવક

* ૧૯૩૧ના કરારની બીજી કલમ (તા. ૫ માર્ચ, ૧૯૩૧):
“બધારણના સવારોની બાબતમાં, નામદાર ચહેનચાહની સરકારની સંમતિથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હવે પત્રીની ચર્ચા યોજાશે.”

આધાત લાગ્યો. હું એને માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. તે વખતે તો હું કશું ન બોલ્યો, અને અમે બધા પાછા સૂઈ ગયા.

હવે કશું કહેવાનો અવકાશ નહોતો. યવાનું ઘર્ષ ચૂક્યું હતું, અને અમારા આગેવાન તો તેને માટે બંધાર્થ ચૂક્યા હતા; અને ધારો કે અમે તેનાથી જુદા પડત તો પણ અમે શું કરી શકીએ એમ હતું? તેમને કેંઈ દેન? તેમનાથી અલગ ઘર્ષ જતલ? અમારો તેમની સાથેનો બેદ જાહેર કરત? એનાથી કદાચ એકાદ વ્યક્તિને પોતાના મન પૂરતું સમાધાન મળત, પરંતુ તેથી હેવટ ઘર્ષ ગયેલા નિર્ણયમાં કશો ફેર પડે એમ નહોતું. તરતને માટે તો સવિનય ભંગની ઝડપ પૂરી ઘર્ષ; અને હવે જ્યારે સરકાર જાહેર કરી શકે એમ હતું કે મિ. ગાંધીએ સમાધાન સ્વીકાર્યું છે તે પછી કાર્યવાહક સમિતિ પણ સવિનય ભંગ આગળ ચલાવી શકે એવું રહ્યું નહોતું. સવિનય ભંગ મુલતવી રાખીને સરકાર સાથે કામચલાઉ સમાધાન કરવાને હું તેમજ અમારા ખીજ સાથીઓને પાછા જેલમાં ધકેલવાનું અથવા જેલમાં જ રહેલા હજારોને ત્યાંને ત્યાં રોકી રાખવામાં સાધન બનવાનું કાર્ય અમારામાંના કોઈને માટે સહેલી વાત નહોતી, અમારા પૈકી ધણા જેલ જવાની તાલીમ લઈને રીઝા બન્યા છીએ, અને તેના કૂચો કરી નાખનારા તંત્રને વિષે હલકે હૈયે વાતો કરીએ છીએ, પરંતુ દહાડાના દહાડા અને રાતની રાત જેલમાં ગાળવામાં કોઈ ભારે આનંદ તો નથી જ. વળી, ગાંધીજી અને લોર્ડ અવિન વચ્ચે ત્રણ અઠવાડિયાં અને તેનાથી પણ વધારે સમય સુધી ચાલેલી વાતોથી,

પરિવર્તમાં ચચાચેલી હિંદી સરકારના બંધારણની યોજનાનો વિચાર આગળ ચલાવવાના હેતુથી કરવામાં આવે. જે યોજનાની રૂપરેખા ત્યાં આંકવામાં આવી છે તેનું સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન) એ એક અનિવાર્ય અંગ છે. એ જ પ્રમાણે હિંદીઓની જવાબદારી; તથા હિંદુસ્તાનના હિતને માટે કેટલીક બાબતોમાં, દાખલા તરીકે રક્ષણ, પુરવ્ઠા સાથેના સંબંધો, લઘુમતીવાળી કોમોની રિયલિટી, હિંદની નાણાં સંબંધી રાજ્ય, અને કરતોની ભરપાઈ વગેરે બાબતો વિષે, હિંદના હિતમાં ઠરાવવાના, અપવાદો અથવા સારતો યા ગોઠવણ એ પણ એનાં અનિવાર્ય અંગો છે.”

આખા દેશમાં એવી અપેક્ષા ઊભી થઈ હતી કે સમાધાન આવી રહ્યું છે, અને તેથી છેક છેવટે તોડી નાખવાથી ભારે નિગથા ફેલાઈ જાત. એટલે કાર્યવાહક સમિતિના અમે બધા સભ્યો કામચલાઉ સમાધાન (કાયમના સમાધાનની તો વાત જ ન હતી) કરવાના સ્પષ્ટ પક્ષમાં હતા — શરત માત્ર એ હતી કે તેનાથી અમારો એકે મહત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત છોડવો ન પડે.

સમાધાનમાં જે બાબતો વિષે મોટી મોટી ચર્ચાઓ ચાલી હતી તેમાંની ઘણી વિષે મને પોતાને તો ઝાઝી પડી નહોતી. મને પોતાને તો બે જ બાબતો વિષે સૌથી વિશેષ રસ હતો. એક તો એ કે પૂર્ણ સ્વરાજનું આપણું ધ્યેય કોઈ પણ રીતે મોળું ન પડવું જોઈએ, અને બીજી બાબત અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તના ખેડૂતોની સ્થિતિ ઉપર પકનારી એ સમાધાનની અસર. અમારી નાકરની અથવા ગણોત ન ભરવાની લડત ત્યાં સુધીમાં બહુ સફળ નીવડી હતી અને કેટલાકે વિભાગોમાં તો જૂજ વસૂલાત થઈ હતી. ખેડૂતો ખૂબ રંગમાં હતા, અને દુનિયાની ખેતી અને ખેતીની પેદાશના ભાવોની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે, તેમની સ્થિતિ હકો ભરવા જેવી રહી ન હતી. અમારી નાકરની લડત રાજકીય અને આર્થિક બંને પ્રકારની હતી. સરકાર સાથે જે કામચલાઉ સમાધાન થાય તો સવિનય ભંગ પાડે ખેતી લેવો પડે અને એ રીતે નાકરની લડતનું રાજકીય કારણ અદૃશ્ય થતું હતું. પરંતુ એ લડતના આર્થિક ઉકેલનું શું? ખેતીની પેદાશના ભાવમાં આવેલી લયાનક મંદીનું શું? તેમજ હકતાની રકમ જેટલી મોટી રકમ ભરવાની ઘણાખરા ખેડૂતોની શક્તિ જ નહોતી તેનું શું થાય? ગાંધીજીએ લોડ અર્વિન સાથે આ વિષે તદ્દન ચોખવટ કરી હતી. તેમણે તેને જણાવ્યું હતું કે નાકરની લડત પાછી ખેતી લેવામાં આવશે ખરી, પરંતુ ખેડૂતોને પોતાના ગળા ઉપરાંત પૈસા ભરવાની સલાહ અમે આપી શકીએ એમ નથી. આ બાબત પ્રાન્તિક સરકારની હકુમતની હોવાથી દિન્દી સરકાર સાથે તેની વિગતે ચર્ચા થઈ શકે એમ નહોતું, એટલે અમને એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે પ્રાન્તિક સરકાર ખુશીથી આ વિષયમાં અમારી સાથે મસલત કરશે, અને

એડુનોને રાહત આપવાને પોતાની મતાથી થઈ શકશે તેટલું બહુ કરશે. આ ખાતરી બહુ અસ્પષ્ટ હતી પરંતુ તે વખતના સંજોગોમાં એટલાથી વિશેષ ચોક્કસ ખાતરી મેળવવી મુશ્કેલ હતી. એટલે એ વાતનો તો તે ધડી માટે આમ નિકાલ થઈ ગયો.

✓ હવે રહી પહેલી બાબત, એટલે અમારા ધ્યેય વિષેનો મહત્વનો પ્રશ્ન, પૂર્ણ સ્વગળનો પ્રશ્ન. અને ઠગરની પેલી કક્ષમ (૨)માં મેં જોયું કે એ પ્રશ્ન જોખમમાં પડ્યો હતો. એક આપ વર્ષ આપણા લોકોએ જે ચરાતનભરી લડત ચલાવી હતી તે આ કક્ષમ (૨)ને માટે? આપણા બધાં ચૂર્ગ કાયો અને શબ્દોનો શું આ જ અંત આવવાનો હતો? શું આટલતિ જ માટે મહાસભાના પૂર્ણ સ્વરાજના ઠરાવની, જન્યુઆરી ૨૬ની પ્રતિજ્ઞાની ચારંવાર પુનરુક્તિ કરવામાં આવી હતી? આવા આવા પ્રશ્નોનું રટણ કરતો હું તે માર્ચની રાત્રે પધારીમાં પડ્યો હતો, અને જાણે કેઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ, ફરી ન મેળવી શકાય એવી રીતે, હાથમાંથી જતી રહી હોય તેવી ભાવનાથી મારા હૃદયમાં એક મહા શન્યતા છવાઈ હતી.

અરે અકસોક્ષ શું કરવો? જગતની રીત તો તેવી, ભયાનક ધમપછાડાઓ રહી કેકળી ચમી જતા.*

* પંડિતજીએ ટાંકેલી અંગ્રેજ કડીને બાવાઈ.—બા. ક.

કરાંચી મહાસભા

મને જીપજેલા કમેશની ખખર ગાંધીજીને બારોબાર યર્ષ એટલે બીજે વિવેચકે સ્વાસ્થ્યે હમેશના કરવા જવાના સમયે મને તેમણે સાથે લીધો. અમારે બધી લાંબી વાતચીત યર્ષ, અને આવશ્યક એવું કશું જ આપણે ગુમાવ્યું નથી તેમજ સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો નથી એવી માગ વિલની ખાતરી કરાવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો. આપણી ખૂણું સ્વરાજની માગણી સાથે બંધ બેસે એવો (૨)જ કલમનો ખામ અર્થ તેઓ કરતા હતા, અને તે અર્થને માટે તે કલમમાંના 'હિંદના હિતને માટે' એ શબ્દો પર તેઓ મુખ્ય આધાર રાખતા હતા. મને તેમનો અર્થ શબ્દોને તાણીનોશીને કરેલો હોય એમ લાગ્યું અને મારું મન માનવું નહોતું, પરંતુ તેમની વાતોથી મારા દિલને કંઈક શાંતિ વળી. સમાધાનના ગુણદોષની ચર્ચાની વાત નોખી ગઈ, મેં તેમને જણાવ્યું: 'એકાએક તદ્દન નવી વાત લાવીને અમારી સામે ખડી કરી દેવાની આપની પદ્ધતિનો મને બહુ ઠર લાગે છે; આપનામાં એવું કંઈક અચાત છે કે જેને હું હેઠ્ઠા ચૌદ વરસના નિકટના સહવાસ પછી પણ જરાયે ઓળખી શક્યો નથી, અને તેનો મને ભય રહ્યા કરે છે.' તેમણે પોતે પણ એ અચાત તત્ત્વ પોતાનામાં રહેલું છે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને મને જણાવ્યું કે 'હું પોતે પણ એને માટે જવાબદાર નથી, અને તે મને ક્યાં દેરી જશે તે વિશે હું આગળથી કહી શકતો નથી.'

એક બે દિવસ હું તરફડનો રહ્યો, કારણ શું કરવું તે મને સ્પષ્ટ નહોતું. તે વખતે તે સમાધાન થતું અટકાવવાનો અથવા તેનો વિરોધ કરવાનો સવાલ નહોતો. તે વખત જતો રહ્યો હતો, એટલે દડીકનમાં તેનો સ્વીકાર કરી લેવા છતાં, બહુ તો તાત્વિક રીતે તેની ગાયેનો મારા મંજૂરનો ઇનકાર બહાર

કરુ એટલું જ મારાથી મની શકે એમ હતું એમ કંવાથી મારું ચિત્ત્યાભિમાન સતોવાન, પરંતુ તેનાથી પૂર્ણ સ્વરાજના વિશાળ આશયને શી મદાય થવાની હતી? જે ડર્ધ ધર્ધ ગયું છે તેનો શોભાભરેલી રીતે સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનો ગાંધીજીએ કર્યો હતો તેવો સોથી અનુભવ અર્થ કંવો એ શ વધારે ઇષ્ટ ન હોય! સમાધાન ધર્મ ગયા પછી તરત જ તત્કાલિનપત્રદારોને આપેલી એક મુલાકાતમાં તેમણે તે અર્થ પર, તેમજ પૂર્ણ સ્વરાજ જ અમારું ધ્યેય છે અને તેનું જ અમે પૂર્ણપણે સમર્થન કરવાના છીએ એ વાત પર ભાર દીધો હતો વળી લોડ અર્વિનને મળીને પણ તેમણે એ વાતની ચોખ્ખટ કરી કે જેથી તરત અથવા ભવિષ્યમાં કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ ન થાય તેમણે વાઈસરોયને જણાવ્યું કે ગોળમેજી પરિષદમાં મહામહાનો કોઈ પ્રતિનિધિ જશે તો તે મહામહાનો પૂર્ણ સ્વરાજનો દાવો સ્વીકારીને જ અને તે જૂઠું કરવાને માટે જ જશે લોડ અર્વિન જે । જાતે એ દાવો સ્વીકારી શકે એમ નહોતું, પરંતુ મહામહાનો એ દાવો જૂઠું કરવાનો હક તેમણે માન્ય ગણ્યો

એટલે ભારે હૃદયમથન અને શારીરિક ક્ષેષ વેડ્યા પછી સમાધાનનો રીકાર કરવાનો તેમજ તેનો ખર્ચ દિલથી અમલ કરવાનો એ નિર્ણય કર્યો વચ્ચે માર્ગ મને માર્ગ દેખાતો નહોતો

મમાધાન થયું તે પૂર્વે તેમજ ગાંધીજીએ લોડ અર્વિનની સાથે થયેલી પોતાની વાતચીતમાં મવિનયભગને અંગે જેવ ગયેલા કેદીઓ મિવાયના બીજા ગળકીય કેદીઓને છોડવાની પણ વિનયપૂર્વક માગણી કરી હતી સવિનય ભગના કેદીઓ તો સમાધાનની એક શરતને અંગે જ છૂટનાના હતા પરંતુ બીજા હજારો લોકો જેલમાં હતા, તેમાંના કેટલાક રીતસર કામ ચાલ્યા પછી સજા પામેલા હતા, અને કેટલાક કોઈ પણ પ્રકારના આરોપ, કેસ અથવા મજા વિના અટક્યા રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓ હતા આ નજરકેદીઓમાંના ઘણા તો વરસો થયા જેલમાં પડેલા હતા કેસ ચલાવ્યા વિના માણસોને જેલમાં પૂરી દેવાના આ હજારો માટે આખા દિવસ, અને જ માળને એથી વધારેમા વધારે

વેલ્લુ પડ્યું હતું એટલે વિશેરે કરીને બગાળમાં, ઘણા સમય થયા કાયમ અતિશય રા. રહેતો હતો 'પેનગ્વિન આઇલેન્ડ' માના લશ્કરી કચેરીના વડાની માફક (કે પછી ડ્રેક્સર કેમની આ વાત છે ?) હિન્દી સરકાર એમ માનતી હતી કે ' નહિ પુરાવો ' એ જ ઉત્તમ પુરાવો છે પુરાવો હાય જ નહિ તો પછી તેને જોગ પાડવાની વાત જ કરા રહી ? મરકારનો આક્ષેપ એવો હતો કે આ બધા નજગેદીઓ દિમ્મત્ દી કન્નિકારીઓ છે અથવા યશ મમાધાનના એક અગતરી નહિ પડતું તો મની ગયેલી નાજકીય સ્થિતિમાંથી કેઈકે રાહન મગે અને બગાળમાં વધારે સ્વાભાવિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે માટે એક અત્યંત ઘટ્ટ ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ તેમની મુક્તિ માટે વકીનાત કરી હતી, પડતું મરકાર તેમા મમત ન થઈ

ભગતમિ હતી મોતની મજા ઓછી કરવાને માટે ગાંધીજીએ કરેલી આગ્રહલરી વકીનાત પડ્યું સરકારે માન્ય ન ગણી આને પણ સમાધાન માથે કરી મબધ નહોતો, પણ એ બાબતમા હિદમગમા ફેનાયેલી તીવ્ર લાગણીને કારણે અલગ રીતે ગાંધીજીએ એનો આગ્રહ કર્યો હતો પરંતુ તેમની વિનવણી મિથ્યા ગઈ

૧-૨ ' પેનગ્વિન આઇલેન્ડ ' એ અનાતોન ક્રાન્સ નામના પ્રસિદ્ધ ફ્રેચ લેખનની કૃતિ છે જેમા લોકદાસનહીન, ધત્રાધીન રાજ્યવર્તુ ચિત્ર એથવામા આવ્યું છે ડ્રેક્સ નામનો એક ફ્રેચ લશ્કરી અમલદાર હતો જેની ઉપર ગયા સૈકાની આખરે સરકારી ખબરો વેચવાનો ખોટો આરોપ મુકાયો હતો, અને લાગી સજા થઈ હતી એ આરોપ બેવાર ખોટા સિદ્ધ થયા, બેવાર એની ઉપર ફરી કામ ચાડ્યું, અને છેવટે અનેક વર્ષ કેદ મોગજ્યા ' ૫૪૧ ' બાબતો નિર્દોષ ઠેર પડિતજી હાથે જે એતુ ' પાત્ર ' પેનગ્વિન આઇલેન્ડ ' મા સબવિત છે, પણ ' નહિ પુરાવો ' એ જ ખરો પુરાવો એ વાત તો ડ્રેક્સના કેસની જ ચાદ આપે છે ડ્રેક્સના હાથની સહીને એકે કાગળ મળતો ન હતો, એ બચાવની સામે કહેવામા આવતું હતું કે એ ' નહિ પુરાવો ' એ જ ' ખરો પુરાવો ' છે, કારણ પુરાવો હોય તો ખોટાખરો સાબિત કરવો પડેના ? પુરાવો રાખ્યો જ નથી, એ બતાવે છે કે એની સામે શું સાબિત છે — જા ક

હિંદમાંના ત્રાસવાદી મમૂદના માનસને સમજવાને ઉપયોગી થયેલી એવી એક તે સમયે બનેલી વિચિત્ર ઘટનાનું મને સ્મરણ થાય છે. જેલમાંથી હું છૂટ્યો ત્યાર પછી પિતાશ્રીના અવસાન પહેલાં અથવા તે પછી થોડા દિવસ રહીને એ ઘટના બનેલી. મારે ઘેર મને એક અગ્નિચોર માણસ મળવા આવ્યો હતો, અને મને ખબર આપવામાં આવી કે એ ચન્દ્રશેખર આઝાદ છે. હું તેને આ અગાઉ કદી મળ્યો નહોતો. ૧૯૨૧માં અસહકારની હિલચાલ દરમ્યાન શાળા છોડી દઈને તે જેલમાં ગયો હતો ત્યારે દશ વર્ષ પહેલાં મેં તેને વિષે માંલખું હતું ખરું. તે વખતે તેની ઉંમર પંદર કે સોળ વર્ષની હશે. જેલના કંઈક નિયમભંગના ગુનાને માટે તેને ત્યાં ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી તે ત્રાસવાદીઓ નીચે એવાયો હતો, અને ઉત્તર હિંદમાં તેમને એક આગેવાન બન્યો હતો. આ બધું મેં કંઈક અસ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું હતું અને એ બધી ગપોમાં મેં જાઓ રસ લીધો નહોતો. એટલે તેને જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. અમને છોડી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી મદામલા અને સરકાર વચ્ચે કંઈક સંદેશાઓ ચાલશે એવી જે મર્વસામાન્ય અપેક્ષા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને કારણે મને મળવાનું આઝાદને સૂઝ્યું હતું. સમાધાન થાય તો તેના સમૂહના લોકોને કાંઈ કરીને બેસવાનું મળશે કે નહિ એ તેને જાણ્યું હતું: “શું સમાધાન પછી પણ બહારવટિયાઓ ગણીને જ અમારી સાથે કામ લેવામાં આવશે? અમને પકડવાને ધનામે બહાર કરીને અમે એકે ઠેકાણે કરીને રહી ન શકીએ તેમ અમારો પીછો પકડવામાં આવશે? શું અમારા ઉપર ફાંસી જ હમેશાં ઝબૂમતી રહેશે? કે પછી કરીને શાન્તિથી બેસી કાંઈ ધંધો કરવાની તક આપવામાં આવશે?” વળી તેણે મને જણાવ્યું: “મારે તેમજ મારા ધણા સાથીઓને વિષે તો હું કહી શકું કે કેવળ હિંસાથી ત્રાસ ફેલાવવાનો ઉપાય મિથ્યા છે અને તેમાંથી કશું નીપજતું નથી એવી અમારી ખાતરી થઈ છે, પરંતુ તદ્દન અહિંસાના સત્ત્વથી હિન્દને મુક્તિ મળશે એમ હું માની નથી શકતો. મને એમ પણ લાગે છે કે ભવિષ્યમાં કોઈક પ્રસંગે સશસ્ત્ર લડત થશે, પરંતુ તેમાં અને ત્રાસવાદીઓની

પદ્ધતિમાં કશું સામ્ય નહિ હોય. હિંદની મુક્તિના પ્રશ્નની બાબતમાં ત્રાસવાદી પદ્ધતિનો મેં કાંકરો જ કાઢી નાંખ્યો છે. એ બધું ખરું, પરંતુ શિકારી શિકારનો પીછો પકડે તેમ કાયમ મારી પાછળ સરકાર પડી હોય, મને ઠરીને બેસવાની તક જ ન આપે, તો પછી મારે શું કરવું ?” તેના કહેવા પ્રમાણે તે સમયે તરતમાં જ બનેલાં ઘણાંખરાં હિંસાનાં કૃત્યો કેવળ સ્વરક્ષણને માટે જ કરવામાં આવ્યા હતાં.

છૂટાછવાયાં ખૂન કરીને ત્રાસ ફેલાવવાની પદ્ધતિ વિશેની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જાય છે એ વાત આઝાદ પાસેથી જાણીને મને આનંદ થયો. પાછળથી એ વાતનો બીજો પુરાવો પણ મને મળ્યો હતો. એક આખા સમૂહના ખ્યાલ તરીકે તો ખરેખર તેનો ભગભગ નાશ જ થયો હતો. વ્યક્તિગત છૂટાછવાયા દાખલાઓ ધણુંખરું કોઈક ખાસ કારણને લીધે, વેર લેવાના હેતુથી, કે કોઈકના ચિત્તભ્રમને પરિણામે જ બનતા; એક સામુદાયિક કલ્પનાને પરિણામે નહોતા બનતા. બેશક આનો અર્થ એ નથી કે જૂના હિંસાવાદીઓ અથવા તેમના નવા સાથીઓ અહિંસાના અનુયાયીઓ અથવા બ્રિટિશ સરકારના પ્રયત્નકો બની ગયા હતા. પરંતુ એનો અર્થ એટલો તો છે જ કે પ્રથમ તેઓ હિંસાની પરિભાષામાં જ વિચાર કરતા તેમ કરતા હવે તેઓ બંધ થયા હતા. મને એમ લાગે છે કે તેમાંના ઘણાંખરા સ્પષ્ટ રીતે ‘ફાસિસ્ટ’* માનસ ધરાવતા થઈ ગયા છે.

અંદરોખર આઝાદને મેં રાજકીય કાર્યની મારી દિલસૂરી સમજાવવાનો તેમજ મારી વિચારપદ્ધતિ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ‘હવે મારે કરવું શું ?’ એ તેના મૂળ સવાલનો મારી

* ફાસિસ્ટ પદ્ધતિ એ આજે યુગોત્તરની પદ્ધતિ છે. પણ અહીં ફાસિસ્ટ માનસનો અર્થ “હક્કો ભોગવનારા એક વર્ગના હિતને માટે બળજબરીનો સરમુખત્યારવાદ” થાય છે. આવી સરમુખત્યારી આજે ઈટલીમાં ચાલે છે અને જર્મનીમાં પણ ચાલે છે. હિંસાવાદીઓ પણ આ પ્રકારનો સરમુખત્યારવાદ લાવવાનું માનસ ધરાવતા થઈ ગયા છે એમ પંડિતજીનું કહેવું છે. — ભા. ૬.

પાસે જવાગ નહોતો. તેને અથવા તેના જેવા ખીજાઓને ગદન અથવા શાંતિ મળે એવું કંઈ પણ બનવાનો મહત્ત્વ જણાતો નહોતો. હું તેને એટલી જ સલાહ આપી શક્યો કે ભવિષ્યમાં હિમાના કૃત્યો બનતા અટકાવવાને માટે તમારે તમારી લાગંચ વાપરવી જોઈએ, કેમકે તેનાથી તમાગ પોતાના મમૂદને તેમજ અંતિમ ધ્યેયને નુકસાન પહોંચે છે.

બે કે ત્રણ અકવાડિયા પછી ગાંધી-અર્વિન મમતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દિલ્લીમાં મને મમાચાગ મળ્યા કે ચદ્રશેખર આઝાદ અસ્થાહાખાદમાં પોલીમની ગોળાથી વીધાઈને મળ્યું પામ્યો છે. એકવાર ધોળે દિવસે એક બાગમાં પોલીમને તેને ઓળખી કાઢ્યો હતો, અને તેમની એક મોટી દુકાડીએ તેને ઘેરી લીધો હતો. આઝાદે એક ઝાડની ઓચે ગંહીને પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયામ કર્યો. બાગમાં આઝાદ અને પોલીસ વચ્ચે ગોળાઓ ચાલી અને એક નાની સરખી ઝપાઝપી થઈ. મર્યા પહેલાં આઝાદે એક બે સિપાઈઓને ધાયલ કયા હતા.

કામચલાઉ સધિ થયા પછી તરત જ દિલ્લી છોડીને હું લખનૌ પહોંચ્યો. આખા દેશમાં મવિનય ભગ થોભાવી દેરાને અમે તરત જ પગલાં લીધાં હતા, અને મહાસભાના આખા તરે અમારી નવી સૂચનાઓનો હેગત પમાડે એવી શિસ્તથી જવાબ વાળ્યો હતો. મહાસભાના અનુચાચીદળમાં અનેક અસતુષ્ટ થયેલા બેગના ગયેલાઓ હતા અને તેમની જૂની પ્રવૃત્તિઓ બધ કરવાની ફરજ પાડવાનો અમારી પાસે કોઈ ઉપાય નહોતો. પગલું હું જાણુ છું ત્યાં સુધી. એક પણ અપવાદ વિના મહાસભાના વિનાજ તરે પોતાની નવી ફરજનો અમલ કીધો. (ધણા આ નવી પરિસ્થિતિની ટીકા કરતા હતા એ અલગ વાત છે.) અમારા પોતાના પ્રાન્તમાં આ સૂચનાઓની શી અસર પહોંચે છે તે જાણવાની મને ખાસ ઇન્ટેન્સિટી હતી, કેમકે તેના ફેટલાક વિભાગોમાં નાકગની લડત જોરથી ચાલતી હતી. બધા સવિનય ભગના કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે તે જોવાનું અમારું પહેલું કામ હતું રોજ રોજ એવા હજારો કેદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા અને થોડા સમય પછી તો કેટલાક ચર્ચાસ્પદ હાખલાઓ જ

માત્ર જેલમાં રહ્યા. બેશક મારામારી કે ખુનામરકી માટે સખ પામેલા તેમજ નજરકેદીઓનો આમાં સમાવેશ થતો નહોતો. તેમને છોડવામાં આવ્યા નહોતા.

આ છૂટી ગયેલા કેદીઓ જ્યારે તેમને ઘેર પોતપોતાને ગામ અથવા શહેરમાં પહોંચ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના લોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. ઘણાં સ્થળોએ એ સ્વાગતને અંગે શણગારો કરવામાં આવ્યા, ધનપતાકાઓ ઉડાવવામાં આવી, સરઘસો નીકળ્યાં, સભાઓ થઈ, ભાષણો થયા અને સ્વાગતનાં માનપત્રો પણ અપાયાં. એ બધું બહુ જ સ્વાભાવિક હતું અને બનશે એમ સૌ ધારતા હતા. પરંતુ અગાઉ ન્યાં ઠેર ઠેર પોલીસના હાદીમાર ચાલના, અને સરઘસો તેમજ સભાઓ જબરજસ્તીથી વિખેરી નાખવામાં આવતાં ત્યાં હવે થતાં પ્રદર્શનોથી થયેલું એકાએક પરિવર્તન આંખમાં ખૂંચે એવું હતું. પોલીસને આ નવી પરિસ્થિતિ જરા વસમી લાગી, અને ઘણુંખડું જેલમાંથી છૂટીને આવેલા આપણા લોકોમાંના ઘણાકના દિલમાં વિજયભાવ પણ હશે જ તો ! વિજયોત્સવ માણવાનું કશું જ કારણ નહોતું, પરંતુ જેલમાંથી બહાર નીકળવાના પ્રસંગે જેલમાં જુરસો છેક જ મરી ન ગયો હોય તો, હમેશ હૈયું કુલાય છે, અને જથ્થાબંધ કેદીઓ જેલ બહાર નીકળે છે ત્યારે એ લાગણી ખૂબ વધી જાય છે.

આ હકીકત હું અહીં એટલા માટે જણાવું છું કે સંધિ પછીના મહિનાઓમાં સરકારે આ ‘વિજયપ્રદર્શન,’ સામે ખૂબ વધી લીધી હતો અને પાછળથી તો એને અમારી સામેનો એક આરોપ ગણી લેવામાં આવ્યો હતો ! સત્તા બોલે તે પૂર્વદિશાના વાતાવરણમાં જિહ્વેલા અને તેમાં જ હમેશ રહેતા, રાજ્યવહીવટ વિષે લશ્કરી ખ્યાલો ધરાવનારા, તેમજ પ્રજાના વિશ્વાસનો અંશ-માત્ર પણ જેમની પાસે રહ્યો ન હતો એવા સરકારી અમલદારોથી પોતે જેને પોતાનો મોભો સમજે છે તે સહેજ પણ ઝંખિા પડે તે ખમાતું નથી. મને ખબર છે કે અમારામાંથી કોઈને આ વસ્તુનો ખ્યાલ પણ નહોતો એટલે જ્યારે પાછળથી અમે જાણ્યું કે સિમલાને શિખરેથી નીચેનાં મેદાનો સુધીના બધા સરકારી,

અમલદારો પ્રજાની આ ઉદ્દતાઈને લીધે ક્રોધથી તેમજ ધવાયેલા અભિમાનથી છણુછણી રહ્યા હતા ત્યારે અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. અમલદારોના વિચારોનો પડથો પાડનારાં વર્તમાનપત્રો તો હજી પણ એ ભૂલી શક્યાં નથી; અને આજે ગ્રાહકોનું વર્ધન ગાળા પછી પણ તેમના, અભિપ્રાય પ્રમાણે જ્યારે મહાસભાવાદીઓ મોટી જીત મેળવી હોય તેમ વિજયોન્મત જનીને આમતેમ ધૂમતા તે ભૂંડા, બેશરમ જમાનાનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે તેમને લગભગ અંખે દેખી શકાય એવી કંપારી ચડે છે. સરકારી અમલદારો અને તેમના વર્તમાનપત્રકાર મિત્રોની બળતરાના આ જીભરા અમારે માટે તો સાવ નવી જ વસ્તુ હતી. એ ઉપરથી બગબર સમજાયું કે તેમના જ્ઞાનતંતુઓને ફેટલી બધી તાણુ પહોંચી હશે, તેમને પોતાના માનસિક આવેગોને ફેટલા અટકાવવા પડ્યા હશે, અને પરિણામે તેમના મગજમા કેવી કેવી ગાંઠ પડી ગઈ હશે. અમારા સૈનિકોમાંના ફેટલાકનાં થોડા ભાવણે અથવા થોડાં સરખસોથી તેઓ આટલા બધા અકળાઈ જાય એ જારે આશ્ચર્યની વાત હતી.

સાચી હકીકત તો એ છે કે તે વખતે મહાસભાના અનુયાયીઓમાં કોઈને પણ બ્રિટિશ સરકારને મદાત કરી છે એવો ખ્યાલ ન હતો; આગેવાન મંડળમાં તો એથી પણ ઓછો. પરંતુ આપણા લોકોએ બતાવેલી આપબોમની શક્તિ તેમજ હિંમતને લીધે આપણામાં વિજયભાવ હતો ખરો. ૧૯૩૦માં દેશે જે કરી બતાવ્યું તેનાથી આપણને જરૂર કંઈક અભિમાન થયું હતું, એને લીધે આપણા પોતાના મનની સાથે આપણી હિંમત વધી. આપણામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો, અને એ જ ખ્યાલથી આપણે નાનામાં નાનો સ્વયંસેવક પણ ટટાર જનીને પોતાનું માથું જીયું રાખતા શીખ્યો. આપણને એમ પણ લાગેલું કે આ મોટા પુરુષાર્થે આખા જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તેમજ તેનાથી બ્રિટિશ સરકાર પર બેહદ દબાણ પહોંચ્યું હતું અને આપણા બંધની વધારે નજીક આપણે પહોંચ્યા હતા. આ બધી સાગણીઓમાં સરકારને હરાવવાપણનો ભાવ લેશમાત્ર નહોતો, જિલડું અમારામાંના ધબ્બાને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો કે દિલ્લીના કંગરમાં

સરકાર ઠીકઠીક ફાવી ગઈ હતી. આપણે આપણા ધ્યેયથી હજી બહુ દૂર છીએ, અને હજી તો આપણા માર્ગમાં મોટી મોટી અને આકરી લડતો જીબી છે, એવું જે લોકો જણાવતા હતા તેમની સામે સરકારના હિનેચ્છુઓ ઝંઘડાળુપણાનો અને દિલ્લીના કગરના આત્માનો હાંગ કરવાનો આક્ષેપ કરતા.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં હવે અમારી સામે ખેડૂતોનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો હતો. હવે અમારી નીતિ બની શકે તેટલી હદે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની હતી, એટલે અમે તરત જ સંયુક્ત પ્રાન્તની મરકાર સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો. બહુ મોટા લાંબા ગાળા પછી — બાર વર્ષથી સરકારી કામની રાહ અમારો ને તેમનો સંબંધ થયો નહોતો — ખેડૂતોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાને અંગે હું પ્રાન્તના કેટલાક મોટા અમલદારોને મળ્યો. એ પ્રશ્ન વિષે તેમની સાથે અમે લાંબો પત્રવહેવાર પણ ચલાવ્યો. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિએ પ્રાંતિક મરકાર સાથે સતત સંપર્કમાં રહેવાને માટે અમારા એક પ્રમુખ કાર્યકર્તા ગોવિંદ વલ્લભ પંતની સંધિ-અમલદાર તરીકે નિમણૂક કરી ખેડૂતોની પરિસ્થિતિમાં આવેલી કટોકટીની સ્થિતિની, ખેતીની પેદાશના ભાવોમાં આવેલી અસાધારણ મંદીની, અને સામાન્ય ખેડૂત પાસેથી ઉતરાવવામાં આવતા હાશના પૈસા ભરવાની તેની અશક્તિની વાત સરકારે કબૂલ રાખી હતી. પ્રશ્ન એ હતો કે ખેડૂતોને કેટલી રાહત આપવી જોઈએ, અને તે માટે કેટલું ગણોત વસૂલ કરવાનું માંડી વાળવું જોઈએ. અને આ વાત સરકારના હાથમાં હતી. સામાન્ય સંજોગોમાં સરકાર એકલા જમીનદારો સાથે જ સીધો વહેવાર રાખતી, તેમના ગણોતિયાઓ સાથે સીધો સંબંધ રાખતી નહોતી; અને જમીનદારો ગણોત માંડી વાળતા કે મુલતવી રાખતા કે ઓછું કરતા. પરંતુ સરકાર જ્યાં સુધી જમીનદારો પાસે લેવાનું પોતાનું મહેસૂલ ઓછું ન કરે ત્યાં સુધી તેમણે પણ એ બાબતમાં કંઈ પણ કરવાનો ઇનકાર કર્યો; કંઈ નહિ તો સામાન્ય રીતે પોતાના ગણોતિયાઓનું ગણોત ઓછું કરવાને ઇનતેજર તો તેઓ હોતા જ નથી. એટલે છેવટે નિર્ણય મરકારના જ હાથમાં હતો.

પ્રાન્તિક સમિતિએ જેહૂતોને જણાવી દીધું હતું કે નાકર લગત હવે બંધ થઈ છે, અને તમારે બધાએ પોતાના મન પ્રમાણે ગણોત લરી દેવું. પરંતુ જેહૂતોના પ્રતિનિધિ તરીકે સમિતિએ બારે રાહતની અને ગણોત બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડવાની માગણી કરી હતી. ઘણા સમય સુધી સરકારે કંઈ પગલું ન લીધું. પ્રાન્તના ગવર્નર સર માલકમ હેલી રજા પર હતા કે પછી બીજા ખાસ કાર્યને માટે નિમાયા હતા એટલે હાજર નહોતા તેથી ઘણું કરીને સરકાર ગૂંચવતી હતી. તામડતોળ અને મંગીન પગલું લેવાની જરૂર હતી, પરંતુ અવેજી ગવર્નર અને તેના સાર્થીઓ એવા કશા પગલા માટે પોતે જવાબદારી લેવા ઇચ્છતા નહોતા, એટલે ઉનાળામાં સર માલકમ હેલી પાછા ફરે ત્યાં સુધી એ બાબતને લંબાવવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. આ સ્થિતિ મુશ્કેલ તો હતી જ, તે આ ટાલમટોલ અને ઢીલથી વધારે બગડી, અને પરિણામે જેહૂતોને બહુ મોઝવણ પડ્યું.

દિલ્લીના કરાર થયા પછી તરત જ મારી તબિયત જરા લયડી હતી. જેલમાં જ મારી પ્રકૃતિ બરાબર રહેતી નહોતી. તે પછી પિતાશ્રીના અવસાનના આઘાત, અને તેની પાછળ તરત જ આવેલી દિલ્લીની મંત્રણાઓનો દીર્ઘ પરિશ્રમ એ બધાને મારું શરીર પહોંચી ન શક્યું. કરાંચીની મહાસભાને માટે જવા જેટલી મારી તબિયત કંઈક સુધરી હતી ખરી.

કરાંચી હિંદના છેક વાયવ્ય ખૂણા તરફ આવેલું છે. ત્યાં પહોંચવાને કરવી પડતી મુસાફરી મુશ્કેલીભરેલી હોય છે, અને દેશના બીજા ભાગોથી તે વચ્ચે પડેલા રસ્તા પ્રદેશોને લીધે કંઈક અલગ પડી ગયેલું છે. પરંતુ દૂરદૂરના ભાગોમાંથી આકર્ષાઈને આવેલા લોકોનું મહાન સંમેલન ત્યાં બેઠું થયું હતું, અને તે ક્ષણે દેશમાં જે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું સાચું પ્રતિબિંબ તેમાં જોવાને મળતું હતું. હિંદમાં રાષ્ટ્રીય હિલચાલનું વધતું જતું બળ જોઈને શાંત પણ કોડો સંતોષ સૌને થયો હતો; મહાસભાના તરફે તેની પાસેથી માગવામાં આવેલા બારે ભોજોનો યોગ્યતાથી જવાબ વાળ્યો હતો તે જોઈને તેમજ પોતાના સુસંગઠિત આત્મભોગની શક્તિથી તેણે પોતાની હતી વાજબી છે એમ પુરવાર કરી

બતાવ્યું હતું તે જોઈને મો ગર્વની લાગણી અનુભવતા હતા. સૌને લોકો વિશે વિશ્વાસ ઉપજાવ્યો હતો, અને બધે એક પ્રકારનો મયમજરો ઉત્સાહ જણાતો હતો સાથે સાથે સામે આવી જોના ગભીર પ્રશ્નો તેમજ મોટા જોખમના બાનથી ભારે જવાબદારીની ભાવના પણ જાગૃત થઈ હતી, અને સૌને બગમગ વસી ગયું હતું કે આપણા સખ્દો અને કરાવો વગર વિચારે ઉચ્ચારવાના કે પમાર કરવાના નથી, તેને તોલી તોલીને પ્રગટ કરવાના છે, કાગળ આપો દેશ તેનું અક્ષરશ પાલન કરવાનો છે મદુ મોટી વધુમતીથી દિલ્લીના કંગરનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો હતો તોપણ તે લોકપ્રિય થયો નહોતો અને સૌને રુચ્યો નહોતો, અને એવો ભય લાગ્યા કરતો હતો કે એમાથી અનેક પ્રકારની કંઠગી પરિસ્થિતિમા આપણે મુકાવાના છીએ. કોણે જાણે કેમ પણ સધિને લીધે દેશ મમક્ષ પડેવા પ્રશ્નો વિધેની વિચારણા પહેલા જોટી રાટ અને નાર હતી તેટલી હવે ગહી નથી એવો ભાસ થતો હતો વળી મહામભાની બેકકના મુદ્દતમા જ ગાંધીને દુલ્લવનાર એક ઘટના બની હતી — ભગતસિ હને ફાંસી મળી હતી આ રોષ અને દુખની લાગણી ઉત્તર દિશમા વિશેષ પ્રમાણમા દેખાતી હતી, અને કરાચી ઉત્તરમા આવેલું હોવાથી ત્યાં પગખમાથી આખ્યામધ લોકો ભીતરી પડ્યા હતા.

મહાસભાના કોઈ પણ આગવા અધિવેશન કરતા કરાચીની મહાસભા વળી ગાંધીજીની એક મોટી અગત ફતેહ નીવડી. મહાસભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દિલ્લી સૌથી લોકપ્રિય અને સમર્થ વ્યક્તિઓમાના એક હતા, અને ગુજરાતની અનેક લડતોમા વિજય મેળવનાર સઘાગ તરીકે તેમણે યશ મેળવેનો હતો પરંતુ ગમભૂમિ ઉપર મુખ્ય પાત્ર તો મહાત્મા જ હતા. ખાન અબ્દુલ મદદારખાંની સરદારી હેઠળ સરહદના પ્રાન્તમાંથી લાલ ડગલીવાળા સ્વયસેવકોનું એક મોટું દળ પણ મહામભામા હાજર હતું આ સરહદના સ્વયસેવકો અતિશય લોકપ્રિય થયા હતા અને તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં જયધોષથી તેમનું સ્વાગત થતું કેમકે ૧૯૩૦ના એપ્રિલ પછી તેમને ખૂબ છછેડવામા આવ્યા હતા તોપણ તેમણે અસાધાગળ અદ્વિમક સૌર્ય દાખવીને દિલ્લે

મુગ્ધ કથું હતું. 'લાલ ડગલીવાળા' નામથી કેટલાક લોકોને એવો ભાસ થતો હતો કે એ સ્વયંભવકો આમ્યવાદીઓ અથવા ઉદ્દામ મજૂર પક્ષના છે. પરંતુ એ બામ જોટો હતો, તેમનું અમલ માયું નામ તો 'ખુદાર્થ ખિદમતદાર' હતું, અને તેમનું મંડળ મહાસભા સાથે સહકાર કરતું હતું. (પાછળથી ૧૯૩૨માં મહામહાના તંત્રમાં તેમને તેના એક અંગ તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા.) 'લાલ ડગલીવાળા' તો તેમને એટલા માટે કહેતા હતા કે તેમણે પોતાના મંડળને માટે કેઈકે જૂના જમાનાનો પદાણી લેમાસ પસંદ કર્યો હતો અને તેનો રંગ લાલ રાખ્યો હતો.

કરાચી મહાસભાનો મુખ્ય ઠરાવ દિલ્લીની મધિ અને ગોળમેજી પરિપક્વને અંગે હતો. કાર્યવાહક મમિતિનો ઠગવ હોવાથી બેશક મેં તેનો સ્વીકાર તો કર્યો હતો પરંતુ મહામહાની ખુદલી બેઠકમાં મારે જ તે રજૂ કરવાનો છે એમ ગાધીજીએ જણાવ્યું ત્યારે મને સંકેત થયો. મારા મનને એ રુચ્યો નહોતો એટલે પ્રથમ તો મેં ના પાડી, પણ પછી મને એમ થયું કે આ વધારું નમણું અને ગેરવાજબી છે. કાં તો હું એ ઠરાવનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરું અથવા તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરું એ જ વાજબી થાય. પણ એમાં સંદિગ્ધ અથવા દ્વિઅર્થી વલણ લઈને તો લોકોને તર્કવિતર્ક કરવાની તક આપવા જેવું હતું; એ પણ યોગ્ય નહોતું. એટલે છેક છેલ્લી ધડીએ, મહામહામાં એ ઠરાવની ચર્ચા શરૂ થાય તેની થોડીક મિનિટ આગળ જ મેં તે જાતે જ રજૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે ભવ્ય સંમેલન મમક્ષના મારા ભાષણમાં તે ઠરાવને વિષેની મારી લાગણીઓ કેવી હતી, કયા કારણોને લીધે મેં તેનો હૃદયપૂર્વક અંગીકાર કર્યો હતો તેમજ કયા હેતુથી હું તેનો સ્વીકાર કરવાને તે લોકોને વિનવણી કરતો હતો તે બધું મેં ખુદ્દા દિલથી રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી વિના છેક છેવટની ક્ષણની પ્રેરણાથી હૃદયમાંથી સોમરું એ ભાષણ નીપજ્યું હતું અને તેની ભાષામાં ઝાઝા અલંકારો કે ચૂંટેલી શબ્દ-ગ્યનાઓ નહોતી, તેથી વધારે મંભાળપૂર્વક તૈયાર કરીને આપેલાં મારાં બીજાં અનેક ભાષણો કરતાં તે વધારે સફળ નીવડ્યું.

ખાસ કરીને તો ભગતસિંહ વિષેના ઠરાવ ઉપર, તેમજ મૂળ હકોનું જાહેરનામું તથા આર્થિક નીતિ વિષેના ઠરાવોને અંગે અને ખીજા પણ કેટલાક ઠરાવોને અંગે પણ મેં ભાષણો કર્યાં હતાં. તે પૈકી મૂળ હકોના ઠરાવ વિષે, કંઈક અંશે તેમાં સમાવેલા મુદ્દાઓને કારણે અને વિશેષે કરીને મહાસભામાં ઘાબલ થયેલી નવીન વિચારદૃષ્ટિ તેમાં વ્યક્ત થતી હતી તે કારણે મને ખાસ રસ હતો. અત્યાર સુધી મહાસભા શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે જ વિચાર કરતી હતી, અને સામાન્ય રીતે સ્વદેશીને તથા ગૃહઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપતી તે બાદ કરતાં તે આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણાથી અલગ રહેતી હતી. કરાંચીના ઠરાવમાં દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં ચાવીરૂપ હોય તેવા ઉદ્યોગો અને લોકોપયોગી કામગીરીનાં ખાતાઓને ગાંધીની આલિંગીનાં બનાવીને તેમજ ખીજા અનેક જુદા જુદા ઉપાયોથી ગરીબ જનતા ઉપરનો આર્થિક બોજો ઓછો કરી તેને શ્રીમંતોની પીઠ ઉપર લાદવાની હિમાયત કરવામાં આવી હતી. આ પ્રકારે મહાસભાએ સમાજવાદની દિશામાં એક પગલું, ભલેને બહુ જ ટૂંકું પગલું, ભર્યું. એ ઠરાવમાં શુદ્ધ સમાજવાદ જેવું કશું જ નહોતું અને કોઈ પણ મૂડીવાદી રાજ્ય તેમાં સમાવેલી બાબતોના સહેલાઈથી સ્વીકાર કરી શકે એમ હતું.

આ તદ્દન નરમ અને સીધા સાદા ઠરાવથી હિંદી સરકારના બડા બડા સાહેબોનાં મગજ અપાટાનું કામ કરતાં થઈ ગયાં. સ્વાભાવિક રીતે તેઓ ચક્રોર તો રહ્યા જ, એટલે તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ તો કદાચ બોલ્શેવીઝમનું સોનું કરાંચીમાં છૂપી રીતે પ્રવેશીને મહાસભાના આગેવાનોને બ્રષ્ટ કરી રહ્યું છે એવું ચિત્ર પણ ખડું થઈ ગયું હશે. તેઓ એક પ્રકારના રાજકીય ઓઝણમાં રહે છે, બહારની દુનિયા સાથે તેમનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી, અને તેમની આસપાસ હમેશાં ચુપ્તતાનું વાતાવરણ હોય છે, એટલે તેમનાં હૃદયો હમેશાં રહસ્યમય તેમજ કંપનાઓથી ભરેલી કયાઓ સાંભળવાને અને સ્વીકારવાને તૈયાર હોય છે. અને વળી આ વાર્તાઓ સરકારની ખાસ કૃપાને પાત્ર થયેલાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા કકડે કકડે ગૂંદ રહસ્યપૂર્ણ ભાષામાં બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તેમાં એવું ગર્ભિત સૂચન હોય છે કે

આ તો ઠીક છે પણ એ વાત પરનો પરો જો ઉઠાવી શકાય તો ખીજું કેટલુંયે જોવાનું જડે એમ છે. આ સર્વમાન્ય તેમજ બહોળા અનુભવથી ધડાયેલી પદ્ધતિ મુજબ કરાંચીના મૂળ પ્રાયમિક હકો વગેરે વિગેના ઠરાવના વારંવાર ઉદ્દેશો કરવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરથી હું તો એટલું જ અનુમાન ઠાઠી શકું છું કે એ ઠરાવ વિગેના સરકારના વિચારો તે ઉદ્દેશોમાં વ્યક્ત થાય છે. વાત તો એવી ચાલે છે કે સામ્યવાદી મંડળો સાથે જોડાયેલી કોઈ બેદી વ્યક્તિએ આ ઠરાવ અથવા તેનો ધણો મોટો ભાગ ધડ્યો, અને કરાંચીમાં જવાહરલાલ નેહરુને ગળે તે ઉતારી દીધો; પછી નેહરુએ ગાંધીને પડકાર કરીને કહ્યું કે કાં તો આ ઠરાવને માન્ય કરો અથવા દિલ્હીની સંધિ સામે મારા વિરોધને માટે તૈયાર થઈ જાઓ; ગાંધીએ જવાહરલાલનું મોહું બંધ કરવાને ખાતર તે ઠરાવનો સ્વીકાર કર્યો, અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકને ઉદ્દેશ દહાડે યાકી ગયેલી વિષયવિચારણી સમિતિ તેમજ કંટાળી ગયેલી આખી મહાસભાને માથે મારીને તેને પસાર કરાવી લીધો !

મને ખબર છે કે આ ‘બેદી વ્યક્તિ’ના નામનો કદી પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ અનેક ગર્ભિત સૂચનો દ્વારા કોની વાત થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. મને પોતાને બેદબરેલાં રહસ્યોનો અથવા ગોળ ગોળ ભાષા વાપરવાનો અનુભવ નથી, એટલે હું જણાવી દઉં તો ચાલશે કે આ ‘બેદી વ્યક્તિ’ માનવેન્દ્રનાથ રોય* હોય એમ લાગે છે. કરાંચીના એ સાવ નિર્દોષ ઠરાવને વિષે માનવેન્દ્રનાથ રોય અથવા ‘સામ્યવાદ તરફ વળેલો’ ખીજો કોઈ પણ માણસ શું ધારે છે તે જાણવું બહુ મનોરંજક થઈ પડે એમ છે, અને સિમલાના તેમજ દિલ્હીના બહા સાહેબોને તે જ્ઞાન બહુ બોધપ્રદ થઈ પડશે. તેમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે સામ્યવાદી વલણનો કોઈ પણ માણસ એ ઠરાવ તરફ કંઈક ટુચ્છકારની નજરે જુએ હો કેમકે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરાંચીનો ઠરાવ સુધારક અને ‘જુરૂંવા’ (મધ્યમવર્ગીય) માનસનો એક નમૂનો છે, એમાં ક્રાંતિનો અંશ નથી.

* જુઓ નોંધ પાનું ૨૩૯ (પ્રકરણ ૨૧).

ગાંધીજીને વિષે તો એટલું કહું કે ગયાં મત્તર વર્ષથી તેમના ઠીક ઠીક નિકટના પરિચયનો લઠાવો મને મળ્યો છે. એટલે તેમની સાથે લડતનાં છેવટનાં કહેણ મોકલવાનો અથવા તેમની સાથે સાટાં કરવાનો કોઈ પણ ખ્યાલ મને લગ્યાનક લાગે છે. અમે એકખીન્નને અનુકૂળ થતા હોઈશું, અથવા કોઈ એક મુદ્દા ઉપર અમે ભુદો ભુદો રસ્તો લઈએ એમ પણ બને, પરંતુ અમારા પહેવારમાં બખ્તર રીતો દાખલ થાય એ અશક્ય છે.

સાચી વાત તો એ છે કે આ પ્રકારના ઠરાવ મહાસભા પાસે કરાવવાનો ખ્યાલ કરાંચીથી પણ પહેલાંનો છે. કેટલાયે વરસથી સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ એ વિષયમાં દિલચાલ કરી રહી હતી, અને મહાસમિતિ પાસે એક સમાજવાદી ધોરણનો ઠરાવ પસાર કરાવવાનો તેણે પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. ૧૯૨૯માં મહાસમિતિ પાસે સમાજવાદના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરાવવામાં સંયુક્ત પ્રાન્તની સમિતિને કંઈક અંશે સફળતા પણ મળી હતી. પછીથી સવિનય લાંગની લડત આવી. ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ મહિનાઓમાં દિલ્લીમાં અમે મળસકામાં ફરવા જતા તે વખતની વાતચીત દરમ્યાન મેં ગાંધીજીની આગળ આ બાબતનો હિલેખ કર્યો હતો, અને તેમણે આર્થિક બાબતો વિષેનો એક ઠરાવ થાય એ ખ્યાલને વધાવી લીધો હતો. કરાંચીમાં એ વાત ઉપાડવાની તેમણે મને સલાહ આપી અને એક ઠરાવનો ખરડો તૈયાર કરીને બતાવવાની પણ મને સૂચના આપી. કરાંચીમાં તે મુજબ મેં ઠરાવનો ખરડો ગાંધીજીને બતાવ્યો, અને તેમાં તેમણે અનેક પ્રકારના ફેરફારો કર્યા તેમજ ખીજ સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા. તેમની સલાહ એ હતી કે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની આગળ એ ઠરાવ વિચારણા માટે રજૂ થાય તે પહેલાં અમારે બન્નેએ તેના શબ્દો વિષે એકમત થવું જોઈએ. આથી મારે ઘણાં મુસદ્દાઓ તૈયાર કરવા પડ્યા, અને તેથી થોડા દિવસની હીલ ચર્ચ. ખીજ પણ અનેક બાબતોને લીધે તે દરમ્યાન ખૂબ રોકાણ અમને રહેતું હતું. આખરે ગાંધીજી અને હું એક ખરડાને વિષે સંમત થયા, એટલે તેને કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને પછીથી

મહાસભાની વિષયવિચારીણી મમિતિ આગળ ને મૂકવામાં આવ્યો એ સાવ સાચી વાત છે કે વિષયવિચારીણી મમિતિને માટે આ એ નવીન જ વિષય હતો અને તેના કેટલાક મંચો નેનાથી એકાએક ચકિત થઈ ગયા હતા. પરંતુ મમિતિમાં તેમજ મહાસભાન એકકર્મા તે દેલાઈથી પસાર થઈ ગયો હતો અને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને માટે તેમજ તે ઠગવમાં આંકી આપેલા ધોરણે તે વિકસાવવાને માટે મહાસમિતિને તે સંપ્રદામાં આવ્યો હતો.

આ ઠગવનો ખગડો હું ધકતો હતો તે દરમ્યાન મારે મુકા આવનારા ધણા શ્રેયોક્તિઓ એ બાબતમાં મેં મલાહ લીધી હતી પરંતુ માનવેન્દ્રનાથ ગેયને તે બાબતમાં કશો જ સંબંધ નહોતો અને મને એ બગબગ ખબર હતી કે તે તો એ ઠગવને નાપડ કરીને દસી જ કાઢત.

હું કંગામી આવ્યો ને પહેલાં થોડા દિવસ આગ અલ્લાહાબાદમાં મારો માનવેન્દ્રનાથ ગેય સાથે મેળાપ થયો હતો એક રાત્રે તેઓ એકાએક અમારે ઘેર આવી પહોંચ્યા હતા, જ ને કે તે હિંદમાં છે એવો મને જરા પણ ખ્યાલ નહોતો. મોજામાં મેં તેને ૧૯૨૭માં જોયા હતા એટલે મેં તેમને તરત જાળખી કાઢ્યા. કંગામીમાં પણ તે મને મળેલા પણ અમ મુલાકાત પાંચ મિનિટથી ઘણું કરીને વધારે લાંબી ચાલી નહોતી એટલાં થોડાંક વર્ગો દરમ્યાન રાજકીય દૃષ્ટિથી મને વળે કાઢનારું ઘણું લખાણ રોચે કર્યું છે, અને કેટલીકવાર તેથી મને અસ્વસ્થ પણ થયું છે. અમારા બન્નેની વચ્ચે ઘણો નેદ હતો, છતાં હું તેના પ્રત્યે આકર્ષિતો હતો. અને પાછાં જ્યારે તે પકડાયા અને તે મુશ્કેલીઓમાં આવી ગયા ત્યારે સહાય કરવાને મારાથી જે કંઈ થોડું જની શકે તે કરવાની પ્રયત્ન હતી; ઝાઝું કરવાની તો મારી શક્તિ ન હતી. અસાધારણ શુદ્ધિશક્તિ એ તેના તરફના મારા આકર્ષણનું કારણ હતું; તેના તરફના મારા આકર્ષણનું બીજું કારણ હતું કે મને તે સૌથી તરછોડાયેલા તદ્દન એકલતાવા લાગતા બ્રિટિશ સરકાર તેની પાછળ પડે એ તો સ્વાભાવિક જ

તપ્તવાદી દિંદને તેને વિશે કશો રસ નહોતો; અને હિંદમાં જે
પોતો પોતાને સામ્યવાદીઓ કહેવડાવતા હતા તેઓ તેનો
સામ્યવાદોદ્ધોષી કહીને તિરસ્કાર કરતા હતા. મને એવી પણ
સહિની હતી કે રશિયામાં ઘણાં વર્ગોના વસંવાટ દરમ્યાન
કમિન્ટર્ન સાથે ગાઠ સહકારમાં રહ્યા પછી તેઓ જેનાથી છૂટા
પડી ગયા હતા, અથવા કદાચ તેમને અલગ ચર્ચાની ફરજ પણ
પાડવામાં આવી હોય.

આમ શા કારણે બનેલું તેની મને કશી ખબર નથી.
મને હજી પણ તેમના શા વિચારો છે અથવા અસહ
સામ્યવાદીઓ માથે તેમનો શો મતભેદ છે તેની સાવ છટીછવાઈ
ખાતરી બાદ કરતાં મને કશી જ ખબર નથી. પરંતુ તેના જેવા
માણ્યને આમ સૌથી તરછોડાતું પડે એથી મને કુ:ખ થયું અને
મારી મામાન્ય દેવથી વિરુદ્ધ જઈને હું તેના કેમના બચાવ માટે
સ્વયંમાં આવેલી સમિતિમાં જોડાયો હતો. ૧૯૩૧ના તે ઉનાળા
પછી આજે લગભગ ત્રણ વર્ષથી વધારે મુદતથી તે જેલમાં પડ્યા
છે, નાદુરસ્ત તબિયત બોગવે છે અને લગભગ અંધારી કાંટડીની
સગ વેઠે છે.

મહાસભાની કરાંચીની બેઠકનાં છેવટનાં કાર્યોમાંનું એક
કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી કરવાનું હતું. એ સમિતિની ચૂંટણી
મહાસભાએ કરે છે, પરંતુ એક એવી પરંપરા પડી ગઈ છે કે
તે તે વર્ષના પ્રમુખની (ગાંધીજીની તેમજ કેટલીક વાર ખીમ
સાથીઓની સાથે મસલત કરીને કરેલી) સૂચનાઓ મહાસભાએ
માન્ય રાખે છે. કાર્યવાહક સમિતિની કરાંચીમાં થયેલી ચૂંટણીનું
એક કદંબુ પરિણામ આવ્યું જેનો અમે કોઈ તે વખતે ખ્યાલ
કરી શક્યા નહોતા. મહાસભાએ મુસ્લિમ સભ્યોએ એ
સામે અને ખાસ કરીને તેમાં દાખલ કરેલા એક
(મુસ્લિમ) નામ સામે વધી ઉઠાવ્યો. તેમના સમૂહમાંથી એક
મામની પસંદગી થઈ નહોતી તેથી કદાચ તેમની અવગણના થઈ
કે એમ પણ તેમને લાગ્યું હોય. પંદર, જ સભ્યોની બનેલી

આખા હિંદની સમિતિમાં જ્યાં જ વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવાનું દેખીતી રીતે જ મુશ્કેલ હતું, અને અમને જે વિષે જરા પણ ખબર નહોતી તે તકરાર તો ખરી રીતે તદ્દન અગત અને પંગળ પ્રાન્તની સ્થાનિક હતી. પરિણામે આ વિરોધ કરનારું મંડળ પંગળમાં આસેતે આસેતે મહાસભામાંથી ખરી પડ્યું, અને ખીમ્મોની સાથે મળીને તેમણે 'અદરાર પાર્ટી' અથવા 'મજલિસ-ઈ-અદરાર' નામનો નવો પક્ષ ઊભો કર્યો. પંગળના કેટલાક સૌથી લોકપ્રિય અને કાર્યકર્તા મુસ્લિમ મહામહાવાદીઓએ પક્ષમાં જોડાયા અને તેમના તરફ પંગળના ખીમ્મ પુષ્કળ મુસલમાનો ખેંચાયા. તેમાં મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગના નીચલા થરનું પ્રતિનિધિત્વ સમાયું હતું અને મુસ્લિમ આમસમુદાય સાથે તેને ખૂબ સંપર્ક હતો. આ રીતે એ પક્ષ એક સમર્થ મંડળ બન્યું. અને ઉપલા વર્ગોના લોકોનાં અધ્ધર હવામાં અથવા વધારે માત્ર કહીએ તો દીવાનખાનાઓમાં અને સમિતિઓના ઓરડાઓમાં બેસીને કાર્ય કરનારાં ખખડી ગયેલાં મુસ્લિમ કોમી મંડળોથી તો તે ખૂબ જ સમર્થ હતું. અનિવાર્ય રીતે જ અદરારે કોમવાદ તરફ ધમકાયા, પરંતુ મુસ્લિમ આમજનતા સાથેના સંપર્કને લીધે એક પ્રકારની સહિષ્ણુ આર્થિક વિચારદષ્ટિવાળું જીવંત મંડળ તેઓ બની રહ્યાં. નવાં આર્થિક ફરિયાદો અને કોમવાદ દુર્દેવે વિચિત્ર રીતે જોળાઈ ગયાં હતાં એવાં દેશી રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને કાશ્મીરમાં થયેલી મુસ્લિમ હિલચાલોમાં એ મંડળે પાછળથી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અદરાર પક્ષના કેટલાક આગેવાનો મહાસભામાંથી ખરી પડ્યા તેથી પંગળમાં મહાસભાને બદલે નુકસાન પહોંચ્યું. પરંતુ કરાંચીમાં આ વિષે અમને કશી જ ખબર નહોતી; ત્યાર પછીના થોડા માસ દરમિયાન એ બધું લાન અમને ધીરેધીરે થયું. બેશક મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી સામેના ચોપને કારણે એ જ્યાં આગેવાનો મહાસભામાંથી ખસી ગયા નહોતા. એ તો પવનની દિશા બતાવનારું એક તરણ હતું; સાચા કારણો ઊઠ્યા હતા.

અમે કરાચીમાં હતા તે દરમિયાન જ કાનપુરના હિંદુમુસ્લિમ
 હુલ્લડના સમાચાર આવી પહોંચ્યા હતા. તે પછી તરત જ ગણેશ
 ચક્ર વિદ્યાર્થી તે હુલ્લડમાં મોઢકે ઝૂલ્યા આંધળા અનેલા
 લોકોના ટોળાને મદદ કરીને ચારવા જતા તેમને હાથે જ ખૂન
 થયાના સમાચાર મળ્યા. તે લયાનજ અને નિષ્કુર હુલ્લડે આમ
 તો જુડો કરતા જ, પરંતુ ગણેશજીના ખૂનથી એ વાત અમારા
 હૃદયમાં જેવી સોંસરી બનરી ગઈ તેવી ખીજી કોઈ પણ રીતે ખ
 જિતગત કરાચી મહાસભાની જાવણીમાં હમ્મરો પોકો તેમને
 જાળખતા હતા, અને મયુક્ત પ્રાન્તના અમાગ લોકોના મોના
 તો તેઓ, યગ અને નિર્ભય, દીનદષ્ટિવાળા તેમજ હમેશ
 ડહાપણુ ભરેલી સચાહ આપનારા, કદી નિરાશાને વશ ન થનારા,
 અને પ્રસિદ્ધિ અથવા લોકપ્રિયતા અથવા અધિકારની પરવા કર્યા
 વિના શાંતિથી કાન ક્યે જનારા પગમપ્રિય માથી અને મિત્ર
 હતા જે કાર્યને તેઓ વર્ચો હતા અને જેના પર તેમને અનહદ
 પ્રીતિ હતી તેને માટે તેમણે પોતાની જીવાનીના જોમમાં પોતાનું
 જીવન, ઉમમથી અર્પણ કર્યું, કોઈ બેવકૂફ માણસના હાથે
 તેમના પગ ધા થયો અને કાનપુર અને મયુક્ત પ્રાન્તનું મૌથી
 તેજસ્વી ગ્લન હગઈ ગયું આ સમાચાર આવ્યા ત્યારે કરાચીની
 અમારી મયુક્ત પ્રાન્તની જાવણી પર શોકની જાયા પથરાઈ ગઈ,
 ત્યાંનો પ્રકાશ જાણે મધો બિડી ગયો હતો અને જના ગણેશ
 શકરને વિષે મોને અભિમાન થતું હતું, કે તેમણે આમ અડમ
 નિર્ભયતાથી અત્યુનો મુકામયો ક્યો હતો, અને યશસ્વી રીતે તેને
 શરણુ યયા હતા

લંકામાં એક માસ

મારા ડક્ટરોએ મને થોડોક આગમ લેવાને અને હવાફેર કરવાને કોઈક સ્થળે થોડા સમયને માટે જઈ આનવાનો આમહ ક્યો, એટલે મેં લંકામાં એક માસ ગાળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હિંદ આવડો મોટો દેશ છે છતાં ત્યાં સ્થાન બદલાવવાનો કે માનસિક આગમનો ખરો લાભ મળી શકે એમ નહોતું, કેમકે હું ગૂમે ત્યાં જઈ તોપણ ત્યાં રાજકીય માધીઓ તો બનતા સુધી મળ્યા વિના રહે જ નહિ, રોજના જ પ્રશ્નો પાછા મારો પીઠા પકડે હિંદથી બહાર જઈ સગવડ એવો પાસેમાં પામેના પ્રદેશ લંકા હતો, એટલે અમે — હું, કેમના અને હનિંગ — ત્યાં ગયા. ૧૯૨૭માં મુરૌપથી પાછા ફર્યો પત્રી કામમાથી નિવૃત્તિનો આ મારો પહેલો જ પ્રયત્ન હતો, મેં મારી પત્ની તેમજ પુત્રીની માથે રહીને શાન્તિથી તેમજ માર્ક પશુ જાતના માનસિક વિક્ષેપ વિના નિવૃત્તિનો મમય ગાળ્યો હોય તો તે ૧૯૨૭ પછી આ પ્રથમ જ હતો. ત્યાં પત્રી એવા જ અનુભવનો બીજો પ્રસંગ મળ્યો નથી, અને મને પેશિકવાર એમ લાગે છે કે મળવાનો પણ નથી.

અને તેમ છતાં ખરી રીતે - મુરૌસિયામાં ગાળેલાં બે આઠનાડિયા બાદ કરતાં લંકામાં પણ અમે ઝાઝો આગમ ભોગવ્યો નથી. ત્યાંના દરેક વર્ગના લોકોએ આગતાસ્વાગતા અને મૈત્રીભાવો પ્રેમમાં જણે અમને હુનાડી દીધાં આ બધી શુભેન્દ્ર ભોધને હૃદય ખૂન પ્રમન્ન થવું, પગ તોનાથી ઘણીવાર મૂઝવણ પણ થતી. મુરૌસિયામાં મજૂરોનાં મડળો, ચાના બગીચામાં કાન કરનારાંઓ અને બીજા લોકો દૂર માઈયાથી ચા પીને રોજ અમારે ત્યાં આવતા અને જંગની ફૂલો, ચાકબાણ, ઘેર ખનાવેલું માખણ વગેરે અનેક પ્રકારની ભાવભરી ભેટો સાથે લાવતા. અમે એ લોકો માથે જરા પણ વતગીત કરી શકતા નહિ, એકમીજના દર્શન અને



કુમારી ઇદિરા નેહરુ

સ્મિતથી જ સતોષ માનતા. તેમની ગરીબીમાંથી લાવીને આપેલી આ કીમતી ભેટોથી અમારું ઘર ઊલરાઈ જતું, અને અમે તે રથાનિક ધરિપતાસો તેમજ અનાયાસ્યોમાં મોકલી આપતાં.

‘લંકાદ્વીપનાં ઘણાંક પ્રસિદ્ધ દરમો, અને ઐતિહાસિક ખડેરો, બૌદ્ધ મઠો, અને ત્યાંના સમૃદ્ધ ઉષ્ણ પ્રદેશનાં જંગલો અમે જોયાં; અનુરાધપુરમાં જુદની એક પ્રાચીન આસનસ્થ મૂર્તિ મને ખૂબ ગમી ગઈ હતી. આ પછી એક વર્ષ પછી હું દહેરાદૂન જંગલમાં હતો ત્યારે લંકાના એક મિત્રે મને તે મૂર્તિનું એક ચિત્ર મોકલી આપ્યું હતું, અને હું તેને મારી ખોલીમાંના નાનકડા મેજ ઉપર મૂકી રાખ્યો. જંગલની એકાન્ત ખોલીમાં તે ચિત્રનો મહાવામ મને અમૂલ્ય ચર્મ પડ્યો હતો, અને જુદની મૂર્તિની સ્થિતિ, ધીરગંભીર પ્રમાન્ત મુખમુદ્રાનું દર્શન કરીને હું શાન્તિ તેમજ બળ પ્રાપ્ત કર્યો, તેમજ તે દર્શનથી વિપાદના માગ અનેક મમયોમાંથી ઊભરી જવામાં મને મદદ મળતી.

જુદને માટે મને હમેશાં લારે આકર્ષણ રહ્યું છે. એ આકર્ષણનાં કારણોનું પૃથક્કરણ હું સહેવાઈથી કરી શકતો નથી, પરંતુ એ આકર્ષણ ધાર્મિક નથી, અને બૌદ્ધ ધર્મની આસપાસ જન્મેલા મનાઝહોમાં મને કશો રમ નથી. મને જે આકર્ષણ થયું છે તે જુદના વ્યક્તિત્વનું છે. એ જ રીતે ખ્રિસ્તના વ્યક્તિત્વે પણ મને ખૂબ આકર્ષ્યો છે.

મંડામાં અને રસ્તાઓ પર મેં ઘણા બૌદ્ધ લિખ્ખુઓને જોયા; તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં તેમનું સન્માન થતું હતું. લગભગ તે બધાની મુખમુદ્રાનું પ્રધાન લક્ષણ મમાધાન અને શાન્તિનું, જગતની ઉપોધિઓમાંથી અજબ વિરક્તિનું હતું. સામાન્ય રીતે તેઓમાંથી કોઈની મુખમુદ્રા ઉપર જુદિનું તેજ ન લાગતું, અને તેમનાં મુખ ઉપર ઉઘ્ર હાસ્યમયનોની રેખાઓ, જરાયે જણાતી નહોતી. તેમને માટે જીવન જીવેને કોઈ મહાસાગર તરફ મંદ ગતિથી વહી જતી શાંત પ્રવાહચાળી નહીં, જેવું હોય એમ દેખાતું હતું. તેમને જોઈને દુઃખાના કોઈ કામની કિચિત્ ઉત્ક્રાંતિથી ભરેલો થોડો દેખ મને ચર્મ આવતો. પરંતુ મને જરાગર

ખબર હતી કે મારું લાગ્ય તેમનાથી જુદું હતું, તેમાં તોફાનો અને ઝંઝાવાતો લખાયલા હતા. મારે માટે આશ્રય શોધવાનું વિગમસ્થાન ક્યાંય નહોતું, કેમકે મારા હૃદયમાં ઊંડતા ઝંઝાવાતો બાહ્ય ઝંઝાવાતો જેટલા જ તોફાની હતા. અને લાગ્યવશાત તોફાની પવનોના પ્રચંડ આંધાતોગાથી બચી રાકાય એવું સુરક્ષિત આશ્રયસ્થાન કદાચ મળ્યું તોયે શું? ત્યાં મને તૃપ્તિ કે આરામ પ્રાપ્ત થાત ખેર?

ચોડા મમયને માટે તો મને મળેલું આશ્રયસ્થાન સુખદ લાગ્યું, ત્યાં પડ્યો પડ્યા સ્વપ્નાંઓ જોવાનું તેમજ ઉચ્ચકટિબંધના શાન્તિદાયક અને નાત્રોને દિથિલ કરનાર્ગ મોહક આકર્ષણને ધીરે ધીરે વશ થવાનું મન થતું માગ તે સમયના હૃદયના ભાવને લંકા બરાબર અનુકૂળ હતું, અને તે દ્વીપના મૌદ્યથી મને પારાવાર આનંદ મળતો હતો, પરંતુ અસારો નિવૃત્તિનો મહિનો તુરત પૂરો થઈ ગયો અને ખરેખર ત્યાંની વિદાય લેતાં અમને દુઃખ થયું. લંકાની અને ત્યાના લોકોની કેટલીયે સ્મૃતિઓ મારા મનમાં વારંવાર પાછી આવે છે; જેલના લાખા સૂનકાર દિવસોમાં એ સ્મૃતિઓ સુખદ સાથી નીવડી છે. એક નાનો સરખો બનાવ મારી સ્મૃતિમાં વળગી રહ્યા છે; મને લાગે છે તે જાહેનાની આસપાસ ક્યાંક બનેયો, એક સાળાના શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ અમારી મોટા અટકાવીને અમને મત્કારના ચોડાક શબ્દો કહ્યા. આખા મમૂહમાંથી વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સુક, અને આગ્રહ ચહેરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતા હતા; અને તે પછી તેમાંનો એક એકાએક મારી પામે આવ્યો, મારી માથે તેણે હાથ મેળવ્યા, અને પછી દાર્મિક પણ પ્રકારના મવાલગ્વાય અંથવા વાતચીત વિના જ તે બોલ્યો: “હું કદી ડગવાનો નથી.” તેજસ્વી આંખોવાળું દૃઢ નિશ્ચયથી દીપતું તે નોનકડું તેજસ્વી મુખ મારા મનમાં કાતરાઈ ગયું છે. તે કાણ હતો તેની મને ખબર નથી; તેનો પત્તો પણ મારી પામે નથી. પરંતુ કાણ જાણે કેમ મને એવો વિશ્વાસ છે કે તે તેનું વચન પાળશે, અને જીવનના દરેક પ્રશ્નો તેની સામે ઊભા થશે ત્યારે તે નહિ ડગે.

લંકાથી દક્ષિણ દિશામાં છેક દક્ષિણની અખી કન્યાકુમારી સુધી અમે ગયાં. ત્યાં આશ્ચર્યકારક શાન્તિ હતી. પછી અમે ત્રાવણકોર, કોચીન, મલબાર, મૈસૂર, હૈદરાબાદ યાદને નીકળ્યાં. એમાંનાં ધણીખરાં હિંદનાં દેશી રાજ્યો છે; તેમાંનાં કેટલાંક સૌથી પ્રગતિમાન અને કેટલાંક સૌથી પછાત રજવાડાંઓ છે. ત્રાવણકોર અને કોચીન કેળવણીમાં બ્રિટિશ હિંદથી પણ ખૂબ આગળ વધેલાં છે; મૈસૂર ધણું કરીને ઉદ્યોગોની ખિલવણીમાં આગળ વધેલું છે; હૈદરાબાદ પ્રાચીન રજવાડી પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ નમૂનો રહી ગયો હોય એવું લાગે છે. અમને દરેક સ્થળે પ્રગ્ન અને રાજ્યાધિકારીઓ બન્ને તરફથી આદર અને સત્કાર મળ્યાં, પરંતુ અમારી મુલાકાતથી પ્રગ્ન કદાચ લવજનક વિચારો કરતી યદ્ધ જશે એવી ચિંતા અમલદારોના મતકારની પાછળ રહેલી હોય એમ હું જોઈ શકેના. તે સમયે મૈસૂર અને ત્રાવણકોર પોતાની પ્રગ્નને કેટલીક નાગરિક સ્વતંત્રતા અને રાજકીય કાર્ય કરવાના પ્રસંગો આપતાં જણાતાં હતાં; હૈદરાબાદમાં તો આનું પણ નામનિશાન નહોતું, અને તેથી અમારા ઉપર રૈડવામાં આવેલા સત્કાર છતાં મને ગૂંજળાટ અને અકળામણ થયાં. પાછળથી દમણાં દમણાં મૈસૂર અને ત્રાવણકોરની સરકારોએ પહેલાં આપેલી થોડીમણી નાગરિક અને રાજકીય કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતા પણ પાછી લઈ લીધી છે.

મૈસૂર રાજ્યના ખેંગલોર શહેરમાં એક લઘુ સંમેલન સમક્ષ, એક અતિ જીયાં ગ્રોહસ્તંભ ઉપર મેં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. 'હું ત્યાંથી નીકળી આવ્યો તે પછી થોડા જ સમય પછી એ સ્તંભના ચૂરેચૂરા કરવામાં આવ્યા, અને મૈસૂરની સરકારે રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યને ગુનો ઠરાવ્યો. મેં ફરકાવેલા ધ્વજની આવી અવહેલના અને અપમાન થવાથી મને ભારે દુઃખ થયું હતું.

ત્રાવણકોરમાં તો આજે પણ મહામલા એક, બેકાયદા મંડળ છે. અને સવિનય લંગ પાછો ખેંચી લેવાયો ત્યાર પછી ખુદ બ્રિટિશ હિંદમાં મહાસલાના સામાન્ય મળ્યો નોંધવાનું કાર્ય કાયદેસરનું ગણાય છે તોપણ ત્રાવણકોરમાં તેની સર્વેને મનાઈ છે.

રાજકીય પરિસ્થિતિ; મંયુક્ત પ્રાન્તમાં ખેડૂતોની દિલચાલને અંગે
 જાણી થયેલી વિકટ સ્થિતિ; સરહદના પ્રાંતમાં ખાન અબદુલ-
 ગફ્ફારખાનની આગેવાની હેઠળ 'લાલ કમલીયાળાઓ'ની દિલચાલની
 આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ; અંગ્રાજાની અતિશય તંગ બનેલી, રૂંધાયેલા
 રાજથી સમસમતી અને ક્ષોભની કટોકટીની ગ્રિથિતિ; દેશી પ્રશ્નનું
 કાયમનું ગૂંચાયલું ટોકડું; અને મહાસલાવાદીઓ તથા મરદારી
 અમલદારો વચ્ચે, દિલ્હીની સંધિના ભંગના પરસ્પર આક્ષેપોના
 પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરતી જુદા જુદા મુદ્દાઓ વિષેની નાની નાની
 રૂઝાનિક અથગામણો — આ બધા મહત્ત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા
 માટે મહામજાની કાર્યવાહક મંચિતિની મલાઓ થઈ હતી. અને
 તે ઉપરાંત ફરી ફરી બેઠતો પ્રશ્ન તો જોમો હતો જ: બીજી
 ગોળમેજી પરિષદમાં મહામજાના પ્રતિનિધિઓએ જવું ખરું?
 મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્યાં જવું ખરું?

સંધિ દરમ્યાન ધર્ષણ

ખીજ ગોળમેજી પરિપદને માટે ગાંધીજીએ લાંડન જવું કે ન જવું ? ફરીફરીને આ સવાલ બેઠો, અને તેનો કશો ચોક્કસ જવાબ મળતો નહોતો. છેક છેવટની ક્ષણ સુધી ટાઈમને એની ખબર નહોતી—મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ નહોતી, ખુદ ગાંધીજીને નહોતી. કારણ એ હતું કે એ સવાલનો જવાબ અનેક બાબતો પર આધાર રાખતો હતો, અને નવા નવા બનાવોથી પરિસ્થિતિમાં સતત નવો પલ્લો ચલા કરતો હતો. એ સવાલ અને એના જવાબની પાછળ સાચા અને મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા હતા.

બ્રિટિશ સરકાર અને તેના મિત્રોને નામે આપણને ફરી ફરીને જણાવવામાં આવતું હતું કે ગોળમેજી પરિપદે બંધારણનું ચોક્કું તૈયાર કરી રાખેલું છે, ચિત્રની મુખ્ય રેખાઓ અંકિત થઈ ગઈ છે, અને હવે જે કામ શેષ રહ્યું છે તે તો માત્ર એ ચિત્રમાં વિગતો પૂરવાનું જ છે. પરંતુ મહાસભાનો ખ્યાલ એ નહોતો, તેને સંબંધ હતો તેટલા પ્રમાણમાં તો! લગભગ દોરા પટ ઉપર ચિત્રની રેખાઓ દોરવાનો અથવા તેને ચીતરવાનો પ્રારંભ કરવાનો પણ બાકી હતો. એ વાત સાચી હતી કે દિલ્હીના કરારથી “ફેડરેશન” (સ્વતંત્ર પ્રાંતોના એકત્રિત રાજ્યતંત્ર) ને બંધારણના પાયા તરીકે માન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું અને અપવાદો અને સાવચેતી દાખલ રાખેલી શરતોની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી. પરંતુ ફેડરેશનની વાત અમારે માટે નવી ન હતી; અમારામાંના ઘણા પહેલેથી જ માનતા હતા કે દિલ્હીના બંધારણનો પ્રશ્ન ફેડરેશનથી સૌથી સારી રીતે બિઝલશે, પણ અમે એ કર્ફપાના સ્વીકાર કર્યો હતો તેનો અર્થ એ નહોતો કે પહેલી ગોળમેજી પરિપદે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલા ફેડરેશનના

નમૂનાનો અમે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. રાજકીય ચરતરને એટલે પૂર્ણ સરકાર અને નામાર્જિક પરિવર્તનની માથે ફેરેસ પૂર્ણપણે બંધ બેસતું છે. પરંતુ અપવાદો અને માવચેની મા રાખેલી શકો. પૂર્ણ સ્વરાજની તેમજ નામાર્જિક પરિવર્તન માથે બંધ બેસતી કંગાનું કામ ધણું ઠંઠું હતું સામાન્ય રીતે એવી ચરતોનો અર્થ એ થાય કે હિંદીઓના માર્ગભોમ મત્તામાથી મારી પેઠે મત્તા લઈ લેવામાં આવી છે પરંતુ કમરમાંના “હિંદના હિતને માટે આવશ્યક એવી,” એ શકોતોની બ્યાખ્યા કરનારા વિશેષજ્ઞથી તે મુન્દ્રીનો તોડ ફાડવામાં કઈક અંશે મદાય થતી હતી — તેકે બહુ મદજતાપૂર્વક તે નહિ જ, એ બહુ ગમે તેમ હોય, પરંતુ કરાંચી મદામલાએ એ સ્પષ્ટ કયું હતું કે મદાસભાને સ્વાકાષ્ ધાય એવા બધારણમાં આટલી વસ્તુએનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. લસ્કર ઉપર, પરદેશ માથેના મંબ ધો ઉપર, તમજ નાણાવિપયક તથા આર્થિક નીતિ ઉપર સંપૂર્ણ અકુરા; અને નવી હિંદી મરકાર જૂનીએ કરેલાં દેનાં અદા કરતાનું માથે લે તે પૂર્વે પરદેશીઓનાં (અર્થાત મુખ્યત્વે બ્રિટિશ લોકોનાં) હિંદ પાસેના લેણાના પ્રશ્નની તપામ; વળી મુળ હોડો વિશેના ઠરાવમાં ધ્રુવ એવા કેટલાક રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોની દિશા પણ આંકી દેવામાં આવી હતી. આ બધાનો ગોળમેજી પરિપદે અત્યાર પહેલાં કરી લીધેલા નિર્ણયો સાથે તેમજ હિંદના રાજવહીવટની ચાલુ રચના માથે મેજ બેસવો નહોતો.

મદાસભાની દૃષ્ટિ અને સરકારની દૃષ્ટિ વચ્ચે આમ બા મોટું અંતર હતું, અને આ ટાંકણે તે બે વચ્ચે મેજ ખાતે એવો મલત્ત અત્યંત ઓછો જથ્થો હતો. ધણી થોડા મદામલાવાદીઓ, ગોળમેજી પરિપદમાં સરકાર અને મદામલ સાથે જાઓ મેજ ખાતે એવી અપેક્ષા રાખતા હતા, અને હમે આશાવાદી એવા ખુદ ગાંધીજીને પણ જાત્રી આશા નહોતી. જ છતાં તેઓ કદી આશા છોડી બેઠા નહોતા, અને હેક હેવ હદ હુધી પ્રયામ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓ બેઠા હતા. બધાને જ એમ લાગતું હતું કે સદજતા મળે કે ન મળે, /

સારના અનુસંધાનમાં કાયમના સમાધાન માટેનો પ્રયાસ તો કરી શકો જ શોઈએ. પરંતુ એ મહત્વની બાબતો એવી હતી કે જ્યાં મહાસભાના બીજા ગોળમેજી પરિષદમાં જોડાવામાં અંતરાય ભો થવાનો સંભવ હતો. જે ગોળમેજી પરિષદ સમક્ષ હામલાને પોતાની સમગ્ર વિચારદષ્ટિ રજૂ કરવાની સંપૂર્ણ સતત્રતા હોય, અને એ બાબતનો તો નિર્ણય થઈ ગયો છે એમ જાણીને અથવા બીજા કોઈ પણ કારણમર તેને તેમ કરતા પટકાવવામાં ન આવે એવું હોય, તો જ મહાસભા ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લઈ શકે. હિંદમાંની પરિસ્થિતિને ધારણે પણ ગોળમેજી પરિષદમાં આપણે આપણો પ્રતિનિધિ ન મોકલી શકીએ એવું બને એમ હતું. જેથી સરકાર સાથે તરત જ અથડામણમાં બાવી જવું પડે, અથવા ઉગ્ર દમનનો મામનો કરવો પડે એવી કંઈક સ્થિતિ હિંદમાં ઊભી થાય પણ ખરી. જે એવું બને અને અહીં આપણું ઘર સળગ્યું હોય તે વખતે એ આગ જાણે લાગી જ નથી એમ આંખ આડાં કાન કરીને આપણો કોઈ પ્રતિનિધિ બધારણોની અથવા એવી જ બીજા પંડિતાર્થભરી વાતો લંડનમાં ડહોળતો હોય એ અત્યંત બેદરદુર જ ગણાય.

હિંદમાં સ્થિતિ કપાટાજંધ તંગ બનતી જતી હતી. આખા દેશમાં, અને ખાસ કરીને બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને મરહદના પ્રાન્તમાં એના ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. બંગાળમાં દિલ્લીની મધિથી કશો જ ફરક પડ્યો નહોતો, અને ત્યાં તે પૂર્વે સ્થિતિ જેવી તંગ હતી તેવી ચાલુ રહીને ઊલટી વિશેષ બગડતી જતી હતી. સવિનય ભંગની લડતને અંગેના કેટલાક કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા હતા ખરા, પણ બીજા હમરો રાજકીય કેદીઓ જેઓ કાયદાની પરિભાષામાં શુદ્ધ સવિનય ભંગના કેદીઓ નહોતા તેઓ હજી જેલમાં જ રહ્યા હતા. નનરકેદીઓ પણ જેલમાં જ અથવા તેમને માટેની ખામ છાવણીઓમાં પુરાયેલા હતા. 'રાજકોદી' ભાષણોને માટે અથવા બીજા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાના ગુનાને માટે નવી પકડાપકડી થયે જ જતી હતી, અને સામાન્ય રીતે સૌને એમ લાગતું હતું કે સન્દારનો પ્રગ્નકીય પ્રવૃત્તિ ઉદારનો દુમયો જરા પણ નરમ પડ્યા વિના ચાલુ જ રહ્યો છે.

ત્રાસવાદીઓનાં કૃત્યોની દસ્તાવેજી લીધે મહાસભાને માટે બંગાળનો પ્રશ્ન હમેશા અસાધારણ મુશ્કેલીથી ભરેલો જ રહ્યો છે. સામાન્ય પ્રકારની મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ તથા સવિનય બંગાળના પ્રમાણમાં આ ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ તેના વિસ્તાર અને મહત્વની દૃષ્ટિથી બહુ થોડી હતી. પરંતુ તેટલાથી પણ શૌર્ય બહુ મળી જતો અને બધાનું ધ્યાન પણ ખૂબ ખેંચાતું. એ પ્રવૃત્તિઓને લીધે ખીન ધખાખરા પ્રાન્તોમાં જેટલી સહેલાઈથી મહાસભાના કાર્યોનો અમલ થઈ શકતો તેટલી સહેલાઈથી બંગાળમાં થઈ શકતો નહોતો, કેમકે ત્રાસવાદીઓનાં કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થતું વાતાવરણ સીધી અહિંસક લડત અથવા સત્યાગ્રહને અનુકૂળ નહોતું. એ પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય રીતે જ સરકારનું ઉગ્ર દમન વહેંચી લેતી અને તેનો સપાટો કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના ત્રાસવાદી અને ખિન-ત્રાસવાદીને સરખી રીતે લાગતો.

(મૂળ ત્રાસવાદીઓને માટે) ખાસ કરવામાં આવેલા કાયદાઓ અને ઓર્ડિનન્સોનો હિપથોગ મહાસભાવાદીઓ, મળૂરો અને દિસાન કાર્યકર્તાઓ, અને ખીન જેમની પ્રવૃત્તિઓ પોલીસને નાપસંદ પડતી હોય તે સર્વેને માટે ન કરવાનું પોલીસ તેમજ સ્થાનિક વહીવટી અમલદારોને માટે કંઠણ હતું. એવો સંભવ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના આરોપ કે કેસ કે સગવડ વિના જ વરસોથી જેલમાં રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓનો સાચો ગુનો હિંસાનાં કૃત્યો કરવાનો નહિ પરંતુ ખીજ અસરકારક રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવાનો જ હતો. તેમને કદી કોઈ વાત સાચી છે કે ખોટી છે એમ પુરવાર કરવાની, અથવા તેમનો વાંક શો છે તે બજાવાની પણ, તક આપવામાં આવી નથી. એ એક સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે રાજ્યની સામેના ગુનાઓ વિશેના બ્રિટિશ હિંદના કાયદાઓ એટલા બધા કાર્યસાધક અને સર્વગ્રાહી છે કે તેની તંગ બળમાંથી છટકવું મુશ્કેલ છે; છતાં નજરકેદીઓ પર, તેમની સામે ગુનો પુરવાર કરવા જેટલો પૂરતો પુરાવો પોલીસ પાસે નથી એમ માની લઈને ખુલી અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવતું નથી. વળી એમ ઘણીવાર બને છે કે કાયદાની અદાલતો એક માણસને

નિર્દોષ હાથીને છોડી મૂકે છે. અને તે પછી તેને તરત પાછો પકડી લઈને નજરકેદી તરીકે રાખવામાં આવે છે.

બંગાળના આ ગૂંચવણુભરેલા પ્રશ્નની બાબતમાં મહામહાની કાર્યવાહક સમિતિ છેક જ અસહાય ચર્ચા કરી હતી. તેના દિલ પર એનો હમેશ ભાર રહેતો હતો અને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે બંગાળની કોઈ બાબત તેની સમક્ષ આવીને જાબી જ રહેતી. એ બાબત પૂરતો તેનાથી બની શકે તેવા પ્રકારનો સમિતિ નિકાલ કાઢતી પરંતુ આખા પ્રશ્નનો સળંગ ઉકેલ તેનાથી થતો નથી એવું તેને બરાબર લાગે હતું. એટલે કંઈક અસહાય બનીને બંગાળના મામલાને જેમ ગળડે તેમ તેણે ગળડવા દીધો; સમિતિની જે સ્થિતિ હતી તેમાં તે બીજું શું કરી શકત એ કહેવું જરા કઠણ છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના આ વલણથી બંગાળમાં ખૂબ રોષ જાગ્યો હતો, અને ત્યાં એક એવી માન્યતા જડ ધાલી ગઈ હતી કે મહાસભાનું કાર્યવાહક મંડળ તેમજ બીજા પ્રાંતો બંગાળની ઉપેક્ષા કરે છે. બંગાળની આકરી કસોટીની ધડીએ સૌ તેને છોડી ગયા હોય એવું તેમને લાગતું હતું. આ માન્યતા સાવ પાયા વગરની હતી, કેમકે બંગાળના લોકો પ્રત્યે સમસ્ત હિંદની સહાનુભૂતિ હતી, પરંતુ એ સહાનુભૂતિને અસરકારક સક્રિય સહાયમાં કેમ ઉતારવી તે તેને સ્પષ્ટ નહોતું. વળી હિંદના દરેકદરેક વિભાગને પોતપોતાની પીડાઓ તો વળગેલી જ હતી.

મંયુક્ત પ્રાંતમાં ખેડૂતોની સ્થિતિને અંગેની પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી જતી હતી. ત્યાંની પ્રાંતિક સરકાર આ આખા પ્રશ્નની બાબતમાં ટાલમટોલ કર્યા કરતી હતી, અને ગણોત્ત તેમજ મહેસૂલમાં આપવાની રાહત માટેનો નિષ્કૃષ્ટ કરવામાં દીલ કર્યા કરતી હતી. વળી જળરદસ્તીથી ગણોત્ત વસૂલ કરવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું. જ્યાં ને ત્યાં ગણોત્તિયાઓના આખા સમૂહો ને સમૂહો પાસે જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવતો હતો અને એક મામદી જતીઓ થતી હતી. અમે જ્યારે લંકામાં હતા ત્યારે જળરદસ્તીથી ગણોત્ત વસૂલ કરતાં ખેડૂતોનાં બે કે ત્રણ દુહડો થયાં હતાં. આમ તો દુહડો નજીવો જ હતાં પરંતુ દુર્દૈવે તે

અધાર્માં જમીનદારના કે પછી તેના માણસના પ્રાણ જતા, મંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર માલ્કમ હેલી સાથે જેડૂતોની પરિસ્થિતિન ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી પણ નૈનીતાલ જઈ આવ્યા હતા, (એ સમયે પણ હું લંકામાં જ હતો.) પરંતુ તેમાંથી ઝાઝું કંઈ નીપળ્યું. ત્યારે સરકારે પોતે આપવા ધારેલી રાહતની જાહેરાત કરી ત્યારે તે અપેક્ષા રાખેલી તેના કરતાં બહુ ઓછી જણાઈ, અને પરિણામે ગામડાંમાં જુમાટો ચાલુ રહ્યો ને વધતો ગયો. જેડૂતો પર જેમ જેમ જમીનદાર અને સરકારનું મેઘું દબાણ વધતું ગયું, અને ગણોત્તિયાઓ પાસે ખેતરોનો કબ્જો છોડાવીને તેમની નાની નાની મિલકતો જમ થતી ગઈ, તેમ તેમ એક એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ કે ખીજ દેશોમાં તો તેને પરિણામે જેડૂતોનો મોટો બળવો જ ફાટી નીકળત. હું માનું છું કે મહાસત્તાના પ્રયાસોને લીધે જ ઘણું મોટું અંશે ગણોત્તિયાઓ દ્વારા પણ પ્રકારની હિંસાની તોફાની પ્રવૃત્તિ કરતા અટકી ગયા. તેમના પર તો બેશક જોઈએ તેટલો હિંસાત્મક જીલ્લમ થતો હતો.

જેડૂતોની આ ઊધણપાયલ અને તેમના આ હાલહવાલની એક ઊજળી બાબત પણ હતી. ખેતીની ઊપજના અતિચપ ઊતરી ગયેલા ભાવોને લીધે, પ્રજાના ગરીબ વર્ગોને, તેમજ જે જમીનનો કબ્જો છોડાવી લેવામાં આવ્યો ન હોય તો જેડૂતોને અગાઉ ધણી સમયથી પૂરતું ખાવાનું નહોતું. મળતું તેને બદલે આ વખતે બરાબર મળતું હતું.

બંગાળની જેમ સરહદના પ્રાન્તમાં પણ દિલ્હીના કરારથી શાન્તિ ન આવી. ત્યાંનું વાતાવરણ કાયમ તંબ રહેતું હતું, અને ખાસ કાયદાઓ તેમજ ઓડિનન્સો, તેમજ નજીવા ચુનાઓ માટેની આકરી સજાઓ — આ બધું મળીને રાજવહીવટ લશ્કરી કાયદાનાં અમલ જેવો થઈ ગયો હતો. આ પરિસ્થિતિનો વિરોધ કરવાને માટે ખાન અબદુલ ગફારખાને મોટી હિલચાલ આરંભી અને પરિણામે થોડા જ વખતમાં સરકારને તેમનો બાહિ બહકાવવા લાગ્યો. પોતાના ૭ ફૂટ ત્રણ ઈંચ ઊંચા મંજવર કદના પદાણ બદનની જવાંમદી ચાલે તેમણે ગામડે ગામડે ધૂમવા માંડ્યું, અને હાલ ડગલીવાળાઓનાં ચાણાં ઊભાં કરવા માંડ્યાં. જે જે રસ્તે તેઓ

જાતે અથવા તેમના મુખ્ય નાયબ કોતાનો જતા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ લાલ ડગલીવાળાઓની હારની હાર ખડી થઈ જતી, અને થોડા જ વખતમાં આખો સરહદનો મુલક ‘ખુદાઈ ખિદમતગારો’-નાં ચાણુઓથી ઘવાઈ ગયો. એ બધા પૂણુંપણે અહિંસક હતા, અને તેમની વિરુદ્ધ કેટલાક મોઢમ આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે છતાં હિંસાનો એક પણ ચોક્કસ આક્ષેપ તેમની સામે પુરવાર થયો નથી. પરંતુ તેઓ અહિંસક હોય કે ન હોય તેમના નામની સાથે હિંસાની અને લડાઈઓની એક આખી ઐતિહાસિક પરંપરા સંકળાયેલી હતી; બ્રિટિશ હિંદની તોફાની સરહદ પર તેઓ વસતા હતા; એટલે હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલની સાથે ઘાડો સંબંધ ધરાવતી આવી તાલીમભરેલી હિલચાલ અપાટખંધ વધતી જતી જોઈને સરકાર પોતાના મગજ પરનો કાબૂ જોઈ બેઠી. મને નથી લાગતું કે સરકારે કદી પઠાણોની અહિંસાનો અથવા શાન્તિનો દાવો સાચો માન્યો હોય. પરંતુ સાચો માન્યો હોત તોપણ તેની અસર તો તેના પર લયની અને અસ્વસ્થતાની જ થાત. એ હિલચાલમાં એટલું બહું વર્તમાન તેમજ ભાવી સામર્થ્ય વ્યક્ત થતું હતું કે સરકાર તેને જોઈને સમતા જાળવી શકે એ અશક્ય હતું.

આ જખરદસ્ત હિલચાલના સર્વમાન્ય મુખી ‘ફઝ-એ-અફઘાન’^૧ ‘ફઝ-એ-પઠાણ’,^૨ ‘ગાંધી-એ-સરહદ’,^૨ વગેરે નામોથી ઓળખાયેલા ખાન અબ્દુલ ગફફારખાન હતા.

મુસ્કેલીઓથી અથવા સરકારથી નીડર રહીને મૂંઝું અને ખંતીલું કામ કર્યા કરીને સરહદ પ્રાન્તમાં તેમણે લોકોની અજબ મહોબત મેળવી હતી. સામાન્ય અર્થમાં રાજદારીઓ ઓળખાયા છે તેવા રાજદારી પુરુષ તેઓ હતા નહોતા, અને નથી; રાજકારણની કુનેહો અને ચાલખાજીઓથી તેઓ સાવ અજાણ છે. તેઓ ઊંચા, ટંદર — શરીરથીયે ટંદર

૧-૨ ‘ફઝ’ એટલે અભિમાન; અફઘાનો અને પઠાણો જેને માટે અભિમાન લઈ શકે છે એવા તે ‘ફઝ-એ-અફઘાન’, ‘ફઝ-એ-પઠાણ’. ૨. સરહદના ગાંધી.—આ. ક.

અને મનથીયે ટટાર — મદદ છે; ધાંધલ અને ઝાઝી વાતો તેમને પસંદ નથી, હિંદી પૂર્ણ સ્વરાજના ચોકદારો રહીને પોતાના સરહદના પ્રાંતની પ્રગ્નની મુક્તિને માટે તેઓ ઝંખે છે; પરંતુ બંધારણની અને કાયદાની ઝીણી ઝીણી વાતોની તેમને ગમ નથી, તેમને તેમાં જરાયે રસ નથી. કોઈ પણ વસ્તુની મિલ્કિતને માટે કાર્યની આવશ્યકતા રહે છે; અને મહાત્મા ગાંધીએ અદ્વિસક કાર્યની અથવા સત્યાગ્રહની આશ્રયકારક પદ્ધતિ શીખવી હતી તે તેમને ગમી ગઈ. કાર્યને માટે, લડતને માટે સંગઠનની આવશ્યકતા રહે છે; એટલે ખીજ દલીલો કયાં વિના અથવા પોતાના મંડળને માટે નિયમો અને બંધારણોની ભાજગડમાં પડ્યા વિના તેમણે સીધો જ સંગઠનનો પ્રારંભ કરી દીધો — અને ખરે જ તેમાં તેમણે આશ્રયકારક સફળતા મેળવી.

ગાંધીજી પ્રત્યે તેઓ ખાસ આકર્ષાયા હતા. પ્રથમ તો તેમના શરમાળ સ્વભાવને કારણે અને પાછળ રહીને કામ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ગાંધીજીથી દૂર જ રહ્યા. પાછળથી અનેક પ્રકારની બાબતોની ચર્ચા કરવાને તે બન્નેનું મળવાનું થવા લાગ્યું અને તેમનો સંબંધ વધ્યો. અદિંસાનું તત્ત્વ અમારામાંના ધણાના કરતાં વિશેષે, સિદ્ધાન્ત તરીકે, સ્વીકારવાનું આ પકાણુને કેમ મુઠકું હશે એ વિચારથી આશ્ચર્ય થાય છે. અને એ સિદ્ધાન્ત વિષે તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી તેથી જ, છંછેડવામાં આવે તોપણ અદિંસક અને શાન્ત રહેવાનું મહત્ત્વ પોતાના પકાણુ ભાઈઓના હૃદયમાં તેઓ ઉતારી શક્યા. સરહદના પ્રાંતના લોકોએ હિંસાનો ખ્યાલ હંમેશને માટે છોડી દીધો છે એમ કહેવું સાવ નિરર્થક છે — જેમ ખીજ કોઈ પણ પ્રાંતના લોકોને વિષે પણ આનું સામાન્ય વિધાન કરવું એ નિરર્થક ગણાય. આમલગ લાવનારોના પૂરમાં તણાય છે અને તેઓ એમ તણાય જ ત્યારે તેઓ શું કરશે એ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી. પરંતુ ૧૯૨૦ના વરસ દરમ્યાન અને પછીના વરસોમાં સરહદના લોકોએ જે આત્મસંયમ દાખવ્યો છે તે ખરે જ એક અદ્ભુત ઘટના છે.

સરકારી અમલદારો અને આપણા કેટલાક અતિશય બીડુ દેશબંધુઓ ‘સરહદના ગાંધી’ તરફ વક્ર દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેમને

એમના શબ્દ ઉપર ભરોસો નથી, અને જીડા જવાદાવાની જ તેઓ કલ્પના કરી શકે છે પરંતુ હમણાના વર્ષો દરમ્યાન તેઓ જાતે તેમજ ખીજ સરહદના માથીઓ દિદના ખીજ વિભાગમાના મહાસલાના કાર્યકર્તાઓની સાથે બહુ નિકટ મળધર્મા આવ્યા છે, અને તેમની વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી, અને અન્યોન્ય આદર તેમજ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા છે મહાસલાના મહોમા અમદુલ ગફદારખા વરસોથી પગિચિત તેમજ પ્રિય થયા છે પરંતુ માત્ર અગત સાથી ન ગહેતા તેઓ કંઈક વિશેષ થતા ગયા છે દિદના બાકીના લોકોની દૃષ્ટિમાં, એક શરી અને નીડર, અણુનમ પ્રજ્ઞની, આપણી મહિયારી લડતના આપણા માથીઓનાં ત્યાગ અને સૌધનું અમદુલ ગફદારખા ઉત્તરોત્તર પ્રતીક બનતા ગયા છે

અમદુલ ગફદારખા વિષે મેં સાલજીયુ તે પહેલાં ધણા સમય આગળથી તેમના ભાર્મ દા ખાનમાહેમને હું ઓળખતો હતો હું ન્યારે કેમ્બ્રિજમાં હતો ત્યારે તેઓ લડનની સેટ ટોમસ ઇસ્પિતાનમાં વિદ્યાર્થી હતા, પાછળથી ન્યારે ઇનગેટમ્બલની કાયદાની મસ્થામાં બેરિસ્ટરની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે અમે બંને નિકટના મિત્રો બન્યા હતા, અને લડન હું જાઉં અને અમે ન મળીએ એવો દિવસ ભાગ્યે જ જતો હું તેમને ઇંગ્લડમાં છોડીને દિદ પાછો આવ્યો, દાકતર તો ત્યા ત્યાર પછી ધણા વરસ ગયા, યુદ્ધના સમય દરમ્યાન તેમણે દાકતર તરીકે નોકરી પણ કરી ત્યાં પછી પાછા અમે નૈની જેનમાં મળ્યા

મરહદના લાલ ડગલીવાળાઓ મહાસલા માથે સહકાર કરતા ખરા, પરંતુ તેમનું મહાન મહાસલાના તત્ત્વથી અવગ હવું. એ એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી બંનેને સાધનાર અકોડો ખાન અમદુલ ગફદારખાન હતા ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં મહાસલાની કાર્યવાહક સમિતિએ સરહદ પ્રાંતના આગેવાનો માથે મનનત કરીને આ પ્રશ્નો પૂરતો વિચાર કરી લીધો, અને લાલ ડગલીવાળાઓને મહામલામાં મમાવી લેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો આ પ્રકારે લાલ ડગલીવાળાઓની દિનચર મહામલાનું એક અંગ બની

કરાચી મહાસભા પછી તરત જ ગાંધીજીની મરહદના પ્રાતર્ભા જવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ સરકારે એ વાતને જરા પણ હિતેજન ન આપ્યું ત્યાં પછીના મહિનાઓ દરમ્યાન, લાન ડગવીવાળાઓના કૃત્યો વિષે સરકારી અમલદારો ફરિયાદ ઉપર ફરિયાદ કરતા હતા, ત્યારે ત્યાં જઈને માચી હકીકત શી છે તે જાતે જોઈ આવવાની પગવાનગીને માટે ગાંધીજીએ ફરીફરીને આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમાં પણ કશું વળ્યું નહિ હું ત્યાં જઈ એ વાત પણ સરકારને ન રુચી દિધીના કારણ તરફ જોતા મરકારે સ્પષ્ટ જાહેર કરેલી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઈને મરહદના પ્રાતર્ભા પ્રવેશ કરવાનું અમને વાજબી લાગતું નહોતું.

મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોમાં ખીજો એક પ્રશ્ન મેં પ્રશ્ન પણ હતો એમાં કશું નવીન તો નહોતું જ, પરંતુ નવા નવા અને તરેહવાર વેશમાં ફરીફરીને જૂનૂ થવાની કોમી પ્રશ્નની એક ખામિયત જ છે આ વખતે ગાંધીજી પરિષદે એનું મહત્ત્વ વધારી દીધું હતું, કેમકે એ સ્પષ્ટ હતું કે બ્રિટિશ સરકારની દાનત એને આગળ કરીને ખીજા મુદ્દાઓને તેને મુકાબલે મોંઘા બનાવી દેવાની હતી પરિપક્વતા બધા જ મળ્યોને મરકારે નીમેલા હતા તેમની બધાની પમદગી મુખ્યત્વે એવો હેતુ લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવી હતી કે તેઓ અમુક અમુક કોમોના અને અમુક નાનકડા વિભાગોના હિતોને જ મહત્ત્વ આપે, આ હિતોના એકમીજની સાથેના વિરોધ મોટો કરી બતાવે, અને રાષ્ટ્રનું પગ કિંત બાજુએ રાખીને જ વાતો કરે સરકારે જાણીજૂળે અને ગણવાદી મુસલમાનોને દુખ લગાડવાની આતર તેમજ કોઈ પણ આગેવાનની મધ્ય તરીકે નિમજૂ કરવાનો પણ નનો વારસો હતો ગાંધીજીને લાગતું હતું કે બ્રિટિશ મરકારની પ્રેરણાથી પ્રારભમાં જ જો પરિષદ કોમી મવાલની બુલબુલામણીમાં ચકરાવે ચડી જશે તો માચા ગંજીવ અને આર્થિક મુદ્દાઓને યોગ્ય સ્થાન નહિ મળે એ મત્તેગોમાં તેઓ પરિષદમાં જાય તેથી બહુ વળે એમ નહોતું એટલે તેમણે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને જણાવ્યું કે જે જે પક્ષને

સંબંધ છે તે બધા મળીને અગાઉથી કોમી સવાલ વિષે કંઈક સમજૂતી પર આવે તો જ તેમણે લંડન જવું. ગાંધીજીની અંતઃપ્રેરણા તદ્દન વાજબી હતી, પરંતુ તેમ છતાં સમિતિએ તેમની વાતને ન મણુકારીને નિર્ણય આપ્યો કે આપણે કોમી પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં નિષ્ફળ જઈએ એટલા જ દારણસર તેમણે લંડન જવાનો ઇનકાર ન કરવો. જુદી જુદી કોમોના પ્રતિનિધિઓ સાથે મસલત કરીને સમિતિએ એક નિરાકરણની યોજના તૈયાર કરીને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને ઝાઝી સફળતા ન મળી.

૧૯૩૧ના ઉનાળામાં અમારી આગળ પડેલા મોટા મોટા પ્રશ્નોમાં આવા કેટલાક હતા. તે ઉપરાંત બીજા ઘણાંયે ગૌણ તો હતા જ. દેશભરમાંથી સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓની, સ્થાનિક સરકારી અમલદારોએ કરેલા દિલ્લીના કરારના ભંગ જણાવનારી અનેક ફરિયાદો અમારી પાસે ચાલી આવતી હતી. આમાંની વધારે મહત્વની ફરિયાદો અમે મુરકાર ઉપર મોકલી આપતા, અને બીજી તરફથી સરકાર મહાસભાવાદીઓ સામે કરારના ભંગના આરોપો કરતી. આમ આરોપો અને પ્રતિ-આરોપો ચાલી રહ્યા હતા, અને પાછળથી તે બધા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયા. કહેવાની જરૂર નથી કે આને પરિણામે સરકાર અને મહાસભા વચ્ચેનો સંબંધ સુધર્યો તો નહિ જ.

અને છતાં નજીવી બાબતો વિષેના આ ધર્ષણનું પોતાનું કાંઈ મહત્વ નહોતું. મહત્વ તો એનું એક મૂળગામી ધર્ષણ વધતું જતું હતું તેનું દર્શન કરાવી આપવામાં રહેલું હતું; આ ધર્ષણનો વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ નહોતો, પરંતુ તે આપણી રાષ્ટ્રીય લડતના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાંથી તેમજ આપણા ખેડૂતોની સાથે સંબંધ ધરાવતી આર્થિક વ્યવસ્થાના અસમતોલપણામાંથી ઉત્પન્ન થતું હતું, અને સમાજવ્યવસ્થામાં મૂળગામી પરિવર્તન કર્યા સિવાય આ ધર્ષણને ધોઈ નાંખી શકાય કે તેની માંડવાળ થઈ શકે એમ ન હતું. આપણા ઉપલા મધ્યમવર્ગના લોકોની પોતાનો વિકાસ સાધવાની તેમજ પોતાની જાતને પુરુષાર્થ દારા પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવાની આકાંક્ષામાંથી આપણી રાષ્ટ્રીય દિલચાલનો મૂળ પ્રારંભ થયો.

હતો, અને તેની પાછળ રામકીય અને આર્થિક પ્રેરણા હતી નીચલા મધ્યમવર્ગના લોકોમાં તે ફેલાઈ એટલે તે દેશમાં એક સમર્થ શક્તિરૂપ બની, પગિણામે તેણે ગામડાના આમતંત્રમાં જાગૃતિ આણવા માંડી, કાગળ પરિચિતિ એવી આવી હતી કે તેમને માટે એક દર મીતે તેમનું અતિશય કનિષ્ઠ પકિતનું ગ્રહેણી-કાળીનું ધોરણ પણ ટકાવી રાખનાનું નિયમે દિવમે મુસ્કેલ થવું જતું હતું, પોતાની બધી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉત્પન્ન કરી તેવાની પદ્ધતિ ઉપર ગ્રામ્યસ્ત્રી ગામડાની જૂની અર્થવ્યવસ્થા લાગુ વખતથી નાશ પામી હતી જમીનની પેદાશ ઉપરના બોજમાંથી કંઈક રાહત આપતા ખેતીની માથે સાથે ચાલતા મહાયુદ્ધ ગૃહ ઉદ્યોગો કંઈક અંશે રાજ્યની આર્થિક નીતિને કાગળે, અને મુખ્યત્વે વધતા જતા પાનિક ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈમાં ટકી ન શકવાને કારણે પડી બાધ્યા હતા આમ ખેતી ઉપરનો બોજ વધતો જતો હતો અને હિંદી કારખાનાઓના ઉદ્યોગોના વિકાસ એટલે બધા ધીમેથી થતો હતો કે તેથી તે બોજમાં ઘેરા ધટાડો ન થયો કોઈ પણ પ્રકારના યોગ્ય સાધનો વિના, અને લગભગ આશ્ચર્ય, અનેક આર્થિક બોજથી કચડાતું હિંદુ ગામડું દુનિયાના બજારની હરીફાઈમાં અચકાઈ પડ્યું, અને આમથી તેમ અફળાવા લાગ્યું મમાન કક્ષાએ ગઈને તે આ હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ નહોતું કાગળ માલ પેદા કરવાની તેની પદ્ધતિ અસલી અને પછાત હતી, અને તેની જમીન કાગળ કરવાની પદ્ધતિને શીઘ્ર ખેતરોના ટુકડાઓ ઉત્તરોત્તર નાના ને નાના થયા કરતા હતા, એટલે તે પદ્ધતિમાં ઈર્ષ પશુ પ્રકારનો મૂળગામી સુધારો કરવાનું કામ અશક્ય હતું એટલે ખેતી કરનારા વર્ગો — જમીનના માલિકો તેમજ ગણેતરે ખેતી કરનારા ખેડૂતો બન્ને — બાવોના ઉછાળાના ટૂંકા ગાળાઓ બાદ કરતા, હેઠા ને હેઠા પડતા જતા હતા જમીનના માલિકોએ પોતાનો બોજ પોતાને માથેથી ઉતારીને ગણેતરિયાઓ ઉપર લાદવા માડ્યો, એટલે ખેડૂતો — થોડી થોડી જમીન કાગળ કરનારા નાના ખેડૂતો અને ધ્રુવ ગણેતરે જમીન ગામીને ખેતી કરતા ગણેતરિયાઓ — પોતાની વધતી જતી ગરીબીને કાગળે ગાંધીય હિંદુચાલ તરફ ખેંચાયા ખેતીના શ્રમજીવીઓ,

એટલે કે ખેતીને અગેની મજૂરી ઉપર નિર્વાહ કરનારા, જમીન વિનાના, ગામડાંના વિભાગોમાંના મજૂરો પણ તેમાં ખેંચાયા; અને આ બધા ગામડાંના વર્ગોને મન 'રાષ્ટ્રવાદ' અથવા 'સ્વરાજ' નો એક જ અર્થ હતો : તે એ કે, તેમનો ખોજો હલકો કરે અથવા તેમાંથી કંઈકે રાહત આપે અને જમીન વિનાના લોકોને ખેડવાને જમીન પૂરી પાડે એવા મૂળગામી દેરદાર ખેતીની તેમજ જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં યાચ, આ બધી આકાંક્ષાઓ ખેડૂતોને મુખે અથવા રાષ્ટ્રીય હિલચાલના મધ્યમવર્ગના આગેવાનોને મુખે સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ નહોતી.

૧૯૩૦ની સવિનય ભંગની લડત, ઉદ્યોગ અને ખેતીમાં દુનિયાભરમાં આવી ગયેલી મંદીની માથે જાણે ખરે ટાંકણે જ સર થઈ; એના આગેવાનોને આ વાતની આરંભમાં તો ખબર નહોતી. ગામડાંના આમવર્ગ ઉપર આ મંદીની બહુ પ્રમળ અસર પહોંચી હતી, એટલે તે મદાસલા અને તેની મવિનય ભંગની લડત તરફ વળ્યો. એ વર્ગને મન, લંડનમાં કે બીજે, કોઈ સ્થળે ધડી કાઢવામાં આવેલા અણીશુદ્ધ બંધારણની આ બાબત નહોતી; પરંતુ મર્વ સ્થળે અને ખાસ કરીને જમીનદારી પદ્ધતિવાળા વિભાગોમાં જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં મૂળગામી પરિવર્તન યાચ એ તેમને મન આ લડતનો અર્થ હતો. જમીનદારી પદ્ધતિના દિવસો હવે ખરેખર પૂરા થયેલા લાગતા હતા, અને તેમાં કશી નહવાની શક્તિ ગ્હી નહોતી. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પોતે જે પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ હતી તેમાં તે જમીન ધારણ કરવાની આ પદ્ધતિમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવાનું સાહસ ખેડી શકે એમ નહોતું. ખેતીના પ્રશ્નોની વિચારણા કરીને નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે તેણે નીમેલાં બાદશાહી ખેતીવાડી કમિશનને ચર્ચવાના મુદ્દાઓની જે યાદી આપવામાં આવી હતી તેમાં જમીનની માલકી અથવા જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિ વિષેની ચર્ચા કરવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામાં આવી હતી.

આ રીતે ધર્ષણ તો તે સમયની હિંદની પરિસ્થિતિના મૂળમાં જ રહેલું હતું, અને કોઈ પણ પ્રકારનાં સમાધાન અથવા શબ્દરચનાના અદ્યથી તે દૂર કરી શકાય એમ નહોતું. બીજા

મહત્વના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વાત જવા દઈએ તો પણ, જમીનના મૂળ પ્રશ્નોના ઉકેલથી જ માત્ર આ ધર્મી મટી શકે એમ હતું. અને બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા એ ઉકેલ થવો અશક્ય હતો. કામચલાઉ ઉપાયોથી લોકોની વિટંબણામાં કંઈક રાહત મળે એમ બને; ઉઝ દમન વડે લોકો ડરી જાય અને દુઃખ જાહેરમાં પ્રગટ કરતા અટકે એમ પણ બને; પરંતુ એ બેમાંથી એકે ઉપાયથી મૂળ પ્રશ્નોના ઉકેલ થાય એમ નહોતું.

બ્રિટિશ સરકારને એવો ખ્યાલ છે, અને હું ધારું છું કે બીજી ધર્મીય સરકારોને પણ એવો જ ખ્યાલ હોય છે કે, હિંદમાંની ધર્મીય અસાંતિ 'ચળવળિયાઓ'ને લીધે છે. આ એક અતિશય બેહદો ખ્યાલ છે. ગયાં પંદર વર્ષથી હિંદને બાગ્યે એક એવો મહાન નેતા મળી ગયો છે કે જેણે હિંદના કરોડોની જનતાનો પ્રેમ, અરે, તેમની ભક્તિ પણ સંપાદન કરી છે, અને હિંદ પાસે અનેક બાબતોમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ લીધું હોય એમ લાગે છે. હિંદના આધુનિક ઇતિહાસમાં તેણે મૌલિક મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, પરંતુ તેમ છતાં તેની આસાઓને અધપણે અનુસરતો દેખાતો લોકસમુદાય જ તે નેતા કરતાં પણ વધારે મહત્વનો છે. લોકસમુદાય જ ઇતિહાસનાટકનો મુખ્ય નટ છે, અને તેની પાછળ, તેને આગળ ને આગળ ધકેલતાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓનાં મહાબળો છે. એ બળોની પ્રેરણાઓએ જ લોકોને તૈયાર કરીને તેમના નેતાની મુરલી સાંભળીને તેની ધૂનમાં નાચવાને તત્પર બનાવ્યા. એ ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિના અને રાજકીય તેમજ સામાજિક પ્રેરકબળો વિના ઈર્ષ 'ચળવળિયા'ની કે કોઈ નેતાની લોકોને કાર્યમાં પ્રેરવાની શક્તિ હોતી નથી. નેતા તસીકે ગાંધીજીનો મુખ્ય ગુણ એ છે કે લોકસમુદાયની નાડ તેઓ સહજ પારખી શકે છે અને લોકો ક્યારે તૈયાર છે અને કાર્ય કરવાનું યોગ્યિયું ક્યારે આવે તે તેઓ જાણે છે.

૧૯૩૦માં હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલનો થોડા સમયને માટે દેશના વિકાસ પ્રામતાં જતાં સામાજિક બળો સાથે મેળ બેસી ગયો. તે કારણે તેને બધા આમથક આવી મળ્યું, તેને યથાર્થતા

મળી, અને ખરેખર જાણે તે ઇતિહાસની સાથે કદમ મિલાવીને આગે દૂય કરતી થઈ. રાષ્ટ્રીય મહાસભા એ રાષ્ટ્રીય દિવ્યાલની પ્રતિનિધિ હતી, અને તેના આમર્થ્ય અને તેની શક્તિનું મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાના વિકાસમાં પ્રતિગિમ્મ પડ્યું, તે પ્રતિષ્ઠા દ્વારા તેમનું દર્શન થયું મહાસભાની આ પ્રતિષ્ઠા કઈકે અસ્પષ્ટ, અમેય, અકથ્ય વસ્તુ હતી, પરંતુ તે ખરેખર હતી એ વિષે કશી જ શંકા નથી. ખેડૂતો ખેસક મહાસભા તરફ વળ્યા અને તેમનાથી મહાસભાને સાચું બળ મળી રહ્યું, નીચલા મધ્યમવર્ગના લોકો તેના લડત લડનારા દળના મુખ્ય આધાર હતા આ નવીન વાતાવરણથી મૂઝાયેલા ઉપલા ધરના મધ્યમવર્ગવાળાઓને (' જુર્જવા ') પણ મહાસભાની ઐત્રીમાં સુરક્ષિતપણું દેખાયું હિંદની ધણી મોટા ભાગની કાપડની મિલોના માલિકોએ મહાસભાએ આક્રી આપેના પ્રતિષ્ઠાપત્ર ઉપર સહી કરી હતી અને મહાસભાની નારાજી જિતરે એવી વસ્તુઓ ઠગવાથી તેઓ ડગતા રહેતા જે સમયે લડનમાં પહેલી ગોળમેજી પગિષદમાં ભેગા મળીને લોકો કાયદાના ઝીણા મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ કરતા હતા ત્યારે સત્તાનું સત્ત્વ ધીરે ધીરે અને નક્કમ રીતે લોકસમુદાયની પ્રતિનિધિરૂપ મહાસભા તરફ વહી રહ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. દિલ્લીની સધિ પછી આ ભાસ દઢ થતો ગયો, તે શરૂ ભાષણોના બલુગાને લીધે નહિ, પરંતુ ૧૯૩૦ના અને તે પછીના બનાવોને લીધે પરંતુ ખરે જ, માર્ગમાં આવી જાતેથી મુશ્કેલીઓ અને જોખમોનું સૌથી વધારે ભાન તો તે સમયે પણ એ મહાસભાના આગેવાનોને જ હતું, અને તે મુશ્કેલીઓ તેમજ જોખમોને અલ્પ ન ગણી કાઢવાની તેમણે પૂરેપૂરી ખવરદારી રાખી હતી.

આમ દેશમાં વધી રહેલી બે સમાન સત્તાની હરતીનું અસ્પષ્ટ ભાન સ્વાભાવિક રીતે સરકારના દિનમાં મહુ ખટકતું હતું આ ડગને ખરે આધાર કશો જ નહોતો, કેમકે બાહ્ય સત્તા સંપૂર્ણપણે મત્તાધારીઓના હાથમાં જ હતી, પરંતુ પ્રગ્નના માનસમાં આ ખીજી સત્તાનું ભાન વિઘ્નમાન હતું એ વાત નિર્વિવાદ હતી. પોતે બોલે તે પૂર્વદિશા સમજનારી, તેમજ પ્રગ્નમતને અવગણીને પણ પોતાને સ્થાને વળગી ગહેવાને મમર્થ મરકાગને માટે આ એક

અમલ પગિસ્થિતિ હતી, અને તેના અમલદારો ગલગટમાં પડી ગયા હતા તે આ સુક્ષ્મ વાતાવરણને લીધે જ, નહિ કે પાછળથી તેમણે ફગિયાદ કરી હતી તે મુજબ ક્યાંક ગામડામાં નીકળેના થોડાંક મગ્ગમો અથવા ત્યાં થયેલા કોઈ કોઈ ભાપણોને લીધે એટલે બંને વચ્ચે — પ્રજાના માનમાં વસેલી મહામલા અને માલ મત્તા ધગવતાર મગ્ગાગની વચ્ચે — અથડામણ અનિવાર્ય હતી, કેમકે મહામલા પોતાની મેળે આપઘાત કરી શકે એમ નહોતું અને મગ્ગારથી આ બે સમાન સત્તાનું વાતાવરણ મહન થતું ન હોવાથી તે મહામલાને કચડી નાખવાને દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેગી હતી બીજી ગોળમેજી પરિપદને લીધે આ અથડામણ આવતી જરા લગાઈ ગમે તે કાણુસર બ્રિટિશ સરકાર ગાંધીજી લડન જાય તે માટે બહુ જ આતુર હતી, અને તેથી તેઓ જતા અટકી જાય એવું કંઈ પણ કરવાથી બની શકે ત્યાં સુધી તે મચી જવા માગતી હતી.

અને તેમ છતાં બે મત્તાની અથડામણનું લાન વધતું જતું હતું, અને મગ્ગાર પક્ષનું અક્કડ થતું જતું વનણુ અમે અનુભવતા હતા દિલ્હીના કરાર પછી થોડા જ મમયમાં લોડ અર્વિન હિદમાંથી વિદાય થયા હતા અને તેને રથાને વાઈમગેય તરીકે લોડ વિલિંગ્ડન આવ્યા હતા એક એવી મતલમની દતકથા જીબી થઈ હતી કે નવા વાઈસરોય ગયા વાઈમગેય જેવા હીલાપોઆ અને સમાધાનો ક્યાં કરે એવા નથી, પણ બહુ કંઠણ અને કડક માણસ છે આપણા ઘણા રાજદારીઓને રાજકારણ વિષે સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને બદલે વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ‘મધ્યમમાર્ગી’ ટેવનો વારસો મળ્યો છે તેમને એ વાતનો ખ્યાલ નહોતો નથી કે બ્રિટિશ સરકારની મામાજ્યવાદી નીતિની રૂપરેખા તેના વાઈસરોયના અગત વિચારો પર અવનબીને નહોતી નથી એટલે વાઈસરોયની ફગલદલીથી કરો દેગ પડે અને પડી શકે એમ નહોતું, પરંતુ જેમ માચી રીતે બન્યું હતું તે મુજબ પગિસ્થિતિમાં આવેલા પરિવર્તનોને કારણે સરકારની નીતિ કમશ બદલાઈ સિવિલ સર્વિસના અધિકારી મડળને મહામલા સાથે સરકાર વહેવાર રાખે તેમજ

કરારો કરે એ પસંદ પડ્યું નહોતું; તેમનું બધું ઘડતર અને નિરંકુશ સત્તાથી રાજ્ય ચલાવવાના ખ્યાલો એ વસ્તુના વિરોધી હતા. તેમની કંઈકે એવી કલ્પના હતી કે ગાંધીજી સાથે લગભગ સમાન દરજ્જે વર્તન રાખ્યું તેથી તેમણે મહાસભાના પ્રભાવમાં ઉમેરો કર્યો છે, અને ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી છે, એટલે હવે તેને એકાદ બે પગથિયાં પાછા ઉતારી દેવાનો સમય થઈ ગયો છે. આ ખ્યાલ બહુ જ મૂર્ખાઈભરેલો હતો, પરંતુ દિંદની સિવિલ સર્વિસ પોતાની કલ્પનાઓની શુદ્ધિમત્તા માટે પ્રસિદ્ધ નથી. ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ નવી સરકારે ખૂંખારો કરીને પોતાની પકડ સખત કરી અને પ્રાચીન પેશ્વેશ્વરના શબ્દોમાં જાણે આપણને કહેવા લાગી કે ‘મારા બાપની કેડ કરતાં મારી ટચક્કી આંગળી જાડી છે; મારા બાપે તમને ચાણક્યથી કટકાવ્યા હતા, હું તો તમને જોરબંધનો માર મારીશ.’*

પરંતુ જોરબંધના કટકનો ગમય હજી આવ્યો નહોતો. બની શકે ત્યાં સુધી મહાસભાના પ્રતિનિધિને બીજી ગોળમેજી પરિપક્વતા મોકલવાના હતા. વાર્ષિકરોય અને બીજા સરકારી અમલદારો સાથે લંબાણથી વાતચીત કરવાને ગાંધીજી બે વખત જઈ આવ્યા. મતભેદના અનેક મુદ્દાઓની, ખાસ કરીને સરહદ પ્રાંતમાંની લાલ ડગલીવાળાઓની દિલચાલની અને સંયુક્ત

* આ શબ્દો બાઈબલના નૂતના કરાર (૧. કિંગ્સ, ૧૨-૧૦) માંથી લેવામાં આવ્યા છે એ શબ્દો કોઈ પેશ્વેશ્વરના નથી, પણ પ્રાચીન મહારાજાના સલાહકારના છે. સોયોમન બાદશાહનો દીકરો મારીએ આવ્યો ત્યારે તેમની પાસે તેની પ્રજાએ જઈને વિનંતી કરી: ‘અમે તમને વફાદાર છીએ જ, મહેરબાની કરી તમારા પિતાના અમલમાં અમારે ગળે ભારી ધૂંસરી હતી તેને બદલે તેને જરા હળવી કરજો.’ બાદશાહના પિતાના જુદા સલાહકારોએ આ માગણી સ્વીકારવાની સલાહ આપી, પણ તેના યુવક સલાહકારોએ કહ્યું: ‘એ લોકો એમ પાંસરા ન યાચ. એને તમે કહો: મારા પિતાની કેડના કરતાં મારી ટચક્કી આંગળી વધારે જાડી છે; મારા પિતાની ધૂંસરી ભારે હતી, હું તેને વધારે ભારે કરીશ, તેણે તમને ચાણક્યથી કટકાવ્યા હતા, હું તમને જોરબંધનો માર મારીશ.’ —બા. ૬.

પ્રતિભાની એટલોને અંગેની પરિસ્થિતિની તેમણે ચર્ચા કરી, બંગાળનો પ્રશ્ન બાદ કરતાં આ બે પ્રશ્નોની સરકારને સૌથી વધારે ફિક્કર રહેતી હોય એમ લાગતું હતું.

સિમલાથી ગાંધીજીએ મને ત્યાં બોલાવ્યો હતો, એટલે હિંદી સરકારના ડેટલાક અધિકારીઓને મળવાનો મને પણ પ્રસંગ ગળ્યો હતો. મારી વાતો સંયુક્ત પ્રાંત પૂરતી જ હતી, એ વાતો ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા હતી, અને નજીવા આરોપો અને પ્રત્યારોપો પાછળ રહેલી સાચી અથડામણો વિશે ચર્ચા થઈ. મને જણાવવામાં આવેલું તે મને યાદ છે કે ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જ, બહુ યાત તો, ત્યાર પછી ત્રણ મહિનાની અંદર સવિનય બંધની લડતને સમૂળગી કચડી નાખવાને સરકાર સમર્થ હતી. સરકારે હમનનાં પોતાનાં સાધનોની યોજનાનું યંત્ર પૂર્ણપણે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું અને તેને માત્ર એક જરા સરખા ધક્કાની જ જરૂર હતી, એક કળ દબાવવાની જ બાકી હતી. પરંતુ બની ચકે તો જબરદસ્તીથી લાદેલાં સમાધાન કરતાં પરસ્પર સંમતિથી કંઈક સમાધાન થાય તે પસંદ કરીને સરકારે પરસ્પર વાતચીત કરવાનો પ્રયોગ કરી જોયો હતો, અને તેમાંથી દિલ્હીનું સમાધાન થયું હતું. સમાધાન ન થયું હોત તો પેલી કળ તૈયાર જ હતી અને એક ક્ષણમાં દાબી ચકાતી હતી. સાથે સાથે ચર્ચામાં એક નવું પણ ગંભીર સૂચન હતું કે આપણે જો હજી પણ ડાહ્યા ચર્ચાને નહિ વર્તીએ તો નજીકના ભવિષ્યમાં જ તે કળને દાબવી પડશે. આ બધું તદ્દન ખુલ્લા દિલથી અને બહુ વિવેકથી કહેવામાં આવ્યું હતું, અને ચર્ચા કરનાર અમને બન્ને પક્ષને ખબર હતી કે અમારી બ્યક્તિગત વાતો અને અમે ગમે તે કહીએ અગર કરીએ તે બાબતોએ રાખીને પણ અથડામણ અનિવાર્ય હતી.

બીજા એક જિયા પંક્તિના અમલદારે મહાસલાની સ્તુતિ કરી. તે ક્ષણે અમે અ-રાજકીય એવા બીજા વધારે વિદ્યાળ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા હતા. તેણે મને જણાવ્યું કે રાજકારણની વાત બાબતોએ રાખે તો મહામત્તાએ હિંદની એક ભારે એવા બળબી હતી; હિંદીઓની સામે એક એવા આક્ષેપ હંમેશ

કરવામાં આવે છે કે તેમને સંગઠિત કાર્ય કરતાં બરાબર આવડતું નથી, પરંતુ ૧૯૩૦ના વરસ દરમિયાન ભારે મુશ્કેલી અને વિરોધ છતાં મહાસભાએ સંગઠનના કાર્યનો એક અદ્ભુત નમૂનો રજૂ કર્યો હતો.

ગોળમેજી પરિષદમાં જવાની વાતને સંબંધ હતો તેટલા પ્રમાણમાં ગાંધીજીની સિમલાની * પહેલી મુલાકાત અધૂરી નીવડી. * બીજી મુલાકાત એમરટ મહિનાના છેવટના અઠવાડિયામાં થઈ. તે સમયે આમ કે તેમ છેવટનો નિર્ણય કરી નાખવાની જરૂર હતી તોપણ દિંદ છોડીને જવા વિષે તેમનું મન પાછું પડતું હતું. બંગાળમાં, સરહદના પ્રાંતમાં અને સુક્ત પ્રાંતોમાં તેમણે લખેને ઝૂમતો જોયો, અને દિંદમાં શાંતિ રહેશે એવી કાંઈક બહિષ્કારી ન મળી રહે ત્યાં સુધી, તેમની જવાની મરજી નહોતી. * આખરે સરકાર સાથે કંઈક પ્રકારનું સમાધાન થઈ શક્યું, અને તેનો એક નિવેદન તથા પરસ્પર મોકલાવેલા કેટલાક પ્રશ્નોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિઓને લઈ જતી આગખોટમાં તેઓ મુસાફરી કરવાને પહોંચી શકે એવી રીતે છેક છેવટની ધડીએ એ સમાધાન થયું એમ કહેવું જોઈએ, કેમકે બપડવા માટેની છેક

* સંધિ પછી સંધિના ભંગને વિષે ગાંધીજી ત્રણવાર સિમલા ગયા હતા. સિમલાની બીજી મુલાકાત પછી ગાંધીજીએ લંડન જવાનો નિશ્ચય કરેલો. સંધિના કરારોનો ભંગ થયો હતો પણ તે ભંગ થયો છે કે નહિ તે કરાવનાર કોઈ નિષ્પક્ષ અદાલત તો હતી નહિ. ભંગ થયો હોય ત્યાં સુધારો કરવામાં આરે અથવા તો આવી અદાલત નીમવામાં આવે એ ગાંધીજીની માગણી હતી. મહેસૂલ સંધિના કરાર વિરુદ્ધ વચ્ચે કરવાનું સંયુક્ત પ્રાંત અને બારડોલીમાં ચાલુ રહ્યું હવ. બન્ને ઠેકાણે અન્યાય અને અત્યાચારોના અનેક દાખલા બન્યા હતા. આખરે સિમલાની ત્રીજી મુલાકાત વખતે સરકારે બારડોલીમાં બનેલા કિસ્સાઓ વિષે એક કમિટી નીમી, અને ભવિષ્યમાં ન્યાં ન્યાં એવા કિસ્સાઓ બને તેની સામે પગલાં લેવાની મહાસભાને સ્વતંત્રતા આપી. આ સમાધાનને અંગે થયેલા પત્રવ્યવહાર માટે જુઓ પાનાં ૪૮૫-૮૬ — જા. ટ.

છેલ્લી ગાડી નીકળી ગઈ હતી. સિમલાથી કાલકાની મુસાફરીને માટે એક સ્પેશિયલ ટ્રેન દોડાવવી પડી અને તેના સંબંધ જળવાય તે માટે ખીજી ગાડીઓને દરેક સ્થળે જરા જરા રોકી લેવી પડી હતી.

સિમલાથી મુંબઈ મુઘી હું તેમની સાથે ગયો હતો, અને ત્યાંથી ઓગસ્ટ મહિનાના અંતમાં એક ઊજળી સવારે, અરબી સમુદ્ર તરફ અને દૂર પશ્ચિમ તરફ આગમોટ તેમને લઈ ગઈ ત્યારે મેં તેમને વિદાયના પ્રણામ કર્યાં. ત્યાર પછી બે વરસ મુઘી મને તેમનું દર્શન થવાનું ન હતું.

ખીજ ગોળમેજ પરિષદ

હિંદમાં તેમજ ગોળમેજ પરિષદને પ્રસંગે લંડનમાં ગાંધીજીનું પોતે ખૂબ નિરીક્ષણ કર્યું છે એવો દાવો રાખનાર એક અંગ્રેજ પત્રકારે થોડા જ વખત ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તે લખે છે:

“ ‘મુલતાન’ ઉપર મુસાફરી કરતા હિંદી આગેવાનો જાણતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાં મિ. ગાંધીની સામે કાવતરું રચાયું છે. તેમને એ પણ ખબર હતી કે સમય પાકશે એટલે મિ. ગાંધીને મહાસભામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે એવો સંભવ છે. પરંતુ મહાસભા મિ. ગાંધીને હાંકી કાઢે તેની સાથે તેના અરધા સભ્યો પણ તે ગુમાવી બેસે એવો પૂરો સંભવ હતો; અને એ જ અરધા ભાગને મધ્યમમાર્ગી રાજકારણમાં બેળવી દેવાની સર તેજ બહાદુર સમુ અને મિ. જયકરની મુરાદ હતી. તેમના જ શબ્દોમાં જણાવું તો તેઓ માનતા કે મિ. ગાંધીના ‘મગજમાં ગોટાળો’ છે એમ તેઓ માનતા અને પોતાની એ માન્યતા તેમણે કદી છાતી રાખી ન હતી. પરંતુ ‘ગોટાળાથી બરેલાં મગજ’વાળા દશ લાખ અનુયાયીઓને સાથે લઈને આવે એવા ‘ગોટાળાથી બરેલાં મગજ’વાળા આગેવાનને પોતાના પક્ષમાં જીતી લેવામાં સરવાળે લાભ જ હતો ”*

* એકરની જોડનના પુસ્તક ‘ધી ટ્રેન્ડેડ ઓફ ગાંધી’માંથી મેં આ ઉતારો એ પુસ્તકના એક અવલોકનમાંથી લીધો છે, કેમકે અત્યાર સુધી મૂળ પુસ્તક વાંચવાની તક મને મળી નથી. મને આશા છે કે એથી પુસ્તકના કર્તાને તેમજ અવતરણમાં જોમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે સફળતાને હું અન્યાય નથી કરતો.....ઉપરનું લખાણ ક્યાં પછી મૂળ પુસ્તક મેં વાંચ્યું. મિ. જોડનનાં ઘણાં વિધાનો તેમજ તેણે વારંવાર ઘણાં અનુમાનો ભારી મતિ પ્રમાણે વર્દન આધાર વિનાના દોવાથી ગેરવાજબી

આ અવતરણમાં મગ તેજ બહાદુર સપ્ત, શ્રી જયકર અથવા ૧૯૩૧માં લંડનની મુમાફરી કગ્તા ખીન ગોળમેજી પરિષદના

છે. પુસ્તકમાં તે ઉપરાંત હકીકતો, ખાસ કરીને દિલ્હીના કરારની મત્રણાઓ દરમિયાન મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ શુ શું કયું અને શુ ■ ન કયું તેને અંગેની હકીકતો જોડી રહ્યાં થયેલી છે. વળી તેમાં નવાઈભરેલી એક વાત એવી માની લેવામાં આવી છે કે, ૧૯૩૧માં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મહાસભાનું પ્રમુખપદ, અને તે દ્વારા મહાસભાની આગેવાની, ગાંધીજીની સાથે હરીફાઈમાં જિતરીને મેળવ્યા હતા. સાચી હકીકત એ છે કે ગયા પદર વર્ષ દરમિયાન મહાસભામાં (એટલે દેશમાં તો અવશ્ય જ) ગાંધીજી, મહાસભાનો કોઈ પણ પ્રમુખ કરી હોઈ શકે એના કરતાં પણ, અતિશય વધારે પ્રભાવશાળી મહા-જનનું સ્થાન ભોગવતા આવ્યા છે. તેઓ જ મહાસભાના પ્રમુખોના સ્રષ્ટા રહ્યા છે, અને હમેશાં તેમની સૂચનાઓનું પાલન થયું છે ફરીફરીને તેમણે પ્રમુખપદનો ઇતકાર કર્યો છે, અને તેમના સાથીઓ અને તેમના હાથ નીચે કાર્ય કરતા ખીન આગેવાનો તે સ્થાને આવે એ તેમણે પસંદ કયું છે. હું જાતે પણ મહાસભાનો પ્રમુખ કેવળ તેમને લીધે જ થયો હતો તેમની ચૂંટણી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લઈને મારી ચૂંટણી કરવાની તેમણે સમિતિને ફરજ પાડી. શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલની ચૂંટણી પણ સામાન્ય સભાગોમાં થઈ નહોતી અને બધા વરતના જ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા, અને મહાસભાની સમિતિઓ હતી બેકાચદા મંડળો જ ગણાતી હતી, તેથી હમેશા મુજબ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નહોતી. એટલે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ જ કરાચી મહાસભાને માટે પ્રમુખ ચૂંટવાનું કામ પોતાને માથે લઈ લીધું. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સુધ્ધા આખી સમિતિએ ગાંધીજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારીને જેમ મહાસભાના પોતે સાચા મુખી હતા તેમ આવતા કટોકટીના વરસ દરમિયાન અધિકારયુક્ત મુખી પણ થવાની બિનવહી કરી પરંતુ એ વાતમાં તેઓ સંમત ન થયા, અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જ પ્રમુખપદ સ્વીકારે એવો તેમણે આગ્રહ રાખ્યો અને યાદ છે કે તે વખતે તેમને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમારે આખો વખત મુસોલિની રહેવું છે અને ખીનઓને કામચલાઉ રાજાઓ અને નામધારી પૂતળાઓ બનાવી રાખવા છે.

મિં જાતેને ધારી લીધેલી ખીજી ભત્તભતની અનેક જોડી હકીકતોને નિકાલ કરવાનું પુસ્તકની એક નાનકડી નોંધમાં સકચ નથી. પરંતુ એક કંઈક અરો અગત જાણતો ઉલ્લેખ હું કરી લઈ તે ખાતરીપૂર્વક

મળ્યોના વિચારો કેટલે અંશે વ્યક્ત થાય છે તે હું જાણતો નથી.

માનતો હોય એમ જણાય છે કે મારા પિતાશ્રીની રાજકીય કારકિર્દીમાં પરિવર્તન થવાનું કારણ એક યુરોપિયન 'ક્લબે તેમને પોતાના સભ્ય તરીકે ન ચૂંટ્યા તે હેતુ, અને તે કારણે તેઓ અંતિમમાળી કાર્યક્રમ તરફ ખેંચાયા એટલું જ નહિ પણ તે પછી તેમણે અંગ્રેજોની સેવાત પણ છોડી દીધી.' ફરીફરીને આ કથા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે સદંતર ખોટી છે. એને અંગેની સાચી હકીકતોનું અર્થ મહત્ત્વ નથી, પરંતુ રહસ્યને સ્ફોટ કરવાના હેતુથી હું તે બધી આપી દઉં છું. પિતાશ્રીના વક્રીલાતના ધંધાના પ્રારંભના દિવસોમાં, અલ્લાહાબાદની હાઈકોર્ટના તે વખતના વડા જજ સર જોન એજના તેઓ માનીતા થયા હતા. સર જોને તેમને એવી સૂચના કરી કે 'તમારે અલ્લાહાબાદ (યુરોપિયન) ક્લબમાં જોડાવું, અને હું જાતે જ તમારા નામની બલામણુ કરીશ.' મારા પિતાશ્રીએ તેમની આ ભાવભરી સૂચનાને માટે સર જોનનો ઉપકાર માન્યો, પરંતુ સાથે સાથે તેમને જણાવ્યું કે 'આથી નાહક-મુરકેલી બીજી થશે, કેમકે હું હિન્દી હોવાથી ધણા અંગ્રેજો મારી સામે વાંધો લેશે અને મારી વિરુદ્ધ મત આપશે, ગમે તે એક નાનો સરખો લશ્કરી અમલદાર પણ મારી વિરુદ્ધ મત આપી શકે છે. અને તેથી આ સંલોગમાં હું ચૂંટણીને માટે માફ નામ રત્ન ન કરું એ જ ઠીક થશે.' સર જોને તો આગળ વધીને એવું પણ સૂચન કર્યું કે 'મારી બલામણુને હું અલ્લાહાબાદ વિભાગના સૌથી વડા લશ્કરી અમલદાર, પ્રિન્સિપલ જનરલ પાસે ટેકો આપવીશ.' પણ આખરે એ વાત પડતી મૂકવામાં આવી અને પિતાશ્રીના નામની બલામણુ કરવામાં ન આવી, કેમકે તેમણે રપષ્ટ જાહેર કર્યું કે અપમાનનો પ્રસંગ આવે એ જોખમ વહોરવાને હું તૈયાર નથી. આ બનાવથી અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમના મનમાં કડવાશ ઉત્પન્ન થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેઓ સર જોન એજ તરફ ખૂબ આકર્ષાયા, અને તેમની અંગ્રેજો સાથેની મૈત્રીએ તેમજ સંબંધો ત્યાર પછીનાં વરસોમાં વધ્યાં. આ બન્નું ત્રણ સૈકાના છેલ્લા દશકમાં, અને તેઓ હદામ રાજદ્વારી તેમજ અસહકારી તો બન્યા ત્યાર પછી લગભગ ૨૫ વર્ષનો મોજો વહી ગયા પછી. એ પરિવર્તન પણ એકાએક તો નહોતું જ થયું, પરંતુ પંજાબમાંના લશ્કરી કાયદાના અમલથી તે વહેલું થયું અને બરાબર તક પર ગાંધીજીની અસર પડી તેથી પણ બહુ ફેર પડી ગયો. ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજો સાથેના સામાજિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાનો તેમને કદી ઇરાદો નહોતો. પરંતુ જ્યાં અંગ્રેજો ઘણે મોટે ભાગે સરકારી અમલદારો જ હોય ત્યાં અસહકાર અને સવિનય ભંજ અનિવાર્ય રીતે એવા સામાજિક વ્યવહારની આડે આવે છે.

પરંતુ હિંદી રાજકારણ માથે જેને જરા જેટલો પણ પરિચય હોય એવો કોઈ પણ માણસ, પત્રકાર, અથવા, 'આગેવાન' આવું વિધાન કરી શકે એ ખરેખર મને આશ્ચર્યકારક વસ્તુ લાગે છે, હું તો એ વાંચીને દિઠમૂઠ જ થઈ ગયો હતો; એ વાતનો જરાયે ધધારો પણ આ પહેલાં કોઈ ઠેકાણે મારે કાને પડ્યો નહોતો, પરંતુ એ તો સ્વાભાવિક છે કે એવી વાત મારે કાને ન આવે, કેમકે તે પછી ધણોખરો વખત મેં જેલમાં જ કાઢ્યો છે.

ત્યારે આ કાવતરાખોરો હતા કોણ અને તેમને જોઈતું શું હતું? કોઈ કોઈ વખત એવી વાત કરવામાં આવતી હતી કે, પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના ઉદ્દામ લોકો પૈકીના છીએ, એટલે હું ધારું છું કે અમાગ એની આ કાવતરાના આગેવાનોમાં ગણતરી કરી લેવામાં આવી દશે. પરંતુ, પોતાના કામમાં આગ્રહી અને સખત છતાં ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત તેમજ તેમના આદર્શો અને કાર્યપદ્ધતિ પ્રત્યે અત્યંત કઠિન ધરાવનાર વલ્લભભાઈની જોડો ગાંધીજીનો ખીજો વશદાર માથી હિંદુસ્તાનમાં નહિ હોય. મેં પોતે આ આદર્શોને એ જ રીતે સ્વીકાર્યા હતા એવો દાવો મારાથી યાદ એમ નથી, પરંતુ ગાંધીજીની માથે અત્યંત નિકટમાં રહીને કાર્ય કરવાનો લઢાવો મેં પણ લીધો છે, અને તેમની સામે કોઈ પણ પ્રકારના કાવાદાવ કરવાનો ખ્યાલ મને રાક્ષસી લાગે છે. અરે, કાર્યવાહક સમિતિના તમામ સભ્યો વિષે આવું જ કહી શકાય, એ સમિતિ આખી લગભગ તેમની જ રચના હતી; થોડાક સાથીઓ સાથે મસલત કરીને તેમણે જ તેના સભ્યોની નિમણૂક કરી હતી, અને તેની ચૂંટણી તો માત્ર એક ઔપચારિક ખાળત હતી. એ સમિતિમાં રહીને જેમણે ધણાં વર્ષોથી કાર્ય કર્યું હતું, અને જેઓ સમિતિના લગભગ કામગનાં સભ્ય જ મનાતા એવા તો એના આધારસ્તંભો હતા. તેમની વચ્ચે રાજકીય મતભેદો નહોતા અથવા વિચારદષ્ટિના તેમજ સ્વભાવના ભેદો નહોતા, એમ કહેવાનો જરા પણ આશય નથી, પરંતુ વરસોના સહવાસને લીધે, તેમજ સર્વેએ અનેક પ્રકારનો બોજ સાથે મળીને પલ્લો હતો અને સર્વે માટે સામાન્ય એવો જોખમોનો સામનો

કયો હતો તેથી તે બધા ધડાઈને એકરૂપ થઈ ગયા હતા. તેમની વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રી, બંધુભાવ અને આદર બધાં હતાં. તે બધાનું મંડળ એ એક કામચલાઉ સહિયારી પેઢી ન હતી, એ તો એક કુટુંબ હતું અથવા તો એક જીવંત શરીર બન્યું હતું, એટલે તેનાં અંગો એકબીજાની સામે પ્રપંચ કરે એવી કલ્પના સરખી અસંભવિત લાગે છે. ગાંધીજીનો પ્રભાવ તો સમિતિમાં સર્વોપરી હતો અને દરેક જણ દોરવણીને માટે તેમની પાસે જ જતા. ધણી વરસથી આ જ સ્થિતિ ચાલી આવતી હતી, પરંતુ ૧૯૩૧માં, ૧૯૩૦ની આપણી લડતને મળેલી સફળતા પછી તો, એ ડોઢના પણ બ્યાનમાં આવે એવી વાત હતી.

વળી કાર્યવાહક સમિતિના ‘ઉદ્દામ’ લોકોનો ગાંધીજીને ‘હાંકી કાઢવા’નો પ્રયત્ન કરવાનો હેતુ શો હશે? શું એમ માનવામાં આવતું હતું કે ગાંધીજી વધારેપડતી સમાધાનવૃત્તિના માણસ છે. એટલે એ ‘ઉદ્દામ લોકોને’ ભારરૂપ થયા હતા? પણ બહા માણસ! તેમના વિના લડત ક્યાં હતી, સવિનય ભંગ ક્યાં હતો? સત્યાગ્રહ ક્યાં હતો? આખી જીવંત પ્રવૃત્તિના ગાંધીજી એક અંગ હતા; અરે, તેઓ પોતે જ એ પ્રવૃત્તિ હતા. એ લડતની જ વાત કરીએ તો બધો જ આધાર તેમના ઉપર હતો. હિંદી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય દિલ્લચાલ, બેશક તેમણે જાળી કરેલી રચના નહોતી, અથવા તેનો આધાર કોઈ એક વ્યક્તિ ઉપર નહોતો; તેનાં મૂળ એથી ઘણાં જિંડાં હતાં. પરંતુ રાષ્ટ્રની લડતના તે સમયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો — જેનું સવિનય ભંગ અથવા સત્યાગ્રહ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતીક હતું તેનો — તો સંપૂર્ણ રીતે તેમના ઉપર જ આધાર હતો. ગાંધીજીથી અલગ થવાનો અર્થ તો એટલો જ થાય કે દિલ્લચાલને સંકેલી લેવી, અને નવા પાયા ઉપર ફરીથી આખી રાષ્ટ્રીય લડતનું ચણતર શરૂ કરવું. કોઈ પણ સમયે એ પ્રકારની યોજનાનું કાર્ય દુર્ઘટ થાય, ૧૯૩૧માં તો કોઈથી એનો વિચાર મરખો પણ થઈ શકે એમ ન હતું.

કેટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે અમારામાંના કેટલાક ભેગા મળીને ૧૯૩૧માં ગાંધીજીને મહાસભામાંથી હાંકી કાઢવાનું કાવતરું

રચીને બેઠા હતા, એ વાતનો જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને હસવું આવે છે. ગાંધીજીને વિદાય થવાનો ઇશારો સરખો કરવાથી અમારું કામ થાય એમ હતું, તો અમે કારતકું રચવાના પ્રયત્નમાં શા સારુ પડીએ ? ‘હવે હું નિવૃત્ત થઈશ’ એવી મતલબનાં ગાંધીજીના એક ઇશારામાત્રથી જ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ તેમજ આખો દેશ હમેશ ખળભળી ઊઠે છે. અમારી હાલતના તેઓ એટલા બધા પ્રમાણમાં અંગભૂત થઈ ગયા હતા કે તેઓ અમને છોડી જાય એ વિચાર પણ અસભ્ય હતો. અમે તેમને લંડન મોકલવાની આનાકાની કરતા હતા તેનું કારણ પણ એ હતું કે તેમની ગેરહાજરીમાં હિંદમાંના કાર્યનો બધો બોલો અમારે શિરે આવી પડે એ વાત જ અમને ડુચ્છતી ન હતી. ખરે જ, બધો બોલો તેમને શિરે નાખી દેવાનું અમને કેટલું બધું સ્વાભાવિક થઈ ગયું હતું ! મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની અંદરના નેમજ તેની બહારના અમારામાંના કેટલાયે લોકો ગાંધીજીની સાથે એવાં તો દૃઢ બંધનોથી બંધાયેલા હતા કે તેમનાથી છૂટા પડીને એકાદ તાત્કાલિક લાભ મેળવવાના કરતાં તેમની સાથે રહીને બધું જોવું તેઓ વધારે પસંદ કરત.

ગાંધીજીના ‘મગજમાં ગોટાળો ભરેલો છે’ કે નથી તેનો નિર્ણય કરવાનું આપણે આપણા મધ્યમમાર્ગી રાજદ્વારી મિત્રોને જ સોંપીશું. એ વાત નિઃશંક સાચી છે કે ગાંધીજીનું રાજકારણ દૃઢલીકવાર અતિશય આધ્યાત્મિક હોય છે, અને તેને સમજવું અધકું થઈ પડે છે. પરંતુ તેમણે તો તેમની કાર્યશક્તિનો, અદ્ભુત નીકરતાનો, અને દેશના તરફથી આપેલાં વચનો પાળવાની શક્તિનો આપણને સૌને પરિચય આપ્યો હતો; અને સાચે જ ‘ગોટાળાભરેલા મગજ’માંથી જો આવાં કાર્યસાધક પરિણામો આવતાં હોય તો, અભ્યાસનાં કુશાદે દીવાનખાનાંઓમાં તેમજ વીણીવીણીને બેજા કરેલા મહાનુભાવોનાં શિષ્ટ મંડળોમાં ઉદ્ભવીને ત્યાં જ વિરામ પામી જતાં ‘વહેવારુ રાજકારણ’ની સાથે સરખામણી કરતાં તે ‘ગોટાળાભરેલું મગજ’ કંઈ જિતરવું તો નથી જ લાગતું. હવે રહ્યા ગાંધીજીના ‘ગોટાળાથી ભરેલાં મગજો’-વાળા કરોડો અનુયાયીઓ, ખરેખર તેમના મગજોમાં તો ગોટાળો

જ હતો; કેમકે તેમને રાજકારણ કે રાજ્યતંત્રનાં બંધારણોની કશી ગમ નહોતી; તેમને તો પડી હતી કેવળ માણસને જીવવાને જોઈતી જરૂરી વસ્તુઓની — અન્નની, માથે જાપરોની, શરીરને ઢાંકવાનાં વસ્ત્રોની, અને એ બધું આપનારી ધરતીની,

માનવસ્વભાવના નિરીક્ષણમાં કાળેલ એવા ઉચ્ચ કક્ષાના પરદેશી પત્રકારો હિંદ વિષે આવું જાંધું વેતરી સકે છે તે જોઈને મને હમેશ નવાઈ જીપજી છે. એનું કારણ શું એ હશે કે પૂર્વ એ તદ્દન જિન્ટ પ્રકારની દુનિયા છે, અને તેથી તેને વિધેના નિષ્ક્રિય બાંધવામાં સામાન્ય ધોરણો કામ આપતાં નથી એવી જાતનો બાળપણમાંથી પડી ગયેલો સંસ્કાર તેઓ દૂર કરી શકતા નથી? કે અંગ્રેજોની બાબતમાં શું એમ બનતું હશે કે તેમના મગજમાં પડી ગયેલી સામ્રાજ્યસત્તાની ગાંઠને કારણે તેમને બધું વિપરીત જ દેખાય છે? જરા પણ આશ્ચર્ય પામ્યા વિના તેઓ લગભગ ગમે તેવી અને અસંભવિત ઉટપટાંગ વાત માની લેવાને તૈયાર હોય છે, કેમકે તેમને એવો ખ્યાલ હોય છે કે આ રહસ્યોથી ભરેલી પૂર્વની દુનિયામાં બધું જ શક્ય છે. કુશળતાપૂર્વક ઠરેલાં અવલોકનો અને કોઈ કોઈ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના નમૂનાઓથી ભરેલાં પુસ્તકો તેઓ કેટલીકવાર લખે છે, પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે અગળ બૂલો પણ ભરી દે છે.

૧૯૩૧માં ગાંધીજી યુરોપ જવાને નીકળ્યા તે જ અરસામાં લંડનનાં એક વર્તમાનપત્રના (તે સમયના) પેરિસના વિખ્યાત ખબરપત્રીનો એક લેખ મેં વાંચેલો તે મને યાદ આવે છે. એ લેખ હિંદ વિષે હતો. તેમાં તેણે જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૨૧ના અસહકારના દિવસો દરમ્યાન પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની હિંદની મુલાકાત વખતે બનેલા એક બનાવનો તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે વર્ણન કરે છે કે કોઈ એક રથજો (ધણું કરીને દિલીમાં) નામદાર શાહજાદા ખેડા હતા ત્યાં પહેલેથી ખબર આપ્યા વિના કોઈ નાટકની રંગભૂમિ પર બને તેમ મહાત્મા ગાંધી એકાએક ધસી આવ્યા, તેની સમક્ષ ઘૂંટણિયે પડ્યા, અને શાહજાદાના ચરણ પકડીને યોધારાં આસુ પાડી રોતા રોતા આજીજી કરવા લાગ્યા કે અમારા આ દુર્ભાગી મુલકને શાંતિનું દાન કરો. અમે કોઈ, ખુદ ગાંધીજી પણ, આ

હેરત પમાડે એવી વાર્તા વિશે કશું જાણતા નહોતા, એટલે એ વાતનો નિર્દેશ કરીને મેં તે પત્રકારને લખાણ કયું.* તેણે જવાબમાં ખેદ તો દર્શાવ્યો પરંતુ સાથે સાથે મને ખબર આપી કે ભરોસાલાયક સ્થળેથી એ વાત તેને મળી હતી. મને જે આશ્ચર્ય થાય છે તે એ કે દેખીતી રીતે જ અત્યંત અસંભવિત એવી, તેમજ ગાંધીજી, અથવા રાષ્ટ્રીય મહાસભા અથવા હિન્દને વિશે જેને જરા જેટલી પણ માહિતી હોય છે એવો કોઈ પણ માણસ માની ન શકે એવી, આ વાતને કોઈ પણ જાતની સાચાજૂઠાની ખાતરી કરવાનો પ્રયાસ ક્યાં વિના તેણે તેને માની જ કેમ હશે? દુર્દૈવે એ વાત સાચી છે કે હિંદમાં એવા ધણા અંગ્રેજો છે કે જેઓ લાંબા સમયના વસવાટ છતાં હિંદને વિશે, કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને વિશે કે ગાંધીજીને વિશે કશું જ જાણતા નથી. આ વાત તો છેક જ વાહિયાત અને હસવા જેવી હતી. એની સરખામણી તો કદાચ એવા કાલ્પનિક વર્ણન સાથે થઈ શકે કે એક દહાડો કેન્ટરબરીના આર્યબિસપ મુસોલિની બેઠો હતો ત્યાં ધસી ગયા, અને તેને નમસ્કાર કરવાને માટે તરત આથા પર ઊભા થઈ જઈને તેમણે હવામાં પોતાના બે પગ વારંવાર હલાવ્યા.

હમણાં હમણાં જ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક હેતુલભમાં વળી એક ખીજ જ નમૂનાની વાર્તા આપવામાં આવી છે. એમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે ગાંધીજી પાસે અઢળક, કરોડો પાઉન્ડનું દંડ છે, પોતાના મિત્રોને ત્યાં તે તેમણે સાચવીને ચૂકી રાખ્યું છે, અને મહાસભા એ પૈસાની પાછળ પડી છે. તેને (મહાસભાને) એવો ડર છે કે ગાંધીજી જો મહાસભામાંથી ખસી જાય તો આ બધું દાટલું ધન પણ તેની (મહાસભાની) પાસેથી જતું રહેશે. આ વાત પણ સંભળતાંવેંત બેહુદી લાગે એવી છે કેમકે ગાંધીજી પોતાની પાસે અથવા છપી રીતે કોઈ શબ્દો રાખતા નથી, અને તેઓ જે કંઈ બેગું કરે છે તે તરત જ કોઈ જાહેર મંડળ કે સંસ્થાને સોંપી દે છે, પાઈચે પાઈનો હિસાબ રાખવાની

* આ પત્રકાર તે 'ડેલી હેરલ્ડ'નો પ્રતિનિધિ સ્વેડેનમાં. ગાંધીજીને ન્યારે તો વિલાયત જતાં યાત્રામાં મળ્યા ત્યારે તેણે કબૂલ કયું હતું કે આ વાત સાવ કાલ્પનિક હતી, અને એ માટે માફ પણ માગી હતી.

ચીવટમાં તો તેઓ અસહ વાણિયા જ છે, અને તેમણે ભેગા કરેલા બધા કાળાઓના હિસાબો બરાબર તપાસણી પછી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૧૯૨૧માં મહાસભાએ પેલા પ્રસિદ્ધ કરોડ રૂપિયા એકઠા કરેલા તે વાર્તાના પાયા ઉપર આ ગ્રપગોળો ધણું કરીને ચલાવવામાં આવ્યો લાગે છે. આ સાંભળવામાં બહુ મોટી લાગતી, પણ આખા હિંદમાં વહેંચી નાખવામાં આવે તો ઝાઝી નદિ એવી આ રૂકમ રાષ્ટ્રીય કાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોને માટે, શૃદ્ધઉદ્યોગો અને તેમાં ખાસ કરીને ખાદીને ઉત્તેજન આપવાને માટે, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના કાર્યને માટે તેમજ બીજી અનેક પ્રકારની રચનાત્મક કાર્યની યોજનાઓ અગત્યમાં મૂકવાને માટે વપરાઈ હતી. એ કાળાનો મોટો ભાગ તો વિશિષ્ટ કાર્યોને માટે વાપરવાની ચરતે અપાયેલાં ફંડોમાં જ રોકાઈ ગયો હતો. તે બધાં ફંડો હજી હયાત છે અને તેમના વિશિષ્ટ હેતુઓને માટે વપરાય છે. પછી બાકી રહેલાં ઉધરાણાં તે તે સ્થળની સ્થાનિક સ્થિતિઓને જ સોંપવામાં આવ્યાં હતાં, અને મહાસભાના સંગઠનના કાર્યમાં તેમજ બીજાં રાજકીય કાર્યમાં વપરાયાં હતાં. અસહકારની આખી દિલચાલનો ખર્ચ પણ એમાંથી જ થયો હતો, અને ત્યાર પછી કેટલાયે વર્ષો સુધી મહાસભાનું કાર્ય પણ એમાંથી જ ચાલ્યું હતું. માંધીજીએ તેમજ આપણા દેશની ગરીબીએ અત્યંત મર્યાદિત સાધનો દ્વારા આપણી રાજકીય દિલચાલ ચલાવતાં આપણને શીખવ્યું છે. આપણું ધણુંખણું કામ તેાં કાર્યકર્તાઓ પોતાને ખરચે જ ચલાવી લે છે, અને જ્યાં કંઈક વેતન આપવામાં આવે છે તે તદ્દન જીવન નલાવવાને પૂરતું થાય એટલું જ હોય છે. વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકો તેમજ જેમને કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાનો હોય છે એવા આપણા ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓને આપણે ઇંગ્લંડમાં બેકારોને અપાતાં ભથ્થાના ધોરણ કરતાં પણ ઊતરતા ધોરણે પગાર આપીએ છીએ. જ્યાં પંદર વર્ષ દરમિયાન જેટલા ઓછા ખરચથી મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આપી છે, તેટલા જ પૈસાથી મોટી વિસ્તૃત રાજકીય અથવા મજૂર દિલચાલો બીજે કોઈ સ્થળે ચલાવવામાં આવી હોય એ વિષે મને શક છે. અને મહાસભાના કાળાઓના બધા હિસાબો વરસોવરમ જાહેર રીતે

તપાસવામાં આવ્યા છે, તેમજ માત્ર સવિનય ભંગની લડતના સમય દરમિયાન જ્યારે મહાસભા એક બેઠાપદ મંડળ તરીકે જાહેર યર્ષ હતી તે વખત બાદ કરતાં તેનાં નાણુનો કોઈ પણ ભાગ હુપાવીને રાખવામાં આવ્યો નથી.

ગોળમેજી પરિપદમાં મહાસભાના એકલા એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી લડન ગયા હતા. હાંમી ચર્ચા કર્યા પછી એકથી વધારે પ્રતિનિધિઓ ન મોકલવાનો અમે નિર્ણય કર્યો હતો. અત્યંત કુશળતાપૂર્વક અને ડહાપણથી કામ લેવું પડે એવા વિકટ સમયમાં અમારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસોને હિંદમાં જ રાખવાની અમારી ઇચ્છા, એ આ નિર્ણયનું કંઈક અંશે કારણ હતું. અમને એમ લાગતું હતું કે લડનમાં ગોળમેજી પરિપદની મુલાકાતે થાય પરંતુ પરિસ્થિતિનું ચુસ્તવ્યવસ્થાનું તો હિંદમાં જ હતું. અને હિંદમાં જો કંઈ બને તેની અમર લડન પહોંચ્યા વિના રહેવાની નહોતી. કોઈ પણ પ્રકારના કલંગા પ્રમંગો જિલા થેતા અટકાવવાનો અમારો ઇરાદો હતો, અને અમારું તત્ત્વ અમારે સુવ્યવસ્થિત, તૈયાર રાખવું હતું. પરંતુ માત્ર એક જ પ્રતિનિધિ અમે મોકલ્યો તેનું આ મૂળ સાચું કારણ નહોતું. અમને જો મહાહબરેણું અને જરૂરી જણાયું હોત તો જરૂર અમે ખીજ પ્રતિનિધિઓ પણ મોકલ્યા હોત, પરંતુ મુદ્દામ વિચારપૂર્વક અમે તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

રાજ્યતંત્રના બંધારણની નજીવી વિગતો વિષે કદી પૂરી ન થાય એવી વાંતા કરવાને અમે ગોળમેજી પરિપદમાં દાખલ થયા નહોતા. મંત્રણાઓની તે મજલે અમને એ બધી વિગતોમાં રમ નહોતો; બ્રિટિશ સરકાર સાથે મૂળ મુદ્દાઓ વિષે કંઈક સમજૂતી થાય પછી જ તેમનો વિચાર કરવાનો હોય. સાચો સવાલ તો એ હતો કે હિન્દી પ્રજામતના હાથમાં કેટલી સત્તા સોંપાવાની છે. વિગતો નક્કી કરીને તેનો ખરડો તૈયાર કરવાનું તો પછી ગમે તે સોલીસીટર પણ કરી આપે એમ હતું. આ મૂળ પાયાના મુદ્દાઓ વિષે મહાસભાની સ્થિતિ જદું સાફ હતી, અને તેના ઉપર ઝાઝી દલીલો કે ચર્ચા કરવાનો જદું અવકાશ નહોતો. અમારો એક જ પ્રતિનિધિ, અને તે પણ અમારો આગેવાન, ત્યાં જાય અને તે અમારો પક્ષ સમજાવીને રજૂ કરે, તે પક્ષનું વાળખીપણું જણાવે

અને તેના સિવાય બીજો માર્ગ હિન્દની પરિસ્થિતિના ઉદ્ધારને માટે નથી એ દૃઢીકૃત દર્શાવે, અને બની શકે તો બ્રિટિશ સરકારને એ પક્ષ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કરે, એ અમારે માટે ઔદી ગૌરવભરેલો માર્ગ ■ એમ અમે માન્યું. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને ગળે અમારો પક્ષ ઉતારવાની વાત બહુ કઠણ હતી તેવું અમને લાગે હતું; એકંદરે તો તે વખતના સંજોગોમાં લગભગ અશક્ય જ હતું એમ કહેવામાં પણ વધી નથી, પરંતુ અમારી પાસે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. અમે મદલ કરેલો પક્ષ, અને અમારા આદર્શો તેમજ અમારા સિદ્ધાંતો, જે બધાં વિષે અમે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા હતા, અને જે બધાં વિષે અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી, તેનો અમે ત્યાગ કરી શકીએ એમ નહોતું. કેમકે અદ્ભુત અકસ્માતથી એ મૂળ પાયાની બાજતો ઉપર સમજૂતી થઈ ગયે તો બાકી તો બધું બહુ સહેલું હતું. અને ખરેખર, અમે તો એવો પણ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે આ પ્રકારનું સમાધાન થાય તો ગાંધીજીએ તરત જ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક અને જરૂર પડે તો બધા જ સભ્યોને લંડન બોલાવી લેવા, કે જેથી અમે પણ ત્યાર પછીની વિગતવાર મંત્રણામાં ભાગ લઈ શકીએ. અમારે ગાંધીજીના તેડાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાનું હતું, અને જરૂર જણાય તો વિમાનથી લંડન પહોંચી જવાની પણ તૈયારી રાખવાની હતી, કે જેથી તેડું આવ્યું કે દશ દિવસમાં ત્યાં પહોંચી જઈએ.

પરંતુ મૂળ પાયાના સિદ્ધાંતો ઉપર પ્રથમ સમજૂતી ન થાય તો પછી વિગતવાર મંત્રણાઓ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જ થતો નહોતો, અને પરિણામે મહાસભાના વધારાના પ્રતિનિધિઓને ગોળમેજી પરિષદમાં જવાપણું રહેતું નહોતું. આમ અમે ગાંધીજીને એકલાને જ મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના બીજા એક સભ્ય શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ પણ ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપી હતી, પરંતુ તે મહાસભાનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયાં નહોતાં. હિન્દના સ્ત્રીવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમને આમંત્રણ મળ્યું હતું, અને એ અધિકારે ત્યાં જવાને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેમને પરવાનગી આપી હતી.

પરંતુ મૂળ મુદ્દાઓની પ્રથમ ચર્ચા કરી લેવાની બાબતમાં અમારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનો બ્રિટિશ સરકારનો જરાયે ઇરાદો નહોતો. તેની કાર્યપદ્ધતિ તો ગોળુ અને નિર્માલ્ય બાબતો ઉપર ચર્ચાઓ કરી કરીને પરિપદ લગભગ થાકી જાય ત્યાં સુધી મૂળ પ્રધાન મુદ્દાઓની વિચારણા મુક્તતરી રાખ્યા કરવાની હતી. પ્રધાન મુદ્દાઓની ચર્ચા તેમ છતાં આવી જતી તો સરકાર તે બાબત પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરતી નહોતી, કોઈ પણ પક્ષે બંધાઈ જવાનો સાફ ઇનકાર કરતી હતી, અને પાછળથી પુખ્ત વિચારણા કરી પછી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનાં વચનો આગળ ધર્યાં કરતી હતી. આખી રમતની બાજીમાં કોમી સવાલ એ તેમના હાથમાંનું મુરઠુંકમનું પતું હતું, અને તેનો તેમણે લઈ શકાય તેટલો બધો લાભ લીધો. આખી પરિપદમાં એ જ પ્રશ્ન સર્વોપરી થઈ પડ્યો હતો.

પરિપદના દિ હી સભ્યોમાંના ધણાખરા, કેટલાક રાજપુત્રીથી, અને બાકીના કેટલાક નછૂટકે, સરકારના આ વ્યૂહને અનુકૂળ થઈ ગયા. પરિપદમાંના દિ હી સભ્યો રંગબેરંગી લોકોનું ટોળું હતું. ત્યાંના થોડાકે તો કેવળ પોતાના સિવાય બીજા કોઈની પ્રતિનિધિ નહોતા. કેટલાક કુશળ અને આદર્યોઅ લોકો હતા; બીજા ધણાને વિષે તો આટલું પણ ઠીક શકાય એવું નહોતું. એકંદરે રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં દિ હના સૌથી પ્રગતિ-વિરોધી તત્ત્વોના આ લોકો પ્રતિનિધિ હતા. તે બધા એટલા બધા પ્રગતિવિરોધી અને પછાત હતા કે દિ હમાં અતિશય નરમ અને સાવધાન રહીને ચાલનારા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમની સોબતમાં પ્રગતિ-વાદીઓ તરીકે પંકાયો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને પૂછકે બંધાઈ ગયેલા, અને હરેક પ્રસંગે આગળ વધવાને માટે અથવા રક્ષણને માટે તેનો આશ્રય શોધતા, દિ હમાંના વિસિષ્ટ આર્થિક હક્કો કબજે કરી બેઠેલા, કેટલાક સમૂહોના તે બધા પ્રતિનિધિઓ હતા. કોમી સવાલ પર 'લઘુમતી કોમો' અને 'વધુમતી કોમો' નો પક્ષ કરનારા સમૂહોમાંથી આવેલું પ્રતિનિધિમંડળ એ ટોળાંમાં સૌથી પ્રમુખ હતું. સમાજના ઉપલા વર્ગમાંથી આવેલા આડા અને જિદ્દી લોકોનું એ મંડળ અનેહું હતું અને એ એક સર્વવિદિત હકીકત હતી કે એમનો

ટદી પરસ્પર મેળ બેસતો નહોતો. રાજકીય દષ્ટિથી તેઓ પૂરેપૂરા પ્રગતિવિરોધીઓ હતા, અને રાજકીય પ્રગતિને પડતી મૂકીને પણ પોતપોતાની કોમને માટે જે કાર્ષ મેળવાય તે મેળવી લેવાનો જ જાણે તેમનો એકમાત્ર સ્વાર્થ હોય એમ દેખાતું હતું. અરે, તેમણે દાંડી પીટીને જાહેર કર્યું હતું કે અમારી કોમી માગણીઓને સંતોષવામાં ન આવે તો, અને ત્યાં સુધી, રાજકીય સ્વતંત્રતા વિશેષ પ્રમાણમાં મળતી હોય તોપણ તે અમારે જોઈતી નથી. ખરે જ, આ એક અતિ વિલક્ષણ દશ્ય હતું, અને એક પરાધીન પ્રજા બ્રહ્મ યર્ષને અવનતિના કેટલાં જાડાણમાં ઊતરી શકે છે તેમજ સામ્રાજ્યસત્તાએ ગોઠવેલી બાજીમાં એ કોમવાદીઓનો પ્યાદાં તરીકે કેટલી હદ સુધી ઉપયોગ યર્ષ શકે છે, તેનું એ દશ્ય દુઃખદાયી પણ રૂપરૂપ દર્શન કરાવતું હતું. એ વાત સાચી હતી કે ત્યાં મળેલા રાજનમહારાજઓ, અમીરો, સર સાહેબો, અને બીજા જિંયા દરજ્જા ભોગવનારોઓના આ દોળાં દ્વારા હિંદની પ્રજાને પ્રતિનિધિત્વ મળતું હતું એમ ન કહી શકાય. ગોળમેજી પરિપદના સંબંધેને બ્રિટિશ સરકારે નીમ્યા હતા, અને સરકારે તેની પોતાની દષ્ટિએ તો સરસ પસંદગી કરી હતી. એ બધું સાચું; છતાં બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ આપણા આમ દુરુપયોગ કરી આપણને વટાવી શકે એટલી હકીકત માત્રથી જ આપણા લોકોની નબળાઈનું માપ મળી રહેતું હતું, અને આપણા લોકોને મૂળ હેઠળ જુલાવી ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ તરફ વાળી એકબીજાનું કરેલું ધોઈ નાંખવામાં કેટલી બધી અજબ સહેલાઈથી પ્રેરી શકાય છે તે સમજાવતું હતું. આપણા ઉપલા વર્ગોને હજી પણ આપણા સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યકર્તાઓની વિચારસરણીની મોહિની લાગેલી હતી, અને તેઓ તેમની જ રમઝેલી રમત રમતા હતા. શું તે વર્ગોને એ મોહિનીનું ખરું સ્વરૂપ દેખાતું ન હતું કે પછી તેઓએ તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજતા છતાં, હિંદમાં લોકસાશન અને પૂર્ણ સ્વરાજ આવે તો શું યર્ષ જશે એવા ગલરાટમાં એ મોહિનીથી મુગ્ધ થવાનું સ્વીકારી લીધું હતું?

એ તો ઉચિત જ હતું કે, સામ્રાજ્યવાદી જાગીરદારી, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને કોમી વિશેષ હકોનો દબાવો

કરી બેઠેલા લોકોની એ સભામાં બિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિ-
મંડળની આગેવાની લેવાનું સામાન્ય રીતે આગ્રાખાનને માથે
આવતું, કારણકે થોડેપણે અંશે એ જ્યાં જ પ્રકારના હકો તેમના
જીવનમાં એકત્રિત થતા હતા. એક પેઢીથી પણ વધારે સમયથી
બિટિશ સામ્રાજ્યવાદ તેમજ બિટિશ રાજકર્તા વર્ગની સાથે
આગ્રાખાનનો નિકટનો સહચાર રહ્યો હતો, તેમજ તેમનું ખણખણું
જીવન વિશ્વાયનમાં જ જતું હોવાથી આપણા સામ્યકર્તાઓનું હિત
અને તેમની વિચારદષ્ટિ તેઓ પૂરેપૂરી સમજી રહ્યાં કરી શકે એમ
હતું. ગોળમેજી પરિપક્વતા સામ્રાજ્યવાદી ઇંગ્લંડના તેઓ કુશળ
વકીલ થઈ શક્યા હોત, પરંતુ અવળી વાત તો એ હતી કે તે
હિંદના પ્રતિનિધિ લેખાતા હતા.

તે પરિપક્વતા વિષમ ત્રાજવામાં આપણી સામેના પક્ષમાં
લયાનક વજન મૂકવામાં આવેલું હતું, અને તેની પાસેથી
અમે બહુ જ ઓછી અપેક્ષા રાખી હતી, તો પણ તેની
રોજરોજની કાર્યવાહી જોઈને અમે આજ્ઞા બની ગયા, તેમજ
તેના પ્રયત્નો અમારી ધૃષ્ટિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ. અમારા
જોવામાં શું શું આવતું? રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક પ્રશ્નોની બાજુ
સપાટીને માંડ સ્પર્શ કરતા, તેમના હોંકલ માટેના નજીવા, કશી પણ
અર્થસિદ્ધિ ન થાય એટલા અધૂરા, અને દયાજનક પ્રયાસો થતા
હતા; પરિપક્વતા સભ્યો અંદર અંદર અનેક પ્રકારના કરારો ગોઠવતા
હતા, અનેક પ્રકારના કાવાદાવાઓ કરતા હતા, અનેક પ્રકારના
દાવપેચ રમતા હતા; બિટિશ સુધારાવિરોધી પક્ષના વધારેમાં
વધારે પ્રગતિવિરોધી સભ્યો સાથે આપણા કેટલાક દેશજન્યુઓ
હાથ મિલાવીને ચાલતા હતા; નજીવા મુદ્દાઓ ઉપર અનંત ચર્ચાઓ
ચાલતી હતી, જે સાચી મુદ્દાની બાજતો હતી તેમને જાણીજૂજીને
ખોળાંબે નાખવામાં આવતી હતી; વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો કબજો
કરી બેઠેલા સમૂહોના અને વિશેષે કરીને બિટિશ સામ્રાજ્યવાદના
હાથમાં આપણા લોકો કાયમ ફસાતા જતા હતા; વચ્ચે વચ્ચે
મિજબાનીઓ અને પરસ્પરની પ્રશંસાથી રંગબેરંગી બનતા નજીવા
ઝંખડાઓ અંદર અંદર ઊંકતા હતા, ખરે જ, એ આખી
સ્વાર્થની હીન રમત હતી; હિંદુઓ, મુસલમાનો, સિખો, એંગ્લો

ઇન્ડિયનો યુરોપિયનો સૌ સૌને પોતપોતાની પડી હતી; મોટી નોકરીઓ, નાની નોકરીઓ, સૌને, બધા નોકરીઓ અને ધારાસભાની બેઠકો ભેળેલી હતી. એ સિવાય બીજી વાત નહોતી, પરંતુ બધી નોકરીઓ અને બેઠકો આ બધી કામોના ઉપલા વર્ગોને વહેંચી લેવી હતી, હિંદની આમજનતાને ત્યાં કોઈ ઢૂંકવા દે એમ ન હતું. સમયસાધુઓનો રાક્ષો ફાટ્યો હતો; જુદા જુદા વર્ગો નવા અધારણમાંથી મેળવવાની લૂંટ ઉપર, ચિકાર ઉપર તરાપ મારવાને બૂખ્યાં વડુનાં ટોળાંઓની જેમ લાગ શોધતા તલપી રહ્યા હતા. ખુદ સ્વરાજની કલ્પના પણ નોકરીઓ મેળવવાના એક વિસ્તૃત યોજનાના હીન સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. તેને કહેતા હતા ‘ઇન્ડિયેનિઝેશન’; રાજતંત્રનું ‘હિન્દીકરણ’ એટલે કે હિન્દીઓને માટે લશ્કરમાં, સનદી સરકારી નોકરોનાં ખાતાઓમાં અને એવાં જ બીજાં સ્થળોમાં વધારે ને વધારે નોકરીઓ. ‘પૂણે’ સ્વરાજની, સ્વતંત્રતાની, શુદ્ધ હિંદી લોકતંત્રને આપી સત્તા સોંપવાની કોઈ વાત કરતું ન હતું; હિંદી પ્રજાને મૂંઝવી રહેલા, તત્કાળ ઉદ્ધેશ માગતા, મર્મના અને આર્થિક પ્રશ્નોમાંના એકેના નિરાકરણની ભાષામાં કોઈ વિચાર કરતું નહોતું. સાચે જ, શું આને માટે હિન્દ મરદાનગીથી ઝૂઝતું હતું? ઉજ્જવળ આદર્શોના અને ત્યાગના સ્વચ્છ વાતાવરણને છોડીને શું આ અધારી મેલી હવા આપણે પસંદ કરવાની હતી?

ઝગઝગાટ ભરેલા અને માણસોની બીડથી જીભરાતા તે દીવાનેખાસમાં ગાંધીજી એકલા એકલવાયા જેવા લાગતા. તેમનો પોશાક અથવા તેના અભાવથી તો તેઓ બીજા બધામાંથી જુદા તરી આવતા જ; પરંતુ, તેમની અને તેમની આસપાસ સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને બેઠેલા લોકોની વચ્ચે પોશાકના ભેદ કરતાં અતિશય વધારે વિશાળ ભેદ તો તેમના વિચારો અને વિચારદષ્ટિનો હતો. તે પરિપદમાં તેમની સ્થિતિ અસાધારણ રીતે વખતી હતી, અને દૂર રહે રહે અમને થતું કે એ સ્થિતિ એઓ કેવી રીતે બરદાસ્ત કરી શકતા હશે. પરંતુ અદ્ભુત ધીરજથી તેમણે નભાવ્યે રાખ્યું, અને સમાધાનીને માટે કોઈ આધાર કાઢવાના એક પછી એક એમ અનેક પ્રયાસો તેમણે કર્યા. તેમની પ્રકૃતિને અનુરૂપ એવું એક

પગલું તેમણે તે દરમ્યાન લીધું, જેને પરિણામે રાજકીય પ્રગતિ-વિરોધ કામવાદનો વેશ ઝોઢીને કેવી રીતે ફરે છે તે એકાએક ઉઘાડું પડ્યું. પરિપક્વતા-હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી કેમી માગણીઓ પૈકીની ઘણી તેમને પસંદ નહોતી; તેમને અને તેમના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ સાથીઓને પણ એમ લાગતું હતું કે એ માગણીઓમાંની કેટલીક સ્વરાજ અને લોકશાસન તંત્રના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે. તેમ છતાં, ત્યાં હાજર રહેલા મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ જે રાજકીય મુદ્દા ઉપર એકત્રિત થઈ પૂર્ણ સ્વરાજની માગણીને વિશે તેમને તેમજ મહાસભાને સાથ આપવા તૈયાર થાય તો, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્નો કે દલીલો ક્યાં વિના તેમની બધી માગણીઓનો સ્વીકાર કરવાનું તેમણે કબૂલ્યું.

આ કબૂલાત ગાંધીજીએ પોતાની અંગત જવાબદારી ઉપર કરી હતી, કેમકે તેમના તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તેઓ મહાસભાના વળી બહિષ્કારી આપી શકે એમ નહોતું. પરંતુ આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાને મહાસભા ઉપર પોતે દબાવ્યું કરશે એવી કબૂલાત પણ તેમણે આપી. મહાસભામાં ગાંધીજીનું સ્થાન જાણનાર કોઈ પણ માણસ નિઃશંકપણે કહી શકે કે મહાસભાની સંમતિ મેળવવામાં તેઓ જરૂર મદદગાર થાત. પરંતુ ગાંધીજીની માગણીનો સ્વીકાર ન થયો, અને સાચે જ, આગાખાનને હિંદના પૂર્ણ સ્વરાજનો પુરસ્કાર કરતા કલ્પવાનું જરા મુશ્કેલ પણ છે જ. આ આખી ઘટનાથી એ સ્પષ્ટ પુરવાર થઈ ગયું કે પરિપક્વતા આગળ કોમી સલાહનો પડછાયો બહુ બીપણ બાસતો હતો તોપણ, સાચી મુશ્કેલી તેને અંગે જાબી થઈ નહોતી. આખી પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ તો ખરી રીતે રાજકીય પ્રગતિવિરોધ જ હતો, માત્ર તેણે કોમી સલાહનો આશ્રય શોધ્યો હતો. પરિપક્વતા માટે બ્રિટિશ સરકારે બહુ કાળજીથી પ્રગતિવિરોધીઓને વીણીવીણીને શોધ્યા હતા અને નીચ્યા હતા, અને પરિપક્વતા કામવાદી ઉપર કાબૂ રાખીને તેણે જ કોમી સમાધાનના મુદ્દાને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું હતું. અરકારને બરાબર ખબર હતી કે પરિપક્વતા બેગા મળેલા આડા કોમી પ્રતિનિધિઓ કદી એ પ્રશ્ન ઉપર એકમત થઈ શકવાના જ નથી.



[ચિત્ર (મદ્રાસ)ના સૌમ્યથી]

જવાહરલાલ નેહરુ

બ્રિટિશ સરકાર પોતાના પ્રયાસમાં બરાબર સફળ થઈ; સફળતાથી બરાબર પુરવાર થયું કે પોતાના સામાન્યને ટકાવી રાખવાને પૂરતું શસ્ત્રસામર્થ્ય ધરાવવા ઉપરાંત હજી થોડા સમયને માટે, સામાન્યની સત્તાની પરંપરા નભાવી રાખવાને જરૂરની ખાઈ અને રાજકાર્યકૌશલતા પણ તેની પાસે છે. ગોળમેજી પરિષદ દિંદી પ્રગ્નની પ્રતિનિધિ નહોતી, ન તો તેની રચના ઉપરથી દિંદી પ્રગ્નના સામર્થ્યનું માપ નીકળતું હતું, છતાં દિંદી લોકો હાર્યા. દિંદીઓ ન હાવ્યા કેમકે પોતે જે હેતુને માટે મથી રહ્યા હતા તેને માટેની યોગ્ય વિચારસરણીની ભૂમિકા તેણે કેળવી ન હતી, અને તેથી તેને મૂળ વાતથી આડે રસ્તે ચડાવી દેવાનું સહેલું થઈ પડ્યું. દિંદી લોકો હાર્યા, કારણકે પોતાની પ્રગતિમાં ભારરૂપ બનેલા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો કબજો કરી બેઠેલા વર્ગોને કારે મૂકી વધવાનું સામર્થ્ય તેમની પાસે ન હતું. દિંદના લોકો હારી ગયા, કેમકે દિંદમાં ધર્મતત્ત્વને વધારે પડતું મહત્ત્વ અપાય છે, અને કોમી લાગણીઓને સહેલાઈથી ઉશ્કેરી મૂકવાનું બની શકે છે. દૂકર્માં, તેઓ હાર્યા, કારણકે સફળ થવાને માટે જોઈતી પ્રગતિ તેમણે સાધી નહોતી; તેટલું સામર્થ્ય તેમણે કેળવ્યું નહોતું.

પ્રુદ ગોળમેજી પરિષદની અંદર સફળ થવાનો કે નિષ્ફળ જવાનો તો કોઈ સવાલ નહોતો. તેની પાસેથી કોઈ એ જાતી અપેક્ષા રાખી નહોતી; અને છતાં આ બાજુ નિષ્ફળતાથી થોડો ફેર પડતો હતો. આના પહેલાં યંત્રેથી પરિષદ — જે દિંદી-બ્રિટિશ સંબંધના ઇતિહાસમાં એ પ્રકારની પ્રથમ જ ઘટના હતી તેના — તરફ દિંદના અથવા બહારના બીજા લોકોનું બહુ ઓછું લક્ષ્ય ગયું હતું, કેમકે સવિનય ભંગની લડતે બહુ ધ્યાન રોકી લીધું હતું. ૧૯૩૦ની પરિષદમાં એકલા બ્રિટિશ સરકારના નીમેલા મુખ્યોને કાળા વાવટાઓ અને નિંદાવ્યજક ઘોષણાઓથી વિદાય આપવામાં આવી હતી. પરંતુ ૧૯૩૧માં પરિચિત પક્ષટાઈ ગઈ હતી, અને પક્ષટાઈ હતી તેનું કારણ એ હતું કે ગાંધીજી મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા, અને જેમને કરોડો લોકો અનુસરતા હતા એવા આગેવાન તરીકે ગયા હતા. આથી બીજી પરિષદને

પ્રતિષ્ઠા મળી અને હિંદે પરિપક્વતા કામકાજની ઉપર બહુ વધારે રસપૂર્વક લક્ષ આપ્યું; અને તેથી પરિપક્વતા જે કંઈ નિષ્ફળતા મળી તેને પરિણામે હિંદની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચી. બીજી ગોળમેજી પરિપક્વતા ગાંધીજી ભાગ લે એ બાબતને ટ્રિટિયું સરકાર આટલું બહુ મહત્ત્વ કેમ આપતી હતી એ હવે અમને સમજાયું.

પ્રુદ પરિપક્વતા, તેના બધા કાવાદાવા, તેનું સમયસાધુપણું, અને તેના આર્ડાઅવર્ગા કારસ્તાનો એ બધામાં હિંદને 'હારવાપણું' થયું જ નહોતું. પરિપક્વતાની રચના જ તે નિષ્ફળ જાય એવા હેતુને લક્ષમાં ગાંધીને થઈ હતી, અને તેની નિષ્ફળતાને માટે હિંદી પ્રજાને જવાબદાર બનાવી ન શકાય. પરંતુ હિંદના મૂળ સાચા પ્રશ્નો પરથી દુનિયાનું લક્ષ બીજી દિશાએ વાળવામાં તે મદદ નીવડી, અને પ્રુદ હિંદમાં તેણે મૂઢતા, ઉત્સાહભંગ અને નામોશીની લાગણી પેદા કર્યાં. પ્રગતિવિરોધી બળોને ફરી માથું ઊંચું કરવાને તેનાથી એક સાધન મળી ગયું.

મારો વિજય કે પરાજય તો હિંદના લોકોને પ્રુદ હિંદમાં ઘડાતા ઇતિહાસથી જ મળવાનો હતો. દૂર લંડનમાં રચાતા વ્યૂહો અને કાવાદાવાઓથી, હિંદની શક્તિશાળી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ક્ષીણ થઈ જવાની નહોતી. રાષ્ટ્રવાદમાં હિંદના મધ્યમવર્ગની તેમજ તેના ખેડૂતોની સાચી અને તત્કાળ નિરાકરણ માગતી જરૂરિયાતો વ્યક્ત થતી હતી, અને તે રાષ્ટ્રીય લડત દ્વારા તેઓ પોતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ શોધતા હતા. આ રીતે કાં તો રાષ્ટ્રીય હિલચાલ સફળ થઈને પોતાનો હેતુ પાર પાડે, અને પ્રગતિ અને મુક્તિને માર્ગે પ્રજાને દોરી જતી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપે અગર થોડા વખતને માટે જબરદસ્તીથી તેને દાબી દેવામાં આવે. ક્ષીણ થઈને અદશ્ય થઈ જવાનો ત્રીજો 'માર્ગ' તેને માટે નહોતો. એ બીજી લડત બહુ જ થોડા સમયમાં હિંદમાં આવવાની હતી, અને તેને પરિણામે થોડા સમયને માટે તેની શક્તિ કુદિત થવાની હતી. આ બીજી લડત ઉપર બીજી ગોળમેજી પરિપક્વતા અસર ઝાઝી પડી નહિ, પરંતુ તેનાથી લડતને કંઈક અંશે પ્રતિકૂળ એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું ખરું.

સંયુક્ત પ્રાન્તના કિસાનોમાં અશાંતિ

મહાસભાના એક સામાન્ય મંત્રી તરીકે તેમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિનો હું સભ્ય હતો તેથી અખિલ હિંદના સામાન્ય રાજકારણ સાથે મારે સંપર્ક રહેતો, અને પ્રસંગોપાત મારે કેટલોક પ્રવાસ પણ કરવો પડતો, જોકે અને ત્યાં સુધી હું તે ટાળતો. કાર્યવાહક સમિતિનો બોલો અને જવાબદારી જેમ જેમ વધતાં ગયા તેમ તેમ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભાઓ લાંબી ને લાંબી ચાલવા લાગી, અને છેવટે એટલી હદે વાત પહોંચી કે એક જ સભાની બેઠક બપોળે અઠવાડિયાં લાંબાતી. માત્ર ટીકાના ઠરાવો પસાર કરીને ખેસી ગહેવાનો જ સવાલ હવે રહ્યો નહોતો. હવે તો મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને માથે, અતિ વિશાળ તેમજ વિવિધ દિશામાં કાર્ય કરનારી એક સંસ્થાની અસંખ્ય તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું તત્ત્વ સભાળવાની જવાબદારી હતી, અને રોજ રોજ એવા મુશ્કેલ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનું એની સામે આવતું કે જેના નિકાલ ઉપર આખા દેશને લડત ઉપાડવાનો કે ન ઉપાડવાનો આધાર રહેતો.

આમ છતાં મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સંયુક્ત પ્રાંતમાં જ મર્યાદિત થતી હતી. ત્યાં મહાસભાનું બધું લક્ષ્ય ખેડૂતોની પરિસ્થિતિને પહેાંચી વળવામાં રોકાયું હતું. સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાંતિક સમિતિમાં દોઢસો ઉપરાંત સભ્યો હતા, અને તેની બેઠક દર બે કે ત્રણ મહિને થતી. તેનું કાર્યવાહક મંડળ જેમાં લગભગ પંદર સભ્યો હતા, તે વારંવાર મળતું, અને તેના જ અધિકારમાં સમિતિનું ખેડૂતોની હિલચાલને અંગેનું ખાતું હતું.

૧૯૩૧ની સાલના પાછલા છ મહિના દરમિયાન કાર્યવાહક મંડળે એક ખાસ કિસાનસમિતિ નીમી. એ એક નોંધવા જેવી બાબત છે કે આ સમિતિએ કાર્ય કર્યું તે બધા સમય દરમિયાન

તેની સાથે તેમજ પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળ સાથે ફેટલાયે જમીનદારો પ્રમુખપણે મંજૂર ધરાવના હતા, અને તેમની સંમતિ લઈને જ બધાં પગલાં ભરવામાં આવતાં. અરે, અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના તે વરસના ખુદ પ્રમુખ, (અને પરિણામે પોતાના એ હોદ્દાની રૂએ કાર્યવાહક મંડળ તેમજ કિસાનસમિતિનાં પણ પ્રમુખ) તસદુક અદમદખાન શેરવાની એક પ્રસિદ્ધ જમીનદારી ખાનદાનના નખીરા હતા. સમિતિના મહામંત્રી, શ્રીપ્રદાશ, તેમજ કાર્યવાહક મંડળના ફેટલાક આગેવાન સભ્યો પણ જમીનદારો જ હતા અથવા જમીનદારી કુટુંબોમાંથી આવ્યા હતા. બાકીના બીજા સભ્યો મધ્યમવર્ગના ધંધાદારી લોકો હતા. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળમાં જાતે ખેતી કરનાર ગણતિયો અથવા ગરીબ ખેડૂત હોય એવો એક પ્રતિનિધિ નહોતો. અમારી જિલ્લા સમિતિઓમાં ખેડૂતો મળી આવતા ખરા પરંતુ જે અનેક ચૂંટણીઓને પરિણામે આખરે અમારા પ્રાન્તનું કાર્યવાહક મંડળ રચાયું, તેમાંથી તેઓ ભાગ્યે જ પસાર થઈ શકતા. આ કાર્યવાહક મંડળ ઉપર મધ્યમવર્ગના શુદ્ધિથી લોકોનો જ પૂરો પ્રભાવ હતો, તે ઉપરાંત તેમાં જમીનદારી તત્ત્વોનું પણ ઠીકઠીક પ્રમાણ રહેતું. આ રીતે આ મંડળ કોઈ પણ અર્થમાં ઉદામ કદી શકાય એવું નહોતું, અને કિસાનોના પ્રશ્ન પરત્વે તે વિશેષ કરીને ઉદામ નહોતું.

પ્રાન્તમાં મારું સ્થાન કાર્યવાહક મંડળના તેમજ તેની કિસાનસમિતિના એક સભ્ય તરીકેનું હતું, તેથી વિશેષ જરા પણ નહોતું. અમારી મસલતોમાં તેમજ અમારાં બીજાં કામોમાં હું પ્રમુખપણે ભાગ લેતો, પણ કોઈ પણ રીતે આગેવાન કહેવાઈ એવું મારું કામ નહોતું. ખરી રીતે અમારા પ્રાન્તમાં અમુક એક વ્યક્તિ આગેવાન છે એમ કદી શકાય એવું જ નથી. સહકારસુક્ત એકત્ર કાર્ય કરવાને અમે લાંબા સમયથી ટેવાયા છીએ, અને અમારે ત્યાં હમેશ કોઈ વ્યક્તિને નહિ. પરંતુ સંસ્થાને જ સૌ કોઈ પૂછે છે. તે તે વરસનો પ્રમુખ અમારો તેટલા સમય પૂરતો મુખી જાનતો, અમારો પ્રતિનિધિ ગણાતો, પણ તેને કશો ખાસ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નહોતો.

અસ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિના સભ્ય તરીકે હું રથાનિક કાર્ય પથ કરતો. આ સમિતિએ એના પ્રમુખ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની આગેવાની હેઠળ કિસાન દિલ્લયાદને વિકસાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૯૩૦માં કર ન ભરવાની હડતરને પ્રારંભ કરવામાં તેણે પહેલ કરી હતી. એનું કારણ એ નહોતું કે ખેતીને અંગેની મંદીની અમર અસ્લાહાબાદ જિલ્લાના પ્રદેશ ઉપર સૌથી વધારે પહોંચી હતી; સાચું જોનાં તો અવધના તાલુકદારી જિલ્લાઓની સ્થિતિ તેના કરતાં અનેકગણી વધારે ખરાબ હતી. પરંતુ અસ્લાહાબાદ જિલ્લો વિશેષ સંગઠિત હતો, તેમજ તેમાં રાજકીય જગૃતિ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી, કારણ કે અસ્લાહાબાદ શહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હતું અને અનેક પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓ તેની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં વારંવાર જતા આવતા રહેતા. ।

૧૯૩૧ના માર્ચનો દિલ્હીનો કરાર થયા પછી તરત જ, અમે ગામડાંના પ્રદેશોમાં ઉતાવળે કાર્યકર્તાઓને મોકલી આપ્યા હતા અને પત્રિકાઓ પહોંચાડી દીધી હતી. અને તેમના દ્વારા ખેડૂતોને ખબર આપી દીધી હતી કે, ‘સવિનય ભંગનો કાર્યક્રમ અને તેની હડત બંધ કરવામાં આવ્યાં છે; રાજકીય કારણોને અંગે હવે તેમને ગણોત્ત ભરી દેવામાં કશો વાંધો નથી.’ અને અમે પણ તેમને પૈસા ભરી દેવાની સલાહ આપી હતી પરંતુ સાથે સાથે અમે એમ પણ જણાવ્યું કે, ‘જીપજના ભાવોમાં આવેલી ભારે મંદી તરફ જોતાં અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ખેડૂતોને બહુ મોટા પ્રમાણમાં ગણોત્તની માફી મળવી જોઈએ, અને એ મેળવવાનો આપણે સૌ બેચા મળીને પ્રયત્ન કરશું.’ સામાન્ય વરસોમાં પણ ખેડૂતોને ભરવાના ગણોત્તનો બોજો ઘણીવાર લગભગ તેમના મળ ઉપરાંતનો જ થતો; પરંતુ ખેતીની જીપજના ભાવોમાં આવેલી મંદી પછી તો, ગણોત્તના પૂરા પૈસા અથવા લગભગ તેટલા પૈસા ભરવાનું છેક અશક્ય યર્ષ ગયું હતું. કિસાનોના પ્રતિનિધિઓ સાથે અમે મસલતો કરી, અને પ્રયોગ દાખલ સામાન્ય પચામ ટકા, તેમજ કોઈ કોઈ દાખલાઓમાં તેનાથી પણ વધારે ગણોત્ત માંડી-વાળવાની અમે સૂચના કરી.

કિસાનેના પ્રશ્નને સવિનય ભંગના પ્રશ્નથી તદ્દન અલગ રાખવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો. કંઈ નહિ તો ૧૯૩૧ના વરસ દરમિયાન રાજકીય ક્ષેત્રથી તદ્દન અલગ રાખીને તેનો આર્થિક રીતે જ વિચાર કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી. આ એક મુશ્કેલ કાર્ય હતું, કેમકે એ બંને પ્રશ્નો મને તે કારણે પણ એકબીજામાં જોડાઈ ગયા હતા, અને જૂતકાળમાં તો એકબીજા સાથે બહુ ભેળાઈ ગયા હતા જ. મહાસભાના મંડળ તરીકે પણ અમારી સંસ્થા સ્પષ્ટ રીતે રાજકીય હતી. તત્કાળ પૂરતો અમે એક પ્રકારના ખેડૂતસંઘ (ગિનજેડૂતો અને તેણે વળી જમીનદારોની દેખરેખ નીચે ચાલતા ખેડૂતસંઘ) તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ અમે અમારો રાજકીય ચોક્કસ છોડી દેવા ઇચ્છતા ન હતા, અને સરકાર તો અમે જે કંઈ કરીએ તેને રાજકીય કાર્ય જ લેખતી. ભવિષ્યની સવિનય ભંગની લડતનો પડછાયો પણ અમારી આંખ સામે દેખાતો હતો, અને તે જો આવીને ઊભી જ રહી તો તો પછી કોઈ શંકા જ નહોતી કે અર્થકારણ અને રાજકારણ હાથમાં હાથ મેળવીને એક દારે દૃઢ કરવાનાં.

આ સ્પષ્ટ દેખાતી બધી અડચણો છતાં, દિલ્હીના કરાર પછીના બધા સમય દરમિયાન, કિસાન પ્રવૃત્તિને રાજકીય લડતથી અલગ રાખવાનો અમારો પ્રયાસ કાયમ હતો. આમ પ્રયાસ ચાલુ રાખવાનું સાચું કારણ તો એ હતું કે દિલ્હીના કરારથી કિસાનેની પ્રવૃત્તિ બંધ થતી નહોતી, તેમજ એ વાત અમારે સરકારને અને પ્રજાને પૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવવી હતી. દિલ્હીની મંત્રણાઓ દરમિયાન હું મારું હું કે ગાંધીજીએ લોડ અર્વિનને ખાતરી આપી હતી કે 'હું પોતે જોગમેશ પરિષદમાં નહિ જાઉં તોપણ પરિષદની બેઠક ચાલતી હોય તે દરમિયાન હું સવિનય ભંગની લડત પાછી શરૂ નહિ કરું. હું પરિષદને એક વખત પૂરતી તક આપવાને તેમજ તેના પરિણામની વાટ જોવાને મહાસભાને આગ્રહ કરીશ.' પરંતુ તે સમયે પણ ગાંધીજીએ જોખવટ કરી હતી કે આર્થિક કારણોને અંગેની કોઈ સ્થાનિક લડત અમારે માથે આવી પડે તો તેના આ જોગાધરીમાં સમાવેશ થતો નથી. દિલ્હીની મંત્રણાઓ દરમિયાન અમારી સૌની નજર

સમક્ષ સંયુક્ત પ્રાંતની કિસાનપ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ હતી, કેમકે ત્યાં ખેડૂતોએ એક વખત સામુદાયિક લડત કરી બતાવી હતી; સાચી વાત તો એ છે કે આખા દેશના ખેડૂતો સરખી જ સંકડામણમાં હતા. સિમલામાં સરકાર અને ગાંધીજી વચ્ચે થયેલી વાતચીત દરમ્યાન ગાંધીજીએ આ જ મુદ્દો ફરીથી રજૂ કર્યો હતો, અને તે વાતચીતને પરિણામે જાહેર થયેલા પત્રવહેવારમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.^૧ યુરોપ જવા નીકળ્યા તે વખતે છેક

૧. અહીં નીચે આપેલા પત્રો સરકાર અને ગાંધીજી વચ્ચે થયેલા, તા. ૨૭ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૧ના સિમલાના સમાધાનના કારના અંગ્રજી ભાગો છે :

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી મૉ. ઇમર્સનને લખેલા ગાંધીજીનો પત્ર :

સિમલા,

ઓગસ્ટ ૨૭, ૧૯૩૧

“પ્રિય મિ. ઇમર્સન,

આજની તારીખના આપના કાગળ, અને તેની સાથે ખીડેલા નવા મુસદ્દાની પહોંચ હું આભાર સાથે સ્વીકારું છું. સર કાવસજીએ તમે સૂચવેલ સુધારા પણ મને જણાવવાની કૃપા કરી છે. સુધારેલા મુસદ્દા ઉપર મેં અને મારા સાથીઓએ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે, અને તે અમે નીચે જણાવેલી શરતે સ્વીકારવાને તૈયાર છીએ.

“ચોથા પેરમાફમાં સરકારે જે શરત મૂકી છે તેનો હું મહાસત્તાની વતી સ્વીકાર કરી શકું એમ નથી. કેમકે અમને એમ લાગે છે કે ન્યાય સંધિના અમલને કારણે બીજી થયેલી ફરિયાદ દૂર કરવામાં ન આવી હોય ત્યાં, એ મુદ્દાને વિશેષ તપાસ આવશ્યક થઈ પડે છે, અને તે એ જ કારણે કે દિલ્હીનું કારનામું ચાલે છે ત્યાં સુધી સવિનય ભંગ મુલતવી રહેશે છે. પરંતુ હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો જે તપાસ આપવા તૈયાર ન હોય તો, મને અને મારા સાથીઓને એ વાક્ય રહે તેની સાથે વાંધો નથી. પરિણામ એ થશે કે મહાસત્તા પોતા તરફથી ‘અત્યાર સુધીમાં ઉઠાવેલી ખીજ બાળતો’ની તપાસ માટે દબાણ નહિ કરે. પણ જે કોઈ ફરિયાદ એટલી બધી અસહ્ય થઈ પડે કે તપાસને અભાવે તેને દૂર કરવા સારુ આત્મરક્ષાને કોઈ લડતનો ઉપાય શોધવાનો મહાસત્તાનો ધર્મ થઈ પડે તો, સવિનય ભંગ મુલતવી હોવા છતાં, તે તેવો ઉપાય લેવાને સ્વનંદ હોવી ભઈએ.

છેવટની ધડીએ પણ તેમણે ૨૫૪ જણાઓનું હતું કે 'ગોળમેશ પરિષદ તેમજ રાજકીય મતભેદોના મુદ્દાઓ બાબુ રાખીને પણ આર્થિક બીડને પ્રસંગે, લોકોના અને ખાસ કરીને ખેડૂતોના હકોના રક્ષણ માટે મદાસલાને લડી લેવું પડે પણ ખરું; એવા પ્રકારની લડત

"મારે સરકારને બાગ્યે જ ખાતરી આપવાની જરૂર દોષ કે મદાસલા લડતનો ઉપાય રાખીને ચર્ચા, સમન્વતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી રાહત મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન કરશે. ભવિષ્યમાં કોઈ ગેરસમન્વતી જોશી યાચ તો તે અને મદાસલા ઉપર વિશ્વાસઘાતનો આરોપ આવે તો તે રાજવા સારુ, મદાસલાની સ્થિતિ વિષેનું આ નિવેદન અટી" 'આપનું આવશ્યક થયું છે. આપણી હાલની ચર્ચા સફળ યાચ તો હું માની લઉં છું કે સરકારી ચાદી, આ કાગળ અને આપનો જવાબ એક સાથે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

આપનો વિશ્વાસુ,
મે. ક. ગાંધી"

ગાંધીજીને મિ. ઇમર્સનને લખેલા પત્ર :

સિમલા,
ઓગસ્ટ ૨૭, ૧૯૩૧

પ્રિય મિ. ગાંધી,

"આજના આપના કાગળને સારુ હું આપનો આભાર માનું છું, કે જેમાં આપે આપના કાગળમાં જણાવેલી શરતે સરકારી ચાદીના મુસદ્દાને સ્વીકાર કર્યો છે. ગવર્નર જનરલ અને તેમની કાઉન્સિલ એ વસ્તુની નોંધ લે છે કે અત્યાર સુધી ઉદ્ધાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓને વિષે મદાસલા તપાસ ઉપર જો કે કાર નહિ ચૂકે, પરંતુ આપ ખાતરી આપો છો કે લડતનો ઉપાય અનામત રાખીને આપનો ચર્ચા, સમન્વતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી રાહત મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન રહેશે; છતાં આપ મદાસલા ભવિષ્યમાં જે ઠરાવે તે પશ્ચાત્તઃ-લઈ શકે એ વાતની ચોખવટ કરવા છાડો છો. ગવર્નર જનરલ અને કાઉન્સિલ આપની માફક આશા રાખે છે કે કોઈ પણ લડતના ઉપાયનો આશરો લેવામાં નહિ આવે. આ બાબતમાં સરકારની સામાન્ય નીતિ વિષે ના વાર્ષિકરેષે તા. ૧૯મી ઓગસ્ટે આપને લખેલા કાગળનો ઉલ્લેખ કરવાની મને આજ્ઞા થઈ છે, અને એમ જણાવવાની પણ આજ્ઞા થઈ છે કે સરકારી ચાદી, આજની તારીખનો આપનો કાગળ, અને આ જવાબ એક સાથે સરકાર તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવશે.

આપનો વિશ્વાસુ,
એચ. ડાહ્યુ. ઇમર્સન"

નકામી વહોરી લેવાની ખારી ધમ્મ નથી; ખારી ધમ્મ તો એવી લડતને ટાળવાની છે; પરંતુ ન જ ચાલ્યું તો તો લડી લીધે જ છૂટકો. અમે કોઈ પણ મંજેગોમાં આમસમુદાયને બેવકા થઈ ન શકીએ.' ગાંધીજીનો મુદ્દો એ હતો કે દિલ્લીના કરાર માત્ર સામુદાયિક તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિએ ઊપાડેલા સત્યાગ્રહને અનુલક્ષીને જ થયેલો છે, આવશ્યક સ્થાનિક સત્યાગ્રહની લડતો ઉપર તેનાથી પ્રતિબંધ મુકાતો નથી.

સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિ અને તેના આગેવાનો સામે એવો એક આરોપ ફરીફરીને કરવામાં આવ્યો છે કે તેમણે કર ન ભરવાની લડત ફરીથી શરૂ કરીને દિલ્લીના કરારનો ભંગ કર્યો હતો. તેટલા માટે આ વાતનો ખારે આટલા વિસ્તારથી ઉદ્બેષ્ણ કરવો પડ્યો છે. આ આરોપ મૂકવાનું સરકારને તે ટાણે શાવતું પડ્યું હતું, કારણકે જેમના ઉપર આ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને જેઓ એનો ખુલાસાવાર જવાબ વાળી શકતા હતા તે બધા તો તે વેળા જેલની દીવાલોની પાછળ પુરાયા હતા, અને તે વખતે હરેક પ્રકારનાં વર્તમાનપત્રો તેમજ છાપખાનાંઓ ઉપર સખત ચોકી ચાલતી હતી. ૧૯૩૧માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિએ કોઈ પણ પ્રકારની નાકરની લડત શરૂ કરી નહોતી એ હકીકત તો વળી અલગ રાખીએ; પણ ખારે જે મુદ્દાની ચોખવટ કરવી છે તે એ છે કે આર્થિક ફરિયાદો દૂર કરવાને માટે, સામુદાયિક સવિનય ભંગનું નામ ન લેતાં એ પ્રકારની મર્યાદિત લડત શરૂ કરવામાં આવી હોય તોપણ દિલ્લીના કરારનો ભંગ થયો ન હોય. તેના પોતાના મુલ્કદોષની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એવી લડત કરવી વાજબી થાય કે કેમ એ વાત જુદી છે; પરંતુ કોઈ આર્થિક ફરિયાદ દૂર કરવાના હેતુથી એકદમ હડતાળ પર જવાનો કોઈ કારખાનાના મજૂરોને જેટલો અધિકાર રહેતો હતો તેટલો જ અધિકાર ખેડૂતોને આ પ્રકારની લડત ઊપાડવાનો રહેતો હતો. દિલ્લીના કરારના સમયથી ટેક સિમલાનું સમાધાન થયું તે બધા સમય દરમિયાન અમે આ જ સ્થિતિ ગ્રહણ કરી હતી, અને સરકાર તે બરાબર મમજતી હતી એટલું જ નહિ પણ તેને તે વાજબી લાગતી હતી.

જેડૂતોની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર એકસરખી રીતે બગડતી જતી હતી; તે ૧૯૨૯ અને તે પછીના સમય દરમિયાન ખેતીની પેદાશના ભાવોમાં આવેલી અસાધારણ મંદીથી મંદીની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. તે પૂર્વે ધણાં વરસોથી ખેતીની પેદાશના ભાવોનું વલણ ઊંચે ચડવા તરફ હતું; અને દુનિયાના બજારની સાથે હિંદની ખેતીના પણ છેડા જંઠાયલા હતા એટલે આપણે ત્યાં ભાવો ચડતા જતા હતા. આખી દુનિયામાં મંત્રાથી ચાલતા ઉઘોગો એટલા બધા વધવા માંડ્યા હતા કે ખેતી તેની સાથેસાથે રહી શકી ન હતી. એટલે દરેક રથએ ખેતીની પેદાશના ભાવો ઊંચા ચડી ગયા હતા. હિંદમાં જેમ જેમ આ ભાવો ઊંચા ચડતા ગયા તેમ તેમ સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોતના દરો પણ ચડતા ગયા, એટલે તેને લીધે ખેતરો ખેડનાર જેડૂતને આ ઊંચા જતા ભાવોને નહિ જેવો જ લાભ મળ્યો. એકંદરે તો, કેટલાક આગ્યશાળી વિભાગોને બાદ કરતાં, બધે જ જેડૂતોની સ્થિતિ બગડતી જતી હતી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં સરકારી મહેસૂલના કરતાં જમીનદારોના ગણોતનો દર બહુ ઝપાટાજ ધ વધી ગયો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે ચાલુ સૈકાનાં પહેલાં ત્રીય વરસ દરમિયાન, સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોતના વધારાનું પ્રમાણ એક ને પાંચનું થવા જવું હતું. આ રીતે જમીનમહેસૂલમાંથી થતી સરકારી આવકમાં ન્યારે સંગીન વધારો થયો ત્યારે તેની સાથે જમીનદારની ઊપજ તો તેનાથી પણ અનેકગણી વધી ગઈ, અને જેડૂત તો હવે ત્યાંનો ત્યાં જ, માંડ પેટપૂરતું પેદા કરવાની સ્થિતિમાં જ રહ્યો; અને ન્યારે ભાવો ઊતરી ગયા, અથવા કોઈકે રથએ કુદરતી આફતો — દુકાળ, રેલ, તીડોનાં ટોળાં, હિમ વગેરે — આવી પડતી તો પણ ગણોત અને મહેસૂલના દરો તો તેના તે જ રહ્યા, અને થોડીધણી રાહત આપવામાં આવી તો તે બહુ આનંદાનીથી અને મત્ર તે મોક્ષમ પૂરતું મહેસૂલ કે ગણોત મુક્તતરી રાખવા પૂરતી જ. વધારેમાં વધારે આજ્ઞાદીના વરસોમાં પણ, આમ ગણોતના દરનું ધોરણ અતિશય ઊંચું રહેતું હતું; બાકીના ખીજ સમય દરમિયાન તો શાદુકારનાં નાણાં લીધા સિવાય ગણોત ભરી જ ન શકાય એટલું ગમ્મ ઉપરાંતનું યર્ષ જવું. પરિણામે જેડૂતોનું દેવું વધ્યું.

બધા જ ખેતીની ઊપજ ઉપર નિર્વાહ કરનારા વર્ગો — જમીનના માલિકો, જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો, અને ગણતિયાઓ — શાહુકારના પાશમાં ફસાયા, અને શાહુકાર તો આજે આપણી જૂના જમાનાની ગામડાંની અર્થવ્યવસ્થામાં એક એવું કામ બન્યું છે કે તેનું શરણ લીધા વિના કોઈનો છૂટકો જ ન મળે. પોતાની આ સ્થિતિનો તેણે પોતાના અંગત લાભને માટે પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો, અને પરિણામે જમીન ઉપર તેમજ જમીન સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા વર્ગો ઉપર તેણે નાખેલો ફાસો તંગ થતો ગયો. તેના ઉપર નહિ જેવા અંકુશ હતા, કાયદો તેના લાભમાં હતો, અને તેથી તે પોતાના હસ્તાવેજના શબ્દને વળગી રહીને, તે 'રતલ માંસ'નો પોતાનો દાવો કરતો, અને મેજવીને જ જંપતો. એટલે ધીમે ધીમે ધણાખરા નાના નાના જમીનના માલિકો અને જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો એમ બન્નેના હાથમાંથી જમીન શાહુકારના હાથમાં જવા લાગી, અને આખરે મૂળ જે બ્યાનનાં ધંધા ઉપર જીવનારો હતો તે ફાલીફૂલીને મોટા પ્રમાણમાં જમીનની માલકી ધરાવનારો, મોટા જમીનદાર બન્યો, જમીનની ખેડી આવક ભોગવી ગૃહસ્થ મનાનારાઓમાં તેની ગણતરી થવા લાગી. જમીન ધારણ કરનાર ખેડૂત, જે અત્યાર સુધી પોતાની માલિકીની જમીન ખેડતો હતો તે હવે, આ જમીનદાર બની એકેલા વાણિયા અથવા શાહુકારનો લગભગ એકવાયો ગુલામ બની ગયો. ગણોતે જમીન રાખીને ખેતી કરનાર ગણતિયાની સ્થિતિ ખરાબ હતી તે વધારે ખરાબ થઈ. તે પશુ કાં તો શાહુકારનો ખેડૂતગુલામ બન્યો અથવા જમીનનો કબજો તેમની પાસે છોડાવી લેવામાં આવેલો હોવાથી જમીન વિનાના રક્તગતા બની ગયેલા શ્રમજીવીઓના ઊભરાતા જતા ટોળામાં જળી ગયો. આ પ્રકારે જમીનના માલિક અનેકો શાહુકાર અથવા શરાફને જમીન અથવા તેના ખેડનારાઓ સાથે કોઈ પશુ પ્રકારનો જીવંત સંપર્ક નહોતો. ઘણુંખરું તો તેના વસવાટ શહેરનો જ હોય, અને ત્યાં જ તેનો શરાફી અને બ્યાનનો ધંધો ચાલતો હોય એટલે ગણોતની ઉધરાણીનું કામ તેને આડતિયાઓને સોંપી દેવું પડતું. આ આડતિયાઓ

બધા જ ખેતીની ઊપજ ઉપર નિર્વાહ કરનારા વર્ગો — જમીનના માલિકો, જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો, અને ગણોત્તિયાઓ — શાદુકારના પાસમાં રસાયો. અને શાદુકાર તો આજે આપણી જૂના જમાનાની ગામડાંની અર્થવ્યવસ્થામાં એક એવું કામ બનવે છે કે તેનું ચાલુ વીધા વિના કોઈનો છૂટકો જ ન મળે. પોતાની આ સ્થિતિનો તેણે પોતાના અગત લાભને માટે પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો, અને પરિણામે જમીન ઉપર તેમજ જમીન સાથે મંબલ ધરાવતા બધા વર્ગો ઉપર તેણે નાખેલો દસિા તગ થતો ગયો. તેના ઉપર નહિ જેવા અકુસો હતા કાયદો તેના લાભમાં હતો, અને તેથી તે પોતાના દસ્તાવેજના સબ્બને વગગી રહીને, તે 'રતલ માસ'નો પોતાનો દાવો કરતો, અને મેગવીને જ જ પતો. એટલે ધીમે ધીમે ધણખગ નાના નાના જમીનના માલિકો અને જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો એમ બન્નેના હાથમાંથી જમીન શાદુકારના હાથમાં જવા લાગી, અને આખરે મૂળ જે બાગના ધધા ઉપર છુનવારો હતો તે દાલીદૂલીને મોટા પ્રમાણમાં જમીનની માલકી ધરાવનારો, મોટા જમીનદાર બન્યો, જમીનની ખેડી આવક ભોગવી ગૃહસ્થ મનાનારા-ઓમાં તેની મહત્તરી ધવા લાગી જમીન ધારણ કરનાર ખેડૂત, જે અત્યાગ સુધી પોતાની માલિકીની જમીન ખેડતો હતો તે હવે, આ જમીનદાર બની એકેસા ત્રાણિયા અથવા શાદુકારનો લગભગ ખેડવાયો ગુનામ બની ગયો. ગણોતે જમીન રાખીને ખેતી કરનાર મણોતિયાની સ્થિતિ ખરાબ હતી તે વધારે ખરાબ થઈ તે પછુ જા તો શાદુકારનો ખેડૂતગુલામ બન્યો અથવા જમીનનો કબજો તેમની પાસે છોડાવી લેવામાં આવેલો હોવાથી જમીન વિનાના રહગતા બની ગયેલા ત્રમજીવીઓના ઊભરાતા જતા ટોળામાં ભળી ગયો. આ પ્રકારે જમીનના માલિક બનેલા શાદુકાર અથવા સગકને જમીન અથવા તેના ખેડનારાઓ સાથે કોઈ પછુ પ્રકારનો જીવંત સપર્ક નહોતો. ધણખરુ તો તેનો વસવાટ શહેરનો જ હોય, અને ત્યાં જ તેનો ચરાશી અને બાગનો ધધો ચાનતો હોય એટલે ગણોતની ઉધરાણીનું કામ તેને આગતિયાઓને સોંપી દેવું પડતુ આ આગતિયાઓ

મણોતની ઉધરાણીનું કામ નિર્જીવ યંત્રની અમાનુષી નિષ્કુરતાથી કરતા.

ખેડૂતોના દેવામાં થતો જતો વધારો એ જ જમીન ધારણ કરવાની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં રહેલા ગુણનો તેમજ તેમાં રહેલી અસ્થિરતાનો પૂરતો પુરાવો હતો. દેશના મોટા ભાગની વસ્તીની પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો, શરીરબળનો કે ખીજાં સાધનોનો સંધરો નહોતો. આદ્યતની સામે ટકવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું, અને તે લગભગ બ્રૂખમરાની અણી પર દલાડા કાઢતી હતી. કોઈ પણ જાતની આસમાનીસુલતાની અથવા ખીજા પ્રતિકૂળ બનાવો દાણે તેમનાથી ચોભાય એમ નહોતું. એકાદ રોગચાળામાં જ લાખોની વસ્તી સાફ ધર્ષ જતી, સરકારે નીમેલી ગ્રાવિન્સિયલ બેંકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટી (નાણાંની ધીરધારની સ્થિતિ મંજૂર તપાસ કરનારી સમિતિ) એ ૧૯૨૯ અને ૧૯૩૦ના વરસોમાં એવો અંદાજ કાઢ્યો હતો કે (અભદેશ મુખ્યા) હિંદમાં ખેતીને અંગેનું દેવું ૮૬૦ કરોડ રૂપિયાનું છે. આ આંકડામાં જમીનના માલિકોનાં, જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતોનાં અને મણોતિયાઓનાં દેવાનો સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ એ દેવું મુખ્યત્વે ખુદ જમીન ખેડનારા લોકોનું જ હતું. સરકારની ચલણની નીતિ કેવળ શાહુકાર વર્ગના જ લાભમાં રહી છે, અને તેને પરિણામે આ દેવોનો મૂળ બોજો અતિશય વધી ગયો છે. જેમકે, હિંદી પ્રજાના અતિશય આગ્રહપૂર્વક વિરોધ છતાં, વટાવનો દર એક રૂપિયાની સોળ પેન્સ ગણવાને બદલે એક રૂપિયાની અઢાર પેન્સ મુકરર કરવામાં આવ્યો તેથી, ખેતીને અંગેનું દેવું, ૧૨૩૬ ટકા એટલે કે લગભગ ૧૦૭ કરોડ રૂપિયા આપોઆપ વધી ગયું.^૧

૧. હિન્દનાં ખેતીને અંગેના દેવાનો ૮૬૦ કરોડ રૂપિયાનો આંકડો એ તો બહુ ડરીડરીને કરેલો, એટલે બહુ જ ઓછો, અંદાજ છે. અને કંઈ નહિ તો પાછલાં ચારમાં વરસ દરમિયાન એ આંકડો બહુ વધી ગયો હોવો ભરખે. પંજબ ગ્રાવિન્સિયલ બેંકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટી (નાણાંની ધીરધારની સ્થિતિ તપાસવાને પંજબની સરકારે નીમેલી સમિતિ) ના ૧૯૨૯ની સાલના અંદાજ મુજબ એ આંકડોનો પંજબ પૂરતો ભાગ જ ૧૩૫ કરોડનો હતો. (આંકડોબર ૧૯૩૪માં) પંજબની ધારાસભામાં મંજૂર

મદાયુદ્ધ પછીના વરસોમાં ભાવોમાં થયેલો દુકી મુદતનો ઉછાળો ખેતી ગયા પછી, તેમાં ધીરે ધીરે પણ ચાલુ મદી આવી હતી, અને પરિણામે ખેતીની અને ખેડૂતોની સ્થિતિ નધારે પગડી હતી તેમના માયા ઉપર વળી ૧૯૨૯ અને તે પછીના વરસ દગમ્યાન આવેલી મદીની આફત આવી.

૧૯૩૧માં સયુક્ત પ્રાંતમાં અમારી તકરારનો મુદ્દો એ હતો કે ગણોત્તના દગ ખેતીની પેદાશના ભાવોને અનુસરીને નક્કી થવા જોઈએ, એટલે કે પહેલાના જે વગસોમાં ૧૯૩૧ના વરસ જેટલા જ ઓછા ભાવો હતા, તે વરસોમાં ચાવના ગણોત્તના દરને ધોરણે ચાલુ ગણોત્તનો દર હિતારી નાખવો જોઈએ અદાજે તેવો વખત ત્રીમ વરસ પહેલાં એટલે ૧૯૦૧ની સાનના અરમાં હતા આ તો એક લોકિયા હિસાન હતો, પરંતુ તે ધોરણે બધા જ દરોનો નિકાલ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું કેમકે ગણોત્ત ભરનારા લોકોના પ્રારો અનેક હતા — જમીન પર કાયમના કરમગનો હક ધરાવનારા, વગસોવરસ નવો પડે કરનારા, અને વળી ગણોતિયા પ્રાસેથી ગણોતે જમીન રાખી ખેતી કરનારા પેગ ગણોતિયાઓ, અને સૌથી વધુ હાડમારી તો હેરટ જેમને ભાગે જમીન ગણોતે રાખવાનું આવતું તે ખેડવાવાઓને પડતી. એ સિવાયનું બીજું એક ધોરણ, અને વધારેમાં વધારે વાજબી, એ હતું કે ખેતીનો ખર્ચ અને ગણોતિયાને જીવનનિર્વાહ કરવાને પૂરતી થાય એટલી તેની મજૂરીની ગણતરી કરી તે બન્નેનો આકડો બાદ કરતાં જે બચત રહે તેમાંથી કેટલું ગણોત તે ભરી શકે તે નક્કી કરવું.

યથેશ 'પબ્લિશ રિલિફ ફોમ ઇન્ડેન્ટેડનેસ બિલ' (પબ્લિશ દેવાની રાહતને અગિતા કાયદાનું ખરડા) હપરના ધારાસભાની સિનેટ કમિટીના હેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "ખેડૂતોને માથેનો દેવાનો બોલો હેરત પમાડે એટલો ભાર છે, બહુ બીતા બીતા અંદાજ કરવામાં આવે તો પણ તે ૨૦૦ કરોડ રૂપિયા એટલો થવા ભય છે." બેકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટીના અંદાજ કરતા આ નવો આકડો લગભગ ૫૦ ટકા વધારે છે. વધારાનું આ જ વોરણ જો બીજા પ્રાંતોમાં પણ રહ્યું હોય તો આખા હિંદનો ખેડૂતોના દેવાનો આજનો (૧૯૩૪નો) આકડો ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયા ઉપર હોવો જોઈએ.

પરંતુ આ બીજા ધોરણે ગણતરી કરતાં, જીવનના નિર્વાહને અંગેના ખર્ચ મને તેટલો જોડો મૂકવામાં આવે તો પશુ દિંદમાનાં ધણી મોટી સંખ્યાનાં જમીનનાં ખાતાં તદ્દન ખોટમાં ખેતી કરતાં જણાતાં હતો, અને ૧૯૩૧માં યુક્ત પ્રાંતમાં કેટલાક દાખલાઓ પરથી અમે જાણી શકીએ છીએ કે તે મુજબ ધણી ખાતાઓની પેદાશમાંથી મિલકત (જે વેચવાની કશી બાકી રહી હોય તો) વેચી નાંખ્યા વિના, અથવા ધણી આકરા વ્યાજના દરથી કરજે પૈસા કાઢ્યા વિના જરા પણ ગણત આપી શકાય એમ નહોતું.

અમારી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ પ્રથમ અને પ્રયોગ દાખલની કરેલી સૂચના એ હતી કે જમીનનો કબજો ધરાવનાર બધા જ ગણતિયાઓને ૫૦ ટકાની સામાન્ય રાકત આપવી, અને તેમનાથી પણ વધારે કફોડી સ્થિતિના બીજા ગણતિયાઓને ૫૦થી પણ વધારે ટકા રાકત આપવી. ૧૯૩૧ના એ માસમાં ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવ્યા, અને ત્યાંના ગવર્નર સર માલકમ હેલીની તેમણે મુલાકાત કરી, ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે કંઈક મતભેદ ઉપસ્થિત થવાથી તે બન્ને એકમત પર આવી ન શક્યા. ત્યાર પછી તરત જ તેમણે (ગાંધીજીએ) સંયુક્ત પ્રાંતના ગણતિયાઓ અને જમીનદારોને ઉદ્દેશીને જુદી જુદી વિનંતિઓ બહાર પાડી હતી. ગણતિયાઓને કરેલી વિનંતિમાં તેમણે તેમને બની શકે તેટલા બધા પૈસા ભરી દેવાને જણાવ્યું, અને તેમાં તેમણે ભરવાના ગણતનો કંઈક આંકડો પણ સૂચવ્યો. અમે આ પહેલાં સૂચવેલા આંકડાથી આ આંકડો કંઈક વધારે હતો. છતાં અમારી પ્રાંતિક સમિતિએ એ આંકડો મંજૂર રાખ્યો. પરંતુ તેમાંથી પણ કશો અર્થ ન સર્જો, કેમકે સરકારને તે આંકડો પણ મંજૂર નહોતો.

પ્રાંતિક સરકારની સ્થિતિ પણ કફોડી હતી. તેની આવકનું મુખ્ય સાધન જમીનમહેસૂલનું જ હતું, અને દેવાળું કાઢવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાયા વિના એ આવક જતી કરવાનું અથવા બહુ ઓછી કરી નાંખવાનું તેનાથી બની શકે એમ નહોતું. બીજી બાજુથી, ખેડૂતમુદાયમાં કોઈક પ્રકારનું તોફાન સળગી જાય એવો તેને ખાસો કર હતો, એટલે ગણતમાં બની શકે તેટલી સંગીન

રાહત આપીને ખેડૂતોને ટાઢા પાડવાની પધ્ધતિ તેની દાનત હતી. પરંતુ એ વાત સાથે બની શકે એમ નહોતું. રાજ્ય અને ખેડૂતની વચ્ચે વળી જમીનદાર જોમો હતો. આર્થિક દૃષ્ટિથી તેની હસ્તી તદ્દન બિનઉપયોગી અને બિનજરૂરી હતી, અને તેને જોમો એક બાજુથી રાજ્ય અને બીજી બાજુથી ખેડૂત એમ બન્નેને રક્ષણ તેમજ સહાય આપી શકાય એવો સંભવ હતો. પરંતુ બ્રિટિશ મરકાર પોતે જે રીતે હિંદમાં નબી રહી હતી તેનો વિચાર કરતાં પોતાને વળગી રહેલા ગણ્યામાંક્યા વર્ગોમાંના આ એકની ધતરાજી, રાજકીય દૃષ્ટિએ, વહોરવાની સ્થિતિમાં તે નહોતી.

આખરે જમીનના માલિકો અને ગણોતિયાઓ, બન્નેને આપવાની 'રાહત પ્રાંતિક સરકારે જાહેર કરી. આ રાહતનું ધોરણ આંટીઘૂંટીથી લેરેલી કોઈક પદ્ધતિથી ઠગવવામાં આવ્યું હતું, અને શરૂઆતમાં ખચર જ નહોતી પડી શકતી કે કેટલી માત્રી જાહેર થઈ છે. પરંતુ એક વાત ચોખ્ખી હતી કે આપવામાં આવેલી રાહત જરાયે પૂરતી નહોતી. વળી એ રાહત માત્ર ચાલુ સાલના હરતા પૂરતી જ જાહેર કરવામાં આવી હતી, અને રાહતની જાહેરાતમાં ગણોતિયા પાસેથી વસૂલ લેવાની પાછલી બાકી અથવા તેનાં દેવાં વિષે કશો ઉલ્લેખ નહોતો. એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે, ચાલુ અરધા સાલનો ગણોતનો હરતો બરવાની ગણોતિયાની સ્થિતિ નહોતી તો પાછલા બાકી હરતા અથવા જૂનાં દેવાં પતાવવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય? સામાન્ય નિયમ તરીકે જમીનદારોએ એવો રિવાજ પાડ્યો હતો કે ગણોતિયા પાસેથી આવેલી બધી વસૂલાત પાછલી બાકીમાં જમા આપવી. આ રિવાજ ગણોતિયાને માટે બહુ જોખમભરેલો હતો, કેમકે એ રીતે તેની પાસે કંઈક ને કંઈક નીકળતી રકમને બહાને, તેના પર કામ ચલાવીને તેની જમીનનો કબજો છોડાવવાનું હમેશાં ગમે તે વખતે બની શકતું.

પ્રાંતિક સમિતિનું કાર્યવાહક મંડળ વળી અસાધારણ કોડેડી પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યું. અમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ગણોતિયાઓને અતિશય અન્યાય થઈ રહ્યો છે, છતાં એ બાબતમાં અમારી પાસે કશો ઉપાય નહોતો. ગણોતિયાઓને પૈસા ન

ભરવાની સલાહ આપવાની જવાબદારી વહોરવાની અમારી મુશ્કેલી નહોતી. અમે ફરી ફરીને એકની એક વાત કહી કરતા કે તેમણે તેમનાથી બની શકે તેટલા પૈસા ભરી દેવા. સાથે સાથે તેમના દુઃખમાં સામાન્ય રીતે સહાનુભૂતિ દાખવીને અમે તેમને દિંમત આપવાનો પ્રયાસ કર્યા કરતા. અમને તેમની એ વાત કબૂલ હતી કે રાહત મળ્યા પછી તેમની પાસે માગવામાં આવતું ગણોત ભરવાનું તેમના ગળ બહારનું હતું.

પછી, બાકાવદા અને બેકાવદા જનરલ્સની રોલર ચાલવા માંડ્યું — હમરોની સામે જમીનનો કબજો છોડાવવાના કેસ કરવામાં આવ્યા; ગાય, બગીચા, બીજાં દોર અને બીજા અંમત મિલકત ઉપર જમીનો ધર્મ; જમીનદારોના વસુલાત કરનારા માણસોએ મારપીટ શરૂ કરી. ધણી ગણોતિયાઓએ પોતાને ભરવાના ગણોતનો થોડોક ભાગ ભરી દીધો; તેમણે જણાવ્યા પ્રમાણે, તે વખતે તેમનાથી ભરી શકાય તેટલું બધું ગણોત તેમણે ભર્યું હતું. બહુ સંભવ છે કે કેટલાક જણ કદાચ એનાથી વધારે પૈસા ભરી શકે એવા હતા, પરંતુ એટલું તો સાફ દેખાતું હતું કે તેમના ધણી મોટા ભાગને માટે આ ભોજો બહુ ભારે હતો. આટલા અધૂરા પૈસા ભરીને પણ તેઓ બચી જાય એમ તો નહોતું જ. કાયદાનું સ્ટીમ-રોલર આગળ વધ્યું જ ગયું, અને તેના રસ્તામાં જે કંઈ આવ્યું તેને નિષ્કુરપણે કચડ્યું ગયું. ગણોતના હક્કોના થોડોક ભાગ ભરી દેવામાં આવ્યો હતો તો પણ કબજો છોડાવવાના કેસોમાં દુકમનામાં ધર્મ જ ગયા, દોર અને અંગત મિલકત ઉપરની જમીનો તેમજ તે બધાની હરાજીઓ ચાલુ જ રહી. ગણોતિયાઓએ ગણોતના પૈસા ખિલકુલ ન ભર્યા હોત તો પણ તેમની સ્થિતિ આનાથી વધારે ખરાબ થવાની નહોતી. અરે, તેમ તો જીવતું તેમની સ્થિતિ જરા સારી રહેત, કેમકે ભરી દીધેલા પૈસા કંઈ નહિ તો બચી જાય.

અનેકોની સંખ્યામાં એ ગણોતિયાઓ અમારી પાસે આવ્યા; અનેક કડવી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા; અમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી મલાહે ચાલીને બની શકે તેટલા બધા પૈસા ભરી દીધા, અને પરિણામ આખરે આ આવ્યું. એકલા અદલાદાખાદ

જિલ્લામાં જ હજારો ગણોતિયાઓ પાસેથી જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને બીજા અનેક હજારોની સામે કોર્ટ ને કોર્ટ પ્રકારનું કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. જિલ્લા સમિતિની કચેરીની આસપાસ આખો દહાડો વ્યાકુળ બની ગયેલા લોકોનું ટોળું જમી રહેતું. મારા પોતાના ઘરને પણ એવો જ ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો હતો, અને ઘણીવાર મને ચતું કે આ વિષય સંકટમાંથી જિમરવાને માટે ક્યાંક ભાગી જઈને સંતાઈ જઈ. અમારી પાસે આવનારા ધણા ગણોતિયાઓના શરીરો પર અમે સોળ જોલા અથવા ધા પડેલા જોતા, અને અમને એમ જણાવવામાં આવતું કે એ બધાં જમીનદારોનાં માથાસોએ મારેલા મારનાં નિશાન હતાં. તેવા બધાને ઇસ્પતાલમાં મોકલાવીને અમે તેના ઇપચાર કરાવતા. પણ હવે? ગણોતિયાઓએ શું કરવું? અમારે શું કરવું? અમે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારને લાંબા લખાણ કરી મોકલ્યાં. નૈનીતાલ અથવા લખનૌ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રાંતિક સરકારની સાથે સંપર્કમાં રહેવાને માટે ગોવિન્દ વલ્લભ પંતને અમારી સમિતિએ સંધિ-અમલદાર નીમ્યા હતા. તે તો સરકારને હમેશ લખાણ કર્યા જ કરતા હતા. અમારી પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તસદ્દુકે અહમદખાન શેરવાણીએ પણ વખતોવખત કાગળો લખ્યા, અને મેં પણ લખ્યા.

જૂન અને જુલાઈ માસમાં ચોમાસું પાસે આવ્યું એટલે વળી એક મુશ્કેલી જિજી થઈ. એ હતી ખેડ કરવાની અને વાવણીની મોસમ. જેમની જમીનોનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો તેવા ગણોતિયાઓએ શું હાથપગ જોડીને બેસી રહેવું, અને પોતાની સગી આંખે પોતાની જમીન પડતર પડી રહે તે જોઈ રહેવું? ખેડૂતને માટે એ બહુ કઠણ વાત છે; તેની પ્રકૃતિ જ એ માંખી શકે એમ નથી. ધણા દાખલાઓમાં કબજો છોડવાનું માત્ર કાયદાનો શબ્દ જાળવવા પૂરતું અને ઔપચારિક જ હતું, તેનો અર્થ ખુદ જમીન છોડીને નીકળી જવાનો નહોતો થતો. માત્ર કોર્ટમાં એક હુકમનામું થયું હોય તે જ, બીજું કશું પગલું લેવાયું નહોતું, તો પછી શું તેમણે એ જમીન ખેડવી, ને તેમ કરીને શું સાપરાધ કબજાપ્રવેશનો ગુનો કરવો, અને તેમાંથી નાનું; સરખું

તોફાન થવા દેવું? ખીજા કોઈ પોતાની અમલ જમીન ખેડી નાથ એ જોઈને ખેતી રહેવું પણ ખેડૂત માટે બારે વમતુ હતું. એટલે તે બધા મલાદને માટે પાળા અમારી પાસે આવતા. અમે તે તેમને શી સલાહ આપીએ?

તે વચસના હિનાળામાં હું ગાંધીજી માથે મિમલા ગયો હતો ત્યાં, દિંદી સરકારના એક મોટા હોદ્દા પડના અમલદાર સમક્ષ મેં આ મુશ્કેલી રજૂ કરી અને મેં તેને પૂછ્યું કે ‘અમારી સ્થિતિમાં હોત તો તમે શી સલાહ આપત’ તેણે આપેલા જવાબમાંથી પરિસ્થિતિ પર ખૂબ પ્રકાશ પડતો હતો. તેણે કહ્યું, “જેની જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હોય એવો કોઈ ખેડૂત મને આવો સલાહ પૂછે તો હું તો તેનો જવાબ આપવાની જ માફ ના પાડું” ત્યારે ખેડૂત પામે કાયદેસર જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હોય છતાં એ સરકારી અમલદાર પણ ખેડૂતને તરત જ સીધેમીધુ જણાવી દેવા તૈયાર નહોતો કે તારે એ જમીન ન ખેડવી! મિમલાની ઊંચી ટેકરીએ ખેતીને, ગણિતના કોઈક તાત્વિક સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કરતા હોય તેની માફક પોતાના ઘુમારો પર હુકમો ધમી નાખવાનું તેને તો સહેલું હતું. તેને અથવા નૈનીતાલની ટેકરીઓ પર હવા ખાતા પ્રાંતિક સરકારના બડા સાહેબોને, આખા પ્રશ્નમાં સડોવાયલા માનવીઓની કચી પડી નહોતી, માનવીઓને પડનારી વિટબણાઓનું તેમને જાન ન હતું.

સિમલામાં અમને એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે અમારે ખેડૂતોને બસ એક જ સલાહ આપવી: ‘તમારે તમારી પાસેથી નીકળતો ખૂંસો હરતો જારી દેવો અથવા તમારાથી જારી રાકાય તેટલા બધા પૈસા જારી દેવા.’ એટલે કે અમારે લગભગ જમીનદારોના આડતિયાઓનું કામ જ કરવું રહ્યું. સાચી વાત તો એ હતી કે રાજ્યાત્તમા અમે જ્યારે ખેડૂતોને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૈમા જારી દેવાનું જણાવ્યું હતું ત્યારે આવી જ કંઈક વાત અમે કરી હતી. અલગત એક વાત અમે તેની માથે ઉમેરી હતી કે પૈમા ભરવાને માટે ખેડૂતોએ પોતાના ઢાંગ ન વેચવાં કે

ખીખાં દેવાં ન કરવાં, એટલો ફેર હતો ખરો. અને તે સલાહનું પરિણામ કેવું આવ્યું હતું તે પણ અમે જોયું હતું.

અમારે બધાને જ માટે તે ઊનાળો અતિશય વિકટ ગયો, અને તે દરમિયાન અમને તાણુ પણ અતિશય પહોંચી. હિન્દના ખેડૂતની કષ્ટ સહન કરી લેવાની શક્તિ આશ્ચર્યકારક છે. દુનિયાની એકંદર આપત્તિઓમાંથી તેને કાળે આવવાં જોઈએ તેના કરતાં અતિ મોટા પ્રમાણમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો તેને માથે પડે છે. દુકાળ, રેલ, રોગચાળો, કશાની તેને નવાઈ નથી, અને તે બધાં ઉપરાંત તેને પીસી નાંખતી કાયમી ગરીબી તો ખરી જ. અને જ્યારે એ બધું તેના ગળ ઉપરાંતનું થઈ જાય છે ત્યારે શાન્તિથી અને લગભગ કોઈ પણ પ્રકારના બડબડાટ વગર હજારો કે લાખોની સંખ્યામાં તેઓ હારી જઈને મરણને શરણુ થાય છે. આપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો તેનો હમેશનો માર્ગ જ એ છે. તેને માથે વારંવાર ઊતરતી બારે આફતોની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું જ ૧૯૩૧ની સાલમાં નહોતું બન્યું. પરંતુ, કોણ જાણે કેમ ૧૯૩૧ના બનાવો કુદરતની અગમ્ય યોજનાના એક અંગ જેવા, અને તેથી શાન્તિથી સહન કરી લેવા યોગ્ય તેને નહોતા લાગ્યા. તેણે જોયું કે એ બધા બનાવો માણસે યોગેલી રચનામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી પોતાની અસલ ટેવથી વિરુદ્ધ જઈને તેણે તેમની સામે શેષપૂર્વક વિરોધ ઉઠાવ્યો. તેને મળેલી નવીન રાજકીય કેળવણી ફળવા લાગી હતી. અમને પણ ૧૯૩૧ના એ બનાવોથી વિશેષે કરીને કષ્ટ થયું, કારણકે તેમને માટે અમે અમારી જાતને કંઈક અંશે જવાબદાર સમજતા હતા. આ બાબતોમાં શું ખેડૂતો ધણે અંશે અમારી સલાહ મુજબ નહોતા આપ્યા? અને તેમ છતાં મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે અમારી સતત મદદ વિના ખેડૂતસમુદાયની દશા તે વખતે થઈ હતી તેના કરતાં પણ અતિશય વધારે કફોડી થઈ જત. અમે તેમને એકત્ર સાંકળી રાખ્યા હતા, અને તેથી તેમના સંઘર્ષજની અવગણના ન થઈ શકી, અને એ જ કારણે ખીજે કોઈ પણ પ્રસંગે મળી હોત તેના કત્તાં વધારે રાહત તેમણે મેળવી હતી. તેમના ઉપર જે જબરદસ્તી ગુન્નરવામાં આવી હતી અને તેમની જે કનડગત થઈ હતી તે આમ તો બૂંડી

હતી જ, પરંતુ આ દુર્ભાગી લોકોને તેની નવાઈ નહોતી. જે ફેર
હતો તે કંઈક અંશે વર્તાઓછા પ્રમાણનો હતો (આ વખતે તેમને
વધારે પ્રમાણમાં જબરદસ્તી અને કનડગત વેઠવી પડેલી) અને તે
કંઈક અંશે તેને મળેલી જાહેરાતથી પડ્યો હતો. સામાન્ય રીતે,
ગામડાંમાં જમીનદારના માથુસને હાથે થતી ગણેતિયાની કનડગત,
અરે, તેમના પર વર્તાવવામાં આવતો ત્રાસ પણ એક સ્વાભાવિક
બનાવ ગણાય છે, અને તેને પરિણામે ગણેતિયાનું મોત
નીપજે તો બહાર તેની ઠાઈને ખજર પણ પડતી નથી.
અમારા સંગઠિત તંત્રને ક્ષીધે તેમજ ખેડૂતોમાં આવેલી નવી
જાગૃતિ, જેને પરિણામે તેઓ સંપ રાખતાં અને જે કંઈ આદત
આવી પડે તેની ખજર મદાસભાની કચેરીમાં પહોંચાડતાં શીખ્યા
હતા, તેને પરિણામે હવે બધું બદલાઈ ગયું હતું.

ઉનાળો જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ વસૂલાત
માટેનાં આકરાં પગલાં નરમ પડતાં ગયા, અને જબરદસ્તાના
ઉપાયો ઓછા થવા લાગ્યા. પરંતુ જમીન પરથી હાંકી કાઢવામાં
આવેલા ગણેતિયાઓનો સવાલ હવે અમને મૂંઝવવા લાગ્યો.
તેમનું હવે શું કરવું? તેમનાં અસહ ખાતાંઓ પૈકીની ધણી મોટા
ભાગની જમીન હજી ખેડવા વગર ખાલી પડી રહી હતી, અને તે
તેમને પાછી મેળવી આપવામાં સહાય કરવાને અમે સરકાર પર
દબાણ કરી રહ્યા હતા. એથીયે વધારે મોટો અને મહત્વનો પ્રશ્ન
તો ભવિષ્યનો હતો. અત્યાર સુધી આપવામાં આવેલી ગણેત-માર્ગી
આ ઉલ્લી મોસમ પૂરતી જ હતી, અને નવી મોસમને માટે કશો
નિર્ણય આપવામાં આવ્યો નહોતો. ઓક્ટોબર મહિના પછી
વસૂલાતનો ખીજો નવો હકતો ઉઘરાવવાની મોસમ આવતી હતી,
ત્યારે વળી શું થશે? શું એના એ જ ભયાનક ચક્રાવામાં અમારે
પાછા ભમવાનું રહેશે? આ વાતનો વિચાર કરવાને, પોતાના
અમલદારો અને સ્થાનિક ધારાસભાના કેટલાક જમીનદાર સભ્યોની
બનેલી એક કમિટી પ્રાન્તિક સરકારે નીમી. તેમાં ખેડૂતોનો કોઈ
પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યો નહોતો. છેક છેવટની ધડીએ, બ્યારે
કમિટીનું કામકાજ તો યદ્યપિ થઈ ગયું હતું ત્યારે, અમારી વતી
તે કમિટીમાં જોડાવાનું સરકારે ગોવિન્દ વલ્લભ પંતને નિમંત્રણ

આપ્યું. મહત્વના નિર્ણયો તો કમિટીએ કરી લીધા હતા, એટલે એક આખરને ટાંકણે જઈને તેમાં દાખલ થવાનું પંતજીને નિર્ધારક લાગ્યું.

જેની અને જેડૂતને અંગેની બિજ બિજ પ્રકારની, આગળની અને અત્યારની સ્થિતિને લગતી, હકીકતો એકઠી કરવાને તેમજ આજુ પરિસ્થિતિ વિષે એક નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ પણ એક નાની સમિતિ નીમી હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં જેડૂતની અને જેતીની સ્થિતિનું કુશળતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તે વિષેનું, તેમજ જેતીની ઉપજના ભાવોમાં આવેલી મંદીને કારણે થયેલા લયાનક નુકસાનના પૃથક્કરણનું એક લખાણ નિવેદન એ સમિતિએ રજૂ કર્યું. સમિતિએ પોતાના નિવેદનમાં કરેલી સૂચનાઓ બહુ દૂરમાંથી પરિણામો ઉપજાવે એવી હતી. પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયેલા આ નિવેદન ઉપર ગોવિન્દ વલ્લભ પંત, રશી અહમદ કિદવાઈ અને વેંકટેશનારાયણ તિવારીએ સહીઓ કરી હતી.

આ નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયું તેનાથી ધણા સમય પૂર્વે જ ગોળમેજી પરિષદને માટે ગાંધીજી લંડન ઉપડી ગયા હતા. ત્યાં જવામાં તેમણે ખૂબ આનાકાની કરી હતી અને તેમની આનાકાનીનું સંયુક્ત પ્રાંતના કિસાનોની પરિસ્થિતિ એ એક કારણ હતું. ગોળમેજી પરિષદને માટે લંડન જવાનું ન થાય તો સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવીને આ અટપટા પ્રશ્નને પોતાનો બધો સમય આપવાનો તેમણે નિર્ણય પણ કરી ગમ્મ્યો હતો. સિમલામાં સરકારની સાથે થયેલી હેવટની વાતચીત બીજા અનેક બાબતો ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રશ્નને વિષે પણ હતી. તેઓ લંડન જવા ઉપડી ગયા પછી પરિસ્થિતિમાં થતાં નવાં નવાં પરિવર્તનોની પૂરેપૂરી વિગતોથી અમે તેમને વાકેફ રાખ્યા હતા. પહેલા એક અથવા બે માસ દરમિયાન, આગળોટની સામાન્ય અને વિમાની ટપાલથી હું તેમને દર અઠવાડિએ પત્રો મોકલતો. લંડનના તેમના પાછલા ભાગના વસવાટ દરમિયાન મેં એટલી નિયમિતતાથી તેમને પત્રો મોકલ્યા નહોતા, કેમકે હવે તેઓ તરતમાં જ પાછા આવશે એવી અમારી અપેક્ષા હતી. તેમણે

અમને એવી સમજ આપી હતી કે જદું મોડું થશે તોપણ ત્રણ મહિનામાં, એટલે ક્યાંક નવેમ્બર માસ દરમિયાન તો તેઓ પાછા આવી જ જશે. અમને એવી આશા હતી કે દિન્દિમાં તેટલામાં તો કાંઈ કટોકટીનો મામલો જોવા થવાનો નથી. સૌથી વિશેષ મહત્વની વાત તો એ હતી કે તેમની ગેરહાજરીમાં, કટોકટીની પરિસ્થિતિઓમાંથી અને સરકાર સાથે અયકામજુમાં આવી જવાની સ્થિતિમાંથી અમારે દૂર રહેવું હતું. પરંતુ જ્યારે તેમનું પાછા ફરવાનું દીક્ષમાં પડ્યું અને કિસાનોની હિલચાલને અંગેની પરિસ્થિતિ ઝપાટાખંધ તંગ થવા લાગી ત્યારે છેક છેવટના ભાગમાં બની ગયેલા બનાવોની ખબરનો એક લખો તારનો સંદેશો અમે તેમને મોકલ્યો. એકંદરે હવે લડત લડી લેવા સિવાય બીજો ઉપાય અમારે મારે નથી, એટલે અંશે વાત વીકરી હતી એ હકીકત પણ અમે એ જ સંદેશમાં તેમને દર્શાવી. તેમણે પણ તારથી જ જવાબ વાળ્યો કે, ‘આ બાબતમાં હું છેક જ નિરુપાય છું, અને તમને મદાય કરવાને કશું કરી શકું’ એવી ભારી સ્થિતિ રહી નથી, એટલે તમને મુમે તે મુજબ તમે કામ ચાલુ રાખો.’

પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ બધી હકીકતોથી પૂરેપૂરી વાકેફ રાખી હતી. પ્રત્યક્ષ જોયેલી હકીકતો ઉપરથી સમિતિને જે જોઈએ તે ખબરો આપવાને હું તો તેમાં કાયમ હતો જ, પરંતુ વાતનું સ્વરૂપ ગંભીર બનતું જોઈને સમિતિએ અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ, તસદ્દુક શેરવાણીની સાથે તેમજ અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની સાથે પણ મસલતો કરી.

સરકારે નીમેલી ખેતીવિષયક કમિટીએ પણ પોતાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેમાં કેટલીક બલામણો રજૂ કરી. એ બલામણો ગૂંચવાડાભરેલી અને મોઢમ હતી, અને તેમાં સ્થાનિક અધિકારીઓ પર ઘણી બાબતો ઝાડી દેવામાં આવી હતી. એકંદરે એ હેવાલમાં મૂલવવામાં આવેલી ગણેતમારી, પાછલી મોસમમાં આપવામાં આવેલી મારીના કરતાં વધારે હતી, પરંતુ અમને એમ લાગ્યું કે એટલી રાહત પણ પૂરતી નથી. બલામણો

જે સિદ્ધાન્તો ઉપર કરવામાં આવી હતી તે સિદ્ધાન્તો અને તે સિદ્ધાન્તો જે રીતે લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા તે પદ્ધતિ, એ બંનેની સામે અમારો વાંધો હતો. વળી હેવાલમાં માત્ર બિવિધ્યનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને પાછલી બાકી, દેવા તેમજ જેમની પાસે જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો તેવા અસંખ્ય ગણોતિયાઓના સવાલની તેમાં વાત જ ન હતી. ત્યારે આ સંજોગોમાં અમારે શું કરવું? મર્ષ વસંતઋતુમાં તેમજ હિનાળામાં બની શકે તેટલું ગણોત બરી દેવાની જેવી સલાહ અમે જેડૂતોને આપી હતી તેવી સલાહ આ વખતે પણ આપીને બેસી રહેવું? અને તેનાં તે વખતે જે પરિણામો આવ્યા હતાં તે વળી પાછાં ભોગવવાં? તે વખતે આપેલી સલાહ અતિશય મૂર્ખાઈભરેલી હતી એ વાતનો અમને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે તે વાત તો ફરી કરવી પોસાય એમ નહોતી. રહ્યા બીજા બે ભાગ: કાં તો જેડૂતોએ બારે કોશિશ કરીને સુધરીને આવેલો ગણોતનો હકતો પૂરેપૂરો બરી દેવો — બેશક જો તેમ તેમનાથી થઈ શકતું હોય તો; અથવા તો તરત બિલકુલ પૈસા ન ભરવા અને શું થાય છે તે જોવું. ભાગવામાં આવેલા હકતોનો થોડોક ભાગ ભરવાથી ગણોતિયાઓની સ્થિતિ ધોખીના ફૂતરાના જેવી થઈ જતી હતી; પૈસાનાં તેમનાં રહાંસલાં સાધનોમાંથી તેઓ પરવારી જતા અને આખરે જમીન શુભાવતા તે નફામાં.

પ્રાંતિક સમિતિના અમારા કાર્યવાહક મંડળે આ આખી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનપૂર્વક તેમજ લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો, અને આખરે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે હિનાળામાં આપવામાં આવેલી, છૂટ કરતાં આ વખતે આપવામાં આવેલી રાહત કંઈક સારી છે તો પણ, સરકારની બલામણો જેવા છે તેવા જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેવા જેવી સારી નથી. હજી પણ જેડૂતોના લાલમાં એ બલામણોમાં મુકારો થવાનો સારી પેઠે અવકાશ હતો, એટલે તેવો ફેરફાર કરવાને સરકારને અમે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ અમને લાગ્યા કરતું હતું કે એમાંથી ઝાઝી આશા રાખવી તે નકામું છે. અને અમે જે અયડામણ ટાળવાને મથ્યા કરતા હતા તે અપાટાબ પાસે આવતી જાય છે એ પણ અમે જોઈ શક્યા. પ્રાંતિક સરકારનું

તેમજ દિંદી સરકારનું મદાસભાતંત્ર પ્રત્યેનું વલણ ઉત્તરોત્તર બદલાતું જઈને વધારે ને વધારે અસ્કંધ થતું જતું હતું. અમારા લાંબા પત્રોના અમને ટૂંકા જવાબો મળ્યા હતા અને તેમાં સ્થાનિક અધિકારીઓનો અમને હવાલો આપવામાં આવતો હતો. એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે અમને કોઈ પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એવું કશું ન કરવાની સરકારની નીતિ હતી — સરકારની એક મુરકેલી એ હતી અને એ વાત તેને સાલતી હતી કે, ખેડૂતોને જૂટ આપવાને કારણે મદાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધી જવાનો સંભવ રહેતો હતો. લાંબા વખતથી પડેલી ટેવને લીધે સરકાર કેવળ પ્રતિજ્ઞાની ભાષામાં જ બધું વિચારી શકતી; પ્રજાનો આમસમુદાય રાહતને માટેનું શ્રેય મદાસભાને આપે એ ખ્યાલ તેને ખૂંચતો હતો; અને બની શકે તેટલી હદે જઈને એ વાત તેને ટાળવી હતી.

દરમિયાન, દિલ્લી તેમજ બીજાં સ્થળોએથી અમને એવા સમાચાર મળ્યા કરતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મદાસભાની આખી દિલ્લયાલની સામે, હિંદી સરકાર મોટો હલ્લો કરવાની અણી પર છે. પેલી પ્રસિદ્ધ ચઢ્ઠી ઉક્તિ પ્રમાણે સરકારની નાનકડી આંગળી હવે પૂરે જોડાઈ કાર્ય કરવાની હતી, અને અમને ઠેકાણે કરવાને માટે જોરબંધો તૈયાર હતા. સરકાર કેવા હિપાયો લેવા માગતી હતી તેની ધણી વિગતો પણ અમને મળી હતી. અમને પહેલાં મળેલા ધણાખરા સમાચારને પ્રુષ્ટિ આપતો, તેમજ સરહદના તથા સંયુક્ત પ્રાંતને માટે યોજવામાં આવેલા આર્ડિનન્સોની વિશેષે કરીને વિગતો આપતો એક સંદેશો મને (તેમજ અલગ રીતે મદાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને) ડો. અનસારીએ, મને લાગે છે કે નવેમ્બર મહિનામાં, મોકલ્યો હતો. બંગાળને, તો માટું માનવું છે કે એક નવા આર્ડિનન્સની ભેટ મળી ચૂકી હતી, અથવા કદાચ મળવાની અણી પર હતી. પાછળથી ધણી અઠવાડિયા પછી, જાણે કોઈ નવી જ પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો હોય તેમ નવા આર્ડિનન્સો એક પછી એક બહાર પડ્યાં, ત્યારે ડો. અનસારીનો સંદેશો અને તેમાંની વિગતો પણ સાચી હતી એ વાતની પૂરેપૂરી સાબિતી મળી. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવતું હતું કે ગોળમેજી પરિષદની બેઠક અણધારેથી રીતે

લંબાવાધી સરકારે હુમલો ચર કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. ગાળમેજી પરિવદના સમ્યો એકબીજાને મધુરી મધુરી પોકળ વાતો સંભળાવતા હોય ત્યારે હિંદમાં સામુદાયિક દમનનો શોર મચાવીને સરકારને તેમાં ખલેલ પહોંચાડવી નહોતી.

આમ પરિસ્થિતિ તંગ થતી ગઈ. અમને બધાને એમ લાગવા માંડ્યું કે અમારા જેવાં કુદ જીવોની ખરવા કર્યા વિના કાળ હવે આગળ ધસતો હતો; તેના નિર્મિત માર્ગમાંથી તેને મ્યુત કરવાને હવે કોઈ સમર્થ નહોતું. એકલા એકલા, અને જોઈએ તો બધા ભેગા રહીને જીવનનાટકમાં, કાળે આરંભેલા નૃત્યમાં કહો કે તેના બીપથ તાંડવમાં, અમારે માટે નિર્માણ થયેલાં સ્થાન સંભાળવાને સજ્જ થઈ રહીએ એટલું જ બદ્ તે અમારે કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. પરંતુ, પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓના સંઘર્ષથી ઉપરનો પરદો ખૂલે તે પહેલાં ગાંધીજી આવી રહેશે, અને સુદ્ધ અથવા શાંતિની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેશે એવી આશા અમે હજી રાખી રહ્યા હતા. અમારા પૈકી કોઈ તેમની ઝેરહાજરીમાં એ ભાર ઉપાડવાને તત્પર નહોતું.

'સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે વંળી એક બીજી' એવું પગલું ભર્યું કે જેથી ગામડાંના વિલાસોમાં ખળભળાટ થઈ ગયો. મણોતિયાઓને છૂટને અંગેની કાગળની કાપડીઓ વહેંચવામાં આવી. તેમાં તેમને દરેકને કેટલી છૂટ આપવામાં આવી છે તે જણાવવામાં આવ્યું હતું. અને માથે તેમાં એવી ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, આ નોટિસમાં જણાવેલો ગણોતનો આંકડો એક મહિનાની અંદર (કેટલીક ચિઠ્ઠીઓમાં તો એથી પણ એાછી મુદત જણાવવામાં આવી હતી) ચૂકતે કરવામાં નહિ આવે તો આપવામાં આવેલી છૂટ રદ કરવામાં આવશે, અને કાયદેમરનો ધલાતો, એટલે કે, જમીનનો કબજો છોડાવીને, માલમિલકત જપ્ત કરીને વગેરેથી, ગણોતનો પૂરો હકતો વસૂલ કરવામાં આવશે. સામાન્ય વરસોમાં ગણોતિયાઓ હમેશાં બે ત્રણ મહિને હકતે હકતે પોતાનું પૂરું ગણોત ભરી દેતા. આટલી હમેશની મુદત પણ આ વરસે આપવામાં ન આવી. ગામડાંઓના આખાં વિભાગના લોકોની સામે એકાએક

કોટાકટીનો મામલો આવીને ઊભો; અને જ્યાં ને ત્યાં ગણોતિયાએ હાથમાં આ કાગળની કાપલી રાખીને, વિરોધ દર્શાવતા અને ફરિયાદો કરતા તેમજ સલાહ પૂછતા આમથી તેમ ફરતા ઊભરાવા લાગ્યા. સરકાર અથવા તેના સ્થાનિક અમલદારોની આ પ્રકારની ધમકી મૂખાધિભરેલી હતી, અને પાછળથી અમને એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એનો અમલ કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો નહોતો ! પરંતુ એનાથી યાંતિપૂર્વક સમજાવટથી સમાધાન કરવાના સંજોગો બહુ ઓછા થઈ ગયા, અને પરિસ્થિતિ એક એક કગલું ભરીને અનિવાર્ય રીતે અથડામણ પાસે આવવા લાગી.

ખેડૂતોએ અને મહાસભાએ હવે આમ કે તેમ પોતાની પસંદગી તરત જ કરવી રહી; હવે ગાંધીજીના પાછા આવવા મુધી નિર્ણય કરવાનું અમારાથી ફેલી થકાય એમ નહોતું. વળી પાછો તેનો તે સવાલ આવી ઊભો; હવે અમારે શું કરવું ? ખેડૂતોને હવે શી સલાહ આપવી ? તેમને આપવામાં આવેલી ટૂંકી મુદતની અદર, તેમની પાસેથી માગવામાં આવેલી રકમ ભરી દેવાની સલાહ આપવી ? અમે ચોક્કસ જાણુતા હતા કે ધણા ખેડૂતોની એટલું ભરવાની શક્તિ નથી, તો એ સંજોગોમાં શું એવી સલાહ આપવાનું વાજબી હતું ? ચિઠ્ઠીઓમાં માગવામાં આવેલી રકમનો મોટો ભાગ, અરે, નોંધે એ તો આખો પૂરો હકતો તેઓ ભરી દે, અને પછી તે પાછલી બાકીમાં જ જમા આપવામાં આવે તો ? તો પછી જમીનનો કબજો જતો રહે એ જોખમ શું નહોતું ઊભું થતું ?

ખેડૂતોના મજબૂત પ્રતિનિધિત્વવાળી અસ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિએ લડી લેવાની તૈયારી બતાવી. તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે ખેડૂતોને પૈસા ભરી દેવાની સલાહ આપી થકાય એમ નથી. તે સમિતિને જણાવવામાં આવ્યું કે એ ખરું, પરંતુ પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળની તેમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની રીતસરની ખરવાનગી વિના તેનાથી લડતનું પગલું ન ભરી થકાય. એટલે એ બાબત મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ નિર્ણયને માટે રજૂ કરવામાં આવી, અને તસદ્દુક ગેરવાણી તથા પુરુષોત્તમદાસ ટંડન પ્રાંતનો તેમજ જિલ્લાએનો પક્ષ રજૂ કરવાને સમિતિની

સલામાં હાજર થયા. અમારી અખિલ હિંદ કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ થયેલો પ્રશ્ન માત્ર અલ્લાહાબાદ જિલ્લા પૂરતો જ હતો, અને તેમાં કેવળ આર્થિક મુદ્દો જ સમાયેલો હતો, પરંતુ અમને, મમિતિના સભ્યોને, જ્ઞાન હતું કે તે સમયની તંગ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં આ મુદ્દા ઉપર જે નિર્ણય થશે તેનાં પરિણામો બહુ દૂર દૂર સુધી પહોંચી જશે. અમારી સમક્ષ નિર્ણયને માટે રજૂ થયેલો મુદ્દો સ્પષ્ટ અને મર્યાદિત હતો. તરતને માટે, અને નવી મંત્રણાઓ ચાલતી હોય તે દરમિયાન અને વધારે છૂટછાટ મળે ત્યાં સુધી, અલ્લાહાબાદ જિલ્લાના ખેડૂતોને જમીનમહેસુલ અથવા ગણોત્ત ભરવાનું અટકાવી રાખવાની સલાહ આપવાની પરવાનગી અલ્લાહાબાદ જિલ્લા મહાસભા સમિતિને આપવી કે ન આપવી ? અમારે એ મર્યાદાથી બહાર જવું નહોતું પરંતુ અમારો નિર્ણય એ મર્યાદા પૂરતો જ રહેત ખરો ? ગાંધીજી પાછા ફરે તે પહેલાં સરકાર સાથે તૂટી ન જાય એ સંભાળવાને કાર્યવાહક સમિતિ પોતાનાથી બનતો બધો પ્રયાસ કરવા ઇચ્છતી હતી; વળી જે મુદ્દા ઉપરથી વાત વધીને આગળ જતાં જે ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચે લડતના પ્રશ્ન ઊભા થાય એવા મુદ્દા ઉપર સરકાર સાથે ન તૂટી જાય એની તો સમિતિને વિશેષ ઇન્ટેન્સિવ હતી. કાર્યવાહક સમિતિ રાજકીય દૃષ્ટિથી આગળ વધેલી હોવા છતાં સામાજિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિથી પછાત હતી અને ગણોત્તિયા કિસાન વિરુદ્ધ જમીનદારનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એ તેને રુચતું ન હતું.

મારું પોતાનું વલણ સમાજવાદ તરફનું હોવાથી આર્થિક અને સામાજિક રચનાના પ્રશ્નો વિશે મલાહ આપવાની બાબતમાં મારો બહુ ભરોસો રાખવામાં આવતો નહોતો. સંયુક્ત પ્રાંતની પરિસ્થિતિ એવી હદે પહોંચી હતી કે પોતાને ખિલકલ રુચતું નહોતું છતાં અમારા મધ્યમ વિચારના અને નરમ વલણના લોકોને પણ બનતા જતા બનાવોને લીધે લડત ઉપાડવાની ફરજ પડતી હતી. એ વાતની કાર્યવાહક સમિતિને પ્રતીતિ થવી જોઈએ એમ મને લાગતું હતું; તેથી અમારી કાર્યવાહક સમિતિની સભામાં શેરવાણી તેમજ અમારા પ્રાંતના ખીજા લોકોની હાજરીને મેં વધાવી લીધી, કેમકે શેરવાણી (અમારી પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ)ને ઠાઈ પણ

અર્થમાં ઉંઝાડિયું કરનારા કહેવાય એમ નહોતું. સ્વાભાવથી તેઓ રાજકીય અને આર્થિક બંને બાજતોમાં નરમ વલણના હતા, અને આ વર્ષની ચરૂઆતમાં સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક મહાસભા સમિતિની કિસાનોની પ્રવૃત્તિને અંગેની નીતિ વિરુદ્ધ તેમને પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો હતો. પરંતુ ખુદ તેઓ જ ત્યારે તે સમિતિના વડા બન્યા અને તેમને પોતાને માથે બધો બોજો ઉપાડવાનો આવ્યો ત્યારે તેમને પણ પ્રતીતિ થઈ હતી કે અમે લીધો હતો તે વિના બીજો કોઈ માર્ગ અમારે મારે રહ્યો નહોતો. તેમના પ્રમુખ થયા પછી પ્રાન્તિક સમિતિએ જે જે પગલાં લીધાં તે બધાં તેમના ગાદ સહકારથી સેવામાં આવ્યાં હતાં, અને ખરે જ પ્રમુખ તરીકે તેમની મારફતે જ તેમનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો.

એટલે તસદ્દુક શેરવાણીની વધીલાતથી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો ઉપર ભારે અસર પડી — મારી વધીલાતથી પડત તેના કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પડી. અતિશય આનાકાનીથી પરંતુ ઇનકાર થઈ શકે એમ નથી એવું લાગવાથી સમિતિએ ગણોત અને મહેસૂલ ભરવાનું મુક્તવી ગ્રંથવાની કોઈ પણ વિભાગને પરવાનગી આપવાનો અધિકાર સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને આપ્યો. પરંતુ માથે સાથે સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાન્તના લોકોને બની શકે ત્યાં મુધી એવું પગલું લેવાનું ટાળવાને તેમજ પ્રાન્તિક સરકાર સાથે સમજૂતીના સંદેશાઓ ચલાવવાને આગ્રહ કર્યો.

આ પ્રકારના સંદેશાઓ થોડા સમયને માટે ચલાવવામાં આવ્યા પણ ખરા, પરંતુ તેમાંથી ઝાઝું નીપજ્યું નહિ. માત્ર માનવું છે કે અણાહાબાદ જિલ્લામાં ગણોતમાશીના આંકડાઓમાં કંઈક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈક પ્રકારનું સમાધાન થઈ શકત, કંઈ નહિ તો ખુલી અથડામણ તો ટાળી જ શકાત, સરકાર અને ખેડૂતો વચ્ચેના મતભેદોની મર્યાદા સંકુચિત થતી જતી હતી. પરંતુ તે સમયના સંજોગો અસાધારણ હતા. બંને પક્ષો — સરકાર અને મહાસભા — ને પાસે આવતી જતી અથડામણ અનિવાર્ય છે એવું લાગ્યા કરતું હતું, અને અમારી

મમલતોમાં કશી વાસ્તવતા રહી નહોતી. બંને પક્ષ જે પગલું લેતા તે બાજુ લડતના કાર્ષ સુરક્ષિત વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ જવાના હેતુથી લેતા હોય એવું બંનેને લાગતું. આને માટેની સરકારની તૈયારીઓ તદ્દન છૂપી રીતે થઈ શકતી હતી અને સાચેસાચ તે જ રીતે તે પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી. અમારું તો બધું જ બળ લોકોના નૈતિક બળ ઉપર અવલંબેલું હતું, અને કાર્ષ પણ પ્રકારની છૂપી પ્રવૃત્તિથી તેને તૈયાર કરી શકાય અથવા તેમાં વધારો કરી શકાય એમ નહોતું. અમારા પૈકી કેટલાકે — અને હું પણ એ અપરાધી લોકોમાં એક હતો — જાહેર ભાષણોમાં ફરી ફરીને જણાવ્યું હતું કે મુક્તિ માટેની લડતનો પંથ હજી ધણો ઠાપવાનો બાકી છે, અને નજીકના ભવિષ્યમાં જ આપણે અનેક મુશ્કેલીઓ અને આકરી કસોટીઓમાંથી પસાર થવાનું છે. અમે અમારા લોકોને તે બધાને માટે સજ્જ થઈ રહેવાને જણાવ્યું હતું, અને તે કારણે અમને બધાને લડાઈ સજ્જાવનારાઓ તરીકે નિંદી કાઢવામાં આવ્યા હતા. સાચી વાત એ હતી કે, વસ્તુસ્થિતિને બરાબર ઓળખી લેવાની મધ્યમવર્ગના અમારા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની આનાકાની સ્પષ્ટ દેખાતી હતી અને તેમને એવી આશા હતી કે યેન કેન પ્રકારેય લડતનો પ્રમંગ ટાળવામાં આવશે. ગાંધીજી લંડન હોવાને લીધે વર્તમાનપત્રો વાંચનારાઓના મનમાં પણ ભ્રમ રહ્યો હતો. તોપણ, શુદ્ધિજીવી વર્ગોની આ નિષ્ક્રિયતા છતાં ઘટનાઓ — ખાસ કરીને બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત અને સરહદના પ્રાંતમાં — આગળ વધતી જ જતી હતી, અને નવેમ્બર માસમાં તો ઘણા લોકોને જાન થવા લાગ્યું કે વળી એક કેટોકટીની ક્ષણ આવી રહી છે.

સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ, પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવામાં પાછળ પડી જવાશે એ ભયથી, લડત આવી જ પડે તે પ્રસંગને માટે કેટલીક અંદર અંદરની તૈયારી કરી રાખી. અસ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિએ એક મોટી કિસાન પરિષદ ભરી અને તેમાં એક એવું સૂચન કરતો ઠરાવ કર્યો કે ખેડૂતો માટેની છૂટછાટની વધારે અનુકૂળ શરતો ન મેળવી શકાય તો ગણેત

અને મહેસૂલ જાગરુ મુલતવી ગખવાની સલાહ ખેડૂનોને આપ્યા વિના છૂટકો નથી પ્રાન્તિક મગકાગે આ ઠગાઈ ખૂબ ગીમ ચડી અને તેને યુદ્ધનું એક પૂર્વકારણ ગણીને અમારી માથે આગળ વહેવાર ચાલુ ગખવાનો તેણે ધનકાર કર્યો મગકાગના આ વલણની પ્રાન્તિક સમિતિના ઉપર વળી જુની જ અમર ધર્મ, અને તેને આવી રહેલા નોકાનનું એક ચિહ્ન મણીને તેણે પોતાની તૈયારી પૂરી કરવાની ઉતાવળ કરવા માંડી અહનાદાબાદમાં વળી એક બીજી પરિવદ ધર્મ, અને તેમા આગળ મમનત ચાલે તે દરમ્યાન, તેમજ છૂટછાટની વધારે મારી શરતો ન મળે ત્યાં સુધી, પેમા ન જરવાને ખેડૂનોને જણાવવાનો વધારે આકરો અને વધારે ચોક્કસ ઠગવ પસાર કરવામાં આવ્યો આ વખતે પણ જે વનણ્ય લેવામાં આવ્યું હતું તે ગણોત બિતકન ન જરવાની લડતનું નહોતું, પરંતુ વાજખી ગણોત ઠગવવા માટેની લડતનું હતું, અને મરકારે જોકે બડાશમાં તે બડાશમાં મનણાઓ કરવાની ના પાડી હતી તોપણ અમે મમનત ચાલુ રાખવાની સાગણી જારી રાખી અહનાદાબાદની પરિવદનો ઠરાવ જમીનદાર અને ગણોતિયાઓ બન્નેને લાગુ પડતો હતો, પરંતુ અમને ખબર હતી કે આખરે વસ્તુત એનો અમત એકલા ગણોતિયાઓ અને કેટલાક નાના જમીનદારો પૂરતો જ થવાનો હતો

નવેમ્બરના અતમા અને ડિસેમ્બરના આરભમાં સ યુક્ત પ્રાતમાં આ સ્થિતિ હતી દરમ્યાન બગાળમા અને સરહદના પ્રતિમા પણ વાત આગળ વધીને વીકરી હતી, અને બગાળમાં તો એક નવા અને લયાનક મર્વગ્રાહી એડિનસનો અમન શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો આ બધાં યુદ્ધના લક્ષણો હતા, શાન્તિનાં નહોતાં, એટલે મવાલ જીક્યો ગાધીજી ક્યારે પાછા આવશે ? સરકારે જેને માટે લાંબા સમય આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી તે તેની મોટી ચડાઈ શરૂ થાય તે પહેલાં તેઓ હિદમાં આવી પહોંચશે ખરા ? કે પછી પોતાના ઘણાખરા સાથીઓ જેલમાં પહોંચી ગયા હોય અને લડતનું મડાણ ધર્મ ચૂક્યું હોય તે પછી તેઓ પહોંચશે ? તેઓ યડનગી જિાડી ચૂમ્યા છે અને વગમના છે ના અઠવાડિયામાં આવી પહોંચશે એવા સમાચાર અમને મળ્યા

અમારામનિ દરેક જણ, મહાસલાની મધ્યસ્થ કચેરીમાંનો. તેમજ પ્રાંતોમાંનો દરેક પ્રમુખ કાર્યકર્તા, તેઓ પાછા આવી જાય ત્યાં સુધી લડત ટાળવાને આગુર હતો. અરે, લડતની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ અમે તેમને મળી શકીએ, તેમની સલાહ અને તેમની મૂંચનાઓ મેળવીએ એ ઇષ્ટ હતું. પરંતુ કાળ સાથેની આ સરતમાં અમારું વળે એમ ન હતું. લડતનો આરંભ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને હાથ હતું.

યુદ્ધવિરામની સમાપ્તિ

સંયુક્ત પ્રાંતમાં મારી પાસે ઢગલામોઢે કામ પડેલું હોવા છતાં, સરહદ પ્રાંત અને બંગાળ એ બે ભારે ખળભળાટવાળા પ્રાંતોની મુલાકાત હોવા બદલ વખતથી હું આતુર હતો. એ રથજોએ જઈને પરિસ્થિતિનો મારે અભ્યાસ કરવો હતો અને જૂના સાથીઓ, જેમનામાંના ઘણાને લગભગ બે વરસ થયાં મેં જોયા નહોતા, તેમને મારે મળવું હતું. પરંતુ તેથીયે વિશેષ તો એ હતું કે આ બે પ્રાંતના લોકોએ રાષ્ટ્રીય લડતમાં જે જોશ અને દિમ્ભ બતાવ્યા હતા તથા જે બલિદાનો આપ્યા હતા તે પ્રત્યેનો મારો આદરભાવ મારે દર્શાવવો હતો. તે વખતે સરહદ પ્રાંતમાં તો જઈ શકાય એમ હતું જ નહિ; કારણ કે ઈર્ષ પછી આગેવાન મહાસભાવાદી ત્યાં જાય એ દિંદ સરકારને મંજૂર નહોતું અને તેની નામંજૂરી હોવા છતાં ત્યાં જવાનું કરી વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી.

બંગાળમાં પરિસ્થિતિ બગડતી જતી હતી અને એ પ્રાંત પ્રત્યે મારું પુષ્કળ આકર્ષણ હોવા છતાં, ત્યાં જતાં હું બહુ અચકાતો હતો. મને લાગતું હતું કે ત્યાં જઈ હું કશું કરી શકીશ નહિ, એટલે જવામાં કશો લાભ નથી. ત્યાંના મહાસભાવાદીઓમાં બે તડ પડી ગયા હતા અને તેમની વચ્ચે લાંબા વખતથી કુઝબડો ચાલ્યાં કરતો હતો. બહારના મહાસભાવાદીઓ આ ઝઘડાથી મહારાઈ ને દૂર રહેતા હતા કારણ તેમને એવો ભય હતો કે તેમાં વચ્ચે પડવા જતાં એક યા બીજા તડમાં તેઓ ગૂંચવાઈ જાય. આ નીતિમાં ડરપોકપણું હતું અને આત્મપ્રતારણા હતી, અને તેથી બંગાળને કાંઈ કરાર થાય અથવા તેના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મદદ થાય એમ નહોતું. આંધીજી વિલાયત ગયા ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં બંગાળમાં બે બનાવો એવા બન્યા કે જેથી આખા

દેશનું ખ્યાન એ તરફ જોવાયું. આ હિજલી અને ચિત્તાગોંગમાં બનેલી ઘટનાઓ.

હિજલીમાં નજરકેદી (' કેટિન્ડુ ') એને રાખવા માટે ખાસ કામચલાઉ જેલ બની કરેલી હતી. સરકાર તરફથી બહાર કરવામાં આવ્યું કે એ જેલમાં દંગા થયો, નજરકેદીઓએ અમલદારો ઉપર હુમલો કર્યો અને તેથી અમલદારોને તેમના ઉપર ગોળીમાર કરવાની ફરજ પડી. આ ગોળીમારથી એક નજરકેદી માર્યો ગયો અને ઘણા ધાયક થયા. બનાવ પછી તરત જ સ્થાનિક અમલદારોની એક તપાસસમિતિ નિર્માઈ. તેમણે જેલના અમલદારોને ગોળીમાર તથા તેનાં પરિણામો માટે નિર્દોષ બહાર કર્યા. પરંતુ આખી ઘટના બહુ અજબ હતી અને તેની કેટલીક છૂપી રાંખેલી એવી હકીકતો બહાર આવી કે જેની સાથે સત્તાવાળાએ કરેલા વિધાનો બંધબેસતાં ન આવ્યાં. વધારે વિગતપૂર્ણ તપાસને માટે જોરજોરથી માગણીઓ થવા માંડી. સરકારના સામાન્ય રિવાજની વિરુદ્ધ, બંગાળ સરકારે એક તપાસસમિતિ નીમી, તેમાં ન્યાય-ખાતાના મોટા મોટા અમલદારોને તેણે નીમ્યા. એ બધા સરકારી નોકરો હતા છતાં તેમણે પુરાવો લીધો, આખી ઘટનાની ઝીણવટથી તપાસ કરી અને તેમના નિર્ણયો જેલના અમલદારોની વિરુદ્ધ આવ્યા. તેમનો એવો ચુકાદો આવ્યો કે વાંક મુખ્યત્વે કરીને અમલદારોનો હતો અને ગોળીમારને માટે કરો જ બચાવ ન હતો. એટલે આ બાબતમાં સરકારે બહાર પાડેલાં પહેલાંનાં નિવેદનો સાવ જૂઠાં પડ્યાં.

હિજલીની ઘટનામાં એવું બહુ અસાધારણુ તો કશું જ નહોતું. કમનસીબે આપણા દેશમાં આવી ઘટનાઓ અથવા આવા અકસ્માતો વિરલ નથી. જેલોમાં દંગા થયાનું તેમજ નિઃશસ્ત્ર તથા લાચાર કેદીઓને સશસ્ત્ર દરોગાઓ તથા ખીનઓ તરફથી બહાદુરીપૂર્વક દબાવી દેવામાં આવ્યાનું આપણે છાપાઓમાં ઘણીયેવાર વાંચીએ છીએ. હિજલીની અસાધારણુતા એટલી જ કે તેમાં આવી ઘટનાઓ પૂરતે અમલદારો માટેના નવાં પક્ષપાત ઉપરાંત મરકારી નિવેદનોનું જૂઠાણુ પણ બહાર પડ્યું, અને તે વળી સરકારી સમિતિ દ્વારા બહાર પડ્યું.

મૂતકાળમયે આવાં નિવેદનોને જાગ્યે જ કાર્ક માનવું, પણ દવે તો તેનું જુદાણું પૂરેપૂરું બહાર આવ્યું.

દિગ્ગલી પછી પણ દેશભરમાં આવી જેલ 'ઘટનાઓ' ઘણીયે બનવા પામી છે. તેમાં કાર્કવાર ગોળીગાર થયા હોય તો કાર્કવાર સત્તાવાળાઓએ ખીન પ્રકારની બળજબરી વાપરી હોય. વિચિત્ર વાત એ છે કે આવા 'જેલદગાઓ'માં ફક્ત કેદીઓને જ ઈજા થાય છે. લગભગ હંમેશાં કેદીઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારના ફિતૂનો આરોપ મૂકનારાં અને જેલના અમલદારોને નિર્દોષ જાહેર કરનારાં સરકારી નિવેદનો બહાર પડે છે. કવચિત જ જેલના કાર્ક અમલદારને ખાતા તરફથી કાર્કિક સગ્ન કરવામાં આવે છે. પૂરેપૂરી તપાસની માગણીઓ થાય છે તો તેના તોછડાઈથી ટૂંકા અને દય ઇનકારના જવાબ આપવામાં આવે છે, કારણ ખાતા તરફથી થયેલી તપાસ પૂરતી માનવામાં આવે છે. યોગ્ય અને નિષ્પક્ષ તપાસસમિતિ બિનસલામત છે અને આરોપ મૂકનાર પોતે જ ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છે, એ પાઠ દિગ્ગલીના પ્રકરણમાંથી સરકાર સારી પેઠે શીખી ગઈ. એમાં કશું આશ્ચર્ય છે કે લોકો પણ દિગ્ગલી પ્રકરણમાંથી પાઠ શીખ્યા કે સરકારી નિવેદનોમાં સરકારને આપણી પાસે જે બનાવવું હોય તે જ કહેવામાં આવે છે, અને ખરેખરી હકીકત જણાવવામાં આવતી નથી ?

ચિત્તાગોમનું પ્રકરણ આના કરતાં ધણું વધારે ગંભીર ગણાય. એક ત્રાસવાદીએ એક મુસલમાન પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઉપર ગોળી ચલાવી તેને ઠાર કર્યો. પછી હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણ થયું, અથવા એને રમખાણ કહેવામાં આવ્યું. હકીકતમાં તો એ વસ્તુ સાધારણ રીતે જેને કામી રમખાણ કહેવામાં આવે છે તેથી તદ્દન જુદી જ અને ધણી બારે હતી. એ વસ્તુ ઉઘાડી કે ત્રાસવાદીના કૃત્યને કામવાદ સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી. પેલા ત્રાસવાદીનું નિશાન તો પોલીસ અમલદાર હતો, તે હિંદુ કે મુસલમાન હોય તે સાથે તેને કશો સંબંધ ન હતો. છતાં એ વસ્તુ સાચી છે કે પાછળથી હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણ થયેલું. એ કેવી રીતે બિપડયું અને એનું કારણ શું હતું તેની ચોખવટ થઈ જ નથી, જોકે જવાબદાર આગેવાનો તરફથી બહુ ગંભીર

આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે. આ રમખાણોની બીજી એક વિશેષતા તો એ હતી કે તેમાં એંગ્લોઇન્ડિયનો (મુખ્યત્વે રેલવેના નોકરો)એ, તથા બીજા મરકારી નોકરોએ ભાગ લીધાનું અને વેગ વાળવા માટે મોટા પાયા ઉપર અત્યાચારો કર્યાનું કહેવામાં આવે છે. જતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્તા અને બંગાળના બીજા પ્રસિદ્ધ નેતાઓએ ચિત્તાગોંગના બનાવો વિષે યોક્ષ્ણ આક્ષેપો કર્યા, અને તે આક્ષેપોના સંમધમાં તપાસ કરવા માટે અથવા એ આક્ષેપો કરવા માટે બદનક્ષીની ફરિયાદ કરવી હોય તો કરવા માટે મરકારને પડકાર કર્યો. પરંતુ સરકારે આવું કોઈ પગલું ન લેવાનું જ પસંદ કર્યું.

ચિત્તાગોંગના આ કાર્મિક અસાધારણ બનાવમાંથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું કે એવી ઘટનાનાં બે ભયાનક પરિણામો નીપજવાનો પૂરો મંભવ છે. ત્રાસનીતિ અનેક દૃષ્ટિએ વખોડી કાઢવામાં આવી હતી. ક્રાંતિકારીઓનું શાસ્ત્ર પણ તેને વખોડતું હતું. પરંતુ મને ખાસ ડર એ છે કે ત્રાસનીતિને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાંત્યાં કોમી ખુનામરકી ફેલાવાનો મંભવ છે તે કોઈ એવો 'પોએ હિંદુ' નથી કે હિંસાના નામથી જ ગભરાઈ જઈ હિંમા મને જરૂર ગમતી નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં શટકૂટ પડાવનારાં બજો હજી ધણાં મોટાં છે, અને આવા છૂટાછવાયાં હિંસાનાં ફૂલોથી એ બજોને જરૂર વેગ મળે, અને રાષ્ટ્રને મંગઠિત અને તાલિમબદ્ધ બનાવવાનું કામ અત્યારે છે તે કરતાં વધુ મુશ્કેલ બને. જ્યાં ધર્મને નામે અથવા તો સ્વર્ગમાં પોતાની જગ્યા નોંધાવી લેવા માટે લોકો ખૂન કરવા તૈયાર હોય ત્યાં લોકોને ખુનામરકીબરી ત્રાસનીતિની આદત પાડવી એ ભયકર વસ્તુ છે. રાજદારી હેતુ માટે ખૂન કરવું એ ખરાબ તો છે જ. પરંતુ રાજદારી હેતુથી ખુનામરકીને માર્ગે જનાર સાથે ફલીલ પણ કરી ચકાય અને એ માર્ગેથી વાળી તેને બીજે માર્ગે ચડાવી પણ ચકાય, કારણકે દેખીતી રીતે જે હેતુ તે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તે ઐહિક છે, અગત નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પણ ધર્મના હેતુથી કરવામાં આવતી ખુનામરકી વધારે ખરાબ છે, કારણ તેનો હેતુ ઐહિક નથી, પણ પરલોકમાં સદ્મતિ

મેળવવાનો હોય છે અને એવી માન્યતા તો દલીલ કરવાનો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે કેટલીક વાર આ એ હેતુઓનો એ પાઠનારી રેખા બદલ ઝાંખી હોય છે, લગભગ અદરશ ચર્ચ જન છે, અને ઈર્ષક આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાથી રાજદ્વારી ખૂન એ અડધું ધાર્મિક ચર્ચ બન્યું છે.

કોઈ નાસવાદીએ ચિત્તાગોમમાં કરેલા પોલીસ અમલદારના ખૂને અને તેનાં પરિણામોએ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજનારાં બચકર પરિણામોનો તમા હિંદુસ્તાનની એકતા અને સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ માટે તેમાં રહેનાં ભારે જોખમોનો દૂધાદ્ધ ચિતાર નજર સામે ખડો કર્યો ચિત્તાગોમની ઘટનાનું વેર વાળવા માટે જે અત્યાચારો થયા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું કે હિંદુસ્તાનમાં શાસિસ્ત* પદ્ધતિએ પગના ક્યો હતો ત્યારપછી ખાસ કરીને બંગાળમાં, આવા વૈરમૂનક અત્યાચારોના નાખવા ધમ્મા બન્યા યુરોપીયન અને એન્ગ્લોઇન્ડિયન કોમોમાં શામિસ્ત દ્વિતિ કેનાઈ છે એ વિષે શંકા નથી સ્થિતિ માત્રાભયના કેટલાક હિંદી હજૂરિયાઓમાં પણ એ વૃત્તિ ઊતરી છે.

વસ્તુ વિચિત્ર છે, પરંતુ આ નાસવાદીઓમાં પણ અથવા તેમનામાંના વણામાં, શાસિસ્ત દષ્ટિબિન્દુ આવી ગયું છે, જોકે તેની દિશા જુગી છે, તેમનું ગદ્યપૂજક શામિઝમ એ યુરોપિયનો, એન્ગ્લોઇન્ડિયનો અને ઉપના વર્ગના હિંદીઓના સામ્રાજ્યપૂજક શાસિઝમનો જવાબ છે.

૧૯૩૧ના નવેમ્બરમાં થોડા દિવસ માટે દુ કનકતા ગયો. મારો કાર્યક્રમ બહુ ભરચક હતો ખાનગી રીતે વ્યક્તિઓને અને મહાજોને મળવા ઉપગત એ કેટલીયે વિરાટ મહાઓમાં ભાષણો કર્યા આ બધી સભાઓમાં મેં ત્રાસનીતિનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો અને એ નીતિ ભાગ્યતની મુક્તિને માટે કેટલી જીલભરલી, નિરર્થક અને નુકસાનકારક છે એ મતાવવા પ્રયત્ન કર્યો મેં કોઈ ત્રાસવાદીઓને માજો ન દીધી આપણા કેટલાક દેશમંદુઓ, જેમણે કશું સાદસ કે પરાક્રમનું કામ કરવાની કંઈ હિમત સરખી કરી નથી હોતી, તેઓ એ લોકોને 'હિંચકારા' અને 'બામવા' કહે છે, એવું કશું મેં ન કહ્યું કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ જે હજેશા પોતાના હાથમાં

* અમુક એક નાનકડા વર્ગને માટે શસસત્ત્વ સરમુખત્યારી —ભા.ક.

માયું લઈને ફરતો હોય તેમને બાયલા-કહેવાં એમાં નરી બેવફૂરી છે એવું મને હમેશાં લાગ્યું છે. એની અસર એટલી જ થાય છે કે પેલા બીકણુ દીકાકારો, જેઓ દૂર રહ્યા રહ્યા બખાળા નાખે છે અને જેમનામાં તણખલું તોડીને બે કટકા કરવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તેમના પ્રત્યે પેલા માણસો કાંઈક વધુ તિરસ્કાર સેવતા ચર્ચ જાય છે.

સમીસાંજનો વખત હતો અને કચકત્તાથી ઊપડી જવા માટે સ્ટેશને જવાની મારે થોડી જ વાર હતી, એટલામાં બે નવજવાનો મને મળવા આવ્યા. ઉંમરે બહુ નાના હતા, વીસની આસપાસના હશે. તેમના અહેરા ફિઝા અને લાગણીવાળા તથા આખો અમકતી હતી. તેઓ કોણ હતા તે હું જાણતો નહોતો, પણ તેમનો હેતુ હું તરત કળી ગયો. ત્રાસવાદીઓની ખુનામરફી સામે હું જે બોલ્યો હતો તેથી તેઓ મારી ઉપર કોષે બરાયલા હતા. તેમનું કહેવું એ હતું કે મારા આમ બોલવાની જુવાન માણસો ઉપર ખરાબ અસર થતી હતી, અને મારી આ દખલગીરી તેઓ સહી શકતા નહોતા. અમે થોડીક ચર્ચામાં ઊતર્યા. પરંતુ મારે સ્ટેશને જવાનો સમય થવા આવ્યો હતો એટલે હું ઉતાવળમાં હતો. મને ખ્યાલ છે કે અમારા અવાજ તેમજ મિત્રજ તપ્યા, અને મેં તેમને કેટલાંક આકર્ષા વેણ કહ્યાં. છૂટા પડતી વખતે તેમજે મને છેવટની ચેતવણી આપી કે ભવિષ્યમાં તમે આવું જ બોલતું બાળતા રહેશો તો બીજાની અમે જે વહે કરી હતી તે જ વહે તમારી કરશું એમ માનજો.

મેં કલકત્તા છોડ્યું. ટ્રેનમાં રાતે સૂતો ત્યારે એ બે છોકરાઓના લાગણીથી ઉરકેરાયેલા અહેરા મારી નજર સામે બહુ વખત સુધી રહ્યા. ચેતન અને શક્તિ તેમનામાં ઊભરાતાં હતાં. જો તેઓ સાચે માર્ગે વળે તો તેઓ ઉત્તમ સેવકો થઈ શકે એમ હતું. તેમની સાથે હું આકળો થયો અને કાંઈક તોછડાઈ પણ કરી તે માટે મને દુઃખ થયું, અને તેમની સાથે વધારે વાતો કરવાની તક મળી હોત તો સારું થાત એમ થયું. તેમનાં ઉજ્જવળ જુવાન જીવનને બીજે માર્ગે વાળવાનું હું કદાચ સમજાવી શક્યો હોત, તેમને બતાવી શક્યો હોત કે દેરાની

સેવા અને શુક્તિના માર્ગમાં માદસ અને બલિદાન માટે તકો કાંઈ જોઈ નથી. ત્યારપછી પણ તેમના વિચાર મને ઘણીવાર આવ્યા છે. તેમના નામ હું નથી મેળવી શક્યો, તેમ તેમનો ખીન્ને કશો પત્તો પણ મને નથી મળ્યો. ઘણીવાર તો એવો વિચાર આવે છે કે તેઓ બિચારા મરી ગયા હશે અથવા આંદામાનની જેલની કાંઈક કોટડીમાં સડતા હશે.

ડિસેમ્બર મહિનો હતો. અદલાદલાબાદમાં ખીજી જેડૂત પરિપક્વ ભરાર્થ ગઈ. પછી હું દક્ષિણમાં કર્ણાટક જવા ઊપડ્યો. કારણ હિંદુસ્તાની સેવાદળના મારા જૂના સાથી ડો. હાર્ડિંગરને બહુ વખત ધયાં મેં ત્યાં જવા વચન આપેલું હતું. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાંનો સ્વયંસેવક વિભાગ તે સેવાદળ. તે કેટલાક વખતથી મહાસભાનું એક અંગ બન્યું હતું, જોકે તેનું તંત્ર તદ્દન અલગ હતું. ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં કાર્યવાહક મંમિતિએ તેને મહાસભાના તંત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે જોડી દેવાનું અને તેને મહાસભાનો સ્વયંસેવક વિભાગ બનાવવાનું ઠરાવ્યું. આ ઠરાવનો અમલ થયો, અને ડો. હાર્ડિંગરને તથા મને એ વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો. દળનું મુખ્ય મથક કર્ણાટક પ્રાન્તમાં દુબળી શહેરમાં જ રાખવામાં આવ્યું હતું, અને દળને લગતા વિવિધ સમારંભો માટે ત્યાંની મુલાકાત લેવા ડો. હાર્ડિંગરે મને બોલાવ્યો હતો. તેમણે કર્ણાટકમાં મારે થોડા દિવસનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો. સર્વત્ર લોકોનો ભારે ઉત્સાહ જોઈ હું અકિત થઈ ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં 'માર્શલ લો' ની ખ્યાતિવાળા સોલાપુરની મુલાકાત લીધી.

કર્ણાટકનો આ પ્રવાસ મારે માટે વિદાયના મેળાવડાઓ જેવા થઈ ગયો. મારા બાપણે વિદાયગીતો જેવાં થયાં, જોકે તેમાં સંગીતને બદલે લગ્નગીતો ભરી હતી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાંથી મળતા સમાચાર સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા, સરકારે પૂર જોશથી કારડો વીંઝવા માડ્યો હતો. અદલાદલાબાદથી કર્ણાટક જતાં હું કમલા સાથે મુંબઈ ગયો હતો. તે ફરી માદી પડી હતી, એટલે મુંબઈ લઈ જઈ મેં તેની સારવારની વ્યવસ્થા કરી. અદલાદલાબાદથી મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તરત જ અમને સમાચાર મળ્યા હતા કે હિંદી સરકારે સંયુક્ત પ્રાન્ત માટે ખાસ 'ઓર્ડિનન્સ' કાઢ્યું હતું.

ગાંધીજી આવે ત્યાંસુધી રાહ નહિ જોવાને સરકારે નિર્ણય કર્યો હતો; જોકે ગાંધીજી તે વખતે ભરદરિયે હતા અને થોડા જ દિવસમાં મુખર્ષિ ગિતરવાના હતા. આ ઓર્ડિનન્સ કિસાનોની ચળવળને પહેાંચી વળવા માટે કાઢવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવતું હતું પરંતુ તેનો વ્યાપ એટલો અસાધારણ વિશાળ અને દૂરગામી હતો કે તમામ જાતની રાજદ્વારી અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને તે અશક્ય કરી મૂકે છોકરાઓ અને સગીરાના યુના માટે માખાપો અને વાલીઓને સગ કરવાની પણ કલમો તેમાં હતી. આ તો બાઈમક્ષની જૂની પ્રથાનો જિલ્લો કમ થયો!*

આ જ અગસામાં ગાંધીજીએ રોમમાં ‘ઝીઓરનાલ દિતાલિયા’ નામના એક છાપાને આપેલી કહેવાતી મુલાકાતનો અહેવાલ અમારા વાંચવામાં આવ્યો. એ જોઈ અમને નવાઈ લાગી, કારણ રોમમાં આમ કયા પ્રમંગ વિના તેઓ મુલાકાત આપે એ ગાંધીજીના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. અહેવાલને ઝીણવટથી તપામતાં જણાયું કે તેમાં ઘણા શબ્દો અને પ્રયોગો એવા હતા જે ગાંધીજી કદી ન વાપરે એટલે તેનો ઇનકાર બદાર પડ્યો તે પહેલા જ અમને તો ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે છપાયા પ્રમાણે મુલાકાત તેમણે ન જ આપી હોય અમે ધારી લીધું કે તેમણે જે કહ્યું હશે તેની સારી પેઠે વિમૂલિત કરવામાં આવી છે. પછી તેમનો પોતાનો સ્પષ્ટ ઇનકાર છપાયો તેમણે જણાવ્યું કે રોમમાં તેમણે કોઈ છાપાવાળાને મુલાકાત આપી જ ન હતી. અમારા મનમાં તો ચોક્કસ જ હતું કે કોઈએ તેમની ગમત ઉડાવી છે પરંતુ અમને તાજૂખી તો એ થઈ કે બ્રિટિશ છાપાઓએ અને આગેવાન લોકોએ ગાંધીજીની વાત ન માની અને તિરસ્કારપૂર્વક તેમને જૂઠા કહ્યા આથી અહીં સૌને દુઃખ થયું અને રોષ થયો.

* અહીં જરા કટાક્ષ છે જાઈબવમાં મોઝિસ પેનબર ઈથરના ૧૦ આદેશ ગણાવે છે, તે ગણાવતા એક સ્થાને કહે છે કે તમે જોતા રોવાને ન પૂજ્યો, પૂજ્યો તો ખબરદાર! કારણ ઈથર તો ઈર્ષ્યાજી દેવ છે, ખીજ દેવાને એ સાખી શકતો નથી, માતપિતાનાં પાપોને માટે ત્રીજ ગાંધી પેટી સુધી સતાનોને સહન કરવું પડે છે. (કચુટ પ. ૬) આથી જલ્લો કમ એટલે સંતાનોના પાપને માટે માતપિતાએ સહન કરવું! —બા. ૬.

હું તો અસ્લાહાબાદ પાછો જવા અને કર્ણાટકનો પ્રવાસ જતો કરવા આતુર હતો. મને લાગ્યા કરતું હતું કે સંયુક્ત પ્રાંતના મારા સાથીઓ માથે અત્યારે મારું સ્થાન છે. ઘગગાગે આટઆટલું બની ગયું હતું તે વખતે ત્યાંથી દૂર હોવું એ ભારે કસોટી હતી. છતાં કર્ણાટકના પ્રવાસને વળગી રહેવાનો છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો. મુખર્ષિ પાછો ફર્યો ત્યારે મિત્રોએ મલાહ આપી કે ગાંધીજી આવે ત્યાંસુધી મારે રોકાઈ જવું. તેમને આવી પહોંચવાને એક અઠવાડિયાની જ વાર હતી. પણ તેમ કંઠવું મારે માટે અશક્ય હતું. અસ્લાહાબાદથી પુરુષોત્તમનગર દડન અને બીજાઓની ગિરફતારીના સમાચાર આવ્યા. તે ઉપરાંત એ જ અઠવાડિયામાં છટાવા મુકામે અમારી પ્રાંતિક પત્રિકાની બેઠક ધવાની હતી. એટલે મેં અસ્લાહાબાદ જવાનો અને બે છૂટો ગઈ તો જ દિવસ પછી ગાંધીજીને મળવા અને શર્યાવાદક સમિતિની બેઠકમાં ભાગ લેવા મુખર્ષિ આવવાનો કરાવ કર્યો. કમવાને મુખર્ષિમાં પધારીવશ છોડી

અસ્લાહાબાદ હું પહોંચું તેનીયે પહેલાં છેલ્લી ગેજેને નવા 'ઓર્ડિનન્સ' મુજબ એક દુકમ મારી ઉપર બગાવવામાં આવ્યો. અસ્લાહાબાદ સ્ટેશને તે જ દુકમની બીજી નકલ મારી ઉપર બગાવવાનો પ્રયત્ન થયો અને મારે પેર એક ત્રીજી વ્યક્તિએ એ જ દુકમ ત્રીજાવાર બગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મગકાર કશું જ જોખમ 'બેડવા' તૈયાર નહોતી એ ઉધાકું હતું દુકમ એવો હતો કે મારે અસ્લાહાબાદની મ્યુનિસિપલ હદમાં જ રહેવું, કોઈ પણ જાહેર સભા કે મેળાવડામાં ભાગ નહિ લેવો. જાહેરમાં કશું બોલવું નહિ તેમ જાપામાં કે પત્રિકામાં કશું લખવું નહિ. આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા પ્રતિબંધો હતા. આવા જ દુકમો મારા બીજા ઘણા સાથીઓ ઉપર બગાવવામાં આવ્યા હતા. આમાં તસદ્દુક શેરવાણી પણ હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એ દુકમ કાઢેલો હતો. તેમને મેં બીજે દિવસે દુકમની પહોંચનો કામળ લખ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે મારે શું કંઠવું અને શું ન કરવું એ વિષેના તમારા દુકમ મુજબ વર્તવાનો મારો વિચાર નથી, મારું સામાન્ય કામકાજ હું મારા સામાન્ય ક્રમ મુજબ કરું જઈશ

અને મારા કામકાજને જ અંગે ગાંધીજીને મળવા તથા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ, જેનો હું મંત્રી છું, તેની બેઠકમાં ભાગ લેવા હું તુરતમાં મુખર્ષિ જવાનો વિચાર રાખું છું.

અમારી સામે એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો. એ અઠવાડિયામાં ધટાવા મુકામે અમારી પ્રાંતિક પરિષદ મળવાની હતી. ગાંધીજીના આગમનની તારીખ અને પરિષદની તારીખ એક આવતી હોવાથી પરિષદ મુલતવી રાખવાની અને સરકાર સાથે ઝઘડો ન વહોરવાની સૂચના કરવાના ધરાદાયી હું મુખર્ષી આવ્યો હતો. પરંતુ અદલાદાબાદ હું પહેલું તે પહેલાં જ સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર તરફથી અમારા પ્રમુખ શેરવાણીને જહાગીરી સૂચના મળી હતી. તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે પરિષદમાં કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવનાર છે કે કેમ? જે ચર્ચા કરવાની હશે તો સરકાર પરિષદ ભરાતી જ અટકાવશે. આખા પ્રાંતને ખળભળાવી રહેલા કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી એ તો પરિષદનો મુખ્ય હેતુ હતો. પરિષદ ભરવી અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા ન કરવી એ તો બેહદ અને પોતાનો ઠકો કરવા સમાન હતું. વળી અમારા પ્રમુખને કે બીજા કોઈને પણ પરિષદને એ રીતે બાંધી દેવાની સત્તા ન હોય. સરકારની ધમકી સિવાય પણ અમારામાંના કેટલાકનો ધરાદો પરિષદને મુલતવી રાખવાનો હતો, પરંતુ આ ધમકીથી આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. અમારામાંના ધણા આવી બાબતમાં બહુ આગ્રહી હતા, અને સરકાર કરમાવે તેમ કરવું એ વિચાર કોઈને ગમે એવો તો નહોતો જ. ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી અમે આ કડવો ઘૂંટડો ગળી જઈ પરિષદ મુલતવી રાખવાના ઠરાવ ઉપર આવ્યા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે સરકાર તરફથી શરૂ થઈ ચૂકેલા ઝઘડાને કોઈ પણ બોગે, માધીજી આવી પહોંચે ત્યાં સુધી, આગળ વધતો અટકાવવા અમે ઇચ્છતા હતા. તેઓ પોતે જેવું સુકાન ધારણ કરવા અસમર્થ થઈ જાય એવી સ્થિતિ તેમને માટે તૈયાર કરી મૂકવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી. અમે પ્રાંતિક પરિષદ મુલતવી રાખી તે છતાં ધટાવામાં પોલીસ અને લશ્કરનું સારું પ્રદર્શન થયું, છટાછવાયા આવી ચડેલા

પ્રતિનિધિઓને પકડવામાં આવ્યા, અને ત્યાં એક સ્વદેશી પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું તેનો લશ્કરે કબજો લીધો.

શેરવાણીએ તથા મેં રફી ડિમેન્ઝરની મવારે મુખર્ષી જવા નીકળવાનો વિચાર ગમ્યો. સંયુક્ત પ્રાતની પરિચયિતિ વિષે સલાહમસલત કરવા માટે કાર્યવાહક સમિતિએ શેરવાણીને ખામ આમ તથા આપ્યું હતું અમાગ બન્ને ઉપર ઓર્ડિનન્સની કચે અસ્લાહાબાદ શહેર નહિ છોડવાના હુકમો હતા જ અસ્લાહાબાદ તથા સંયુક્ત પ્રાતના બીજા જિલ્લાઓના ગામોમાં ગણોત નહિ ભગવાની જે ચળવળ ચાલતી હતી તેની મામે આ ઓર્ડિનન્સ કાઢવાનું કહેવામાં આવતું હતું આ ગામડાઓની મુલાકાત લેના અમને સરકાર અટકાવે એ સમજી શકાય એવું હતું પરંતુ આ કિસાનોની ચળવળ અમે મુખર્ષી શહેરમાં જઈને તો નહોતા જ ચલાવી શકવાના એ ઉધાડું હતું અને ઓર્ડિનન્સ જે કિસાનોની ચળવળ માટે જ હોય તો તો પ્રાત છોડીને અમારું જતું આવકારપાત્ર વેખાવું નોંધતું હતું ઓર્ડિનન્સ ઘડવામાં આવ્યું ત્યારથી જ અમારી નીતિ દુમસો કગવાને બદલે દુમતો કીલવા તરફ ગઈ હતી હુકમભંગના ચોડાક દૂટક દાખલા બન્યા હતા ખરા, છતાં એકદરે ઓર્ડિનન્સ સાથે અચકામણમાં આવવાનું અમે ટાળ્યું જ હતું. મયુક્ત પ્રાતની સમિતિનો ઇગદો તો તત્કાળપૂરતો મગકાર માથે ઝઘડો ટાળવાનો અથવા મુતતવી રાખવાનો હતો એ સ્પષ્ટ હતું શેરવાણી અને હું મુખર્ષી જતા હતા. ત્યાં ગાંધીજી સાથે કાર્યવાહક સમિતિ આ બાબતોનો વિચાર કરવાની હતી અને તેમના હેવટના નિર્ણયો શા યશે તે કાર્ષ જણવું નહોતું. મને પોતાને તો તે વિષે કશી ખાતરી નહોતી જ.

આવી આવી મણતરી ઉપરથી મેં વિચાર કર્યો કે અમને જવા દેવામાં આવશે અને હદબધીના હુકમના અક્ષરનો ભંગ કાર્ષ નહિ તો તે વખત પૂરતો, સરકાર જતો કરશે. પણ માગ અંતરમાં તો મને એથી વિરુદ્ધ પ્રતીતિ જ થતી હતી

આગસ્ટીમાં એકા ત્યાં સવારના છપામાં સગદદ પ્રાતના નવા ઓર્ડિનન્સના તથા અબદુલ મકકારખાન, ડૉ. ખાનસાહેબ તથા

ખીજાઓની ગિરફતારીના સમાચાર અમે વાંચ્યા. થોડા જ વખતમાં અમારી ગાડી, મુખર્ષ મેલ, ઇરાદતજંજ નામના નાના સ્ટેશન આગળ થોભી. ત્યાં મેલ સામાન્ય રીતે થોભતી નથી. પોલીસ અમલદારો અમને પકડવા માટે ગાડીમાં ચડ્યા. રેલવે લાર્કનની બાબુએ જોલની મોટર તૈયાર હતી. કેદીઓ માટેની એ બંધ ગાડીમાં શેરવાણી અને હું બેઠા અને મોટર નેની હંકારાઈ. અંગ્રેજ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જોણે અમને નાતાલની બેઠા આપવાના તહેવારને દિવસે વહેલી સવારે પકડ્યા હતા તે ગમગીન અને દુઃખી દેખાતો હતો. એની નાતાલ અમે બગાડી હતી.

આપ્પા પાછા જોલમાં!

‘સુખની ક્ષણવાર વિદાય લઈ,

કંઈ કાળ તું દુઃખની માસ જ લે *

* પડિતજીએ ટોડેલી શેક્સપિયરની પંક્તિ વપરાયી. —લા. ઠ.

‘ઑડિ’નસો, પકડાપકડી, જપ્તીઓ

અમારા પકડાયા પછી બે દિવસે ગાંધીજી મુંબઈ ઊતર્યા. આ બધી નવી બનેલી ઘટનાઓની એમને અહીં આવ્યા ત્યારે જ ખબર પડી. લંડનમાં તેમણે બંગાળના ઑડિ’નસ વિષે સંભળ્યું હતું, અને તેથી તેઓ ખૂબ અસ્વસ્થ થયા હતા. અહીં આવતાં વેંત તેમણે જોયું કે સંયુક્ત પ્રાન્ત અને સરહદ પ્રાન્તના ઑડિ’નસો રૂપી નાતાલની નવી બેટા તેમને માટે તૈયાર છે, અને બંને પ્રાન્તોના પોતાના અતિ નિકટના સાથીઓ પકડાઈ ચૂક્યા છે. પાસે કેંઈક થૂક્યો હતો અને મુઠ્ઠેહની કશી આશા રહી નહોતી, એ સ્પષ્ટ હતું. છતાં કંઈક માર્ગ કાઢવાનો તેમણે એક પ્રયત્ન કર્યો, અને તે માટે વાઈસરોય લોર્ડ વિલિંગ્ટનની મુલાકાત માગી. નવી દિલ્હીથી તેમને ખબર આપવામાં આવી કે અમુક સગતોએ જ તેમને મુલાકાત મળી શકશે: મુલાકાતમાં તેમણે બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા સરહદ પ્રાન્તમાં બનેલી તાજી ઘટનાઓ વિષે, નવા ઑડિ’નસો વિષે, તેમજ તેની રૂએ થયેલી પકડાપકડી વિષે વાત કરવી નહિ. (આ મેં મારી વાદ્દાસ્ત ઉપરથી લખ્યું છે. વાઈસરોયના જવાબનો અસલ દસ્તાવેજ મારી પાસે અત્યારે નથી.) ગાંધીજીને અથવા તે મહાસભાના બીજા કેઈ પણ નેતાને, દેશને બળબળાવી મૂકનારી આ બાબતો સિવાય બીજી શી વાતો વાઈસરોય સાથે કરવાની હોય તે કેઈની પણ સમજમાં આવે એમ નથી. પણ એટલી વાત સ્પષ્ટ હતી કે હિંદ સરકારે મહાસભાને છૂંદી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, અને તેની સાથે તેને કેઈ પણ મસલત કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. સવિનય બંગનો આશ્રય લેવા સિવાય કાઈવાહક સમિતિ પાસે બીજો રસ્તો નહોતો. કેઈ પણ દાણે સમિતિના બધા સભ્યો પકડાઈ જશે એવું વાતાવરણ હતું. તેમને કરજિયાત વિધાય લેવી પડે તે પહેલાં દેશને ચોક્કસ

દિશામુચન તેઓ આપવા ઇચ્છતા હતા. એટલે આવી પડે તો ઉપયોગ કરવા માટે સવિનય ભંગનો ઠરાવ તેમણે પસાર કરી મૂક્યો, અને વાઈસરોયની મુલાકાત મેળવવાનો ગાંધીજીએ બીજો પ્રયત્ન કર્યો. ઠાઈ પણ શરત વિના મુલાકાતની માગણી કરનારો બીજો તાર તેમણે વાઈસરોયને કર્યો. તેના જવાબમાં ગાંધીજીને અને મહાસભાના પ્રમુખને પકડવામાં આવ્યા. આપ દબાવવામાં આવી, અને દેશભરમાં ઝૂની દમનના દોર છટા મુકાયા. બીજા ઠાઈને લડાઈ જોઈતી હોય કે નહિ, પણ સરકારને તો ક્યારે લડું ક્યારે લડું એમ યર્ષ જ રહ્યું હતું.

અમે તો જેલમાં પડેલા હતા ત્યાં આ બધા સમાચાર છૂટા-છવાયા અને તૂટક તૂટક મળ્યા. અમારો મુકદ્દમો નવા વરસના દિવસ ઉપર મુક્તતરી રહ્યો, એટલે અમે હજી કાયા કેદી રહ્યા અને સજા પામેલા કેદી કરનાં અમને વધારે મુલાકાતો મળતી. વાઈસરોયે મુલાકાત આપવી જોઈતી હતી કે નહિ તે વિષે ચાલેલી ભારે ચર્ચા વિષે પણ અમારા માંભળવામાં આવ્યું; જાણે કે એ મુલાકાતથી કશો ફેર પડવાનો હોય ! મુલાકાતની આ ચર્ચાએ બીજી બધી બાબતોને ધડીભર તો ઢાંકી દીધી. એમ કહેવામાં આવતું હતું કે લોડ્ અર્વિન જે વાઈસરોય હોત તો તેણે મુલાકાત આપી હોત અને તે તથા ગાંધીજી મળ્યા હોત તો બધું સરખું થઈ જત. હિંદુસ્તાનના જાપાંઓએ આવો ઉપરછલો વિચાર કેમ કર્યો હશે અને મુદ્દાની વાત કેમ ધીસરી ગયાં હશે તેની મને તાજબી લાગતી. હિંદી રાષ્ટ્રહિત અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યહિત, એ બેનું પૂરેપૂરું પૃથક્કરણ કરીએ તો એ બેનો કદી મેળ ન ખાય એ તરત જણાઈ આવે એવું છે. એ બે વચ્ચેનો અનિવાર્ય સંઘર્ષ તે શું બે વ્યક્તિઓની અંગત ધૂન ઉપર આવીને અટકે ? ઇતિહાસમાં પરસ્પર વિરોધી કરેલાં બે બળો વચ્ચેનો ઝઘડો શું સ્થિતિવિનિમય અને સિદ્ધાન્તના ચાર મીઠા શબ્દોથી પતી જઈ શકે ? ગાંધીજીને અમુક પગલું લીધા વિના છૂટકો જ નહોતો, કારણ હિંદી રાષ્ટ્રીયતા પોતાનું પેટ ચીરીને આપઘાત કરી શકે એમ નહોતું, અથવા જીવ સંતોષટની બાબતોમાં પરદેશી જોડકાંને મૂંઝે મોઢે વથ યર્ષ શકે એમ પણ નહોતું. બીજી તરફથી હિંદના બ્રિટિશ

વાર્ષિકરોયને આ રાષ્ટ્રીયતાના પડકારને પહોંચી વળવા અમુક રીતે જ કામ લીધે છટકો હતો; શ્રિટિથ દિતગ્રંથોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કયાં વિના તેને કેમ ચાલે? એટલે આ પ્રસંગે વાર્ષિકરોય કક્ષાળા લોડ હોય કે હીકળા લોડ હોય તેથી ઘટાઘાટ ફેર પડવાનો ન હતો. લોડ વિલિંગ્ડને જે ક્યુ તે જ લોડ અવિન ક્યુ દોત, કારણ તેઓ બન્ને શ્રિટિથ સામ્રાજ્યવાદી નીતિનાં સધિપાર હોઈ, તેમને આંખી આપેલી હદમાં જ રહેતું પડત અને ઠાઈ ફેરફાર કરવા ધારે તો પછી બહુ નજીવા ફેરફાર તેઓ કરી શકત. પાછળથી લોડ અવિન શ્રિટિથ સરકારના સભ્ય હતા જ ને? હિંદુસ્તાન સરકારે જે જે પગલાં લીધાં તેમાં પૂરેપૂરી રીતે હામાં હા બળવા સિવાય તેમણે શું કરેલું? હિંદુસ્તાનમાંની શ્રિટિથ રાજનીતિ માટે અમુક વાર્ષિકરોયને વખાણવા કે વખોડવા એ મને તો તદ્દન બાધાઈ લાગે છે. આવી મિથ્યા ચર્ચામાં વખત ગુમાવવાની આપણને ટેવ પડી છે તે કાં તો ખરા મુદ્દાના અસાનને કારણે હોય કે પછી આપણે ધરાદાપૂર્વક એ મુદ્દા ઉઠાવી દેવા ઇચ્છતા હોઈએ તે કારણે હોય.

૧૯૩૨ના જન્યુઆરીની ૪થી તારીખ એ ઇતિહાસમાં લખાઈ જશે. તે દિવસે દલીલો અને ચર્ચાઓની સમાપ્તિ થઈ, તે પુરવ પ્રભાતે ગાંધીજી અને મદાસલાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને પકડ્યા અને મુકદ્દમો ચલાવ્યા વિના રાજકેદી તરીકે જેલમાં પૂરી હીધા. ચાર નવાં ઓડિન-સો બહાર પડ્યાં, તેમાં મેન્નિસ્ટ્રેટો અને પોલીસ અમલદારોને કંઈ શુભાર વિનાની સત્તાઓ આપવામાં આવી. નાગરિકના સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્યનો અંત આવ્યો. ઠાઈ પણ માણસ કે મિલકતનો અમલદારો ગમે ત્યારે કબજે લઈ શકતા. આખા દેશ ઉપર જનણે એક પ્રકારનો ઘેરા જાહેર થયો. એ ઘેરાનો અમલ કેટલા વિસ્તારમાં અને કેટલી સખતાઈથી કરવો એ સ્થાનિક અમલદારોની મુનસૂરી ઉપર હોડવામાં આવ્યું.*

* હિંદ માટેના રાજમંડલિય સર સેમ્યુયલ હોરે ૧૯૩૨ના માર્ચની ૨૪મી તારીખે વિભાગવાની આખની સલામા ક્યુ લખી. "હું કબલ કડુ

તે જ જાન્યુઆરીની ૪થી તારીએ નૈતી જેલમાં સંયુક્ત પ્રાન્તના ઈમ્પ્રેસી પાવર્સ ઓડિનસની રૂએ અમારી ઉપર કામ ચાલ્યું. શેરવાણીને જ મહિનાની સખત કેદ અને રૂ. ૧૫૦) દંડની સજા થઈ. મને જે વરસની સખત કેદ અને રૂ. ૫૦૦) દંડની સજા થઈ. (દંડ ન ભરાય તો જ મહિના કેદ વધારે.) અમારા બન્નેના ગુના તો એક જ હતા; અલ્લાહાબાદ શહેરમાં અટકાયતના એકસરખા દુકમો જ અમારી બન્ને ઉપર બજાવવામાં આવ્યા હતા; સાથે જ મુંગઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીને અમે બન્ને એક જ રીતે દુકમનો ભંગ કર્યો હતો; એક જ કલમ નીચે અમને બન્નેને પકડવામાં આવ્યા હતા અને અમારી ઉપર કામ ચાલ્યું હતું. છતાં અમારી બેની સજામાં આવડો મોટો ફેર હો, અમારા ગુનામાં એક તફાવત હતો ખરો. મેં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને કાગળ લખ્યો હતો અને દુકમનો અનાદર કરી મુંબા જવાનો મારો ઇરાદો તેને જણાવ્યો હતો. શેરવાણીએ આવ કશી રીતસરની નોટિસ આપી નહોતી. પરંતુ તેમનું જવા તો મારા જેટલું જ જાહેર હતું. જાપાઓમાં પણ તે આવ ગયું હતું. સજા ફરમાવવામાં આવી કે તરત શેરવાણીએ મુકદ્દમે ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટને પૂછ્યું કે મને ઓછી સજા કરવામાં આવી છે તે હું મુસલમાન છું એ કારણે તો નથી ને? ત્ય હાજર હતા તેમને બધાને આથી હસવું આવ્યું અને મેજિસ્ટ્રેટ બિચારો મૂંઝાયો.

૪થી જાન્યુઆરીના તે ઇતિહાસવિધાયક દિવસે, દેશભરમાં ધણા ધણા બનાવો બન્યા. અમે હતા ત્યાંથી થોડે જ દૂર અલ્લાહાબાદ શહેરમાં લોકોનાં મોટાં ટોળાં પોલીસ અને લશ્કર સાથે અચડામણમાં આવ્યાં, અને હમેશ મુજબના લાઠીપ્રહારો થયા, તેને પરિણામે અનેક ધાયલ થયા અને કેટલાક મરી ગયા. સવિનય ભંગવાળા કેદીઓથી જેલો ઊભરાવા માંડી. શરૂઆતમાં

હું કે અમે જે ઓડિનસોને મંજૂરી આપી છે તે બહુ જબરદસ્ત અને આકરાં છે. આખા દેશમાં જીવનની લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિ તેના વ્યાપમાં આવી જાય છે."

તો ડેદીઓને જિલ્લા જેલોમાં લઈ જતા અને નૈની તથા ખીજી મોટી સેન્ટ્રલ જેલોમાં તો ત્યાં ન સમાઈ શકે તેમ તેમ ડેદીઓ લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ થોડીવારમાં તો બધી જ જેલો ભરાઈ ગઈ, એટલે મોટી કામચલાઉ કાગી જેલો ઊભી કરવી પડી.

નૈનીના અમારા નાના વાડામાં તો બહુ થોડા આવ્યા. મારા જૂના સાથી નમંદાપ્રસાદ મારી સાથે જોડાયા પછી રમુગિત પડિત અને મારા પિતરાઈ મોહનલાલ નેહરુ આવ્યા. બરાક નં. ૬ની અમારી નાની મંડળીમાં બનીડ' આલુવિદારી નામના ભાઈનો એક આશ્રમકારી વધારો થયો. એ જુવાન મિત્ર ઇંકાના હના અને બેરિસ્ટર યર્ષ તાળ જ ઇંગ્લંડથી પાછા ફર્યા હતા. મોટા કાર્યક્રમો થાય તેમાં ન સંડોવાવાનું મારી બહેને તેમને કહી રાખેલું હતું; પરંતુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ તેઓ સરખસમાં જોડાયા અને ડેદીગાડી તેમને જેલમાં લઈ આવી.

મહાસભા બેઠાયદા જાહેર કરવામાં આવી. છેક ઉપર મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિથી મોડીને બધી પ્રાતિક સમિતિઓ અને અસંખ્ય ગ્થાનિક મગિતિઓ ગેરકાયદે જાહેર થઈ.

મહામહાની સાથે સંબંધ તથા સહાનુભૂતિ ધરાવતી વિવિધ પ્રકારની અનેક સંસ્થાઓ — કિસાનસભાઓ, ખેડૂતમંડળો, યુવકસંઘો, વિદ્યાર્થીમંડળો, ક્રાંતિક ગરમ વિચારો ધરાવતી રાજદ્વારી સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીકો અને શાળાઓ, ઇસ્પિતાલો, સ્વદેશી સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, — એ બધાં બેકાયદા જાહેર થયાં. યાદીઓ બહુ મોટી મોટી હતી અને દરેક મોટા પ્રાન્તમાં સેંકડો નામો જાહેર થયાં હતાં. આખા દેશની ગેરકાયદે જાહેર થયેલી સંસ્થાઓનો સરવાળો કરીએ તો આંકડો ઘણા હજારનો થવા જાય. ગેરકાયદે જાહેર થયેલી સંસ્થાઓની આ સંખ્યા જ મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને ગૌરવ આપે એવી હતી.

મારી પત્ની મુંબઈમાં ખીમારીથી પથારીવશ પડી હતી. સવિનય લગ્નમાં ભાગ ન લઈ શકવાને કારણે તે ધૂંધવાયાં કરતી હતી. મારા આતુશી અને મારી બન્ને બહેનો ઉત્સાહભરે લડતમાં

પડ્યાં, અને બંને બહેનો થોડા જ વખતમાં એક એક વરસની સગાઈને જેલમાં પહોંચી ગઈ. જેલમાં નવા આવનારાઓ પાસેથી તથા અમને જે સ્થાનિક સાપ્તાહિક પત્ર વાંચવા મળતું હતું તેમાંથી ભાંજ્યાતૂટ્યા સમાચારો અમને મળ્યાં કરતા. શું બનતું હતું તેની વિશેષે કરીને તો અમારે અટકળ જ કરવી પડતી, કારણ જાપા ઉપરની ચોકી બહુ સખત હતી, અને વર્તમાનપત્રોને તથા સમાચાર પૂગ પાડનારી પેટીઓને માથે હમેશા ભારે દંડનો ભય ઝંઝૂમતો રહેતો. કેટલાક પ્રાંતોમાં તો પકડાયેલ અથવા સગા પામેલ વ્યક્તિનું નામ જાપતું એ પણ ગુનો ગણાતો.

આમ નૈની જેલમાં કેદ થઈ બહારની લડતથી અમે અળગા તો પડી ગયા હતા, પરંતુ સેંકડો રીતે તેમાં ઓતપ્રોત હતા; કાંતણાનું, વાંચવાનું, અને બીજું કામકાજ કરતા, તથા બીજી વાતોની ચર્ચા કરતા, પણ તેમ છતાં અમને વિચારો તો હમેશાં જેલની દીવાલોની બહાર જે બનતું હતું તેના જ આવતા હતા. આમ અમે બહારની દુનિયાથી અળગા હતા, છતાં અંદર જ હતા. કેટલીકવાર તો ઉત્કંઠા અને આકાંક્ષાની તાણુ મન ઉપર બહુ ભારે પડતી. બહાર કંઈ પણ વસ્તુ અયોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તે માટે ગુસ્સો ચડતો; કોઈ નબળાઈ બતાવે કે શાન ન સાચવે તો તે પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટતો. પણ કોઈ કોઈ વાર અમે કંઈ અજબ રીતે અનાસક્ત વૃત્તિમાં આવી જતા, અને શાંતિથી અને સગરહિત દૃષ્ટિએ આખી લડત નિહાળી શકતા. અમને એમ લાગતું કે વિશાળ બળો ન્યાં કામ કરી રહ્યાં છે, ન્યાં, વિરાટ ચક્રો ચાલી રહ્યાં છે, ત્યાં વ્યક્તિઓની નાની નાની જૂથો અને નબળાઈઓ શી વિસાતમાં ગણાય? આ લડત અને 'તેનો ખળભળાટ, લોકોનો વીરોચિત ઉત્સાહ, સરકારનું ક્રૂર દમન, કેટલાકની તિરસ્કારયોગ્ય કાયરતા—એ બધામાંથી આવતી કાલે શું નીપજશે તેના જ વિચારો અમને આવ્યાં કરતા હતા. અને આ બધું ક્યાં દોરી જાય છે? આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ? ભવિષ્ય અમારી આગળથી દંકાયેલું હતું અને એ 'દંકાયેલું' હતું એ જ હીક હતું; અમારે માટે તો વર્તમાન ઉપર

પણ પરદો જ હતો. પરંતુ અમે આટલું જાણુતા હતા, કે જેમ વર્તમાન તેમજ ભાવી લડત, કષ્ટમહન અને અસિદ્ધાંતથી બચેલું હતું.

ફરી ઉતરશે રજો સુખદ શ્રીમ ને ટ્રોયના,
અને રુધિરથી થશે મલિલ રક્ત ઝેન્યમૃતપ્રાં;
થશે તુમુલ્હ હાં હારુમ્બ અન્નૈકમ હેક્ટર તણા,
હેલન નિરખશે બધું નગરની દિવાલે ઉભી.
અમે મજશું રાત્ર, કે મડદું દીન આલમ્બમાં,
ભગત કદિ અંધ આશ, કદિક અંધ નેરાશપને,
અને વદશું અંતરે, 'હર્ષ સુખ્યા અમારું બધું,
પરંતુ નધિ જાણુતા, પરમત્રેપ માધ્યુ ઠહ.'*

* મધ્ય આનંદના એક કાવ્યભાષી એન્ડ્રેસ, હેક્ટર, હેલન એ ઇલિયડના પાત્રો છે. હેલન (ગ્રીસની સુંદરી)ના હરણથી ટ્રોયની ઉપર ગ્રીસે ચડાઈ કરેલી અને દસ વર્ષ ટ્રોયનો ઘેરા ચાલેયો, હેક્ટર ટ્રોયનો બળવાર યોદ્ધો હતો, એન્ડ્રેસ ગ્રીસનો. આ પરદેશી નામો વૃત્તમાધુર્યમાં ક્ષતિ કરે છે તે વાચક ક્ષમા કરશે. એન્ડ્રેસ ટ્રોયની નદીનું નામ છે. — જા. ક.

બલુગાંબાજી

૧૯૩૨ના એ સરઆતના મહિના બહુ યાદગાર હતા. બીજી અનેક વસ્તુઓ તે વખતે બની ગઈ, પણ ખાસ નોંધવા જેવી તો બ્રિટિશ અમલદારોએ પોતાની બાટાઈનું અસાધારણ પ્રદર્શન કર્યું એ હતી. મોટા નાના અમલદારો, બલુગાં હૂંકી હૂંકીને કહેવા લાગ્યા, ‘અમે કેવા બક્ષા અને શાંતિ ચાહનારા છીએ, મહાસભાવાળા કેવા દુષ્ટ અને ઝંઘડાળુ છે; અમે લોકશાહીના હિમાયતી છીએ, અને મહામભાવાળા સરમુખત્યાર-શાહીના હિમાયતી છે. નહિ તો મહાસભાના પ્રમુખ શું કામ સરમુખત્યાર કહેવાય?’ તમામ જાતની સ્વતંત્રતાને દાબી દેનારાં, વર્તમાનપત્રો અને છાપખાનાઓને મોટે ડૂંચો દેનારાં, રીતસર કેસ ચલાવ્યા વિના લોકોને જેલમાં પૂરનારાં અને લોકોની માલમલકત અને મતાનો કબજો કરનારાં, તથા એવી જ બીજી રાજ રાજ બનતી અનેક નાનીમોટી લીલા કરનારાં ઓડિન-સોને તેઓ પોતાની પુણ્યપ્રવૃત્તિના ‘ઉત્સાહમાં’ નજીવાં ગણીને બૂલી ગયા. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું અસલ સ્વરૂપ કેવું છે તે પણ તેઓ બૂલી ગયા. મહાસભાવાળાઓ (જેલમાં પડ્યા પડ્યા!) કેવા પોતાનાં તળિયાં તાજાં કરે છે, અને અમે મહિને માત્ર થોડાક જ હજાર રૂપિયાના ટૂંકા પગારે સાંવજનિક હિતને માટે કેવું વૈતરું કરીએ છીએ એમ સરકારના પ્રધાનો (આપણા પોતાના જ દેશખંધુઓ) બહુ છટાથી વર્ણવવા લાગ્યા. નાના મેજિસ્ટ્રેટો અમને ભારે સખાઓ ઠોકતા, એટલું જ નહિ પણ સખ કરતાં કરતાં ઉપદેશ પણ દેતા અને મહાસભાને તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોને ગાળો પણ આપતા. હિંદખાતાના બ્રિટિશ રાજ્ય-સચિવ સર સેમ્યુઅલ હોર પણ પોતાના ઉચ્ચ પદથી પ્રાપ્ત થતા શાંત ગૌરવ સાથે વઘા કે દૂતરાં બસે બસ્યા કરતાં, અમારો

કાફનો તો ફૂલ જેવો જ જાય છે. દાણુજી તેઓ વીસરી ગયા કે
ફૂલગ તો જેતમાં પડ્યા હતા, ત્યાં તેઓ મહેવાઈથી બસી રાકે
એમ નહોતું અને જે ગદાર ગદી મયાં હતાં તેમને મોટે ડૂંચા
દેવાયા હતા.

આ બધામાં મૌથી અજમ તો એ છે કે કાનપુર્માં થયેલા
કોમી ગમખાણોનો ટોપતો પણ મહામહાને માથે ઓઢાડવામાં
આવ્યો. કમકમાટી છટે એવા આ ગમખાણોની રૂઆં ખડાં કરે
એવી કદાણીઓ બહાર પાડવામાં આવી અને વખતોવખત એમ જ
કહેવામાં આવ્યું કે તે માટે મહામહા જવાગદાર હતી. માત્રી વાત
તો એ હતી કે એ જૂડા પ્રકરણમાં મર્ધિએ બિજો ભાગ બજા પેા
હોય તો તે મહામહાએ જ બજવ્યો હતો, તેના એક ગરવામાં ગરવા
પુરે ત્યાં પોતાના પ્રાણ પાયયાં હતા, અને તેના આ બલિદાને
કાનપુર્ની દરેક કોમ અને દરેક પક્ષના માણસો પાસે આંસુ પડાવ્યા
હતા. આ ગમખાણોના સમાચાર મંભગત જ મહાસભાની
કંગડીની બેઠકમાં એક તપાસમંભિતિ નિર્માઈ હતી અને એ
મંભિતિએ જ વિગતોમાં બિતરીને તપાસ કરી હતી. ધણા
મહિનાની મહેનત પછી તેઓ મોટો અહેવાલ બહાર પાડ્યો, તે
સંક્રાંતરકથી તાબડતોબ જન્મ થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો.
તેની છાપેની નકલો જપ્ત કરીને મને લાગે છે કે નાશ કરવામાં
આવી તપાસનું પશ્ચિમ આવી રીતે દાણી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યા
છતાં આપણા મગકારી ટીકાકારો અને બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો તો
વખતોવખત બોલતા જ રહ્યા કે રમખાણો મહામહાની પ્રવૃત્તિને
હીધે થયા હતાં જરૂર, આ અને આવી બીજી બાનતોમાં છેવટે
તો સત્યનો જ વિજય છે, છતાં ધણીવાર મત્યનો પ્રચાર થાય તે
પહેલાં અમત્યનો લાખા સમય સુધી પ્રચાર ઘર્ષ ચૂક્યો હોય છે.

કરી પોતાનું કામ, અસત્ય મળશે ધૂળમાં,
સત્યનું મોહુ નામ, સત્ય જીતશે સર્વદા,
પણ તેની એ જીત, ઘણે માત્ર એવી કણે-
દાર ઘર્ષ કે જીત, પરવા કોઈને ના રહે

મને લાગે છે કે યુદ્ધમાનસના આવા ઉસ્કેરાયેલા પ્રદર્શનમાં આ બધું સ્વાભાવિક ગણાય. આવા સંજોગોમાં સરકાર પાસેથી સત્ય અથવા સંયમની આશા કોઈ ન જ રાખે. પરંતુ આ બધું ધારેલી હદને પણ વટાવી જતું લાગતું હતું, અને તેમાં જોવામાં આવતું ઝનૂન અને નફટાર્થ ખરેખર અજબ હતો. હિંદુસ્તાનના અધિકારી વર્ગના જ્ઞાનતાંત્રીઓ કેવા તંગ રહે છે, અને ભૂતકાળમાં તેઓએ પોતાની જાત ઉપર કેટલો બધો દાબ રાખ્યો હશે તેનું કાર્મિક દર્શન આમાંથી મળતું હતું. તેમના આ ક્રોધને આપણા કાર્મિક કરવા કે કહેવા સાથે સંબંધ હતો એમ તો નથી લાગતું, પણ સામાન્ય જોઈ બેસવાની તેમની જૂની બીકનો સાક્ષાત્કાર એ તેમના પ્રકોપનું કારણ હતું. જે સત્તાધારીઓને પોતાના બળનો વિશ્વાસ હોય છે તેઓ આમ બાન બૂલતા નથી. એક તરફથી આ ચિત્ર અને બીજી એની સામેનું આપણું ચિત્ર, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ બહુ ધ્યાન એવે એવો હતો. કારણ એક બાજુએ એમના બલુગાંબાજીનાં હતાં ત્યારે બીજી બાજુએ મૌનનું સામાન્ય હતું, — સ્વેચ્છા અને ગૌરવયુક્ત સંયમનું મૌન નહિ, પણ જેલ, ત્રાસ અને સર્વવ્યાપી ચોકીદારના બચનું એ મૌન હતું. આમ જખરદસ્તીથી મોઢા બંધ ન કરેલાં હોત તો બીજી બાજુ પણ ઉસ્કેરાયેલા. ખૂમખરાડા, અતિશયોક્તિ અને ગાળાગળાઈમાં પાછી હકત નહિ. લોકલાભણી બ્યક્ત કરવાનો માત્ર એક માર્ગ હતો બેકાયદા પત્રિકાઓ. ધણી શહેરોમાં આવી પત્રિકાઓ વખતોવખત નીકળતી.

હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ માલકીનાં એન્ગ્લોઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો પણ આ બલુગાંબાજીમાં બહુ રસભેર જોડાયાં, અને કદાચ ઘણા કાળથી સેવેલા અને દબાવીને ગુપ્ત રાખેલા એવા ઘણાંયે વિચારોનું તેમણે ઉચ્ચારણ કર્યું અને તેને જાહેરાત આપી. સાધારણ રીતે તેમને કાર્મિક સાવધાન રહીને લખવું પડે છે, કારણ તેમના ઘણા વાચકો હિંદીઓ હોય છે. પરંતુ દેશમાંની લડતથી તેમની ઉપરના આ અંકુશો ધોવાઈ ગયા, અને અંગ્રેજ તેમજ હિંદી સૌનાં અંતરની તેમણે ઝાંખી કરાવી. હવે તો હિંદુસ્તાનમાં બહુ થોડાં એન્ગ્લોઇન્ડિયન પત્રો રહ્યાં છે. એક પછી એક એ

બંધ થવા લાગ્યા છે. રહેવામાંના ધણીખરાં તેઓ જે મમાચા પૂગ પાડે છે એ દૃષ્ટિએ, તેમજ તેમના સામાન્ય બાલ દેખાવની દૃષ્ટિએ ઊંચી કોટિનાં છે. દુનિયાની ધટનાઓ વિશેના તેમના અગ્રણેયો, જોકે દર્શના પ્રતિવિરોધી દૃષ્ટિબિન્દુ રખા કરનાગ હોય છે, છતાં સમર્થ, સાચી માહિતીવાળા તથા વસ્તુસ્થિતિની સમજ બતાવનારા હોય છે. વર્તમાનપત્રો તરીકે તો જરૂર આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમનું સ્થાન ઊંચું આવે પરંતુ હિંદુસ્તાનના રાજદારી પ્રશ્નો જ્યાં આવ્યા ત્યાં તેમનો એકાએક અધાપાત થાય છે. એ પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ તેઓ કાર્ષિક અજબ એકતરફીથી કરે છે. આવી લડતના પ્રસંગે તો આ પક્ષપાત ધણીવાર બકવાદ અને જંગલીપણાનું રૂપ ધારણ કરે છે હિંદની મરકારનો પક્ષ તેઓ વફાદારીથી તાણે છે, અને તેને માટે જે સતત પ્રચાર તેઓ કરે છે તે આડબાર અને ધમાલ વિનાનો તો હોતો જ નથી.

આ થોડા પસંદ કરેલાં એન્ગ્લોઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રોની સરખામણીમાં હિંદી પત્રો સાધારણ રીતે માલ વિનાના ગણાય. તેમની પાસે નાણાંનું સાધન પૂરતું હોતું નથી અને તેના માલિકો તેને સુધારવાનો ઝાઝો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી મુશ્કેલીથી તેઓ પોતાના દહાડા કાઢે છે, અને તેમના દુઃખી બિચારા તત્ત્વીમંડળને કદી સખ હોતી નથી. તેમનો બાલ દેખાવ રેશ્મપેંછ હોય છે, તેમની જહોરખબરો ધણે ભાગે અતિશય વાધાભરેલી હોય છે, અને જીવન તથા રાજ્યપ્રકરણ વિષેનું તેમનું સામાન્ય વલણ માંદગુ અને લવરીખોર હોય છે. આનું કારણ તો મને એ લાગે છે કે આપણે લાગણીવશ પ્રભુ છીએ. બીજું કારણ એ છે કે આપણા અગ્રેજ વર્તમાનપત્રોને પરદેશી ભાષામાં લખવાનું હોય છે, તેથી સાદી છતાં જોરદાર ભાષામાં લખવું મુશ્કેલ પડે છે. પરંતુ ખરું કારણ તો એ છે કે લાંબા કાળના દમન અને પારતંત્ર્યને લીધે આપણા બધાના મનમાં અનેક પ્રકારની ગાંઠ પડી ગયેલી છે, એટલે ગમે તે વિષય વિશે કેમ ન લખતા હોઈએ, લાગણીનો બોલનો આપણે દાબી જ શકતા નથી.

હિંદી માલકીનાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં મદ્રાસનું 'હિંદુ' બાલ દેખાવ તેમજ સમાચારની દૃષ્ટિએ કદાચ સર્વોત્તમ ગણાય. તે જોતાં મને હમેશાં કોઈ અવિવાહિત વૃદ્ધા યાદ આવે છે — અદ્ય અને શિષ્ટાચારનો આપાદ નમૂનો, જેની હાજરીમાં એકાદ આડોઅવળો શબ્દ બોલાઈ જાય તો તેને ભારે આધાત પહોંચે. નિરાંતે સુખી જીવન ગાળતા ઉજળિયાત મધ્યમવર્ગનું એ પત્ર છે. ઊતરતા ગણુતા વર્ગોનાં જીવનને માટે અને જીવનની અખડાખખડી અને હાડમારીઓ અને ઝઘડાઓને માટે એમાં સ્થાન જ નથી. નરમ વિચારનાં ખીજાં ઘણાં પત્રોનું ધોરણ પણ આ 'અવિવાહિત વૃદ્ધા'નું જ છે. પણ ખીજા બાબતોમાં 'હિંદુ' ની ઉચ્ચ કક્ષાએ તે નથી પહોંચી શકતાં, એટલે તેઓ તો બધી જ રીતે છેક જ મોળાં લાગે છે.

સરકારે ધા કરવાની તૈયારી બહુ વખતથી કરી રાખી હતી એ સ્પષ્ટ હતું. ધા શરૂમાં જ બને તેટલા જોરથી અને લોકો હેબતાઈ જાય તેવી રીતે કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. ૧૯૩૦માં તો સ્થિતિ વધારેપડતી બગડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન નવાં નવાં ઓર્ડિનન્સો કાઢીને તે કરતી. તે વખતે નવાં પગલાં બધાં મહાસભા તરફથી લેવાતાં. ૧૯૩૨ની પદ્ધતિ જીદી જ હતી. હુમલો ઠેરઠેર સરકાર તરફથી જ થયો. અખિલ ભારતીય તેમજ પ્રાન્તિક ઓર્ડિનન્સો મારફત અમલદારોને જોટલી કલ્પી શકાય તેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી; સંસ્થાઓને બેકાયદા કરાવવામાં આવી; મકાનો, મિલકતો, મોટરો, બેન્કનાં ખાતાંઓ, એ બધાં ઉપર પોલીસ તૂટી પડી; જાહેર સભાઓ અને સરઘસોની મનાઈ કરવામાં આવી; અને વર્તમાનપત્રો અને છાપખાનાં ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ મુકાયો. ખીજા તરફથી, ૧૯૩૦થી જિલ્લડં, ગાંધીજી તાત્કાલિક સવિનય ભંગ દાખવાને માટે ચોક્કસ રીતે ઇન્તેજાર હતા, અને કાર્યવાહક સમિતિના ઘણાખરા સભ્યો પણ એ જ વિચારના હતા. તેમાંનાં મારા ઉપરાંત ખીજા કેટલાક એમ માનતા કે આપણી અનિચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ લડત અનિવાર્ય છે અને આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા સરહદ પ્રાંતમાં સ્થિતિ વધારે વધારે તંગ થતી જવાને લીધે

લોકોનાં મન નજીક આવતાં યુદ્ધ તરફ દોગ્યાં હતાં પણ એક દરે મધ્યમવર્ગ તથા શિક્ષિતવર્ગ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો નહોતો, જોકે તેની શક્યતાની તેઓ એક જ અવગણના કરી શકે એમ તો નહોતું જ કોણ જાણે કેમ તેઓ એવી આશા બાંધીને બેઠા હતા કે ગાંધીજીના પાછા ફર્યા પછી કોઈને કોઈ રીતે લડત, ટાળવામાં આવશે આ તેમની ઇચ્છામાંથી તેમના વિચારોનો જન્મ થયેલો હતો.

આમ ૧૯૩૭ના આરંભમાં તો શરૂઆત બરાબર મગકારે જ કરી મહાસભા હમેશા બચાવની બાગુએ રહી સ્થિતિ બદલ કપાટામાં બદલાઈ ગઈ, આર્ડિનન્સો આવતાંની માથે મવિનય ભગની ફરજ આવી પડી અને આ બધું ઇટલીક જગ્યાના મહામહાના નેતાઓ માટે તો જાણે અણધાર્યું ચર્ષ પડ્યું. આમ છતાં મહાસભાની હાકલને બદલું નુન જવામાં મળ્યો, અને મવિનય ભગ કઠનાગઓની ખોટ ન પડી તે માત્ર છુ કે ૧૯૩૨માં બ્રિટિશ મરકારનો જે મામનો થયો તે ૧૯૩૦ને મુકામને ધણે મખત હતો એ વિષે છાંટાભાગ શકા નથી, જોકે ૧૯૩૦માં ખાસ કરીને મોટા શહેરોમાં દેખાવ અને જાહેરાત વધારે હતી ૧૯૩૨માં લોકોએ મહનશક્તિ વધારે બતાવી અને અપાર શાન્તિ જાગવી તેમ છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે અંતરની ઊતટ અને ધમશ ૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨માં ધણી ઓછી હતી જાણે નાગજીથી આપણે યુદ્ધમાં બિનયાં હોઈએ એવું હતું ૧૯૩૦ના યુદ્ધમાં જે ઝતક હતી તે બે વરમ પછી કાંઈક ગ્રામી પડી ગઈ હતી પોતાની પાસે જેટલા માધનો હતા તે બધાનો મગકારે મહાસભા મામે ઉપયોગ કર્યો, આખો દેશ જાણે લસકરી કાયદા નીચે જ હતો અને મહાસભાને કોઈ પણ રીતે દુમલો ગોઠવવાની કે પોતાનું ધાર્યું કરવાની તક ફરી મળી જ નહિ મહાસભા અને એના ધણાખરા મધ્યમવર્ગના અનુયાયીઓ જે આજ સુધી તેના મુખ્ય સહાયકો હતા તે પહેલે જ ધાએ મૂર્છિત થઈ ગયા તેમના મજવા ઉપર તડી આવી, અને એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે સવિનય ભગની ચળવળમાં જોડાનારા તેમજ તેને કોઈ પણ રીતે મદદ કરનારા પોતાનું છૂટાપણ જોઈ મેમવાના, એટલું જ નહિ પણ

કદાચ પોતાની તમામ માવમિનકત ખોઈ મેસવાના સુખ્ય પ્રાન્તમાં મહાસભા ગરીબ લોકની જ છે, એટલે ત્યાં અમને આ વસ્તુ ઝાઝી નડે એમ નહોતી, પરંતુ મુખર્ષ જેવા મોટા શહેરોમાં તો આને લીધે ભારે દેર પડી ગયો ત્યાં તો વેપારી વર્ગનો જે માણસ લડતમાં પડે તે પૂરો ખુવાર થઈ જાય અને વકીવદાક્ત હોય તો તેને ભારે આર્થિક નુકસાન પહોંચે આટની ધમકીથી જ (અને આ ધમકીનો 'કેટનીકવા' અમલ પણ થયો હતો) શહેરનો આ સુખી વર્ગ રતબ્ધ થઈ ગયો પાછળથી માગ જાણ્યામાં આવેનો એક પીકણુ પણ શ્રીમત વેપારીનો કિસ્સો કદ આ માણસને રાજ્યપ્રકરણ સાથે કરી લેવાદેવા નહોતી બલ્કે તો પ્રકાર તે કાંઈ નાણાની મદદ કરે પરંતુ પોલીસે તેને લાખી જેલની અને પાંચ લાખ રૂપિયા દડની ધમકી આપી હતી આવી ધમકીઓ તો બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી અને તે ખાલી ધમકીઓ નહોતી કારણુ તે કાળે પોલીસ મરદશસ્ત્રિમાન હતી અને ધમકી અમલમાં મુકાયાના દાખના પણ રોજ બનતા હતા.

મને નથી લાગતું કે સરકારે જે પોરણે કામ લેવા માગ્યું હતું તેની સામે વધી ઉઠાવવાનો મહાસભાવાદીઓને કરો અધિકાર હતો જો આવડા મોટા પાયા ઉપર અહિંસક ઢંગે ચાલતી ચળવળની સામે સરકાર જે હિંસા અને દમન ચલાવી ગઈ હતી તે ઈ પણ સુધરેલા ધોરણે જગ ખૂબ જ વાધાભરેલું ગણાય આપણે ક્રાંતિકારી આક્રમણ કરવાનું નક્કી કરીએ, તો પછી આપણ આક્રમણ ગમે તેટલું અહિંસામય હોય છતાં તેની મામેના હુમલો પ્રકારના વિરોધને માટે આપણે તૈયાર ગહેવું જ જોઈએ દીવાનખાનામાં જેસીને ક્રાંતિના એન ન એલાય, છતાં ધણી લોકોને દીવાનખાનું અને ક્રાંતિ બને જોઈએ છે પણ ક્રાંતિકારી ચળવળમાં માત્ર મારે તેણે તો સર્વસ્વ ગુમાવવા તૈયાર હોવું જોઈએ તેથી જ સુખી અને શ્રીમત માણસો ભાગ્યે જ ક્રાંતિકારી હોય છે જોડે એવામાંના કાંક રડ્યાખડ્યા આવી ચળવળમાં મામેન થઈ જાય છે અને દુનિયા ઝાલતી નજરે તે મૂરખમાં ખપે છે અને પોતાના વર્ગ પ્રત્યે દ્રોહી ગણાય છે.

પરંતુ આમવર્ગના લોકો જેમની પાસે મોટરકારો કે બેન્ડનાં ખાતાં કે જપ્તી કરવા લાયક એવી બીજી મિલકત ન હોય અને જેમના ઉપર લડતનો ખર્ચ ભાર પડ્યો હતો, તેમને માટે સરકારને બીજા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સરકારે ચોમેરથી જે નિષ્કુર ઉપાયો યોજ્યા તેનું એક રમૂજી પરિણામ એ આવ્યું કે પેશું ટાળું, જેને માટે ‘રામદરઆરી’ શબ્દ વાપરી શકાય, તેને આગળ આવવાનો ચટકો લાગ્યો. તેમનામાંના કેટલાક ભવિષ્યમાં કેવી દશા થશે તેનો વિચાર કર્યા વિના થોડાંક વખત થયાં મહાસભા સાથે નખરાખાજ કરવા લાગ્યા હતા. પરંતુ સરકાર આ સાંખી રહે એમ નહોતું. એને નિષ્ક્રિય વફાદારીથી મંતોપ્ય નહોતો. બળવા વખતે નામચીન થયેલા ફેડરિક કુપરના શબ્દોમાં કહીએ તો મત્તાધીશો “નિર્ભેજ, સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ વફાદારી કરતાં રજ પશુ ઓછાથી સંતોષાય એમ નહોતું. રૂઝતની મરજી ઉપર જીવવા જેટલી હેડી પડવા મરકાર તૈયાર નહોતી” એક વર્ષ ઉપર મિ. લોર્ડે જ્યોર્જ પોતાના સાથીઓ — બ્રિટિશ સિબરલ પાર્ટીના અગ્રણીઓ, જેઓ નેશનલ ગવર્નમેન્ટમાં જોડાયા હતા તેમને વિષે કહ્યું હતું કે તેઓ તો “પોતાની આસપાસના સંજોગો પ્રમાણે રંગ બદલનારા કાકીડાના જેવા હતા.” દિદુરતાનની નવી પરિસ્થિતિ દિલ્લા કે આજ રંગોને નિભાવી લે એમ નહોતું. એટલે આપણા કેટલાક દેશબાંધવોએ સરકારમાન્ય રંગોમાંના વધારેમાં વધારે ભડકામણા રંગ ધારણ કર્યા, અને જલસા તથા મિજબાનીઓમાં આપણા રાજકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રશંસા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. આ બધા ઓર્ડિનેન્સો, સંખ્યાબંધ પ્રતિબંધો, અટકાયતો, દીવાબંધીના અને સુરજ આથમ્યા પછી બહાર નહિ નીકળવાના દુકમો — એમાંના કશાથી તેમને ડરવાપણું નહોતું. કારણ સત્તાવાર રીતે કર્યાં નહોતું જાહેર ધંધું કે આ બધું તો એવકાઓ અને રાજ્યદ્રોહીઓ માટે હતું, વફાદારોને તેનાથી ડરવાની જરૂર નહોતી? એટલે એ લોકો તો પોતાની આસપાસની લડત અને ધમાલને ઠીક ઠીક સમતાથી જોઈ શકતા હતા. તેમના ધણા દેશબાંધવો જે ભયમાં ઘેરાયેલા હતા તે ભય તેમને બાધા કરતો નહોતો. ‘પતિવ્રતા ભરવાડજી’ નામના

કાવ્યમાં કલોના નીચેના શબ્દોની સાથે તેઓ કદાચ મંમત થાત :

લયનું કારણ એક કદિ મને રહ્યું નથી,
— જળાત્કાર માહરો તો કોઈ ના કરી શકે;
જળાત્કાર થાય માત્ર ખુશી ન્યારે નહિ હોય,
સો ટકો ખુશી ત્યાં જળાત્કાર કે કહી શકે ?*

કોણ જાણે શાથી સરકારના મગજમાં એવું બરાધું હતું કે આ લડતમાં મહાસભા સ્ત્રીઓનો લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છે છે — એવી આશાથી કે સ્ત્રીઓને જેલમાં મોકલવામાં આવશે તો ત્યાં તેમના પ્રત્યે સારું વર્તન રાખવામાં આવશે અને તેમને* સજાઓ પણ ઓછી કરવામાં આવશે. સરકારનો આ ખ્યાલ ઢંગધડા વિનાનો હતો. જાણે કે કોઈને પણ પોતાના ધરની સ્ત્રીઓને જેલમાં મોકલવાનું ગમતું હોય ના! સાધારણ રીતે કન્યાઓએ કે સ્ત્રીઓએ તો તેમના પિતાઓ, ભાઈઓ કે પતિઓની ઉપરવટ ધર્મને જ લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે, કંઈ નહિ તો તેમાં તેમના સંબંધી પુરુષવર્ગનો પૂર્ણ સહકાર તો નહોતો જ. પરંતુ લાંબી સજાઓ કરીને અને જેલમાં ખરાબ વર્તન ચલાવીને મરકારે સ્ત્રીઓને પાછી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારી બહેન પકડાઈ અને તેને સજા ધર્મ કે ઘરત જ અલ્લાહાબાદમાં કેટલીયે નાની છોકરીઓ મોટે ભાગે પંદર સોળ વર્ષની, ભેગી ધર્મ અને પોતે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા લાગી. તેમને અનુભવ નહોતો પણ તેમનો ઉત્સાહ માતો નહોતો અને તેમને મોર્ગદર્શનની જરૂર હતી. એક ખાનગી ધરમાં તેઓ ભેગી ધર્મ હતી ત્યાં તેમને પકડવામાં આવી અને દરેકને બળે વરસની સખત કેદની સજા ધર્મ. આ તો દેશભરમાં રોજ ને રોજ પાર વિનાની બનતી તેમાંની એક નાની ઘટના હતી. સજા પામેલી ઘણીખરી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓના જેલમાં પુરુષો કરતાં પણ વધારે ખરાબ હાલ થયા હતા. ઘણાં દુઃખદ દૃષ્ટિમા મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે, પરંતુ મીરાં બહેને (મિસ મેડલીન સ્ટેડે) પોતાના અને મુંબઈની જેલમાં

* ક્લેયરના એક રમૂજ કાવ્યની પંક્તિઓનો અનુવાદ. — ભા. ૬.

પોતાની સાથેની સવિનય ભંગવાળી બીજી બહેનોના અનુભવોનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે બધાને ટપી જાય એવું છે.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં અમારી લડત આમપ્રદેશમાં કેન્દ્રિત થઈ હતી. કિસાનો માટે મહાસભાએ જે સતત આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો હતો તેને લીધે તેમને ગણોતમાં હીકરીક માણીનાં વચનો મળ્યાં હતાં, જોકે અમે તે પૂરતાં ગણતા નહોતા. અમને પકડ્યા પછી તરત જ વધારાની માણીઓ પણ જાહેર કરવામાં આવી. આ જાહેરાત વહેલી ન કરવામાં આવી એ જરા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે, કારણ જે તેમ થયું હોત તો પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડી જાત, વધુ વિચાર કર્યા વિના તેનો અસ્વીકાર કરવાનું અમારે માટે પણ મુશ્કેલ થઈ પડત. પણ તે વખતે તો સરકારનો હેતુ એ હતો કે આ માણીઓ મેળવી આપવાનું માન મહાસભાને ન મળે; સરકારને એક તરફથી મહાસભાને કચરી નાખવી હતી અને બીજી તરફથી કિસાનોને શાન્ત પાડવા માટે બને તેટલી વધારે માણીઓ આપવી હતી. એ તો ચોખ્ખું દેખાઈ શકે એવું હતું કે જ્યાં મહાસભાનું દમાણુ ભારેમાં ભારે હતું ત્યાં માણી પણ વધારેમાં વધારે હતી.

આ માણીઓ, હીકે હીકે હોવા છતાં, કિસાનોના પ્રશ્નો ઉકેલ તેથી ન આવ્યો. પણ તેથી પરિસ્થિતિ ઘણે દરજ્જે ફળવી થઈ ખરી. તેને લીધે કિસાનોના વિરોધની ધાર કાંઈક શુક્રી થઈ અને આપણી મોટી લડતની દૃષ્ટિએ તો ક્ષણભર અમે નબળા પડ્યા. અમારી લડતને લીધે યુક્ત પ્રાંતના હજારો કિસાનોને વેડવું પડ્યું અને ઘણા તો છેક જ પાયમાલ થઈ ગયા. પરંતુ એ લડતના દબાણને લીધે જ લાખો કિસાનોને ચાલુ નિયમો પ્રમાણે વધુમાં વધુ મળી શકે એટલી માણી મળી અને (સવિનયભંગના તથા તેમાંથી ફૂટેલા કણગાઓનાં પરિણામને બાદ રાખતાં) પાર વિનાની હલાકીમાંથી તેઓ બચી ગયા. કિસાનોને વખતોવખત આવા નાના લાભો મળે તેની કિંમત બહુ ન ગણાય, પરંતુ જે કાંઈ મળ્યું તે વિશે મને શંકા નથી કે કિસાનો માટે સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભા સમિતિએ જે સતત પ્રયાસો કર્યા, તેનું એ ફળ હતું. કિસાનોના સમુદાયને

તાત્કાલિક લાભ થયો. પરંતુ તેમનામાંના ખરા બહાદુરો તો એ લડતમાં ખપી ગયા.

સને ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં સંયુક્ત પ્રાન્તનું ખાસ ઓર્ડિનન્સ કાદવામાં આવ્યું, ત્યારે તેની સાથે ખુલાસાનું એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. આ યાદીમાં તેમજ બીજાં ઓર્ડિનન્સો સાથે બહાર પાડવામાં આવેલા નિવેદનમાં ધણાં અર્ધસત્યો અને અસત્યો હતાં. એક જાતના પ્રચારનો તેમાં હેતુ હતો. આરંભની બલુગાંબાજીના જ એક ભાગરૂપ એ બધું હતું, અને તેમાં રહેલી જીડીને આંખે વળગે એવી જૂથોનો જવાબ આપવાની કે ધનકાર કરવાની અમને તક ન હતી. એવો એક ખ્યાલ ખેંચે એવો પ્રયત્ન, જેમાં શેરવાણી ઉપર એક જુદાણું ઓઢાડવામાં આવેલું હતું તે તેમણે પોતાના પકડાવા પહેલાં જ સુધાર્યું હતું. આ બધી યાદીઓ અને સરકારના બચાવો વાંચતાં નવાઈ જીપજે છે. સરકાર કેટલી બડોટલી હતી અને કેટલી ઉરોરાયેલી હતી તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રષ્ટ્રેનના જુરખોન રાજા ત્રીજા ચાલ્સે પોતાના રાજ્યમાંથી જેસ્પર્ષિટ લોકોને હદપાર કરવાનો જે દુકમ કાઢેલો તે થોડા વખત ઉપર મારા વાંચવામાં આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકારના આ દુકમો અને ઓર્ડિનન્સો તથા તેમને માટે આપેલાં કારણો મને યાદ આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ. સને ૧૭૬૭ના ફેબ્રુઆરીમાં કાઢેલા પોતાના દુકમમાં રાજા પોતાના કૃત્યનું સમર્થન આ શબ્દોમાં કરે છે: “મારી રૈયતમાં તાબેદારી, શાન્તિ અને ન્યાય ટકાવી રાખવાની મારી ફરજને અંગે ધણાં મંબીર કારણોને લઈને તથા બીજાં જરૂરી, વાજબી અને આવશ્યક કારણો જે મેં મારાં રાજવી હુકમમાં સંધરી રાખ્યાં છે તેને લઈને. . . .”

આ જ પ્રમાણે આ ઓર્ડિનન્સોનાં પણ ખરાં કારણો વાઈસરોયના હુકમમાં અથવા તો તેના મંત્રીઓના સામ્રાજ્યહિતેષ્ઠ હુકમોમાં પુરાઈ રહ્યાં, જોકે આમ તો કારણો દીવા જેવાં સ્પષ્ટ હતાં. સરકારી રાહો જે કારણો આપવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી અમે સમજી શક્યા કે હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર પ્રચારનું એક નવું શાસ્ત્ર સંગોપાંગ ધડી રહી છે. થોડાકે મહિના પછી અર્ધ

મગદારી પત્રિકાઓ અને પત્રાકડાં મામમાં છટે હાથે વહેંચાયાના મમાયાર અમને મળ્યા. તેમાં ડેટલીયે વાતો અજળ વિકૃત સ્વરૂપમાં આપવામાં આવી હતી. ખાસ કરીને તેમાં એ વસ્તુ મૂલ્યવવામાં આવેલી કે જેતીના પાકના ભાવમાં જે મંદી આવી હતી અને જેને લીધે જેડૂતોને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું હતું તે બધું મદાસભાને કાગળે થવા પામ્યું હતું મદામલા જે દુનિયાના ભાવોમાં મંદી આણી શકે તો તેનું મામત્તરું ભારે ગણાય. 'આના જેવું મદાસમાનું બદમાન ખીલું કયું? છતાં આ જુઠાણનો મતલબ તપ્પૂરક પ્રમાણ આપુ જ ગણો, એવી આશાથી કે મદામભાની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચે.

આટલું છતાં મધુકા પ્રાન્તના ડેટલાક મુખ્ય જિલ્લાઓમાં સવિનય ભંગની અગવળમાં કિમાનોએ સાચો ભાગ લીધો. વાજખી ગણોત અને માંથી બાબતની તકગર અચૂક રીતે સવિનય ભંગની લડત સાથે ભળી મર્ષ, ૧૯૩૦ કરતાં આ વખતનો લોકોનો જવાબ ધણો વધારે મારો અને ધણો વધારે વ્યવસ્થિત હતો. તેમાં ઠીકઠીક ગૂંથ કિરમાઓ પણ બનતા ગણમરેલી જિલ્લામાં બકુલિયા ગામે પોલીસપાટી પહોંચેલી તેની બહુ ગમ્મત પડે એવી વાત અમારા સાંભળવામાં આવી આ લોકો ગણોત નહિ ભગવા બદલ મિલકત જપ્ત કરવા ગયા હતા. ગામ ખીજાં ગામેને મુકામલે સુખી હતું અને ત્યાંના ગહેવાસીઓ કંઈક જુસ્સાવાળા હતા. રેવન્યુ અને પોલીસ અમલદારોનો તેમણે ઠીક સત્કાર કર્યો અને તમામ ધરોનાં બારણાં ખુલ્લા મૂકી દર્ધ અદર ન્યાં જવું હોય ત્યાં જવા તેમને કહ્યું ઢેર વગેરેની ડેટલીક જખ્તીઓ ધર્ષ. પંડી ગામલોકોએ પોલીસ અને મુલકી અમલદારોને પાનસોપારી આપ્યા. પેલાઓ જિયારા શરમતા માર્યા લખોટી જેવડાં મોં લઈને ચાલ્યા ગયા, જોકે આ તો વિરલ અને અમાધારણુ બનાવ ગણાય. પરંતુ થોડા જ વખતમાં કશી રમૂજ, ઉદારતા કે માનવ લાગણી નેવા જડે એવું ન રહ્યું. જિયારા બકુલિયાએ આ ગમ્મત કરી પણ તેને લીધે પોતાની બહાદુરીની મજામાંથી તે બચવા પામ્યું નહિ.

ખાસ કરીને આ જિલ્લાઓમાં ધણા મહિના સુધી કિસાનોએ ગણેાત ન બચું. અને છેક હિનાબાના આરંભમાં કંઈક વસૂલાત થવા માંડી. અલગત સંખ્યાબંધ પકડાપકડી ચર્ષ પરંતુ આ તો વધારે પડતી પકડાપકડી ન કરવાની સરકારની નીતિની લગભગ વિરુદ્ધ હતું. સામાન્ય રીતે ખાસ કાર્યકર્તાઓ અને ગામના આગેવાનોને જ પકડવાની સરકારની નીતિ હતી. ખીજાઓને તો માત્ર મારવામાં જ આવતા. જેલ તેમજ ગોળીબાર કરતાં પણ મારવાનું આ શ્રેય વધારે ચડિયાતું માલૂમ પડ્યું હતું. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો આશ્રય લઈ શકાતો અને દૂરનાં ગામડાંમાં તેનો પ્રયોગ થતો હોવાથી બહારની દુનિયાનું ધ્યાન તે તરફ ઓછું ખેંચાતું; વળી કેદીઓની જાભરાઈ જતી સંખ્યામાં તેથી વધારો થતો નહિ. લોહાને ધર બહાર કાઢવાના તથા ઢોર અને મિલકત જપ્ત કરી વેચી નાખવાના કેસો તો ધણા જ બનતા. પોતાની પાસે જુજનજુ જે કંઈ હોય તે આમ મૂંટવી લેવાતું અને પાણીને મૂકે વેચી નંખાતું કિસાનો બિચારા ભારે વેદનાથી ભેઈ રહેતા.

દેશભરમાં સંખ્યાબંધ મકાનો સરકારે કબજે લીધાં હતાં. તેમાં સ્વરાજભવન પણ હતું. ત્યાં ચાલતી કોન્ગ્રેસ હોસ્પિટલનો કીમતી સાધનસરંજામ પણ સરકારે જપ્ત કર્યો. થોડા દિવસ તો હસ્પિતાલ બિલકુલ બંધ પડી, પરંતુ પાછળથી પાસેના બાગમાં તદ્દન ખુલ્લી જગ્યામાં એક દવાખાનું શરૂ થયું. પાછળથી હસ્પિતાલ અથવા તો એ દવાખાનું સ્વરાજભવનની નજીકના જ નાના મકાનમાં આણવામાં આવ્યું અને ત્યાં લગભગ અઢી વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

અમારા રહેઠાણનું મકાન આનંદભવન સરકાર કબજે કરવાની છે એવી વાત પણ કંઈક ચાલી. કારણ આવકવેરાની મોટી રકમ મેં ભરવા ના પાડી હતી. આ વેરો સને ૧૯૩૦ની પિતાશ્રીની આવક ઉપરનો હતો અને તે વખતે સવિનય ભંગની લડતને લીધે તેમણે તે ભર્યો નહોતો. સને ૧૯૩૧માં દિલ્લીના તદ્દનામાં પછી તે વિષે ઈન્કિમટેક્સ અમલદારો સાથે મારે વાટાઘાટ ચાલેલી અને છેવટે મેં વેરો ભરવા કબૂલ કરેલું તથા તેનો એક

હકતો ભરેલો પણ ખરો. એટલામાં ઓડિનસો આવ્યા, અને બાકીનો વેરો ન લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. કિસાનેને હું સલાહ આપું કે તમે મણોત અને મહેસલ ન લેશો અને હું પોતે જઈને આવકવેરો ભરું, એ મને તદ્દન ખોટું અને દગા જેવું લાગ્યું. એટલે મેં તો ધાપું જ હતું કે અમારું ઘર પણ સરકાર જપ્ત કરશે. આ મને ગમતું તો જરાયે નહોતું, કારણ એનો અર્થ એ થાય કે માતૃશ્રીને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે; અમારી ચોપડીઓ, કામગિર્યા, સરસામાન અને બીજી અનેક વસ્તુઓ જે અમે અંગત અને લાઘણીને કારણે બહુ કીમતી ગણતાં તે મને તેવા માણસોના હાથમાં જઈ પડે અને રફતકે ઘર્ષ જાય; આપણો રાષ્ટ્રીય ઝંડો ઉતારી પાડવામાં આવે અને તેની જગ્યાએ યુનિયન જેક ચડે. બીજી તરફથી ઘર ગુમાવવાનો વિચાર મને બહુ આકર્ષક પણ લાગતો. મને એમ થતું કે એવું થાય તો જે કિસાનો ધરબાર વિનાના થયા હતા તેમની અમે વધુ નજીક આવીએ અને તેથી તેઓને હિંમત પણ આવે. આપણી લડતની દૃષ્ટિએ તો એમ બને એ બહુ જ ઇચ્છવા જેવું હતું. પરંતુ સરકારે જુદો જ નિર્ણય કર્યો અને ધરને હાથ ન લગાડ્યો. કદાચ મારી માતાની ખાતર તેમ કહ્યું હોય, કદાચ તેથી સવિનય ભંગની લડતને વધારે જોર મળે એમ બાણીને પણ તેમ કહ્યું હોય. ત્યારપછી પણ મહિને મારા નામના કોઈક રેલવેના શેરોનો તેને પત્તો લાગ્યો અને આવકવેરો નહિ ભરવા બદલ તે જપ્ત કરવામાં આવ્યા. મારી તેમજ મારા બનેલીની મોટરો તો પહેલાં જ જપ્ત કરીને વેચી નાખવામાં આવી હતી.

આ શરૂઆતના મહિનાઓમાં બનેલી એક વસ્તુથી મને ખૂબ જ દુઃખ થયું. ધણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓએ, ખાસ કરીને કલકત્તા કોર્પોરેશન ન્યાં મહાસભાવાદી સભ્યોની બહુમતી હતી-તેમણે પણ, રાષ્ટ્રીય ઝંડા ઉતારી નાખ્યા. સરકારે ધમકી આપી કે જો ઝંડા ઉતારવામાં ન આવે તો સખત પગલાં લેવામાં આવશે. સરકારના અને પોલીસના આ દબાણને લીધે ઝંડા નીચે ઊતર્યા. આ સખત પગલાં એટલે કદાચ મ્યુનિસિપાલિટીને 'સરપેન્ડ' કરે અને તેના સભ્યોને સજા કરે. લાંબા

કાળથી ભોગવાતા આવેલા હકોવાળી આ સંસ્થાઓ ખીકણ હોય છે, એટલે તેઓએ જેમ કયું તેમ કર્યા વિના તેમનો છૂટકો નહોતો. છતાં દુઃખ તો થયું જ. જેને આપણે પ્રિયમાં પ્રિય ગણીએ છીએ એવી ધણી વસ્તુઓનું એ ઝંઘે પ્રતીક બન્યો હતો અને તેના છત્ર નીચે તેની આગર સાચવવાની કેટલીયે પ્રતિજ્ઞાઓ આપણે લીધી હતી. આપણે પોતાને હાથે તેને હિતારી નાખવો અથવા આપણી મરજીથી તેને ખીજા પાસે હિતરાવવો તેમાં એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ લાગતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમાં એક પવિત્ર વસ્તુ ઉપર લગભગ બળાત્કાર કર્યા જેવું લાગતું હતું. તેમાં આત્મા હથાતો હોય, સત્યનો દ્રોહ કરતા હોઈએ, એમ લાગતું હતું. અને મોટા શરીરબળ આગળ અસત્યનો સ્વીકાર કરવા જેવું લાગતું હતું. જેઓ આ રીતે તાણે થયા તેમણે રાષ્ટ્રનો જીવંતો નરમ પાડ્યો અને રાષ્ટ્રની આગર દલકી પાડી.

બધા જ પરાક્રમી વીરની માફક વર્તે અને આગમાં ફેલી પડે એવી આશા કોઈ ન જ રાખે. આગલી હરોળમાં ન રહેવા માટે અને જેલ અથવા ખીજું કંઈ નુકસાન કે દુઃખ ન વહોરી લેવા માટે કોઈને પણ કંપકો આપવો એ જોતું અને બેફકું ગણાય. દરેકને પોતપોતાની ફરજ અને જવાબદારીઓનો ખ્યાલ હોય. તેમાં બીજાને તેના કાજ બનવાનો અધિકાર નથી. પરંતુ પાછળ રહેવું અથવા પાછળ રહીને કામ કરવું એ એક વસ્તુ છે, અને સત્યને અથવા પોતે જેને સત્ય માન્યું હોય તેનો દ્રોહ કરવો એ જીદી વસ્તુ છે. યુનિસિપાલિટીના સભ્યોને રાષ્ટ્રહિતની વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરવાતું કહેવામાં આવતું ત્યારે તેઓ રાજીનામું આપી શકતા હતા. પરંતુ તેઓએ તો પોતાના સ્થાનને વળગી રહેવાનું જ પસંદ કર્યું.

ફૂલે બેસતું મળતાં, ભમરાઓ ગણગણાટ પણ જીતતા,
તેમ પદો પર ચડતાં, મધ્યમમાર્ગી મુગા થાતા.*

માણસને મૂંઝવી નાખે તેવો બારીક પ્રસંગ એકાએક આવી પડે તે વખતના માણસના વર્તન ઉપર ટીકા કરવી એ કદાચ .

અન્યાય અગ્રાવ. ગયા મહાયુદ્ધમાં કેટલીયે વાર જોવામાં આવ્યું હતું કે બહાદુરમાં બહાદુર માણસ પણ અણીને પ્રસંગે પાછો પડી જાય છે. એ પહેલાં સને ૧૯૧૨માં ટર્મિનલિક સ્ટીમરની^૧ હોનારતને પ્રસંગે ઘણાં વિખ્યાત માણસો, જેઓ બાયલા અને એવો ખ્યાલ પણ ન આવે તેઓ ખીજઓને કુખતા મૂકી ખલાસીઓને લાય આપી ભાગી છૂટેલા. તાજેતરમાં જ 'મોરોકોસલ' આગબોટની આગ વખતે સંરમભરેલા બનાવો બનેલા. માણસનો અસલ સ્વભાવ જે વખતે તેના વિવેક અને સંયમને પરાબૂન કરે એવા કટોકટીના પ્રસંગમાં કાણ કેવી રીતે વર્તશે એ શું કહી શકાય? એટલે આપણે કાંઈને દોષ ન દઈએ. પરંતુ જે વિપયગમન થયું તેની નોંધ તો લેવી જ જોઈએ. તેમજ ખરે વખતે જેમના હાથ ધૂણ જાય એવા માણસોના હાથમાં રાષ્ટ્રના જહાજનું સુકાન ભવિષ્યમાં ન મુકાય તેની કાળજી રાખવાનું સૂચન પણ કરવું જ જોઈએ. આવા પતનનો બચાવ કરવાનો પ્રયાત કરવો અને તેને સાચું વર્તન ગણાવવું એ તો એથીયે ખરાબ છે. ખુદ પતન કરતાં એ મોટો મુનો ગણાય.

પ્રતિરૂપથી બધો વચ્ચેના તમામ મુકાબલાનો આધાર મોટે ભાગે શિસ્તપાલન અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે. ખૂનખાર જંગોમાં પણ એ જ વસ્તુ કામ કરે છે. માર્શલ ફોર્સે કહ્યું છે કે : "યુદ્ધમાં વિજયનો આધાર તો હેવટે હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે." અહિંસક લડતમાં તો હિંમત, આત્મવિશ્વાસ અને શિસ્ત વધારે મહત્વનાં છે. અને આ આત્મવિશ્વાસ અને શિસ્તને હાનિ પહોંચે તથા રાષ્ટ્રની હિંમત જેથી મોળી પડે એવું પોતાના વર્તનથી કોઈ પણ માણસ કરે તો તે આપણા કાર્યની ભારે અસેવા કરે છે.

રોજ સારા તેમજ માઠા સમાચાર સાંભળતાં મહિના જવા લાગ્યા. પોતપોતાની જોશમાં અમારા એકધારા અને નીરસ

૧. વિલાયતની એક જબરદસ્ત આગબોટ પોતાની અમેરિકાની પહેલી જ સફરે બરફના પહાડ સાથે અથડાઈને તૂટી હતી — ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૧૨. ૨૦૦૦ ટનનું એમાંથી માત્ર ૭૦૬ બચવા પામ્યા હતા. — ભા. ૬.

કાર્યક્રમને અમે અનુકૂળ થઈ ગયા. એટલામાં છટીથી ૧૩મી એપ્રિલનું રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ આવ્યું. અમે જાણતા હતા કે આ સપ્તાહ દરમ્યાન અસાધારણ બનાવો બનશે. એ દિવસોમાં થયું તો ધણુંયે, પરંતુ એક ઘટના આગળ મારે મન તો એ બધું ઝાંખું લાગ્યું. અદલાદલાદમાં એક સરખસ જેમાં મારાં માતૃશ્રી હતાં તે પોલીસ તરફથી અટકાવવામાં આવ્યું અને તેના ઉપર લાડી ચાલી. સરખસને રોકવામાં આવ્યું ત્યારે કોઈકે ખુરશી લઈ આવ્યું. તેની ઉપર રસ્તામાં સરખસને મોખરે મારાં માતૃશ્રી બેઠાં હતાં, જે લોકો તેની સંભાળ રાખવામાં હતા, જેમાં મારા મંત્રી પણ હતા, તેઓને પકડવામાં અને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યા. ત્યારપછી, પોલીસનો હુમલો થયો. મારાં માતૃશ્રીને ખુરશીએથી હેઠાં પાડવામાં આવ્યાં અને તેમના માથામાં નેતરની સોટીના કેટલાયે ફટકા પડ્યા. માથામાં પડેલા ધામાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. તેમને મૂર્છા આવી ગઈ અને રસ્તા ઉપર તે પડી રહ્યાં. રસ્તા ઉપરથી સરખસવાળાઓને તથા લોકોને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. થોડીવાર પછી એક પોલીસ અમલદારે એમને જાંચકી લીધાં અને પોતાની ગાડીમાં તે એમને આનંદભવન પહોંચાડી ગયો.

તે રાતે અદલાદલાદમાં એક ખોટી ગપ બિડી કે મારાં માતૃશ્રી શુજરી ગયાં. કોષે હરાયેલાં ટોળાં બેમાં થયાં. શાંતિ અને અહિંસા જૂલી ગયાં અને પોલીસ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો. પોલીસે ગોળીબાર કર્યાં અને તેમાં કેટલાક માણસો માર્યા ગયા.

એ દિવસોમાં અમને એક અઠવાડિક પત્ર મળતું હતું, એટલે આ બનાવ બની ગયા પછી થોડાક દિવસે અમને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે મારાં ઘરડાં નબળાં માતૃશ્રી ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતાં કેવાં પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આવ્યા કર્યો. મારી અહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે ગહુ ટકી ન હોત. બાર બાર વરસ થયાં જે પાઠ ભણવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે હું ધારું છું એ દરમ્યાન આગળ જુલાઈ બનત, અને અંતર કે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તેનાં કેવાં પરિણામો આવે તેની ગણતરી મેં ન કરી હોત.

ધીરે ધીરે મા સાળાં થયાં; બીજે મહિને બરેલી જેલમાં
 ન્યારે એ મને મળવા આવ્યા ત્યારે પણ પાટા તો બાધેલા હતા
 જ, પરંતુ આપણા સ્વયંસેવક છોકરાઓ અને છોકરીઓ માથે
 નેતરના અને લાઠીના ફટકાનો જે લહાવો બોગવવાનો તેમને મળ્યો.
 તેના આનંદ અને અભિમાનથી તે ઊભરાતાં હતાં. પરંતુ તેમનું
 સાળાં થવું ખરું નહોતું, ઉપરનું હતું. આવડી ઉંમરે તેમને જે જાણકાર
 હક્કામણુ વેઠવી પડી તેથી તેમની તળિયત આખી જ કથળી ગઈ
 અને તેમાંથી ઊંડા વ્યાધિઓએ ધર ધાલ્યું, અને એક વગસ
 પછી તેણે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

બરેલી અને દહેરાદૂનની જોડોમાં

તેની જોડોમાં છ અઠવાડિયાં રાખ્યા પછી મને બરેલીની જિલ્લા જોડોમાં લઈ જવામાં આવ્યો. મારી તબિયત પાછી લયડી હતી અને દરરોજ ઝીણો તાવ રહેતો હતો, તેનો મને બારે કંટાળો આવતો હતો. મને બરેલીમાં ચાર મહિના રાખ્યો, પછી ન્યારે ઉનાળાની ગરમી વધારેમાં વધારે હતી ત્યારે મને ઠંડી જગ્યાએ, હિમાલયની તળેટીમાં દહેરાદૂનની જોડોમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં મારી બે વરસની સગા પૂરી થતાં સુધી માડા ચૌદ મહિના કરી ફેરબદલી વિના મારું રહેવાનું થયું. મુલાકાતો તથા કાગળો દ્વારા તેમજ પત્રો કરીને આપવામાં આવતાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા મને સમાચાર તો મળતા રહેતા હતા, છતાં જે ચાલી રહ્યું હતું તેમાંની ઘણી વસ્તુઓથી હું તદ્દન અગણ્ય હતો, અને મુખ્ય મુખ્ય ખનાવોનો કેવળ ઝાંખો ખ્યાલ મને હતો.

છૂટકા પછી મારા અંગત કામકાજમાં તેમજ તે વખતે જે રાજદારી પરિસ્થિતિ હતી તેને લગતાં કામોમાં હું રોકાયેલો રહ્યો. પાંચ મહિનાથી કંઈક વધારે સમય છૂટો રહ્યા પછી ફરી મને જોડોમાં નાખવામાં આવ્યો અને હજી અહીં જ છું. એટલે ઉંડલા ત્રણ વરસના ગાળામાં મોટે ભાગે હું જોડોમાં જ અને ચાલુ ઘટનાઓથી અગણ્ય રહ્યો છું. આ સમય દરમિયાન જે બની ગયું તેની વિગતોથી પરિચિત થવાની મને બહુ થોડી તક મળી છે. ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા ત્યાં પડદા પાછળ શું શું બન્યું તેનો અત્યારે પણ મને બહુ ઝાંખો જ ખ્યાલ છે. એ વિષય ઉપર તેમની સાથે વાતચીત કરવાની અથવા ત્યારપછી જે બન્યું તે વિષે તેમની સાથે કે બીજાઓ સાથે ચર્ચા કરવાની મને તક જ મળી નથી.

આપણી રાષ્ટ્રીય લડત કેવી રીતે આગળ વધી તેનો ઇતિહાસ આપવા માટે સને ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩નાં વર્ષોના બનાવોની મને પૂરતી માહિતી નથી. પરંતુ તેની રંગબ્રુમિ અને તેની પાછળની ભૂમિકાનું મને બરાબર જ્ઞાન છે, તેનાં પાત્રોને પણ બરાબર ઓળખું છું એટલે બની ગયેલી ત્રીણી ત્રીણી બાબતોનું પણ આંતરિક પ્રેરણાથી હું આકલન કરી શકું છું એટલે લડતના મુખ્ય ક્રમનો ઠીકઠીક ખ્યાલ હું બાંધી શક્યો છું. પહેલાં આર મહિના સવિનય ભંગ જોવાથી આશ્ચર્ય અને બધા દુઃખથી આપણા તરફથી ચર્તા રહ્યા. પણ પછીથી પ્રસંગોપાત્ત આવી જતાં જિભરા બાદ કરતાં લડત આસ્તે આસ્તે નરમ પડતી ચાલી. પ્રત્યક્ષ લડતમાં ક્રાંતિનો આવેશ થોડો જ કાળ રહી શકે. તે સ્થિર તો રહી જ ન શકે. કાં તો તે વધતો જાય, કાં તો ઘટતો જાય. પહેલાં જુસ્સા પછી સવિનય ભંગ ધીમે ધીમે ઊતરતો ગયો. પરંતુ ઠંડી રીતે બહુ લાંબો કાળ તે આસ્થા ક્યો, બેકાબજા હકુ હોવા છતાં અખિલ ભારતીય મહાસભાનું તંત્ર ઠીકઠીક સંજળ રીતે ચાલુ રહ્યું. પ્રાંતિક કાર્યકર્તાઓ સાથે મુખ્ય દેશરતો સંબંધ અટકી રહ્યો, મુખ્ય દેશરત તરફથી સૂચનાઓ મોકલાતી રહી, બખરના હેવાલ મેળવાતા રહ્યા અને પ્રસંગોપાત્ત નાણાંની મદદ પણ અપાતી રહી.

પ્રાંતિક તંત્રો પણ ઓછીવર્તી સંજળતાપૂર્વક ચાલુ રહ્યાં. હું જેલમાં હતો તે ગાળાની બીજા પ્રાંતોની પ્રવૃત્તિ વિષે હું નથી જાણતો, પણ છૂટ્યા પછી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રવૃત્તિઓ વિષે મેં માહિતી એકઠી કરી લીધી છે. સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભાનું દેશરત ૧૯૩૨ની આખી સાલ અને ૧૯૩૩ના મધ્ય સુધી નિયમિત ચાલુ રહ્યું હતું. ૧૯૩૩ના મધ્યમાં ગાંધીજીની સલાહથી તે વખતના મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખે સવિનય ભંગ પ્રથમ મુદ્દતથી રાખ્યો. આ દોઢ વરસના ગાળામાં જિલ્લાઓને વખતોવખત સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી, જાપેલી અથવા સાઈકલોસ્ટાઈલ કરેલી પત્રિકાઓ કાઢવામાં આવતી, જિલ્લાઓના કામકાજનું વખતોવખત નિરીક્ષણ થતું, અને કાયમી રાષ્ટ્રીય સેવકોને તેમનું મહેનતાણું પણ આપવામાં આવતું. આમાંનું ઘણું

કામ નહુટકે ગુપ્તપણે કરવામાં આવતું, પરંતુ પ્રાન્તિક સમિતિનો મંત્રી, જેને હવાલે દફતર રહેતું, તે ન્યાસુધી તેને પકડીને લઈ જવામાં ન આવે ત્યાસુધી હંમેશાં ખુશી રીતે કામ કરતો. તે પકડાય એટલે તેનું સ્થાન ખીજે માણસ લેતો.

૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ના અમારા અનુભવ ઉપરથી અમને લાગ્યું કે આખા દેશમાં ખજર પહોંચાડવાનું ગુપ્ત તંત્ર ગોઠવવાનું કામ આપણે માટે બહુ સહેલું છે. આ બાબતમાં વિશેષ પ્રયત્ન વિના, અને થોડોક વિરોધ હોવા છતાં, સારાં પરિણામ લાવી શકાયાં હતાં. પરંતુ અમારામાંના ઘણાને એમ લાગતું હતું કે સવિનય ભંગના તત્ત્વ સાથે ગુપ્તતાનો મેળ નથી બેસતો, અને લોકમાનસ ઉપર તેની નિરાશાજનક અસર થાય છે. મોટી અને ખુશી લોકલડત સાથે તેના એક નાના વિભાગ તરીકે અમુક ગુપ્તતા કદાચ ઉપયોગી નીવડે; પરંતુ, ન્યારે લડતના જુવાળો આસરતા હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને, લોકલડતનું સ્થાન વધતા એછા પ્રમાણમાં બિનઅસરદારક એવાં ગુપ્ત મંડળો અને તેમની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓ લઈ લે એવો ભય તેમાં હંમેશાં રહેલો છે. ૧૯૩૩ના જુલાઈમાં ગાંધીજીએ તમામ પ્રકારની ગુપ્તતાને વખોડી કાઢી.

સંયુક્ત પ્રાન્ત ઉપરાંત, ગુજરાત અને કર્ણાટકમાં થોડો વખત ખેડૂતોની નાકરની ચળવળ ચાલી હતી. એ બંને પ્રાન્તોમાં ખેડૂતોએ મરકારને મહેસૂલ ભરવાની ના પાડી અને તે કારણે તેમને ખૂબ જ વેઠવું પડ્યું. મિલકત જપ્ત થવાને કારણે તથા ધરમાંથી અને જમીન ઉપરથી હાંકી કઠાવાને કારણે ખેડૂતો ઉપર જે આફત આવી તેમાં કાંઈક રાહત આપવા માટે તથા ખુવાર થયેલાઓને મદદ કરવા માટે મહાસભા તરફથી થોડાઘણા પ્રયત્નો થયા. પરંતુ સંકટને પૂરતા પહોંચી વળે એવા તે ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાંના જે કિસાનોની જમીન છાઈ લેવામાં આવી હતી તેમને મદદ કરવાના કસા પ્રયત્ન પ્રાન્તિક સમિતિ તરફથી નહિ થયેલા. અમારો પ્રશ્ન ઘણો મોટો હતો (કારણ માલિક-ખેડૂતો કરતાં ગણેશિયાની સંખ્યા વધુ જ મોટી હતી.) પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો અને પ્રાન્તિક સાધનો

બહુ દુર્કા ફાટાં લડતને લીધે જેઓને વેઠવું પડેલું એવા હમરોને મદદ કરવી અમારે માટે અશક્ય હતું, અને આમ લડતમાં પડવાને લીધે ખુવાર થયેલા અને હમેશાં જ ભૂખમરાની અણી ઉપર દોય છે તેવા એ બેની વચ્ચે ક્યાં ભેદ પાડવો એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ હતું. ચોડાને મદદ કરવા જતાં મુશ્કેલીઓ અને કંકાસ ઊભો થાય. એટલે કાઈને પણ મદદ નહિ આપવાનું અમે નક્કી કર્યું. અને એ વસ્તુ શરૂઆતમાં જ અમે સારી પેઠે જાહેર કરી. કિસાનો અમારું કહેવું બરાબર સમજી ગયા. કશી પણ ફરિયાદ કે બબડાટ વિના તેમણે આટલું બધું વેઠવું એ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે છે. અસમત જ્યાં બની શક્યું ત્યાં વ્યક્તિઓને મદદ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો — ખાસ કરીને જેલમાં ગયેલા કાર્યકર્તાઓની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને અમે મદદ પહોંચાડી. આપણા દુઃખી દેશમાં ગરીબી એટલી છે કે મહિને રૂપિયો પણ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડતો.

આ બધો વખત, સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિ (અસમત, એ ગેરકાયદે સંસ્થા હતી.) પોતાના કામથી સેવકોને તેમનું આધુનિકતાનું મહેનતાણું આપતી જ રહી; તેમજ તેમનામાંના જેઓ જેલ ગયા — અને વારાફરતી બધા જ ગયા — તેમનાં કુટુંબોને પોષવાનું પણ તેણે ચાલુ રાખ્યું. તેના અંદાજપત્રમાં ખર્ચની આ રકમ મુખ્ય રહેતી. પત્રિકાઓ અને ચોપાનિષાં છાપવાનું તથા તેની નકલો કાઢવાનું ખર્ચ બીજો નંબર આવતો. આ ખર્ચ પણ મોટું હતું. ત્રીજું મોટું ખર્ચ મુસાફરીનું હતું. વળી ગરીબ જિલ્લાઓને આ બધાં કામ માટે મદદ પણ આપવી પડતી. આ તથા બીજાં ખર્ચો છતાં, આવી બળવાન અને કિલ્લેબંદી કરી બેઠેલી સરકાર સામે આટલી સખત લોકલડતમાં, સને ૧૯૩૨ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની આખર સુધીના વીસ મહિનામાં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિનું કુલ ખર્ચ લગભગ રૂ. ૬૩,૦૦૦ આવ્યું. એટલે મહિને રૂ. ૩,૧૫૦ થયા. આ રકમમાં અસ્લાહાબાદ, આમ્રા, કાનપુર અને લખનૌ જેવા વધારે જગરા અને વધારે સાધનસંપન્ન જિલ્લાઓની જિલ્લા સમિતિઓનાં ખર્ચનો સમાવેશ નથી કરેલો. ૧૯૩૨ તથા ૧૯૩૩નાં બન્ને વર્ષોમાં સંયુક્ત પ્રાંત

લડતમાં મોખરે રહ્યો છે. પરિણામો જોતાં તો આટલે જોણે ખર્ચે અમે કેવી રીતે નક્કાબું એ જ જોવા જેવું છે. બીજી તરફથી સવિનય ભાંગની લડતને છૂંદી નાખવા માટે પ્રાન્તિક સરકારે જે વિશેષ ખર્ચ કર્યું તે આ નાની રકમની સાથે સરખાવવા જેવું છે. મારી કલ્પના એવી છે (જોકે મારી પાસે માહિતી નથી) કે બીજા મોટા પ્રાન્તોની સમિતિઓએ ધણું વધારે ખર્ચ કર્યું હશે, પરંતુ મહાસભાની દૃષ્ટિએ ખિદાર તો એના પાડોશી સંયુક્ત પ્રાન્ત કરતાં પણ વધારે ગરીબ ગણાય, છતાં લડતમાં તેનો ફાળો પણ મુદર હતો.

અસ્તુ. ધીમે ધીમે સવિનય ભાંગની લડત નરમ પડવા માંડી છતાં તે ચાલુ તો રહી જ, અને તે પણ ઠીક ઠીક યશસ્વી રીતે. વખત જતાં એ લોકસભા ન રહી. સરકારી દમનની સખતાર્થ ઉપરાંત, સને ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમાં હરિજનના મુદ્દા ઉપર ગાંધીજીએ જ્યારે પટ્ટેલીવારના ઉપરાસ આદર્શ ત્યારે લડતને સખત ફટકો પડ્યો. એ ઉપવાસથી લોકમન્યુતિ ખૂબ જ થઈ, પરંતુ એ બીજી દિશામાં વળી. ૧૯૩૩ના મેમાં લડત મુલતવી રાખવામાં આવી તેથી તો સવિનય ભાંગ વ્યાવહારિક રીતે મરી જ ગયો. ત્યારપછી તો તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ તે ચાલુ રહ્યો ગણાય. એ વાત જરૂર સાચી છે કે આ પ્રભાણેની મોકૂફી વિના પણ લડત ધીમે ધીમે ખદાસ થઈ ગત. દમનની સખતાર્થ અને જાનહસ્તીથી દેશ આખો સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. દેશની એતનાશક્તિ તત્કાલ પૂરતી ખદાસ થઈ ગઈ હતી અને તેનો ઝટ પુનઃસંચાર થાય તેમ નહોતું. આમ તો છૂટાછવાયા ધણા માણસો હતા કે જેઓ સવિનય ભાંગ ચાલુ ગમી શક્યા હતા, પરંતુ તેઓને કંઈક કૃત્રિમ વાતાવરણમાં કામ કરવું પડતું હતું.

આ મહાન લડત આમ ધીરે ધીરે મરી ગય છે એ સમાચાર જોઈમાં સાંભળવા એ આનંદપ્રદ ન જ હોય, જોકે ઝળકતી દહેદની આશા અમારામાંના યોડાએ જ રાખી હશે. લોકોનું અદમનીય ઉત્થાન થાય તો તેમાંથી કંઈક ઝળકતું પરિણામ આવે એવી કોઈ અગમ ઘટનાની આશા હમેશાં મનમાં રહ્યાં કરતી ખરી, પરંતુ તેના ઉપર મદાર બાંધી શકાય નહિ.

એટલે અમે તો પૂરીપૂરી ગણતરી ગળી હતી કે લડતમાં ધણી ભરતીઓટ આવશે અને વ્યવસ્થામાં બાજી સાવ અટકી બેમરો પણ તેમાંથી જ લોકોની સિસ્ત, સગદિત કાર્યશક્તિ અને વિચારસગચ્છીમાં ઉત્તરોત્તર બળ આવતું જશે એમ પણ માનતા હતા. ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં મને ધણીવાર શીઘ્ર પણ તમાશારૂપ નીવડે એવા વિજયનો ભય ગ્લા કરતો, કારણ તેમાં તો નક્કી એવું જ કોઈ મમાધાન થાય જેમાં પેલા ‘ગજદરબારી’ અને સમયસાધુ લોકો અનિવાર્ય રીતે ઉપર રહે. ૧૯૩૧નો અનુભવ આંખ ઉઘાડનારો હતો. કોઈકે નક્કર વિજય તો ત્યારે જ થાય જ્યારે તેનો લાભ ઉઠાવી શકવા જેટલા લોકો બળવાન બનેલા હોય અને તેમના વિચારો બગબગ સ્પષ્ટ થયેલા હોય. નહિ તો બને એવું કે લડે અને ભોગ આપે લોકો, અને પછી ખરે ટાણે બીજાઓ લટકમટક કરતા આવીને તૈયાર પતંગળી ઉપર બેસી જાય આ પ્રકારનો ભય બહુ ભારે હતો, જાગ્રુ આપણે કેવા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર જોઈએ છે અને મમાજની નવી રચના આપણે કેવી કરવા ઇચ્છીએ એ વિષે ખુદ મહામહા મડળમાં જ બહુ ઢગધડા વિનાના વિચારો અને અસ્પષ્ટ ખ્યાલો પ્રચલિત હતા. જેટલાક મહામહાવાદીઓ તો સરકારના ચાલુ તંત્રમાં બહુ ફેરફાર કરવા જોઈએ એવા વિચાર જ નહોતા કરતા. તેમને તો બ્રિટિશ અથવા પરદેશીને સ્થાને સ્વદેશી જાણ આવે એટલે બહુ હતું.

શુદ્ધ કોટિના ‘રાજદરબારી’ નર્મની પણ બહુ ચિંતા નહોતી. કારણકે તેમનું તો પ્રથમ અને મુખ્ય મૂલ્ય જ એ રહ્યું કે જે યંત્ર સત્તાશ્રદ્ધ હોય તેની હાથ દા કરવી. પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓ અને પ્રતિસહયોગીઓ પણ બ્રિટિશ મરકારની વિચારસારણી લગભગ સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારતા હતા. એટલે તેઓ સરકાર ઉપર પ્રસંગોપાત્ત કોઈકે ટીકા કરતા ખરા તોપણ તેની કશી અમુગ થતી નહોતી અને તે નકામી ગણાતી. કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેઓ કાયદાધીન રહેનારા છે એટલે તેઓ અવિનય બ અને કદી સત્કારે નહિ એ વાત તો જગજગહેર હતી. પરંતુ તેઓ તો એથીયે આગળ ગયા અને વધતાઓછા પ્રમાણમાં સરકારના પક્ષમાં જઈને બેઠા. તેઓ દરેક પ્રકારની નામરિક સ્વતંત્રતાને અપૂર્ણ

દાખી દેવાતી મૂંઝે મોઢે અને ભયભીત થઈને જોઈ રહ્યા. સરકાર તે વખતે કેવળ સચિનય ભંગનો વિરોધ અને દમન નહોતી કરી રહી. સમગ્ર રાજદ્વારી જીવન અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને તે ગૂંચળાવી રહી હતી. તેની સામે આ લોકોએ ચૂં કે ચાં ન કયું. જેઓ સામાન્ય રીતે આવી છૂટોના આગ્રહી હોય તેઓ તે લડતમાં પડેલા હતા અને સરકારના દમનને વશ થવાનો ઇનકાર કરવા માટે સજાઓ ભોગવી રહ્યા હતા. અને બીજાઓ ગરીબ ગાય જેવા થઈ ગમે તેવી તાબેદારી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ ગયા હતા, અને દીકારે મોંમાંથી એક હરફ પણ કાઢતા નહોતા. કોઈકે કોઈકે નરમ દીકા કરવા જતા તો તે પણ ખડું રાંક થઈને બોલતા અને પોતાની મોળી મોળી દીકા સાથે તેઓ મહાસભાની તથા જેઓ લડત ચલાવતા હતા તેની સખત માટકણી કાઢવાનું ચૂકતા નહિ.

પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રજાની કાયદામાન્ય છૂટોની તરફેણમાં બળવાન લોકમત બંધાયેલો છે. તેના ઉપર જરા પણ તરાપ આવે તો તે સાંખી લેવાતી નથી અને તેનો વિરોધ થાય છે. (કદાચ આ તો હવે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ગણાય.) ત્યાં એવા ઘણા માણસો પડેલા જેઓ જાતે પ્રત્યક્ષ અને આકરી લડતમાં ભાગ લેવા તૈયાર ન હોય, છતાં વાણીના અને લેખનના, સભાના અને સંસ્થાના, વ્યક્તિના તેમજ જાપખાતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ એટલા બધા ચિંતા રાખનાર હોય છે કે તેને માટે તેઓ સતત અગવળ ચલાવ્યાં કરે છે અને એમ કરી તેની ઉપર તરાપ મારવાના સરકારના વલણને અંકુશમાં રાખે છે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ કોઈકે અંશે બ્રિટિશ પ્રગતિવાદીઓની પરંપરાઓને અનુસરવાનો દાવો કરે છે (જોકે ‘લિજરલ’ નામ સિવાય તેમની બેની વચ્ચે કશું જ સામ્ય નથી,) એટલે આ છૂટો ઉપર જે કાંપ મુકાય તેનો દલીલોથી તેઓ વિરોધ કરે એવી આશા તેમની પાસેથી રખાય, કારણુ છૂટો ઉપરના કાંપથી તેમને પણ સહન તો કરવું જ પડતું. પરંતુ આમાંનું કશું તેમણે ન કયું. વોલ્ટરની જેમ એવું કહેવાનું તેમના ભાગ્યમાં નહોતું કે: “તમે જે કહો છો તેની

સાથે જોડે ! સંપૂર્ણ રીતે અસમત છું છતાં તે કહેવાના તમારા હકનો ભાગ જનને જોખમે પણ દુ ખ્યાવ કરીશ ”

આને માટે તેમને દોષ દેવો એ કદાચ ન્યાય ન ગણાય કારણ લોકલાસન કે આતમ્યના હિમાયતીઓ તરીકે તેઓ કદી બહાર પડ્યા જ નથી વળી તેઓ મામે પરિસ્થિતિ એવી હતી કે એકાદ આડોઅડગો શબ્દ તેમને મુસ્કેલીમાં આણી મૂકે, એના કગર્તા તો પ્રજાસ્વાતમ્યના જૂના જોગીઓ પેના બ્રિટિશ લિમરનો (પ્રગતિવાદીઓ) તથા બ્રિટિશ મજૂરપક્ષના નવા સમાજવાદીઓ, તેમના ઉપર હિંદુસ્તાનમાના દમનની શી અમર પડી તે તપાસવું વધારે યોગ્ય છે હિંદુસ્તાનમાં બજવાતું નાનકું દુ ખ્ખ હોવા છતાં કાઈકે સમતાથી જોયાં કરવાની કળા તેમણે કેળવી હતી, અને ‘ મેન્જેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ના ખમરપત્રીએ કહ્યું છે તેમ ‘ દમનના શાસ્ત્રીય પ્રયોગ ’ની સફળતા માટેનો તેમનો સતોર ટટલીકવાર દેખાઈ આવતો હતો થોડા વખત ઉપર ગ્રેટ બ્રિટનની રાષ્ટ્રીય સરકારે રાજપ્રોહ સબધી એક કાયદો પસાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે તેની સામે, ખાસ કરીને ‘ લિમરનો ’ તથા મજૂરપક્ષીઓ તરફથી, સારી પેઠે ટીકા થઈ હતી તેની સામે વિરોધનાં ખીજ કારણોમાં મુખ્ય એ હતું કે એ કાયદાથી વાણીસ્વાતમ્ય અકુશિત થઈ જાય છે, અને મેન્જેસ્ટરોને જડતીઓનાં વોરન્ટ કાઢવાની સત્તા મળે છે આ ટીકા જ્યારે જ્યારે મારા વાંચવામાં આવી છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રત્યે મે સદાનુભૂતિ જ અનુભવી છે છતાં તેની સાથે હિંદુસ્તાનનું ચિત્ર પણ મારી નજર આગળ ખડું થયું જ છે અહીં તો આજે જે કાયદાઓનો પ્રત્યક્ષ અમલ થઈ રહ્યો છે તે બ્રિટિશ ‘ સિડિશન મિલ ’ પસાર કરવા ધારે છે તે કગર્તા લગભગ સોમણા વધારે ખરામ છે મારો સન્માન જ એ છે કે જે બ્રિટિશ લોકો ઇંગ્લડમાં દૂધમાથી પોરા કાઢે છે તે હિંદુસ્તાનમાં જંગ રૂવું પણ ફરક્યા વિના આખાં જાગને છીટ શી રીતે ગળા જતા હશે ? બ્રિટિશ લોકોમાં પોતાના સ્વાર્થનો અને નીતિના ધોરણોનો મેળ બેસાડવાની તથા જેમાં તેમના સામ્રાજ્યનું દિન સધાવું હોય તે દરેક ખામતમાં સદ્ગુણ જોવાની જે અજ્ઞ કળા છે તે પ્રત્યે હ મેશાં મે આશ્ચર્ય

અને પ્રશંસા-અનુભવ્યાં છે. મ્યુસોલિની અને હિટલર સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાસન ઉપર આક્રમણ કરે છે તે માટે સંપૂર્ણ સાક્ષ દાનતથી અને ખરા પુણ્યપ્રકાશથી તેઓ તેમને વખોડી કાઢે છે. તેની સાથે એટલી જ સાક્ષ દાનતથી તેમને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં સ્વાતંત્ર્ય ઝૂંટવી લેવાના તેમના જેવા જ હુમલા આવશ્યક છે. વળી સાચા નિઃસ્વાર્થ ભાવે આમ કરવું જરૂરનું છે એ સાબિત કરવા તેઓ જાયામાં જાયા નૈતિક કારણો રજૂ કરે છે !

ન્યારે હિંદુસ્તાનમાં આગ સળગી રહી હતી અને લોકોની ધીરજ તથા હિંમતની કસોટી થઈ રહી હતી ત્યારે દૂર લંડનમાં આપણે ત્યાંથી સરકારે વીણીવીણીને બોલાવેલા માણસો હિંદુસ્તાન માટે બંધારણ ધડવા ભેગા થયા હતા. ૧૯૩૨માં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ અને તેમની કેટલીયે કમિટીઓ બેઠી. વડી ધારાસભાના કેટલાયે સભ્યોએ આ કમિટીઓમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે હવાતિયાં માર્યાં. સાવંજનિક ફરજ બજાવવાની સાથે મોજમજ માણી લેવાનો આ ખરો લાગ હતો. આ શોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં પ્રજાને પૈસે બિપડયું. પણ ૧૯૩૩માં હિંદી મહદનીશોવાળી સંયુક્ત કમિટી (જેકન્ટ કમિટી)ની બેઠક થઈ અને તેની આગળ જુગ્યાની આપવા જનારાઓને આ પરાપકારી સરકારે બાડાબંધ્યાં આપ્યાં. વળી પાછા હિંદુસ્તાનની સેવા કરવાની ધગશથી પ્રજાને પૈસે ઘણાએ દરિયાર્ધ સફર બેઠી, અને સાંભળ્યું છે કે કેટલાકોએ તો વધારે બાડાબંધ્યાં માટે રકમક પણ કરી.

કેટલાય કાળથી ભોગવતા આવેલા હકોના આ પ્રતિનિધિઓ હિંદુસ્તાનમાં ચાલેલી લોકલડતરી લડકી જઈને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે લંડનમાં ભેગા મળે એમાં નવાઈ કશી નથી. પરંતુ જે વખતે માતૃભૂમિ જીવસંટોસટની આવી લડતમાં ઘેરાયેલી હોય તે વખતે કોઈ પણ હિંદી આવી રીતે વતે તે જોઈને અમારી રાષ્ટ્રપ્રેમની વૃત્તિને આઘાત લાગતો હતો. અને તેમ છતાં અમારામાંના કેટલાકને તો લાગ્યું કે જે થયું તે ઠીક જ થયું, કારણ અમે ધારતા હતા કે આમ થવાથી દેશમાંના પ્રગતિવિરોધી અને પ્રગતિકારી તરવો એકબીજાથી હંમેશને માટે અલગ થઈ જશે.

(પણ અમારી ધારણા જોટી નીવડી) અમને લાગતું હતું કે આ ચાળણીથી લોકોને ગજાદારી કેળવણી મળશે અને લાગતાવળગતા સૌને વધુ સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ સ્વાતંત્ર્યથી જ આપણા મામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાની અને લોકો ઉપરનો બોલો ખમોડી નાખવાની આપણે આશા ન રાખી શકીએ.

આ લોકો, તેમની ગ્રહેણીકરણીમા જ નહિ, પણ વિચારમાં તથા લાગણીઓમા પણ, દિદી જનતાથી કેવા અગા ધર્ષ ગયા હતા તે પણ આ પ્રસંગે આખા જણાઈ આવ્યું. જનતાની માથે આમને કશું સાંધણું જ નહોતું ગયું. જનતાને અથવા તેમની આંતરિક વૃત્તિઓ જે તેમને બલિદાન આપવા અને કષ્ટ સહન કરવા પ્રેરી રહી હતી તેને તેઓ મમળ જ શકતા નહોતા — આ વિલક્ષણ રાજપુરુષો આગળ એક જ વસ્તુ સત્ય હતી — તે એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસત્તાને સફળ વિરોધ ધર્ષ શકે એમ નથી, માટે તેનો મને કે કમને સ્વીકાર કરવો. હિંદુસ્તાનના સવાલનો ઉકેલ આણવો અથવા તો જીવંત બધારણ ધરી કાઢવું, એ દિદી જનતાના સદલાવ વિના તદ્દન અશક્ય છે એ વાતનો આ લોકોને ખ્યાલ જ નહોતો આવતો. આપણા સમયનો સક્ષિત ઇતિહાસ (મોર્ટ હિસ્ટરી ઓફ અવર ટાઈમ્સ) એ નામના પોતાના નવા પુસ્તકમાં મિ. જે. એ. સ્પેન્ડર સને ૧૯૧૦ની આઈરિશ નોર્મન્ટ કોન્ફરન્સ, જેણે બધારણીય ઝગડાનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કરેલો, તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે કહે છે કે લડત ચાલતી હોય ત્યારે બધારણ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા ગજાદારી નેતાઓ તો ધરને આગ લાગી હોય ત્યારે તેનો વીમો ઉતરાવવા જતા માણસો જેવા ગણાય. ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માંની હિંદુસ્તાનમાંની આગ ૧૯૧૦ની આયર્લેન્ડની આગ કરતાં ધણી બારે હતી. તેના લડકા આજે લાલે શમી ગયા હોય પણ તેના અગારા તો દેશને મુક્ત કરવાના સંકલ્પના રૂપમાં ધગધગતા અને ન હોલવાય. એવા બળતા જ રહેશે.

હિંદુસ્તાનના અમલદારવર્ગમાં હિંમાની વૃત્તિ આશ્ચર્યકાંક રીતે વધી ગઈ હતી. એમની એ પરંપરા તો જૂની છે. બ્રિટિશો

પોતાનું રાજ્ય એક પોલીસ રાજ્ય તરીકે ચલાવી રહ્યા હતા. દીવાની અમલદારોની આગળ પણ લશ્કરી દષ્ટિ સિવાય ખીજી દષ્ટિ રહી નહોતી. દુસ્મન મૈત્ર્ય પરદેશી અને જીતેલી ભૂમિનો કબજો કરીને બેઠું હોય એવું જાણે લાગ્યા કરતું હતું. વર્તમાન તંત્ર નાબૂદ કરવાનો સખન પડકાર ચયો હતો તેથી આ માનસમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી. બંગાળમાં તથા ખીજે છૂટાંજવાયાં ખુનામરખીનાં કૃત્યો યયાં તેથી અમલદારોની હિંસાવૃત્તિને પોપણ મળ્યું અને પોતાના કૃત્ય માટે તેમને કાંઈક સમર્થન મળ્યું એટલું જ. વિવિધ ઓર્ડિનન્સોથી તથા સરકારની નીતિથી કારોબારી અમલદારો તથા પોલીસને એટલી બધી સત્તા મળી કે દેશમાં વસ્તુનઃ પોલીસરાજ્ય આસ્થું. તેના ઉપર લાગે જ કશા અંકુશો હતા.

ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનના બધા જ પ્રાન્તો આ અંગ અને ઝડૂતી દમનના ભોગ બન્યા હતા, પણ સરહદ પ્રાન્ત અને બંગાળને સૌથી વધારે સહન કરવું પડ્યું. સરહદ પ્રાન્ત તો પહેલેથી જ મોટે ભાગે લશ્કરી પ્રદેશ જેવો હતો. તેવું તંત્ર અધ-લશ્કરી હોય જ ચાલતું. લશ્કરી દષ્ટિએ એ પ્રાન્તનો પ્રદેશ બહુ મહત્તરનો છે. એટલે 'લાલ ડમલીવાળાઓ'ની ચળવળથી ત્યાંની સરકાર તદ્દન ગભરાઈ ગઈ હતી. એ પ્રાન્તને 'શાન્ત' રાખવા માટે તથા 'તોફાની ગામડાંને' સગ્ન કરવા માટે લશ્કરી હુકમીઓનો ત્યાં ઠીક ઉપયોગ થયો. આખા દેશમાં ગામડાં ઉપર ભારે દંડ નાંખવાની પ્રયા સામાન્ય થઈ પડી હતી. કેટલીક વાર (ખાસ કરીને બંગાળમાં) તો શહેરો પણ આવી રીતે હંડારતાં, ધણીવાર વધારાની પોલીસ મૂકવામાં આવતી. પોલીસની પાસે અનર્ગળ સત્તા હોય, કશા જ અંકુશ ન હોય, ત્યારે પોલીસના અત્યાચારો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. કાયદા અને વ્યવસ્થાને નામે ચાલતાં બેકાયદાપણા અને અવ્યવસ્થાના નમૂનેદાર દાખલા ન્યાંત્યાં જોવામાં આવતા.

બંગાળના કેટલાક ભાગોમાં તો દશા અસાધારણ દુઃસહ થઈ પડી હતી. આખી વસ્તીને (અથવા વધુ ચોક્કસ કહેવું હોય તો

દિંદુ વસ્તીને) મરદાર દુસ્મન લેખતા, અને ઓ, પુરુષ, છોકરો કે છોકરી — બાંગ્લી પત્નીમ વચ્ચેના દરેક માણસને પોતાની ઓળખાણનું પતું લઈને ફરતું પડતું. આખી વસ્તી ને ધરતી ઉપર દદપારી અથવા દદગંથીના દુકમ થતા, પોચાક અમુક જ નહીં કયા પ્રમાણે પહેરવો પડતો, નિયાળો પોલીસના દુકમ અનુમાર ચાલુ રી રાક્ષતી અથવા બંધ કરવી પડતી, ખાઈમીકલ વાપરવાની મનાઈ હતી, કાંઈ જતુંઆવતું હોય તો પોલીસને ખબર આપવી પડતી, દીવાખધી, મુર્ચારત પછી બહાર નદિ નીકળવાનો કાયદો, સરકારી કૃષ્ય, વખાનની પોલીસ, સામુદાયિક હોલ અને ખીન અનેક નિયમો અને દુકમોનાં ત્યાં ગફડો કાટવો હતો. વિશાળ પ્રદેશો કાયમના ઘેરાની દયામાં આવી પડ્યા હતા અને ત્યાંની વસ્તી મખત ઓછાપહેન નીચે નેતાં સરકાર સ્ત્રીપુરુષોની દયા બોગવતી હતી. બ્રિટિશ સરકારની દૃષ્ટિએ આ બધા અમળ દુકમો અને મનાઈઓ આવશ્યક હતાં કે નહિ તેનો ન્યાય હું ન કરી શકું. જે તે અનાવશ્યક હતાં તો મોટા વિશાળ પ્રદેશોના સોફાને દખાવવાના, અપમાન પહોંચાડવાના તથા આર્થિક ક્ષતિ કરવાના મંબીર શુના માટે સરકારને તકમીરવાન હરાવવી જોઈએ. જે તે આવશ્યક હતા તો દિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલની કિંમત હમેશને માટે અંકાર જન્ય છે.

અમલદારોની આ દિંમાટિએ જેલોમાં પણ આપણા સોફાનો પીછો પકડ્યો. કેદીઓને વર્ગ આપવામાં આવતા તે તો એક કારસ જ હતું. જેઓ ઉપરના વર્ગમાં મુકાતા તેમને માટે તો તે એક ત્રાસ જ હતો. મદુ ઘોડાને ઉપરના વર્ગમાં મૂકવામાં આવતા અને નાણુક લાગણીવાળાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષોને એને લીધે એવી દશામાં રહેતું પડતું, જેમાં સતત બળવાનું જ હોય. સરકારનો ધરાદો સ્પષ્ટ એવો જણાતો હતો કે સામાન્ય કેદીઓ કરતાં પણ રાજદારી કેદીઓના હાથ ખૂંડા કરવા. એક ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિન્સ તો એટલી દદ મુધી ગયેલો કે તેણે બધી જેલોના અધિકારીઓ ઉપર એક ખાનગી પરિપત્ર કાઢેલો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે સવિનય ભંગના કેદીઓ સાથે “ડગમણો વર્તાવ

રાખવો.”* જેલની સગ્ગ તરીકે ફટકા મારવાનું વખતોવખત બનતું. ૧૯૩૩ના એપ્રિલની ૨૭મીએ હાઉસ આફ કોમન્સમાં હિંદુસ્તાનના ઉપમંત્રીએ જણાવ્યું : “સવિનય ભંગને લગતી ચળવળને લગતા ગુનાઓ માટે, ૧૯૩૨માં ૫૦૦ માણસોને ફટકા મારવામાં આવેલા તે સર સેમ્યુઅલ હોગને વિદિત છે.” જેલની શિસ્તના ભંગ માટે જેલમાં ફટકા મારવાના ઘણા કેસો બનેલાં તેનો સમાવેશ આ આંકડામાં થાય છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ નથી. ૧૯૩૨માં ફટકા મારવાના કેસો વારંવાર બનવાના સમાચાર અમને મળતા, ત્યારે ફટકાના એક કે બે છૂટાછવાયા દાખલા માટે ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરમાં અમે જેલમાં વિરોધ ઉઠાવેલો અને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરેલાં તે મને યાદ આવતું. તે વખતે ફટકાના ધાતકીપણાથી મને આઘાત લાગેલો. આ વખતે પંજુ આઘાત લગ્યો અને અંતરમાં બળબળ થયા જ ક્યું, પરંતુ મારે ફરી વિરોધ ઉઠાવવો અને ઉપવાસ કરવા એમ આ વખતે મને લાગ્યું નહિ. આ વખતે મને ખૂબ જ લાચારીનો અનુભવ થયો. થોડા વખત પછી ધાતકીપણા વિશે પણ મન રીઠું થઈ જાય છે. ખરાબ વસ્તુ પણ લાંબો વખત ચાલે તો દુનિયા તેથી ટેવાઈ જાય છે.

અમારા લોકોને જેલમાં ચક્કી, ઘાણી વગેરેનું સખતમાં સખત કામ આપવામાં આવતું. કેદીઓ પાસે માશી મંગાવીને અને હડતમાં ફરી લાગ નહિ લેવાનું વચન લઈને હોડવા માટે તેમની દશા થઈ શકે તેટલી અસહ્ય કરવામાં આવતી. કોઈ માશી માગે એ જેલના અધિકારીઓનો મોટો વિનય થયો ગણાતો.

જેલની સગ્ગ મેળવનારાઓનો મોટો લાગ હોકરાઓ અને જીવાનિયાઓનો હતો. તેઓ દબાણ અને અપમાન સાંપી લે તેવા નહોતા. સુંદર અને જીરસાદાર ખમીરના એ હોકરાઓ હતા;

* આ પરિપત્રની તારીખ જૂન ૩૦, ૧૯૩૨ છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે હવું : “જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટો તથા ખીબ્બ હાથ નીચેના અધિકારીઓને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઠસાવવા ઇચ્છે છે કે સવિનય ભંગની ચળવળમાં આરેલા કેદીઓ તરફ નોખું વર્તન રાખવાનું કયું કારણ નથી. આ વર્ગને એમને સ્થાને રાખવાની તથા તેમની સાથે ઠસમણે વર્તવ રાખવાની જરૂર છે.”

સ્વમાનવાળા, નેજસ્વી અને માહસી હતા. ઇંગ્લેન્ડની માર્વાજનિક શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં જે પ્રકારના છોકરાઓ વિશેષ હિતજન અને પ્રશંસાને પાત્ર ગણાય છે એ પ્રતિના તેઓ હતા. અહીં હિન્દમાં તેમના સુવર્ણોચિત આદર્શત્રેમ અને સ્વાભિમાને તેમને ખેડીઓ, એકાત્મક અને ફટકા પ્રાપ્ત કરાવ્યા.

જેલમાં સ્ત્રીઓની જે દશા થઈ તે વધારે કઠણ અને તેના વિચાર કરતાં દર્દી થાય એવી હતી. ધણીખરી બહેનો મધ્યમવર્ગની હતી. સુગંધિત શુવનને ટેવાયેલી તથા પુરુષના આધિપત્યવાળા સમાજે ઊર્ભા કરેલા અનેક બાધનો અને ગિચાગેનો ભોગ થઈ પડેલી એવી તેઓ હતી. આ મુક્તિમત્રામનો તેમને માટે તો એવડો અર્થ હતો જે હોંથ અને ઉત્સાહથી આ લોકતમા તેમણે અપવાદ્યુ તેના મૂળ, વરની સુલામીમાથી પણ છૂટવાની તેમની અસ્પષ્ટ અને ભાગ્યે જ જ્ઞાનપૂર્વકની ઇતિ અતિશય તીવ્ર એવી, ઇન્દ્રિયોમાં જરૂર ગ્રહેલાં હતા. તે જ થોડા અપરાધ બાદ કરતાં તેમને બધીને સામાન્ય વર્ગમાં જ મૂકવામાં આવી હતી. ત્યાં અતિશય અધમ દશાએ પહોંચેલી માયીદારો માથે તથા ધણી જગ્યાએ ચીતરી ચડે એવી સ્થિતિમાં તેમને ગ્રહેવાનું હતું. એક વાર સ્ત્રીઓના વાડાની નજીકની જ ખરાકમાં — વચ્ચે માત્ર એક દીવાલ એવી રીતે — મને ગળવામાં આવેલો એ વાડામાં બીજી કેદી સ્ત્રીઓ માથે કેટલીક રાજદારી સ્ત્રીકેદીઓ પણ હતી. તેમાં એક તો એક વખતની મારી મેજગાન, જેના ધરમાં હું રહેતો તે બહેન હતી. અમારી વચ્ચે એક બચ્ચી દીવાલ હતી પરંતુ અમારી બહેનોને કેદી સ્ત્રીદરોગાઓની જે ગાળો અને અપમાનભરી ભાષા સાંપી લેવી પડતી તે મારાથી સ્પષ્ટ અલગાતી અને મને કમકમાટી છૂટતી.

૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માં ગજદારી કેદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું ખરાબ હતું દેખીતી રીતે આ ફેરફાર અમલદાર વ્યક્તિઓની કેવળ ધૂનને કારણે તો ન જ હોય. એમણે એક જ અનુમાન નીકળે છે કે સરકારનો ચોક્કસ ધરાદો એવો હતો ગજદારી કેદીઓનો પ્રશ્ન બાબતે રાખીએ, મુક્ત પ્રાપ્તના જોશખાનાની તો તે વર્ષોમાં શાખ જ એવી હતી.

કે જેમાં માનવતાની સુવાસ આવે એવું કશું જ કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ હતા. જેની સામે ચંકા ન ઊઠાવી ચકાય એવા એક ઠેકાણેથી આનો એક રમૂજ દાખલો અમારા બાથુવામાં આવ્યો હતો. અમારા જેવા બળવાખોર અને રાજક્રોધી નહિ, પણ જેમને સરકારે આનંદપૂર્વક 'સર'નો ઇતકાળ એનાયત કર્યો હતો એવા એક સલાવિત ગૃહસ્થ એક દિવસ જેલની મુલાકાતે આવ્યા અને અમને મળ્યા. તેમણે અમને કહ્યું કે થોડાક મહિના પહેલાં પોતે એક બીજી જેલમાં ગયેલા અને પોતાના નિરીક્ષણની નોંધમાં જેલર વિષે તેમણે લખ્યું કે તે " શિસ્તનો આગ્રહી પણ દયાળુ " છે. પેલા જેલરે તેને વિનંતિ કરી કે મારા દયાળુપણા વિષે મહેરબાની કરીને કશું નોંધશો નહિ, કારણ જેલના ઉપરી અધિકારી વર્ગમાં એ ગુણ ખરાબ ગણાય છે. પેલા 'સર'ને તો લાગ્યું કે જેલરના પોતે કરેલા આ વર્ણનથી તેને કશું નુકસાન થાય એ કલ્પના બહારની વાત છે એટલે તેણે આગ્રહ કરીને એ શબ્દો રાખ્યા. પરિણામ શું આવ્યું ? થોડા જ વખતમાં દૂરની ઓતાડી જગ્યાએ પેલા જેલરની બદલી કરવામાં આવી. તેને આ એક પ્રકારની સજા જ થઈ.

કેટલાક જેલરો જે ખાસ કરીને ઝડપી અને વિધિનિપેક્ષ વિનાના ગણાતા હતા તેમના પગાર વધ્યા અને તેમને ઇલકાઓ મળ્યા. મારી ખાવાનું તો જેલમાં એટલું બધું સાર્વત્રિક છે કે લાગ્યે જ કોઈ ચોખ્ખું હોય. મારો પોતાનો અનુભવ અને મારા ઘણા મિત્રોનો અનુભવ એવો છે કે જેઓ શિસ્તના આગ્રહનો દેખાવ વધારે કરનારા હોય છે તે જ અમલદારો આ બાબતમાં ખૂરામાં ખૂરા ગુનેગારો હોય છે.

જેલમાં તેમજ બહાર હું તો નસીબદાર છું. જેમના સંબંધમાં મારે આવવું પડ્યું તે સૌ મારી સાથે, કદાચ હું તે માટે ઐગ્ય ન હોઉં ત્યારે પણ, વિવેક અને વિનયથી વર્ત્યા છે. જેલમાંના કેવળ એક જ પ્રસંગથી મને અને મારાં સ્વજનોને બહુ દુઃખ થયેલું. મારાં માતૃશ્રી, કમલા તથા મારી દીકરી ઇન્દિરા એકવાર મારા બનેલી રજુનિત પંડિતને મળવા

અસ્લાહાબાદની જિલ્લા જેલમાં ગમેલાં. તેમના કથા વાંકગુના વિના જેલરે તેમનું અપમાન કર્યું અને તેમને બહાર ધકેલી કાઢ્યાં. આ મેં જાણ્યું ત્યારે મને દુઃખ થયું. વળી તે બાબતમાં પ્રાંતિક સરકારના વલ્લભી અને વિશેષ આધાર પડ્યાં. જેલના અમલદારોને હાથે મારા માતૃશ્રીનું અપમાન થઈ બેસે એ ભીતિ ટાળવા માટે મેં બધી મુલાકાતો જ છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારપછી લગભગ સાત મહિના સુધી હું દહેગાઉન જેલમાં હતો ત્યાં મેં એકે મુલાકાત ન લીધી.

જેલમાં બદલાતી મનોવૃત્તિઓ

શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતની તથા મારી ખરેલીની નિવૃત્તિ જેલમાંથી ફરેરાદનની જેલમાં સાથે બદલી કરવામાં આવી. વખતે લોકો તરફથી કાંઈ દેખાવો થાય તે ટાળવા માટે ખરેલીથી અમને ટ્રેનમાં ન બેસાડતાં, ત્યાંથી પચાસ માઈલ દૂરના નાના સ્ટેશનથી બેસાડવામાં આવ્યા. ગતે છૂપી રીતે અમને મોટરકારમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ધણી મહિના સુધી બંધીમાં રહ્યા પછી રાતની ઠંડી હવામાં મોટરની એ સહેલ વિરલ આહ્વાદકારક લાગી.

ખરેલી જેલ છોડતાં પહેલાં એક પ્રમુખ બનેલો તેની મારી ઉપર બહુ અસર પડી હતી. આજે પણ તેની સ્મૃતિ તાજી જ છે. ખરેલીનો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જે અંગ્રેજ હતો, તે ત્યાં હાજર હતો. હું મોટરમાં બેસતો હતો તે વખતે તેણે કાંઈક સંકોચથી મને એક પાકીટ આપ્યું. તેણે મને કહ્યું કે 'તેમાં જૂનાં જર્મન સચિત્ર સામયિકો છે, મેં સાંભળ્યું છે કે તમે જર્મન શાખો છો એટલે તમારે માટે આ પત્રો હું લાવ્યો છું.' હું એને પહેલાં કદી મળ્યો ન હતો, તેમ ત્યારપછી પણ મળ્યો નથી. તેનું નામ પણ હું જાણતો નથી. આપમેળે બતાવેલી આ સમ્યક્તા અને તેની પાછળ રહેલી માયાળુ વૃત્તિ, એણે મારા હૃદયને સ્પર્શ કર્યો અને મેં ઊંડા આભારની લાગણી અનુભવી.

મધ્યરાત્રિની તે લાંબી સહેલ દરમિયાન અંગ્રેજો અને હિંદીઓ, રાજ્યકર્તા અને પ્રજા, સરકારી અમલદાર અને ખિનસરકારી સભ્ય, સત્તાશ્રદ્ધો અને આશાધારકો, એ બધા વચ્ચેના સંબંધો વિષે હું વિચારે ચડ્યો. બે પ્રજાઓ વચ્ચે કેવડું મોટું અંતર ! પરસ્પર કેટલો અવિશ્વાસ અને કેટલો અણગમો ! પરંતુ આ અવિશ્વાસ અને અણગમો કરતાં પણ વધારે તો એકબીજા વિષેનું કેટલું બધું અજ્ઞાન ! આને લીધે જ એક પક્ષ બીજાથી કંઈક

ખીતો રહે છે અને ખીખની હાજરીમાં હંમેશાં સાવધાન રહે છે. દરેકને ખીખે ફૂંકશે અને ન ગમે તેવો લાગે છે. પરંતુ બેમાંથી એક જોતા નથી કે ઉપરના ભુરખાની નીચે સંખ્યતા અને માયાળુપણ બેમાં છે. દેશના સંખ્યકર્તાઓ તરીકે અંગ્રેજો પાસે મહેરબાની બતાવવાની તકો પાગ વિનાની પડેલી છે એટલે તેમની આસપાસ પ્રુથામતિયા, નોકરી શોધનાગ તથા ખીજી રીતે કાંઈ ને કાંઈ સ્વાર્થ સાધવા કરનારાનું ટોળું જન્મે છે. આ અજખામણા નમૂનાઓ ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્તાન વિષે ક્યાસ બાધે છે. હિંદીઓ અંગ્રેજોને માત્ર અમલદારો તરીકે જ કામ કરતા જુએ છે અને તેમનામાં યંત્રની બધી અમાનવતા અને પોતાના સ્થાપિત હિતમંબધો જાળવી રાખવાની ભારે ધગશ ભરેલી હોય છે. પરંતુ અમલદાર તરીકેના અથવા લશ્કરના એક અથવા તરીકેના વર્તનમાં અને માનવી એક વ્યક્તિ તરીકે પોતાની સહજ વૃત્તિઓ પ્રમાણે વર્તેલા હોય ત્યારના તેના વર્તનમાં કેટલો બધો ફેર પડી જાય છે. કવાયતના હુકમોથી અક્રૂર બનેલો સિપાહી પોતાની માનવતા વીસરી જાય છે અને આપમેળે ચાલતા યત્ર જેવો બની જઈ, પોતાનું જેમણે કશું જ ન બગાડ્યું હોય એવા નિર્દોષ અને શાન્ત માણસો ઉપર ગોળી ચલાવે છે અને તેમને મારી નાખે છે. તે જ પ્રમાણે હરકોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે કઠોર ચતા જેને મંદ્રાચ થાય એવા સ્વભાવવાળો પોલીસ અમલદાર પણ ખીખે જ દિવસે નિર્દોષ ટોળાં ઉપર લાડી ચલાવવાનો હુકમ ઓડે છે. પોતાનો એક વ્યક્તિ તરીકે તે વિચાર નથી કરતો, તેમ જેમને એ મારે છે અથવા જેમના ઉપર ગોળી ચલાવે છે તે ટોળાંઓ પણ વ્યક્તિઓનાં જ બનેલાં છે એમ તે નથી ગણતો.

એક પક્ષ ખીખ પક્ષને એક ટોળું અથવા સમુદાય ગણવા માટે કે તરત જ બે વચ્ચેનો માનવસંબંધ જતો રહે છે. આપણે બૂલી જઈએ છીએ કે ટોળાં પણ વ્યક્તિઓનાં જ બને છે. તેમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે, તેમનામાં પ્રેમની અને દ્વેષની લાગણી હોય છે અને તેમને સુખદુઃખનું મંવેદન થાય છે. સરામરી અંગ્રેજોને તે નિખાલસ હશે તો કદાચ કબૂલ કરશે, કે પોતે ઘણા સાગ હિંદીઓના પરિચયમાં આવેલ

છે, પરંતુ તેઓ અપવાદરૂપ છે અને સામાન્ય રીતે તો હિંદીઓને સમુદાય તિરસ્કાન્નપાત્ર જ છે સરાસરી હિંદી જરૂર સ્વીકારશે કે પોતે થોડાક અગ્રેજોને ઓળખે છે જેઓ પ્રથમ સાધન છે, પરંતુ એ થોડાક અપવાદ બાદ કગ્તા અગ્રેજો બહુ તુંડમિગ્નજી, નિર્દય અને તદ્દન ખરાબ હોય છે પોતે જેના સબધમાં આવ્યા હોય તે અકિતઓ ઉપથી નહિ પણ ખીજઓ જેમને વિષે પોતે બહુ ઓછું અથવા કશું જ ન જાણતા હોય તેમના ઉપરથી દરેક માણસ ખીજ પ્રજા વિષે આઝ બાધે છે એ પણ બહુ જોવા જેવું છે

હું પોતે બહુ નસીમદાર છું મારા પ્રત્યે તો મારા પોતાના દેશબાંધવો તેમજ અગ્રેજો હમેશા સબ્યતાથી વર્ત્યા છે મારા જેનરો તેમજ મને પકડવા આવનારા તથા એક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે લઈ જનારા પોલીસના માણસો મારા પ્રત્યે હમેશા માયાથી વર્ત્યા છે આ માનવસબધને લીધે જ ક્યા લડતની ઠંડવાશ તથા જેનજીવનનો દશ ધણે દરજ્જો ઓછો થયો છે મારા પોતાના દેશબાંધવો મારી સાથે સારી રીતે વર્તે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કારણ તેમનામાં મને ઠીકઠીક પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે અને હું તેમનો પ્રીતિપાત્ર મનેતો છું અગ્રેજોમાં પણ મારી ગણના એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે થઈ છે ટોળામણી એક નથી ગણાયો મને લાગે છે કે ઇંગ્લંડમાં મે કેળવણી લીધી છે અને ખાસ કરીને તો હું ઇંગ્લંડની સાર્વજનિક શાળામાં ભણ્યો છું તેને લીધે હું તેમની વંધુ નજીક પહોંચી શક્યો છું આને કારણે જ, મારી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ તેમને ગમે તેવી જી ધી લાગે તોપણ તેમના જ જેવો હું પણ એક સુધરેલો માણસ છું એમ મીન્યા વિના તેમને ચાનવું નહિ મારા પ્રત્યે જે ખામ વર્તન રાખવામાં આવતું તેની મારા ધણા માથીઓ પ્રત્યેના વર્તન માથે સરખામણી કરતાં મને ધણીવાગ મૂકવણુ થતી અને મારે માટે કાર્મિક નીચાજોણું પણ મને લાગતું

આટઆટના લાભ હોવા છતાં જેલ તે જેલ જ ત્યાંનું ત્રાસદાયી વાતાવરણુ ધણીવાગ અસહ્ય ધર્મ પડતું, ત્યાંની આખી હવા જ બળજબરી હનકટપણુ, મારીખાવાપણુ અને જૂઠાપણુ, એથી ભરેલી હતી ત્યાં કા તો ખુશમત જોવામાં આવે કા તો ધમકી

જેની લાગણીઓ જરો પશુ આણી હોય તેને તો સતત ત'ગ દયામાં રહેવું પડતું. નાના નાના બનાવોથી તે અસ્વસ્થ થઈ જાય, કાગળમાં કાંઈક માઠા સમાચાર આવે, વર્તમાનપત્રમાં કાંઈક ન ગમે એવું આવે એટલે તે ચિંતાથી લગભગ માંદા જેવો અથવા ડાળુબર દોષાવિષ્ટ થઈ જાય. જહાર તો કામને લીધે મનને દમોશા કરાર રહે છે અને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા રૂસ પડે તેવા વ્યવસાયોને લીધે મન અને શરીરની સમતા જગવાય છે. જેલમાં તો દોષી જાતની મોકળાશ જ ન મળે, આપણને જાણે શીશામાં ઉતાર્યા હોય અને દાખી નાખ્યા હોય એવું લાગે. એટલે જે કાંઈ અને તેનું દમોશા એકતરફી અને કાંઈક વિદ્યુત આકલન થાય. જેલમાં માંદગી આવે એ તો ખાસ દુઃખદાયક લાગે.

હતાં જેલની ઘટમાળ માથે ગોડવાઈ જવાનું હું કરી ચક્યો. કમરત તથા ઠીકઠીક સખત માનસિક કામથી મેં શરીરને બગાડ્યું. કાંઈ તથા કસરતની કિમત જહાર ગમે તેટલી હોય, પણ જેલમાં તો તે અત્યંત આવશ્યક છે. તે વિના ત્યાં માણસના બુદ્ધિ જ થઈ જાય. અમયપત્રક બનાવી તેનું મેં કડકાઈથી પાલન કરવા માંડ્યું અને બરાબર તાત્ત ગહેવા માટે મારી રોજની ટેવોમાંની બધીખરી મેં ચાલુ ગાળી. દાખલા તરીકે હું દરરોજ હાજમત કરતો (મનેં સેફ્ટી અગ્રો આપવામાં આવ્યો હતો). આવી નાની બાજતનો ઉત્ત્રેષ મેં એટલા જ માટે કર્યો છે કે સામાન્ય રીતે માણસો આવી ટેવો છોડી દે છે અને બીજી પશુ અનેક બાજતોમાં શિથિલ થઈ જાય છે. દિવસના સખત કામ પછી સારું મને રુચિકર થાક લાગતો અને નિદ્રાનું મારી ઉપર આક્રમણ થતું.

આમ દિવસો, અઠવાડિયાં અને મહિના વીતવા માંડ્યા. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર મહિનો જાણે ચોડી જ જાય, કેમે ક્યો પૂરો જ ન થાય અથવા પૂરો નથી થતો એમ લાગે. કોઈ કોઈ વાર મને બહુ અણગમો થઈ આવતો અને કંટાળો લાગતો. પછી લગભગ દરેક વસ્તુ અને દરેક જણ સાથે ચિડાતો — જેલમાંના સાથીઓ સાથે, જેલના અમલદારો સાથે, કાંઈક કરી બેસવા

અથવા કરવું જોઈએ તે ન કરવાં માટે બહારના માણસો સાથે, ધિરિશ સામ્રાજ્ય સાથે (જોકે એ તો કાયમની લાગણી હતી) અને સૌથી વિશેષ મારી પોતાની સાથે, હું આખો જાણે લાગણીઓનું પોટલું બની જતો અને જેલજીવનમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ વૃત્તિઓની અસર નીચે હું બહુ આવી જતો. સદ્‌બાગ્યે આ વૃત્તિઓમાંથી હું જલદી મુક્ત થઈ જતો.

મુલાકાતનો દિવસ એટલે તો જેલમાં બારે ઉત્સાહનો દિવસ. તેની બારે ઘડકાં રહેતી, અને તેના દિવસો ગણાતા! મુલાકાતની ધમાલ પછી તેનો અનિવાર્ય પ્રત્યાઘાત આવતો અને પછી સૂનું સૂનું તથા એકલું એકલું લાગતું. કોઈ વાર ‘બનતું તેમ મુલાકાત જો યશસ્વી ન નીવડે — અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા માઠા સમાચારથી કે બીજો કોઈ કારણે—તો પછીથી હું બહુ દુઃખી રહેતો. મુલાકાત વખતે જેલના અંમલદારો તો હાજર હોય જ, પરંતુ બરેલીમાં તો બે ત્રણ વખત એવું બનેલું કે તે વખતે છૂપી પોલીસને! માણસ પાણી કાગળ અને પેન્સિલ લઈને વાતચીતનો શબ્દેશબ્દ આગુરતાથી ટપકાવી લેતો ત્યાં હાજર હોય. મને આધી, બહુ જ ચીડ ચડતી. આવી મુલાકાતો પૂરેપૂરી નિષ્ફળ નીવડતી.

પછી તો અસ્લાહાખાદ જેલમાં અને પાછળથી મરકાર તરફથી મારાં માતૃથી તથા પત્ની પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું તે કારણે આ કીમતી મુલાકાતો લેવાનું જ મેં છોડી દીધું. લગભગ સાત મહિના સુધી મેં એકે મુલાકાત ન લીધી. એ કાળ મને બહુ સુનકાર લાગ્યો. સાત મહિના પછી મેં મુલાકાત લેવાનું ફરી પાછું નક્કી કર્યું અને મારાં માણસો મને મળવા આવ્યાં ત્યારે આનંદથી હું લગભગ ઉન્મત્ત થઈ ગયો. મારી બહેનનાં નાનાં છોકરાં પણ મને મળવા આવ્યાં હતાં અને એક નાના બાળકને પહેલાંની પોતાની રીત પ્રમાણે મારા ખભા ઉપર ચડવાનું મન થઈ આવ્યું ત્યારે મારી લાગણીનો ઊભરો મારાથી રોકી શકાયો નહિ. માનવસંસર્ગની આટલી લાંબી અંખના પછી કૌટુંબિક જીવનના આ સ્પર્શથી હું અસ્વસ્થ થઈ ગયો.

મુશ્કાલીનો બંધ કરી હતી ત્યારે ઘેરથી અથવા ડેટલીક વાર જોલમાંથી (મારી બન્ને ગહેનો જોલમાં હતી) જે વખવાડિક કાગળો આવતા તે વિશેષ મૂલ્યવાન થઈ પડતા અને તેમની હું ઇત્કંઠાથી રાહ જોતો. જો નક્કી થયેલે દિવસે કાગળ ન આવે તો મને ચિંતા થતી. છતાં જ્યારે કાગળ આવતો ત્યારે તે ઉધાડનાં હું લગભગ અચકાતો. જેનો ઉપયોગ નક્કી આનંદદાયી હોય તેનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં માથુસ તેની માથે જેમ ગેસ કરી લે છે તેમ હું કાગળને હાથમાં ડેટલીયેવાર સુધી રમાડ્યાં કરતો. તે વખતે મારા મનમાં જીડે જીડે ભીતિનો પળ અંશ રહેતો કે રખેને કાગળમાં કંઈ એવા સમાચાર કે એવો ઉલ્લેખ હોય જે દુઃખદાયી હોય. જેલમાં કાગળ લખવા અને કાગળ મેળવવા એ, ત્યાંના શાન્તિમય અને અશુભ શ્રવણમાં, હંમેશાં ભારે અન્તઃગમ પાડનારી વસ્તુઓ બનતી. તેને લીધે લાગણીનશ રજા અનુભવાની અને તેથી ચિંતનને વિક્ષેપ થતો; કારણ ત્યાગપછી એક બે દિવસ સુધી મન ભટક્યાં કરતું અને રોજના કામમાં તેને એકાગ્ર કરવું મુશ્કેલ થઈ પડતું.

તેની તથા ગરેલીમાં મારે પ્રણા સોજતીઓ હતા. દહેરાદૂનમાં શરૂઆતમાં અમે ત્રણ જણ હતા — ગોર્વિંદ વલ્લભ પંત, કાશીપુરના કુંવર આનંદસિંહ અને હું. પરંતુ પંતજી તો તેમની છ માસની સગ પૂરી થઈ એટલે બે મહિનામાં જ ત્યાંથી છટ્યા. પાછળથી બીજા બે અમારી માથે જોડાયા. ૧૯૩૩ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં મારા બધા જ સોજતીઓ મને છોડી ગયા, અને હું એકલો પડ્યો. આમસ્ટની આખરે હું છટ્યો ત્યાંસુધી એટલે લગભગ આઠ મહિના દહેરાદૂન જેલમાં મેં એકાન્તવાસ ગાળ્યો. જેલના અમલદારો માથે રોજ થોડીક મિનિટ વાતચીત થાય તે સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કેઈની માથે વાત કરવાનું મને મળતું. કાયદેમર આ એકાન્ત સગ ન કહેવાય, પરંતુ હતું તો તેના જેવું જ. મને બહુ મૂનકાર લાગતું. સુખાગ્રે મેં મુલાકાત લેવાનું પાછું શરૂ કર્યું હતું, અને તેથી કાંઈક સમાધાન મળ્યું. હું ઘાતું છું ખાસ મહેરબાની તરીકે મને બહારથી તાજાં ફૂલ મેળવવા દેવામાં આવતાં તથા થોડાક ફોટોગ્રાફ રાખવા દેવામાં આવતા. તેથી મને

ધણે આનંદ રહેતો. સામાન્ય રીતે ફૂલો અને છબિઓ આપવામાં આવતાં નથી અને ધણા વખત મારે માટે મોકત્તરમાં આવેલાં ફૂલ મને લેવા દેવામાં નહિ આવેલાં એવું પણ બનેલું. પોતાની કોટડીને ખુશનુમા બનાવવાનું કોઈ કરે, તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહિ. મારા એક મોજતી, જેની કોટડી મારી લગોલગ હતી, તેણે પોતાની શરીરસંસ્કારની વસ્તુઓ કોટડીમાં અમુક રીતે ગોઠવી હતી, તે સામે જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વાંધો ઉઠાવેલો એ મને યાદ છે. તેને એમ કહેવામાં આવેલું કે તમારી કોટડી આકર્ષક અને 'વૈભવી' દેખાય એવું તમારે ન કરવું જોઈએ. વસ્તુઓ આ હતી: દૂધપ્રશ, દૂધપેસ્ટ, ફાઉન્ટન પેનની શાલી, માથામાં નાખવાના તેલની શીશી, કાંસકો, પ્રશ, અને ઉપરાંત કદાચ એક બે બીજી નાની વસ્તુઓ.

જીવનના ઉપયોગની નાની નાની ચીજોની કિંમત માણસને જેલમાં સમજાય છે. આપણી પાસે એટલી થોડી વસ્તુઓ હોય છે અને તેમાં વધારો કરવાનું કે બદલીને' બીજી લાવવાનું એટલું મુશ્કેલ હોય છે કે આપણે એ વસ્તુઓને વળગી રહીએ છીએ. વળી નજીવી વસ્તુઓ જે બહાર તો કચરાટોપલીમાં જ જાય તે પણ જેલમાં સંઘરી રાખવાનું મન થાય છે. પરિત્રાદ કરવા જેવું અને સખી મૂકવા જેવું ખાસ કર્યું નથી હોતું ત્યાં પણ પરિત્રાદ-લાવના છૂટતી નથી.

કોઈ કોઈ વાર જીવનની સુખસગવડો માટે એક જાતની શારીરિક તૃષ્ણા જાગી ઊઠતી. કાંઈકે શારીરિક સગવડ, આનંદદાયક પરિવેષન, મિત્રોની સોજત, રસ પડે એવો વાર્તાલાપ, બાળકો સાથે રમત, એવા એવા માટે. ... વતમાનપત્રોમાંનું કોઈક ચિત્ર કે એકાદ કંડિકા યુવાનીના બેદિકરાઈના જૂના દિવસો સ્મૃતિ સામે તાદરશ ખડા કરે, પછી ઘર યાદ આવે અને આખો દિવસ એજેનીમાં જાય.

હું દરરોજ થોડું કાંતતો, કારણ આવા થોડાક શારીરિક કામથી મનને કરાર રહેતો અને વધારેપડતા બૌદ્ધિક કામમાં નેથી રાહત રહેતી. પરંતુ મારો મુખ્ય વ્યવસાય તો વાંચવા-લખવાનો જ હતો. મારે જોઈએ એટલી ચોપડીઓ તો ન મળતી,

મુક્તાકાનો બંધ કરી હતી ત્યારે ઘેરથી અથવા ડેટલીક વાર જોઈમાંથી (મારી બંને જાહેનો જોઈમાં હતી) જે પખવાડિક કાગળો આવતા તે વિશેષ મૂલ્યવાન થઈ પડતા અને તેમની હું ઉત્કંઠાથી રાહ જોતો. જો નક્કી થયેશે દિવસે કાગળ ન આવે તો મને ચિંતા થતી. છતાં જ્યારે કાગળ આવતો ત્યારે તે ઉધાડનાં હું લગભગ અચકાતો. જેનો ઉપભોગ નક્કી આનંદદાયી હોય તેનો ઉપભોગ કરતાં પહેલાં માણસ તેની માથે જેમ ગેર કરી લે છે તેમ હું કાગળને હાથમાં ડેટલીયેવાર સુધી રમાડ્યાં કરતો. તે વખતે મારા મનમાં ઉડે ઉડે બીતિનો પળ અંશ રહેતો કે રખેને કાગળમાં કંઈ એવા સમાચાર કે એવો ઉદ્દેશ્ય હોય જે દુઃખદાયી હોય. જેલમાં કાગળ લખવા અને કાગળ મેળવવા એ, ત્યાંના શાન્તિમય અને અશુભ્ય જીવનમાં, હંમેશાં ભારે અન્તઃગમ પાડનારી વસ્તુઓ બનતી. તેને લીધે લાગણીવશ દ્રશ્ય અનુભવાની અને તેથી ચિત્તને વિક્ષેપ થતો; કાગળ ત્યાગપછી એક બે દિવસ સુધી મન ભટક્યાં કરતું અને રોજના કામમાં તેને એકાગ્ર કરવું મુશ્કેલ થઈ પડતું.

તેની તથા જરેલીમાં મારે ધણા સોળતીઓ હતા. દહેરાદૂનમાં શરૂઆતમાં અમે ત્રણ જણ હતા — ગોવિંદ વલ્લભ પંત, કાશીપુરના કુંવર આનંદસિંહ અને હું. પરંતુ પંતજી તો તેમની છ મામની સગા પૂરી થઈ એટલે બે મહિનામાં જ ત્યાંથી છૂટ્યા. પાછળથી બીજા બે અમારી માથે જોડાયા. ૧૯૩૩ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં માગ બધા જ સોળતીઓ મને છોડી ગયા, અને હું એકલો પડ્યો. આગરતની આખરે હું છૂટ્યો ત્યાંસુધી એટલે લગભગ આઠ મહિના દહેરાદૂન જેલમાં મેં એકાન્તવાસ ગાળ્યો. જેલના અમલદારો સાથે રોજ થોડીક મિનિટ વાતચીત થાય તે સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કોઈની સાથે વાત કરવાનું મને મળતું. કાયદેસર આ એકાન્ત મગ્ન ન કહેવાય, પરંતુ હતું તો તેના જેવું જ. મને બહુ મૂનકાર લાગતું. સુખાગ્રે મેં મુક્તાકાન લેવાનું પાછું શરૂ કર્યું હતું, અને તેથી કંઈક સમાધાન મળ્યું. હું ધારું છું આમ મહેરબાની તરીકે મને બહારથી તાગ્ન ફૂલ મેળવવા દેવામાં આવતાં તથા થોડાક ફોટોગ્રાફ રાખવા દેવામાં આવના. તેથી મને

ધણે આનંદ ગ્રહેતો. મામાન્ય રીતે દૂધો અને છબિઓ આપવામાં આવતા નથી અને ધણા વખત મારે માટે મોકનવામાં આવેલાં દૂધ મને લેવા દેવામાં નહિ આવેલાં એવું પણ મનેહું પોતાની કાટડીને ખુશનુમા બનાવવાનું કાર્ધ કરે, તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહિ મારા એક મોબતી, જેની કાટડી મારી લગોનગ હતી, તેણે પોતાની શરીરસસ્કારની વસ્તુઓ કાટડીમાં અમુક રીતે ગોઠવી હતી, તે મામે જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વધિા ઉઠાવેરા એ મને યાદ છે તેને એમ કહેવામાં આવેલું કે તમારી કાટડી આકર્ષક અને 'વૈભવી' દેખાય એવું તમારે ન કરવું જોઈએ વસ્તુઓ આ હતી દૂધચશ, દૂધપેસ્ટ, ફાઉન્ટેન પેનની શાહી, માયામાં નાખવાના તેનની મીંચી, કામડા, બ્રશ, અને ઉપગત કદાચ એક જે બીજી નાની વસ્તુઓ.

જીવનના ઉપયોગની નાની નાની ચીજોની કિંમત માણસને જેનમાં સમજાય છે આપણી પાસે એટલી થોડી વસ્તુઓ હોય છે અને તેમાં વધારો કરવાનું કે બદલીને બીજી નાવવાનું એટલું મુશ્કેલ હોય છે કે આપણે એ વસ્તુઓને વળગી રહીએ છીએ વળી નજીવી વસ્તુઓ જે બહાર તો કચગટોપનીમાં જ જાય તે પણ જેનમાં સઘરી રાખવાનું મન થાય છે પરિગ્રહ કરવા જેવું અને ગમ્પી મૂકવા જેવું ખાસ કશું નથી હોતું ત્યાં પણ પરિગ્રહ શાવના છૂટતી નથી.

મર્ધા મર્ધા વાગ જીવનની સુખમગવડો માટે એક જાતની શારીરિક તૃષ્ણા જગી બેઠતી કાર્ધક શારીરિક સગવડ, આનંદદાયક પરિવેષન, મિત્રોની મોબત, ગસ પડે એવો વાર્તાલાપ, બાળક સાથે રમત, એવા એવા માટે વર્તમાનપત્રોમાંનું નાઈક ચિત્ર કે એકાદ કેડિકા સુવાનીના બેદિકગર્ધના જૂના દિવસો સ્મૃતિ સામે તાદશ ખડા કરે, પછી ઘડ યાદ આવે અને આખો દિવસ એચેનીમાં જાય.

દરોગ થોડું કાંતતો, કારણ આના થોડાં શારીરિક કામથી મનને કરાગ ગ્રહેતો અને વધારેપડતા બૌદ્ધિક કામમાં નથી ગ્રહત ગ્રહેતી પરંતુ મારો મુખ્ય વ્યવસાય તો વાચવા લખવાનો જ હતો માર જોઈએ એટલી ચોપડીઓ તો ન મળતી,

કારણ અનેક પ્રતિબંધો હતા અને 'ચોપડીઓ' ઉપર ચોક્કસ હતી. વળી એ ચોક્કસદારો હમેશાં કંઈ પોતાના કામને માટે લાયકાત ધરાવનારા નહોતા. એન્ડરની 'પશ્ચિમની પડતી' ('ડિક્શનરી ઓફ ધી વેસ્ટ') એ પુસ્તક રોકવામાં આવ્યું, કારણ તેનું નામ બંધકર અને રાજદ્રોહી લાગ્યું. પરંતુ મારે ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ, કારણ મારી પાસે દીકરીક વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો હતાં. વળી હું તો કંઈક માનીતો કેદી ગણાતો હતો. મારા ધન્ય 'એ' વર્ગના સાથીઓને ચાલુ ઘટનાઓ ઉપરનાં પુસ્તકો મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી. મારા માબજવામાં આવ્યું છે કે બનારસ જેલમાં મગકારી 'વ્હાઈટ પેપર' જેમાં બ્રિટિશ મરકારની આપણા બધારણને લગતી દરખાસ્તો હતી તે આપવામાં નહિ આવેલો. કારણ તેમાં નજદારી રિપયની ચર્ચા હતી. બ્રિટિશ અમલદારો ધાર્મિક પુસ્તકો અને નવલકથાઓ તરત જ આપતા, વર્મનો વિષય બ્રિટિશ મરકારના દિવસો કેટલો બધો પ્યારો છે અને સમજા જ સપ્ત યોને કેટલી નિષ્પક્ષ રીતે તે ઉત્તેજન આપે છે।

દેશમાં જ્યારે કાયદામાન્ય એવી સાધારણ છૂટો પણ ઘણીખરી કંઈ હેરામાં આવી હોય ત્યારે કેદીઓના હકની વાત કરવી બાગ્યે જ ઉચિત ગણાય છે। એ વિષય વિચાર કરવા જેવો તો છે જ. જ્યારે કાયદાની અનાલન માણસને કેદની સજા કરે છે ત્યારે શું તેના એ અર્થ હોય કે તેના શરીરની સાથે મનને પણ કેદમાં પૂરવાનું છે? કેદીઓનાં શરીર ભલે બંધનમાં હોય પણ તેમના મન શા માટે મુક્ત ન હોવાં જોઈએ? આવો મવાલ સર્જિળી આપણા દેશમાં તો જેલોના વ્યવસ્થાપકો ગભરાઈ જ ઊઠશે. કારણ નવા વિચારો ગ્રહણ કરવાની અને લાંબો વિચાર કરવાની જોમતી શક્તિ સામાન્ય રીતે મર્યાદિત હોય છે. 'કેઈ મધુ' કહેવાયના સાધનોની ચોક્કસદારી એ ખરાબ વસ્તુ જ છે, તેમાં હમેશાં પક્ષપાત અને મૂર્ખાઈ હોય છે. એને લીધે ઘણું આધુનિક સાહિત્ય અને પ્રાગતિક પત્રો તથા છાપાં આપણા દેશમાં આપણને મળી શકતાં નથી. જપ્ત થયેલી ચોપડીઓની યાદી મોટી છે અને તેમાં વધારો થયે જ જાય છે. આ બધાની ઉપર કેદીને તો વધાગતી અને જુદી ચોક્કસદારીના ભોગ થવું પડે છે. બહાર

જે ચોપડીઓ અને છાપાં કાયદેમર ખરીદી શકાય અને વાંચી શકાય તે બધાં કેદીને મળી શકતાં નથી.

થોડા વખત ઉપર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ન્યુયૉર્કની સિંગ સિંગ જેલમાં આ સવાલ બઠ્યો હતો. કેટલાંક સામ્યવાદી છાપાંનો ત્યાં બહિષ્કાર થયો હતો. અમેરિકામાં અમલદાર-વર્ગમાં સામ્યવાદીઓ સામે બારે વિરોધની લાગણી છે છતાં જેલના સર્તાવાંબાઓ કબૂલ થયા કે કેદીઓને જે જોઈએ તે પ્રકાશનો, સામ્યવાદી છાપાં તથા સામયિકો પણ મળવાં જોઈએ. તેના પ્રમુખે એક જ અપવાદ ક્યો અને તે ઉપહાસચિત્રો (કાર્ટૂનો)ની બાબતમાં; તેણે એ ચિત્રોને ઉરકેરનારાં ગણ્યાં.

આપણા દેશમાં મનના આ સ્વાતંત્ર્યની ચર્ચા કરવી એ કાંઈક બેહદુ છે. હકીકત તો એ છે કે મોટા ભાગના કેદીઓને તો વર્તમાનપત્રો કે લેખનસાહિત્ય બિલકુલ આપવામાં જ આવતાં નથી. આમાં કેવળ ચોકીદારીની વાત નથી, પણ પૂણું ધનકારની વાત છે. માત્ર 'એ' વર્ગના (અથવા બંગાળમાં પહેલા વિભાગના) કેદીઓને જ શિરસ્તાંની રૂએ લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે. અને એમને પણ બધાને દૈનિક છાપા આપવામાં આવતા નથી. વળી જે દૈનિક છાપું આપવામાં આવે તે મરકારની પસંદગીનું હોય છે. 'બી' અને 'સી' વર્ગના કેદીઓ, રાજદ્વારી તેમજ બીજા, તેમને લેખનસાહિત્ય મળે જ એવું નથી. 'બી' વર્ગના કેદીઓને ખાસ છૂટ તરીકે ધણીવાર લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે, પણ તે વખતોવખત પાછું લઈ લેવામાં પણ આવે છે. 'એ' વર્ગના કેદીઓ તો હજારે એક હશે એટલે હિંદુસ્તાનના કેદીઓની રિયતિનો વિચાર કરવામાં તેમને તો બાતલ જ રાખવા જોઈએ. છતાં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આ 'એ' વર્ગના માનીતા કેદીઓને પણ બીજા સુધરેલા દેશોમાં સામાન્ય કેદીઓને હોય છે તેના કરતાં પણ ઓછી છૂટો, ચોપડીઓ અને વર્તમાનપત્રોની બાબતમાં હોય છે.

બાકીના કેદીઓને એટલે હજારમાંના નવસો નવ્વાણુને એકી સાથે બે કે ત્રણ ચોપડીઓ આપવામાં આવે છે. પરંતુ પરિરિયતિ એવી હોય છે કે આ છૂટનો તેઓ હંમેશાં લાભ

લઈ શકતા નથી લખવું અથવા વાંચેલી ચોપડીઓમાયી નોંધ કરી લેવી એ બહુ લાયક મોજ ગણાય છે, એમા કદીઓથી પડાય કે? મૌલિક વિકાસને આમ ધરાદાપૂર્વક ધ્યાનવો એ વિચિત્ર અને મરકારના માનસને હિધાકુ પાડનારું છે કેદીને સુધારનાની દૃષ્ટિએ. અથવા તેને સમ્ય જનાવવા માટે તેના મન ઉપર અમર પાડવી જોઈએ, તેના મનને જુદી દિશામાં વાળવું જોઈએ, તેને બહુાવવો જોઈએ, અને કાંઈ દુન્નરસ ધો શીખવવો જોઈએ પરંતુ હિંદુસ્તાનમા જેલમત્તાધીશોને આ દૃષ્ટિનિન્દુ સ્પષ્ટ હોય એમ લાગતું નથી મંડુક પ્રાન્તમા તો તેના સદતર અભાવને લીધે તે આપણા જ્ઞાન ઉપર વધારે આવે છે. હમણા હમણા જેલમાં નાના છોકરાઓને તથા જુવાનિયાઓને લખતાંવાંચતાં શીખવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે, પરંતુ તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. જે માણસોને એ કામ સોંપવામાં આવે છે તેમનામાં એ કામની લાયકતા નથી હોતી કેટલીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓને ભણવાનું ગમતું નથી. મારો પોતાનો અનુભવ તેથી નફન જ જિન્ટો છે. મારી પાસે જેઓ ભગવા આવતા તેમાંના ધણીમાં તો વાચવાલખવાનું શીખવાની જારે હોશ મારા જોવામા આવી જે કેદીઓ અમારા પરિચયમાં આવતા તેમને અમે બહુાવતા. તેઓ ખુબ મહેનત કરતા અને કાર્કવાર હું મધગતે જાગી જતો ત્યારે મને જોઈને નવાઈ લાગતી કે પોતાની બરાકમાં એક જે કેદીઓ હીવાના ઝાંખા પ્રકાશ આગળ ઘેસી તેમનો ખીબ દિવસનો પાઠ તૈયાર કરતા હોય.

હું મારી ચોપડીઓમા મશગૂલ રહેતો. પુસ્તકોના પ્રકાર બદલતો રહેતો પરંતુ સામાન્ય રીતે 'ભારે' ચોપડીઓ જ વાંચતો નવલકથાઓથી માનસિક શિથિલતા આવી જાય છે અને હું બહુ નવલકથાઓ વાંચવો નહિ કાર્કવાર ધણ વાંચીને કંટાળી જતો એટલે પછી લખવા માંડતો મારી દીકરીને એ ઇતિહાસ ઉપર જે પત્રો લખ્યા તેમાં મારી જે વરસની સન્નતો ધણો ભાગ ગયો. મારું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવાના એની મેદદ મને ધણી ચર્ચ કાર્કિક અથે હું જે જૂતકાળને વિષે લખતો

તેમાં રમમાણુ થતો અને જેલનાં મારાં પરિવેષ્ટોને લગભગ વીસરી જતો.

પ્રવાસનાં પુસ્તકો મને હમેશાં ગમૂર્તા. લુએન અને માર્કોપોલો, ઈબ્નબટુટા અને બીજા જૂના પ્રવાસીઓનાં વૃત્તાન્તો, તેમજ આધુનિક પ્રવાસીઓમાં સ્વેન હેડિનની મધ્ય એશિયાના રણોમાની મુસાફરીઓ તથા રોરિકના ટિબેટમાનાં વિચિત્ર સાહસો, એ મને બહુ આકર્ષતાં. ચિત્રોની ચોપડીઓ, ખાસ કરીને પહાડો, હિમનદો તથા રણોનાં ચિત્રોમાં મને બહુ રમ પડતો કારણ જેલમાં વિશાળ અવકાશ અને સમુદ્રો તથા પહાડોને માટે દિલ ઝંખે છે. મારી પાસે મોં જ્યાં, આદમ્સ તથા હિમાલયનાં ચિત્રોની કેટલીક સુંદર ચોપડીઓ હતી. તે હું વારંવાર કાઢતો અને મારી કોટડી અથવા બરાકની ગરમી ૧૧૫ અંશ અથવા તેથીયે વધારે હોય ત્યારે ચિત્રોમાંના હિમનદો નિહાળ્યાં કરતો. એટલામ પણ મનમાં બહુ લાગણીઓ જાગી કરનારી વસ્તુ છે. જૂનકાળની ધણીયે રમૃતિઓ તે જાગૃત કરે છે તથા આપણે જોયા હોય તે સ્થળોનાં તથા જોવા ઇચ્છતા હોઈએ તે સ્થળોનાં સ્વમાં તે અનુભવાવે છે, જૂના વખતનાં પરિચિત સ્થળોએ ફરી જવાની, મોટાં શહેરોનું સ્થળ કરતાં ટપકાં અને નિશાનો ઉપરથી તેમની ફરીને મુલાકાત લેવાની, ઘેરા રંગથી દર્શાવેલા પહાડો તથા ખૂર્સ ધાખાથી દર્શાવેલા સમુદ્રો ઓળંગવાની દુનિયાની સુંદરતાઓ નીરખવાની તથા પલટાતી જતી દુનિયામાં માણસની લગાઈઓ અને ધર્મો નિહાળવાની ઝંખના તે જગાડે છે. આવું બધું કરવાની લાલસા દિલમાં બરાય, અમને બોચીએથી પકડે, એટલે અમે એટલાસને ઉતાવળો ઉતાવળો અને ગમગીની સાથે પાછો મૂકી દઈએ અને ફરી પાછા અમને ઘેરીને જાગી રહેતી તે અતિપરિચિત દીવાલો જોવામંડતા અને અમારા નસીબમાં લખેલા રાજના નીરસ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ જતા.

જેલમાં મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ

દહેરાદૂન જેલમાં મારી નાની કોટડી અથવા ઓરડીમાં હું સાડાચૌદ મહિના ગયો. મને એમ લાગવા માંડ્યું કે એ ઓરડીનું હું એક અંગ બની ગયો છું. તેના ખૂણેખૂણાથી હું પરિચિત થઈ ગયો હતો. તેની ચૂનાથી ઘોળેલી દીવાલો પરના, તેની ખડખડી ભોંંચ પરના, તથા જીવાંએ ખાધેલી વળાઓવાળા છાપરાના એકેએક ડાઘ અને ખાડાને હું ઓળખતો થઈ ગયો હતો. બહાર નાના વાડામાં ઘાસના નાનાં જડિયાંને તથા અહીં તહીં પડેલા નાના નાના પથરાને હું જૂના મિત્રો તરીકે સત્કારતો થયો હતો. મારી કોટડીમાં હું એકલો નહોતો. મોટા ભાગના અને નાની ભાગીઓની ત્યાં ઘણી વમાલતો હતી, અને વળાઓની પાછળ ઘણી ગરોળીઓએ ઘર કર્યાં હતા, તેમાંથી તે સર્વે શિકારની શોધમાં બહાર ફરવા નીકળી પડતી. જે વિચારો અને લાગણીઓ આસપાસના સ્થૂલ પદાર્થો ઉપર પોતાના સંસ્કાર રાખી જતા હોય તો તો એ કોટડીની આખી હવા તેથી ખંચેખંચે ભરાઈ ગઈ હતી, અને એ સાંકડી જગ્યાના એકેએક પદાર્થને એ સંસ્કારો વળગી રહ્યા હતા.

કોટડીઓ તો ખીજી જેલોમાં અને વધારે સારી મળેલી, પરંતુ દહેરાદૂનમાં મને એક ખાસ લાભ હતો અને તે મારે મન બહુ મૂલ્યવાન હતો. ત્યાંની જેલ મૂજે બહુ નાની હતી, તેમાંય વળા અમને તો જેલના જ કમ્પાઉન્ડમાં પણ જેલની દીવાલોની બહાર જૂની હવાલાતમાં રાખ્યા હતા. આ હવાલાત એટલી સાંકડી હતી કે ત્યાં હવાફરવાની જગ્યા જ નહોતી. તેથી સવારસાંજ અમને બહાર કાઢવામાં આવતા. જેલના દરવાગા આગળ સો વાર જેટલી જગ્યામાં આંટા મારવાની અમને રજા મળી હતી. અમારે રહેવું પડતું તો જેલના કમ્પાઉન્ડમાં જ, પરંતુ

તે જેલની મુખ્ય દીવાલોની બહાર હોઈ પહાડો અને ખેતરો તથા થોડે છોટે આવેલી એક મોટી સડક અમને જોવાને મળતાં. આ કાંઈ મને ખાસ આપેલી છૂટ નહોતી; દહેરાદૂનની જેલમાં રાખેલા બધા 'એ' અને 'બી' વર્ગના કેદીઓને આ છૂટ હતી. કમ્પાઉન્ડની અંદર જ પરંતુ જેલની દીવાલોની બહાર એક બીજું મકાન હતું. તેને 'યુરોપિયન લોકઅપ' કહેતા. તેની આસપાસ વંડી કે એવું કાંઈ નહોતું એટલે કોટડીમાં રહ્યે રહ્યે પણ કેદી પહાડો તથા બહારનું જીવન બહુ સુંદર રીતે જોઈ શકતો. અહીં રાખવામાં આવતા યુરોપિયન કેદીઓ તથા બીજાઓને પણ જેલના દરવાજા આગળ સવારસાંજ આંટા મારવાની રજા હતી.

જાગી દીવાલોની પાછળ બહુ લાંબા વખત સુધી જે કેદી પુરાર્થ રહ્યો હોય તેને જ આ બહાર આંટા મારવાનું તથા ખુલા દેખાવોનું અસાધારણ માનસિક મૂલ્ય સમજાય. મને આમ બહાર ફરવાનું બહુ જ ગમતું, અને એમાસામાં દિવસો સુધી ધોધમાર વરસાદ પડતો, હોય અને ઘૂંટણપૂર પાણીમાં ફરવાનું હોય ત્યારે પણ હું બહાર ફરવાનું જતું કરતો નહિ. કોઈ પણ જગ્યાએ હોઈ ત્યાં બહાર નીકળવાનું મને ગમે જ, પણ અહીં તો ઉતુંગ હિમાલયનાં દર્શન એ એક વધારાનો આનંદ હતો અને તેને લીધે મારો જેલજીવનનો કંટાળો ધણે ઓછો થતો. લાંબા વખત સુધી મેં મુલાકાત ન લીધી અને લાંબા વખત સુધી મારે તૈદન એકલા રહેવાનું થયું ત્યારે આ જ એક મારું સહભાગ્ય હતું કે આ મારા માનીતા ગિરિરાજને હું નિહાળી શકતો. મારી કોટડીમાંથી હું એ પર્વતોને જોઈ શકતો નહિ. પરંતુ મારું મન તેમનાથી ભરેલું રહેતું, અને તેમનાં સાંનિધ્યનું મને હંમેશાં જાન રહેતું અને જાણે અમારી વચ્ચે મૂઠ મૈત્રી વધતી જતી.

પાંખી ટોણું ઉડી અયું હવે દૂર આકાશમાં રે;
ને ઉડી ગઈ રહીખડી હતી વાદળી એકલી જે;
સાથી મારો ગિરિ થઈ રહ્યો એક ઉતુંગ દૂર,
હું ચાકું ના ગિરિથી કદીએ, કે ગિરિ હું થકી ના.

મને લાગ છે કે, ચીનના આ પ્રાચીન કવિ લિ તાઈ પોતી માથક હું ન કહી શકું. કે હું પર્વતથી કદી ચાકતો નહોતો; પરંતુ એવો કંટાળો કવચિત જ આવતો. એકંદરે તો તેના સાંનિધ્યથી મને વિરક્ત એવો આરામ જ મળતો. તેની ઘનતા અને તેની અનુબંધતા લાખો વર્ષોના જ્ઞાનવાણી દૃષ્ટિથી નીચે જાહેલા મને જોતી અને મારી પક્ષડાતી જતી મનોવૃત્તિઓનો ઉપહાસ કરતી તથા મારા તપ્ત ચિત્તને શાન્તિ આપતી.

દહેરાદૂનમાં વમન્ત બહુ આદ્વાદક હોય છે, અને મેદાનો કરતાં બહુ લાંબો વખત તે રહે છે. પાનખરે લગભગ બધા જ ઝાડનાં પાંદડાં ખેરવી નાખ્યાં હતાં, અને તે બધાં ખુલ્લાં અને નમ્મ દેખાતાં હતાં. જેલના દરવાજા સામે જાહેલાં ચાર ભવ્ય પીંપળાનાં ઝાડ પણ લગભગ પોતાનાં બધાં જ પાંદડાં ગુમાવી એમાં તે જોઈ મને બહુ અગ્ન્યબ્ધી થઈ. બિચાગ પીંપળા ચોમળાઈ ગયેલા અને ગમગીન હોમતા હતા, પણ વમન્ત આવતાં હવાએ તેમનામાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો અને તેમના અન્તરતમ કોષને જીવનનો સંદેશો આપ્યો. પીંપળામાં તેમજ બીજાં ઝાડોમાં એકાએક પ્રાણનો સચાર થયો, અને પડછની પાછળ છૂપી ક્રિયાઓ આવી ગઈ હોય તેમ તેમની આમપામ દૈનિક ગૂંડતાનું વાતાવરણ જવાયું. દરેક ઝાડ ઉપર લીલી નાની નાની ફૂંપોને ફૂટતી જતી જોઈ હું ચકિત થઈ ગયો. એ બહુ હર્ષપ્રદ અને પ્રસન્ન દરશ હતું. જોતજોતામાં તો લાખો નવાં પાંદડાં આવી ગયાં અને સૂર્યના પ્રકાશમાં તે ચળકવા લાગ્યાં. અને હવાની લહરી આવતાં તેમાં ખેલવા લાગ્યાં. ફૂંપળમાંથી પાંદડાંમાં એકાએક ચતું રૂપાન્તર કેતું અજબ છે! પહેલાં કદી મારા ધ્યાન પર નહિ આવેલું કે ઝાંજાનાં તાજાં પાંદડાં લાલાશ પડતા તપખીરિયા રંગના હોય છે — કાશ્મીરની ટેકરીઓમાં શરદ ઋતુમાં જે રંગ દેખાય છે તેવા, પરંતુ તેમનો રંગ જલદી બદલાઈને લીલો થઈ જાય છે.

ચોમામાનો વરમાદ તો હંમેશાં આવકારણાયક લાગતો, કારણ ઉનાળાની મુશ્મી તે આવતાવિંત ખતમ થાય છે. પણ સારી વસ્તુ પણ વધારેપડતી હોય તો અકારી થાય છે, તેમ દહેરાદૂનમાં

થતુ ત્યાં તો મેવરાગ્ન ધરાઈ ધરાઈને પડે છ એમાસ શર થાય ને પાય છ અઠવાડિયામાં તો પ્રાણી ૬૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડી જાય. જાપરામાથી માણી ચૂંતું હોય અથવા ખારીમાથી વાજટ આવતી હોય તે નિવારવા કંઈ ભારતા એક સાકડી જગમા ભરાઈ રહેવું પડે, એ તે કેને ગમે?

શરદ પશુ આર્દ્રાદય દેતી અને શિયાળો પશુ. પશુ શિયાળામાં વરસાદ આવે ત્યારે ન ગમે. ગાજવીજ થતી હોય, વરસાદ પડતો હોય અને ઠંડો પવન શરીરમાં સોસરો પેસી જતો હોય ત્યારે કાઈકે સાગ રહેઠાણની તથા કાઈકે ગરમી અને સગડડની ધ્રુજ થઈ આવતી. ધણીવાર કરા પડતા. લખોટીઓ કરતાં મોટા કાં પતરાના જાપરા ઉપર લયકર અવાજ કરતા પડતા હોય ત્યારે દારંગોળો ફૂટતો હોય એવું લાગતું.

મને એક દિવસનું ખાસ સ્મરણ છે ૧૯૩૨ની ૨૪મી ડિસેમ્બરનો એ દિવસ હતો. ગાજવીજનું તોફાન હતું. વરસાદ આખો દિવસ પડ્યો હતો અને કડકડતી ઠંડી હતી. જેલમાના માગ બધા દિવસોમાં શરીરની દૃષ્ટિએ એ દિવસ મારો સૌથી ખરાબ નીવડેલો. પશુ સાગે એકાએક આકાશ સ્વચ્છ થઈ ગયું અને મારી પડેલના બધા પહોડો અને ટેકરીઓને બરફના ગાદ આચ્છાદનથી છવાયેલા જોઈ મારું બધું દુઃખ જાગી ગયું. ખીજે દિવસ એટલે નાતાળનો દિવસ, એ તો સ્વચ્છ અને સુદૃઢ હતો; હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાનું સુદર દરમ નીકળ્યું હતું.

જેવે અમારી રોજની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં અમને અટકાવ્યા એટલે ક્રોધનું અમે વધુ નિરીક્ષણ કરતાં થયા. અમારા જેવામાં આવનાં જુદી જુદી જાતનાં પશુઓ તથા જીવજન્તુઓનું પશુ અમે નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યાં. મારું નિરીક્ષણ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ મારી માટડીમાં અથવા તેની આગળનાં નાનાં વાડામાં રહેતાં જાનજાનનાં જાતુઓ મને તજરે પડવા લાગ્યાં. મને સમજાયું કે હું જોકે એકાન્તની ફરિયાદ કરતો હતો છતાં એ નાનાં વાડાં જે ખાવી અને મૂતો મૂતો લાગતો હતો તે તો જીવસૃષ્ટિથી બિચારાઈ ગયો હતો. આ બધા પેટ ચાલતા, પગે ચાલતાં કે બેસતાં જાતુઓ કાઈ પશુ રીતે મારી આડે આવ્યા

વિના પોતપોતાના જીવન ગુજરતા હતાં, મારે પણ તેમની આડે આવવાનું કશું કારણ નહોતું. પરંતુ માર્કીઝ, મચ્છર તથા કાર્બિક અંશે માખીઓ માથે તો મારે સતત યુદ્ધ ચાલતું. ભમરા તથા ભમરીઓની તો હું દરકાર કરતો નહિ. મારી કોટડીમાં એ સેંકડો હતાં. એક વખત એક ભમરીએ, હું ધારું છું અભણતાં, મને ડંખ માર્યો, ત્યારે અમારી વચ્ચે એક નાનો ઝડપો થયેલો. કોષિ ભરાઈને મેં એ તમામને નાખૂદ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમણે તો પોતાનાં ધરાના બચાવમાં, (કદાચ તેમાં તેમનાં ઈર્ષા હશે.) બહાદુરીથી લડત ચલાવી અને હું પાછો પડ્યો. મેં નક્કી કર્યું કે જો ફરી તેઓ મને દખલ ન કરે તો બધે શાન્તિથી રહે. ત્યાર પછી તો આ ભમરાઓ તથા ભમરીઓથી વીંટળાયેલો એ કોટડીમાં હું એક વરમ રહ્યો. પણ તેમણે મારી ઉપર કદી હુમલો ન કર્યો, અને અમે પરસ્પર આદર કેળવ્યો.

આમાચીડિયાં મને ખિલકૃષ્ણ ગમતા નહોતાં પણ મારે તેમને વેઠી લેવાં પડ્યાં. માંજે અંધારું ચતાં અવાજ કર્યા વિના ઊડવા માંડે. અંધકારથી છવાતા આકાશમાં તેઓ ઝાખાં ઝાખાં દેખાય. એ ભમરાનાં પ્રાણીઓને જોતાં મને ભારે ત્રાસ થતો. મોઢા પાસેથી એક જ ઇંચ છેટે રહી પસાર થઈ જાય. મને હમેશાં ડર રહ્યાં કરે કે રખેને હું તેમની અડફેટમાં આવી જાઉં. મોટાં આમાચીડિયાં અથવા વનવાગોલો હવામાં જાયે ઊડતાં.

હાડીઓ, બિધર્ષ તથા ખીજાં જંતુઓની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ તો હું કદાકો મુખી કરતો. તે જ પ્રમાણે રાતે ફરતી ગરોળાઓને શિકાર પકડતી જેવાની તથા એકખીજની પાછળ પડતી અને આપણને બંદુ હસવું આવે એવી રીતે પોતાની પૂંછડી હલાવતી જેવાની મજા આવતી. સાધારણ રીતે તેઓ ભમરીને પકડતી નહિ પણ એવાર અતિશય કાળજીથી તેનો પણ શિકાર કરતાં અને જરાબર આગળથી પકડતાં મેં જોઈ. ભમરીના ડંખથી તે બચી ગઈ તે શુદ્ધિપૂર્વક હતું કે અકસ્માત હતું તે હું જાણતો નથી.

ત્યાં ખિસકોલીઓ પણ હતી — પાસે ઝાડ હોય ત્યાં તો ટોળેટોળાં. તેઓ ઘણી ઘૂંટ થઈને અમારી હેઠ નજીક

આવતી. લખનૌ જેલમાં બહુ વાર સુધી ખિલકુલ હાથપાયાવ્યા વિના હું વાંચતો બેસતો. ખિસકોલી મારા પગ ઉપર ચડતી અને મારા ઘૂંટણ ઉપર બેસીને આમતેમ જોતી. પણ તે મારી આંખ સામે તાકતી ત્યારે તેને ભાન થતું કે હું કોઈ જાડ અથવા તો તેણે ખીજું જે કાંઈ ધાર્યું હોય તે નહોતો. દાણમર બપોથી તે ગભરાઈ જતી અને પછી બાગતી. ખિસકોલીનાં બચ્ચાં કોઈ વાર જાડ ઉપરથી પડી જતાં. તેમની પાછળ મા આવે. બચ્ચાંને વાળી નાનો દડો બનાવે અને તેને સહીસલામત ઉપાડી જાય. કોઈવાર બચ્ચું ભૂલું પડી જતું. આવા બૂધાં પડેલાં તથા બચ્ચાંને મારા એક સાથીએ મંભાળ્યા હતાં. તે એટલાં નાનાં હતાં કે તેમને ખવડાવતું થી રીતે એ ગુલાલ થઈ પડ્યો. તેનો ઉઠેલ કાઢવા અમે એક યુક્તિ રચી. પેનમાં શાકી પૂરવાની નળી આગળ થોડુંક કે લગાડ્યું એટલે તે એક દૂધ પાવાની મુદર થીથી બની ગઈ.

અલમોડાની પદાડી જેલ સિવાય બીજી જે જે જોવામાં હું ગયો ત્યાં કબૂતર ખૂબ હતાં. હમ્પરો કબૂતર. એટલે સહિ તો આકાશ તેમનાથી છવાઈ જાય. દેહલીકવાર જેલના અમલદારો તેમનો શિકાર કરી તે આરોગતા.

ગુનાઓ તો દરેક સ્થળે જોવામાં આવતી. દહેરાદૂનમાં મારી કોટડીનાં બારણા ઉપર તેમના એક જોડાએ માળો બાંધેલો, અને હું તેમને ખવડાવતો. અને બહુ હળી ગયાં હતાં અને મવારના કે સાંજના ખાણામાં જરા પણ વિલંબ થાય તો મારી છેક નજીક બેસીને મોટેથી ખાવાનું મામતાં. તેમના સંકુતો જોવાની અને તેમની અધીરી ખૂબો સાંભળવાની મળ પડતી.

નૈનીમાં હમ્પરો પોપટ હતા. ગારા બરાકની બીંતની બખોલોમાં ઘણા રહેતા. તેમના સંવનનનું અને પ્રેમારાધનનું દ્રશ્ય અતિશય ચિત્તાકર્ષક હોય છે. કોઈવાર એક માદા પોપટ માટે બે નર પોપટ વચ્ચે, ઝનૂની લગાઈ થાય; પેલી માદા પોપટ લગાઈના પગિણામની શાંતિથી રાહ જુએ, અને વિજયી વીરને પોતાના પ્રેમથી અત્યારવા તત્પર રહે.

દહેરાદૂનમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ હતાં. તેમનાં ગાયન અને દૂબનનું તાલ અને મેળ વિનાનું છતાં મધુર વૃંદસંગીત ચાલતું. તે જેમાંથી કોયલના દર્દીભર્યા ટડુકા અલગ તરી આવતા. ચોમાસામાં તથા તેના થોડા વખત જ આગમન દેવતરસ્યો અથવા પૃથ્વી આવી ચડતો. તેનું આવું નામ કેમ પડ્યું હશે તે મને ત્યાં સમજાયું. દિવસે અને રાત્રે, તડકામાં અને ધોધમાર વરસાદમાં એ 'દેવ-તરસ્યો,' અથવા 'પીઉ, પીઉ' લગાતાર પોકાર્યા જ કરતો. આમાંનાં ઘણાંખરાં પક્ષીઓને અમે જોઈ શકતા નહિ, અમે તેમને અવાજ જ સાંભળી શકતા. અમારા નાના વાડામાં એકે જાડ નહોતું જેના ઉપર આવીને પક્ષીઓ બેસે. પરંતુ આકાશમાં જાયે છટાથી જડતાં, કેટલીક વાર નીચે જડપ મારીને આવતાં તથા વળી પાછાં હવાના સપાટા સાથે જાયે ચડી જતાં સમડીઓ અને ગરુડો હું નિહાળતો. કેટલીકવાર જંગલી બતકોનાં ટોળેટોળાં અમારા માથા ઉપર ઘર્ષને બેસી જતાં.

અરેલી જેલમાં વાંદરાની મોટી વસાહત હતી. તેમનાં દાંતિયાં અને ચાળા જેવાની હાંમેશાં મજા પડતી. એક પ્રસંગની છાપ મારી ઉપર ખાસ રહી ગઈ છે. એક વાંદરાનું બચ્ચું અમારી બરાકના કમ્પાઉન્ડમાં આવી ચડ્યું. તે દીવાલ ઉપર પાછું ચડી ચકતું નહોતું. સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો અને કેદીઓએ તેને પકડ્યું અને તેને ગળે દોરી બાંધી દીધી. દીવાલ ઉપર જાયે બેઠેલાં તેનાં માબાપે — માબાપ જ હશે તો — આ જોયું અને તેમને ગુસ્સો ચડ્યો, એકાએક તેમાંથી એક મોટો ધરડિયો ધડ્ય કૂદી પડ્યો અને પેલા બચ્ચાને વીંટળાઈ વહેલા ટોળામાં ધસી ગયો. આ કામ અસાધારણ બહાદુરીનું હતું, કારણ સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો પાસે લાકડીઓ અને લાડીઓ હતી, અને તેઓ તે આમતેમ વીંજતા હતા; અને વળી તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. પરંતુ તેની આ બેપરવા હિંમતનો વિજય થયો. નરોત્તમ દેવજી, પોતાની લાકડીઓ અને લાડીઓ છતાં, વાનરથી બીને લાગ્યું! નાના બચ્ચાનો હુન્કારો થયો.

એવાં પ્રાણીઓ પણ અમારી મુલાકાત લેતાં, જેમનો સત્કાર કરવા અમે તૈયાર નહોતા. અમારી કાટડીઓમાં વીંછી ઘણી વાર નીકળતા. ખાસ કરીને ગાજવીજના તોફાન પછી. વીંછીના ડંખમાંથી હું બચી ગયો તે આશ્ચર્ય જ કહેવાય, કારણ ન ધારેલી જગ્યાઓએથી, કોઈ વાર પથારીમાંથી, તો કોઈ વાર હાથમાં સીધેલી ચોપડી ઉપરથી ઘણી વાર વીંછી નીકળ્યા હતા. એક ખાસ કાળો અને ઝેરી દેખાતો વીંછી પકડીને મેં થોડાક દિવસ એક શાશીમાં ભરી રાખ્યો હતો, અને તેને હું માખીઓ વગેરે ખવડાવતો. પછી એક દોરીથી ખાંધીને મેં તેને બીંતે ટીંગાડી રાખ્યો પણ ત્યાંથી એ નાસી છૂટ્યો. છૂટી સ્થિતિમાં ધરી પાછો મને એ મળી આવે એવી મારી ધ્રુજા નહોતી એટલે આખી કાટડી મેં સાફ કરી અને તેની બધે શોધ ચલાવી પણ બાઈસાહેબ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા.

મારી કાટડીમાં અથવા તેની નજીક ત્રણ ચાર વખત સાપોએ પણ દર્શન દીધેલાં. એક વખત એ સર્પના ખજર બહાર પહોંચ્યા અને છાપામાં મોટા અક્ષરવાળાં મથાળાં છપાયાં. વસ્તુતઃ મને તો એનું દર્શન મનોરંજક થઈ પડેલું. જેલજીવન મૂળ તો નીરસ હોય છે, એટલે તેના એકધારા જીવનમાં જે કોઈ કારણથી ફેર પડે તે ગમે છે. તેનો અર્થ એ નથી કે મને સર્પનો શોખ છે અથવા તેમને હું સત્કારવા તૈયાર છું. પરંતુ કેટલાક લોકો તેમને જોઈ જોટલા કરી જાય છે તેટલો હું કરી જતો નથી. સર્પ કરડવાનો તો મને જશર હર છે, અને હું સર્પને જોઈ તો મારું રક્ષણ કરવાની સંભાળ જશર રાખું. પરંતુ તેને જોતાં કમકમાટી છૂટે કે માત્રેમાત્ર દીલાં થઈ જાય એવું મને નથી થતું. કાનખજૂરાથી હું વધારે ત્રાસ પામું છું. તેમાં પણ લાયક કરતાં તેના પ્રત્યેનો સહજ અણુગમે એ કારણ વધારે છે. કલકતામાં અલિપુર જેલમાં એકવાર હું સ્થળાંતરે જાગી જાઉં અને મારા પગ ઉપર કંઈક સળવળતું મને લાગ્યું. મારી પાસે 'ટોચ' (ખીસાબત્તી) હતી તે મેં મળગાવી તો મારી પથારીમાં કાનખજૂરો હતો. મહસા જ અજબ હિતાવળથી હું પથારીમાંથી બહાર કૂદી પડ્યો અને કાટડીની દીવાલ સાથે અથડાતો રહી

ગયો. પાવત્રોવતો માનસિક પ્રતિક્રિયાનો સિદ્ધાન્ત તે વખતે હું પૂરેપૂરો સમજ્યો.

દહેરાદૂનમાં મેં એક નવું જ પ્રાણી જોયું; અથવા તો એ પ્રાણી મારે માટે નવું હતું. જેઠરની સાથે વાતો કરતો જેઠના દરવાજા આગળ હું ઊભો હતો. નેટલામાં એક માણસ કોઈ વિચિત્ર પ્રાણીને લઈને જતો અમારા જોવામાં આવ્યો. જેલરે એને ઘોસાવ્યો. ગરોળી અને મગરના કાંઈક વચ્ચેના વાંધાનું એ પ્રાણી હતું જે શીટ લાખી એ ધો હતી, તેને મોટા નહોર હતા અને તેની પીઠ બીંગડાબીંગડાવાળી જાડી હતી. આ કંઈક પ્રાણી જીવતું હતું છતાં તેને કંઈક વિચિત્ર રીતે બેઠકું કરી ગાંઠની જેમ વાળી નાખ્યું હતું અને એ ગાંઠના વચ્ચેના ભાગમાં લાકડી બગી પેલો માણસ તેને ઉપાડીને મોજથી ચાલ્યો જતો હતો. તેણે એનું નામ “ખો” કહ્યું. તેનું શું કરીશ એમ જેલરે પેલાને પૂછ્યું ત્યારે ખડખડાટ હસીને તેણે જવાબ આપ્યો ‘એની બનાવશું’ લજજા અથવા માલન ‘એ વનવાસી હતો. પાછળથી એક. કહ્યું. એપિપયનની “જગત, ધૂપમા અને જાયામાં” (ધી જગત્ત ધન મનસાઈટ એન્ડ શેડો) એ નામની ચોપડીમાંથી મેં શોધી કાઢ્યું કે આ પ્રાણી તે ‘પેન્ગોલિન’ હતું.

કેદીઓ પર ખાગ કરીને લાંબી મજાવાળા કેદીઓમાં, લાગણીની અથવા પ્રેમની ભૂખ અણમતો ખાયેલી બહુ રહે છે. તેઓ આ ભૂખને સંતોષવાનો પ્રયત્ન જનવરો પાળીને કરે છે. મામાન્ય કેદી તો જનવર ન રાખી શકે, પરંતુ કેદી મુકાદ્દમોને વધારે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે અને જેલ અમલદારો આ બાબતમાં વધો ઉઠાવતા નથી. પાળવામાં આવતાં જનવરોમાં મોટે ભાગે ખિમકોલીઓ અને, વિચિત્ર કાએ જે પક્ષ, મોજિયા હોય છે. દૂતરાને જેલમાં આવતા દેતા નથી, પણ મિલાડીઓને ઉત્તેજન મળવું હોય એમ લાગે છે. મિલાડીનું એક નાનું બચ્ચુ એક વાગ મારી સાથે હળી ગયું હતું. જેલના એક અમલદારનું એ હતું અને તેની બદલી થઈ ત્યારે એને પોતાની માથે એ લઈ ગયો. મને એનો વિયોગ માલ્યો. દૂતરાની પરવાનગી નથી, છતાં દહેરાદૂનમાં અકસ્માત થોડાંક દૂતર્ગ માથે મારે દોખતી થઈ ગઈ હતી. જેલનો અમલદાર

એક કૂતરી લાવેતો. તેની બદલી થઈ ત્યારે તેને એ છોડી ગયો. ગરીબ બિચારી કૂતરી ધરખાર વિનાની બટકતી થઈ ગઈ. ગમે ત્યાં પડી રહે, વોર્ડરોને ત્યાંથી કટકો બટકું મળે તે વીણી ખાય, પરંતુ મોટે ભાગે બૂબે મરે. હું મુખ્ય જેલની બહાર કાંચી જેલની બોલીઓમાં રહેતો એટલે તે મારી પાસે બોરાકની બીજા માગતી આવતી. મેં તેને નિયમિત ખવડાવવા માંડ્યું, પછી તો પાણી જવાના એક ગરનાળા નીચે તેણે કુરકુરિયાંને જન્મ આપ્યો. આમાંથી ધણી તો બીજાઓ લઈ ગયા પણ ત્રણ રહી ગયા અને તેમને હું ખવડાવતો. એક કુરકુરિયું ખૂબ માંદું પડ્યું અને તેણે મને ઠીક તકલીફ આપી. મેં તેની કાળજીથી સારવાર કરવા માંડી અને કાંઈ કાંઈવાર તો રાતે મારે તેને જેવા દસવાર વખત ઊઠતું પડતું. છેવટે તે બચ્યું અને મારી મહેનત કારગત આવ્યાનો મને આનંદ થયો.

બહાર કરતાં જેલમાં હું જનવરોની સાથે વધુ સંબંધમાં આવ્યો. મને કૂતરાંનો શોખ હતો અને મેં કૂતરાં પાળેલાં પણ હોય પણ બીજાં કામની આડે હું તેમની જોઈએ તેવી સંભાળ રાખી શક્યો નથી. જેલમાં તેમણે મને સાથ આપ્યો તે માટે હું તેમને કમળી છું. સાધારણ રીતે હિંદીઓને ઘરમાં જનવર રાખવાં ગમતાં નથી. પ્રાણીઓ પ્રતિ અહિંસાની તેમની ફિલસૂફી હોવા છતાં તેમના પ્રત્યે તેઓ તદ્દન બેદરકાર અને માયા વિનાના હોય છે એ નોંધવા જેવું છે. ગાય તો એમનું માનીતું જનવર ગણાય. ધણી હિંદુઓ તેના પ્રત્યે બહુ આદર રાખે છે અને તેની પૂજા પણ કરે છે. ઘણીવાર એ દુલ્લડનું કારણ પણ બની છે. છતાં હિંદુઓ ગાયને સારી રીતે રાખતા નથી. પૂજા અને દયા હમેશાં કાંઈ સાથે જેલમાં આવતાં નથી.

જુદા જુદા દેશોએ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા અથવા ચારિત્ર્યના પ્રતીક તરીકે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ પસંદ કર્યાં છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તથા જર્મનીએ ગરુડ પસંદ કર્યું છે, જાપાને મિંદ તથા ડાલ્ફિન કૂતરો (લુવડોગ) પસંદ કર્યો છે, ફ્રાન્સે લડાયક કૂકડો પસંદ કર્યાં છે અને જૂના રશિયાએ શીંછ પસંદ

ક્યું હતું. આવા રાષ્ટ્રમાન્ય પશુઓ રાષ્ટ્રના ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં કેટલો ફાળો આપે છે! તેમાંનાં ઘણાં તો આક્રમણકારી, લડાયક અને શિકારી પ્રાણીઓ છે. પોતાની નજર સામે આવા દૃષ્ટાન્તો રાખીને જે પ્રજા ઊછરે તેનું ઘડતર યાનપૂર્વક એ જનવરોના સ્વભાવને અનુમરતું થાય અને આક્રમણકારી વૃત્તિઓ ધારણ કરે, તથા મોટી મોટી ગજનાઓ કરે અને બીજાઓનો શિકાર કરે એમાં કશી નવાઈ નથી. હિંદુ લોકોનું આરાધ્ય પશુ ગાય છે એટલે તેઓ નરમ અને અહિંસક થાય એમાં પણ નવાઈ નથી.

મંથન

બહાર લડત ચાલુ જ હતી. બહાદુર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જખ્ખરદસ્ત અને અફો જમાવી બેકેલી સરકારનો શાન્તિથી સામનો કરી રહ્યાં હતાં, જોકે તેઓ જાણતાં હતાં કે તુરંતમાં અથવા તો નજીકના ભવિષ્યમાં તેમના ભાગ્યમાં તો યશ નથી જ. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યઅમલનો પાયો શેના ઉપર મંડાયેલો છે તેની પ્રતીતિ સતત અને અખંડ વધતી જતી દમનથી થતી હતી. હવે તેમાં કશો ઢાંકિપિછોડો ચાલે એમ નહોતું. અમને જે કંઈ પણ સંતોષ હોય તે એ જ વાતનો હતો. બંદૂક અને સંગીનનો વિજ્ય દેખાતો હતો. પણ એક મહાન યોદ્ધાએ કહ્યું છે તેમ “સંગીનથી તમે જે કંઈ કરવું હોય તે કરી શકો, પણ તેના ઉપર ઠરીને બેસી શકો નહિ.” અમને લાગતું કે અમારા આત્મા અમે વેચીએ અને અમારા હૃદય વેરયાવૃત્તિને વશ થાય તેના કરતાં અમારી ઉપર આવી રીતે રાજ્ય ચાલે એ જ સાકું છે. જેલમાં અમારા શરીર લાગ્યાર હતાં, છતાં અમને લાગતું કે બહાર ધણા કઠે છે તે કરતાં ત્યાં રહીને અમે દેશની વધારે સેવા કરતા હતા. શું અમારી નબળાઈને લીધે, અમારી જન બચાવવા ખાતર દેશના ભવિષ્યને અમે બગાડીએ? માનવ બંજ અને માનવ જીવનશક્તિ બહુ મર્યાદિત છે એ સાચું. લડત દરમ્યાન ધણા શરીરે ભાંગી ગયા, મરી ગયા, લડતમાંથી નીકળી ગયા અને દેશને દોહી પણ નીવડ્યા. પરંતુ આવી પીછેહઠ છતાં લડત તો ચાલુ જ રહી. ત્યાં આદર્શો જ્વલંત રહે અને હૈયાં અડગ હોય ત્યાં નિષ્ફળતા હોય જ નહિ. ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં, પોતાના હકને જતો કરવામાં, અને અન્યાયને જૂંડી રીતે વશ થવામાં છે. વિરોધીઓએ કરેલા ધા કરતાં જનને કરેલા ધા ડુઝાતાં હંમેશાં વાર લાગે છે. ૧

ધણીવાર આપણા લોકોની નબળાઈઓ અને દુનિયાની કુટિલતા જોઈ કંટાળો પણ આવતો. છતાં આપણે જે સિદ્ધ કરી શક્યા હતા તે માટે અમને ગર્વ પણ થતો, ખરે જ આપણા લોકોએ સુંદર જવાબ આપ્યો હતો અને એ બહાદુર દળના એક સિપાહી હોવાનું મારું લાગતું.

સવિનય ભંગનાં એ વર્ગો દરમિયાન મદારાજાની ખુલ્લી બેઠકો ભરવાના એ પ્રયત્નો થયા હતા — એક દિલ્લીમાં અને એક કલકત્તામાં, ગેરકાયદે સંરચા હંમેશની રીત મુજબ અને શાન્તિપૂર્વક ન મળી શકે એ તો ઉધાકું જ હતું. ખુલ્લી બેઠક ભરવાનો કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રયત્ન કરતાં પોલીસની સાથે અયગમન થાય જ. પોલીસે લાઠીની મદદ વડે બળબળાઈથી સભાઓ વિખેરી નાખી અને ઘણા લોકોને પકડવામાં આવ્યા. આ બેઠકોની અસાધારણતા એ હતી કે તે ગેરકાયદે હોવા છતાં તેમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે દેશના બધા ભાગોમાંથી હજારો માણસો ગયા હતા. આ બંને બેઠકોમાં સંયુક્ત પ્રાન્તના લોકોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો એ જાણીને મને આનંદ થયો. ૧૯૩૩ના માર્ચની આખરે ભરાયેલી કલકત્તાની બેઠકમાં જવાનો મારા માતૃશ્રીએ પણ આગ્રહ રાખ્યો હતો. પરંતુ પંડિત માલવીયજી તથા બીજાઓની સાથે એમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને કલકત્તા જતાં રસ્તામાં જ આસનસોલની જેલમાં થોડા દિવસ રાખવામાં આવ્યાં. નબળાં અને માંદાં હોવા છતાં તેમણે જે હિંમત અને શક્તિ બતાવ્યાં તેથી હું દિગ્ધર્ષ ગયો. જેલમાં તેમને માટે બહુ મોટી વાત નહોતી. તેના કરતાં વધારે કઠણ કસોટીમાંથી તેઓ પસાર થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેમનાં લાઠકાં દીકરાદીકરીઓ અને બીજાં ઘણાં જેલમાં લાંબી સજાઓ ભોગવતાં હતાં, અને જે સત્તા ધરમાં તેઓ રહેતાં તે તેમને ખાતર થતું હતું.

જેમ જેમ આપણી લડતનો પારો ઊતરતો ગયો અને તે નીચેની કક્ષા ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ, તેમ તેમાં જોશ જેવું બહુ રહ્યું નહિ. બહુ લાંબે ગાળે હિંમતવર્ધક કોઈક પ્રસંગ બનતો. એટલે મારા વિચારો બીજા દેશો તરફ વધુ ને વધુ વળતા ગયા અને ભારે મંદીના પંખમાં સપડાયેલી દુનિયાની પરિસ્થિતિનું જેલમાં રહીને

બની શકે તેટલું નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ મેં કરવા માંડ્યાં. એ વિષય ઉપર મળી ચકી તેટલી ચોપડીઓ મેં વાંચી અને જેમ જેમ હું વધુ વાંચતો ગયો, તેમ-તેમ એના તરફ વધુ આકર્ષાતો ગયો. રાજદારી અને આર્થિક બળોના રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય દબે સર્વત્ર ચાલી રહેલા ભારે ઘર્ષણના આ મહાન વિશ્વનાટકનું હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો અને ઝઘડા તો એક અંગ હતું. આ સંઘર્ષમાં મારો સમભાવ વધુ ને વધુ સામ્યવાદ તરફ દળવા લાગ્યો.

સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તરફ તો હું બહુ વખત પહેલાંના વળેલો હતો. રશિયા દેશ મને ખેંચી રહ્યો હતો. જોકે સોવિયેટ રશિયામાં ચાલતું ધણું મને નથી ગમતું—વિરોધી મત ધરાવનારાને નિષ્કુર રીતે દાખી દેવા, તમામ કામ લશ્કરી દબે લેવું, અને વિવિધ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં (મારે મતે) અનાવશ્યક હિંસાનો પ્રયોગ કરવો, એ બધું મને નથી ગમતું. પરંતુ મૂડીવાદી દેશોમાં પણ હિંસા અને દમન કાંઈ ઓછાં નથી. આપણા ધનલોભુષ મમાજની રચનાના અને માલકીદક્ષના મૂળમાં, પાધામાં, હિંસા ગ્રહેલી છે તે મને વધુ ને વધુ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. હિંસા વિના એ વસ્તુઓ થોડા દિવસ પણ ટકી શકે નહિ. સમાજમાં થોડીકે રાજદારી છૂટો જોવામાં આવે છે, પણ જ્યાં શૂંષ્મરના ભયને કારણે વિશાળ જનતાને થોડાકની મરજીને તાબે થવું પડતું હોય અને એ થોડાનું જ હિત વધારે સધાતું હોય અને તેમની જ વધારે જાહેજલાલી થતી હોય ત્યાં એ છૂટોનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

એટલે હિંસા તો બન્નેમાં સામાન્ય છે. પણ મૂડીવાદી સમાજમાં હિંસા મૂળમાં જ રહેલી લાગે છે; જ્યારે રશિયાની હિંસા, જોકે ખરાબ તો ખરી જ તોપણ, શાંતિ, સહકાર અને જનતાના સાચા સ્વાતંત્ર્ય ઉપર મંડાયેલી એવી નવી સમાજવ્યવસ્થાને લાવવા મથે છે. સોવિયેટ રશિયાએ તેની બધી બુલો છતાં ભારે મુશ્કેલીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને નવી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં મોટી કાજો ભરી છે. જ્યારે આખી દુનિયા મંદીના સપાટામાં સપડાયેલી હતી અને

દુનિયામાં જિલા થયેલા ખારીક મામલાએ તથા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી મંદીએ માકસુમું પૃથક્કરણ સાચું કરાવ્યું. જ્યારે બીજી બધી પદ્ધતિઓ અને વાદો અંધારામાં ફરિયાદો મારતા હતા ત્યારે માકસુવાદ એકલો ઓછીવત્તી સંતોષકારક રીતે આનો ખુલાસો આપતો હતો અને તેનું સાચું નિરાકરણ બતાવતો હતો.

આ વાત મારા દિલમાં ઠસી જતી ગઈ તેમ તેમ મારામાં નવો ઉત્સાહ વ્યાપતો ગયો, અને સવિનય લાંગની નિષ્ફળતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી મારી ગમગીની પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. જગત રૂં ઇષ્ટ સિદ્ધિને પંથે ઝપાટીબેર જતું નથી? ધુલ્લો અને આપત્તિઓનાં ગંભીર જોખમો વચમાં હોવા છતાં, કંઈ નહિ તો આપણે ગતિમાન તો છીએ જ, સ્થિર નથી થઈ ગયા. આ લાંબા પ્રવાસમાં, આપણી રાષ્ટ્રીય લડત એ એક મજબૂત હતી. વળી હમન અને દુઃખથી લવિષ્યની લડત માટે લોકો ષડાતા હતા અને દુનિયાને વલોવી રહેલા નવા વિચારો વિચારવાની તેમને ફરજ પાડતા હતા. આપણામાંથી નળજાં તરવો ખરી પડે તેથી તો આપણે વધારે મજબૂત, વધારે તાલિમરાજા અને વધારે કઠણ થવાના. સમય આપણને અનુકૂળ હતો.

આમ, રશિયા, જર્મની, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જપાન, ચીન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઇટલી તથા મધ્ય યુરોપમાં જે જતી રહ્યું હતું તેનો હું કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો, અને આલુ ઘટનાઓની ગૂંચવાયેલી જાળ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. દરેક દેશ અલગ રીતે, તેમજ બધા દેશો સાથે મળીને, આ તોફાનને પહોંચી વળવાને જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તે હું રસપૂર્વક જોવા લાગ્યો. રાજદ્વારી તથા અર્થપ્રકરણી અનિષ્ટોનું તથા સસ્ત્રાધીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો મચતી અને નિષ્ફળ નીવડતી, તે હિપરથી મને આપણા નાના પણ સારી પેઢે ત્રાસ આપનારા ડોમી પ્રશ્નનું સ્મરણ થતું. હમણેહમણા સદ્લાવ છતાં આપણે એ પ્રશ્નો ઉકેલ નથી લાવી શક્યા. પોતે નિષ્ફળ જશે તો આખી દુનિયા સંકટમાં સપડાશે એમ સૌ માને છે છતાં યુરોપ અને અમેરિકાના મોટા રાજપુરુષો હળીમળીને નિકાલ લાવી

શકતા નથી. બને ઠેકાણે રસ્તો જ ખોટો પકડવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોની ખરે રસ્તે જવાની હિંમત ચાલતી નથી.

દુનિયાની આપત્તિઓ અને ઝઘડાના વિચાર કરવામાં કાંઈક દરજ્જે હું મારા પોતાના અંગત તથા રાષ્ટ્રનાં દુઃખો વીસરી ગયો. કોઈ કોઈવાર તો હું બહુ ઉત્સાહ અનુભવવા લાગ્યો કે દુનિયાના ઇતિહાસના આ એક મહાવિપ્લવકારી યુગમાં હું જીવું છું. જે મહાન ફેરફાર થઈ રહ્યા છે તેને અંગે, દુનિયાના જે ખૂણામાં હું પડ્યો છું ત્યાં કેટલેય મારો નાનો સરખો ભાગ લગવવાનો પણ વારો આવશે. કોઈ કોઈવાર, આખી દુનિયામાં વ્યાપી રહેલા સંઘર્ષ અને હિંસાના વાતાવરણથી મારામાં બહુ નાહિમેદી આવી જતી. વળી માનવ અધમતા અને મુદ્દામીને ટેવાઈ ગયેલા શુદ્ધિમાન સ્ત્રીપુરુષોનું દશ્ય તો તથીયે ખરાબ હતું. એ લોકોનાં દિલ એટલાં જડ થઈ ગયાં છે કે દુઃખ, ગરીબાઈ અને અમાનુષીપણાનો તેઓને વિરોધ કરવાનું પણ સૂઝતું નથી. આ ગૂંગળાવી નાખે એવા વાતાવરણમાં અસરકારિતા મુખરિત બની છે અને ધતિંગ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યાં છે. સારા માણસો મૌન ધારણ કરીને બેઠા છે. હિટલરની ફતેહ અને હિટલરના અનુયાયીઓએ વર્તાવેલા ત્રાસથી દિલ બહુ દુભાયું, પરંતુ મેં મનને આશ્વાસન આપ્યું કે આ બધું અલ્પ કાળ માટે છે. છતાં માનવ પુરુષાર્થ જણે વ્યર્થ છે એવી લાગણી લગભગ થઈ આવી. મોટું યત્ર ધણધણાટ ચાલી રહ્યું હોય ત્યાં એક નાના ચક્કરનું શું ચાલે?

છતાં સામ્યવાદી ફિલસૂફીથી મારામાં આશા અને ઉત્સાહનો સંચાર થયો. તેનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમાં શી રીતે કરવો? હજી રાજદારી સ્વાતંત્ર્યના આપણા પ્રશ્નો ઉકેલ તો બિમો જ હતો, અને અમારાં મગજ રાષ્ટ્રભાવનાથી-ભરેલાં હતાં. એકી સાથે જ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન ઉપર આપણે ટૂંકી પડવું કે વચગાળાનો સમય લેવો બહુ ટૂંકો હોય તો પણ એ બે પ્રશ્નોને એક પછી એક હાથમાં લેવા? દુનિયામાં ચાલી રહેલી ઘટનાઓ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જે બની રહ્યું હતું તે આખા સમાજના પ્રશ્નને

આગળ આજ્ઞાવાની ફરજ પાડતી હતી અને એમ યાગતું, હતું કે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક પ્રશ્ન, એ બેને હવે છૂટા પાડી જ નહિ શકાય.

• હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારની નીતિનું પરિણામ એ આગ્ય હતું કે સામાજિક જામતોમાં જે વર્ગ પ્રગતિવિરોધી હતો તે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની પણ વિરુદ્ધ થઈ ગયો હતો. એ વસ્તુ અનિવાર્ય હતી, અને દેશમાંના વિવિધ વર્ગો અને મડલો વચ્ચેના ભેદ વધુ સ્પષ્ટ થાય એ અને આવકારપાત્ર લાગતું હતું પરંતુ બીજાઓ આ વસ્તુનું મહત્ત્વ એટલું આકતા હતા ખરા? ઘણું નહિ આકતા હોય એમ દેખાતું હતું એ વાત ગાંધી હતી કે મોગા શહેરોમાં મૂડીઝર સનાતની મામ્યવાદીઓ પડેના હતા તેઓ રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના વિરોધી હતા. અને તેના ઉપર મહુ કડવી ટીકાઓ કરતા હતા. મજૂરમ ગઠન, ખામ કરીને મુખર્ષિમાં અને તેથી થોડે અંશે કલકત્તામાં, જદુ અસ્પષ્ટ રીતે મમાજવાદી સ્વરૂપનું હતું ખરું, પરંતુ તેમાં નાના નાના પક્ષો પડી ગયેલા હતા અને તેઓ મન્દોત્સાહ થઈ ગયેલા હતા. શુદ્ધિજીવી વર્ગમાં અને શુદ્ધિમાન સરકારી અમલદારોમાં પણ ઝાંખા ઝાંખા સામ્યવાદી અને મમાજવાદી વિચારો ફેલાયા હતા. મહાસભામાંનાં સુવાન સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ પહેલાં પ્રાર્થિતનું પ્રગતત્ર વિગેનું તેમજ મોરલી, કીચ અને મેઝિનીના પુસ્તકો વાચતા હતા તેઓ હવે મમાજવાદ અને સામ્યવાદ તથા રશિયા ઉપગર્ના જે પુખ્તમે મળી આવે તે વાચતા થયા હતા. મેરઠ કાવતરા કેસને લીધે આ નવા વિચારો તરફ લોકોનાં ચિત્ત ઠીક દોરાયાં હતાં વળી જગત ઉપર ઝૂંબી રહેતી આફતે એ તરફ ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી હતી સર્વત્ર સશય, જિજ્ઞાસા અને વર્તમાન સસ્યાઓના વિરોધનો નવો જુસ્સો જોવામાં આવતો હતો. લોકોનાં મનના પવનની મર્વસામાન્ય દિશા સ્પષ્ટ હતી પણ તેનો વેગ હજી ધીમો હતો, ચોક્કસ નહોતો. કેટલાક લોકો વળી ‘શસિસ્ટ’ વિચારો સાથે નખત કરતા હતા. બધે જ વિચારસરણીમાં સ્પષ્ટતા અને ચોક્કસાર્પનો અભાવ હતો. રાષ્ટ્રવાદ જ હજી આધિપત્ય ભોગવનો હતો.

મને જોખનું લાગ્યું કે ન્યાસુધી રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય થોડું ધણું પણ મળ્યું નથી ત્યાંસુધી પ્રમાણ પ્રેરક બળ તો રાષ્ટ્રવાદનું જ રહેશે. એને લીધે જ મહાસભા (થોડાંક મજૂરમંડળો બાદ કરતાં) આખા દેશમાં સૌથી વિશેષ પ્રગતિશીલ અને સૌથી વિશેષ બળવાન સરચા હતી. ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે છેહાં તેર વર્ષમાં તેણે લોકોમાં અદ્ભુત બળવૃત્તિ આણી હતી, અને તેની વિચારસરણી અસ્પષ્ટ અને મધ્યમવર્ગને અનુકૂળ હોવા છતાં, તેણે ક્રાંતિસાધક કામ કર્યું હતું. દળ તેની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ નહોતી. અને ન્યાસુધી પ્રેરક બળ રાષ્ટ્રવાદી મટીને સમાજવાદી ન થાય ત્યાંસુધી તેની ઉપયોગિતા મટે એમ નહોતું. એટલે ભવિષ્યની પ્રગતિ, વિચારમાં તેમજ કાર્યમાં, મોટે ભાગે મહામહાની મારફત જ સાધી શકાય એમ હતું, જોકે ખીન્ન સાધનોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે એમ હતું ખરું.

એટલે મને લાગ્યું કે મહાસભાનો ત્યાગ કરવાથી તો રાષ્ટ્રના જીવનબળથી દૂર જ ધસડાઈ જવાનું થાય, આપણી પાસે જે વધુમાં વધુ બળવાન શક્તિ છે તેને આપણે ભુલું કરી મૂકીએ અને કદાચ શક્તિનો બ્યર્થ સાહમમાં દુર્બળ થાય. બીજી તરફથી એ વિચાર આવતો હતો કે મહાસભા, જે રીતે તે રચાયેલી છે એ રીતે, શું કોઈ પણ કાળે મૂળભૂત ફેરફાર કરનારો સમાજવાદી કાર્યક્રમ સ્વીકારવાની હતી? જે તેની આગળ સમાજવાદી કાર્યક્રમ મૂકવામાં આવે તો પરિણામ એ જ આવે કે તેના એ અથવા તેથી વધુ ભાગલા પડી જાય, અથવા કોઈ નહિ તો ધણા માણસો તેમાંથી નીકળી જાય. એમ કરવાથી જે મુદ્દા વધારે સ્પષ્ટ થતા હોય અને મહાસભાની અંદર બહુમતી યા તો લઘુમતીવાળું એક સુસંગઠિત મંડળ હસ્તીમાં આવતું હોય, અને તે ધરમૂળથી પરિવર્તન કરનારા એવા સમાજવાદી કાર્યક્રમનો પુરસ્કાર કરવા તૈયાર હોય, તો તો એ વસ્તુ અનિષ્ટ અથવા આવકારને અપાત્ર ન ગણાય.

પરંતુ અત્યારે તો મહાસભા એટલે ગાંધીજી. તેઓ શું કરવા ઇચ્છે છે? વિચારસરણીમાં એઓ ઘણી વાર નવાઈ લાગે એટલા પછાત હોય છે, છતાં આચરણમાં તો આપણા દેશમાં આ

જમાનાના એઓ મોટામાં મોટા ક્રાંતિકારી છે. એઓ એક અનન્ય વ્યક્તિ છે અને સામાન્ય ગળથી તેમને માપવા અથવા તો તર્કશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો તેમને લાગુ પાડવા એ શક્ય નથી. પરંતુ એઓ હાડે ક્રાંતિકારી છે, અને હિંદુસ્તાનના રાજદારી સ્વાતંત્ર્યની લડતને વરેલા છે એટલે જ્યાંસુધી સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ નથી થયું ત્યાંસુધી અણુનમ રહી એઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે જ જવાના. પોતાની આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ જબરદસ્ત લોકશક્તિ પણ તેઓ ઉત્પન્ન કરવાના અને મેં તો અડધી એવી પણ આશા રાખી હતી કે તેઓ પોતે જ કમેકમે સમાજવાદના ધ્યેય તરફ પ્રગતિ કરવાના.

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ બહાર મનાતની સામ્યવાદીઓ ગાંધીજી ઉપર તેમજ મહાસભા ઉપર બહુ મખત હોવા છતાં વધે થયાં કરતાં આવ્યા છે. મહાસભાના નેતાઓ ઉપર પણ તેમજે જાત-જાતના નીચ હેતુઓનું આરોપણ કર્યું છે. મહાસભાની વિચારમરણી ઉપરની તેમની કેટલીક તાર્કિક દીકાઓ સમર્થ અને અણિયાળી હતી, અને પછીથી જનેલા જનાવોએ એ દીકાઓને કેટલેક દરજ્જે સાચાં પણ પાડી છે. હિંદુસ્તાનની મર્વસામાન્ય રાજદારી પરિસ્થિતિનું સામ્યવાદીઓએ યશસ્વિત્ત્વ કરેલું કેટલુંક પૃથક્કરણ બહુ સચોટ અને સાચું નીવડ્યું છે. પરંતુ તેઓ મર્વસામાન્ય મિદ્ધાન્તો છોડી વિગતોમાં જનરે છે અને ખાસ કરીને મહાસભાએ કરેલા કાર્યનું તેઓ વિવેચન કરવા એસે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ જ આડા જિતરી ગય છે. હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદીઓ સખ્યામાં તથા લાગવમમાં નમળા રહ્યા છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે સામ્યવાદનું સાચીય જ્ઞાન ફેલાવવાનો તથા લોકોના વિચારો બદલવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ ખીજઓને માળો દેવામાં જ વધારે મમ્મા રહ્યા છે આની તેમના પોતાના ઉપર પણ ખરાબ અસર થઈ છે અને તેમને તેથી બહુ નુકમાન થયું છે. તેમનામાંના ઘણાખરા મજૂરોમાં કામ કરે છે. ત્યાં તો તમે થોડીક બડી-બડી વાતો કરો એટલે કામદારો તમારી પાસે આવે. પરંતુ કેવળ આવા પોકારો જુદિમાનો માટે ન ચાલે, અને આજે હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના જુદિમાનોનો વર્ગ એ જ મોટામાં મોટું

ક્રાંતિકારી બળ છે એ તેઓ સમજી શકતા નથી. સનાતની સામ્યવાદીઓની અનિચ્છા છતાં જાણે ધણા શુદ્ધિમાનો માર્મ્યવાદ તરફ ખેંચાયા છે. છતાં એ એની વચ્ચે અંતર તો છે જ

સામ્યવાદીઓનું કહેવું એવું છે કે મહાસભાના નેતાઓનું ખ્યેય સરકાર ઉપર લોકમતનું દબાણ આણીને હિંદુસ્તાનના મૂડીદારો અને જમીનદારોનું હિત સધાય એ રીતે વેપારઉદ્યોગની બાબતમાં સરકાર પાસેથી છૂટો મેળવવાનું છે. “એડુતોના, નીચલા મધ્યમ-વર્ગના તથા કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના આર્થિક અને રાજદારી અસંતોષને મુખર્ષ, અમદાવાદ તથા કલકત્તાના મિલ માલિકો અને શરફોના રથે જોડવાનું” કામ મહાસભા કરી રહી છે. એવું માનવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનના મૂડીદારો પડદા પાછળ બેસીને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને હુકમ હોડે છે કે એક વાર તમે મોટી લોકલકત ઉપાડો અને જ્યારે એ બહુ વિશાળ અથવા ભયંકર ઘર્ષ જાય ત્યારે તે મોટું રાજો અથવા તેને બીજો આલે ચકાવી દો. વળી, તેઓ એમ પણ કહે છે કે મહાસભાના નેતાઓ એમ તો ઇચ્છતા જ નથી કે અંગ્રેજો અહીંથી જતા રહે; કારણ જુએ મરના લોકોને અંકુશમાં રાખવાનું અને તેમની મજૂરી ઉપર તાગડધિન્ના કરવાનું અંગ્રેજોની મદદ વિના બને નહિ, અને મધ્યમવર્ગનું તો એટલી વેતરણ કરવાનું ગણું ન મળે.

મમથ સામ્યવાદીઓ આવું વાહિયાત પૃથક્કરણ માની લે એ નવાઈ ઉપજાવે એવું છે; પરંતુ તેઓ માની લેતા દેખાય છે ખરા. એટલે હિંદુસ્તાનમાં તેઓ કેમ છેક જ નિષ્ફળ નીવડે છે તે વિષે નવાઈ લાગતી નથી, ખાટલે જોટ જ એ વાતની છે કે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને યુરોપની મજૂરપ્રવૃત્તિના ગળથી તેઓ માપવા જાય છે. યુરોપમાં મજૂરનેતાઓએ મજૂરપ્રવૃત્તિને વારંવાર દગો દીધો છે એ તેઓએ જોયું છે અને એની સરખામણી તેઓ હિંદુસ્તાન સાથે કરવા જાય છે. હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ એ કાંઈ મજૂરવર્ગની અથવા તો ગ્રિન-માલિકવર્ગની ચળવળ નથી. તેનું નામ જ બતાવી આપે છે કે એ મધ્યમ-વર્ગની અથવા હિજબિયાત લોકોની ચળવળ છે અને અત્યારસુધી તેનું ખ્યેય સમાજમાં પરિવર્તન કરવાનું નહિ પણ રાજદારી

સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું છે. આ ખ્યેયને વિષે તમે એવી ટીકા જરૂર કરી શકો કે તે પૂરતું દૂરગામી નથી. રાષ્ટ્રભાવનાને પણ ગયા જમાનાની વસ્તુ કહી તમે જરૂર વળોડી શકો. પરંતુ ચળવળનો મૂળ હેતુ જે સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તેના નેતાઓ જમીનદારી પદ્ધતિ કે મૂડીદારી પદ્ધતિ ઉપલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા માટે તેઓ આમચર્ગનો દ્રોહ કરે છે, એમ કહેવું એ બેહદુ' છે. તેમણે એવો ઉદ્દેશ રાખવાનો દાવો જ કર્યો ન હતો. મહાસભામાં જ કેટલાક માણસો એવા છે, અને તેમની સંખ્યા વધતી જાય છે, જેઓ જમીનદારી અને મૂડીદારી પદ્ધતિમાં ફેરફાર ઇચ્છે છે; પરંતુ તેઓ એ વાત મહાસભાને નામે ન કરી શકે.

બ્રિટિશ તથા પરદેશી માલના બહિષ્કારને લીધે તથા સ્વદેશીને મજેલા વેગને લીધે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાંથી (મોટા જમીનદારો તથા નાલુકદારો સિવાયના) હિંદુસ્તાનના મૂડીદારવર્ગને લાભ થયો છે એ વાત સાચી છે. આ અનિવાર્ય હતું. કારણ. દરેક રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવામાં આવે જ છે, તેમ જ બહિષ્કારનો પણ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. હકીકત તો એ છે કે મુંબઈના મિલોવાળાઓએ, ત્યારે સવિનય લાંગતી લડત ચાલતી હતી અને આપણે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો ત્યારે પણ લેન્કેશાયરની સાથે કોલકરાર કરવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી. મહાસભાની દૃષ્ટિએ આ રાષ્ટ્રનો ચોખ્ખો દ્રોહ જ કહેવાય અને તે પ્રમાણે જ તે વર્ણવાયો પણ હતો. વળી આપણામાંના ઘણા ખરા જેલમાં હતા ત્યારે મુંબઈના મિલમાલિકોના પ્રતિનિધિએ વડી ધાગસભામાં મહાસભાને તથા બીજા ગરમ વિચારના માણસોને હિનારી પાડવાનો રીતસર ધંધો જ આરંભ્યો હતો.

ગયાં થોડાં વરસોમાં હિંદુસ્તાનમાં મૂડીદારવર્ગે જે ભાગ લાજ્યો છે તે મહાસભાની તેમજ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ બહુ નાણેશી ભરેલો છે. ઝોરાવાને લીધે થોડાંક નાના મંડળોને તત્કાળપૂરતો કાર્મિક શાયદો થયો હશે, પણ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગને તો એકંદરે તેથી નુકસાન જ થયું છે. તેથી હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગો બ્રિટિશ મૂડી અને ઉદ્યોગને વધારે તાબેદાર બની જાય છે. તેથી આમ-

વખતે પણ નુકસાન છે. જે વખતે આપણી લડત ચાલતી હતી અને આપણામાંના હમ્મરો જેલમાં હતા તે વખતે એ કરારો થયા હતા. સામ્રાજ્ય નીચેના હિંદુસ્તાન સિવાયના દરેક દેશે ઇંગ્લંડ પાસેથી પોતાના લાભની આકરામાં આકરી ચરતો કરાવી લીધી, એક માત્ર હિંદુસ્તાનને ઇંગ્લંડને ચરણે બધું ભેટ ધરી દેવાનો લાભ મળ્યો. હેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં નાણાંના સદ્ગ ખેલનારાઓએ પણ હિંદુસ્તાનને ભોગે ચાંદીસોનાની બરપૂર નિકાસ કરી છે.

જમીનદારો અને તાલુકદારો ગોળમેજી પરિષદમાં સંપૂર્ણ રીતે મહાસભાની સામે પડ્યા હતા. સવિનય બંગની લડત કરમાન પણ તેઓએ તો ખુલ્લી રીતે અને આગળ પડીને પણ પોતે સરકારના પક્ષમાં છે એમ જાહેર કરેલું. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સરકારે દમનકારી ઓર્ડિનન્સને કાયદાનું રૂપ આપ્યું તે તેમની જ મદદથી. સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાં જમીનદાર સભ્યોમાંના ઘણાએ સવિનય બંગના કદીઓને છોડવાની વિરુદ્ધ મત આપેલો.

સને ૧૯૨૧ તથા ૧૯૩૦માં લોકોના દબાણને લીધે ગાંધીજીને આક્રમણકારી લડત ઉપાડવાની ફરજ પડેલી એ ખ્યાલ પણ તદ્દન ખોટો છે. અલગત લોકોમાં વ્યાકુળતા હતી જ, પરંતુ બન્ને પ્રસંગે ગાંધીજીએ પહેલ કરીને લડતને ગતિ આપી હતી. ૧૯૨૧માં તો લગભગ એકલે હાથે તેમણે મહાસભાને દોરી અને અસહકારમાં જંપલાવી. ૧૯૩૦માં પણ જે તેમણે કોઈ પણ રીતે વિરોધ કર્યો હોત તો આક્રમણકારી અને અસરકારક એવી અમલી લડત ચલાવવાનું તદ્દન અશક્ય જ થઈ પડત.

મૂખાઈ તથા અસાનબરેલી અને અંગૂઠ દીકાઓ કરવામાં આવે છે એ બહુ દુર્ભાગ્યની વાત છે; કારણ તેથી ખરા મુદ્દા ઉપરથી ધ્યાન ખસી જાય છે. ગાંધીજીની પ્રામાણિકતા ઉપર દુમલો કરવો એ તો પોતાની જાતને તથા પોતાના કાર્યને નુકસાન પહોંચાડવાનો ધંધો છે. કારણ હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો આગળ તેઓ સત્યની મૂર્તિ સમાન છે અને તેમને થોડા પણ જેઓ ઓળખે છે તેઓ જાણે છે કે હમેશાં સત્યની રાહ ઉપર ચાલવાની ધમરા તેમનામાં કેટલી બધી છે.

હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદીઓ મોટા શહેરોના મજૂરો માથે સંબંધમાં આવ્યા છે. ગ્રામપ્રદેશનું તેમનું જોટલું યાન અલ્પ છે તેટલો જ અલ્પ ગામડાં સાથે તેમનો સ્પર્શ છે. ઔદ્યોગિક મજૂરોનું મહત્ત્વ છે ખરું, અને ભવિષ્યમાં તે વધતું જશે એવો સંભવ છે. છતાં ખેડૂતોને મુકાબલે તેમનું સ્થાન ગૌણ જ રહેવાનું. કારણ આજે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન ખેડૂતોનો જ છે. ખીજી તરફથી મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ ગામડે ગામડે ફેલાયેલા છે; એટલે સ્વાભાવિક રીતે મહાસભાનો વિકાસ ખેડૂતોની વિદ્યાળ સંસ્થાના રૂપમાં જ થવાનો. પોતાનું નજીકનું ધ્યેય સધાય પછી ખેડૂતો ભાગ્યે જ ક્રાંતિવાદી રહે છે અને સંભવ છે કે ભવિષ્યમાં શહેરો વિરુદ્ધ ગામડાં તથા ઔદ્યોગિક મજૂરો વિરુદ્ધ ખેડૂતોનો સામાન્ય પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાં પણ ઊભો થાય.

મહાસભાના ઘણા નેતાઓ તથા કાર્યકર્તાઓ માથે અતિ નિકટ સંબંધમાં આવવાનો મને લાજ મળેલો છે. એમના કરતાં વધારે સારાં સાથી ભાઈબહેનોની અપેક્ષા કોઈ ન રાખે. છતાં જીવંત મુદ્દાઓ ઉપર મારો તેમની માથે મતભેદ રહ્યો છે અને મને જે દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તેઓ કેમ નહિ સમજી શકતાં હોય અને તેની તેઓ કેમ કદર નહિ કરી શકતાં હોય એ જોઈ મને કાર્થિક કંટાળો પણ આવેલો છે. બુદ્ધિના અભાવને લીધે તો એમ નથી જ થયેલું. અમે ભિન્ન વિચાર-સરણી ધરાવીએ છીએ એ જ કારણ છે. અમારી વચ્ચેના બેદોની સીમા એકાએક ઓળંગાવી કેટલી મુશ્કેલ છે એ હું જોઈ શકું છું. કારણ અમારી જીવનની ફિલસૂફીઓ જ ભિન્ન ભિન્ન છે અને ફિલસૂફી તો ધીમે ધીમે આપણે ન જાણીએ તેમ ધડાય છે. ખીજા પક્ષને દોષ દેવો એ વ્યર્થ છે. જીવન તથા તેના પ્રશ્નો વિષે સમાજવાદનું એક વિશિષ્ટ માનમ છે. કેવળ તર્કથી એ નિરાળી જ વસ્તુ છે. તે જ પ્રમાણે વંશપરંપરા, ઉછેર, ભૂતકાળનાં તથા વર્તમાન પરિવેષ્ટનોની અદૃશ્ય અસરો એ બધા ઉપરથી જે માનસ ધડાય છે તે પણ વિશિષ્ટ હોય છે. કેવળ જીવન અને તેના કટુ અનુભવો જ આપણને નવા રસ્તા શોધવા કરવા ફરજ પાડે છે; અને અંતે, જે બહુ કઠણ છે તે વસ્તુ

એટલે કે જુદી રીતે વિચાર કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ક્રિયામાં આપણે યાનપૂર્વક કદાચ કંઈક મદદ કરી શકતા હોઈએ તો કરીએ, નહિ તો નહૂટકે તો કરવી જ પડશે, કારણ લા ફતિન નામનો ફેંચ લેખક કહે છે તેમ: ‘માણસ જે રસ્તે પોતાની ભવિતવ્યતાથી ભાગવા માગે છે તે જ રસ્તે ત્યાં જઈ પહોંચે છે.’

ધર્મચર્યા

જેલના અમારા શાન્ત અને એકધારા કાર્યક્રમમાં ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમાં એકાએક જાણે બોમ્બ પડ્યો. મિ. રેન્સે મેકડોનલ્ડે આપેલા કેમી ચુકાદામાં દલિત કેમોનાં અલગ મતદારમંડળો બનાવ્યા હતાં. તેના વિરોધ માટે ગાંધીજીએ "આમરણ ઉપવાસ" કરવાનો નિશ્ચય કર્યાના સમાચાર અમને મળ્યા. લોકોને આઘાત પહોંચાડવાની એમનામાં કેટલી અદ્ભુત શક્તિ છે ! મારા મગજમાં એકાએક જાતજાતના વિચારો ઊભરાવા લાગ્યા. આમાંથી શાં શાં પરિણામો નીપજે એનો ચિંતાર મારી સન્મુખ ખડો થયો. અને હું સમતા પૂરેપૂરી જોઈ ગેઠો. જે દિવસ સુધી મારી સામે અંધકાર રહ્યો. માર્ગ સુઝાડનાર કાર્મિ જ પ્રકાશ ન મળે. ગાંધીજીના કૃત્યના કેટલાક પરિણામોના વિચારે તો મારું હૈયું ઠંડુગાર થઈ ગયું. આ વિચારોમાં અંગત તત્ત્વ બહુ જોરાવર હતું. હું એમને ફરી જોઈ શકીશ નહિ એ વિચારે મારું હૃદય ચિરાવા માંડ્યું. તેઓ છોડાંક ગયા ત્યારે વહાણ પર જોયેલા તેને એક વરસ કરતાં વધુ સમય થઈ ગયો હતો. શું એ મારું એમનું છેલ્લું દર્શન રહેશે ?

પછી વળી, આવા અન્તિમ બલિદાન માટે મતદારમંડળ જેવો ગૌણ પ્રશ્ન પસંદ કરવા માટે હું તેમના ઉપર ચિડાયો. આપણા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ઉપર આનું શું પરિણામ આવે ? મુખ્ય મુદ્દો, કાર્મિ નહિ તો થોડા વખત માટે, પાછળ તો નહિ ચડી જાય ? અને એમનો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ સધાયો અને દલિત કેમો માટે સંયુક્ત મતદારમંડળો થયાં, તોપણ તેને પરિણામે લડતને ધક્કો નહિ પહોંચે ? એવી લાગણી ન ફેલાય કે આપણને હવે કાંઈક મળી ગયું અને હાલ દુરત વધુ કાર્મિ કરવાની જરૂર નથી ? વળી તેમના આ કૃત્યથી કેમી ચુકાદાનો તથા સરકારે રજૂ કરેલી બીજી

બધી યોજનાઓનો કેટલેક અંશે સ્વીકાર થતો ન હતો? આ શું અસહકાર અને સવિતય ભંગ સાથે સંગત કહેવાય? આટલા બધા બલિદાન પછી અને વીરતાભર્યા પુરુષાર્થ પછી આપણી લડતનો શું આવો નજીવો અંત આવશે?

ગાંધીજી રાજદ્વારી પ્રશ્નને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અને લાગણીવશ ચર્ચાને જીએ છે તથા વખતોવખત ઈશ્વરને વચ્ચે આણે છે તે માટે તેમના ઉપર મને ગુસ્સો આવ્યો. તેમના નિવેદનમાં એવો જ્વનિ પણ હતો કે ઉપવાસની તારીખ પણ જાણે ઈશ્વરે સૂચવી છે. આથી ખીજાઓની આગળ કેવો ભયંકર દાખરો બેસે!

અને ન કરે નારાયણ ને બાપુનો દેહ છૂટી ગયો તો! હિંદુસ્તાનની શી દશા થાય? તેવું રાજ્યપ્રકરણ કેવું ચાલે? ભવિષ્ય વેરાન અને ભયંકર દેખાવા લાગ્યું, અને એનો વિચાર કરતાં મારું હૃદય નિગરાથી ઘેરાઈ ગયું.

મેં બહુ વિચારો કર્યા. મારા મગજમાં ખળભળાટ મચ્યો. મારા દિલમાં એક તરફથી ક્રોધ અને નિરાશા, તથા બીજી તરફથી આ બધા ઉત્પાતના વિધાતા પ્રત્યે પ્રેમ, એવી મિશ્ર લાગણીઓ ઊભરાઈ શું કરવું એ કશું જ મૂઝે નહિ બધાની સાથે, પણ સૌથી વિશેષ તો મારી પોતાની જાત ઉપર, હું ચિડાવા અને ધડીધડીમાં મિજબાન બોઈ બેસવા લાગ્યો.

એટલામાં મારામાં વિચિત્ર ફેરફાર થયો. લાગણીનો આવેશ ઊતરી ગયો, અને તેને અંતે હું વધુ શાન્ત થયો. ભવિષ્ય મને એટલું અધકારમય ન દેખાવા લાગ્યું. ખરે ટાણે ખરી વસ્તુ કરવાની અહમ્મત કળા બાપુમાં છે. એવું અને કે મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમના કૃત્યનો અચાવ કરવો અસમ્ભવ હોય, છતાં તેમાંથી મહાન પરિણામો નીપજે; એ કૃત્ય જે હેતુને માટે હવું તેટલા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ નહિ, પણ આપણી રાષ્ટ્રીય લડતના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પણ. અને બાપુ અવસાન પામે તોપણ સ્વાતંત્ર્યની આપણી લડત તો ચાલુ જ રહેવાની એટલે ગમે તે પરિણામ આવે, આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. ગાંધીજીના અવસાન માટે પણ મારા મનને દંડતાપૂર્વક તૈયાર કરી

નાખ્યા પછી, હું યાંત અને સ્વચ્છ જાન્યો તથા જે કાંઈ આવી પડે તે માટે તૈયાર થઈ ગયો.

પછી, આખા દેશમાં થયેલી જાગૃત્ત ઊંચલપાચવના તથા હિંદુ સમાજમાં ફેલાઈ વળેલા ઉત્સાહના ચમત્કારી પૂરના મમાચાર મળવા લાગ્યા. અસ્પૃશ્યતાના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા હોવા લાગ્યા. મને વિચાર આવ્યો કે ચેરવડા જેલમાં જેડેડો આ નાનકડો માનવી કેવો જાગૃત જાગૃત છે! લોકોના હૃદયને જે તાર હલાવી શકે છે તે જ તાર ઉપર અચૂક આગ્રહ મૂકતાં તેને કેવી સુંદર રીતે આવડે છે!

મારી ઉપર તેમનો તાર આવ્યો. મને મગ્ન થયા પછી તેમનો આ પહેલો જ મંદેશો મને મળ્યો હતો. આટલા લાંબા ગાળા પછી તેમના તરફથી ખબર મળ્યા તે મને માનું લાગ્યું. તારના શબ્દો આ હતા :

“વેદનાના આ બધા દિવસોમાં તમે મારા મનશ્ચક્ષુ મામે રહ્યા છો. તમારો અભિપ્રાય જાણવા હું બહુ ઇચ્છતો છું. તમારા અભિપ્રાયને હું કેટલો કીમતી ગણું છું એ તમે જાણો છો. સરખનાં બાળકો અને ઇન્દુ મળી ગયા. ઇન્દુ આનંદમાં દેખાતી હતી. તેનું શરીર પણ કાર્ષક ભગ્યુ છે. મારી તબિયત સુંદર છે. તારથી જવાબ આપો. પ્રેમાસિધ.”

ઉપવાસની આ વેદનામાં અને કામની આટલી પ્રમાણમાં મારી દીકરી તથા મારી બહેનનાં બાળકોની મુલાકાતનો તેઓ ઉદ્દેશ્ય કરે અને ઇન્દુના કાર્ષક જાડી થયાના પણ સમાચાર આપે એ અસાધારણ હતું; પણ એ જ ગાંધીજીની વિલક્ષણતા છે. (મારી બહેન તે વખતે જેલમાં હતી અને તેનાં બાળકો પૂતાની સાળામાં ભણતાં હતાં.) જીવનની નાની દેખાતી, છતાં વાસ્તવિક રીતે બહુ મહત્વની વસ્તુઓ, તેઓ કદી જૂલતા જ નથી.

એ જ વખતે મને સમાચાર મળ્યા કે મતદારમંડળના મુદ્દા ઉપર કાર્ષક સમાધાન થઈ ગયું હતું. જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ગાંધીજીને જવાબ મોકલવા દેવાની ભલમનસાઈ બતાવી એટલે મેં નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“આપના તારથી તથા કાર્મિક સમાધાન યર્ષ ગયું છે એવા દ્રંક સમાચારથી હું નિશ્ચિત અને બહુ રાજી થયો છું. ઉપવાસના આપના નિર્ણયના સમાચાર મળતાં પ્રથમ મને મનોવેદના અને ગભરામણ થયેલી. પરંતુ અંતે આશાનો વિજય થયો અને મેં મનની શાન્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. દલિત અને પાદાક્રાંત કોમોને માટે જેટલો ભોગ આપવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. આપણા સ્વાતંત્ર્યની કસોટી સૌથી નીચે પડેલાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપરથી જ યર્ષ શકે. પરંતુ બીજા મુદ્દાઓ આપણા એકમાત્ર ધ્યેયને ઢાંકી દેશે એવો ભય રહ્યાં કરે છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ વિચાર કરવા હું અશક્ત છું. આપની પદ્ધતિનો બીજાઓ દુરુપયોગ કરે એવો ભય છે. પરંતુ ગદુગરને સલાહ આપવાની ધૃષ્ટતા હું કેમ કરું? પ્રેમવંદન.”

પૂનામાં એકઠા થયેલા અનેક લોકોએ કરારનામા ઉપર સહી કરી. અસાધારણ ત્વરાથી સ્પિટિશ મુખ્ય પ્રધાને તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના મૂળ સ્ત્રુકાકો કરારનામાંની કલમો પ્રમાણે ફેરવ્યો. ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટ્યા. આવા કરારનામાં અને સમજૂતીઓનો મને ભારે અણગમો છે. પરંતુ પૂનાના કરારનામાંની ચરતોનો વિચાર ન કરતાં મેં તેનું સ્વાગત કર્યું.”

બધો ખજાજાદ શમી ગયો અને અમે પાછા અમારી જેલની ઘટમાળમાં પડી ગયા. હરિજન ચળવળના તથા જેલમાંથી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિના સમાચાર મળતા રહેતા હતા. એ મને બહુ ગમતા નહિ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણની તથા દુઃખી દલિત કોમોના ઉદ્ધારની ચળવળને જબરો વેગ મળ્યો હતો એ વાત નિઃશંક હતી. તેનું કારણ કાર્મિક આ કરારનામું નહોતું પણ દેશભરમાં અસ્પૃશ્યતા સામે જેહાદ જીતી હતી એ હતું. એ વસ્તુ આવકારપાત્ર હતી. પરંતુ તેથી સવિનય ભંગને હાનિ પહોંચી હતી એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ હતું. દેશનું ધ્યાન બીજા મુદ્દાઓ ઉપર ખેંચાયું અને મહાસલાના ધણા કાર્યકર્તાઓ પણ હરિજન પ્રવૃત્તિમાં પડી ગયા. એમાંના ધણાને તો વધુ સહાયક પ્રવૃત્તિમાં, જેમાં જેલ જવાનું અથવા તેથીયે વિશેષ લાઠી ખાવાનું કે મિલકત ગુમાવવાનું જોખમ ન હોય તેમાં, પડવાનું બહાનું જ

જોઈતું હતું. એ સ્વાભાવિક પણ ગણાય. આપણા હજારો કાર્યકર્તાઓ સખત કળે માટે અને પોતાના ધરખારના વિનાશ માટે હંમેશ તત્પર રહે એવી આશા રાખવી વાજબી ન ગણાય. છતાં આપણી મદદન લડત આમ ધીમેધીમે ફીણ થતી જતી હતી એ જોઈને દુઃખ તો થતું જ હતું. હજી મવિનય બંગની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ હતી. અને પ્રમંગોપાત્ત, ૧૯૩૩ના માર્ચની કલકત્તાની મદાસભાની બેઠકે જેવાં વિરાટ પ્રદર્શનો પણ થતાં હતાં. ગાંધીજી ચેરવડા જેલમાં હતા, પણ જેલમાં રહીને હરિજન પ્રવૃત્તિને માટે લોકોને મળવાની તથા સૂચનાઓ આપવાની કેટલીક છૂટો તેમને આપવામાં આવી હતી. આ છૂટોને લીધે તેમના જેલમાં રહેવા વિષે લોકોના હૃદયમાં જે અરેરાટી હતી તે નીકળી ગઈ. આ બધી વસ્તુઓએ મને નાઉમેદ કરી નાખ્યો.

થોડાક મહિના પછી, ૧૯૩૩ના મેની શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા. આ સમાચાર મળતાં પણ પ્રથમ તો મને આઘાત જ લાગ્યો. પરંતુ એક અનિવાર્ય ઘટના તરીકે મેં તે સ્વીકારી લીધી અને તેને વિષે સમાધાન કેળવ્યું. એટલું જ નહિ, પણ તેમણે એકવાર જે વિષે સંકલ્પ કરી લીધો અને જાહેર પણ કરી દીધો, તે વસ્તુ ઠોડવાનો લોકો આગ્રહ કરતા હતા તેથી મને ચીડ ચડતી હતી. મારે માટે તો આ ઉપવાસનું રહસ્ય અગમ્ય જ હતું, અને નિર્ણય કરતાં પહેલાં મને જે પૂછવામાં આવ્યું હોત તો હું તેનો સખત વિરોધ કરત. પરંતુ ગાંધીજીના વચનની કિંમત મારે મન બહુ મોટી હતી, અને પોતે જેને સર્વોપરી મહત્ત્વની વસ્તુ ગણે એવી અંગત બાબતમાં તેમનો સંકલ્પભંગ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મને ખોટું લાગતું હતું. એટલે મને દુઃખ ધણુમે થયું, છતાં મેં મન વાળ્યું.

પોતાના ઉપવાસના થોડા જ દિવસ અગાઉ તેમણે મને એક વિલક્ષણ કાગળ લખ્યો હતો, તેની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ હતી. તેમણે જવાબ માગ્યો હતો એટલે મેં નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો.

“આપનો કાગળ મળ્યો. હું સમજતો નથી એવી વાતો વિષે શું કહી શકું? કોઈ વિચિત્ર ભોમમાં જુલો પડ્યો હોઈ એવું લાગે છે. તેમાં આપ જ માત્ર એક પરિચિત સીમાચિહ્ન છો. અધારામાં માર્ગ શોધવા કંઈક મારું છે, પરંતુ અટવાઈ છું. ગમે તે યાઓ મારો પ્રેમ અને મારા વિચારો સદા આપની સાથે જ રહેશે.”

એક તરફથી મારું મન તેમના કાર્યને સખત રીતે નાપસંદ કરતું હતું, બીજી તરફથી તેમને દુઃખ ન લગાડવાની મને ઇચ્છા હતી. આ બે લાગણી સાથે મારે ભારે મંથન કરવું પડ્યું હતું. છતાં મને લાગ્યું કે મેં જે સંદેશો તેમને મોકલ્યો તે ઉત્સાહપ્રેરક નહોતો. જેમાંથી તેમનું મૃત્યુ પણ નીપજે એવી ભયંકર કસોટીમાંથી પસાર થવાનો તેમણે જ્યારે સંકલ્પ જ કર્યો છે, ત્યારે મારાથી મની શકે તેટલું પ્રોત્સાહન મારે તેમને આપવું જોઈએ. નાની નાની વસ્તુઓ પણ માનસચાત્રની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનાં પરિણામ લાવનારી હોય છે, અને ઉપવાસમાંથી જીગરવાને માટે તેમને પોતાની રજેરજ શક્તિનો ખપ પડવાનો હતો. મને એમ પણ લાગ્યું કે જે કંઈ થાય, ન કે નારાયણ ને તેમનું મરણ નીપજે તો તે પણ, છાતી કંઠથી કરીને સ્વીકારવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એટલે મેં તેમને બીજો તાર કર્યો :

“આપે આપની મહાન તપશ્ચર્યા હવે જ્યારે આદરી છે ત્યારે મારો પ્રેમ અને મારાં વંદન આપને પાકવવાની હું રમ લઉં છું. આપને હું ખાતરી આપું છું કે હવે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે જે થાય છે તે સારું જ થાય છે અને ગમે તે યાઓ, વિજય આપનો જ છે.”

ઉપવાસમાંથી તેઓ જીઠ્યા. ઉપવાસને પહેલે જ દિવસે તેમને જેલમાંથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. અને તેમની સલાહથી સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયાં માટે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો હતો.

ઉપવાસ દરમ્યાન દેશમાં લાગણીનાં જે પૂર ફરી પાછાં રેલાતાં મેં જોયાં અને રાજ્યપ્રકરણમાં આવી પદ્ધતિ સાચી હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે હું વધુ ને વધુ વિચાર કરવા લાગ્યો. મને આ ચોખ્ખો ધાર્મિક જીભરો લાગ્યો અને તેમાં સુરપષ્ટ શુદ્ધિને માટે

જાતાભાર અવકાશ ન દેખાયો. આખો દેશ અથવા દેશનો મોટો ભાગ મદાતમાં પ્રત્યે ભક્તિભાવપૂર્વક મીટ માંડીને બેઠો હતો કે તેઓ જ એક પછી એક ચમત્કાર કરીને અસ્પૃશ્યતાનો અંત આણશે અને સ્વરાજ પણ આણી આપશે અને ખીચું બધું કરશે—આપણે તો તણબહુ તોડીને તેનાં બે પણ કરવાનાં નથી। અને ગાંધીજીએ પણ ખીજાઓને વિચાર કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યું નહિ; તેમણે તો આત્મશુદ્ધિ અને બલિદાન ઉપર જ ભાર મૂક્યાં કયો. જોકે તેમની સાથેના મારો પ્રેમસબંધ બહુ ધનિષ્ઠ છે, છતાં મને લાગ્યું કે શુદ્ધિથી તેમની અને મારી વચ્ચે વધુ ને વધુ અંતર પડતું જાય છે. રાજદ્વારી કાર્યોમાં તેમને દોરતી તેમની આંતરવૃત્તિ ધણીવાર નિર્જાત નીવડતી. ક્યે વખતે ક્યું કામ કરવું એની સઝ તેમનામાં ભારે હતી. પરંતુ એ બધું છતાં, શ્રદ્ધાનો માર્ગ એ શું રાષ્ટ્રને કેળવવાનો સાચો માર્ગ હોઈ શકે? તેનાથી તત્કાળ લાભ પણ થાય, પરંતુ છેવટે?

વળી હિંસા અને ધર્પણ ઉપર મંડાયેલી વર્તમાન સમાજ-વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર તેઓ શી રીતે કરી શકતા હતા, —તેઓ કરતા હોય એમ દેખાતું હતું, —એ મારે મન એક ઢાયડો હતો. મારા અંતરમાં તુમુલ્લ મુલ્લ ચાલી રહ્યું અને વ્યક્તિનિષ્ઠા અને તત્ત્વનિષ્ઠાની હરીફાઈમાં એ ચાઈને હું ચિરાતો હતો. જેલમાં જે ફરજિયાત રક્ષણ મળી ગયું હતું તે જતું રહેતાં મારી સામે મુશ્કેલી આવીને જીબી રહેશે એ હું જાણતો હતો. હું સાવ એકલો, અટૂલો અને ધરખાર વિનાનો હોઈ એવું લાગવા માંડ્યું. જે હિંદુસ્તાનને મેં મારો પ્રેમ સમર્પણ કર્યો હતો, અને જેને માટે મેં આટલી બહેમત લિહાવી હતી તે જુમિ મને વિચિત્ર અને બ્યઝુજ કરવારી લાગવા માંડી. મારા દેશજાંબવેની વૃત્તિ તથા વિચાર કરવાની રીતમાં હું પ્રવેશ નહોતો કરી શકતો એ શું મારો વાક ? મારા નિકટતમ સાથીઓને વિષે પણ મને લાગવા માંડ્યું કે અમારી વચ્ચે એક અદૃશ્ય અતરાય આવીને પડ્યો છે. તે આળંબવાની મારી અશક્તિને કારણે દુઃખી થઈને હું મારા કોશિલામાં પાછો ધૂસી ગયો. જૂની દુનિયા, —શૂતકાળની વિચાર-સરણીઓ, આચારો અને આકાંક્ષાઓવાળી જૂની દુનિયા તેમની

આસપાસ વીંટળાયેલી મને દેખાઈ નવી દુનિયા તો હજી બહુ દૂર હતી.

એ લોકોની વચ્ચે, અથડાતાં શાંતિસ્થાન ના હોય,
એક લોક તો મૃત છે, બીજો તો જન્મશે ત્યારે !^૧

બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ મનાય છે. હિંદુઓ, મુસલમાનો, શીખો અને બીજાઓ પોતપોતાના ધર્મનું અભિમાન ધરાવે છે અને એકબીજાનાં માથાં ફેંડીને પોતાનું સત્ય સ્થાપવા મથે છે. જેને ધર્મ, અથવા વધારે ચોક્કસ કહું તો તંત્રબદ્ધ ધર્મ કહેવામાં આવે છે — પછી તે હિંદુસ્તાનનો હો કે બીજો ક્યાંકનો — તેની દશા જોઈ મને ત્રાસ લેખજો છે. મેં અનેક વાર એ વસ્તુને વખોડી કાઢી છે અને એ તદ્દન સાફ થઈ જાય એમ મેં ઇચ્છ્યું છે. હંમેશાં એ ધર્મ અધશ્રદ્ધા અને પ્રગતિવિરોધ, પ્રમાણરહિત શાસ્ત્રવચનોનો સ્વીકાર અને ધર્માંધતા, વહેમ અને શોષણનીતિ તથા ન્યાયે અન્યાયે ભોગવાતા આવતા હકોનું સંરક્ષણ, એ વસ્તુઓનો જ પક્ષ લાવ્યો છે. તેની સાથે એ પણ હું બરાબર જાણું છું કે ધર્મમાં આ બધી વસ્તુઓ કરતાં કંઈ બીજું જ રહેલું છે, જે માણસોની જાડી આંતરિક તૃષ્ણાને સંતોષ આપે છે. તેમ ન હોય તો અસંખ્ય પીડિત આત્માઓને સુખ અને શાંતિ આપનારી જબરદસ્ત શક્તિ તે શી રીતે હોય? આ શાંતિ તે શું અધશ્રદ્ધા અને જિજ્ઞાસાનો અભાવ હુપાવનારું આવરણ હતી? ખુલ્લા સમુદ્રના તોફાનથી સુરક્ષિત એવી બંદરમાંની સલામતીની જે શાંતિ રહે છે તે આ શાંતિ છે કે તેના કરતાં કંઈક વિશેષ છે? કેટલાક જણ તો જરૂર જ આના કરતાં કિંચિત્ પ્રકારની શાંતિ ભોગવે છે.

પરંતુ ધર્મસંસ્થાઓ, એમનો બૂતકાળ ગયે તેવો હોય તો પણ આજે તો કશી સત્ય વસ્તુ વિનાનાં ખાલી ખોખાં જ, થઈ પડેલી છે. મિ. જી. કે. ચેસ્ટર્ટને આવા ધર્મને — પોતાનાર ધર્મને નહિ હો! બીજા ધર્મને — કાંઈ પ્રાણી કે અવયવીના

૧. પંડિતજીએ ટાંકેલી અંગ્રેજી કહીને અનુવાદ. ૨. એ કેયલિક સંપ્રદાયનો હતો. — બા. ૬.

પ્રાણરહિત અવશેષ માથે સરખાવ્યો છે; આ અવશેષ હિપર એ પ્રાણી કે અવયવીનો આકાર તો રહ્યો છે, - કારણકે તેમાંથી સંધાનાં મજબૂત તત્ત્વો ગયાં છતાં તેને બદલે કોઈ ભળતો જ પદાર્થ ભરીને તેને ટકાવી રાખવામાં આવે છે; અને કયાંય જૂલેયુકે સત્ત્વ રહ્યું હોય તોપણ તેની આમપાસ ભળતી અને નુકસાનકારક વસ્તુઓ વીંટળાઈ વળેલી હોય છે.

જેમ પાશ્ચાત્ય તેમજ આપણા પૌરુષ્ય ધર્મોમાં આ પ્રમાણે બનેલું જણાય છે. ઇંગ્લંડનો રાજમાન્ય ધર્મસંપ્રદાય (ધી ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લંડ), એ કદાચ આ પ્રાણહીન ધર્મનું એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ હોય. 'પ્રોટેસ્ટન્ટ' સંપ્રદાયની બધી સંસ્થાઓને આ ટીકા અંશતઃ લાગુ પડે છે, પણ ઇંગ્લંડનું ચર્ચ તેમાં સૌથી મોખરે છે. કારણ ધર્મી વર્ગોથી તે રાજ્યનું એક રાજ્યપ્રકરણી ખાતું બની ગયેલ છે.*

* હિંદુસ્તાનમાં તો ઇંગ્લંડનું 'ચર્ચ' સરકારથી ભાગ્યે જ અલગ પાડી શકાય. હિંદી નાણાંમાંથી પાદરીઓ અને ધર્મોપદેશકોને સરકાર તરફથી પગાર મળે છે અને બીજા મોટા અમલદારો જેમ સરકારના પ્રતીકરૂપ છે તેવા જ આ લોકો પણ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં એ એકંદરે રૂઢિપરાયણ અને પ્રગતિવિરોધી બળ છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સુધારા કે પ્રગતિની તે વિરુદ્ધ હોય છે. સામાન્ય મિશનરી (ધર્મપ્રચારક) હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળના ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિથી અજાણ હોય છે, અને એ વિષે કશું જાણવાની તે બિલકુલ વસ્તી હોતો જ નથી. અખ્રિસ્તીઓનાં પાપો અને ત્રુટીઓ દર્શાવવાનો રસ તેને વધારે હોય છે; અલબત્ત ઘોડાકે સુંદર અપવાદો તેમાં છે જ. ચાલીએ એન્ડ્રુઝ કરતાં વધારે નૈઠિક મિત્ર હિંદુસ્તાનને ન મળે. તેનો અગાધ પ્રેમ, તેની સેવાશક્તિ, તેની ભક્તિ જાણી મૈત્રી આપણને મળ્યાં છે તે તો એક લઘાવો જ છે. પૂનાના ખ્રિસ્ત સેવા સંઘમાં પણ કેટલાક સુંદર અંગેજો છે. તેમનો ધર્મ તેમને વિરોધ જાણવાનું અને સેવા કરવાનું શીખવે છે, મુશ્કેલીપણું કરવાનું નહિ. તેમણે પોતાની મહાન શક્તિઓનો વિનયોગ હિંદી લોકની નિઃસ્વાર્થ સેવામાં કર્યો છે. બીજા પણ ઘણા અંગેજ પાદરીઓ જ જેમનાં સ્મરણ હિંદી સંઘની રાખ્યાં છે.

સને ૧૯૪૪ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે હિમરાવસલામાં બેસતાં કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપે સને ૧૯૧૬ના મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાની

એ ગર્ચના ધણા અનુયાયીઓ જરૂર જાહેર ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ધરાવનારા છે. પરંતુ તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સેવા કેવી રીતે કરી છે, અને મૂડીવાદ તેમજ સામ્રાજ્યવાદને તેણે નૈતિક અને ખ્રિસ્તી સ્વાંગ કેવી રીતે અર્પ્યો છે, એ જોવા જેવું છે. એશિયા તથા 'આફ્રિકામાં બ્રિટિશ લોકોની લૂંટારી નીતિના ઊંચામાં ઊંચા નૈતિક ધોરણોથી જગ્યાવ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી પોતે હંમેશાં ખરા છે એવી અસાધારણ અને ઈર્ષા કરવા જેવી લાગણી તેણે અંગ્રેજોમાં પેદા કરી છે. આવી ભાવના ખરાપણાની દંભી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં 'અચ્છે' મદદ કરી છે કે પછી તે પોતે જ આ વૃત્તિની પેદાશ છે, એ હું જાણતો નથી. યુરોપના તથા અમેરિકાના ખીજા ઝોણા ભાગ્યશાળી દેશો અંગ્રેજો ઉપર ધણી વાર દંભીપણાનો આરોપ મૂકે છે — 'દગ્ગાબાજ ઇંગ્લેન્ડ' એ તો એક જૂનું મહેલું છે. પરંતુ આ આરોપ બ્રિટિશ લોકોની કતેહ પ્રત્યે ઈર્ષાનું પરિણામ પણ કદાચ હોય. ખીજા કોઈ સામ્રાજ્યસત્તાને ઇંગ્લેન્ડ તરફ પથરા નાખવા પોસાય એમ નથી; કારણ તેમની પોતાની તવારીખ પણ એટલી જ મેલી છે. બ્રિટિશોએ વખતોવખત જે સ્કિતસંચય ખતાવ્યો છે તે, જે પ્રજા જાણી જોઈને દંભ કરતી હોય તેનામાં હોઈ જ ન શકે, જે ભાવના ધર્મનો અંગ્રેજ પ્રજાએ સ્વીકાર

પ્રસ્તાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું: "મને ધણીવાર એમ લાગે છે કે આ મહાન નહેરનાશું કાંઈક ઉતાવળે કરી નાખવામાં આવ્યું છે. લગાઈ પછી કેટલાંક ઉતાવળિયાં અને ઉદાર પગલાં ભરી દેવામાં આવ્યાં, તેમાંનું આ એક મને લાગે છે. પણ જે ક્ષેત્ર આપણે રાખ્યું છે તે હવે પાછું ન ખેંચી લેવાય." હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણ વિષે ઇંગ્લેન્ડના ચર્ચાનો વડો આલેક્સાન્ડર બેન્ટિન વિચાર ધરાવે એ નોંધવા જેવું છે. હિંદી લોકમત જે કૃત્યને તદ્દન અપર્ચાસ ગણે છે અને જેને તરણે અસહકાર અને ખીજાં પરિણામો ઉદ્ભવ્યાં એ કૃત્ય આર્ય ખેશપને 'ઉતાવળિયું' અને ઉદાર' લાગે છે. અંગ્રેજ અમલદારવર્ગને આ વાત ખૂબ સંતોષજનક લાગતી હશે, અને પોતાની ઉદારતા વિશેની, વિચારીપણાની હદ સુધી જતી આ પ્રતીતિને લીધે તેમનામાં આત્મ-સંતોષની પુષ્ટિ જ્યોત પ્રગટવા વિના નહિ રહેતી હોય.

કર્મો છે તેણે, જ્યાં પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે ત્યાં નીતિની લાગણી છુટી કરી દેવામાં તેને દેખીતી રીતે મદદ કરી છે. બીજી પ્રગતિઓ અને ગાંધી અંગ્રેજો કરતાં ઘણી વધારે ખરાબ રીતે અનેકવાર વર્ત્યાં છે. પરંતુ જેથી તેમને લાભ થાય તે વસ્તુને પોતાનો મદ્દગુણ બતાવવાની બાબતમાં અંગ્રેજોના જેટલાં તેઓ કદી ફાવ્યા નથી. બીજાના રજા દોષનો ગજ કરી બતાવવાનું અને આપણા ગજ જેવા દોષને રજા કરી બતાવી તેને દરમુગ્જર કરવાનું આપણને સૌને બહુ સહેલું લાગે છે, પરંતુ આ કાળમાં બ્રિટિશ લોકો કદાચ મૌન ટપી જાય *

પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયે નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવાનો અને આ લોક તેમજ પરલોક બન્ને જગ્યાએ વધારેમાં વધારે લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ લોક પરત્વે તો તે આત્મિક ફાવ્યો. પરંતુ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, એક તત્ત્વમદ્ધ ધર્મ તરીકે એ અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ થયેલો ગણાય. તેમાં ધર્મને ઠેકાણે લાગણીનો ડોળ અને ભજકલહારમ્ પેઠા છે. રોમન કેથલિક સંપ્રદાયની આવી દશા નથી થઈ, કારણ તે પોતાના જૂના બાજઠ ઉપર ચોંટીને જેસી રહ્યો છે અને જ્યાસુધી જૂનું બાજઠ માખૂત છે ત્યાંસુધી એ સંપ્રદાય આત્મિક રહેશે. આજે ધર્મ શબ્દના મર્યાદિત અર્થમાં તો પશ્ચિમમાં એ જ એક ધર્મસંપ્રદાય છેવંત

* ઇંગ્લેન્ડનું 'ચર્ચ' હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણ ઉપર પરીક્ષ રીતે કેવી અસર પાડે છે તેનો એક તાબે દાખલો મારી નાખ્યો આજે છે. સને ૧૯૩૪ના નવેમ્બરની જમી તારીખે કાનપુરમાં મળેલી સંયુક્ત પ્રાન્તના દેશી ખ્રિસ્તીઓની પ્રાન્તિક પરિષદમાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ મિ. ઈ. વી. ડેવિડે જોડાયા હતા. "ખ્રિસ્તીઓ તરીકે આપણા ધર્મથી આપણે રાજને વફાદાર રહેવાને બંધાયેલા છીએ, કારણ તે આપણા ધર્મના રક્ષક છે." આનો અર્થ એ જ થયો કે ખ્રિસ્તીઓએ હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ટેકો આપવો. વળી હિંદુસ્તાનની સનદો નોકરી, પોલીસ તથા નવા બંધારણને લગતા ઇંગ્લેન્ડના કંટર રૂઢિપરાયણ પક્ષના કેટલાક વિચારો પ્રત્યે પણ મિ. ડેવિડે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેમને મતે તો નવા બંધારણથી હિંદુસ્તાનમાંના ખ્રિસ્તી પ્રચારમંડળો જોખમમાં આવી પડવાનો ભય છે.

જણાય છે. એક રામન કેયલિક મિત્રે જોવામાં મને કેયલિક સંપ્રદાય ઉપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો તથા પોપની પ્રચારપત્રિકાઓ મોકલ્યાં હતાં. હું તે રસપૂર્વક વાંચી ગયો. તેનો અભ્યાસ કરતાં આ સંપ્રદાયનો કેટલા બધા લોકો ઉપર કાબૂ છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ઇસ્લામ તથા લૌકિક હિંદુધર્મની માફક આ સંપ્રદાય પણ સંશય તથા ધર્મસંકટમાંથી ઉગારી લઈ એક મલામત ઓરવો (લંગર નાખવાની જગા) બતાવે છે તથા ઇહ-લોકમાંની જિજ્ઞાસાનું સાદું વાળા નાખે એવા પરલોકની બાંધધરી આપે છે.

આવી રીતે તોફાનોથી શાંત બંદરની મલામતી શોધવી એ મારે માટે અશક્ય છે. મને તો અંજાવાત અને તોફાનોવાળો ખુશ્તો સમુદ્ર જ વધારે પસંદ છે. વળી મને પરલોકનો, મરણ પછી શું થશે તેનો, બહુ રમ નથી. આ લોકના જ પ્રશ્નો મારા ચિત્તને બરી દેવા માટે મને પૂરતા લાગે છે. ચીના લોકોનું એક પરંપરાગત દર્શન છે. તે નીતિના પાયા ઉપર ગંડામેલું હોવા છતાં ધર્મનિરપેક્ષ અથવા તો ધાર્મિક નારિકતાની છાયાવાળું છે. એ મને તો આકર્ષક લાગે છે, જોકે જીવનમાં તેને જે રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે તેની સાથે હું મળતો ન થાઉં. 'તાઓ' એટલે જે માર્ગે જવાનું તે અને જીવનની પદ્ધતિ, એમાં મને રસ છે; સંસારને કેમ સમજવો, તેનો ઇનકાર ન કરતાં તેનો સ્વીકાર કરવો, તેના સરસા રહેવું અને તેને સુધારવો, એ મને પસંદ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ દુનિયા સાથે લેવાદેવા જ નથી રાખતી. મને એ દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ વિચારની વિરોધી લાગે છે. કારણ તેના પાયામાં દેવળ અમુક મુકરર કરેલા અને ફેરફાર ન થઈ શકે એવા સિદ્ધાંતો અને વાદોનો ચૂપચાપ સ્વીકાર કરવાપણું જ નથી, પરંતુ લાગણી, આવેશ અને મનોવિકાર પણ છે. જેને હું આધ્યાત્મિક અને આત્માને લગતી વસ્તુઓ સમજું છું તેનાથી એ બહુ જુદી જ વસ્તુ છે. એ બાણીજોઈને કે પછી અબજુતા વાસ્તવિકતા આગળ આંખ મીંચી જાય છે, રખેને વાસ્તવિકતા પૂર્વનિર્ધારિત ખ્યાલો સાથે બધેબેસતી ન થાય. વળી એ દૃષ્ટિ મંકુચિત છે અને બીજા મતો તથા વિચારો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છે.

એ દષ્ટિ આત્મકેન્દ્રિત અને અહમ્પરાયણ છે અને સ્વાર્થી તથા સમયસાધુ લોકો તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે.

આ ઉપરથી હું એ વાતનો ઇનકાર કરતો નથી કે ધાર્મિક માણસો ધણીવાર જાંચામાં જાંચા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિના ધર્મ ગયા છે અને ધણીવાર આજે પણ મળી આવે છે. પરંતુ હું એમ તો જરૂર કહેવા ઇચ્છું છું કે ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુ જીવનમાં મદદરૂપ નથી થતું. વળી જો નીતિ અને આધ્યાત્મની કસોટી પરલોકના ધોરણથી નહિ, પણ આ લોકના ધોરણથી કરીએ, તો તો એ પરીક્ષામાં એમ ઠરશે કે ધર્મ લોકોની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અટકાવે પણ છે. માધારણ રીતે ઈશ્વર અથવા તો પરમાત્મતત્ત્વ માટેની સમાજનિરપેક્ષ ખોજ એને ધર્મ માનવામાં આવે છે. ધાર્મિક માણસને સમાજના હિત કરતાં પોતાના મોક્ષની વધારે પડી હોય છે. ગૂઢવાદી અહમ્મી વધુ ને વધુ દૂર જાગવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમ કરવા જતાં એ તેમાં જ ભરાઈ પડે છે નૈતિક ધોરણોને સામાજિક જરૂરિયાતો સાથે કશો સંબંધ રહેતો નથી. અને પછી પાપની અતિશય ગૂઢ કલ્પનાઓ અને વાદો ઉપર નીતિનું મંડાણ થાય છે. ધર્મસંરચના હંમેશાં સ્થાપિત હિતસંબંધોથી ધર્મ જાય છે અને તેથી અનિવાર્ય રીતે ફેરફાર અને પ્રગતિનો વિરોધ કરવું શક્ય નથી એ જની જાય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રે (ચર્ચ) તેના આરંભના દિવસોમાં યુનામેને તેમનો સામાજિક દરજ્જો સુધારવામાં મદદ નહોતી કરી એ સુવિખ્યાત છે. યુલામો યુરોપના મધ્યકાળમાં જમીનદારોના કિસાનો બન્યા તે આર્થિક કારણોને લીધે. છેક બસો વર્ષ પહેલાં સુધી (ઈ. સ. ૧૭૨૭માં) ‘ચર્ચ’નું વલણ કેવું હતું તે અમેરિકાની દક્ષિણની વસાહતોના યુલામોના માલિકોને લાંડનના બિશપે લખેલા કાગળ* ઉપરથી જરાજર દેખાઈ આવે છે.

* આ કાગળ રાઈન-હોલ્ડ નાઈબર “નીતિમાન માણસ અને અનીતિમાન સમાજ” (મોરલ મેન એન્ડ ઈમોરલ સોસાયટી) એ નામના પુસ્તકમાં પા ૭૮મે ઉતારેલો છે. આ પુસ્તક અતિશય રાચક અને પ્રોત્સાહક છે.

ખિરાપે, લખ્યું છે:

“ ખ્રિસ્તીધર્મથી તથા તેના સ્વીકારથી કાયદેસર માલકી અથવા કાયદેસર સંબંધથી ઊભી થતી ફરજોની બાબતમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી. આ બધી બાબતોમાં જે સ્થિતિમાં માણસો પહેલાં હોય તે જ સ્થિતિમાં ખ્રિસ્તીધર્મમાં દાખલ થયા પછી પણ રહે છે. ખ્રિસ્તીધર્મ જે સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પાપનાં અને શયતાનનાં અને ભોંકાના વિષયો અને વિકારો અને નિરંકુશ વાસનાઓનાં બંધનમાંથી મુક્તિનું છે. પરંતુ તેમની બાહ્ય સ્થિતિની બાબતમાં પહેલાં તેમની જે સ્થિતિ હોય, — બહુ કે મુક્ત, — એ સ્થિતિમાં ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા લેવાથી અને ખ્રિસ્તી થવાથી કશો ફેર પડતો નથી.”

આજે કોઈ પણ ધર્મતંત્ર આટલું નિખાલસપણે આમ કહેશે નહિ, છતાં મિલકત અને વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાની બાબતમાં તરવત: તેનું વલણ તો એનું એ જ છે.

ભાષા એ વિચારવ્યવહારનું બહુ અપૂર્ણ સાધન છે એ વસ્તુ મુવિખ્યાત છે. શબ્દોના અનેક અર્થો થાય છે. ધર્મ શબ્દ (અથવા તેના અર્થોના બીજા ભાષાઓના બીજા શબ્દો) નો જુદા જુદા ભોંકો જુદી જુદી રીતે અર્થ કરે છે. કોઈ પણ ભાષામાં આટલા અર્થો બીજા શબ્દોના નહિ થતા હોય. આ શબ્દ સાંભળતાં અથવા વાંચતાં કોઈ પણ બે માણસના ચિત્તમાં એક જ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનો હિલ્લ નહિ થાય. આ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓમાં કેટલીક વિધિ અને કર્મકાંડોને લગતી હશે; કેટલીક શાસ્ત્રોને લગતી હશે, કેટલીક દ્રામને લગતી, કેટલીક ગૃહીતવાદોને લગતી, તો કેટલીક નીતિ, ભક્તિ, પ્રેમ, ભય, દ્વેષ, દયા, બલિદાન, તપસ્યા, ઉપવાસ, પ્રાર્થના, પ્રાચીન ઇતિહાસ, લગ્ન, મરણ, પરલોક, દુષ્ટક અને માયાં ભાંગવાં, વગેરે વગેરેને લગતી હશે. આટલી વિવિધ કલ્પનાઓ તથા અર્થોને લીધે જે ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરાંત લુગલગ હમોશ એક પ્રબળ આવેશ તેમાંથી પ્રગટે છે, તેને લીધે શાંતિથી વિચાર કરવાનું અશક્ય થઈ જાય છે. ધર્મ શબ્દનો કદી કોઈ ચોક્કસ

અર્થ હતા તો તે આજે યોવાઈ ગયો છે, અને તે ગોટાળો જ
 ઊભો કરે છે તથા અનંત ચર્ચાઓ અને દલીલોને જન્મ આપે
 છે. બને છે એવું કે બંને પક્ષના દિલમાં એક બીજાથી તફાવત
 જુદા જ અર્થો રહેલા હોય છે. એ શબ્દ જો વપરાતો અંધ યર્ષ
 બન્યો તો બહુ સારું થાય. તેના બદલામાં વધારે મર્યાદિત અને
 ચોક્કસ અર્થવાળા બીજા શબ્દોમાંથી ઠાઈ પસંદ કરવામાં આવે
 તો સારું. દાખલા તરીકે, જીવેશ્વરચાત્ર, દિલ્હી, નીતિ,
 અધ્યાત્મ, કર્મકાંડ વગેરે. આ શબ્દો પણ પૂરતા અસ્પષ્ટ તો
 છે જ પરંતુ 'ધર્મ' શબ્દ કરતાં તેમનો અર્થ વિશેષ મર્યાદિત
 છે. મોટો લાભ એ થશે કે 'ધર્મ' શબ્દની આસપાસ જે આવેશો
 અને મનોવિકારો વીંટળાઈ વળ્યા છે તે એટલે દરમિયાન આ
 શબ્દોને વળગેલા નથી.

આમ 'ધર્મ' શબ્દપ્રયોગના ચોખ્ખા ગેરલાભો છતાં
 એ જ શબ્દ વાપરીને હું પૂછું છું કે 'ધર્મ' એ શું છે? કદાચ
 વ્યક્તિનો આંતરિક વિકાસ, અમુક સારી ગુણોત્તી દિશામાં તેની
 ભગૃતિની વૃદ્ધિ, એ હોય. એ દિશા કઈ તે વળી પાછો ચર્ચાનો
 વિષય રહેશે. પણ હું સમજું છું તે પ્રમાણે ધર્મ આંતરિક
 પરિવર્તન ઉપર ભાર મૂકે છે અને બહારના પરિવર્તનને આંતરિક
 વિકાસના એક બાહ્ય આવિર્ભાવ તરીકે ગણે છે. આ આંતરિક
 વિકાસ બાહ્ય પરિવેષનો ઉપર જમરી અસર પાડે છે એ વિશે
 તો શંકા જ નથી, પણ તેની સાથે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે બાહ્ય
 પરિવેષનો આંતરિક વિકાસ ઉપર પણ જમરી અસર પાડે છે.
 બંનેની અસર પરસ્પર પડે છે. એ તો સર્વસાધારણ કહેતી
 થઈ પડી છે કે આધુનિક યંત્રોદ્યોગી પશ્ચિમમાં બાહ્ય વિકાસ
 આંતરિક વિકાસ કરતાં ઘણો આગળ વધી ગયો છે. પરંતુ
 પૂર્વમાં ઘણા માણસો કલ્પી લેતા દેખાય છે, તે વસ્તુ તો તેમાંથી
 નથી જ ફલિત થતી કે આપણે યંત્રોદ્યોગમાં પછાત છીએ અને
 આપણો બાહ્ય વિકાસ ધીમો છે, તેથી આપણો આંતરિક વિકાસ
 વધુ થયેલો છે. એ એક ભ્રમ છે કે જેનો આશ્રય લઈ આપણે
 નિશ્ચિત યત્નો અને લઘુતાની આપણી લાગણી દાખી દેવા પ્રયત્ન
 કરીએ છીએ. એમ બની શકે કે વ્યક્તિઓ સંજોગો અને

પરિવેષનોથી પર ધર્મ શકે અને ભારે આંતરિક ઉચ્ચતાને પામે. પરંતુ મોટા સમૂહો અને પ્રજાઓ માટે તો તેમનો આંતરિક વિકાસ ધર્મ શકે તે પહેલાં અમુક બાહ્ય વિકાસ થવો અનિવાર્ય છે. જે માણસ આર્થિક સંજોગોનો ભોગ ધર્મ પડ્યો હોય અને જીવનકલહથી ચોમેર ઘેરાયેલો અને બંધાયેલો હોય તે કંઈ પણ જોયા પ્રકારની આંતરિક જગૃતિ ભાગ્યે જ પામી શકે. પદ્ધતિ અને શોષિત વર્ગનો આંતરિક અભ્યુદય ન જ ધર્મ શકે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાના આર્થિક અને રાજદારી આધિપત્ય નીચે હોય અને જે ચોમેરથી બંધાયેલી, ઘેરાયેલી અને શોષાતી હોય તેનો આંતરિક વિકાસ ન જ ધર્મ શકે. આમ આંતરિક વિકાસ માટે પણ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય અને અનુકૂળ પરિવેષન આવરયક ધર્મ પડે છે. આ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના તથા આંતરિક વિકાસના બધા અંતરયો નાબૂદ ધર્મ શકે એટલા ખાતર પરિવેષનમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નોમાં એ ધષ્ટ છે કે સાધન એવું હોવું જોઈએ, જેથી નજર સામે રાખેલું સાધ્ય માણું ન જાય. ગાંધીજી જ્યારે કહે છે કે સાધ્ય કરતાં સાધન વધારે મહત્વનું છે ત્યારે હું એમ જ સમજું છું કે આવું જ કંઈક તેમના મનમાં હશે. સાધન એવાં હોવાં જોઈએ જે આપણને સાધ્ય તરફ દોરી જાય, નહિ તો બધા પ્રયત્ન મિથ્યા થાય, અને તેમાંથી વધુ ભારે અધઃપાત — બાહ્ય તેમજ આંતરિક — પરિણમે એવું બને.

ગાંધીજીએ ક્યારેક લખ્યું છે કે “ધર્મ વિના કોઈ માણસ જીવી શકે નહિ. કેટલાક એવા હોય છે જેઓ પોતાની સુધ્ધિનાં ગુમાનમાં એમ કહે છે કે ધર્મ માથે અમારે કશી લેવાદેવા નથી. પરંતુ એ તો એમ કહેવા સમાન છે કે ‘હું આસ લઉં છું પણ મારે નાક નથી.’” વળી તેઓ કહે છે: “સત્યની મારી ઉપાસનાએ મને રાજદારી ક્ષેત્રમાં ખેંચ્યો છે. હું લેશ પણ સંકેાય વિના, છતાં અતિશય નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે જેઓ એમ કહે છે કે ધર્મને રાજ્યપ્રકરણ સાથે કશી લેવાદેવા નથી, તેઓ ધર્મ શું છે એ સમજતાં જ નથી.” તેમણે જો એમ કહ્યું હોત તો એ કદાચ વેધારે સાચું યાત કે જેઓ જીવન અને રાજ્યપ્રકરણથી ધર્મને અલગ રાખવા ઇચ્છે છે તેમાંના ધણા ધર્મ શબ્દનો અર્થ તેઓ

(ગાંધીજી) કર છે તે કરતાં ધણો જુદો કરે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે ગાંધીજી ધર્મ શબ્દને ધર્મના ભાષ્યકારો કરતાં જુદા જ અર્થમાં, વિશેષે કરીને નૈતિક અર્થમાં, વાપરે છે બિન્ન બિન્ન અર્થોવાળા એક જ શબ્દનો આ રીતનો પ્રયોગ પગપર સમજૂતીનું કામ વધારે કઠણ બનાવી મૂકે છે

ધર્મની બહુ આધુનિક વ્યાખ્યા ગ્રોઈસર જોન ક્યુઈની છે ધર્મપ્રકરણી માણસો તેની સાથે સમત નહિ થાય તેને મતે ધર્મ એ છે “ જે જીવનની તૂટક તૂટક અને રોજ બદલાતી જતી ઘટનાઓને માન્યા સ્વરૂપમાં જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે,” અથવા “ અગત નુકસાનની ધમકીઓ છતાં અને રિજોતી સામે ધર્મને કોઈ આદર્શ માધ્યમે માટે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ, જેની પાછળ એવી પ્રતીતિ હોય કે એ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક અને શાશ્વત ઉપયોગિતાવાળી છે, તે પ્રવૃત્તિમાં ધર્મનાં લક્ષણ છે ” જે આ ધર્મ હોય તો તો તેની સામે ધર્મને જરા પણ વધિ ન હોઈ શકે

રામે રાલાએ પણ ધર્મનો જે વિશાળ અર્થ કયો છે તેથી ધર્મતત્ત્વોવાળા રૂઢિપરાયણો તો કદાચ ભયાનક જ ધર્મ જમ ‘ગમકૂષ્ણના જીવનચરિત્ર’ માં તેઓ કહે છે

‘ ધણા જીવો એવા હોય છે અથવા એમ માને

- છ કે પોતે કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતાઓથી મુક્ત છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ શુદ્ધિથી પર એવી કોઈ ને કોઈ માન્યતા, જેને તેઓ સમાજવાદ, સામ્યવાદ, માનસદિતવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અથવા શુદ્ધિવાદ પણ કહે છે તેમાં ખૂંચેના ગ્રહે કે વિચારની વસ્તુ ઉપરથી નહિ પણ વિચારના પ્રકાર ઉપરથી તેના મૂળનો નિર્ણય કરી શકાય છે વિચારના પ્રકાર ઉપરથી જ તેનો ઉદભવ ધર્મમાંથી છે કે કેમ તે આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કોઈ પણ ભોગે ગમે તેવું બલિદાન આપવાની તૈયારી માથે એકનિષ્ઠ પાગમાર્ચિકતાથી, વિચાર જે સત્યની શોધ તરફ નિર્ભયતાથી વળે તો હું કહું કે એ વિચાર ધાર્મિક છે, કારણકે વર્તમાન સમાજના જીવન કરતાં, અને આખી માનવતાના જીવન કરતાં પણ માનવ પુરુષાર્થનું માખ્ય વિશેષ ઉચ્ચ હોવા વિશે તેને પહેંચેથી શ્રદ્ધા છે

ખુદ નાસ્તિકતા પણ જો રૂ વે રૂ વે સાચી એવી પ્રમળ પ્રકૃતિઓ-
માથી નીકળતી હોય, તે જો નળજાઈનો નહિ પણ બળનો
આવિર્ભાવ હોય તો તે પણ ધર્માત્માના ભવ્ય મૈન્યની દૂરમા
જ્ઞેશ્ય છે. "

રોમે રાવા જે ચરતો મૂકે છે તે હું પૂરી પાકું છું એમ
કહેવાની ધૃષ્ટતા હું નથી જ કરતો, પણ આ ચરતોએ એ ભવ્ય
મૈન્યનો એક અદના સૈનિક ચવાને હું તૈયાર છું.

બ્રિટિશ સરકારની 'દ્વિમુખી રાજનીતિ'

ચેરવડા જેલમાંથી અને પાછળથી બહારથી ગાંધીજીની દોરવણી નીચે હરિજન પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. મંદિરપ્રવેશનો પ્રતિબંધ દૂર કરવાને માટે જળવળ ઊપડી હતી. વડી ધારાસભામાં તે માટે કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ બાબતમાં એક વિલક્ષણ દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું. ધારાસભાના સભ્યોને મળવા માટે અને મંદિરપ્રવેશના કાયદાની તરફેણમાં તેમના મતો મેળવવા માટે મહાસભાના એક પ્રમુખ આગેવાન દિલ્લીમાં ઘેર ઘેર ફરતા હતા. ગાંધીજીએ પોતે વડી ધારાસભાના સભ્યોને તેમની માગફત અપીલ કરી હતી એક તરફથી મવિનય ભંગ તો ચાલુ જ હતો, લોકો જેલમાં જતા હતા, ધારાસભાઓનો મહાસભાએ બહિષ્કાર કરેલો હતો, અને આપણા બધા સભ્યો તેમાંથી નીકળી ગયા હતા. બાકી રહેલાઓએ અને ખાલી પડેલી જગ્યાઓએ નવા આવેલાઓએ આ કરોકડીના મામલામાં મંદાસભાનો વિરોધ કરીને તથા સરકારને ટેકો આપીને એક પ્રકારની નામના મેળવી હતી. વાર્ષિકગણના ઓડિનન્સોની અસાધારણ કસમોને કાંઈક કાયમી સ્વરૂપ આપનારા જીવજી કાયદાએ પસાર કરવામાં તેમનામાંના ધણાએ સરકારને મદદ કરી હતી; ઓટાવાનું કરારનામું તેઓ ગળી ગયા હતા; દિલ્લી, સિમલા અને લંડનમાં મોટા માણસોને તેઓ મિજબાનીઓ આપતા હતા, અને તેમને ત્યાં મિજબાનીઓમાં જતા હતા; હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલની બોલબાલા કરવામાં તેઓ જોડાયા હતા અને હિંદુસ્તાનમાં જેને 'દ્વિમુખી રાજનીતિ' કહેવામાં આવતી હતી તેની ફતેહ માટે તેઓએ પ્રાર્થના કરી હતી.

આવા સંજોગોમાં ગાંધીજીની અપીલથી અને તેથીયે વધારે તો ગજગોપાલાચાર્ય જેઓ ચોડાં જ અઠવાડિયા પહેલાં મહાસભાના

કામચલાઉ પ્રમુખ હતા તેમના તનતોડ પ્રયત્નોથી મને બારે આશ્ચર્ય થયું. અગત્ય, આ પ્રયત્નોની સવિનય ભાંગ ઉપર માઠી જ અસર થતી હતી. પરંતુ મને તો નૈતિક દૃષ્ટિએ દુઃખ થતું હતું. ગાંધીજી અથવા તો મહાસલાના ખીજ કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકા આપે એ મને અનીતિમય અને જે હામરો લોકો જેવામાં પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું. પરંતુ હું મન્યુતો હતો કે ગાંધીજીની વિચારપદ્ધતિ ત્યારી જ છે.

આ મંદિરપ્રવેશ બિલ પ્રત્યેનું સરકારનું વલણ, તે વખતનું અને પાછળનું, બહુ આખ ઉધાડનારું હતું. બિલ રજૂ કરનારાઓના માર્ગમાં બની તેટલી મુશ્કેલીઓ તેણે નાખી, બિલને લંબાવ્યે જ ગઈ તથા તેના વિરોધને ઉત્તેજન આપ્યાં કયું અને છેવટે તેની સામે પોતાનો વિરોધ મહેર કયો અને બિલને હિઝાડી મૂક્યું. હરકોઈ સામાજિક સુધારા પ્રત્યે હિંદુસ્તાનમાં સરકારનું વત્તાઓળા પ્રમાણમાં આવું જ વલણ હોય છે, ધર્મની બાબતમાં તટસ્થ રહેવાને બદલે તેણે સામાજિક પ્રગતિને રોકી છે. પરંતુ તેથી આપણાં સામાજિક અનિષ્ટોની દીકા કરવાનું તથા ખીજઓને તેમ કરવાનું ઉત્તેજન આપવાનું તેણે હોડ્યું નથી. દિ. બ. હરબિલાસ સારડાનું બાળલગ્ન નિષેધક બિલ પસાર થઈ ગયું, તે એક અકસ્માત હતો. આ કમનસીમ કાયદાના પછીના ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થયું કે આવા કોઈ કાયદાનો અમલ કરવામાં સરકાર કેટલી બધી પ્રતિકૂળ છે, જે સરકાર એક રાતમાં આટઆટલાં ઓડિંગ્સો કાઢી શકે, નવા ગુનાઓ નિર્માણ કરી શકે અને એકતી અવેજીમાં ખીજને સજા કરવાની પણ બ્યવસા કરી શકે, અને પોતાના આવા કાયદાઓના ભાંગ માટે હામરો માણસોને જેલમાં ગોંધી શકે તે સરકાર સારડાના કાયદા જેવા પોતાના જ રીતસર પસાર થયેલા કાયદાનો અમલ કરતાં પરિણામથી ખી ગઈ. આ કાયદાની પ્રથમ અસર તો એ થઈ કે જે અનિષ્ટ નાજૂફ કરવાનો તેનો હેતુ હતો તે બેહદ વધી પડ્યું. કારણ એ કાયદામાં મૂર્ખાઈ તો એ કરી હતી કે તે પસાર થયા પછી અમલમાં આવતાં વચમાં જ મદિનાનો ગાળો રાખવામાં આવેલો હતો. એટલે લોકો એ ગાળાનો લાભ

સેવા ઊભટયા. પાછળથી તો એ પણ માલૂમ પડ્યું કે આ કાયદો તો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મરકરી જેવો હતો. તેનો અમલ કરવા સરકાર કયાં પગલાં લેતી નહોતી અને તેમાંથી છટકી મળું સહેલું હતું. સરકાર તરફથી તેના પ્રચાર માટે કશો જ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો. ગામડાંમાં ધણા લોકો તો એ કાયદો જેવો છે એ પણ જાણતા નહોતા. ગામડાંના હિંદુ તેમજ મુસલમાન ઉપદેશકો, જેઓ પોતે જ ખરી હકીકત બહુ થોડી જાણતા હતા તેમની પાસેથી વિકૃત વૃત્તાન્ત લોકોને સાંભળવા મળતા.

હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે બ્રિટિશ સરકાર સદ્વિધ્યતાની અસાધારણ વૃત્તિ બતાવે તેનું કારણ એ નથી કે તે અનિષ્ટો સરકારને ગમે છે. બીજી તરફથી એ પણ સાચું છે કે આ અનિષ્ટો નાબૂદ કરવાની એને કશી પડી નથી. કારણ હિંદુસ્તાનમાં રાબત્ય કરવાના તથા હિંદુસ્તાનની સાધનસંપત્તિ લૂંટવાના તેના કામમાં એ આડે આવતાં નથી. વળી સામાજિક સુધારા કરવા જતાં અનેક લોકોને નાપુશ કરવાનો ભય પણ હંમેશ રહે છે, અને રાજદારી ક્ષેત્રમાં પૂરતા કોષ અને નારાજીનો સામનો તેને કરવાનો હોય જ છે એટલે પોતાની મુશ્કેલીઓમાં કશો વધારો કરવા સરકાર ઇચ્છતી નથી હોતી. પરંતુ હમણાં હમણાં સમાજસુધારકને માટે વસ્તુસ્થિતિ વધારે બગડી છે, કારણ બ્રિટિશ લોકો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આ અનિષ્ટોના મૂક સમર્થકો બનતા જાય છે. આનું કારણ એ છે કે હિંદુસ્તાનમાંના વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી પક્ષો સાથે તેના સંબંધો ગાઢ થતા જાય છે. જેમ જેમ તેમના રાબત્ય પ્રત્યે વિરોધ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેમને બહુ વિચિત્ર મળતિયાઓ શોધવા પડે છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાબત્યના મજબૂતમાં મજબૂત હિમાયતીઓ તે જહાલ કામવાદીઓ, રૂઢિધર્મીઓ અને અજ્ઞાનના પૂજકો, એ છે. મુસલમાનોની કામી સંસ્થાઓ દરેક બાબતમાં—રાજકીય, આર્થિક તેમજ સામાજિક—પ્રગતિવિરોધી તરીકે નામચીન છે. હિંદુ મહાસભા તેની હરીફાઈ કરી રહી છે. પરંતુ પજાત રહેવાની આ શરતમાં સનાતનીઓને તો કંઈ જ પહેંચી શકે એમ નથી. તેમણે

પોતાના ધર્મવિષયક ધોર અગ્રાનની સાથે બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યેની ઉત્સાહભરી, અથવા કાંઈ નહિ તો બેરશોરથી પ્રગટ કરવામાં આવતી વફાદારી બેળવી છે.

પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે બેસી રહીને સારડા એક્ટને લોકપ્રિય કરવા તથા તેનો અમલ કરવા કાંઈ પગલાં ન લીધાં, તોપણ મહાસભાએ અને બીજી બિન-સરકારી સંસ્થાઓએ તેની તરફેણમાં પ્રચાર કેમ ન ચલાવ્યો? બ્રિટિશ તેમજ બીજા પરદેશી ટીકાકારો આ અવાજ વારંવાર પૂછે છે. મહાસભા ગયા પંદર વર્ષથી, અને ૧૯૩૦ પછી તો ખાસ, બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ સાથે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટેના તીખા અને જીવસટોસટના ઝઘડામાં રોકાઈ પડેલી છે. બીજી સંસ્થાઓમાં સાચું બળ નથી તથા લોકો સાથે સંબંધ નથી. આદર્શો તથા આરિત્યબળવાળાં અને લોકોમાં લાગવગ ધરાવનારાં એવાં સ્ત્રીપુરુષો મહાસભામાં આવી ગયાં છે અને પોતાનો મહોબરો સમય સરકારની જેલોમાં ગાળે છે.

બીજી સંસ્થાઓ તો લોકસંપર્કથી ડરતા એવા થોડાં માણસોની સભાઓમાં ઠરાવ પસાર કરવા ઉપરાંત બાકી જે કશું કરી શકે એમ હતું. શેઠિયાચાહી રીતે તેમનું કામ ચાલે અથવા અખિલ ભારતીય સ્ત્રીમંડળની માફક શેઠાણીઓની રીતે ચાલે, જબરદસ્ત પ્રચારનો જુસ્સો તેમનામાં ક્યાંથી હોય? વળી સરકારી એડિન-સો તથા પાછળથી પસાર થયેલા કાયદાઓ મારફત તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનું જે બંધકર દમન ચાલી રહ્યું તેની કુંઠનકારી અસર તેમના ઉપર પણ પડી. લશ્કરી કાયદો વિશ્લેષકારી પ્રવૃત્તિને છૂંદી નાખે છે, પણ તેની સાથે સંસ્કૃતિને અને ધણીખરી સરકારી પ્રવૃત્તિઓને પણ કુંઠિત કરી નાખે છે.

પરંતુ મહાસભા તથા બીજી બિનસરકારી સંસ્થાઓ સમાજસુધારાની બાબતમાં ઝાઝું કરી શકતાં નથી તેનાં સાચાં કારણો વધારે જોડાં છે. આપણે રાષ્ટ્રવાદના રોગથી પીડાઈએ છીએ. આપણું બધું ધ્યાન એમાં જ રોકાઈ રહે છે અને ન્યાસિધી આપણે રાજદારી સ્વાતંત્ર્ય મેળવીએ ત્યાંસિધી તેમજ ચાલવાનું બનાઈ શોએ કહ્યું છે કે : "પરાજિત પ્રજા કેન્સરના રોગવાળા"

માણસ જેવી છે. તેને ખીજા કશાનો વિચાર જ ન આવી શકે. રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ એ ખીજું કશું નહિ પણ પ્રગતીની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને દબાવી દીધાનું માત્ર વેદનામય લક્ષણ છે. કોઈ પણ પ્રગતિને માટે આના જેવું સાધરૂપ ખીજું કશું નથી. પરાગિત પ્રગતિઓ દુનિયાની દૃશ્યમાં પોતાનું સ્થાન ગુમાવે છે, કારણ પોતાનું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરીને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળોમાંથી છૂટી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય ખીજું કશું તેમનાથી થઈ શકતું નથી. ”

લોકનિયુક્ત પ્રધાનોને કેટલાંક ખાતા ઉપલબ્ધ રીતે સોંપાયેલાં છે, છતાં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આપણે બહુ થોડી સામાજિક પ્રગતિ કરી શકીએ છીએ એમ જૂતકાળના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે. મરકારની જગરદસ્ત જડતા રૂઢિપરામણ વર્ગોને હંમેશાં મદદગાર થઈ છે. પેઢીઓ થયાં ઘિટિય સરકારે નવાં કામનો આરંભ કરવાની પ્રગતી શક્તિ હણી નાખી છે, અને આપઅપત્સારીથી અથવા તો પોતે કહે છે તેમ માખાપ બનીને રાજ્ય ચલાવ્યું છે. જિનસરકારી માણસો બ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરી કોઈ પણ મોટું કામ ઉપાડે તે એને પસંદ નથી. તેમાં એને જાળતા જ હેતુઓની ગંધ આવે છે. હરિજન પ્રવૃત્તિના બ્યવસ્થાપકોએ આટઆટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં તે પ્રવૃત્તિ અમલદારો સાથે ઘણીવાર અયક્રમણમાં આવી પડી છે. મારી તો ખાતરી છે કે મહાસભા જે વધારે સાણુ વાપરવાનો રાષ્ટ્રબ્યાપી પ્રચાર શરૂ કરે તો તેમાં પણ અનેક સ્થળે તે સરકાર સાથે અયક્રમણમાં આવી પડે.

જો સરકાર સમાજસુધારાની વાત હાથ પર લે તો તે બાબતમાં લોકોના વિચાર ફેરવી નાખવા એ બહુ અઘરું નથી એમ મને લાગે છે. પરંતુ પરદેશી સરકાર પર હંમેશાં શંકા રાખવામાં આવે છે, અને તે આર્થિક વિચારપરિવર્તન કરાવી શકતી નથી. જો પરદેશી તત્ત્વ ખસેડી નાખવામાં આવે અને આર્થિક ફેરફારોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો કોઈ પણ કાર્યોત્સાહી વંત્ર દૂરગામી સમાજસુધારા જલદી દાખલ કરાવી શકે.

પરંતુ જેલમાં અમારાં ચિત્ત સમાજસુધારા અને સારકા, એકદલ અને હરિજન પ્રવૃત્તિમાં ચોંટતાં નહિ; સિવાય કે મારા મનમાં હરિજન પ્રવૃત્તિ વિષે થોડીક ચીડ હતી, કારણ એ સવિનય ભંગના માર્ગમાં આવતી હતી. ૧૯૩૩ના મેની શરૂઆતમાં સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયાં માટે મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેમાંથી બીજા શા રૂબરૂ ફૂટશે તેની અમે આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એ મોડેથી ચળવળને છેવટનો ફટકો પડ્યો હતો, કારણ રાષ્ટ્રીય લડતની સાથે આમ ઉધાડઠાંકની રમત રમી શકાય નહિ, તેમ મરજીમાં આવે ત્યારે તે ચલાવવામાં આવે અને મરજીમાં આવે ત્યારે તે બંધ કરવામાં આવે એમ બની શકે નહિ. આ મોડેથી પહેલાં પણ લડત નબળા અને અસર ન પાડી શકે એવા નેતાઓના હાથમાં જઈ પડી હતી. નાની નાની પરિષદો મળતી અને જાતજાતના ગપાટા જોડતા, તે ખરા કામની આડે આવતા. મહાસભાના કેટલાક કામચલાઉ પ્રમુખો બહુ સંજ્ઞાન હતા, પરંતુ તેમને આવી વેગવાળી લડતના સરદાર બનાવવા એ તેમના પ્રત્યે નિર્દય થવા સમાન હતું. તેમનામાં કંટાળાનો અને આ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાનો ભાસ થતો. 'એક ઉપરના લોકોમાં આ જાતનું હ્યુપ્પુપણું અને અનિશ્ચય જોઈ સૈનિકોમાં કોઈકે અસંતોષ પણ હતો પરંતુ તે વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત કરવાનું શક્ય નહોતું, કારણ મહાસભાની બધી સંસ્થાઓ ગેરકાયદે હતી.

ત્યારપછી ગાંધીજીનો, એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ આવ્યો. જેલમાંથી તેમનો છુટકારો થયો અને સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયાં મોડે રહ્યો. ઉપવાસ પૂરા થયા અને તેમાંથી તેઓ બહુ ધીમે ધીમે સાજા થયા. જૂનના અધવચમાં સવિનય ભંગની મોડેથીની મુદત બીજાં છ અઠવાડિયાં લખાવવામાં આવી, તે દરમિયાન સરકારે પોતાનું આક્રમણ જરાયે નરમ પાડ્યું નહોતું. આંદામાનમાં રાજદ્વારી કેદીઓ (વિગ્લવકારી હિંસાને માટે બંગાળમાં જેમને સજા થયેલી તેમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા) પોતા પ્રત્યેના ખરાબ વર્તન માટે અનશન ઉપર હતા, અને એક બે તો મરી પણ ગયા—જૂને જ મૂઆ. બીજા મરવા પડ્યા હતા.

આદામાનમાં જે જતી રહ્યું હતું તેનાં વિરોધની સલામાં જેઓ લાપણ કરતા તેમને પકડવામાં આવતા અને સજા કરવામાં આવતી. આપણે કેવળ સહન કરવાનું ન હતું, આપણે ફરિયાદ પણ ન કરવી જોઈ એ, પછી લલેને કેદીઓ વિરોધનો બીજો કોઈ ઉપાય તેમની પાસે ન હોવાથી અનશનની લાયક તાવણીમાં મરી જતા હોય. કેટલાક મહિના બાદ ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં (જ્યારે હું જેલની બહાર હતો ત્યારે) ધણી મહીઓ સાથે એક અપીલ કાઢવામાં આવી હતી. સહી દગ્ગારાઓમાં 'રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, સી. એચ. એન્ટુઝ અને બીજા ધણા નામાકિત માણસો હતા. તેમાંના ધણાને મદાસલા સાથે કરોડ મંજૂર નહોતો, અને તેઓની માગણી એટલી જ હતી કે આન્દામાનના કેદીઓ પ્રત્યે માનવતાભર્યું વર્તન ગાખવામાં આવે અને હિંદુસ્તાનની જેલોમાં તેમની બદલી કરવામાં આવે. હિંદી મગકાગના ગૃહસચિવે આ અપીલ વિષે ચોતાની મખત નાપમંદગી દર્શાવી અને કેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધગવવા માટે મહી કરનારાઓ ઉપર આકરી ટીકા કરી. મને યાદ છે તે પ્રમાણે આગળ ઉપર આવી જતની મહાનુભૂતિ બક્ત કરવી તે બંગાળમાં મળયોગ્ય ગુનો ગણવામાં આવ્યો હતો.

મવિનય ભગની મોકૂરીનાં બીજા ૭ અકવાડિયાં પૂરાં થતાં પહેલાં દહેરાદૂન જેલમાં અમને સમાચાર મળ્યા કે ગાધીજીએ પૂનામાં એક અવેષ પરિવદ બોલાવી છે. તેમાં જસોત્રણસો માણસો એકઠાં થયાં અને ગાધીજીની સલાહથી સામુદાયિક સવિનય ભગ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો, પરંતુ બ્યકિતગત સવિનય ભંગની છૂટ રાખવામાં આવી અને તમામ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આ નિષ્ણયો કાઈ બહુ પ્રોત્સાહક નહોતા પરંતુ મને તેમાં કાઈ વાવો ઉઠાવવા જેવું લાગેલું તહિ. સામુદાયિક સવિનય ભગ બધ કરવો એનો અર્થ એ જ હતો કે વર્તમાન પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવી અને તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો કારણ તે વખતે વાસ્તવમાં સામુદાયિક સવિનય ભગ ગલો જ નહેતો. ગુપ્ત કાર્ય તો આપણે કાઈકે કરીએ છીએ એમ મનાવવાનું બહાનું જ હતું, અને આપણી લડતનું સ્વરૂપ જોતાં

તેથી મેલ પેસી જતો હતો. સૂચનાઓ મોકલવા પૂરતી તથા પરસ્પર સંબંધો જાળવી રાખવા પૂરતી ગ્રામ પદ્ધતિઓ આવશ્યક હતી, પરંતુ સવિનય ભંગ તો ગ્રામ ન જ હોઈ શકે.

મને જેથી આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું તે તો એ હતું કે વર્તમાન સ્થિતિ વિષે તથા આપણાં ધ્યેયો વિષે પૂનામાં કશી ચર્ચા જ ન થઈ. એ વરસની તીવ્ર લડત અને દમન પછી મહાસભાના માણસો એકઠા થયા હતા. તે દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં અને બહાર દુનિયામાં ઘણું ઘણું બની ગયું હતું. બંધારણમાના ફેરફારોની સૂચનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એક શ્વેતપત્રમાં બહાર પડી હતી. અત્યાર સુધી તો આપણે ફરજિયાત મૌન રાખવું પડ્યું હતું. જ્યારે ખીજી તરફથી મૂળ મુદ્દાઓને ઢાંકી દેવા માટે ગદો પ્રચાર સતત ચાલી રહ્યો હતો. કેવળ સરકારના ખાધિયા જ નહિ, પણ મધ્યમમાર્ગીઓ તથા ખીજા પણ ઘણીવાર એમ બોલતા હતા કે મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું પોતાનું ધ્યેય છોડી દીધું છે. મને લાગ્યું કે ઓછામાં ઓછું એટલું તો કરવું જ જોઈતું હતું કે આપણા રાજદારી ધ્યેય ઉપર બાર મૂકવામાં આવે, તે ફરી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે અને જો શક્ય હોય તો તેમાં આર્થિક અને સામાજિક ધ્યેયો પણ ઉમેરવામાં આવે. તેમ કરવાને બદલે ચર્ચા કેવળ સામુદાયિક સવિનય ભંગ અને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની સરખામણી કરવામાં તથા ગુપ્તતાની ઇષ્ટતા-અનિષ્ટતામાં જ સમાપ્ત થઈ. સરકાર માથે 'સુલેહ'ની પણ કાંઈક વિચિત્ર વાતો થઈ. મને યાદ છે તે પ્રમાણે ગાંધીજીએ વાઈસરોયને તાર કર્યો અને મુલાકાતની માગણી કરી. તેનો વાઈસરોયે 'ના'માં જવાબ આપ્યો. પછી 'માનભરી સુલેહ'નો ઉલ્લેખ કરતો ખીજો તાર ગાંધીજીએ મોકલ્યો. જ્યાં સરકાર વિજયમત્ત થઈને પ્રજાને હરેક રીતે છૂંદી નાખવા તત્પર થઈ હતી અને આદામાનમાં લોકો જૂએ મરતા હતા ત્યાં આ માયાવી સુલેહની શી વાત કરવાની હોય? પરંતુ હું જાણુતો હતો કે ગમે તે યાય તોપણ ગાંધીજીનો માર્ગ હમેશાં સુલેહ માટે સામા પક્ષને તક આપવાનો હતો.

દમનનો કોરડો પૂર જોસથી પીંચતો હતો. તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને દાબી નાખનારા કાયદા ચાલુ હતા.

૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમા મારા પિતાશ્રીની અવત્તરીના સ્મારકમા બેલાવેલી સજાની પણ પોલીસે બધી કરી, જોકે એ મહા જિન મહાસજાવાદીઓની હતી અને મગ તેજ-પહાદુર મયુ જેવા બહીષીતા મધ્યમમાર્ગી તેના પ્રમુખ થવાના હતા અને લવિખ્યમાં આપણા ઉપર જે કૃપાઓ વર્ષવાની હતી તેની ઝાંખી તરીકે આપણને શ્વેતપત્રની ભેટ મળી હતી.

એ દસ્તાવેજ બહુ વિલક્ષણ હતો તે વાચતા જ માણસ મોં ફાડીને જોઈ રહે એવું હતું હિંદુસ્તાનને એક લભમદાર હિંદી ગણ્ય બનાવવાનું હતું, તેના સમૂહતત્ત્વ (ફેડરેશન)માં દેશી રાજ્યોના રજવાડા પ્રતિનિધિઓ આધિપત્ય ભોગવે એવી વ્યવસ્થા હતી, પરંતુ ખુદ દેશી રાજ્યોમાં બહારની દગમ્યાનગીરી બિલુલ ન થાણી થકે, ત્યાં તો નિર્ભેજ આપઅખત્યારી પહેનાની માફક ચાલુ જ રહે એવી યોજના હતી સાત્રાજ્ય સાથે આપણને જોડનારી ખરી સંકેતો—આપણી દેવાની બેડીઓ—તે તો આપણને બેક ઓફ ઇગ્નડન્સી માથે સદાને માટે જોડી રાખવાની હતી, વળી નાણાં તથા ચલણ સબધી નીતિ ઉપર પણ બેક ઓફ ઇગ્નડન્સી ઝિઝર્ન બેક મારફત અકુશ રહેવાનો હતો અત્યાર સુધી ભોગવાતા આવેલા તમામ હકોનું એવું સરક્ષણ ઠગવવામાં આવ્યું હતું કે તેની ઉપર કોઈ દુમલો ન કરી શકે, અને તે ઉપરાંત એવા જ વધારાના હકો ઉત્પન્ન કરવામાં આવવાના હતા આ સ્થાપિત હિતસબધોના લાભાર્થે દેશની જિપજ લગલગ આખી જ ગીરો મુમર્ઝ હતી વળી એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે મોગી શાહી નોકરીઓ, જેના ઉપર આપણે બહુ આશક છીએ, તે તો અકુશરહિત અને અસ્પૃશ્ય પૂર્વવત્ ચાલુ રહે, કે જેથી સ્વરાજ્યના બીજા વધારે હક્તઓ માટે આપણને તાલીમ મળે વળી પ્રાન્તિક સ્વરાજ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આપણને સમજ્યા રાખવા માટે ગવર્નરને એક પરોપકારી અને સર્વસત્તાધારી સરમુખત્યારની સત્તા આપવામાં આવી હતી અને એ બધાની જિંએ પરમ પદ ઉપર સર્વોપરી સરમુખત્યાર વાઈસરોય સાહેબ વિરાજમાન થવાના હતા કર્તું અર્કર્તું સમ્યથા કર્તું સધળી સત્તાઓ તેને અપાઈ હતી સાચે જ, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ જોઠરવાની

બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની પ્રતિભા આટલી તેજસ્વી રીતે પહેલાં કદી ઝગડી જીકી નહિ હોય; પછી દિલ્લટશ અને મ્યુસોલિનીઓ' બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની વાહવા કરે અને હિંદના વાઈસરોયની' અહેબાઈ કરે જ ના.'

હિંદુસ્તાનને હાથે ને પગે બાંધી લે એવું જધારણ ઉપજાવી કાઢ્યા પછી 'ખામ જવાબદારીઓ' અને ચગતો અને અપવાદોનો એક દગ વધારાની ખેડીઓ તરીકે તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યો. આ દુઃખી દેશ કાતીયાલી ન શકે એવો બંદી ચર્મ પડ્યો. મિ. નેવિલ એમ્મરસેને કહ્યું છે તેમ: "માનવ બુદ્ધિ થોણ શરે એટલી શરતો અને અપવાદોથી પોતાની જગ્યાસ્તોને વીંટી લેવાને તેમણે શક્ય તેટલું કયું હતું."

વળી આપણને જણાવવામાં આવ્યું કે આ મહેરબાનીઓ માટે આપણે બારે દામ આપવું પડશે—શરઆતમાં જ થોડાક કરોડ રૂપિયાની ઉચ્ચક રકમ આપવાની અને પછી દર વર્ષે બમ્બુ, ભયે જવાતું. સ્વરાજનાં સુખ, પૂરતું દામ આપ્યા વિના આપણને શી રીતે મળી શકે? આપણે તો એ ભમમાં જ પડેલા હતા કે હિંદુસ્તાન દેશ ગરીબાઈમાં મળકે છે અને તેના ઉપર જે બોલે છે તે બહુ બારે છે, તે ધટાડવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપણને મળશે. આમવર્ગને સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે પ્રેરણા આપનારુ બળ એ જ હતું. પણ હવે આપણને જણાયું કે બોલો તો વધારે બારે ચવાનો હતો.

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનું આ અદ્વંપદ નિરાકરણ સાચી બ્રિટિશ મહેરબાનીથી આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યું, અને આપણા રાજ્યકર્તાઓ દેટલા બધા ઉદાર છે એમ આપણને કહેવામાં આવ્યું. કોઈ પણ સામ્રાજ્યસત્તાએ પોતાની સ્વેચ્છાએ પરાધીન પ્રજાને આટલી સત્તા અને આટલી તકો પૂર્વે કદી આપી નહોતી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું. પછી ઇંગ્લંડમાં આપણા દાતાઓ અને તેમની આટલી બધી ઉદારતાથી જેઓ ભયગ્રસ્ત થઈ જઈ તેની મામે વધો ઉઠાવતા હતા, તેમની વચ્ચે એક મોટો વાદ ચાલ્યો. ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આટઆટલા આંટાફેરા થયા, ત્રણ ત્રણ

ગોળમેણ પરિષદે થઈ અને અમુક મમિતિઓ અને મમલતો થઈ, તેમાંથી નીકળ્યું આ ।

પણ હજી ઇંગ્લંડની સફરો હાઈ પૂરી નહોતી થઈ. હજી તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની બેઈન્ટ સિમેન્ટ કમિટી શ્વેતપત્ર ઉપર વિચાર કરવાને બેઠવાની હતી અને તેમાં દિંદીઓ મદદનીશો તથા સાક્ષીઓ તરીકે જવાના હતા. આ ઉપરાંત પણ સંડનમાં ધણી કમિટીઓ બેઠી હતી અને તેમાંની એકાદ કમિટીના સભ્ય નિમાવા માટે પડ્યા પાછળ ન શોભે એવી પડપડી ચાલી હતી. કારણ કે પણ કમિટીના મધ્ય થતું એટલે ઇંગ્લંડ જવાઆવવાનું બાકું અને સામ્રાજ્યના પાટનગરમાં રહેવાનું ખર્ચ મફતનું મળે. શ્વેતપત્રની ઠંડાગાર બનાવી દે એવી કલમોથી જરાયે ઠંડા પડ્યા વિના તેમાં ફેરફાર કરાવવા માટે પોતાની તમામ વફત્વશક્તિ અને સામશક્તિ ખર્ચી નાખવાને આપણા બહાદુરોએ ઈચ્છાઈ અથવા તો હવાઈ સફરનાં સંકટો ઉઠાવવાને, અથવા તો તેથી પણ વધારે બેખમકારક લંડનના વામની જહેમત ઉઠાવવાને કમર કસી, તેઓ જાયતા હતા અને કહેતા પણ હતા કે તેમનું કશું વળવાનું નથી, પણ લીધેલું કામ તેમનાથી છોડાય ? હાઈ જ સાંભળનાર ન મળે તોપણ પોતાનું કહેવું ચાલુ રાખે એવા તેઓ અડગ હતા. તેમાંના એક, પ્રતિસહયોગીઓના નેતા, તો બીજા બધા ચાલ્યા આવ્યા છતાં એક છેવટ સુધી વળગી રહ્યા. લંડનમાંના સત્તાધારીઓની સાથે તેમણે મુલાકાત પર મુલાકાત અને ખાણું ઉપર ખાણું લીધાં, જેથી કરીને પોતાને કેવા રાજદ્વારી ફેરફારો ઇષ્ટ હતા તેની ખાતરી તેમને તેઓ કરાવી શકે. છેવટે ન્યારે તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની ગદ્દ બેઈન્ટ રહેલા લોકોને મરાઠાઓના મુવિખ્યાત ચીવટપણા માથે તેમણે જાહેર કહ્યું : 'મેં તો મારું કામ ન જ છોડ્યું, અને છેવટ સુધી મારે જે કહેવાનું હતું તે કહેતા રહેવાને હું તો લંડનમાં રહ્યો.'

મને યાદ છે કે મારા પિતાશ્રી ધણીવાર ફરિયાદ કરતા કે તેમના પ્રતિમહયોગી મિત્રોમાં વિનોદ સમજવાની બુદ્ધિ જ નહોતી. પોતાની વિનોદલરી ગ્રીકઓને લીધે તેમને ધણીવાર એ મિત્રો માથે મુસ્કેલીઓ જોવી થતી. પેલાઓ વિનોદ બિલકુલ

સમજી જ ન શકે એટલે પછી બધું સમજાવવું પડે અને તેમને શાન્ત પાડવા પડે આના જેવું જ ટાળાબધું કામ ખીજી શું હોઈ શકે ? તે વખતે મને મગદાઓના મુદર લડાયક જુસ્સાના વિચારો આવતા. કેવળ ભૂતકાળમાં જ નહિ પણ વર્તમાનમાં પણ આપણી રાષ્ટ્રીય લડતોમાં એ જુસ્સો તેમણે બતાવ્યો છે, કટકા થઈ પડે પણ નમે નહિ એવા પ્રતાપી અને અદમ્ય તિલક મહારાજનો મને વિચાર આવતો.

મધ્યમમાર્ગીઓ શ્વેતપત્રને તદ્દન નાપસંદ કરતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં જે મતલ દમન ચાલી રહ્યું હતું તે પણ તેમને ગમતું નહોતું અને કચિત્ કચિત્ તેની સામે તેઓ વિરોધ પણ ઊઠાવતા, જોકે તેની માથે એટલું સ્પષ્ટ કરવાનું ચૂકતા નહિ કે મહાસભા તથા તેની બધી પ્રવૃત્તિઓ પણ તેમને નાપસંદ છે. આગેવાન મહાસભાવાદીઓને જેનમાંથી છોડવાનું પણ તેઓ સરકારને પ્રસંગોપાત્ત સૂચવતા પોતે જેમને ઝાળખતા હોય તેમનો જ વિચાર તેઓ કરી શકે ના ! મધ્યમમાર્ગીઓ તેમજ પ્રતિમહયોગીઓ એ ફલીલ રમૂ કરતા કે અમુક અમુક માણસને મુક્ત કરવા જોઈએ, કારણકે હવે સાર્વજનિક શાન્તિ કોઈ પ્રકારે ભયમાં નથી, જે એ માણસ ગેરવર્તન કરે તો મરકાર તેને ફરી પકડી શકે છે, અને તેમ કરે તો સરકારનું કૃત્ય વધારે વાજખી ગણાશે છગનડમાં પણ કેટલાક ભલા માણસો પડ્યા હતા જેઓ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યોને અથવા અમુક ખાસ વ્યક્તિઓને આવા જ કારણોસર છોડવા માટે દિમાયત કરતા હતા અને જેમના પડ્યા હતા ત્યારે અમારી પ્રત્યે સહભાવ ધગનનારા આ માણસોનો આભાર અમારે માનવો જ જોઈએ, પરંતુ અમને ધણીવાર એમ લાગતું કે અમારા આ સહભાવવાળા મિત્રોથી અમે બચીએ તો સારું તેમના શુભ ધરાદા વિષે અમને શંકા નહોતી, પરંતુ તેમની મનોરચના સંપૂર્ણ રીતે બ્રિટિશ સરકારના જેવી જ થઈ ગયેલી હતી, તેમની અને અમારી વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું એ વિષે કશી શંકા નહોતી.

હિંદુસ્તાનમાં જે બની ગઈ હતી તેમાનું ઘણું મધ્યમમાર્ગીઓને ગમતું નહોતું. તેમને તેનું દુઃખ પણ લાગતું, પરંતુ તેઓ કરી

શું શકે? સરકારની સામે કાંઈ પણ અસરકારક પગલું લેવું એ તો તેમને માટે અકલ્પ્ય હતું. પોતાના મંડળને અલગ પાડીને સાચવી રાખવા માટે આમ વર્ગથી અને કાંઈ પણ કામ કરનારા લોકોથી તેઓને વધુ ને વધુ દૂર ખસતા જવું પડ્યું; તેઓ એટલા તો મધ્યમમાર્ગી થઈ ગયા કે તેમની વિચારસરણી સરકારનાથી લાગે જ જુદી પાડીને ઓળખી શકાય એવી રહી. તેમની સંખ્યા બહુ નાની હતી, અને લોકોમાં તેમની કશી લાગવગ નહોતી એટલે સામુદાયિક લડતમાં તેમને કારણે કશો ફેર પડે એમ નહોતું. પરંતુ તેમનામાં કેટલાક નામાંકિત અને સુવિખ્યાત પુરુષો હતા. તેઓ વ્યક્તિ તરીકે માન પામતા હતા. આ નેતાઓએ, તેમજ એકંદરે આખાં મધ્યમમાર્ગી તથા પ્રતિસહયોગી મંડળોએ સરકારની નીતિને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપીને ખરી અણીને વખતે બ્રિટિશ સરકારની અમૂલ્ય સેવા કરી. અસરકારક ટીકાને અલાવે અને મધ્યમમાર્ગી તરફથી પ્રસંગોપાત્ત મળતી સંમતિ અને પસંદગીને કારણે સરકારના જીલ્લમને અને એકાયદેપણાને છૂટા દોર મળ્યા. દેશમાં જે ઝડૂની અને અજૂતપૂર્વ જીલ્લમ ચાલી રહ્યો હતો તેનો બચાવ કરવો સરકારને પોતાને તો ભારે થઈ પડ્યો હતો; પણ તે જીલ્લમને મધ્યમમાર્ગીઓ તથા પ્રતિસહયોગીઓની નૈતિક મંજૂરી મળી.

મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ કહેતા હતા કે ચેતપત્ર ખરાબ છે, બહુ ખરાબ છે. પણ તેનું કરવું શું? ૧૯૩૩ના એપ્રિલ મહિનામાં કલકત્તામાં મળેલી લિજરસોની સભામાં, લિજરસોના સૌથી નામાંકિત નેતા શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદન કર્યું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ આપણે તેનો અમલ કરવામાં લાગ લેવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું: “અર. મુમય એવો નથી જ્યારે આપણે જિલા જિલા જોયાં કરીએ.” તેમને સૂઝે એવો એકમાત્ર ઉપાય એ હતો કે જે આપવામાં આવે તે સ્વીકારી લેવું અને તેનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરવો. આનો વિકલ્પ એ હતો કે કશું જ ન કરવું. તેમણે વળી ઉમેર્યું: “જો આપણામાં ડહાપણ, અનુભવ, વિનય, સામશક્તિ, મૌન, લાગવગ, અને ખરી બાહોશી આ સદ્ગુણો હોય તો પૂરેપૂરા

જેરથી તે બતાવી આપવાનો આ પ્રસંગ છે.” આ છટાદાર અપીલનું કલકત્તાના સ્ટેટ્સમેને આ વર્ણન આપ્યું હતું : “ચમકતા શબ્દો.”

શ્રી. શાસ્ત્રી હમેશાં છટાથી બોલે છે. સુંદર શબ્દો અને તેના સંગીતમય પ્રયોગોનો જે શોખ વક્તાઓને હોય છે તે તેમનામાં છે. પરંતુ પોતાના ઉત્સાહમાં તેઓ ગમે ત્યાં ધસડાઈ જાય છે, અને શબ્દનું જે ઇદ્રજળ તેઓ રમે છે તેથી તેમના કહેવાનો અર્થ બીજાઓ માટે અને કદાચ તેમને પોતાને માટે પણ અંખો ધર્ષ જાય છે. ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં જે વખતે સવિનય ભંગની લડત ચાલી રહી હતી તે વખતે કલકત્તામાં તેમણે જે અપીલ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરવા જેવું છે. મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને ધ્યેયો બાબતે રાખતાં બે મુદ્દા નોંધવા જેવા જણાઈ આવે છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગમે તે થાય તોપણ, એટલે કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી આપંછું ગમે તેટલું અપમાન થાય, આપણે ગમે તેટલા હિંદાઈએ, આપણને ગમે તેટલા હીણા પાડવામાં આવે અને ગમે તેટલા ચૂસવામાં આવે તોપણ, આપણે તેને તાબે રહેવું. આપણે માટે એવી એકે મર્યાદા જ ન મળે કે જેથી આગળ ન જવાય. કુદ કીડો પણ પગ તળે આવતાં અમળાય, પરંતુ શ્રી. શાસ્ત્રીની સલાહ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના લોક ચાલે તો તેમનાથી તો ચૂં કે ચાં ન થાય. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો બીજો કશો માર્ગ જ નથી. એમના કહેવાનો અર્થ એ થયો કે બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણયોને તાબે થવું અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ એક ધર્મ (એ અળખામણો શબ્દ વાપરું તો) ધર્મ પડે છે; એ આપણું ફરિયત છે, તેને આપણે સૌએ ધરજાએ કે અનિચ્છાએ નમવું જ નીતિએ.

એ નોંધવા જેવું છે કે તેઓ ડોઈ ચોક્કસ અને જાણીતી વાત ઉપર સજાહ નહોતા આપી રહ્યા. બંધારણના ફેરફારો તો હજી ધડતરની દૃશ્યમાં હતા; જોકે તે બહુ ખરાબ થવાના છે એનો કીકકીક ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એમણે જો એમ કહ્યું હોત કે ચેતપત્રની બલામણો ખરાબ તો છે જ, પરંતુ જો એ પસાર થાય તો બધા સંજોગો જોતાં હું તેનો અમલ કરવામાં

ભાગ લેવાની તરફેણમાં હું, તો તેમની સલાહ, બહે સારી હો. કે ખરાબ, પણ તે 'પ્રવતી' રહેલી હકીકતોને ખ્યાલમાં રાખીને આપેલી ગણાત. પરંતુ શ્રી. શાસ્ત્રી તો બહુ આગળ ગયા, અને તેમણે હકી દીધું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ તેમની સલાહ તો એ જ પડે. રાષ્ટ્રના બહુ જીવસંટોસટના પ્રશ્નની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારને તેઓ કેરી હંડી લાખી આપવા તૈયાર થયા હતા. અભણ્યા ભવિષ્યની બાબતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ, મંડળ કે પક્ષ પહેલેથી આવી રીતે બંધાઈ જવાનું વલણ કેમ લઈ શકે તે સમજવું મારે માટે મુશ્કેલ હતું — સિવાય કે તેના કોઈ સિદ્ધાન્તો જ ન હોય તેમ તેનું કોઈ નૈતિક કે રાજદારી ધોરણ જ ન હોય, અને તેનો એકમાત્ર સિદ્ધાન્ત અને ધોરણ એ જ હોય કે રાજ્યકર્તાના ફરમાનને હમેશાં માથે ઝાડાવવાં.

ખીજો મુદ્દો મને મુઝે છે તે શુદ્ધ યુદ્ધનીતિનો છે. નવા સુધારા પસાર થવાની લાંબી સફરમાં સ્વેતપત્ર તો એક મળલ જ હતી. સરકારના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ બહુ મહત્ત્વની મળલ હતી, પરંતુ હજી ધણી મળલો કાપવાની બાકી હતી, અને તેની આગળ ઉપરની સફરમાં તેમાં સારા તેમજ નરસા ફેરફાર થાય એ શક્ય હતું. વિવિધ હિતસંબધવાળાઓ બ્રિટિશ સરકાર અને પાર્લમેન્ટ ઉપર કેટલું દબાણ લાવે છે તેના ઉપર આ ફેરફારનો આધાર રહે એ સ્પષ્ટ હતું. એ કંપી શકાય એવું છે કે આ ગજબાહમાં હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની ખાતર સરકાર પોતાની ભલામણો વધુ ઉદાર કરવા અથવા તો એ ભલામણો ઉપર કાપ મુકાતા રોકવા જરૂર મેંસાય. પરંતુ નવા સુધારાના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો અથવા તેનો અમલ કરવો ન કરવાનો પ્રશ્ન જોઈ તેની કેટલોયે વખત અગાઉ શ્રી. શાસ્ત્રીએ સ્પષ્ટ જાહેરાત કરી દીધી એટલે સરકારને તો દીવા જેવું દબાઈ ગયું કે હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓની તે સંપૂર્ણ અવગણ કરી શકે છે. તેમને મેળવી લેવાનો કશો પ્રશ્ન રહ્યો જ ન હતો. તેમને ધક્કા મારીને દાંડી કાઢવામાં આવે તોયે સરકારને છોડીને તેઓ જવાના નથી એની તેને ખાતરી હતી. હું જોઈશું છું તેટલે દરજ્જે

મધ્યમમાર્ગી દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા પણ કલકત્તાનું શ્રી શાસ્ત્રીનું ભાષણ મને અસાધારણ રીતે ખરાબ મુઠ્ઠનીતિવાળું અને મધ્યમમાર્ગીઓના હિતને નુકસાન કરનારું લાગ્યું.

શ્રી શાસ્ત્રીના એક જૂના ભાષણ ઉપર મેં આટલું બધું લખ્યું તેનું કારણ એ નથી કે એ ભાષણ અથવા તો મધ્યમમાર્ગી મંડળની એ સલાહ ખાસ જીવવાળી હતી. મેં તો મધ્યમમાર્ગી નેતાઓના દિલ અને મનોરચના સમજવાની ઇચ્છાથી આટલું નિવરણ કહ્યું છે. તેઓ બહુ શક્તિશાળી અને સન્માન્ય લોકો છે, છતાં તેમના પ્રત્યે રાષ્ટ્રી શકાય તેટલો મદદભાવ રાખીને પણ કહ્યું છું કે તેઓ કેમ આવી રીતે વર્તતા હશે તે હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી. શ્રી શાસ્ત્રીનું એક બીજું ભાષણ પણ જેલમાં માગ વાંચવામાં આવેલું તેથી પણ હું અસ્વસ્થ થયો હતો. ૧૯૩૩ના જૂનમાં ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ તરીકે સમાજના સભ્યો આગળ તેઓ ખોલ્યા હતા. તેમના ભાષણનો છપાયેલો અહેવાલ એવો હતો કે દેશમાંથી બ્રિટિશ મત્તા એકાએક ખમી જાય તો રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ પક્ષો વચ્ચે તીવ્ર દ્વેષ ફેલાય, એકબીજાની પળવણી થાય, અને એકબીજા ઉપર અત્યાચાર થાય એવો ભય હિંદુસ્તાનની આગળ આવી પડે. બીજી તરફથી બ્રિટિશ રાજદ્વારી જીવનનું કાયમી લક્ષણ સહિષ્ણુતાનું હોઈ હિંદુસ્તાનનું બિવિધ બ્રિટિશ માથેના સહકારથી જેમ વધારે ધડાય તેમ હિંદુસ્તાનમાં સહિષ્ણુતા ફેલાવાનો મ ભવ વધારે છે. હું જેવમાં હોવાથી કલકત્તાના 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રે શ્રી શાસ્ત્રીના ભાષણનો જે માર જાપેલો તે ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે. સ્ટેટ્સમેને ઉમેર્યું છે કે "આ સિદ્ધાન્ત બહુ આનંદદાયી છે અને અમે નોંધીએ છીએ કે ડૉ. મુજે પણ એ જ અર્થનું કહે છે". વળી શ્રી શાસ્ત્રીના ભાષણના અહેવાલમાં રશિયા, ઇટલી તથા જર્મનીમાં ચાલી રહેલા સ્વાતંત્ર્યદમન તથા ત્યાં થયેલા ધાતકીપણા અને જગદીપણા વિષે તેઓ ખોલ્યા હોવાનું જણાય છે.

આ વાંચ્યું ત્યારે મને તરત જ લાગ્યું કે બ્રિટન અને હિંદની બાબતમાં કદરૂપે બ્રિટિશ પ્રગતિવિરોધીઓ અને શ્રી શાસ્ત્રીના વિચારોમાં કેટલું બધું અસાધારણ ભ્રામ્ય છે. વિગતોની બાબતમાં તદ્દાવતો.

છે એ વિષે શંકા નથી પણ વિચારસરણી મૂળે ખંતેની એક જ છે. પોતાની માન્યતાઓને જરા પણ આધાત પહોંચાડ્યા વિના મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ બરાબર આ જ ભાષામાં બોલ્યા હોત, છતાં શ્રી. શાસ્ત્રી મધ્યમમાર્ગી મંડળમાં ગરમ વિચારના ગણાય છે અને તેના નેતાઓમાં સૌથી મમર્થ છે.

શ્રી. શાસ્ત્રી ઇતિહાસનો જે અર્થ કરે છે અથવા તે જગતના ખનાવો વિષે અને ખાસ કરીને બ્રિટન અને હિંદુ વિષે જે વિચારો ધરાવે છે તે હું મુદ્દલ સ્વીકારી શકું એમ નથી, અંગ્રેજ ન હોય તેવો કોઈ પરદેશી પણ કદાચ તેમના વિચારો ન સ્વીકારે. એ શક્ય છે કે પ્રાગતિક વિચારના ધણા અંગ્રેજોને પણ તેમની માથે મળતા ન થાય. બ્રિટિશ રાજ્યકર્તા વર્ગનાં રંગીન ચરમાથી દુનિયાને અને પોતાના દેશને નિહાળવાની આ અજબ શક્તિ એમને મળેલી છે. છતાં છેલ્લા અઢાર મહિનામાં રોજ ને રોજ જે અસાધારણ ખનાવો હિંદુસ્તાનમાં ખનતા હતા અને ન્યારે તેઓ ભાષણ કરતા હતા ત્યારે જની ગલા હતા તે ખનાવોની પોતાના ભાષણમાં તેઓ અવગત કરી શક્યા એ નોંધવા જેવું છે. તેમણે રશિયા, ઇટલી અને જર્મનીનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ પોતાને ધરઆગણે જે જૂની દમન ચાલી રહ્યું હતું અને દરેક જાતના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જે તગપ પડી હતી તે તેઓ ભૂલી જ ગયા. જે બધું ખનતું હતું તે ચોક્કસરીના ભારે પડદા નીચે ઢાંકી દેવામાં આવેલું હોઈ બંગાળ તથા સુરહંદના પ્રાંતોમાં જે ભયંકર ઘટનાઓ બની ગઈ તે તેમના જાણવામાં નહિ આવી હોય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેના પોતાના ભાષણમાં બંગાળની ઘટનાને તો રાજેન્દ્રપ્રાણુએ 'બંગાળ ઉપર બળાત્કાર' કહીને વર્ણવી છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનની વેદનાથી તથા એક બળવાન દુશ્મન સામે તેના લોકો જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જે લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેનાથી તેઓ શું અચાન હતા? વિશાળ પ્રદેશો ઉપર પોલીસરાજ ચાલી રહ્યું હતું, લશ્કરી કાયદાને મળતી આવતી દયા વર્તી રહી હતી, ઓર્ડિનન્સનો અમલ ચાલતો હતો, જેલમાં અનશનો ચતા હતા અને પોતાના દેશબાંધવો દુઃખો વેડી રહ્યા હતા, તે બધું શું તેઓ જાણતા ન હતા? જે સહિષ્ણુતા અને

સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ બ્રિટનનાં વખાણ કરતા હતા એ જ બ્રિટન એ સદિષ્ટ્યના અને સ્વાતંત્ર્યને હિંદમાં કચડી રથું હતું તે શું તેઓ સમજતા ન હતા ?

તેઓ મહાસભા સાથે મળતા ન થાય એ લુદી વાત છે. મહાસભાની નીતિ ઉપર ટીકા કરવાનો અને તેને વખોડી કાઢવાનો તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર હોય પરંતુ એક હિંદી તરીકે, સ્વાતંત્ર્યના એક ગ્રેમી તરીકે, એક સહૃદય માણસ તરીકે, પોતાના દેશી ભાઈઓ અને બહેનોએ જે અદ્ભુત હિંમત બતાવી હતી અને જે ભોગ વ્યાપ્યા હતા, તેની તેમના ઉપર શી અસર થઈ હતી ? સરકાર હિંદના હૃદય ઉપર કુહાડો ચલાવી રહી હતી તેનું તેમને કશું દુઃખ કે વેદના ન થઈ ? આ ગર્વિષ્ઠ સામ્રાજ્યનાં પાશવી બળોની બાગબ હળવો માણસો નમવાની ના પાડતા હતા અને પોતાનાં શરીર ભણે તૂટી જાય, ધરખાર ભણે ફના થઈ જાય, પોતાનાં સર્ગાવહાક્ષા હાથહવાસ ભણે થાય પણ આત્માને તો ન જ વેચીએ એમ કહેતા હતા, તેનું શું તેમને મન કાંઈ જ ન હતું ? જેલમાં તથા બહાર અમે ચહેરા પ્રત્યક્ષિત રાખતા, સ્મિત કરતા અથવા હસતા, પરંતુ અમારા સ્મિતમાં અમારા આંસુ છુપાયેલાં હતાં અને અમારું હસતું ફેટલીકવાર રડવા જેવું હતું.

પેક્ષા બહાદુર અને ઉદાર અંગ્રેજ મિ. વેરિયર એલ્વિન ૧૯૩૦માં પોતાના ઉપર શી અસર પડેલી તે વર્ણવે છે : " આખી પ્રજાને શુદ્ધાત્મીનાં માનસિક બંધન ફેંકી દેતી અને પોતાના નિર્ભય સંકલ્પના સાચા ઔરવે પહોંચતી નિહાળવી, એ એક અદ્ભુત અનુભવ હતો. " ... " સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન મહાસભાના ધણા ખરા સ્વયંસેવકોએ અબજ શિસ્ત બતાવી. એ શિસ્તની તો એક પ્રાન્તિકે ગવર્નરે પણ ઉદારતાપૂર્વકે સાખ પૂરી છે. . . . "

શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી એક સમર્થ અને સહૃદય માણસ છે. દેશમાં તેમનું બહુ માન છે. આવી લડત દરમ્યાન પોતાના દેશબાંધવો માટે તેમને લાગણી ન થાય અને તેમના ઉપર અસર ન પડે એ મને અશક્ય લાગે છે. સરકારે તમામ પ્રકારની કાયદેસર છૂટ તથા સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ દાખી દીધી તેને વખોડી કાઢવા

માટે તેઓ પોતાનો અવાજ ઉઠાવે એવી તેમની પાસેથી આશા રખાય. તેથી આગળ જઈને એવી પણ આશા રખાય કે તેઓ તથા તેમના સાથીઓ જંગાળ તેમ જ સરહદ પ્રાન્ત જેવા સૌથી વધુ પીડિત પ્રાન્તોની જાતે મુલાકાત લે, મદાસલાને અથવા સવિનય ભંગને કાર્ષિ પણ રીતે મદદ કરવા માટે નહિ, પણ અમલદારો તથા પોલીસના અત્યાચારો ઉઘાડા પાડવા અને તેમ કરી તેના ઉપર અંકુશ આણવા ખાતર. સ્વાતંત્ર્ય અને કાયદામાન્ય છૂટોના પ્રેમીઓ ખીજ દેશોમાં સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે કરે છે. પરંતુ તેમ કરવાને બદલે, તથા અમલદારો હિંદુસ્તાનનાં અધુરુષોને કચડી રહ્યા હતા તથા તેમની સામાન્ય છૂટો પણ છીનવી રહ્યા હતા તેમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, કાર્ષિ નહિ તો શું બનતું હતું તે શોધી કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન કરવાને બદલે, તેઓ સ્થિતિશ લોકોને સહિષ્ણુના અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ માટે પ્રમાણપત્ર આપવા નીકળ્યા । અને તે પણ એવે વખતે જ્યારે આ બંને સદ્ગુણોનો હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા સ્થિતિશ રાજ્યમાં સંપૂર્ણ અભાવ વર્તી રહ્યો હતો. તેમણે તેને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપ્યો અને તેમ કરીને તેના દમનના કામમાં પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજન આપ્યાં.

મારી ખાતરી છે કે તેમણે આમાંનું કશું ધારીને તો નહિ, જ ક્યું હોય, અથવા પોતાના કૃત્યનું શું પરિણામ આવશે તેનો તેમને ખ્યાલ નહિ હોય. પરંતુ તેમના બાપણની અસર આ જ થાય એ વિષે કશી શંકા નથી. ત્યારે શા માટે તેમણે આવા વિચાર દર્શાવવા જોઈએ અને આવું આચરણ કરવું જોઈએ ?

આ સવાલનો વાજળી જવાબ મને નથી મળતો, સિવાય કે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પોતાના દેશવાદીઓથી તેમજ વર્તમાન વિચારપ્રણાલિકાથી સાવ જ અળગા પડી ગયા છે. તેઓ જે બૂનાં થોડાં વર્ત્તમાં કરે છે તેને લઈને હિંદુસ્તાનના લોકો તેમની નજર આગળથી ખસી ગયા છે અને એક પ્રકારની આત્મપૂજની વૃત્તિ તેમણે કેળવી છે. અમે જેલમાં ગયા અને અમારાં શરીર ઠોટડીઓમાં પુરાઈ ગયાં પરંતુ અમારાં ચિત્ત સ્વતંત્રતાથી વિચર્યાં અને અમારો જુસ્સો અખંડિત રહ્યો. પરંતુ એ લોકોએ તો

પોતાની મેળે જ પોતાને માટે માનસિક દેહખાનાં રચ્યાં, જેની અંદર ને અંદર તેઓ અટવાયા અને બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન સૂઝ્યો. જેવી દેખાય છે તેવી વસ્તુઓના દેરને તેમણે આરાધ્યો, પણ આ પરિવર્તી સંસારમાં અને છે તેમ એ વસ્તુઓ બદલાઈ ગઈ ત્યારે તેઓ સદા કે સુકાન વિનાના, આદર્શો કે નૈતિક ધોરણો વિનાના, મનથી અને શરીરથી લાચાર થઈ પડ્યા. આપણી દરેકની આગળ હંમેશાં એક જ પસંદગી હોય છે, કાં તો તમે આગળ વધો કે પાછા ધકેલાઓ. આ ચાલતી દુનિયામાં કોઈ સ્થિર ન રહી શકે. પરંતુ ફેરફાર અને ગતિથી ગભરાયેલા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમની આસપાસ ધૂધવતા તોફાનથી ડરી ગયા. અપંગ બની ગયેલા તેઓ આગળ વધી શકતા નહોતા. એટલે પછી તેઓ આમતેમ અંજણાવા લાગ્યા અને માર્ગમાં જે તણખણું હાથમાં આવ્યું તેને ઝાલવા ગયા. દિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણી નાટકના તેઓ હેમલેટ બન્યા — ચિંતાની ઘેરી છાયાથી સદા રુચ્યું, સદા સંશયગ્રસ્ત, સદા દુઃખપ્રત્યુ, અને નિશ્ચય વિનાના હેમલેટ બન્યા.

બાજી બધી બગડી ગઈ! કેવી શરમની વાત કે બગડેલી એ સુધારવી મુજ બાગ્યમાં આવી પડી! *

મધ્યમમાર્ગીઓના સાપ્તાહિક પત્ર 'સર્વન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા'એ સવિનય ભંગના પાછળના દિવસોમાં મહાસભાવાદીઓ ઉપર આક્ષેપ કર્યો હતો કે તેઓ જોલમાં જવા ઇચ્છે છે, અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી બહાર આવવાની ઇન્ટેન્ડરી રાખે છે. તેણે કાર્મિક ચીઝ સાથે કહ્યું હતું કે મહાસભાની આખી નીતિ એ જ છે. મધ્યમમાર્ગી પાસે તેના વિકલ્પમાં દેખીતી રીતે એ હતું કે બ્રિટિશ પ્રધાનોની તહેનાતમાં ઇંગ્લંડ પ્રતિનિધિમંડળો મોકલવાં અને ઇંગ્લંડમાં મતારૂઢ પક્ષની ફેરબદલી થાય તે માટે રાહ જોવી અને પ્રાર્થના કરવી.

* રોકસપિયરના હેમલેટ નાટકમાં દોડેલી કડીનો અનુવાદ. સતત તકગ્રસ્ત, કાર્યને વિષે અક્ષમ, એવા હેમલેટની સાથે મધ્યમમાર્ગીઓને સરખાવ્યા છે. હેમલેટ પોતે કહે છે કે મારા જેવા અકર્મીને આ બાજી સુધારવાનું ક્યાંથી આવ્યું? — ભા. ૬.

એ વાત કેટલેક દરજ્જે સાચી છે કે તે વખતે મહાસલાની નીતિ મુખ્યત્વે કરીને એ હતી કે ઑર્ડિનન્સના કાયદાઓ થયા હતા તથા ખીજા દમનકારી ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા તેનો વિરોધ કરવો. આને લીધે જેલ આવતી હતી. એ પણ સાચું છે કે લાંબી લડત પછી મહાસલા અને પ્રગ્ન યાકી ગઈ હતી અને સરકાર ઉપર કશું અસરકારક દબાણ લાવી શકતી નહોતી. પરંતુ એક વ્યવહારોચિત અને નૈતિક વિચાર તેની પાછળ રહેલો છે.

હિંદુસ્તાન જેનો સ્વાદ આખી રહ્યું હતું એવો નગ્ન જુલમ રાજ્યકર્તાઓને બહુ મોઢો યર્ષ પડે છે. તેમને માટે પણ એ દુઃખદ અને શાનતંત્ર્યોને હલમલાવી નાખે એવી કસોટી છે. તેઓ બરાબર જાણે છે કે અંતે તો તેથી તેમના પાયા નબળા જ થાય છે. તેથી કરીને જે લોકો ઉપર જુલમ શુભરવામાં આવે તેમની આજળ તથા આખી દુનિયાની આજળ પોતાના રાજ્યતંત્રનું સાચું સ્વરૂપ સતત ઉઘાડું પડે છે. લોખંડી મુઠ્ઠો છુપાવવા ખાતર ઉપર મખમલનું મોજું પહેરવાનું મન તો તેમને બહુ જ હોય છે. ગમે તે પરિણામ આવે પણ જે લોકો સરકારી ઇચ્છાને વશ ન થાય તેવા લોકો સાથે કામ પાડવું, તેના જેવું ચીડ ચડે એવું અને છેવટ અંજામે સરકારને નુકસાનકારક એવું ખીજું કશું નથી. તેથી દમનકારી કાયદાઓનો પ્રસંગોપાત્ત વિરોધ થાય તેની પણ કિંમત છે. તેથી લોકોમાં બળ આવે છે અને સરકારની આજરૂ હલકી પડે છે.

અને નૈતિક વિચાર તો આના કરતાં પણ મહત્ત્વનો છે. પેલા સુનિખ્યાત ફકરામાં યોરોએ કહ્યું છે કે: 'જે સમયે સ્ત્રીપુરુષોને અન્યાયથી જેલમાં નાખવામાં આવતા હોય, તે વખતે ન્યાયી સ્ત્રીપુરુષોનું સ્થાન જેલમાં જ છે.' આ સલાહ મધ્યમમાર્ગી તથા ખીજાઓને માન્ય નહિ થાય, પરંતુ આપણામાંના ધણાને તો એમ લાગે છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જીવન અસહ્ય છે. સવિનય હાંમેનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખતાં પણ, આપણા ધણા સાથીઓ હંમેશાં જેલમાં હોય છે, સરકારનું દમનતંત્ર આપણને સતત દબાવી દેવા અને અપમાન પહોંચાડવા તથા આપણા લોકોને

ચૂસવામાં મદદ કરવા મથી રહ્યું છે, આપણા પોતાના જ દેશમાં આપણે શકદાર થઈને ચોક્કીપહેરા અથવા જાપ્તા નીચે ફરતું પડે છે, આપણે બોલીએ તે લખી લેવામાં આવે છે, રખેને સર્વવ્યાપી રાજદ્રોહની કાયદાનું આપણે અતિક્રમણ કરી બેસીએ. આપણી ટપાલ ટિપાડવામાં આવે તથા આપણી ગિરફતારીનો અથવા આપણી હિપર કોઈ પણ પ્રતિબંધ મુકવાનો સંભવ ઝંઝૂમતો જ હોય છે. આપણી આગળ પસંદગી આ છે : કાં તો સરકારની સત્તાને સંપૂર્ણ તાબે થવું, આધ્યાત્મિક અધઃપાત સ્વીકારી લેવો, આપણામાં રહેલા મતનો ધનકાર કરવો અને આપણે જેને અધમ ગણતા હોઈએ એવા હેતુઓને માટે આપણી જાત વેચવી; અથવા તો તેનાં ગમે તે પરિણામો આવે પણ આ બધાનો વિરોધ કરવો. કોઈને જેલમાં જવાનું અથવા દુઃખ વહોરી લેવાનું ગમતું નથી, પરંતુ પેલા બીજા વિકલ્પ કરતાં જેલ ધણીવાર પસંદ કરવા હાયક હોય છે. બર્નાડ્ શોએ લખ્યું છે કે : " જીવનની એકમાત્ર અને સાચી દરુણ ઘટના એ છે કે તમે જેને અધમ ગણતા હો એવા હેતુઓને માટે સ્વાર્થી માણસોના દાયા બનવું. બાકીનું બધું ખરાબમાં ખરાબ હોય તોપણ તેમાં માત્ર કમનસીબી અને મરવાનું હોય છે, પણ એકમાત્ર દુઃખ, ગુલામી, પૃથ્વી હિપરતું નરક તો આ જ છે."

લાંબા કારાવાસનો અન્ત

મારે જેલમાંથી છૂટવાનો સમય નજીક આવતો હતો. 'સારી ચાલચલગત' માટે સાધારણ રીતે અમુક દિવસ માસી મળે છે તે મને મળી હતી, અને તેથી મારી જે વરસની સજામાં સાડા ત્રણ મહિના કપાયા હતા. મારી મનઃશાન્તિમાં, અથવા વધારે સાચું કહું તો જેલજીવન જે મનોજડતા પેદા કરે છે તેમાં, છૂટવાના ત્રિચારથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષોભને લીધે વિક્ષેપ પડવા માંડ્યો હતો. મારે બહાર જઈને શું કરવું એ પ્રશ્ન અધરો હતો, અને તેનો ઉત્તર શોધનાં જે મુશ્કેલી પડતી હતી તેને લીધે બહાર નીકળવાને કારણે થતો આનંદ ઓસરી જતો હતો. પરંતુ એ મનોઆવ પશુ ક્ષણિક જ હતો; લાંબા વખતથી દબાઈ રહેલી મારી શક્તિ ઉછાળા મારી રહી હતી અને હું બહાર નીકળવા આતુર હતો.

૧૯૩૩ના જુનાઈના અંતમાં બહુ દુઃખદ અને અસ્વસ્થ કંઠી મૂકે એવા સમાચાર મળ્યા. જ્યોતીન્દ્ર મોહન સેનગુપ્તા એકાએક ગુજરી ગયા. ધણી વર્ષો સુધી મહાસભાની કાર્યવાહક સંમિતિમાં અમે નિકટના સાથી હતા, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સાથેના મારો સંબંધ તો હું કેમ્બ્રિજમાં ભણતો ત્યારનો હતો. અમે કેમ્બ્રિજમાં પ્રથમ મળેલા. હું તદ્દન નવો હતો, અને તેમણે તરતમાં જ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

સેનગુપ્તા પોતાની અટકાયત દરમિયાન જ ગુજરી ગયા. ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં યુરોપથી તેઓ પાછા ફર્યા અને મુંબઈ આવી વહાણમાંથી જિનરે તે પહેલાં તેમને રાજકોટી બનાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યારથી એ જેલકોટી અથવા તો નજરોટી રહ્યા હતા, અને તેમનું શરીર ધમાઈ ગયું હતું. સરકારે તેમને અનેક પ્રકારની મગરડા આપી હતી, પરંતુ તેથી રોગ વધતો અટકી શકતો નહિ.

કલકતામાં તેમની સ્થાનવાસીમાં લોકોએ તેમના પ્રત્યે પોતાનો આદર અને પ્રેમ વિવિધરૂપે રીતે દર્શાવ્યાં. જ્યારે એમ દેખાતું હતું કે લાંબા વખતથી, અંદર ને અંદર સમસમી રહેલા બંગાળના પીડિત હૃદયને, કાંઈ નહિ તો થોડા વખત માટે પણ, પોતાનો જીમરો કાઢવાની મોકળાશ મળી.

સેનગ્રુપ્પા આમ આસ્વા ગયા. બીજા રાજકેદી સુભાષ બોઝ; એમનું શરીર પણ જેલકેદ અને નમરકેદને કારણે ટૂટી ગયું હતું; તેમને છેવટે સારવાર માટે યુરોપ જવાની પરવાનગી મળી હતી. બડવીર ત્રિવૃક્ષભાઈ પટેલ પણ યુરોપમાં માંદગીને બિછાને હતા. અને જેલજીવનની હાડમારીથી અથવા તો શરીરની કાળજી ન રાખી શકાય એટલી બહારની પ્રવૃત્તિને લીધે પડતી તાણ ન વેઠી શકવાથી બીજા કેટલાય શરીરે ભાંગી ગયા હતા અથવા મરી પરવામાં હતા. વળી બીજા કેટલાય જેમને પોતાના રોજના જીવન કરતાં બિન પ્રકારનું જીવન માળવાની ફરજ પડી હતી, તેઓમાં જોકે બાહ્ય ફેરફારો થયેલા જણાતા નહોતા, તોપણ તેમના મન ઉપર વધારે બોંડી અંસર થઈ હતી, અને માનસિક વ્યથાઓએ તેમનામાં ધર ધાસ્યું હતું.

સેનગ્રુપ્પાના મરણથી, આખા દેશમાં ચાલી રહેલી આ ભયંકર અને મૂક હાડમારીનો તાદશ ચિતાર મારા ચિત્ત આગળ ખડો યુથો મને થાક અને નાઉમેદીની લાગણીઓ યઈ આવી. આ બધું શા હેતુને માટે ? શા હેતુને માટે ?

મારી પોતાની તનિયતની બાબતમાં હું નસીબગાર ગણાઉં. મદામબાની પ્રવૃત્તિની તાણ તથા જીવનની અનિયમિતતા છતાં એકંદરે મારું શરીર ઠીક રહ્યું હતું. મને લાગે છે આતું એક કારણ તો એ છે કે વારસામાં જ મને સારું શરીર મળ્યું છે. બીજું કારણ એ છે કે હું શરીરની ઠીક સંજાળ લઉં છું. માંદગી, નમણી તનિયત અથવા તો વધારાપડતી ચરબી એ મને ભારે શરમભરેલી વસ્તુઓ લાગે છે. એટલે કસગત, ખુદ્દી હવા અને સાદા ખોરાકથી એ વસ્તુઓને મેં પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રાખી છે. મારો પોતાનો અનુભવ એવો છે કે હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના લોકોના બહુ મોટા ભાગનાં દરદો ખોટી રીતના ખાનકને કારણે

નીપજે છે એ લોકો વધુ પ્રમાણમાં અને બહુ ભારે ખેતરોમાં
ખાય છે (અનન્યત્વ જે લોકોને આવે હું યથા કરવાની ટેવો
રાખવી પોતામાં તેમની જ આ વાત છે.) હેતુનેથી મા પોતાના
ખાણકને મીઠાઈ તથા એની બીજી વાનીઓ વધારે પડતી ખવડાવીને
આજીવન અજીવનો મજબૂત પામે નાજે છે વળી માણકને
ખૂન કપડાંથી ઢંખડવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકો
પણ વધારેપડતું ખાના હોય એમ જણાય છે જોકે તેમનો
ખોરાક એણે ભારે હોય છે. પહેનાના અંગ્રેજો કરતા હવેના
કાંઈકે મુઘયા લાગે છે. પહેનાના અંગ્રેજો તો તીખોતમતમતો
અને જલદ ખોરાક ખૂન જ પ્રમાણમાં ઉડાવતા

ખાવાની ખાનતમાં અનેક પ્રયોગો કરવાની ચીકાશ મે રાખી
નથી ભારે પદાર્થો તથા ભોજનમાં અતિક્રાંતિ, એ જે વાતથી હું
દૂર રહ્યો છું લગભગ બધા કાસ્તીરી બાહણોની માફક અમારું
કુટુંબ માસાહારી હતું, એટલે બાળપણથી હું માંસ ખાતો આવેલો,
જોકે મને તેનો બહુ શોખ કદી ન હતો ૧૯૨૦માં અસહકાર
આવ્યો ત્યારે મે માંસ છોડી દીધું અને હું નિરામિષાહારી બન્યો
છ વર્ષ પછી યુરોપ જવાનું થયું ત્યાંસુધી હું નિરામિષાહારી જ
રહ્યો, પણ યુરોપમાં માંસ પાછું શરૂ કર્યું હિંદુસ્તાન પાછો
આવ્યા પછી ફરી પાછો નિરામિષાહારી થયો અને ત્યારથી ધણો-
ખરો નિરામિષાહારી રહ્યો છું માસાહાર મને ઠીક માફક આવે
છે, પરંતુ હવે મને તેનો અણગમો થયો છે, અને હવે એમાં
જડતાની લાગણી અનુભવાય છે

મારી માંદગીના માળામાં, મુખ્યત્વે કરીને ૧૯૩૨માં,
જેનમાં જ્યારે ઘણા મહિના સુધી દરરોજ મને તાવ ચડતો ત્યારે
હું બહુ અકળાતો, કારણ મુદ્દર તબિયતવા મારા અભિમાનને
તેથી આઘાત પહોંચતો જીવનનો જે જીભરાતો ઉદ્દાસ અને
શક્તિ હું પહેલાં અનુભવતો તેમાં પહેલી જ વાર અતરાય પડ્યો
હવે શરીર ધીમે ધીમે ઘસારો અને નરમ પડશે એવો બાહ્ય
મારી સામે જોભો થયો અને તે મને લયબીત કરવા લાગ્યો
મને નથી લાગતું કે મોતથી હું ખાસ ડરું છું પરંતુ ધીમે ધીમે
મન અને શરીર ફીણુ યત્તાં જાય એ જુદી જ વસ્તુ છે ૫૭૬

હું વધારે પડતો ખીંચો હતો એમ સિદ્ધ થયું. મારી માંદગીને હું ખંચેરી નાખી શક્યો અને શરીર બરાબર ઢાળૂમાં આવ્યું. શિયાળામાં લાંબા વખત સુધી સૂર્યસ્નાન કરવાને લીધે મારી તબિયત ધણી સુધરી ગઈ. જેલમાંના મારા સાથીઓ ડગલા પહેરીને અને શાલો વીંટાળીને પણ ઠૂંઠવાતા હોય ત્યારે હું ઉધાડો થઈને તડકામાં બેસતો અને સૂર્યકિરણોના હંકાળા આલિંગનનો આનંદ માણતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શિયાળામાં જ આ પ્રમાણે તડકામાં બેસી શકાય. બીજી ઋતુમાં તો તડકો બહુ આકરો હોય છે.

કસરતમાં ખાસ મને મળ પડતી શીર્ષાસનમાં. હાથના પંજા જોડી દઈ તેમાં માથું ટેકવીને કાણીઓ જમીનને અડાડી શરીર ટટાર રાખી પગ ઊંચે અને માથું નીચે એમ રહેવાનું. મને લાગે છે શરીરને માટે આ કસરત ધણી સારી છે. તેની મારા માનસ ઉપર જે અસર થતી તેથી પગ આ કસરત મને ગમતી. આ કાર્મિક હસતું આવે એવા બ્યાપામથી મારી વિનોદવૃત્તિ ખીલી, અને જીવનની વિચિત્રતાઓ પ્રત્યે હું વધારે સહિષ્ણુ બન્યો.

જેલજીવનમાં ધણીવાર મન્દોત્સાહ થઈ જવાય છે. મારી માધારણુ રીતે સારી તબિયત અને તેની ખુમારી તેવા પ્રમંગોમાં મને બહુ મદદગાર નીવડતાં. જેલમાં અથવા બહાર બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવામાં પણ તેને લીધે મને બહુ મદદ થઈ છે. એવા ઘણા આધાતો મારે વેડવાના આવ્યા છે, જ્યારે તત્કાળ પૂરતો તો હું હતાશ જ થઈ જતો, પરંતુ મારા ધાર્માં કરતાં હું વહેસો સ્વસ્થ થઈ ગયો છું. મારા મિતાચાર અને આરોગ્યનો એક પુરાવો મને એ લાગે છે કે સખત માથું દુખવું એટલે શું એ મેં હજી કદી જાણ્યું જ નથી, તેમ અનિદ્રાથી હું કદી હેરાન થયો નથી. સુધારાના આ બે સામાન્ય રોગોથી હું મુક્ત રહ્યો છું. તેમજ પાંચવાલખવાનું પુષ્કળ અને ધણીકવાર જેલના ઝાંખા દીવા આગળ કરવા છતાં મારી આંખો પણ મારી રહી છે. આંખના એક ખાસ દાકતરને મારી સારી આંખો જોઈ આશ્ચર્ય થયું હતું. આઠ વરસ ઉપર તેણે કહેલું કે એક

એ વરસમાં મારે ચરમાં લેવાં પડશે, પણ એ તેની બારે બૂલ નીવડી અને આજે પણ મારે ચરમાંની જરૂર નથી પડી. આ બધી હકીકતો ઉપરથી મિતાયારી અને વિવેચી તરીકેની મારી ચાખ હીક પડી શકે છે; પરંતુ મારે ઉમેરવું જોઈએ કે જેઓ મિતાયાર અને ગાંધીયાનું મોઢું ધતિંગ કરી ચૂકે છે અને તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર ચલા દેતા નથી એવા લોકોનો મને બારે અણગમો છે.

જ્યારે હું મારા છુટકારાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે નવા પ્રકારના વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની શરૂઆત બહાર થઈ રહી હતી. ગાંધીજીએ તેનો આરંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સત્તાવાળાઓને પૂરેપૂરી નોટિસ આપીને પહેલી ઓગસ્ટે ગુજરાતના ખેડૂતોને સવિનય ભંગનો ઉપદેશ કરવાના ઇરાદાથી તેઓ બહાર પડ્યા. તરત જ તેમને પકડવામાં આવ્યા અને એક વરસની સજા કરી ચેરવડા જેલની તેમની ફાટડીમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. તેઓ પાછા જેલમાં પહોંચી ગયા, તેથી મને આનંદ થયો. પરંતુ થોડી જ વારમાં એક નવી ગૂચવણ જામી થઈ. જેલમાંથી હરિજન પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની પહેલાં પોતાને જે સગવડો હતી તે બધી સગવડોની ગાંધીજીએ માગણી કરી. સરકારે તે આપવા ના પાડી. અમે અચાનક સાંભળ્યું કે આ મુદ્દા ઉપર ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યો છે. આવું જખરું પગલું લેવા માટે આ તો અસાધારણ નજીવી બાજત ગણાય. તેમના નિર્ણયને સમજવાનું મારે માટે તદ્દન અશક્ય હતું, જોકે સરકાર સાથેની તેમની દલીલ સંપૂર્ણ સાચી હશે. અમે કંઈ ન કરી શક્યા અને આભા બનીને જોઈ રહ્યા.

ઉપવાસને એક અઠવાડિયું થયું અને તેમની તબિયત કપાટાખંધ બગડવા માંડી. તેમને હસ્તિતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. પણ હજી તેઓ કેદી જ હતા અને હરિજન કામ માટે સગવડો આપવા સરકાર તૈયાર નહોતી. તેમણે જિજીવિષા છોડી દીધી (જે પહેલાંના ઉપવાસો દરમ્યાન હતી), અને મરણોન્મુખ બન્યા. અન્ત નજીક આવતો જણાયો. સૌની તેમણે વિદાય લીધી અને પોતાની આસપાસ જે થોડી અંગત

વસ્તુઓ પડી હતી તેનો પણ નિકાલ કરવા માંડ્યો, અને ટેલેવીઝન સોને વહેંચી દીધી. પરંતુ સરકારનો ધરાદો ગાંધીજીને પોતાને ત્યાં મરવા દેવાનો નહોતો. એટલે તે સાંજે તેમને અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યા. સરકારે અણી ચુકાવી દીધી. એક દિવસ બે વધુ રાખ્યા હોત તો આજ હાથમાંથી જત. તેમને બચાવવાનો ધણેખરો ચય મિ. રી. એફ. એન્ડ્રુઝને ઘટે છે, ગાંધીજીની સૂચનાની ઉપરવટ ચર્ચને તેઓ હિંદુસ્તાન દોડી આવ્યા હતા.

દરમ્યાન ૨૩મી આગસ્ટે હરેરાફન જેલમાંથી મને ખસેડવામાં આવ્યો. દોઢ વરસ કરતાં વધુ વખત બીજી જેલોમાં રહીને હું નૈની પાછો આવ્યો. એટલામાં જ મારા માતૃશ્રીની એકાએક માંદગીના અને તેમને ઇસ્પતાલમાં ખસેડવાના સમાચાર આવ્યા. તેમની સ્થિતિ વધારે ગંભીર ગણાતી હતી એટલે મને નૈનીમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યો. સાધારણ રીતે મારી મુદત મોડામાં મોડી તા. ૧૨મી મધ્યેખરે પૂરી થતી હતી, પણ મને પ્રાન્તિક સરકારે તેર દિવસની વધુ માફી આપી.

ગાંધીજીની મુલાકાત

છૂટતાવિંત હું મારા માતૃથીની માંદગીના બિચારા પાસે લખનો પહોંચી ગયો, અને ત્યાં તેમની સાથે થોડા દિવસ રહ્યો. ઠીકઠીક લાંબા સમય પછી હું જેલમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો. એટલે આસપાસની બધી વસ્તુઓથી અગ્રગા પડી ગયા જેવું અને સંબંધ તૂટી ગયા જેવું મને લાગતું હતું. સૌને લાગે છે તેમ મને પણ કાંઈક આઘાત માથે લાગ્યું કે દુનિયા તો બદલાતી આગળ ચાલી હતી અને હું જેલમાં પડ્યો પડ્યો સડી રહ્યો હતો નાનાં બાળકો, છોકરાઓ અને છોકરીઓ મોટાં થઈ ગયા હતાં, નવાં લગ્નો થયાં હતાં, નવાં જન્મ થયા હતા, નવાં મરણ પણ થયાં હતાં. પ્રેમ અને દેવ, પ્રવૃત્તિ અને વિનોદ, શોક અને આનંદ, કાંઈ કાંઈ બની ગયું હતું. જીવનના નવા રસો, વાતચીતના નવા વિષયો, એ બધું કાંઈક આશ્ચર્યવત્ત્વ હું જોતો અને સાંભળતો હતો. મને જાણે એક બંધિયાર ખાડીમાં મૂકીને જીવનની નદી આગળ વહી મઈ હોય એમ લાગતું હતું. આ લાગણી બહુ આનંદદાયક તો નહિ જ કહેવાય. મારા પરિવેશન સાથે થોડી જ વારમાં હું ગોઠવાઈ જાત, પણ તેમ કરવાની મને ઊલટ જ નહોતી થતી. હું જાણતો હતો કે જેલની બહાર થોડા જ દિવસ રહેવાનું છે, થોડા વખતમાં તો પાછા ત્યાં પહોંચી જવું પડશે. ત્યારે જે વસ્તુઓ થોડા જ દિવસોમાં છોડી જવાની છે તેમાં ગોઠવાઈ જવાની 'માયાદુટમાં' શાદ પડતું ?

રાજ્યપ્રકરણી દષ્ટિએ દેશ કાંઈક શાન્ત હતો. સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મોટે ભાગે સરકારનું નિયમન હતું અને દબાણ પણ હતું. પ્રસંગોપાત્ત પકડાપકડી થતી હતી. પરંતુ હિંદુસ્તાનની એ શાન્તિ બહુ અર્થપૂર્ણ હતી. ઝંડની દમનના અનુભવ પછી

જે થાક લાગે છે તેની એ અપશુકનિવાળ શાન્તિ હતી, જે શાન્તિ ધણીવાર બહુ બોલતી શાંતિ હોય છે, છતાં જે દમન કરનાર સરકારોને કાને સંભળાતી નથી એવી એ શાન્તિ હતી. હિંદુસ્તાન એક નમૂનેદાર પોલીસરાજ્ય બની ગયું હતું, અને સરકારનાં બધાં ખાતામાં પોલીસમાનસ વ્યાપી રહ્યું હતું. ખાલ રીતે સરકારને ન ગમે તેવી બધી પ્રવૃત્તિ દાખી દેવામાં આવી હતી, અને છૂપી પોલીસ અને સરકારના આડતિપાઓની એક વિશાળ ફોજ આખા દેશમાં ફરી વળી હતી. લોકોમાં નાહિંમત, નિગ્રાહ અને ભયનું વાતાવરણ વ્યાપ્યું હતું. કોઈ પણ રાજદારી પ્રવૃત્તિ, ગામડાંમાં હોય તો વિશેષે કરીને, નતકાળ દબાવી દેવામાં આવતી હતી. અને કોઈ મહાસભાવાદી મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલ બોર્ડની નોકરીમાં હોય તો ત્યાંથી તેને હાંકી કાઢવાનો બધી પ્રાન્તિક સરકારો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. સવિનય ભંગ કરીને જોડમાં ગયેલો માણસ, સરકારને મતે, કોઈ પણ મ્યુનિસિપલ શાળામાં ભણાવવા માટે અથવા ખીજી કોઈ રીતે, મ્યુનિસિપાલિટીની સેવા કરવા માટે નાલાયક ગણાતો હતો. ગુનેગાર મહાસભાવાદીને નોકરીમાંથી અસ્તરફ કરવામાં ન આવે તો મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર ખૂન દબાવ્યું કરવામાં આવતું અને સરકારી મદદ બંધ કરી દેવાની ધમકી આપવામાં આવતી. આવા જીલ્લમનો બધે ગવાયેલો દાખલો કલકત્તા કોર્પોરેશનમાં બન્યો હતો. હું માનું છું કે ઉવટે - બંગાળ સરકારે કાયદો પસાર કર્યો - હતો કે રાજદારી ગુના માટે સજા પામેલા માણસને કોર્પોરેશન નોકરીમાં ન રાખવો.

જર્મનીમાં નાત્ઝી લોકોના અત્યાચારોના જે અહેવાલો આવતા હતા તેની હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલદારો તથા બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં પોતે જે બધું કરી રહ્યા હતા તેને માટે તેમને એમાંથી મમર્થન મળી જતું હતું, અને પોતે વધારે સારા છે એવા ગર્વથી તેઓ અમને કહેતા કે જો નાત્ઝી લોકોને પનારે તમે પડ્યા હોત તો તમારી કેવી ખૂરી વહે ચાત. નાત્ઝી લોકોએ નવાં ધોરણો અને નવી તવારીખ રચ્યાં હતાં, તેમની હરીફાઈમાં જીતરતું એ સહેલી વાત નહોતી. સંભવ છે કે તેમના હાથમાં આપણી વધારે ખરાબ

દશા થઈ હોત. પરંતુ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પાંચ વર્ષમાં શું શું બન્યું હતું તેની અધી દડીકત મારી પાસે નહોતી એટલે બેની ગુલના ઠરવાનું કામ મારે માટે કઠણ હતું. હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર તો દાનના પેલા સિદ્ધાંતને બરાબર માને છે કે ડાબો હાથ જે કરે તે જમણાએ પણ જાણતું ન જોઈએ. એટલે તટસ્થ તપાસની જોટલી દરખાસ્તો આવી તે તેણે ઉડાવી દીધી છે, જોકે આવી તપાસોમાં સરકારી અમલદારોનું બળ જ વધારે તો હોય છે. હું ધારું છું કે સાધારણ અંગ્રેજ અત્યાચારને ધિક્કારે છે એ સાચું છે. નાત્ઝી લોકો જે પ્રમાણે 'પશુતા' શબ્દ બહુ હોંશથી વાપરે છે અને તેમાં જોડેચોડ માન પણ સમજે છે એવું અંગ્રેજ લોકો કરે એ હું કહી શકતો નથી. ન્યારે એવું પશુતાબધું કૃત્ય તેમને કરવું પડે ત્યારે તેથી તે જરા શરમાય પણ છે. પરંતુ આપણે જર્મન હોઈએ, અંગ્રેજ હોઈએ કે હિંદી હોઈએ, મને લાય છે કે આપણી સભ્યતાનું આવરણ બહુ પાતળું છે અને જ્યારે આપણે આવેશમાં આવી જઈએ છીએ ત્યારે એ આવરણ તૂટી જાય છે અને બીતરતું જે દર્શન થાય છે તે જોવું ગમે તેવું હોતું નથી. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં માણસો સારી પેઠે પશુ બન્યા, અને યુદ્ધનાં ભયાનક પરિણામ કેવાં આવે છે તે યુદ્ધવિરામ પછી પણ જર્મની ઉપર સખત ઘેરા રાખી તેંતી પાસે બચકર ભૂખમરો વેઠાવવામાં આવ્યો હતો તે ઉપરથી જોઈ શકાતું હતું. એક અંગ્રેજ લેખકે તેનું એવું વર્ણન કર્યું છે કે : "કોઈ પણ પ્રજાએ કદી પણ ક્યાં હોય તે કરતાં વધારે અર્થહીન, પાશવ અને ખીલત્સ અત્યાચારો. એ દેખા. " ૧૮૫૭ અને ૧૮૫૮ની સાલો હિંદુસ્તાનમાં હજી જુલાઈ નથી. ન્યારે માણસના સ્વાર્થ ઉપર કાપ પડવાની તાન આવે છે ત્યારે તે પોતાની ખાનદાની અને શિષ્ટાચાર બધું ભૂલી જાય છે, પછી તો અસત્ય એ 'પ્રચાર' અને પાશવી અત્યાચાર એ 'શાસ્ત્રીય દમન' તથા 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા' જાળવવાને અંગે આવશ્યક સાધન બને છે.

એ કોઈ અમુક વ્યક્તિઓનો કે અમુક પ્રજાનો દોષ નથી. એવા સંજોગોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં દરેક એ જ પ્રમાણે વર્તે છે. કોઈ પણ પરાધીન દેશમાં રાજ્યસત્તા પ્રતે અમુક વિરોધ

ગૂઢ રહેતો જ હોય છે. વખતોવખત તે પ્રગટ અને ધમકીભર્યો થઈ જાય છે. આ વિરોધને લીધે રાજ્યકર્તા મંડળમાં લશ્કરી ગુણો તેમજ દોષો કેળવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આ લશ્કરી ગુણો અને દોષો તેના ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપણને અનુભવવાના મળ્યા છે, કારણ આપણે વિરોધ પ્રમળ અને અસરકારક થયો છે. પણ અમુક અશે હિંદુસ્તાનમાં આપણે એ લશ્કરી માનસ (અથવા ખરી રીતે તેના અભાવ)ની બરદાસ કરી લેવી પડે છે. સામ્રાજ્યભાવનાનું એ એક પરિણામ છે, અને તેમાં બંને પક્ષનો અધઃપાત થાય છે. હિંદીઓનો અધઃપાત તો કીકડીક ઉગાડો છે બીજા પક્ષનો અધઃપાત વધારે સક્ષમ છે. ત્યારે વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે ત્યારે એ પ્રગટ થાય છે. વળી એક ત્રીજું મંડળ પણ છે, જેને કમનસીબે બંને પક્ષનો અધઃપાત આવે છે.

મોટા અમલદારોનાં બાપણો વડી તથા પ્રાતિક ધારાસભાઓમાં પુહાતા સવાયોના તેમણે આપેલા જવાબો તથા સરકારની યાદીઓ વાંચવાનો પુષ્કળ અવકાશ મને જોઈમાં મળ્યો છે. ગયાં ત્રણ વર્ષોમાં મેં જોયું છે કે તેમનામાં કેપાઈ આવે એવો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. વળી આ ફેરફાર કંમે કંમે વધુ સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. તેઓમાં ધુરંડિયા કરવાની ટેવ વધતી જતી હતી, પોલીસનો વડો સાજન્ટ પોતાના માણસો સાથે જે હોય વાત કરે તે હવે તેઓ કેળવતા જતા હતા ૧૯૩૩ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં બંગાળમાં, હું ધારું છું કે મિદનાપુર જિલ્લાના કમિશ્નરે એક બાપણ કરેલું, તે બાપણ હું કહું છું તેનું વિલક્ષણ ઉદાહરણ છે. આ બાપણની માળા જણે 'પરાજિતોનું સત્યાનાથ યાઓ' વાળી ભાવનાના સૂત્ર ઉપર રહેલી છે. ખિનમજ્જારી યુરોપિયનો, વિશેષે કરીને બંગાળમાં, સરકારી યુરોપિયનોને પણ ટપી જાય છે તેમનાં બાપણોમાં તેમજ કૃત્યોમાં તેઓ અતિશય સ્પષ્ટ 'શમિસ્ટ' વૃત્તિ બતાવવા મડયા છે.

આપણી આંખો ઉઘાડે એવો પાશ્વરી અત્યાચારનો શ્રીજ્ઞે તાજે દાખલો તે સિધ્ધમાં સખ પામેલા કેટલાક યુનેગારોને જાહેરમાં દીધેલી ફાસીનો છે. મિધમા ગુના વધતા જતા હતા

દશા થઈ હોત. પરંતુ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પાંચ વર્ષમાં શું શું બન્યું હતું તેની બધી હકીકત મારી પાસે નહોતી એટલે જેની તુલના કરવાનું કામ મારે માટે કઠણ હતું. હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર તો દાનના પેલા સિદ્ધાંતને ખરાબર માને છે કે ડાબો હાથ જે કરે તે જમણાએ પણ જાણવું ન જોઈએ. એટલે તટસ્થ તપાસની જેટલી દરખાસ્તો આવી તે તેણે ઉડાવી દીધી છે, જોકે આવી તપાસોમાં સરકારી અમલદારોનું બગ જ વધારે તો હોય છે. હું ધારું છું કે સાધારણ અગ્રેજ અત્યાચારને ધિક્કારે છે એ સાચું છે. નાત્ઝી લોકો જે પ્રમાણે 'પશુતા' શબ્દ બહુ હોરાથી વાપરે છે અને તેમાં હડેચોક માન પણ સમજે છે એવું અગ્રેજ લોકો કરે એ હું કંઈપી શકતો નથી. જ્યારે એવું પશુતાભર્યું કૃત્ય તેમને કરવું પડે ત્યારે તેથી તે જરા દારમાય પણ છે. પરંતુ આપણે જર્મન હોઈએ, અગ્રેજ હોઈએ કે હિંદી હોઈએ, મને ભય છે કે આપણી સંખ્યાનાં આવગણ બહુ પાતળું છે અને જનરે આપણે આવેશમાં આવી જઈએ છીએ ત્યારે એ આવરણ તૂટી નાથ છે અને બીતરનું જે દર્શન થાય છે તે જોવું ગમે તેવું હોતું નથી. છેલ્લા મહાસુદ્ધમાં માણસો સારી પેરે પશુ બન્યા, અને સુદ્ધર્તા જવાનક પશ્ચિમ કેવા આવે છે તે સુદ્ધવિરામ પછી પણ જર્મની ઉપર મખત ઘેરો રાખી તેની પાસે ભય કર જૂખમરો વેઠાવવામાં આવ્યો હતો તે ઉપરથી જોઈ શકાતું હતું એક અગ્રેજ લેખકે તેનું એવું વર્ણન કર્યું છે કે : "કાર્લ પણ પ્રજાએ કદી પણ કયાં હોય 'તે કરતા વધારે અર્થ'હીન, પાશવ અને બીભત્ત અત્યાચારો એ હતા " ૧૮૫૭ અને ૧૮૫૮ની માયો હિંદુસ્તાનમાં હજી જુગાર્લ નથી. જ્યારે માણસના સ્વાર્થ ઉપર કાપ પડવાની ગાત આવે છે ત્યારે તે પોતાની ખાનદાની અને શિષ્ટાચાર બધું ભૂલી જાય છે, પછી તો અસત્ય એ 'પ્રચાર' અને પાશવી અત્યાચાર એ 'શાસ્ત્રીય દમન' તથા 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા' જાળવવાને અંગે આવશ્યક સાધન બને છે.

એ કાર્લ અમુક વ્યક્તિઓનો કે અમુક પ્રજાનો દોષ નથી. એવા સંજોગોમાં ઓખવતા પ્રમાણમાં દરેક એ જ પ્રમાણે વર્તે છે. કાર્લ પણ પગધીન દેશમાં રાજ્યસત્તા પ્રત્યે અમુક વિરોધ

ગૂઢ રહેશે જ હોય છે. વખતોવખત તે પ્રગટ અને ધમધમીભર્યો થઈ જાય છે. આ વિરોધને લીધે રાજ્યકર્તા મંડળમાં લશ્કરી ગુણો તેમજ દોષો કેળવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આ લશ્કરી ગુણો અને દોષો તેના ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપણને અનુભવવાનાં મળ્યા છે, કારણ આપણો વિરોધ પ્રમળ અને અસરકારક થયો છે. પણ અમુક અંશે હિંદુસ્તાનમાં આપણે એ લશ્કરી માનસ (અથવા ખરી રીતે તેના અભાવ)ની ખરદાસ કરી લેવી પડે છે. સામ્રાજ્યભાવનાનું એ એક પરિણામ છે, અને તેમાં બંને પક્ષનો અધઃપાત થાય છે. હિંદીઓનો અધઃપાત નો ડીકડીક ઉઘાડો છે. બીજા પક્ષનો અધઃપાત વધારે સૂક્ષ્મ છે. જ્યારે વિપક્ષ પરિસ્થિતિ જીભી થાય છે ત્યારે એ પ્રગટ થાય છે. વળી એક ત્રીજું મંડળ પણ છે, જેને કમનસીબે બંને પક્ષનો અધઃપાત આવે છે.

મોટા અમલદારોનાં ભાષણો, વડી તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પુછાતા સવાલોનાં તેમણે આપેલા જવાબો તથા સરકારની યાદીઓ વાંચવાનો પુષ્કળ અવકાશ મને જેલમાં મળ્યો છે. ગયાં ત્રણ વર્ષોમાં મેં જોયું છે કે તેમનામાં દેખાઈ આવે એવો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. વળી આ ફેરફાર ક્રમે ક્રમે વધુ સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. તેઓમાં ધુરંધરાં કરવાની ટેવ વધતી જતી હતી, પોલીસનો વડો સાર્જન્ટ પોતાના માથુસો સાથે જે હથે વાત કરે તે હથ તેઓ કેળવતા જતા હતા. ૧૯૩૩ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં બંગાળમાં, હું ધારું છું કે મિદનાપુર જિલ્લાના કમિશ્નરે એક ભાષણ કરેલું, તે ભાષણ હું કહું છું તેનું વિલક્ષણ ઉદાહરણ છે. આ ભાષણની માળા જાણે 'પરાજિતોનું સત્યાનાથ યાઓ' વાળી ભાવનાના સૂત્ર ઉપર રહેલી છે. બિનસરકારી યુરોપિયનો, વિશેષે કરીને બંગાળમાં, સરકારી યુરોપિયનોને પણ ટપી જાય છે. તેમનાં ભાષણોમાં તેમજ કૃત્યોમાં તેઓ અતિશય સ્પષ્ટ 'કાસિસ્ટ' વૃત્તિ બતાવતા મંડ્યા છે.

આપણી આંખો ઉઘાડે એવો પાશવી અત્યાચારનો બીજો તાલો દાખલો તે સિંધમાં સજ પામેલા કેટલાક ગુનેગારોને જાહેરમાં દીધેલી ફાંસીનો છે. સિંધમાં ગુના વધતા જતા હતા

એટલે ત્યાના મતાવાળાઓએ નક્કી કર્યું કે બીજાઓને ધાક બેસાડવા ખાતર આ ઠેલીઓને જાહેરમાં ફાંસી દેવી. કમકમો ઉપજાવે એવું એ દસ્ય જોવા જવાની લોકોને તમામ મગવડો આપવામાં આવી હતી અને માનવજાતિ ઠે કે દગ્ગરો લોકો એ જોવા પશુ ગયા હતા !

આમ જેતમાંથી છૂટ્યા પછી દેશની ગજાદારી અને અર્થ-પ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપર હું નજર નાખી વળ્યો એ જોઈ મેં ભાગ્યે જ કંઈ ઉત્સાહ અનુભવ્યો. મારા ઘણા માથીઓ જેનમા હતા, નવી પકડાપકડી થયે જતી હતી, બધા આડિનમો હવે કાયદા તરીકે અમલમાં હતા, ચોક્કીદારી (મેન્મર) ખાતુ જાપાને મોટે રૂએ મારીને બેઠું હતું, અને અમારો પત્રવ્યવહાર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખતું હતું. માગ એક માથી ગરીબ અદમ્ભ કિડવાઈ પોતાના પત્રવ્યવહારમાં ચોક્કીદારી ખાતા તરફથી જે રાહિયાત દખનગીરી થઈ રહી હતી તે માટે મધુ ચિડયા હતા. કાગળો રોકી રાખવામાં આવે, બહુ મોડા મગે, બોવાઈ પણ જાય અને તેને લીધે તેમનું મધુ કામકાજ ચૂકાઈ જાય. ચોક્કીદારી અમલદાર પોતાનું કામ કાંઈક વધારે નવસ્થાપૂર્વક કર તે માટે તેને અપીલ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પણ તેમણે લખવું અને? ચોક્કીદારી અમલદાર થોડો જ માર્ગ જાહેરમાં જાણીને અમલદાર હતો? છૂપી પોલીસ ખાતાનો માર્કેટ હશે અથવા તો છૂપી રીતે કામ કરનાર બીજા કોઈક અમલદાર હશે, પરંતુ તેના અસ્તિત્વનો અને તેના કાર્યનો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નહોતો. આ મુશ્કેલીનો નિકાલ રી અદમ્ભે એવી રીતે આપ્યો કે તેમણે કાગળ ચોક્કીદારી અમલદારને મળોધીને લખ્યો. પણ પગમીડિયા ઉપર પોતાનું જ સરનામું કર્યું ! અને સાચે જ એવું બન્યું કે કાગળ નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચ્યો અને ગરીબ અદમ્ભના પત્રવ્યવહારની બાબતમાં થોડાક સુધારો પણ થયો.

મારી ઇચ્છા જેલમાં પાછા જવાની નહોતી. હું જેલથી ધરાયો હતો. પરંતુ તમામ ગળ્યપ્રકરણી પ્રવૃત્તિમાંથી નીકળી જવાનો નિર્ણય હું ન કરું ત્યાંસુધી વર્તમાન મજોગોમાં જેલ હું કેવી રીતે ટાળી શકું એ મને સ્પષ્ટ નહોતું. અને ગજાદારી

પ્રવૃત્તિ છોડવાનો તો મારો ધરાદો જ નહોતો, એટલે મને લાગ્યું કે સરકાર સાથે અથડામણમાં મારે આવવું જ પડવાનું. કોઈ પણ ક્ષણે મારી ઉપર હુકમ બજાવવામાં આવે કે અમુક મારે કરવું કે અમુક ન કરવું. અને કોઈ પણ રીતે વર્તવાની મને ફરજ પાડવામાં આવે તેની સામે તો મારો આખો સ્વભાવ બંડ ઉઠાવતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં લોકો ઉપર જીલ્લમ કરી તેમને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો હતો. હું લાચાર હતો. બધાને માટે તો કશું કરી શકું એમ નહોતું; એટલે મારે પોતે જીલ્લમને વશ ન થવું અને દબાઈ ન જવું એ જ એક માર્ગ હતો.

પરંતુ હું ફરી જેલમાં જઈ તે પહેલાં કેટલીક વસ્તુઓ મારે પતાવી નાખવી હતી. મારા માતૃશ્રીની માંદગીને લીધે તેમની સારવારમાં રહેવાની મારી પ્રથમ ફરજ હતી. એ બહુ ધીમે ધીમે સાજા થયાં. સુધારો બહુ ધીમે હતો અને એક વરસ સુધી તો એ પથારીમાં જ રહ્યાં. હું ગાંધીજીને મળવા આતુર હતો. પોતાના છેલ્લા ઉપવાસ પછી તેઓ પૂનામાં સાજા થઈ રહ્યા હતા. એ વરસ કરતાં વધારે વખત થયાં હું તેમને મળ્યો નહોતો. વળી મારા પ્રાતના જેટલા સાથીઓને મળી શકાય તેટલાને મળવાની પણ મારી ઇચ્છા હતી. તેમની સાથે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રાજ્યપ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપરાંત દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિષે તથા મારા મગજમાં જે વિચારો ઘોળાતા હતા તે વિષે મારે વાતો કરવી હતી. તે વખતે મને એમ લાગતું હતું કે આખી દુનિયા એક રાજકીય અને આર્થિક હોનારત તરફ ધસી રહી છે. અને આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો નક્કી કરતી વખતે આ વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

મારે થોડુંક મારા ઘરના કામકાજ તરફ પણ ધ્યાન આપવાનું હતું. અત્યારસુધી મેં તેની દરકાર જ નહોતી કરી. મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી તેમનાં કાગળિયાં પણ મેં જોયાં નહોતાં. અમારું ખર્ચ તો અમે બહુ જ ઓછું કરી નાખ્યું હતું, છતાં અમને પોસાય તે કરતાં હજી તે ઘણું વધારે હતું. પણ ન્યાસુધી અમે અમારા જૂતા ઘરમાં રહીએ ત્યાંસુધી ખર્ચમાં વધુ ઘટાડો કરવાનું શક્ય નહોતું. અમે મોટર તો રાખતાં જ

નહિ, કારણ મોટર રાખી ચકીએ એવી અમારી સ્થિતિ નહોતી. વળી કોઈ પણ ક્ષણે સરકાર એ જપ્ત પણ કરે. આમ હું પોતે નાણાં સંગંધી મુસ્લિમોમાં હતો, ત્યારે સમૂજની વાત તો એ છે કે બીજી તરફથી નાણાંની માગણી કરનારા દમઝાળાં કાગળો મારી ઉપર આવતા હતા. (એકીદારી અમલદારને આ કાગળો સામે કળો જ વાંધો નહોતો!) મારે વિષે એક સર્વસામાન્ય પણ બ્રામ્હ પંથાલ બધાઈ મળેલો હતો—વિશેષે કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, — કે હું ભારે તવંગર છું.

મારા છટકા પછી મારી નાની જડેન કુશાનું વેશવાળ થયું, અને મને ફરી પાછો ઝડપી લેવામાં આવે તે પહેલાં લમ પતાવી નાંખવાનો મારો વિચાર હતો. કુશા પણ એક વરસની સગા મોઝનીને થોડા જ મહિના અગાઉ છૂટેલી હતી.

મારા માતૃશ્રીની પધારી છોડી ચક્રો કે તરત જ ગાંધીજીને મળવા હું પૂના જાવડ્યો. તેમને ફરી મળતાં અને નમળાં હતાં છતાં તબિયતમાં જલદી સુધારો થતો જતો હતો તે જોઈને મને બહુ આનંદ થયો. અમારે સાંખી વાતો થઈ, જીવન વિષેના તથા રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણ વિષેના અમારા વિચારોમાં બહુ ભારે તફાવત હતો એ તો ઉધાકું હતું. પરંતુ મારા વિચારોને અને તેટલા મળતા થતાં ઉદારભાવે તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો તેથી હું આભારવશ થયો. પાછળથી પ્રગટ થયેલા અમારા પત્રવ્યવહારમાં જે વિસ્તાર પ્રશ્નો મારા મગજમાં ભગવા હતા તેની ચર્ચા કરેલી છે. જોકે એ બધાનો ઉદ્દેશ્ય તેમાં કાર્મિક અસ્પષ્ટ ભાગમાં છે, છતાં વિચારની મુખ્ય દિશા તો સ્પષ્ટ છે. ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે સ્થાપિત હકોને અસ્થાપિત કરવા જોઈશે, તેથી મને બહુ આનંદ થયો, જોકે તેમણે એ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂક્યો કે આ કિંથા જાગરવનીથી નહિ પણ હૃદયસંગે કરીને કરવી જોઈએ. માગ વિચાર પ્રમાણે હૃદયવસ્તુની તેમની કેટલીક રીતો નિન્યી અને વિવેકશીલ જાગરવનીથી બહુ છેડી નથી એટલે એ બેદ મને બહુ મોઝા ન લગ્યો. 'જોગજોળ સિદ્ધાન્તા ઉપર વિચાર કરવો તેમને અનુગમે છે એ હું જાણતો હતો, અને આ વખતે પણ મને

એમ લાગ્યું; છતાં હકીકતો એઓ હમેશાં સ્વીકારે છે એટલે તેમથી અચૂક નીકળતા પરિણામ તરીકે એઓ કમે કમે મૂલગામી સામાજિક ફેરફાર કરવા અનિવાર્ય છે એમ સ્વીકારશે એમ મેં માનેલું. એઓ એક વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે. મિ. વેરિયર એલ્વિને તેમને વિષે કહ્યું છે તેમ મધ્યકાલિન કેયલિક સંતની કાટિના એ પુરુષ છે. પરંતુ તેની સાથે જ તેઓ એક વ્યવહારદક્ષ લોકનેતા છે અને હિંદના ખેડૂતોની નાડીની તેમને હમેશાં સાચી પારખ છે*. બારીક મામલા વખતે તેઓ કયે માર્ગે વળે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ ગમે તે માર્ગે તેઓ વળે, કાંઈ નવાજૂની તો ચોક્કસ હતી જ. આપણા વિચાર પ્રમાણે તેઓ ખોટા રસ્તે જતા હોય તોપણ, તેમનો રસ્તો હંમેશાં સાધો હોવાનો એ વિષે તો શંકા જ નથી. તેમની સાથે કામ કરવામાં મજા તો હતી, પરંતુ જો જરૂર જ ઊભી થાય તો પછી જુદો માર્ગ પણ લેવો પડે.

મને લાગ્યું કે તત્કાળ, તો આ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય હક્કતની મર્યાદા દેતા, સિદ્ધાન્તમાં હજી મહાસભાનો કાર્યક્રમ સવિનય લાંબો જ હતો, જોકે તેને વ્યક્તિગત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. જેના હોર્ષએ તેવા અમારે અમારો કાર્યક્રમ આગળ ધપાવ્યો રાખવો જોઈએ. લોકોમાં, વિશેષે કરીને રાજધારી બાબતમાં વિશેષ જાગૃત એવા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાં સમાજવાદી વિચારો ફેલાવવાનો અમારો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કરીને નવો કાર્યક્રમ જાહેર કરવાનો વખત આવી પહોંચે ત્યારે અમે ઠીકઠીક આગળ પગરું ભરવાને તૈયાર હોઈએ. દરમિયાન મહાસભા તો હજી બેકાયદા સરથા હતી અને બ્રિટિશ સરકાર તેને છૂંદી નાખવા મથતી હતી એટલે અમારે એ દુમલાનો પ્રતિકાર કરવાનો હતો.

* આ સથાને અંગ્રેજી વાક્યપ્રયોગમાં કંઈક સરનચૂક લાગે છે. અક્ષરસઃ ભાષાન્તર કરી ન તો આવું ભાષાન્તર થાય : “એમની નાડી હમેશાં હિંદના ખેડૂતો ઉપર છે.” —ભા. ક.

ગાંધીજીની સામે ઉપસ્થિત થયેલો મુખ્ય પ્રશ્ન અંગત હતો. તેમણે પોતે શું કરવું? તેઓ ક્યારે ગૂંચવાડમાં આવી પડ્યા હતા. જો પોતે ફરી જેલમાં જાય તો હરિજન કામ માટેની છૂટનો એનો એ પ્રશ્ન ફરી ઊભો થાય. એમ જ ધારી લેવું નોંધ્યે કે સરકાર છૂટો ન આપે. એટલે એમને ફરી ઉપવાસ આદરવા પડે. ત્યારે શું એના એ કમનું પુનરાવર્તન કરવું? આવી ઉદર-ગિલાડી જેવી નીતિના બોગ થઈ પડવા ગાંધીજી તૈયાર નહોતા. તેમણે કહ્યું કે જો મારે એ છૂટોને માટે ફરી ઉપવાસ કરવા પડે તો તો મને છોડી દેવામાં આવે છતાં ઉપવાસ ચાલુ જ રહે. એટલે એ ઉપવાસ તો મરણ પર્વન્તના જ થાય.

તેમની આગળ બીજો માર્ગ એ હતો કે એક વરસની સજાની બાકીની મુદત (હજી સાડાઠસ મહિના બાકી રહ્યા હતા) પોતે જેલ વહોરવી નહિ અને એ બધો વખત હરિજન કાર્યને જ આપવો, પરંતુ તેમ કરતાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને મળવાનું પણ બને અને જરૂર હોય ત્યાં તેમને સલાહ પણ આપતા રહે.

તેમણે મારી આગળ ત્રીજો માર્ગ એ સૂચવ્યો હતો કે થોડા વખત માટે પોતે મહાસભામાંથી બિલકુલ નિવૃત્ત થઈ જાય અને તેમના શબ્દોમાં કહું તો મહાસભા 'જુવનિયાઓ'ના હાથમાં સોંપી દે.

ઉપવાસવાળા માર્ગમાં તો બૂખમરાથી મોત જ નીપજે એ પરિણામ દેખાતું હતું એટલે અમારામાંથી કોઈ પણ એ સલાહ આપે એ શક્ય નહોતું. વળી મહાસભા જ્યારે બેકાયદા સંસ્થા હતી તેવે વખતે ત્રીજો માર્ગ બહુ અનિષ્ટ લાગતો હતો. તેનાં બે જ પરિણામ આવે એમ હતું. એક તો મવિનય લાંગ અને એવા સીધા પ્રતિકારો તત્કાળ પાછા બેચી લેવામાં આવે અને કાયદેસર તથા બંધારણપૂર્વકની પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતરી પડવું પડે. બીજું બહારવટે પડેલી મહાસભાનો ગાંધીજી પણ ત્યાગ કરે એટલે સરકાર તેને વધારે છૂંદી નાખે. આ ઉપરાંત, જે બેકાયદા સંસ્થા બેચી મળી ન શકે અને પોતાની નીતિ વિષે ચર્ચા ન કરી શકે તેનો કજળો લેવા કોઈ મંડળ તૈયાર શી રીતે થાય? આમ બે માર્ગ ત્યાજ્ય લાગ્યા, એટલે તેમણે સૂચવેલા ત્રણ માર્ગોમાંથી વચ્ચેનો

આપોઆપ રહ્યો. અમારામાંના ઘણાને એ પસંદ નહોતો, કારણ સવિનય ભંગના રહાસલા અવશેષને, એ માર્ગથી સખત ફટકા પડશે એ અમે જાણતા હતા. જ્યારે મુખ્ય નેતા જ લડતમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે આગમાં ફેદી પડનારા બીજા ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ નીકળે એ બનવા જોગ નહોતું. પણ આ ગૂંચવાડમાંથી બીજે કોઈ માર્ગ જ નહોતો. એટલે એ નિર્ણય પ્રમાણે ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું.

સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવાનો તો આ મોકો નહોતો જ અને તે ધીમો ચાલે તોપણ ચાલુ જ રાખવો એ બાબતમાં ગાંધીજી તથા હું બન્ને સંમત થયા, જોકે કદાચ અમારાં બન્નેનાં કારણો જુદાં જુદાં હશે. બાકી તો મારો વિચાર લોકોનું ધ્યાન સમાજવાદી સિદ્ધાન્તો અને દુનિયાની પરિસ્થિતિ તરફ ખેંચવાનો હતો.

✓ પાછા ફરતાં થોડા દિવસ હું મુંબઈ રોકાયો. સહભાગ્યે ઉદયશંકર ત્યાં જ હતા એટલે ત્રેમનું નૃત્ય જોવાનું મળ્યું. આ એક અણુધાર્યો લડાવો હતો, અને મને તેથી બહુ મજા પડી. નાટક, સંગીતના જલસા, ચિત્રપટ (સિનેમા), બોલપટ (ટોકી), રેડિયો — એ બધું ઘણું વર્ષોથી મારા બાબમાં રહ્યું નહોતું, કારણ મારા છુટકાગના ગાળાઓમાં પણ હું બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂંચેલો રહેતો. અત્યારસુધી હું એક જ બોલપટ જોવા ગયો છું અને ચિત્રપટના નટોનાં મોટાં નામો મારે માટે નામોમાત્ર જ છે. નાટકની ખોટ મને ખાસ સાહે છે. પરદેશીમાં જે નવી નવી કૃતિઓ થઈ છે તેને વિષે વાંચું છું ત્યારે મને ઈર્ષ્યા થાય છે. જેલની બહાર હતો ત્યારે પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો સારાં નાટકો જોવાની બાબે જ તક મળે એમ હતું. કારણ ત્યાં એવાં નાટકો જ થતાં નહોતાં, હું માનું છું બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી નાટકોએ કંઈક પ્રગતિ કરી છે. પણ હિંદુસ્તાની રંગભૂમિ તો ભારે કાચી અને કલાહીન હતી. ‘હતી’ એટલા માટે કહું છું કે તેમાં છેલ્લા કંઈ સુધારા થયા હોય તો તે હું જાણતો નથી, મેં સાંભળ્યું છે કે ઘણાંખરાં હિંદી પટો — મૂકે તેમજ બોલતાં — ભૂલેચૂકે પણ કળાને પ્રવેશ કરવા દેતાં નથી. સામાન્ય રીતે એમાં ગાયનોવાળાં

અથવા કદગી રીતે લાગણીઓનું પ્રદર્શન કરતાં નાટકો હોય છે તેનું વસ્તુ પ્રાચીન હિંદી દતિદામમથી અથવા પુરાણોમાંથી લીધેલું હોય છે

૮ હું માનું છું કે શહેરી લોકોને ગમતી વસ્તુઓ તેઓ આપે છે આ ખેડૂદા અને ગ્રામદાયક તમાશાને, લોકગીતોમાં અને લોક-નૃત્યોમાં તથા ગ્રામ નાટકોમાં પણ દૃશ્ય શ્રવણી રહેલી કળામયતા સાથે મરખાવતાં, તદ્વાવત એકજમ જણાઈ આવે છે બગાળમા, ગુજરાતમાં તથા દક્ષિણમાં દૃશ્ય ગામડાના લોકો સ્વભાવે જ ગ્રામ્ય કળારસિક છે — જો તેઓને તેનું જ્ઞાન ન હોય — એ જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સાનદાયક થાય છે પણ મધ્યમવર્ગના લોકો એવા નથી રહ્યા તેઓ પોતાના મૂળિયાં ખોઈ બેઠા છે અને સૌન્દર્યવૃત્તિની કરી પરપગ તેમનામાં ગંહી નથી જમની તથા ઓરિદ્યામાં દગલાબધ છપાતાં મસ્તા અને ભડકામણી ચિત્રોથી તેઓ રાચે છે બદ્ધ થઈ જાય તો ગવિવર્માના ચિત્રો સુધી તેમની સ્પૃશ્વતિ પહોંચે છે વાલોમાં દારમોનિયમ એ તેમનું માનીતું વાઘ છે (સ્વરાજ મરકારના સૌથી પહેલા પસાગ થનારા કાયદામાં આ જમરાળા વાઘનો પ્રતિબધ કરનારો કાયદો હશે જ એ આશા હું ગમી બેઠો છું) વળી લખતો તથા ખીજેના મોટા તાલુકદારોના ધરોમા કળાના તમામ કારતોનો જે ભગ થાય છે અને જે ગ્રામદાયક રેડિયાળપણું જોવામાં આવે છે તેથી તો તોખા છે તેમની પાસે પૈમા હોય છે અને તેનું પ્રદર્શન કરવા તેઓ ઇચ્છે છે એટલે તેમને મળવા જનારા લોકોને તેમની આ અલિખાવાની તૃપ્તિના દુખી માફીઓ થવું પડે છે

તાજેતરમાં કળા વિષે જગૃતિ આવી છે તેમાં પ્રતિભાશાળી ટાગોર કુટુંબ મુખ્ય માર્ગદર્શક છે તેની અસર આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પડી છે પરંતુ દેશના લોકો જ્યાં ડગતે ને પગલે દગાતા હોય, કચડાતા હોય, જકડાઈ ગયેલા હોય અને લયના વાતાવરણમાં રહેતા હોય ત્યાં કોઈ પણ કળા શી રીતે ખીલી કે ફૂલીશકી શકે ?

મુમર્ષીમાં મને ઘણા મિત્રો અને માથીઓ મળ્યા તેમાંના કે લોક તો તાજ જ જોવામાંથી બહાર આવેલા હતા. ત્યાં

સમાજવાદી તત્ત્વોનું પ્રાગત્ય ઠીક હતું અને મહાસભાની આગવી હરોળમાં જે નવી ઘટનાઓ બની હતી તે પ્રત્યે ક્રોધની લાગણી પણ ઠીકઠીક હતી. ગાંધીજી રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાના અધ્યાત્મને લાગુ પાડતા હતા તે માટે તેમને ઊધડા લેવામાં આવતા હતા. આમાંની ઘણી ટીકાઓ સાથે હું સંગત હતો, પરંતુ એક વસ્તુ મારા મનમાં રૂપદ્ત હતી કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમારી આગળ બીજી પસંદગી જ નહોતી, એટલે જે હોય તે નિભાવીને અમારે કામ ચલાવ્યે રાખવું જોઈએ. સવિનય ભંગ જેવી લેવાના કોઈ પ્રયત્નથી અમને રાહત મળે એમ નહોતું. કારણ સરકારનું આક્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનું અને કોઈ પણ અસરકારક કામ કરવા જતાં જોલ સામી આવીને ઊભી રહેવાની. આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ એ કક્ષાએ આવી પહોંચી હતી જ્યારે સરકારે તેને દાબી જ દેવી પડે. જે સરકાર તેમ ન કરે તો સરકારે આપણી મરજીને વશ થવું જ પડે. આનો અર્થ એ થયો કે આપણી ચળવળ એ તબક્કે પહોંચી હતી કે જ્યારે તે ગેરકાયદે જાહેર થયા વિના રહે જ નહિ. એટલે સવિનય ભંગ પાછો 'જેવી લેવામાં આવે' તોપણ ચળવળ પાછી વળી શકે તેમ નહોતું. સવિનય ભંગ ચાલુ રાખવાથી વ્યવહારમાં કશો ફેર પડતો નહોતો, છતાં તેમાં રહેલા નૈતિક પ્રતિકારની કિંમત હતી. કોઈ પણ મુદ્દતને માટે લડત બંધ કરવામાં આવે અને તેને પરિણામે જે મન્દોત્સાહ વ્યાપે તેના કરતાં લડત ચાલુ હોય તે દરમ્યાન નવા વિચારો ફેલાવવાનું વધારે સહેલું હતું. લડતના બદલામાં બીજો વિકલ્પ એક જ હતો અને તે એ કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાનનું વલણ રાખવું અને ધારાસભાઓમાં જઈ બંધારણપૂર્વકનું કામ કરવું.

આ રિયલિટી મુશ્કેલ હતી, અને પસંદગી કરવાનું કામ સહેલું નહોતું. મારા સાથીઓના માનસિક મંથનની હું કદર કરી શકતો હતો, કારણ મેં પોતે તે અનુભવ્યું હતું. પરંતુ તેમનામાં પણ, દેશમાં બીજે માગ જોવામાં આવ્યા હતા તેવા કેટલાક માણસો દેખાતા હતા, જેઓ કશું ન કરવાના બદલામાં માટે સમાજવાદી સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય શોધતા હતા. જેમણે લડતની આગ અને તોફાનમાં તેનો ભાર પોતાની કંધિ વધો હતો એવા

માણ્યોને, જેમણે પોતે ભાગ્યે જ કંથુ કંથુ હતું એવાઓ, પ્રગતિવિરોધી કહીને ભાડે એ જોતા અજ્ઞામણુ યતી હતી આ દીવાનખાની મમાજવાદીઓ ગાંધીજીને તો મોટામાં મોટા પ્રગતિવિરોધી કહી તેમના ઉપર^૧ ઊતરી જ પડે છે અને એવી તર્કશુદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે જેમાં કરી મણા જ ન હોય પણ તેમાં એક નાની ખીના રહી જાય છે કે આ 'પ્રગતિવિરોધી' યુરુપ જ હિંદુસ્તાનને ઓળખે છે, મમળે છે, ખેડૂત-હિંદુસ્તાન તે પોતે જ છે, અને આખા દેશને તેણે એવો દલમવાવી મૂક્યો છે જેવો ખીન્ને કોઈ ક્રાંતિકારી હનમવાવી શક્યો નથી તેમની છેલ્લામાં છેલ્લી દરિજાન પ્રવૃત્તિએ પણ નરમાશથી હતાં સપાટાથી મનાતની હિંદુધર્મને ડગમગાવી નાખ્યો છે અને તેના પાયા હીના કરી નાખ્યા છે તમામ મનાતનીઓનું ગણુ તેમની મામે જમા થયું છે, અને તેમને તેઓ મદદ ભય કરુ દુઃખન લેખે છે, જોકે ગાંધીજી તો તેમની સાથે નરમાશ અને વિનયથી જ વર્તી રહેન છે જગજ્જરત બળોને જન્મ આપવાની તેમનામાં કોઈ વિનક્ષણુ કરામત છે એ બળો પાણીની મુખાની ઉપરના દૂગાળાની માફક ચોમેર ફેલાય છે અને કરોડો લોકો ઉપર અમર પાડે છે એમને તમે પ્રગતિવિરોધી કહો કે વિપ્લવકારી કહો, એક વાત નક્કી છે કે તેમણે હિંદના હિંદાર ફેરવી નાખ્યા છે, નિષ્પ્રાણુ અને ખુશામતખોર ચર્ષ ગયેલી પ્રજામાં તેમણે સ્વમાન અને ચારિત્ર્યનગ પેદા કર્યા છે, લોકોમાં જાગૃતિ અને શક્તિનો શરાર કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નને જગતનો પ્રશ્ન મનાવી મૂક્યો છે તેમાંથી સાધવા ધારેલાં ધ્યેયો અને તેના આધ્યાત્મિક ફલિતાર્થોની વાત બાજુએ રાખીએ તો, અહિંમક અસહકાર અથવા સવિનય સમગ્રી પદ્ધતિ એ હિંદુસ્તાનને અને દુનિયાને તેમણે કરેલી એક અનન્ય અને શક્તિશાળી ભેટ છે અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને માટે તો એ અતિશય અનુભૂ છે એ વિરે કરી શકા જ નથી

મને લાગે છે કે પ્રામાણિક ટીકાઓને આપણે ઉત્તેજન આપવું અને આપણા પ્રશ્નોની શક્ય તેટલી ચર્ચા કરવી એ સારું જ ગાંધીજીના પ્રભાવને લીધે આવી ચર્ચા કાર્ષિક અશે રોકાય

છે, એ દુર્ભાગ્ય છે. તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેમના નિર્ણય ઉપર બધું છોડી દેવાનું વક્તવ્ય હમેશાં રહેલું છે. આ તો દેખીતી રીતે ખોટું જ છે. ખોયો તથા પદ્ધતિઓના બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારથી અને તેના ઉપર મંડાયેલા સહકાર અને શિસ્તથી જ પ્રજા ચડી શકે છે, અંધ આસાધારિતાથી નહિ. માણસ ગમે તેવો મહાન હોય પણ તે ટીકાથી પર તો ન જ હોવો જોઈએ. પરંતુ ટીકા જ્યારે કાંઈ ન કરવાના આશ્રયરૂપ બને છે ત્યારે તેમાં કાંઈ કાળું હોય છે, સમાજવાદીઓ જો આ પ્રધાનો આશ્રય લે તો લોકો તેમને વખોડી જ કાઢવાના. કારણ લોકો તો આપણા આચરણ ઉપરથી આપણું માપ કાઢવાના છે. લેનિન કહે છે કે 'ભવિષ્યમાં કામ હળવું થશે એવાં સ્વપ્નામાં રમમાણ રહી જે આજનાં કઠણ કામમાંથી છટકી જવાનું કરે છે તે સમયસાધુ છે. તેનો તાત્ત્વિક અર્થ એ થાય છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં ચાલી રહેલા બનાવો ઉપર તે મંડાણ માંડી શકતો નથી અને સ્વપ્નને નામે તેનાથી અજાણ પડી જાય છે.'

હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ મોટે ભાગે કારખાનાંનું મજૂરોને લગતા પ્રશ્નોના સાહિત્યમાંથી પોપણ મેળવે છે. મુખર્ષિ અથવા કલકત્તા નજીકના નાના નાના પ્રદેશોમાં પુષ્કળ મિલમજૂરો છે, પરંતુ બાકીનું આખું હિંદુસ્તાન તો ખેડૂતોનું જ છે. એટલે કારખાનાંના મજૂરો ઉપરથી હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનું નિરાકરણ નહિ આણી શકાય. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રભાવના અને ગામડાંનું અર્થશાસ્ત્ર એ પ્રધાન વસ્તુઓ છે, અને સુરોપના સમાજવાદમાં આ વસ્તુઓનો વિચાર ભાગ્યે જ આવે છે. રશિયામાંની બુદ્ધ પૂર્વેની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિને વધારે મળતી હતી ખરી, પરંતુ ત્યાં તો ભારે અસાધારણ અને વખતોવખત ન અને તેવા સંજોગો ઊભા થયા હતા; બીજે ક્યાંય પણ ફરી એવા સંજોગો આવી મળવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે. હું એ વસ્તુ જરૂર માનું છું કે સામ્યવાદની ફિલસૂફી કોઈ પણ દેશની વર્તમાન સ્થિતિ સમજવામાં તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આપણને મદદ કરે છે અને ભવિષ્યની પ્રગતિનો આપણને રસ્તો પણ બતાવે છે. પરંતુ એ ફિલસૂફીનો વિનિયોગ અધિભાર થઈને હકીકતો અને

મ જોગોનો યોગ વિચાર ક્યાં વિના કરવો એ તો તેના પ્રત્યે અત્યાચાર અને અન્યાય કરવા જેવું છે

જીવન એ બહુ જટિલ વસ્તુ છે, અને જીવનનાં મધ્યસ્થો અને પરસ્પર વિરોધો આપણને કોઈ વખત નિરાશામાં નાખી દે એવાં હોય છે. માણસ માણસ વચ્ચે મતભેદ પડે અથવા કોઈ પણ પ્રશ્નને એક જ બાજુએથી જોતા માથીઓ પણ જુદાં જુદાં અનુમાનો બાધે એમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. પરંતુ જે માણસ ભારે શબ્દો અને મોટા સિદ્ધાંતોને ઓઠે પોતાની નમજાઈઓ દાકવાનો પ્રયત્ન કરે તે વહેમને પાત્ર થાય છે. જે માણસ સંઘર્ષને કબૂલાત અથવા ઝાળાધરી આપીને અથવા બીજી કોઈ જાતના ઇકસ્પેદ વર્તનથી પોતાની જાતને જેનમાથી બચાવી લે અને બીજાઓની ટીકા કરવાની ધૃષ્ટતા કરે એ પોતાના જ કાર્યને તુકસાન પહોંચાડે છે.

મુખર્ષી તો મોટું યોગદાઈ બદરના વાવડાવાળું ચહેરું મળ્યું એટલે તેમાં જાતજાતના લોક હોય. છતાં એક પ્રમિદ્ધ સંજ્ઞાન પોતાના ગજદારી, અર્થપ્રકરણી, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિચારોમાં બહુ પિતક્ષણ રીતે મપૂર્ણ પક્ષાભાક્ષી વૃત્તિ બતાવનારા ત્યાં મેં જોયા, એ અજબ લાગ્યા. મંજૂરનેતા તરીકે તેઓ સમાજવાદી હતા. રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાને તેઓ લોક-મત્તાવાદી કહેવડાવે છે. હિંદુ મહાસભાના તેઓ માનીતા છે અને પુરાણી ધાર્મિક તથા સામાજિક શિલ્પોને રક્ષણ આપવાનું તથા ધાગમભાઓને વચમાં દબાવ કરતી અટકાવવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે. ચૂંટણી વખતે તેઓ, પુરાણી રહસ્યોના મહિરના મુખ્ય પૂઝરી પેના મનાતનીઓ, તેમના પ્રતિનિધિ બને છે. આટલી વિવિધ અને રોચક પ્રવૃત્તિઓ તેમને પૂરતી ન થઈ પડી એટલે પોતાની વધી પડેલી શક્તિ તેઓશ્રીએ મહાસભા ઉપર ટીકા કરવામાં અને માધીજીને પ્રગતિવિરોધી કહી લાડવામાં અર્થવા માંડી બીજા યોગાકના સહકારથી તેમણે મહાસભાના લોકસત્તાવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી. એટલું કહી દઉં કે એ સંસ્થાને લોકસત્તાવાદ સાથે કશો જ સંબંધ નહોતો, તેમજ મહાસભાની સાથે પણ એ ગૌરવશાળી સંસ્થાને લાડવા ઉપરાંત કશો સંબંધ ન હતો.

આટલેથી ન ધરાતાં બીજાં નવાં ક્ષેત્રો કળજે કરવા માટે મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ જીનીવાની મજૂર પરિષદમાં ગયા. આપણને તો એમ જ લાગે કે ‘રાષ્ટ્રીય’ સરકારના મુખ્ય પ્રધાન બનવાની તેઓ બરાબર અંગ્રેજી દબે તૈયારી કરવા મંડ્યા હતા.

આટલા વિવિધ વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો લાલ થોડા જ માણસોને મળે છે. છતાં મહાસભાના ટીકાકારોમાં ધણા એવા હતા કે જેમણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગો કરેલા હતા, અને ‘સખ મેં મેરા લગતા હૈ’ એ તેમનું સૂત્ર હતું. આમાંના થોડાક પોતાને સમાજવાદીઓ પણ કહેવડાવતા, અને તેથી ‘સમાજવાદ બદનામ થતો.

મધ્યમમાળીઓનું દષ્ટિબિન્દુ

ગાંધીજીને મળવા હું પૂના ગયો હતો તે દરમિયાન એક દિવસ તેમની સાથે હું ભારત સેનક મમાજમા ગયો મમાજના કેટલાક સભ્યોએ લગભગ એક કલાક સુધી રાજદ્વારી વિષયો ઉપર ગાંધીજીને સવાલો પૂછ્યા અને તેમણે જવાબો આપ્યા મમાજના પ્રમુખ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ત્યાં ન હતા તેમ બાકીના સભ્યોમાં કદાચ સૌથી વિશેષ સમર્થ એવા પડિત હૃદયનાથ કુઝરુ પણ ત્યાં નહોતા. પરંતુ કેટલાક જૂના સભ્યો હાજર હતા એ પ્રસંગે અમે થોડા જે હાજર હતા તેમનું તો આ બધું સાબળી આશ્ચર્ય વધતું જ હતું હતું, કરણ મવાલો તદ્દન નજીવ બનાવોને લગતા હતા મોટા ભાગના સવાલો વાઈસરોય સાથેની મુલાકાત માટેની ગાંધીજીની જૂની વિનંતિ તથા વાઈસરોયના ઇનકારને લગતા હતા બ્યારે તેમનો પોતાનો દેશ સ્વાતંત્ર્યને માટે સખત લડત ચલાવી રહ્યો હતો અને સેકડો સરકારો ગેરકાયદે જાહેર થયેલી હતી ત્યારે વિવિધ પ્રશ્નોથી ભરેલા આ જગતમાં શું આ જ એક મવાલ તેમને સૌથી અગત્યનો જરૂરો હશે? ખેતીનો પ્રશ્ન બહુ વિષમ થઈ પડેલો હતો, મિયો અને કારખાનાંમાં મદદી આવી હતી અને તેને પરિણામે ન્યાત્યા બેકારી વ્યાપી રહી હતી, જગાજમા, સરહદ પ્રાન્તમાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં ભયકર ઘટનાઓ બની રહી હતી, વિચાર અને વાણીનું, તેમજ લેખન અને મલાઓનું સ્વાતંત્ર્ય દાખી દેવામાં આવ્યું હતું, અને બીજા કેટલાયે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો હતા પરંતુ અહીં તો સવાલો બધા ઓછા અગત્યના બનાવો ઉપર જ તથા ગાંધીજીના વલણની વાઈસરોયની ઉપર તેમજ હિંદી સરકારની ઉપર શી અસર પડશે તેને વિષે જ પુછાયા

મને તો ખરેખર એમ લાગ્યું કે જાણે હું કોઈ એવા મઠમાં પહેંચ્યો છું કે જ્યાંના નિવાસીઓ બહારની દુનિયા સાથેના ખરા સંસર્ગથી દૂરલાંબે વર્ગો યયાં અજાણ પડી ગયા છે. છતાં આપણા આ મિત્રો તો પ્રવૃત્તિશીલ રાજપ્રકરણીઓ હતા, શોકસેવા અને આપભોગની લાંબી કારકિર્દીવાળા સમર્થ પુરુષો હતા. ખીજ થોડા જાણુ અને એઓ તો મધ્યમમાર્ગી પક્ષના આધારસ્તંભરૂપ હતા. પક્ષના ખીજ માણસો તો અરુપ અને ઢીલા વિચારોવાળા છે; રાજદારી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો ક્વચિત્ ક્વચિત્ શોખ થઈ આવે તેટલા ખાતર તેઓ પક્ષમાં રહે છે. તેમાંના કેટલાક, ખાસ કરીને મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં તો સરકારી અમલદારોથી જુદા પાડી શકાય એવા પાણુ નથી.

કોઈ પણ દેશ જે સ્વાયો પૂછે છે તે ઉપરથી તે દેશના ગજદારી વિકાસનું માપ કઢાય છે. ધણીવાર તો દેશ એ કારણે નિષ્ફળ નીવડે છે કે પોતાનો ખરો પ્રશ્ન શો છે એનું પોતાને જાન જ નથી હોતું. ધાગસભાઓની જગ્યાઓની કામવાર વહેંચણી કરવામાં, કોમી સુકાદા ઉપર પક્ષો બાંધવામાં અને જીવનાધાર પ્રશ્નો છોડી દઈ એવા નકામા પ્રશ્નો ઉપર જ નિષ્ફળ ચર્ચા ચલાવે રાખવામાં આપણે સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય કરીએ છીએ તથા લડાલડી કરીએ છીએ. એ ગજદારી બાબતોમાં આપણા પછાત-પણાનું લક્ષણ છે. તે જ પ્રમાણે ભારત સેવક સમાજના મકાનમાં ગાંધીજીને તે દિવસે જે પ્રશ્ન પુછાયા તેમાં એ સમાજની અને લિબરલ પક્ષની વિચિત્ર માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એમ દેખાઈ આવતું હતું કે તેમને કોઈ રાજદારી કે અર્થપ્રકરણી સિદ્ધાન્તો જ નથી, કશી વિશાળ દષ્ટિ જ નથી, અને તેમનું આખું ગજપ્રકરણ હીવાનખાનાની અથવા દરગાહી ઢાળનું દેખાતું હતું. મોટા અમલદારો શું કરશે કે નહિ કરે એનો જ વિચાર તેમાં પ્રધાન હતો.

‘લિબરલ’ એ નામથી જુલાવામાં પડાય એવું છે. ખીજ દેશોમાં ખામ-કરીને ઇચ્છામાં વિશિષ્ટ અર્થપ્રકરણી નીતિ—જેવી કે, વેપારમાં સરકારના અંકુશનો અભાવ તથા હરકોઈ બાબતમાં પ્રવૃત્તિસ્વાતંત્ર્ય—તથા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, અને કાયદેસર છૂટોની

બાબતમાં વિસિષ્ટ પ્રકારની વિચારસરણી, એ વસ્તુઓનો ઘોતક, એ શબ્દ છે. ઇંગ્લંડના ‘લિબરલ’ પક્ષની પરંપરા અર્થપ્રકરણી પાયા ઉપર મંડાયેલી છે. વેપારમાં સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છામાંથી તથા રાજ્યના ઇમારતો તેમજ તેની કરવેરા નાજવાની જોડકાની સત્તાના વિરોધમાંથી રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છાનો જન્મ થયો. પરંતુ હિંદુસ્તાનના ‘લિબરલો’ ની પાછળ આવી કોઈ જૂઠ્ઠા નથી. એ લોકો નિરંકુશ વેપારપદ્ધતિમાં મનતા નથી. તેઓ તો બધા જ વેપારમાં રક્ષણની નીતિના પુરસ્કર્તાઓ છે, અને તાજ બનેલા બનાવો દર્શાવી આપે છે કે પ્રજાની કાયદેસર છૂટો માટે પણ તેમને બહુ પડેલી નથી. વળી લગભગ મૂની જાગીરદારી પદ્ધતિ-વાળાં અને આપખુદ સત્તા ચલાવતાં દેશી રાજ્યો સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ છે. સામાન્ય રીતે તેમને એ લોકો ટેકો આપે છે. આ દેશી રાજ્યોમાં લોકસત્તા અને માનવસ્વાતંત્ર્યની દૃઢ શરૂઆત પણ નથી થઈ. એટલે એ રીતે પણ યુરોપના લિબરલોથી તેઓ જુદા પડે છે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને ‘લિબરલ’ શબ્દના કોઈ પણ અર્થમાં ‘લિબરલ’ કહી શકાય એમ નથી; અથવા બહુ તો તેઓ યાગડથીગડ લિબરલો કહેવાય. તેમનું સાચું સ્વરૂપ શું છે એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે. કારણ અમુક વિચારોનો ચોક્કસ આધાર જ તેમની પાસે નથી; વળી સંખ્યામાં આટલા થોડા હોવા છતાં અંદર અંદર એકબીજાથી તેઓ જુદા પડે છે. તેમનું બળ કોઈકે હોય તો તે કેવળ નંકાર કરવામાં રહેલું છે. તેમને બધે જ જૂલો દેખાય છે; તેને લાગવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે અને એવી આશા રાખે છે કે એમ કરતાં તેમને સત્ય લાધશે. તેમનો મત એવો છે કે એ અંતિમ માર્ગની વચ્ચેનો માર્ગ લેવામાં જ સત્ય રહેલું હોય છે. જો તેઓ અંતિમમાર્ગી ગણતા હોય તેની ટીકા કરીને તેઓ એવું સમાધાન અનુભવે છે કે પોતે સદ્ગુણી છે, મધ્યમમાર્ગી છે અને સારા છે. આ રીતને લીધે તર્કના કષ્ટમય અને કઠણ પ્રયોગો કરવાનું તથા રચનાત્મક વિચારો મૂકવાનું કામ તેઓ ટાળી શકે છે. તેમનામાં કેટલાકને અરપણ રીતે લાગે છે કે મૂઠીવાદ યુરોપમાં પૂરેપૂરો સફળ થયો નથી અને તેને ટકી રહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ બીજી તરફથી

સમાજવાદ તો ઉઘાડી રીતે ખરાબ છે, કારણ તે ભોગવાતા આવતા ખાસ હકો ઉપર હુમલો કરે છે. કદાચ ભવિષ્યમાં કાંઈક ગૂઢ ઉકેલ નીકળી આવશે, કાંઈક વચ્ચે રસ્તો નીકળશે, ત્યાંસુધી આ સ્થાપિત હકોનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. જે એવી ચર્ચા ઊપડે કે પૃથ્વી ગોળ છે કે સપાટ, તો કદાચ આ બંને અંતિમ વિચારોને તેઓ વખોડી કાઢે અને કામચલાઉ સૂચના કરે કે કદાચ એ ચોરસ હોય અથવા નહીં જોળ હોય.

નજીવી અને મહત્તર વિનાની વાતો ઉપર તેઓ ગરમ ચર્ચ જાય છે અને તેના ઉપર આપણે તાજૂમ ચર્ચાએ એટલા ખૂમખરાડા અને હોહા કરી મૂકે છે. જ્ઞાનથી કે અર્ધજ્ઞાનથી તેઓ મૂળ મુદ્દાને પકડવાનું ટાળે છે, કારણ કે આવા મુદ્દા તો મૂળને અસર કરે એવા ઉપાયો માગે, અને વિચાર અને આચારની નીડરતા માગે. એટલે લિબરલોની જીતો તેમજ હારો બહુ ઓછા મહત્તરની હોય છે. તેમાં કશો સિદ્ધાંત તો હોતો જ નથી. એ પક્ષનું મુખ્ય અથવા તો બીજાઓથી તેમને જુદા પાડનારું લક્ષણ એ ગણાય કે સારી તેમજ નરસી બધી જ બાબતમાં તેઓ મધ્યમમાર્ગના પૂજક છે. એ પણ જીવનની એક રીત છે અને તેમનું જૂનું નામ — ‘મોડરેટ’ અથવા મધ્યમમાર્ગી એ જ કદાચ તેમને માટે સુયોગ્ય હતું.

વિશુદ્ધ મધ્યમ માર્ગે, અવલંબી છે ખરે કિરતિ મારી,
ટોરી બ્લીગ મને કહે, કહેના બ્લીગો મને ટોરી.*

પરંતુ મધ્યમમાર્ગીપણું ગમે તેટલું પ્રશંસાપાત્ર હોય છતાં કાંઈ તેજસ્વી અને ઝળહળતો ચુલુ નથી. તેમાંથી એક જાતની મન્દતા આવી જાય છે. તેથી હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લશ્કરમાંની ‘મન્દ ટુકડી’ જેવા ચર્ચ પડ્યા છે. તેમના દેખાવ શોકિયા અને ગંભીર, તેમનાં લખાણો અને વાતચીતો નીરસ તથા શુષ્ક હોય છે. અલખત તેમનામાં અપવાદો છે. તેઓમાંના સૌથી વધારે જાણીતા સર તેજ બહાદુર સપ્ત છે. તેમના ખાનગી જીવનમાં

* ચોપની એક કહીનો અનુવાદ. ટોરીઓ એટલે રાજપૂતો અને બ્લીગો એટલે લોકપૂતો. — જા. ક.

તેઓ જરાયે નીરસ કે વિનોદશૂન્ય નથી, અને મનકંતુ પાત્ર પોતે હોય તોપણ તેની લહેજત તેઓ લઈ શકે છે પરંતુ એક દરે મધ્યમમાર્ગી મંડળ પોતાની મજબૂત અગતિવીનતાને લીધે મધ્યમવર્ગીયણની પરાકાષ્ઠાનું પ્રતિનિધિ છે

અહનાલા માદનુ 'લીડર' પણ લિગરલ પત્રોમાં એક આગેવાન છે તેણે ગમે વરસે પોતાનું બિરુદ પ્રગટ કરે એવો એક અત્રેખ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું "મહાન અને અસાધારણ માણસો હમેશા દુનિયાને દુખના દરિયામાં નાંખે છે, અને તેથી અમે તો સાધારણ ખીજા ન મરના માણસોને વધારે પમદ કરીએ છીએ " આમ સુદર અને નિખાવસ રીતે પોતાનો વાવટો સાધારણતાનો અથવા મધ્યમ પ્રકારનો છે એમ તેણે ગહેર કયું

મધ્યમમાર્ગ, રૂઢિપનાયલતા, જોખમો તથા એકાએક પરિવર્તનો ટાળવાની ઇચ્છા, એ બધા ઘણીવાર ઘડપણના અનિવાર્ય માધી હોય છે જુવાન માણસમાં આ બધું શોભતું નથી પરંતુ આપણી તો પ્રાચીન ભૂમિ છે, એટલે ઘણુખરુ એના સતાનો યાત્રના અને કટાણી ગમેલા, તથા નિસ્તેજતા અને ઘડપણના ખીજા ચિહ્નોવાળા જન્મે છે પરંતુ હવે તો આ જૂનો દેશ પણ પરિવર્તનકારી બનેથી ખળભળી બેઠ્યો છે, અને મધ્યમ વિચારોવાળા મહારાઈ ગયા છે જૂની દુનિયા જવા બેઠી છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓની સઘળી મીઠી દલીલોનું તેમાં કશું ચાલી શકે એમ નથી ઝઝાવાત, જળપ્રલય અથવા તો ભૂકંપ સાથે તેઓ દલીલો કરી શકે તો નવા જમાના સાથે રહી શકે તેમની જૂની ધારણાઓ બચ્ નીવડી છે, અને વિચાર તથા વર્તનના નવા માર્ગો શોધવાની પણ તેમની હિંમત નથી કુરોપની પરપરા વિશે બોલતા હો એ એન વંદાઈદેડ કહે છે " આ આખી પરપરા પેલી દૂષિત ધારણાથી વીટળાયેલી છે કે પોતાના માન્યપત્રુ જીવન જે પરિસ્થિતિમાં વીત્યુ તે જ પરિસ્થિતિમાં નવી પેઢીનું જીવન પણ ચાલી શકશે, અને એ નવી પેઢી વળી એ જ પરિસ્થિતિનો વારસો મૂકી જઈ શકશે, જેને અનુસરીને તેમના બાગકોનાં જીવન ધડારો " આવા માનવ ઇતિહાસનો આ પ્રથમ યુગ છે એ ધાગણા પહેનીવાર બોલી ઠરી છે,

આ પ્રયત્નરહિત જો બહાઈટહેડે મધ્યમમાર્ગની બાજુએ ટળવાની જૂત કરી છે, કારણ એ ધાગણા તો હમેશા જ યોગી હતી યુરોપની પગ પગ ને રૂઢિપરાયણ હતી તો આપણી તો તેથી કેટલીયે વધારે છે । પગ તુ ન્યારે પરિવર્તનનો સમય આવી લાગે છે ત્યારે ઇતિહાસનું ચત્ર આ પગપરાઓની ઓછી જ પરવા કરે છે આપણે બાચાર ચર્ચને જોઈ રહીએ છીએ અને આપણી યોજનાઓ નિષ્ફળ નીવડે તેના દોષ ખીજાઓને માથે દોળાએ છીએ મિ જેગડ હડે દર્શાવી આપ્યું છે કે “આપણી યોજના નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે આપણા પોતાના વિચારમાં કાઈક ખામી હશે એમ માનવાને બદલે ખીજા મર્દ કે ધરાદાપૂર્વક તેને ઊંધી વાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ માનવું, એ બહુ જ આપત્તિકારી ભ્રમ છે ” આપણે બધા જ આ ભયકર ભ્રમના ભોગ બનીએ છીએ અને કોઈ કોઈવાર લાગે છે કે ગાંધીજી પણ તેમાથી મુક્ત નથી પરંતુ કોઈ નહિ તો આપણે પ્રવૃત્તિમાન તો છીએ જ, અને દુનિયા માથે સમર્ગમાં ગહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એટલે પ્રયોગ અને જૂનથી આ ભ્રમનું બળ ધટાડીએ પીએ તથા અથડાતાઠૂટાતા આગળ વધીએ છીએ પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓ તો આ ભ્રમને કારણે મૌથી વધારે હેરાન ચાય છે કારણ જૂલ ચર્ચ જવાના ભયથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પડી જવાના ભયથી આગળ ચાલતા નથી, લોકો માથેના આરોગ્યવર્ધક સ બધથી દૂર ગહે છે અને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિઓમાં મત્રમુગ્ધ ચર્ચને તથા પોતાની જ નાજેરી જૂરખથી બેશુદ્ધ ચર્ચને તેઓ બેસી રહે છે થી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ પોતાના મધ્યમમાર્ગી મિત્રોને દોઢેક વર્ષ ઉપર એતવણી આપી હતી કે ‘ જે ચાલી રહ્યું છે તે જીલા જીલા જોયા ન કરશો ” તેમણે પોતે માન્યુ હશે તે કરતા ઘણું વધારે સત્ય એ એતવણીમાં હતું સરકાર શું કરે છે એ દષ્ટિએ જ તેઓ વિચાર કરતા હોઈ જુદી જુદી મરકારી કમિટીઓ જે બધારણના ફેગફારો ધડી રહી હતી તેનો જ ઉત્તરેખ આ કહેતી વખતે તેઓ કરતા હતા પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓની કમનસીબી એ હતી કે ન્યારે પોતાના લોખ આગળ ધપે જતા હતા ત્યારે તેઓ દૂર જીલા રહ્યા, અને ચાલતુ હતુ તે ચલવા દીધું પોતાના

જ લોકોનો તેમને ડર લાગ્યો, અને સરકારનો ખોદ પહોરી લેવાને બદલે પોતાના લોકોથી અગમ યવાનું તેઓએ પમંદ કયું. પછી તેઓ પોતાના દેશમાં પરાયા જેવા બની ગયા, અને દુનિયા આગળ ચાલી અને તેઓ જોતા રહી ગયા તો એમાં કંઈ નવાઈ છે ખરી કે? પોતાના દેશનાધવો છુવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે ત્યારે બારે લડત લડી રહ્યા હતા, ત્યારે મધ્યમમાર્ગીઓ વાડની દઈ બાજુએ ઊભા હતા એ વિષે કશી જ શંકા નથી. વાડની પેલી તરફ ઊભા રહીને આપણને તેઓ સારી શિખામણ આપતા હતા અને નીતિના ઉપદેશવચનોના જગડ લેપો લગાવતા. ગાળમેજી પરિષદમાં તથા તેની કમિટીઓમાં સરકાર સાથે તેમણે જે મહકાર ક્યો તે સરકારને માટે બહુ નૈતિક લાભનો યર્ષ પડ્યો. તેમણે ના પાડી હોત તો બહુ ફેર પડી જાત. એ નોંધવા જેવું કે આમાંની એક પરિષદમાં તો ઇંગ્લંડનો મજૂરપક્ષ પણ અલગ રહ્યો હતો; પણ આપણા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમ કરે એમ નહોતું. ઇંગ્લંડના જ ફેટલાક માણસોએ તેમાં ન જવા તેમને વીનવ્યા હતા છતાં તેઓ તો ત્યાં ગયા જ.

એમ તો આપણે મૌ ઓળવતા પ્રમાણમાં અને જુદા જુદા હેતુથી મધ્યમમાર્ગી અથવા તો અંતિમમાર્ગી છીએ. જો કોઈ બાબત વિષે આપણો પૂરતો આગ્રહ હોય તો તે વિષે આપણી લાગણી તીવ્ર હોય છે, અને તે બાબતમાં આપણે અંતિમમાર્ગી વલણ રાખીએ છીએ. અને જો આગ્રહ ન હોય તો આપણને માધુર્યયુક્ત સહિષ્ણુતા અને ફિલધર્મીભરેલો મધ્યમમાર્ગ પોસાય છે. ખરી રીતે તો તેથી આપણી એ વિષેની બેદરકારી દંકાય છે એટલું જ. મેં બહુ નરમ મધ્યમમાર્ગીઓ પણ એવા જોયા છે જેઓ, જમીન ઉપરના અમુક સ્થાપિત હકો નાબૂદ કરવાની સૂચના તેમની આગળ થતાં જ બહુ ગરમ થઈ ગયા હતા. આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો કાર્પિક અશે સુખી અને શ્રીમંત લોકોના પ્રતિનિધિ છે. તેમને સ્વરાજને માટે રાહ જોવી પોસાય એમ છે, તે વિષે તેમને કશી ધમાલ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થામાં કોઈ પણ મૂળમત ફેરફાર કરવાની વાત આવે એટલે તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે, અને તેઓ તે વિષે મધ્યમમાર્ગી

અથવા તો મીઠાચથી વાગળી વાત કરનારા રહેતા નથી. એટલે તેમનો મધ્યમમાર્ગ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેના તેમના વલણમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેઓ એવી આશા સેવે છે કે જો તેઓ સરકાર પ્રત્યે પૂરતો આદરભાવ રાખે અને તેની સાથે કદાચ માંડવાળ પણ્ય કરે તો પોતાના આ પ્રકારના વર્તનના બદલા તરીકે સરકાર તેમની વાત સાંભળે. એટલે બ્રિટિશ દષ્ટિબિન્દુ તો અનિવાર્યપણે તેમને સ્વીકારવું જ પડે છે. સરકારી રિપોર્ટો તેમના શોખના અબ્વાસનો વિષય થઈ પડે છે, અરિક્ન મેની 'પાલમેન્ટરી પ્રેક્ટિસ'. અને એવી ચોપડીઓ તેમની સદાની સાથી હોય છે. નવો સરકારી રિપોર્ટ બહાર પડવાનો હોય તેની તેઓ ઉત્કંઠિત રાહ જુએ છે અને તે વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરે છે. ઇંગ્લંડથી પાછા ફરેલા મધ્યમમાર્ગીઓ બ્લાઈટ હોલ * ની મહાન વિશ્વતિઓનાં ચરિતો વિષે જેખી વાતો કરે છે. કારણ મધ્યમમાર્ગીઓ, પ્રતિમહયોગીઓ, અને એવા ખીજાઓને મન બ્લાઈટ હોલ એ તો એક વૈકુંઠ છે. જૂના વખતમાં એમ કહેવાતું કે સારા અમેરિકનો મરી ગયા પછી પેરિસમાં જતા. એ જ પ્રમાણે કદાચ એમ જનતું હોય કે સારા મધ્યમમાર્ગીના પ્રેતાત્મા બ્લાઈટ હોલની આસપાસ ભ્રમ્યાં કરતા હશે.

હું આ બધું મધ્યમમાર્ગી વિષે લખું છું, પણ તે મહાસભામાંના આપણને પણ બધાને લાગુ પડે છે. પ્રતિમહયોગીઓને તો એ વિશેષે લાગુ પડે છે. તેઓ પોતાના મધ્યમ માર્ગમાં મધ્યમમાર્ગીઓને કર્યાં વટાવી ગયા છે. સાધારણ મધ્યમમાર્ગી અને સાધારણ મહાસભાવાળામાં આસમાન જમીનનું અંતર છે, છતાં તેમને જુદા પાડનારી કીટી સારૂ અને રપજ નથી. વિચારમૂર્છીની બાજતમાં તો ગરમ મધ્યમમાર્ગીમાં અને નરમ મહાસભાવાદીમાં કરો બેદ પાડવા જેવું નથી. પરંતુ ગાંધીજીને પ્રતાપે, બધા જ મહાસભાવાદીઓ આ દેશની જૂમિ સાથે અને દેશના લોકો સાથે કાંઈ ને કાંઈ સંબંધમાં આવ્યા છે, તેઓ કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા છે,

* બ્લાઈટ હોલ — વિલાયતના પ્રધાનમંડળની કચેરી. — આ. ૬.

અને તે જ કારણે અસ્પષ્ટ અને દોષયુક્ત વિચારસરણીનાં ફેટલાંક પરિણામોમાંથી તે બચી ગયા છે. તેનું મધ્યમમાર્ગીઓનું નથી થયું. તેમણે તો જૂના તેમજ નવા બંને સાથેનો સંબંધ ગુમાવ્યો છે. તેમનું મંડળ સૃષ્ટિની કાંઈ નાશ પામતી જતી બાંધતી પ્રતિનિધિ છે.

મને લાગે છે કે આપણામાંના ઘણા લોકો પ્રાચીન વહેમી વૃત્તિ ગુમાવી બેઠા છે અને નવી દૃષ્ટિ તેમને લાધી નથી. નથી આપણને સમુદ્રમંથનમાંથી મોંઘાં રતો કે અમૃત નીકળતાં જોવાની આશા કે નથી આપણે માટે શેષશાયી ભગવાનની ભવ્ય કલ્પના.* અને આપણામાંના બહુ થોડાને નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવેલું સદ્ભાગ્ય લાધ્યું છે :

પિડમાં બ્રહ્માંડને જે પેખતા,

વનકુસુમમાં સ્વર્ગસોભા દેખતા,

મુદ્રીમાં જે બાધતા જ દિશંતને,

એક ક્ષણમાં સાધતા જ અનંતને.

કમબાજે આપણામાંના ઘણા પ્રકૃતિના બેદો ઉકેલી કે સમજી શકતા નથી. પ્રકૃતિ આપણા કાનમાં જે છાની વાત કહે છે તે આપણે સાંભળી શકતા નથી, તેના સ્પર્શો રોમાચ અને કમ્પ અનુભવી શકતા નથી, એ દિવસો તો ગયા. પરંતુ પહેલાંની મોંઘે પ્રકૃતિમાં રહેલા ઐશ્વર્યને આપણે જોઈ શકતા ન હોઈએ તોપણ માનવતાના ગૌરવ અને કરુણતામાં, તેનાં શુદ્ધ સ્વપ્નો અને અંતરનાં તોફાનોમાં, તેની વેદનાઓ અને નિષ્ફળતાઓમાં, તેના કલહો અને ક્લેશોમાં, અને આ સૌથીયે વિશેષ એક મહાન નિયતિની અને પેલાં સ્વપ્નોના સાક્ષાત્કારની શ્રદ્ધામાં, તેને તે પ્રકૃતિના

* અહીં જે લીટીનું ભાષાતર કરવામાં મેં છટ લીધી છે, મૂળમાં 'વડ' 'અવધ' કવિના એક સુંદર સોનેટમાંથી જે પંક્તિઓ ટાંકી છે. એ સોનેટનો ભાવ એવો છે કે "આપણો જમાનો સાવ પુદ્ગિમંદાન થઈ ગયો છે, એટલે કુદરતની સાથે આપણે એકતાન થઈ શકતા નથી. આના કારણે તો પ્રાચીન વહેમી જમાનો સારો હતો કે જ્યારે તે વહેમો દ્વારા પણ આપણે કુદરતની સાથે એકતાન થઈ શકતા હતા, અને સમુદ્રમાંથી સમુદ્રની જેમ બદલાતા ગ્રાહીઓને ઊડતો જોઈ શકતા હતા, અને ભવિષ્યવાણી ભાષનારા ટ્રાઈટનને એવો વાકાજો સંજ શૂંકતો સાંભળતા." 'ગ્રાહીઓ' અને 'ટ્રાઈટન' ઐક્ય પૌરાણિક યાત્રા છે. તેને બદલે આપણી જે પૌરાણિક કલ્પનાઓ મૂકવાની મેં છટ લીધી છે.—બા. ક.

ઐશ્વર્યને શોધવા આપણે મથ્યા છીએ. આવી જોજમાં જે આશાભંગના પ્રસંગો આવે જ છે તેનો કાંઈક બદલો પેલી શ્રદ્ધામાંથી મળી રહે છે, અને જીવનની લઘુતાઓથી પર આપણે ચર્ચ શકીએ છીએ. પરંતુ ઘણાંએ આ જોજ ઉપાડી જ નથી; ખીજ તરફથી પ્રાચીન માર્ગો પણ તેમણે છોડી દીધા છે એટલે વર્તમાનમાં અનુસરણ કરવા યોગ્ય માર્ગ તેમને જડતો નથી. તેઓ સ્વપ્નદર્શી પણ નથી, તેમ પ્રવૃત્તિમાર્ગી પણ નથી. મહાન ક્રૈંચ વિપ્લવ ચર્ચ ગયો અથવા હમણાં રશિયન વિપ્લવ થયો તેણે માનવતામાં જે ખળભળાટ મચાવ્યો તેની તેમને ગમ નથી. લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી માનવી આકાંક્ષાઓના જટિલ, ત્વરિત અને કૂર વિસ્ફોટથી તેઓ ડરી જાય છે. તેમને માટે ખાસ્તીલ (જેલ)ની દીવાલો હજી વૂટી નથી.

કાંઈક પુણ્યપ્રકાપ સાથે ધણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે : “દેશભક્તિ એ કાંઈ મહાસભાવાળાઓનો ધનરો નથી.” આનું આ વાક્ય તેમાં કશું ભૌલિક ઉમેરો વિના એટલીવાર કહેવામાં આવે છે કે તે બહુ ત્રાસદાયક લાગે છે. હું આશા રાખું છું કે આ લાગણીનો એકદમથી દાવો મહાસભાવાળાઓએ કદી કર્યો નથી. મહાસભાનો એ ધનરો છે એવું મેં તો કદી માન્યું જ નથી. અને દાંધને જે એનો ધનરો જોઈતો હોય તો હું તેની બેટ કરવા તૈયાર છું. એ તો ધણીવાર સમયસાધુઓ અને આગળ આવવા ઇચ્છતા માણસોનો આશરો છે, અને વિવિધ અભિરુચિઓ, સ્વાર્થો અને વર્ગોને અનુકૂળ આવે એટલા બધા તેના પ્રકાર છે. આજે જ્યુડાસર જીવતો હોત તો એણે પણ દેશભક્તિનું જ નામ વાપરીને પોતાનું કામ કર્યું હોત એ વિષે શંકા નથી. દેશભક્તિ હવે પૂરતી નથી. તેના કરતાં વધારે ઉચ્ચ, વધારે વિરાળ, વધારે ઉદાત્ત ગુણોની જરૂર છે.

તેમ એકલો મધ્યમમાર્ગ પણ પૂરતો નથી. અંકુશ અથવા સંયમ સારી વસ્તુ છે. આપણી સંસ્કારિતાનો એ ગળ છે. પણ એ અંકુશની પાછળ અંકુશમાં રાખવા જેવું, દબાવવા જેવું તો

* ઈશુના મુખ્ય બાર ચલાઓમાંનો એક, જેણે દગો દઈને ઈશુને ચઢદીઓના હાથમાં પકડાવી દીધો હતો. — જા. ૬.

કાંઈ હોવું જોઈએને ? ભૌતિક તત્ત્વોને અંકુશમાં આણવું વિદ્યુલ્સેષા ઉપર સવાર થવું, લજ્જકતા અમિતે તથા આગળ ધસતા, ઊછળતા જલધોધોને ઉપયોગમાં આણવા, એ માણસનું ભવિષ્યનું કામ છે. પરંતુ આપણા દિલને બાળી નાખનારા વિકારોને દબાવવા અને અંકુશમાં આણવા એ તો મૌથી વિકટ કામ છે. ન્યાસિધી એ વિકારો ઉપર કાબૂ ન આવે ત્યાંસુધી માણસાઈનો વાગસો તેને સંપૂર્ણતાએ મળે નહિ. પરંતુ તેથી શું જે પગ ચાલતા જ નથી અને જે હાથને પક્ષાઘાત થયો છે તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો ?

દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાક નરલકથાકારો ઉપર રોય કેમ્પબેલે લખેલી કવિતાની ચાર લીટીઓ અહીં ઉતારવાની લાલચ હું જતી કરી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનના ઘણા રાજદારી મંડળોને તે સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

તમારી સયમી રૈલી, લલા, સૌ કે વખાળે છે,
અને મારી મતિ પણ એ તરફ મુજનેય તાણે છે;
તમે આ વાપરો છો ચોકકું ને વાગ ન્યાં ને ત્યા,
બિરાદર એ બધું તો ઠીક, પણ પરચંમ થોડો ક્યાં ?

આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો આપણને કહે છે કે મહામુલા અને સરકાર એ બે અન્તો વચ્ચેના સુવર્ણ મધ્યમમાર્ગને તેઓ અનુસરે છે, અને એ સંકેત રસ્તામાંથી તેમનું વહાણ આબાદ હંકારી જાય છે. બન્નેની તુટીઓના તેઓ ન્યાયાધીશ બનીને બેસે છે, અને બન્નેમાંથી તેઓ મુક્ત છે તે માટે પોતાની જાતને અલિન દે છે. દુલા ધારણ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, અને મને લાગે છે કે ન્યાયની મૂર્તિની માફક તેઓ આખો બંધ ગયે છે અથવા આખે પાટા બાંધી દે છે. શું એ મારો એક દરપનાતરંગ જ હશે, જે મને યુગો કુદાવીને પ્રાચીનની સામે મૂકી દે છે અને પેલી પ્રસિદ્ધ વાણીનું શ્રવણ કરાવે છે “અરે ઓ શાસ્ત્રીઓ, અને કર્મદાતા હે અંધ માર્મદર્શકો, મગતરાને ગાળીને કાઢવા મથી રહ્યા છો પણ આખું જીંટનું જીંટ ગળા જાયો છો !”

સાંસ્થાનિક દરજ્જે અને સ્વાતંત્ર્ય

જેમના હાથમાં હેલ્ડા સત્તર વર્ષથી મહાસભાની નીતિ ધડવાનું આલ્યું છે તેમાંના ધણાખરા મધ્યમ વર્ગના છે. મધ્યમમાર્ગી હોય કે મહાસભાવાદી હોય, સધળા આ એક જ વર્ગમાંથી આવેલા છે, અને એક જ વાતાવરણમાં ઊછરેલા છે. તેમનું સામાનિક જીવન, તેમના સંબંધો, તેમનું મિત્રમંડળ, એ બધું સરખું જ છે, અને જે મધ્યમ વર્ગના આદર્શો તેઓ ધારણ કરતા હતા તે આદર્શોના પ્રકારમાં પણ સરખાતમાં તો ઝાઝો તફાવત નહોતો. પરંતુ સ્વભાવના અને માનસના ભેદને કીધે તેઓ જુદા પડવા લાગ્યા, અને બન્નેની દષ્ટિ બિન્ન બિન્ન દિશામાં વળી. એક મંડળે સરકાર, શ્રીમંત લોકો તથા સુખી મધ્યમ વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું અને બીજા મંડળે ગરીબ મધ્યમ વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું. પરંતુ વિચારસરણી તો એ જ રહી; ક્યેયોમાં પણ ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. પરંતુ બીજા મંડળમાં બજારમાંના, કારીગરવર્ગમાંના તથા બેકાર થવા મડિલા ભણેલાઓના મોટા મુદ્દાવનો ધક્કો લાગવા માંડ્યો. તેમનો અવાજ બદલાયો. આદર અને સન્મતાને બદલે તેમાં કડકાઈ અને હુમલો કરવાની વૃત્તિ દાખલ થઈ. અમર પાડે એવું કામ કરવાની શક્તિ તો હતી નહિ એટલે કડક ભાષા વાપરીને કાંઈક સમાધાન મેળવવા માંડ્યું. આ નવા ફેરફારથી ડરી જઈને મધ્યમમાર્ગીઓ તેમાંથી ખરી પડ્યા, અને અળગા પડી જઈને સલામતી શોધી. છતાં હજી મહાસભામાં ઉપલા મધ્યમ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ જ જળરું હતું; જોકે સંખ્યામાં ગરીબ મધ્યમ વર્ગનું જ જોર વધારે હતું. ઉપલા મધ્યમ વર્ગને પોતાની રાષ્ટ્રીય લડતમાં ફતેહની કાંઈ ખાસ પરવા નહોતી. તેમને આંતરિક મંતોય લડવામાં જ હતો. તે દ્વારા તેઓ પોતાના કુઠિત થયેલા ગર્વને

અને હજીએના સ્વમાનને ફરી પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાના નષ્ટ થયેલા ગૌરવને પુનઃ સ્થાપિત કરવા મથતા હતા. સામાન્ય રાષ્ટ્રભાવનાની પ્રેરણાથી તેઓ પ્રેરાયેલા હતા એ પ્રેરણા તો જોકે બધામાં હતી, છતાં તેને અગે જ મધ્યમમાર્ગીઓ અને અંતિમમાર્ગીઓ વચ્ચેના સ્વભાવના ભેદ સ્પષ્ટ થયા. ધીમે ધીમે મહાસભામાં નીચલા મધ્યમ વર્ગનું આધિપત્ય જનમવા માંડ્યું અને પાછળથી ખેડૂતો પણ તેમાં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શક્યા.

જેમ જેમ મહાસભા વધુ ને વધુ ગ્રામજનતાની પ્રતિનિધિ બનતી ગઈ, તેમ તેમ તેની અને મધ્યમમાર્ગીઓની વચ્ચે અંતર વધતું ગયું, અને મહામહાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજવાનું કે તેની કદર કરવાનું મધ્યમમાર્ગીઓને માટે લગભગ અશક્ય બની ગયું. દીવાનખાનામાં બેસનારા સુખી લોકો માટે ધાસ કે કાદવનાં ઝૂંપડાંમાં રહેનારા લોકોની વાત સમજવી એ સહેલું નથી. આ જાતના ભેદો છતાં બંનેની વિચારસરણી તો રાષ્ટ્રવાદી અને મધ્યમવર્ગના લોકોની જ હતી, તેમાં તફાવત પ્રમાણનો હતો, પ્રકારનો નહોતો. મહાસભામાં પણ ઉત્પત્તિ સુધી એવા લોકો રહ્યા જેમને મધ્યમમાર્ગી મંડળમાં જ વધારે ફાવત.

ધણી પેઢીઓ સુધી બ્રિટિશ લોકો, જૂના ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મીનદારો અથવા શ્રીમંત ખેડૂતો પોતાની જમીનદારી હિપરના મકાનને ગણતા તેમ, હિંદુસ્તાનને ગણતા. મકાનની માલકી ધરાવતા એ સદ્ગૃહસ્થો, મકાનના સાગ મારા ભાગ બધા પોતે વાપરે અને ફિદીઓને નોકરોના અથવા તો કોઠાર કે રસોડા માટેના ઝોરડામાં રહેવાનું. જમીનદારના ગામડાના મકાનમાં હોય જો તેમ આ નોકરોમાં પણ ચડતો બેઠેલો નિશ્ચિત ક્રમ હોય — કાગડુન, કોઠારી, રસોઈયો, હજૂરિયો, નોકર, પટાવાળો, વગેરે, — અને તેમનામાં અંદર અંદર એકબીજાના દરજ્જાનું કડકાઈથી પાલન થતું. પરંતુ બગલાના પેલા સદ્ગૃહસ્થો અને આ નોકરમંડળ વચ્ચે તો, સામાજિક તેમજ રાજદારી બાબતમાં, ન ઝોળગાય એવડી દીવાલ હતી. બ્રિટિશ સરકાર આવી વ્યવસ્થા આપણી હિપર ઠોકી બેસાડે એમાં તો કશું જ નવાઈ પામવા જેવું નથી. નવાઈ પામવા જેવું તો એ છે કે આપણે અથવા આપણામાંના ધણીએ આપણા જીવન અને

આપણાં ભવિષ્યની એક સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય વ્યવસ્થા તરીકે આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી, જમીનદારના નોકરનું વફાદાર માનસ કેળવ્યું. કોકવાર આપણું વિરલ જુહુમાન કરવામાં આવતું, આપણને દીવાનખાનામાં ચાનો પ્યાલો આપવામાં આવતો. આપણી મહત્વાકાંક્ષાની પરાકાષ્ઠા એ હતી કે આપણે મહદ્ગૃહસ્થ ગણાઈએ અને આપણે એકલા એકલા ઉપલા દરજ્જામાં સ્થાન પામીએ. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકોએ રાજ્યથી અથવા મુત્તમદી-ગીરીથી જે વિજયો મેળવ્યા છે તેના કરતાં માનસ ઉપરનો આ વિજય વધારે મોટો છે. પ્રાચીન કાળના રાની માણસોએ કહ્યું છે તેમ ગુલામ ગુલામ તરીકે વિચાર કરતો યઈ ગયો.

પરંતુ હવે સમો બદલાયો છે. એ શૈઠનોકરસંબંધવાળી સંસ્કૃતિ ઇંગ્લંડમાં કે હિંદમાં કોઈ રાજપ્રુશીયા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. છતાં આપણામાં કેટલાક હજી એવા રહ્યા છે જેમને નોકરોના ઓરડામાં જ ગોડે છે અને કસબથી ભરેલા પોતાના પોશાકમાં તથા ચળકતાં ચક્રતાંવાળા પોતાના પટામાં ગર્વ લાગે છે. ખીજાઓ, જેવા કે મધ્યમમાર્ગીઓ તો આખી એ વાડીજંગલની પ્રયાતો સ્વીકાર કરી લે છે, આખા મકાનની રોનક અને શિફ્ટકળા ઉપર તેઓ આધરીન છે. તેમને તો પેલા જૂના માલિકોને બદલે એક પછી એક પોતે કસી જવું છે. આને તેઓ 'હિંદીકરણ' કહે છે. તેમને મન પ્રશ્ન માત્ર સરકારનો રંગ બદલવાનો અથવા બહુ તો વ્યવસ્થામાં થોડાધણ ફેરફાર કરવાનો છે. નવા જ રાજતંત્રની પરિભાષામાં તેઓ કદી વિચાર કરતા નથી.

તેમને મન સ્વરાજ્યનો અર્થ એટલો જ છે કે બધું પહેલાંની માફક ચાલ્યાં કરે; માત્ર તેમાં જરા કાળી છાંય વધે એટલું જ. તેઓ કેવળ એવા ભવિષ્યની જ કલ્પના કરી શકે છે જેમાં તેઓ અથવા તેમના જેવા માણસો મુખ્ય ભાગ ભજવશે અને મોટા અંગ્રેજ અમલદારોનું સ્થાન લેશે. એમાં બધી નોકરીઓ, મરકારી ખાતાં, ધારાસભાઓ, વેપાર, ઉદ્યોગ બધું એનું એ જ હોય; સિવિલ સર્વિસવાળા પોતાની ઓફિસોમાં કામ કરતા હોય; રાજ્યો પોતાના મહેલમાં પડ્યા હોય, અને પોતાની પ્રજા ઉપર છાપ પાડવાને માટે પોતાનાં હીરામોતીનાં બધાં ઘરેણાં ચરીર ઉપર

ખડકીને તથા ચક્રચકિત પોશાક પહેરીને કોઈ કોઈવાર બહાર દેખા દેતા હોય; જમીનદારો ખાસ રક્ષણની માગણી કરી રહ્યા હોય, પરંતુ તે દરમિયાન પોતાના કિસાનોને કનડતા હોય, શાદુકાર પોતાની નાણાની કોયળી લઈ, જમીનદાર તેમજ કિસાન બન્નેને ચૂસતા હોય; વકીલ પોતાની શી ગણુતો હોય, અને ઈશ્વર સ્વર્ગમાં વિરાજતો હોય ।

તેમના વિચારોનો સાર એ નીકળે છે કે જે સ્થિતિ છે તે ટકાવી રાખવી. તેઓ જે ફેરફાર ઇચ્છે છે તે અગત ફેરફારો કહી શકાય. બ્રિટિશ લોકોનો સફલાવ જાળવીને ધીમે ધીમે ગળાઈને યાય તેમ, આ ફેરફારો કરવાનું તેઓ ઇચ્છે છે. તેમના રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણનો આખો પાયો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થિરતા અને શાશ્વતી ઉપર મડાયેલો છે આ સામ્રાજ્ય ઠીક ઠીક લાંબા વખત માટે અચળ રહેશે જ એમ માની તેઓ તેની સાથે ટેવાઈ ગયા છે, અને સરકારની રાજ્યપ્રકરણી અને અર્થપ્રકરણી વિચારસરણી તેઓ સ્વીકારી લે છે, એટલું જ નહિ પણ મોટે ભાગે તેમના નૈતિક ધોરણો પણ સ્વીકારી લે છે. એ ધોરણો નો બ્રિટિશ આધિપત્યનું સ્થાપીપણ જાળવવાને અર્થે રચાયેલા છે.

મહાસભાની રૂત્તિ આનાથી તદ્દન જુદી જ છે. કારણ તેને તો નવું રાજ્યતત્ત્વ જોઈએ છે, અત્યારની વ્યવસ્થામાં કેવળ અહીંતહી ફેરફારો નથી જોઈતા એ નવું રાજ્યતત્ત્વ કેવું હશે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ સાધારણ મહાસભાવાદીને ન હોય અને તે વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો પણ હોય પરંતુ મહાસભામાં સૌ મૂર્ધ (કદાચ થોડાક નરમ વિચારના સિવાય) એમ તો માને જ છે કે વર્તમાન સ્થિતિ અને રીતો નહિ જ ચાલવી જોઈએ, તેમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે સંસ્થાનિક દગળાના અને પૂર્ણ સ્વરાજમાં ભેદ આ જ છે બ્રિટિશ અર્થવ્યવસ્થાની સાથે આપણને બાંધી દેવામાં આવે અને ધણી દસ્ય અને અદસ્ય બંધનોવાળી જૂની ઇમારત એવીને એવી જ રહે એ કદપના પહેલામાં છે બીજામાં આપણા સંજોગોને અનુકૂળ આવે એવું નવું ચણતર કરવાની સ્વતંત્રતા આપણને હોવી જ જોઈએ એ ધારણા છે.

આમાં કોઈ ઇચ્છાંડ અથવા અંગ્રેજ લોકો સાથે હાડવેરનો કે કોઈ પણ ભોગે તેમનાથી અલગ પડી જવાનો સવાલ નથી. આટલું આટલું બની ગયા પછી ઇચ્છાંડ અને હિંદ વચ્ચે વેરભાવ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. ટાંગેર કહે છે કે “બેપરવા સત્તા; તાળાની ચાવીને બગાડી નાખી, તાળું ઉઘાડવા કુહાડીનો ઉપયોગ કરે છે.” આપણાં હૃદયની ચાવીનો નોરા (ફિટન પૂરતો) તો ક્યારનોય થઈ ગયો છે અને આપણી ઉપર કુહાડીના જે પ્રબળ પ્રયોગો થયા છે તેથી આપણે ફિટનના પક્ષપાતી બન્યા નથી. છતાં પણ, હિંદુસ્તાનનું અને આખી માનવતાનું સાચું અને મોટું હિત સાધવાનો આપણે દાવો કરીએ તો ક્ષણિક આવેશોથી ખેંચાઈ જવું આપણને પાલવે નહિ. એમ ખેંચાઈ જવાનું આપણને મન થાય તોપણ હેલ્સાં પંદર વરસથી ગાંધીજીએ જે કડક તાલીમ આપણને આપી છે તે આપણને તેમ કરવા દે એમ નથી. બ્રિટિશ જેલમાં બેસીને આ હું લખી રહ્યો છું; કેટલાયે ગહિનાથી મારું ચિત્ત બહુ બ્યગ્ન રહે છે, પહેલાંની કોઈ પણ જેલ કરતાં આ એકાન્ત કેદને લીધે આ વખતે મારે વધારે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે; એવા પ્રસંગો બની ગયા જ્યારે મારા ચિત્તમાં ક્રોધ અને ઉદ્વેગ વ્યાપ્યો છે; છતાં અહીં બેસીને જ્યારે હું મારા ચિત્તના અને હૃદયના ઊંડાણને તપાસું છું ત્યારે ત્યાં ઇચ્છાંડ કે અંગ્રેજો પ્રત્યે ક્રોધ મને દેખાતો નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યતત્ત્વને હું નાપસંદ કરું છું, અને હિંદુસ્તાન ઉપર તે ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યું છે તે હું સહન કરી શકતો નથી; મને મૂઠીદારી પદ્ધતિ જરાયે ગમતી નથી; બ્રિટનનો રાજ્યકર્તા વગેરે હિંદુસ્તાનને જે રીતે ચૂસે છે તે મને બહુ જ નાપસંદ છે અને મને તેનો ધિક્કાર છટે છે. પરંતુ તેને માટે ઇચ્છાંડને કે બધા અંગ્રેજ લોકોને હું જવાબદાર ગણતો નથી. અને ગણું તો પણ હું નથી ધારતો કે તેથી બહુ ફેર પડે. કારણ આખી પ્રજા ઉપર ગુસ્સે થવું અથવા આખી પ્રજાને વખોડી કાઢવી એ મૂર્ખાઈ જ છે. આપણે જેટલે દરજ્જો સંજોગોના ભોગ થઈ પડેલા છીએ, તેટલે જ દરજ્જો તેઓ પણ ભોગ થઈ પડેલા છે.

મારા વિચારોના ઘડતરમાં અંગત રીતે તો હું ઇંગ્લંડનો એટલો બધો ઝાણી છું કે તેને સંપૂર્ણ રીતે પરાયો દેશ માનવો મારે માટે શક્ય નથી. ઇંગ્લંડની શાળા તથા કોલેજમાં મને જે માનસિક ટેવો પડી છે, બીજા દેશો તેમજ એકંદરે આખી દુનિયાને નેવાની જે રીતો અને જે ધોરણો મને ત્યાં મળ્યાં છે તે હું ગમે તેટલું ઇચ્છું તોપણ છોડી શકું એમ નથી. (રાજધારી ક્ષેત્ર બાલુએ રાખીએ તો) મારો પૂરો પક્ષપાત ઇંગ્લંડ અને અંગ્રેજ લોકો પ્રત્યે છે. હું હિંદુસ્તાનમાંની સ્થિતિ મત્તાનો કદો વિરોધી બન્યો છું તે નાહટકે જ બન્યો છું.

આપણો વાધો એ મત્તાની, એ આધિપત્યની મામે છે. એનો આપણે ગજબુશીથી સ્વીકાર કરી શકીએ એમ નથી. અંગ્રેજ લોકો મામે આપણે કંઈ નથી. અંગ્રેજો તથા બીજા પરદેશી લોકો સાથે આપણે અવશ્ય ગાઢ પરિચયો કેળવીએ. આપણા દેશમાં આપણે તાજી હવા નોંધીએ છે. તાજા અને ચેતનદાયી વિચારો નોંધીએ છે. જીવનપોષક સહકાર નોંધીએ છે આપણે બહુ ઘરડાખખ થઈ ગયા છીએ. પરંતુ અંગ્રેજોને અહીં વાધ બનીને આવતું હોય તો તેમણે મેત્રી કે સહકારની આશા ન રાખવી નોંધીએ. સામ્રાજ્યતત્ત્વના વાધ સામે તો આપણો સખતમા સખત વિરોધ જ છે. આજે આપણા દેશને એ દિશા પ્રાણી માથે દિસાવ્ય પતાવવાનો છે. જ મલના ઝૂની વાધને પાળીને તેની સ્વભાવજન્ય કૂરના અંકુશમાં આલુવી શક્ય હોય, પણ મૂડીદારી અને સામ્રાજ્યતત્ત્વ એ એકઠાં મળીને બનેલો વાધ આ દુઃખી દેશ ઉપર તૂટી પડ્યો છે તેને કેળવીને પાળવાનું તો અશક્ય છે.

કોઈ એમ કહે કે હું અથવા મારો દેશ કદી સમાધાન કરશે જ નહિ, તો એમ કહેવું એ એક રીતે મૂર્ખાઈ છે, કારણ દુનિયામાં સમાધાન કરવાની આપણને હાર્દમાં ફરજ પડે છે. વળી બીજા દેશ અથવા બીજા પ્રજાને વિશે એમ કહેવું એ તો એક જ મૂર્ખાઈ છે. પરંતુ જો આપણે કોઈ પદ્ધતિને વિશે અથવા તો અમુક સંજોગ પરત્વે એમ કહીએ કે અમે તેની માથે સમાધાન કરવાના નથી તો તેમાં તથ્ય છે. એવી જાતનાં સમાધાન કરવાં એ માનવશક્તિની જહારની વાત છે. હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય અને

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યતત્ત્વ, એ બે પરસ્પર મેળ ન ખાય એવી વસ્તુઓ છે. લરકરી કાયદાથી અથવા તો દુનિયામાં મળી શકે એટલી સાકર પીરસવાથી એ બેનો મેળ ન બેસી શકે, તેમ એ બે એક-બીજાની નજીક ન આવી શકે. હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ નાબૂદ થાય તો જ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય કે જે સ્થિતિમાં હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચે સહકાર શક્ય થાય.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે આધુનિક કાળમાં ન્યારે આખી દુનિયા વધુ ને વધુ પરસ્પરાવશંખી થતી જાય છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ખ્યેય રાખવું એ સંકુચિતતા છે; સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરીને આપણે ધડિયાળનો કરો પાછો મૂકવાનું કરીએ છીએ. મધ્યમમાર્ગીઓ, શાન્તિવાદીઓ અને ઇંગ્લંડના કહેવાતા સમાજવાદીઓ પણ આ દલીલ રજૂ કરે છે, આપણી સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવના માટે આપણને ઠપકો આપે છે અને સાથે સાથે આપણને એવી પણ સૂચના આપે છે કે રાષ્ટ્રીય જીવન વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવવાનો ઉપાય બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘ છે. મધ્યમમાર્ગીઓનો વાદ, શાન્તિવાદ, સમાજવાદ એ બધા વાદો ઇંગ્લંડમાં તો સામ્રાજ્યને ટકાવવાના માર્ગમાં જ મળે છે એ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. ટ્રોટ્સ્કી કહે છે, “રાજ્ય કરનારી પ્રજાની આજુ સ્થિતિ જળવી રાખવાની ઇચ્છા ધણીવાર ‘ગમ્પલાવના’ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાનો સ્વાગ ધારણ કરી શકે છે;—જેમ વિજેતા રાષ્ટ્ર પોતાની લૂંટ પચાવી ગમ્પલાવની ઇચ્છાને શાન્તિવાદનું સ્વરૂપ આપે છે. તેમ મેક્ડોનલ્ડ, ગાંધીની સામે, આંતરરાષ્ટ્રીયતાના હિમાયતી તરીકે ખપી જાય છે.”

હિંદુસ્તાન ન્યારે રાજદારી મુક્તિ મેળવશે ત્યારે તે કેવું હશે અથવા શું કરશે તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એટલું તો હું જાણું છું કે તેના જે લોકો આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરે છે તેઓ વિશાળમાં વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીયતા માટે પણ હિમાયત કરે છે. સમાજવાદીને મન રાષ્ટ્રભાવનાનો કરો અર્થ ન હોઈ શકે, પરંતુ મહામહાના વિશેષ આગળ વધેલા લોકોમાંથી જેઓ સમાજવાદીઓ નથી એવાઓ પણ ઘણા પાકા આંતરરાષ્ટ્રીયતા-વાદી તો છે જ. આજે આપણે સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કરીએ છીએ તે

કોઈ અળગા પડી જવાની ઇચ્છાથી નથી કરતા. બ્રિટનું, સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા રચાપવા માટે, બીજા દેશોની સાથે આપણા સ્વાતંત્ર્યનો પણ કોઈકે અંશ જતો કરવા આપણે પૂરેપૂરા તૈયાર છીએ. કોઈ પણ સામ્રાજ્યવાદી તંત્ર, બલેને ગમે તેવા બારે નામથી પોતાને ઓળખાવે, પણ એ આવી વ્યવસ્થાનું દુશ્મન છે; અને સામ્રાજ્યવાદને માર્ગે જગતનો સહકાર કે જગતની શાંતિ કદી સધાવાનાં નથી.

જગતભરમાં બની રહેલી ઘટનાઓ જતાવી આપે છે કે બધાં સામ્રાજ્યો આપઅખત્યાર સત્તા તથા આર્થિક સામ્રાજ્ય જમાવવાની ઇચ્છાને કારણે એકબીજાથી વધુ ને વધુ અલગ પડતાં જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીયતા વધવાને બદલે તેનાથી જીલ્લટી ક્રિયા જ ચાલી રહી છે. આનાં કારણો શોધી કાઢવાં મુશ્કેલ નથી. વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાની વધતી જતી નમજાઈનાં તે સ્ત્રયક છે. આ નીતિનું એક પરિણામ એ આવે છે કે અમુક આપઅખત્યાર તંત્ર નીચેના પ્રદેશમાં સહકાર વધે છે, પરંતુ બાકીની દુનિયાથી એ તંત્રનો વિચ્છેદ પણ વધે છે. હિંદુસ્તાનને માટે તો ઓટાવાના તથા બીજા કાચોથી આપણે જોયું છે કે તેને લીધે બીજા દેશો સાથેના આપણા સંબંધો અને આપણા બંધનો ઢીલાં પડ્યા છે. અને ઓછાં થયાં છે. બ્રિટિશ યંત્રાલોચો ઉપર આપણે પહેલાં કરતાં પણ વધારે તાકીને જોઈ રહેનારા થયા છીએ. અનેક રીતે આ નીતિથી તાત્કાલિક નુકસાનો આપણને થયાં છે તે બાજુએ રાખતાં, તેનાં બીજાં જોખમો પણ દેખીતાં જ છે. આમ સાંસ્થાનિક દરજ્જાથી આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વૃદ્ધિ પામવાના નથી, પણ આપણે દુનિયાથી વધારે અળગા પડતા જઈએ છીએ.

પરંતુ આપણા હિંદી મધ્યમમાર્ગી મિત્રોને, દુનિયાને અને ખાસ કરીને પોતાના દેશને બરોબર બ્રિટિશ ચરમાંથી જોવાની વિલક્ષણ ટેવ પડી છે. મહાસભા શું કહે છે અને તે એમ શા માટે કહે છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ બ્રિટિશ લોકોની જૂની દલીલનું રટણ કર્યા કરે છે કે સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજ કરતાં સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ એ વધારે સંકુચિત અને ઓછો

ઉન્નતિકર છે. તેમને મન આંતરરાષ્ટ્રીયતા એટલે જ્ઞાઈટ હોલ જ છે, કારણ ખીજ દેશોથી તેઓ તદ્દન અજાન છે. તેમાં કંઈકે અંશે ભાષાની મુશ્કેલીનું કારણ છે, પરંતુ વધારે કારણ તો ખીજ દેશને વિષે જાણવાની તેમને કશી પડી નથી એ છે. અલખત, હિંદુસ્તાનના રાજકાજમાં સત્યાગ્રહ જેવી સીધી લડત ચલાવવાની અથવા ડોઈ પણ જાતની આક્રમણકારી નીતિ અપત્યાર કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ છે, પરંતુ વિચિત્ર એ છે કે ખીજ દેશોમાં આવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારાય તેનો તેમના કેટલાક નેતાઓને વાંધો નથી. દૂરથી તેની તેઓ કદર કરી શકે છે અને પ્રશંસા પણ કરે છે, અને પશ્ચિમના દેશોમાંના કેટલાક સરમુખત્યારો તો તેમની માનસિક રજૂતિ પણ મેળવે છે.

શબ્દોથી ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ આપણા દેશમાં આપણી સામે ખરો પ્રશ્ન એ જ છે કે ‘આપણે શું નવું જ રાજ્યતંત્ર જોઈએ છે કે નવાં અમલદારો જોઈએ છે?’ મધ્યમ-માર્ગીઓનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. તેમને નવા અમલદારો જોઈએ છે, તેથી વિશેષ કશું નથી જોઈતું, અને તેય દૂરનો અને કમિક પ્રગતિનો આદર્શ છે. ‘સાંસ્થાનિક દરજ્જો’ એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અનેકવાર થાય છે, પરંતુ અત્યારનું ખરું ધ્યેય તો પેલા ગૂઢ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે: “કેન્દ્રમાં જવાબદારીનું તંત્ર”. તેમના મુખમાંથી આવા નવજોડિયા શબ્દો નીકળતા નથી: “સત્તા, સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાધીનતા, મુક્તિ.” એ શબ્દો તેમને ભયંકર લાગે છે. વકીલની ભાષા અને વકીલના ઢંગ તેમને બદ્ધ ગમે છે, ભક્ષેને તેથી જનતાને ઉત્સાહ ન ચડતો હોય. વ્યક્તિઓએ અને મંડળોએ ધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યની ખાતર અનેક મંકડો વેઠવાનાં અને પોતાના જાન, જ્વેષ્મમાં નાખ્યાનાં પણ હુતિદાસમાં અર્પણ દર્શાવે છે. પરંતુ “કેન્દ્રમાં જવાબદાર તંત્ર” અથવા એવા ખીજ કાવદાની ભાષાના શબ્દો માટે કોઈ ધરાદાપૂર્વક એક ટંકનું ખાવાનું પણ જતું કરે કે ઓછી સ્વચ્છતાથી જોડે એ માનતાં શંકા થાય છે.

ત્યારે આ થયું મધ્યમમાર્ગીઓનું ધ્યેય; અને તે ‘સામી લડત’ ચલાવીને અથવા ખીજ કોઈ જાતના આક્રમણકારી ઉપાયથી નહિ,

પણ શ્રી. શ્રીનિવાસ ચાલીએ ક્યું છે તેમ, “ડહાપણ, અનુભવ, નરમાસ, સમજવટ, શાત લાગવમ અને માચી બાહોશી”થી સાબવાનું છે. એવી આશા ગખવામાં આવે છે કે આપણી મારી ચાલચલતથી અને આપણા માર્ગ કામોથી આપણે જેવો આપણી સરકારને સત્તાનો ત્યાગ કરવાનું મમજવી શકીશું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આજે તેઓ આપણો વિરોધ કરે છે તેનું કાગળ કાં તો એ છે કે આપણા આક્રમણકારી વચણને લીધે તેઓ આપણી ઉપર શુસ્સે થયા છે, અથવા તો તેમને આપણી શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ નથી, અથવા એ બન્ને કાગળો છે માત્રાન્યતરવ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું આ તો બહુ બોળિયુ પૃથક્કાગળ થયું પેલા તેજસ્વી અંગ્રેજ લેખક, પ્રો. આર્. એચ. ટોનીએ એક બહુ જ ઔચિત્યયુક્ત અને આકર્ષક કડિકા લખી છે, જેમાં કમે કમે મત્તા મેળવવાના ખ્યાલ વિષે તથા ગજકર્તાઓ માથે મહકાર કરવાની નીતિ વિષે તેણે વિવેચન ક્યું છે તેણે તો આ મિટિય મજૂરપક્ષને ઉદ્દેશીને લખેલું છે, પરંતુ તેના શબ્દો હિંદુસ્તાનને વધારે લાગુ પડે એવા છે, કાગળ, ઇંગ્લંડમાં કોઈ નહિ તો લોકશાસનવાળી મસ્થાઓ તો છે જ અને વધારે નહિ તો સિદ્ધાંત પૂરતી બહુમતીની મત્તા પણ ત્યાં ચાલે છે પ્રો. ટોની લખે છે :

“કાદો ખાવો હોય તો તેનું એક એક પડ ઉમેડીને ખાઈ શકાય, પણ શવતા વાધની ચામડી એક એક પંઝેથી ઊતરડી નહિ શકાય, શવતા પ્રાણી ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો ધધો તો વાધનો છે, અને પ્રથમ તે આખી ચામડી ઊતરડી લે છે. . . .

“બીજા કોઈ દેશમાં વિશેષાધિકાર ભોગવનારા લોકો કદાચ બોળિયા હશે, પણ ઇંગ્લંડમાં તો નથી જ. મજૂરપક્ષનો કેસ ગજૂ કરવામાં કુનેદ અને મીઠાશ વાપગવાથી પેલા લોકોની આખમાં ધૂળ નાખી શકાશે અને તેમને એમ સમજાવી શકાશે કે આ તેમનો પણ પક્ષ ગજૂ કરે છે, તો એ ભ્રમ છે. એ ખ્યાલ એટલો જ ખોટો છે જેટલો, કોઈ ચાલાક સોલિસિટર પાસેથી દમ ભરાવીને તમે કોઈ મિલકત પકાવી લેવાનો વિચાર રાખો, જે મિલકત ઉપરના અધિકાર દર્શાવતા બધા દસ્તાવેજો તો પેલા

સેલિસિટર પાસે જ હોય. ધનપતિ વર્ગ મોઢે મીઠા, પક્કો, જળરો અને આત્મવિશ્વાસવાળો છે; મુશ્કેલીમાં આવી પડે તો બધા વિધિનિયેધોને જાંચે પણ મૂકી દે એવો છે; પોતાની રાટીની કંઈ બાબતે માખણ ચોપડેલું છે, એ એને બરાબર ખબર છે, અને માખણ ખૂટી ન પડે એની તેને પૂરેપૂરી કાળજી છે. . . . જ્યારે તેને લાગે છે કે તેની સ્થિતિ ગંભીર જોખમમાં આવી પડી છે, ત્યારે તે રાજકીય કે આર્થિક બાબતો કોઈ પણ મહોરું વાપરવા તૈયાર થશે — ઉમરાવોની સલાહ, રાજા, જાંપજાનાં, લશ્કરમાં અસંતોષ, નાણાંની બારીક મામલો, આંતરરાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીઓ અથવા ૧૯૩૧માં વર્તમાનપત્રોના પાઉન્ડ ઉપરના હુમલાએ બતાવી આપ્યું હતું તેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાચવવા દેશનું હિત બગાડવાની રાજપ્રશામતિયાઓની યુક્તિ, — આ બધાં મહોરોમાંથી જેનો આશ્રય લેવો પડે તે લેવાનું તેઓ ચૂકે એવા નથી. ”

બ્રિટિશ મજૂરપક્ષ, એ એક જખરી સંસ્થા છે. લવાજમ ભરનારા લાખો સંખ્યાવાળાં તથા ખૂબ વિકાસ પામેલી સહકારી વ્યવસ્થાવાળાં મજૂરમહાજનોનો તેને ટેકો છે, તે ઉપરાંત સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળા પણ તેના સભ્ય અથવા સહાયક છે. બ્રિટનમાં પુખ્ત ઉંમરના બધાં માણસોને મતાધિકાર છે અને લોકતંત્રવાળી પાર્લામેન્ટની સંસ્થા છે. ત્યાંની પ્રજા કેટલોક કાળ થયાં કાયદેસર છૂટો ભોગવતી આવી છે. આટલું બધું છતાં મિ. ટોની એ મતના છે કે સ્થિત અને સમજાવટના ઉપાયો ગમે તેટલા ઉપયોગી અને હજી હોય છતાં એ ઉપાયોથી મજૂરપક્ષ કશી સાચી સત્તા મેળવવાની આશા રાખી શકે નહિ. આ મતનું સંગીનપણું તાજેતરના બનાવોએ સાબિત કરી આપ્યું છે. મિ. ટોની મુન્યવે છે કે પાર્લામેન્ટમાં મજૂરપક્ષની બહુમતી થાય તોપણ તેઓ કશા મૂળગામી મુદ્દારા કરી શકે નહિ; કારણ વિશેષાધિકાર ભોગવતા વર્ગો તેમનો વિરોધ કર્યો વિના રહે નહિ, કેમકે રાજદારી, સામાજિક, આર્થિક, નાણાંપ્રકરણી અને લશ્કરી એમ ઘણી બાબતમાં તેઓ સંજગત કિલ્લેબંધી કરીને બેસી ગયેલા છે. એ કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે કે હિંદુસ્તાનમાં તો પરિસ્થિતિ તદ્દન જ જુદી છે. અહીં લોકશાસનની સંસ્થાઓ નથી તેમ કશી

પર પરા નથી. અહીં તો ઓડિનન્સો, આપઅખત્યાર મંતા, અને શરીર, વાણી, નેખન, સલા તથા જીર્ણાની છૂંતના દમનની પ્રથા સુસ્થાપિત છે. મધ્યમમાર્ગીઓનું પણ એવું ઈર્ષ મજબૂત સંગઠન નથી. એટલે તેમને તો એકલા તેમના રિમત ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહી જાય છે.

બધાજ વિરુદ્ધની અથવા ગેરકાયદે ગણાય તેવી ઈર્ષ પણ પ્રવૃત્તિની મામે મધ્યમમાર્ગીનો મજબૂત વિરોધ હોય છે. લોકશાસનવાળા બધાજોવાળા દેશોમાં ‘બધારણીય’ શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ થાય છે. ત્યાં તો બધારણનો કાયદો ધકવા ઉપર કાબૂ હોય છે, પ્રજાની કાયદેસર છૂંતનું તે રક્ષણ કરે છે, કારોનારી ખાતા ઉપર તે અકુચ રાખે છે, અને રાજદારી તથા આર્થિક રચનામાં ફેરફારો કરવાની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિઓનો તે પૂરો અવકાશ રાખે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આવું કશું બધારણ નથી. એટલે એ શબ્દનો અહીં એવો કશો અર્થ થઈ શકે નહિ. આપણા દેશમાં બધારણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એટલે જે વિચારને અહીં રથાન જ નથી તે દાખલ કરવા બરાબર છે. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે અમલદારોનાં વર્તણૂંકો આપઅખત્યાર કૃષેના સમર્થન માટે ‘બધારણ મુજમના’ શબ્દનો પ્રયોગ અહીં કરવામાં આવે છે. અથવા કેટલીકવાર ‘કાયદેસર’ના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. આપણે તો ‘કાયદેસર’ અને ‘ગેરકાયદે’ એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો એ જ ઉત્તમ છે. જોકે એ શબ્દો પણ અયોગ્ય છે અને રોજ ને રોજ તેમાં પણ ફેરફાર થયાં કરે છે.

એક નવું ઓડિનન્સ નીકળે અથવા નવો કાયદો કરવામાં આવે કે નવા ગુના ઉત્પન્ન થાય છે. જાહેર સલામાં હાજરી

* નામાકિત મધ્યમમાર્ગી નેતા અને ‘લીડર’ પત્રના મુખ્ય તંત્રી શ્રી. સી. વાય ચિતામણીએ, હિંદુસ્તાન માટેની પાર્લિમેન્ટરી નોઈન્ટ સિનેટ કમિટીના રિપોર્ટ ઉપર સચુક્ર પ્રાન્તની ધારાસભામાં દીકા કરતા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ પ્રકારના બધારણીય સંન્યત્રનો અભાવ છે એ વસ્તુ ઉપર ખબર મૂક્યો હતો : “બવિધ્યની વધુ પ્રગતિવિરોધી અને અત્યારના કરતા વધુ બધારણવિરુદ્ધ સરકારને આધીન થવું તેના કરતા અત્યારની જ બધારણવિરુદ્ધ સરકારને વાંચે રહેવું એ વધુ સારું છે.”

આપવી એ ગુનો થાય; બાઈસિકલ ઉપર બેસવું, અમુક પ્રકારનાં કપડાં પહેરવાં, સૂર્યાસ્ત પહેલાં ઘેર ન પહોંચી જવું, દરરોજ પોલીસ પાસે હાજરી ન પુરાવવી — આ બધાં અને આવા બીજાં કેટલાંય કૃત્યો હિંદુસ્તાનનાં કેટલાય ભાગમાં આજે ગુના ગણાય છે. અમુક કૃત્ય એક ભાગમાં ગુનારૂપ અને અને બીજા ભાગમાં તે ગુનો ન ગણાવું હોય. બિનજવાબદાર કારોબારી અમલદારો તાબડતોબ ગમે તેવા કાયદાઓ કાઢી શકતા હોય ત્યાં 'કાયદા'નો અથવા 'કાયદેસર'નો અર્થ કારોબારી અમલદારની મરજી એટલો જ થાય છે, બીજો કશો ચતો નથી. સાધારણ રીતે લોકો અમલદારોની મરજીને મને કે કમને આધીન થાય છે કારણ આગાહગનાં પરિણામો દુઃખકારી હોય છે. પરંતુ કોઈ એવા સિદ્ધાન્ત રાખે કે હું તો હમેશાં આવા કાયદાનું પાલન કરીશ તો તેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતો તો એનો અર્થ એ જ થયો કે સરખામિયાની અથવા બિનજવાબદાર સત્તાને તે બિનશરતે વશ થાય છે, પોતાના વિવેકનો ત્યાગ કરે છે, અને કોઈ કાળે પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું અશક્ય કરી મૂકે છે.

આજે લોકચાસનવાળા બધા દેશોમાં એક ચર્ચા એ ચાલી રહી છે કે આખી અર્થપ્રકરણની રચના મૂળમાંથી બદલાય એવા ફેરફારો આપણી પાસે જે ચૂંટણીબંધારણ પડેલું છે તે મારફત ચાલુ હોય થઈ શકે કે કેમ? ઘણા લોકોનો અભિપ્રાય એવો છે કે આવી રીતે કશું થઈ શકે નહિ, અને કાર્મિક અસાધારણ અને ક્રાંતિકારી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી પડશે. આપણા દેશમાંના કામ પૂરતી તો આ ચર્ચા નકામી છે, કારણ આપણે જોઈતા હોય તે ફેરફાર કરાવવા માટે આપણી પાસે કયાં બંધારણીય સાધનો છે જ નહિ. ચેતપત્રને અથવા તેના જેવા કશાકને કાયદાનું રૂપ આપવામાં આવશે તો ઘણી દિશાઓમાં બંધારણીય પ્રગતિ પૂરેપૂરી અટકી પડશે. અહીં તો ક્રાંતિ અથવા તો કાયદાવિરુદ્ધ ચળવળ સિવાય બીજો કશો ઉપાય જ નથી. એટલે આપણે શું કરી શકીએ? શું ફેરફારનો બધો ખ્યાલ છોડી જ દેવો અને કિસ્મત ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું?

આજની આપણા દેશની સ્થિતિ તો ભારે વિપ્લવ છે. કારોબારી અમલદારો તમામ પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ રોકી અથવા દબાવી શકે છે અને રોકે છે અથવા દબાવે છે. અમલદારોને માટે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ બચાવે છે એમ તેમને લાગે તે રોકી દેવામાં આવે છે. આમ તમામ અસરકારક પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય છે, અને મર્યાદા ત્રણ વર્ષમાં અટકાવવામાં આવી હતી. એટલે કારોબારી સત્તાને તાળે યત્ન એનો અર્થ તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી એટલો જ થાય છે. પણ એ સ્થિતિ સ્વીકારવી, એ તો અશક્ય છે.

કોઈ પણ માણસ એમ ન કહી શકે કે હું હમેશાં અને અચૂક રીતે કાયદા મુજબ જ વર્તીશ. લોકશાસનવાળા રાજ્યતંત્રમાં પણ એવા પ્રસંગો જોવા થાય જ્યારે માણસનું અંતર તેનો વિરોધ કરવા ફરજ પાડે. મુદ્દાઓ કે આપઅખત્યાર સત્તાવાળા દેશમાં આવા પ્રસંગો જરૂર વધારે જોવા થાય, અરે, આવા રાજ્યમાં તો કાયદાને માટે કરો નૈતિક બચાવ રહેતો જ નથી.

મધ્યમમાર્ગીઓ કહે છે : “સીધી લડત એ મરમુખત્યારીને મળતી વસ્તુ છે, લોકશામનને મળતી નહિ; એટલે જોઓ લોકશામન તત્વનો વિજય ધ્વજતા હોય તેમણે સીધી લડતથી હમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ.” આ વિચારમાં ગોટાળો છે અને લખાણમાં શિથિલતા છે. ધણીયેવાર સીધી લડત—દાખલા તરીકે, કામદારોની હડતાળ—એ કાયદેસર હોઈ શકે. પણ અહીં કદાચ રાજદ્વારી લડત વિવક્ષિત હશે. આજે હિટલરના જર્મનીમાં કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ શક્ય છે ? ક્યાં તો માનાપમાન છોડી દઈ તાળે થાઓ, ક્યાં તો કાયદા વિરુદ્ધ અને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ કરો. ત્યાં લોકશામન શી રીતે સાધી શકાય ?

હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લોકશાસનનો ઉદ્દેશ ધણીવાર કરે છે, પરંતુ તેની પાસે જવાની તેમનામાંના ધણાખરાની ધ્વજ નથી. મધ્યમમાર્ગી નેતાઓના એક મોટા આગેવાન, મર પી. એસ. શિવસ્વામી આયર, એમણે ૧૯૩૪ના મે માસમાં કહ્યું હતું : “લોકપ્રતિનિધિસભા મેળવવાની હિમાયત કરવામાં, મહાસભા મંમૂહના કદાપણ ઉપર વધારેપડતો વિશ્વાસ રાખે છે, અને આ

બધી જાળમેજી પરિપદોમાં જેમણે લાગ લીધો છે તેમની સાચાદિલી અને શક્તિને બહુ ઓછો ન્યાય કરે છે. લોકપ્રતિનિધિમલા આથી કાંઈ વધારે સારું કરી શકી હોત એ વિષે મને ખૂબ જ શંકા છે.” એટલે સર શિવસ્વામીનો લોકસાસનનો ખ્યાલ ‘સમૂહ’થી કાંઈક જુદો જ છે, અને ‘બ્રિટિશ મરકારે નીમેત્રા ‘સાચા અને શક્તિશાળી’ માણસોના મડગ સાથે વધારે બંધબેસતો આવે છે. વળી તેઓ ચેતપત્રને વધાવી લે છે; કારણ જોકે તેનાથી તેમને “પૂણું સંતોષ નથી,” છતાં તેમના મતે “આખાનો વિરોધ કરવો એ દેશને માટે ડહાપણબરેલું નથી.” કહો હવે, બ્રિટિશ સરકાર અને સર પી. એસ શિવસ્વામી આયર વચ્ચે પરિપૂર્ણ સહકાર ન હોવાને માટે કશું કારણ દેખાય છે ?

મદાસમાએ સવિનય બંજ પાછો ખેંચી લીધો એ સ્વાભાવિક રીતે જ મધ્યમમાગીઓએ વધાવી લીધો. વળી આવી “મૂર્ખાઈ ભરેલી અને વિચાર વિનાની ચળવળ”માંથી અલગ રહેવાના પોતાના ડહાપણ માટે તેઓ માન ખાટવાનું કરે તો તેમાં પણ નવાઈ નથી. તેઓ આપણને કહેતા : “અમે આમ નહોતું કહ્યું ?” આ દલીલ બહુ વિચિત્ર છે. કારણ આપણે જિભા થયા અને બરામર સડત ચલાવી એટલે આપણને ધડેલી નીચે પાડવામાં આવ્યા. તેમાંથી સાર એ કાઢી બતાવવામાં આવ્યો કે જિભા થવું એ ખરાબ ચીજ છે, પેટે ચાલવું એ ઉત્તમ અને સૌથી સલામત છે; સાદૃશ્ય પ્રશ્નિષાતની રિયતિમાંથી ધડેલી પાડવાનું કે નીચે પાડવાનું તદ્દન અસંકેપ જ છે !

હિંદ, જૂનું અને નવું

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા હિંદીઓને પરદેશી રાજ્યથી અકળામણ થાય એ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે. છતાં વિચિત્ર એ છે કે આપણા શિક્ષિતોર્માના ધણાએ ઓગણીસમી સદીના અંતમાં, જનપ્રેમજનપ્રેમ, સામ્રાજ્યભાવના વિગેની બ્રિટિશ વિચારસરણી સ્વીકારી લીધી હતી. પોતાની દલીલોની માંડણી તેઓ એ વિચારસરણીના પાયા ઉપર જ કરતા. માત્ર તેનાં કેટલાંક બહારથી દેખાતાં કૃત્યો ઉપર તેઓ ટીકા કરવાનું સાહસ કરતા. શાળાઓ તથા કોલેજોમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર તથા બીજા વિષયો શીખવવામાં આવતા તે સંપૂર્ણ રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવનાની દૃષ્ટિએ લખાયેલા હતા. આપણી જૂની અને આજની અસંખ્ય ગુટીઓ ઉપર અને અંગ્રેજોના સહયોગ તથા મહાન ભવિષ્ય ઉપર તેમાં બાર ચૂકવામાં આવેલો. આ વિકૃત વર્ણનો આપણે ધણે દરજ્જે સ્વીકારી લેતા, અને આંતર પ્રેરણા તેનો વિરોધ કરતી તોપણ તેની અસર મન ઉપર થયા વિના રહેતી નહિ. શરૂઆતમાં તો આપણી શુદ્ધિને બીજું કશું દેખાય એમ જ નહોતું, કારણ બીજી હકીકતો અને દલીલોની આપણને ખબર જ નહોતી. એટલે છેવટે આપણે ધર્મનિષ્ઠ ગૃહભાવનાનો આશ્રય લીધો, અને એમ માનવા લાગ્યા કે ધર્મ અને શિલ્પસૂત્રોના ક્ષેત્રમાં તો આપણે કાંઈથી બિતરીએ એવા નથી. આપણા દુઃખ અને અધઃપાતમાં પણ આપણે આશ્વાસન માની લીધું, એવા ખ્યાલથી કે પશ્ચિમનો દેખાવ અને ચળકાટ જોકે આપણામાં નથી, તોપણ આપણી પાસે સાચી આંતરિક વસ્તુ છે, જે બહુ વધારે મૂલ્યવાન અને સાચવી રાખવા જેવી છે. વિવેકાનંદે તથા બીજાઓએ તેમજ આપણી શિલ્પસૂત્રીમાં રસ લેતા પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ આપણા

સ્વમાનને કાર્થિક પોપણુ આપ્યું અને આપણા જૂતકાળ વિષેના સુષુપ્ત અભિમાનને જાગૃત કર્યું.

આપણી જૂત અને વર્તમાન સ્થિતિ વિષે અંગ્રેજો તરફથી કરવામાં આવતાં વિધાનો વિષે આપણે ધીમે ધીમે શંકા ઉઠાવતા થયા અને તેની પારીકાર્થથી પરીક્ષા કરવા લાગ્યા. છતાં હજી ખ્રિટિય વિચારસરણીના ચોકઠામાં ગોઠવાઈને જ આપણા વિચારો અને આચારો ચાલતા. કોઈ કૃત્ય ખરાબ હોય તો તેને 'અ-ખ્રિટિય' કહેવામાં આવતું. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ અંગ્રેજો ગેરવર્તાવ કર્યો હોય તો એ તેનો વૈયક્તિક દોષ ગણાતો, પદ્ધતિ કે તંત્રનો દોષ નહિ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજી રાજ્યની પરીક્ષા કરનારું જે સાહિત્ય એકઠું થયું, તેમાં તેના લેખકોનું દષ્ટિબિન્દુ મધ્યમમાર્ગી હોવા છતાં, તેણે ક્રાંતિકારી હેતુ સાચો, અને આપણી રાષ્ટ્રભાવનાને રાજદારી અને આર્થિક આધાર આપ્યો. દાદાભાઈ નવરોજીના "હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ અને ગૈર-ખ્રિટિય રાજ્ય" ('પોવર્ટી એન્ડ અન-ખ્રિટિય રજ ઇન ઇન્ડિયા') એ પુસ્તકે તથા રમેશચંદ્ર દત્ત, વિલિયમ ડિંગ્લી અને બીજા લેખકોનાં પુસ્તકોએ આપણા રાષ્ટ્રીય વિચારોના વિકાસમાં ક્રાંતિકારી ભાગ ભજવ્યો. વળી આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં થયેલાં સંશોધનોએ ખતાવી આપ્યું કે જૂતકાળમાં આપણા દેશે અતિ ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિના યુગો જોયા છે. આ બધું આપણે ખૂબ સંતોષપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. વળી આપણને એ પણ માલૂમ પડ્યું કે અંગ્રેજોએ લખેલાં ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં હિંદુમાંની ખ્રિટિય તવારીખ વિષે આપણને જે મનાવવામાં આવે છે તે કરતાં એ તવારીખ બહુ જુદી જ છે.

આમ આપણા દેશમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાનાં જે ચિત્રો અંગ્રેજ લોકો દોરતા તેના પ્રત્યેની આપણી શંકા વધતી ગઈ. છતાં આપણાં કામકાજ તો તેમની વિચાર-સરણીની હદમાં રહીને જ ચાલતાં. ઓગણીસમી સદી પૂરી થઈ તે વખતે રાષ્ટ્રભાવનાવાળા હિંદીઓની સ્થિતિ આવી હતી. આજે પણ મધ્યમમાર્ગી મંડળના તથા બીજાં એવાં નાનાં મંડળોના તથા મહાસભાવાદીઓમાંના મધ્યમમાર્ગીઓના વિચારો

એવા જ છે તેઓ કોઈકોઈવાગ લાગણીના વેગમા આગળ જતા રહે છે ખરા, છતાં તેઓ હજી ઓગણીમમી સદીની વિચારસુષ્ટિમાં જ રહે છે તેને લીધે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર મધ્યમમાર્ગીઓ સમજી શકતા નથી, કારણ મધ્યમ-માર્ગીઓના માનસમા હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનો મેળ ખેસે એમ નથી આપણા મધ્યમમાર્ગીઓ તો એવી કલ્પના કરે છે કે પોતે ક્રમે ક્રમે મોટી નોકરીઓ ઉપર ચડશે, અને તેમને વધારે જાડી અને વધારે મહત્વની નોકરીઓવાળાં કામ કરવાના આવશે તેની કલ્પના પ્રમાણે સરકારનું તત્ત્વ તો પહેનાની માફક જ સરળતાથી સ્વીકાર કરશે માત્ર નાણાંયત્ત્વ પોતાના હાથમા આવશે આ બધાની પાછળ કાર્ષિક સ્થળે બ્રિટિશ હક્ક જામેલું હશે, જે રાજકોજમા બહુ માથું નહિ મારે, પણ જરૂર પડે ત્યારે દેશનું રક્ષણ કરશે સામાજિકના છત્ર નીચે માસ્થાનિક દરજ્જાનો તે આવો અર્થ કરે છે આ કલ્પનામા ભારે બોળપણ ગ્રહેલું છે એ મિલ્લ થવી અશક્ય છે કારણ બ્રિટિશ રક્ષણના મૂલ્ય તરીકે હિંદની સ્વાધીનતા આપવી જ પડે એમ છે એક મોટા દેશ આબુ ખેચ રાખવું એ સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારું છે એ વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ, આપણે એવ બાબુનો લાલ તો ન જ લઈ શકીએ સગ ફેડરિક વ્હાઈટ કાર્ષ હિંદની રાષ્ટ્રભાવનાના હિમાયતી નથી, છતાં તે પોતાના ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ભવિષ્ય’ (ધી ફ્યુચર ઓફ ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ) નામના નવા પુસ્તકમા લખે છે “તે (હિંદ) હજી માને છે કે આફ્રિકાના ઇંગ્લેન્ડ તેનું ગ્લાણ કરશે ન્યાસુધી આ બ્રમણામાં તે બટકયાં કરે છે ત્યાં સુધી સ્વરાજના પોતાના આદર્શનો પાયો તે નાખી શકે જ નહિ” અહીં અવશ્ય તેઓ મધ્યમમાર્ગી અથવા તો પ્રગતિવિરોધી અને મમવાદી દ્વિતીઓનો ઉદ્દેશ કરતાં છાંયે છે, કારણ ન્યારે તેઓ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા ત્યારે મુખ્યત્વે એ જાતના ગૃહસ્થો સાથે જ તેઓ સબધમા વ્યવહાર કરે પરંતુ મહાસભાની માન્યતા આવી નથી બીજા વધારે આગળ વધેનાં મંડળોની તો હોય જ શાની? પરંતુ સર ફેડરિક સાથે અમે આટલી બાંધતમાં મળતા થઈએ છીએ કે આ બ્રમણા ન ભાગે,

અને જે હિંદુસ્તાનના ભાગ્યમાં એવી આશ્વત્ત આવી પડવાની હોય તો એ આશ્વત્તનો પ્રતિકાર કરવા ને પોતે જ ન્યાસુધી તૈયાર ન થાય ત્યાસુધી સ્વાતંત્ર્ય ન મળે. હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ લશ્કરનો જે કાબૂ છે તે પૂરેપૂરો દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનાં પગરણ મંડાય.

ઓગણીસમી સદીમાં શિક્ષિત હિંદીઓ બ્રિટિશ વિચાર-સરણીના ભોગ થઈ પડ્યા તેમાં કશી નવાઈ નથી; નવાઈ તો એ વાતની લાગે છે કે આ વીસમી સદીની દિશને હલમલાવી નાખે એવી ઘટનાઓ અને ફેરફારો બની ગયા પછી પણ હજી કેટલાક લોકો એ ભ્રમમાં લટક્યાં કરે છે. ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજ અમલદારવર્ગ દુનિયાના એક ખામ વર્ગ — અમીર વર્ગ — જેવો હતો. તેમની પાછળ ધન, યશ અને સત્તાની લાંબી કારકિર્દી હતી. આ લાંબી કારકિર્દી અને તાલીમે તેમનામાં અમીર વર્ગના કેટલાક ગુણો તેમજ અવગુણો ફેળવ્યા હતા. આપણે હિંદીઓ એટલું જ સમાધાન માની શકીએ એમ છીએ કે છેલ્લાં પોણાબસો વર્ષમાં આ શ્રેષ્ઠતાની તાલીમ માટેનાં જરૂરી બધાં માધનો પૂર્ણ પાડવામાં આપણે યુષ્મ મદદ કરી. ધણીમે જાતો તથા પ્રજાઓએ માની લીધું છે તેમ અંગ્રેજો તે વખતે પોતાની જાતને વિશે માનવા લાગ્યા કે તેઓ ઇશ્વરના માનીતા છે અને તેમનું સામ્રાજ્ય એ આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગનું રાજ્ય છે. તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન જે કબૂલ રાખવામાં આવે અને તેમની શ્રેષ્ઠતા વિશે વાધો ન ઉઠાવવામાં આવે તો તેઓ કૃપાળુ અને પરોપકારી થવા તૈયાર છે, એક જ શરત કે તેમ થવામાં તેમને બીજો કશો ગેરલાભ ન હોવો જોઈએ. પરંતુ તમે તેમનો વિરોધ કરો એ તો ઇશ્વરી વ્યવસ્થાની સામે વિરોધ કરવા બરાબર ગણાય અને મહા લાયકર પાતક થાય, એ દયાવી દીધે જ છૂટકો.

બ્રિટિશ માનમતા આ સ્વરૂપ વિશે મોં. આન્ડે સિગ્રીડના ઉદ્ઘારો નોંધવા જેવા છે :

“ધનની સાથે જે મત્તાપરંપરા મળતી આવે છે તેનામાં એક પ્રકારની અમીરી રીતભાત આવી જાય છે; તેમાં ઈશ્વરે મારી જાતને આ સત્તા આપી છે એવી વિચિત્ર ભાવના

ભણે છે અને બ્રિટિશ સર્વોપરીપણુનો દાવો સ્વીકારતો બંધ થયો છે ત્યારે આ રીતભાત બિલ્ડી વધારે બતાવાતી જાય છે. . . . ૨૦મા શ્રેણીની આખરની જુરાન પેઢીઓ તો પોતાના મનની સાથે માને છે કે વિજયના તેઓ અધિકારી હતા એટલે તેમને તે મળ્યો છે.

“વરતુઓનો અર્થ કરવાની આ રીત બરોજર સમજવાની જરૂર છે. કારણ આ ખાસ નામુક પ્રશ્નની બાબતમાં બ્રિટિશ માનસ કેવી રીતે કામ કરે છે તેની ઉપર તે સારો પ્રકાશ પાડે છે. ઇંગ્લંડ હંમેશાં પોતાની મુશ્કેલીઓનું મૂળ બાહ્ય કારણોમાં જ શોધે છે: ખીજા દોષના દોષને લીધે જ બધું થાય છે; જો એ ખીજા દોષ સુધરે તો વિલાયતની પોતાની આબાદી પાછી આવે. પોતાને સુધારવાને બદલે ખીજાને સુધારવાની જ હંમેશાં એની ટૂંતિ હોય છે.”*

આખી દુનિયા સાથે અંગ્રેજ લોકનું સર્વસામાન્ય વલણ આતું છે, પણ તે હિંદુસ્તાનમાં બહુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવે છે. હિંદી પ્રશ્નોનો અંગ્રેજ જે રીતે વિચાર કરે છે, તે રીત જોકે ભારે ચીડ ચડે એવી છે છતાં તેમાં કંઈક આકર્ષકતા છે. પોતાની વાત હંમેશાં સાચી હોવાનો તથા પોતે ભારે યોગ્ય બહુ સારી રીતે ઉઠાવ્યાનો શાન્ત વિશ્વાસ, પોતાની જાતિના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય વિષે તથા પોતાની હવના સામાન્ય વિષે શ્રદ્ધા, પોતાના આ સાચા સંપ્રદાયના પાયા વિષે શંકા ઉઠાવનારા અવિશ્વાસીઓ અને પાપીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને ક્રોધ — આમ પોતાની રીતિનીતિ પ્રત્યે એક પ્રકારની કંઈક ધાર્મિક જેવી ટૂંતિ તેમનામાં છે. જૂના વખતના ધર્મદંડધારકોની પેઠે આપણી ઇચ્છાઅનિચ્છાની કશી પરવા કર્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર કરવા તેઓ નીકળ્યા છે. પુરણના તથા વેપારમાં પ્રસંગવશાત્ તેમને લાભ થયો એટલે પેલી જૂની કહેવત સાચી ઠરી: “પ્રામાણિકતા એ ઉત્તમ નીતિ છે.” આપણા દેશે સામાન્યયોજનાને અનુકૂળ થવું અને અંગ્રેજ ખીજા પ્રમાણે કેટલાક માનીતા હિંદીઓનું ધડતર

* ‘૨૦મા શ્રેણીમાં બ્રિટનનો કટોકટીનો સમય’ નામના રૂઝ પુસ્તકમાંથી.

કરવું, એટલે જ હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ. એ બે વસ્તુઓ સમાન અર્થવાચક ગણાઈ. બ્રિટિશ આદર્શ અને બ્યેચો જેમ આપણે વધારે સ્વીકારીએ તેમ ‘સ્વરાજ’ને માટે આપણે વધારે લાયક બનીએ. આપણે એવું પુરવાર કરીએ અને એવી બાંહેધરી આપીએ કે સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ અંગ્રેજ લોકોની ઇચ્છા અનુસાર અમે કરીશું એટલે આપણને સ્વતંત્રતા મળી જ જાયવી.

મને લાગે છે કે હિંદમાંના અંગ્રેજી રાજ્યની તવારીખ વિષે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વિશે મતભેદ પડે, એ વસ્તુ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ઊંચો દરજ્જો ભોગવતા બ્રિટિશ અમલદારો, જેમાં ભારતમંત્રી જેવા પાયુ આવી જાય છે, તેઓ જ્યારે આપણા દેશના ભૂત અને વર્તમાનનાં તરંગી ચિત્રો દોરે છે અને જેને હકીકતનો આધાર ન હોય એવાં વિધાનો કરે છે ત્યારે આધાત પહોંચે છે. કેટલાક નિષ્ણાતો અને એવા બીજા થોડાક બાદ કરીએ તો બધા જ અંગ્રેજોનું હિંદુસ્તાન વિષેનું અરાન અમાધારણ છે. જે હકીકતોની બાબતમાં જ તેઓ ભૂલો કરે છે તો તો પછી હિંદુસ્તાનના આત્માને તો તેઓ પહોંચી જ ક્યાંથી શકે? તેમણે હિંદનું શરીર પકડીને કબજે કયું છે, પણ તેમનો આ કબજો બળાતકારનો છે. તેઓ હિંદને ઝોળખતા નથી અને ઝોળખવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. તેઓ તેની આંખ સામે આંખ કઠી મિલાવતા નથી, કારણ તેમની આંખો બીજે વળેલી છે અને હિંદની આંખો શરમ તથા લીલુપતથી નીચી ઢળેલી છે. સદીઓના મંબંધ પછી પણ તેઓ એકબીજા સામે અમર્યા જેવા અને એકબીજા પ્રત્યે અણુઅમાથી ભરેલા ઊભા રહ્યા છે.

✓ આટઆટલી પોતાની ગર્ગબાઈ અને આટઆટલો પોતાનો અધઃપાત છતાં, હિંદમાં પૂરતી ઉદાત્તતા અને મહત્તા છે. પ્રાચીન પરંપરાનો અને વર્તમાન દુઃખોનો ભોજ તેના ઉપર ભારે છે, તેનાં પોપચાં યાકથી ઢળી ગયેલાં છે, છતાં “તેના શરીર ઉપર અંતરનું એક અનેકું સૌંદર્ય વિવસે છે, અને તેના રોમેરોમમાં વિચિત્ર વિચારો, તરંગી સ્વપ્નાં અને સુંદર ભાવો ભરેલા દેખાય છે.” તેના માર ખાઈખાઈને ખોખરા યર્ષ ગયેલા શરીરમાં પણ તેના આત્માની લવ્યતાની ઝાંખી યાય છે.

આ જગતની તે બહુ બૂની ચાત્રી છે, અને પોતાના લાખાં પ્રવાસ દરમ્યાન તેની પાસે પુષ્કળ જ્ઞાનનો મયમ થયો છે, અજાણ્યાઓની સાથે તેણે વહેવાર બાંધ્યા છે અને પોતાના વિશાળ કુટુંબમાં તેમને ભોળ્યા છે, અનેક વૈભવ અને પડતીના દિવસોની તે સાક્ષી છે, તેને અનેક અપમાનો અને બચકા દુખો વેઠવા પડ્યાં છે, અનેક ચિત્રવિચિત્ર દશ્યો તેણે નિહાળ્યાં છે પરંતુ તેની આ દીર્ઘ ચાત્રામાં પોતાની અતિ પુરાણી સંસ્કૃતિને એ સદા વળગી રહી છે તેમાંથી તેણે શક્તિ અને જીવન મેળવ્યા છે, અને તેનો લાભ બીજા દેશોને તેણે આપ્યો છે લોકોની પેઠે તેની અતિ જાત્રી તેમજ નીચી ગણા કરી છે તર્કના ક્ષેત્રમાં પોતાના સાહમિક યુદ્ધિનથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચીને તેના ગૂઢા ઉકેલવાની તેણે હિમ્મત કરી છે, તેમજ નરકખાડના કડવા અનુભવો પણ તેને યથા છે પોતાને વળગેલા અને નીચે ખેંચી રહેના વહેમો અને અવનતિકા શરિઓની દુઃખમય જાળમાં મપડાયેલી હોવા છતાં, તેના જ્ઞાની સત્તાનોએ ઇતિહાસના ઉપકાળે ઉપનિષદોમાં તેને જે પ્રેરણા આપી છે તે કદી સંપૂર્ણ રીતે તેણે વિમારી મૂકી નથી જ મહા પ્રવૃત્તિમાન, સદા પ્રયત્નશીલ સદા શોધક એવી એના ઋષિઓની તીવ્ર યુદ્ધિએ કદી અધશ્રદ્ધનો આશ્રય નથી લીધો, તેમ જડ વિધિઓ અથવા કર્મકાંડ અને સંકુચિત સામ્રદાયિકતાની વિચારહીન ઉપામનાથી તેમણે મતોષ માન્યો નથી તેમણે કદી આ દુનિયાના દુખોમાંથી મુક્તિ માટે અથવા તો પરલોકમાં સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરી નથી, તેમણે તો જ્ઞાન અને પ્રકાશ જ વાચ્યાં છે “ મને અસત્યમાંથી મત્યમાં લઈ જા, અધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા, મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા, ” * એ તેમની પ્રાર્થના છે આજે પણ કરોડો લોકો દરરોજ જે સુવિખ્યાત મંત્રનો જાપ કરે છે તે ગાયત્રી મંત્રમાં પણ જ્ઞાન અને પ્રકાશ માટે જ પ્રાર્થના છે

* અસતો મા સદ્ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોર્મામૃતગમય ।

(મહાદાર્ણ્યક, ૧ ૩ ૨૭)

રાજદારી રીતે ઘણી વખત છિન્નવિચ્છિન્ન થયા છતાં, તેના આત્માએ દેશના સામુદાયિક વારસાનું હંમેશાં રક્ષણ કર્યું છે, તેના બેદ્રપ્રભેદમાં પણ એક અજળ એકતા હંમેશાં રહેલી છે.* બધા જ પ્રાચીન દેશોની માફક હિંદમાં પણ સારા અને ખોટાનું વિચિત્ર મંમિશ્રણ થયેલું છે. પરંતુ મારું હંકાર્ધ મય છે; તે શોધીએ તો જ જડે, જ્યારે ખોટાની મંધ તો નાકમા ભરાય છે. વળી તેનો પ્રખર, નિર્દય મૂર્ધ એ ખોટાને પૂરેપૂરી જાહેરાત આપે છે.

હિંદ અને ઇટલી વચ્ચે કાંઈક સામ્ય છે. બંને દેશો મસ્કૃતિની લાંબી પરંપરાવાળા અને પ્રાચીન છે, જોકે હિંદની મરખામણીમાં ઇટલી નવો ગણાય. વળી હિંદ ઇટલી કરતાં ઘણો મોટો પણ છે. બંને દેશો રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલા છે. છતાં હિંદમાતાની માફક ઇટલીમાતાની લાવના કદી મરી ગઈ નથી અને બંનેના અનેક બેદ્રપ્રભેદોમાં તેમની એકતા તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી. ઇટલીમાં જે એકતા છે તે મુખ્યત્વે કરીને રોમન એકતા છે, કારણ એ મહાન નગરીનો પ્રભાવ આખા દેશ ઉપર પડેલો છે. ત્યાં એકતાનું મૂળ, એકતાનું પ્રતીક રોમ નગરી છે. હિંદમાં આવું એક મથક કે એક જ સર્વોપરી નગરી નહોતી, જોકે કાશી એ પૂર્વની મનાતન નગરી કહી શકાય, કેવળ હિંદુસ્તાનની જ નહિ પણ આખા પૂર્વ એશિયાની. પરંતુ રોમથી એ જુદો એ રીતે પડે છે કે કાશીએ કદી સામ્રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં માથું માચું નથી, તેમ દુન્યવી મત્તાની આકાંક્ષા રાખી નથી. હિંદી સંસ્કૃતિ દેશભરમાં એવી વ્યાપી રહેલી છે કે દેશનો કોઈ પણ અમુક ભાગ એ મંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર કહી શકાય નહિ.

* “હિંદુસ્તાનમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ એવામાં આવે છે તેમાં ખોટામાં મોટી એ છે કે તેના અનેક બેદ્રપ્રભેદોમાં, એ એકો કરતાંય વધુ વિરાળ એકતા વ્યાપી રહેલી છે. તે એકદમ દેખાઈ આવતી નથી કારણ દેશને એક બનાવનારા રાજદારી સંમકનના રૂપમાં તે મોઈ પણ કાળે વ્યક્ત થઈ નથી. પરંતુ એની એકતા એવડી મહાન અને જળવાન વસ્તુ છે કે હિંદની ઇસ્લામી આલમને પણ કબૂલેલું પડ્યું છે કે તેની અસર નીચે આવ્યાથી તેમનામાં જોડા ફેરફારો થયા છે.” ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ભવિષ્ય’ (ધી ફ્યુચર ઓફ ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ,) લેખક : સર ફ્રેડરિક વ્હાઈટ.

કન્યાકુમારીથી હિમાલયમાંના અમરનાથ અને બદરીનાથ સુધી અને કારિકાથી પુરી સુધી એક જ પ્રકારના વિચારો ફેલાયેલા છે, અને કોઈ પણ જગ્યાએ વિચારનો ઝઘડો જાગે તો દેશના દૂરદૂરના ભાગમાં તેનો અવાજ જલદી પહોંચી જાય છે.

• ઇટલીએ જેમ સંસ્કૃતિ અને ધર્મની ભેટ પશ્ચિમ યુરોપને આપી તેમ હિંદે પૂર્વ એશિયાને આપી છે. જોકે ચીન હિંદુસ્તાન જેટલું જ પ્રાચીન અને આદરણીય છે. વળી જ્યારે રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ ઇટલી અસ્તવ્યસ્ત યર્ષ પડેલું હતું ત્યારે પણ યુરોપની નસોમાં તેનું જ જીવન વહી રહ્યું હતું.

ઇટલીને એક " ભૌગોલિક સરળ " તરીકે પ્રથમ વર્ણન કરનાર મેટર્નિક* હતો, અને મેટર્નિકની કીર્તિ મેળવવા ઇચ્છનારા ધણાએ એવું જ વચન હિંદને માટે વાપર્યું છે. એ પણ નવાઈ જેવું છે કે જાનને ખડોમા, આ બે દેશોના ભૌગોલિક સ્થાનમાં પણ, સામ્ય છે. ઇંગ્લેન્ડની ઓરિટ્ટવા સાથેની મરખામણી આના કરતા પણ વધુ રસમય છે. વીસમી સદીના ઇંગ્લેન્ડને ઓગણીસમી સદીના ઓરિટ્ટવા સાથે સરખાવાએ તો જાનને અભિમાની, ગર્વિષ્ઠ અને હમામદાર દેખાય છે, પરંતુ તેમને બળ આપનારા મૂળિયાં સુકાર્ષ જવા આવેલા છે અને એ મોટા ચરીરમાં ક્ષયના જાતુઓ દાખલ થઈ ગયેલા દેખાય છે.

દેશને માનવી રૂપ આપવાની લાલચમાં કોઈ જ મુક્તા રહી શકતું નથી એ પણ નોંધવા જેવું છે. ટેવ અને પૂર્વસ રકારોનું બળ એટલું બધું છે. હિંદ એ ભારતમાતા, હિંદમૈયા બને છે. એને બહુ વૃદ્ધ છતાં દેખાવમાં સદા યૌવનવતી, શોકમમ અને નીચાં ઢાળેલાં નયનોવાળી, પરદેશીઓથી કૂચ રીતે પીડાયેલી, અને પોતાનાં સંતાનોને રક્ષણ માટે સાદ કરતી એવી એક સ્વરૂપવતી

* મેટર્નિક ૧૮૦૯ થી ૧૮૪૮ સુધી ઓરિટ્ટવાનો વડો પ્રધાન હતો. પ્રગતિવિરોધની એ મૂર્તિ હતો, અને રાષ્ટ્રીયતાનો શત્રુ હતો, અને પોતાની ચાલકચનીતિથી જર્મની અને ઇટલીને ઓરિટ્ટવાના પંખ તરફ એણે ધણા વર્ષ રાખ્યા. નેપોલિયનના ખડવા પછી વીરોક વર્ષ સુધી મેટર્નિકની યુરોપમાં હાક વાગતી હતી. ૧૮૪૮માં ઠેરઠેર બળવા. જગ્યા ત્યારે એનો અસ્ત થયો. —ભા. ક.

સ્ત્રી ચીતરવામા આવે છે આવુ ચિત્ર લાખો સ્ત્રીપુરુષોની લાગણીઓને હિતેશ્વિત કરે છે અને તેમને પરાક્રમ કરવા તથા બલિદાન આપવા પ્રેરે છે છતાં ખરી રીતે તો હિંદુસ્તાન એટલે મુખ્યત્વે ખેડૂતો અને મજૂરો જ છે તેમનું દર્શન કાંઈ સુંદર નથી, કારણ દારિદ્ર્ય હ્રદર નથી આપણી કંપનાની પેલી સ્વરૂપ-વતી સ્ત્રી, ખેતરોમાં અને કારખાનામાં ઉઝાડાં અને વાંકાં વળી ગયેલાં શરીરે કામ કરતા મજૂરોની પ્રતિનિધિ છે ખરી ? કે પછી એ તો પેલા નાના વર્ગની જ પ્રતિનિધિ છે — જે વર્ગ જમાનાઓ થયાં આમવર્ગને કચડતો અને ચૂમતો આવ્યો છે, જેણે તેમના હિપ્પો કૂર રૂઢિઓ ઠોકી બેમાડી છે અને તેમનામાંના ધણાને તો અસ્પૃશ્ય મનાવ્યા છે ? આપણી કંપનાની સૃષ્ટિથી સત્યને ઢાકી દેવાનો અને વાસ્તવિક દુનિયામાંથી ભાગી જઈ સ્વપ્નની દુનિયાને આશ્રય લેવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ .

પરંતુ બિન્ન બિન્ન વર્ગોની અને તેમના વચ્ચેના પરસ્પર ધર્ષણની હસ્તી છતાં આપણા દેશમાં બધા વર્ગો વચ્ચે એક સર્વસામાન્ય બંધન છે, તે બંધાને સંગઠિત રાખે છે એ બંધનના આગ્રહમળ, ચીકણાપણું તથા કાયમ જીવનશક્તિથી ચકિત થવાય છે આ બળ શેમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું ? જડતા અને રૂઢિની સમઘાતમક શક્તિ આપણા દેશમાં હંમેશા ધણી જોવામાં આવી છે, છતાં કેવળ એ જ પેના બળનું કારણ નથી એ બળની પાછળ તો ક્રિયાત્મક અને જીવનદાયી તત્ત્વ રહેલું હતું એ તત્ત્વે બહારના જબર્ગ આક્રમણોનો યશસ્વી રીતે વિરોધ કર્યો અને સામે જીર્ણ થયેલા આંતરિક બળોને પણ પોતાની અદ્ય સમાવી દીધા પરંતુ પોતાની આટલી શક્તિ છતાં તેનાથી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સાચવી શકાયું નહિ, અને રાજકીય એકતા આણુવાનો પણ પ્રયત્ન થઈ શક્યો નહિ, કારણ આ વસ્તુઓ બહુ પ્રયત્ન કરીને મેળવવા જેવી જ ન મનાઈ તેના મહત્ત્વની અવગત કરવાની આપણે મૂર્ખાઈ કરી, અને આપણી એ અવગતનાં પરિણામ આપણે ભોગવવાં પડે છે આપણા દેશનો આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો કદાચ પણ આપણે પ્રાચીન આત્મ-ગજકીય અને લશ્કરી વિજયનાં યશોગાન ગાતો નથી ધન તગદ અને ધન

સંપાદન કરવાનો ધંધો કરનાર વર્ગ તરફ તેણે હંમેશાં તિરસ્કારની જ નજરે જોયું છે. લક્ષ્મી અને સંમાન એ સાથેસાથે રહી શકતાં નથી, અને સંમાન, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તો, કેવળ ધનની સ્પૃહા વિના સમાજની સેવા કરનારાઓનું જ થવું જોઈએ એમ મનાયું છે.

આમ જૂની સંસ્કૃતિ અનેક ભયંકર તોફાનો અને ઝંઝાવાતોમાં ટકી રહી, પરંતુ તેનું માત્ર બાહ્ય રૂપ જ મથવાઈ રહ્યું, અને તેનું સાચું સ્વરૂપ તે ગુમાવી બેઠી. આજે એક મહાશક્તિશાળી અને નવા જ દુરમન સાથે ચૂક રીતે પરંતુ જીવ પર આવીને તે મુઠાબલો કરી રહી છે. એ દુરમન તે મૂડીદાર પશ્ચિમની વાણિયા સંસ્કૃતિ. આ નવા આગત્તુક આગળ તેને નમવું પડશે. કારણ પશ્ચિમે ભૌતિકશાસ્ત્રે આપ્યાં છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રે કરેડો બૂખ્યાને અજ આપી શકે છે. વળી પશ્ચિમે પોતાની ગળા-કાપુ સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટાનુ વારણ — સમાજવાદ, સહકાર, સાર્વજનિક હિત માટે સમાજસેવાની ભાવના — પણ પોતાની સાથે અપ્પયું છે. સેવાના પ્રાચીન આદર્શો આ બધું જુદું નથી. પરંતુ તેમાં બધા જ વર્ગો અને મંડળોને આલ્પજી (અલ્પજાત, ધાર્મિક અર્થમાં નહિ), અનાવવાની, તથા વર્ગભેદો નાબૂદ કરવાની વાત આવે છે. હિંદુ જ્યારે નવા વસ્ત્ર સજશે, — તેને નવાં પહેરવાં જ પડશે, કારણ જૂનાં કાઠીને ચીથરાં ધર્મ ગયાં છે, — ત્યારે તેણે તે એ હોમે વેતરાવવાં પડશે કે જેથી કરીને તે પોતાના જૂના વિચાર, તેમજ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અનેને બંધબેસતાં આવે. જે વિચારો તે ધારણ કરે તે અહીંની જમિને અને અહીંના લોકોને ભાવે એવા વિશિષ્ટ પ્રકારના હોવા જોઈશે.

અંગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી

હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી છે ? કોઈ પણ હિંદી કે અંગ્રેજ આ લાંબા ખાતાને વિષે ખરો અને તટસ્થ અભિપ્રાય બાંધી શકે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. અને એ શક્ય હોય તો પણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક અસરોનું માપ કાઢવું અને તેનું તોલન કરવું એ વધારે મુશ્કેલ છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી રાજ્યે “હિંદુસ્તાનને એવું આપ્યું છે, જે આટલા સૈકાઓ દરમિયાન કદી તેની પાસે નહોતું — એ વસ્તુ તે, આવકા મોટા ખંડમાં જેની સત્તા સર્વમાન્ય છે એવું રાજ્યતંત્ર;” એ રાજ્યતંત્ર કાયદાથી નિયંત્રિત છે તથા તેનો વહીવટ ન્યાયી અને દક્ષ છે; પશ્ચિમના પાર્લમેન્ટની પ્રકૃતિના રાજ્યતંત્રની તથા વ્યક્તિઓની કાયદેસર છૂટોની ભાવના તેણે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરી છે; અને “બ્રિટિશ હિંદને એક જ નીચે આણીને હિંદીઓમાં રાષ્ટ્રકીય એકતાની ભાવના તેણે પ્રગટાવી છે.” અને આમ રાષ્ટ્રભાવનાના ખીજને પોષણ આપ્યું છે * અંગ્રેજોનો આ દાવો છે. તેમાં ધણું મત્ત પણ રહેલું છે. જોકે કાયદાથી નિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર અને વ્યક્તિઓની કાયદેસર છૂટોનાં દર્શન ધણાં વર્ષો થયાં અદૃશ્ય થયાં છે.

આજકાલના હિંદીઓ જે સમાલોચના કરે છે તેમાં ધણાં ખીજાં અ.ગો. દિપર, ભાર, મૂલ્વામાં આવે છે, અને પરદેશી અમલો આપણું જે ભૌતિક અને નૈતિક નુકસાન કયું છે તે દર્શાવવામાં આવે છે. આમ જો દૃષ્ટિબિંદુઓ એટલા બધાં લિન્ન છે કે

* ૧૫૨ ને ઉતારા છે તે હિંદુસ્તાનના બંધારણીય સુધારા (૧૯૩૪) ૧૫૨ વિચાર કરવા નિમાયેલી બેઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટમાંથી લીધેલા છે.

કેટલીકવાર તો જે વસ્તુ અંગ્રેજોને વખાણે તે જ વસ્તુને હિંદીઓ વખોડે એવું બને છે. ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામી લખે છે : “હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું સૌથી વધારે નોંધવાલાયક લક્ષણ એ છે કે હિંદી પ્રગતિને તે રાજ્યથી જે બારેમાંબારે નુકસાનો થયા છે તે ઉપરઉપરથી લાલચ દેખાય છે.”

હકીકત એ છે કે હેઠ્ઠાં સો વર્ષમાં અથવા એથી વધારે વર્ષોના ગાળામાં હિંદમાં જે પરિવર્તનો થયા છે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ધણાખરા દેશોને સામાન્ય એવા વિશ્વવ્યાપી પરિવર્તનો છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં અને પાછળથી દુનિયાના બીજા ભાગોમાં યંત્રાધોગોનો જે વિકાસ થયો તેને પરિણામે અધે રાષ્ટ્રભાવના અને એકછત્રી રાજ્યતાંત્ર આવ્યાં. અંગ્રેજ લોકો એટલું જ માન લઈ શકે કે હિંદુસ્તાનની આરી પશ્ચિમ આગળ તેમણે પહેલી ઉધાડી અને પશ્ચિમના યંત્રાધોગો તથા વિજ્ઞાન હિંદુસ્તાનમાં તેમણે પ્રથમ આવ્યાં. પરંતુ તેમ કરીને, ખુદ હિંદુસ્તાનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ પોતાનાથી શકાય ત્યાં સુધી તેમણે રોક્યો. પશ્ચિમ એશિયાની ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને પૂર્વની હિંદુસ્તાનની પોતાની સંસ્કૃતિ, જે પૂર્વના છેક છેડા સુધી વિસ્તરેલી હતી, એ જે સંસ્કૃતિઓનું હિંદુસ્તાન મિલનસ્થાન તો હતું જ. તેના ઉપર આ ત્રીજું અને વધારેજન્મદું આક્રમણ વધુ પશ્ચિમમાંથી થયું, અને જૂના અને નવા વિવિધ પ્રકારના વિચારોના સંગ્રામનું હિંદુસ્તાન એક કેન્દ્ર બન્યું. આ ત્રીજું આક્રમણ જરૂર વિજયી નીવડત અને હિંદુસ્તાનના ધણા પુરાણા પ્રશ્નોનો તે ઉકેલ આણત એ વિષે શંકા નથી, પરંતુ આ આક્રમણ લાવવામાં સહાયજૂત એવા અંગ્રેજોએ જ તેની વિશેષ પ્રગતિ અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેમણે આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસને રોક્યો અને એમ કરીને આપણા રાજકીય વિકાસને દીલમાં નાખ્યો; જનજનિત થયેલી જાગીરી પદ્ધતિના તથા બીજા જૂનવાણી સંસ્થાઓના જે અવશેષો આ દેશમાં તેમને જાડી આવ્યા તેમને તેમણે મરંદાણ આપ્યું. આપણા પોતાના વખતોવખત ફેરફાર પામતા અને ક્રાંતિકે અંશે પ્રગતિ કરતા કાયદા અને રૂઢિઓને, તેમણે આવ્યા ત્યારે જે સ્થિતિમાં જોયાં એ જ સ્થિતિમાં બાંધી લીધાં, અને તેની એડીઓમાંથી

છૂટવાનું. આપણે માટે મુરકેલ કરી નાખ્યું. હિન્દુસ્તાનમાં મધ્યમ-વર્ગ જોરમાં આવ્યો. તે કાંઈ તેમના સહભાવ અને મદદથી નથી આવ્યો: રેલવે તથા તેના જેવી યંત્રોદ્યોગની બીજી નીપજો એકવાર દેશમાં દાખલ કર્યા પછી પરિવર્તનનું ચક્ષુ તેઓ રોકી શક્યા નહિ. પણ તેના ઉપર અંકુશ મૂકીને તેની ગતિ ધીમી કરી શક્યા નહીં. આ બધું પોતાના સ્પષ્ટ લાભને ખાતર તેમણે કર્યું.

“આ નક્કર પાયા ઉપર દિંદના બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રની બબ્બ ઇમારત ચણાયેલી છે, અને નિશ્ચયપૂર્વક એવો દાવો કરી શકાય કે સને ૧૮૫૮માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો બધો મુલક બ્રિટિશ તાજની હકુમત નીચે આવ્યો ત્યારથી કેળવણીની ખાજતમાં અને ભૌતિક બાબતોમાં દિંદની જે પ્રગતિ થતી આવી છે તે તેના લાંબા અને ચિત્રવિચિત્ર ઇતિહાસના કોઈ પણ કાળે તે સાધી શક્યું છે તે કરતાં ઘણી વધારે થઈ છે.”* આ વિધાન દેખાય છે તેટલું સ્વયંસિદ્ધ નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી અક્ષરમાનની ખાજતમાં ઘટાડો થયો છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ઉપરનું વિધાન પૂરેપૂરું સાચું હોય તોપણ તેમાં આધુનિક યંત્રોદ્યોગી કાળની ભૂતકાળ સાથે સરખામણી કરેલી છે. દુનિયાના લગભગ દરેક દેશમાં ગયા સૈકામાં કેળવણી અને ભૌતિક ખાજતમાં ખૂબ જ પ્રગતિ થઈ છે, એમાંના કોઈ પણ દેશ વિષે ખાતરીપૂર્વક એમ કહી શકાય કે આ પ્રકારની પ્રગતિ “તેના લાંબા અને ચિત્રવિચિત્ર ઇતિહાસના કોઈ પણ કાળે તે સાધી શક્યું છે તે કરતાં ઘણી વધારે થઈ છે.” માત્ર એટલું હોય કે તે દેશનો ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસની સરખામણીમાં એટલો લાંબો ન હોય. આપણે જો એમ કહીએ કે આ યંત્રોદ્યોગના યુગમાં, અંગ્રેજી રાજ્ય વિના પણ, આપણા દેશમાં કોઈ પણ રીતે કાંઈક ને કાંઈક ભૌતિક પ્રગતિ તો થઈ જ હોત, તો શું આપણે કનિયાઓર અને આડામોલા કહેતાઈએ ? અને બીજા દેશો સાથે આપણા દેશની સ્થિતિ સરખાવીને આપણે શું એવી અટકળ

* નોર્થ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટ (૧૯૩૪) માંથી.

બાંધવાનું સાદમ ન કરીએ કે અંગ્રેજી રાજ્ય વિના આપણી પ્રગતિ વિશેષ થઈ હોત? કારણ અંગ્રેજોએ એ પ્રગતિને રૂંધી તેની સામે આપણે શું નથી ઝઘડ્યું પડ્યું? રેલવે, તાર, ટેલિફોન, વાયરલેસ અને એવી બીજી વસ્તુઓ અંગ્રેજી રાજ્યની બલમનમાઈ અથવા પરાપકારના પુરાવા બાગ્યે જ ગણી શકાય. એ વસ્તુઓ આવકારપાત્ર હતી, આવશ્યક હતી, અને એ આપણા દેશમાં પ્રથમ દાખલ કરવામાં અંગ્રેજોએ નિમિત્ત બન્યા તે માટે આપણે તેમનો આભાર પંજુ માનવો જોઈએ, પરંતુ યંત્રોદ્યોગના જમાનાના આ અમદ્ભૂતો મુખ્યત્વે તો આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યના પાયા મજબૂત કરવાને અર્થે આવેલા છે. પ્રગતશરીરમાં રુધિર ફેરવનારી નસોનું કામ તેમણે કરવું જોઈતું હતું, જે નસો મારફત વેપાર વધે, એક જગાનો માલ બીજી જગાએ પહોંચે, અને દેશના કોરોડો લોકોને નણુ જીવન અને નવી સંપત્તિ મળે, એ પણ સાચું છે કે લાંબે ગાળે આવું જ કાર્મિ પરિણામ આવે, પરંતુ તેની યોજના અને તેનો અમલ તો બીજા જ હેતુથી કરવામાં આવ્યો. સાત્રાજ્યની સત્તા વધારે મજબૂત કરવી, અને ઇંગ્લંડના માલ માટે બજારો કબજે કરવા, એ તેનો હેતુ હતો અને તે માર પાડવામાં તેઓ કાવ્યા. હું યંત્રોદ્યોગોનો તથા વાહનવ્યવહારની છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનો ખૂબ જ પક્ષપાતી છું, પરંતુ હિંદુસ્તાનનાં મેદાનોમાં વેમથી પસાર થતાં મને ધણીવાર લાગ્યું છે કે જે રેલવે જીવનદાયી થવી જોઈતી હતી તે જ રેલવે કેદમાં જકડી લેનારી લોહાની બેડીઓ જેવી લગભગ થઈ પડી છે.

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાની અંગ્રેજ લોકોની કલ્પના પોલીસશાહીની છે. સરકારનું કામ માત્ર રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું, બાકીનું બધું બીજાઓ ઉપર છોડી દેવું, એ સરકારની નીતિ છે. સરકારના આવકખર્ચના વહીવટમાં લશ્કરી ખર્ચ, પોલીસ, દવાની વહીવટ અને સરકારી દેવાનું બ્યાજ એટલી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. લોકોની આર્થિક જરૂરિયાતો તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી અને ઇંગ્લંડના સ્વાર્થ ખાતર તેનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. લોકોની સાંસ્કારિક અને બીજી

જરૂરિયાતો તરફ, અપવાદરૂપ મુઠ્ઠીભર વર્ગને બાદ કરતાં, તદ્દન જ દુર્લભ થાય છે. સરકારના આવકખર્ચના વહીવટ વિષેની ઠલ્પનામાં ખીજા દેશોમાં જે ફેરફાર થયા છે અને જેને પરિણામે ત્યાં મફત અને સાર્વાત્રિક કેળવણી, લોકોના આરોગ્યમાં સુધારો, ગરીબો અને અશક્તોની સંભાળ, માંદગી, ઘડપણ અને બેકારીમાં મજૂરોને મદદ, — વગેરે વસ્તુઓનો જેમાં સમાવેશ થાય છે, તેમાંનું કશું અહીંની સરકારના કાર્યપ્રદેશમાં મુદ્દલ આવતું જ નથી. ખર્ચ કરવાની આ પ્રવૃત્તિઓ તેને પોસાતી નથી, કારણ તેની કરપદ્ધતિ બહુ જ જૂની હતી છે. તેમાં મોટી આવકવાળાના કરતાં નાની આવકવાળાઓ પાસેથી પ્રમાણમાં ભારે કર લેવાય છે, તથા રાજ્યના રક્ષણ અને વહીવટી બાબતોનું ખર્ચ અતિશય ભારે છે અને રાજ્યની ધણીખરી આવક તેમાં જ તથાઈ જાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનું સૌથી વધારે આંખે તરી આવતું લક્ષણ એ છે કે દેશ ઉપરના રાજકીય અને આર્થિક કાળને વધુ દબ કરનારી દરેક વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. તે સિવાયનું ખીજું, બધું તેને મન આનુષંગિક અને ગૌણ છે. તેમણે જબરદસ્ત મધ્યવર્તી રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યું છે અને પોલીસની બાહોશ વ્યવસ્થા કરી છે. એ તેની સિદ્ધિ માટે તે માન ખાટી શકે પણ તેમાં દિંદીઓ કેવી રીતે રાખી શકે? એકતા સારી વસ્તુ છે પણ પરાધીનતાની એકતા ભાગ્યે જ અભિમાન લેવા યોગ્ય ગણી શકાય. આપઅખત્યાર સરકારનું બળ હંમેશાં પ્રજાને મોટા બોજારૂપ થઈ પડે છે. પોલીસ ધણી રીતે ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ જે લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે તેની હસ્તી છે તે જ લોકોના ભક્ષણ માટે તેનો ધણીવાર ઉપયોગ થઈ શકે છે અને થયેલો છે. બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ગ્રીક સંસ્કૃતિની સાથે આધુનિક સંસ્કૃતિને સરખાવતાં હમણાં જ લખ્યું છે :

“આપણી સંસ્કૃતિની સરખામણીમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિની ગણવા જેવી શ્રેષ્ઠતા એક જ હતી. તેની પોલીસવ્યવસ્થા રેડિયાળ હતી, અને તેથી કરીને સારા માણસો ઠીક સંખ્યામાં છૂટા રહી શકતા.”

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ સત્તા જમાવીને સુવેદશાન્તિ સ્થાપ્યાં. મોગલ સામ્રાજ્યના પડી લાંબા પછી દેશ જે તોફાનો અને સંકટોમાં ઘેરાઈ ગયો હતો તેમાંથી શાન્તિની તેને ખૂબ જરૂર હતી. શાન્તિ ખલુ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે, કોઈ પણ જાતની પ્રગતિને માટે એ આવશ્યક છે, અને આપણને એ આવશ્યકતાયક ધર્મ પડી. પરંતુ શાન્તિનું પણ વધારેપડતું મૂલ્ય આપતું ન પોસાય, વળી શાન્તિ કબરસ્તાનની પણ હોય, પાંગરામાંની અથવા કેદખાનાની સંપૂર્ણ સલામતીની શાન્તિ પણ હોય. અથવા તો પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને અશક્ત એવા માણસોની નિરાશાનુ ઘેન પણ એ હોય. પરદેશી વિજેતાએ લાદેલી શાન્તિમાં ખરી શાંતિના આરામ અને આમાએશ આપનારા શુભ નથી હોતા. યુદ્ધ એ ભયંકર વસ્તુ છે, ટાળવા જેવી વસ્તુ છે, છતાં તે પણ કેટલાક સદ્ગુણોને કેળવે છે. માનસશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સે એ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : વફાદારી, સંગઠન, ખંત, પરાક્રમ, ધર્મશુદ્ધિ, કેળવણી, શોધકશુદ્ધિ, કરકસર, આરોગ્ય અને ઉત્સાહ. આ ગુણોને લીધે જ યુદ્ધનું સ્થાન લે એવા કોઈક નૈતિક ગુણની આવશ્યકતા વિલિયમ જેમ્સે સ્વીકારે છે, જેથી કરી સમાજને યુદ્ધનો ત્રામ ન ભોગવવો પડે અને છતાં પેલા સદ્ગુણો કેળવાય. વિલિયમ જેમ્સને જે અમદકાર અને સવિનય ભંજની ખખર હોત તો શસ્ત્રયુદ્ધનું સ્થાન લે એવી નૈતિક અને શાંતિમય વસ્તુ તેને મળી ગઈ લાગત.

આમ બન્યું હોત તો આમ યાત એવા 'જે' અને 'તો' નો ઇતિહાસમાં વિચાર કરવો બ્યર્થ છે. મારી ખાતરી છે કે ભૌતિક શાસ્ત્રો અને યંત્રોછોગોગાળા પશ્ચિમના સંબંધમાં હિંદ આખું તે મારું જ થયું. ભૌતિક વિજ્ઞાન એ પશ્ચિમની મોટી ભેટ છે. હિંદુસ્તાનમાં તે નહોતું અને તેમના વિના હિંદુસ્તાનનો ચોક્કસ ક્ષય યાત. જોકે આપણે પશ્ચિમ સાથે જે રીતે સંબંધમાં આવ્યા એ રીત સારી નહોતી, છતાં એમ પણ હોય કે આપણી મૂર્ખામાંથી આપણને જગાડવાને માટે આવા હલમલાવી નાખે એવા જખરા આંચકાની જરૂર આપણે માટે હતી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગ્રેટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયના, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી, એન્ગ્લો-સેક્યુલર અંગ્રેજો આપણે માટે અનુકૂળ હતા, કારણ પશ્ચિમની ખીજ

પ્રજાઓ કરતાં તેઓ આપણાથી વધારે જુદા પડે છે, એટલે તેઓ આપણને ખીજા કરતાં વધારે અંચકા આપી શક્યા.

તેમણે આપણને રાજકીય એકતા આપી, એ ઇશ્વર વસ્તુ હતી. પણ આપણને એ એકતા મળી ન હોત તોપણ હિંદી રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ થયો જ હોત અને તેણે એ એકતા માગી લીધી હોત. આજે અરબસ્તાન ધણી જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વિભક્ત છે — કેટલાંક સ્વતંત્ર છે, કેટલાંક સંરક્ષિત છે, કેટલાંક માંડલિક (મેન્ડેટરી) છે, — પરંતુ એ બધાં રાજ્યોમાં આરબ એકતાની અભિલાષા સ્પુરી રહી છે. જો પશ્ચિમનાં સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો વચમાં આડે ન આવતાં હોય તો આરબ રાષ્ટ્રે આ એકતા મોટે ભાગે સાધી હોત એ વિષે શંકા નથી; પણ હિંદની માફક ત્યાં પણ આ સામ્રાજ્યોનો ઉદ્દેશ વિભાજક તત્ત્વોને ઉત્તેજન આપવાનો અને રાષ્ટ્રભાવનાનો કાંઈક વિરોધ કરતા અને તેને મોળા પાડી નાખતા નાની કોમોના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવાનો છે, કે જોઈ કરીને સામ્રાજ્યસત્તાને ત્યાં કાયમ રહેવાનું બહાનું મળે અને તેઓ નિષ્પક્ષ લવાઈને ભાગ લગવે.

સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિની આડનીપજ તરીકે આનુષંગિક રીતે હિંદની રાષ્ટ્રીય એકતા તો સધાઈ. પછીથી જ્યારે એ એકતામાં રાષ્ટ્રભાવના લળી અને તેણે પરદેશી સત્તા સામે માથું જીંચકું ત્યારે આપણી લવિષ્યની પ્રગતિમાં જળરાં વિઘ્નરૂપ નીવડે એવાં કુમંપ અને કોમી ભાવનાનાં તત્ત્વોને સરકાર તરફથી ધરાદાપૂર્વક ઉત્તેજન મળતું આપણે જોયું.

અંગ્રેજોને અહીં આવ્યે ધણો વખત થઈ ગયો. તેઓનું આધિપત્ય જામ્યે પોણાજસો વર્ષ થઈ ગયાં. આપઅખત્યાર સરકારે ભોગવે છે તેવી નિરંકુશ સત્તા તેમણે અહીં ભોગવી છે, અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે હિંદને ધડવાની તેમને ખુંદર તક મળી છે. આટલાં વર્ષોમાં દુનિયા — ઇંગ્લંડ, યુરોપ, અમેરિકા, જપાન — ઝાળખી ન શકાય એટલી બદલાઈ ગઈ છે. અદારમી સદીમાં કશી ગણતરીને પાત્ર નહિ એવી આટલાંન્ટિકને કિનારે આવેલી વસાહતો આજે સૌથી વિશેષ શ્રીમંત અને બળવાન તથા યંત્રવિદ્યામાં સૌથી આગળ એવી મહાપ્રજા બની ગઈ છે. દૂંક

સમયના ગાળામાં જપાને અમન ફેરફારો કરી નાખ્યા છે. સોવિયેટ રશિયાના વિશાળ પ્રદેશોમાં છેક ગર્ભ કાલ સુધી તો આરતી મરકારનો ધાતક પંજો તમામ વિકાસને દાખી અને મૂગળાવી નાખતો હતો. પણ આજે ત્યાં નવું જીવન વિવસે છે અને આપણી નજર સામે નવી જ સૃષ્ટિ ત્યાં નિર્માણ થઈ રહી છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ મોટા ફેરફારો થયા છે. અઢારમી સદીમાં દેશ હતો તેથી તો ક્યાંય બદલાઈ ગયો છે. રેલવેઓ, નહેરો, કારખાના, નિશાળો, કોલેજો, મોટી સરકારી કચેરીઓ એ બધું નવું જ થયું છે, અને આ બધા ફેરફારો થયા છતાં આજે હિંદની દી દશા છે? પ્રજા ગુલામ છે, તેનું સુંદર બળ પાંજરામાં પુરાયેલું છે, સ્વતંત્રતાથી શ્વસોચ્છ્વાસ લેવાની પણ તેની હિંમત નથી આવતી, દૂરથી આવેલા પરદેશીઓ તેના ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેના લોકોના દારિદ્ર્યનો જોટો મળે એમ નથી, તેમના જીવન દૂંઠા થઈ ગયા છે, માંદગી અને ફાટી નીકળના રોગોની સામે યવાની તેનામાં શક્તિ નથી, નિરક્ષરતા સર્વજ બાપી રહેલી છે, કોઈ પણ જાતની સ્વચ્છતાની અને દવાની સગવડ વિનાના હજી અઢાદ પ્રદેશો પડ્યા છે, બેકારી મધ્યમ તેમજ આમ-વર્ગમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે. સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાસન, સમાજવાદ, સામ્યવાદ એ બધાં અભ્યવહારુ સ્વમંદર્શી સિદ્ધાંતવાદીઓના અથવા તો બદમાશોના બૂમ-ગરાડા છે, આખી પ્રજાનું દેવપણ એ જ ખરી કમોટી છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ કમોટી જ જરૂર જીવનીજમની છે, અને એ કમોટીએ કમતાં હિંદ આજે બહુ કમાળ લાસે છે ખીજા દેશોમાં બેકારોને રાહત આપવાની તથા સંકટના નિવાગણની મોટી મોટી યોજનાઓનું આપણે વાંચીએ છીએ પણ આપણે ત્યાં કરોડો બેકાર છ અને સંકટ આપણે ત્યાં અઢાદ પ્રદેશોમાં વ્યાપેલું છે તથા કાયમનું છે, તેનું શું ખીજે સાર. ધરોની યોજનાઓનું આપણે વાંચીએ છીએ, આપણે ત્યાં કરોડો લોકો માટીના ડગામાં રહે છે અથવા તો ઉપર આલ અને નીચે ધરતીવાળા જ હોય છે, તેમનું શું ખીજા દેશોમાં કેળવણી, સ્વચ્છતા, દવાની સગવડો, સંસ્કારિતાની

સગવડો, અને ઉત્પાદન કંપાટમાં આગળ વધે છે, ત્યારે આપણે તો છીએ ત્યાં જ છીએ અને ગોકળગાયની ગતિએ ઢસડાતા ઢસડાતા ચાલીએ છીએ. પછી બીજા દેશોની આપણને અદેખાઈ ન આવે? આ બાર વર્ષમાં અજબ પુરુષાર્થ કરીને રશિયાએ પોતાના વિશાળ પ્રદેશોમાં નિરક્ષરતાનો અંત આણ્યો છે, અને કેળવણીની સુધર અને અદ્યતન પદ્ધતિ ઉપજાવી કાઢી છે. એ કેળવણી આમરવર્ગના જીવન સાથે નિકટ સંબંધવાળી છે. પછાત તુર્કીએ પણ મુસ્તફા કમાલની સરદારી નીચે અક્ષરજ્ઞતાનો પુષ્કળ ફેલાવો કરવામાં જબરી પ્રગતિ કરી છે. ફાસિસ્ટ ઇટલીએ પોતાની કારકિર્દીના આરંભમાં જ નિરક્ષરતા ઉપર નેરથી હુમલો કર્યો છે. કેળવણીખાતાના પ્રધાન બેન્ટાઈલે નિરક્ષરતા ઉપર સીધા પ્રહાર કર્યા. “એ વિધાતક પ્લેમ જે આપણા પ્રજાશરીરને હણી રહ્યો છે તેને તો લાલચોળ લોહાથી કાપી નાખવો જોઈએ.” આ શબ્દો તીખા છે, અને દીવાનખાનામાં શોભે એવા નથી, પણ વિચારની પાછળ કેટલી મક્કમતા અને બળ રહ્યાં છે તેના એ નિદર્શક છે. અહીં આપણે વધુ સખ્યતા બતાવીએ છીએ અને ગોળગોળ તથા મૃદુ ભાષા વાપરીએ છીએ. આપણે વધારે પડતી સાવચેતીથી ચાલીએ છીએ અને આપણી શક્તિ કમિશનો અને કમિટીઓમાં ખચી નાખીએ છીએ.

હિંદીઓ ઉપર મોટી મોટી વાતો કરવાનો પણ કશું કામ નહિ કરવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે. એ આક્ષેપ વાજબી છે. પરંતુ અંગ્રેજ લોકો કમિટીઓ અને કમિશનો પાછળ જે અથાગ પરિશ્રમ લે છે તે પ્રત્યે આપણે શું આશ્ચર્ય બક્ત ન કરીએ? દરેક કમિટી કે કમિશન ખૂબ મહેનત કરીને વિદ્યતાભર્યો રિપોર્ટ બહાર પાડે છે. તેને “જનરલ્સ્ટ સરકારી દસ્તાવેજ” કહેવામાં આવે છે, તેની રીતમર પ્રશંસા થાય છે અને પછી એ કંપાટમાં ગોઠવી દેવામાં આવે છે. આમ આપણે જાણે આગળ વધીએ છીએ, પ્રગતિ કરીએ છીએ એવી લાગણી અનુભવીએ છીએ, પણ જ્યાં છીએ ત્યાં જ રહેવાનો લાભ આપણને મળે છે. સરકારની આબરૂ જળવાય છે અને સ્થાપિત હોંકો અસ્પૃશ્ય અને

સત્તામત રહે છે. ખીજા દેશોમાં ધી રીતે આગળ વધતું તેની ચર્ચાઓ થાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં રબેને આપણે ઉતારણે ચાલી જઈએ તે માટે અંકુશો, ચપિા અને સત્તામતીઓની ચર્ચા થાય છે.

“બાદશાહી વૈભવથી લોકોની ગરીબાઈનું માપ મળી રહેતું.” આ વચ્ચે ગેનર્લિટ પાર્કમેન્ટરી કમિટી (૧૯૩૪) મોગલ કાળને વિશે કહે છે. દીકા વાજખી છે. પણ એ જ ગજ આજે શું લાગુ પડી શકે તો નથી? પ્રાન્તિક ગવર્નરોના ઝાઝઝામાં તથા વાઈસરોયસાહેબના મહેલના ઠાંઠ અને ભપકાવાળા આજના નવા દિલ્લીનું શું? અને આ બધાની પાછળ કેવી હાલતની અને અજાણ ગરીબાઈ? બે વચ્ચેની અસમાનતા જોઈ દુઃખ થાય છે, અને સહૃદય માણસ આ બધું શી રીતે ચલાવી શકે એ કલ્પનું પણ કાંઈક મુશ્કેલ થઈ પડે છે આજે ઉપરથી તો માત્રાજ્યનો વૈભવ અને ઠાંઠ જોવામાં આવે છે પણ તેની પાછળના હિંદનું દસ્ય ભયંકર કંગાળિયતનું છે. ઉપરછલ્લી ચામડીયડ બદલ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેની નીચે દુઃખી, ગરીબ મધ્યમવર્ગ આધુનિક પરિસ્થિતિથી વધુ ને વધુ ઘૂંઘાય છે. તેની પાછળ પીસી નાખતી ગરીબાઈમાં કંગાળ રીતે રહેતા મજૂરો આવે છે અને તેમનીયે પછી આવે છે ખેડૂતો—હિંદની સ્થિતિના પ્રતીકરૂપ, જેમના નસીમમાં અનંત શત્રિનો અંધકાર ભરેલો છે.

મૈકાઓના વજનચક્રી એ તો દિને છે નમેલો,
નીચું ધાલી હળ ઉપર એ ટેકવીને ઉભેલો;
ઘીલા એના મુખ પર ઠરી ચમ્પતા કેં મુગોની,
પીઠે એની વહન કરતો ભાર સંસારનો એ
કષ્ટો જોલે યુગયુગતણાં ઘોર એ આશ્રિતમાં,
ને કાળોની કચ્છ કચની ભાંગણી કેડ રહેતી;
પોકારંતી કૃષકજનતા ઘોર એ મૂર્તિ દારા,
“શોભે શું હે જગપતિ ! તને ઘોર અન્યાય આ તે ?
ખીજા સૌથે કૃષકજનને બેવકા કેમ થાતા,
ફૂટી, લૂટી, દરણ કરતા સર્વ માનુષ્ય તેનું ?”

કષ્ટાયેલા કૃષકજગની કારમી ચીસ એ તો

આગાહી છે નજીક ધસતા કાળ વિકાળ કેરી.*

હિંદનાં બધાં દુઃખોનો દોષ અંગ્રેજો ઉપર દેખવો એ તો બેહદું કહેવાય. એની જવાબદારી આપણે ઉઠાવવી જ જોઈએ. આપણે તેમથી છટકી જઈ શકતા નથી. આપણી પોતાની નબળાઈએનાં અનિવાર્ય પરિણામો માટે બીજાઓને દોષ દેવો એ બૂઝું છે. સર્વસત્તાધારી સરકાર ખાસ કરીને પરદેશી હોય ત્યારે, ગુલામી માનસને ઉત્તેજન આપે જ અને લોકોના વિચારોના ક્ષિતિજને મર્યાદિત કરી જ નાખે. યુવાનોમા જે સર્વોત્તમ વસ્તુઓ હોય છે તેને તે છૂંદી જ નાખે. સાહસિકતા, મૌલિકતા, તેજસ્વિતા એને ન જ અમે; પાછપાછું, ખિનતકરાર તાબેદારી, તથા ઉપરીઓની ખુશામત, એને જ એણે ઉત્તેજન આપવું રહ્યું. આવી પદ્ધતિમાં સાચી સેવાની વૃત્તિ અને સાર્વજનિક કલ્યાણ તથા આદર્શો પ્રત્યે નિષ્ઠા કદી પોપાતી નથી. જેનામાં સાર્વજનિક કલ્યાણની ભાવના ઓછામાં ઓછી હોય, જેનું એકમાત્ર ધ્યેય સ્વાર્થ સાધવાનું હોય તેવા જ માણસોને તે વીણી કાઢે છે. અંગ્રેજો હિંદીઓમાંના કયા વર્ગને પોતા પ્રત્યે આકર્ષે છે એ જ જુઓને ! તેમાંના કેટલાક શુદ્ધિચાળી અને સારું કામ કરી શકે એવા હોય છે ખરા, પરંતુ બીજે સારી તક ન મળવાથી સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી નોકરીઓમાં તેઓ ધસકાય છે, ધીમે ધીમે તેમનો જુરસો મંદ પડી જાય છે અને મોટા ચક્કરમાં તેઓ ગોઠવાઈ જાય છે. કામની નીરસ ઘટમાળમાં તેમનાં ચિત્ત ગૂંચાઈ જાય છે. પછી નોકરશાહીના ખાસ ગુણો — “કારકુની લાયકનું જ્ઞાન અને પોતાનો અધિકાર જળવી રાખવાની ખટપટકળા,” — તેઓ કેળવે છે. બહુ બહુ તો સાર્વજનિક કલ્યાણ વિષે તેમનામાં નિષ્ક્રિય ભાવના હોય છે; પરંતુ તે માટે જે ધગશ, જે જ્વલંત ઉત્સાહ જોઈએ તે નથી હોતો, ન હોઈ શકે. પરદેશી સરકાર નીચે એ શક્ય નથી.

* અમેરિકન કવિ માર્ક ટ્વેનના ‘જુરખીવાળો માનવી’ નામના કાવ્યમાંથી પંડિતશ્રી ટાંકેલી પંક્તિઓ લેપરથી. — ભા. ૬.

પરંતુ આવા બદ્ધ ઘોડા હોય છે. તેમને બાંધ કરતાં, નાના અમલદારોનો મોટો ભાગ વખાણવા જેવો નથી હોતો. કારણ પોતાના ઉપરી અમલદારો આગળ શ્રવણે કરવાનું અને કાય નીચેના ઉપર ધૂરકવાનું તેઓ શીખ્યા હોય છે. પણ એ દોષ એમનો નથી. આ પદ્ધતિ જ તેમને એવી તાલીમ આપે છે. પછી પ્રુથામત અને કાકા-મામાનું તાણવાનું જોર વધે તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે? નોકરીમાં તેમને કથા આદર્શો તો હોતા જ નથી. બેકારીનો અને તેના પરિણામરૂપ ભૂખમરાનો ભય તેમની આસપાસ જૂતની માફક ભમ્યાં કરે છે. તેમની મુખ્ય ચિંતા પોતાની નોકરી સાચવી રાખવાની અને પોતાના મિત્રો અને સગાંઓને નોકરી મેળવી આપવાની હોય છે. જ્યાં જમણો અને ગ્રાણીમાત્રમાં સૌથી ધિક્કારપાત્ર એવા માડિયાઓ આમપાસ ભમ્યાં જ કરતા હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રગતિ સારા શુણોની ખિલવણી થવી મહેલો નથી.

હમણાં હમણાં તો પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે સહદય અને સાર્વજનિક કલ્યાણની વૃત્તિવાળા માણસ માટે સરકારી નોકરીમાં જોડાવું વધુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. સરકારને એવા માણસો જોઈતા જ નથી, એવા માણસો આર્થિક મૂંઝવણથી ધકેલાઈને ત્યાં જઈ પડે એ વાત જુદી છે. બાકી તેમને પણ સરકાર સાથે ભળવાની ઇચ્છા થાય એવું નથી.

પરંતુ આખી દુનિયાને તો દાંડી પીટીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્રાજ્યનો ભાર નો ગેરજોર જ વહે છે, કાળા નદિ. સામ્રાજ્યની પરંપરા ચાલુ રાખવા માટે આપણે ત્યાં અનેક શાહી અમલદારો છે, તેમના વિશેષાધિકારો ભળવવા માટે પૂરતી મલામતીઓ છે. અને આ બધું આપણને કહેવામાં આવે છે કે હિંદના હિતને અર્થ છે. આ અમલદારોના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા સ્વાર્થો અને પગાર વગેરેના વધારાની સાથે હિંદનું હિત કેવી રીતે સંકળાયેલું હશે એ જાણવા જેવું છે. હિંદી મનંદી નોકરીનો કોઈ પણ અધિકાર કે કોઈ પણ સારી જગ્યા જોઈ કરવાની વાત આવે તો આપણને કહેવામાં આવે છે કે કાબેલિયતમાં બિચૂપ આવશે અને લાંચરુશવત શરૂ થશે. સરકારી દાકતરીખાતામાં અનામત

રાખેલી જગ્યાઓમાંથી જો કોઈ ઓછી કરવાની વાત આવે તો એ “હિંદુસ્તાનના આરોગ્યને જોખમ” રૂપ થઈ જાય છે અને લશ્કરમાંના ગોરાઓને ઓછા કરવાની વાત નીકળે તો તો હજાર જાતનાં ભયકર જોખમોના ચિતાર ખડા કરી દેવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે એમ કહેવામાં કોઈક તથ્ય છે કે જો ઉપરી અમલદારો એકદમ જ ચાલ્યા જાય અને બધા ખાતા તેમના હાથ નીચેના માણસોને સોંપી દેવામાં આવે તો બાહોશીમાં જરૂર જિલ્લુપ જણાય પણ તેનું કારણ તો એ છે કે આખું તંત્ર ખોટી રીતે રચાયું છે, હાથ નીચેના અમલદારો જરૂર ઉત્તમ કાલિના નથી, તેમ તેમને માથે જવાબદારીનો ભાર કદી નાખવામાં પણ આવ્યો નથી મારી તો ખાતરી છે કે હિંદુમાં કાબેલ માણસો યુક્તળ પડ્યા છે, અને યોગ્ય ઉપાયો લેવામાં આવે તો બહુ ટૂંકા વખતમાં તેમની સેવાઓ મળી શકે પરંતુ એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણા સરકારી અને મામાનિક દૃષ્ટિબિન્દુમાં મૂળ્ય ફેરફાર થઈ જાય, એટલે કે નવું જ રાજ્યતંત્ર યોજાય ત્યારે એ બને.

અત્યારે તો આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે બધારણમાં ગમે તેમલા ફેરફાર કરવામાં આવે તોપણ અંગ્રેજ અમલદારોના હાથ નીચેના મોટા ખાતા જે આપણ સંરક્ષણ કરવા માટે છે તે તો પહેલાના જેવા જ રહેશે રાજકાજના ગૂઢ અને પવિત્ર બેદોના સાતા એવા એ પુરોહિતો મંદિરનું રક્ષણ કરશે અને તેની પવિત્ર ભૂમિમાં અશિષ્ટ જનોને દાખલ થતા રોકશે ધીમે ધીમે જેમ જેમ આપણે એ અધિકારને યોગ્ય થઈશું તેમ તેમ એક પછી એક તેઓ પડદા ખસેડતા જશે અને છેવટે કોઈક ભવિષ્ય કાળે પવિત્રોમાંથે પવિત્ર એવું એ ગૂઢ આપણી નિરાસા અને આદરભરી અંજો મામે ખુલ્લું થશે.

આ બધાં શાહી ખાતામાં હિંદની મનદી નોકરી (આઈ સી એસ) પ્રમુખસ્થાને છે હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો જશ કે અપજશ મુખ્યત્વે તેને જ છે આઈ સી એમ. અમલદારોના અનેક મદ્દગુણો આપણને વખતોવખત સંભળાવવામાં

આવે છે. અને સામાન્યની યોજનામાં તેમનું મહત્ત્વ તો હવે લગભગ સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, હિંદમાં તેમના અવિરોધી અધિકારથી તેમને લગભગ આપઅપત્યાર સત્તા મળે છે તે તથા પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેમની જે વાહવાહ થાય છે તે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે મંડળની માનસિક મમતા માટે ઠીક ન હોઈ શકે. એ ખાતાનો હું ગમે તેટલો પ્રશંસક હોઉં તોપણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેના અમલદારો, વૈયક્તિક રીતે તેમજ આખા મંડળ તરીકે, વધારેપડતા આત્મ-ગૌરવના ખ્યાલથી થતા ચિત્તભ્રમના પેલા જૂના છતાં કાર્મિક આધુનિક રોગના મહેવાઈથી ભોગ ધર્ષ પડે છે.

આઈ. સી. એસ. અમલદારોના સારા મુણેનો ઇનકાર કરવો વ્યર્થ છે; કારણ એ વસ્તુ આપણને બૂલવા દેવામાં આવતી જ નથી. પરંતુ એ અમલદારો અને તેમના મંડળને ચકાવવા માટે એટલી બધી બેફાલી વાતો કહેવામાં આવે છે કે તેમને જરાક ઉતારવા એ નહેતર લાગે છે. અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી વેબ્બેને વિશેષાધિકાર ભોગવતા વર્ગના “રખાત વર્ગો” કહ્યા છે. મને લાગે છે આઈ. સી. એસ. અમલદારોને તેમજ ખીજા શાકી અમલદારોને “રખાત અમલદારો” કહેવા એટલું જ સાચું ગણાય. એ ખાતા ભારે ખર્ચાળ વૈભવ છે.

બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના મંજૂરપક્ષના એક વખતના મુખ્ય અને હિંદના પ્રશ્નોમાં ધણી રસ લેનારા મેજર ડી. ગ્રેહામ પોલે થોડા સમય ઉપર ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ માં લખતાં જણાવ્યું હતું : “આઈ. સી. એસ. અમલદારો બહુ શક્તિશાળી અને કાર્યદક્ષ છે એ વસ્તુનો નિષેધ કોઈએ કર્યો જ નથી ” આવા વિધાન ઇંગ્લંડમાં વારંવાર થાય છે, અને તે ખરું માનવામાં આવે છે, એટલે તેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે આવા ચોક્કસ અને હકારવાચક વિધાનો કરવા કદી સલામત નથી કાગ્ય તે સહેલાઈથી નાપુરવાર થઈ શકે છે. ઉપરની હકીકતનો કોઈએ વિરોધ નથી કર્યો એમ માની લેવામાં મેજર ગ્રેહામ પોલે મોટી ભૂલ કરી છે. ધણીયેવા તે વિષે ચકા ઉઠાવવામાં આવી છે અને તેનો નિષેધ પણ કરવામાં આવ્યો છે. ધણી વર્ગો પૂર્વે

શ્રી. ગોખલેએ પણ આર્થ. સી. એસ. અમલદારો વિષે બહુ આકરા શબ્દો કહ્યા હતા. કોઈ પણ હિંદી — તે મહાસભાવાદી હો કે ન હો — મેજર ગ્રેહામ પોલના વિધાનનો વિરોધ કરશે. છતાં એ પણ શક્ય છે કે બન્ને અંશતઃ સાચા હોય અને બન્ને જુદા જુદા ગુણોનો જ વિચાર કરતા હોય. શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા શાને મોટે ? જો આ શક્તિ અને કાર્યદક્ષતાનું માપ હિંદમાંના અંગ્રેજી માત્રાજ્યને વધુ બળવાન કરવાના તથા દેશને ચૂસવામાં મદદ કરવાના દૃષ્ટિબિન્દુથી કાઢવાનું હોય, તો આર્થ. સી. એસ. અમલદારોએ પોતાનું કાર્ય સુંદર રીતે કર્યોનો દાવો વાજખી ગણાય. પરંતુ હિંદી આમવર્ગનું કસ્યાલુ એ જો પરીક્ષાનો ગજ હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે; વળી જે આમવર્ગની સેવા તેમને કરવાની છે અને જેમની પાસેથી જ અંતે તેમના મોટા મોટા પગાર આવવાના છે તેમનાથી આવક અને રહેણીના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કેટલા બધા વેગળા છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ નિષ્ફળતા વધુ દેખાઈ આવે છે.

એ વાત સાચી છે કે એ અમલદારોએ એકંદરે અમુક ધોરણ જળવી રાખ્યું છે ખરું, પણ એ ધોરણ ખસસ કરીને તદ્દન સામાન્ય કોટિનું છે. તેમાંથી કોક કોકવાર અસાધારણ માણસો નીકળ્યા છે ખરા. આવાં ખાતા પાસેથી વધારેની અપ્રશા પણ ભાગ્યે જ રખાય. ઇંગ્લંડની ગૃહશાળા (પબ્લિક સ્કૂલ) માં કેળવાતી વૃત્તિ, તેના સારા અને ખરાબ બન્ને અંશ સાથે, તેમનામાં વિશેષે કરીને જોવામાં આવે છે (જોકે હવે આર્થ. સી. એસ. ના ધણા અમલદારો આ ગૃહશાળામાં ભણેલા હોતા નથી). એ લોકોએ સારું ધોરણ જળવ્યું છે, પણ તેમના ધોરણથી કોઈ જરા પણ જુદા પડવા જાય તો તેના પ્રત્યે તેઓ સખત નાપસંદગી બતાવે છે. વળી કેટલાક અમલદારોની ખાસ શક્તિઓ રોજના કામની નીરસ ધટમાળમાં તથા કાંઈક અંશે ખીજાઓથી જુદા પડી જવાના ભયને લીધે મારી જાય છે. તેમનામાં કેટલાક કામ કરવાનો હિમંગ રાખનારા પણ હતા, કેટલાક સેવાની ભાવનાવાળા પણ હતા. પણ સેવા એટલે

માત્રાન્યની મેવા, દિદુસ્તાનની સેવા તો બદ્ પાછળથી આવે તેમને તાલીમ એવી મળેલી હતી અને તેમના મનનેજો જ એવા હતા કે તેઓ ખીજી રીતે વર્તી જ નહોતા સકતા. કાગણુ તેમની મજ્જા નાની હોવાથી તથા પરદેશીઓથી અને કેટલીકવાર પ્રતિકૂળ માણુસોથી વીટળાયેલા હોવાથી તેઓએ મગઠન કર્યું અને અમુક ધોગણુ જાગૃત્યુ વળી જાતિ અને હોદ્દાની પ્રતિક્ષા ખાતર એ જરૂરી હતું પણ તેમની પાસે વિચાર આપઅખત્યાગ સત્તા હોવાથી, કોઈ ટીકા કરે તો તેઓ ક્રોધ કરતા, અને ટીકાને મોઢુ પાપ ગણતા તેઓ વધારે ને વધારે અસહિષ્ણુ અને પતૂજી જેવા બનતા ગયા, અને મિનજવાબદાર ગણયકર્તાઓના ઘણા દોષો તેમણે કેળવ્યા તેઓ આત્મમતુષ્ટ અને સ્વપર્યાપ્ત બની ગયા છે, તેમની શુદ્ધિ મક્રચિત અને જડ થઈ ગઈ છે, આ પગિવર્તી મસાગમા તેઓ ૪ ધ્રુવ ગયા છે અને પ્રગતિમાન વાતાવરણને પૂરેપૂર્ણ પ્રતિકૂળ ગયા છે. જ્યારે તેમના કરતા વધુ શક્તિશાળી અને વધુ અનુકૂળ શુદ્ધિવાળાઓએ હિંદના પ્રશ્નને હાથમા લેવા માંડ્યો ત્યારે તેમણે તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કરવા માંડ્યો, તેમને ગાળો આપી, દબાવી દીધા, અને તેમના માર્ગમા શક્ય તેટલા વિદ્ધો નાખ્યાં મુદ્દ પછીની સ્થિતિથી પગિવર્તનો કરવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું ત્યારે તેઓ ગભરાઈ મયા અને તેને પહોંચી વળવા અશક્ત બીવડયા આવી એકાએક બિબી થયેલી અને નવીન મુસ્કેલીઓ માટે તેમની મક્રચિત અને શ્લેષ્મક ણવણીએ તેમને લાયક બનાવેલા નહોતા લામા વખત સુધી એજવામ મત્તા ભોગવીને તેઓ બગડી ગયા હતા એક મડળ તરીકે તેમને લગભગ નિરકુશ સત્તા હતી, માત્ર તાત્વિક રીતે તેમના ઉપર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનો અકુશ ગહેતો એટલું જ લોડ એકટને કહ્યું છે કે "મત્તા માણુમર્મા મડો પેદા કરે છે, અને અકુશ વિનાની સત્તાથી સડો પણ એવો પેસે છે કે જેની ઉપર અકુશ મૂકી શકાતો નથી "

એક દરે તેમના મર્યાદિત કામ પૂરતા તેઓ જરોમાપાત્ર અમલદારો ગણાય પોતાનું રોજનું કામ તેઓ ઠીક ખતરદારીથી,

ખાસ તેજ ખતાવ્યા વિના, કર્યાં કરતા. પણ તેમને તાલીમ જ એવી મળેલી કે તદ્દન અસાધારણ પરિસ્થિતિ માટે તેઓ નાલાયક નીવડ્યા. જોકે તેમના આત્મવિશ્વાસે, તેમના પદ્ધતિપરાયણ સ્વભાવે તથા તેમના અંદરઅંદરના સંધે તાત્કાલિક મુશ્કેલીઓમાંથી તરી જવામાં તેમને મદદ કરી. સુવિખ્યાત થયેલા મેસોપોટેમિયાના ગોટાળાએ હિંદની અંગ્રેજી સરકારની અદક્ષતા તથા શ્લેષ્ઠતા ઉઘાડાં પાડ્યાં. પણ એવા તો તેમનાં કેટલાયે ગોટાળા બહાર આવવા પામતા જ નથી. સવિનય ભંગ પ્રત્યે તેમણે જે વૃત્તિ ખતાવી તે પણ કંઠંગી હતી. ગોળીબાર અને લાઠીથી વિરોધીઓને થોડા વખતને માટે દબાવી દર્ષ શકાય, પણ તેથી કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો નથી, અને શ્રેષ્ઠતાની જે ભાવનાનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે તે ભાવનાને જ એ વસ્તુ ધક્કો પહોંચાડે છે. વધતી જતી અને પડકાર કરનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને પહોંચી વળવા તેમણે બળજબરીના ઉપાયો લીધા તેમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. એ અનિવાર્ય હતું, કારણ સામ્રાજ્યો તેના ઉપર જ નબે છે, અને વિરોધને પહોંચી વળવાનો બીજો કશો ઉપાય તેઓ શીખ્યા નથી હોતા. પરંતુ વધારા પડતી અને બિનજરૂરી બળજબરી વાપરવામાં આવી તે ખતાવી આપે છે કે તેઓ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ સંમૂળગો ગુમાવી બેઠા હતા અને સાધારણ વખતમાં જે આત્મસંયમ અને કાબૂ તેઓ ધરાવતા દેખાતા હતા તે તેમનામાં ખૂબી રીતે નહોતો. તેઓ વારંવાર ઉરકેરાઈ જતા અને તેમનાં ભાષણોમાં પણ ચિત્તભ્રમનો આગો દેખાઈ આવતો. પહેલાંના શાંત આત્મવિશ્વાસ રહ્યો જ નહોતો. વિષમ પ્રસંગ બધાને જ નિર્દયતાથી ઉઘાડા પાડે છે, આપણી ઊંડામાં ઊંડી નબળાઈઓ બહાર કરે છે. સવિનય ભંગનો પ્રસંગ આવો વિષમ હતો અને કસોટીનો હતો અને બન્ને પક્ષ—મહાસભા તેમજ સરકાર—માંના બહુ થોડા તેની કસોટીમાંથી બરાબર પાર ભીત્યાં. મિ. લોર્ડ જ્યોર્જ કહે છે કે વિષમ પ્રસંગે સાચા પહેલા દરજ્જાનાં કેટલાયે સ્ત્રીપુરુષો છેક નાનાં માલૂમ પડી આવે છે, અને ઇતર જનોની તો તેમાં કશી વિસાત જ નથી રહેતી. હવા શાંત અને સ્વચ્છ હોય ત્યારે જે ટેકરીઓ.

મોટા પદાડો જેવી જણાતી હોય તે મહાપ્રલયમાં ક્યાંય ડૂબી જાય છે. તે વખતે તો પાણીની ચપાટી ઉપર જાંચામાં જાંચાં શિખરો જ નજરે પડે છે.”

આઈ. સી. એસ. અમલદારો આ પ્રસંગને માટે મુદ્દિથી કે હૃદયથી લાયક નહોતા. તેમનામાંના ધણા અમલદારોને મૂળ શિક્ષણ પ્રાચીન શિષ્ટ સાહિત્યનું મળેલું. તેને લીધે તેમનામાં એક પ્રકારની સંસ્કારિતા અને આકર્ષકતા જણાતી. પણ એ તો જૂની દુનિયામાં, વિક્ટોરિયાના જમાનામાં ચાલે. આધુનિક પરિસ્થિતિને માટે તે તદ્દન નકામું ગણાય. તેઓ પોતાની એક નાની, વાઝાબંધી દુનિયામાં—એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન સૃષ્ટિમાં—રહે છે. તેમાં નથી છગ્ગંડ કે નથી હિંદ. પોતાના મમકાલીન સમાજમાં જે બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેની તેમને ગમ નથી. હિંદી જનતાના વાલીઓ અને સંરક્ષકો હોવાનો તેઓ ગમ જણાવે છે, છતાં હિંદી જનતા વિષેનું તેમનું જ્ઞાન નહિ જેવું છે અને આંખે ખૂંચે એવી રીતે આગળ આવતા નવા મધ્યમવર્ગનો પરિચય તો તેમને મુદ્દલ નથી. પોતાની આસપાસ વીંટળાયેલા ખુશામતખોરા અને નોકરીશોધુઓ ઉપરથી તેઓ હિંદીઓ વિષે કયાસ બાધે છે અને બીજાઓને ચળવળિયા તથા બદમાશ તરીકે કાઢી નાંખે છે. આખી દુનિયામાં યુદ્ધ પછી જે ફેરફારો થઈ ગયા છે, ખાસ કરીને અર્થપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં, તેને વિષેનું તેમનું જ્ઞાન નજીવું છે. તેઓ ચાલતી ધરેડમાં એટલા બધા ભરાઈ ગયા છે કે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે ગોઠવાઈ શકતા નથી. જે વર્ગના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે વર્ગનો આધુનિક પરિસ્થિતિમાં સમય પૂરો થઈ ચૂક્યો છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. ટી. એસ. ઇલિયટે “પોકળ માથું” નામના પોતાના કાવ્યમાં વર્ણવ્યા છે તે નમૂનાને તેમનો વર્ગ વધુ ને વધુ નજીક પહોંચતો જાય છે.

છતાં જ્યાંસુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટકશે ત્યાંસુધી એ વર્ગ પણ ટકશે. અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હજી બળવાન છે, તેના નેતાઓ સમર્થ અને ચતુર છે. હિંદુસ્તાનમાંનું અંગ્રેજી રાજ્ય હજી મજબૂત ચોટી રહેલા સડતા દાંત જેવું છે. ખૂબ દરદ કરે, પણ તેને સહેલાઈથી ખેંચી કાઢી શકાય નહિ. જ્યાંસુધી એ

દાંત કાઢી નાખવામાં ન આવે અથવા પોતાની મેળે પડી ન જાય ત્યાંસુધી દરદ ચાલુ રહેશે, અને કદાચ વધશે પણ.

ગૃહશાળામાં શિક્ષણ પામેલા નમૂનાના દિવસો ઇંગ્લંડમાં પણ હવે વહી ગયા છે. જોકે સાર્વજનિક કાર્યોમાં હજી એ લોકો આગળપડતા જણાય છે, છતાં તેમનું પહેલાં જે સ્થાન હતું તે આજે નથી, હિંદુસ્તાનમાં તો તેઓ વધુ અસ્થાને છે. આક્રમણકારી રાષ્ટ્રલાવના સાથે તેમનો મેળ કે સહકાર જામે એમ નથી, પછી જે લોકો સામાજિક પરિવર્તન ઇચ્છે છે તેમની સાથે તો તેમનો મેળ ક્યાંથી જ બેસે ?

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં આર્થ. સી. એસ. અમલદારોમાં ધણુએ શ્રેષ્ઠ માણસો છે. પરંતુ જ્યાંસુધી વર્તમાન પદ્ધતિ અમલમાં છે ત્યાંસુધી તેમની શ્રેષ્ઠતા એવી વસ્તુઓમાં યોગવાની, જે હિંદી લોકોના લાભની ન હોય. આ ખાતાના કેટલાક હિંદી અમલદારો તો ઇંગ્લંડની ગૃહશાળાના નમૂનાની વૃત્તિથી એટલા બધા ઘેરાયેલા હોય છે કે તેઓ તો બાદશાહના કરતાં પણ વધારે વફાદાર થઈ પડ્યા છે. એક જુવાન હિંદી આર્થ. સી. એસ. મને મળેલો. તેને પોતાની જાત વિષે બહુ જાઓ અભિપ્રાય હતો. કમનસીબે હું તેમાં મળતો થઈ શકતો નહોતો. પોતાના વર્ગના ધણા સદસ્યો તે મને ગણાવવા લાગ્યા અને છેવટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તરફેણની નિરુત્તર દલીલથી તેણે સમાપ્તિ કરી — શું આ સામ્રાજ્ય રોમન સામ્રાજ્ય કરતાં તથા જંગિસખાન અને તૈમૂરનાં સામ્રાજ્યો કરતાં સારું નથી ?

આર્થ. સી. એસ. અમલદારોની જાડી માન્યતા એવી છે કે તેઓ પોતાનાં કામ બહુ જ બાહોશીથી કરે છે એટલે તેઓ પોતાના દાવા ગમે તેટલા આગ્રહથી રજૂ કરી શકે. અને તેમના દાવા પણ અનેક અને વિવિધ છે. હિંદ ગરીબ છે, પણ તેમાં દોષ તેની સામાજિક રૂઢિઓનો, તેના વાણિયાઓ અને શાહુકારોનો તથા સૌથી વધારે તો તેની આવડી મોટી વધારા પડતી વસ્તીનો છે. પરંતુ મોટામાં મોટો વાણિયો, આ અંગ્રેજી રાજ્ય છે, તેને તેઓ ખાસી રીતે બૂલી જાય છે. અને આ

વસ્તીનું તેઓ શું કરવા ધારે છે તે કાંઈ સમજાવું નથી. કારણ દુકાળ, રોગચાળા તથા બારે મરણપ્રમાણની આટઆટલી મદદ હોવા છતાં, વસ્તી તો મોટી છે જ. સંતતિનિયમન સૂચવવામાં આવે છે. હું પોતે સંતતિનિયમનની રીતોની અને તેનો પ્રચાર કરવાની પૂરેપૂરી તરફેણમાં છું. પરંતુ આ રીતોનો ઉપયોગ કરવો હોય તો આમવર્ગની રહેણીનું ધોરણ અત્યાર કરતાં બહુ ઊંચું હોવું જોઈએ, સર્વસામાન્ય કેળવણીનું પ્રમાણ વધવું જોઈએ અને દેશભરમાં તે માટે સંખ્યાબંધ દવાખાનાં હોવાં જોઈએ. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તો સંતતિનિયમનની રીતો આમવર્ગની શક્તિ બહારની છે. મધ્યમવર્ગ તેનો લાભ લઈ શકે ખરો, અને હું માનું છું કે તેઓ વધતા જતા પ્રમાણમાં તેનો લાભ લે પશુ છે.

પરંતુ વધારાપડતી વસ્તીની આ દલીલ વધુ સુદમતાથી તપાસવાની જરૂર છે. આજે આખી દુનિયામાં સવાલ ખોરાકની અથવા બીજી જરૂરિયાતોની તંગીનો નથી. પરંતુ સવાલ તો ખાવું ક્યાંથી એ છે અથવા, જુદી રીતે મૂકીએ તો, જેઓને ખોરાકની જરૂર છે તેમનામાં ખોરાક ખરીદવાની શક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનમાં પણ એક રીતે જોઈએ તો ખોરાકની તંગી નથી. જોકે વસ્તી વધી છે, પણ તેની સાથે ખોરાકની છેત પણ વધી છે, અને વસ્તીની વૃદ્ધિના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તે વધારી શકાય તેમ છે. વળી બહુ ગવાતી હિંદુસ્તાનની વધતી જતી વસ્તી, એ (છેલ્લા દાયકાને બાદ રાખીએ તો) પશ્ચિમના દેશોને મુકાબલે બહુ થોડા પ્રમાણમાં વધી છે. એ વાત સાચી છે કે ભવિષ્યમાં તકાવત બહુ મોટો પડશે. કારણ ધણું બળે એવાં કામ કરી રહ્યાં છે જે પશ્ચિમના દેશોમાં વસ્તીવૃદ્ધિ ધટાડશે અથવા બંધ પણ કરશે. પરંતુ વસ્તી ઉપર મર્યાદા મૂકનારાં એ બળો હિંદુસ્તાનમાં પણ થોડા સમયમાં વસ્તીના વધારા ઉપર અંકુશ મૂકશે એવો સંભવ છે.

હિંદ મુક્ત થાય અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનું નવું જીવન ધડવાની સ્થિતિમાં આવે ત્યારે એ કામ માટે તેના ઉત્તમોત્તમ પુત્રો અને પુત્રીઓનો જરૂર પડશે. સારા માણસો દંમેશાં વિરલ હોય છે અને હિંદુસ્તાનમાં તો વિશેષે કરીને વિરલ

છે. કારણ અંગ્રેજી રાજ્યમાં સારા માણસોને તક મળી જ નથી. આપણી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનાં ધણાં ખાતામાં, ખાસ કરીને જેમાં યંત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના ખાસ જ્ઞાનની જરૂર છે તેમાં આપણે પરદેશી નિષ્ણાતોની મદદ લેવી પડશે. આર્થ. સી. એસ.માં તથા બીજાં શાહી ખાતામાં નોકરી કરેલાં માંના ધણાની, હિંદીઓની તેમજ પરદેશીઓની, આપણને જરૂર પડશે અને નવા તંત્રમાં તેમને સત્કાર થશે. પણ એક વાત નક્કી છે કે જ્યાં સુધી આર્થ. સી. એસ.ની હાલની મનોવૃત્તિ આપણી રાજ્યવ્યવસ્થામાં અને આપણાં સાર્વજનિક ખાતાઓમાં વ્યાપેલી રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં નવું તંત્ર સ્થાપી શકાશે નહિ. પોતે જ પ્રમાણુ છે એ જાતની મનોવૃત્તિ સામાન્યજાતનાની સામગ્રી છે અને સ્વાતંત્ર્યની સાથે તે રહી શકતી નથી. કાં તો તે સ્વાતંત્ર્યને કચડી નાંખે, કાં તો પોતે જ સાફ થઈ જાય. માત્ર ફાસિસ્ટ પદ્ધતિના રાજ્યતંત્રમાં તે ચાલી શકે ખરી. તેથી મને તો એ આવશ્યક લાગે છે કે નવા તંત્ર પ્રમાણે આપણે સાચું કામ શરૂ કરીએ તે પહેલાં આર્થ. સી. એસ. અને એવી બીજી નોકરીઓ નાબૂદ કરવી જોઈએ. એ નોકરીઓમાંના કેટલાક અમલદારો જે તેઓ રાજ હોય અને નવા કામને માટે લાયક હોય તો નવી શરતોએ આવી શકે, પરંતુ આજે તેમને જે બેહદા ભારે પગારો અને બોર્ડાલધ્યાં મળે છે તે તેમને આપવાનું કલ્પના બહાર છે. નવા હિંદના રાજ્યતંત્રમાં એવા હોંશીલા અને દક્ષ કાર્યકર્તાઓ જોઈશે, જેઓને પોતાના કાર્યમાં જીવલેતા શ્રદ્ધા હોય, જેઓ કાર્ય સાધવાને સારું તૂટી મરવા તૈયાર હોય, અને જેઓ કામના આનંદ અને તેના ગૌરવને ખાતર જ કામ કરતા હોય, નહિ કે મોટા પગારને ખાતર. પૈસાનો હેતુ તેમાં ઓછામાં ઓછો થઈ જવો જોઈએ. પરદેશી મદદગારોની જરૂર ઘણી મોટી પડશે, પરંતુ જેમને યંત્રવિદ્યાનું કશું જ્ઞાન નથી એવા પરદેશી દીવાની અમલદારોની જરૂર તો ઓછામાં ઓછી હશે. હિંદુસ્તાનમાં એવા માણસોની ખોટ નથી.

હિંદી મધ્યમમાર્ગીઓ તથા એમના જેવાં બીજાં મંડળોએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રની બાબતમાં અંગ્રેજ લોકની વિચારસરણી

કેવી રીતે સ્વીકારી લીધી છે, એ હું અગાઉ કહી ગયો છું. નોકરીઓની બાબતમાં આ વસ્તુ વિશેષે કરીને જોવામાં આવે છે, કારણ તેઓ 'હિંદીકરણ'ની જૂઓ પાડે છે. અમલદારોની વૃત્તિમાં, તેમના સ્વરૂપમાં તથા રાજ્યના ઘડતરમાં તેઓ ધરમૂળના ફેરફારની વાત કરતા નથી. આ એટલી બધી જીવંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે કે એ જતી કરી શકાય જ નહિ, કારણ હિંદની મુક્તિ કેવળ અંગ્રેજ લશ્કર અને અમલદારોના ખસી જવા માથે સંકળાયેલી નથી, પરંતુ તેમનામાં પ્રવતી રહેલી ચોતે જ પ્રમાણ હોવાની વૃત્તિના નાખૂદ થવા માથે તથા પગારો અને વિશેષાધિકારો ઓછા કરવાની સાથે વધુ સંકળાયેલી છે. બંધારણના ઘડતરના આ દિવસોમાં સલામતીઓની વાતો બહુ માથે છે. એ મલામતીઓ જે હિંદુસ્તાનના હિતને અર્થે હોય તો તેમાં એમ ચોક્કસ કરવું જોઈએ કે, બીજી વસ્તુઓની સાથે આઈ. સી. એસ. અને એવી બીજી નોકરીઓ, તેમની સત્તાઓ અને વિશેષાધિકારો સાથે, જે સ્વરૂપમાં અત્યારે છે તે સ્વરૂપમાં નષ્ટ થવી જોઈએ અને નવા બંધારણ સાથે તેમને કશી લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ.

એના કરતાં પણ વધારે મૂઢ અને દૃઢ તો લશ્કરી નોકરીઓ છે. તેમને વિષે ટીકા કરવાનો, તેમને વિષે કશું બોલવાનો આપણને અધિકાર જ નથી એમ કહેવાય છે. કારણ આવી બાબતોમાં આપણે શું સમજીએ કે જાણીએ? આપણે તો કશી ચૂંચાં કપાં વિના પૈસા આપવાના અને મારી પેટે પૈસા આપવાના. થોડા જ વખત ઉપર ૧૯૩૪ના સપ્ટેમ્બરમાં હિંદુસ્તાનના સેનાધિપતિ સર ફિલિપ એટવૂડ 'સિમલામાં કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં બાબત કરતાં પોતાની તીખી લશ્કરી બાષામાં હિંદી રાજપુરુષો વિષે બોલ્યા હતા : "તમે તમારું કામ સંભાળો; મારા કામમાં દખલ કરશો મા." કોઈક ઠંડાવ ઉપર સુધારો મૂકનારને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું : "શું તેઓ અથવા તેમના મિત્રો એમ ધારે છે કે અંગ્રેજો જેવી યુદ્ધો કરીકરીને રીડી થઈ ગયેલી અને ડાહી થયેલી પ્રજાને, જેણે તરવારને બળે આ સામ્રાજ્ય જીત્યું છે અને તરવારને બળે જ માયવી રાખ્યું છે તેને, આગમ-પુરશીમાં બેસીને ટીકા કરનારાઓ યુદ્ધ વિષે વાતો કરીને શિખામણ

આપી શકવાના છે? એ વિષયનું જ્ઞાન તો કોઈ પણ પ્રજાને તેના અનુભવથી જ મળે છે. ” તેમણે આવી બીજી પણ ઘણી રમૂજ વસ્તુઓ કહી હતી અને આપણે ગમે તે એમ ધારી સમજીએ કે તેઓ ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈ આ બધું બોલ્યા હશે તે માટે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તેમણે પોતાનું આપણ કાળજીપૂર્વક લખી આવેલું હતું અને પોતાનું લખાણ સામે ગમીને તેઓ બોલ્યા હતા.

મેનાધિપતિ માથે વરદરી બામતો વિષે તે વિષયના અનર્જિત માણસે દીન કગ્વી એ અનમત ઉદ્ધતાર્થ ગણાય હતા આગમખુરશીમાં બેઠેના ડીકાકારને પણ થોડુંક કહેવાની પગવાનગી મળવી જોઈએ એ વસ્તુ મમજાય એવી છે કે જેઓ તગવાગને બળે આ માત્રાભ્યને ધાગણ કરી ગયા છે તેઓ તથા જેમના ઉપર એ ચમકવું શસ્ત્ર સટકી રહ્યું છે તેઓ, એ બે વચ્ચે મતભેદ હોય હિંદી લશ્કરનો ઉપયોગ હિંદના હિતને અર્થે કરવામાં આવે અથવા સાત્રાભ્યના હિતને અર્થે પણ કરવામાં આવે, તેમાં એ સભવ છે કે બે હિતો બિન્ન બિન્ન હોય અથવા એકબીજાના વિરોધી પણ હોય વળી નામાંકિત મેનાપતિઓ બીજાઓની દખતગીરીથી મુક્ત ગ્રહેવાનો જે દાવો કરે છે તે દાવો કેટલે દગ્ગજે વાજબી છે તે વિષે ગયા વિશ્વયુદ્ધના અનુભવો પછી રાજદ્વારી પુરોષો અને આરામખુરશીવાળા ટીકાકારો ચકા ઉઠાવી શકે એમ છે તે વખતે તેમને જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ મોટે ભાગે મળી હતી, અને દરેક લશ્કરમાં—બ્રિટિશ ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઓસ્ટ્રિયન, ઇટાલિયન તથા રશિયન—અને દરેક બામતમાં તેમણે લાયક ગોટાળો કરી મૂક્યો હતો, એવી વાતો યોમેગ મલળાય છે કેપ્ટન નિડેન હાટ એ બ્રિટિશ લશ્કરી ઇતિહાસકારો અને લશ્કરી બુદ્ધિચાતુર્યના જાણકારોમાં મશ્હૂર છે તે પોતાના ‘વિશ્વયુદ્ધના ઇતિહાસ’માં નખે છે કે લડાઈમાં એક વખત એવો આવ્યો હતો જ્યારે બ્રિટિશ મિપાહીઓ દુશ્મનો માથે લડતા હતા ત્યારે બ્રિટિશ મેનાપતિઓ એકબીજા માથે લડતા હતા ગાદીય સંકટ તેમનામાં વિચાગની કે પુરુષાર્થની એકતા આણી શક્ય નહોતું તેણે આ ઉપરાંત લખ્યું છે

“ મહાપુરુષો ઇંતર જનોથી જુદી માટીના ધડેલા હોય છે એવી આપણી વીરપૂજક માન્યતાને તથા મૂર્તિપૂજન વિશેની શ્રદ્ધાને ગયા યુદ્ધે હિતજિત કરી નાખી. નેતાઓ હજી આવરયક છે, કદાચ વધુ આવરયક છે. પરંતુ તેઓ પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ હોય છે, એ જ્ઞાન આપણામાં જગૃત થયું છે, ને તેમની પાસેથી વધારેપડતી આશા રાખવાની તેમ તેમના ઉપર વધારેપડતો વિશ્વાસ રાખવાની બાબતમાં આપણને સાવધાન કરનારું જન્યું છે. ”

પેલા રાજપુરુષશિરોમણિ મિ. લોર્ડ્સ જ્યોર્જ પોતાના ‘ યુદ્ધસંસ્મરણો ’માં વિશ્વયુદ્ધના ખુશકી તેમજ દરિયાઈ સેનાપતિઓની જૂલો અને ખામીઓનાં બખંડર ચિત્રો ચીતર્યા છે. એ જૂલોએ તો લાખો માણસોના જાનના ભોગ લીધા છે. અંગ્રેજો અને તેમના મિત્રો યુદ્ધમાં જીત્યા, પણ એ તો “ વિજય તરફનાં લોહીખરડાંનાં લથડિયાં ” હતી. મોટા અમલદારોએ અવિચારી રીતે કશું સમજ્યા વિના માણસો અને તકોનો એટલો દુરુપયોગ કર્યો કે ઇંગ્લંડ વિનાશની ધાર ઉપર આવી ગયું હતું. તેમાંથી તે અને તેના મિત્રો મોટે ભાગે દુશ્મનોની માન્યતામાં પણ ન આવે એવી એવકૂશીથી જ બચી ગયા. ઇંગ્લંડનો મહાન પ્રધાન આમ લખે છે અને ખાસ કરીને રક્ષક ટુકડીઓની પ્રથા દાખલ કરવાની બાબતમાં લોર્ડ જેલિકોના મજબૂત નવા વિચારો દાખલ કરવા માટે તેને કેવી શક્તિક્રિયા કરવી પડી હતી એ બધું એ સમજાવે છે. કેન્ય માર્શલ જોકે સંબંધી તે કહે છે કે તેનો મોટામાં મોટો ગુણ એ હતો કે તેની મુખમુદ્રા બહુ જ દૃઢતાસૂચક હતી અને તેથી તે બહુ જ શક્તિશાળી હશે એમ જણાતું હતું: “ ખીજવાયેલા માણસો મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે સહજ રીતે જ એમ કરે છે. તેઓ એવું માની લેવાની જૂઠ્ઠા કરે છે કે શરીરમાં શુદ્ધિનું સ્થાન હડપચીમાં છે. ”

પરંતુ મિ. લોર્ડ્સ જ્યોર્જનો મુખ્ય આરોપ તો અંગ્રેજોના મુખ્ય સેનાપતિ ફિલ્ડ માર્શલ હેગની ઉપર છે. તે પુરવાર કરી આપે છે કે હેગના બેહદ ધમડે અને રાજપુરુષોની તથા ખીજઓની વાત સાંભળવાની તેની અનિચ્છાએ ખુદ હિટલર પ્રધાનમંડળ આગળ ધણી અગત્યની વાતો છુપાવરાવી અને ક્રાન્સમાં

અંગ્રેજ સૈન્યને એક મહા ભારે આફતમાં નાખ્યું. તેની નજર સામે નિષ્ફળતા દેખાતી હોવા છતાં છેવટ સુધી લડ કરીને પાશ્વરહસ અને કેમ્બ્રેઈના ભયંકર કાદવમાં મહિનાઓ સુધી પોતાનો ખેવકૂશીભર્યો ધસારો તેણે ચાલુ રાખ્યો, તે એટલે સુધી ત્યાં સત્તર હજાર અમલદારો મરી ગયા અથવા મરવા જેવા યર્ષ ગયા, અને ચાર લાખ બહાદુર અંગ્રેજ સિપાહીઓ કાયલ થયા. 'અચાત સિપાહી'ને તેના મરણ પછી આજે માન આપવામાં આવે છે એ ઠીક છે; પણ જ્યારે એ જીવતો હતો ત્યારે તેની જિંદગી સસ્તી હતી અને કોઈ તેની દરકાર કરતું નહોતું.

ખીજા લોકોની માફક રાજદ્વાજી પુરુષો પણ વખતોવખત ભૂલો કરે છે; પરંતુ લોકશાસનવાદી રાજપુરુષોને લોકોનો તથા સંજોગોનો વિચાર કરવો પડે છે અને તે પ્રત્યે સદ્ગતુભૂતિ રાખવી પડે છે. તેઓ સાધારણ રીતે પોતાની ભૂલ સમજી જાય છે અને તે સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ સિપાહી તો જુદા જ વાતાવરણમાં ધડાયો હોય છે. ત્યાં તો હુકમનું સામ્રાજ્ય હોય છે, અને ટીકા સહન કરવામાં આવતી નથી. એટલે ખીજા સલાહ આપે તેથી તેને ગુસ્સો ચડે છે. તે ભૂલ કરે છે ત્યારે પૂરેપૂરી કરે છે, અને તેને હકપૂર્વક વળગી રહે છે. તેને મન તો જુદું અથવા મગજ કરતાં હડપચી જ વધારે મહત્ત્વની હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બેનો મિશ્ર નમૂનો પેદા થયો છે, એ આપણને લાભ છે. કારણ અહીં તો દીવાની અમલદારો પણ સત્તા અને સ્વસંતુષ્ટતાના અર્થ લશ્કરી વાતાવરણમાં ધડાય છે અને રહે છે અને તેથી કરીને મોટે ભાગે સિપાહીના હડપચીના ગુણો તેઓ ધરાવે છે.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે લશ્કરનું 'હિંદીકરણ' કરવાની ક્રિયા આગળ ધપાવવામાં આવે છે, અને ખીજાં ત્રીમ કે વધારે 'વર્ષોમાં હિંદી રંગભૂમિ ઉપર હિંદી સેનાપતિ પણ દેખા દે. એ સચ્ચ છે કે સોએક વર્ષમાં હિંદીકરણની ક્રિયા ધણી આગળ વધી હશે. પરંતુ એ જિજ્ઞાસા થાય તો યોગ્ય છે કે અણીને પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડે એક કે બે વરસમાં લાખો માણસોનું બળવાન લશ્કર કેવી રીતે બંધુ કરી દીધું હતું? પણ આપણા છે

એવા સલાહકારો તેમને મળ્યા હોત તો કદાચ તેઓ વધારે સાવધાનીથી અને સાચવી સાચવીને આગળ વધ્યા હોત, અને આ મોક્ષમ રીતે તાલીમ પામેલું લશ્કર તૈયાર થઈ રહે તે પહેલાં કદાચ યુદ્ધ ખલાસ પણ થઈ ગયું હોત. રશિયાનું સોવિયટ લશ્કર જે લગભગ કશાં સાધન વિના તૈયાર થઈ ગયું અને જેણે અનેક દુશ્મનોનો સામનો કર્યો અને તેમના ઉપર વિજય મેળવ્યો તથા આજે જે દુનિયાના બહુ જગરાં લશ્કરોમાંનું એક છે તેનો પણ સહેજે વિચાર આવે છે. પરંતુ “લડાઈથી રીદા થઈ ગયેલા અને ડાહ્યા થયેલા” કોઈ સેનાપતિઓ તેમને સલાહ આપનારા નહોતા એમ દેખાય છે.

અત્યારે આપણે ત્યાં દહેરાદૂનમાં એક લશ્કરી કોલેજ ચાલે છે. ત્યાં અમલદાર થવાની તાલીમ સારા ધરના છોકરાઓને આપવામાં આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે પરેડમાં તેઓ બહુ ચાલાક હોય છે અને તેઓ સારા અમલદાર બનશે એ વિશે શંકા નથી. પરંતુ યાત્રિક શસ્ત્રાઓની તાલીમ વિના આ તાલીમ શા ઉપયોગની નીવડશે એ પ્રશ્ન મને બચ્છીવાર થાય છે. પાપદળ અને અશ્વદળ તો આજે રોમન લોકોની ચોરમ દુકડીઓ જેટલાં ઉપયોગનાં રહ્યાં છે, અને વિમાનો, ગેસ બોમ્બો, બખ્તરી મોટરો અને જનરેટર તોપોના આ જમાનામાં રાષ્ટ્રફલ તો તીરકામઠાં જેવી થઈ ગઈ છે. તેમને તાલીમ આપનારા તથા સલાહ આપનારા આ વસ્તુ જરૂર સમજતા હશે.

ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના અગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી કેવી છે? તેની ખામીઓની ફરિયાદ કરનારા આપણે કોણ? કારણ તે ખામીઓ આપણી નમળાઈઓનું જ પરિણામ કહેવાય છે? આપણે પરિવર્તનનો મહાપ્રવાહ છોડી દઈ બંધિયાર ખાઓચિયામાં ભરાઈ જઈએ, કેવળ આત્મલક્ષી અને આત્મસંતુષ્ટ થઈ જઈએ, બીજે શું ચાલે છે તેની દરકાર આત્મપ્રતારણાથી ન રાખીએ તો પછી એનાં પરિણામ આપણે જ વેઠવાં પડે ને? દુનિયામાં નવા વેગનું મોજું આવ્યું તેના ઉપર સંવાર થઈને અંગ્રેજો અંદી આવ્યા, અને તેમને પોતાને પણ ભાગ્યે જ બચાર હશે એવાં જગરાં ઐતિહાસિક બળોના તેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા. જે વાવાઝોડ

આપણને ઉખેડી નાખીને આમતેમ અકાળે છે અથવા જે હંડે પવન આપણને ધુમ્મસી નાખે છે તેની સામે ફરિયાદ કર્યે શું વળે ? જૂતકાળ અને તેના કબજાકાસ જૂલી જર્મ આપણે ભવિષ્યનો સામનો કરીએ. વિજ્ઞાન અને તેનાં મુશ્કેલ પરિણામોની એક ઉત્તમ બેઠના અંગ્રેજો આપણે માટે વાહક બન્યા તે બદલ આપણે તેમનો ઉપકાર માનીએ. પરંતુ આ અંગ્રેજ સરકાર દેશમાંના વિભાજક, જ્ઞાન અને પ્રગતિમાં વિરોધી, અને ડામી અને સમયસાધુ તરવાને ઉત્તેજન આપી રહી છે એ વસ્તુ જૂલી જવી અથવા હંડે કલેજે જોયાં કરવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. કદાચ એ પણ એક આવશ્યક કસોટી હોય, આપણને એ ભંડાર યવાનો પડકાર હોય. કારણ હિંદનું પુનરુજ્જીવન યશે તે પહેલાં નિર્બળતા, અપવિત્રતા અને મેલને બાળીને સાફ કરી નાખનારી આગમાં હિંદે શુદ્ધ થવું જોઈશે.

આંતર્જાતીય વિવાહ : લિપિનો પ્રશ્ન

સને ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બર અધવચમાં પૂના તથા મુમ્બઈમાં એકાદ અઠવાડિયું શેકાઈને હું લખના પાછો ફર્યો. મારા માતૃશ્રી હજી ત્યાં ઇસ્પતાલમાં જ હતાં. કમલા પણ ત્યાં જ હતી, અને તેમની સેવાચારી દરવામાં શેકાયેલી હતી, જોકે તે પોતે પણ સાજી તો નહોતી જ. મારી બહેનો અલ્લાહાબાદથી દર અઠવાડિયે આવી જતી. હું લખનામાં એ કે ત્રણ અઠવાડિયા રહ્યો. અલ્લાહાબાદમાં મળી શકે તે કરતાં ત્યાં વધારે દુરસદ મને મળી. મારો મુખ્ય બવસાય દિવસમાં બેચાર ઇસ્પતાલમાં જવાનો હતો. બાકીનો વખત છાપામાં કેટલાક લેખો લખવામાં મેં ગાળ્યો. એ લેખો આખા દેશમાં ખૂબ જ પ્રચાર પામ્યા. ‘હિંદ કયે રસ્તે ?’ (‘વિધર ઇન્ડિયા ?’) એ નામની એક લેખમાળામાં મેં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ પરત્વે દુનિયાની ઘટનાઓનું અવલોકન કર્યું. એ લેખોએ ખૂબ જ ધ્યાન ખેંચ્યું. મને પાછળથી ખબર પડી કે તહેરાન અને કાશુમમાં આ લેખોના ફારસી અનુવાદો પણ છપાયા હતા. જેઓ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારોથી તથા તાજેતરમાં યથેચ્છ ફેરફારથી પરિચિત હોય તેમને માટે આ લેખોમાં કશું નવું નહોતું. પરંતુ હિંદમાં આપણા લોકો સ્થાનિક મુશ્કેલીઓમાં જ એટલા બધા ગૂંચાઈ ગયેલા હોય છે કે બીજે શું અને છે તે તરફ ધ્યાન આપવાની તેમને દુરસદ નથી હોતી. મારા લેખોનો જે સત્કાર થયો તે ઉપરથી તથા બીજાં કેટલાંક ચિહ્નો ઉપરથી જણાયું કે તેઓ પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ વિશેષ વિશાળ કરવા લાગ્યા હતા.

મારા માતૃશ્રીને ઇસ્પતાલમાં બહુ કંટાળો આવ્યો હતો. એટલે મેં તેમને અલ્લાહાબાદ પાછાં લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. આનું એક કારણ એ પણ હતું કે મારી બહેન કૃષ્ણાનું વેશવાળ

થોડા જ વખત પહેલાં થયું હતું. મને ફરી એકાએક જોવામાં લઈ જવામાં આવે તે પહેલાં અને તેટલા વહેલાં તેના લગ્ન અમારે કરી નાખવા હતા. મને ક્યાં સુધી બહાર રહેવા દેવામાં આવશે તેનો મને કશો ખ્યાલ નહોતો, કાગલ મહામહાનો ઠગવેલ કાર્યક્રમ હજી મવિનય ભાંગેનો જ હતો અને ખુદ મહામલા તથા બીજી સેંકડો મસ્જાઓ હજી બેઠાપદા હતી.

આકોગેબગના ત્રીજા અઠવાડિયામાં અલ્પાદામાદમાં લગ્ન કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. વિધિ હીવાની કાયદા અનુસાર થવાનો હતો. મને એ ગમતું હતું, જોકે હકીકત એ હતી કે અમારે માટે તેમાં પમદગીને સ્થાન જ નહોતું. બે ભિન્ન સાતિઓ — એક ધ્યાનપૂર્ણ અને બીજા અધ્યાત્મિક — તેમની વચ્ચે આ લગ્ન હતા અને વર્તમાન સિટિસ દિહી કાયદા પ્રમાણે આવા લગ્ન માટે ઈર્ષ પશુ જાતનો ધાર્મિક વિધિ કાયદેસર ગણાતો નથી સદ્ભાગ્યે નવો પમાગ થયેલો ‘મિવિય મેરેજ એક્ટ’ અમારી વહારે આવ્યો. આવા બે કાયદા ૥ તેમની બીજો હિદુઓ અને તેને મળતા બીજા ધર્મો — ખૌદ, જૈન અને શીખો, માટે જ છે, અને તે અનુમાર મારી બહેનના લગ્ન થયા પરંતુ બેમાથી એક પક્ષ જન્મથી કે ધર્માન્તરથી જો આ ધર્મનો ન હોય તો આ બીજો કાયદો લાગુ પડતો નથી અને તેમને પહેલાં સિવિલ મેરેજ એક્ટનો આશ્રય લેવો પડે છે. પહેલાં કાયદામાં એવું છે કે બન્ને પક્ષે બધા ખુબ્બ ધર્મોના ઇનકાર કરવો પડે છે અથવા કાર્ષ નહિ તો એટલી કેદિયત તો કરવી જ પડે છે કે પોતે એકે ધર્મમાં નથી આ તદ્દન અનાવરયક ઇનકાર એ ભારે અડચણરૂપ છે. બધા લોકો પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના ન હોય છતાં, આવી કેદિયત કર્યા મામે વાધો ઉઠાવે છે અને આ કાયદાનો લાભ લઈ શકતા નથી. દરેક ધર્મના જૂના વિચારના તો આંતર્રાષ્ટ્રીય લગ્નને સરળતા મળે એવા બધા જ ફેરફારોનો વિરોધ કરે છે પરિણામ એ આવે છે કે લોકોને ધર્મનો ઇનકાર કરવાની ફરજ પડે છે અથવા તો બીજા કાયદાનો લાભ લેવા માટે ઉપલક્ષિયા ધર્માન્તર તેઓ કરે છે. હું પોતે આંતર્રાષ્ટ્રીય લગ્નોને ઉત્તેજન આપવાના મનનો છું. પરંતુ એવું ઉત્તેજન આપવામાં આવે કે નહિ, બધા

જ ધર્મના લોકોને લાગુ પડે એવો, અને જેમાં ધર્મનો કોઈ પણ જાતનો ધનકાર ન કરવો પડે અથવા તો ધર્મોન્તર પણ ન કરવું પડે એવો સર્વસામાન્ય 'સિવિલ ગેરેજ એક્ટ' ધવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મારી બહેનના લગ્નમાં બહુ ધમાલ નહોતી કરી. બહુ સાદાઈથી બહુ પતાવ્યું હતું. હિંદીઓના લગ્નોમાં જે ધમાલ હોય છે તે સામાન્ય રીતે મને ગમતી નથી. અને આ પ્રસંગે તો મારા માતૃશ્રી માંદા હતા, વળી સવિનય લંગ ચાલુ હતો અને અમારા ઘણા માથીઓ જેલમાં હતા, એટલે કોઈ પણ જાતની ધમાલ કે દેખાવ કરવો એ સાવ અશક્ય હતું. થોડાંક મર્ગસંબંધીઓ તથા સ્થાનિક મિત્રોને બોલાવ્યા હતા. મારા પિતાના કેટલાક જૂના મિત્રોને બોલું લાગ્યું, કારણ તેમણે એમ માની લીધું, તદ્દન જ ખોટી રીતે, કે મેં ધરાદાપૂર્વક તેમની અવગણ કરી.

લગ્ન માટેની નાની આમંત્રણપત્રિકા અમે હિંદુસ્તાની ભાષામાં પણ રોમન લિપિમાં કાઢી હતી. આ નવીનતા હતી. કારણ આવા આમંત્રણો માધારણ રીતે નાગરી અથવા તો ઉર્દૂ લિપિમાં કાઢવામાં આવે છે. અને હિંદુસ્તાની ભાષા, લશ્કરી તથા ખ્રિસ્તી પાઠરીઓના મંડળો સિવાય બીજે કયાંય રોમન લિપિમાં લખવાનો ખ્યાલ જ તદ્દન નવો હતો. મેં રોમન લિપિ એક પ્રયોગ તરીકે જ વાપરી હતી. જુદા જુદા લોકો ઉપર તેની શી અસર થાય છે એ મારે જોવું હતું. તેને મિત્ર સત્કાર મળ્યો પણ એકંદરે તેના પ્રત્યે વિરોધ દેખાયો, જોકે આમંત્રણ ઘણા થોડાને મોકલેલાં હતાં. જે વધારે લોકોને એ પત્રિકા પહોંચી હોત તો તેની અસર આથીયે વધારે પ્રતિકૂળ થાત. ગાંધીજીએ મારા આ કૃત્યને પસંદ ન કર્યું.

મેં રોમન લિપિ વાપરી તેનું કારણ એ નહોતું કે હું તે વાપરવાના અભિપ્રાયનો યર્ષ ગયો હતો. જો કે ઘણા વખતથી હું એ પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો ખરો. ટુર્કસ્તાનમાં અને મધ્ય એશિયામાં તેને જે યશ મળ્યો છે તેની જાપ મારી ઉપર બહુ પડી હતી. તેની તરફેણમાં ચતી સ્વાભાવિક દલીલો બહુ વજનદાર હતી.

છતાં રોમન લિપિ જ સ્વીકારવી જોઈએ એવી મારી ખાતરી નહોતી થઈ. અને મારી એવી માન્યતા હોય તોપણ, હું બરાબર જાણુ તો હતો કે આજના હિંદુસ્તાનમાં તે દાખલ થવાનો મંતવ છાટાભાર નથી. મંડબો — ગૃહીય, ધાર્મિક, હિંદુ, મુસલમાન, જૂતાં, નવાં બધાં જ તેનો બહુ મખત વિરોધ કરે, અને મને લાગે છે કે આ વિરોધ કેવળ લાગણીને કારણે ન જ હોય. લિપિમાં ફેરફાર કરવો એ કોઈ પણ સમૃદ્ધ ભાષા માટે જીવનમરણનો સવાલ છે, કારણ લિપિ એ માહિત્યનું બહુ અંતરનું અંગ છે. તમે લિપિ બદલો એટલે જુદાં જ શબ્દચિત્રો, જુદા જ ધ્વનિ અને જુદા જ વિચારો ઉદભવ પામે છે. જૂતા અને નવા માહિત્ય વચ્ચે લગભગ અનુદ્ભાવનીય અંતગત ઊભો થાય છે અને જૂનું માહિત્ય મૃત થયેલી પરદેશી ભાષા જેવું બની જાય છે. જ્યાં સાચવી રાખવા જેવું પ્રાચીન સાહિત્ય ન હોય ત્યાં આ જોખમ ખેડવું જોઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આ ફેરફારની હું ભાગ્યે જ કલ્પના કરી શકું છું, કારણ આપણું માહિત્ય મમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન છે, એટલું જ નહિ પણ આપણા ઇતિહાસ અને આપણા વિચારો માથે તે સંકળાયેલું છે અને આપણા આમવર્ગના જીવન માથે ધનિષ્ઠ સંબંધથી જોડાયેલું છે. તેમાં આવો ફેરફાર ધુમાડવો એ તો જીવતા પ્રાણીને ચીરવા જેવું ધાતકી થઈ પડે, અને આપણા લોકશિક્ષણની પ્રગતિને રોકનારું બને.

પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં લિપિનો આ પ્રશ્ન તો પુસ્તક્રિયા અર્થાનો પણ નથી. લિપિસુધારનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે મસ્કૃતની પુત્રી-ભાષાઓ — હિંદી, બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી, એમને માટે એક મામાન્ય લિપિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. અત્યારે તેમની જે લિપિઓ ચાલે છે તેવું મૂળ તો એક જ છે. તે લિપિઓમાં બહુ તફાવત નથી અને વચ્ચે માર્ગ દાઢવાનું બહુ મુશ્કેલ પણ નથી. જો આ ચારે ભાષા માટે મામાન્ય લિપિ કરવામાં આવે તો આ ચાર ભગિનીભાષાઓને એકબીજાની વધુ નજીક આવવાનું થાય.

હિંદુસ્તાન વિષે આપણા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ એક એવી ગપ દુનિયાભરમાં બહુ ખતપૂર્વક ચલાવી છે કે હિંદુસ્તાનમાં

મજબૂત પાયા ઉપર તેનું બાંધારણ થયેલું છે અને કારસીની સાથે તે ખૂબ મજબૂત છે. એટલે, જે મમૂદ મૂળમાંથી તે પોષણ મેળવી શકે છે, અને હમણાં હમણાં અંગ્રેજીમાંથી પણ તેણે પોષણ મેળવવા માંડ્યું છે. દક્ષિણનો દ્રાવિડ પ્રદેશ જ એક એવો છે જ્યાં હિંદુસ્તાની પરદેશી ભાષા જેવી લાગે છે. પરંતુ ત્યાંના લોકો એ શીખવા ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જે વરસ પહેલાં (૧૯૩૨માં) દક્ષિણમાં હિંદીપ્રચારનું કાર્ય કરતી એક લોક-સંસ્થાના અધિકારી મેં જોયા હતા એ સંસ્થાને સ્થપાયે તે વખતે ચૌદ વર્ષ થયાં હતાં, એટલા વખતમાં તેના પ્રયત્નથી એકલા મદ્રાસ ઇલાકામાં જ માડાપાંચ લાખ માણસો હિંદી શીખ્યાં હતાં. મરકારના બિલકુલ ટેકા વિનાની ખાનગી સંસ્થાનું આ કામ ભારે ગણાય. વળી જોયો સ્વેચ્છાએ હિંદી શીખે છે તેઓ હિંદીના ભારે પ્રચારક બની જાય છે.

હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની થવાની છે એ વિષે મને ઊંટાભાર શંકા નથી. આજેય માધારણ વ્યવહાર માટે તો એ જ સામાન્ય ભાષા છે. તેની પ્રગતિ નાગરી કે ઉર્દૂ લિપિ વિષેની મૂખોર્ધનિરેલી ચર્ચાથી, તથા એક પક્ષ બહુ સંસ્કૃતમય અને એક પક્ષ બહુ કારસીમય ભાષા વાપરે છે તેથી રોકાઈ છે. લિપિના પ્રશ્નનો કશો ઉકેલ આણી શકાય એમ નથી, કારણ તેનો વિચાર કરતાં વિરોધી પક્ષ-વાળાઓ ગરમ અને આવેશમય ચર્ચા જાય છે. એટલે બંને

તેલુગુ	૨,૩૬ લાખ
મરાઠી	૧,૮૮ "
તામિલ	૧,૮૮ "
કાનડી	૧,૦૩ "
કન્નડ	૧,૦૧ "
ગુજરાતી	૯૬ "

૨૭,૬૮ "

પરંતુ, આસામી તેમજ બ્રાહ્મી, એ ભાષાઓ, ભાષાની તેમજ પ્રદેશની દૃષ્ટિએ તદ્દન જ ભુલી જતી છે, એટલે ઉપરની યાદીમાં ગણી નથી.

લિપિઓને માન્યતા આપવી અને લોકોને જે ગમે તે વાપરવા દેવી એ જ માર્ગ છે. પરંતુ અંતિમ વલણ લેનારાઓને ઉત્તેજન નહિ આપવાનો તથા એના વચ્ચે માર્ગની સાહિત્યની ભાષા સામાન્ય વપરાશની બોલતી ભાષાને ધોરણે ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. લોકશિક્ષણ વધતું જશે એટલે આ થયા વિના નહિ રહે. નાના મધ્યમવર્ગો, જે સાહિત્યની શૈલી અને અભિરુચિની ખાખતમાં આજે કરતાકારવતા છે, તે પોતપોતાની રીતે અતિશય સંકુચિત વિચારના અને રૂઢિપરાયણ છે. નિર્જીવ ધર્મ ગયેલાં અને આમવર્ગ સાથે તથા દુનિયાના સાહિત્યની સાથે બહુ ઓછા સંબંધ ધરાવતાં એવાં જૂનાં રૂપોને તેઓ વળગી રહ્યા છે.

વળી હિંદુસ્તાનીનો વિકાસ અને પ્રચાર થાય તેથી હિંદુસ્તાનની ખીણ મોટી ભાષાઓ — અંગ્રાણી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉત્કલ તથા દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓ — ના ચાલુ વપરાશને તથા વિકાસને બાધ આવે એમ નથી, આમાંની કેટલીક ભાષાઓ તો અત્યારે હિંદુસ્તાની કરતાં વધારે જાગૃત અને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ વધારે સતર્ક છે. દરેક પ્રાંતમાં કેળવણીના તથા ખીજા ઉપયોગ માટે વપરાશની ભાષા એ જ રહેવાની. આમવર્ગમાં કેળવણીને અને સંસ્કારિતાનો પ્રસાર એની મારફત જ ધર્મ શકે એમ છે.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થાય એવો સંભવ છે. મુઠ્ઠીભર ઉપલા વર્ગના શિક્ષિતોની વાત છોડી દઈએ તો મને આખા દેશને માટે આ કલ્પના માત્ર ઉત્પત્તિ લાગે છે. આમવર્ગના શિક્ષણ તથા સંસ્કારિતા સાથે અંગ્રેજીને કશો સંબંધ જ નથી. એમ બને, અને આજે કાંઈક અંશે એમ છે પણ ખરું, કે શાસ્ત્રીય, વૈજ્ઞાનિક અને વેપારી વ્યવહારો માટે તથા ખાસ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો માટે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ વધતો જાય. દુનિયાના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિઓથી જાણકાર રહેવા માટે આપણામાંથી ધણા પરદેશી ભાષાઓ જાણે એ આવશ્યક છે. અને આપણી વિદ્યાપીઠો અંગ્રેજી ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન, સ્પેનિશ, ઇટાલિયન વગેરે ભાષાઓના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપે એ મને તો ગમે. એનો અર્થ એ નથી થતો કે અંગ્રેજીની અવગણ કરવી. પરંતુ દુનિયાની

ચોક્કસ માહિતી આપણે મેળવવી હોય તો કેવળ અંગ્રેજી ચર્ચામાંથી નોંધે આપણુ કામ ચાલશે નહિ. એક જ બાબુ અને એક જ વિચારસરણી ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન આપણું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ અત્યારે ઠીકઠીક અસમતોલ થઈ ગયું છે. આપણા કંટરમાં કંટર રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં ઇંગ્લિશ દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલા બધા ઘેરાઈ ગયેલા છે તેનો તેમને લાગ્યે જ ખરાખર ખ્યાલ હશે.

પરંતુ પરદેશી ભાષાઓને આપણે ગમે તેટલું ઉત્તેજન આપીએ તોપણ બહારની દુનિયા માથે આપણી મુખ્ય માંકળ તો અંગ્રેજી જ રહેવાની. તેમ જ હોવું જોઈએ. જમાનાઓ થયા અંગ્રેજી શીખવા આપણે મહેનત કરી રહ્યા છીએ અને એ મહેનતમાં આપણને ઠીકઠીક સફળતા મળી છે. દરે પાટી સાફ ધોઈ નાખીએ અને આ લાંબી તાલીમનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવીએ એ મૂર્ખાઈ કહેવાય. વળી આજે અંગ્રેજી ભાષા દુનિયાની ભાષાઓમાં વધારેમાં વધારે વ્યાપક અને મહત્વની બની છે. બીજી ભાષાઓ દરતાં ઝપાટાભેર તે આગળ વધતી જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું તથા રેડિયો દ્વારા વિશ્વપ્રચાર કરવાનું માધન એ વધારે ને વધારે બનતી જાય એવો સંભવ છે, સિવાય કે 'અમેરિકન' તેનું સ્થાન લે. તથા આપણે અંગ્રેજી જાનનો પ્રચાર તો ચાલુ રાખવો જ જોઈએ. જાની શકે તેટલી સારી રીતે એ લણી લેવી એ ઇચ્છ છે, પરંતુ અત્યારે આપણા લોકો કરે છે તેમ એના સૂક્ષ્મ ભેદપ્રભેદો પાછળ ખૂબ જ સમય અને શક્તિ આપવાની જરૂર નથી. થોડીક વ્યક્તિઓ ભલે એમ કરે, પરંતુ ઘણા માણસો આગળ એ આદર્શ મૂકવો એ તો તેમના ઉપર બિનજરૂરી બોલો નાખવા મમાન અને બીજી દિશાઓમાં તેમને પ્રગતિ કરતા અટકાવવા સમાન છે.

હમણાં હમણાં હું 'મુંળ અંગ્રેજી' ('એસિક ઇંગ્લિશ') થી બહુ આકર્ષાયો છું. મને લાગે છે કે આવી રીતે અંગ્રેજી ભાષાને બહુ સાદી કરી નાખવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ઘણો જ થાય. 'ખરી અંગ્રેજી' ખાસ નિષ્ણાતો અને કેટલાક અભ્યાસીઓ માટે

રાખવામાં આવે, બાકી બીજા બધા મોટા પ્રમાણમાં 'મૂળ અંગ્રેજી' શીખે એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે.

વળી હિંદુસ્તાનીમાં અંગ્રેજી તથા બીજી પરદેશી ભાષાઓના ધણા શબ્દો દાખલ કરવાની પ્રથાને ઉત્તેજન આપવાના મતનો હું પોને તો છું. આપણી ભાષાઓમાં આધુનિક પરિભાષાના શબ્દો નથી એટલે આમ કરવું આવશ્યક છે. અને સંસ્કૃત, ફારસી તથા અરબી ઉપરથી નવા અને અધરા શબ્દો ધડી કાઢવા તેને બદલે બહુ જાણીતા ધર્મ ગ્રંથોના પરદેશી ભાષાના શબ્દો વાપરવા એ વધારે સારું છે. શુદ્ધિના આગ્રહીઓ પરદેશી શબ્દોના ઉપયોગ સામે વાંધો ઉઠાવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે, કારણ આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે તેને વધારે સંપ્રદર્શીલ તથા બીજી ભાષાઓના શબ્દો અને વિચારો પચાવી શકે એવી બનાવવી.

મારા જૂના મિત્ર અને સાથી શિવપ્રસાદ ગુપ્ત એક વરસથી માંદા હતા. તેમને મળવા માટે મારી બહેનના લગ્ન પછી તરત જ મારે બનારસ જવાનું થયું. લગ્નનો જોશમાં હતા ત્યારે તેમને પક્ષાઘાત થયો હતો, અને બહુ ધીમે ધીમે તેઓ સાજા થતા જતા હતા. મારી બનારસની મુલાકાત દરમ્યાન એક નાના હિંદી સાહિત્ય મંડળે મને માનપત્ર આપ્યું, અને તેના સભ્યો સાથે મારે બહુ આનંદદાયક વાર્તાલાપ થયો. મેં તેમને કહી જ દીધું કે જે વિષય ઉપર હું બહુ થોડું જાણું છું તે વિષયના નિષ્ણાતો આમળ બોલતાં મને સંકોચ થાય છે. છતાં મેં થોડીક સૂચનાઓ કરી. જૂના રૂપોને વળગી રહેલા, કૃત્રિમ અને અધરા સંસ્કૃત શબ્દો જેમાં ભારોભાર ભરેલા હોય એવી કિત્તજ અને આડંબરી હિંદી લખવાની જે રીત છે તે ઉપર મેં ટીકા કરી. મેં એમ પણ સૂચવ્યું કે આ દરબારી શૈલી થોડા ખાસવર્ગના જ મમજી શકે છે, માટે તેના ત્યાગ કરી હિંદી લેખકોએ ઇરાદાપૂર્વક આમર્શ માટે તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામાં લખવું જોઈએ. આમર્શ સાથેના સંબંધથી ભાષામાં નવું જીવન અને સાચાપણ આવશે, તેમ કરવાથી આમર્શગંની લાગણીઓનો લેખકને

અનુભવ થશે અને તેઓ વધારે મારું કામ કરી શકશે. મેં એમ પણ સૂચવ્યું કે પશ્ચિમના વિચારો અને સાહિત્ય તરફ ધ્યાન આપવાથી પણ હિંદી લેખકોને વધુ લાભ થશે. યુરોપની ભાષાઓના શિષ્ટ ગ્રંથોના તેમજ આધુનિક વિચારોનાં પુસ્તકોના અનુવાદ થાય એ પણ ઇષ્ટ છે. મેં એ પણ જણાવ્યું કે આધુનિક બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી આ બાબતમાં આધુનિક હિંદી કરતાં કદાચ આગળ હશે. ગયાં થોડાંક વર્ષમાં બંગાળીમાં તો હિંદી કરતાં ઘણું વધારે મૌલિક કામ થયું છે એ વિષે શંકા જ નથી.

આ બાબતો વિષે અમારે મિત્રભાવે વાતો થઈ હતી. પછી હું તો ચાલ્યો આવ્યો. મેં કરેલી ટીકાઓ અને સૂચનાઓ જાપાંમાં જરો એનો મને ખ્યાલ જ નહોતો. પરંતુ તેમાં હાજર રહેલામાંથી કોઈએ હિંદી જાપાંમાં એ હકીકત મોકલી.

પછી તો હિંદી પત્રોમાં મારી સામે, હિંદી ઉપર ટીકા કરવાની મારી ઉદ્દતાર્થ માટે, તથા બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠીની સરખામણીમાં તે ઊતરતી છે એમ કહેવા માટે ભારે હુમલો થયો. મને ઇચ્છુ કહેવામાં આવ્યો — આ ખાસ વિષયમાં હું ઇચ્છુ તો હતો જ — વળી મને દાખી દેરા માટે તથા ચૂપ કરવા માટે બીજા આથી પણ મજબૂત શબ્દો મારે વિષે વાપરવામાં આવ્યા. આ ચર્ચાથી પૂરેપૂરા વાકેફ રહેવાનો મને સમય નહોતો. પણ મને ખગર પડી કે હું ફરી જેલમાં ગયો ત્યાંસુધી એટલે થોડાક મહિનાઓ સુધી એ ચર્ચા ચાલુ રહી.

આ પ્રસંગ મારે માટે આંખો ઉઘાડનારો હતો. હિંદી સાહિત્યકારો અને પત્રકારો કેટલી અસાધારણ આળી લાગણીવાળા છે, અને પોતાના કિતેશ્રી તરફની જરાક જેટલી પ્રામાણિક ટીકા સાંભળવા પણ કેટલા ઓછા તૈયાર છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. આમાં આત્મલાઘવની ગ્રંથિ જ કારણરૂપ છે. પોતાની વસ્તુને પણ પોતે ટીકાકારની દૃષ્ટિએ જોવી એ વસ્તુ તો આપણા લોકોમાં છે જ નહિ. વળી સર્વસામાન્ય વિવેચનનું ધોરણ પણ બહુ નીચું છે. ગ્રંથકાર અને ટીકાકાર લડી પડે અને એકબીજા ઉપર અંગત હેતુના આરોપ કરે એ વસ્તુ આપણા સાહિત્યમાં અસાધારણ

નથી. આપણુ આખું દષ્ટિબિંદુ જ બહુ સક્રિય, અને મધ્યમવર્ગીય, અને પ્રાતીય છે. અને આમવર્ગ તથા તેમનાં હિતોની ઉપેક્ષા કરીને. પત્રકારો અને ગ્રન્થકારો જાણે એકબીજાને માટે અને પોતાના નાના મંડળને માટે લખે છે એવી સ્થિતિ છે. ક્ષેત્ર આટલું વિશાળ અને આવકારદાયી હોવા છતાં આ સ્થિતિ છે, તે મને તો અસાધારણ કરુણ અને શક્તિનો દુઃખદાયક વ્યય કરનારી લાગી.

હિંદી સાહિત્યનો જૂતકાળ સુંદર છે. પરંતુ સદાકાળ ઠાઈ તે જૂતકાળ ઉપર નબી શકે નહિ. મને તો ખાતરી છે કે તેની આગળ લાવિબ્ય પણ વિશાળ છે. હિંદી વર્તમાનપત્રો દેશમાં એક મોટી શક્તિરૂપ થઈ પડે એમ છે. પરંતુ જન્મે જ્યાંસુધી પોતાની સક્રિય પરંપરામયી મુક્ત ન થાય અને હિંમતથી આમવર્ગને ઉદ્દેશીને જ લખતાં ન થઈ જાય ત્યાંસુધી એકેની વિશેષ પ્રગતિ થઈ શકે એમ નથી.

કોમવાદ અને પ્રગતિવિરોધ

મારી બહેનના લગ્નના દિવસોમાં શ્રી. વિદ્યુતભાઈ પટેલનું યુરોપમાં અવસાન થયાના ખતર આવ્યા. લાંબા વખતથી તેઓ માંદા ચાલતા હતા અને તેમની નાકુરસ્ત તબિયતને લીધે જ તેમને હિંદુસ્તાનની જગ્યામાંથી છોડવામાં આવ્યા હતા. તેમનું મરણ એક દુઃખદાયક ઘટના હતી. લગ્નની મધ્યમાં એક પછી એક આપણા વૃદ્ધ આગેવાનો આપણને આ રીતે છોડી જતા હતા એ વિચારથી મને અસાધારણ નિરાશા થઈ. વિદ્યુતભાઈ વિષે પ્રશંસાના ધણા ઉદ્ગારો જાહેર થયા. તેમાંના ધણાખરામાં ધારાસભાના કામ માટેની તેમની લાયકાત અને તેના પ્રમુખ તરીકેની એમની સફળ કારકિર્દી પર બાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. વાત તો આ સાવ સાચી હતી છતાં આની આ વાતની પુનરુક્તિ મને ખૂંચી. ધારાસભાનાં કામ કરી શકનાર અથવા તેના પ્રમુખપદને કુશળતાથી શોભાવી શકનાર માણસોની હિંદુસ્તાનમાં અછત હતી શું? આપણા વકીલાતના સિક્ષણે આ જ એક કામ માટે તો આપણને તૈયાર કર્યા છે ના, વિદ્યુતભાઈની લાયકાત આના કરતાં ધણી વધારે હતી. એઓ તો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના એક મહાન અને અણુનમ યોદ્ધા હતા.

નવેબરમાં મને જનારસ જવાનું થયું. તે વખતે હિંદુ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણ કરવા મને આમંત્રણ મળ્યું. મેં એ ખુશાથી સ્વીકારી લીધું. અને યુનિવર્સિટીના કુલનાયક પં. મદનમોહન માલવીયજીના પ્રમુખપણા નીચે એક વિશાળ સભામાં મેં મારું વ્યાખ્યાન આપ્યું. મારા ભાષણમાં કોમવાદ વિષે મારે ઘણું કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને તેની મેં સખત ભાષામાં નિંદા કરી, ખાસ કરીને હિંદુ મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓને મેં વખોડી દાઢી. આ દુમલો ખાસ આગળથી

વિચારી રાખીને મેં ક્યોં નહોતો, પણ ઘણા દિવસથી બધી જાતના કોમવાદીઓના દિવસે દિવસે વધના જતા પ્રગતિવિરોધી પ્રયત્નોથી મારું મન રોષથી ભરાઈ ગયેલું હતું; અને મારા ખોલવાના વિષયમાં ગરમી આવવાની સાથે મારે આ રોષ પણ કેટલેક અંશે નીકળી પડ્યો. હિંદુ કોમવાદીઓની પ્રગતિવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મેં જાણીજોઈને ભાર મૂક્યો; કારણકે હિંદુ-શ્રોતાઓ આગળ મુસલમાનોની ટીકા કરવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. એ વખતે મને એ ન સૂઝ્યું કે હિંદુ મહામહાના એક સ્તંભરૂપ ગણાનારા માલવીયજી જે સભાના પ્રમુખ હોય તેમાં જ તેમની સામે હિંદુ મહાસભાની ટીકા કરવી એ સુરુચિયુક્ત ન ગણાય; પણ તે વેળા મારા મનમાં આવેા વિચાર જ ન આવ્યો, કારણકે કેટલોક વખતથી એમને એ સંસ્થા સાથે બહુ સંબંધ રહ્યો નહોતો એમ હું માનતો હતો, અને મને એમ પણ લાગતું હતું કે હિંદુ મહામહાના નવા તોફાની આગેવાનોએ એમને બહાર કાઢ્યા હતા. ત્યાંસુધી મહાસભાના એ મુખ્ય નેતા હતા, ત્યાંસુધી જાત્યભિમાની હોવા છતાં હિંદુ મહાસભા રાજકીય બાબતોમાં પ્રગતિવિરોધી સંસ્થા થઈ નહોતી પણ કેટલોક વખતથી એમાં ખુલ્લી રીતે આ નવી ભાત જોઈતી જતી હતી, અને મેં ખાતરીપૂર્વક માન્યું કે માલવીયજીને એ સાથે કશો સંબંધ નહિ હોય અને એમને એ પસંદ પણ નહિ હોય. છતાં, પાછળથી મને સૂઝ્યું કે એમના આમંત્રણનો અધિકૃત લાલ લઈ હિંદુ મહાસભા પર ટીકા કરી એમને કોફી સ્થિતિમાં મૂકવા એ મારે માટે બરાબર નહોતું. આ જૂલ માટે હું દિલગીર થયો.

બીજી પણ મારી મૂર્ખતાભરી જૂલનો મને પસ્તાવો થયો. અજમેરની કોઈક તરુણ હિંદુઓની સંસ્થાએ પસાર કરેલા ઠરાવને નામે કોઈકે અમારા પર ટપાલથી એક કાગળ મોકલી આપ્યો હતો. આ ઠરાવ બહુ જ વાંધાલયો હતો અને મારા ભાવણમાં મેં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. સાચી વાત એ નીકળી કે કોઈ સંસ્થાએ એવો ઠરાવ કરેલો જ નહોતો અને અમને કોઈ અનાવી ગયું હતું !

મારા બનારસના બાપજીનો સાર જાપાંઓમાં પ્રગટ થયો અને તેણે ખૂબજાણાટ મચાવ્યો, નેકે આવા ખજાણાટને હું ટેવાઈ ગયો છું, છતાં હિંદુ મહાસભાના આગેવાનોએ મારા પર ક્રેશા હુમલાઓની ઉગ્રતાથી હું આભો બન્યો. કારણ આ હુમલાઓ મોટે ભાગે તો અંગન જ હતા; મૂળ મુદ્દાને તે લાગ્યે જ અડતા, તે હુમલા હદ ઓળંગી ગયા, તેથી મારા શોભ જલદી ચાલ્યો ગયો અને હું ઊંચટો ખુશી થયો; કારણકે તેને લીધે એ વિષય પર મારે જે કહેવું હતું તે કહેવાની મને તક મળી ગઈ. કેટલાય મહિનાથી — જેલમાં હતો ત્યારે પણ — આ વિષય મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો, પણ એને કેવી રીતે છેડવો તે મને સૂઝતું નહોતું. એમાં હાથ નાખવો તે ભમરીઓના ધરમા હાથ નાખવા જેવું હતું. આનીયે મને આવડત છે, છતાં જેનું અંતે માળામાળામાં જ પરિણામ આવવાનું હોય એવી, ચર્ચાઓમાં જિતરવામાં કંઈ આનંદ નહોતો. પણ મારે માટે બીજો માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. આથી હિંદુ અને મુસલમાન કેમી ઝગડાઓ ઉપર મારી દૃષ્ટિએ, શુદ્ધ સ્ત્રીલોથી ભરેલો એક લેખ મેં લખ્યો. તેમાં મેં બતાવ્યું કે એ બેમાંથી એકે ચળવળમાં આમાણિક કેમી હિતની પણ વાત નથી, પણ કેમી હિતના વેશ નીચે રાજકીય અને સામાજિક ઉત્કર્ષનો વિરોધ છુપાયેલો છે. સહભાગ્યે મેં કેમવાદી આગેવાનોનાં છૂટાછવાયાં બાપણો અને નિવેદનોવાળાં જાપાંઓમાંથી કાઢેલી કાપડીઓ જેલમાં ભેગી કરી રાખી હતી. એ મસાલો એટલો બધો હતો કે જાપાંના એક જ લેખમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં મને બહુ મહેનત પડી.

હિંદુસ્તાનનાં જાપાંઓએ મારા લેખને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી. પણ મને નવાઈ લાગી કે હિંદુ કે મુસલમાન — એમાંથી એકે કોમ-વાદીઓએ, તે બન્નેની વિરુદ્ધ મેં ખૂબ લખેલું હોવા છતાં, તેના કંઈ વળતો જવાબ ન આપ્યો. જે હિંદુ મહાસભાના આગેવાનોએ અતિ તીખી અને વિવિધ જાતની લાપા વાપરી મારા પર હુમલા કર્યા હતા તેઓ પણ આ લેખ પછી તદ્દન શાંત રહ્યા. મુમલમાન પક્ષમાંથી સર મહંમદ ઈકબાલે બીજી ગોળમેજી પરિષદને લગતી કેટલીક બિનાઓની બાબતમાં મારી જૂલો દેખાડવાનો

પ્રયત્ન કર્યો; પણ ખીજી રીતે મારી દલીલો વિષે “એમણે કંઈ જ કહ્યું નહિ. એમના જવાબમાં લખેલા મારા લેખમાં મેં પહેલીવાર એક લોકપ્રતિનિધિ-સભાની સૂચના કરી, અને સૂચવ્યું કે તેણે સર્વે રાજકીય અને કોમી મુદ્દાઓનો નિર્ણય આપવો. ત્યારપછી પણ કોમી અધકા વિષે મેં એકબે ખીજી લેખો લખ્યા હતા. આ લેખોને જે સત્કાર મળ્યો અને વિચારશીલ માણસોના ઉપર એનું જે સ્પષ્ટ રીતે પરિણામ જણાવા લાગ્યું, તેથી મને બહુ હિતેજન મળ્યું. અલખત, એવું મેં માન્યું જ નહોતું કે કોમી અધકાના મૂળમાં રહેલા રાગદ્વેષોને હું છૂમંતરથી ઉડાવી દઈ શકીશ. મારો ઉદ્દેશ તો એ દેખાડવાનો હતો કે કોમી આગેવાનો હિંદુસ્તાન અને ઇસ્લામના અત્યંત પ્રગતિવિરોધી લોકોની સાથે સંબંધ રાખનારા છે અને ખરી રીતે તેઓ રાજકીય અને — તેથીયે વધુ — સામાજિક પ્રગતિના વિરોધી છે. એમની કોઈ મૂલ્ય માગણીને આમવર્ગના હિત સાથે સંબંધ નથી. ઉપદ્રા વર્ગોનાં ખોળા જેટલાં મંડળોને કંઈ ફાયદો કરાવી આપવો, એટલું જ તેમની માગણીઓનું ધ્યેય છે. આ બળોની સામેનો મારો હુમલો ચાલુ રાખવાનો મારો ઇરાદો હતો, અને એટલામાં વળી મને જેલે ઘેરાવાની લીધો. હિંદુ મુસલમાન એકતાને વિષે વારંવાર અપીલો કરવામાં આવે છે. એશક તે ઉપયોગી છે. છતાં, જે તે માથે કુસંપનાં કારણોને સમજવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો મને તે સાવ વ્યર્થ લાગે છે. પણ કેટલાક લોકો એમ માનતા જણાય છે કે એ જાદુઈ મંત્રનો જપ કરવાથી અંતે એકતા ઉત્પન્ન થશે.

કોમી પ્રશ્નોના સંબંધમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછીથી અંગ્રેજ સરકારની નીતિ કેવી રહી છે તેનો ઇતિહાસ તપાસવા જેવો છે. હિંદુ અને મુસલમાનોને એકત્ર થઈને કામ કરતાં અટકાવવા અને એકબીજાની સામે લડાવવા — એ તે નીતિના મૂળમાં અનિવાર્યપણે રહેલો સિદ્ધાંત છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી સરકારનો કઠોર પંજો પ્રથમ તો હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોની ઉપર વધારે પડ્યો. મરકારે માન્યું કે મુસલમાનો સ્વભાવે વધારે તોફાની અને લડાકુ છે, અને તેઓ થોડાં જ વર્ષો પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા હતા તેની તાજી સ્મૃતિ ધરાવતા હોવાથી વધારે

જોખમભર્યા છે વળી મુમનમાનો હજી નવા શિક્ષણથી દૂર ગ્રહેતા હતા, અને બહુ ઓછી મજ્બૂર મરકારી નોકરીમાં હતા આ બધા કારણોને લીધે સરકારને તેમના પ્રયે શકાની દૃષ્ટિ ગ્રહેતી હતી હિંદુઓએ અંગ્રેજી ભાષા અને મહતાગીરીના કામો પ્રત્યે વધારે લાવ દેખાડ્યો હતો અને સ્વભાવે તેઓ વધારે નરમ લાગતા હતા.

ત્યાર પછી જે નવી ગાંધીય ભાવના નિર્માણ થઈ તે ઉપતા થયી શરૂ થઈ, એટલે ઉપરના વર્ગના અંગ્રેજી ભણેનાઓમાંથી સ્વાભાવિક રીતે એ હિંદુઓમાં જ સર્વાધિકાર હતી, કાગળકે મુમનમાનો કેળવણીમાં બહુ પછાત હતા આ ગણભાવના નરમમાં નરમ અને દીનમાં દીન ભાષામાં બંધાયેલી હતી, છતાં સરકારને તે ગમી નહિ, અને તેથી મરકારે મુસલમાનોને વધારે ઉત્તેજન આપવાનું અને નવી રાષ્ટ્રીય ચળવળથી તેઓ દૂર ગ્રહે એવું ધોગણ ગાંધીવાળું ઠરાવ્યું મુમલમાનોને માટે નો તે વેળા અંગ્રેજી શિક્ષણની ખામી જ મોટા અતરાયરૂપ હતી પણ એ તો ધીમે ધીમે દૂર થવાની જ હતી મરકારે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને પાણી પહેનાં પાળ બાંધી, અને આ કામમાં તેમને એક અમાધારણુ વ્યક્તિની મદદ મળી તે વ્યક્તિ તે સગ એવદ અહમદ ખાં

સર એવદને પોતાની ઝમની — ખાસ કરીને કેળવણીમાં — પછાત દશાથી દુઃખ થતું હતું, અને અંગ્રેજ મરકારની આખમાં એમની કામ ઓછી કૃપાપાત્ર અને ઓછી લાગવગવાળી હોવાનો સંતાપ હતો એ મમયના ખીજ આગેવાનોની જેમ એ પણ અંગ્રેજોના પરમ પ્રશસક હતા તેમાં વળી, યુરોપના એક પ્રવાસની તેમના મન પર બહુ ઊડી અસર થઈ એમ જણાય છે • આગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યુરોપ — ખરી રીતે પશ્ચિમ યુરોપ — સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચેલું હતું, બિનદરીફ એ જગતને મોખરે હતું અને પોતે જે ગુણોને લીધે મહત્તાને પામેલું હતું તેના પુરાવાઓ સ્પષ્ટપણે આપતું હતું ઉપલા વર્ગો સુગૃહિતપણે પોતાની સંપત્તિ બોગવતા હતા અને તેને વધારતા જતા હતા, કાગળ તેમનો વિશેષ કરીને ઇર્ષ મદન થાય એવી તેમને લાગ્યે જ ધાસ્તી

હતી. એ યુગ પ્રગતિવાદના ઉગમકાળનો, અને પોતાને માટે મહાન ભાવિ આગળ રહ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાનો હતો. જે હિંદીઓ આ જમાનામાં યુરોપ ગયા તેઓ ત્યાંના આ ભવ્ય દેખાવથી મોહિત થયા તેમાં આશ્ચર્ય નથી. શરૂઆતમાં જનારાઓનો મોટો વર્ગ હિંદુઓનો હતો. તેઓ યુરોપ અને ઇંગ્લંડના ભક્ત બનીને પાછા આવ્યા હતા. ધીમે ધીમે ત્યાંના ભલકા અને ઝાકઝમાળથી તેઓ ટેવાઈ ગયા અને તેટલે અંશે તેમની પ્રથમ-વિસ્મયની લાગણી ઓછી થતી ગઈ, પણ સર સૈયદની બાબતમાં એ પ્રથમ વિસ્મય અને મોહની માત્રા બહુ ભારે પ્રમાણમાં ચયેલી દેખાય છે. ૧૮૬૬માં એ ઇંગ્લંડ ગયા હતા અને ત્યાંથી પોતાના પર પડતી છાપનું વર્ણન પોતાના ઠાગજોમાં આપતા હતા. એક કાગળમાં તે લખે છે : “આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને જે તોછડાઈ બતાવે છે અને દેશીઓ જાણે પશુઓ અને તિરસ્કારપાત્ર હોય તેમ તેમની પ્રત્યે વર્તતા જણાય છે, તેને માટે હું તેમને નિર્દોષ તો નથી ગણી શકતો; છતાં મને લાગે છે કે તેનું કારણ તેઓ આપણને ઓળખી શકતા નથી એ છે. વળી, તેમનો આપણે ત્રિષેનો મત સાવ ખોટો નથી, એમ પણ મારે સંકેતપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ. અંગ્રેજોની ખુશામત કરવાના ધરાદા વિના હું પ્રામાણિકપણે કહી શકું કે આપણા દેશીઓ — ઉચ્ચ કે નીચ, મોટા વેપારી કે નાના દુકાનદાર, ભણેલા કે અભણ — શિક્ષણ, રીતભાત અને પ્રામાણિકતામાં અંગ્રેજોની સરખામણીમાં એક શક્તિમાન અને સુંદર મનુષ્યની આગળ મંદા જનાવર જેવા છે. તેઓ આપણને છુદ્દિહીણા બળદિયા માને તો તે સકારણુ છે. . . . મેં જે અહીં જોયું છે — અને રાજ રાજ જોઈું છું — તે હિંદુસ્તાનના કોઈ વતનીની કદપનામાં પણ ન આવે એવું છે. મનુષ્યજાતિને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તેવી ઈશ્વરની સર્વ આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બક્ષિસો યુરોપને, અને ખામ કરીને ઇંગ્લંડને, બક્ષાઈ છે.”^૧

૧ આ અવતરણ હાન્સ કોનના ‘હિસ્ટરી ઓફ નેશનેલિઝમ ઇન ધા ઈસ્ટ’ (પોસ્ટલ સાપ્તવાહનો ઇતિહાસ) પુસ્તકમાંથી લીધું છે.

અંગ્રેજો કે યુરોપની આથી વધારે પ્રશંસા કોઈ માણસ કરી શકે નહિ. દેખીતું છે કે મર સૈયદના ઉપર બહુ જ ઊંડી છાપ પડી હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે પોતાની કામના લોકોને એમની સુરતીમાંથી હંદોળી ઉઠાડવા માટે અને તેમને આગળ પગલું ભરવા ગ્રેવવા માટે એણે વધારે આકરી ભાષા વાપરી હોય અને બે દેશો વચ્ચેનો વિરોધ વધારે રંગ પૂરીને બતાવ્યો હોય. એનો એટલો તો નિશ્ચય થયેલો હતો જ કે આ પગલું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની દિશામાં જ પડતું જોઈએ; નહિ તો તેને અભાવે પોતાની કામ દિવસે દિવસે વધારે પજાત અને શક્તિહીન બની જશે. અંગ્રેજી શિક્ષણ એટલે સરકારી નોકરીઓ, સક્ષામતી, વગ, આબરૂ. આથી પોતાની કામને પોતાની વિચારસરણીના પક્ષમાં જીતી લેવા માટે તેણે એ શિક્ષણ વધાવવા પોતાની સર્વ શક્તિ વાળી. ખીજી કોઈ દિશા તરફ એના કાંટા ફૂટે અથવા આડે માર્ગે ચડી જવાય તે તેને પાસવે એમ નહોતું. મુસલમાનોની જડતા અને નિરુત્સાહ દૂર કરવાં એ ઠીકઠીક કંઠે કામ હતું. ‘જુર્જવા’^૧ (મધ્યમ) વર્ગે જે નવી રાષ્ટ્રઆવનાની દિમાખન કરી હતી તેમાં એને આડે માર્ગે જવાની ધારતી લાગતી હતી, અને તેથી તેના તેણે વિરોધ કર્યો. હિંદુઓ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણમાં એની કામ કરતાં અર્ધો સૈકા આગળ હોવાથી તેમને સરકારના ઉપર ટીકા કરવાની રમત રમવી પાસવે એમ હતું. પણ એણે તો પોતાની શિક્ષણપ્રવૃત્તિઓમાં સરકારના પૂરેપૂરા મહકાર ઉપર મદાર બાંધ્યો હતો અને તેથી કંઈ પણ કેવખતનું પમણું ભરવાનું જોખમ એડવા તે તૈયાર નહોતા. તેથી તેણે નવી જન્મેલી મહાસભા પ્રત્યે પોતાની પીઠ ફેરવી, અને અંગ્રેજ સરકાર તો, અલગત, એની આ વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે આતુર જ હતી.

૧. ‘જુર્જવા’ એટલે જમીન, મૂડી, સારા પગારની નોકરીઓ, સારી આવકવાળા ધંધા વગેરેને લીધે હાડમારી વિનાનું જીવન ગાળનાર સાધારણ રીતે ઉચ્ચ અને મધ્યમવર્ગના લોકો; એવા સાધનમુખ્ય વિનાનો વર્ગ તે ‘પ્રોલિટેરિયટ’ (વસવામાં કે ચમજવી) વર્ગ. આ શબ્દો સામ્યવાદી સાહિત્યના પારિભાષિક શબ્દો છે. —બા. દ.

મુસલમાનોને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ ઉપર એકાગ્ર કરી રાખવામાં સર સૈયદનો નિર્ણય બેશક ખરી દિશામાં હતો. તેના વિના નવા પ્રકારની હિંદી રાષ્ટ્રીયતા નિર્માણ કરવામાં તેઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકત નહિ, અને હિંદુઓ વધારે કેળવાયેલા અને વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિમાં હોવાથી તેમના લાગ્યમાં હિંદુઓનું ગાયેલું માનારા તરીકે વર્તવાનું જ રહેત. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમજ વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ મુસલમાનો હજુ 'શુર્ક'ના વર્ગની રાષ્ટ્રીય અગવળ માટે તૈયાર નહોતા; કારણકે હિંદુઓની જેમ તે લોકોએ 'શુર્ક'ના વર્ગને હજુ ઊભો જ કયો નહોતો. આથી સર સૈયદની પ્રવૃત્તિઓ, જોકે દેખાવમાં બહુ મોળા પ્રકારની હતી છતાં, કાંનિની સાચી દિશામાં હતી. મુસલમાનો હજુ સુધી લોકશાસનવિરોધી જાગીરદારી વિચાર-સરણીમાં જકડાયેલા હતા, જ્યારે હિંદુઓનો આગળ આવતો મધ્યમવર્ગ યુરોપના પ્રગતિશીલો (લિબરલો)ની પરિભાષામાં વિચાર કરતો થઈ ગયો હતો. અને સાવ મોળા વિચારના અને અંગ્રેજી રાજ્ય પર જ આધાર રાખનારા હતા. સર સૈયદનું મધ્યમમાર્ગીપણું જમીનદારોનું મધ્યમમાર્ગીપણું હતું, અને થોડા મૂકીલર ધનિક મુસલમાનો તે વર્ગમાં હતા તેમનામાંથી જન્મેલું હતું. હિંદુઓનું મધ્યમમાર્ગીપણું હિંદોગ અને પૈસાના રોકાણ માટે નવા નવા માર્ગો ખોળનારા, સાવચેતીથી કામ કરનારા ધંધાદારી અને શરાઈ વર્ગને બદલું હતું. આ હિંદુ રાજકીય નેતાઓ આગળ દીવાદાંડીરૂપે ગ્લેડ્સ્ટન, પાર્કિટ વગેરે જેવા પ્રગતિશીલ અંગ્રેજો હતા. મુસલમાનોને એમ હશે કે કેમ એ વિશે મને શંકા છે. ધણું કરીને તેઓને ઇંગ્લંડના રાજપક્ષ (ટોરીઓ) અને જમીનદારોની વિચારસરણી વધારે પસંદ પડતી હશે. ગ્લેડ્સ્ટન તો ઊલટો તેમને ધૂણાપાત્ર લાગતો, કારણકે તે વારંવાર તુર્કી પ્રત્યે અને આર્મીનિયામાં થયેલી કતલ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો; એથી જિંદદું ડિઝરાયલી તેમને તુર્કિસ્તાનનો વધારે મિત્ર લાગતો. આથી તેના તરફ મુસલમાનોનો કેટલેક અંશે પક્ષપાત હતો. અલબત્ત, અહીં મુસલમાનો એટલે જે થોડા મૂકીલર માણસો આવા વિષયોમાં રસ લઈ શકતા હોય તેટલા જ સમજવા.

મર મૈયદ અદમદ ખાંનાં કેટલાંક લાપણો આગની દષ્ટિએ અહુ વિચિત્ર લાગે છે. ૧૮૮૭ના ડિસેમ્બરમાં લખનૌમાં તેમણે એક લાપણુ આપ્યું હતું. તેમાં તે વખતે ભરાયેલી મદામભાઈની બેઠકમાં જે મોળામાં મોળી માગણીઓ કરવામાં આવેલી તે પર દીક્રા કરી તેણે તેને વખોડી કાઢી હતી. એણે કહ્યું હતું, “ જે સરકાર અધ્યાનિસ્તાન માથે લડે કે બહાદુરને જીતે તો તેમની એ નીતિની દીક્રા કરવાનું આપણું કામ નથી મરકારે કાયદા બનાવવા માટે એક ધારામભા સ્થાપી છે એ ધારાસભામાં વહીવટનો અનુભવ અને પ્રજાની સ્થિતિનું માગમાં સારી રીતે જ્ઞાન હોય એવા પ્રાતીય અમલદારો અને મમાજમાં જીવો દરજ્જે ભોગવવાને ઠાગણે સભામાં બેસવા લાયક કેટલાક ‘રૈસ’ (અમીર) લોકોને તે ચૂટે છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે છુદ્દિની લાયકાતને બદલે સામાજિક દરજ્જાની લાયકાતને કારણે કેમ ચૂંટણી થઈ શકે ? પણ હું તમને પૂછું છું કે શું આપણી ઉમરાવશાહી એકાદ હલકી જનના કે નીચ કુળના માણસને એ બી. એ કે એમ. એ. થયો હોય, અથવા યોગ્ય કુશળતા ધરાવતો હોય, તેથી એવા પદ ઉપર ચૂકવાનું પસંદ કરશે ખરી કે જેથી તેને પોતાના પર અધિકાર ચલાવવાની અને પોતાના જનમાલની બાબતમાં કાયદા ધડવાની સત્તા મળી જાય ? કહી જ નહિ. વાર્ષસરોયથી એવું થઈ જ ન શકે કે કુલીન ન હોય એવા માણસને પોતાના માથી તરીકે એ સ્વીકારે અને બાર્ધ તરીકે તેની જોડે વર્તે અને મોટા મોટા રાજકુટુંબીઓ અને ઉમરાવોની મિજબાનીઓમાં એને આમંત્રણ આપે. શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે સરકારે કાયદા ધડવાને માટે જે રીત અખત્યાર કરી છે તેમાં તે પ્રજામતનો વિચાર ક્યાં વિના વર્તે છે ? શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે કાયદો ધડવામાં આપણો હિસ્સો નથી ? બેલાચક નહિ. ”

‘મસ્લામના લોકશાસન’વાદનો ભારતવર્ષનો આગેવાન અને પ્રતિનિધિ આ પ્રમાણે બોલે છે । અયોધ્યાના તાલુકદારો

* હાન્સ કોનના અગાઉ જણાવેલા પુસ્તકમાથી.

કે આત્મા, બિહાર અને બંગાળના નવાબો જેવા જમીનદારો પણ આવી ભાષા આજે વાપરે કે કેમ એની મને શંકા છે. છતાં એમ માનવાનું નથી કે સર સૈયદ એમ બોલવામાં એક અપવાદરૂપ વ્યક્તિ હતા. મહાસભાનાં પણ તે વખતનાં ધણાં ભાષણો આજે આટલા જ વિચિત્ર લાગે છે. એક વાત ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે કે હિંદુમુસલમાન કાયડાનું રાજકીય અને આર્થિક સ્વરૂપ તે કાળમાં આ પ્રકારનું હતું :—આગળ આવતો અને આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે સારી સ્થિતિ ભોગવતો મધ્યમવર્ગ (હિંદુઓ) જાગીરદારી જમીનદારવર્ગના કેટલાક ભાગ (મુસલમાન) તરફથી કેઈ અંશે વિરોધ અને પ્રતિબંધ અનુભવતો હતો. હિંદુ જમીનદારો ધણીવાર સ્વભૂતિના ‘ભુઈવા’ વર્ગ સાથે નિકટ મંત્રધર્મા હોવાથી મધ્યમવર્ગની માગણીઓ પ્રત્યે તટસ્થતા અથવા સહાનુભૂતિ પણ રાખતા હતા અને ધણીવાર તેમના વિચારોની અસર તળે પણ આવતા હતા. અંગ્રેજો, હમેશની જેમ જાગીરદાર જમીનદારોનો જ પક્ષ કરતા. બન્ને કોમોની સામાન્ય જનતા અને ગરીબ મધ્યમવર્ગને આ ચિત્રપટમાં કોઈ ઠેકાણે સ્થાન નહોતું.

સર સૈયદના આજી નાખનાગ અને જોશદાર વ્યક્તિત્વની હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો પર અમર પડી અને એની આશાઓ અને અભિલાષાઓનું મૂર્ત સ્વરૂપ અલીગઢ કોલેજરૂપે પ્રગટ થયું. સંધિકાળમાં એવું બનવા સંભવ હોય છે કે પ્રગતિનો જોશ પણ થોડા વખતમાં જ પોતાનો ભાગ ભજવી લે અને પછી રોકનારી ચાંપ જેવો થઈ પડે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ આનું ચોખ્ખું ઉદાહરણ છે. તેઓ આપણને કેટલીયવાર યાદ દેવાવે છે કે જૂની મહાસભાની પરંપરાના સાચા વારસો તેઓ છે અને આપણે આજકાલનાઓ મહાસભાને પચાવી પડ્યા છીએ. વાત તો ઠીક છે પણ તેઓ જૂલી જાય છે કે મંસારૂ પલટાતો જાય છે અને જૂન મહાસભાની વિચારસરણી પાછલાં વર્ષોના વરસાદમાં ધોવાઈ ગઈ છે અને માત્ર રમરશ્વરૂપે રહી છે. એ જ પ્રમાણે મર સૈયદનો ઉપદેશ જે કાળે પોતાની કોમને મળ્યો તે કાળે તે યોગ્ય હતો. પણ આગળ વધતી કોમને માટે એ ઉપદેશો અતિમ આદર્શ થઈ શકે નહિ. સંભવ છે કે એક પેઢી પછી એ જન્મ્યા હોત તો એવે

પોતે જ પોતાના ઉપદેશને જુદા પ્રકારનો વેશ યજાવ્યો હોત; અથવા તો ખીજા નેતાઓએ એના પર નવું લાખ્ય રચીને તેને બદલાતી પરિસ્થિતિમાં (નવી રીતે) લાગુ કર્યો હોત. પણ મર સંપદને જે સફળતા મળી અને એના નામ માટે જે આદર બંધાયો તેને જ હીંમે તેના મતોથી જુદા પડવું ખીજાઓને માટે કંઠસુ યર્ષ પડયું. વળી કમલાગ્યે, હિંદુસ્તાનના મુમલમાનોમાં નવું માર્ગદર્શન કરાવી શકે એવા અસાધારણ પ્રતિભાશાળી માણસોની આશ્ચર્યજનક ખોટ હતી. અલીગઢ કોલેજે ધણું સુંદર કામ કર્યું, સંખ્યાબંધ લાયક માણસો ઉપજાવ્યા, અને મુસલમાન શિક્ષિતવર્ગની વિચારમરણીને આખીયે ફેરવી નાખી. છતાં જે ચોકામાં તે ધકાઈ હતી તેમાંથી તે સાવ છૂટી યર્ષ સકતી નહોતી. જનગીરદારી મનોવૃત્તિ તેમના ઉપર સત્તાર યર્ષ રહી અને સામાન્ય વિદ્યાર્થીની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રકારી નોકરી મેળવવી એટલે સુધી જ જઈને અટકતી હતી. આત્મદર્શનના સાદસ કે તારાઓની શોધ અને માટે ખ્યેય યર્ષ શકતાં નહોતાં. ડેપુટી કમીસર થયો એટલે રાજી રાજી. લખ્ય શોકશાસનવાદી ઇસ્લામી મમાજનું એ એક અંગ હતો, એના ખ્યાલથી એનું અભિમાન પોપાતું અને એ બહુસંધના ચિહ્નરૂપે એ તિસ્મારખાની જેમ પોતાને માથે લાલ ટોપી (તુર્કી ફેઝ ફેપ) પહેરતો—જોકે તુર્કીએ પોતે તો ત્યાર બાદ થોડા જ વખત પછી એને સાવ ફગાવી દીધી. પોતાના લોકશાસનવાદી સમાજમાં રહેવાનો એનો અધિકાર કોઈ ખૂંટવી લે એમ નથી, અને તે અધિકારખજે એ પોતાના મુસલમાન બાઈઓ સાથે એક પાટલે ખાઈ અને નમાજ પઢી શકે છે એવા દઢ વિશ્વાસમાં રહી, હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય લોકસત્તા રહે કે ન રહે તે વિષે એ કશી ચિંતા કરતો નહિ.

આ સાંકડી દષ્ટિ અને સરકારી નોકરી માટે વલખાં કેવળ અલીગઢ કે ખીજા જગ્યાના મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓમાં જ હતાં એમ સમજવાનું નથી. સ્વભાવે સાદસહીન હિંદુ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ તે એટલા જ દેખાતાં હતાં. પણ પરિસ્થિતિએ જ તેમનામાંના ધણાને ચીલો છોડવા ફરજ પાડી. તેમની સંખ્યા વધારે હતી અને ગધાને પૂરી પડે તેટલી નોકરીઓ હતી નહિ,

તેથી તેઓ સર્વે ગાંધીય ક્રાંતિકારી ચળવળોના આધારસ્તંભરૂપ 'વર્ગચ્યુત' ભણેનાઓનો બનેલો એક નવો વર્ગ બન્યો.

મગ સૈમદ અહમદ ખાનના ગાંધીય ઉપદેશની મકોચિક અસરમાથી હિંદુસ્તાનના મુમલમાનો પૂરેપૂરા છૂટી જાય તે પહેલા જ વીસમી મદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં બનેલા બનાવોએ તેમની અને — હવે મજબૂત અને ઉગ્ર બનતી — રાષ્ટ્રીય ચળવળની વચ્ચે વધારે ભાગ્ય પાડવામાં મગકારને મદદ કરી ઈ. મ. ૧૯૧૦માં મર વેવેનટાર્ઝન શિરોને પોતાના 'હિંદી અસાંતિ' ('ઇન્ડિયન અનરેસ્ટ') નામના પુસ્તકમાં લખ્યું હતું "એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનના મુમલમાનોએ પોતાનાં હિંત અને અભિલાષોએને જોડતી સંપૂર્ણતાથી અગ્રેજી રાજ્યની મજબૂતી અને શાશ્વતી સાથે આજે એક સુત્રમાં બાંધી દીધા છે તેટલાં કહી પણ પૂર્વે બાંધ્યા ન હતા." રાજકીય આગાહીઓ કરવામાં જોખમ છે, કારણકે સર વેવેનટાર્ઝનના લખ્યા પછી પાંચ વરસની અંદર જ ભણેયો મુસલમાન સમાજ પોતાની પ્રગતિને અટકાવનાર બેડીઓ તોડવાને અને મહાસભાની માથે ઊભા ગહેવાને સખત પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો, અને એક દશકાની અંદર તો હિંદુસ્તાનના મુમલમાનોએ મહામહાને પાછળ પાડી નાંખેલી જણાતી હતી અને, ઊંચડી, એની આગેવાની લીધી હતી. પણ આ દસ વગસો બદલ મહત્વનાં હતાં તે દરમ્યાનમાં મહામુદ શરૂ થઈ પૂરુએ થઈ ગયું હતું અને પોતાની પાછળ એક ખોખરી થયેલી દુનિયાનો વારસો મૂકી ગયું હતું.

છતાં ઉપરજીવી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સર વેવેનટાર્ઝન જે અનુમાનો એ વ્યા હતાં તેને માટે તેને પૂગતાં કારણો હતાં (આ કાળમાં) મુસલમાનોના આગેવાન તરીકે આર્શાખાન આગળ આવેલા હતા. આ જ એક હકીકત બતાવતી હતી કે મુસલમાનો હજી જાગીગદારી પર પરાને વળગી રહ્યા હતા. કારણકે આગાખાન એ કઈ 'સુર્જવા' આગેવાન નહોતા. એ એક અત્યંત ધનવાન રાજવી અને એક ધાર્મિક પ્રધાનના ગુરુ છે અને, અગ્રેજ સરકારના દૃષ્ટિગીદુથી જોઈએ તો, ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાવર્ગની

સાથે એનો સંબંધ ગાંઠો હોવાથી જ તે એક માનીતાં માણસ છે. તે બહુ સુધરેલા છે, મોટે ભાગે યુરોપમાં રહે છે, અને ત્યાં અમીરવર્ગના જમીનદાર તથા રમતગમતના શોખીન અંગ્રેજોના જેવું જીવન ગાળે છે. આથી અંગતપણે એ કોમી અને સાંપ્રદાયિક બાબતોમાં બિલકુલ સંકુચિત વિચારના હોવાનો સંભવ ન મળે. એની આગેવાનીનો અર્થ મુમલમાન જમીનદારો અને આગળ આવતા 'શુર્જવા' વર્ગનો અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંપર્ક; એમાં કોમી કાયડો સાચી રીતે ગોળુ હતો અને ઉપલા મૂળ હેતુને જ સિદ્ધ કરવા માટે આગળ ધરવામાં આવતો. સર. વેલેનટાઈન શિરોલ આપણને કહે છે કે આગાખાને તે વખતના વાઈસરોય લોડ મિન્ટોના મન પર "અંગ્રાજના ભાગલાથી જે રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેની બાબતમાં મુમલમાનોનું દષ્ટિબિંદુ ઠંસાળું જેથી ગરકાર હિંદુઓને ઉનાવળે રાજકીય અધિકારો બક્ષે નહિ, અને એ રીતે એ મોટી કોમની ચડતીનો રસ્તો સાફ કરી અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થિરતાને તથા હંમેશા વફાદાર રહેલી નાની મુસલમાન કોમના હિતોને જોખમમાં નાંખે નહિ."

પણ અંગ્રેજ સરકાર જોડે અવા ઉપરજલા જોડાણની પોષંજ બીજાં બજો પણ કામ કરી રહ્યાં હતાં. તે છૂટકે નવો મુસલમાન 'શુર્જવા' વર્ગ ચાલુ પરિસ્થિતિથી વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ થતો જતો હતો અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ પ્રત્યે ખેંચાતો જતો હતો. આગાખાને પોતાને પણ આ વાતની નોંધ લઈ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં સરકારને ચેતવણી આપવી પડી હતી. જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ (એટલે કે મહામુદની બહુ પૂર્વે) ના એપ્રિલના રિયુ 'માં એણે સરકારને સલાહ આપી કે સરકારે હિંદુઓ અને મુમલમાનોની વચ્ચે ભેદ યાડવાની નીતિને છોડી દેવી જોઈએ અને જન્મે ધર્મના મધ્યમમાર્ગી વર્ગને એકત્ર કરી અંતિમમાર્ગી રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના હિંદુ તેમજ મુસલમાન નવભારતની સામે પ્રતિપક્ષરૂપે તૈયાર કરવો જોઈએ. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મુસલમાનોના કોમી હિત કરતાં હિંદુસ્તાનમાં જે રાજકીય દષ્ટિપરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું તે અટકાવવું એને વધારે મહત્ત્વનું લાગતું હતું.

પણ મુસલમાન 'બુર્જવા' વર્ગ રાષ્ટ્રીય ભાવના તરફ જે અચૂક રીતે ધસડાતો હતો તેને આગાખાન કે અંગ્રેજ સરકાર અટકાવી શકે એમ નહોતું. મહામુદ્દે આ પરિવર્તનને વેગ આપ્યો, અને જેમ જેમ નવા આગેવાનો ઊભા થતા ગયા તેમ તેમ આગાખાન ખાજરે નખાવા લાગ્યા. અલીગઢ કોલેજે પણ પોતાનો અવાજ બદલ્યો નવા આગેવાનોમાં સૌથી વધારે કટુત્વવાન । નેતા — અલીભાઈઓ — અલીગઢ કોલેજમાંથી જ નીકળેલા હતા. ડૉ. અન્સારી, મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ અને ખીજા કેટલાય મધ્યમવર્ગીય આગેવાનો મુસલમાનોની રાજકીય ચળવળમાં હવે મહત્વનો ભાગ ભજવવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે, પણ વધારે મોળી રીતે, મહમદઅલી ઝીણા પણ. ગાંધીજીએ (ઝીણા સિવાયના) આ ધણાખરા આગેવાનોને અને સામાન્ય રીતે બધા મુસલમાનોને પોતાની અસહકારની ચળવળમાં ઝેંચ્યા અને ૧૯૧૯થી ૧૯૨૩ની ઘટનાઓમાં તેમણે આગેવાનીભૂયે ભાગ લીધો.

આ પછી વળી ઊલટો પવન ફૂંકાયો. અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન બન્ને કોમોના કોમવાદી અને પછાતવર્ગી પોતાની પરાણે થયેલી નિષ્ઠિમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. એ ક્રિયા મંદ છતાં સતત ચાલુ હતી. પહેલીવાર હિંદુ મહાસંભા કંઈક મહત્વની સંસ્થા બની. એનું કારણ તો મુખ્યત્વે કોમી કલહો જ હતું. છતાં રાજકીય દષ્ટિએ એ રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર બહુ અસર પાડી શકી નહિ. મુસલમાનોની કોમી સંસ્થાઓ મુસલમાન જનતા પર પોતાનો ખોવાયેલો વક્કર કંઈક અંશે મેળવી લેવામાં વધારે સફળ થઈ. છતાં મુસલમાન આગેવાનોનું એક મોટું મંડળ મહાસભાની જોડે હંમેશા રહ્યું જ. આ બંને મધ્ય અંગ્રેજ સરકાર મુસલમાન કોમી આગેવાનોને બધી રીતે ઉત્તેજન આપે જતી હતી. કારણકે રાજપ્રકરણમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રગતિના વિરોધી હતા. પ્રગતિના આ વિરોધીઓની સફળતાને જોઈ હિંદુ મહાસભા પણ એ રીતે સરકારની કૃપા મેળવવાની આશાથી પ્રગતિવિરોધ કરવામાં તેમની જોડે સ્પર્ધા કરવા લાગી. મહાસભાનો પ્રગતિવાદી વર્ગ ધણાખરો તેમાંથી હાંકી કાઢવામાં

આવ્યો અથવા સ્વેચ્છાએ ખરી પડ્યો, અને એ સંસ્થા મોટે ભાગે ઉપરની શ્રેણીના મધ્યમવર્ગની — ખાસ કરીને લેણદાર અને શરાદ લોકોની — બનતી ગઈ.

બેઉ કોમોના જે રાજદારી આગેવાનો ધારાસભામાં, કઈ કોમને કેટલી બેઠકો મળે તે બાબત જ અનંત વાદવિવાદ ચલાવ્યા કરતા હતા તેમની પાસે વિચાર માત્ર એટલી જ વાતનો હતો કે સરકારમાં વગવસીલો હોય તો અનેક સમાસબંધીઓને ઠેકાણે પાડી શકાય. મધ્યમવર્ગના લણેલા લોકોને જગ્યાઓ અપાવવાની જ આ બધી મારામારી ચર્ચ પડી. વાત ચોખ્ખી હતી કે ઉમેદવારોને પૂરી પડે એટલી જગ્યાઓ નહોતી, અને તેથી હિંદુ અને મુસલમાન કોમવાદીઓ જેટલી હતી તેને માટે લડતા હતા. એ જગ્યાઓનો મોટો ભાગ હાલ હિંદુઓના કબજામાં હોવાથી, તેઓને પોતાની જગ્યાઓનો બચાવ કરવાનું હતું; ન્યારે મુસલમાનોની લડત જેટલી વધારે પડાવી શકાય તેટલી પડાવી લેવા માટે હતી. જગ્યાઓ માટેની આ લડતની પાછળ એક બીજો પણ મહત્વનો ઝઘડો હતો. એ સાવ કોમી નહોતો, પણ કોમી પ્રશ્ન પર તેની અસર પડતી હતી. એકંદરે પંજાબ, સિંધ અને બંગાળમાં હિંદુઓ પૈસાદાર, લેણદાર અને શહેરી લોકો છે; અને એ પ્રાંતોના મુસલમાનો ગરીબ, દેવાદાર અને આમર્વાસીઓ છે. આથી બેની વચ્ચેનો ઝઘડો ઘણીવાર આર્થિક હતો, પણ તેને હંમેશાં કોમી રંગ ચડાવવામાં આવતો. દેટલાક મહિનાથી, ખાસ કરીને પંજાબમાં, પ્રાંતિક સભામાં રજૂ થતા ગામડાંઓની દેવાદારી ઓછી કરવાને લગતા કાયદાઓના ખરડાઓ પર જે ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે, તેમાં આ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે. હિંદુ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ આ ખરડાઓનો અચૂક વિરોધ જ કરતા આવ્યા છે, અને લેણદાર વર્ગનો પક્ષ લેતા આવ્યા છે.

હિંદુ મહાસભાના સભ્યો ન્યારે મુસલમાનોના સંકુચિત કોમવાદ ઉપર ટીકા કરે છે ત્યારે તે પોતે તો નિષ્કલંક રાષ્ટ્રવાદીઓ છે એમ પોકારીને કહેવા માગે છે. એ વાત તો દરેક જણ સારી રીતે જાણે જ છે કે મુસ્લિમ સંસ્થાઓ હદ બહાર કોમી સંકુચિનતા દેખાડતી આવી છે. હિંદુ મહાસભાની કોમીવૃત્તિ એટલી સ્પષ્ટ નથી દેખાતી,

કારણકે તે રાષ્ટ્રીયતાના વાધા નીચે ઢંકાયેલી છે. પણ એવો કોઈ પ્રશ્ન ઊઠે કે જોનો ઉકેલ રાષ્ટ્રીય અને જનતાના હિતની દૃષ્ટિએ કરવા જતાં ઉપલા વર્ગના હિંદુઓનું નુકસાન થતું હોય, ત્યારે જોની કસોટી યાવ છે : અને એ કસોટીમાં ઊતરવામાં હિંદુ મહાસભા હંમેશાં નિષ્ફળ થઈ છે. પ્રજાનો બહુમત સ્પષ્ટપણે સિંધને જુદો પાડવાની તરફેણમાં હોવા છતાં, એમાં બોબા જેટલા ઉપલા વર્ગના હિંદુઓના આર્થિક લાભો સંડોવાયેલા હોવાથી, એણે સંઘાયે એ માગણીનો વિરોધ જ કર્યો હતો.

પણ હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંને કોમવાદીઓનું અરાષ્ટ્રીય અને પ્રગતિવિરોધી વૃત્તિનું અત્યંત બેહદું પ્રદર્શન તો ગોળમેજી પરિપદામાં થયું. અંગ્રેજ સરકારે ચોક્કસપણે કોમવાદી હોય એવા મુસલમાનોની જ પરિપદમાં નિમજીક કરવા આમ્રહ રૂખ્યો હતો, અને તેઓ આગાખાનની આજેવાની નીચે એટલી હદ સુધી ગયા હતા કે ઇંગ્લેન્ડના સાર્વજનિક જીવનમાં સૌથી વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી અને કેવળ હિંદુસ્તાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ મૌ પ્રગતિપ્રિય પક્ષેની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત બેખમભરેલા લોકોની સાથે બળી ગયા. આગાખાન અને એની ટાળીનો લોડ લોઈડ અને તેના પક્ષ સાથેનો ગાઢ સંબંધ જોઈ અતિશય વિસ્મય થતો હતો. પણ એથીયે એક પત્રક આગળ વધી તેમણે ગોળમેજી પરિપદમાં આવેલા યુરોપિયન એસોસિએશન વગેરેના પ્રતિનિધિઓ સાથે સાટાં કર્યાં, આ વતીજ બહુ ગ્યાનિ ઉપજવનારી હતી; કારણકે આ એસોસિએશને હિંદુસ્તાનમાં આપણી સ્વતંત્રતાનો મોટામાં મોટો અને સૌથી વધારે જોરદાર વિરોધ કર્યો છે અને આજે પણ કરે છે.

હિંદુ મહામહાના પ્રતિનિધિઓએ આનો બદલો ખીજી રીતે વાળ્યો. તેમણે — ખાસ કરીને પંજાબની અંદર — સ્વતંત્રતાની સામે બધા પ્રકારના પ્રતિબંધો — અંગ્રેજોના હિત માટેની સલામતીઓ — માટે માગણી કરી. અંગ્રેજ મરકારને સદકાર આપવાના પ્રયત્નમાં તેમણે મુસલમાનો કરતાં એક ડગલું આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો. એથી તેમણે કંઈ મેળવ્યું તો નહિ જ; પણ પોતાનો કેસ બગાડ્યો અને સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને દગો દીધો.

મુસલમાનોએ તો મોલવામાં કંઈક મોભોયે જાળવ્યો હતો; હિંદુ કામવાદીઓમાં તે શક્તિયે નહોતી.

આમાંથી મને જે વાત તરી આવતી લાગે છે તે આ છે : બંને બાજુના કામી આગેવાનો ઉપલા વર્ગના, પ્રગતિવિરોધી એવા એક નાનકડા મુદ્દાના પ્રતિનિધિઓ છે, અને તેઓ તે વર્ગના સ્વાર્થ માટે આમવર્ગની ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ કરી તેના ગેરલાભ લે છે. બંને પક્ષો આર્થિક પ્રશ્નોને દાખી રાખવા અને તેના વિચાર કરવાનું ટાળવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જલદી જ એવો સમય આવશે કે જ્યારે એ પ્રશ્નો વધારે વખત દાખી રાખી શકાશે નહિ અને તે વખતે જરૂર બંને પક્ષના કામી આગેવાનો વીમ વરસ ઉપર આગાખાને આપેલી ચેતવણી 'પોકારો કે સર્વે ક્ષધ્યમમાગી'ઓએ અંતિમમાર્ગવાળાઓ મામે એક દળમાં એકત્ર થવું જોઈએ. કેટલેક અંશે આજે પણ આ જોઈ શકાય છે. કારણકે હિંદુ અને મુસલમાન કામવાદીઓ એકબીજા મામે જાહેરમાં ગમે તેટલા દુમલા કરતા હોય, છતાં ધાર્મિક સભા અને બીજે ઠેકાણે પ્રગતિવિરોધી કાયદાઓ પસાર કરવામાં તેઓ મરકાર માથે સહકાર જ કરે છે. ઓટાવા કગાર ઉપર એ ત્રણે મંડળો એક થઈ ગયા હતાં.

એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે હજી સુધી ઇંગ્લંડના પ્રગતિ-વિરોધી મંડળના અતિ નગમ પક્ષ માથે આગાખાનનો ગાઢ સંબંધ ચાલુ જ છે. ઓક્ટોબર ૧૯૩૪માં લોર્ડ લોર્ડના પ્રમુખપદ નીચે થયેલા ક્વિટિશ નેવી લીગના બાહ્યામાં તે મુખ્ય અતિથિ હતા. ક્વિટલની કનઝર્વેટિવ કોન્ફરન્સમાં લોર્ડ લોર્ડ તરફથી થયેલી ક્વિટિશ નૌકામૈન્ય વધારે મજબૂત કરવાની સૂચનાને એ બાહ્યામાં આગાખાને પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક ટેકા આપ્યો હતો. એનો અર્થ એ કે એક હિંદી આગેવાનને શહેનશાહતના રક્ષણને માટે અને ઇંગ્લંડની સત્તામતી માટે એટલી ચિંતા લાગતી હતી કે ઇંગ્લંડનું મૈન્યજન વધારવામાં મિ. બોલ્ડવિન અથવા ત્યાંની 'રાષ્ટ્રીય' સરકાર કરતાં આગળ જવા તે તૈયાર હતા. અને આ બધું, અવખત, શાંતિ જાળવવા માટે થવું હતું !

ખીન મહિનામાં, એટલે નવેમ્બર ૧૯૩૪માં, એવાં સમાચાર આંખા કે લંડનમાં એક સિનેમા ફિલ્મ ખાનગીમાં દેખાડવામાં આવી હતી; તેનો ઉદ્દેશ 'ઇસ્લામ જગત અને બ્રિટિશ શહેનશાહત વચ્ચે અચળ મિત્રતા સાધવાનો હતો.' કહે છે કે આ મિજલસના માનવંતા પરાણા આગાખાન અને લોડ' લોહડિ હતાં. આપણા દેશના રાજકારણમાં જેવી સમુ-જયકરની જોડી જામી છે તેવી જ અખંડ જોડી સામ્રાજ્યને લગતી બાબતોમાં આગાખાન અને લોડ' લોહડિ એ બે જણાની જામી છે; તેમનાં હૃદયો બે છતાં જાણે તેનો એકસાથે જ ધબકારો થાય છે, અને આ પણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જે સમયે એ બે જણા આ રીતે એકબીજાની સાથે વારંવાર ગોઠી કરતા હતા તે જ વખતે લોડ' લોહડિ અધિકારાદે પ્રગતિવિરોધી આગેવાનો સામે અને ત્યાંની 'રાષ્ટ્રીય' સરકાર સામે, હિંદુસ્તાનને વધારેપડતું આપી દેવાની નબળાઈ બતાવવા માટે તીખો અને નિષ્કુર હુમલો ચલાવી રહ્યો હતો.^૧

થોડા વખતથી મુસલમાન કોમી આગેવાનોનાં બાપણો અને નિવેદનોમાં એક જાણવા જેવો ફણગો ફૂટ્યો છે. વાસ્તવમાં એનું બહુ મહત્ત્વ નથી, પણ કોમવાદીઓની મનોદશાના દર્શક તરીકે એની કાંઈક કિંમત હોય, જોકે ધણા લોકોની એવી મનોદશા છે કે નહિ એ હું નથી જાણતો. છતાં એ વસ્તુને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનનું 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર', 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ', હિંદુ અને ઇસ્લામી 'સંસ્કૃતિઓ' વચ્ચેનો આત્મતિક વિરોધ, એવું એવું, આજે ભારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે. આમાંથી અનુમાન તો એ જ નીકળેના—જોકે એમ ઉધાડી રીતે કહેવામાં આવતું નથી—કે એ બે 'સંસ્કૃતિઓ' વચ્ચે સમતોલતા

૧. હમણાં થોડા વખત ઉપર બ્રિટિશ અમીરો અને હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો—એ બન્ને અતિશય પ્રગતિવિરોધી વર્ગોનો 'સંધ' વધારે મજબૂત અને સંગઠિત કરવા માટે એક કાઉન્સિલ વિલાયતમાં રચાપવામાં આવી છે.

બળવવા અને ઝઘડા અટકાવવા અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં યાવત્ત્યંદ-
દિવાકરો રહેવું જોઈએ.

કેટલાક હિંદુ કોમી આગેવાનો પણ આવી જ મતના
વિચારો ધરાવે છે. ફેર એટલો જ છે કે તેઓ એમ માને છે કે
તેમની બહુમતી હોવાથી તેમની હાવવાળી 'સંસ્કૃતિ' છેવટે વિજયી
થશે.

હિંદ અને મુસલમાન 'સંસ્કૃતિઓ' અને 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર'!
આ શબ્દો જૂતકાળના ઇતિહાસના અને વર્તમાન અને
ભવિષ્યકાળના સ્વપ્નાઓના કેવાં મોઢક દર્શ્યો જોવાં કરે છે !
હિંદુસ્તાનમાં 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર' ! — એટલે કે એક રાષ્ટ્રમાં બીજું
રાષ્ટ્ર, અને તે પણ એક જૂથમાં નહિ, પણ અચોક્કસ, વીખરાયેલું
અને અનિશ્ચિત ! રાજકીય દૃષ્ટિએ આ ભાવના બેહદી છે,
આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચિત્ર છે. ભાગ્યે જ વિચાર કરવાને પણ એ
પાત્ર હોય. અને છતાં, એની પાછળ રહેલી મનોવૃત્તિને સમજવા માટે
તે કંઈક મદદ કરે છે. મધ્યયુગોમાં અને ત્યારબાદ આવી કેટલીક
જુદી જુદી અને એકબીજા સાથે ન ભળી શકનારી પ્રજાઓ
એકત્ર રહેતી હતી. ઓટોમન સુલતાનોના શરૂઆતના દિવસોમાં
ઈસ્તંબૂલ (કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ)માં આવી-દરેક પ્રજા જુદી રહેલી
અને કેટલેક અંશે આંતરિક સ્વતંત્રતા ભોગવતી. દાખલા તરીકે
લેટિન ખ્રિસ્તીઓ, ઓર્થોડોક્સ ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ વગેરે : આ
કાળ અતિદેશીય રાજ્યનીય શરૂઆતનો હતો. આધુનિક મમયમાં
પૂર્વનાં ધર્મી રાજ્યોને આ વસ્તુ એક બાહ બની હતી.
આથી 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર'નો અર્થ એ કે 'રાષ્ટ્ર' જેવી કોઈ
વસ્તુ જ નથી, કેવળ ધાર્મિક બંધન જ છે; એટલે કે
હાલના અર્થમાં કોઈ જાતની રાષ્ટ્રીય ભાવના કેળવાવા દેવી જ ન
જોઈએ; એટલે કે આધુનિક સંસ્કૃતિને નાંખી દઈ વળી પાછા
મધ્યયુગના જમાનામાં આપણે જવું જોઈએ; એટલે કે, કાં તો

● પોતાની કે કોઈ પણ દેશની ભૌગોલિક સીમાની બહાર રહેનારા
લોકો ઉપર તેમની જાત કે ધર્મને લીધે રાજકીય અધિકાર હોવા, તે
અતિદેશીય રાજ્ય. — જા. દ.

આપઅખત્યાર સત્તા અથવા તો પરદેશી રાજ્ય હોવું જોઈએ; અને છેવટે એનો અર્થ એ કે મનની એક ભાવનાપ્રધાન સ્થિતિમાં રહી, જાણેઅજાણે વાસ્તવિક સ્થિતિ — ખાસ કરીને આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ — પ્રત્યે આંખમીંઆમણાં કરવાં એ સિવાય બીજું કશું ન હોવું જોઈએ. ભાવના ધણીવાર તર્કશાસ્ત્રને જાંઘું વાળી શકે છે, અને ભાવનામાં વિચારદોષ રહેલો હોય છે તેટલા જ માટે આપણે તેની અવગણના કરી શકતા નથી. પણ આ ‘મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર’ ની ભાવના તો એક થોડા કલ્પનાશીલ માણસોના મનનો જ તરંગ છે, અને વર્તમાનપત્રોએ તેને પ્રસિદ્ધિ ન આપી હોત તો ભાગ્યે જ કોઈ માણસોએ તેને વિષે કશું સંભળ્યું પણ હોત. પણ ધણા માણસો તેને માને તોપણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો સ્પર્શ થતાં એ સાવ ઝોગળી જનારી વસ્તુ છે.

એ જ પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન ‘સંસ્કૃતિ’ ને લગતા વિચારો વિષે પણ. ‘રાષ્ટ્રીય’ સંસ્કૃતિના દિવસો પણ હવે અપાટાખંધ વહી જતા ચાલ્યા છે. આખી દુનિયામાં કેવળ એક જ પ્રકારની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થતી ચાલી છે. બિન બિન રાષ્ટ્રો પોતાની કેટલીક ખાસ બાબતો — જેમકે ભાષા, ટેવો, વિચારપદ્ધતિઓ વગેરે — ટકાવી રાખે, અને લાંબો વખત સુધી રાખશેયે ખરી, પણ યંત્રયુગ અને વિજ્ઞાન — તેના વેગભર્યા પ્રવાસ, દુનિયાના બનાવોની સતત જાહેરાત, રેડિયો, સિનેમા, વગેરે દ્વારા — પ્રભુઓને વધારે ને વધારે એકરંગી કરતી જશે. આ પરિણામ અનિવાર્ય છે, અને તે સામે કોઈથી ઝઘડી શકાવાનું નથી; માત્ર આધુનિક સભ્યતાનો સમૂળગો નાશ કરી નાખનાર કોઈ જગવ્યાપી ઘટના જ તેને અટકાવી શકશે. હિંદુઓ અને મુસલમાનોની જીવનની પરંપરાગત દિલસપ્તીમાં ધણા ભેદ છે એ વાત સાચી. પણ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક જીવનના દષ્ટિબિંદુ સાથે એ જન્મે સંસ્કૃતિઓનો મુકાબલો કરીએ તો તેમની વચ્ચેનો ભેદ ભાગ્યે જ વર્તી શકાય એવો છે; કારણકે ખરું જાહું મોટું અંતર તો વર્તમાન સંસ્કૃતિ અને એ એ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે છે. હિંદુસ્તાનમાં ખરો વિરોધ હિંદુ અને મુસલમાન

સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે નથી, પણ એક બાજુએ એ એ સંસ્કૃતિઓ અને બીજી બાજુ વિજયવતી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ વચ્ચે છે. જેઓ ‘ઇસ્લામની સંસ્કૃતિ’ ને માત્રવી રાખવા ઇચ્છતા હોય — (એ રાખતો જે અર્થ થતો હોય તે) — તેમણે હિંદુ સંસ્કૃતિનો ડર રાખવા જેવું નથી, પણ પશ્ચિમના પેલા રાક્ષસ મામે ખડા થવાનું છે. મને પોતાને તો શંકા જ નથી કે હિંદુ અને મુમલમાન બંનેના વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરવાના સર્વે પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જવાના છે. અને એ નિષ્ફળતા જોઈ મને ખિલકુલ ખેદ થવાનો નથી. જ્યારે આગમડી અને એવાં બીજાં સાધનો અહીં આવ્યાં ત્યારે જ અગણે અને અનિચ્છાએ પણ આપણે એ સંસ્કૃતિને વરી ચૂક્યા. મર મૈયદ અદમદખાએ અક્ષીગદ કોલેજ સ્થાપી ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના મુમલમાનોની વતી તેઓ એ સંસ્કૃતિને વરી ચૂક્યા હતા. ખરી રીતે આમા આપણને પસંદ નાપસંદ કરવાની તક જ નહોતી. ફૂલતો માણસ જે કંઈ હાથમાં આવે તેને પકડવાની પમદગી કેટલી ઇચ્છાપૂર્વક કરી શકે?

પણ આ ‘ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ’ છે શું? શું એ અરબો, ઈરાનીઓ, ટુર્કો વગેરેનાં મહાન પગક્રમોનો કોઈ પ્રકારનો જાતીય ઇતિહાસ છે? કે શું એ કોઈ ભાષાનું નામ છે? કે શું કોઈ ખામ પ્રકારનાં કળા અને સંગીત છે? કે રિવાજો છે? વર્તમાન ઇસ્લામી કળા કે વર્તમાન ઇસ્લામી સંગીતનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવું હોય એવું મારી જાણમાં નથી. જે એ ભાષાઓએ હિંદુસ્તાનમાં મુમલમાન વિચારસરણી પર વધારે અસર પાડી છે તે અરબી અને વિશેષગ્રહરિતે ફારસી છે. પણ ફારસીની અસરમાં ધર્મનો ભાગ ભાગ્યે જ છે. ફારસી ભાષા અને ધણા ફારસી રીતરિવાજો અને શૈલિઓ હજારો વર્ષ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં, અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર તેમણે પોતાનો પ્રબળ પ્રભાવ પાડ્યો. ઈરાન એ પૂર્વના દેશોનું ક્રાન્સ હતું, અને પોતાના મર્વ પાડોશીઓને પોતાની ભાષા અને મજબૂતા મોકલતું હતું. એનો અમૂલ્ય વારસો હિંદુસ્તાનમાં આપણને સૌને સરખી રીતે મળેલો છે.

ઇસ્લામી પ્રબળો અને દેશોના જૂતકાળનાં પગક્રમોનું અભિમાન એ કદાચ ઇસ્લામને સંગઠિત કરનાર મૌથી જબરદસ્ત

રેવણુ છે. અનેક મુસ્લિમ જાતિઓના આ મહાન ઇતિહાસ માટે મુસલમાનોનો કોઈને દ્વેષ થાય છે ખરો? જ્યાંસુધી તેઓ તેને યાદ ગણવા અને સંઘરી રાખવા યાદે ત્યાંસુધી કોણુ તેમની પાસેથી તે જૂંટવી શકે એમ છે? ખરી રીતે તો એ બૂનકાળનો ઇતિહાસ કેટલેક અંશે આપણો બધાનો એક મહિયારો વારસો છે. કારણકે યુરોપના હુમલાઓ સામે આપણને મૌને સંગઠિત કરનારુ એશિયાવાસીનું સગપણુ આપણે તેમાં અનુભવીએ છીએ. મને યાદ છે કે જ્યારે જ્યારે મેં આરબોના સ્પેર્ષન સાથેના કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેનાં ધર્મયુદ્ધોનાં વર્ણન વાંચ્યા છે, ત્યારે મારી સહાનુભૂતિ હમેશા આરબો પ્રત્યે જ ઢળી છે. વિચારમા હું નિષ્પક્ષપાત અને તટસ્થ રહેના પ્રયત્ન કરતો રહું છું; પણ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું તોપણ આગમાં ગહેલુ એશિયા પ્રત્યેનું મમાવ એશિયાની પ્રજાઓને લમતી કાઢી વાત આવે ત્યારે મારી ન્યાયવૃત્તિ પર અમગ દિપગબ્યા વિના રહેવું નથી.

આ 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ' એટલે શું તે સમજવા માટે મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. છતાં, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું એ સમજી શક્યો નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મધ્યમવર્ગના મુસલમાનો તેમજ હિંદુઓનો એક એવો મુઠ્ઠીભર વર્ગ છે ખરો કે જે ફાગસી લાપા અને પરપરાથી રચાયેલો છે પણ મામાન્ય જનતા તરફ જોઈએ તો 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ'ના ચિહ્નો એટલે બહુ લાંબા નહિ અને બહુ દૂર નહિ એવા એક ખાસ ઘાટના પાયજમા, એક ખામ રીતે મૂછને બોડાવવા કે કાતરવાની રીત, માથે દાઢી વધારવાનો રિવાજ, અને ખાસ વાકનાળાં લાખી નાળાવાળો લોટો, એટલાં ગણાવી શકાય. એની સામેના હિંદુ રિવાજોમાં ધાતિયાનો ઉપયોગ, ચોટલી વધારવાની રીત અને એક ખીજી જાતનો લોટો મૂકી શકાય. ખરું પૂછતાં, આ બેદો પણ શહેરોમાં જ જોવામાં આવે છે અને આજે ભૂમાતા જાય છે. મુસલમાન ખેડૂતો અને કારીગરોને હિંદુઓથી ભાગ્યે જ જુદા પાડી શકાય છે. બંનેવા મુમવમાનો હવે કચ્ચિત જ દાઢી વધારે છે, જોકે અત્રીગઢમાં ફેઝ (ગુઝા) વાળી લાંબી, લાલ, વુર્કી ટોપી પહેરવાનો હજી શીખ છે. (આ ટોપીને તેઓ વુર્કી નામ

આપે છે, પણ તુર્કસ્તાને તો એને રંગ આપી દીધી છે.) મુસલમાન ઓઝો સારીને અપનાવતી જાય છે અને ધીમે ધીમે પર્દામાંથી નીકળતી જાય છે. આમાંની કેટલીક ટેવા મને પ્રિય નથી; અને દાદી, મૂઝ કે ચોટલી માટે મને ભાવ નથી. જોકે મારા શોખો બીજા પર મારાથી લાઠી સકાય નહિ; છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે દાદીની બાજતમાં અમાનુષ્ટાએ કાબુલમાં ફતવો લાદી જે કાતર ચલાવવા માંડી હતી તેથી હું રાજ થયો હતો.

મારે કહેવું જોઈએ કે જે હિંદુઓ અને મુસલમાનો હ મેંશાં બૂતકાળ તરફ જુએ છે અને પોતાના હાથમાંથી ચાલી જતી બાબતોને પરાજી પકડી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓની સ્થિતિ મને બહુ દયામણી લાગે છે. હું બૂતકાળને વખોડવા કે કાઢી નાખવા પ્રયત્ન નથી. આપણા બૂતકાળની અંદર કેટલીયે અમાધારણ ખૂબીઓ છે. એ બધું ટકી ગૃહેશે જ એની મને શંકા નથી. પણ આ લોકો જેને વળગે છે તે એ ખૂબીઓને નહિ, પણ નજીવી અને ઘણીવાર તો નુકસાનકારક એવી વસ્તુઓને વળગે છે.

ઉદ્દેશાં કેટલાંક વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને ઉપરાઉપરી દીક આધાતો પહેંચ્યા છે અને તેમના કેટલાક બહુ માનીતા ખ્યાસોનો ચૂરો થઈ ગયો છે. ઇસ્લામના ખેરખાદ તુર્કસ્તાને ખિલાફત—જેને માટે હિંદુસ્તાને ૧૯૨૦માં બહાદુરીબરી લડત ઉઠાવી હતી તે—નો અંત આણ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એક પછી એક ધર્મથી વેગળાં જનારાં પગલાં લેતું ગયું છે. તુર્કસ્તાનના નવા રાજ્યબંધારણમાં એક કલમ એવી છે ખરી કે તુર્કસ્તાન એક મુસલમાન રાજ્ય છે. છતાં, કેઈ ભ્રમમાં ન પડે તે માટે, ઈ. સ. ૧૯૨૭માં કમાલપાશાએ જણાવ્યું હતું કે “તુર્કસ્તાનના બંધારણમાં એ મુસલમાન રાજ્ય છે એવી જે કલમ છે, તે વહેવામાં વહેલી તકે નીકળી જવા સરખેલી માત્ર તાત્કાલિક સમજૂતી છે.” હું ધારું છું કે આ ચેતવણીનો તેણે પાલનથી અમલ પણ કર્યો છે. ઇબ્રિમ વધારે સાવચેતીથી પગલાં મારે છે, છતાં આ જ દિશામાં તે જતું જાય છે, અને પોતાના

રાજકારણને પોતાના ધર્મથી અલગ રાખે છે. એ જ પ્રમાણે અરબ રાજ્યો પણ : જોકે અરબસ્તાન પોતે વધારે પછાત હોવાથી તેમ કરવું નથી. ઈરાન પોતાની સંસ્કૃતિના ઉદ્ધાર માટે મુમલમાન કાળની પહેલાંના ઇતિહાસ ભણી દષ્ટિ વાળે છે. બ્યાં લુઓ ત્યાં ધર્મ પાછળ હઠતો જાય છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ધસારો કરતી આવે છે. અને રાષ્ટ્રવાદની પાછળ સામાજિક અને આર્થિક પરિભાષામાં રજૂ થનારા અનેક વાદો આવતા જાય છે. ત્યારે આ 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર' અને 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ'નું ભાવી શું ? એ શું ભવિષ્યમાં કેવળ કલ્યાણકારી સ્થિતિ રાજ્યના શુશ્રુઘાન કરનારા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોમાં જ જળવાઈ રહેશે કે ?

પ્રગતિનો અર્થ એ થતો હોય કે વ્યક્તિએ રાજકારણની ખાખતમાં વધારે વિશાળ દષ્ટિ કરવી, તો આપણા કેમવાદીઓએ તેમજ આપણી સરકારે જાણીએઈને અને મુક્તિપૂર્વક એ પ્રગતિનો વિરોધ કરવાનું, એટલે રાજકારણમાં સંકુચિત દષ્ટિ રાખવાનું જ કામ કીધું છે.

દુસ્તર ઘાટ

કપારેય પણ હું પકડાઉં અને જેલ ભરું એ ધારની મારે
માટે હમેશા જીભી હતી જ. દેશમાં આર્ડિનન્સનું રાજ્ય ચાલતું હતું
અને મહાસભા તો બેકાપદા સંસ્થા હતી, એટલે એ કેવળ
ધારતી જ નહિ, પણ લગભગ ખાતરી જ કહી શકાય. અંગ્રેજ
રાજ્યની ખાસિયત અને મારી ખાસિયત બંનેનો વિચાર કરતાં
મારું જેલમાં પુરાવું અનિવાર્ય લાગતું હતું. આ સતત જિમેક્ષા
સંભવની મારા કામ ઉપર અસર થતી. કોઈ પણ કામ હું
નિરાંત વાળીને કરી શકતો નહિ, અને જેટલું થઈ શકે તેટલું કરી
નાખવાની મને ઉતાવળ લાગતી.

હતાં જેલને નોતરવાની મને ઇચ્છા નહોતી. જિલ્લું તેથી
જેલમાં જવું પડે એવી પ્રવૃત્તિઓને હું બને તેટલી ટાળતો હતો.
મારા પ્રાંતમાં તેમજ બહાર પ્રવાસ કરવા મને વારંવાર આમંત્રણો
આવતાં હતાં, પણ તે હું સ્વીકારતો નહોતો; કારણકે એવો
ભાષણનો કાર્યક્રમ સરકાર સામે પ્રચારકામ કરવાનો જ થઈ શકે,
અને તેથી કોઈ પણ ક્ષણે સરકાર તેનો અંત આણી શકે. મારે
માટે તે વખતે કોઈ અધવચ્ચ ચોભવાનું દેકાણું જ નહોતું. ન્યારે
હું કોઈ બીજાં કામ માટે કોઈ જગ્યાએ જતો — જેમકે ગાંધીજી
જેડે કે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો જેડે સલાહમસલાત કરવા —
ત્યારે હું જાહેર ભાષણો આપતો અને ત્યાં છૂટથી બોલતો.
જલ્લપુરમાં એક વિરાટ સભા અને દબલ્યાલપુર સરઘસ થયાં
હતાં. દિલ્હીમાં મેં કોઈ દિવસ ન જોયેલી એવી પ્રચંડ સભા
થઈ હતી. આ સભાઓની સફળતા જ કહી આપતી હતી કે
એવું વારંવાર બને તો તે સરકાર સહન કરી શકશે નહિ. દિલ્હીમાં
સભા યયા પછી તરત જ જોરથી અથવા ફેલાઈ કે મને પકડવાના
છે. પણ એમાંથી તો હું જીવરી ગયો અને રસ્તામાં—અલીગઢમાં

મુરિનમ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એક ભાષણ આપી અહીંના આદર્શ પહેંચી ગયો.

જે વખતે સરકાર બધી જાતની રાજકીય ચળવળ દાખી દેવા પ્રયત્ન કરતી હતી તે વખતે રાજકીય સિવાયની જાહેર ચળવળોમાં ભાગ લેવાનું મને પસંદ પડતું નહોતું. મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાં સાવ મામૂલી પ્રવૃત્તિઓમાં પડી જઈ રાજદ્વારી ચળવળથી પોતાને બચાવી લેવા પ્રત્યે એક જખરુ વલણ મારા જોવામાં આવ્યું. એ પ્રવૃત્તિઓ સ્વતંત્રપણે તો ઇષ્ટ હતી, પણ હડત સાથે એનો કરોડ સબંધ નહોતો. આ વલણ સાવ સ્વાભાવિક હતું, પણ મને લાગ્યું કે એ ક્ષણે તો એવા વલણને ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ.

૧૯૩૩ના ઓક્ટોબરના મધ્યમાં સયુક્ત પ્રાંતના મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની અલ્લાહાબાદમાં અનેક સભાઓ અમે બોલાવી; તેનો ઉદ્દેશ દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી લાવિષ્યનો કાર્યક્રમ વિચારવાનો હતો. પ્રાંતિક સમિતિ હજી બેકાયદા ગણાતી હતી, અને અમારો ઉદ્દેશ કાયદો તોડવાનો નહિ પણ માત્ર મળવાનો જ હોવાથી અમે એ સમિતિની રીતસર બેઠક બોલાવી નહોતી પણ જેલ બહાર જેટલા સમાસદો હતા તેમને તથા ખીજા ટેટલાક ચૂંટલા કાર્યકર્તાઓને ખાનગી મસલતને માટે અમે નોતર્યા હતા. અમારી સભાઓ ખાનગી હતી, પણ એમાં ધૂરુ કંચુ જ નહોતું અને સરકાર એમાં કાંઈ વિશ્વ નાખશે કે નહિ તે અમે છેલ્લી ધડી સુધી જાણતા નહોતા. આ સભાઓમાં અમે દુનિયાની પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો — વસ્તુઓના ભાવો બેસી જવાને લીધે થયેની સ્થિતિ, નાતઝીવાદ, સામ્યવાદ વગેરે આ ચર્ચામાં મુખ્ય વિષયો હતા. અમારી ઇચ્છા એ હતી કે અમારા સાથીઓ આખી દુનિયામાં શુ ચાલી રહ્યું છે તે જાણી તેને આપ્યું આગળ ગાળી આપણી હડતને મમજો. છોડો આ મડલો આપણા ધ્યેયને વિશે એક સમાજવાદી ઠરાવ પસાર કર્યો અને સવિનય ભંગની હડત બંધ કરવાની વિરુદ્ધ પોતાનો મત જાહેર કર્યો. અત્યંત, દરેક જણ જાણતા જ હતા કે મોટા પાયા પર સવિનય ભંગ ચલાવી ચકાય એવો સભવ નહોતો અને વ્યક્તિગત

સવિનય ભંગ પણ જલદી જ પડી ભાગે અથવા બહુ નાના પાયા પર ચાલુ રહે એવી ધાસ્તી હતી. પણ સરકારની આપણી સામેની લડત અને ઓર્ડિનન્સોનું રાજ્ય ચાલુ હોવાથી લડતને પાછી ખેંચી લેવાથી કશો જ ફરક પડે એમ નહોતું. આથી, અમલની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ ટેવળ અમારી મનોવૃત્તિના ચિહ્નરૂપે અમે કાગળ પર સવિનય ભંગને ચાલુ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. છતાં કાર્યકર્તાઓને અમારી સૂચનાઓ તો એ હતી કે તેમણે જેલ વહોરી લેવા માટે કંઈ ખાસ પગલાં લેવાં નહિ; તેમણે પોતાનું હંમેશનું કામ ક્યાં જવું અને એમ કરતાં જો જેલ આવે તો તેને ખુશીથી વધાવી લેવી. ખાસ કરીને ગામડાંઓની સાથે પોતાનો સંબંધ ફરીથી સ્થાપવો અને, એક બાબતથી ગણોતની મારી અને ખીજી બાબતથી સરકારનું દમન અને પરિણામે ખેડૂતોની શી હાલત થઈ છે તેની તપાસ કરવી. નાકરની લડતનો તો તે વખતે સવાલ જ નહોતો. પૂનાની પરિષદ પછી એ લડત રીતસર ખેંચી લેવામાં આવી હતી અને તેથી દેખીતું હતું કે એ પરિસ્થિતિમાં તે ફરીથી ઉપાડી શકાય એ શક્ય નહોતું.

આ કાર્યક્રમ બહુ જ હળવો અને બિનલડાયક હતો. દેખીતી રીતે જ એમાં કશું ગેરકાયદેસર નહોતું. છતાં અમારી ખાતરી હતી કે એને પરિણામે પકડાપકડી થશે. ક્વેવા અમારા કાર્યકર્તાઓ ગામડાંઓમાં ગયા તેના જ તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા, અને નાકરની ચળવળ કરવાનો તેમના પર ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, અને સગ્નઓ ઠોકવામાં આવી. (ઓર્ડિનન્સ દ્વારા નાકરની ચળવળને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી હતી.) મારા ધણાખરા સાથીઓના પકડાઈ ગયા પછી આ ગામડાંઓમાં જવાનો મારો વિચાર હતો, પણ એક નહિ તો ખીજી પ્રવૃત્તિમાં મારે રોકાઈ જવું પડ્યું અને તેથી મારે એ મુલાકાત ઠેલ્યા કરવી પડી, તે એટલે સુધી કે આખરે બહુ મોડું થઈ ગયું.

આ મદિનાઓ દરમિયાન કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદો અખિલ ભારતીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે એનાર બેઠા થયા હતા. સમિતિ પોતે તો અસ્તિત્વમાં જ નહોતી — બેકાબદ

હતી તેટલા માટે નહિ, પણ પૂનામાં ગાંધીજીએ કરેલી સૂચનાથી બધી સમિતિઓ સમેટી લેવામાં આવી હતી એટલે કોઈ પ્રમુખ મંત્રી રહ્યા જ નહોતા. મારી સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. કારણ કે જેલમાંથી છૂટ્યા પછી મેં આ સંયમનો ફતવો માનવાનો ઇન્કાર કર્યો અને મહાસભાના મુખ્ય મંત્રી તરીકે પોતાને ઓળખાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પણ મારું મંત્રીપણું હવામાં જ હતું. મહાસભાની કચેરી નહોતી, માણસો નહોતા, કામચલાઉ પ્રમુખ નહોતા અને જોકે ગાંધીજીની સલાહમસલત હમેશાં મળી શકતી, છતાંયે આ વખતે તેઓ પોતાની અખિલ ભારતીય મહાયાત્રાઓ પૈકી એક — હરિજન કાર્યની — યાત્રામાં ગૂંથાયેલા હતા. જબલપુર અને દિલ્હીમાં અમે એમને મળવાની તક સાધી લીધી અને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની ત્યાં સલાહમસલત થઈ. એ ચર્ચાઓમાં જીલ્લાજી સભાસદોની વચ્ચેના મતભેદ સ્પષ્ટ થયા. એક દુસ્તર ઘાટ આગળ અમે સર્વે જિલા હતા, અને બધાને રુચે એવો કોઈ ઉતાર દેખાતો નહોતો. એક પક્ષ સવિનય ભંગ જેવી લેવાની તરફેણમાં હતો અને બીજો તેની વિરુદ્ધ હતો. ગાંધીજીના મત ઉપર જ આખો નિર્ણય લટકેલો હતો. હજી સુધી તેમનો અભિપ્રાય ચાલુ રાખવાની તરફેણમાં હોવાથી પરિસ્થિતિ જેમની તેમ ચાલુ રહી.

મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ વચવચમાં મહાસભા તરફથી ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ લડવાનો પ્રશ્ન વિચારતા હતા. પણ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને હજી તેમાં રસ પડ્યો નહોતો. એ પ્રશ્ન જ હજી ઊઠતો નહોતો; દેખીતી રીતે એનો સમય જ થયો નહોતો. હજી બીજાં બે ત્રણ વરસ સુધી ‘સુધારાઓ’ અમલમાં આવે એમ નહોતું અને વડી ધારાસભાની તાજેતર ચૂંટણી થાય એવી તે વખતે વાત પણ નહોતી. મને પોતાને ચૂંટણીઓ લડવાની સામે કોઈ તાત્વિક બાધ નહોતો, અને હું ખાતરીથી માનતો હતો કે વખત આવ્યે મહાસભાને એમાં ભાગ લેવો જ પડશે; પણ તે વખતે એ પ્રશ્ન ઉપાડવો એટલે લોકોનું ધ્યાન વ્યગ્ર કરવા જરાબર હતું. હું આશા રાખતો હતો કે આપણી લડાઈ ચાલુ રાખવાથી આપણી સામે ખડા થતા મુદ્દાઓ સાથે થઈ જશે અને સિદ્ધાંતો સાથે બાંધછોડ

કરવાવાળા વર્ગના હાથમાં પરિસ્થિતિની લગામ, ચાલી જતી અટકશે.

દરમ્યાનમાં મારું જાપાંઓમાં લેખો અને નિવેદનો મોકલવાનું ચાલુ જ હતું. કેટલેક અંશે મારે મારાં લખાણોને મોળાં કરવાં પડતાં હતાં. કારણકે તે જાપાનવાના ઉદ્દેશથી લખાતાં હોવાથી એમને સરકારી ચોકીદારની અગિયારી અને ખીજા કાયદાઓના દશે દિવામાં ફેલાયલા પંજમાંથી બચવાનું હતું. વળી મારી જોખમો ખેડવાની તૈયારી હોય તોયે મુદ્દો, પ્રકાશકો અને તંત્રીઓની તેવી તૈયારી નહોતી. છતાં એકંદરે જાપાવાળાઓ મારી પ્રત્યે લલાઈ રાખતા, અને કેટલીયવાર મને અનુકૂળ થવા મહેનત લેતા. છતાં એવું હંમેશાં થતું નહિ. કેટલીયવાર મારાં નિવેદનો અથવા તેમાંના ફકરાઓ કાપી નાખવામાં આવતા, અને એકવાર મેં બહુ મહેનત લઈ લખેલો મારો એક લેખ લેખ પ્રગટ થવા પામ્યો જ નહિ. ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં જ્યારે હું કલકત્તા ગયો ત્યારે ત્યાંના એક આગેવાન દૈનિક પત્રના તંત્રી મને મળવા આવ્યા હતા. તેણે મને કહ્યું કે એણે મારું એક નિવેદન કલકત્તાના 'સર્વપત્ર મહાતંત્રી'ને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું હતું, અને એ 'મહાતંત્રી' એ તે નાપસંદ કરેલું હોવાથી જાપા શકાયું નહોતું. 'સર્વપત્ર મહાતંત્રી' એટલે કલકત્તાનો વર્તમાનપત્રોનો સરકારી ચોકીદાર.

જાપાવાળાઓ સાથેની મારી કેટલીક મુલાકાતોમાં અને નિવેદનોમાં મેં કેટલાંક મંડળો અને વ્યક્તિઓ સામે આકરી ટીકા કરવાની હિંમત કરી હતી. આથી કેટલાકને રીસ ચડી હતી. કારણકે એવો એક ખ્યાલ પસંદલો હતો કે સામો ધા પડવાની ધાસ્તી રાખ્યા વિના મહાસલાહ ઉપર તો ગમે તેવા હુમલા કરી શકાય. આવો ખ્યાલ ફેલાવવામાં અંશતઃ ગાંધીજી કારણભૂત હતા. એઓ પોતે કદી હુમલાઓનો જવાબ વાળતા નહિ, અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મહાસલાહના આગેવાનો એમને અનુસરતા. કોઈકવાર આમાં અપવાદ જરૂર થતા. ધણીવાર અમે લોકો બહુ મોઢમ અને સારી દેખાતી લાપાને વળમતા, અને આથી અમારા ટીકાકારોને પોતાની ખોટી દલીલો અને સમય પ્રમાણે પાધડી

ફેરવવાની નીતિનો આશ્રય લેવો સહેલો થઈ પડતો હતો. બંને પક્ષો સાચા મુદ્દાઓને વિચારવાનું પડતું મૂકતા, અને સીધી સામસામા ધા કરવાની અને ઝીલવાની લડત લાગ્યે જ ચલી. પશ્ચિમના દેશોમાં તો—સિવાય કે ન્યાં ફાસિઝમ પ્રવર્તે છે—આવી ચર્ચા સામાન્ય છે.

જેના અભિપ્રાય માટે મને બહુ માન છે એવાં એક બુદ્ધે મને એકવાર લખ્યું કે મારા છાપાઓમાંનાં નિવેદનમાં જે 'તીખાશ' બતાવું છું, તેથી તેને જરા આશ્ચર્ય થયું હતું, અને હું લગભગ બિલાડીની જેમ નહોર દેનારો થઈ ગયો હતો. 'મને વિચાર આવતો કે આ શું મારી આસાઓનો 'પરાજય' થવાનું પરિણામ હતું? કેટલેક અંશે આ વાત સાચી પણ હતી; કારણકે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આપણે સર્વે 'પરાજય'ની મનોદશાથી પીડાઈએ છીએ. અંગત રીતે પણ એ કંઈક અંશે સાચું હોય, છતાં એવી કોઈ લાગણીનું મને સ્પષ્ટ લાન નહોતું. કારણકે અંગત રીતે હું દખાઈ ગયો હોઈ કે નિષ્ફળ ગયો હોઈ એવી વૃત્તિ મારામાં જન્મી નહોતી. ન્યારથી રાજકારણમાં ગંધીજીનો પરિચય થયો ત્યારથી આજમાં એાછી આ એક વસ્તુ હું એમની પાસેથી શીખ્યો છું કે મારા મનમાં જે કંઈ વિચારો જીટે તેને પરિણામની ધાસ્તીથી દાખી રાખવા નહિ. મારી આ દેવે રાજકીય ક્ષેત્રમાં (બીજાં ક્ષેત્રોમાં એનો અમલ કરવો વધારે કઠણ અને જોખમભર્યો થાય) મને ધણીવાર મુસ્કેલીમાં ઉતાર્યો છે; પણ સાથે ધણું સમાધાન પણ આપ્યું છે. મને લાગે છે કે આને લીધે જ આપણામાંના ધણા જણ હૃદયના બળાપાઓ અને ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારના પરાજયોથી બચી ગયા છે. વળી ધણા લોકો આપણે વિષે પ્રેમની લાગણી ધરાવે છે એ વિચારથી હીક આશ્વાસન મળે છે, અને પરાજય અથવા નાસીપાસીનું ઝેર જિતરી જાય છે. મને લાગે છે કે બધી લાગણીઓમાં સૌથી દુઃખમય લાગણી તે આપણે એકલા પડ્યા છીએ, કોઈ આપણો લાવ પૂછતું નથી, એ છે.

પણ, છતાંયે, આ વિલક્ષણ, દુઃખમય સંસ્કારમાં ફેરવવાની લાગણીમાંથી કેમ બચી શકાય? કેટલીયેવાર બુદ્ધે જે રીતે

જ જતું જણાય છે, અને જોકે કામ કર્યા કરીએ છીએ છતાં, જે જાતની માનવસામગ્રી આગુળાણુ દેખાય છે, તે તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં શંકાના વમળમાં સપડાઈ જવાય છે. જે બનાવો બનતા હોય છે અને, જે સ્થિત્યંતરો થાય છે તેની સામે તેમજ વ્યક્તિઓ અને મંડળોની સામે મને ધણીવાર ગુસ્સો કે ચીડ ચડે છે, એ વાત સાચી છે, એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. અને હમણાં હમણાં દીવાનખાતામાં બેઠા બેઠા જીવનનો વિચાર કરવાની પદ્ધતિ મને વધારે, વધારે ચીડ ચડે છે કારણુ એ પદ્ધતિ ખરા મુદ્દાઓની અવગણના કરે છે. અને એને છેડવામાંયે અવિનય માને છે, કારણુકે, એને લીધે પોતાના ખીસા પર અથવા પોતાની વહાલી કરી રાખેલી માન્યતાઓ પર ધાડ આવતી હોય છે. પણ આ બધા રોપ, પરાજય, અને 'વિલાસ' પણ છતાં, હું માનું છું કે મારી પોતાની કે ખીજઓની મૂર્ખતાઓમાંથી વિનોદ મેળવવાની શક્તિ હજી હું ખોઈ બેઠો નથી.

✓ 'પરમકૃપાળુ પરમાત્મા' વિષેની લોકોની શ્રદ્ધા વિષે મને ધણીવાર આશ્ચર્ય થાય છે; આઘાત પર આઘાત પડ્યા છતાં એ કેમ ટકી શકે છે, અને વિપત્તિને તેમજ કૃપાળુતાના અભાવને જ શ્રદ્ધાની મહાન કસોટી કેમ માની શકાય છે, તે હું સમજી શકતો નથી. જેરાડ હોપકિન્સની પૈથી મુદર લીટીઓનો પડથો અનેકના હૃદયમાં જોડે છે :

ન્યાય દે તું ખરે, સ્વામિન,
જો હું સામે ચર્ચ લડું;

તો તો નાચ, કહું હું કે
મારી ફરિયાદ છે ખરી.

પાપીના માર્ગમાં સિદ્ધિ,
સદા શે લાખતી હશે ?

બધાયે ચલને અંતે ?
નિરાશા શે લખી હશે ?

હોત જો થતુ તું મારો
 તો શી રીતે મને, સખા,
 વધારે હાર કે ત્રાસ
 દેતું, તે વિચારું છું ।
 કામ ને મઘના દાસ
 ધડી જે નવરા થતાં,
 વધારે રિદિને પામે
 મારાથી; હા ! જગે, પ્રભો ! —
 જોકે સર્વસ્વ મારું તો
 અધુરું છે મેં તને, હરિ ।

પ્રગતિ, ખ્યેય, આદર્શો, માનવજાતિની લક્ષ્યાર્થ અને માનવ-
 જાતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, એ બધા વિષેની શ્રદ્ધા એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની
 બહુ નિકટ આવતી નથી ? પણ બુદ્ધિ અને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી તેનું
 સમર્થન કરવા જઈએ તો ટુરત મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પણ
 આપણામાં કઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે તે આશા અને શ્રદ્ધાને
 વળગે છે; કારણકે તેના વિના જીવન લીલી ઝાંયડી વિનાનું રહ્યું
 બની જાય છે.

મારા સમાજવાદી પ્રચારથી કાર્યવાહક મંડળમાંના મારા
 કેટલાક સાથીઓ પણ અકળાયા. ધણા વરસથી હું આ પ્રચાર
 કરતો આવ્યો હતો, પણ તેને તેઓ સહન કરતા આવ્યા હતા
 અને હજીયે તેને તેઓ મૂંગે મોઢે સહન કર્યા કરતા; પણ હવે તો
 હું કેટલેક અંશે દેશના માલદાર મંડળોને લયરૂપ લાગતો હતો,
 અને મારી પ્રવૃત્તિઓ હવે નિર્દોષ ગણી શકાય એવી રહી નહોતી.
 હું જાણતો હતો કે મારા કેટલાક સાથીઓ સમાજવાદી નહોતા.
 પણ મેં હંમેશાં એવું માન્યું હતું કે મહામહાના કાર્યવાહક
 મંડળના સભાસદ હોવા છતાંયે મહામહાને એમાં સડોળ્યા વિના
 સમાજવાદનો પ્રચાર કરવાની મને પૂરી છૂટ છે. મને એવી છૂટ
 નથી એમ કાર્યવાહક મંડળના કેટલાક સભાસદો માને છે, એમ
 જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું. હું તેમને કંઈકી
 સ્થિતિમાં મૂકી રહ્યો હતો, અને તેથી તેઓ ચિડાતા હતા, પણ

મારાથીયે ખીચું છું' થઈ શકે એમ હતું ? જેને હું મારા કાર્યમાં અતિ મહત્વનું ગણતો તે તો હું છોડવા માગતો નહોતો. જે એની વચ્ચે વિરોધ હોય તો હું કાર્યવાહક* મંડળમાંથી રાજીનામું આપવાનું વધારે પસંદ કરત. પરંતુ જ્યારે એ મંડળ જ એકાપદા હતું અને રીતસર કામ કરતું નહોતું ત્યારે મારે રાજીનામુએ શી રીતે આપવું ?

ગાંધીજીએ મને જ્યારે — હું ધારું, છું કે ડિસેંબરના અંતમાં — મદ્રાસથી એક કાગળ લખ્યો ત્યારે આ મુશ્કેલી મારી સામે વળી પાછી ખડી થઈ. એમણે 'મદ્રાસ મેલ' પત્રને પોતે આપેલી એક મુલાકાતની કાપલી મારા પર મોકલી. એમાં ખબરપત્રીએ મારે વિશે એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, અને ઉત્તરમાં મારી પ્રતિજ્ઞાને માટે જાણે મારી માગતા હોય એવું લગભગ તેઓ બોલ્યા હતા, અને મારી પ્રમાણિકતા વિશે શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, 'જવાહરલાલ મહાસભાને આ નવતરી રીતોમાં નહિ સંડોવે.' મારે વિષેના આ ઉલ્લેખ મને ઝાઝો ગમ્યો નહિ, પણ એ કરતાયે વધારે તો એ મુલાકાતમાં આગળ જતાં વિશાળ જમીનદારી પદ્ધતિનો જે એમણે બચાવ કર્યો હતો તેની મને ચીડ ચડી. ગ્રામીણ અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થાનું એ પદ્ધતિ બહુ ઇષ્ટ અંગ છે એમ તેઓ માનતા હોય એમ લાગતું હતું. આ મને બહુ આશ્ચર્યજનક લાગ્યું; કારણકે વિશાળ જમીનદારી અને તાલુકદારીનો બચાવ કરનારા આજે કોઈ ભાગ્યે જ છે. આખી દુનિયામાં એ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ ધણાખરા લોકો સ્વીકારે છે કે એ લાંબો વખત ટકી શકશે નહિ. જમીનદારો અને તાલુકદારો પણ એનો અંત લાવવા તૈયાર થાય, એમ છે, ઘરત એટલી કે એના બદલામાં એમને પૂરતી કિંમત મળે.* વાત તો એમ છે કે એ પદ્ધતિ પોતાના ભારથી ડૂબી

* શ્રી. પી. એન. ટાગોર ૨૩ ડિસેંબર ૧૯૩૪ને દિવસે અખિલ બંગાળ જમીનદાર પરિષદની સ્વાયત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પોતાના ભાષણમાં બોલ્યા હતા. "આયર્લેન્ડમાં જેમ કર્યું છે તેમ જમીનદારને પૂરતી કિંમત આપીને એ તેમની જમીન 'રાષ્ટ્રીય' કરવામાં આવે તો

રહી છે; અને છતાં ગાંધીજી એનો ખયાલ કરતા હતા અને તેના સંબંધમાં ‘ટ્રસ્ટીપણું’ અને એવી બીજી વાતો બોલતા હતા. મને ફરી વિચાર આવ્યો કે એમની વિચારસરણી મારાથી કેટલી બધી જુદી છે, અને ભવિષ્યમાં એમની સાથે મારાથી કેમ કામ કરી શકાશે? શું કાર્યવાહક મંડળમાં મારે ચાલુ રહેવું જ નોંધાયે? તે વખતે તો બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો; અને થોડા અઠવાડિયા પછી મારે જેલ જવાનું ચવાથી એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત થઈ ગયો.

મારી કૌટુંબિક જંજાળોએ મારો ધણો વખત લીધો. મારા માતૃશ્રીની તબિયતમાં સુધારો ચાલુ હતો, પણ બહુ જ ધીમો. હજુ તેઓ પચારીવશ જ હતાં, પણ હવે ભયમુક્ત લાગતાં હતાં. લાંબા વખતથી ધ્યાન અપાયેલું ન હોવાથી મારા આર્થિક વ્યવહારો બહુ ગોટાળે ચડી ગયા હતા, એટલે એ ઉપર હું ધ્યાન આપવા લાગ્યો. અમારી આંતરિક ઉપરાંત અમારો ખર્ચ વધી ગયો હતો અને એને ઓછો કરવાનો કંઈ રસ્તો દેખાતો નહોતો. બે પાસાં મેળવવાની હું ખાસ ચિંતા કરતો નહોતો. એમ કહીએ તો આલે કે અમારી પાસે કંઈ પૈસો ગ્રહે જ નહિ એવો સમય આવવાની હું રાહ જ નોતો હતો. આધુનિક સંસારમાં પૈસા અને પરિગ્રહનો ધણો ઉપયોગ છે ખરો, પણ જે માણસને લાંબે પ્રવાસે જવું હોય તેને એ ભારરૂપ ધામ છે. જેની પાસે પૈસો છે તેને જેખમભરી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો મુશ્કેલ યામ છે, માલમિલકત જવાની તેમને હંમેશાં ધાસ્તી રહ્યા કરે છે. જે ધન કે મિલકતનો મરકાર ધારે ત્યારે કબજો લઈ શકે અને જપ્ત પણ કરી શકે તે રાખવામાં સાર શો? આથી, જે થોડું મારી પાસે હતું તેને કાઢી નાંખવાને હું

વ્યક્તિગત રીતે મને ખેદ થશે નહિ.” અહીં એ ચાલ રાખવું નોંધાયે કે ખંજાળના જમીનદારો કાયમી મહેસૂલપદ્ધતિ નીચે હોવાથી જ્યાં મહેસૂલ-પદ્ધતિ કાયમી નથી એવા બીજા પ્રાંતોના જમીનદારોના કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં છે. શ્રી. પી. એન. દાગોરના જમીનને ‘રાષ્ટ્રીય’ કરવા બાબતના વિચારો બહુ અરપટ જણાય છે.

લગભગ આંતુર હતો. અમારી હાજતો બહુ ઓછી હતી અને એટલું કમાવાની મારી શક્તિ વિશે મને આત્મવિશ્વાસ હતો. મારી ખાસ ચિંતા મારી માતા માટે હતી. એની પાછલી અવસ્થામાં એને કોઈ જાતની અગવડ ન થાય અથવા અમારી જીવનપદ્ધતિમાં એને બહુ ઘટાડો કરવો ન પડે એમ હું ઇચ્છતો હતો. વળી મારી દીકરીના શિક્ષણમાં પણ વિઘ્ન ન આવે એની મને ફિકર હતી, અને તે માટે — મારા ખ્યાલો પ્રમાણે — તેણે યુરોપમાં રહેવું આવશ્યક હતું. અઃ સિવાય મને કે મારી સ્ત્રીને ખાસ પૈસાની આવશ્યકતા નહોતી, અથવા કહો કે, અમે એમ માનતા હતાં. કારણકે, ખરું પૂછતાં, પૈસાની તંગીનો અમને કોઈ દિવસ અનુભવ જ નહોતો. મારી ખાતરી છે કે જ્યારે અમને પૈસાની બીડનો સમય આવશે ત્યારે અમને એથી બહુ સુંખ તો નહિ લાગે. ચોપડીઓ ખરીદવામાં હું ઉડાઉ કહેવાઉં. એ ઉડાઉપણું હજી મેં છોડ્યું નહોતું. એ છોડવું કંઈ પણ પડશે એમ લાગ્યું.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ કામ પૂરતી મુધારી લેવા માટે અમે મારી પત્નીનાં ધરેણાં, ચાંદીની અને એવી બીજી વસ્તુઓ અને ગાડેગાડાં પરચૂરણ સામાન વેચી નાખવાનું કરાવ્યું. કમલાને એના દાગીના વેચવાનો વિચાર મળ્યો નહિ, જોકે ખારેક વરસથી તેણે એ પહેર્યા નહોતા અને તે બેંકમાં પડી રહ્યા હતા, છતાં અમારી દીકરીને તે આપવાની એ આશા સેવતી હતી.

૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીનો સમય હતો. અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાંનાં ગામડાંઓમાં અમારા કાર્યકર્તાઓ નિર્દોષ કામોમાં રોકાયેલા હોવા છતાં પકડાતા જ જતા હતા. આ પરથી અમારે પણ તેમને પગલે ચાલી એ ગામડાંની મુલાકાત લેવી જોઈ એ એ આવશ્યક લાગતું હતું. સંયુક્ત પ્રાંતના કાર્યવાહક મંડળના અમારા બહુ કાર્યકુશળ મંત્રી રશી અહમદ કિડવાઈ પણ પકડાયા હતા. જાન્યુઆરી ૨૬મીનો સ્નાત્ત્વ દિન નજીક આવતો હતો, તે જીજવવાનું તો છોડી શકાય એમ નહોતું જ. ઓડિન-સો અને મનાઈ દુકમો છતાં ૧૯૩૦થી એ નિયમિત

રીતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પળાતો આવ્યો હતો. પણ પહેલ કોણ કરે? અને તે પણ કેવા પ્રકારની કરે? મદાસલા સમિતિના અધિકારી તરીકે ચોપડે પણ મારા મિવાય બીજા કોઈનું નામ નહોતું. મેં કેટલાક મિત્રોની સલાહ લીધી અને બધાએ ઠરાવ્યું કે કંઈક કરવું તો જોઈએ જ; પણ તે શું તે વિષે એકમત થયો નહિ. મોટા પ્રમાણમાં પકડાપકડી થાય એવું પગલું ટાળવા પ્રત્યે સામાન્ય વલણ હતું. ઉવટે સ્વાતંત્ર્ય દિનને ચોથ રૂપમાં પાળવા મેં એક નાનકડી અપીલ બહાર પાડી. એની યોજન રીત ઠરાવવાનું દરેક સ્થાનના કાર્યકર્તા ઉપર જ નાખ્યું. અલ્લાહાબાદમાં અમે આખા જિલ્લામાં દીક વિસ્તૃત પ્રમાણમાં એને ઊજવવાની યોજના કરી.

એમ માન્યું હતું કે સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઊજવણી ગોઠવનારાઓ તે દિવસે પકડાઈ જશે. જેલ જતાં પહેલાં હું બંગાળની મુશાકાત લઈ લેવા ઇચ્છતો હતો. એનો એક ઉદ્દેશ ત્યાં કેટલાક જૂના મિત્રોને મળવું એ હતો. પણ વધારે સાચું તો એ હતું કે ઉદ્દેશ કેટલાય વર્ષો દરમિયાન બંગાળના લોકોએ જે અસાધારણ દુઃખો સહન કર્યાં હતાં તે માટે તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી હું પ્રકટ કરવા ઇચ્છતો હતો. હું જાણતો હતો કે એમને હું કોઈ રીતે મદદ કરી શકું એમ નહોતું. કેવળ હમદી અને ભાઈચારાથી બહુ વળે એમ તો નહોતું, છતાં તે આવકારલાયક થઈ પડે એમ હતું. વળી, કેટલાક વખતથી બંગાળને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે તે એકલું પડી ગયું છે અને એના સંકટના સમયમાં બાકીના હિંદુસ્તાને તેનો સાથ છોડ્યો છે. આ લાગણીમાં કંઈ વજૂદ નહોતું, છતાં તે હતી ખરી.

વળી કમલાના ઉપચાર માટે દાક્તરોની સલાહ લેવા માટે પણ મારે કલકત્તા જવું હતું. એની તબિયત સારી તો નહોતી જ પણ અમે બન્ને કેટલેક અંશે તેની પરવા ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, અને કલકત્તા કે કોઈ જગ્યાએ લાંબો વખત સુધી રહેવું પડે એવા ઉપચાર કરવાનું લાંબાબા કરતાં હતાં. જે થોડા દિવસ મારે બહાર રહેવાનું હતું તેટલા દિવસ અમે સાથે રહેવા ઇચ્છતા

હતાં. મેં 'વિચારુ' કે મારા જોડ ગયા પછી એને દાકતરોની સલાહ લેવા અને હિપચાર કરવા પુષ્કળ વખત મળશે. હવે પકડાવાનો સમય નજીક આવેલો દેખાતો હોવાથી મેં ઠરાવ્યું કે કામી નહિ તો સલાહ તો મારી હાજરીમાં જ કલકત્તામાં લેવાય, બાકીનું બધું પાછળથી મોઠવાય.

આમ અમે — કમલાએ અને મેં — ૧૫મી જાન્યુઆરીએ કલકત્તા જવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્વાતંત્ર્ય દિનમાં ભાગ લેવા માટે અમે વખતસર પાછાં ફરવા ઇચ્છતાં હતાં.

૫૮

ભૂકંપ

૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ની બપોર હતી. અલ્લાહાબાદના અમારા ઘરના ઓટલા ઉપર ખેડૂતોના એક મંડળની આગળ હું લાપથુ આપતો ઊભો હતો. વાર્ષિક માધ મેળો શરૂ થયો હતો, અને તેથી આખો દિવસ મળવા આવનારાઓના ટોળાં ચાલ્યા આવતાં હતાં. એકાએક મારા પગ લથડવા લાગ્યા અને મહામુશ્કેલીએ હું સમતોલ ઊભો શક્યો, એટલે પાસેના એક થાંભલાને હું વળગી પડ્યો. મારણું ધડાધડ અડળાવા લાગ્યાં, અને બાજુના સ્વરાજભવનમાંથી એક ગડગડાટ સંભળાયો, ત્યાં જાપરા ઉપરથી ધણાં નળિયાં ખસી પડતાં જણાયાં. ભૂકંપને અનુભવ ન હોવાથી એ શું થાય છે તે હું પહેલાં કળી શક્યો નહિ, પણ તરત જ હું સમજી ગયો. આ નવા અનુભવથી મને ઊલટી જરા ગમ્મત લાગી, મારી વાતો મેં ચાલુ રાખી, અને લોકોને હું ભૂકંપ વિષે સમજાવવા લાગ્યો. મારાં ઘરડાં માશી થોડેક દૂરથી મને ખૂમ માડીને ઘર બહાર નીકળી જવા કહેવા લાગ્યાં. મને એ વિચાર ગડો લાગ્યો. ભૂકંપની ગંભીરતાનો મને ખ્યાલ જ ન આવ્યો. અને, નહિ તોયે, મારાં જૂઠાં પધારીવદ્ય માણશી તથા મારી પત્ની, જે ઘણું કરીને કપડાં બાધવામાં રોકાયેલી હતી તેને, ઉપર માળ પર છોડી હું એકલો જીવ લઈને નામું એમ ન હતું. ઠીકઠીક વખત સુધી આંચકા ચાલુ રહ્યા અને પછી બંધ થઈ ગયા. થોડી મિનિટ સુધી એ વાર્તાનો વિષય થઈ પડ્યાં, અને પછી તો અમે એને ભૂલીયે ગયા. તે વખતે અમે જાણતા નહોતા અને કલ્પનાયે કરી શકતા નહોતા કે એ બે કે ત્રણ મિનિટના બનાવોની અસર જિહાર અને બીજા જગ્યાઓના લાખો લોકો ઉપર કેવી ભયાનક થવાની હતી.

એ જ સાંજે કમલા અને હું કલકત્તા જવા ઊપડ્યાં. અમારી ગાડી રાતના જૂઠ્ઠાવાળા દક્ષિણ પ્રદેશમાં ધર્મને મઠ, પણ અમને તેની કશી ખબર નહોતી. ખીજે દિવસે કલકત્તામાંયે એ હોનારતના ઝાઝા સમાચાર નહોતા. ત્યારપછીના દિવસે થોડા થોડા સમાચાર આવવા લાગ્યા. અને ત્રીજે દિવસે એ આકતને અમને કંઈકે ઝાંખો ખ્યાલ આવ્યો.

કલકત્તામાં જઈને અમે અમારા કાર્યક્રમની ત્રેવડમાં પડ્યાં. અનેક દાકતરોને અમારે વારંવાર મળવું પડ્યું. છેવટે એમ નક્કી થયું કે કમલાએ એકબે મહિના પછી હિપચાર માટે કલકત્તા પાછું જવું. વળી, કેટલાયે મિત્રો અને મદાસલાના સાથીઓ જેને અમે લાંબા વખતથી જોયા નહોતા તેમને મળી લેવાનું હતું. આખો વખત હું એક જાતની ભારે અકળામણ અનુભવતો હતો. હોમ કંઈકે આપતિ આવી પડશે એ ધાર્તીથી કંઈ પણ કરતાં ડરતા હતા; કારણ એ બાપડા ધણું સહન કરી ચૂક્યા હતા. હિંદુસ્તાનના ખીજ કોઈ પણ ભાગ કરતાં અહીંનાં વર્તમાનપત્રો વધારે સાવચેતીથી ચાલતાં હતાં. હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોની જેમ જ ભવિષ્યના કાર્ય વિષે અહીં પણ શંકા અને અસ્પષ્ટતા હતી. ખરી રીતે બચના કરતાં આશંકાને કારણે જ કોઈ પણ પ્રકારની અસરકારક રાજકીય ચળવળ થઈ શકતી નહોતી. શાસિસ્ટ મનોવૃત્તિ દેખાતી હતી, અને સમાજવાદી તથા સામ્યવાદી મનોવૃત્તિ પણ હતી; પણ બધી જ અસ્પષ્ટ અને એક-ખીજ સાથે ભળી ગયેલી હતી. એ બધાં મંડળોની વચ્ચેના પરસ્પર બેદ દેખાડે એવી કોઈ ચોક્કસ મર્યાદાઓ મારૂમ પડતી નહોતી. ત્રાસવાદીઓની ચળવળની બાજતમાં બહુ શોષ કરવા માટે મને સમય કે તક મળ્યાં નહિ; સરકારી ખાતોઓ તો એ ચળવળ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં હતાં અને એને વિષે તેમણે ઠીક હોઠા કરી ચૂકી હતી. જેટલી હકીકત મને મળી તે પરથી મને એમ લાગ્યું કે એમાં કશું રાજદારી મહત્ત્વ રહ્યું નહોતું; અને ત્રાસવાદી મંડળોના જૂના માણસોનો એ રીતો વિષે વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો. એ લોકો જુદી દિશામાં વિચાર કરતા થઈ ગયા હતા. પણ બંગાળમાં સરકારે જે નીતિ ચલાવી હતી તેના પ્રત્યેના

રોપને લીધે કેટલીક છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓ કાબૂ જોઈને ખુનામરડી કરવા તરફ ખેંચાઈ હતી. ખરી રીતે અને બાબુએ ખૂનખાર લગાઈ કરવાનો વિચાર બળવાન બન્યાતો હતો. વ્યક્તિગત ત્રાસવાદીઓ આ ઇચ્છે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. સરકાર પણ એક સમાજવિરોધી ઘટનાને સાતપણે પહોંચી વળી તેને દાખી દેવાને બદલે ક્યારેક ક્યારેક સામમામી ઝપાઝપી કરી એક જાતની ખૂનખાર લગાઈ ચલાવવાની વૃત્તિ પોપી રહી હતી. કોઈ પણ સરકારને ખુનામરડીનાં કૃત્ય સામે લડત ઉઠાવી તેને દાખી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના છૂટકે જ ન હોય. પણ કોઈ પણ રાજ્યને માટે વધારે ગોલાબલ્યું તો એ ગણાય કે એ શાંતિથી એને અંકુશમાં આણે, નહિ કે મદોષ અને નિર્દોષ વચ્ચે વિવેક કર્યા વિના બનેની મામે વધારે પડનાં પગલાં લે; આવી નીતિમાં નિર્દોષો સામે જ વધારે પગલાં લેવાઈ ગય છે, કારણકે તેઓની જ સંખ્યા વધારે હોય છે. પણ આવી ધમકીની સામે મનને શાંત અને સમાહિત રાખવું મહેલું ન હોય એ શક્ય છે ખરું. ખુનામરડીના બનાવો ઓછા થતા જતા હતા, પણ એની શક્તિ તો મદાયે ઊભી હતી, અને જોને તેના ઉપાય યોજવાના હતા તેને પોતાનું મગજ જોઈ બેમવા માટે તેટલું કારણ પૂરતું બનતું હતું. એ તો બહુતી વાત છે કે આવાં કૃત્યો એ જાતે રોગ નથી, પણ રોગનાં બાહ્ય લક્ષણો છે. ખુદ રોગનો ઇલાજ કરવાને બદલે લક્ષણોનો ઇલાજ કરવો બ્યર્થ છે.

મને લાગે છે કે ત્રાસવાદીઓ માથે મંજૂર છે એવું જોમને વિષે માનવામાં આવે છે એવાં ઘણાં યુવકયુવતીઓ છૂપી રીતે કામ કરવામાં ગહેલી એક પ્રકારની મોહિનીથી જ આકર્ષાય છે. સાહસિક વૃત્તિના બુચનેને છૂપા અને જોખમભર્યાં કામો માટે હમેશાં મોહ રહે છે. શી હકીકત છે તે બાબતું, શી બાબતમાં કોણાહલ આવી રહ્યો છે અને આવા બનાવોની પાછળ કોણ કોણ વ્યક્તિઓ છે તે શીધી કાઢવું—એ ઇચ્છા રહેલી હોય છે. છૂપી પોલીસની વાતોમાં આવે છે તેવા વિષય તેમનું આકર્ષણ કરે છે. એ યોકોનો કશુંયે કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી; ખુનામરડી તો નહિ જ. પણ જે લોક પોલીસની આંખોમાં

શકાપાત્ર હોય તેમની આથેનો તેમનો કેવળ પગિય જ તેમને પણ શકાપાત્ર બનાવી મૂકે છે અને લીધે વધારે આદરમાં ન પડે તોયે તુરત જ તેઓ 'ડેટિન્યુ'ઓની જોડમાં અથવા 'નજરઅદી'ઓની ડાવણીમાં જઈ પહોંચે છે.

હિંદુસ્તાનમાં 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ની સ્થાપના કરવાના પરાક્રમ માટે અત્રેજી ગાંધી બહુ અભિમાન લે છે. મારી પોતાની સ્વાભાવિક લાગણી 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ના પક્ષમાં જ છે. જીવનમાં નિયમપાલન મને ગમે છે, અરાજકતા, અવ્યવસ્થા, અકુશળતાનો મને અણગમો છે. પણ જે જાતના ન્યાય અને વ્યવસ્થા ગાંધી લોકો ઉપર ઠમાવે છે તેની કિંમત વિશે કંડવા અનુભવથી, શંકાશીન થયો છું કેટલીકવાર એ માટે જે કિંમત આપવી પડે છે તે બહુ ભારે હોય છે. અને 'ન્યાય' એટલે મત્તા ધરાવનાર પક્ષની આપઅમત્યાગ ઇચ્છા અને 'વ્યવસ્થા' એટલે સર્વવ્યાપક ભયનો પડઘો, એટલું જ બની જાય છે ક્યારેક તો, જિલ્લુ, આ કહેવાતા 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ને અન્યાય અને અવ્યવસ્થા કહેવા વધારે યોગ્ય થાય. સર્વવ્યાપક ભય ઉપજાવીને કરેલું કાર્ષ પણ કામ લાગ્યે જ ઇષ્ટ ગણાય, અને જે 'વ્યવસ્થા' મરકારના દંડ્યત્રના પાયા પર જ જિભેથી હોય અને તેના વિના તે નાશ પામે એવી હોય તેને દીવાની અમલદારોના રાબતે કરતાં લશ્કરી અમલદારોનો કમળો જ કહેવી જોઈએ એક હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા કવિ કલ્હણકૃત કારમીરી ઐતિહાસિક કાવ્ય 'રાજતરંગિણી'માં ન્યાય અને 'વ્યવસ્થા'ના અર્થમાં જે શબ્દો વારંવાર વપરાયેલા છે, તે 'ધર્મ' અને 'અભય' છે, રાજ્યએ અને રાજ્યે પાળવાનાં કર્તવ્ય, એવો એ શબ્દનો ધ્વનિ છે. જેને આજે આપણે 'કાયદો' કે 'ન્યાય' કહીએ છીએ તેના કરતાં 'ધર્મ' શબ્દમાં કંઈક વિશેષ છે, અને 'વ્યવસ્થા' એટલે પ્રજાની નિર્ભયતા, ભયભીત પ્રજાની હિપ 'વ્યવસ્થા' લાદવાને બદલે તેને નિર્ભય બનાવવી એ કેટલી બધી વધારે ઇષ્ટ વસ્તુ છે.

કલકત્તામાં અમે સાડાત્રણ દિવસ રહ્યા, અને તે દરમ્યાન મેં ત્રણ જાહેર ભાષણો આપ્યાં મારી પહેલાંની રીત મુજબ

મે કનકતામા આ વખતે પણ ખુનામરકીને વખોડી કાઢી અને તેની મામે દલીલો કરી, અને ત્યાગ્યાદ સગકારે જ ગાળમા અખત્યાગ કરેલી પદ્ધતિ ઉપર હું બોલ્યો. મારુ હૃદય દાસવીને હું બોલ્યો કાગળુકે એ પ્રાતમા જનતા યનાવોના જે વર્ણનો આવતા હતા તેથી મને ખટુ લાગી આવેલુ હતું અમુક પ્રદેશો વીણી કાઢી તેના તમામ લોખને કઈ પણ વિવેક વાપર્યા વિના દાખી દર્ધને માનવતા પર જે અત્યાચાર કરવામા આવ્યો હતો, તેથી મને ધણુ જ દુઃખ થતુ હતુ રાજકીય પ્રશ્ન અમત્યનો હોવા છતાં આ માનવતાના પ્રશ્ન આગળ તે ગૌણ હતો. માર્ગ આ ત્રણ ભાષણો પછી મારી સામે ત્રણ આરોપો ધડાયા અને તે માટે મારા પર કનકતામા કામ ચાલ્યુ આને પરિણામે હમણાં ? સજા ભોગવી રહ્યો છુ

કનકતાથી અમે કવિર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મળવા શાતિનિકેતન ગયા એમને મળવામા મને હ મેશાં આનંદ લાગતો અને આટલો નજીક આવ્યા પછી એ તક હોડવા છુટ્ટા નહોતી મે પહેલાં બે વાર શાતિનિકેતન જોયેલુ હતું કમનાની આ પહેલી મુનાકાત હતી અને અમારી હીકરીને અહીં મૂકવાનુ અમે વિચારતા હતા તેથી એ એને જોવા ખાસ આવી હતી થોડા વખતમા ઇદિરા મેટ્રિકની પરીક્ષામા બેસનાની હતી અને એના ભવિષ્યના શિક્ષણનો પ્રશ્ન અમને મૂઝવી રહ્યો હતો. સરકારી કે અર્ધ-અગકારી યુનિવર્સિટીઓ મને બિલકુલ ગમતી નહોતી, તેથી હું તેમા મૂકવાની સાવ વિરુદ્ધ હતો ત્યાનુ બધુ વાતાવરણુ અમનદારી, જુવમી અને અધિકારના દોરનુ હોય છે જૂતકાળમા તેમાંથી ધણુ સાગં આપુરુપો ઉત્પન્ન થયા છે, એ વિરે ના નથી, અને ભવિષ્યમા પણ ઉત્પન્ન થશે પણ એ થોડી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ, જુનાનોની ઉદાર આકાક્ષાઓને દાખી દેવાના તથા મારી નાખવાના આરોપમાંથી આ યુનિવર્સિટીઓને મુક્ત કરી શકતી નથી જોકે કેટનીક બાબતોમા બીજી યુનિવર્સિટીઓ જેટલુ શાતિનિકેતન છેતની દબનું અને સાધનપૂર્ણ નહોતું, છતાં આ ચમપાચમાંથી તે છુટકારો આપે એમ લાગતું હતું અને તેથી અમે તેને પસંદ કર્યું

પાછા ફરતા રાજેન્દ્રપ્રાણુ સાથે બૂક ૫ સંકટ નિવારણના કામનો વિચાર કરવા અમે પટના જતયાં એઓ તાજ જ જેલમાંથી

છૂટયા હતા એટલે બિનમગકારી મંકટ નિવારણના કામની આગેવાની એમને માથે ન પડે તો કોને માથે પડે ? અમારું પટોચતુ અણુધાર્યુ થયુ, કાગળ કે અમારા કોઈ પણ તાગ એમને પહોંચ્યા નહોતા. જે જે માળના મોટા ઇંટના મકાનમાં અમે કમવાના ભાઈ માથે રહેવા ધારતા હતા તે પડી ભાંગ્યુ હતું. આથી, ખીમ ધણીઓની જેમ, અમે પણ ખુસ્તામા મુકામ કર્યો.

ખીજે દિવસે હું મુઝફ્ફરપૂર ગયો. જૂઠપને બરાબર માત દિવસ થયા હતા પણ કેટલાક મોટા મહોસ્તાઓ મિવાય ખીજ જગ્યાએથી કાટમાલ ખસેડવાના ભાગ્યે જ કંઈ પગલાં લેવાયાં હતાં જેમ જેમ આ મહોસ્તાઓ સાફ થતા જતા હતા, તેમ તેમ મુઝફ્ફરપૂર નીકળતાં જતાં હતાં કેટલાંક બદ્દ મૂચક દમમા હતા; જાણે કે પડતી બીત કે જાણથી બચવા પ્રયત્ન કરતાં હોય તેવી તેમની મુદ્રા હતી આ ખાતાખરાખીનો દેખાવ ધણો અસર ઉત્પાદનકારો અને લાયાનક હતો. જીવતા રહેલાઓ બહુ જ ગભરાયેલા અને એમના મન ઉપર જે તાણ પાડનારા અનુભવો થયા હતા તેથી ખી ગયેલા હતા.

અસ્લાહાબાદ પાછા ફર્યા પછી અમે પંમા અને ખીજ ચીજો ભેગી કરવાનું શરૂ કરી દીધું, અને મહામજાના તેમજ બહાગના લોકોએ તે કામ ખતથી ઉપાડી લીધું. મારા કેટલાક સાથીઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જૂઠપને તીસે સ્વાતત્ર્ય દિનની ઉજવણી ગદ કરવી પણ ખીમ માથીઓ અને હું મોટો જૂકપ આપ્યો તેથી પણ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રયોજન જોઈ શક્યા નહિ આથી રફમી જાન્યુઆરીએ અસ્લાહાબાદ જિલ્લામાં ધણે ઠેકાણે તથા શહેરમાં એક ઠેકાણે એમ અનેક સભાઓ યર્ષ અને અમે ધારી હતી તેના કરતાં તેમા વધારે સફળતા મળી. ધણીખંડ લોકો પોલીસ તરફથી વિદ્વ અને પકડાપકડીની આશા રાખતા હતા. ચોડાધણા વિદ્વો યર્ષા પણ ખરા. પણ પકડાવોમાથી અમે આશ્ચર્યપૂર્વક ઊગરી ગયા, જોકે અમારા કેટલાંક ગાગડાઓમાં અને ખીજ શહેરોમાં પકડાપકડી યર્ષ હતી ખરી.

ખિદારથી આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં જૂકંપ વિષે મેં એક નિવેદન બહાર પાડ્યું અને તેને અતે કંડ માટે અપીલ કરી. એ નિવેદનમાં જૂકંપની સરકારના પહેલા દિવસોમાં ખિદારની સરકારે બતાવેલી સુસ્તી માટે મેં ટીકા કરી હતી. એમાં જૂકંપવાળા પ્રદેશમાં કામ કરનારા અમલદારો પર ટીકા કરવાનો મારો ઇરાદો નહોતો. કારણકે હું જાણતો હતો કે કંઈકમાં કંઈક છાતીવાળા માણસોની પણ કસોટી કરે એવી કંઈક પરિસ્થિતિમાં તેમને કામ કરવાનું હતું. પણ મારા કેટલાંક શબ્દો એમના પર ટીકાએ લઈ શકાય એવા હતા, તે માટે મને દિલગીરી થઈ. છતાં મને એ તો જરૂર લાગ્યું કે ખિદાર સરકારના ગૃહસચિવે સરકારમાં ખાસ કરીને કાટમાલ અસેડવાની બાબતમાં પૂરતી કુશળતા દેખાડી નહોતી. આમ થયું હોત તો ઘણા શ્રેય બચી ગયા હોત. એક મુઘેર શહેરમાં જ હજારો લોકો માર્યા ગયા હતા અને ત્રણ અઠવાડિયાં પછીયે મેં ત્યાં કેટલોયે કાટમાલનો ઢગલો અણુઅડેલો જોયો; જોકે એક માર્શલ ઉપર જ જમાલપૂરમાં રેલવેના હજારો મજૂરોનું એક મોટું પરું વસતું હતું, અને તેને હોનારત પછી થોડા જ કલાકમાં આ કામ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ હતું. જૂકંપ પછી બાર બાર દિવસે પણ લોકો શ્રવતા નીકળ્યા હતા. સરકારે માલના રક્ષણ માટે તાબડતોબ પગલાં લીધાં હતાં, પણ દટાઈ ગયેલા લોકોને બચાવવા માટે એટલી ત્વરા બતાવી નહોતી. આ લાગેની મુનિમિપાસિટીઓનું કામ અટકી ગયું હતું.

હું માનું છું કે મારી ટીકા વાંજળી હતી અને પાછળથી મને માલૂમ પડ્યું કે જૂકંપવાળા પ્રદેશોમાંના લોકોનો મોટો ભાગ મારા અભિપ્રાય સાથે મહમત હતો. પણ એ વાંજળી હોય કે ગેરવાંજળી, મેં એ મહજુદિથી કરી હતી, અને એમાં સરકાર સામે આક્ષેપો કરવાનો નહિ, પણ તેને જરા ચાનક લગાડવાનો હેતુ જ હતો. આ વિષયમાં સરકારે જાણીજોઈને કશું કરવાનું ન કંઈક અથવા ન કરવાનું કશું એવો તો કોઈએ જ આક્ષેપ કર્યો નહોતો. એ પરિસ્થિતિ જ નવા પ્રકારની અને મૂંઝવનારી હતી અને તેથી જૂલો થાય તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાય. હું જાણું છું ત્યાંસુધી

(હું જોઈશું, હોવાથી બરાબર જાણતો નથી) બિહારની સરકારે પાછળથી બૂકપનાં નુકસાનોને સુધારવા સ્કુટિ અને દક્ષતાથી મહેનત લીધી હતી.

પણ મારી ટીકાથી સરકારને ચટકે લાગ્યો, અને થોડા દિવસ પછી બિહારના ટેટલાક લોકોએ મારા લેખના ઉત્તર રૂપે સરકારના પક્ષમાં એક પ્રમાણપત્ર બહાર પાડ્યું. બૂકપ અને તેનું કામ લગભગ ગોણું થઈ ગયાં. સરકારની સામે ટીકા થઈ એ વસ્તુ વધારે મહત્વની થઈ પડી; તેના એની વધારા પ્રશ્નને બચાવ કરવો જ જોઈએ એમ મનાયું. હિંદુસ્તાનમાં વારંવાર બનતી ઘટનાનું આ એક મચોટ દૃષ્ટાંત છે: સરકાર પોતાની ટીકા સહન કરી શકતી જ નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં તો આ વસ્તુ બહુ સાધારણ ગણાય છે. ટીકા મહત્ત્વ ન કરવી એ લશ્કરી મનોવૃત્તિ છે. જેમ રાજા કદી બૂલ કરી ન શકે, તેમ હિંદુસ્તાનની સરકાર અને તેના મોટા અમલદારો કદી બૂલ ન જ કરે. એવો ઇશારો કરવો તે પણ રાજદ્રોહ કહેવાય.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે રાજ્ય ઉપર કંટોરતા કે જીલમનો આરોપ થાય તેના કરતાં અકુશળતા કે નાલાયકીનો આરોપ વધારે રોષ ઉપજાવે છે. પહેલા આરોપ કરનારને જોલ જવું પડે એમ બને, પણ સરકાર એથી ટેવાઈ ગઈ છે અને એની બહુ પરવા કરતી નથી. આખરે તો કંટોર કે જીલમી કહેવાનું એ એક રીતે સામાન્યવાદી પ્રશ્નને પ્રમાણપત્ર મેળવવા બદોબર લાગે છે. પણ અકુશળતા કે બીરુતાનો આક્ષેપ વધારે અપમાનભર્યો લાગે છે; કારણકે એથી એમના સ્વાભિમાનનું ખંડન થાય છે; હિંદુસ્તાનમાં વસતા અંગ્રેજ અમલદારોએ હિંદુરૂપણનો પોતાને વિષે પોપેલો ભ્રમ એ આરોપથી લૂંટો પડે છે. એ લોકો તો પેલા અંગ્રેજ બિરાપની વાતની યાદ આપે છે: તેણે ખ્રિસ્તીને ન જાણે એવી વર્તણૂકનો આરોપ તો મૂગે મોટેસકન કરી લીધો, પણ કોઈએ એને મૂખ અને નાલાયક કહ્યો તે સહન ન કરી શક્યો અને સામે ધા કપ્યો.

અંગ્રેજોમાં એક સામાન્ય માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે અને જાણે એક નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત હોય તેમ વારંવાર કહેવાય છે કે

હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય, અથવા નીકળી જાય એવો જો રાજ્યમાં કેરફાર થાય તો દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા છે તેના કરતાં વધારે ખરાબ અને અકુશળ થશે. આ માન્યતાને સ્વીકારનારા, પણ ઉત્સાહને લીધે ઉદાર મતના કેટલાક ઉદામ વિચારકો તથા પ્રગતિશીલ અંગ્રેજો એવી દલીલ કરે છે કે સ્વરાજ્ય એ સુરાજ્યનું સ્થાન લઈ શકે નહિ, અને તેથી, હિંદીઓને જો ચૂલામાં પડવું હોય તો તેમ કરવાનીયે તેમને છૂટ આપવી જોઈએ. અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલી જાય ત્યારે શું થશે તે હું કહી શકતો નથી. કથી રીતે અંગ્રેજો નીકળી જાય અને હિંદુસ્તાનનો કંઈજો દેશ હાથમાં રહે છે તે ઉપર, તથા બીજી સંકડો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો ઉપર એનો આધાર છે. એવા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ હું કદપી શકું છું કે જે અંગ્રેજોની મદદથી સ્થપાયેલી હોય છતાં આજના કરતાં અનેક-ગણી અકુશળ અને ખરાબ હોય; કારણકે એમાં આજના તંત્રનાં સર્વે અનિષ્ટો જ હોય અને ગુણ એકે ન હોય. વળી હું એવી એક બીજી પરિસ્થિતિની પણ કલ્પના કરી શકું છું કે જે હિંદીઓની દૃષ્ટિએ આજના કરતાં ઘણી વધારે કુશળ અને લાભકારી હોય. સંભવ છે કે રાજ્યનું હંડ-તંત્ર એટલું બધું કુશળ ન હોય અને કારભારતંત્ર બહુ જાજરમાન ન હોય; પણ સંપત્તિના ઉત્પાદન અને ઉપભોગ તથા પ્રજાની શારીરિક, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિને સુધારનારી પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે કુશળતા હોય. હું માનું છું કે દોષ પણ દેશને માટે સ્વરાજ્ય એ સારું છે જ. છતાં હું સાચા સુરાજ્યના ભોગે સ્વરાજ્યનેયે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. સ્વરાજ્યે સામાન્ય જનતાને વધારે સારું રાજ્ય આપીને જ પેતાનો ટકવાનો અધિકાર સાબિત કરવાનો રહે છે. હિંદુસ્તાનની અંગ્રેજ સરકારની જૂતકાળની કારકિર્દી માટે જો તે કહી શકાય એમ હોય — આજે એ જનતાને સુરાજ્ય આપી શકતી નથી તથા એના જીવનનું ધોરણ ઉચ્ચ ચઢાવી શકતી નથી એવી મારી માન્યતા હોવાથી, મને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં એની ઉપયોગિતા પહેલાં જો તેટલી હોય, આજે હવે કશી રહી નથી. હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ ત્યારે જ ખરા અર્થવાળું કહેવાશે કે જ્યારે

તે સ્વરાભ્યને પરિણામે વધારે મારુ ગભ્ય સ્થાપી શકાને, લો !નું જીવનનું વોરસુ ચડશે, ઔદ્યોગિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ થશે અને પરદેશી સામ્રાજ્યશાહીને પરિણામે જે ભય અને દમનનું વાતાવરણ મદાયે પોષાય છે તેનો નાશ થશે અંગ્રેજી ગભ્ય તથા તેની નોફરશાહી પોતે જે જગવવા ધારે તે કરાવવાની ગમે તેવી શક્તિ ધગવતાં હોય, પણ તેઓ દિ દુસ્તાનના આજના પ્રશ્નોનો અને, એથીયે વિશેષ, ભવિષ્યના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા કુશળ અને લાયક નથી. કાગ્યુકે તેની મત્તાના મર્વે પાયા અને માન્યતાઓ જ ખોટા છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ માથેનો તેમનો મેળ તૂટી ગયો છે કેઈ ગભ્ય કે અધિકારી વર્ગ કુશળ ન રહ્યો હોય અથવા અસ્ત પામતી સમાજપદ્ધતિનો પ્રતિનિધિ હોય તે પોતાની ઇચ્છાઓનો અમલ પણ લાંબો વખત કરાવી શકશે નહિ

અ લાહાબાની બૂક પ મકટનિવાગ્ય કમિગીએ બૂક પના પ્રદેશોની મુલાકાત લઈ સકટનિવાગ્યની ત્યાંની રીતો વિશે ગિપોર્ટ કરવાનું મને મોખ્યુ એકલો જ હું દુગ્ત ત્યાં ગયો, અને દમ દિવસ સુધી એ જિજ્ઞાસિત અને ખેદાનમેદાન થયેલા પ્રદેશોમાં ભર્યો. એ બહુ ચકવનારો પ્રવાસ હતો અને એ દિવસોમાં મને બહુ થોડી ઊંચ મળતી સવારના પાયથી લગભગ મધગત સુધી અમે કામમાં અને, ચીરા પડેલા તથા ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા રસ્તાઓ પગથી મોટરમાં, અથવા પુરો તૂટી જવાથી કે જમીનની મપાટી નીચી થઈ જવાથી પાણી નીચે આવી ગયેલા રસ્તાઓ પગથી હોડીઓમાં, અહીંથી ત્યાં ફરવામાં મથમૂલ હતા શહેરોનો દેખાવ એની મંજવર હોનારતને પરિણામે બીપણુ લાગતો હતો, રસ્તાઓ નાણે કેઈ ગલ્લસના હાથે તોડી કે ક્યાંક મટ્ટી નાખ્યા હોય, અથવા આબુનાબુના ઘરોની ઊભણી કરતાં જ્યાં કરી નાખ્યા હોય એવા થયા હતા રસ્તાઓમાં પડેલા એ મોટા ચીરાઓમાંથી પાણી અને રેતી ધસી આવ્યા હતાં અને માણસો તથા ઢોરને ધસડી ગયાં હતાં. ચહેરો કરતાંયે વધારે ગ્રમાણુમાં બિહારનો બગીચો ગણાતી ઉત્તર બિહારની બૂમિ ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ હતી માર્કલોના માર્કલો સુધી રેતી પથરાઈ ગઈ હતી, પાણીનાં સરોવર જરાયા હતાં, મોટા ચીરા અને એકડો નાના

નાનાં ભૂમુખો ચોમેર દેખાતાં હતાં — એ ભૂમુખોમાંથી આ રેતી અને પાણી નીકળ્યાં હતાં. આ પ્રદેશ ઉપરથી વિમાનમાં બિડીને જોઈ આવનાર ડેટલાક અંગ્રેજ અગલદારો કહેતા હતા કે મહાયુદ્ધ દરમ્યાનના અને ત્યાર પછીના ઉત્તર ફ્રાન્સની રણભૂમિના જેવો આ દેખાવ હતો.

આ અનુભવ બહુ જ ભયંકર થયો હોવો જોઈએ. જામેલા માણસને પાડી નાંખે એવા ડાબા-જમણા સખત આંચકાઓથી ભૂકંપ શરૂ થયો. પછી જીંચા નીચા આંચકા આવ્યા. પછી જાણે તોપના ધડાકા થતા હોય અથવા આકાશમાં એકસો વિમાનો સાથે બિડતાં હોય એવો ધુધવાટ અને ભયંકર અવાજ થયો, અને અસંખ્ય જગ્યાએ મોટા મોટા ચીરા અને ભૂમુખો પડી તેમાંથી દસથી બાર ફૂટ જેટલાં પાણી ધસી આવ્યાં. આ બધું ધણકરીને ત્રણ મિનિટ કે ૪ કાર્મિક વધારે ફાણુ ચાલ્યું, અને બંધ થઈ ગયું. પણ એ ત્રણ મિનિટો બહુ જ ભયાનક હતી. જેમણે આ જોયું તેમાંના ઘણાએ પૃથ્વીનો પ્રલય આવ્યો છે એમ માન્યું તેમાં નવાઈ નથી. શહેરોમાં ધરો પડવાનો અવાજ, પાણીનો ધસારો, અને ધૂળથી ઢંકારી ગયેલું વાતાવરણ થયું હતું. ધૂળને લીધે આંખ આગળ થોડા વાર દૂર જોવું પણ અશક્ય બન્યું હતું. ગામડાંમાં ધૂળ ઝોળી હતી અને કંઈક આધે જોઈ શકાતું હતું; પણ શાંતિથી જોનાગ પ્રેક્ષકો ક્યાં હોય? જેઓ બચ્યા તે ભયના માર્ગો જમીન પર અપ્પટ પડ્યા અથવા આભોટવા લાગ્યા.

(હું ધારું છું કે મુઝફ્ફરપુરમાં) બાર વરસનો એક નાનો છોકરો દશ દિવસ પછી જીવતો કાઢવામાં આવ્યો. એને બહુ આશ્ચર્ય થયું. એણે માન્યું હતું કે ભયારે એ પડી ગયો અને કાટમાલતી નીચે કેદ થયો ત્યારે આખી દુનિયા નાશ પામી ગઈ અને એ જ એકલો જીવતો રહેવા પામ્યો હતો.

મુઝફ્ફરપુરમાં જ, બરાબર જે ક્ષણે ભૂકંપ થયો અને ધરો પડવા લાગ્યાં અને સેંકડો માણસો મરવા લાગ્યાં તે જ ક્ષણે એક બાળાનો જન્મ થયો. અનુભવ વિનાનાં તરુણ માતૃપિતાને શું કરવું તે સમજાયું નહિ અને ગભરાઈ ગયાં. પણ મને પાછળથી

માલૂમ પડ્યું કે મા અને દીકરી બન્ને બચી ગયાં હતાં અને મારી હાવતમા હતાં. બૂકંપના સમાગ્ર તરીકે છોકરીનું નામ કપોદેવી પાડવામાં આવ્યું.

મુઘેર અમારી યાત્રાનું છેલ્લું સ્થળ હતું. અમે ખૂબ ભટક્યા હતા, લગભગ નેપાલની મીમા મુધી પહોંચી ગયા હતા, અને અનેક દિલ કપાવનારા દરથો જોયા હતાં. અષાઠ પ્રદેશમાં ખડિયેરો અને મત્યાનાચ જોતાં જોતાં અમે ટેવાઈ ગયા હતા; છતાં જ્યારે અમે મુઘેર જોયું અને એ મમૃદ સહેજેના મદંતર નાશ નિહાળ્યો ત્યારે ત્યાની બીવણતાથી અમે હેમતાઈ ગયા અને ધ્રુજી જઈયા. એ લમકર દરથ દું કોઈ દિવસ બૂલી ચકીશ નહિ

આખાએ બૂકંપના પ્રદેશમાં સહેરો તથા ગામડાં બન્નેની કૈયતમાં સ્વાશ્રયનો બદ્દ દુખદ અભાવ દેખાતો હતો. સહેજેના મધ્યમવર્ગો આ આબતમાં કદાચ મૌથી વધારે દોષી હતા. મગકારી કે બિનમરકારી ઝાઈ પણ મંકટનિવારણ મડળ બહાગથી આવીને મહેનત કરે અને તેમને મદદ કરે, એની ગદ્દ જોતા તેઓ ખેડા હતા. ખીજા ટેલકાક, જેઓ એવા કગવા આવ્યા હતા, તેઓ એમ માનતા જણાતા હતા કે કામ કરવું એટલે કોંકો ઉપર દુકમો ચલાવવા. ખેસકે, આ નિરાધારપણાની લાગણી ટેલકેક અંગે બૂક પે ઉપજ કરેલા લમથી જ્ઞાનતાંત્રુઓને પહોંચેલા આધાતને પગિણામે હશે અને ધીમે ધીમે ઝાછી થઈ ગઈ હશે.

આથી જિવતા પ્રમાણમાં મિહાગના ખીજા લાગોમાંથી અને ખીજા પ્રાંતોમાંથી સ્વયમેવકોના જે મોટાં દળો કીતરી આવ્યા તેમનામાં ઉત્સાહ અને શક્તિ હતાં. આ તરુણ અપુરુષોનો વ્યવસ્થિત એવા બર્જાવવાનો ઉત્સાહ આશ્ચર્યજનક હતો, અને અનેક સ્વતંત્ર મંકટનિવારણ મડળો કામ કરતાં હોવા છતાં તેમનામાં પરસ્પર સહકાર સારા પ્રમાણમાં હતો.

મુઘેરમાં સ્વાશ્રયથી કાટમાય ખોદવા અને ખસેડવાના કામને પ્રોત્સાહન મળે એ ઉદ્દેશથી કોદાણી પાવડા ઉપાડવાનું ચોકું નાટક મેં કરી લીધું એમ કરતાં મને જરા સંકાય થયો, પણ એને સાગી મરજના મળી. સંકટનિવાગજીના બધા આગેવાનો કોદાણીઓ

અને ટોપના લઈને બહાર પડ્યા અને એક આખો દિવસ ખોદકામ કર્યું. એમાં અમને એક નાનકડી છોકરીનું મડદું મળ્યું. મેં તે જ દિવસે મુઘેર છોડ્યું. પણ ખોદવાનું જારી રહ્યું અને ઘણા સ્થાનિક લોકોએ તે ઉપાડી લઈ સાડુ કામ કર્યું.

બધા બિનમરકારી મડલોમાં ગજો દ્રવ્યાણુના પ્રમુખપણા નીચે સ્થપાયેલી 'સેક્ટર રિનીફ કમિટી' સૌથી મહત્વની હતી. આ કંઈ સાવ મહામહાની મસ્યા નહોતી. આગળ જતાં તે અનેક મડલો અને હાતાઓના પ્રતિનિધિત્વવાળી એક અખિન ભારતીય મસ્યા થઈ ગઈ હતી. પણ ગામડાંઓમાં પથરાયેલી મહાસભા સમિતિઓની મદદનો એને મેટો લાભ હતો. ગુજરાત અને સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક જિલ્લાઓ બાદ કરીએ તો બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં, ખેડૂતોની માથે મારી રીતે મળ્યેલા આવેલા એવા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ બિહારના જેટલા નહોતા. ખરી રીતે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ મોટે ભાગે ખેડૂતોમાંના જ હતા. બિહાર વિશેષપણે હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત પ્રાંત છે એના મધ્યમવર્ગી પણ ખેડૂતો સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ગણનારા છે. મહામહાના મત્રી તરીકે ક્યારેક જિહાર પ્રાંતિક સમિતિની કચેરીનું નિરીક્ષણ કરવા જતો, ત્યારે મારી દૃષ્ટિએ લાગતી તેમની અકુશજતા અને કાર્યાલય અનાવવાની અવ્યવસ્થિતતા ઉપર હું આકરી ટીકા કરતો. તેમનામાં જિભા ગહેવા કગ્તા ખેસવાની, અને ખેસવા કરતા પડી રહેવાની વધારે વૃત્તિ દેખાતી એટલા ઓછામાં ઓછા સાહિત્યવાળું કાર્યાલય મેં ક્યાય પણ જોયું નહોતું. કારણકે સામાન્ય રીતે કાર્યાલય માટે આવશ્યક ગણાય એવા માધનો વિના જ તેઓ કાર્યાલય ચલાવવા પ્રયત્ન કરતા. પણ કાર્યાલય વિષેની મારી આ ટીકા છતાં, હું જાણ્યો હતો કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ દેશમાં આ મૌથી વધારે ખતીલો અને નિષ્ણવાન પ્રાંત હતો. અહીં મહામહાનો દમદમો દેખાતો નહોતો. પણ એની પાછળ ખેડૂતોનું પાકું પીકનળ હતું. અખિન ભારત સમિતિમાં પણ બિહારના સભ્યો ભાગ્યે જ કોઈ બાજતમાં લગાયક વૃત્તિ દેખાડતા. જાણે એ સમિતિમાં પોતાના સ્થાન વિષે એમને આશ્ચર્ય લાગતું હોય એમ જણાતું પણ સવિનય ભગતી બનતે.

હડતોમાં બિહારનું કામ અતિરાય મુદત હતું. પાછળના વ્યક્તિગત મત્યાગ્રહમાંથી એણે સારું કામ કરી બતાવ્યું હતું.

ગિલ્દીફ કમિટીએ ખેડૂતો સુધી પહોંચી જવાને માટે આ તત્ત્વો સારો ઉપયોગ કરી લીધો. ગામડાંઓ માટે ખીન્ટુ કોર્ષ પણ તૃતીય — સરકારી તત્ત્વ પણ — આટલું ઉપયોગી થઈ શકત નહિ અને આ નિવારણ સમિતિ તેમજ બિહારનું મહાસભાતત્ત્વ — બન્નેના ઉપરી બિહારના નિર્ધિવાદ નેતા રાજેન્દ્રનાથ હતા. દેખાવે ખેડૂત જેવા, એ બિહારની બૂમના એક નમૂનેદાર નબીરા છે. ન્યાંસુધી એમની લીધેલું નિષ્પાદન આખો અને એમનો સત્પતિષ્ઠ ચહેરો આપણા ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાંસુધી પહોંચી દૃષ્ટિએ એ બધું જાપ પાડતા દેખાતા નથી. પણ પછી એમનો દેખાવ કે આખો ભૂલી શકાતા નથી, કાગળકે તેમાંથી સાચા આપણી મામે તાકીને જુએ છે, અને એ આખો વિષે શકનો અવકાશ જ રહેતો નથી. ખેડૂત જેવા કોર્ષ એમની દૃષ્ટિ કેટલેક અંશે મર્યાદિત છે, અને મુખરેલી દુનિયાની દૃષ્ટિએ એઓ કોર્ષક ભોળાભાવ્યા જેવા લાગે છે પણ એમની તરી આવતી યોગ્યતા, એમની સંપૂર્ણ સમ્માર્ષ, એમની કાર્યશક્તિ, અને હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને માટે એમની ધગશ, એ શુભેએ એમને પોતાના પ્રાંતમાં જ નહિ પણ આખા દેશમાં માનીતા ક્યાં છે બિહારમાં જેવું રાજેન્દ્રનાથનું મર્વાભાન્ય નેતૃત્વ છે તેવું હિંદુસ્તાનના કોર્ષ પણ પ્રાંતમાં ખીન કોર્ષનું નથી લાગ્યે જ કોર્ષએ (જે કોર્ષ હોય તોયે) ગાંધીજીના માયા આદેશનું ગદસ્ય એમના જેટલું પૂર્ણપણે પોતામાં ઉતાર્યું છે.

બિહારના મકટનિવારણને માટે એમના જેવા પુરુષની આગેવાની મળી એ સદ્ભાગ્ય હતું. એમના ઉપગના વિશ્વાસને લીધે જ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી લાખો રૂપિયાનો વરમાદ વગરનો શરીરે નાદુરસ્ત હોવા છતાં એમણે આ કામમાં ઝંપલાવ્યું. એમને હદ ઉપરાંત મહેનત કરવી પડી, કાગળકે બધી પ્રવૃત્તિઓના એઓ મધ્યબિંદુ બન્યા હતા, અને દરેક જણ એમની પાસે સત્તાહ માટે જવું.

બૂક'પના મારા પ્રવાસ દરમિયાન કે તેના દુરત પહેલાં, અસ્પૃશ્યતાના પાપની સગરપે બૂક'પ થયો હતો, એવું ગાંધીજીનું નિવેદન વાંચી મને બહુ આઘાત થયો હતો. આ તો બહુ ચોંકાવનારી ટીકા હતી, અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એનો જે જવાબ વાળ્યો તે મને મથ્યો અને તેની સાથે હું પૂર્ણપણે સંદમત થયો. આના કરતાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુનું વધારે વિરોધી કથન સાંભળે જ કઠ્ઠી શકાય. લાગણીની વૃત્તિઓ અને મનના બળોનું જડ દ્રવ્યો ઉપર શું પરિણામ થાય છે તે વિશે કદાચ વિજ્ઞાન પણ આજે નિઃસ્વાત્મક સિદ્ધાંત દર્શાવી ચક્રશે નહિ. માનસિક આઘાતને લીધે માણસની પાચનશક્તિ બમડે અથવા એથીયે વધારે ખરાબ પરિણામ આવે એમ બને; પણ એમ સ્વયંવતું કે કૌંઠક માનવ રિવાજ કે દુર્બળતાની અસર પૃથ્વીના પડની હાલચાલ ઉપર થાય છે, એ તો ગજબની વાત કહેવાય. પાપ અને પ્રભુનો કોપ, અને વિશ્વના બનાવોમાં મનુષ્યના મહત્ત્વનો ખ્યાલ ક'ઈક સદીઓ પૂર્વેના સમયની આપણને પાદ દેવાડે છે, — ન્યારે યુરોપમાં ધર્મને નામે અનેક અત્યાચારો કરનારી અદાલતો ચાલતી અને મોરદાનો છુનોને તેના વૈજ્ઞાનિક નવા મત માટે બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો, અને કેટલીયે ડાકણોને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી હતી. અઢારમી સદીમાં પણ અમેરિકામાં બોસ્ટનના આગેવાન ધર્મગુરુઓએ જણાવ્યું હતું કે મેસેચુસેટ્સમાં થયેલા ધરતીકંપ વીજળીથી રક્ષા કરવા માટે ધરો ઉપર તાર ચડાવવાનું પાપ કરવામાં આવ્યું તેને પરિણામે થયા હતા !

અને જે કૌંઠ પાપને માટે ઈશ્વરી સગરપે બૂક'પ હોય તોયે એ કયા પાપની સગ છે તે આપણે ક'ઈ રીતે જાણી શકીએ ? દારણુકે, અકરોમની વાત એ છે કે, આપણે ખાતે ઘણાં પાપો ચડેલાં છે. દરેક માણસ પોતાને ગમતો ખુલાસો આપી શકે. પરદેશી સત્તાને વશ થવાના પાપ માટે કે અન્યાયી સમાજવ્યવસ્થા સંદન કરી લેવાના પાપ માટે પણ આપણને સગ ચર્ચ હોય, દરબંગાના મહારાજા મોટી મોટી મિલકતોના ધણી છે, અને બૂક'પથી એને ઘણું મોટું આર્થિક નુકસાન થયું હતું. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે જમીનદારી પદ્ધતિના પાપની એ સગ

યર્ષ. હક્ષિણુ ભારતના લોકોનાં અસ્પૃશ્યતાનાં પાપો માટે, મુકાબલે નિર્દોષ એવા બિહારના લોકોને આવી લથંકર સજા સદન કરવી પડે, એમ કહેવા કરતાં આમ કહ્યું હોત તો કદાચ વધારે સારો ખુલાસો થાત. જ્યાં અસ્પૃશ્યતા છે, તે જ પ્રદેશ પર ભૂકંપ કેમ નહિ આવ્યો? અથવા અંગ્રેજ સરકાર કદાચ એમ કહે કે કાયદાભંગની ચળવળને માટે આ ઈશ્વરી સજા યર્ષ હતી. કારણકે એ તો સાચી જ વાત છે કે ધરતીકંપથી વધારેમાં વધારે નુકસાન ઉત્તર બિહારમાં થયું હતું, અને તેણે સ્વતંત્રતાની લડતમાં આગેવાનીઓને ભાગ લીધો હતો!

આપણે આ રીતે અનંત કલ્પનાઓ કરી શકીએ. અને પછી, અસંખ્ય એ પ્રશ્ન પણ જાડે છે કે તો પછી, ઈશ્વરી કૃત્યોની વચ્ચે આપણાથી કેમ પડી શકાય? પરમેશ્વરે કરેલી શિક્ષાની અસરને માનવ પ્રયત્નથી ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કેમ કરી શકાય? અને પછી એમ પણ વિચાર આવે છે કે ઈશ્વરે આવી આપણી કૂર મસ્કરી કાં કરી હશે? શા માટે એણે આપણને અપૂર્ણ બનાવવા, આપણી આશુઆશુ પ્રલોભનો મૂકવા, દુઃખી અને કઠોર સંસાર ધડોલ, વાધ અને ઘેટું બનેને સરજવા, અને પછી સજા કરવી?

નહીં કેવલ* તું સૌમ્ય, નહીં કેવલ રુદ્ર તું,

રુદ્રમાં સૌમ્ય શું દેખું? સૌમ્યમાં રુદ્ર દેખું હું!

ભૂકંપમાં કૃપા તારી છુપી રહી હશે ખરે?

સન્નયું જેણે જ ઘેટાંને, સર્જિયો વાધ શું ખરે? *

* અંગ્રેજ કવિ બ્લેકની પંક્તિઓનો ભાવ આમાં ઉતાર્યો છે. બ્લેક કવિમાં બાઈબલના કાબજી છાયા જ્યાં ત્યાં છે. મૂળ પંક્તિઓનો અર્થ એવો છે કે સૃષ્ટિ જ્યારે લખવાને ધડી ત્યારે સૌ આનંદપેલા થયા, ઈશ્વરના ભાલાવાળા દૂતો પણ આનંદિત થયા. પણ વાધની લીધણ મૂર્તિ જોઈને તેમનો આનંદ થીજ ગયો, અને તેમણે ભાષાં ફેંચી દીધાં, અને આંસું સાર્યાં. ત્યારે શું ઈશ્વરને પોતાને પોતાની એ કૃતિ જોઈને આનંદ થતો હશે? જેણે નિર્દોષ ઘેટાંને સન્નયું એ જ ઈશ્વરે એના બક્ષક વાધને પણ સન્નયો હશે? ઉક્તિમાં કંઈક વિસ્મય છે, કંઈક કટાક્ષ છે. રુદ્રના રુદ્રસ્વરૂપમાં પણ કાંઈ કલ્પણ હેતુ જ હશે ના? — લા. ક.

મારા પ્રવાસની છેલ્લી રાત્રે હું પટનામાં સંકટનિવારણના કામ માટે પોતાની સેવા અર્પણ કરવા માટે આવેલા અનેક મિત્રો અને સાથીઓ સાથે મોડે સુધી બેઠો હતો. એમાં સંયુક્ત પ્રાંતના માણસોની સંખ્યા સારી હતી, અને આપણા કેટલાક સારામાં સારા માણસો ત્યાં હાજર હતા. એક પ્રશ્ન અમને મૂઝવતો હતો, તેની અમે ચર્ચા કરતા હતા: ભૂકંપ સંકટનિવારણના કામમાં અમારે કેટલે સુધી સંડોવાઈ જવું? એને માટે તેટલે અંશે અમારે રાજદ્વારી કામમાંથી નિવૃત્ત થવું જ પડે. સંકટનિવારણનું કામ બહુ મહેનતનું હતું, અને એ કેવળ પુરસદના કામ તરીકે ઉપાડી ન શકાય. એમાં પરોવાઈ જવું એટલે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી લાંબો વખત સુધી નીકળી જવાનું પણ થઈ જાય; અને તેનું અમારા પ્રાંત ઉપર રાજકીય દૃષ્ટિએ ખરાબ પરિણામ આવ્યા વગર રહે નહિ. જોકે મહાસભામાં માણસો તો ઘણા હતા, છતાં જેમની કિંમત અંકાય તેવા તો ગણ્યામોઠિયા હતા, અને તેમને બચાવી શકાય તેમ નહોતું. પણ તે સાથે જ ભૂકંપનું કતોચ્ય પણ અવગણી શકાય એમ નહોતું. હું પોતે તો સંકટનિવારણના કામમાં સંપૂર્ણપણે પડી જવાનો ધરાદો રાખતો નહોતો. મને લાગ્યું કે એ કામમાં માણસોની ઊણપ રહેશે નહિ. માણસોની ઊણપ તો વધારે જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓને માટે હતી.

આમ અમે મોડી રાત સુધી વાતો કરતા બેઠા. છેલ્લા સ્વાતંત્ર્યદિનની અમે ચર્ચા કરી, અને અમારા કેટલાક સાથીઓ કેવા પકડાયા અને અમે છટકી ગયા તેની વાતો કરી. મેં હમતા હસતાં કહ્યું કે તદ્દન સલામત રહીને પણ લડાયક રાજકારણ ચલાવવાની કૂચી મેં શોધી કાઢી છે.

૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ હું ખૂબ જ યાકેલો અસ્લાહાબાદ પાછો આવ્યો. દસ દહાડાના સખત પરિશ્રમથી હું સાવ નર્બાઈ ગયો હતો અને મારા ઘરનાં માણસો મારા દેહર જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યાં. અસ્લાહાબાદ સંકટનિવારણ સમિતિને માટે મેં મારો રિપોર્ટ લખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંઘે મારા ઉપર વિજય મેળબો. પછીના ચોવીસ કલાકમાંથી ઓછામાં ઓછા બાર કલાક હું ઊંઘ્યો.

ખીજે દિવસે સાંજે કમલા અને હું ચા પી રહ્યાં હતાં, અને પુરુષોત્તમદાસ ટાંકન એ જ વેળા મળવા આવ્યા હતા. અમે એટલા ઉપર બિભા હતા, એટલામાં એક મોટર અંદર પેઠી અને એમાંથી એક પોલીસ અમલદાર બિતર્યો. હું તરત જ ચેતી ગયો કે મારો વખત આવી પહોંચ્યો છે. એની પાસે જઈને મેં કહ્યું, “બહુત દિનો છે આપકા રૂંતજાર ચા.” (ધણા દિવસથી તમારી વાટ બેતો હતા.) એ જાણે મારી માગતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘મારો વાંક નથી; વારંટ કસકેતાનું છે.’

પાંચ મહિના અને તેર દિવસ બહાર રહ્યા પછી પાછો હું સૌ સ્વજનોને છોડી એકાંતવાસમાં ચાલ્યો. પણ એની સાચી વેદના મારે ભોગવવાની નહોતી. એવું કષ્ટ હંમેશની જેમ ઓઝાએ ઉઠાવવાનું હતું — મારી ખીમાર માને, મારી પત્નીને અને મારી બહેનને.

અલીપુર જેલ

ક્યાંથી ક્યાં આવીને ઊભો, હજીયે ક્યાં જવાં હશે ?

નિશાની પ્રવતારાની વિના, નાવકું ક્યાં જશે ? *

તે જ રાત્રે મને કસકતા લઈ ગયા. હાવરા સ્ટેશનથી એક મોટી કાળા કેદીગાડી મને લાલમઝાર પોલીસ સ્ટેશન પર લઈ ગઈ. કસકતાની પોલીસના આ પ્રખ્યાત મથક વિશે મેં થયું વાંચ્યું હતું, અને તેથી હું આસપાસ કુતૂહલથી જોવા લાગ્યો. ઉત્તર દિલ્હીસ્તાનના કોઈ પણ પોલીસ મથક કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં અહીં યુરોપિયન માજીટો અને ઇન્સ્પેક્ટરો દેખાતા હતા. કોન્સ્ટેબલો લગભગ બધા જ બિહારના અથવા તો સંયુક્ત પ્રાંતના પૂર્વ ભાગોમાંના લાગતા હતા. કેદીઓની મોટી ગાડીમાં કોર્ટથી પોલીસચોક્કી અથવા એક જેલથી બીજી જેલમાં જતાં કે આવતાં મારી સાથે ગાડીમાં આવા અનેક કોન્સ્ટેબલો બેસતા. એ લોકોને આ કામ કરવું પડતું હતું તે માટે બહુ ખેદ થતો હતો; અને મારા પ્રત્યે સ્પષ્ટ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. કોઈવાર તેમની આંખોમાં ઝગઝગિયાં આવતાં.

પહેલાં મને પ્રેસિડન્સી જેલમાં રાખ્યો અને ત્યાંથી ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કેસ માટે મને લઈ ગયા. આ એક નવો અનુભવ હતો. કોર્ટના ઓરડા તથા મકાનનો દેખાવ, ખુદ્દી ન્યાયકચેરી કરતાં ઘેરો હાલેલા કિલ્લા જેવો વધારે લાગતો હતો. થોડા રિપોર્ટરો અને હંમેશના વકીલો સિવાય કોઈ બહારના માણસોને એની નજીક પણ આવવા દેવા નહોતો. પોલીસ સારી સંખ્યામાં હાજર હતી. આ વ્યવસ્થા મારે માટે જ ખાસ કરી હતી એમ લાગતું નહોતું, એ હંમેશની જ પ્રજ્ઞાલિધ હતી.

ન્યારે મને કોર્ટના ઓરડામાં લઈ ગયા ત્યારે મને (ઓરડાની અંદર જ) એક લાંબી ચાલમાંથી જવું પડ્યું. એ ચાલ ઉપરથી અને આગુખાણુ નજીક નજીક તારથી ભરેલી હતી. પાંજરામાંથી જવા જેવું એ લાગતું હતું. કેદીનું પાંજરું મેનિસ્ટ્રેટની બેઠકથી દૂર હતું. પોલીસ અને કાળા ડગલા અને ઝખ્ખાવાળા વધીસોથી ઓરડો ભરેલો હતો.

હું કોર્ટની સુનાવણીઓથી પરિચિત હતો, પહેલાંના મારા ઉપરના કેટલાક કેસ જોવાની અંદર જ ચાલેલા. પણ તે બધામાં હંમેશાં કોર્ટકે મિત્રો, સગાઓ, ઓળખીતાઓ નજીકમાં રહેતા, અને તેથી વાતાવરણ કંઈક હળવું લાગતું. પોલીસ સામાન્ય રીતે થોડી દૂર રહેતી, અને ક્યારે પાંજરાના જેવી રચના નહોતી. અહીં બધું ભુદું જ હતું, અને હું આ વિચિત્ર અપરિચિત ચહેરાઓ — જેમની અને મારી વચ્ચે કંઈ જ સંબંધ નહોતો તેમના તરફ જોઈ રહ્યો. એ ટોળું આકર્ષક નહોતું. મને લાગે છે કે ઝખ્ખાવાળા વધીસો ટોળામાં હોય તો જોવામાં સુંદર નથી લાગતા, અને પોલીસ કોર્ટના વધીસો તો ખાસ ભમરાળા દેખાવાના થઈ જાય છે. બહુ વારે એ કાળા લોકોમાં મને એક ઓળખીતા ચહેરો દેખાયો, પણ પાછો એ ટોળામાં ગૂમ થઈ ગયો.

તપાસ શરૂ થયા પહેલાં ન્યારે હું બહારની ગેલેરીમાં બેઠો હતો ત્યારે પણ મને સૂનું અને એકલા પડ્યા જેવું લાગતું હતું. ભારી નાક જરા ઝપાટાબંધ ચાલતી હોવી જોઈએ, અને હું આગલી તપાસોમાં જોડેલો અંદરથી શાંત રહેતો તેટલો આ વખતે નહોતો. મને તે વખતે વિચાર આવ્યો કે કેસો અને સજાઓના આટલા બધા અનુભવ છતાં મારા જોવા પણ એ સ્થિતિની અંદર અસ્વસ્થ બની જાય છે, તો તરુણ અને બિનઅનુભવી માણસોના મનને એવી સ્થિતિમાં કેટલી તાણ માલૂમ પડતી હશે?

કેદીના પાંજરામાં મને કંઈક વધારે ઠીક લાગ્યું. હંમેશાની જેમ મેં કંઈ બચાવ કંઈ નહિ, અને એક નાનકડું નિવેદન વાંચ્યું. બીજો

દિવસે — ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ — મને એ વરસની સગ્ન થઈ. મારી સાતમી જ્વલયાત્રા શરૂ થઈ.

મારા સાડાપાંચ મહિનાના જેલ બહારના કાળ પર મેં કંઈક સંતોષથી નજર નાંખી. એ બધા વખત મારો ઠીક કામમાં ગયો હતો અને ફેટલાંક અગત્યનાં કામો હું આટોપી શક્યો હતો. મારી માતાને નવો જન્મ મળ્યો હતો, અને તાત્કાલિક જોખમમાંથી તે મુક્ત થઈ હતી. મારી નાની બહેન કૃષ્ણા પરણી ગઈ હતી. મારી દીકરીના બાવી શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. મારી ફેટલીક કૌટુંબિક અને આર્થિક ગૂંચવણો મેં ઉકેલી નાંખી હતી. લાંબા વખતથી અવગણાયેલી ફેટલીક અંગત બાબતો પર હું ધ્યાન આપી શક્યો હતો. સાર્વજનિક કાર્યમાં, હું જાણતો હતો કે, તે વખતે કોઈનાથી ઝાઝું કરી શકાય એમ નહોતું. મહાસભાના વક્ષણને મજબૂત કરવામાં કમમાં કમ હું જરાક મદદ તો કરી જ શક્યો હતો, અને ફેટલેક અંશે તેને સામાજિક અને આર્થિક દષ્ટિએ વિચાર કરવાની દિશામાં દોરી શક્યો હતો. અધીજ સાથેના મારો પૂનાનો પત્રવ્યવહાર અને પાછળથી મારા છાપામાંના લેખોથી સ્થિતિમાં ફરક પડ્યો હતો. કોમી પ્રેશ વિષેના મારા લેખોએ પણ કંઈક ફાયદો કર્યો હતો. અને આ બધા ઉપરાંત સંતોષની વાત તો એ હતી કે હું એ વરસ બાદ ગાંધીજીને તેમજ બીજા મિત્રો અને સાથીઓને, મળી શક્યો હતો, અને બીજા એક જ્વલયાત્રા ખેડવા માટે પૂરતી માત્રામાં મારામાં દૃઢતા અને ભાવનાની વીજળી ભરી લઈ આવ્યો હતો.

મારા મનને ચિંતા કરાવનાર એક વિષય રહ્યો હતો. તે કમલાની તબિયતનો. એની તબિયત ફેટલી બધી લયડેલી હતી તેનો પૂરો ખ્યાલ મને નહોતો. કારણકે સાવ પડી ન લાગે ત્યાં સુધી ખેંચ્યા કરવાની તેની આદત છે. પણ મને એની ચિંતા થતી હતી. છતાં મેં આશા રાખી કે હવે હું જેલમાં હોવાથી એને પોતાના ઉપચારો કરવા માટે વધારે અવકાશ મળશે. હું બહાર હોઉં તે વખતે ઉપચાર કરવાનું વધારે કંઠણ થવું હતું; કારણકે લાંબો વખત સુધી એ મને છોડવા તૈયાર થતી નહોતી.

એક બીજો વિષાદ મારા મન ઉપર હતો, અલ્લાહાબાદ જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં હું એકવાર પણ જઈ શક્યો નહિ, તેથી

દુ દિલગીર હતો. મારા ઘણા તરુણ આયીઓ અમારી મૂંચના મુજબ ત્યાં કામ કરતાં થોડા વખત પર પકડાઈ ગયા હતા અને તેમની પાછળ જિલ્લાઓમાં ન જવું તે જાણે તેમને હશે. દીધા બરાબર લાગતું હતું.

વળી જેલગાડી મને જેલમાં લઈ ગઈ. રસ્તે અમે મશીનગન, લશ્કરી મોટરો વગેરેવાળા એક ટુકડી પાસેથી પસાર થયા. ગાડીની નાની જાળીમાંથી મેં એ તરફ ડાહિયું કયું. મને વિચાર આવ્યો કે લશ્કરીગાડી અને 'ટેંક' જેટલા બધા દેશરૂપા હોય છે ! આ 'ટેંક' આદિયુગના 'દિનોસાર' જેવા મહા પ્રાણીઓની યાદ દેવડાવતાં હતાં.

પ્રેસિડન્સી જેલમાંથી મને અલીપુર સેન્ટ્રલ જેલમાં ગઈ ગયા. ત્યાં આશરે ૧૦x૯ ફૂટની એક ઓરડી મને આપવામાં આવી. એની બહારની બાજુએ એક ઓટલો હતો અને એક નાનકડો ચોક હતો. ચોકની આજુબાજુ આશરે ૭ ફૂટની એક નીચી ભીંત હતી. એના ઉપરથી જોતાં મને એક બહુ વિચિત્ર દેખાવ દેખાતો. બધી જાતનાં બેઠંગાં મકાનો—એક માળનાં, બે માળનાં, ગોળ, ચોખ્ખા, જાતજાતનાં અપરાંવાળાં—બધી બાજુ ઊભેલાં હતાં કેટલાંક નીચાં અને કેટલાંક ઊંચાં. એવું લાગતું હતું કે મકાનો એક પછી એક ખડાં થયાં હતાં અને જે જગ્યા ખાલી દેખાય તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની દૃષ્ટિથી જેમ કાંવે તેમ રચવામાં આવ્યાં હતાં. જાણે કોઈ ભુલભુલામણી ગોઠવી હોય, અથવા, કોઈ ભાવી જાણુનારાએ ભાવીની અજબ રચના રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગતું હતું, છતાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મધ્યમાં એક ટાવર (ખિરાતી કેદીઓને મારે દેવળ) અને તેની ચોમેર ફરતાં મકાનો બહુ પદ્ધતિપૂર્વક બાંધવામાં આવ્યાં હતાં; શહેરી જેલ હોવાથી જગ્યા મર્યાદિત હતી અને એકેએક ટુકડાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો.

૧. સર્વે પ્રકારનાં લડવાનાં સાધનોથી ભરેલી પોસાદની જબરી મોટર. — ભા. ૬.

૨. લાખો વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં બહુ મોટાં સમૂહી પ્રાણીઓ થતાં, તેમાંનું એક. — ભા. ૬.

આ દેખીતાં વિલક્ષણ મકાનોનું પ્રથમ દર્શન પૂરું થયું નહિ, ત્યાં એક ભયંકર દેખાવ નજરે પડ્યો. મારી ઓરડી અને ચોકની બરાબર સામે જે ધુમાડિયાં બિલાં હતાં અને તેમાંથી કાળા ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળતા હતા, ફેટલીકવાર પવન ધુમાડાને મારી દિશામાં વાળતો હતો, અને મને લગભગ ગૂંગળાવી નાખતો હતો. જેલના રસોડાનાં એ ધુમાડિયાં હતાં, જે આગળ જતાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી કે આ હુમલા સામે 'ગેસ માર્કે' * પૂરો પાડવો જોઈએ !

શરૂઆત તો બહુ સારી થઈ નહિ, અને અલીપુર જેલના લાલ ઈંટના મકાનોનું ફેરફાર વિનાનું દ્રશ્ય ભોગવવું અને રસોડાના ધુમાડિયામાંથી નીકળતો ધુમાડો ખાવો અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ભરવો એ ભાવિ કંઈ પસંદ પડે એવું લાગતું નહોતું. મારા ચોકમાં નહોતાં ઝાડ કે નહોતી હરિયાળી. બધું ફરસબંધ, પાકું અને, ધુમાડાના મેશના થર બાદ કરીએ તો, રંગરોમાન વિનાનું હતું. પણ સાથે જ તે ભૂંડુંભૂખરું અને બદસૂરત હતું. બાજુના ચોકોમાંનાં એક જે ઝાડોનો ઉપયોગ ભાગ હું માંડ જોઈ શકતો, જ્યારે હું દાખલ થયો ત્યારે તેના પર પાન કે ફૂલ નહોતાં, પણ ધીમે ધીમે એમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો અને તેની બધી ડાળાઓમાંથી ટચુકડી ફૂંપજો ડોકિયું કરવા લાગી. પાન ફૂટતાં જતાં હતાં તે ઝપાટાબંધ મોટા થયાં અને બોડી ડાળાઓને પોતાની સુંદર લીલાશથી ઢાંકી દીધી. આ ફેરફાર સુંદર થયો અને તેને લીધે અલીપુર જેલ પણ રળિયામણી અને પ્રસન્નકર દેખાવા લાગી.

એમાંનાં એક ઝાડમાં એક સમડીનો માળો હતો, તેમાં મને બહુ રસ પડ્યો અને તેને હું વારંવાર જોયા કરતો. નાનાં બચ્ચાંઓ વધતાં જતાં હતાં અને પોતાના ધધાની યુક્તિઓ શીખતાં જતાં હતાં. કોઈકવાર તે ખૂબ ઝપાટાથી અને આશ્ચર્યકારક ચોકસાઈથી નીચે ધસી આવતાં અને કોઈક

* દુરમન તરફથી નાંખવામાં આવતા ઝેરી હવાના બોંબ સામે રક્ષણ તરીકે પહેરવાનાં ગુરખા. —બી. કે.

કેદીના હાથમાંથી કે લગભગ તેના મોં સુધી પહોંચેલા રાંદીનેા દુકડો ઝૂંટવી જતાં.

(લગભગ) સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી અમને, અમારી કોટડીમાં પૂરી દેતા, અને શિયાળાની લાંબી રાતો પસાર કરવી સહેલી લાગતી નહોતી. કલાકના કલાક સુધી વાંચનાં ને લખતાં હું કંટાળતો અને મારી એ નાનકડી ઓરડીમાં આંટા મારતો. એટલે કે ચાર પાંચ પગલાં આગળ ચાલતો અને પાછળ ફરતો. જનાવરખાનાંઓના પાંજરામાંનાં આમથી તેમ આંટા મારતાં રીંછાનું મને સ્મરણ થતું. કોઈવાર જ્યારે મને બહુ જ કંટાળો લાગતો ત્યારે હું મારો માનીતો ઉપાય — શીર્ષાસન — અજમાવતો.

આગલી રાતમાં ધણીખરી શાંતિ રહેતી. શહેરના અવાજો — ટ્રામોની અવરજવર, ટ્રામોફોનનો અવાજ કે દૂરથી કોઈનું સંગીત — અંદર સુધી આવતાં. આ આશું અને દૂરનું સંગીત સાંભળવું મારું લાગતું. પણ ત્યારપછીની રાત બહુ દાંત જતી નહિ, કારણકે ચોકીદારો આમથી તેમ ધમ ધમ ચાલતા જતા, અને દર કલાકે કોઈકે જાતનું નિરીક્ષણ થતું. કોઈકે અધિકારી દીવો લઈને આવતો અને અમારામાંથી કોઈ નાસી તો ગયું નથી એની ખાતરી કરી જતો. રોજ સવારે—બલકે રાત્રે—ત્રણ વાગ્યે બારે ઘોંઘાટ થતો — અને વાસણો અને જમીનને ધસવાનો મોટો અવાજ થતો. રસોડાનું કામ શરૂ થયાનું એ મિત્ર હતું.

અક્ષીપુર જેલમાં તેમજ પ્રેસિડન્સી જેલમાં ધણા વોર્ડરો, સિપાઈઓ, અધિકારીઓ અને કારકુનો હતા. એ બંને જેલો મળીને લગભગ નૈની જેલના જેટલા જ કેદીઓની વસ્તી હતી — ૨૨૦૦ થી ૨૩૦૦. પણ એ દરેકમાં નૈની કરતાં લગભગ બમણા નોકરો હશે. ધણા યુરોપિયન વોર્ડરો અને હિંદી લશ્કરના નિવૃત્ત થયેલા અધિકારીઓ હતા. દેખીતું હતું કે બ્રિટિશ રાજ્યનો અમલ સંયુક્ત પ્રાંત કરતાં કલકત્તામાં વધારે ઊંડો અને વધારે ખર્ચાળ હતો. સામ્રાજ્યની મહત્તાની નિશાની અને સતત સ્મૃતિ રહે, એટલા માટે કેદીઓને જ્યારે પણ કોઈ અધિકારી પાસે આવે ત્યારે એક પોકાર કરવો પડતો — ‘સરકાર સલામ’ એ એક અવાજ હતો,

અને તે બહુ લખાવીને અને શરીરના ટેલકાક હાવભાવ માથે કરવામાં આવેનો. આ શબ્દો પોકારતા કેદીઓનો અવાજ માગ ચોકની દીવાલો ઉપર ઘર્ષ મને કેટલીયેવાગ — ખાસ કરીને ન્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ત્યાંથી પમાર થતો ત્યારે — મ ભળાતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ન્યારે જતો ત્યારે તેના પર ધરી ગખેના ગળ્યના મહાછતની ટોચ હું મારી સાત ફૂટની દીવાલ ઉપરથી ઊંચે નીકળેલી જોઈ શકતો.

હું વિચાર કરતો કે ‘મગકાગ સવામ’નો આ અદ્ભુત પોકાર અને શરીરના હાવભાવ જૂના કાળના અવશેષરૂપે હશે કે કોઈક અજબ ભેળનાળા અંગ્રેજ અમલદારની કૃતિ હશે ? નહીં તો ન કહેવાય, પણ મારી કલ્પના છે કે કોઈ અંગ્રેજની જ આ શોધ હશે એની પાછળ એંગ્લો ઇન્ડિયન અવાજનો ખાસ લહેકો છે. સદ્ભાગ્યે મ યુક્ત પ્રાતની જેલોમાં અને વાણુ કરીને બગાળ અને આસામ સિવાય બીજા કોઈ પ્રાંતમાં આ સલામી કરવી પડતી નથી. મગકાગની મત્તાને આ જમરદસ્તીની મવામી જે રીતે અપાય છે તે મને બહુ અપમાનભરી લાગી

અહીપુરમાં એક સારી વાત મારા જોવામાં આવી મ યુક્ત પ્રાતના જેલના ખોરાક કરતાં અહીના મામાન્ય કેદીઓનો ખોરાક ધણું સારો હતો. ખોરાકની બાબતમાં મ યુક્ત પ્રાતની જેલો બીજા ધણું પ્રાંતો કરતાં બહુ ઊતરતી છે.

શિયાળાના થોડા દિવસો અપાટામધ નીકળી ગયા, વમત પણ સરી ગઈ અને ઊનાળો શરૂ થયો. દિવસે દિવસે ગરમી વધવા લાગી. કલકત્તાની ઋતુ મને ક્યારેયે અમતી નહોતી, અને થોડા દહાડામાં તો હું કરમાવા અને કટાળવા લાગતો. જેલમાં, સ્વાભાવિક રીતે, રિયલિ વધારે ખરાબ હતી, અને જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ હું ઊતરતો આશ્વો. કસગતને માટે પૂરતી જમ્યાનો અભાવ અને લાંબા વખત મુઠ્ઠી પુગઈ રહેવાનું. આ બધાની એ ઋતુમાં મારી તબિયત ઉપર કાર્મિક અમર ઘર્ષ અને મારુ વજન અપાટામધ ઓછું થવા લાગ્યું તાજા, આગળા, સળિયા, ને બીજા પ્રત્યે મને કેવો તિગ્રકાગ છૂટતો હતો !

અલીપુરમાં એક મહિનો રહ્યા બાદ મને મારા ચોકની બહાર કસરત લેવાની રજા મળી હતી. આ ફેરફાર સારો હતો અને એથી મુખ્ય બીંતની બાલુમાં હું સવારમાં જ ચાટા મારી શકતો. ધીમે ધીમે હું અલીપુર જોડને અને કલકત્તાની ઋતુને ટેવાઈ ગયો અને ધુમાડો અને જખરા ભોંપાટવાળું રમોડું પણ જાણે મદન કરી શકાય એવી બધા લાગવા માંડી. બીજી વસ્તુઓ મારા મગજમાં ભરાતી જતી હતી, અને બીજી ચિંતાઓ ઊઠતી હતી. બહારથી આવતી ખબરો સુખદાયક નહોતી.

લોકશાસન—પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં

સમ થયા પછી અલીપુરમાં મને દૈનિક વર્તમાનપત્ર આપવાની ના પાડવામાં આવી, તેથી આશ્ચર્ય થયું. કાચી જેલમાં મને કલકત્તાનું ‘સ્ટેટ્સમેન’ રાજ મળતું, પણ સમ થયા બાદ ખીજે દિવસે તે બંધ કરવામાં આવ્યું. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૧૯૩૨થી જ (સરકારે પસંદ કરેલું) એક દૈનિક પત્ર ‘અ’ વર્ગના (બંગાળમાં પહેલા વર્ગના) કેદીઓને આપવામાં આવતું. એ જ પ્રમાણે ખીજા પણ ધણીખરા પ્રાંતોમાં હતું; અને તેથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા હતી કે એ જ નિયમ બંગાળને લાગુ પડતો હશે. પણ દૈનિકને બદલે અઢવાડિક ‘સ્ટેટ્સમેન’ મને આપવામાં આવ્યું. આ સાપ્તાહિક અંક ઇંગ્લંડ જઈ વસેલા નિવૃત્ત અંગ્રેજ અમલદારો કે વેપારીઓને માટે જ નીકળતો હોય એમ લાગતું હતું; કારણ કે તેમાં એમને રસ પડે એવા હિંદી સમાચારોનો જ સાર આવતો. પરદેશના કાંઈ પણ સમાચાર એમાં આવતા નહિ, અને એની મને બહુ ભારે ખોટ લાગતી; કારણકે, તેના પર હું નિયમિત ધ્યાન આપતો. સદ્ભાગ્યે સાપ્તાહિક ‘મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ લેવાની મને પરવાનગી હતી, અને તેને લીધે યુરોપના સમાચારો અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોથી હું પરિચિત રહી શકતો હતો.

ફેબ્રુઆરીમાં ન્યારે હું પકડાયો અને મારો કેસ ચાલ્યો તે જ સમયે યુરોપમાં ભારે બિયલપાયલ અને સખત ઝંખડાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. ડાન્સમાં ખળભળાટ હતો, જેને પરિણામે રાસિસ્ટ લોકોનાં હુલ્લક અને ‘રાષ્ટ્રીય’ સરકારની સ્થાપના થઈ હતી. એથીયે વધારે ખરાબ બનાવો ઓસ્ટ્રિયામાં થયા હતા. ત્યાંનો એન્સલર ડોલ્ફસ મળૂરોના ઉપર ગોળીચાર ચલાવતો હતો અને ત્યાં સમાજવાદી લોકશાસનનું જે મહાન અણતર બિચું હતું તેને તોડી પાડતો હતો. ઓસ્ટ્રિયાના રક્તપાતંત્રી ખળરાથી મને બહુ

હિંદુ થયો. આ દુનિયા કેવી દુષ્ટ અને ખૂની છે! અને મનુષ્ય જ્યારે પોતાના ભોગવાતા આવેલા હોના જ્યાવ કરવા માગે છે ત્યારે કેટલો ઘાતકી બને છે! આખા યુરોપ અને અમેરિકામાં શાસિત્રમ વધતું જણાતું હતું. જ્યારે જર્મનીમાં દિલ્લગનો અમલ શરૂ થયો ત્યારે મેં એવી કલ્પના કરી હતી કે એનું રાજ્ય લાંબો વખત ચાલી શકશે નહિ; કારણકે જર્મનીના આર્થિક પ્રશ્નોના એની પાસે ઉકેલ નહોતો. એ જ પ્રમાણે જેમ જેમ શાસિત્રમ ખીછ જગ્યાએ પસરવા લાગ્યું તેમ તેમ હું એવો દિલાસો લેતો કે પ્રગતિવિરોધની આ હેલ્લી ખાઈ છે, એ ખાઈ સર ધર્ષ કે પ્રગતિવિરોધનો નાશ થશે જ. પણ હવે મને શંકા થવા માંડી કે આ મારી ગણતરી કેવળ મારી ઇચ્છામાંથી જ ઉદ્ભવી હતી કે શું? શાસિત્રમનો જીવાળ એટલો સહેલાઈથી કે જપાદાઈ જીતરી જશે એની ખાતરી તી? હામિસ્ટ મરમુખત્યારીને કામ કરવાને માટે અશક્ય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તોયે એવો સંભવ નથી કે તેઓ રાજ્યના સૂત્રો છોડી દેવાને બદલે પોતાના દેશોને વિનાશકારી લડાઈમાં નહિ ઉતારે? આવા વિગ્રહનું પરિણામ શું થશે?

દરમ્યાનમાં વિવિધ પ્રકારે અને વિવિધ વેશોમાં શાસિત્રમ પસરવા લાગ્યું હતું. સ્પેનની પેલી ‘મત્યુરુષોની લોકશાહી’ જેને ઠાઈકે ‘બધા રાજ્યોનું મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ એવી ઉપમા આપી હતી, તે પણ ખૂબ પાછી હડી હતી અને પ્રગતિવિરોધને માગે સારી પેઠે ઢળી હતી. એના ‘મત્યુરુષ’ પ્રગતિવાદી નેતાઓના બધા મુદ્દર ઉદ્ગારો અને લપસતી અટકાવી રાક્યા નહોતા. દરેક જગ્યાએ વર્તમાન પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પ્રગતિવાદ સાંવ નિષ્ફળ નીવડતો જતો. તેના હિમાયતીઓ શબ્દો અને ભાવનાઓમાં જ રમમાણુ રહેતા, અને માનતા કે તે કાર્યની ગરજ સારી શકશે. પણ જ્યારે કમોટી ગ્યાની ત્યારે પૂરી ધર્ષ ગયેલી સિનેમા ફિલ્મની માફક પ્રગતિવાદ અદસ્ય થયો.

ઓસ્ટ્રિયાના કુણુ બનાવો વિષેના ‘મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયનમાં’ના અગ્રણેષો મેં ખૂબ રસથી અને કદરથી વાંચ્યા. “અને, આ ખૂની વિગ્રહમાંથી કેવા પ્રકારનું ઓસ્ટ્રિયા ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે? બંદૂકો અને મશીનગનોની સહાયતા વડે યુરોપની અત્યંત પ્રગતિ-

વિરોધી ટોળાના હાથમાં આવેલું ઓસ્ટ્રિયા ?” “પણ જે ઇંગ્લંડ સ્વતંત્રતાનું ખેરખાહ હોય તો એના મુખ્ય પ્રધાનને આ વિષે કેમ કંઈ કહેવા જેવું લાગતું નથી ? સરમુખત્યારોની પ્રશંસાના વાક્યો અમે એની પાસેથી સાંભળ્યા છે, અમે એમને કહેતાં સાંભળ્યા છે કે સરમુખત્યારો ‘પ્રજના આત્માને જીવન આપે છે’ અને ‘પ્રજને એક નવી દૃષ્ટિ અને નવી શક્તિ અર્પણ કરે છે.’ પણ ઇંગ્લંડના મુખ્ય પ્રધાનને જીવમો — પછી તે ગમે તે દેશના હોય — જે કેટલીયેવાર શરીરનો અને, એથીયે વિશેષ વાર અને વધારે ભૂંડી રીતે, આત્માનો નાશ કરે છે તે વિષે કંઈક તો કહેવાનું હોતું જોઈએ ?”

પણ જે ‘મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ સ્વતંત્રતાનું ખેરખાહ છે તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વાતંત્ર્યને કચડી નાંખવામાં આવે છે એ વિષે એને કેમ કંઈ કહેવાનું નથી ? આપણે પણ કેવળ શારીરિક યાતના નહિ પણ તેથીયે વધારે ખરાબ આત્માની યાતનાઓ અનુભવી છે.

“ઓસ્ટ્રિયામાં લોકશાસનનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે; પણ એણે લડતાં લડતાં ભરણુ પામી ચિરંતન યશ મેળવ્યો છે, જેની કથાઓ ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસ યુરોપના સ્વાતંત્ર્યના જીત્સાને ફરીથી સચેન કરશે.”

“સ્વાતંત્ર્યહીન યુરોપ શ્વાસ લેતું બુધ થતું છે. આરોગ્યદાયી પ્રાણોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ હવે આલતો નથી. ગૂંગળાવનારો શ્વાસ જીપડી ચૂક્યો છે, અને માત્ર કંઈક સખત આંચકી, અથવા અંદરની તાણ, કે ડાખી કે જમણી બાજુના શરીરના ચાળા નિકટ આવી પડેલી બેશુદ્ધિને અટકાવી રાખે છે.... રૂઢાઈન નહીંથી તે જીરલ પર્વત સુધીનું આખું યુરોપ એક વિશાળ કેદખાનું છે.”

આ દિલ હલાવનારા શ્વેરાઓ મારા હૃદયમાં પડ્યા પાડતા હતા. પણ મને મનમાં થતું : પણ હિંદુસ્તાનનું શું ? ‘મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ અથવા બીજા સાચા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકો — જે ઇંગ્લંડમાં જરૂર વસે તો છે જ, તેઓ — આપણા ભાગ્ય માટે કેમ આવા બેદરકાર છે ? જે વસ્તુને તેઓ બીજી જગ્યાએ આટલી બધી લાગણીથી વખોડી કાઢે છે તેવું એમને અહીં કેમ દર્શન થતું નથી ? મિ. ઓસ્કિવથ ઓગણીસમી સદીના વિચારોમાં રંગાયેલા

એક મહાન અંગ્રેજ પ્રગતિવાદી આગેવાન કહેવાય. તેઓ સ્વભાવે બહુ સાવધાન અને વાણીના બહુ અંધશી હતા. વીસ વર્ષ ઉપર મહાયુદ્ધ શરૂ થવાની અણી ઉપર હતું ત્યારે તે બોલ્યા હતા : “ન્યાય પર બળ વિજય મેળવે તેને આપણે મૂંગા મૂંગા બોલ્યા કરીએ, તે કરતાં તો આપણો દેશ રસાતળ જાય તે હું વધારે પસંદ કરું.” કેવો વીરત્વયુક્ત વિચાર ! કેવી છટાથી મુકાયેલો ! જેને સાચો પાકવા લાખો બહાદુર અંગ્રેજ જુવાનો હોમાવા નીકળ્યા ! પશુ જો ઠાઠ દિંદી મિન્ એરિકવથના જેવું બોલવાની ધૃષ્ટતા કરે તો તેના શા હાલ થાય ?

રાષ્ટ્રીય મોનસ બહુ અટપટી વસ્તુ છે. આપણામાંના ઘણા માનતા હોય છે કે પોતે સાવ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી છે, પણ ખીજો માણસ કે ખીજો દેશ જ દોષિત છે ! આપણા મગજના ખૂણામાં ક્યાંક એવો દૃઢ વિશ્વાસ લરાઈ રહેલો હોય છે કે આપણે ખીજાના જેવા નથી; જોકે સિદ્ધ કેળવણીને પરિણામે આપણે આ વસ્તુ બાર મૂકીને કહેતાં સાધાન્ય રીતે અટકીએ છીએ, અચકાઈએ છીએ ખરા. અને એક સામાન્ય ભોગવતી પ્રજા, જે ખીજા દેશો ઉપર અધિકાર ચલાવતી હોય, તેના આપણે વંશજ હોઈએ, તો આપણને એમ માનતાં મુશ્કેલી નથી આવતી કે આ ઉત્તમોત્તમ સંસારમાં જે કંઈ થાય છે તે અધુરું ઉત્તમ જ થાય છે, અને તેમાં ફેરફાર કરવા જેઓ ચળવળ કરે છે તેઓ કાં તો સ્વાર્થસાધુ હોય છે અથવા તો ખોટું રસ્તું ચડેલા મૂર્ખા હોય છે અને આપણે કરેલા ઉપકારોને બૂલી જનારા કૃતદ્ર હોય છે.

અંગ્રેજો એક બેટવાસી એટલે સંકુચિત દષ્ટિની પ્રજા છે. અને તે લાંબા કાળનો યથા અને સમૃદ્ધિને લીધે લગભગ ખીજા બધા પ્રત્યે તિરસ્કારથી ભેરતાં શીખી છે. કોઈ કે કહ્યું છે તેમ તેમની દષ્ટિએ “કેલે બંદર છોડ્યું” કે કાળાઓનો દેશ શરૂ થાય છે.” પણ આ તો વધારેપણ વાક્ય છે, કદાચ અંગ્રેજોની દષ્ટિએ દુનિયાની પ્રજાઓની હિચ્ચનીચ વ્યવસ્થા કંઈકે આવી થાય : (પહેલું) ખ્રિસ્તન; ત્યારપછી મોટો ખાડો; ત્યારપછી (ખીજો સ્થાને) અંગ્રેજ વસાહતો; તેમાં કેવળ

ગોરી પ્રજાઓ જ અને અમેરિકા (તેમાં કેવળ ઍંગ્લો સેક્સનો; પોર્ટુગીઝ, ઇટેલિયન વગેરે ગોરાઓ નહિ); (ગ્રીશ્વ), પશ્ચિમ યુરોપ; (ગ્રીશ્વ) બાકીનું યુરોપ; (પાંચમું) દક્ષિણ અમેરિકા (લેટિન ગોરી પ્રજાઓ); પછી પાછો મોટો ખાડો અને પછી ઇન્ડો અને ઉલ્લે નંબરે એશિયા અને આફ્રિકાની ઇન્ડો-યુરોપીય, પીળા અને કાળા પ્રજાઓ, બધી લગભગ એક જ જૂથમાં.

આમ આપણા રાજ્યકર્તાઓ જે હિંદુઓએ વિરાજે છે તેથી આપણે કેટલા બધા દૂર છીએ ! શી નવાઈ કે જ્યારે તેઓ આપણી તરફ નજર નાંખે ત્યારે તેમની આંખો ઝાંખી થઈ જતી હોય, અને આપણે જ્યારે લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાની વાતો કરીએ ત્યારે તેમને ચીડ ચડતી હોય ? આ શબ્દો આપણા ઉપયોગ માટે ઘડાયેલા નહોતા. મોટા પ્રગતિવાદી રાજપુરુષ જોન મેક્લીએ જ કહ્યું નહોતું કે ' દૂરના ઝાંખા ભવિષ્યમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં પ્રગતિય સંસ્થાઓના ઉદ્ભવની હું કલ્પના કરી શકતો નથી ! ' કેનેડાના રૂઝવેલ્ટના ડગલાની જેમ લોકશાસન હિંદુસ્તાનની આબોહવાને અનુકૂળ નથી. અને આગળ જતાં, ઇંગ્લંડની લેબરપાર્ટી, (મજૂરપક્ષ) જેઓ સમાજવાદનો વાવટો હિઝવતા અને પોતાને શોષિત લોકોના વકીલો ગણતા, તેમણે જ પોતાના વિજયના દુન્દુભિ સાથે ૧૯૨૪ના બંગાળના ઍડિનન્સની પુનરાવૃત્તિની આપણને ભેટ કરી હતી, અને એમની ખીજ કારકિર્દીમાં આપણી એનાથીયે વધારે ખરાબ રિયતિ થઈ હતી. મારી ખાતરી છે કે તેઓ કોઈ આપણું ખૂન આહતા નથી. અને જ્યારે તેઓ ધર્મખીડ પરથી બોલાતી સારામાં સારી પદ્ધતિએ ' અમારા વહાલા ભાઈઓ ' કહીને આપણને સંબોધે છે ત્યારે તેમને કોઈ પુણ્યકૃત્ય કર્યાનો આનંદ પણ થતો હશે. પણ તેમની દૃષ્ટિએ આપણે તેમની જાતના નથી અને આપણે માટે ન્યાયનું ધોરણ ખીજું હોવું જોઈએ. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકોને પણ એમની ભાષા અને સંસ્કૃતિના ભેદોને લીધે એક સરખા વિચાર કરવા કઠણ પડે છે, તો પછી અંગ્રેજ અને એશિયાવાસી વચ્ચેના અંતરની વાત જ શી કરવી ?

ચોડા વખતથી અમીરોની સલામાં હિંદુસ્તાનના સુધારાઓનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે, અને તેને અંગ્રેજોએ ખાનદાન પુરુષોનાં ધણાં

તેજસ્વી ભાષણો થયા છે. એમાં એક લોડ' લિટનનું પણ હતું. તે એકવાર હિંદુસ્તાનના એક ઇલાકાનો ગવર્નર હતો અને થોડા વખત વાઈસરોયને પદે પણ હતો. પ્રગતિવાદી અને સમભાવી ગવર્નર તરીકે એનું ઘણીવાર વર્ણન થયું છે. એણે પોતાના ભાષણમાં એમ કહેલું કહેવાય છે કે “હિંદી મહાસભાના રાજદારીઓ કરતાં હિંદી સરકાર હિંદુસ્તાનની વધારે સારી પ્રતિનિધિ છે, હિંદી સરકાર તો અમલદારો, લશ્કર, પોલીસ, ફેશી રાજાઓ, લશ્કરી પદ્ધતિઓ અને હિંદુમુસલમાનો — બધાને નામે બોલી શકે છે, ન્યારે મહાસભાના રાજકીય પુરુષો હિંદુસ્તાનની એકે મોટી કામના તરફથી બોલી શકે એમ નથી” એનો અર્થ એણે વધારે સ્પષ્ટ સમજાવ્યો. “ન્યારે હું હિંદુસ્તાનના મતની વાત કરું છું ત્યારે જેમના સહકાર ઉપર મારે આધાર રાખવો પડ્યો હતો અને ભવિષ્યના ગવર્નરો અને વાઈસરોયને આધાર રાખવો પડશે, તેઓની હું વાત કરું છું.”*

આ ભાષણમાંથી બે જાણવા જેવા મુદ્દાઓ તરી આવે છે. જેટલું હિંદ અંગ્રેજોને મદદ કરે છે તેટલું જ હિંદ મહત્ત્વનું મળ્યાય; અને હિંદમાંનું અંગ્રેજી રાજ્ય દેશમાં સૌથી વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળું અને તેથી સૌથી વધારે લોકશાસનવાદી છે. આવી દલીલ ગંભીરતાથી કરી શકાય છે, એ ખતાવે છે કે અંગ્રેજી રાજ્યોના અર્થો સુએઝની નહેર પાર કર્યા પછી બદલાઈ ગય છે. આ દલીલ પછી બીજું સ્પષ્ટ પગલું એ જ હોઈ શકે કે આપ-અખત્યાર સરકાર એ જ સૌથી વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળી અને લોકશાસનવાદી સંસ્થા છે, કારણકે, એમાં રાજ્ય દરેકનો પ્રતિનિધિ થાય છે. એમાંથી આપણે રાજ્યોના ઈશ્વરદત્ત અધિકારના સિદ્ધાંત પ્રત્યે પણ પાછા જઈ શકીએ. આપ-અખત્યારીના શિરોમણિ ફ્રેંચ બાદશાહ લુઈ ૧૪માએ પણ કહ્યું હતું ના કે, ‘રાજ્ય ? રાજ્ય એટલે હું.’

માટે જ, શુદ્ધ આપઅખત્યાર સત્તાની પણ થોડા વખત ઉપર એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિએ વકીલાત કરી હતી. ઇડિયન

સિવિલ સર્વિસનું પેલું રત્ન, સર માલકમ હેલીએ સંયુક્ત પ્રાંતના શવર્નર તરીકે પછી નવેમ્બર ૧૯૩૪ને દિવસે બનારસમાં દેશી રાજ્યોની એકઠથ્ય સત્તાનો બચાવ કર્યો હતો. આ શિખામણની બાબે જ જરૂર હતી; કારણકે કોઈ પણ દેશી રાજ્ય સ્વેચ્છાથી પોતાની એકઠથ્ય સત્તા છોડી દેશે એવો સંભવ જ નથી. પણ એકઠથ્ય સત્તા રાખનારો પ્રયાસ કરનારાઓને એક નવી ફલીલ હાથ લાગી છે, તે એ કે યુરોપમાં લોકશાસન નિષ્ફળ નીવડી રહ્યું છે. માર્કસોરના દીવાન સર મિરઝા ઇસ્માઈલે કહ્યું હતું કે “ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે ન્યારે પાર્લિમેન્ટના જેવું લોકશાસન સર્વત્ર નાશ પામી રહેલ છે ત્યારે (અહીં) આકરા સુધારાઓની વડીલાત કરવામાં આવે છે. ” “ મારી ખાતરી છે કે આ રાજ્ય અંતઃકરણપૂર્વક માને છે કે આપણું હાલનું બંધારણ સર્વ આવશ્યક કામો માટે પૂરેપૂરું લોકશાસનયુક્ત છે. ”* અહીં ધણુંખરું માર્કસોરના રાજા અને તેનો દીવાન એ બેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ તે માર્કસોરનું ‘ અંતઃકરણ ! ’ એવો અર્થ થતો હશે. માર્કસોરમાં હાલ જે લોકશાહી પ્રવર્તે છે તે એકઠથ્ય સત્તાથી જુદી પાડી શકાય તેવી નથી.

જો હિંદુસ્તાનને માટે લોકશાસન અનુકૂળ નથી, તો ઇનિયતને માટે પણ તે નથી એમ જણાય છે. મેં હમણાં જ ‘ સ્ટેટ્સમેન ’ માં (આ દૈનિક હવે મને હાલની જેલમાં મળવા લાગ્યું છે.) કેરોનો એક લેખો ખરીતો વાંચ્યો છે. લેખક જણાવે છે કે ઇનિયતના મુખ્ય પ્રધાન નરસીમ પાણાએ “ જવાબદારી સમજનારા વર્ગોના મનમાં બારે ધાસ્તી છિપ્ત કરી છે; કારણકે એણે એમ જાહેર કર્યું છે કે તે સર્વે રાજકીય પ્રશ્નો — ખાસ કરીને વફા પક્ષ — નો સહકાર પ્રાપ્ત કરવા અને કાં તો એક રાષ્ટ્રીય પરિષદ બરવા અથવા તો લોકપ્રતિનિધિ સભાની ચૂંટણીઓ ગોઠવવા, અને એ બેમાંથી ગમે તે રીતે એક નવા રાજ્યબંધારણનો વિકાસ કરવા

* માર્કસોર ૨૧મી જૂન ૧૯૩૪. વળી ૬૨મા પ્રકરણમાં દેશી રાજ્યોવાળા નોંધ જુઓ.

+ ૧૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪નો અંક.

આશા ગમે છે. એ જાહેગતનો અર્થ, અંતે, એ જ થાય કે... ઇજિપ્ત પાણી લોકશાસન તરફ વળવા ધારે છે. પણ ભૂતકાળનો અનુભવ હિંદે, ઇજિપ્તને માટે આવું તત્ત્વ હંમેશાં જોખમ-ભરેલું થયું છે, કારણકે એવા તત્ત્વે ટોળાશાહીના ખગબખા ખગમ રાગદ્વેષોને હંમેશાં ભૂતકાળમાં પોખ્યા કર્યા છે. . . . ઇજિપ્તના ગજકારણ અને લોકમાનસનો જેને કંઈક અદગજાનેથી અનુભવ છે તેને તો એક ક્ષણ પણ શંકા નથી આવતી કે આ ચૂટણીઓમાં વફદ પક્ષજ બહુમતીમાં ચૂટારો આથી જો આમ થતું અટકાવવા માટે કંઈ કરવામાં ન આવે તો થોડા વખતમાં જ આપણા ઉપર એક અતિ-લોકશાહી, પગ્દેશી-દેશી અને ક્રાંતિકારી રાજ્ય-વ્યવસ્થા લાદવામાં આવશે ”

આથી એમાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ચૂટણીઓ રાજ્યના દબાણથી ‘વફદ પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ લીમો કરીને’ ‘ગોઠવવી’ જોઈએ પણ કમલાગ્ય મુખ્ય પ્રધાન એટલો બધો ‘કાનૂનીબુદ્ધિનો’ છે કે એવું કંઈ કરશે નહિ એટલે બીજે રસ્તો તો એ જ છે કે બહાઈટ હોલે (વિલાપતની સરકારે) વચ્ચે પડીને એમ ‘જાહેર કરવું જોઈએ કે આ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થાને પાછી આવતી તે સહન કરી શકશે નહિ’

બહાઈટ હોલ શું પગનાં લેશે અને શું નહિ લે, કે ઇજિપ્તમાં શું ધરો, તે હું કહી શકતો નથી.* પણ આ દલીલ, જે એક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અંગ્રેજે કરેલી દેખાય છે, તે ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિની ગૂંચો મમજવામાં કંઈક મદદ કરે છે. ‘રેટ્સમેન’ પોતાના એક અગ્રવેખમાં કહે છે તેમ ‘આ બધાના મૂળમાં રહેલો રોગ એ છે કે ઇજિપ્તના માધારણ મતદારની જીવનપદ્ધતિ અને મનોરચના, લોકશાસનનો વિકાસ કરવા માટે જેવી જાતની જીવનપદ્ધતિ અને મનોરચના જોઈએ તેથી વિસંગત છે.” અને આ વિસંગતિનો આગળ ખુલાસો આપ્યો છે : “યુરોપમાં લોકશાહીઓ વૂટી પડવાનું કારણ ધણીવાર એમ થયું

* નવેબર ૧૮૭૫માં ઇજિપ્તમાં મોટા પાયે ઉપર અંગ્રેજોના કબજાનો વિરોધ કરવારા રાજકીય હુલ્લડો થયા હતા

છે કે ત્યાં પક્ષો ધણા હોય છે. ઇજિપ્તમાં મુસ્કેલી એ છે કે ત્યાં કેવળ એક જ પક્ષ છે — તે વફદનો.”

હિંદુસ્તાનમાં આપણા ઉપર એવો આક્ષેપ મુકાય છે કે આપણા કોમી બેદો લોકશાસન પ્રત્યે પ્રગતિ કરવામાં વિદ્યરૂપ યાય છે, અને તેથી — અબેદ દલીલથી — એ બેદોને સ્થિર કરવામાં આવે છે. વળી આપણા પર આક્ષેપ છે કે આપણામાં પૂરતું એકચ નથી. ઇજિપ્તમાં કોમી બેદો નથી, અને બહુ પૂર્ણપણે રાજકીય એકચ પ્રવર્તતું લાગે છે. છતાં એ એકચ જ લોકશાસન અને સ્વાતંત્ર્યના માર્ગમાં વિદ્યરૂપ છે. સાચે જ લોકશાસનનો માર્ગ સીધો અને સંકેદો છે. એમ લાગે છે કે પૂર્વના દેશો માટે લોકશાસન શબ્દનો અર્થ એક જ હોવો જોઈએ, અને તે એ કે આપણા પર રાજ્ય ચલાવનાર સામ્રાજ્ય સત્તાના હુકમોનો અમલ કરવો અને તેમના સ્વાર્થોને બિલકુલ અડતું નહિ. આ શરતે લોકશાસનવાળું સ્વાતંત્ર્ય ધમધોકાર ચાલી શકે.

સત્યાનારા

જંપુ' મુકના મારું માયું તવ મૃદુલ શીત ધાસ પરે
તવ ચરણોમાં માતા ! શમે શ્રેમિત બાળનાં બધાં સ્વપ્નાં ! *

એપ્રિલ આવ્યો, અક્ષીપુરનો મારી કોટડીમાં બહારના બનાવોની અફવાઓ આવવા લાગી. એ અફવાઓ અપ્રસન્નકર અને ઉદ્વેગકર હતી. એક દિવસ જોઈના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે સહેજે કંથુ 'મિ. ગાંધીએ સવિનય ભંગ પાડો ખેંચી લીધો છે.' વધારે કંઈ ખબર મળી નહિ. આ ખબર આવકારલાયક નહોતી, અને ઘણાં વરસ થયાં જે વસ્તુ મારે માટે પુષ્કળ મહત્વની થઈ પડી હતી તે આટોપી લેવાવાથી હું ઉદાસ થયો. છતાં મેં મારા મનને સમજાવ્યું કે ક્યારેક તો એનો અંત આવવાનો જ હતો. મારા મનમાં હું ભણતો હતો કે મોડોવહેલો સવિનય ભંગ કંઈક સમય સુધી તો ખેંચી લેવો પડશે જ. વ્યક્તિઓ પરિણામો વિષે બેપરવા રહી ગમે તેટલો વખત સુધી લડ્યા કરી શકે, પણ સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ એ રીતે વર્તી શકતી નથી. મારી ખાતરી હતી કે ગાંધીશ્રીએ લોકોની અને મહાસભાના ઘણાખરા માણસોની મનોદશા સારી રીતે પારખીને જ આ કંથુ દશે, અને તેથી, જોકે આ નવી ઘટના અજાણ્યામણી લાગતી હતી છતાં, મારા મનને એ નિર્ણયને અનુકૂળ કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો.

વળા ધારાસભાઓમાં જવા માટે જૂનો સ્વરાજ્ય પક્ષ ફરીથી ભગ્નત કરવાની નવી દિલચાલ વિષે પણ મને છટાછવાયા સમાચાર મળ્યા. આ પણ અનિવાર્ય લાગતું હતું. હું તો લાંબા વખતથી માનતો હતો કે ભવિષ્યની ચૂંટણીઓથી મહાસભા અલગ નહિ રહી શકે. મારા છટાપણના પાંચ મહિના દરમિયાન મેં આ વૃત્તિને કંડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, કારણકે એ દિલચાલ મને

* પંડિતશ્રીએ ટાકેલી અંગ્રેજી પંક્તિઓનો અનુવાદ. — ભા. ૬.

કવખતની લાગતી હતી, અને લડત પ્રત્યેથી લોકોનું ધ્યાન વ્યંત્ર કરનારી, તેમજ મહાસભાવાદીઓમાં સમાજવાદના જે નવા વિચારો જીજ્ઞાસુ રહ્યા હતા તે પ્રત્યે લોકોને વિમુખ કરનારી લાગતી હતી. હું માનતો હતો કે લડત જેમ વધારે લંબાય તેમ આપણી જનતા અને શિક્ષિત વર્ગોમાં આ વિચારો વધારે ફેલાશે, અને આપણી રાજકીય અને આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ વધારે ખુશ્કા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થશે. લેનિને ઇર્ષક ટેકાણે કહ્યું છે તેમ, “રાજકીય ચળવળમાં થતી દરેક નાની મોટી લડત ઉપયોગી હોય છે. કારણકે તે હુપાયેલી વસ્તુને એટલે કે રાજકારણમાં કામ કરતાં ખર્ચ બચાવે પ્રકટ કરે છે, તે જૂઠાણાં, ઉતરનારા શબ્દપ્રયોગો અને વાગ્જનજોને ખુશ્કાં પાડે છે; ખરી બીનાઓને સરસ રીતે તે સિદ્ધ કરી આપે છે, અને લોકોને વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજાવેલા દરજ્જા પાડે છે.” મેં આશા રાખી હતી કે આ ક્રિયાથી મહાસભા વધારે સ્પષ્ટપણે વિચાર કરનારી અને એક ચોક્કસ ધ્યેય રાખનારી એક વિચારના માણસોની સંસ્થા થશે. કદાચ તેના કેટલાંક નિર્બળ અંગો ખરી પડે, પણ તેમાં કંઈ નુકસાન નહોતું. અને ત્યારે નામનીયે લડત બંધ કરવાનો સમય આવી પહોંચે, અને જેને ‘બંધારણપૂર્વક’ની અને ‘કાયદેસર’ રીતે કહે છે તે તરફ પાછું વળવું પડે, ત્યારે પણ મહાસભાનો આગળ વધેશો અને સાચો કામ કરનારો વર્ગ એ પદ્ધતિઓનો પણ આપણા ઉવટના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે જ ઉપયોગ કરી લેશે.

એ સમય હવે આવી લાગેશો લાસતો હતો. પણ મને નિરાશાપૂર્વક માલૂમ પડ્યું કે સવિનય ભંગના જેઓ ખરેખરા આધારસ્તંભ હતા, અને જેમણે મહાસભામાં સૌથી વધારે યશસ્વી રીતે કામ કર્યું હતું, તે લોકો પાછળ પડી ગયા હતા અને બીજાઓ જેમણે એવો કશો ભાગ લીધો નહોતો તેઓ આગેવાન બનતા જતા હતા.

કેટલાક દિવસ પછી સાપ્તાહિક ‘સ્ટેટ્સમેન’માં સવિનય ભંગની ચળવળ પાછી ખેંચી લેની વખતે ગાંધીજીએ બહાર પાડેલું નિવેદન મારા વાંચવામાં આવ્યું. બહુ જ આશ્ચર્યપૂર્વક અને વિપાદપૂર્વક મેં એ વાંચ્યું. ફરીફરી મેં તે વાંચ્યું. અને

સવિનય ભગ અને ખીજું કેટલુંયે મારા મગજમાંથી ચાલી ગયું અને ખીજી શકાઓ અને મયનો મનમાં જીભરાવા લાગ્યાં. એમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું “આ નિવેદનની ગ્રેગ્રા સત્યાગ્રહાશ્રમના કેટલાક ભાઈઓ અને સાથીઓ સાથેના અમત વાર્તાલાપમાંથી મને થઈ છે . . . એક જૂના અને આદ્યુરણીય માથી વિશેની વાતચીત દરમિયાન મને એવી હકીકત મળી કે ત્યારે તે જેલમાં હતા ત્યારે જેલનું કામ કરતાં તેને કટાણો આવતો અને કામના કગત પોતાના ખાનગી અભ્યાસને તે વધારે પસંદ કરતા, ખામ કરીને આ ચોકાવનારી હકીકતમાંથી મને આ નિવેદન સૂઝ્યું છે આમાં સત્યાગ્રહના નિયમોનો સ્પષ્ટ ભગ ગ્રહેલો હતો એમાં મને માગ આ પ્રિય સાથીની અપૂર્ણતા કરતા મારી પોતાની અપૂર્ણતાનું ક્યારેય ન થયેલું એવું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થયું. એ મિત્રે તો એમ કહ્યું કે તેની એ અપૂર્ણતાથી હું વાકેફ છું, એવો તેનો ખ્યાલ હતો પણ હું અધિજો હતો આગેવાનનું અધિજા-પણું અક્ષમ્ય છે આ પગથી મે તુર્ક જેયુ કે કેટલાક વખત સુધી તો મક્રિય સવિનય ભગના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે એકલાએ રહેવું જોઈશે.”

✓ ‘તે મિત્ર’માં આ અપૂર્ણતા અથવા દોષ હતો એમ માનીએ તોયે એ બહુ નજીવો હતો . . . કમ્પ્લેક્સ કડુ છું. કે મે એ દોષ વારંવાર ક્યો છે, અને તે વિષે મને ખિલકૂલ પશ્ચાત્તાપ નથી પણ એમ માની લઈએ કે એ એક બહુ મબીર દોષ હતો, છતાં એક વ્યક્તિએ જૂલ કરી તે માટે લાખોની સાથે પ્રત્યક્ષ સબધ રાખનારી અને કરોડોની સાથે પરોક્ષ સબધ રાખનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને આમ ચાલતી બધ કરી દઈ શકાય કે? આ મને એક ભય કર અને અનીતિમય વિધાન લાગ્યું સત્યાગ્રહ એટલે શું અને શું નહિ, તે વિષે હું અધિકારયુક્ત કશું કહી શકું નહિ, પણ મે મારી નમ્ર રીતે નીતિના કેટલાક નિયમોનું પાલન કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે, પણ ગાંધીજીના આ નિવેદનથી તો મારા એ બધા નિયમોને જખરો ફટકો લાગ્યો અને તે બધા જિંધા વળ્યા . . . જણતો હતો કે ગાંધીજી માધાગ્ન્ય રીતે અત કરણપ્રવૃત્તિથી જ દોગર્ષને વર્તે છે (એ માટે

‘અંતઃકરણનો અવાજ’ કે ‘પ્રાર્થનાનું ફળ’ કરતાં ‘અંતઃકરણ-પ્રવૃત્તિ’ શબ્દ વાપરવો વધારે પસંદ કરું છું;) અને ધણીવાર એ ‘અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ’ સાચી હોય છે. આમવર્ગના માનસને સાનમાં સમજી જવાની અને આવેલી તકનો વૃત્ત ઉપયોગ કરી લેવાની એમની અદ્ભુત શક્તિનો એમણે કેટલીયે વાર પરિચય આપ્યો છે, એ વિષે હું આગળ પણ ધણીવાર કહી ચૂક્યો છું. એના સમર્થનમાં તેઓ જે દલીલો પાછળથી કરે છે તે પાછળથી સૂઝેલા વિચારો હોય છે, અને લાગ્યે જ સંતોષકારક હોય છે. સામાન્ય રીતે, આગેવાન અથવા કર્મવીર પુરુષ અણીને સમયે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ વર્તે છે અને પછી પોતાનાં કર્મોની દલીલો શોધે છે. મને એમ પણ લાગ્યું કે ગાંધીજીએ સવિનય લંગની ચળવળ ખેંચી લીધી એ તો બરાબર જ કયું હતું. પણ એમણે જે કારણ બતાવ્યું એમાં ભુદિની ઠેકઠી જણાઈ અને એક રાષ્ટ્રીય ચળવળના આગેવાન માટે આશ્ચર્યકારક કૃપ લાગ્યું. એમના આશ્રમવાસીઓ સાથે એમની ધ્વજામાં આવે તેવું પગલું લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તે સોઢાએ અનેક પ્રકારનાં વ્રતોથી પોતાને બાંધી લીધા હતા અને એક ખાસ જાતનું જીવન સ્વીકાર્યું હતું. પણ મહામલાએ તો એવું કયું નહોતું; મેં કયું નહોતું. સા માટે એમણે અમને, મારી દૃષ્ટિએ જે સાથે મને લાગતું વળગતું ન હોય એવાં આધ્યાત્મિક અને ગૂઢ કારણોસર, આમથી તેમ અથડાવવા જોઈએ? આ શરતે કોઈ પણ રાજકીય ચળવળ કદી થઈ શકે ખરી? હું કબૂલ કરું છું કે હું મત્યામ્રહની નૈતિક બાબતને બહુ મર્યાદિત રીતે સમજી છું. છતાં જેટલે અંશે હું સમજું છું તેટલાનો મેં રાજપુશીથી સ્વીકાર દીધો હતો. તે નૈતિક બાબત એ મને તે પ્રત્યે આકર્ષ્યો હતો અને એને લીધે રાજકારણની ભૂમિકા વધારે જિંચી અને ઉદાત્ત થતી મને લાગતી હતી. સાધ્ય જીવન હોય તોયે સાધનો ગમે તેવાં ન આવે, એ વિચાર સ્વીકારવા હું તૈયાર હતો. પણ સત્યામ્રહનું આ નવું સ્વરૂપ અથવા ભાષ્ય તો એથી બહુ આગળ વધતું હતું, અને એમાંથી કેટલાંક એવાં પરિણામો નીપજવાની શક્યતા મને લાગી કે તેથી હું ડરી ગયો.

એ આખા નિવેદને મને ખૂબ ડરાવ્યો અને અકળાવી મૂક્યો. એમણે અંતર્માં મદાસલાના માણસોને આ પ્રમાણે શિખામણ આપી છે: "એમણે આત્મસમર્પણ અને ઇચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈમાં રહેલાં કળા અને સૌંદર્ય શીખવાં જોઈએ. એમણે પ્રગતને ધડનારી પ્રવૃત્તિઓ, હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદીનો પ્રચાર, પરસ્પરના નાનામોટા દરેક વ્યવહારમાં અગ્નીશુદ્ધ અંગત વર્તન દ્વારા કામો વચ્ચે હાર્દિક ઔકસનો પ્રચાર, પોતાના અંગત વર્તનમાં દરેક રૂપની અને પ્રકારની અસ્પૃશ્યતાનો નાશ, અને વ્યસનીઓ સાથે વ્યક્તિગત અંગત સંબંધ બાંધી મદ્ય અને માદક પદાર્થોના પ્રતિબંધનો પ્રચાર તથા સામાન્ય રીતે પોતાની વ્યક્તિગત શુદ્ધિ, વગેરે કામોમાં શોધાઈ જવું જોઈએ. સેવાનાં આ ક્ષેત્રોમાં ગરીબના ધોરણે નિર્વાહ થઈ શકે છે. જે ગરીબનું ધોરણ સ્વીકારી શકે એમ ન હોય તેમણે કંઈકે વધારે મહેનતાણું આપનારા રાષ્ટ્રોપયોગી નાના નાના અણુખેડાયેલા ધંધાઓમાં પોતાનું સ્થાન શોધવું જોઈએ."

આ અમારે માટે હવે રાજકીય કાર્યક્રમ થયો. એમની અને મારી વચ્ચે બહુ જ મોટું અંતર હોય એમ દેખાયું. મને લાગ્યું કે ધણાં વર્ષ સુધી વફાદારીનાં જે સૂત્રોએ મને એમની જોડે બાંધી રાખ્યો હતો તે તૂટી ગયાં અને તેથી જાણે મારી જાતીમાં તીર બોંકાયું. લાંબા વખતથી મારા મનમાં ઝધડો તો ચાલતો જ હતો. ગાંધીજીએ જે જે ક્યું હતું તેમાંનું હું ધણું સમજી કે સ્વીકારી શક્યો નહોતો. ન્યારે સવિનય ભંગ ચાલતો હતો અને તેમના સાથીઓ મુદ્દમાં બરોબર સપડાયેલા હતા ત્યારે તેમણે ઉપવાસો આદર્યાં અને પોતે નવા જ મુદ્દાઓ ઉપર એકાગ્ર થઈ ગયા; પછી પોતાની અંગત અને સ્વયંનિર્મિત જંગલોમાં ગૂંચાયા, જેનું એવું વિચિત્ર પરિણામ આવ્યું કે જેલની બહાર હોવા છતાં રાજકીય ચળવળમાં ભાગ ન લેવાની એમને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી; એમણે નવા સંબંધો અને નવા કાર્યોની પ્રતિજ્ઞાઓ કરી, જેને પરિણામે દેટલાયે સાથીઓ સાથે બાંધેલા જૂના સંબંધો, પ્રતિજ્ઞાઓ અને કામો અધૂરી અવસ્થામાં જ ગોચી થઈ ગયાં; આખું કામ નવા અધૂરું હતું ત્યારે આવું બધું થવાથી હું બહુ

અકળાશે, જેલની બહાર જે હું થોડા દિવસ રહ્યો હતો, તે દરમ્યાન પણ અને આ અને બીજા મતભેદો બહુ જ તીવ્રપણે માલતા હતા. ગાંધીજી કહેતા હતા કે અમારી બેની વચ્ચે સ્વભાવનો જ ભેદ છે; પણ સ્વભાવના ભેદ કરતાં અને આ વિશેષ પ્રકારના ભેદ લાગતા હતા, અને મને સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે ધણી વિષયોમાં હું ચોખ્ખી અને નિશ્ચિત રીતે એમનાથી ઊલટા મતો ધરાવું છું. જતાં જૂતકાળમાં મેં મારા વિચારોને શક્ય તેટલા મૌન સ્થાને મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, કારણકે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય—જેને માટે મહાસભા પ્રયત્ન કરતી લાગતી હતી—તેના પ્રત્યેની વફાદારી મારા પોતાના મતો કરતાં વધારે મહત્વની છે, એમ હું માનતો હતો. મારા નેતા અને મારા સાથીઓ પ્રત્યે વફાદારી અને સમ્યક્ રાખવા હું પ્રયત્ન કરતો; કારણકે મારા આધ્યાત્મિક ધડતરમાં પોતાના ધ્યેય અને પોતાના સાથીઓ પ્રત્યે વફાદારીની ભાવનાનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. જ્યારે જ્યારે મારા આધ્યાત્મિક આદર્શના અવલંબનથી હું પોતાને દૂર ધસાડી જતો જેતો ત્યારે ત્યારે મને મારા મન સાથે કેટલીયેવાર ઝઘડવું પડતું. કોઈક રીતે મારા મનને હું મનાવી લેતો. કદાચ એમ કરવામાં મારી ભૂલ પણ થઈ હોય; કારણકે પોતાના એ અવલંબનનો ત્યાગ કરવો એ ક્યારેય કોઈને માટે બરાબર ન હોઈ શકે. પણ આદર્શો વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યારે હું સાથીઓ પ્રત્યેની વફાદારીની ભાવનાને વળમતો અને એમ આશા રાખતો કે વિવિધ ઘટનાઓની પરંપરા અને લડાઈના પગલા મને મૂંઝવતી મુશ્કેલીઓને હદાવી દેશે અને મારા સાથીઓને મારા દૃષ્ટિબિંદુની સમીપ લાવશે.

પણ હવે ? એકાએક અલીપુર જેલની મારી કોટડીમાં હું સાવ એકલો પડી ગયો હોઈ એમ મને લાગ્યું. જીવન નીરસ જણાયું, અને કેવળ વેરાન રજુ જેવું લાગ્યું. જીવનમાં હું ધણી મોંઘા પાટેો શીખ્યો હતો અને હવે સૌથી વધારે મોંઘો અને કષ્ટદાયક પાઠ આવ્યો: તે એ કે અત્યંત મહત્વના વિષયમાં કોઈ બીજા વિપર આધાર રાખી શકાય જ નહિ. જીવનનો પ્રવાસ દરેકે એકલાએ જ કરવાનો છે. બીજા વિપર આધાર રાખવો એટલે હયાશોક વહોરી લેવો.

મારી ભેગી થયેલી ચીઝ ટેલેક અશે ધર્મ અને ધાર્મિક દષ્ટિ પર ઊતરી દુઃ વિચારવા લાગ્યો. ધાર્મિક દષ્ટિ એ સ્પષ્ટ વિચાર અને દૃઢ નિશાની ટ્રેવી થતુ છે, કાગળુ ક્ષણિક ભાવના અને આવેશના ઉપર જ એનું મડાણ નથી શુ ? ધાર્મિક, દષ્ટિ આધ્યાત્મિક હોવાનો દાવો કરે છે પણ તે માત્રી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓથી કેટલી વેગળા હોય છે ? દાર્ઘીજી દુનિયાનો વિચાર કરતી હોવાથી માનવ મ બધોનાં મૂલ્ય, મામાનિક સ બધોનાં મૂલ્ય અને મામાનિક ન્યાયનો એને કંઈ જ ખ્યાલ હોતો નથી પહેરેથી જ માની લીધેલી કલ્પનાઓને વગળી ગહેવાને લીધે એ ઇરાદાપૂર્વક વાસ્તવિક સ્થિતિ તરફ આખ મીચેલી ગયે છે, કાગળુકે એને ધાસ્તી લાગે છે કે કદાચ એ બેઉની વચ્ચે કંઈક વિરોધ હોય. સત્ય પર પોતાનું મડાણ એ કરે છે, પણ મત્ય — અને પૂરેપૂરુ મત્ય — મળી ગયાની એને એટલી બધી ખાતરી લાગે છે કે સત્યની શોધ માટે એમા પ્રયત્ન જ હોતો નથી, માત્ર બીજાની આગળ એ પ્રગટ કરવાની જ એને ચિતા હોય છે. મત્યનો આગ્રહ અને અમુક વસ્તુ માની લેવાનો આગ્રહ એ એ એક નથી, ધાર્મિક દષ્ટિ શાંતિની વાતો કરે છે, છતાં દિસા વિના જે ટકી જ ન શકે એવી મમાજની વ્યવસ્થા અને મસ્થાઓને તે ટેકો આપે છે. તલવારની દિમાને એ વખોડે છે, પણ જે દિમા ચૂપકીથી અને ધણીવાગ શાંતિનો વેપ ધાગણુ કરીને આવે છે અને ભૂખમરો અને મરણને લાવે છે, તેનુ શુ ? અથવા તેથીયે ભૂક, જે દિસા કશી ચારીરિક દિસા કરતી નથી, પણ મનના ઉપર બળાતકાર કરે છે, સત્ત્વનો નાશ કરે છે અને હૃદયના ઢુકકા કરે છે, તેનું શુ ?

અને પછી, જેમણે મારા હૃદયમાં આ તોદાન જગાડ્યુ હતું તેમનો હુ પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ બધુ છતાયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવા એમનો લોકો ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે ! એમના લેખો અને ઉદ્દેશોમાંથી એની પાછળ રહેલા એમના વ્યક્તિત્વનો લાગ્યો જ પૂરો ખ્યાલ આવે છે, એમનું વ્યક્તિત્વ એમના લેખોથી કલ્પના આવી શકે તેના કરતાં

ધર્મ વધારે ભારે છે. અને હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે ! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાત્તન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે અત્યંત નમ્ર હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યા : એમણે ક્યાંક કહ્યું હતું કે શૌર્ય એ જ ચારિત્ર્યનો પાઠ પાથો છે, શૌર્ય વિના નીતિ ન હોય, ધર્મ ન હોય, પ્રેમ ન હોય. “ત્યાંસુધી માણસ ભયને વશ હોય, ત્યાંસુધી તે સત્ય કે પ્રેમની ઉપાસના કરી ન શકે.” હિંસાનો અત્યંત અણુગમો છતાં એમણે આપણને કહ્યું છે કે “કાયરતા હિંસા કરતાં વધારે તિરસ્કારપાત્ર છે.” અને ‘માણસનું નિયમપાલન તે પોતાના કાર્યને વળગી રહેશે એ વાતની પ્રતિજ્ઞા — ખોળાધરી છે. ત્યાગ, નિયમપાલન અને સંવશ વિના શ્રુતિ નથી અને આશાયે નથી. નિયમપાલન વિનાનો કેવળ ત્યાગ વંધ્ય છે.” આ કેવળ શબ્દો જ લાગે, કદાચ ધર્મપ્રીત્યથે કહેલાં વાક્યો હોય અને કહેલાં જેવાં લાગે; પણ તેમ નથી, કારણ એ શબ્દોની પાછળ શક્તિ રહેલી છે, અને દેશ જાણે છે કે આ મૂડી હાડકાનો માનવી તોલ્યા વિના કશું બોલે એમ નથી, જે કહે તેમ કરવાવાળો છે.

બહુ જ અજ્ઞાન રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મુખ બન્યા અને આ પ્રાચીન અને પીડિત જૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. એઓ જ લગભગ હિંદુસ્તાન બન્યા, એમની નબળાઈઓ પણ હિંદુસ્તાનની જ નબળાઈઓ હતી. એમનું અપમાન ભાગ્યે જ વ્યક્તિગત બાબત ગણાય; એ આખી પ્રજાનું અપમાન હતું. અને વાર્ધસરોયો કે બીજાઓ, જેમણે એમના પ્રત્યે આવી તિરસ્કારપાત્ર વર્ણન બતાવી તેમને, પોતે કેવાં ભયંકર ખીન્ને વાવી રહ્યા છે તેનું જ્ઞાન નહોતું. ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં જ્યારે ગાંધીજી પરિવ્રજામાંથી ગાંધીજી પાછા ફરતા હતા ત્યારે ‘પોપે ગાંધીજીને મળવાની ના પાડી એવું જ્યારે મેં પ્રથમ સાંભળ્યું ત્યારે મને કેટલું ખરાબ લાગ્યું હતું તે મને યાદ છે. મુલાકાતના આ ઇનકારમાં મને હિંદુસ્તાનનું અપમાન લાગ્યું; એ ઇનકાર ધરાદાપૂર્વક કયો દશે એ વિશે શંકો નથી, વ્તેકે અપમાન કરવાનો ઉદ્દેશ ન હોય, એ શક્ય છે. કેવલિક સંપ્રદાય પોતાની બહારના સાધુઓ

કે મહાત્માઓનો સ્વીકાર કરતો નથી; તેમાં વળી ડાઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓએ ગાંધીજીને બહુ મોટા ધાર્મિક પુરુષ અને સાચા 'ખ્રિસ્તી' તરીકે ગણાવ્યા હતા, એટલે આ અધર્મની સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવો પોપને વધારે આવશ્યક લાગ્યો હશે.

લગભગ આ જ સમયે, ૧૯૩૪ના એપ્રિલમાં, અલીપુર જેલમાં હું બનાંડ સોનાં નવાં નાટકો વાંચતો હતો. 'ઓન ધ રોક્મ' નામના નાટકની પ્રસ્તાવના અને તેમાં ઈશુ ખ્રિસ્ત અને પાયલેટ વચ્ચેનો સંવાદ મને આકર્ષક લાગ્યા. એ સંવાદ જાણે આજના જ સમયને લાગુ પડતો હતો; માત્ર આજે એક બીજા સામ્રાજ્યની મામે એક બીજે ધાર્મિક પુરુષ જામેસો હતો. આ પ્રસ્તાવનામાં જસસ પાયલેટને કહે છે, "હું તમને કહું છું કે ભયને હોડો. રોમની મહત્તાની મિથ્યા વાતો મને ન સંભજાવો. જેને તમે રોમની મહત્તા કહો છો તે ભય સિવાય બીજી કશું નથી — જૂલનો ભય અને ભવિષ્યનો ભય; ગરીબનો ભય અને શ્રીમંતનો ભય; મોટા ધર્મગુરુઓનો ભય, વિદ્વાન યહૂદી અને ક્રીકોનો ભય, જંગલી ગોણ, ગોથ અને દુષ્ટોનો ભય, જેના ભયથી બચવા તમે કાર્થેજનો નાશ કર્યો તે કાર્થેજનો ભય, અને સૌથી વધારે મોટો ભય, જે પૂતળું તમે તમારી મેળે બીજું કશું છે તે સમ્રાટ સીઝરનો ભય, અને વળી અર્કિયન, અનિકેત, તાડિત, અપમાનિત એવો હું — તેનો ભય; — એક હંધરના રાજ્ય સિવાય બાકી બધાનો ભય; વળી રક્તપાત અને શસ્ત્રો અને સોનું એ સિવાય બીજા બધા વિષે અશ્રદ્ધા. તમે જે રોમના પ્રતિનિધિ છો, તેમાં જગતની કાયરતા મૂર્તિમંત થયેલી છે. હું હંધરના રાજ્યનો પ્રતિનિધિ હોવાથી મેં બધાં જોખમો ખેડ્યાં છે, સર્વ કંઈ ખોયું છે, અને અવિનાશી ૫૬ મેળવ્યું છે."

✓ પણ ગાંધીજીની મહત્તા કે એમની દેશસેવા કે વ્યક્તિગત મારા પર એમના અદ્ભુત ઉપકારો એ બધાનો પ્રશ્ન નહોતો. એ બધું છતાં, ધણી બાબતોમાં એ સાવ જ ખોટા હોય એ શક્ય હતું. આખરે, એમનું ધ્યેય શું હતું? ધણી વર્ષોના ગાંઠ સંઘર્ષ છતાં, એમના ધ્યેય વિષે મને સ્પષ્ટ ખબર નથી. એમને પોતાનેય તે સ્પષ્ટ છે કે કેમ નેનીય મને શંકા છે. 'મારે એક ડગલું

બસ થાય, એમ તેઓ કહે છે, અને ભવિષ્યમાં ડોકિયું કરવા કે નિશ્ચિતપણે વિચારેલું ધ્યેય પોતાની સમક્ષ રાખવા એઓ પ્રયત્ન ન કરતા નથી. સાધનોને સંભાળો એટલે સાધ્યનું તો એની મેળે ચર્ચ રહેશે, એમ વારંવાર કહેતાં એઓ કંટાળતા નથી. તમારી આત્મશુદ્ધિ કરો, એટલે બધું આવી મળશે. પણ આ વિચારસરણી રાજકીય કે વૈજ્ઞાનિક નથી, અને કદાચ નૈતિક પણ ન હોય. એમાં બહુ સંકુચિત નીતિ રહેલી છે, અને 'આત્મશુદ્ધિ' કે સારાપણું શું એ એમાં પ્રથમથી ગૃહીત ધરી લેવામાં આવે છે. આત્મશુદ્ધિ શું કેવળ અંગત બાબત છે કે સામાજિક બાબત છે? ગાંધીજી ચારિત્ર્ય પર બહુ ભાર મૂકે છે, અને બૌદ્ધિક ફળવણી અને વિકાસને ઝાઝું મહત્ત્વ આપતા નથી. ચારિત્ર્ય વિનાની શુદ્ધિ ભયરૂપ થવા સંભવ છે. પણ શુદ્ધિ વિનાનું ચારિત્ર્ય કેવું હોય? અને ચારિત્ર્ય ધરાય છે પણ શી રીતે? મધ્યકાલીન ખ્રિસ્તી સાધુઓની સાથે ગાંધીજીની તુલના કરવામાં આવે છે, અને એમના ધણા ઉદ્દગારો આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે, આધુનિક માનસશાસ્ત્રના અનુભવો અને પદ્ધતિઓ સાથે એ બંધ બેસતા ચતા નથી.

પણ એ તો ગમે તેમ હોય, મને પોતાને ધ્યેય વિશેની અસ્પષ્ટતા શોચનીય લાગે છે. કર્મને પરિણામકારક કરવું હોય તો તે સ્પષ્ટપણે સમજેલા ધ્યેયને હિદેશીને હોવું જોઈએ. જીવન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલવું નથી એ સાચું; અને તેથી સમયે સમયે ધ્યેયમાં ને તેને અનુકૂળ કરવા તેમાં ફેરફાર કરવો પડશે; છતાં હંમેશાં દૈર્ઘ્ય ધ્યેય નબર સામે સ્પષ્ટ હોવું જ જોઈએ છે.

મને લાગે છે કે ગાંધીજી જેટલા દેખાય છે તેટલા પોતાના ધ્યેય વિશે અનિશ્ચિત નથી. અમુક ચોક્કસ દિશામાં જવા માટે એઓ અત્યંત આતુર છે; પણ આધુનિક વિચારો અને પરિસ્થિતિ આથી અત્યંત વિરોધી છે, અને એ એ વચ્ચે મેળ બેસાડવામાં કે પોતાના ધ્યેય પ્રત્યે જવા માટેનાં વ્યત્તાં પગથિયાં નક્કી કરવામાં હજી સુધી તે શક્તિમાન થયા નથી. આથી અસ્પષ્ટતાનો આભાસ થાય છે અને એને સ્પષ્ટ કરવા પ્રત્યે એમનો અણગમો દેખાય છે. ત્યારથી એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના જીવનની દૃષ્ટિ નક્કી કરવા માંડી ત્યારથી,

એટલે લગભગ પચીસ વર્ષથી એમનું મામાન્ય વલણ પૂરતું સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી આવે છે. એમના જૂના લેખો કેટલે અંશે એમના આજના વિચારોના દર્શક છે, તે હું જાણતો નથી. પૂરેપૂરા નહિ જ હોય એની મને શંકા છે છતાં એમના વિચારોની જૂમિકાને સમજવામાં એ મદદરૂપ થાય છે.

૧૯૦૯માં એમણે લખ્યું હતું કે “હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તે જે શીખ્યું છે તેને જૂલવામાં છે. રેલવે, તાર, ઇરિપતાલો, વકીલો, દાકતરો અને એવું બધું જવું જોઈ શો. સાચું જીવનપ્રદ સુખ ખેડૂતના જીવનમાં છે એમ જાણી, કહેવાતા ઉપદ્રા વર્ગોએ જ્ઞાનપૂર્વક, ધર્મબુદ્ધિથી અને ઇરાદાપૂર્વક માફું, ખેડૂતનું જીવન શીખવું જોઈ શો.” વળી તેમણે કહ્યું છે : “જ્યારે પણ હું આગગાડીમાં કે મોટરમાં બેસું છું ત્યારે મને જે સત્ય લાગે છે તેનાથી જીલકું કરું છું એવું લાગ્યાં કરે છે;” “અત્યંત દૃઢિમ અને વેગવાળા વાહનોથી દુનિયાને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે અશક્ય મને લાગે છે.”

આ આખુંજે તત્ત્વજ્ઞાન મને ખોદું, નુકમાનકારક અને અસાધ્ય લાગે છે. એની પાછળ ગરીબ અને કંઠણ વૈરાગ્યપ્રધાન જીવન માટેનો ગાંધીજીનો પ્રેમ અને પ્રશંસા રહ્યાં છે. એમની દૃષ્ટિએ સુધારો અને સંસ્કૃતિ માણસોની જરૂરિયાતો વધારવામાં કે જીવનનું ધોરણ જિયું ચડાવવામાં નથી, “પણ ઇરાદાપૂર્વક અને સ્વેચ્છાથી જરૂરિયાતોને ઘટાડવામાં છે; કારણકે તે જ સાચું સુખ અને સંતોષ લાવે છે અને સેવાની શક્તિ વધારે છે.” જો આ પક્ષ સ્વીકારી લઈએ તો પછી ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરવું અને એમની પ્રવૃત્તિઓને સારી રીતે સમજવું સહેલું થાય છે. પણ આપણામાંના ઘણા આ પક્ષ સ્વીકારતા જ નથી, અને પછી જ્યારે એમની પ્રવૃત્તિઓ આપણી રુચિ પ્રમાણે નથી ચાલતી એવું માલૂમ પડે છે ત્યારે તેની ફરિયાદ કરીએ છીએ.

હું પોતે ગરીબી અને સંકટસંહનની સ્થિતિ પસંદ કરતો નથી. હું એ બંનેને જરાયે ઇષ્ટ માનતો નથી, તેમનો નાશ જ થવો જોઈએ. તેમજ તપસ્વી જીવન પણ, ભલે કેટલીક વ્યક્તિઓને તે અનુકૂળ આવતું હોય પણ, સામાજિક આદર્શ તરીકે હું ચોખ્ખું

માનતો નથી. સાદાર્થ, સમાનતા અને આત્મસંયમ એ હું સમજી શકું છું, અને તેમની મને કદર પણ છે. પણ શરીરદમનને હું સમજી કે વખાણી શકતો નથી. જેમ કેસરતબાજને પોતાનું શરીર ફેળવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ મન અને ટેવોને પણ ફેળવવાની અને અંકુશમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે એ હું માનું છું. જે માણસ અતિશય વિષયલોભુષ હોય તે કસોટીને સમયે બહુ દુઃખ સહન કરી શકે, અથવા અત્યંત આત્મસંયમ બતાવી શકે કે વીરતાપૂર્વક વર્તી શકે એવી આશા રાખવી બ્યથા છે. મનને નીરોગી રાખવા માટે, વધારે નહિ તોયે, શરીરને નીરોગી રાખવા જેટલી ફેળવણીની જરૂર છે, પણ આનો અર્થ તપસ્વી જીવન કે શરીરદમન તો નથી જ.

વળી, 'સાદા ખેડૂતજીવન'ને આદર્શરૂપે રજૂ કરવાની વાત પણ હું ખિલકુલ યોગ્ય ગણતો નથી. મને તો એથી સગસગ ત્રાસ છૂટે છે અને હું પોતે તે સ્વીકારું એ તો બાજુએ રહું, જોઈતું ખેડૂતને પોતાને તેમણી હું બહાર ખેંચવા ઇચ્છું છું. આનો અર્થ એ નથી કે હું તેમને શહેરોમાં લાવવા ઇચ્છું છું; પણ શહેરોની સગવડોને ગામડાંઓમાં પહોંચાડવા ઇચ્છું છું ખરે. આવું જીવન મને સાચું સુખ આપવાને બદલે જોલના જેટલું જ ખરાબ લાગશે. 'પુરપીવાળા માણસ' (ખેડૂત)માં એવું તે શું છે કે જેને આપણે આદર્શ માનીએ? અસંખ્ય પેઢીઓથી દબાતો અને સુસાતો આવતો હોવાને લીધે જે પશુઓની સાથે તે જીવન ગાળે છે તેમનામાં અને તેનામાં લાગ્યે જ બહુ અંતર છે.

કેણે એની હાથિ લિધિ હશે ચકિત ઉત્સાહ ફેરી ?

કેણે એની હાથિ લિધિ વળી, ચકિત નૈરાશ્વનીયે ?

ને પ્રાણી એ અજ્ઞ દમિતો, હર્ષ ને શોક મુક્ત,
મૂંઢો મૂંઝો, જડ જ નકરો જોલનો ભાઈ બળે ! *

બુદ્ધિમાન પ્રાણીની રિંચિતિમાંથી નીકળી જઈ, જ્યાં બુદ્ધિની કશી કિંમત નથી એવી જંગલી દશા પ્રત્યે વળવાની આ ઇચ્છા

* 'પુરપીવાળા માણસ' નામના જે કાવ્યમાંથી આગળ ૭૧૦મે પાને ઉતારો લીધો છે તે જ કાવ્યમાંથી. —બા. ૬.

મને બિલકુલ સમજતી નથી. જેમાં મનુષ્યનાં ગૌરવ અને પુરુષાર્થસિદ્ધિ રહેલાં છે તેને જ વગોત્રી અને હિતારી પાડી, જેમાં મન સદાયે વ્યાકુળ રહે અને એનો વિકાસ અટકી જાય, એવી જનતનું ભૌતિક વાતાવરણ ઇષ્ટ માનવામાં આવે છે. વર્તમાન સંસ્કૃતિ અનિષ્ટોથી ભરેલી છે એ સાચું; પણ એ સારી વસ્તુઓથી પણ ભરેલી છે, અને પેલાં અનિષ્ટોનો નાશ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. એ સંસ્કૃતિને મૂળથી ઉખેડી નાખવી, એટલે આ શક્તિનો પણ નાશ કરવો અને આનંદહીન, પ્રકાશહીન, ઇળદરી જીવન પ્રત્યે વળતું. પણ એ મનોરથ ઇષ્ટ હોય તોપણ સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો છે. પરિવર્તનશીલ સંસ્કારની નહીનો પ્રવાહ આપણે અટકાવી શકતા નથી કે તેનાથી અલગ પણ થઈ શકતા નથી; અને, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જ્ઞાનનું કંઈ ચાખ્યા પછી આપણે તેનો સ્વાદ ભૂલી શકતા નથી અને પાછા જંગલીપણા પ્રત્યે જઈ શકતા નથી.

આની ઉપર દલીલ કરવી બહુ મુશ્કેલ છે, કારણકે, એ દૃષ્ટિબિંદુ સાવ જ ભ્રુલું છે. ગાંધીજી વ્યક્તિગત મોક્ષ અને પાપની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે છે, જ્યારે આપણાંમાના ધણાના મનમાં સમાજનું કલ્યાણ એ જ સૌથી મહત્ત્વની વાત લાગે છે. ‘પાપ’ એટલે શું તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી, અને તેને લીધે કદાચ ગાંધીજીના જીવન પ્રત્યેના એકંદર વલણને પણ બરાબર ઝીલી શકતો નથી. સમાજની સ્થિતિ કે સમાજવ્યવસ્થા બદલવા તેઓ બહાર પડ્યા નથી, પણ વ્યક્તિઓના પાપનો નાશ કરવા તેઓ મથે છે. એમણે લખ્યું છે, “સ્વદેશીનો ઉપાસક દુનિયાને સુધારવાનું મિથ્યા કાર્ય ઉપાડી લેતો નથી; કારણકે એ જાણે છે કે દુનિયા તો ઈશ્વરના નિયમો પ્રમાણે જ ચાલે છે, અને સદાયે આલશે.” અને છતાં, એ દુનિયાને સુધારવાને એમણે લડાઈ લડવામાં બાકી નથી રાખી. પણ એમના સુધારાનું લક્ષ્ય વ્યક્તિનો સુધારો, ઇન્દ્રિયોનો જય, વિષયસેવનની ઇચ્છાનું દમન છે. અને જ તેઓ પાપ કહે છે. કાસિગમ ઉપર લખેલા એક પુસ્તકમાં એક સમર્થ રોમન દેયલિક લેખકે સ્વતંત્રતાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે કદાચ ગાંધીજી સ્વીકારી લે : “સ્વતંત્રતા એટલે ખીજું કશું નહિ, પણ પાપની શુદ્ધાભીમાંથી મુક્તિ.” બસો વર્ષ ઉપર

લંડનના બિશપે લખેલા ચબ્બો સાથે આ કેટલા બધા મળતા છે । તેણે લખેલું : “ ખ્રિસ્તી ધર્મ જે સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પાપનાં અને શયતાનનાં અને લોકોના વિષયો અને વિકારો અને નિરંકુશ વાસનાઓના બંધનમાંથી મુક્તિનું છે. ”*

જો આ દૃષ્ટિબિંદુને એકવાર સ્વીકારીએ તો ગાંધીજીની, આજના સામાન્ય માણસને અતિસમ વિવેકથી લાગતી, અપુરુષ-સંબંધ પ્રત્યેની વૃત્તિ કંઈકે સમજી શકાય છે. એમની દૃષ્ટિએ “ પ્રજોત્પાદનની ઇચ્છા વિનાનો કોઈ પણ સંજોગ પાપ છે. ” અને “ સંતતિનિયમનનું કૃત્રિમ સાધનોનું પરિણામ નામદારી અને જ્ઞાનતંત્રીઓનું સત્યાનારાયણ. ” “ પોતાનાં કૃત્યોનાં પરિણામોમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અયોગ્ય અને અનીતિમય છે. . . . પહેલાં સ્વાસ્થ્યોત્તુપ થવું અને પછી પૌષ્ટિક અને ખીજ દવાઓ લઈ તેનાં પરિણામોમાંથી છૂટવું, એ ખરાબ છે. એથીયે વધારે ખરાબ, પોતાના વિષયવિકારોને તૃપ્ત કરવા અને પછી તેનાં પરિણામોમાંથી છટકવું, તે છે. ”

હું પોતે આ વિચારસરણી અસ્વાભાવિક અને લપાનક માનું છું; અને જો એમનું કહેવું સાચું હોય તો હું પોતે નામદારી, ઘેસછા અને જ્ઞાનતંત્રીઓના સત્યાનારાયણને કિનારે પહોંચેલા પાપી છું. રોમન કેથલિકોએ પણ સંતતિનિયમનનો જોરથી વિરોધ કર્યો છે, પણ જેટલી હદ સુધી ગાંધીજી પોતાની દલીલને ખેંચી જાય છે તેટલી હદે તેઓ પણ મથા નથી. જોને તેઓ મનુષ્યસ્વભાવ સમજે છે તે જોઈને તેઓ સમયાનુકૂલ થયા છે અને તેમણે વચ્ચેથી માર્ગ કાઢ્યો છે. + પણ ગાંધીજી તો એમની દલીલનાં ઉત્કર્ષ

* આ કાગળ પ્રાચીન ૧૧૫મી પાને મેં ઉતાર્યો છે.

+ પોપ ૧૧મો પામસ ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૧ના ખ્રિસ્તી લગ્ન વિરેના પોતાના ધર્મપત્રમાં કહે છે, “ વિવાહિત દંપતી યોગ્ય અને સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાને અનુસરી પોતાના લગ્નના અધિકારોનો ઉપયોગ કરે, પણ સમયની પરિસ્થિતિ અથવા સરીરાની કોઈ પણ ખેડને લીધે તેને પરિણામે નવો છવ નિર્માણ ન થાય તોજે તેઓ અકુદરતી કર્મ કરે છે, એમ સમજવું નહિ. ” આ ‘સમયની પરિસ્થિતિ’ એટલે સાધારણ રીતે ગર્ભધારણને માટે પ્રતિજ્ઞા મનાયેલા ‘સસામત સમય’ હોય એમ જણાય છે.

પગથિયાં મુધી પહેાંચે છે. અને પ્રજોત્પાદનની ઇચ્છા વિના બીજે કોઈ પણ સમયે સંભોગને વાજબી કે આવશ્યક માનતા જ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે કંઈ વિષયાકર્ષણ રહેલું છે, એવું એઓ સ્વીકારતા જ નથી. તેઓ લખે છે: “કેટલાક કહે છે કે આ અશક્ય આદર્શ છે, અને હું સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સ્વાભાવિક આકર્ષણનો ખૂરતો ખ્યાલ કરતો નથી. અહીં જે આકર્ષણનો ઉલ્લેખ છે તે વિષયાકર્ષણ છે. એ સ્વાભાવિક છે, એમ સ્વીકારવાની હું સાફ ના પાડું છું. એમ જો હોય તો આપણા ઉપર જલદી જ પ્રભવ આવી પડે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ તો ભાઈ અને બહેન, મા અને દીકરો તથા બાપ અને દીકરી વચ્ચેનું છે. જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ જગતને નબંાવે છે, તે આ છે.” અને આનાથીયે વધારે ભારપૂર્વક તેઓ કહે છે: “નહિ, હું મારી સમગ્ર શક્તિથી પોકારીને કહું છું કે પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું વિષયાકર્ષણ પણ અસ્વાભાવિક છે.”

ઈડિપસ* મનોવિકારના ફોર્મડના અને માનસ-પૃથક્કરણમાંથી શોધાયેલા વિચારોના પ્રસારના આ જમાનામાં ભારપૂર્વક કહેલા આ શબ્દો વિચિત્ર અને કોઈ પ્રાચીન જમાનાના લાગે છે. કાં તો એ શ્રદ્ધાથી માનો અથવા છોડી દો, એમાં કોઈ વચસો માર્ગ નથી. કારણકે એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, શુદ્ધિનો નથી. હું પોતે તો માનું છું કે આમાં ગંધીજી માત્ર જ ખૂસેલા છે. કેટલાકને માટે આ સલાહ બરાબર-હોય, પણ એક સાધારણ ધોરણ તરીકે તો એમાંથી નાઉમેદી, પરાણે દમન, જ્ઞાનતાંત્રીની બીમારી અને બધા પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક રોગો જ પરિણમે. વિષય-સેવનમાં સંયમ જરૂર હજી છે, પણ ગંધીજીનું ધોરણ એને બહુ અગ્રી સિદ્ધ કરશે કે કેમ એને વિષે ચર્ચે શક્ય છે. એ ખૂબ જ અવ્યવહાર છે, અને ધણાબરા લોકો એમ જ નિર્ણય કરે છે કે

* એક ગ્રીક પૌરાણિક પાત્ર, જે એક શાપને સ્વિકારીને પોતાની માતાને પરણ્યો હતો. આ ઉપરથી પુત્રના માનવત્વ સી પ્રત્યે કે પુત્રીના પિતાવત્ પુરુષ પ્રત્યે થતા આકર્ષણને ‘ઈડિપસ’ મનોવિકાર નામ આપ્યું છે. —સા. ક.

એ એમની શક્તિ બહારનું છે. અને પરિણામે તેઓ પોતાની હંમેશની રીતે વર્તે છે અથવા પતિપત્ની વચ્ચે કંઠકામ થાય છે. ગાંધીજી એમ માનતા જણાય છે કે સંતતિનિયમનની રીતોમાં વિષયસેવનની અતિશયતા રહેલી જ છે, અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના વિષયાકર્ષણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે નો બધા જ સ્ત્રીપુરુષો એકબીજાની પાછળ દોડ્યા કરશે. પણ આ બેમાંથી એકેય અનુમાનને માટે આધાર નથી. આ સ્ત્રીપુરુષસંબંધનો પ્રથમ મહત્વનો તો છે જ; છતાં ગાંધીજીના મન ઉપર આ પ્રશ્ને આટલી બધી સવારી શા સારુ કરી છે તે હું સમજતો નથી. એમને માટે આ બાબતમાં મધ્યમ માર્ગ જ નથી; હાં તો આ પાર, હાં તો એલે પાર! બેય અંતિમ છેડા છે, જે મને બહુ અમામાન્ય અને અસ્વાભાવિક લાગે છે. આજકાલ સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધ વિષેના સાહિત્યનો જે ધોષ ચાલી રહ્યો છે તેનું આ પરિણામ હોય એ સંભવે છે. હું માનું. હું કે હું એક સામાન્ય મનુષ્ય છું; અને વિષયવાસનાએ મારા જીવનમાં ભાગ લેજાઓ છે. પણ એણે મને કદી અકળાવ્યો નથી કે મારી ખીજ પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિમુખ કર્યો નથી. એ જીવનનો ગૌણ વિષય રહેલો છે.

તાત્ત્વિક રીતે એમની વિચારસરણી એ સંન્યાસીની વિચારસરણી છે. સંન્યાસીએ સંસાર અને સંસારી જીવન તરફથી પોતાનું મોહું ફેરવી લીધું હોય છે; એ જીવનને ચાહતો નથી અને તેને પાપ સમજે છે. સંન્યાસી માટે એ સ્વાભાવિક છે. પણ સંસારી સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ જીવનમાં આનંદ માને છે અને તેનું જેટલું સુખ ભોગવાય તેટલું ભોગી લેવા ઇચ્છે છે, તેમને માટે એમનું ધોરણ લાગુ ન કરી શકાય. અને એક અનિષ્ટને અટકાવવા જતાં ગાંધીજી ખીજાં ધણાં અને વધારે ગંભીર અનિષ્ટો સહન કરી લે છે.

આમાં ધણું વિષયાંતર થયું છે. પણ અલીપુર જેલના એ ઉદાસ જીવનમાં આ બધા વિચારો મારા મનમાં ધોળાતા હતા, અને કંઈ કમ કે વ્યવસ્થા વિના બધા ખીચડો યર્ષાને મને મૂંઝવતા અને અકળાવતા હતા. સૌથી વિશેષ તો એકાંત અને મત્યાનાશની લાગણી મને અકળાવી રહી હતી, અને તેમાં જેલની ગૂંચળાવનારી મારી નાનકડી એકાંત ચોરડી ઉમેરો કરતી હતી. હું બહાર હોત

તો મને લાગેલો આપાત વધારે ક્ષણિક નીવડત, અને નવી પરિસ્થિતિમાં હું જલદી જ પોતાને ગોઠવી દેત તથા મારા વિચારો પ્રકટ કરી તથા બીજાં કામોમાં રોકાઈ તેમાંથી છુટકારો મેળવત. જેલમાં તો એવા છુટકાગને માટે અવકાશ જ નહોતો અને તેથી મેં દેહલાક ઉદ્દેશલયાં દિવસો ગાળ્યા. મારે નસીબે મારા મનમાં સ્થિતિસ્થાપકતાની શક્તિ છે, અને નિરાશાના દુઃખલાગ્નોમાંથી જલદી મુક્ત થઈ જાઉં છું. એ રીતે હું વિવાદમાંથી મુક્ત થઈ રહ્યો હતો, તેટલામાં જેલમાં કમલાની મુલાકાત પણ થઈ. એ મુલાકાતે મને ખૂબ ઉત્સાહિત કરી મૂક્યો અને મારી એકાકીપણાની લાગણી દૂર કરી. મને લાગ્યું કે બીજા ગમે તે થાય, અમે એ તો માથે છીએ જ.

અન્ય સમસ્યાઓ

જે સોડો ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવ્યાં નથી પણ માત્ર તેમનાં લખાણોથી જ તેમને ઓળખે છે, તેઓ ગાંધીજીને વિશે કદાચ એવી કલ્પના કરી લેશે કે ગાંધીજી કોઈક શ્રદ્ધાળુ પાદરી જેવા, અતિશય ચોખ્ખા, સતત દિવેલ પીધેલા જેવા, દૈવવાદી, આનંદશત્રુ અને 'કાળા અખ્યા પહેરી ચેલાઓની ચોટી કરનારા (રોમન કેથલિક) સાધુઓ' જેવા લગભગ હશે. પણ એમનાં લખાણો એમને અન્યાય કરે છે; એમનાં લખાણોમાંથી બાસે છે તેના કરતાં એઓ ધણા વધારે મહાન છે, અને એમનાં લખાણોમાંથી જુદાજવાયા ઉદ્દગાર ટોટી તે પર ટીકા કરવી વાજબી નથી. દૈવવાદી પાદરી કરતાં એ સાવ જ બિચટા છે. એમનું સ્થિત આનંદદાયક છે; એમનું હાસ્ય એપી છે, અને એઓ ચોમેર પ્રસન્ન વિનોદનાં કિરણો ફેંકે છે. એમનામાં એક પ્રકારની બાલ્યવૃત્તિ છે, જે મુગ્ધ કરે છે. એઓ ઓરડામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની સાથે વાતાવરણને પ્રસન્ન કરનારો સ્વચ્છ પ્રાણુવાયુ લેતા આવે છે.

એઓ વિરોધાભાસના એક અન્ય નમૂના છે. મને લાગે છે કે બધા અસાધારણ એક માણસોમાં આવું હોય છે. ધણા વરસથી મને આ સમસ્યા મૂંઝવે છે: દુઃખી દરિદ્રી માટે આટલાં બધાં પ્રેમ અને ધનશ ધનાં જે પદ્ધતિનું એ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને જે એને કચડી નાંખે તો તે જ પદ્ધતિનો ગાંધીજી કેમ બચાવ કરે છે? અહિંસા માટેનો આટલો ભારે આમદ છતાં હિંસા અને બળાત્કાર ઉપર રચાયેલી રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો એઓ કેમ પક્ષપાત કરે છે? પણ આવી વ્યવસ્થાનો એઓ પક્ષપાત કરે છે એમ કહેવું કદાચ સાચું ન હોય; એમની ફિલસૂફી ઓછેવત્ અંશે અરાજકતાવાદીની છે, પણ આદર્શ અરાજક તંત્ર અત્યંત દૂર હોવાથી અને સહેલાઈથી કલ્પી શકાય

એમ ન હોવાથી તેઓ ચાલુ વ્યવસ્થાને સ્વીકારી લે છે. મને લાગે છે કે આજની વ્યવસ્થા બદલવામાં હિમાનાં માધનનો તેઓ વિરોધ કરે છે તે કેવળ એક માધન તરીકે જ નહિ. કારણકે વર્તમાન મમાજમાં પરિવર્તન કરવા માટે વાપરવાનાં માધનોના વિચાર બાબતે ગંભીરે તો પણ થોડા કાગમાં મિદ્ધ કરી શકાય એવો એક નિમિત્ત આદર્શ મત સ્વરૂપમાં આપણે ખડો કરી શકીએ છીએ.

કેટલીકવાર તેઓ પોતાને મમાજવાદી કહેવાય છે. પણ એ એક ખામ અર્થમાં જ. માધાગણ્ય રીતે મમાજની જે આર્થિક વ્યવસ્થાને મમાજવાદને નામે આપણે ઓળખીએ છીએ તે માથે એને, હોય તોયે, બહુ થોડો જ મબધ છે. એમનો દાખલો લઈ મહામહાના કેટલાક આગેવાન કાર્યકર્તાઓ એ સજ્જનો ઉપયોગ કરતા થયા છે, પણ તેમનો 'મમાજવાદ' એ એક પ્રકારની અસ્પષ્ટ ભૂતશ્યાની વૃત્તિ જ છે. ગબડીય પગલાવાના આ અસ્પષ્ટ શબ્દના બૂલબરેલા પ્રયોગમાં તેમની માથે એક બહુ મોટા માથી પણ છે : કારણકે એમાં તેઓ કેવળ ઇંગ્લંડના રાષ્ટ્રીય પ્રધાન-મંડળના મુખ્ય પ્રધાનને જ અનુસરે છે.* હું જાણું છું કે ગાંધીજી આ વિષયમાં અચ નથી; કારણકે અર્થશાસ્ત્ર, મમાજવાદ અને માકર્મવાદ ઉપર પણ તેમણે ધણા પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને બીજાઓ માથે ચર્ચા પણ કરી છે. પણ હું જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ એવા અભિપ્રાય પર આવતો જાઉં છું કે મહાત્માના વિષયમાં આપણી ભુદિ આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ શકતી નથી. વિલિયમ જેમ્સે કહ્યું છે : "તમારું હૃદય એક

* જનપુત્રારી ૧૯૩૫માં એડિન્બરોમાં થયેલા હન્ડરવેટિવ અને યુનિયનિસ્ટ એસોસિએશનના ફેડરેશનને માકર્મવાદ સંદેશમાં મિ. રામસે મેકડોનાલ્ડે જા પ્રમાણે કહ્યું હતું : "સમયની મુરકેલીઓને લીધે દરેક પ્રજાને સંમતિ અને એકામ થવું આવશ્યક થાય છે. આ જ સાચો મમાજવાદ છે, અને એ સાચી રાષ્ટ્રીયતા પણ છે,—તથા, કહો તો, એ સાચો વ્યક્તિવાદ પણ છે."

વરતુ માનવાની ઇચ્છા ન કરે તો તમારી શુદ્ધિ તમને કદી તે વરતુ મનાવી શકશે નહિ.” આપણી સામાન્ય દષ્ટિ આપણી ભાવનાઓથી રંગાયેલી રહે છે અને શુદ્ધિનું નિયમન કરે છે. ધાર્મિક, રાજકીય કે આર્થિક કોઈ પણ વિષય હોય, આપણી ચર્ચાઓ, ખરું પૂછતાં, કેવળ ભાવના કે પ્રેરણાને જ વશ રહે છે. શોષનહોરે કહ્યું છે તેમ “માણસ ઇચ્છે તે કરી શકે છે. પણ એ પોતે શી ઇચ્છા કરશે તે એના વશમાં નથી.”

દક્ષિણ આફ્રિકાના સરઆતના દિવસોમાં ગંધીજીના જીવનમાં એક ભારે પરિવર્તન થયું, અને એની એમના પર ભારે અસર થઈ તથા તેમનું જીવન વિષેનું આખું દષ્ટિબિંદુ જ પલટાઈ ગયું. સારથી એમના બધા વિચારો એક નિશ્ચિત ખૂંટીએ બંધાયેલા છે, અને હવે એમ ભાગ્યે જ કદી શકાય કે એમનું મન હવે નવા વિચારો સ્વીકારવાને માટે ખુલ્લું છે. જેઓ એમને કંઈક નવી સૂચના કરે તેમને તેઓ અત્યંત ધીરજથી અને ધ્યાનથી સાંભળે છે ખરા, પણ એમના એ બધા વિનયયુક્ત ધ્યાન છતાં તેમના મનનું બારણું તો દેવાયેલું જ છે એવી જાપ આપણા પર પડ્યા વિના રહેતી નથી. કેટલાક વિચારોના ઉપર એઓ એટલા બધા નિશ્ચિતપણે દૃઢ થઈ ગયા છે કે બાકીનું બધું એમને ગૌણ લાગતું હોય છે. ખીમ અને ગૌણ વિષયોનો આગ્રહ કરવો તે એ મહાન યોજનામાં વ્યગ્રતા અને ભંગ પાડવા જેવું એમને લાગે છે. પેલી ખૂંટી સંભાળવાથી ખીમ બધા વિષયો બરાબર ગોઠવાઈ જશે એમ એઓ માને છે. જે સાધનો યોગ્ય હોય તો પરિણામ યોગ્ય આવવું જ જોઈએ.

મને લાગે છે કે એમના વિચારોની આ મૂળ ભૂમિકા છે. વળી સમાજવાદ, અને ખાસ કરીને માર્ક્સવાદ પ્રત્યે — એ વાદના હિંસા સાથેના સંબંધને લીધે — તેઓ શંકાની નજરે જુએ છે. ‘વર્ગવિગ્રહ’ એ શબ્દોમાં જ એમને કલહ અને હિંસાની મંદ આવે છે અને તેથી અળખામણા લાગે છે. વળી, સામાન્ય પ્રજાના જીવનનું ધોરણ એક અમુક અત્યંત ટૂંકી મર્યાદાથી અધિક ચડાવવાની એમને ઇચ્છા જ નથી; કાગ્યુકે વધારે જાત્યું ધોરણ કે દુરસદ હૃદયલોભપતા અને પાપ પ્રત્યે પ્રજાને લઈ જશે એવો

તેમને ડર છે. 'મુદ્રીકાર માણસો બહુ ભોગી છે એટલી જ કંઈ જાણી ખરાબી છે કે એમાં બીજા ઉમેરવાની જરૂર હોય? ૧૯૨૬માં એમણે લખેલા એક કાગળમાંથી આવું કંઈક અનુમાન નીકળે છે. ઇંગ્લંડમાં જ્યારે કાલસાની ખાણોમાં મોટી કામખંધી અને હડતાળ થયા હતાં, તે વખતે એમને મળેલા એક કાગળનો એમણે ઉત્તર વાળ્યો હતો; લેખકે એવી દલીલ કરી હતી કે માલિકો સાથેની આ હડતાળમાં ખાણના મજૂરો દારી જશે, કારણ કે તેઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે; અને તેથી તેમણે પોતાની વસ્તી ધટાડવા માટે સંતતિનિયમનના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ કાગળના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું:

“જો ખાણવાળા અન્યાય કરતાં છતાં છતતા હોય તો તેનું કારણ એ નથી કે ખાણના મજૂરો વધારે પડતાં છોકરાં ઉત્પન્ન કરે છે, પણ એ છે કે મજૂરો દરેક રીતે સયમી હવન ગાળવાનો પાઠ શીખ્યા નથી. જો મજૂરોને છોકરાં જ ન હોત તો તો તેમને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે એક પણ પ્રેરકબળ જ ન રહેત, અને રોજી વધારવાને માટેના તેમનો કેસ જ લીટી ભય. તેમને દારૂ પીવાની, જુગાર ખેલવાની અને તમાકુ પીવાની જરૂર છે ખરી કે? માલિકો પણ એ બધું કરે છે છતાં તેમની કેમ છત છે એમ પૂછવું એ કંઈ જવાબ છે કે? જો મજૂરો માલિકના કરતાં સારા હોવાનો દાવો ન કરતા હોય તો દુનિયાની સહાનુભૂતિ માગવાનો તેમને શો દેક છે? શું ધનવાનો વધારવા અને ધનવાદને મજબૂત કરવા માટે? જ્યારે લોકતંત્રનું જોર હશે ત્યારે દુનિયા વધારે સારી હશે એ વચનને આધારે તો લોકતંત્રને આપણે પૂછ્યે છીએ. આપણે ધનવાનોને વિષે અને ધનવાદને વિષે જે અનિષ્ટ આરોપીએ છીએ તે જ અનિષ્ટ મોટા પાયા ઉપર આપણે પણ ન કરીએ તો સારું.”*

આ વાંચતી વખતે અંગ્રેજ મજૂરો અને તેમનાં ઐરછાકરઓના કુધાપીડિત અને કરમાઈ ગયેલા ચહેરા મારી નજર આગળ તરવા

* ગાંધીજીના ‘નીતિનાસને માગે’ એ પુસ્તકમાંથી આ કાગળ લીધો છે.

લાગ્યા. કારણકે, જે રાક્ષસી તંત્ર તેમને ચઢી રહ્યાં હતાં તેની સામે અસહાયપણે અને દયામણી રીતે ઝઘડતા મેં તેમને ૧૯૨૬ના ઉનાળામાં જોયા હતા. ગાંધીજીની હકીકતો પણ સાવ સાચી નથી. મજૂરો પમારના વધારા માટે નહિ, પણ તેનો ઘટારો અટકાવવા અને તેમની સામે કામખંધી જાહેર કરવામાં આવી હતી તે માટે લડતા હતા. પણ આ વાત આજે મહત્ત્વની નથી. તેમજ મજૂરોએ સંતતિનિયમનના ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે નહિ તે પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો નથી, જોકે ઔદ્યોગિક કલહો મટાડવા માટે આ સૂચના કંઈક વિચિત્ર તો છે જ. ગાંધીજીના કામજમાંથી આ અવતરણ તો મેં એટલા માટે કાઢ્યું છે કે મજૂરોના પ્રશ્ન વિષે અને એમના જીવનનિર્વાહનું ધોરણ ઊંચું કરવાની સામાન્ય રીતે થતી મામણી વિષે એમનું શું દૃષ્ટિબિંદુ છે તે આપણે સમજી શકીએ. એ દૃષ્ટિબિંદુ સમાજવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી જ નહિ પણ, સાચું પૂઝો તો, મૂડીવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અત્યંત બિન્ન છે. માલદાર લોકોનો સ્વાર્થ આડે ન આવતો હોય તો વૈજ્ઞાનિક કે ઔદ્યોગિક શોધખોળને પરિણામે આજે દરેક માણસને નિર્વિવાદપણે સરસ ખેરાક, કપડાં, અને ઘર આપી શકાય અને તેમના જીવનનું ધોરણ ઊંચું ચડાવી શકાય એમ છે, એમ કહીએ તો એમાં એમને ઝાઝો રસ નથી; કારણકે એવાં પરિણામો અમુક હદ ઉપરાંત લાવવા માટે એમને પડી જ નથી. આથી સમાજવાદ જે આશાઓ આપે છે તેથી એમને કશું આકર્ષણ થતું નથી, અને મૂડીવાદ એમને કંઈક પણ સહન કરવા યોગ્ય લાગે છે, કારણકે એથી પાપ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ રહે છે. તેમને તો ખન્નેનો અણુગમો છે. પણ ખીજને તેઓ ઝોઝા અનિષ્ટ તરીકે, અને તે છે એટલા માટે જ, વેઠી લે છે.

કદાચ આ રીતે એમના વિચાર રજૂ કરવામાં હું ખૂલ કરતો હોઉં. પણ મને એમ લાગે છે ખરું કે એમનું વલણ આ પ્રકારનું છે, અને એમના ઉદ્દેશોમાં આવતાં જે વિરોધાભાસો અને અરપટ કચનો આપણને મૂંઝવે છે તે ખરું પૂછતાં, એઓ જે પૂર્વપક્ષ સ્વીકારીને આગળ ચાલે છે તે સાવ જુદો હોવાને લીધે છે. લોકો જહુ ભારે સગવડો અને પુરસદનો

આદર્શ બધે એમ તે ઇચ્છતા જ નથી, પણ પોતાનું નૈતિક જીવન સુધારે, ખરાબ ટેવો છોડે, ઓછામાં ઓછા ભોગે ભોગવે અને એ રીતે વ્યક્તિગત અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આથી સેવા કરવા ઇચ્છનારા સેવકોએ જનતાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સુધારવાની નથી, પણ જનતા જનતા જેટલી સાદી રહેણી ઉપર જીવે તેમનામાં સમાન દાવે લગી જવાનું છે. એમ કરવા જતાં જનતાનું ધોરણ કેટલેક અંશે તો તેઓ જાંચુ કરવાના જ. એમના મત પ્રમાણે આ જ સાચું લોકશાસન છે. ૧૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ને દિવસે બહાર પાડેલા પોતાના નિવેદનમાં એમણે લખ્યું હતું : “કેટલાય લોકો એમ માની બેઠા છે કે મારો વિરોધ કરવો જ અશક્ય છે. આ વસ્તુના જ્ઞાનથી હું લજવાઉં છું; કારણ કે, હું સ્વભાવસિદ્ધ લોકશાસનવાદી છું; માનવજાતિના અર્કિયનમાં અર્કિયન લોકો સાથે એક ધર્મ જનું, તેમની સ્થિતિથી જરાયે સારી સ્થિતિમાં રહેવાની આકાંક્ષા ન રાખવી, અને પોતાની હોય તેટલી શક્તિથી એ આકાંક્ષાને અનુરૂપ જીવનના ધોરણને પહોંચવાનો શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસ — આટલાથી એ દાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તો હું એ દાવો કરું છું.”

આમવર્ગથી આપણે પોતાને છૂટા પાડી નાખવા અને જેમનામાંના બહુ મોટા ભાગને અત્યંત આવશ્યક સાધનોની પણ તંગી છે તેમની આગળ આપણા એશઆરામ અને જીવનના બહુ ઊંચા ધોરણનું અભિમાનપૂર્વક પ્રદર્શન કરવું, એ અણજાજરું અને અયોગ્ય છે; એટલો સ્વીકાર કરતાં જતાં, ગાંધીજીએ જે લોકશાસનવાદીની દલીલ અને દૃષ્ટિ રજૂ કરી છે તેની સાથે ભાગ્યે જ કોઈ આધુનિક લોકશાસનવાદી, મૂડીવાદી કે સમાજવાદીયે સંમત થશે. પણ જૂના ધાર્મિક વિચારનો કોઈ પુરુષ એમના વિચારો સાથે થોડો સહમત થાય એ સંભવ છે. કારણકે બંને જણાઓની ભાવનાઓ ભૂતકાળ સાથે બંધાયેલી છે, અને તેઓ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ જ બધો વિચાર કરે છે. શું છે કે શું થશે, તેના વિચાર કરવાને બદલે શું હતું તેના તેઓ વધારે વિચાર કરે છે. માણસ પોતાની માનસિક સૃષ્ટિરચનામાં ભૂતકાળમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે કે ભવિષ્યકાળમાંથી, તે વચ્ચે

આકાશપાતાળનો ભેદ છે. જૂના જમાનામાં સામાન્ય જનતાના જીવનનું ધોરણ વધારવાનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ હતો. ગરીબો જગતમાં હંમેશાં જ હતા. મુઠ્ઠીભર ધનિક લોકો સમાજનું આવશ્યક અંગ હતા; કારણકે અર્થોત્પાદનને માટે તેમની જરૂર હતી. આથી ધાર્મિક, મુધારક અને લાગણીવાળો માણસ એની આવશ્યકતા સ્વીકારતો; પણ તે સાથે જ તેને પોતાનાં ગરીબ લોકો પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય બજાવવાનું તેમના મન ઉપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. તેમણે ગરીબોના દ્રસ્ટી થવું જોઈએ, તેમણે દાનશીલ થવું જોઈએ. આમ ધર્મમાં દાન એક મહાન સદ્ગુણ મનાતો થયો. ગાંધીજી પણ દેશી રાગ, મોટા જમીનદાર અને મૂડીવાળા પ્રજાના દ્રસ્ટીઓ છે એ વિચાર ઉપર સદા લાર મૂક્યા કરતા આવ્યા છે. એ બાબતમાં ભૂતકાળના અનેક ધાર્મિક પુરુષોની પરંપરાને જ તેઓ અનુસરે છે. પોપે ગહેર ક્યું છે કે, “ધનવાનોએ પોતાને પ્રભુના સેવક, અને જે ગરીબોના ભાગ્યને ઈશુ ખ્રિસ્તે પોતે તેમના હાથમાં સોંપ્યું છે તેમના પાલક તથા મિત્રની સંપત્તિ તેમને વહેંચી આપનારા ગણવા જોઈએ.” સામાન્ય હિંદુધર્મ અને ઇસ્લામ પણ આ જ વિચારોની પુનરાવૃત્તિ કરે છે, અને ધનિકોને દાનપરાયણ થવા પોષાક કરે છે; ધનિકો પણ મંદિરો, મસ્જિદો કે ધર્મશાળાઓ બાંધી અથવા પોતાના મોટા ભંડારમાંથી થોડા તાબા આંદીના સિક્કા ગરીબોને આપી પોતે ભારે ધર્મ કર્યાની લાગણી અનુભવે છે.

મે ૧૮૯૧માં પોપ ૧૩મા લીઓએ કાદેલા ‘રેરમનોવારમ્’ નામના પ્રસિદ્ધ ધર્મપત્રમાં એક ધ્યાન ખેંચનારો ફકરો છે, તેમાં પ્રાચીન ધાર્મિક દષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું હિદાહરણ છે. નવી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરીને તે નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે :

“પીડાનું અને ખમ્યા કરવું એ જ માનવસમાજના ભાગ્યમાં છે. માણસ ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે, મનુષ્યજીવનમાં જે દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ ઘર કરીને બેઠાં છે તેનો બહિષ્કાર કરવામાં ગમે તેટલું બળ કે મુક્તિ સફળ થશે નહિ. જો કોઈ એવી સફળતા મેળવવાનો ડોળ કરતા હોય અને સંકટગ્રસ્ત લોકોને દુઃખ

અને યુરોલીઓગ્રાધી ઊડાવવાનાં અને તેમને નિર્વિદ્ધ આરામ અને સતત સુખ આપવાનાં વચન આપતા હોય, તો તેઓ પ્રગતને ઉતરે છે. અને એમના ભોળપણનો લાલ લે છે, અને તેમનાં ખોટાં વચનોથી દુઃખમાં જીલટો ઉમેરો જ થશે. દુનિયાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોવું અને તે માથે તેના દુઃખોના નાશનો ઉપાય અન્યત્ર શોધવો — એથી વધારે ઉપયોગી કંઈ બીજી વાત નથી.”

આ ‘અન્યત્ર’ તે ક્યાં, તે તેઓ આગળ બતાવે છે :

“ આ લોકના ઉપભોજોની સાચી મમજણ અને કિંમત, જે જીવન સદાયે ટકવાનું છે તે પરલોકના જીવનનો વિચાર કર્યા વિના બરાબર થઈ શકે નહિ. . . . કુદરતમાંથી આપણે જે મહાન મત્ત્ય શીખીએ છીએ તે જે મહાન ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત પર ધર્મનું મંડાણ થયું છે, તે જ છે. ત્યારે આપણું આ જીવન પૂરું થશે ત્યારે જ આપણું માયું જીવન શરૂ થશે. પરમેશ્વરે આપણને ઈશ્વરલોકના નાશવત અને ક્ષણિક ઉપભોગોને અર્થે નહિ, પણ પારલૌકિક અને સનાતન ઉપભોગો માટે મળ્યાં છે, એણે આપણને આ દુનિયામાં આપણા સાચા વતન તરીકે નહિ, પણ દેશનિકાલ કરીને મોકલ્યા છે. પૈસા અને બીજા પદાર્થો માણસો મારા અને છટ ગણે છે; તે આપણી પાસે પ્રુબ્બળ હોય કે બિલકુલ ન હોય, સનાતન સુખની દૃષ્ટિએ એ વાત ત્રિલકુલ મહત્ત્વની નથી. . . .”

આ ધાર્મિક વૃત્તિ પુરાણકાળની દુનિયાની વાસ્તવિક સ્થિતિથી હિલવેલી હતી, કારણકે, તે વખતે વર્તમાન દુઃખમાંથી બચવા માટે ભાવી લોક ઉપર આશા બાંધવા સિવાય કંઈ બીજો માર્ગ જ નહોતો. પણ જોકે હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, અને મનુષ્યોની આર્થિક સમૃદ્ધિ ભૂતકાળમાં કદી સ્વપ્નમાંથી ન કંપી શકાય એટલી વધી છે છતાંયે ભૂતકાળના સંસ્કારોની જાળમાંથી છૂટી શકાયુ નથી, અને તેથી હવે કેટલાક અરપટ અને અપ્રમેય આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. કેયલિક ભોદા બારમી અને તેરમી સદી — જેને બીજાઓ અધિકારનો યુગ કહે છે તે — ને જ ખ્રિસ્તીધર્મનો સત્યયુગ માને છે; કારણકે તે વખતમાં પ્રમિદ્ધ ખ્રિસ્તી મતો થઈ ગયા હતા અને ખ્રિસ્તી રાગ્યો ધાર્મિક યુદ્ધો લડવા બહાર પડ્યા હતા તથા મોટા

ઐતિહાસિક પાંચાણીના દેવળો ઊભા થયા હતા. તેમની દૃષ્ટિએ એ યુગ “ સાચા ખ્રિસ્તી લોકશાસનનો હતો, મધ્યકાલીન મહાજનોના અંકુશ નીચે એની. સ્થાપના હતી; તે પહેલાં કે ત્યાર પછીયે લોકશાસનનો એટલો સાક્ષાત્કાર કદી થયો નહોતો. ” મુસલમાનો “ મુસ્લામી લોકશાસન ” માટે શરૂઆતના ખલીફાઓનો સમય — કે જ્યારે તેઓ આશ્ચર્યજનક વિજયયાત્રા કરતા હતા તે — પ્રત્યે ભાવનાથી જુએ છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુઓ વેદિક અને રામાયણ મહાભારતના યુગ પર દૃષ્ટિ નાંખે છે અને “ રામરાજ્ય ” નાં સ્વપ્નાં જુએ છે. છતાં દુનિયાનો આખોય ઇતિહાસ બતાવે છે કે એ બધાંયે કાળોર્મા સામાન્ય જનતા અત્યંત દાગિદ્ગીમાં જ જીવન માળતી હતી, અને ખોરાક તથા જીવનની બહુ જ મહત્વની હાજતો માટે પણ તંગી અનુભવતી. યુરસદ અને સાધનોવાળા ઉપરના મુઠ્ઠીભર માણસો ભલે આધ્યાત્મિક વિદ્યાસો કરી શક્યા હશે, પણ બીજાઓ તો માંડમાંડ પેટિયું - ભરવા માટે જ કાંઈ મારતા. તે સિવાય બીજી કંઈ કદપના થઈ શકતી નથી. બૂંચે મરતા માણસની સાંસ્કૃતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થવાનો બહુ ઓછો સંભવ છે. એના વિચારો ખોરાકના અને તે કેમ મેળવવો એના ઉપાયના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન હશે.

ઔદ્યોગિક યુગે ધણાં અનિષ્ટો આપ્યાં છે અને તે આપણી નજર આગળ તર્યાં કરે છે. પણ આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે દુનિયાનો એકંદર વિચાર કરતાં, ખાસ કરીને જે ભાગોમાં ઉદ્યોગોનો ભારે વિકાસ થયો છે ત્યાં ભૌતિક સુખસગવડોનો પાયો એટલો મજબૂત નંખાયો છે કે મંજ્યાગ્રંથ મનુષ્યોની સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાન કે સામ્રાજ્યના બીજા સાંસ્થાનિક દેશોમાં જણાઈ આવતી નથી; કારણકે આપણે લોકોએ ઔદ્યોગિક વિકાસથી લાભ મેળવ્યો નથી. આપણે તો એથી કેવળ ચુસાયા જ છીએ, અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ પણ અને તેથીયે વધારે સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જલદું વધારે જોયું છે. એમાં વાંક ઔદ્યોગિક વિકાસનો નહિ - પણ વિદેશી સત્તાનો છે. હિંદુસ્તાનમાં પાશ્ચાત્ય ગણતા સુધારા દાખલ થવાથી હાલ તૂટ માટે તો જગીરદારશાહી

જ મનજૂત થઈ છે, અને એથી આપણા કાયદાઓ ઉદ્દેશવાને બદલે ઊલટા વધારે ગૂંચવાય છે.

આ આપણું કમલાગ્ય છે. પણ આજની દુનિયાનું માસુ' દર્શન કરવામાં આપણી દૃષ્ટિ તે જિનાથી રંગાવી ન જોઈએ. કારણકે આજની પરિસ્થિતિમાં ધનિક પુરુષની ઉત્પાદક સંસ્થાના અંગ તરીકે મમાજના અવયવ તરીકે પણ આવશ્યકતા રહી નથી અને ઇષ્ટતા પણ રહી નથી. એ નિરુપયોગી થયો છે અને નકામો વચ્ચે નડતર કરે છે. અને શ્રીમંતને દાનનો અને ગરીબને દૈવાધીન, કૃતજ્ઞ, કરકસરિયો અને સદાચારી બનવાનો ઉપદેશ દેવાનો ધર્મોપદેશકનો જૂનો ધંધો હવે નિષ્પ્રયોજન થયો છે. મનુષ્યનાં માધનો હવે અમર્યાદ વધ્યાં છે અને દુનિયાની ગૂંચોનો મામનો કરી તેમને ઉકેલવા શક્તિમાન છે. ધણાખરા શ્રીમંતો કેવળ શરીર પરની જૂ જેવા લોહીચૂમ બન્યા છે અને એ લોહીચૂમ શરીરોપજીવી વર્ગોનું અસ્તિત્વ એ સાધનોના વિકાસમાં કેવળ વિધ્નરૂપ જ નથી પણ નુકસાન કરનારું છે. એ વર્ગ તથા તેમને નિર્માણ કરનારી વ્યવસ્થા ઉલોગિતા અને અર્થોત્પાદનને ઊલટાં અટકાવે છે, અને જેય છેડાના બેકારો નિર્માણ કરવાને ઉત્તેજન આપે છે. જેય છેડાના બેકારો એટલે કામ ક્યાં વિના બીજાના શ્રમ પર જીવનારા, તેમજ કામને અભાવે ભૂખે મરનારા. ગાંધીજીએ પોતે પણ કેટલાક વખત પર લખ્યું હતું કે, “ભૂખે મરતા અને નિરુદ્યોગી લોકો માટે ઈશ્વર એક જ આવકારણાયક રૂપે પ્રકટ થઈ શકે: એટલે કે શ્રમરૂપે અને તેની રોજીમાંથી મળતા અન્નની આશા રૂપે. ઈશ્વરે માણસને અન્ન માટે શ્રમ કરવા નિર્માણ કર્યો અને કહ્યું કે જોઓ શ્રમ ક્યાં વિના ખાય છે તેઓ ચોર છે.”

અર્વાચીન યુગના અટપટા પ્રશ્નોને પુરાણી પદ્ધતિઓ અને સૂત્રો લાગુ કરી સમજવા પ્રયત્ન કરવો, અને તેમની બાબતમાં જીનવાણી ભાષાનો પ્રયોગ કરવો તે ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન કરવાનો અને નિષ્ફળતા નોતરવાનો માર્ગ છે, કારણકે, તે જમાનામાં એ પ્રશ્નો જ ઊભા થયેલા નહોતા. ધણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે ખાનગી મિલકત ઉપરના માલિકી હક્કની કલ્પના દુનિયાના આદિકાળથી ચાલી આવેલી કલ્પનાઓમાંની એક છે; પણ

વસ્તુતઃ એ સદાયે બદલાતી ગઈ છે. એક કાળે શુભામો મિલકત ગણાતા. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અને બાળકો, ધણીનો નવવધૂની પહેલી રાત પરનો અધિકાર, રસ્તાઓ, મંદિરો, હોડીઓ, પુલો, સાર્વજનિક વપરાશની વસ્તુઓ, હવા અને જમીન — એ બધાં ઉપર પણ માલિકી હક ભોમવી શકાતો. પરંતુ હવે મિલકત મળ્યાં છે, જોકે ધણી દેશમાં કાયદાથી તે પરના માલિકીના અધિકારો મર્યાદિત કરવામાં આવ્યા છે. લડાઈના કાળમાં માલિકી હકો ઉપર સતત કાપ મુકાય છે. હાલના જમાનામાં મિલકત વધારે ને વધારે અમૂર્ત સ્વરૂપની થતી જાય છે: જેમકે શેરો, કેટલાક પ્રકારની આર્ટ વર્કો. જેમ જેમ માલિકી વિષેના ખ્યાલમાં ફરક પડતો જાય છે તેમ તેમ માલિકોના અમર્યાદ અધિકારોને મર્યાદિત કરવા માટે રાજ્ય વધારે ને વધારે દરમ્યાનગીરી કરે છે, જાહેર મત માગણી કરે છે અને કાયદો ફરજ પાડે છે. બધા પ્રકારના ભારે કરો સાર્વજનિક હિત માટે વ્યક્તિગત માલિકી હકોને ખાઈ જાય છે; આ કરો, માન્ય પૂછતાં, એક પ્રકારની જ પેટી જ છે. સાર્વજનિક હિત રાષ્ટ્રીય નીતિનું ધ્યેય બને છે, અને તેને પરિણામે સાર્વજનિક હિતનો વિરોધ થાય એ રીતે પોતાના માલિકી હક સાચવવાની પણ મનુષ્યને છૂટ રહેતી નથી. સાચી વાત પણ એ છે કે પ્રજાના બહુ મોટા ભાગને ભૂતકાળમાં કોઈ માલિકી હકો હતા જ નહિ; કારણ કે તેઓ પોતે જ બીજાઓની મિલકત હતા. આજે પણ ધણી થોડા આવા લોકો માલિકી હકો ધરાવે છે. અનેક કાળથી ભોગવાતા આવેલા (એટલે સ્થાપિત) હકો વિષે આપણે આજકાલ ધણું ઝાંખણીએ છીએ. આજે એક નવા પ્રકારના સ્થાપિત હકોને આપણે ઓળખવા માંડ્યો છે. તે એ કે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને જીવવાનો, મહેનત કરવાનો અને પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવવાનો સિદ્ધ હક છે. આ બદલાતી કંપનાઓને લીધે માલિકી અને મૂડી નાથ પામતાં નથી, પણ તે વ્યાપક થાય છે, અને બીજાઓની ઉપર સત્તા ભોગવવાનો અધિકાર જે પહેલાં થોડા લોકોમાં જ કેન્દ્રિત હતો તે હવે આખા સમાજ પાછો પોતે લઈ લે છે.

ગાંધીજી વ્યક્તિના અંતઃકરણની — નૈતિક અને આધ્યાત્મિક — સુધારણા કરી તે દ્વારા જાણ જગતમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે. લોકો પોતાનાં વ્યસનો અને ભોગો છોડી દે અને પવિત્ર થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે તેઓ ધ્વજચર્યાની ઉપર તથા દારૂ તંબાકુ વગેરેના ત્યાગ પર ભાર મૂકે છે. આ બધું 'વિષયમેવન કેટલે અંશે ખરાબ છે એ વિશે મતભેદ હોઈ શકે. પણ લોક, સ્વાર્થ, મંથન વગેરે વૃત્તિઓ, વ્યક્તિઓના અંત લાભ માટેના ભયંકર ઝખડાઓ, સમૂહો અને વર્ગો વચ્ચેના નિર્ઘંક કલહો, એક વર્ગનું ખીજ વર્ગ દ્વારા થતું અમાનુષી દમન અને શોષણ, તથા પ્રજા-પ્રજાઓ વચ્ચેના ભયંકર યુદ્ધો — એ બધાં કરતાં આ નબળાઈઓ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અને તેથીયે વધારે સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી ઓછી નુકસાનકારક છે, એમ ઈર્ષ શંકા કરશે કે? બેશક, ગાંધીજી આ બધી હિંસા અને નીચ ઝખડાઓને પિછારે છે. પણ બળિયો હોય તે નબળાને ખાય, અને 'જેની લાડી તેની ભેસ' એ જૂના ન્યાય ઉપર રચાયેલા આજના પરિઘની મમાજમાં ઉપલાં અનિષ્ટો અંતર્ગત જ નથી કે? આજની નફાની લાલચમાંથી જ કલહ અનિવાર્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આખી મમાજની રચના માણસની લૂંટવાની વૃત્તિને રક્ષણ આપે છે અને દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપે છે. એ કેટલીક ઉદાર ભાવનાઓ પોષે છે, એ. માયું; પણ વધારે તો મનુષ્યની હલકી વૃત્તિઓને જ ઉત્તેજિત કરે છે, સહનતાનો અર્થ બીજાને ગળાડાવી પાડી એમના પરાજિત ખમા પર સવાર થવું તે. જે મમાજ આ વૃત્તિઓ અને આકાંક્ષાઓને ઉત્તેજન આપતો હોય અને પ્રજાના સારા માણસોને પણ તે પ્રત્યે વાળતો હોય તે સમાજમાં ગાંધીજી જે આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે એવો નીતિમાન પુરુષ આજ વાતાવરણમાં નિર્માણ થઈ શકે, એમ તેઓ કેવી રીતે શક્ય માને છે? તેઓ સેવાની ભાવનાને નિર્માણ કરવા ઇચ્છે છે; કેટલીક વ્યક્તિઓને તેવી બનાવવામાં તેઓ સહન થશે પણ ખરા, પણ જ્યાંસુધી સમાજ લોકમાં વિજ્ય પામેલા મનુષ્યોને આદર્શરૂપે આગળ ધરે છે અને અંત લાભની વૃત્તિને જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનારી મુખ્ય પ્રેરણા

તરીકે સમજાવે છે, ત્યાંસુધી પ્રજાનો મોટો ભાગ તો તે જ માર્ગને અનુસરશે.

પણ આ પ્રશ્ન હવે કેવળ નૈતિક મૂલ્યાંકાર કે નીતિશાસ્ત્રનો રહ્યો નથી. એ તો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનો અને તાત્કાલિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બન્યો છે. કારણકે દુનિયા એક અટપટા વમળમાં સપડાયેલી છે, અને તેમાંથી એને કાઢવાનો કંઈક માર્ગ શોધવો જ જોઈએ, નમિકાબરની જેમ કંઈક અનુકૂળ તક આવવાની રાહ જોતાં બેસી રહેવાય નહિ. તેમજ મૂડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરેના દોષોની ટીકા કરી કેવળ નિષેધવાદી બનવું અને જૂલી તેમજ નવી બધી પદ્ધતિઓનાં સારાં લક્ષણોનો સમન્વય કરી એક સરસ સુવર્ણ-મય મધ્યમ વ્યવસ્થા શોધાવાની આશા મેવતા બેસવું, એ પણ આપણે માટે શક્ય નથી. રોગની પરીક્ષા કરવાની છે, ઉપચાર બતાવવાનો છે, અને તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરવાનો છે. એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે રાષ્ટ્રીય રીતે કે આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે આપણે આજે ચાલુ સ્થિતિમાં રહી શકીએ તેમ નથી. આપણે બહે પાછળ કે બહે આગળ જઈએ પણ કંઈક પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ. પણ કદાચ પસંદગીનીગે કશી છૂટ છે જ નહિ, કારણ કે પાછા ફરવું એ કદાચ શક્ય એવું જ નથી.

અને, છતાં, ગાંધીજીની કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓ એવું દેખાડતી લાગે છે કે ગાંધીજી અતિશય સંકુચિત સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યપદ્ધતિ, પ્રત્યે આપણને લઈ જવા માગે છે. તેઓ આપણને એક સ્વયંપૂર્ણ દેશ જ નહિ, પણ લગભગ સ્વયંપૂર્ણ ગામડાંઓની સ્થિતિ પર લઈ જવા ઇચ્છે છે. પ્રાચીન સમાજોમાં ગામડું લગભગ સ્વયંપૂર્ણ હતું. એ પોતાનાં ખોરાક, કપડાં તથા બીજી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉપજાવી લેતું. આનો અર્થ એ તો ખરો જ કે એના જીવનનું ધોરણ અત્યંત નીચું જ હોઈ શકે. હું નથી ધારતો કે ગાંધીજી

* ડિકન્સની એક વાર્તાનું પાત્ર. એ હંમેશાં આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કરતો અને મૂંઝવણમાં આવી પડતો. કોઈક એવું બની આવશે કે જેથી મને ક્યાંકથી પૈસા મળી જશે, એવી ભતની એ હંમેશાં આશા સેવતો.

—બા. ક.

આવી સ્થિતિ કાયમને માટે ઇચ્છતા હોય; કારણકે એ તો અસાધ્ય ધ્યેય છે. કેટલાક દેશોમાં તો પ્રજાઓની મોટી સંખ્યા આ રીતે જીવી જ ન શકે. અને તેથી તંગી અને ભૂખમરાની એ સ્થિતિ પ્રત્યે જવાનું કેબૂલ જ ન કરે. હું ધારું છું કે આપણું હાલનું જીવનધોરણ બહુ જ નીચું પડી ગયેલું હોવાથી હિંદુસ્તાન જેવા કૃષિપ્રધાન દેશને માટે ગ્રામોદ્યોગના વિકાસથી જનતાની સ્થિતિમાં કંઈક સુધારો થાય, એ શક્ય છે. પણ જેમ ખીજા એકે એક દેશ તેમ આપણે પણ આખી દુનિયા સાથે એવા સંકળાયેલા છીએ કે, મને લાગે છે કે, એનાથી છૂટા પડતું શક્ય જ નથી. એટલે આપણે આખી દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવો જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિએ નાનાં નાનાં સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યોની કલ્પના અશક્ય જ છે. હું પોતે તો એને દરેક રીતે અનિષ્ટ પણ માનું છું.

આથી આપણે એક જ પ્રકારના ઉકેલ પર પહોંચીએ છીએ. તે એક મમાજવાદી વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવી તે. એ પહેલાં રાષ્ટ્રની મર્યાદામાં હોય, પણ છેવટે આખી દુનિયાને વ્યાપે. તે સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિ રાખી મંપતિની ઉત્પત્તિ અને વહેંચણીનું નિયમન કરે. આ કેમ સિદ્ધ થઈ શકે, એ ભુદો પ્રશ્ન છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક લોકોને વર્તમાન વ્યવસ્થાથી લાભ થતો હોવાથી તેઓ એવા ફેરફારનો વિરોધ કરે, તેટલા જ માટે 'કોઈ રાષ્ટ્ર કે માનવસમાજનું હિત રાખી રાખી શકાય નહિ, જે ગ્રાજકીય કે સામાજિક સંસ્થાઓ તેમાં વિઘ્નરૂપે હોય તેમને દૂર કર્યે જ છૂટકો. એ ઇષ્ટ અને વ્યવહારોપયોગી આદર્શને હાનિકર થાય એવી રીતે તેઓ સાથે કોઈ જાતનું સમાધાન કરવું તે મહાન દ્રોહ થશે. એવો ફેરફાર કેટલેક અંશે દુનિયાની પરિસ્થિતિને કારણે જ આવી પડે અથવા વેગવાન બને, પણ ન્યાય તે કરવાનો હોય ત્યાંની પ્રજાના બહુ મોટા ભાગની ઇચ્છાપૂર્વક મંમતિ કે અનુકૂળતા વિના લાગ્યે જ થઈ શકે. આથી પ્રજાને એ મતમાં પલટાવવી જોઈએ અને અનુકૂળ કરી લેવી જોઈએ. એકાદ નાનકડું ટોળું હિંસામય કાવતરું ગોઠવે, તેથી કંઈ કામ વળંશે નહિ. હાલની વ્યવસ્થામાં જેમને લાભ છે તેમને પણ સમજાવી

લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. પણ એમનાં બહુ મોટા ખામ એ મત તરફ પલટાશે એવી બહુ આશા રાખવી ફાકટ છે.

ખાદીની ચળવળ — હાથકંતામણ અને હાથવણાટની — ગાંધીજીની ખાસ માનીતી છે. વ્યક્તિગત અર્થોત્પાદનનું એ તીવ્ર સ્વરૂપ છે, અને ઔદ્યોગિક યુગની પૂર્વેના જમાનામાં એ આપણને પાછી ધમડી બળ છે. આજના કોઈ પણ મહત્વના પ્રશ્નના ઉકેલ રૂપે એ ચળવળનો ગંભીરતાથી વિચાર કરી શકાય નહિ. અને સાચી દિશાના વિકાસના માર્ગમાં વિઘ્નકારી થાય એવી મનોદશા એ નિર્માણ કરે છે. છતાંયે મારી એ પણ ખાતરી છે કે તાર્કાલિક પગલાંરૂપે એણે ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. અને ન્યાં મુધી રાજ્ય પોતે અખિલ ભારતીય પાયા પર ખેત્રી અને ઉદ્યોગના પ્રશ્નોનો સાચો ઉકેલ લાવવાનું માથે લે નહિ ત્યાંમુધી કેટલોક વખત એ મદદગાર થશે. હિંદુસ્તાનમાં અણુતોંધાયેલી બહુ જ ભારે બેકારી છે; અને તેથીયે વધારે ગામડાઓમાં અર્ધબેકારીની સ્થિતિ છે. આ બેકારીનો અંત આણવા કે બેકારોને કાંઈ રીતે મદદ કરવા રાજ્ય તરફથી કશો જ પ્રયત્ન થયો નથી. આર્થિક દૃષ્ટિએ ખાદીએ આ પૂરા કે અર્ધબેકારોને કિંચિત્ મદદ કરી છે. અને એ મુધારો તેમના સ્વપ્રયત્નથી થયેલો હોવાને લીધે એણે પ્રજાનું સ્વાભિમાન વધાવ્યું છે અને તેનામાં કંઈક આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. એની સૌથી બળવાન અસર પ્રજાનાં મન ઉપર થઈ છે. શહેર અને ગામડાંની વચ્ચેનું અંતર ભાંગવામાં ખાદીએ કંઈક સફળ પ્રયત્ન કર્યો. ભણેલા મધ્યમવર્ગ અને ખેડૂતોની વચ્ચેનું અંતર એણે તોડ્યું. પહેરનાર તેમજ બેનારની ઉપર પહેરવેશની બહુ ભારે અસર થાય છે, અને સાદી ધોળી ખાદીને મધ્યમવર્ગે અપનાવવાના પરિણામે સાદાઈ વધી ને મિથ્યા ડાળ અને ભપકો ધટ્યાં, અને આમવર્ગ સાથે એકતાની ભાવના કેળવાઈ. કપડાંની બાબતમાં નીચલા મધ્યમવર્ગે ધનિક લોકોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કે પોતાનાં સસ્તાં કપડાંથી ઉત્પન્ન થતી શરમની લાગણી છોડી દીધાં. એટલું જ નહિ, બિલકુલ જોડાઈ રેશમ અને સાદીનનો મિથ્યાડંબર કરતા તેના કરતાં તેઓ પોતાને વધારે દાવકા અને કંઈક શ્રેષ્ઠ પણ માનવા લાગ્યા. તદ્દન ગરીબ વર્ગને

પણ કેટલેક અંશે આ કાવકાર્થ અને સ્વાભિમાન લાગવા માંડ્યાં. ખાદીધારીઓના મોટા મેળાવડામાં ગરીબ અને તવંગરને વરતવાનું કઠણ થયું; અને તેથી બધુત્તની ભાવના ખીચી. મહામહાને આમલોકો પર્થ પહોંચાડવામાં ખાદી મદદગાર થઈ, એમાં શંકા જ નથી. રાષ્ટ્રની મુક્તિનો એ માન્ય લેખાસ બન્યો.

વળી મિલમાલિકોની કાપડના ભાવ વધારવાની હંમેશની નીતિ ઉપર ખાદીએ અંકુશ મૂક્યો. હિંદુસ્તાનના આ મિલમાલિકો વળી વિદેશી — ખાસ કરીને લૅન્કેશિયરની — દરીદ્રાર્થે જ મર્યાદામાં રહેતા હતા. જ્યારે જ્યારે એ દરીદ્રાર્થ અટકતી — જેમકે મહાયુદ્ધ વખતે — ત્યારે કાપડના ભાવ ખેલદ વધી જતા અને દેશી મિલો ગંભીર કાયદો કરતી. પાછળથી, ‘સ્વદેશી’ તથા ‘વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર’ ની ચળવળે પણ મિલોને મદદ કરી. પણ ખાદીએ એક ફેર પાડ્યો. ખાદી આવવાથી, તે વિના ભાવો જેટલા વધારી શકાત તેટલી હદે તે હવે વધારી શકાયા નહિ. હા, લોકોના ખાદી પ્રત્યેના ભાવનો મિલોએ (અને જપાને પણ) ગેરલાભ લીધો ખરો; હાથે કાંતેલા અને વણેલા કાપડમાં ભળી જાય એવા પ્રકારનું જાકું કપડું તેમણે બનાવવા માંડ્યું. યુદ્ધ જેવી બીજી કાર્થ જબરદસ્ત ઘટના બને તો જે પ્રમાણે ૧૯૧૪ અને તે પછીનાં વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનના મિલવાળાઓએ કાપડ ખરીદનારાઓને લૂંટ્યા હતા તેમ હવે કરી શકશે એવો સંભવ નથી. ખાદી ચળવળ એ અટકાવરો; દૂંક સમયમાં વધારે કપડું ઉત્પન્ન કરવાની પણ ચરખા સંઘમાં શક્તિ આવી ગઈ છે.

આ રીતે હિંદુસ્તાનની ખાદી-પ્રવૃત્તિના આજે આટલા બધા લાભો ■ છતાં, અતે તો એ એક સંધિકાળની પ્રવૃત્તિ છે, એમ મને લાગે છે. મોટી આર્થિક ચેન્જનાઓથી થતા ફેરફારોને હળવા કરવા માટે એક સહાયક પ્રવૃત્તિ તરીકે એ કદાચ ભવિષ્યમાં જ આવશે. પણ ભવિષ્યમાં તો ખેતી અને ખેડૂતો મંબંધી વર્તમાન વ્યવસ્થાને નવે પાથે રચવામાં અને યંત્રોત્તોગોને વધારવા પર જ ખાસ જોર દેવું પડશે. જમીનના પ્રશ્ન સંબંધે કેવળ થીંગડાં મારી, લાખો રૂપિયાના ખર્ચે સંખ્યાબંધ કમિશનો નીમી ઉપરઉપરના ભાગોમાં થોડા થોડા ફેરફાર મૂક્યે કશું લાલું નીપજવાનું નથી.

જે જાતની જમીનવ્યવસ્થા આજે ચાલે છે, તે આપણી નજર આગળ પડી ભાંગતી જાય છે, અને ઉત્પત્તિ, વહેંચણી તથા કાર્ષ પશુ જાતનાં શુદ્ધિયુક્ત અને મોટા પાયા ઉપર ચોળેલાં કામો માટે તે વિમર્ય છે. એમાં મૂળગામી ફેરફાર કરી, નાના નાના દુકાનો અંત આણી સમૂહબદ્ધ અને સહકારી પદ્ધતિનાં વ્યવસ્થિત કૃષિસાહસો દાખલ કરી ઝોણી મહેનતે વધારે નીપજ ઉપજાવવાથી જ દાલની સ્થિતિ સુધારી શકાશે. આપણી આખી પ્રગતિ ખેતીનો ધંધો કામ આવી શકશે નહિ અને (ગાંધીજીને શંકા છે તેમ) મોટા પાયા ઉપર કામો શરૂ થવાથી ખેતી પર મજૂરી કરનારાઓની સંખ્યા ઝોણી ધર્ષ જશે. એમનામાંથી થોડાકે તો નાના નાના ઉદ્યોગો તરફ વળવું પડશે, પણ મોટા ભાગે તો સમાજ હસ્તક ચાલતાં મોટાં કારખાનાંઓ અને સમાજોપયોગી ધંધાઓ પ્રત્યે વળવું પડશે.

ધણાચે પ્રદેશોમાં ખાદીએ કંઈક રાહત આપી છે ખરી. પણ આ સફળતામાં જ એક જોખમ રહેલું છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે પડી ભાંગતી વર્તમાન જમીનવ્યવસ્થાને એ ટેકો આપે છે, અને તેટલે અંશે વધારે સારી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં લીલ કરાવે છે. હજુ બહુ ફેરફાર પડી જાય એટલી બધી એની અસર જણાતી નથી, પણ એવું વલણ તો છે જ. ખેડવાયાઓ કે નાના ખેડૂતો જીવનનિર્વાહના જે અત્યંત હીન ધોરણ પર આજે પહોંચ્યા છે તે ઉપર પણ ટકી રહેવા માટે જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તેમને મળતો ભાગ પૂરતો થાય એમ નથી. એ જૂજ આવકમાં ઉમેરો કરવાને માટે એણે બીજા માર્ગો શોધવા પડે છે, અથવા તો હમેશા મુજબ ગણોત કે મહેસૂલ ભરવા માટે એને વધારે કરજ કરવું પડે છે. બીજા ધંધામાંથી તેને આ વધારાની આવક થવાને લીધે, જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણોત કે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું નવું સાધન મળે છે. એ વધારે આવક ન હોત તો તો તેમને કર્યું સાધન જ ન હોત, જો આવી વધારાની આવક ઠીકઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણોત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે અને આવકનો વધારો ખર્ચા જાય. દાલની વ્યવસ્થામાં તો ખેડૂત જોટલી વધારે મહેનત કે કરકસર કરે તેનો

લાલ મૂળ જમીનધણીને જ મળશે મને યાદ છે ત્યામુધી હેત્રી ન્યોર્થ પોતાના ' પ્રોગ્રેમ એન્ડ પોલિસી ' નામના પુસ્તકમાં ધણી ઉદાહરણો (ખામ કરીને આપલું હતું) આપીને આ વિષય સમજાવ્યો છે.

આમોઘોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન એમના આદીના કાર્યક્રમનો જ વિસ્તાર છે. એ તાત્કાલિક ફાયદો કરશે, એનો કેટલોક ભાગ ઓઝેવતો રચાથી પણ થશે, પણ ધણીખરો કામચલાઉ જ ઉપયોગી થશે. ગામડાંના લોકોને તેમના વર્તમાન મકામમાં તે કષ્ટક મદદ કરશે, અને મૃતપ્રાય થયેલી પ્રેલીક કળા અને સંસ્કૃતિક શક્તિઓનો પુનરુદ્ધાર કરશે પણ એ દિવસાવનુ થશે અને મોટા ઉદ્યોગોની સામે નેટલે અગે બડ છે તે બડ મદદ થશે નહિ આમોઘોગ વિષે લખતા ગાંધીજી થોડા વખત પહેલાંના ' હરિજન ' મા લખે છે

“ જે કામ કરવા ધાતુ હોય તેને માટે પૂરતા માણુમે ન હોય ત્યારે એ કામ સંચાથી લેવું એ મારું છે. પણ જેમ હિંદુસ્તાનમાં છે તેમ . . આપણાં ગામડાંમાં ઊભરાઈ જતા કરોડો માણુસોને શ્રમની ચક્ષીમાથી દુરસદ કેમ અપાવવી એ મવાવ આપણે ત્યાં નથી. આપણી મામે મવાવ એ કે એમને વરમમાં મહિના નેટલો વખત પરાણે આજમમાં માળવો પડે છે એ વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો.”

એકારીથી પીડાતા બધા દેશોને ઓછાવતા પ્રમાણમાં આ વાધો લાગુ પડે છે પણ આમાં કામ પૂરતું નથી એ દોષ નથી, પણ હાલની નફા ખાવાની પદ્ધતિને લીધે કામ આપવું માલિકાને પૂરતું લાલકારક થતું નથી એ છે કામ તો, ક્યારે મને લો છે એમ પોકારતું, ઢગલાબધ પડેલું છે દાખલા તરીકે, રસ્તા, નહેરો, ઘરો બાંધવાનું, આરોગ્ય અને ઔષધોની મગવડો વધારવાનું, ઉદ્યોગ તથા વીજળીનું, સમાજ અને સંસ્કૃતિને ઉપયોગી, સેવાનું તથા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓનું, અને લોકોને ઉપયુક્ત એવી સેક્ટોરો આવશ્યક ચીજો પૂરી પાડવાનું. આપણા પાત્રીશે કરોડ લોકો બીજા પચામ વગસ સુધી સખત મળતી ક્યા કરે તોયે કામ ખૂટે એમ નથી. પણ એ બધું ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે

નફા માટે નહિ પણ સમાજની સુધારણા માટે કામ શોધવાની પ્રેરણા થતી હોય, અને સાર્વજનિક લાભાર્થે સમાજ તેની યોજના કરતો હોય. રશિયન સોવિયટ સુનિયનમાં બીજી ગમે તે ખામીઓ હશે, પણ ત્યાં બેકારીનું નામ નથી. આપણા લોકો બેકાર છે તે કામના અભાવે નહિ પણ કામને માટે તથા તેમના સંસ્કૃતિક વિકાસ માટે સગવડો પૂરી પાડવામાં આવતી નથી તે કારણે. બાળમજૂરીની ખંધી કરવાથી અને અમુક ઉંમર સુધી શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાથી છોકરા અને છોકરીઓને મજૂરો કે બેકારોની હારમાંથી ખસેડી શકાય અને તેથી લાખો લાખી મજૂરોનો ભાર મજૂરીના આજના બજાર પરથી જતરી જાય.

રંદિયા અને તકલીને સુધારીને તેમની ઉત્પાદનશક્તિ વધારવાનો ગાંધીજીએ કંઈક અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એનાર અથવા યંત્રને સુધારવાનો એ પ્રયત્ન છે, અને એ સુધારો જે આજ રહે (વીજળાથી ચાલના ગૃહોઘોગની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી.) તો નફા કરવાની વૃત્તિ વળી પાછી તેમાં દાખલ થશે અને અતિ જીવજ વધતાં બેકારી થવાનું પરિણામ આવશે. આધુનિક ઔદ્યોગિક શાસ્ત્રને આઘોઘોગની મદદમાં લેવામાં નહિ આવે તો જે અતિ આવશ્યક ભૌતિક અને સંસ્કૃતિક પદાર્થોની આજે આપણને જરૂર પડે તેમે કદી પૂરાં પડી શકશે નહિ. અને તેઓ યંત્ર સાથે હરીશર્ષ પણ કરી શકશે નહિ. શું આપણા દેશમાં મોટાં કારખાનાં ચાલતાં અટકાવવા ઇષ્ટ કે શક્ય છે? ગાંધીજીએ વારંવાર કહ્યું છે કે તેઓ યંત્રનો યંત્ર તરીકે વિરોધ કરતા નથી, પણ એઓ એમ માનતા લાગે છે કે આજના હિંદુસ્તાનમાં યંત્ર અસ્થાને છે. પણ શું લોહું અને પોલાદ જેવા મહત્ત્વના ઉદ્યોગોને અથવા હાલ અસ્તિત્વમાં છે તે નાના ઉદ્યોગોને પણ આપણે સમેટી લઈ શકીએ ખરા?

દેખીદું છે કે આપણે એમ નહિ કરી શકીએ. જે આપણે આગગાડીઓ, પુલો અને વાહન અને વ્યવહારનાં સાધનો વગેરે રાખીશું તો આપણે કાં તો તે જાતે નિર્માણ કરવાં જોઈશે અથવા તે માટે બીજા પર અવલંબી રહેવું જોઈશે. જે આપણને સ્વરક્ષાનાં સાધનો જોઈશે તો આપણને કેવળ મૂળ ઉદ્યોગો જ નહિ

પણ અત્યંત વિકાસ પામેલી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈશે. ઔદ્યોગિક વિકાસ વિનાનો કોઈ પણ દેશ આજે સાચો સ્વતંત્ર થવાને કે દુર્મલાઓનો સામનો કરવાને શક્તિમાન નથી. એક મૂળ ઉદ્યોગના નિભાવને માટે બીજાનો આશ્રય અને પૂર્તિની જરૂર પડે છે, અને છેવટે ચંત્રો બનાવવાના ઉદ્યોગો સુધી પહોંચવાનું થાય છે. મૂળ ઉદ્યોગો સાથે તો નાના ઉદ્યોગોને ફેલાયા વિના છૂટકો જ નથી. એટલે કે આ પરંપરા અટકાવી શકાય એમ છે જ નહિ; કારણકે, આપણો ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ જ નહિ, પણ આપણી સ્વતંત્રતા પણ એની સાથે સંકળાયેલી છે. અને જેમ જેમ મોટા ઉદ્યોગો વધે તેમ તેમ નાના પાવાના આશ્રયોગો એની સામે હરીફાઈ ઓછી કરી શકવાના. સમાજવાદી પ્રધાની નીચે તેઓ કંઈકે ટકી શકે, પણ મૂડીવાદી પ્રધાની તો ખિલકુલ નહિ; અને સમાજવાદી પ્રધાનિએ બહુ મોટા પ્રમાણમાં બનાવવાની જરૂર ન હોય એવી અમુક વસ્તુઓ જ બનાવવા પૂરતા ગૃહઉદ્યોગો તરીકે તેઓ ટકી શકશે.

દેશના મહાસભાના આગેવાનો પાયાઉદ્યોગનાં કારખાનાં સાર્વાત્રિક થવાથી ડરે છે. અને માને છે કે ઉદ્યોગવાદી દેશોની આજની મુશ્કેલીઓ કારખાનાં દ્વારા થતા દુર્મલાબંધ ઉત્પાદનને પરિણામે છે. આમાં પરિસ્થિતિને વિષેની વિચિત્ર ગેરસમજ રહેલી છે. *

લોહને જો કોઈ વસ્તુની તંગી હોય તો પૂરતા પ્રમાણમાં તે ઉત્પન્ન કરવામાં કંઈ દોષ છે શું? દુર્મલાબંધ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાને બદલે લોકોએ તંગીમાં રહેવું, એ શું વધારે બધું

* ૩ નવ્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે અમદાવાદમાં આપણે આપતાં સરદાર વલ્લભભાઈ આ પ્રમાણે જોડ્યા હતા; - “સાચો સમાજવાદ આશ્રયોગોની ખિલવણીમાં છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દુર્મલાબંધ ઉત્પાદનને પરિણામે જે અનવર્યા નિર્માણ થઈ છે તેની આપણે આપણા દેશમાં પુનરાવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતા નથી.”

છે? ૨૫૯ છે કે દોષ ઉત્પત્તિનો નથી, પણ શૂર્ણતાભરી અને ખામીભરી વહેંચણીની પ્રથાનો છે.

આમેઘોગના પ્રચારકોને ખીજ જે મુસ્કેલીનો સામનો કરવાનો છે તે આપણી ખેતી દુનિયાના બજાર ઉપર અવલંબે છે તે વાતનો છે. આજે ખેડૂતને વેપારી પાક ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ પડે છે, અને દુનિયાના ભાવો ઉપર ઓસિયાળા રહેવું પડે છે. આ ભાવો તો બદલાયા કરે છે, પણ એને પોતાનું મજબૂત અથવા મહેસૂલ નગદ નાણાંમાં ચૂકવવું પડે છે. એ નાણું એને ક્યાંધીયે પ્રાપ્ત કરવું પડે છે—કંઈ નહિ તો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે—અને તેથી તે એવો જ પાક લે છે કે જેના એની ધારણા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે ભાવ જીવજે. જોરાકની બાબતમાં રાવણબી થવા માટે પોતાને તથા પોતાના કુટુંબને જેની જરૂર હોય તે પાક ઉગાડવો પણ એને પાલવતો નથી.

છેલ્લા કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન અનાજના અને ખીજ વસ્તુઓના ભાવોમાં આવેલી મંદીને પરિણામે લાખો ખેડૂતોને—ખાસ કરીને સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં—શેરડીના વાવેતર પર જવું પડ્યું, ખાંડ પર નાખેલી જકાતને લીધે ચોખાસાની કામગીરી ટોપીની પેઠે અનેક કારખાનાં પેલા થયાં, અને શેરડીની માગ વધી ગઈ. પણ થોડા જ વખતમાં માગ કરતાં માલ વધી ગયો અને કારખાનાવાળાઓએ કૂર રીતે ખેડૂતોને ચૂસ્યા, અને ભાવો ધટી ગયા.

આ કેટલાંક અને ખીજ અનેક વિચારોને લીધે મને લાગે છે કે આપણા ખેતીના અને ઉદ્યોગોના કોષણોનો ઉકેલ નાની સ્વયંપૂર્ણ યોજનાઓ દ્વારા કરવો શક્ય નથી, અને યોગ્ય પણ નથી. ખરું પૂછતાં, આ વિચારો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના એક એક અંગની ઉપર અસર પાડે છે. મોઘમ અને ભાવના-પ્રધાન શબ્દપ્રયોગોના આશ્રય લેવાનું આપણને પાલવે એમ નથી, પણ આ વસ્તુરિચિતિને જરાબર ઓળખી, તેમાં ગોઠવણ મળે તેમ જ કે જેથી આપણે ઇતિહાસની નિઃસંદાય કૃતિ નહિ પણ તેના કર્તા બનીએ.

વળી હું વિરોધાભાસની ભૂતિ ગાંધીજીનો વિચાર કરું છું. એમની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ, દલિત અને પીડિત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા માટેની ધગશ છતાં, જે પ્રથા દેખીતી રીતે નાશ પામી રહી છે અને જે આ દુઃખ અને અપવ્યય નિર્માણ કરે છે, તેનો એઓ કેમ બચાવ કરે છે? એ શાસ્ત્ર છે કે તેઓ એક માર્ગ બતાવે છે, પણ શું ભૂતકાળમાં જવાના એ માર્ગના ખારણાં વસાઈ તે પર તાળાં દેવામાં નથી કે? અને આ દરમ્યાન દેશી રાજ્યો, મોટી જમીનદારીઓ, તાલુકદારીઓ અને વર્તમાન મૂડીવાદી પ્રથા વગેરે પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા જૂની પદ્ધતિના બધાંયે અવશેષોને તેઓ આશીર્વાદ આપે છે. દ્રુતીના સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ મૂકવો યોગ્ય છે કે? એટલે કે એક બ્યક્તિને અનિયંત્રિત સત્તા અને ધન આપવાં અને તે એનો ઉપયોગ સાર્વજનિક હિત માટે જ કરશે એવી આશા રાખી શકાય કે? આપણામાંના જે સારામાં સારા છે તે પણ આવા વિશ્વાસને પાત્ર મણાય એવા પૂછું છે કે? પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાની રામજી પણ ભાગ્યે જ આવો ભાર યોગ્યતાપૂર્વક ઉપાડી શક્યા હોત. અને ખીમજી માટે પણ, તેમની ઉપર આવા પરગણુ અતિ-પુરુષો હોય એ સ્થિતિ યોગ્ય છે શું? પણ આવા અતિ-પુરુષો કે તત્ત્વજ્ઞાની રામજી છે જ કયાં? આપણી પાસે તો કેવળ પામર મનુષ્યપ્રાણીઓ છે, જેઓ પોતાનો અંગત લાભ કે પોતાના અંગત વિચારોનો પ્રચાર એને જ સાર્વજનિક

*૧૯૩૧માં લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદના એક ભાષણમાં ગાંધીજી બોલ્યા હતા : “સૌથી વિશેષ મહાસભાનો દાવો એ છે કે જેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન કહે છે તેમજ જેને દેશી રાજ્યો કહે છે તે બન્નેમાં વસતા હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણા સુધી ફેલાયેલાં સત્તા લાખ ગામડાંઓમાં જે મૂળા અર્ધ-મૂખ્યા કરોડો લોકો વસે છે, તેમની મહાસભા પ્રતિનિધિ છે. મહાસભા જે હક્કોને રક્ષણ કરવા યોગ્ય માને છે, તે હક્કો પણ એ કરોડો મૂળા લોકોના લાભ અર્થે જ હોઈ શકે. એથી એ અનેક હક્કોની બાબતમાં અત્યારનવાર કલહ જેવું તમારા જોવામાં આવે છે. ને એ કલહ સાચો હોય તો મહાસભા તરફથી એમ કહેતાં મને ખિલકૂલ સંકેત યતો નથી કે એકેએક હક્કનું એ કરોડો મૂળાઓના લાભાર્થે મહાસભા બલિદાન આપશે.”

હિત માની લેતા હોય છે. એ ટ્રસ્ટીપણાની વાત જ એવી છે કે તેથી જન્મ, દરજ્જા અને આર્થિક સત્તાનાં મિથ્યાભિમાન સ્થિર કરવામાં આવે છે અને તેનાં પરિણામો ધણી રીતે નુકસાનકારક થાય છે.

ફરીથી હું સ્પષ્ટ કરું છું કે અહીં હું એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતો નથી કે આ પરિવર્તન કેવી રીતે કરવું, કેવી રીતે વિધોને હાંવવા, — બળાત્કાર કે હૃદયપદ્ધતી, હિંસાથી કે અહિંસાથી? એ વિષે હું આગળ વિચાર કરીશ. પણ આ પરિવર્તનની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ અને સ્પષ્ટપણે કહેવી જોઈએ. જે આગેવાનો અને વિચારકો આ વસ્તુનું સ્પષ્ટ ચિત્ર જોઈ ન શકે અને રજૂ ન કરી શકે તો કેવી રીતે તેઓ બીજાઓને પોતાના વિચારના કરવા કે લોકોમાં આવશ્યક વિચારસરણી ઉત્પન્ન કરવા આશા રાખી શકે? એ સાચું છે કે ઘટનાઓ જ સૌથી મોટો શિક્ષક છે. પણ ઘટનાઓ બરાબર સમજવી જોઈએ અને સમજાવવી જોઈએ; તો જ તેનું મહત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થ.ય, અને તેમાંથી વ્યવસ્થિત પ્રતિ પરિણમે.

મારા હિંદુઓથી ક્યારેક ક્યારેક અકળાઈ જનારા મારા કેટલાક સાથીઓએ મને ઘણીવાર પૂછ્યું છે કે શું તમે કોઈ દિવસ સારા અને પરમજી રાજાઓ, હિંદાર જમીનદારો, દિનચિતક અને ભક્ત મૂડીવાળાઓના સહવાસમાં નથી આવ્યા? બેશક આવ્યા છું. જમીનના અને મૂડીના આ માલિકોમાં ફરનારા વર્ગમાનો જ હું એક છું. હું પૂરેપૂરો ‘શુઝંવા’ છું, ‘શુઝંવા’ વાતાવરણમાં જીવ્યો છું, અને એ શિક્ષણે શરૂઆતમાં કેળવેલા બધા ગમા-અણગમના સંસ્કારો ધરાવુ છું. સામ્યવાદીઓ મને એક હુદ્ ‘શુઝંવા’ કહે છે, તે સાચ વાજખી છે. કદાચ હવે તેઓ મને ‘પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારો શુઝંવા’ કહેશે. પણ હું શું છું તે પ્રસ્તુત નથી. છટક વ્યક્તિઓનો ખ્યાલ કરી રાષ્ટ્રીય, આંતર-રાષ્ટ્રીય, આર્થિક કે સામાજિક કોમડાઓનો વિચાર કરવો એ પદ્ધતિ જ ખોટી છે. જે મિત્રો મને આ પ્રશ્ન પૂછે છે તેઓ જ વારંવાર કહેતાં કંટાળતા નથી કે આપણો ઝઘડો પાપી સાથે નહિ, પણ પાપ સાથે છે. હું તો એમના જેટલોયે આગળ

જતો નથી. હું તો કદું છું કે મારો ઝંખડો વ્યક્તિઓ સાથે નહિ, પણ એક પ્રયા સાથે જ છે. એ ખરું કે ઘણે અંશે કાંઈ પણ પ્રયા અમુક વ્યક્તિઓ કે સમૂહમાં મૂર્તિમાન થયેલી હોય છે; અને એ વ્યક્તિઓ અથવા સમૂહનો કાં તો હૃદયપત્રો કરવો જોઈએ, અથવા તો તેની સાથે લડી લેવું જોઈએ. પણ જો એ પ્રયા નિર્જીવ અને ભારરૂપ બની હોય તો તે જવી જ જોઈએ, અને જો વર્ગો અથવા સમૂહો તેને વળગ્યા હોય તેમણે પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરવું જ જોઈએ. એ પરિવર્તન કરવામાં જોટલી ઓછામાં ઓછી હાડમારી થાય તેમ કરવું પડે. પણ કમનસીબે આ હાડમારી અને ભાંગફાટ અનિવાર્ય છે; પરંતુ તે નાના પણ અનિવાર્ય દુઃખથી ડરીને આપણે એક મોટા દુઃખને સહન કરી લઈ શકતા નથી.

મનુષ્યની રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક દરેક પ્રકારની સમાજરચનાના મૂળમાં કઈક તાર્ત્વિક વિચાર રહેલો હોય છે. જ્યારે એ રચનાનો યુગ બદલાય ત્યારે તેનો તાર્ત્વિક પાયો પણ બદલાવો જોઈએ, જેથી બેનો મેળ રહે અને એનો સારામાં સારો ઉપયોગ થાય. પણ સામાન્ય રીતે તાર્ત્વિક સિદ્ધાંતો રચનાની પાછળ પડી જાય છે, અને તેમની મંદ ગતિને લીધે જ બધી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અને મૂડીવાદ સાથે ઉત્પન્ન થયા, પણ તે બેમાં પરસ્પર મેળ નહોતો. મૂળમાંથી જ તેમની વચ્ચે વિરોધ હતો, કારણકે લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અનેકની સત્તા પર ભાર મૂકતો હતો, જ્યારે મૂડીવાદ યોગના હાથમાં જ સાચી સત્તા આપતો હતો. છતાં આ કળેકું ગમેતેમ નહતું આવ્યું; કારણકે ધારાસભાઓનું રાજકીય લોકશાસન બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ લોકશાસન હતું, અને આર્થિક ઇનરાઓ અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણના વિકાસમાં એ ધારાસભાઓ બહુ આડે આવતી નહોતી.

છતાં એ શાસનના સિદ્ધાંતોના વિકાસ માથે બેની વચ્ચે છૂટા-છેડા અનિવાર્ય થયા અને એ કરવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે. ધારાસભાઓના લોકશાસનની હવે શાખ રહી નથી, અને એના

વિરોધરૂપે અનેક પ્રકારના પોકારો હવામાં સંભળાય છે. આને લીધે જ હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર વળી વધારે પ્રગતિવિરોધી બની છે, અને રાજકીય સ્વતંત્રતાના બાલ અંગ્રાથી પણ આપણને વંચિત રાખવા એ નવા પોકારોનું બહાનું બતાવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે દેશી રાજ્યો પોતાની અનિયંત્રિત સત્તા રાખવા માટે પણ આ જ બહાનું બતાવે છે, અને ભારપૂર્વક કહે છે કે દુનિયામાં આજે ક્યાંય નથી એવી મધ્યયુગીન સ્થિતિ પોતાનાં રાજ્યોમાં ચાલુ રાખવાનો એમનો ઇરાદો છે.* પણ ધારાસભાઓના લોકશાસનની

* દેશી રાજ્યોની સભા (મેમ્બર ઓફ પ્રિન્સીસ)ના પ્રમુખ તરીકે પતિયાળાના મહારાજાએ ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે દિલ્હીમાં એ સભામાં બાબલુ આપતાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે હિંદી રાજદ્વારી આગેવાનો ફેરફાર (સમૂહતંત્ર) લાવવાની તરફેણમાં મંત્ર ધરાવે છે; કારણ કે તેમની એ માન્યતા છે કે દેશી રાજ્યોને પરિસ્થિતિને વશ થઈ પોતાનાં રાજ્યોની અંદર લોકશાસન દાખલ કરવું જ પડશે. એના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, "જોકે દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓનું સર્વોચ્ચ હિત કરવા હંમેશાં ખુશી રહ્યા છે, અને પોતાને તથા પોતાના રાજ્યબંધારણોને સમયાનુસાર ફેરવવા તૈયાર રહેશે; છતાં અમારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જો બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન એમ આશા રાખવું હોય કે જે રાજકીય સિદ્ધાંત હવે સહેલા માદ્દમ પડ્યો છે, તે સિદ્ધાંતનો એપ અમારા નીરાગી રાજકીય શરીરને વળગાડવા તેઓ ફરજ પાડી શકશે, તો તેઓ કંપનાસૂત્રિમાં જ વિહાર કરે છે."

(જુઓ વળી પાછળ ૮૦૬એ પાને માર્કેસોરના હીવાનનું બાબલુ) એ જ દિવસે એ જ સભામાં બિકાનેરના મહારાજા બોલ્યા હતા કે; "અમે દેશી રાજ્યોના રાજ્યો કાંઈ દેવચોળે જ આદીએ ચડી બેઠેલા લોકો નથી. અને હું એમ કહેવાની છૂટ લઈ છું કે અમે સૈકાઓથી વંશપરંપરાગત રાજ્ય કરવાની વૃત્તિ અને, હું માનું છું કે, કેટલેક અંશે મુસલ્મીપણાને વારસો મેળવ્યાનો દાવો કરી શકીએ છીએ; આથી ઉતાવળા કે અધૂરા વિચારથી કરેલા નિર્ણયોમાં ત્વરાથી ઘસડાઈ જતા અટકવા માટે અમે પૂરીપૂરી કાળજી લઈશું. . . . બહુ વિનયપૂર્વક હું કહેવા ઇચ્છું છું કે દેશી રાજ્યો કોઈનાથી પોતાનો નાશ થવા દેવા ઇરાદો રાખતા નથી, અને કમનસીબે જો એવા સમય આવી લાગશે કે યદ્યપિશાહત પોતે કરેલી સુલેહની રૂએ દેશી રાજ્યોને આવશ્યક રક્ષણ આપવા અસક્ત નીવડશે તો દેશી રાજ્યો અને રાજ્યો છેવટ સુધી લડતાં લડતાં જ મરશે."

નિષ્ફળતાનું કાગળ એ લોકશામન બદ્દ આગળ જાય છે એ નથી; પણ પૂરતું આગળ નથી જતું, એ છે. એમા પુરુ લોકશાસન નહોતું, કાગળકે તેમાં આર્થિક લોકશામનનો સમાવેશ નહોતો થતો, અને તેની પદ્ધતિઓ ઝપાટાખંધ થતાં પરિવર્તનોના જમાના માટે બદ્દ ધીમી, અટપટી અને અયોગ્ય હતી.

એકઠ'થુ સત્તાનું આત્પતિક ૩૫ જે દુનિયામાં કયાય હોય, તો ધણુ કરીને તે દેશી ગળ્યો છે બેશક તે બ્રિટિશ શહેનશાહત નીચે છે, પણ અંગ્રેજ સરકાર કેવળ અંગ્રેજોના લાભોની રક્ષા કે વૃદ્ધિ માટે જ તેના કાગલાશોમા દખલગીરી કરે છે, વીમમી સદીના લગભગ મધ્યકાળ મુધી આ જૂની દુનિયાનાં જાગીરદારી જૂથો લગભગ કાંઈ પણ પરિવર્તન પામ્યા વિના કેવી રીતે નહી રહ્યાં છે એ બદ્દ આશ્ચર્યકારક છે ત્યાની હવા બધિયાર અને ભારે છે, પાણી બદ્દ જ મદ ગતિએ વહે છે, અને ફેરફારો તથા રદ્ધતિદાથી વાતાવરણમાં ઊછરેતો અને તેથી જરા થારેયો કાંઈ નવો આવનારો માણુમ ત્યા જઈ ચડે છે, તે તેને સુસ્તી આવી જાય છે અને તેની આખ પગ હળવુ થેન ચડે છે. જેમ ચિત્રના પદાર્થ પગ મમયનો પ્રભાવ નથી, અને તેથી એક જ દેખાવ આખ આગળ મદાયે રહે છે અને તે અવાસ્તવિક લાગે છે, તેમ જ આ પણ અવાસ્તવિક દશા છે, અજાણતા જ પેયો નવતરો માણુમ પાછો જૂતકાળમાં ગતરી પડે છે અને પોતાના બાહ્યાવસ્થાના સ્વપ્નો નિહાળે છે તેમા અખતર અને શસ્ત્રો મજેલા સરદારો અને સુદા અને શૂર રમણીઓ આવે છે, કાંગરાવાળા દુર્ગો, પ્રેમશૌર્યના પ્રમગો અને કુળ તથા અભિમાનના ભદ્રભદ્રશાઈ વિચારોના તથા અદ્વિતીય વીરતા અને મૃત્યુની બેપરવાઈનાં ચિત્રો એ જુએ છે ખાસ કરીને માહમ અને પરાક્રમ, તથા મિથ્યાભિમાની અને અમાધ્ય કર્મોના મૂળ વતન ગજરયાનમાં આ વિશેષે થાય છે

પણ આ સ્વપ્નાં જલદી ઊડી જાય છે અને અકળામણનો અનુભવ થાય છે હવા ઓછી પડે છે અને શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ લાગે છે બધિયાર અથવા મદ વહેતાં પાણીની નીચે નિશ્ચેષ્ટતા અને કહોવાણુ માલૂમ પડે છે. મનથી અને શરીરથી બધી

બાબુએ 'વાડ, ઘેરો અને સાંકળોનાં બંધનમાં પડ્યા હોઈએ, એવી લાગણી થાય છે. એક બાબુએ લોકોની અત્યંત અજાનમ્ય દરિદ્રતા અને ખીછ બાબુએ તેથી સાવ ઊલટું જ, આંખને આંશ નાખનારો લાલકાબંધ રાજમહેલ નજરે પડે છે. રાજ્યની કેટલી બધી દોલત તેના રાજની અંગત જરૂરિયાતો અને વૈભવો માટે એ મહેલની અંદર વહે છે, અને કેટલી થોડી પ્રજાની કોઈ પણ જાતની સેવાના રૂપમાં તેમને પાછી મળે છે! આપણા રાજ્યોને ઉત્પન્ન કરવા ને પોષવા એ ભયંકર મોંઘી વસ્તુ છે. એમની પાછળ થતા આ હિઝાહિ ખર્ચના બદલામાં તેઓ શું પાછું આપે છે?

આ રાજ્યોની ઉપર શુભતાઓ પડી પડેલો છે. વર્તમાનપત્રોને ત્યાં ઉત્તેજન નથી. બહુ તો એકાદ સાહિત્યવિષયક કે અર્ધસરકારી સાપ્તાહિક ત્યાં નબી સકે. બહારનાં છાપાંઓની ધણીવાર બંધી હોય છે. ત્રાવણકોર, કોચીન વગેરે કેટલાંક દક્ષિણનાં રાજ્યો—જ્યાં બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન કરતાં પણ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે—તેમને અપવાદ કરીએ તો ખીછ જગ્યાએ સાક્ષરતા અત્યંત અદ્ય છે. રાજ્યોમાંથી જે મહત્વની ખબરો બહાર પડે છે, તે ભલકાભરી વિધિઓ અને પરસ્પર પ્રશંસાનાં ભાષણોવાળી એકાદ વાઈસરોયની મુલાકાતની, અથવા હિઝાહિપણે બિજવેલા રાજના વિવાદ કે જન્મદિવસની, અથવા ખેડૂતોએ કરેલા બંડની હોય છે. દેશી રાજ્યોને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંથી દીકા સામે ખાસ કાયદાઓ ધડીને રક્ષણ આપવામાં આવેલું છે, અને રાજ્યની હદમાં તો હળવામાં હળવી દીકા સામે પણ સખત પગલાં લેવામાં આવે છે. * જાહેર સભાઓનું ભાગ્યે જ નામ સંભળાય છે અને ધણીવાર સામાજિક

* હૈદરાબાદ (નિઝામ)થી ૩૭ ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ની તારીખનો એક છાપાનેગ સંદેશો આ પ્રમાણે હતા: “અત્રેની વિવેકવર્ધિની ચિયેટરમાં ગઈ કાલે ગાંધીજીનો જન્મદિવસ બિજવવા માટેની જાહેર યચ્છી સાર્વજનિક સભા બંધ રાખવી પડી હતી. હૈદરાબાદ હરિજન સેવક સંઘે આ સભા ગ્રાહવી હતી. સંઘના મંત્રી છાપાંઓને જણાવે છે કે સભાના ચોવીસ કલાક પહેલાં અધિકારીઓએ નોટિસ કાઢી હતી કે બે હજાર

ચળવળની મહાઓની પણ મનાઈ કરવામાં આવે છે. બહારના આગેવાન પુરુષોને રાજ્યમાં જતાં ઘણીવાર અટકાવવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ કે તે અરમાં થી. ચિત્તરંજન દામ જૂન માંદા હતો અને તેથી તેમણે કાશ્મીર હવાફેર કરવા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. કેઈ રાજદ્વારી કામ કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નહોતો. એ કાશ્મીરની સીમા સુધી પહોંચી ગયા, પણ ત્યાં એમને અટકાવી દેવામાં આવ્યા. શ્રી. મહમદઅલી ઝીણુને પણ નિઝામના રાજ્યમાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી, અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને હૈદરાબાદ શહેરમાં જ એમનું ઘર હોવા છતાં ત્યાં રહેવાની પરવાનગી મેળવતાં લાંબો સમય લાગ્યો હતો.

ત્યાં રાજ્યોમાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં રાજ્યની પ્રજાઓના પ્રાથમિક હક્કોના બચાવમાં ખડા થવું અને તેમના એકાદક દમનની ટીકા કરવી, એ મહાસભા માટે અત્યંત સ્વાભાવિક કાર્ય થાત. પણ ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યોની બાબતમાં મહાસભા ઉપર એક વિચિત્ર નીતિ લાદી. તે એ કે “દેશી રાજ્યોના આંતરિક કારભારમાં દખલગીરી કરવી નહિ.” રાજ્યોમાં અત્યંત અસાધારણ અને ત્રાસદાયક બનાવો બનતા છતાં અને રાજ્યોના તરફથી મહાસભા ઉપર કોઈ પણ જાતના બહાના વિના હુમલાઓ થતા છતાં, આ ચૂપકીદીની નીતિને ગાંધીજી વળગી રહ્યા છે. મહામંબાની ટીકાથી રાજ્યોને દુઃખ થાય અને તેમનો ‘હૃદયપલટો’ કરવો વધારે ટકણ થઈ પડે એ બીક આની પાછળ હોય એમ લાગે છે. ૧૯૩૪માં દેશી રાજ્યોની પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ન. ચિં. કેળકરને લખેલા એક પત્રમાં ગાંધીજીએ ફરી ‘જણાવ્યું છે કે આ દખલગીરી ન કરવાની નીતિ હઠાપણુભરી

રૂપિયાના રોકડ ભંડોળ અને રાજદ્વારી બાંધણો નહિ કરવામાં આવે તથા સરકારી અમલદારોના સરકારી કામો ઉપર કોઈ પ્રકારની ટીકા કરવામાં નહિ આવે એની બાંધધરી આપવાની શરતોએ જ સલાહ ભરવાની પરવાનગી આપી શકારો. સભા બેલાવનારને અમલદારો સાથે યોગ્ય વાટાપાટ કરવાનો સમય પૂરતો ન રહેવાથી સભા બંધ રાખવી પડી હતી.”

અને યોગ્ય જ છે, તેમ એમની ખાતરી છે. વળી એ કાગળમાં કાયદા અને બધારણની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોના અધિકારોની બાબતમાં એમણે બહુ જ વિચિત્ર દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું હતું. એમણે લખ્યું હતું કે “બ્રિટિશ કાયદા પ્રમાણે દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર સરકારો છે. જે ભાગ બ્રિટિશ કહેવાય છે તે ભાગને જેમ અફઘાનિસ્તાન કે સિયોનની ગવર્નમેન્ટ ઘડવામાં કરી અધિકાર નથી, તેમ જ દેશી રાજ્યોમાં પણ નથી.” દેશી પ્રજા પરિષદ અને મધ્યમમાર્ગી જેવા નરમ અને વિનીત મંડળોએ પણ આ વિચારો અને મનાહ મામે વાધો ઉઠાવ્યો, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ આ વિચારો દેશી રાજ્યોને તો બહુ આવકારણીયક થઈ પડ્યા, અને તેમણે તેનો લાભ લીધો. ત્યાર બાદ એક મહિનામાં ત્રાવણકોરની મરકારે પોતાના રાજ્યમાં મહામહાની સમિતિની સ્થાપના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો અને તેની સભાઓ તથા મહાસભા નોંધવાના કામની બંધી કરી. એમ કરતી વખતે તેમણે જાહેર કર્યું કે “જવાનના આગેવાનોએ” જ આવી સલાહ આપી હતી જેથી છે કે આ ઉત્ક્રેષ્ઠ ગાંધીજીના નિવેદન વિશે હતો. અને એ નોંધવા જેવું છે કે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંથી મવિનય લાંબ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો (દેશી રાજ્યોને તો એ ચળવળમાં કદી મંડાવવામાં આવ્યા જ નહોતા) અને હિંદી સરકારે મહાસભાને પાછી કાયદેમર સરકાર જાહેર કરી ત્યાર બાદ આ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. અને એ પણ જાણવા જેવું છે કે તે વખતે એકવારના મહામહાના તેમજ હોમરૂલ લીગના મુખ્ય મંત્રી, પાછળથી મધ્યમમાર્ગી અને હિંદી મરકાર તથા મદ્રાસ સરકારમાં મોટા હોદ્દા ધરાવનાર સર સી. પી. ગમસ્ત્રામી આપણે ત્રાવણકોર મરકારના મુખ્ય રાજકીય મલાહકાર હતા અને આજેય છે.

ગાંધીજીની સલાહને અનુમરી ધડાચેલી મહાસભાની નીતિને પરિણામે ત્રાવણકોરની મરકારે શાંતિના મમયમાં પણ મહામહા ઉપર કરેલા અકાળ દુમવાને વિશે એક શબ્દ પણ

ખેલવામાં આવ્યો નહોતો.* કેટલાક મધ્યમમાગીઓએ આ સામે જોરથી વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. દેશી રાજ્યોની બાબતમાં ગાંધીજીની નીતિ મધ્યમમાગીઓ કરતાં પણ વધારે મોળી, અને મંદુચિત છે. મોટા આગેવાનોમાં કદાચ પં. મદનમોહન માલવીયજી જ રાજ્યોની સાથેના એમના અનેક ગાઢ સંબંધને લીધે એમના જોડલા જ ટીકા કરવામાં સંપન્ન અને રાજ્યોની નાણુક લાગણીઓ કપાય નહિ તેને માટે ચિંતાતુર માલૂમ પડે છે.

ગાંધીજી હંમેશાં જ દેશી રાજ્યો વિષે આટલા સાવચેત નહોતા. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬માં એક જણીતા પ્રસંગે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાને સમયે એક દેશી રાજના અધ્યક્ષપણા નીચે અને ખીજા ધણા રાજ્યોની હાજરીમાં એમણે એક બાપણ આપ્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી એઓ તાજ જ પાછા ફર્યા હતા અને અખિલ ભારતીય રાજકારણનો ભાર હજી એમનાં પર આવી પડેલો નહોતો. અંતઃકરણમાંથી નીકળતા અને એક પેગંબરના જેવા જુસ્સાથી તેમણે એ બાપણમાં રાજ્યોને સુધરવા અને તેમના મિત્રા બનકા અને વિલાસો છોડી દેવા કહ્યું હતું. એમણે કહેલું : “ રાજ્યો જાઓ અને તમારું ઝવેરાત વેચી દો ! ” રાજ્યોએ ઝવેરાત વેચ્યું ભલે ન હોય, પણ તેઓ ગયા ખરા. બહુ રોપથી એક પછી એક અને નાની નાની ટોળાઓમાં તેઓ હોલ છોડી ગયા અને અધ્યક્ષ પણ નીકળી ગયો, અને બાપણકર્તાને એકલાને જ એમનું બાપણ પૂરું કરવા છોડ્યા. શ્રીમતી એની બેસન્ટ, જે ત્યાં હાજર હતાં, તેમને પણ ગાંધીજીની ટીકાથી માફું લાગ્યું અને તેઓ સભા છોડી ગયાં હતાં.

વળી શ્રી. કેળકર ઉપરના પત્રમાં ગાંધીજી લખે છે : “ દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓને સ્વરાજ્ય બક્ષે, એમ હું ધમ્મું છું, તથા રાજ્યો.

* ૧૬ી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે વડોદરામાં કરેલા એક, બાપણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ બિનદખલગીરીની નીતિ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેઓ એમ બોલેલા કહેવાય છે કે “ દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓએ રાજ્ય તરફથી જે મર્યાદાઓ નાખવામાં આવે તેમાં રહીને જ પોતાનું કામ કરવું અને તેમના કારોબાર ઉપર ટીકા કરવાને બદલે રાજ્ય અને પ્રજાની વચ્ચે સારો સંબંધ જળવાય એવા પ્રયત્નો કરવા ”

પોતાને પોતાની પ્રજાઓના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે જ ગણે અને તેમ જ વર્તે એમ ચાહું છું. . . .” એ આ ટ્રસ્ટીપણાના વિચારમાં કંઈ તથ્ય હોય તો અંગ્રેજ સરકાર પોતે હિંદી મરકારની ટ્રસ્ટી હો એવો દાવો કરે છે તે સામે આપણને શો વાધો હોઈ શકે? તેઓ હિંદુસ્તાનમાં પગદેશી છે, એટલું બાદ કરીએ તો હું બે વચ્ચે કશો ભેદ જોતો નથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં લગભગ એમના જેટલા જ ચામડીના રંગના, મૂળ જાતિના, અને સંસ્કારિતાના ભેદો છે.

છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓનો ઝપાટાબંધ પ્રવેશ થતો જાય છે. ધણીવાર તે નાખુશ પણ અસહાય થઈ પડેલા રાજા પર પગણે ઠસાવવામાં આવે છે, હિંદી મરકાર હંમેશાં દેશી રાજ્યો પર ઉપગ્રી ધણો અંકુશ ચલાવતી; હવે ઉપરના અંકુશ ઉપરાંત દેટલાંક મહત્વનાં રાજ્યો પર અંદરનો દોર પણ થયો છે. આથી જ્યારે કોઈ દેશી રાજ્ય યોડે ત્યારે અવાજ બદલીને તથા જાગીરદારી જૂમિકાનો લાભ લઈને ધણીવાર હિંદી સરકાર જ ખોલતી હોય છે.

બીજી જગ્યાના જેવી દેશી રાજ્યોમાં પ્રવૃત્તિઓ કરવાની છૂટ હંમેશાં ન લઈ શકાય, એ હું સમજી શકું છું. કૃષિના ઉદ્યોગના, કામોના, રાજ્યપદ્ધતિના, વગેરે પ્રશ્નોની બાબતમાં જુદા જુદા બ્રિટિશ પ્રતિભાવે ધણા ફરકો છે, અને તેથી સઘળે એક જ રીત ગાંધવી શક્ય નથી; પણ પરિસ્થિતિ અનુસાર કાર્યમાં ભેદ હોય તોયે જુદા જુદા પ્રદેશો માટે આપણી સામાન્ય નીતિ જુદી ન હોવી જોઈએ. અને જે વસ્તુ એક જગ્યાએ ખોટી હોય તે બીજી જગ્યાએ પણ ખોટી જ ગણાવી જોઈએ. નહિ તો એવો આક્ષેપ મુકાશે અને મુકાયો છે જ કે આપણે કોઈ સુમંગલ નીતિ કે મિદ્ધાનો સ્વીકારતા નથી, પણ કેવળ આપણે આપણી પોતાની મત્તા વધારવા માટે જ બહાર પડેલા છીએ.

ધાર્મિક અને બીજી લઘુમતીઓના જુદાં મતદારમંડળો સામે, વાજબી રીતે જ, બહુ ટીકા કરવામાં આવી છે. લોકશામનના સિદ્ધાંતથી એ માવ વિરોધી છે, એમ કહેવામાં

આવું છે. બેશક, એકખીનથી અત્યંત સ્વતંત્ર ધાર્મિક મંડળોમાં જે મતદારોને વહેંચી દેવામાં આવે તો લોકશાસન, અથવા જેને જવાબદાર રાખ્યતંત્ર કહે છે તે થઈ જ શકે નહિ. પણ આ પ્રકારની ટીકા બહુ આગ્રહપૂર્વક અને સતત કરનારા, જેના કે પં. મહનમોહન માલવીય અને હિંદુમહાસભાના આગેવાનો, દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ વિશે અત્યંત જ. સંપૂર્ણ હોય તથા તેમની એકઠાથુ સત્તાવાળું અને બાકીના દેશની (કહેવાતી) લોકશાસીનું સંયુક્ત મંડળ (ફેડરેશન) સ્વીકારવા સાવ તૈયાર હોય એમ લાગે છે. આથી વધારે વિસંગત અને બેહુકું સંયુક્ત મંડળ કદપૂં અશક્ય છે. છતાં હિંદુ મહાસભામાંના લોકશાસનવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી મદારથીઓ વિરોધનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કયાં વિના એને જગાં નય છે. આપણે શુદ્ધિયુક્તતાની અને સુસંગતિની વાતો કરીએ છીએ ખગ, પણ આપણી મૂળ પ્રેરણાઓમાં ભાવનાઓનું જ બળ હોય છે.

અને આ રીતે હું પાછો મહાસભા અને દેશી રાજ્યોના વિરોધાભાસ પર આવું છું. ટોમસ પેને લગભગ શેઠસો વર્ષો ઉપર બકે વિશે વાપરેલું એક વાક્ય મને યાદ આવે છે: “એને પીંછાની દયા છે. પછી મરતાં પક્ષીને એ ભૂલી નય છે.” ગાંધીજી મરતાં પક્ષીને ભૂલતા નથી જ. પણ એમને પીંછાનો આટલો આગ્રહ શા માટે છે?

લગભગ આ જ વિચારો તાલુકદારી અને મોટી જમીનદારીઓની પ્રધાને લાગુ પડે છે. આ અર્ધ-જાગીરદારી પ્રધાનો જમાનો હવે વીતી ગયો છે, અને અર્ધના ઉત્પાદનમાં અને સામાન્ય પ્રગતિમાં તે વિઘ્નરૂપ છે, એ મમજાવવાની હવે લાગ્યે જ જરૂર છે. મૂડીવાદના વિકાસમાયે એ વિઘ્નરૂપ છે, અને આખી દુનિયામાં મોટી જમીનદારીઓ ધીમે ધીમે અત્રોપ થઈ ગઈ છે અને એનું સ્થાન રેલતવારી પ્રધાને લીધું છે. હું તો એમ જ માનતો કે એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ પ્રશ્ન જોડે એમ હોય તો તે કેવળ બદલો આપવાનો પ્રશ્ન હોય. પણ છેલ્લા વરસેક દરમિયાન મને ખણીને આશ્રય થયું કે ગાંધીજી તાલુકદારી

પદ્ધતિને પસંદ કરે છે અને એ ચાલુ રહે એમ ઇચ્છે છે. જુલાઈ ૧૯૩૪માં તેઓ કાનપુરમાં બોલ્યા હતા કે “ખત્તે બાબુના હૃદયપલટાથી જમીનદારો અને રૈયત વચ્ચે સારા સંબંધો સ્થાપી શકાય. એમ યાચ તો ખત્તે શાંતિ અને સંપત્તી રહી શકે. હું તાલુકદારી, અને જમીનદારી પ્રધાના નાશની તરફેણમાં કપારેસ નહોતો. અને જો એનો નાશ ઇચ્છે છે તેઓ પેસે શું ઇચ્છે છે તે જાણતાં નથી.” (આ હેતુઓ આનોપ જરા અનુદાર છે.)

વળી તેઓ એમ બોલેલા કહેવાય છે કે “‘ન્યાય’ કારણ વિના સંપત્તિવાળા વર્ગોની ખાનગી મિલકત લઈ લેવાના કાર્યક્રમમાં હું બાજ લઈશ નહિ. મારો ઉદ્દેશ તમારા (જમીનદારોના) હૃદય સુધી પહોંચવાનો અને તમને પલટાવવાનો છે, જેથી તમે તમારી બધી ખાનગી મિલકત તમારી રૈયતને માટે દૂરદ તરીકે રાખો અને મુખ્યત્વે તેમના જ હાસાર્યે તેનો ઉપયોગ કરો. પશુ ધારો કે તમારી મિલકત તમારી પાસેથી અન્યાયથી લઈ લેવાનો પ્રયત્ન થાય, તો તમે અને તમારા પક્ષમાં જિભો રહી શકતો જોશો. પશ્ચિમનો સમાજવાદ અને સામ્યવાદ આપણા કરતાં મૂળથી જ અત્યંત લિન્ટ કલ્પનાઓ ઉપર રચાયેલો છે. એમની એવી એક કલ્પના એ છે કે મનુષ્ય-સ્વભાવ નિઃસ્વર્ગતઃ સ્વાર્થી જ છે. તેથી, આપણો સમાજવાદ અને સામ્યવાદ અદિસા ઉપર અને મૂડીવાળાઓ તથા મજૂરો અને જમીનદાર તથા રૈયત વચ્ચેના મેળભર્યા સહકાર ઉપર સ્થપાવો જોઈએ.”

પૂર્વ અને પશ્ચિમની મૂળભૂત કલ્પનાઓમાં આવા કંઈ ભેદો છે જ કે કેમ એ વિષે અને ખાતરી નથી. કદાચ હોય. પણ નજીકના જૂતકાળમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ એ પડ્યો છે કે હિંદુસ્તાનના મૂડીવાળા અને જમીનદારોએ પોતાના પાશ્ચાત્ય જાતભાઈ કરતાં મજૂરો અને રૈયતના હિનોની વધારે અવગણના કરી છે. રૈયતના હિત માટે કોઈ પણ જાતની સમાજસેવાના કાર્યમાં રસ લેવાનો હિંદી જમીનદાર તરફથી લગભગ કશો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. એક પાશ્ચાત્ય નિરીક્ષક — મિ. એચ. એન.

એઈસિસડ્ — જણાવે છે કે (દુનિયાના) “વર્તમાનકાલીન સમાજમાં હિંદી નાણાં ધીરનારા અને જમીનદારો મૌથી વધારે લોહી પીનારી જગો છે.”*

કદાચ દેશી જમીનદારનો દોષ નથી. પરિસ્થિતિ એને માટે બહુ વિકટ થઈ પડી છે, અને તે ઉત્તરોત્તર નીચે જ પડતો ગયો છે અને હવે એ એવી વિકટ સ્થિતિમાં છે, કે ભાગ્યે જ એમાંથી નીકળી શકે. નાણાં ધીરનારાઓએ ધણા મોટા જમીનદારોની જમીનો લઈ લીધી છે, અને નાના જમીનદારો, જે જમીનના તેઓ એક કાળે માલિક હતા, તેના જ ગણોત્તિયા થઈ ગયા છે. શહેરોના આ ધીરનારાઓએ પહેલાં ગીરો પર નાણાં ધીરી પછી તે જમીનોને દેવા ચેટે ‘લદાણુ’ કરી લઈ પોતાની જમીનદારીઓ બનાવી છે; અને, હવે, ગાંધીજીના મૃત પ્રભાણે, જે કમનસીબ લોકોને તેમણે જમીન વિનાના કર્યા છે, તેમના તેઓ દ્રુટી છે અને તેઓ પોતાની જાપજ તે ગણોત્તિયાના હિત માટે મુખ્યત્વે વાપરશે, એમ આશા રાખવાની છે.

જો તાલુકદારી પદ્ધતિ સારી હોય તો આખા દેશમાં કાં દાખલ ન કરવી? હિંદુસ્તાનમાં જમીનનો મોટો ભાગ રાયતવારી પદ્ધતિ તળે છે. ગાંધીજી ગુજરાતમાં મોટી ‘જમીનદારીઓ’ અને તાલુકદારીઓ ઉત્પન્ન કરવા સંમત થશે ખરા? હું ધારું છું કે નહિ થાય. પણ તો પછી સંયુક્ત પ્રાંત કે બિહાર કે ‘બંગાળ’ માટે એક પદ્ધતિ સારી અને ગુજરાત કે પંજાબ માટે બીજી કેમ સારી? ઉત્તર ને પૂર્વ ને પશ્ચિમ ને દક્ષિણના હિંદીઓમાં કંઈ મહત્ત્વના ભેદો છે, એવું તો કોઈ નહિ જ કહે. અને તેમની જીવન વિધેની મૂળ વિચારસરણી પણ સરખી જ છે. ત્યારે સાર એ નીકળે છે કે જે જેમ છે તેમ જ રાખવું: ‘યથાસ્થિતતા’ જાળવવી; લોકોને માટે શું થોડું કે હિતકારી છે તેની કંઈ આર્થિક તપાસ કરવી નહિ; એમની વર્તમાન સ્થિતિને સુધારવા કશો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી; માત્ર તેમનો હૃદયપક્ષો કરવાની જરૂર છે. જીવન પ્રત્યે અને જીવનના પ્રશ્ન પ્રત્યે શુદ્ધ ધાર્મિક વલણ તે આ. રાજકારણ,

* ‘ગ્રોપી’ એર પીસ’ નામક પુસ્તકમાં.

અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર માથે એને કશો મંબંધ નથી, અને છતાં ગાંધીજી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં બાંધી આગળ જાય છે.

દેશની સામે બેઠેલી આ કેટલીક સમસ્યાઓ છે. આપણે આપણને પોતાને કેટલીએક ગઠિયાં બાંધી લીધા છે, અને એ બધી છોડ્યા વિના આગળ જવું કઠણ છે, ભાવના દ્વારા તે છોડી શકાશે નહિ. અનેક વર્ષો પૂર્વે રપાઈનોડાએ પ્રશ્ન પૂછેલો, “વધારે સારું શું ? જ્ઞાન અને વિવેક દ્વારા મુક્તિ કે ભાવનાઓમાં બંધન ? ” એણે આ બેમાંથી પહેલ પમંદ કર્યું હતું.

હૃદયપલટો કે બળાત્કાર ?

સોળ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીએ પોતાના અધિસાના સિદ્ધાન્તથી દેશને આજી નાખ્યો ત્યારથી એ સિદ્ધાન્ત દેશના અંતરિક્ષમાં ઉગ્ગત્વળ પ્રકાશી રહ્યો છે. કેટલાયે લોકોએ વગરવિચારે, પણ સંમતિપૂર્વક, તેની પોપટપંચી કરી છે, કેટલાકે પ્રથમ ઝાઝો કરી પછી તેનો શરતી કે બિનશરતી સ્વીકાર કર્યો છે, અને કેટલાકે તેની ખુલ્લી ઠેકડી કરી છે. આપણા રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં એણે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, અને બહારની દુનિયાનું પણ સારી પેઠે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જોકે મનુષ્યની પ્રથમ વિચારક્રિયાના જટિલો જ એ સિદ્ધાંત પ્રાચીન છે, છતાં મોટા પાયાની રાજકીય અને સામાજિક ચળવળોને એ સિદ્ધાન્ત કદાચ ગાંધીજીએ જ પહેલીવાર લાગુ કર્યો છે. પૂર્વે એ કેવળ વ્યક્તિગત વર્તનનો વિષય હતો, અને તેથી પ્રમુખપણે ધાર્મિક વિષય હતો. એનો અર્થ વ્યક્તિનો સંયમ હતો; અને સંપૂર્ણ અનાસક્તિ કેળવી, તે દ્વારા જગતના કલહોથી પોતાને પર કરી એક પ્રકારની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ હતો. બહુ આડકતરી રીતે અને દૂરના પરિણામરૂપે કાંઈક બની આવે તે બાદ કરીએ તો તે સમાજના મોટા પ્રશ્નો કે બદલાયા કરતી સમાજની સ્થિતિનો ઉકેલ આણવાનો તેના મૂળમાં કાંઈ વિચાર નહોતો. સમાજવ્યવસ્થામાં ગમે તેટલી વિષમતાઓ અને અન્યાયો હોય તે સ્વીકારી લઈને જ જાણે એનો પ્રયોગ થયો હોય એમ લાગે છે. એને વ્યક્તિગત આદર્શને બદલે સમસ્ત સમાજનો આદર્શ બનાવવાનો ગાંધીજીએ પ્રયત્ન કર્યો. રાજકીય તેમજ સામાજિક સ્થિતિને ફેરવવાનું બીડું તેમણે ઝાડ્યું અને એ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તેમણે અધિસાના સાધનને વિશાળ અને સાવ જુદા જ ક્ષેત્રમાં શુદ્ધિપૂર્વક અજમાવ્યું.

એમણે લખ્યું છે : “જેમને માનવદયામાં અને વાતાવરણમાં મૂલગામી ફેરફારો કરાવવા હોય, તેઓ સમાજમાં બળબળાટ ઉત્પન્ન કરાવ્યા વિના બીજી રીતે તે કરી શકે નહિ. એમ કરવાની બે જ રીતો છે — દિસાની અને અદિસાની. દિસક બળનો પ્રયોગ શરીર ઉપર અસર કરે છે, અને તે પ્રયોગ કરનાર તેમજ તેના ભોગ યનાર બંનેની અધોગતિ કરે છે; અદિસક બળનો પ્રયોગ કરનાર પોતે ઉપવાસાદિ કષ્ટ સહન કરીને તે અજમાવતો હોવાથી તે સાવ જુદી જ રીતે કામ કરે છે. એનો શરીરને સ્પર્શ થતો નથી, પણ જેમની સામે તેનો ઉપયોગ થાય છે તેમના આત્માને સ્પર્શ કરી તેને બળ આપે છે.” *

કેટલેક અંશે આ ભાવના હિંદુસ્તાનની વિચારસરણીને અનુકૂળ હતી અને, ઉપર ઉપરથી તો દેશે તેને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. એના ગર્ભમાં કેટલો ગંભીર અર્થ રહેલો છે તેની બહુ જ થોડાઓએ કલ્પના કરી હતી, અને જે થોડાઓને એની કાર્મિક ઝાંખી કલ્પના હતી તેમણે શકાથી તેનો પ્રયોગ ઉપાડી લીધો. પણ જ્યારે કાર્યની ગતિ મંદ પડી ત્યારે લોકોના મનમાં અસંખ્ય શંકાઓ ઊઠવા લાગી, અને તે બધી શંકાનું સમાધાન મેળવવું અસાધારણ મુશ્કેલ થયું. રાજકારણમાં તત્કાલ સેવાનાં પગલાંની સાથે એ શંકાઓને સંબંધ નહોતો. પણ અહિંસાત્મક પ્રતીકારના વિચારની પાછળ રહેલા તાર્ત્વિક સિદ્ધાંત માથે તેનો સંબંધ હતો. રાજકીય અર્થમાં અહિંસાત્મક ચળવળ હજી સફળ થઈ નથી, કારણકે હિંદુસ્તાન હજી સામ્રાજ્યવાદના કુભાંક સાંડસામાં પકડાયેલું જ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો અહિંસાના પ્રયોગ કરનારાઓને મૌલિક પરિવર્તનની હજી પૂરી કલ્પનાયે આવી નથી. અને છતાં, જે જરા પણ ઊંડો જિતરે તે જોઈ શકે કે એણે દેશના કરોડો લોકોમાં અદ્વિત ફેરફાર કરેલો છે. જે અમૂલ્ય ગુણો વિના રાજકીય કે સામાજિક કોઈ પણ જાતની

* એક ઉપવાસ પ્રસંગે જ્યો ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ને દિવસે ગાંધીજીએ બહાર પાડેલા નિવેદનમાંથી. (પટવર્ધનના લગ્નકામને અંગે ચેરવડા જેલમાં કરેલો ઉપવાસ. — ભા. ૬.)

પ્રગતિ મિદ્ધ કરવી કે જાળવી રાખવી કંઈક થાય તે ગુણો — ચાન્ડિય, બળ, અને સ્વાશ્રય — તેણે પ્રજાને આપ્યા છે. આ લાભો વિશે શંકા નથી, છતાં કેટલે અંશે એ અહિંમાને લીધે છે અને કેટલે અંશે મંદપને પશિષામે છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. હિંમાત્મક યુદ્ધ દ્વારા પણ ઘણી પ્રજાઓએ અનેક પ્રમંજે આવા લાભો મેળવ્યા છે. છતાં હું ધારુ છું કે એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે આ બાબતમાં આપણને અહિંસાત્મક પદ્ધતિ બેગુમાર કીમતી થઈ પડી છે. ઉપર ગાંધીજીએ, “મમાજમા ખજલજાટ” કંવાનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, તે ઉત્પન્ન કરવામાં અહિંસાએ નિશ્ચિતપણે મદદ કરી છે, જોકે એ ખજલજાટની પાછળ મૂળમત કાગળો અને પશિસ્થિતિ પણ હતાં એ વિશે પણ શંકા નથી, ક્રાંતિકારક ફેરફારોની પૂર્વે આમવર્ગની અદર જે વેગવત જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અહિંસા પદ્ધતિએ નિર્માણ કરી છે.

આ એના પલમાં એક દેખીતો મુદ્દો છે. પણ એ આપણને બહુ આગળ લઈ જતો નથી. સાચા પ્રશ્નોનો ઉત્તર હજી મળવાનો જ રહે છે. કમલાએ એના ઉકેલમાં ગાંધીજી આપણને બહુ મદદ કરતા નથી. આ વિષય ઉપર તેઓ અમંજ્યવાર બોલ્યા અને લખી ચૂક્યા છે, છતાં હું જાણુ છું ત્યાં સુધી એમણે જાહેરપણે ક્યારેય તાત્ત્વિક કે સાંજીય રીતે અહિંસામાં રહેલી અતર્ગત બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી.* સાધ્ય કરતા સાધનોનું વિરોધ મહત્ત્વ છે, બળાત્કાર કરતા હૃદયપલટો વધારે સારો છે, એમ તેઓ આગ્રહ-પૂર્વક કહે છે અને અહિંમાને સત્ય તથા બધી જાતના સૌજન્ય માથે બેજવી દેવા પ્રત્યે એમનું વલણ છે. બલકે કેટલીકવાર તે સત્ય અને સૌજન્ય અને અહિંમા એ શબ્દો તેઓ એક જ અર્થમાં વાપરે છે. વળી, જેઓ આ ન સ્વીકારે તેઓ ઈશ્વરના અનુગૃહીત નથી અને નીતિધર્મનો ભંગ કરનારા છે, એમ માનવા તરફ પણ વલણ છે. એમના કેટલાક અનુયાયીઓમાં તો ગાંધી વચ્ચે ‘અહંમાધુ’ત્વની લાગણી ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતું નથી.

* ‘ધ પાવર ઓફ નોનવાયોલન્સ’ નામના પુસ્તકમાં રિચર્ડ બી. બેગે આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી છે, એ પુસ્તક બહુ જ સસપ્રદ અને વિચારપ્રેરક છે.

પણ જેઓને આટલી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાનું સહભાગ્ય નથી, તેઓ અનેક પ્રકારની શંકાઓથી મૂંઝાય છે. એ શંકાઓ કોઈ તાર્કિક પ્રયત્ને કરવાના કર્તવ્યને અગે એટલા પ્રમાણમાં ઊભી નથી થઈ, જેટલા પ્રમાણમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ઊભી થાય છે; વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ નીતિયુક્ત હોય અને તે સાથે સામાજિક દૃષ્ટિએ અસરકારક હોય, એવી કોઈ સુસંગત કમયોગની દૃષ્ટિ મેળવવાની હૃદયની ઝંખના. એ શંકાઓની પાછળ રહેલી છે. હું કબૂલ કરું છું કે આ શંકાઓ હજી મારા મનમાંથી નીકળી નથી, અને એ પ્રશ્નો મને કંઈ સંતોષકારક ઉકેલ દેખાતો નથી. મને દિંસાનો તીવ્ર અણુગમો છે. અને છતાં હું જાતે દિંસાથી ભરપૂર છું અને કેટલીયેવાર જાણે કે અજાણે ખીજાઓ પર દબાણ મૂકવા પ્રયત્ન કરું છું. પણ ગાંધીજીના સદૃશ બળાત્કાર કરતાં કોઈવધારે મોટું દબાણ હોઈ શકે ખરું? તેને પરિણામે એમના કેટલાયે નિકટના અનુયાયીઓ અને સાથીઓના મનનો કચરાઈને માવો થઈ જાય છે તે અગમ્યું નથી.

પણ મદરવનો પ્રશ્ન તો આ હતો : કોઈ રાષ્ટ્રીય કે મામાનિક માનવસમૂહ અદિંસાના આ વ્યક્તિગત સિદ્ધાંતને પૂરતો પચાવી શકે ખરો? કારણકે એમાં મનુષ્યજાતિના મોટા મમૂલોમાં પ્રેમ અને સૌજન્યની ખૂબ જાણી દદ સુધી ઉન્નતિ થવી અનિવાર્ય છે. એ સાચું છે કે મનુષ્યજાતિને આ હદે લઈ જવી અને દેવ, દુર્જનતા અને સ્વાર્થનો નાશ કરવો, એ જ સૌથી સાચી રીતે ઇશ્વર અંતિમ ધ્યેય છે. એ ક્યારેય શક્ય છે કે નહિ; એ જાણે વિવાદાર્પક હોય, પણ તેની આશા વિના જીવન એ લગભગ “અવાજ અને આવેશલયો રાષ્ટ્રોવાળી પણ અર્થહીન એવી કોઈ મૂર્ખે કહેલી વાર્તા” જેવું નીરસ થાય. આ આદર્શને સિદ્ધ કરવા માટે એને સિદ્ધ કરવાનું અશક્ય ઠરનારાં અને એને વિરોધી એવી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપનારાં વિદ્યોનો વિચાર ન કરતાં શું એ શુભોનો સીધો ઉપદેશ આપીને આપણે એને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? કે એ વિદ્યોને પહેલાં હકાવી પ્રેમ, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના વિકાસ માટે વધારે યોગ્ય અને વધારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ? કે જાને કામ સાથે કરવા જોઈએ?

અને વળી, દિ મા અને અદિ મા, બ્રહ્મા અને હૃદયપત્તા વચ્ચેની મર્યાદાઓ માત્ર અપૂર્ણ જ છે કે ? ધર્મીવાદ નીતિ દ્વારા એ શારીરિક દિ મા કરતાં બહુ વધારે હાથ કાઢવાનું શરૂ અને છે અને, શુ અદિ મા અને મત્ત એક જ છે ? સત્ય એટલે શુ ? એ પ્રાચીન પ્રશ્નના હાલનો જવાબો અપાયા છે અને તોયે તે હાલો જ છે તેનો મને તે ઉત્તર હોય, એ મપૂર્ણપણે અદિ માથી અલિન છે એમ તો ન જ કહી શકાય. દિ મા ખરાબ તો છે, પણ દિ મા તત્ત્વતઃ પાપ છે એમ ન કહી શકાય એનધિ ઇન્દ્રિયાયે સ્વરૂપો અને ભેદો છે, અને કોઈકવાર એના કરતાં વધારે ખરાબ થીજ કરતાં એ જ વધારે પમદ કરવા જેવી હોય છે ગાંધીજીએ પોતે જ વધુ છે કે કાયરતા, હાથ અને ગુલામી કરતાં તે વધારે સારી છે, અને એવા બીજા પણ દોષો આ યાદીમાં ઉમેરી શકાય એ સાચું છે ૨ માધાગ્ય રીતે દિ સાની માથે દ્રેષ હોય છે જ પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ મે સાથે હોવા જ જોઈએ એ આવશ્યક નથી સદ્બુદ્ધિથી દિ સા થયેલી કંઈપી રામય (દાખલા તરીકે શબ્દક્રિયા કરનાર દાકતાની), અને જે વસ્તુમાં સદ્બુદ્ધિ ફોર્મ શકે છે તે તત્ત્વતઃ પાપ તો ન જ કહી શકાય ઉવટે તો નીતિ અને સદાચારની કમોટી ગ્રેમ અને દ્રેષ જ છે આમ તો દિ મા ધર્મીવાદ નીતિની દૃષ્ટિએ અક્ષમ્ય છે, અને તેથી એ દૃષ્ટિએ હાથ કાઢી શકાય છતાં હમેશાં જ તે એવી હોવી જોઈએ એમ ન કહી શકાય

✓ આખું જીવન કલહ અને દિ સાથી ભરેલું છે, અને દિ માથી દિ મા શમવાને બદલે વધે છે એમ્લે તેને ટાળવાનો એ માત્રો ઉપાય નથી એ વાત સાચી લાગે છે પણ, તે છતાં, તેનો અત્યંત નિરોધ કરવા જતા કેવળ નિષ્ક્રિયતા જ નિર્માણ થાય છે. અને તેને લીધે વાસ્તવિક જીવન માથેનો મબલ સાવ તૂટી જાય છે આધુનિક રાજ્ય અને મમાજની નાહીઓમા જાણે દિ સાથી સુધિર જ વહ છે ગજબની પાસે દડ કરવાનું તત્ત્વ ન હોય તો કરો વસૂલ થઈ શકે નહિ, જમીનદારોને મળેલા મળે નહિ, અને ખાનગી મિત્ર ત નિરોધ થઈ જાય પોલીસ અને લશ્કરની વ્યવસ્થા દ્વારા કાયદો આપણને માર્ગની ખાનગી મિત્રકતને પચાવી પાડતાં

અટકાવે છે. અને રાજ્યોની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા પણ આક્રમણ કે રક્ષણ કરનાર દ્વિસાબજને લીધે જ ટકે છે.

એ સાચું છે કે ગાંધીજીની અદ્વિસા એ કેવળ નિષ્ક્રિય વસ્તુ નથી જ. એ અપ્રતિકાર નથી, પણ અદ્વિમક પ્રતિકાર છે. એ તો બહુ મોટો બેદ કહેવાય; કારણકે, એ એક ક્રિયાત્મક બળવાન શસ્ત્ર બને છે. જેઓ મૂંગે મોઢે યથાસ્થિતતાને સ્વીકારવાવાળા છે તેમને માટે એ શસ્ત્ર નથી. 'સમાજમાં બળભગાટ' ઉત્પન્ન કરવાના અને તે રીતે પ્રચલિત સ્થિતિમાં સુધારો કરવાના હેતુથી જ તેની યોજના યર્ષ દેતી. એની પાછળ હુદયપલ્લટો કરાવવાના બંને કાર્ષ્ હેતુઓ ગણા હોય, પણ વ્યવહારમાં, વિરોધીને વિવશ કરવાનું એ મહાન શસ્ત્ર બની છે; માત્ર એ વિવશ કરવાનો પ્રયોગ બહુ જ સમ્ય અને ઓછામાં ઓછી વાંધાભરી રીતે થયો છે. ગાંધીજીએ જનતા પોતાનાં શસ્ત્રાતનાં લખાણોમાં 'વિવશ કરવું એવો શબ્દ-પ્રયોગ કયો છે એ નોંધવા જેવું છે. પંજાબમાં માર્શલ લોના અત્યાચારો વિષે વાઈસરોય (લોર્ડ એમ્સફોર્ડ)ના ૧૯૨૦માં થયેલા એક ભાષણ પર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે :

“ . . . ધારમજાને ખુદ્દી મૂકતી વખતે નામદાર વાઈસરોયે પોતાના ભાષણમાં જે મનોવૃત્તિ દેખાડી છે તે પરથી એમની કે એમની સરકાર સાથે સહકાર કરવો કાર્ષ પણ સ્વાભિમાની મનુષ્ય માટે અશક્ય થાય છે.

“ પંજાબ વિષેના એમના ઉદ્ગારોનો અર્થ ન્યાય આપવાનો એજો છતકાર થાય છે. તાત્કાલિક 'અવિધ્ય'ના પ્રશ્નો પર આપણે ખ્યાન આપવા મંડી પડીએ એમ તેઓ ઇચ્છે છે! સરકારને પંજાબના પ્રકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિવશ કરવી એ જ તાત્કાલિક અવિધ્યનો પ્રશ્ન છે. એનું તો કાર્ષ ચિહ્ન જ દેખાતું નથી. ઊલટું તેઓ કહે છે કે તેમણે તો પોતાના ટીકાકારોને જવાબ આપવાની લાલચને દબાવી રાખી છે. એનો અર્થ એ કે દિલ્હરનાનના સ્વાભિમાનને લગતા અત્યંત મહત્ત્વના વિષયો પર તેમના વિચારોમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. 'એ મુદ્દાઓ ઉપર અવિધ્યનો ઇતિહાસલેખક જે નિર્ણય આપશે તેથી (તેમને)

સંતોષ છે.' હવે, મારા અગિયાર પ્રમાણે તો, આ જાતની જાણ હિંદીઓનાં હૃદયને વધારે ઉઠાડી ઉપજ કરાવવાવાળી છે જે લોકોને અન્યાય થયો છે અને જેમને વિશ્વાસ અને જવાબદારીના સ્થાનો માટે સાવ નાલાયક નીવડેલા અધિકારીઓના અંકુશ નીચે હજુયે ગ્રહીત પડે છે, તેઓને ભવિષ્યના ઇતિહાસને ખરેખરે ન્યાયી નિર્ણય મળે તોયે તેનો શા ઉપયોગ? પરેલાં પંજાબને ન્યાય આપવાનો ઇનકાર કરી, પછી સહકાર માટે જે વિનંતિ કરવામાં આવી છે, તે — હજવામાં હજવી ભાગમાં કરું તો — દંભ છે. "

ગાંધીજીના મંડાણ હિંસા ઉપર જ છે એ તો જગજગદ્ગર છે. દેવળ રાજ્યોની જ હિંમા પર નહિ, પણ એથીયે વધારે ભયાનક અને વધારે અજાણી રીતે અજાણવાતી હિંમા ઉપર; આના પ્રકારો — જસૂસો, ચાડીખોરો, તોફાન જમાડનારાઓ સીધી કે આડકતરી રીતે શાળાઓ અને વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા ખોટો પ્રચાર, ધર્મના અને ખીન ભયો તથા આર્થિક વિનાશ અને બૂખમરો, જે રાજ્યો વચ્ચે તો એમ સ્વીકારી જ લેવામાં આવે છે કે દરેક પ્રકારનાં જુઠાણાં અને દુરાચારોની, શાંતિના મમયમાં તેમજ ખામ કરીને લડાઈના સમયમાં, છૂટ છે — શરત એટલી કે આ બધું પકડાઈ ન જાય. ત્રણમે વરસ ઉપર મર હેત્રિ વોટન નામના એક કવિ અને જાતે બ્રિટિશ એલચી તરીકે ગ્રહીત લેખકે 'એલચી' શબ્દની આવી વ્યાખ્યા આપી છે. " પોતાના દેશના લોકો માટે પગદેશમાં અસત્ય ફેલાવવા મોકલેલો પ્રામાણિક માણસ એટલે એલચી." હાલના વખતમાં એલચીઓ માથે લશ્કરી, નાવિક અને વેપારી રમાલો પણ હોય છે. તેમનું મુખ્ય કામ જે દેશમાં તેમને મોકલ્યા હોય તેની છૂપી માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. આ બધાની પાછળ જસૂસોની વિશાળ જાળ ફેલાયેલી હોય છે. કાવતરાં અને ઉતરપિંડીની અમુખ્ય શાખાઓ અને જાળો દૂતો, દૂતોના દૂતો, મુનેગાર ટોળાઓ માથે છૂપા મંબુલો, લાયરુસ્વતો અને મનુષ્યનો અધઃપાત કરાવનારા ખીન્ન અનેક માધનો, તથા છૂપાં ખૂનો વગેરે દ્વારા તે એલચી પોતાનાં કામ કરે છે. શાંતિના મમયમાંયે એ જાળ

પૂરી દુષ્ટ હોય છે, પણ લડાઈના વખતમાં તો એને અત્યંત મહત્ત્વ મળે છે અને એની અધમ અસર ચારે બાજુ ફેલાય છે. મહામુદ્ધ વખતે થયેલા આવા પ્રચારકાર્યના કેટલાક દાખલાઓનાં વર્ણન વાંચતાં આજે આશ્ચર્ય થાય છે: શત્રુઓના દેશો વિષે કેટલાં હઠહઠતા બૂઠાણાંના પ્રચાર, અને તેની તથા જાસૂસી કામ પાછળ કેટલો ભારે ખર્ચ! પણ આજે તો શાંતિ એ કેવળ એ સુદ્ધો વચ્ચેનો સંધિકાળ, ખીજી લડાઈ માટે તૈયારી કરવાનો સમય અને, કેટલેક અંશે, આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં લડાઈ ચાલુ રાખવી એટલું જ છે. જીતનારા અને જિતાયેલા દેશો વચ્ચે, સામ્રાજ્યો અને તેમનાં મંરથાનો વચ્ચે, ચૂસનારા અને ચુસાતા વર્ગો વચ્ચે સતત ગળઝાઢ ચાલ્યા જ કરે છે. આથી શાંતિના સમવયધિ લડાઈનું વાતાવરણ અને તેની સાથે તેનાં હિંસા અને અસત્ય સદાયે ચાલુ જ રહે છે, અને લશ્કરી તેમજ દીવાની અમલદારો તે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કેળવાયેલા હોય છે. લોર્ડ પુલ્સ્લી 'સિપાઈઓ માટે ગણક્ષેત્રની નોંધપોથી' ('સોલ્જર્સ પોટેટબૂક ફોર ફિલ્ડ સર્વિસ')માં લખે છે: " 'સરચાર્જ તે જ શ્રેષ્ઠ નીતિ છે' અને 'મત્તનો જ અંતે જય' એ મૂત્રોને આપણે જ્યારે ત્યારે ફેંક્યા જઈએ છીએ, બાળકની 'કોપી-બૂક' માં તો એ શોભે એવાં વાક્યો છે, પણ જે માણસ લડાઈમાં એને અનુસરી ચાલવા ઇચ્છતો હોય તેણે તો હંમેશા માટે પોતાની તલવાર આનમાં મૂકી દેવી ધટે. "

હાલની અવસ્થામાં, જ્યાં રાષ્ટ્ર સામે રાષ્ટ્ર અને વર્ગ સામે વર્ગનો ઝઘડો છે ત્યાં હિંમા અને અસત્યનો પાયો અપરિહાર્ય જ જણાય છે. જે - દેશો કે વર્ગોના હાથમાં અધિકારો છે તેઓને પોતાની સત્તા અને અધિકારોને વળગી રહેવા માટે તથા દલિત વર્ગોને આગળ વધવાની તકો ન મળવા દેવા માટે હિંસા, દબાણ, અને અસત્ય પર જ આધાર રાખવો જોઈએ. જેમ જેમ લોકમત કેળવાતો જાય અને તેમના ઝઘડાઓ તથા દમનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ખુલ્લું પડતું જાય તેમ તેમ હિંસાનું સ્વરૂપ હળવું થતું જાય એ સંભવ છે. વાસ્તવમાં હાલનો અનુભવ તો એથી બિલકુલ જ બતાવે છે; સાંપ્રત સંસ્થાઓ પ્રત્યેનો વિરોધ જેમ જેમ જોરદાર થતો જાય છે તેમ તેમ હિંસા વધતી જાય છે. બાહ્ય હિંસા

દાળવી થઈ હોય ત્યાં તેણે વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. શુદ્ધિ, ધર્મ કે મદદગારની વૃદ્ધિએ પણ દિમાના આ વનણને વધતું અટકાવ્યું નથી. અમુક માણસોએ નૈતિક પ્રગતિ કરી છે અને માનવતાની જાણી મર્યાદા પર્યંત તેઓ ચડ્યા છે, શૂતકાળમાં ક્યારેય હશે તે કરતાં દુનિયામાં આજે જાણી પ્રકાશની (ત્રેષ્ઠ પ્રકાશની નહિ) વ્યક્તિઓની સંખ્યા કદાચ ઘણી વધારે હશે, મમાજે પણ એકંદરે પ્રગતિ કરી છે, અને દિવિયત અંશમાં પેતાની પ્રાથમિક અને જગતી વૃત્તિઓને ઠાણમાં ગમવા પ્રયત્ન આદર્યો છે, પણ એકંદરે વર્ગો કે ગ્રામોમાં ઘણો સુધારો થયો નથી. વ્યક્તિઓએ મસ્કારી થતા થતા પોતાના પ્રાથમિક વિકારો અને દુર્યુષોનો એપ મમાજને લગાડી દીધો છે, અને જાતરતા પ્રકારના આચારવાળા લોકો જ હિંસા પ્રત્યે વધારે ખેંચાતા હોવાથી આ સમાજના આગેવાનો ભાગ્યે જ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ કે પુરુષો હોય છે.

પણ, હિંસાનાં દુષ્ટતમ સ્વરૂપો ધીમે ધીમે ગત્યભાષી નાબૂદ કરી શકાશે એમ માની લઈએ તોયે, ગત્યતત્ત્વ અને મામાનિક જીવન મન્નેને કષ્ટક અરો બળાતકારની જરૂર ગ્રહેશે જ એ વસ્તુરિથિતિની અવગણના કરી શકાય નહિ. મામાનિક જીવનમાં કોઈક પ્રકારના ગત્યતત્ત્વની આવશ્યકતા ગ્રહે છે જ, અને જેમને અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હોય તેમણે કેવળ સ્વાર્થી અને સમાજને નુકસાનકારક હોય એવી વ્યક્તિઓ કે વર્ગોની વૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ અને દાન મૂકવા જ જોઈએ. ઘણાંજુ એ નિયંત્રણ અને દાન જરૂર કરતા વધારે થઈ ગય છે, યાજુકે અધિકાર માણસને બગાડે છે અને પાડે છે. આથી અધિકારીઓ ગમે તેટલા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને બળાતકારરૂપી હોય તોયે, ન્યા સુની પ્રજામતિ એકેએક મનુષ્ય પૂર્ણ, અત્યંત નિસ્વાર્થી અને મર્વોદયનો ઉપાસક બને નહિ ત્યાં સુધી તેમને દોષી વ્યક્તિઓ ઉપર બળાતકાર કરવો જ પડશે. વળી એ રાજ્યાધિકારીઓને આક્રમણ ઠગનાગ બદાગના લોકો ઉપર પણ બળ વાપરવું પડશે, એટલે કે તેમના બળ માટે પોતાનું બળ યોજી પોતાનો બચાવ કરવો પડશે. ન્યારે કેવળ એક જ જગદાન્ય થશે ત્યારે જ એની આવશ્યકતા મળી જશે.

જો, આમ, બહારના શત્રુઓ સામે રક્ષણ માટે તેમજ આંતરિક વ્યવસ્થા બંને માટે બળ અને દંડની જરૂર રહે છે, તો તેના વપરાશમાં મર્યાદા ક્યાં બાધવી? રાઈનહોલ્ડ નાઈઝર* કહે છે તેમ, એકવાર ગ્રાજસાઅને નીતિસાઅ આટલું નમવું આપે અને મમાજવ્યવસ્થા માટે બળાત્કારને આવશ્યક સાધન તરીકે સ્વીકારે, તો પછી અહિંમત અને હિંમત દબાણ વચ્ચે, અથવા રાજ્યોના બળાત્કાર અને ક્રાંતિકારોના બળાત્કાર વચ્ચે, સ્પષ્ટ ભેદ પાડવા શક્ય નથી.

હું નક્કી તો બાણતો નથી, પણ હું ધારુ છું કે મધીઅ એટલું કબૂલ કરશે કે આ અપૂર્ણ સંસારમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને બહારથી થનારા અકારણ હુમલા મામે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે બળ વાપરવાની જરૂર રહેશે. અશખત પોતાના પાડોશી અને ખીળા ગળ્યો માથે તદ્દન સાંતિપ્રિય અને મિત્રતાની નીતિ જ ગળ્યે ગાખવી જોઈએ; છતાં હુમલો કદી થાય જ નહિ એમ કહેવું એ માવ અયોગ્ય છે. વળી રાજ્યને પણ કેટલાક બળાત્કારી કાયદાઓ ધરાવે; એ અર્થમાં કે વિવિધ વર્ગો અને કોમોના કેટલાક દક્કો અને અધિકારો લઈ લેવા પડે અને લોકોના સ્વતંત્ર વર્તન પર અંકુશ મૂકવો પડે. કેટલેક અંશે કાયદામાત્રમા બળાત્કાર રહે છે જ. મહાસભાના કરાંચીના કાયકમમાં ગહેર કહ્યું છે કે “આમતર્ગનું શોષણ બંધ કરવા માટે, ગ્રાજીય સ્વાતંત્ર્યમાં કરોડો બૂખે મરતા લોકોના માથા આધિક સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થવો જોઈએ.” આ ઇષ્ટ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે જોઓ બહુ અધિકારવાળા છે તેમજે ઓછા અધિકારવાળાઓને પોતાનું ધણું આપી દેવું પડશે વળી કરાંચીના ઠરાવમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વરાજ્યમાં મજૂરોને નિર્વાહ પૂરતી મજૂરી તથા જીવનની કેટલીક સગવડો મળશે; મિલકતવગ્ગાઓ ઉપર વધાગગા કર નાંખવામાં આવશે; “મહત્ત્વના ઉદ્યોગો અને મમાજોપયોગી ધધાઓ, ખાણોની નીપજ, આગગાડીઓ, જળમાર્ગો, વહાણવહું, તથા ખીળા વાહનના સાધનો ઉપર ગળ્યની માલિકી અને અંકુશ રહેશે;” તેમજ, “મઘ અને

* ‘ મોરવ મેન એન્ડ ઇમ્પોરલ સોસાયટી ’ પુસ્તકમાં.

માદક પદાર્થોનો પૂર્ણ પ્રતિપક્ષ થશે." આ બધાની મામે મખ્યાબધ લોકોનો વિરોધ થાય એ મળવે છે કદાચ તેઓ બદ્ધમતીને નમતું આપી દે; પણ, તેનું કારણ તો કાયદો તોડવાનાં પરિણામનો ભય જ હશે લોકશાસનનો અર્થ જ બદ્ધમતી દ્વારા લઘુમતી પર થતું દબાણ.

જો બદ્ધમતી તરફથી આવે એક કાયદો ઘડવામાં આવે કે જેથી મિલકત વિષેના હકોમાં ફેરફાર થાય અથવા તે હકોમાં ક્યાંક જામ, તો તેમાં બળાત્કાર ગણ્યો છે એ દલીલથી તેનો વિરોધ કરી શકાશે કે? દેખીતું છે કે નહિ જ, કારણકે, બધા લોકશાસનના કાયદાઓ પસાર કરવા માટે આ જ રીત અખત્યાગ કરવામાં આવે છે એટલે કે બળાત્કારની દલીલથી વાંધો ન લઈ શકાય એમ કદાચ કહી શકાય તેમ કરવામાં બદ્ધમતી અન્યાય અથવા પાપ કરે છે, એટલે કે પ્રશ્ન આ વિચારવાનો ગયો બદ્ધમતીએ પસાર કરેલો આવે કાયદો નીતિના કેઈ મિદ્ધાન્તનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ? આ કાણે ઠરાવવું? જો વ્યક્તિઓ કે વર્ગોને પોતાના સ્વાર્થોને અનુકૂળ થાય એ રીતે નીતિની વ્યાખ્યા કરવા દેવામાં આવે, તો લોકશાસન પદ્ધતિ માટે સ્થાન જ ન ગણે. હું પોતે એમ માનું છું કે (અત્યંત દૂર કાલેથી મર્યાદા બાદ રાખીએ તો) ખાનગી મિલકતની પ્રથા વ્યક્તિઓના હાથમાં એકદમ મમાજને માટે બહુ જોખમભરી સત્તા આપે છે, અને તેથી તે મમાજ માટે બહુ નુકસાનકારક છે. હું એને દારૂ કરતાંયે વધારે અનીતિમય મમળું છું, કારણકે દારૂ તો મમાજ કરતાં વ્યક્તિને જ વધારે નુકસાન કરે છે.

પણ અદિમાના સિદ્ધાન્તમાં માનનારા કેટલાકે લોકો અને જણાવે છે કે જો માલિકોની મમતિ વિના ખાનગી મિલકતને મમાજની મિલકત કરી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરી નાંખવામાં આવે તો તે બળાત્કાર થાય, અને તેથી તેમાં અદિસાનો ભાગ થાય. વિચિત્ર તો એ છે કે મોટા જમીનદારો, જેમને પોતાના ગણેતા જગરદસ્તીથી વસૂલ કરવા માટે મરકારની મદદ લેતા સ કાયદા થતો નથી, તથા વર્ણ કાગ્યાના ધરાવનાર મૂડીવાળાઓ, જેઓ પોતાના ગણ્યમાં સ્વતંત્ર મજૂર મધોને પણ સ્થપાવા દેતા નથી,

તેઓ મારી ઉપર આ દષ્ટિનિદુ ઠસાવવા ઇચ્છે છે. આનો અર્થ એ થયો કે જે લોકોને કોઈ ફેરફાર માથે લાગતુંવળગતું હોય તેમની જ તેના પક્ષમાં બહુમતી હોય તે પૂરતું નથી, પણ જેમને એથી નુકમાન થવાનું હોય તેમનું પણ તેના પક્ષમાં અતપરિવર્તન થવું જોઈએ. આ રીતે તો થોડા સ્વાર્થપ્રેરિત લોકો દેખીની રીતે આવશ્યક એવા કોઈ ફેરફારને અટકાવી રાખી શકે.

જે એક ખાસ વસ્તુ ઇતિહાસ આપણને સીખવે છે તે આ છે : વર્ગો અને સમૂહોના ગંજકીય વિચારો એમના આર્થિક સ્વાર્થોથી ઘડાય છે. શુદ્ધિની દલીલોનું કે ધાર્મિક વિચારોનું એના ઉપર જોર ચાલી શકતું નથી. છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓનો હૃદયપત્રો થાય; તેઓ પોતે ભોગવતા ખાસ અધિકારોને છોડી દે; જોકે આથે બહુ જવલ્લે જ બને છે, પણ વર્ગો કે સમૂહો તો એમ કદી કરતા જ નથી. રાજ્યકર્તા અને અધિકારો ભોગવતા વર્ગને પોતાની મત્તા અને અન્યાયી અધિકારોનો ત્યાગ કરવા મમજવવાનો પ્રયત્ન અત્યાર સુધી હંમેશા નિષ્ફળ જ ગયો છે, અને ભવિષ્યમાં સફળ થશે એમ માનવાને કશું કારણ દેખાતું નથી. ગર્હનહોત્ત નાઈઝર પોતાના પુસ્તકમાં * મહાભાવનાવાદીઓ ઉપર આ પ્રમાણે ટીકા કરે છે : “તેઓની કલ્પના એવી છે કે વિવેકના વિકાસથી અથવા ધર્મ દ્વારા પ્રેરતી મહાભાવનાથી વ્યક્તિઓની અહિંસુદ્ધિ પર કમશ અંકુશ મુકાતો જાય છે, અને, તેથી મનુષ્યોના જુદા જુદા મમાજો અને વર્ગો વચ્ચે સામાજિક મેગ માધવા માટે એ રીતને ચાલુ રાખવી એ મિવાય ખીજું કોઈ કરવાની જરૂર નથી. આ મહાભાવનાવાદીઓ માનવ-મમાજમાં ન્યાયની લડતમાં હાપન થતી મહત્ત્વની ગંજકીય બાબતોનો વિચાર કરતા નથી, કારણકે તેમને કેટલાક પ્રાકૃતિક નિયમોનું પૂરું જ્ઞાન નથી. એ પ્રાકૃતિક નિયમોને પરિણામે માણસથી કુદરતી રીતે જ એક પ્રકારનું એવું મામુદાયિક વર્તન ધર્મ જાય છે, કે જે શુદ્ધિ કે ધાર્મિક ભાવનાના પૂરેપૂરા અંકુશ નીચે કદી લાવી શકાતું જ નથી. તેઓ (મહાભાવનાવાદીઓ)

* ‘ મોરલ મેન એન્ડ ઇમ્મોરલ સોસાયટી ’

ગણતંત્ર નથી કે સામુદાયિક શક્તિ — પછી તે સામ્રાજ્યની હોય કે કોઈ વર્ગની હોય — બ્યારે (ખીમની) નિર્જનતાનો લાભ લે, ત્યારે તેની સામે પ્રતિશક્તિ નિર્મોણ કર્યા વિના તેને કદી હઠાવી શકાય જ નહિ.” વળી, “સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ભુદ્ધિ સદાયે અમુક અને સ્વાર્થની દામી યતી હોવાથી, કેવળ નીતિ કે ભુદ્ધિને જાગૃત કરીને ક્યારેય સામાજિક ન્યાય મેળવી શકાય નહિ. . . મધ્યમ અનિવાર્ય છે, અને એ લડાઈમાં શક્તિનો મુકાબલો શક્તિથી જ થવો જોઈએ.”

આવી કોઈ વર્ગ કે ગટ્ટનો હૃદયપલટો કરાવવાના, કે ભુદ્ધિની દલીલો કે ન્યાયવૃત્તિને જાગૃત કરી ઝંઘડાનો અંત આણવાના વિચારો મેરુના તે કેવળ આત્મવચના જ છે. વિવશ કરે એટલું પૂરતું અમગકાંઠે દબાણ વાપર્યા વિના એક બળવાન સામ્રાજ્ય એકે દેશ પરથી પોતાની સત્તા ઊંડી દે, અથવા એક વર્ગ પોતાની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ કે અધિકારો ઊંડી દે એવી કલ્પના ડરવી એ કેવળ બ્રમણ છે.

સ્પષ્ટ છે કે માધીજી આવું દબાણ વાપરવા તો માગે છે, પણ તેઓ તેને બળાત્કાર કહેતા નથી. એમના મન પ્રમાણે, એમની રીત જાતે સહન કરવાની છે. આનો વિચાર કરવો કંઈક છે; કારણકે તેમાં કેટલોક આધ્યાત્મિક અંશ રહે છે, અને તેનું માપ લઈ શકાતું નથી કે ભૌતિક ખ્યાલ બાંધી શકાતો નથી. પ્રતિપક્ષી પર એની ખૂબ જ અમર પડે છે એમાં શંકા જ નથી. એ તેની નૈતિક દલીલોની નમજાઈ ઉઘાડી પાડે છે, તેને ગમગાવી મૂકે છે, તેનામાં રહેલી ઉદાત્ત વૃત્તિઓને જાગૃત કરે છે, અને મમાધાનનો માર્ગ ખુલ્લો રાખે છે. પ્રેમ અને જાતે સહન કરવાની પદ્ધતિ પ્રતિપક્ષી તથા તટસ્થ લોકો બન્નેના મન પર બારે માનસિક અમર કરે છે એ વિષે શંકા જ નથી. ધણાખરા શિકારીઓ જાણે છે કે જંગલી પ્રાણીની તગ્ધ શિકારી કેવી રીતે જાય છે તેના ઉપર બહુ આધાર રહે છે. હુમલો કરવાની ઇચ્છા એ પ્રાણી જાણે દૂરથી જ વરતી કાઢતું લાગે છે અને તેની સામે તૈયાર થઈ રહે છે. માણસ પોતે કોઈ પ્રાણીથી ડરતો હોય, પછી ભલે તેને પોતાને તેનું જ્ઞાન ન હોય, તોપણ તે ડરની કોઈક રીતે પ્રાણીને

ખજાર પડી જાય છે, અને તેથી તે ડરે છે, અને એ ડરને પરિણામે હુમલો કરે છે. સિંહને કેળવનારની હિંમત એક ક્ષણને માટે પણ જો લાંબી પડે તો તત્કાળ તેના પર હુમલો થવાનું જોખમ રહે છે. સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભય મનુષ્યને, કંઈ ખાસ અકસ્માત ન થાય તો, જંગલી પ્રાણીઓથી ભાગ્યે જ ભય હોય છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો હિંમત પણ આ રીતે માનસિક વૃત્તિઓની અસર પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આમ વ્યક્તિઓ હિંમત અસર થતી હોય તોયે વર્ગ કે સમૂહના હિંમત અસર થાય છે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. એ વર્ગ, વર્ગરૂપે, ખીલ પક્ષના અંગત કે નિષ્ઠ સંબંધમાં આવેલા નથી. જે ખજારો તે સાંભળે છે તે પણ અધૂરી અને વિકૃત થયેલી હોય છે. અને નહિ તોયે, જે વર્ગ એમની સામે વિરોધ મારે છે, તેની સામે દોષની જે પહેલી કુદગતી લાગણી થઈ આવે છે, તે એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેમાં ખીલ નાતી લાગણીઓ ઢંકાઈ જાય છે. લાંબા કાળ સુધી પોતાના ઉચ્ચ દગ્ગળ અને અધિકારો સમાજના હિત માટે આવશ્યક છે, એમ માનવાને ટેવાયેલા હોવાથી, એનાથી ઊંચો મન ધરાવનારામાં એમને અધર્મની ગંધ આવે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા અને યથાર્થિતતા સાચવનાં એ મહત્ત્વના સદ્ગુણો મનાય છે અને એનો વિરોધ કરવાના પ્રયત્ન મહા પાપો લેખાય છે.

આથી વિરોધી વર્ગનો વિચાર કરીએ તો હૃદયપલટાની રીત બહુ દૂર સુધી લઈ જતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિપક્ષીની નરમાશ અને માધુર્યની જ તેમને વધારે રીસ થયે છે; કારણકે એથી તેઓનો પક્ષ ખોટો હોય એવો ભાસ થાય છે. અને જ્યારે માણસને પોતે ખોટો હોવાની શંકા લાગે ત્યારે તેનો પુણ્યપ્રકોપ વધારે જોર કરે છે. છતાંયે અદ્વિસ્રક પદ્ધતિથી પ્રતિપક્ષીના દેટલાક માણસો પર અસર થાય છે, અને તેથી કરીને તેમના વિરોધનું જોર નબળું પડી જાય છે. એથીયે વધારે, એ પદ્ધતિથી તટસ્થ લોકોનો સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને જગતનો મત કેળવવા માટે એ મહત્ત્વનું સાધન બને છે. પણ આમાંયે સત્તાધારી વર્ગના હાથમાં પ્રકાશનાં સાધનો હોવાથી તેઓ ખજારો

બહાર જતી અટકાવે અથવા વિકૃત સ્વરૂપમાં મોકલે, અને તેમ કરી તેઓ સાચી હકીકતો પ્રસિદ્ધ થતી અટકાવી શકે એવો મંતવ રહે છે. પણ અહિંમત પદ્ધતિનું સૌથી બળવાન અને દુરવર્તી પરિણામ જે દેશમાં એનો પ્રયોગ થતો હોય છે તે દેશના કંઈક અંશે તટસ્થ રહેનારા અનેક સામાન્ય લોકો ઉપર પડે છે. તે લોકો તો જરૂર જ પસંદાય છે અને જૂઠનારાનો ઊલટ ભેર પક્ષ કરે છે. પણ, એ લોકોને પસંદાવવા માટે વિશેષ કરવા જેવું જ નથી હોતું — કારણકે પહેલેથી જ એ ખોય પ્રત્યે એમની સામાન્ય સંમતિ હોય છે જ. જેઓને ફેરફારની ખીક લાગે છે તેમના પર એટલું સ્પષ્ટ પરિણામ આવતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં જે રીતે અસહકાર અને સવિનય ભંગનો ઝપાટાબંધ ફેલાવો થયો તે, અહિંસાત્મક ચળવળ મોટી જનસંખ્યા ઉપર કેટલી બળવાન અસર કરે છે અને કેટલાયે સંશયાત્મકોને પસંદાવી દે છે તેનો પુરાવો છે. જેઓ પ્રથમથી જ તેની વિરુદ્ધ હતા તેઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં એ તરફ વળ્યા નહિ. ઊલટું ચળવળની સફળતાએ તેમની ખીક વધારી, અને તેમને વધારે વિરોધી બનાવ્યા.

જો એકવાર એમ કબૂલ કરવામાં આવે કે પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવા માટે રાજ્યને હિંસા કરવાની છૂટ છે, તો પછી એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે હિંસાત્મક અને બળાત્કારના ઉપાયો ચોજવાની એટલી જ છૂટ કાં ન હોય, એ સમજવું મુશ્કેલ છે. હિંસાત્મક પદ્ધતિ ઇચ્છવા જેવી ન હોય કે ડહાપણુભરી ન હોય, એમ બને; પણ એ સર્વથા અયોગ્ય અથવા નિષેધ્ય જ છે એમ ન કહી શકાય. રાજ્યકર્તા પક્ષના હાથમાં સત્તા અને લશ્કરી સાધનો પર અંકુશ છે એટલા જ કારણસર એને હિંસાત્મક રીતો વાપરવાનો વધારે અધિકાર મળતો નથી. જો કોઈ અહિંસાત્મક ક્રાંતિ સફળ થાય અને રાજ્યની લગામ પ્રાપ્ત કરે તો શું જે હિંસા કરવાનો હક્ક તેને પહેલાં નહોતો તે તેને તરત પ્રાપ્ત થઈ જાય? જો એની સત્તા સામે બંડ થાય તો કેવી રીતે તે એનો સામનો કરશે? હિંસાત્મક રીતો અજમાવવી એને મગશે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, અને શાંતિથી નિવેડો લાવવાના એ સર્વે પ્રયત્નો અજમાવશે. છતાં બળ વાપરવાનો

અધિકાર એ છોડી તો દર્ધ શકે નહિ જ. ફેરફારથી અસંતોષ પામનારો વર્ગ પ્રજામાં હોવાનો જ, અને તેઓ પૂર્વસ્થિતિને ફરીથી લાવવા પ્રયત્ન કરશે જ. જો તેમને એમ લાગે કે નવા રાજ્ય તરફથી તેમની હિંસા દાખી દેવાના ઉપાય લેવામાં નહિ આવે તો ધણુંખટું તેઓ હિંસાનો વધારે તત્પરતાથી ઉપયોગ કરશે. આથી કરીને એમ જણાય છે કે હિંસા અને અહિંસા, બળાત્કાર અને મતપરિવર્તનની વચ્ચે બહુ સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ દોરવી મુશ્કેલ છે. આ મુશ્કેલી, રાજકીય ફેરફારોનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો, બારે હોય છે જ; પણ જ્યારે અધિકારસંપત્તિ અને શોષિત વર્ગોની વચ્ચેના પ્રશ્નો વિચાર કરીએ ત્યારે એ વધારે બારે થાય છે.

જગતમાં આદર્શને માટે દુઃખ સહન કરનારની હંમેશાં પ્રથંસા થાય છે. વશ ન થતાં કે સામો ધા ન કરતાં કોઈક ઉદ્દેશને માટે જાતે દુઃખ ખમવામાં એવા પ્રકારની ઉદાત્તતા અને ગૌરવ રહ્યાં છે કે જેની કદર થયા વિના રહી શકતી નથી. અને જાણે, આમાં અને કેવળ દુઃખ માટે જ દુઃખ સહન કરવામાં બહુ જ સૂક્ષ્મ ભેદ છે. અને આ પાછલા પ્રકારનું દુઃખ સહન તામસી અને કાર્ષ્ક અધોગતિ કરાવનારુંથે થવા સંભવ રહે છે. હિંસા જો ધણીવાર કૂરતાભરી હોય છે, તો અહિંસા પણ, કમમાં કમ, એના નકારાત્મક સ્વરૂપોમાં, એથી બિલકલ દોષો હોવાવાળી થવાનો સંભવ છે. વળી કાયરતા અને નિષ્ક્રિયતા તેમજ સ્થિરચિત્તતા જાળવવા માટેનું એ બહાનું બની જાય, એ શક્યતા પણ હંમેશાં રહેલી છે.

હિંદુસ્તાનમાં, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં, જ્યારથી સામાજિક રચનામાં બારે ફેરફારો કરવાના વિચારો મહત્ત્વ મેળવતા ગયા છે, ત્યારથી, વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે એ ફેરફારો હિંસા વિના થઈ જ ન શકે એવા છે, એટલે એનો પક્ષ ન કરી શકાય. વર્ગવિગ્રહો લગ્નને ગમે તેટલા મોજૂદ હોય, તોયે તેનું નામ ન લેવું જોઈએ, કારણકે એથી પૂર્ણ સહકારના અને જે કંઈ લાવિખનું ખ્યેય હોય તે પ્રત્યેની અહિંસાત્મક પ્રગતિના આગમનમાં વિધ્ન આવે છે. અમુક હદે પહોંચ્યા બાદ સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ

હિસા વિના ન કરી શકાય એ સ્પષ્ટ છે; કારણકે અધિકાર-
સુખનું વર્ગો પોતાના અધિકારો ગ્રામ્યવી ગ્રામવા માટે હિસા કર્યા
વિના રહેશે નહિ. પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ, જો અહિંસાત્મક
સાધનોથી ભારે રાજકીય ક્રાંતિ કરી શકાય તો તે જ સાધન વડે
ભારે સામાજિક ક્રાંતિ કરવી ક્યાં સંકેપ ન હોય? જો અહિંસાથી
આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ અને હિંદુસ્તાનમાંથી
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પગ કાઢી શકીએ, તો દેશી રાજ્યો અને
જમીનદારોનો તથા ખીન સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ અને સમાજ-
વાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ? આ બધું
અહિંસા દ્વારા કરવું સંકેપ છે કે નહિ એ પ્રસ્તુત મુદ્દો નથી.
મુદ્દો એ છે કે ક્યાં તો એ બંને ધ્યેયો અહિંસાથી સિદ્ધ થઈ શકે
એવાં છે અથવા બેમાંથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કહી શકાય
કે અહિંસાત્મક ઉપાય કેવળ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે અજમાવી શકાય.
પ્રથમ દર્શને તો એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થસાધુ વર્ગો
અને વિરોધીઓ સામે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે સહેલો હોવો
જોઈએ, કારણકે પરદેશીઓ કરતાં તેમના પર માનસિક અસર
વધારે થવી જોઈએ.

અમુક ધ્યેયો અને કાર્યપદ્ધતિથી અહિંસાને બાંધ આવે છે એ
કારણે તેને વખોડવાનું દેશમાં આજકાલ જે વલણ ઉત્પન્ન થયું છે
તે મને એ પ્રશ્નો પ્રત્યે જોવાની સાચી રીતથી વિપરીત લાગે છે.
પંદર વર્ષ ઉપર આપણે અહિંસાત્મક પદ્ધતિ એટલા માટે
સ્વીકારી કે એ આપણને આપણા ધ્યેય પ્રત્યે બહુ યોગ્ય રીતે અને
પરિણામકારક રીતે પહોંચાડનારી લાગી. એ ધ્યેયનો વિચાર તે
વખતે અહિંસાથી સ્વતંત્ર રીતે થતો હતો, અહિંસાના એક
ગૌણ અંગ કે પરિણામ રૂપે તે સ્વીકારાયું નહોતું. તે વખતે કાઈ
એમ કહેવું નહોતું કે અહિંસાત્મક સાધનોથી મળે તો જ સ્વાતંત્ર્ય
કે સ્વરાજનું ધ્યેય રાખવાનું છે. પણ હવે તો આપણા ધ્યેયને
આપણે અહિંસાની કસોટી પર તપાસીએ છીએ; અને જો એમાં
એ ન બીતરે તો તેને ફેંકી દઈએ છીએ. એટલે કે
અહિંસા એક અચળ સિદ્ધાંત થવા લાગ્યો છે, અને એ નિર્વિવાદ
મણાવો જોઈએ એમ મનાય છે. એ રીતે હવે એની શુદ્ધિ પર

જે આધ્યાત્મિક અસર થતી હતી તે થતી બંધ થવા લાગી છે, અને ધર્મ અને શ્રદ્ધાના સાંકડા ખાનાઓમાં તે સ્થાન લેતો જાય છે. વળી તે માલદાર વર્ગોનું આશ્રયસ્થાન પણ બનતો જાય છે, અને યથાસ્થિતતા જાળવવા માટે તેઓ એનો દુરુપયોગ કરે છે.

આ કમલાખની વાત છે; કારણકે હું જરૂર મારું હું કે અહિંસાત્મક પ્રતિકાર અને અહિંસાત્મક યુદ્ધનીતિના વિચારો હિંદુસ્તાન માટે જ નહિ, પણ આખી દુનિયા માટે અત્યંત કીમતી છે, અને ગાંધીજીએ વર્તમાન વિચારકોને બંનેનો વિચાર કરવાની ફરજ પાડીને બહુ ભારે સેવા બજાવી છે અને હું મારું હું કે તેનું 'ભવિષ્ય બિજળું' છે. એમ બને કે મનુષ્યજાતિ એનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા જેટલી હજી આગળ વધેલી નથી. આઈરિશ લેખક 'એ.ઈ.'ના 'ઈટરપ્રિટસ' પુસ્તકમાં એક પાત્ર કહે છે : "તમે આધિજાતા હાથમાં જ્ઞાનની મશાલ આપે છે; પણ તેનો તો તે કંડા તરીકે ઉપયોગ કરશે, ખીજો શો ઉપયોગ કરવાનો છે?" વર્તમાનકાળમાં એ જ્ઞાનનો પૂરતો સાક્ષાત્કાર ન થાય એમ બને; પણ બધા મહાન વિચારોની જેમ એની અમર વધતી જશે, અને આપણા કાર્યો ઉપર તેનું વધારે ને વધારે પરિણામ થતું જશે. અસહકાર એટલે જે રાજ્ય અથવા સમાજને આપણે દુષ્ટ માનીએ તેને મદદ કરતાં અટકવું, એ એક બળવાન અને ધડાકો ઉત્પન્ન કરનારી કલ્પના છે. મુઠ્ઠીભર ચારિત્ર્યવાન લોકો પણ એ અજમાવે તોયે એની અમર ફેલાતી અને વધતી જાય છે. મોટી મંખ્યામાં લોકો તેમ કરે તો તેના બાલ્ય પરિણામો વધારે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, પણ ખીજાં નિમિત્તો એમાં ભેગાં યર્ષ મૂળ નૈતિક મુદ્દો ઝાંખો પાડે એવો સંભવ રહે છે. એને વ્યાપક કરવાથી એની ઉચ્ચતા ઓછી થતી જણાય છે. અસહકાર માત્રુમની શક્તિ બંધતી જાય છે તેમ તેમ એકલી અક્તિ તરીકે તેની શક્તિ પ્રગટ થવાનો અવકાશ ઓછો થાય છે.

પણ, શુદ્ધ અહિંસા પર ભાર મુકવાથી, એ કાંઈક દૂરની અને જીવનથી અલગ એવી વસ્તુ બની ગઈ છે, અને લોકો કાં તો અંધપણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી તેને સ્વીકારવા તરફ વળે છે, અથવા ગિલકુલ ન સ્વીકારવા તરફ દબે છે. એનો ખૌદિક અંશ જીલ્લાઈ ગયો છે. ૧૯૨૦માં હિંદુસ્તાનના ત્રાસવાદીઓના પર એણે ભારે

અમર હડી દત્તી, અને ધણુને દિમાત્મક માર્ગોમાંથી એણે વાળ્યા દત્તી, અને કેટલાક રહી ગયા હતા તેઓ પણ સદાનીલ જન્યા હતા અને તેમણે પોતાની દિમાત્મક પ્રગતિઓ અટકાવી દીધી હતી હવે એની એવી અમર તેમના પર ગદી નથી હવે તે મદાસભાના તત્ત્વમાં ગદી અમદદાર અને મરિનય ભગતી ચગવગોમાં આગેવાનીઓ ભાગ જેમણે લીધી હતા, અને જેઓ અદિમાત્મક પદ્ધતિને એના પૂરા અર્થમાં અત કચ્છુ નૂર્વક જીવનમાં ઉતાવળ પ્રપત્ત હરતા હતા, તેમને પણ મદાસભામાં ગહેવા માટે નાલાયક એવા નાસ્તિકો માનવામાં આવે છે કાચુકે તેઓ અદિમાતે મિદ્ધાન્ત અને ધર્મરૂપે સ્વીકાર્યા નથી, કે પોતે જેને શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માને છે એવા મમાજવાદના ધ્યેયને છોડવા તૈયાર નથી — તેકે આ ધ્યેયમાં મોને માટે મમાન ન્યાય અને મમાન નક આપવા ઉપગત, અને આજકાલ હસ્તી બેગવતા ધણાખરા ખામ અધિકારો અને મિલકતના હક્કો ગ કરીને ઉત્પન્ન કરવાની મમાજરચના ઉપગત ખીજી કશું નથી બેરાક ગાંધીજી તો જે પ્રાણપ્રદ શક્તિ હતા તે આજે પણ છે, તેમની અદિમા ઉમ્મ અને વીંધી નાખનારી છે, અને ક્યારે વળી એઓ ટેગને આગળ પગલુ ભગવા માટે વીજળીક આંચકો આપશે તે કહી રાકાય એમ નથી તેમની મદતા અને વિરોધાભાસો અને તોફાને હવાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વમામાન્ય માપોથી પર છે બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે તેથી એમને માપી કે મૂલવી રાકાય એમ નથી પણ તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાંના ધણા લોગ વધ્ય શાંતિવાદીઓ, અથવા ટોલ્સ્ટોયસાર્થ અપ્રતિકારીઓ, અથવા કેવળ એક સકુચિત પથના અનુયાયીઓ ધર્મ ગહે છે અને જીવન માથે તેઓ સપર્ક ખોઈ બેઠા છે અને ચાલુ મમાજરચનાને નિભાવી રાખવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અદિસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આગુખાણુ બેગા કરે છે, આથી સમયમાધુપલ્ય પ્રવેશ કરે છે, અને અદિસાની ધૂનમાં વિરોધીનો હલ્લપવગે કરવા જતા માણુમ પોતાનો જ ‘હલ્લપવગે’ કરી બેમે છે, અને વિરોધીની હરમા જઈને બેમો રહે છે! જ્યારે ઉત્માહ મદ ધર્મ

જાય છે અને આપણામાં નમજાઈ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જરા પાછા-હઠવાની અને વિરોધી સાથે કાંઈક બાંધછોડ કરી લેવાની વૃત્તિ હંમેશાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ વૃત્તિને શત્રુને મેળવી લેવાની કળા કહીને સંતોષ માનીએ છીએ, અને કોઈવાર આપણે આ લાભ આપણા જૂના સાથીઓને ભોજે પણ લઈએ છીએ. તેમની અમર્યાદાને આપણે વખોડીએ છીએ. અને આપણા નવા મિત્રોને ક્ષેય કરાવનારા તેમના ઉદ્દગારોને વખોડીએ છીએ, અને સંસ્થાની એકતા તોડવાનો તેમના પર આરોપ મૂકીએ છીએ. સમાજવ્યવસ્થામાં કરવાના સાચા દેશ્વરને બદલે, ચાલુ વ્યવસ્થામાં દેખાતી ઉદારતા અને દાન-શીલતાની વૃત્તિ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને અધિકાર-મંપત્ત લોકો જ્યાંના ત્યાં જ બિચારા રહે છે.

મારી ખાતરી છે કે ગાંધીજીએ સાધનોના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકી આપણી ભારે સેવા બજાવી છે. પણ છતાં મને ખાતરી લાગે છે કે હેરતનો ભાર તો અંતિમ સાધ્ય અને ધ્યેય ઉપર જ મૂકવો જોઈએ. એનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન આવે તો આપણે કેવળ ધ્યેય વિના ભટકનારા અને અપ્રસૂત અને બિનમહત્ત્વના મુદ્દાઓ પર આપણી શક્તિનો વ્યય કરનારા બની રહેશું. પણ સાધનોની અમલના કરી શકાય નહિ; કારણકે તેની નૈતિક ઉપરાંત વહેવારુ બાણ પણ રહેલી હોય છે. ખરાબ અને અનીતિમાન સાધનોને લીધે ધણીવાર ધ્યેય નિષ્ફળ થાય છે અથવા ભારે નવા કોષઝાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અને, છેવટે તો માનુષ્યની જે ધ્યેય તે જાહેર કરે છે તેથી નહિ, પણ જે સાધનો તે વાપરે છે તેથી, સાચી પરીક્ષા થાય છે. નકામા વિગ્રહો અને ઝેરવેર-વધારે તેવાં સાધનો લેવાથી ધ્યેયની સિદ્ધિ વધારે મુશ્કેલ અને મોડી થવા સંભવ છે. સાથે જ, સાધ્ય અને સાધન પરસ્પર એવાં સંલગ્ન છે કે તેમને લાગ્યે જ જુદાં પાડી શકાય. આથી સાધનોનું સ્વરૂપ એવું જ હોવું જોઈએ કે જેથી વિગ્રહ અને દ્વેષ ધટે, અથવા કાંઈ નહિ તો શક્ય તેટલી મર્યાદામાં રહે—કારણ એ સાવ મટવાનાં તો નથી જ એમ લાગે છે—અને સહજાવને ઉત્તેજન મળે. ખાસ પદ્ધતિ કરતાં

હેતુ, ઇરાદો, અને સ્વભાવનો જ એમાં વિશેષપણે પ્રશ્ન છે, આ મૂળ હેતુ પર ગંધીજીએ દંમેશી ભાર મૂક્યો છે, અને મુનુષ્ય-સ્વભાવને જાઓ જદવી નાંખવામાં ભગે એઓ સફળ ન થયા હોય, પણ ફરીકે જે મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે તેમાં પણ એ મૂળ હેતુનું મહત્ત્વ દેખાવવામાં એઓ આશ્ચર્યકારક રીતે સફળ થયા છે. જોકે વ્યક્તિગત નિયમપાલનનું એમનું ધોરણ કાંઈક ચર્ચાસ્પદ છે ખરું, છતાં કડક નિયમપાલન માટેના તેમનો આગ્રહ અતિ આવશ્યક જ હતો. તેઓ મામાનિક પાપો કરતાં વ્યક્તિગત પાપો અથવા નમજાઈઓ પર જરૂર વધારે ભાર મૂકે છે. આ શિસ્તની જરૂર રપટ છે, કારણકે રોળાંઓને છોડી, અધિકાર ભોગવનાર મત્તાધારી વર્ગમાં ભળવાની લાખએ મહાસભાના ધણા સભાસદોને પાડ્યા છે. આગેવાન મહાસભાવાદી માટે એ ‘સ્વર્ગદ્વાર’ મદાયે ઉઘાડુ જ હોય છે.

આખી દુનિયા આજે અનેક પ્રકારના મંદોમાં ઘેરાયેલી છે, પણ એ બધામાં સૌથી વિકટ સંકટ આત્મા ઉપર લટકતી આકતનું છે. આ વિશેષે કરીને પૂર્વના દેશોમાં થઈ રહ્યું છે. કારણકે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ખીજ દેશો કરતાં એશિયામાં એક પગી એક બનાવો ઝંપાટામધ થતા આવ્યા છે, અને જૂની અને નવી રિધતિનો મેળ બેસાડવાની ક્રિયા કટકાવક છે. જોકે એમાં ગજકીય પ્રશ્ન મૌથી આગળ તરી આવતો લાગે છે, છતાં, કદાચ, એ મૌથી ઓછો મહત્ત્વનો છે. અવગન આપણે માટે તે પ્રથમ મહત્ત્વનો છે, અને માયા મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકીએ તે પહેલાં એનો મતોપકારક નિકાલ લાવવો જરૂરનો છે. કેટલાય યુગોથી આપણે લગભગ અપરિવર્તનશીલ મમાજીવ્યવસ્થાથી રેવાયેલા છીએ, અને આપણામાંના ધણા હલુએ એમ માને છે કે સમાજીવ્યવસ્થાનો એ જ એક શક્ય અને માયો પાયો છે. આથી આપણે આપણી બધી નૈતિક ભાવનાઓ પણ તે સાથે જોડી દઈએ છીએ, પણ વર્તમાનનો ખૂતકાળ માથે મેળ મેળવવાનાં આપણા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે; અને તે અનિવાર્ય જ છે. અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી વેબ્સ્ટેન લખે છે કે, “અંતે તો, આર્થિક સહવ્યવહારના નિયમો આર્થિક આવશ્યકતાઓ ઉપર રચાયેલા છે.”

આપણી આજની આવશ્યકતાઓને બંધ બેસે એવું નવું સદાચાર-
શાસ્ત્ર રચવાની આપણને બરૂર પડશે, આ આધ્યાત્મિક સંકટમાંથી
નીકળવાનો જો આપણે રસ્તો કાઢવો હોય અને બાવનાઓનું સાચું
મૂલ્ય આંકવું હોય, તો વિવિધ પ્રશ્નોનો સીધો અને હિંમતભર્યો
વિચાર કરવો જોઈશે, અને કોઈ ધર્મપંથનાં મૂલ્યોનો આશ્રય લેવાનું
છોડી દેવું પડશે. ધર્મના આદેશ સારા હોય કે નરસા હોય; પણ
જે રીતે એ આદેશો તે રજૂ કરે છે અને તેના પર શ્રદ્ધા મૂકવા
આમદ કરે છે, એ કોઈ પણ પ્રશ્નના શુદ્ધિયુક્ત વિચારને ઉત્તેજન
આપનારી નથી જ. કોઈક કહે છે તેમ ધર્મના સિદ્ધાન્તો
“શ્રદ્ધાપાત્ર બનાવે છે—કારણ પહેલું, આપણા અત્યંત પ્રાચીન
પ્રથમ યુગના પૂર્વજો પણ તેમાં શ્રદ્ધા રાખતા હતા; કારણ
ખીલું, એની સાબિતીઓ તે પ્રાચીન કાળથી જ આપણને
પરંપરાગત પ્રાપ્ત થઈ છે; અને કારણ ત્રીજું, એ સાબિતીઓની
પ્રમાણબૂતતા પર શંકા ઉઠાવવાનો નિષેધ કરવામાં
આવ્યો છે.”^૧

જો આપણે અહિંસાનો અને તેની અંતર્ગત સર્વ વસ્તુનો
ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાપ્રામાણ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કદીસને
માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. તો પછી તે એક પંથનું સાંકડું
મંતવ્ય બની રહે છે. જેને સ્વીકારવું હોય તે સ્વીકારે, જેને ન
સ્વીકારવું હોય તે ન સ્વીકારે. વર્તમાનકાળના પ્રશ્નો માટે એની
મદદતા કે ઉપયોગિતા રહેતી નથી. પણ વર્તમાન કાયદાઓના
ઉકેલના ઉપાય તરીકે તેની શુદ્ધિયુક્ત ચર્ચા કરવા આપણી તૈયારી
હોય તો જગતની પુનર્ધારના કરવાના પ્રયત્નમાં આપણને તે ધણી
મદદ કરી શકે. એ રીતે વિચારમાં સમૃદ્ધગત મનુષ્યની પ્રકૃતિ
અને નિર્માળતા પણ ચણતરીમાં લેવી જોઈએ. મોટા પ્રમાણની
કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, આસ કરીને જો તેનો ઉદ્દેશ મહત્ત્વના અને
ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરવાનો હોય તો, તે પર કેવળ આગેવાનો તેને
વિશે શું વિચારે છે તેની જ અસર થતી નથી, પણ તાત્કાલીન
પરિસ્થિતિની અને તેથીજે વધારે જે જાતના માણસો સાથે

* “ધ ફ્યુચર ઓફ ઓન હાથુઝન” પુસ્તકમાંથી.

આગેવાનો કામ પાડતા હોય, તેઓ તેને ત્રિપે શું વિચારે છે, તેનીયે થાય છે.

જગતના ઇતિહાસમાં હિંસાએ ધણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આજે પણ તે એટલો જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, અને કદાચ લાંબા વખત સુધી ભજવતી રહેશે. ભૂતકાળના ધણાખરા ફેરફારો હિંસા અને બળાત્કાર દ્વારા થયા છે. ડાહ્યુ. ઈ. ઝોડરટને એકવાર કહ્યું હતું કે “મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે રાજકીય કટોકટીને સમયે, હિંસાનો દ્રવ્ય કરવો જોઈએ, બ્યવસ્થાપ્રિય થવું જોઈએ અને ધીરજ રાખવી જોઈએ, એ સિવાય બીજી કોઈ સૂચનાઓ લોકોને આપી ન હોત તો આ દેશને કદી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ન હોત.”

ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમાં હિંસાના મહત્વની અવગણના કરવી શક્ય નથી. તેમ કરવું એટલે જીવનની જ અવગણના કરવા બરાબર છે, છતાં હિંસા નિઃસંશય દુષ્ટ છે, અને તે એની પાછળ દુષ્ટ પરિણામોની અંત વિનાની વિટંબણાઓ લાવે છે. અને હિંસાથીયે વધારે જૂંડી વસ્તુ તો એની સાથે ધણીવાર રહેતી દ્રવ્ય, ક્રૂરતા, વેર અને હંકની વૃત્તિઓ છે. ખરું પૂછતાં, હિંસા સ્વયં એટલી દુષ્ટ નથી, પણ એની સાથે રહેતારી આ વૃત્તિઓને લીધે તે દુષ્ટ બને છે. આવી વૃત્તિઓના વિના પણ હિંમા શક્ય છે. મદ્દ હેતુ તેમજ દુષ્ટ હેતુ બન્ને માટે હિંસા થઈ શકે. પણ હિંસાને આ વૃત્તિઓથી અલગ પાડવી અત્યંત કઠણ છે, અને તેથી બનતાં સુધી હિંસા ટાળવી યોગ્ય છે. પણ તેને ટાળવા જતાં બીજાં વધારે મોટાં નુકસાનોને વશ થવાની નિષ્ક્રિય વૃત્તિને સ્વીકારવી ન જોઈએ. હિંસાને વશ થવું અથવા હિંસા પર રચાયેલાં અન્યાયી રાજ્યતંત્રને સ્વીકારવું, એમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો તત્ત્વતઃ નિષેધ છે. અહિંસાએ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉમ્મ શક્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજબ્યવસ્થાને બદલવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

એમ તે કરી શકે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. મને લાગે છે કે તે આપણને ધણે દૂર સુધી લઈ જઈ શકશે, પણ અંતિમ

ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે. કોઈક પ્રકારનો બલાત્કાર તો અંતે અનિવાર્ય જ લાગે છે. કારણકે સત્તા અને અધિકાર ધરાવનારા લોકો વિવશ થાય નહિ; અથવા એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ કે એ અધિકારો છોડવા કરતાં રાખવામાં જ વધારે નુકસાન હોય, ત્યાં સુધી પોતાની સત્તા કે અધિકારો છોડી દેતા નથી. સમાજમાંના આજના રાષ્ટ્રીય કે વર્ગીય ઝઘડાઓનો બલાત્કાર વિના હોલ આવશે નહિ જ. બેશક બહુ મોટા પ્રમાણમાં મતપરિવર્તન કરવું પડશે જ. કારણકે ત્યાં સુધી સંખ્યાબંધ લોકોનું મતપરિવર્તન થાય નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક મતપરિવર્તનની ચળવળને સાચો આધાર મળી શકે નહિ. પણ કોઈકના ઉપર તો બલાત્કાર કરવાનો થશે જ, વળી આ મૂળ ઝઘડાઓને ઢાંકી દઈ તે જાણે હોય જ નહિ એમ દેખાડવા પ્રયત્ન કરવો, એ કંઈ ખરાબર નથી. એથી કેવળ મત જ ઢંકાવું નથી, પણ લોકોની માચી હકીકતોની બાબતમાં ગેરદોરવણી કરી વર્તમાન વ્યવસ્થાનું સીધું મમથન થાય છે, અને ગભ્ય કરનાર વર્ગો પોતાના ખાસ અધિકારોની યોગ્યતા દેખાડવા જે ધર્મસૂત્રો શોધતા હોય છે તે તેમને મળી જાય છે. કોઈ પણ અન્યાયી તંત્રની સામે લડવું હોય તો જે ખોટા આધારો ઉપર તે રચાઈ હોય તે ઉઘાડા પાડવા જોઈએ અને સત્ય હકીકત ખુલ્લી પાડવી જોઈએ. અમલકારનો એક ગુણ એ છે કે ખોટા આધારોને અને જૂઠાણુને વશ થવાનો અથવા તેને વધારવામાં સહકાર આપવાનો ઇનકાર કરી તેમને તે ખુલ્લાં પાડે છે.

આપણું છેવટનું ધ્યેય તો એ જ હોઈ શકે કે એક એવો વર્ગહીન સમાજ સ્થાપવો કે જેમાં સર્વેને સમાન આર્થિક ન્યાય અને તક મળે, અને જેમાં મનુષ્યજાતિને વધારે જીવી ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક હદે વૃદ્ધિપાત્રી તથા આધ્યાત્મિક કાર્યઓ, મહયોગ, નિઃસ્વાર્થતા, સેવાભાવ, ન્યાયને પંથે ચાલવાની ઇચ્છા, સદ્ભાવ અને પ્રેમ અને છેવટે એક જગદ્વ્યાપી સમાજ નિર્માણ કરવાની વ્યવસ્થિત યોજના હોય. જે કંઈએ ધ્યેયની આડે આવે, તેને હટાવવું પડશે — બને તો નરમાશથી અને જરૂર પડે તો બળથી. અને બળાત્કારની ધણીવાર જરૂર પડે, એ વિષે શંકા

લાગતી નથી. પણ બગ વાપરતું જ પડે, તો તે દેશ કે કૂતરાની વૃત્તિથી નહિ, પણ વિદ્યને દૂર કરવાની મોહલીન ધમ્મથી વાપરતું જોઈશે. એ કંઠણ પડશે: એ સહેલું નથી. પણ સહેલો ઠાઈ માર્ગ જ નથી, અને ખાડીઓ ધણી છે. મુસ્કેલીઓ અને ખાડીઓની અવગણના કરવાથી તે ચાલી જતી નથી; પણ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ પિછાણવાથી અને હિંમતથી તેમનો સામનો કરવાથી જ ઓળંગી શકાય છે. આ બધું કાર્પનિક અને ગગનવિહાર જેવું લાગે છે, અને આવા ઉદાત્ત હેતુથી ધણા લોકો પ્રેરાય એવો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. પણ આપણે તે ખ્યાલમાં રાખી શકીએ અને તેના પર ભાર મૂકી શકીએ, અને સંભવ છે કે આપણામાંના ધણાખરાના અંતઃકરણમાં જે રાગો અને દ્વેષો હોય છે તે તેને ક્ષીણે ધીમે ધીમે ઓછા થાય.

આપણી રીતો આ ખોય પ્રત્યે લઈ જનારી અને આ હેતુઓથી પ્રેરાયેલી હોવી જોઈએ. પણ આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે મનુષ્યસ્વભાવનું જે સ્વરૂપ છે તે મોટા સમૂહોમાં, આપણા આદ્યો અને સમગ્રવયોને હંમેશાં વશ નહિ થાય, અથવા ઉદાત્ત નૈતિક સિદ્ધિતાને અનુસરીને વર્તન નહિ કરે. ધણીવાર હૃદયપક્ષટા ઉપરાંત વિવશ કરવાની જરૂર પડશે; વધારેમાં વધારે આપણે એટલું જ કરી શકીએ કે વિવશતાની આપણે હદ બાંધીએ અને તેના દુષ્પરિણામો ઓછામાં ઓછા આવે એ રીતે તેનો ઉપયોગ કરીએ.

દહેરાદૂન જેલમાં પાછો

અક્ષીપુર જેલમાં મારી તબિયત સંતોષકારક રહેતી નહોતી. મારું વજન ઘણું ઘટી ગયું હતું, અને કલકત્તાની હવા તથા વધતી જતી ગરમી મને ત્રાસ આપતાં હતાં. દૈર્ઘ સારા સ્થળે મને ફેરવવાની અફવાઓ સંભળાતી હતી. હમી મેંએ મારો સામાન તૈયાર કરવા અને જેલમાંથી ફર્ય કરવાનો મને હુકમ મળ્યો. મને દહેરાદૂન જેલમાં લઈ જતા હતા. થોડા મહિનાના વિવિક્તાવાસ પછી સાંજની ઠંડી હવામાં કલકત્તામાંથી પસાર થવાનું આનંદકારક લાગ્યું, અને હાવરાના મોટા સ્ટેશન પરના ટોળાં જોઈને મન રીઝ્યું.

બદલીથી હું રાજ થયો, અને દહેરાદૂન તથા તેની પડોશના પર્વતો જોવાને ઇતેન્નર થયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મને જણાયું કે નવ મહિના પર નૈની જેલમાં મારી ત્યાંથી બદલી થઈ હતી તે વખતના જેવું આ વખતે બધું નહોતું. મને એક નવી જગ્યામાં મૂકવામાં આવ્યો. એક ટોરના ગમાલુને આદેશ કરી મારે માટે રહેવાનું સ્થાન તૈયાર કર્યું હતું.

ઝોરડી તરીકે એ ખરાબ ન કહેવાય. તેને લગતો એક ઓટલો પણ હતો. વર્ષો એને લગતો આશરે પચાસ ફૂટ લાંબો એક નાનો ચોક પણ હતો. મારી દહેરાદૂનની પહેલાંની ઝોરડી કરતાં આ ઝોરડી વધારે સારી હતી, પણ બીજા ફેરફારે એટલા ઠીક નહોતા એમ મને થોડા વખતમાં જ માલૂમ પડ્યું. ઝોરેરની દીવાલ જે પહેલાં દસ ફૂટ ઊંચી હતી તેને હમણાં જ, મારા લાભારે, બીજા ચાર પાંચ ફૂટ વધારવામાં આવી હતી. જે ગિરિમાળા જોવાની આશા રાખીને હું આવ્યો હતો તે તો આવ દંધાઈ ગઈ હતી અને થોડાં ઝાડની ટોચો જ હું જોઈ શકતો. આ જેલમાં હું ત્રણથી વધારે મહિના રહ્યો, પણ મને એક પણ

વાર ગિરિમાળાની ઝાખી નહિ યર્ષ. પહેલાની જેમ જેવના દગવાળ સામે મને આટા મારવાની આ વેળા રગ્ન નહોતી, અને મારો નાનકડો ચોક મને ફગવા માટે પૂરતો છે એમ માનવામા આવ્યું.

આ અને બીજા કેટલાક પ્રતિનિધો અલુગમતા હતા, અને મને જગ ખીજ ચડી મારી પ્રસન્નતા આવી મર્ષ, અને જે નાનકડો ચોક મને મળ્યો હતો તેમાયે ફરવાની મને હોશ ન રહી આટલો એકાતર્મા પડ્યો અને દુનિયાથી નિષ્પ્રેર થયો હોઉં એવું મને કદી પહેલાં લાગ્યું નહોતું. આ એકાંત માગ મન ઉપર અસર કરવા લાગી અને શરીરે તેમજ મને ઘટવા લાગ્યો. થોડાક દૂર દૂર — ભીંતની બીજી બાજુએ — તાજી હવા અને સુગંધ, ધ્યાન અને સુવાણી પૃથ્વીની શીતળ સુવાસ મળે છે, અને દૂર દૂર સુધી દેખાતા દશ્યો પડ્યા છે એમ જ લાગતો હતો. પણ તે મારી પહોચની નહાર હતા, અને મારી આખો આખો વખત ભીંતો સામે જોઈ જોઈને ચાકેલી અને ભારે મનની જેલજીરનની મામાન્ય દિલચાલો પણ મારે માટે નહોતી, કારણકે મને સાવ અવગ અને એકલો જ રાખવામા આવ્યો હતો.

હ અઠવાડિયા પછી ચોમાસુ બેઠું, અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પહેલા અઠવાડિયામાં જ બાર છય વરસાદ થયો હવામા ફરકે પડ્યો અને નવી જ સૃષ્ટિનો ગજગજાટ સભળાવા લાગ્યો, ગરમી એછી થઈ, અને શરીરના થાક કોતર્યો અને આરામ પણ લાગ્યો. પણ આખિ કે મનને કશો આનંદ મળ્યો નહિ કોઈક વાર માગ ચોકનું લોહાનું બારણું કોઈ પોલીસ હવાલદાર અદર આનવા કે બહાર જવા દેવા માટે થોડું ઉઘાડતો. તે વખતે થોડીએક પણ માટે મને બહાગની સૃષ્ટિની એકાએક ઝાખી થતી હતી, અને હ વિવિધ ગોથી શોભતા અને વરસાદના મોતી જેવા બિંદુઓથી ચમકતા લીલા ખેતરો અને ઝાડો જોઈ શકતો, પણ તે દશ્ય માટે જ બીજાની જાનકારાની જેમ બધું પાછું વૃત્ત અદરથ યર્ષ જતું મારણુ આખું તો લાગ્યે જ ખોલવામાં આવતું હું નજીકમાં હોઉં ત્યારે મારણુ ન ઉઘાડવાની, અને ઉઘાડવું પડે જ તો

તે બહુ જ ઓછું ઉઘાડવાની હવાવદારોને તાકીદ આપવામાં આવી હોય એમ લાગતું હતું. એ લીલી અને તાજી સૃષ્ટિનાં ક્ષણિક દર્શનો મને લાગ્યે જ આવકારલાયક લાગતાં હતાં. એટલાથી હું ઊંચટો વધારે ધરબૂખ્યો થવા લાગ્યો, હૃદયમાં એક પ્રકારની વેદના થવા લાગી અને તેથી બારણું ઊંચકે ત્યારે બહાર જોવાનું ઊંચકું રાખવા લાગ્યો.

પણ આ બધું અસુખ માત્ર જેલના દોષને લીધે જ નહોતું; જોકે તેનો હિસ્સો તો તેમાં હતો જ. એ બહારના બનાવોનો — કમલાની માંદગી અને મારા રાજકીય વસોપાતનો પડધો હતો. કમલા એના જૂના રોગના પંજમાં પાછી સપડાઈ છે એનું હવે મને જ્ઞાન થવા લાગ્યું, અને હું નિરુપાય અને એની કશી સેવા કરવા અશક્ત હતો તે મને સાજવા લાગ્યું. હું જાણુનો હતો કે હું એની પાસે હોઉં તો ધણો ફરક પડી જાય.

અત્રીપુરના જેવી દહેરાદૂનમાં મને રોજિંદા જાપાની અડચણ રહી નહોતી; આથી હું બહારના રાજકીય અને બીજા બનાવોથી વાકેફ રહી શકતો હતો. પટનામાં લગભગ ત્રણ વર્ષે મહાસભા સમિતિની બેઠક મળી હતી. (ત્રણ વર્ષે દરમ્યાન ધણોખરો વખત તે ગેરકાયદેસર હતી.) એનું કામકાજ નાઉમેદ કરે એવું હતું. હિંદુસ્તાનમાં તથા બાકીની દુનિયામાં આટલા બધા બનાવો બન્યા બાદ પણ આ પહેલી બેઠકમાં પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવા, પૂરી ચર્ચાઓ કરવા, કે જૂના ચીલાઓમાંથી નીકળી જવા કશો જ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો. તેનું મને આશ્ચર્ય થયું. ગાંધીજી, દ્વરથી તો, એમની અસલી સરમુખત્યારી રીતે જ વર્ત્યા હોય એમ લાગતું હતું. અહીં પણ તેઓ બોલ્યા હતા : "જે તમને મારી આગેવાની જોઈતી હોય તો તમારે મારી શરતો સ્વીકારવી જોઈશે." એમનાં મારણી તો સાચા સ્વાખ્યાપિક હતા; કારણકે એમને રાખવા અને એમના અંતઃકરણથી માનેલા સિદ્ધાન્તો ચિરુદ્ધ એમને વર્તવા કહેવું એ બન્ને વાત શક્ય નથી. પણ ઉપરના દખાણની અતિચયતા અને પરસ્પર ચર્ચા કરી નીતિ નક્કી કરવાની બેચેન મને લાગતી હતી. ગાંધીજી પ્રથમ લોકોના મન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડે છે, અને પછી તેમની અપંગતાની ફરિયાદ

ડરે છે એ જગ વિચિત્ર છે હું ધારુ છું કે બહુ મોટી જન-
સખ્યાએ ગાંધીજી પ્રત્યે જેટલી શ્રદ્ધાથી ભક્તિ દર્શાવી છે અને
આશાઓ ઉઠાવી છે, તેટલી મહુ થોડા આગેવાનો પ્રત્યે મ્યારેય
બતાવી હશે, એટલે જે જાન્યુ ધોરણે તેમની આગળ ચૂકવામાં
આવ્યું હતું તેને મગમર પહેલી ન વગવા માટે લોકોને ઠપકો
આપવો એ ભાગ્યે જ વાજબી ગણાય પટનાની મમામા તેઓ
અત મુધી રોકાયા પણ નહિ, કારણકે તેમને હરિજન યાત્રા
આનુ નાખવાની હતી એમણે મહાસભામંભિતિને વહેવારુ થવા અને
દાર્શવાહક મંભિતિએ ઘડીને ગળૂ કરેલા ઠરાવો ઉતાવળે મળૂ
કરવા ફગમાવ્યું, અને પડી પોતે આલ્યા મયા

લામી ચર્ચાથી કઈ વધારે ફાયદો થાત નહિ એ કદાચ
સાચું હોય મળ્યોના મનમાં બહુ ગોટાળા અને વિચારની
અરપણતા હતી અને જોકે ત્રીજી રસ્તાની વજાને વૃત્તિ હતી, તો
પણ કંઈયે અમલમાં મૂકી શકાય એવી યોજના કાઈ પામે
નહોતી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં આ સ્વાભાવિક હતું કારણકે જુદા
જુદા પ્રાતોમાંના આ આગેવાનો ઉપર મોટું ભાગે લડાઈનો ભાગ
પડ્યો હતો અને તેઓ કંઈક યાકેલા અને તેમના મન કેટાળેના
હતાં ઝાંખુ ઝાંખુ સૌને લાગતું હતું કે હવે લડત થોભાવવી
જોઈએ, અને મવિનય ભગ બધ કરવો જોઈએ પણ પછી શું ?
એ પક્ષે પડી ગયા હતા એક ધારાસભાઓ દ્વારા શુદ્ધ 'મધાગણી'
ચળવળ કરવાની ઇચ્છાવાળે અને બીજે કંઈક અરપણ રીતે
મમાજવાદની દૃષ્ટિએ વિચારવાવાળો મોટા ભાગના સભ્યો આ
બેમાંથી એકે પક્ષમાં નહોતા મધાગણી લડાઈમાં પાછું પડી
જવું એમને મમતુ નહોતું પણ તે સાથે જ સમાજવાદનો તેમન
કંઈક ડર લાગતો હતો, અને એ તરફ દાખલ થવાથી તેમનામાં
ભગણ પડશે એવી ધારતી લાગતી હતી તેમની પામે એક પણ
વહેવારુ સૂચના નહોતી અને એમની એક જ આશા અને
આશ્રયસ્થાન ગાંધીજી હતા જોકે તેમણે જે કંઈ કહ્યું તે
બધું જ તેમને પસંદ પડતું નહોતું, છતાં આગળની જેમ જ
તેઓએ તેમની મલાહ લીધી અને તેમનાથી દોગવાનું સ્વીકાર્યું

નરમ વિચારના 'બંધારણી' લોકોને ગાંધીજીનો ટેકો મળવાથી મહાસભાસમિતિમાં અને મહાસભામાં તેમનું વળન વધારે થયું.

આ બધું સ્વાભાવિક હતું પણ મેં માન્યું હતું તેના કરતાં આ પીછેહઠથી મહાસભા વધારે પાછળ હટી. અમલદાર ઉપન્યાયી તારથી, એટલે કે છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં, ક્યારે પણ મહાસભાના આગેવાનો આવા અતિ 'બંધારણી' ઢંગે બોલ્યા નહોતા, જોકે ૧૯૨૯-૩૦ના માળામાં જિમો થયેલો સ્વરાજવાદી પક્ષ પણ પીછેહઠને લીધે જ જિમો થયો હતો, 'હતાં તેયે આ નવા આગેવાનો કરતાં ઘણો આગળ હતો; અને સ્વરાજ્ય પક્ષમાં હતી તેવી ટોર્ષ જખરદસ્ત વ્યક્તિઓ પણ આમાં નહોતી. જેખમ હતું ત્યાં સુધી ચળવળથી કાળજીપૂર્વક અસગ રહેલા ઘણાંયે લોકો હવે તેમાં દોડી આવ્યા અને મોટાભા ચર્ચ બેઠા.

સરકારે મહાસભા પરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો અને એ હવે કામદેસર સંસ્થા બની. પણ એની ઘણી માન્ય અને પેટા સંસ્થાઓ હતી ગેરકાયદેસર જ રહી હતી: દાખલા તરીકે, એનું સ્વયંસેવકખાતું — સેવાદળ — કેટલીક કિસાનમહાઓ, જે અર્ધ-સ્વતંત્ર ખેડૂતસંસ્થાઓ હતી, કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સુવક્સંધો, તથા એક બાળકોની સંસ્થા પણ. વળી ખાસ કરીને 'બુદ્ધાર્થપિદમતગાર', જેને સરહદના 'લાલ ડગલીવાળાઓ'નું નામ મળ્યું હતું, તેમનું મંડળ બેકાયદા જ રહ્યું. આ સંસ્થા ૧૯૩૧માં મહાસભાનું એક અંગ બની હતી, અને સરહદ-પ્રાંતમાં મહાસભાની પ્રતિનિધિ હતી. આમ જોકે મહાસભાએ તો સીધી લડત સંપૂર્ણપણે ખેંચી લીધી હતી, અને તે 'બંધારણી' માર્ગમાં પડી ગઈ હતી, છતાં સરકારે તો સચિનય લંગ માટે ઘડેલા સર્વે ખાસ કાયદાઓ ચાલુ રાખ્યા હતા, અને મહાસભાની કેટલીક મહત્વની સંસ્થાઓ ઉપરનો પ્રતિબંધ કાયમ રાખ્યો હતો. ખેડૂતોની સંસ્થાઓ અને મજૂરસંઘોને દાખી દેવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, પણ ખાસ જોવા જેવું છે કે જમીનદારો અને તાલુકદારોને સંગઠિત થવા માટે સરકારના મોટા અમલદારો ચક્રવર્તી હતા. જમીનદારોની આ સંસ્થાઓને સર્વે પ્રકારની સગવડો આપવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સંયુક્ત પ્રાંતની જે મોટી મંરથાઓના મહામંદોનાં લવાજમ, મહેસૂલ અથવા કરોની માથે મરકારી અમલદારો તરફથી જ ઉપરાવવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે હિંદુ કે મુસલમાન કોમી મંરથાઓમાંથી એકેય પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી. જતાં એક બનાવને લીધે મને હિંદુ મહામંદો ઉપર ધણો જ ગુસ્સો આવ્યો. એનો એક મંત્રી પોતાના ક્ષેત્ર બહાર એટલે સુધી ગયો કે “લાલ કમલીવાળા” ઉપર આજુ ગ્રહેલા પ્રતિબંધ વિશે કેવળ પોતાની પસંદગી બનહેર કરી એટલું જ નહિ પણ તે માટે સરકારને આજ્ઞાથી પણ આપી. જ્યારે કોઈ પણ લઝાલક ચળવળ અસ્તિત્વમાં નહોતી ત્યારે પણ પ્રગતના પ્રાથમિક હક્કો આવી રીતે છીનવી લેવાની આવી રીતે ચપેલી હિમાયતથી મને આશ્ચર્ય થયું. આ તો સિદ્ધાંત થયો; પણ તે વાત અલગ રાખીએ તોપણ એ વાત તો જગતભરે હતી કે આ સરહદના લોકોએ લડત દરમ્યાન બહુ જ ઉમદા ભાગ ભજવ્યો હતો, અને તેમના આગેવાન—દેશના એક અત્યંત ચરા અને માયા પુરુષ ખાન અમદુલ ગફાર ખાન—હજુ રાજકેદી તરીકે તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો કેસ ચાલ્યા વિના કેદમાં પડેલા હતા. મને લાગ્યું કે આ પ્રસંગે કોમી દોષે આડો આંક વાળ્યો હતો. મેં આશા રાખી હતી કે હિંદુ મહામંદોના વધારે જાણીતા આગેવાનો પોતાના સાથીના આ કૃત્યનો નિરોધ કરશે. પણ હું જાણ્યું છું ત્યાં સુધી કોઈએ એક શબ્દ પણ આ વિષય પર ઉચ્ચાર્યો નહિ.

હિંદુ મંદોના મંત્રીના આ નિવેદનથી હું બહુ ઊંચળી ટીક્યો. સ્વતંત્ર રીતે પણ એ ખરાબ હતું જ. પરંતુ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, દેશમાં જે નવા રંગો ઊડી રહ્યા હતા તેનું એ સૂચક ચિહ્ન હતું. મને યાદ છે કે ઉનાળાની એ ગરમીમાં એક દિવસ મને જાંઘ આવી ગઈ, અને દરમ્યાન એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. અમદુલ ગફાર ખાનના ઉપર ચારેય બાજુથી હુમલા ચતા હતા અને એમને બચાવવા હું લડી રહ્યો હતો. હું જાણ્યો ત્યારે મને ખૂબ યાદ ચડેલો લાગ્યો, મારા દુઃખનો પાર ન

હતો, અને મારું ઓશીકું આંસુથી ભીનું થઈ ગયેલું હતું. આથી મને આશ્ચર્ય લાગ્યું, કારણકે જનગૃહ અવસ્થામાં મને આ રીતે ભાવનાવશ થવાની ટેવ નથી.

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે એ દિવસોમાં મારા જ્ઞાનતંત્રુઓ નબળા પડી ગયા હતા. મારી સાંત અને ગાંઠ નિદ્રા ગઈ હતી, અને અનેક જાતનાં ભવાનંદ સ્વપ્નાં મને આવતાં. કોઈકવાર હું જીવમાં ખૂમ પાડી જાતો. એકવાર હંમેશ કરતાં વધારે જોરથી મેં ખૂમ પાડી હશે, એમ જણાય છે; કારણકે હું ચમકીને જાગી જાઉં ત્યારે એ હવાલદારો મારી પથારી આગળ જાહેસા હતા અને મારા અવાજથી કાર્મિક ગભરાયણો લાગતા હતા. કોઈ મારું ગળું દાબે છે એવું મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું.

આ જ મમ્મે મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળના એક ઠગવની મારા પર દુઃખદાયક અસર થઈ. એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ ઠગવ પસાર કરવાનું કારણ “ખાનગી મિલકત જપ્ત કરવાની અને વર્ગવિગ્રહની આવશ્યકતાની ઢંગધડા વિનાની વાતો ચાલી રહી છે, તે છે.” વળી એમાં, મહાસભાના સભાસદોને કરાચીના ઠગવની યાદ દેવડાવી હતી. એ ઠગવમાં “યોગ્ય કારણ વિના કે બદલો આપ્યા વિના ખાનગી મિલકતની જપ્તીની કે વર્ગવિગ્રહની વાત જ નથી. વળી કાર્યવાહક મંડળ એવા અભિપ્રાયનું છે કે જપ્તી અને વર્ગવિગ્રહ મહાસભાના અદિસાના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે.” ઠગવની ભાષા ઢંગધડા વિનાની હતી, અને ઠગવ ધડનારાઓનું વર્ગવિગ્રહ વિષેનું કાર્મિક અજ્ઞાન પ્રકટ કરતી હતી. નવા કોંગ્રેસ સોશિયાલિસ્ટ પક્ષને ઉદ્દેશીને એ ઠગવ કરવામાં આવ્યો હતો, એ તો દેખાઈ જ આવતું હતું. હકીકત તો એ છે કે એ પક્ષના કોઈ જવાબદાર સભ્યે જપ્તીની વાત જ કરી નહોતી. પણ આધુનિક પરિસ્થિતિમાં વર્ગવિગ્રહ એ એવો વારંવાર ઉત્તેજ્ય કરવામાં આવ્યો હતો ખરો. કાર્યવાહક મિતિના ઠગવનો ભાવ એવો જણાતો હતો કે જે માણસ વર્ગવિગ્રહના અસ્તિત્વમાં માનતો હોય તે મહાસભાનો સામાન્ય સભાસદ પણ થઈ શકે નહિ. મહાસભા સમાજવાદી જતી ગઈ છે કે ખાનગી મિલકતનો વિરોધ કરે છે, એવો કોઈએ એના પર આક્ષેપ મૂક્યો નહોતો. એના કેટલાક

સભ્યો આવો મત ધરાવતા હતા ખરા, પણ હવે એવું દેખાતું હતું કે આ સર્વને માટે ખુલી એવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં એક સામાન્ય સલામત તરીકે પણ તેઓને માટે સ્થાન નહોતું.

એમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું કે મહાસભા એ રાગની માંડી રંગે સુધીના દરેક વર્ગના અને દરેક પક્ષના બનેલા આખા રાષ્ટ્રની પ્રતિનિધિ છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ આવો દાવો વારંવાર કરતી હોય છે. એનો અર્થ ધણુંખરું એ હોય હોય છે કે તેઓ પ્રજાની બહુમતીના પ્રતિનિધિ છે અને એમની નીતિ સર્વે પક્ષોના ભલામાં છે. પણ આ દાવો દેખીતો જ સમર્થન ન કરી શકાય તેવો છે. કારણકે કોઈ પણ રાજકીય સંસ્થા, જે તે ઢીલી અને ઢંગધડા વિનાની અને કોઈ પણ જાતના વિશિષ્ટ લક્ષણો વિનાની ટાળી બની જવા માગતી ન હોય તો, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થ ધરાવનારા વર્ગોનું એકી વખતે પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે નહિ. કાં તો મહાસભા રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને તેનો રાષ્ટ્રના હિતાર્થે ઉપયોગ કરવા માટે (રૂપેષ્ટ કે અરૂપેષ્ટ) ધ્યેય અને દિલસૂઝી ધરાવનારી સંસ્થા છે, અથવા તો એ કેવળ પોતાના કંઈ પણ મતો વિનાની, સર્વનું ભલું ધ્યાનમાં રાખીને પરોપકાર અને ભૂતકાળની સંસ્થા છે. જેઓ એ ધ્યેયને અને દિલસૂઝીને સાધારણ રીતે માન્ય રાખતા હોય તેમની જ તે પ્રતિનિધિ થઈ શકે, અને જેઓ તેનો વિરોધ કરતા હોય તેમને તે રાષ્ટ્રવિરોધી અથવા સમાજવિરોધી અને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વો ગણી, પોતાની દિલસૂઝી અમલમાં મૂકવા. માટે તેમનું બળ અટકાવવું કે નાબૂદ કરવું જોઈએ, એમ માનશે. એ આત્મું છે કે કેવળ રાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યવિરોધી પ્રવૃત્તિ સામાજિક વિઘ્નહોથી પર રહેતી હોવાથી તે ધ્યેય માનનારા અનેક મંડળોનો તેમાં જોડાવાનો અવકાશ રહે છે. અને આ રીતે મહાસભા હિંદુસ્તાનના લોકોના બહુ મોટા ભાગની ઓછેવઠા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિ હતી; અને તેના વાગમાં મૂળ સામ્રાજ્યવિરોધી હોય એવા લિંગ મતો ધરાવનારા વર્ગો તેમાં સમાતા હતા; પણ એ સામ્રાજ્યવિરોધના ધ્યેયનો કેટલો અર્થ કરવો તે વિષે ઘણા ભેદો હતા. સામ્રાજ્યવિરોધના આ મુખ્ય મુદ્દા પર જેનો વિરુદ્ધ મત હતો તેઓ મહાસભાની બહાર

રહ્યા હતા અને ઓછાવતા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સરકારનો પક્ષ લેતા હતા. આ રીતે મહાસભા એક પ્રકારની કાયમી સર્વપક્ષ પરિષદ બની હતી. તેમાં જુદા જુદા જાયાભેદો ધરાવનારા અનેક પક્ષો હતા, અને તે બધા એકે બુદ્ધ્ય સિદ્ધાંત અને ગાંધીજીના સર્વોપરી વ્યક્તિત્વ — એ એ તબે એકત્ર થયેલા હતા.

પાછળથી કાર્યવાહક સમિતિએ વર્ગવિમુક્ત વિગેના પોતાના ઠરાવનો ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એ ઠરાવની ભાષાનું અથવા એણે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે એટલું મહત્વનું નહોતું, પણ મહાસભા કઈ દિશામાં જઈ રહી હતી તેના સૂચક ચિહ્ન તરીકે એ ઠરાવ મહત્વનો હતો. ખુલ્લું જણાઈ આવતું હતું કે મહાસભાના નવા પાર્લમેન્ટરી પક્ષને ધારાસભાની નવી ચૂંટણીઓમાં મિલકત ધરાવનાર વર્ગોનો ટેકો મળે એ ઉદ્દેશથી એ ઠરાવ ઘડાયો હતો. એમની સૂચનાથી મહાસભા વધારે ને વધારે નરમ પક્ષ તરફ વળતી હતી, અને દેશના નરમ અને અપ્રગતિશીલ પક્ષને પોતા તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરતી હતી. જેલકાળમાં જેમણે મહાસભાની ચળવળ પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો અને સવિનય ભંગની લડત દરમિયાન સરકારનો પક્ષ લીધો હતો તેમને પણ મનાવી લેનારી ભાષાનો પ્રયોગ ચર્ચા રહ્યો હતો. હોહા અને ટીકા કરનારો ગરમ પક્ષ આ સમાધાન અને 'હૃદયપલટા'ના માર્ગમાં વિચરે પ લાગતો હતો; અને કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવ તેમજ કેટલાક વૈયક્તિક ઉદ્દેશોથી ૨૫૪ માલુમ પડતું હતું કે મહાસભાનું કાર્યવાહક મંડળ ગરમ પક્ષના આવા ઝીણા ચટકાઓથી પોતાની નવી નીતિમાંથી હટવા માગતું નહોતું. જે ગરમ પક્ષ સીધો ન આવે તો તેમને મહાસભામાંથી ખંખેરી કાઢવામાં આવશે એવા ધ્વનિ હતા. મહાસભાની પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે જે જાહેર નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું તેમાં જે કાર્યક્રમ આલેખવામાં આવ્યો હતો તે મહાસભાએ ઉત્તર પંદર વર્ષ દરમિયાન કાઢેલા કોઈ પણ કાર્યક્રમ કરતાં ઘણો વધારે સાવચેતીભર્યો અને નરમ હતો.

મહાસભાના આગેવાનોમાં, ગાંધીજી ઉપરાંત પણ, એવા ઘણા નામાંકિત પુરુષો હતા કે જેમની સ્વરાજ્યની લડતમાંની કારકિર્દી જળજતી હતી અને જેઓ પોતાની સમ્માર્ષ અને નીડરતા

માટે આખા દેશમાં માન પામેલા હતા. પણ નવી નીતિને પરિણામે મહાસભાની ખીજ જ નહિ પણ પહેલી પંક્તિમાં પણ એવા માણસો દાખલ થયા કે જેમને જાગ્યે જ કોઈ ભારે આદરો હતો. એમ કહી ચકાય. અલગત, મહાસભાના સામાન્ય સભ્યોમાં આવા આદર્શવાદીઓ ઘણા હતા, પણ યશજીવ્યાઓ અને સમયસાધુઓ માટે મહાસભાનું દ્વાર હવે પહેલાં કરતાં વધારે ખુલ્લું થયું. આખા વાતાવરણમાં સર્વોપરીપણું ભોગવતું ગાંધીજીનું અકળ અને અગમ્ય વ્યક્તિત્વ બાદ કરીએ તો, મહાસભા આજે દ્વિમુખી દેખાતી હતી; એક, નાનકડી ટોળાના રૂપમાં વિકાસ પામતું એવું શુદ્ધ રાજકીય મુખ, અને ખીણું, વતપ્રધાન અને ભાવનાપ્રધાન એવું એક ભજનમંડળીરૂપી ખીણું મુખ.

સવિનય ભંગ અને તેની ખીજ સાખાઓને ફાખી દેવા માટે પોતે અખત્યાર કરેલી નીતિને, તેમની દૃષ્ટિએ, મળેલા યશથી, સરકારી મંડળો હિમાડી રીતે પુલાર્ધિગયાં હતાં. શત્રુક્રિયા સફળ થઈ ગઈ હતી, અને હાથબર માટે તો, દહીં જીવે કે મરે તેની સરકારને પડી નહોતી. મહાસભા કેટલેક અંશે વશ થયેલી હોવા છતાં, જૂજજૂજ ફેરફાર સાથે સરકારને તો જૂની પોતાની દમનનીતિને જ ચાલુ રાખવી હતી. તે જાણતી હતી કે ત્યાં સુધી મુખ્ય પ્રશ્નો ભિભેલા હતા ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય નીતિમાં આવા ફેરફારો તો કામચલાઉ જ હોવાના, અને તેથી જો તેઓ દીલું મૂકે તો વળી ઝપાટાખંધ અળવળતો વિકાસ થાય. કદાચ તેમણે એમ પણ માન્યું હોય કે મહાસભાના કે મળુરો અને જેડૂતોમાંના ગરમ ભોંકોનું દમન કરવાથી મહાસભાના સાચચેતીથી ચાલનારા આગેવાનો બહુ દુભાવાનો સંભવ નથી.

કેટલેક અંશે દહેરાદૂન જેલમાં મારા વિચારો આ માર્ગે વહેતા હતા. ઘઈ રહેલા જન્મવો વિષે હું ચોક્કસ અભિપ્રાયો બાંધી શકું એવી મારી સ્થિતિ નહોતી; કારણકે, હું પૂરો વાકેફ નહોતો. અલીપુરમાં તો હું લગભગ પૂરેપૂરો ખિનવાકેફ હતો, અને દહેરાદૂનમાં સરકારનું પસંદ કરેલું જાણું ભાંગ્યાવૃદ્ધિ અને કેટલીકવાર એકપક્ષી ખજરો આપતું. બહારના મારા સાથીઓ

માથે પરિચયમાં આવ્યા પછી અને પરિસ્થિતિનો નિકટ અભ્યાસ કર્યો પછી મારા અભિપ્રાયોમાં કાર્મિક અંશે ફેર પડત, એ સાવ સંભવ છે.

વર્તમાનથી વિવાદ પામેલો હું જૂતકાળનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ન્યાયથી મેં જાહેર કામોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યારથી અનેકા હિંદુસ્તાનના ગઝકીય બનાવોનું મેં અવલોકન શરૂ કર્યું. આપણે જે કંઈ અત્યાર સુધી કર્યું તેમાં, કેટલું યોગ્ય થયું? અને કેટલું અયોગ્ય? આ પ્રયત્નમાંથી મને મૂઝવું કે જો મારા વિચારો કામગીરી પર ટપકાવવા માંડે તો તે વધારે બ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી થાય. વળી એથી મારું મન એક નિશ્ચિત કામ પર રોકાઈ જાય, અને ચિંતા અને વિવાદમાંથી મુક્ત થાય. આથી, જૂન ૧૯૩૪થી મેં આ 'આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત' દહેરાદૂન જોલમાં શરૂ કર્યો, અને આઠ મહિના થયાં જ્યારે જ્યારે પણ લખવાની વૃત્તિ થઈ આવી છે ત્યારે ત્યારે તે ચાલુ રાખ્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે લખવાની ઇચ્છા જ ન થાય એના ગાળાઓ પડતા એવા ગાળાઓમાં નથી ગાળા એક એક માસ જેટલા પડ્યા હતા. પણ એમ છતાંયે કામ ચાલુ રાખી શક્યો, અને હવે હું આ મારી યાત્રાના સમભગ અત સુધી આવી પહોંચ્યો છું આમાનું ધણુંખણ લખાણ બહુ જ વિવાદમય પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે મારી લાગણીઓ ત્રીન તાણુ અનુભવતી હતી તે દગ્ધ્યાન લખાયું છે. એની હાથા દેદાચ મારા લખાણમાં પણ આવી હશે, પણ આ લખાણે જ મને વર્તમાન અને તેની બધી જ બળોમાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કરી હું લખતો ત્યારે બહારના વાચકવર્ગનો ભાગ્યે જ વિચાર કરતો. હું પોતાને માટે જ લખતો હતો. મારા મોતનાં લાભાર્થે મવાલો ઘડતો અને 'જવાબો આપતો અને ક્યારેક એમાંથી વિનોદ પણ મેળવતો જેટલો બને તેટલો સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની મારી ઇચ્છા હતી અને મેં માન્યું હતું કે આ જૂતકાળનું અવલોકન મને તેમ કરવામાં મદદ કરશે.

જીલ્લાઈના અંતમાં કમવાની તમિયત ઝપાટાબંધ બગડવા લાગી, થોડા દિવસમાં એની સ્થિતિ ગંભીર થઈ ગઈ. ૧૧મી આગસ્ટે

મને-એવિંતો દહેરાદૂન જોઈ-હોડવાનો હુકમ મળ્યો, અને તે રાત્રે
 મને પોલીસનો અપતાનીયે અલ્લાહાબાદ મોકલવામાં આવ્યો.
 બીજી સાંજે એમ અલ્લાહાબાદના પ્રયાગ રોડને પહોંચ્યા. ત્યાં મને
 નિવસના મેનિસ્ટ્રે જણાવ્યું કે મારી બીમાર પત્નીને હું મળી શકું
 તે માટે મને તરત માટે હોડવામાં આવ્યો છે. હું પકડાયો તે
 દિવસથી. ૭ મહિના પૂરા થવાને એક દિવસ બાકી રહ્યો હતો.



સ્વ૦ શ્રીમતી કમલા નેહરુ

અગિયાર દિવસ

તલવાગની જમન ધાગ તેના આનને છેલા કરે,
ત્યમ તીવ્ર આંતર કુખ દિલના મમને ભેલા કરે. *

(બાવન)

મારો છુટકારો થોડા વખત માટે જ હતો. મને રહેવામાં આવ્યું હતું કે એક અથવા બે દિવસ અથવા દાકતરો સાવ આવશ્યક સમજે એટલો વધારે સમય હું બહાર રહી શકીશ. એ બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ હતી, — અત્યંત અનિશ્ચિત — તેથી હું કોઈ પણ કામ પર ચોટી શકું એમ નહોતું. નિશ્ચિત સમય મળ્યો હોય તો મને મારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રહી શકત, અને તે પ્રમાણે હું તેમાં ગોઠવાઈ જવા પ્રયત્ન કરત. આ તો કોઈ પણ દિવસ માર્ક પણ થયું અને પાછો જેલમાં લઈ જાય એ સ્થિતિ હતી.

ફેરફાર એટલો અમાનક થયો કે તે માટે હું બિલકુલ તૈયાર નહોતો. તદ્દન એકાંતવાસમાંથી દાકતરો, નર્સો અને સર્જાઓની ભરેલા ઘરમાં હું પહોંચ્યો. મારી દીકરી ઇદિરા પણ ચાલિ-નિકેતનથી આવેલી હતી. ઘણા મિત્રો ઉપરાઉપરી અને મળવા અને કમલાને જોવા આવતા. રહેવાની પદ્ધતિ સાવ બદલાઈ ગઈ. ઘડની મુગવડો અને મારો ખોરાક અજાણ. પણ આ બધાની ઉપર કમલાની બનીર માંદગીની ચિંતાનો રંગ ચડેલો હતો.

એ સાવ હાડપિંજર થયેલી અને અત્યંત નબળી, જાણે પોતાની છાયામાત્ર હોય તેમ પડેલી હતી. રોમની સામે મહા પગથો એ ટક્કર ઝીલી ગઈ હતી, અને કદાચ એ મને હોદી જશે એ વિચાર મને અમલ ક્લેશ કગવતો હતો. અમારા લમને માહઅમદાગ વર્ષ થયા હતા. હું મારું ચિત્ત તે દિવસથી આજ

* પદ્ધતિએ ઠોકેલી બાવનની કડીનો અનુવાદ. — ભા. ૬.

સુધીનાં બધાં વર્ગોના અનાવો પર કરી વળ્યું. મારી ઉંમર તે વખતે છવીસ વરસની હતી, અને તેની મત્તર વરસની. એ માત્ર એક મુકલી બાળા જેવી લાગતી હતી, અને ‘દુનિયાદારી’થી અનભિજ્ઞ હતી. અમારા જેની વચ્ચે ઉંમરનો ફરક તો મોટો હતો જ પણ એનાથીયે વધારે અમારા બન્નેના માનસમાં મોટો ભેદ હતો; કારણકે હું તેના કરતાં બહુ વધારે આમળ વધેતો હતો. પણ ‘દુનિયાદારી’ના મારા દેખાવ છતાં હું બહુ છોકરવાદી હતો. અને તેથી આ કામળ લાગણીવશ બાળા—જેની ભુદ્ધિ ખીસતી કળાની જેમ ધીમે ધીમે ઊધડતી હતી—તેને બહુ નરમાશથી અને કાળજીપૂર્વક સંભાળતી જરૂર હતી, એનો મને ભાગ્યે જ બરાબર ખ્યાલ હતો. અમારી વચ્ચે પરસ્પર આકર્ષણ હતું અને તેથી અમારું ગાકું ઠીક ચાલતું હતું; પણ અમારા બન્નેના માનસ વચ્ચે બહુ ભેદ હતો અને તેનો મેળ બેમતો નહોતો. તેમના આ અભાવને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અમારી વચ્ચે ઝઘડો થઈ જતો; નજીવી નજીવી બાબતોમાં અમે લડી પડતાં. અલગ્યત એ છોકરવાદી લડાઈઓ હતી અને લાંબો વખત ચાલતી નહિ. થોડી જ વારમાં અમે પાછા મનવાઈ જતાં. બન્ને જરા ગરમ મિજાજનાં, લાગણીપ્રધાન અને પોતાના સ્વાભિમાનનો છોકરવાદી ખ્યાલ રાખનારા હતાં. આમ છતાં અમારી વચ્ચેનો પ્રેમ વધતો ગયો, પણ માનસનો મેળ ઉત્પન્ન થતાં વાર લાગી. અમારાં લંઘ પછી એકવીસ મહિને ઇદિરા—અમારું એકનું એક બાળક—જન્મી.

અમારાં લંઘ વખતે જ રાજકારણમાં નવા ફેરફારો થયા હતા અને મારું મન તેમાં એકાગ્ર થતું હતું. એ હોમરૂક્ષના દિવસો હતા. ત્યાર પછી ધુરંત જ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદો આવ્યો અને તે પછી અસહકાર એટલે હું લોકકાર્યની ધમાલ અને તોફાનમાં વધારે ને વધારે ગૂંથવાતો ગયો. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં હું એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો કે સાવ અગણ્યપણે હું કમલા તરફ બેદરકાર રહ્યો, અને જે વખતે એને મારા મહકારની સૌથી વધારે જરૂર હતી તે જ વખતે મેં તેને તેનું ફોડી લેવા છોડી. એના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ તો ચાલુ જ હતો, બસકે વધતો ગયો,

અને એ પોતાના ગ્રેમકિરણોથી મને મદદ હુંકે આપવા તૈયાર છે, એ જ્ઞાનથી મને બહુ આશ્વાસન રહેતું. મને તો એ બળ આપતી, પણ પોતે તો ખૂબ માનસિક બ્યથા ભોગવી હશે, અને એના પ્રત્યે હું કંઈક બેદરકાર છું એમ પણ એને લાગ્યું હશે. આ અર્ધ-ભુલકણા, ઉપલકિયા વર્તન કરતાં હું દુઃખ આપતો હોત તે કદાચ વધારે પોસાત.

અને પછી તો એની વારંવાર આવનારી માફગીઓ અને મારી લાંબી જોલજોલો સાથે થઈ, તેમાં અમે કેવળ જોલની મુલાકાતોમાં જ એકબીજાને મળી શકતાં. સવિનય ભંગની ચળવળે એને આપણા સૈનિકોની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી દીધી, અને એને જોલ જવાનું થયું ત્યારે એને આનંદ થયો. અમે વધારે ને વધારે નિકટ આવતાં ગયાં; અમારી વિરલ મુલાકાતો અમોલી બની, અને તેની ગહ જોતાં અમે વચ્ચેના દિવસો ગણવા કરતાં. એકબીજાથી કંટાળવાની તો વાત જ ન હતી, પણ જ્યારે મળતાં ત્યારે નવાં જ મળતાં હોઈએ એમ લાગતું; કારણકે અમારી પ્રત્યેક મુલાકાત વખતે જે ઘડી સાથે મળવાની મળતી તેમાં તાજગી અને નવીનતા અમે અનુભવતાં. દર વખતે એકબીજા વિશે અમે કંઈક કંઈક નવી શોધો કરતાં, જોકે કોઈકવાર એકની નવી શોધ બીજાને હંમેશાં પ્રિય લાગતી નહિ. અમારા મોટી ઉંમરના મતભેદોમાં કંઈક છોકરવાદીપણું તો હતું જ.

અદાર વર્ષના વિવાહિત જીવન પછી પણ એના મુખ્ય કુમારિકાને દેખાવ કાયમ રહ્યો હતો. પ્રૌઢપણું એના દેખાવમાં જરાયે નહોતું. પહેલે દિવસે જેવી નવવધૂ અમારે ત્યાં આવી હતી તેવી જ તે હજીયે હતી. પણ માગમાં ઘણા ફેર પડી ગયો હતો. અને જોકે મારી ઉંમરના પ્રમાણમાં હું ઠીક તાજો, ચપલ અને સ્ફૂર્તિવાળો હતો, — અને લોકો કહેતા કે મારા છોકરવાદી સ્વભાવ પણ ઘણે અંશે કાયમ હતો — છતાં માગ દેખાવથી મારી ઉંમરની ખચર પડી જતી. મારા માથાના થોડાં ભાગમાં ટાલ પડી ગઈ હતી, મારા વાળ ધોળા થવા લાગ્યા હતા, માગ મોઢા પર રેખાઓ અને કરચલીઓ પડી હતી, અને મારી અંખોની આંખુઆંખુ કાળી જાયા ઘેરાઈ હતી. છેલ્લાં

ચાર વર્ષોની હાડમારીઓ અને જંનળો મારા શરીર પર કીકડીક સંસ્કારો મૂકતી ગઈ હતી. આ છેલ્લાં વરસોમાં કમલા અને હું મોઢાં અગણી જગાએ જઈએ તો ઘણીવાર લોક એને મારી દીકરી માની લઈ મને મૂંઝવણમાં નાંખતા. તે અને ઇદિરા બે બહેનો જેવી દેખાતી.

અદાર વરસનું વિવાહિત જીવન! પણ એમાંનાં કેટલાયે લાંબાં વરસો મેં જેલની કાટડીમાં અને કમલાએ ઇસ્પતાલો અને આરોગ્યશુવનોમાં ગાળ્યાં છે. અને વળી પાછો હું પેલે દિવસ જ જેલમાં હતો, અને માત્ર થોડા દિવસ માટે જ બહાર આવ્યો છું, અને તે આપડી ભારે માંદગી ભોગવતી આયુષ્યને માટે ઝપડી રહી છે. પોતાની તબિયત વિશે એકાગ્ર રહેવા બદલ મને તેના ઉપર ચીડ ચડતી હતી. પણ હું એનો વાંક શું કાઢું? એ આપડી માંદગીને ક્ષીયે કાંઈ કરી શકતી ન હતી અને રાખૂની લડતમાં પોતાનો પૂરો હિસ્સો આપી શકતી ન હતી તેથી તેના તેજીનો સ્વભાવ શરીરે અશક્ત બનવાથી કકળાટ કરતો. તે ન તો બરાબર કામે ચડી શકતી અને ન ઉપચાર લેતી; અને તેના મનને પરિતાપ તેના શરીરને બાળી રહ્યો હતો.

અને જ્યારે મને એની વધારેમાં વધારે જરૂર લાગે છે, ત્યારે જ શું તે મને છોડી જૂંશે? અરે, હજી તો હમણાં અમે એકબીજાને બરાબર જાણખતાં અને સમજતાં ચર્ચા હતાં; અમારું સહજીવન હમણાં જ બરાબર ચર ચતું હતું! એકબીજા ઉપર અમે કેટલો આધાર રાખતાં અને અમારે કેટલું બધું સાથે કરવાનું હતું!

આમ પ્રતિદિવસે અને પ્રતિપળે એની પાસે બેસીને મને આ વિચારો આવ્યા કરતા.

સાથીઓ અને મિત્રો મળવા આવ્યા. ઘણી બાબતો વિશે હું બિનવાકેફ હતો તેની તેઓએ મને ખબર આપી. વર્તમાન રાજકીય મમસ્યાઓની તેઓ ચર્ચા કરતા અને મને પ્રશ્નો પૂછતા. મને જવાબ આપવા કઠણ પડતા. કમલાના મંદવાડના વિચારને મંગળમાંથી ખસેડવા સહેલા નહોતા, અને જેલના એકાંત અને વિવિક્તરાસ પછી વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો એકાએક વિચાર કરવા મારી તૈયારી નહોતી. લાંબા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં

મળતી થોડીધણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી. મનને બરાબર ઘડીમાં બેસાડવા માટે અંગત પરિચયની આવશ્યકતા હતી. નહિ તો પ્રગટ કરેલા વિચારો કેવળ પુસ્તકિયા અને વસ્તુસ્થિતિથી દૂર હોવાનો સંભવ હતો, વળી ગાંધીજી અને મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળના મારા સાથીઓ સાથે બધી વાતની ચર્ચા કર્યા વિના મહાસભાની નીતિ વિષે કંઈક નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવો એ એમને અન્યાય કરવા જેવું લાગતું હતું. જે કંઈ થયું હતું, તેને વિષે મારું મન તો દીકાઓથી ભરેલું હતું, પણ કંઈક ચોક્કસ સૂચનાઓ કરવા મારી તૈયારી નહોતી. તે વખતે જેલની બહાર નીકળવાની આશા ન હોવાથી મેં એ દૃષ્ટિએ વિચાર પણ કર્યો નહોતો.

વળી, મને એમ પણ લાગતું હતું કે સરકારે મારી પત્નીને મળવા માટે મારી પ્રત્યે દેખાડેલા સૌજન્યનો લાભ લઈ મારે રાજકીય કામો કરવા બરાબર ન કહેવાય. જોકે આવી કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરવાની મેં કબૂલાત કે ખાતરી આપી નહોતી, છતાં એ વિચાર મને સતત રોડી રાખતો હતો.

કેટલીક ખોટી અફવાઓનો ધનકાર કરવા ઉપરાંત બીજાં કોઈ ગતહેર નિવેદનો બહાર પાડવાનું મેં ટાળ્યું. ખાનગીમાંયે કોઈ ચોક્કસ નીતિને નિશ્ચિતપણે જણાવવાનું મેં ટાળ્યું, પણ ખૂતકાગળા બનાવો પર હું છૂટથી મારી દીકાઓ કરતો. કેબ્રિસ સોશિયાલિસ્ટ પાર્ટી થોડા વખત પર અસ્તિત્વમાં આવી હતી, અને મારા ધણા નિકટના મિત્રો તેમાં જોડાયા હતા, જેટલું મેં જાણ્યું તે પરથી એની સામાન્ય નીતિ મને પસંદ હતી, પણ એમાં એવાં વિવેકાણુ માણસોનો ખીચડો થયો હતો કે હું સાવ ઇંટો હોતો તોયે તેમાં એકાએક ભળ્યો નહોત. સ્થાનિક ખટપટોમાં મારો કેટલોક વખત ગયો; કારણકે અક્ષાહાખાદમાં, ખીજી જગ્યાઓની જેમ જ, સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓની ચૂંટણી પ્રમંજે અનહદ એરી પ્રચાર ચાલ્યો હતો. એમાં કોઈ સિદ્ધાંતોનો પ્રશ્ન નહોતો, પણ કેવળ વ્યક્તિઓનો જ પ્રશ્ન હતો, અને એવા કેટલાક વ્યક્તિઓનું ઝંખડા પતાવવા મારી મનઃ માંગવામાં આવી હતી.

આ બધી બાબતોમાં પડવાની મારી ધમ્મજા નહોતી, અને સમય પણ નહોતો. તે છતાં કેટલીક હકીકતો માગ જણવામાં આવી તેથી મને ઘણું દુઃખ થયું. મહાસભાની સ્થાનિક ચૂંટણીઓ પર લોકો આટલો ભયંકર આવેશ પ્રગટ કરી શકતા હતા એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. એ ઝઘડાઓમાંના કેટલાક આગેવાનો એવા માણસો હતા કે જેઓ લડત દરમ્યાન વિવિધ ખાનગી કારણોમ્મર ઘેર બેસી ગયા હતા. સવિનય ભંગ એવી લેવાયા પછી એ ખાનગી કારણોનું મહત્ત્વ ધટી ગયું હતું, અને તેઓ એકાએક બહાર પડ્યા અને એકબીજા સામે તીખી અને ઘણીવાર અસમ્મય લડત ચલાવવા લાગ્યા. બીજા પક્ષને પાડવાના અત્યુત્સાહમાં સભ્યતાના સાધારણ નિયમો પણ કેવા છુટકારા જવાતા એ આશ્ચર્યકારક હતું. મને ખાસ દુઃખ તો એ થયું કે કમલાના નામ અને મંદવાડનોયે આ સ્થાનિક ચૂંટણીઓ લડવા માટે દુરુપયોગ થયો.

મોટા પ્રત્યેકમાં, વડી ધારાસભાની ચનારી ચૂંટણીઓ લડવાના મહાસભાના ઠરાવ પર ચર્ચાઓ થઈ. તરુણોનો ધણો ભાગ આ નિર્ણયની વિરુદ્ધ હતો; કેમકે તેમને લાગતું હતું કે એથી આપણે પાછા ધારાસભાશાઈ અને બાધછોડ કરવાની રીતોમાં પડી જઈશું. પણ તેમની પાસે કોઈ બીજો અસરકારક કાર્યક્રમ નહોતો. અગત્યથી એ હતી કે આવા કેટલાક સિદ્ધાન્તવાદી વિરોધીઓને મહાસભા સિવાય બીજી સંસ્થાઓ ચૂંટણીઓ લડે એમાં હરકત લાગતી નહોતી. કેમકે સંસ્થાઓ માટે ધારાસભાઓનું ક્ષેત્ર મોકળું રાખવું એવો જણે એમનો હિદેશ દેખાતો હતો.

સ્થાનિક ગંદા ઝઘડાઓ અને જે જાતની ખટપટો વધતી જતી હતી તે પ્રત્યે મને ધૂણા થઈ એમાં મારો સૂર ભળી શકે એમ ન લાગ્યું, અને મારા પોતાના શહેર અલ્લાહાબાદમાં હું પોતાને પરદેશી જેવો જણાવા લાગ્યો. ન્યારે આ બાબતોમાં મારે ભાગ લેવાનો સમય આવશે ત્યારે હું શું કરીશ એનો મને વિચાર આવતો.

ગાંધીજીને મેં કમલાની તબિયત વિષે લખ્યું. વળી, હું પાછો જલદી જેલમાં જઈશ અને બીજી તક નહિ મળે એ વિચારથી મેં એમને મારા કેટલાક વિચારોનીયે ઝાંખી કરાવી.

પાછો જોલમા

છાયા નિરંકુશગતિ સ્વયમાતપમ્નુ
 છાયાન્વિતઃ શતશ એવ નિઝપ્રસંગમ્ ।
 દુઃખં સુખેન પૃથગેવ મનન્તદુઃખ
 પીડાનુવેધવિધુરા તુ સુખસ્ય વૃત્તિઃ ॥

(છાયા સ્વતંત્ર ગતિની; તડકો પરંતુ
 છાયાબળેલ દ્વિમતો જ નિઃસ્વભાવે;
 છે દુઃખ તો સુખયત્રી જ પૃથક્ પરંતુ
 પીડા અનંત દુખની સુખને સતાવે.)

રાજતરંગિણી, તરંગ ૮, ૧૯૧૩.

હું નૈની જોલમાં પાછો પહોંચ્યો. મને લાગ્યું કે જાણે આ નવી
 સગ્ન લઈને આવ્યો. અંદર-બહાર, બહાર-અંદર; ટેનિસના
 દડાના જેવો હું બન્યો હતો । ધડીકમાં છૂટવું અને આ ધડીકમાં
 પાછું પકડાવું—આ આવજાથી લાગણીઓનું આખું માળખું
 કચમચી ઊઠતું હતું અને વારંવાર ચતા ફેરફારોને અતુક્રૂણ થતું
 સહેતું લાગતું નહોતું. મેં ધાર્યું હતું કે નૈનીમાં મને અગાઉ જે
 ઓરડી આપવામાં આવી હતી, તે જ પાછી મળશે. ત્યાં લાંબું
 રહેવાને લીધે હું એ ખોલીને ટેવાઈ ગયો હતો. મારા બનેલી
 શ્રી, રજુનિત પંડિતે અગાઉ વાવેલાં ફૂલઝાડો ત્યાં હતાં અને એક
 શારો ઓટલો હતો. પણ આ જૂના હટ્ટા બેરેકમાં એક રાજકીય
 કેદી—ડેટિન્ગ—ને તપાસ કે સગ્ન વિના રાખેલો હતો. મારે મારે
 એનો સહવાસ યોગ્ય મનાયો નહોતો. અને તેથી મને જોલના
 એક બીઠન, વધારે બંધિયાર અને ધાસ-પાન-ફૂલ વિનાના,
 ભાગમાં મૂક્યો હતો.

પણ મારા દિવસ અને રાત કયાં વીતે છે તેની મને બહુ
 દરકાર નહોતી; કારણકે મારું મન બીજે હતું. અને ધારતી હતી

ક કમલાની તબિયતમાં જે થોડો સુધારો થયો હતો તે મારા ફરી પકડાવાના ધક્કા આગળ ટકી શકશે નહિ. અને તેમજ બન્યું. થોડા દિવસ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે મને રોજ દાકતરનો ટૂંકો રિપોર્ટ મળે. આ બધું આડકતરી રીતે આવતો. દાકતરને એ કોનથી પોલીસચોકીમાં મોકલવો પડતો, અને પોલીસ તરફથી તે જોલમાં જતો. દાકતર અને જોલના અધિકારીઓ વચ્ચે સીધો સંબંધ રહે એ યોગ્ય મનાતું નહોતું. બે અઠવાડિયા સુધી મને આ ખબરો — કદી કદી અનિમિત્ત રીતે — મળ્યા કીધી. પણ પછી, કમલાની તબિયત તો વધારે બગડતી જ જતી હતી છતાં, તે બંધ કરવામાં આવી.

ખરાબ ખબરો મળે અથવા ખબરોની રાહ જોતાં બેસી રહેતું પડે એથી દિવસ ખૂટતો જ નહિ અને રાત્રીઓ તો એથીયે ખરાબ જતી. જાણે કાળની ગતિ બંધ જ થઈ હોય, અથવા અત્યંત ધીમી થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું, અને દરેક કલાક ભારરૂપ અને ત્રાસદાયક લાગતો. આટલો ઊંડો અંતર-ઉદ્વેગ મને પહેલાં ક્યારેય થયો નહોતો. મને તે વખતે લાગતું હતું કે બેએક મહિનામાં — મુંબઈની મહામલા ગયા બાદ — હું છટી જઈશ; પણ એ બે મહિના તો અનંતકાળ જેવા લાગતા હતા.

પાછો જોશમાં આવ્યા બાદ ખરાબર એક મહિને એક પોલીસ અમલદાર મને મારી પત્નીને મળવા માટે જોલમાંથી બહાર લઈ ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અઠવાડિયામાં બેવાર મને આવી રીતે તેને મળવા લઈ જવામાં આવશે; સમય પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો. એથે દિવસે મેં રાહ જોઈ; ટાઈ આવ્યું નહિ. પાંચમો ગયો, છઠો ગયો, સાતમો ગયો. હું રાહ જોઈ જોઈ થાક્યો. મને ખબર મળી હતી કે એની સ્થિતિ પાછી ગંભીર બનવા લાગી છે. બેવાર મને જોવા લઈ જવામાં આવશે એમ કહ્યા પછી મારી આ કેવી મજાક કીધી, એમ મને લાગ્યું.

અંતે સપ્ટેમ્બર પૂરો થયો. આટલા લાંબા અને યાતના-લયો ત્રીસ દિવસ મેં ક્યારેય અનુભવ્યા નહોતા.

જુદા જુદા મંથરચો તરફથી મને સૂચનાઓ મળતી હતી કે જો હું એવી કળહાત આવું, — લેખી નહિ, પણ મોઢાની પણ

કબૂલાત આપું — કે મારી જેટલી સગા આકી છે તેટલા દિવસ હું રાજકારણમાં ભાગ નહિ લઉં તો કમલાની શુશ્રૂષા કરવા મને મુક્ત કરવામાં આવે. તે વખતે રાજકારણ તો મારા મગજમાંથી ખસી જ ગયું હતું; અને અગિયાર દિવસ દરમ્યાન મેં જે રાજકારણ બહાર જોયું હતું તે મને સાત ઓકરી ગયું હતું; પણ કબૂલાત આપવી ! એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાઓને, મેં ઉપાડેલા કાર્યને, મારા સાથીઓને અને મને પોતાને બેરહા થવું ! મમે તે થાય, એ શરત અસ્વીકાર્ય જ હતી. એમ કરવું એટલે મારા સત્વના મૂળ પર જ ધા કરવો, જેને મેં જીવનની પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ ગણી છે તેને જ હેઠવી. મને તેઓ જણાવતા કે કમલાની તબિયત વધારે ને વધારે બગડતી જાય છે, અને તેની પાસે મારી હાજરી કે ગેરહાજરી તેની જીવનદોરી લાંબાવવાને કે તોડવાને પૂરતી થઈ પડે એમ છે. શું મારાં વૈયક્તિક ગુર્વ અને અભિમાન એને જીવવાની તક આપવાની મારી ઇચ્છા કરતાં વધારે મહત્વનાં હતાં? આ એક મારે માટે કઠણ કસોટી થાત, પણ સારે નસીબે એ પ્રશ્ન મારી પાસે એટલા વસમા રૂપમાં આવ્યો નહોતો. હું જાણતો હતો કે કમલા પોતે જ હું કાંઈ કબૂલાત આપું તે ખૂબ જ નાપસંદ કરત, અને એવું જો મેં કાંઈ કયું હોત તો તેનો એને આધાર પહોંચત અને તબિયતને નુકસાન કરત.

ઓકટોબરની શરૂઆતમાં વળી મને એને મળવા લઈ ગયા. ખૂબ તાવથી એ લગભગ ઘેનમાં પડેલી હતી. હું સોડમાં હોઉં એવી તો એને તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પણ જેવો હું જેલમાં પાછો જવા માટે તૈયાર થયો કે તે વીરતાપૂર્વક હતી અને મને નીચા વળવા પ્રધારત કરી. હું નીચે વળ્યો ત્યારે એણે ધીમેથી કહ્યું. “આ સરકારને કબૂલાત આપવાની શું વાત છે? રખે એવું કશું કરતા !”

હું જ્યારે અગિયાર દિવસ બહાર હતો ત્યારે એમ નિર્ણય થયો હતો કે કમલાને સહેજ ઠીક લાગે કે દુરત વધારે અનુકૂળ જગ્યાએ ઉપચાર માટે મોકલવી. ત્યારથી એની તબિયતમાં સુધારો થવાની સૌ રાહ જોયા કરતા હતા, પણ સુધરવાને બદલે એ વધારે ને વધારે લથડી હતી અને હવે, ૭ અક્ટોબરનાં બાદ

બગાડ રૂપરૂપે દેખાતો હતો. રાત્રી જોયા કરવી અને આ રોજ વધતો જતો બગાડ જોતા રહેવામાં કંઈ લાભ દેખાયો નહિ. તેથી, આ તબિયતમાં જોને ભવાલીની ટેકરી ઉપર મોકલવાનો અમે ઠરાવ કર્યો.

જોને ભવાલી લઈ જવાના હતા તેને આગલે દિવસે જોને વિદાય આપવા મને જોશમાંથી ઘેર લઈ ગયા. હવે પાછા ક્યારે મળીશું? ક્યારેય મળીશું ખરું? પણ એ જરા પ્રસન્ન અને ખુશ લાગતી હતી, અને તેથી ઘણે દિવસે મને પણ જરા વધારે ચાતા વળ્યા.

લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાં પછી નૈની જોશમાંથી અસ્મોડા ગિરિયા જોશમાં મારી બદલી કરવામાં આવી. આનો ઉદ્દેશ હું કમલાની નજીકમાં હોઈ એ હતો. ભવાલી રસ્તામાં પડતું હતું. પોલીસની સાથે ચોડા કલાક હું કમલાની પાસે રોકાયો. કમલાની તબિયતમાં સુધારો જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો, અને તેથી અસ્મોડા જવા હું જીપડ્યો ત્યારે મારું મન ધણું હળવું થયું હતું. એ પણ ખરું કે જોને મળ્યા પહેલાંયે પહાડોનાં દર્યાનથી જ મને આનંદ થયો હતો.

આ પહાડોમાં પાછા આવવાથી મને આનંદ થયો. પહાડના વ્રાંકાયુંકા રસ્તા પરથી અમારી મોટર ચાલી જતી હતી તેમ તેમ પ્રભાતનો શીતલ સમીર અને દષ્ટિ આગળ ખૂલતા જતાં વિશાળ દરખોથી હું તાજે થઈ ગયો. અમે જાયા ને જાયા ચડતા ગયા; ધાટીઓ જોડી ચતી મઈ, શિખરો વાદળોમાં ઓવાઈ જતાં ગયા; વનસ્પતિ ધીમે ધીમે બદલાતાં બદલાતાં છેવટે-સાગ અને દેવદારથી પર્વતો ઢંકાઈ ગયા. રસ્તાનો એકાદ વાંક લેતાં કોંઈવાર ટેકરીઓ અને ખીણોનો એક નવો વિસ્તાર ખૂલતો અને નીચે જોડી ખીણમાં બળબળ વહી જતી નદી દેખા દેતી. મારી આંખો આ જોતાં ધરાતી નહોતી; જુખાળવાની જેમ હું એ જોયા કરતો હતો અને મારી સ્મૃતિમાં તે દૃશ્યને ભરતો હતો, જેથી જોનું સાક્ષાત દર્શન ન મળે ત્યારેય હું તેમને ફરી જાગૃત કરી શકું.

પહાડી નાની ઝૂંપડીઓનાં ઝૂમખાં પર્વતના પડખામાં વળગેલાં હતાં; તેની આજુબાજુ આજા લગનો જે કંઈ દુકડો મળી આવે તેના પર અથાગ પરિશ્રમ લઈ જતાવેલાં નાનાં નાનાં

ખેતરો હતાં. દૂરથી તે અગાસીઓ જેવા દેખાતાં; અથવા નીચે ખીણમાંથી માંડી છેક ઉપર પર્વતના શિખર પર્વત ઠોરી ઢાટેલી વિશાળ પગથીઓ જેવા દેખાતાં. અહીંની આછી વસ્તી માટે કુદરત પાસેથી થોડું ધાન્ય કઢાવવા કેટલી બારે મહેનત! માંડમાંડ પેટ ભરાય તેટલું મેળવવા કેટલો અનવરત પરિશ્રમ! આ ખેડાયેલી અગાસીઓને લીધે એ પર્વતો પરિચિત જેવા લાગતા હતા, અને વધારે ઘોર તથા વન્ય ગિરિઓથી તે સાવ નોખા પડી જતા હતા.

દિવસે બહુ જ ખુશનુમા લાગતું હતું. જેમ જેમ સૂર્ય જાંચો ચડતો ગયો તેમ તેમ ગરમીના વધવાની સાથે પર્વતો જીવનથી જીભરાતા ગયા, અને અપરિચિત લાગવાને બદલે પરિચિત અને મિત્રાચારી કરવા યોગ્ય લાગવા માંડ્યા. પણ દિવસ પૂરો થતાં તે કેવા બદલાઈ જાય છે! “વિરાટ પગલે પદા રજની વ્યાપતી વિશ્વને” એ સમયે, અને જીવે સંતાર્ધજર્ધ પોતાનું રક્ષણ શોધે છે તથા બીપણ પ્રકૃતિને એકલી મૂકી દે છે, ત્યારે એ પર્વતો કેવા ઠંડા અને લયાનક લાગે છે! ચંદ્રપ્રકાશ કે તારા-પ્રકાશના અર્ધ અંધકારમાં પર્વતો ગૂઢ, ડરામણા અને અકળામણા હતાં, જાણે આકારહીન તર્યા કરે છે; અને ખીણોમાંથી પવનનો વિલાપ સાંભળી શકાય છે. આપડો મુસાફર એના એકાંત માર્ગો પરથી ચાલતાં મૂંજી જાડે છે અને ચારે બાજુ બપોતે નિહાળે છે, પવનનો સુસવાટ પણ જાણે એની ઠેકડી કરતો એને ધમકાવતો જણાય છે. વળી ક્યારેક પવનનો આહો શ્વાસ કે ખીણે ફાઈ પવનિયે સંભળાતો નથી, અને એ અખંડ મૌન જ એની તીવ્રતાને લીધે અકળાવે છે. જેવળ તારનાં દોરડાંમાંથી જ કદાચ આકો મણુગણાટ આવે છે, અને તારાઓ વધારે ઝગઝગતા અને વધારે નીચે જીતરેલા લાગે છે, લયાનક પર્વતો જાણે આપણી ઉપર ઘૂરકે છે, અને જાણે કોઈકે ડરામણી ગૂઢતા સમક્ષ આવીને જાબી રહે છે. પારકલના રાજદો માદ આવે છે કે “અનંત અવકાશનું શાશ્વત મૌન મને ડરાવે છે.” સપાટ પ્રદેશોમાં રાત એવી અવાજ વિનાની ક્યારેય હોતી નથી. ત્યાં જીવનનું કંઈક ‘શ્રવણ’ થતું જ હોય છે; અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને જંતુઓ અવાજ અને મણુગણાટથી રાત્રીની શાંતિમાં જાંબ પાડે છે.

પણ અમારી મોટર અમોડા જતી હતી, ત્યારે રાત્રીના દરેક અને આદર વિનાનો સંદેશ મળવાને હજુ વાર હતી. અમારો પ્રવાસ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલામાં મોટરે એક વાકે લીધો, અને તે જ ક્ષણે એકએક વાદળાં ખસી ગયાં અને એક એવું નવું દરમિયાન કડું કે તેને જોતાં હું આનંદ અને આશ્ચર્યથી આવો બન્યો. ખૂબ દૂર વચમાંના જંગલોથી ભરેલા પર્વતોથી ખૂબ ઊંચે હિમાલયનાં હિમાચલદિત શિખરો ઝગઝગ રહ્યાં હતાં. જાણે સમગ્ર ભૂતકાળના જ્ઞાનથી ભરેલા ભાગ્યવર્ષના અકાદ ભૂમિતળના, મોટા ચોટીદાર હોય તેમ તે શાંત અને અકળ દેખાતા હતા. એના દર્શનથી જ મનઝનો તાપ શાંત થઈ ગયો; એમની સનાતનતા આગળ જનપદો અને નગરોમાં અનુભવાતા નિર્જીવ કષ્ટડાઓ અને પ્રપંચો, વિકારો અને ભૂદાણાં ટુચ્છ અને દૂર રહેલાં લામવા મંડિયાં.

અમોડાની નાનકડી જોલ એક ટેકરી પર જાણે ચડીને બેઠી હતી. એક આલેશાન બેરેક અને આપવામાં આવ્યો હતો. તે એક ૫૧ ફૂટ લાંબો અને ૧૭ ફૂટ પહોળો મોટો ખંડ હતો; એની પરસાળ બહુ ઊંચીનીચી હતી; હાપડું ઊધધથી ખવાઈ ગયું હતું અને તેમાંથી નાના નાના લાકડાના ટુકડા હમેશાં ખપાં કરતા હતા. એને પંદર ખારીઓ અને એક ખારણું હતાં; અથવા; કહો કે બીંતમાં એટલાં સળિયાવાળાં નાનાંમોટાં ખાકાં હતાં; કારણકે તેને ખારી-ખારણું તો હતાં જ નહિ, આથી તાજી હવાની બિલકુલ ખોટ નહોતી. ટાક વધવા માંડી ત્યારે કેટલીક ખારીઓ કાઢાની ચટાઈઓથી બંધ કરી દેવામાં આવી, આ વિધાન મંડપ દહેરાદૂનના કોઈ પણ ચોક કરતાં મોટો હતો. આમાં હું એકલો માહેશી ભોગવવા લાગ્યો. પણ હું માવ એકલો નહોતો; એના ભાંગી ગયેલા અપરામાં કમમાં કમ ચાળીસ ચકલાંએ પોતાના માળા બધ્યા હતા. કોઈકવાર એકાદ ભટકતું વાદળું પણ મને બેટવા આવતું, અને તેનાં મવે બકિરામાંથી પોતાની અનેક લુગડો દેલાવી ઝોગડને બીના ધુમ્મસથી ભરી દેતું.

માંજે સાડાચાર વાગ્યે મારું છેલ્લું ભોગન — એટલે આ અને દીકરીક નારતો — લીધા પછી આશરે પાંચ વાગ્યે મને પૂરી દેવામાં

આવતો, તે મવારે સાત વાગ્યે સળિયાનો દરવાજો ખોલવામાં આવતો. દિવસના વખતમાં કાં તો મારા બેરેકમાં અથવા બાગીચા ચોકમાં હું તડકો ખાતો બેસતો. બીંતોની ઉપરથી લગભગ એક માર્મલ દૂર આવેલા એક પર્વતનું શિખર હું જોઈ શકતો હતો, અને મારી ઉપર અનેક વાદળાંઓ જડેલા નીલ આકાશનો વિશાળ અંદરો હતો. આ વાદળાં પચિત્રવિચિત્ર રૂપો ધારણ કરતાં હતાં; એને જોતાં હું કંટાળતો જ નહિ. અધી જાતનાં પ્રાણીઓનાં રૂપોની મને એમાં કલ્પનાઓ આવતી; કોઈકવાર તે બધાં ભેગા થઈ જઈ વિશાળ મહાસાગર જેવાં દેખાતાં અથવા તો તે સમુદ્રની ચોપાટી જેવાં લાગતાં, અને દેવદારના વૃક્ષોમાંથી આવતો પવનનો સુમવાટ જાણે કોઈ દૂરના સમુદ્રકિનારા ઉપર ચડતી બરતીના ધ્રુવવાટ જેવો લાગતો. કોઈકવાર એકાદ વાદળું, જાણે નક્કર ધનાકૃતિ હોય તેમ, અમારી સામે જોરથી ધસી આવતું, અને પછી નજીક આવતાં ધ્રુવમસ બની જઈ અમને ઘેરી લેતું.

જોકે નાની જગ્યા કરતાં મોટી જગ્યામાં એકાન્તનો વધારે ખ્યાલ આવતો હોય છે, છતાં નાનકડી કોટડી કરતાં વિશાળ બેરેક મને વધારે પસંદ પડી. બહાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે પણ હું અંદર આંટા મારી શકતો. પણ જેમ ટાઢ વધવા લાગી તેમ એની અપ્રસંગતા પણ વધવા લાગી, અને જ્યારે પાણી જમી જમ્યે એટલી ઠંડી વધી ત્યારે તાજી હવા અને ખુલામાં ફરવાનો મારો શોખ ધીજતો ગયો. બેસતે વર્ષે બરફનો સારો વરસાદ થયો, અને મારા હરખનો પાર ન રહ્યો. તેને લીધે જેલના એ બૂખરા વાતાવરણમાં રમણીયતા આવી. ખાસ કરીને જેલની દીવાલોની બહારનાં દેવદાર વૃક્ષો એમનાં ધોળાં વૃક્ષોથી મુંદર પરીઓ જેવાં લાગતાં હતાં.

કમલાની તબિબતમાં થતાં સુધારા-જગાડયો હું ચિંતાગુર રહેતો હતો. એકાદ દિવસ ખરાબ સમાચાર આવે તો હું ધડીકવાર અસ્વસ્થ થઈ જતો; પણ પર્વતની હવા મને શાંત અને સ્વસ્થ કરતી, અને હું પાછો પહેલાંની જેમ ગાઢ નિદ્રા લેવા લાગ્યો. મારેક નિદ્રા આવવાની તૈયારી હોય ત્યારે મને વિચાર આવતો કે નિદ્રા કેવી અજળ અને ગૂઢ અવસ્થા છે! એમાંથી શું કામ પાછી જાગૃતિ આવતી હશે? ધારો કે હું ગિલકુલ ન જાતું તો ?

જતાં જેલમાંથી છૂટવાની મારી ઇચ્છા વધતી જતી હતી; આવી બગવાન ઇચ્છા પહેલાં ક્યારેય મને થયેલી નહિ. મુ'નઈની મહાસલા થઈ ગઈ. નવેંજર આવ્યો અને ગયો, અને વડી ધારા-સલાની ચૂંટણીઓની ધમાલ પણ થઈ ગઈ. એમ કહું તો ત્યાં કે હવે મને જલદી છોડશે એવી હું મણતરી કર્યા કરતો હતો.

પણ ત્યાં તો ખાન અબદુલ ગફાર ખાનને પકડયાના અને સગત કર્યાના, અને હિંદુસ્તાનમાં થોડા દિવસ માટે આવેલા સુલાય ખોજ પર થયેલા વિચિત્ર હુકમોના આશ્ચર્યજનક સમાચાર મને મળ્યા. આ હુકમોમાં માણસાઈ કે વિવેક નહોતાં; જેના પર એ કરવામાં આવ્યા હતા તે એના અસંખ્ય દેશબંધુઓના પ્રેમ અને આદર પામેલા એક પુરુષ હતા, અને જાતે માંદા જતાં, મરણપયારીએ પડેલા પોતાના પિતાને મળવા દોડી આવ્યા હતા પણ જરા મોડા પડ્યા હતા. જે સરકારની આવી વૃત્તિ હોય તો મારા વહેલા છૂટવાનો કશો સંભવ ન હોઈ શકે. પાછળથી સરકારી ખુલાસાઓ-મંથિયે આ સ્પષ્ટ થયું.

અફમોડા જેલમાં આવ્યાંને એક મહિનો થયા બાદ મને કમલાને જેના બવાલી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યારથી હું સામાન્ય રીતે દર ત્રીજે અઠવાડિયે એને મળ્યો છું. સર સેમ્યુઅલ હોરે — હિંદખાતાના પ્રધાને — વારંવાર કહ્યું છે કે મને મારી પત્નીને અઠવાડિયામાં એક કે બે વાર મળવા દેવામાં આવે છે. મહિનામાં એક કે બેવાર કહ્યું હોત તો તે વધારે સાચું થાત. અફમોડામાં હું સાડાત્રણ મહિનાથી છું; એટલામાં હું તેને પાંચવાર મળ્યો છું. આ હું કશીયારૂપે કહેતો નથી; કારણકે હું જાણું છું કે આ બાબતમાં સરકારે મારી તરફ બહુ વિવેકથી વર્તન રાખ્યું છે અને કમલાને મળવાની અસાધારણ સગવડો કરી આપી છે. એ બધા માટે હું સરકારનો કૃતજ છું. જે ટૂંકી મુલાકાતો હું લઈ શક્યો તે મારે માટે, અને કદાચ તેને માટે પણ, બહુ કીમતી નીવડી છે. દાકતરો મારી મુલાકાતને દિવસે પોતાનો પહેરો કેટલેક અંશે દીસે મૂકતા અને મને ઠીકઠીક સમય સુધી એની જોડે વાતો કરવાની પરવાનગી આપતા. અમે એકબીજાની વધારે ને વધારે સમીપ આવતાં હતાં, અને તેને છોડતાં જણે મારું કોઈ અંગ તોડી લેવું

હોય એમ લાગતું. વિદાય લેવા માટે જ અમે બેઠાં થતા હતાં, અને ક્યારેક મને દુઃખપૂર્વક એવા પણ વિચાર આવતા કે કદાચ એક દિવસ મારે એની કામગીરી વિદાય લેવી પડશે.

મારી માની તમિયત હતી સુધરી નહોતી, તેથી દવા કમવવા તે મુશ્કેલી થઈ હતી. ત્યાં તેમને સુધારો લાગતો હતો. પણ જન-મુઆરીની અવધવ્યતા એક દિવસે મવારે મને એક આશ્ચર્ય તો અમકાવનારો તાર મળ્યો. એમને પક્ષાઘાતનો ફટકો લાગ્યો હતો. એમને મળવા માટે મુશ્કેલી ઘોઈ જેતમાં મારી બદલી થાય એવી શક્યતા લાગી, પણ એમની તમિયતમાં જગ સુધારો થવાથી મને મોકલવામાં આવ્યો નહિ.

જન-મુઆરી પછી ટ્રેસુઆરી બેઠો છે, હવામાં વમંતનો મધુર ધ્વનિ સભળાય છે. સુવસુવ અને બીજાં પટ્ટીઓ પાછાં દેખાવા અને મભળાવા લાગ્યા છે, અને જમીનમાંથી ઝીણાં ઝીણાં અંકુરો બેઠી રીતે બહાર ડોકિયું કાઢી આ આશ્ચર્યમય જગતને જુએ છે. એ અકબૂના લાલ ફૂલો પર્વતોનાં પડખાં પર લોહીંગ મી જાપ પાડી રહ્યાં છે અને પીય અને આલૂયાનાં ફૂલ ફૂટી ગયાં છે. દિવસો ચાલ્યા જાય છે, અને ભવાણીની બીજી મુલાકાતનો વિચાર કરતો હું તેને ગણવા મરુ છું. મારા મનને હું પૂછું છું કે પેલી કહેતીમાં કાઈ મત્ત્ય છે ખરું કે હતાશતા, નિર્ધર્યતા અને વિયોગ પછી જીવનના મહામોલા રસાન પ્રાપ્ત થાય છે. કદાચ તે વિના વગ્દાનોનું મૂલ્ય નહિ સમજાય. કદાચ શુદ્ધિ સ્વચ્છ થવા માટે દુઃખ આવશ્યક છે; પણ એની અતિશયતાથી શુદ્ધિ ડહોળાય છે. જેનથી આત્મનિરીક્ષણને ઉત્તેજન મળે છે, અને મારી લાખી લાખી જલમાત્રાઓએ મને પગણે વધારે ન વધારે અતમુર્ખ કર્યો છે. સ્વભાવે હું અતમુર્ખ વૃત્તિનો નહોતો પણ, કડકંડોરી કે ઝેરકાચલાની જેમ, જેલ પણ માણસને અતમુર્ખ કરે છે. કોઈકવાર, વિનોબા ખાતર, હું પ્રોફેસર મેકડૂગલ * નો અતમુર્ખતા અને બહિર્મુખતા માપવાનો કોહો દોરીને એક વૃત્તિમાંથી બીજી વૃત્તિમાં થતા પરિવર્તનની શીઘ્રતા શોધવા તેને બોનો બેસુ છું. તે બહુ ઉતાવળે થતાં જણાય છે.

* મેકડૂગલ એક પ્રસિદ્ધ આધુનિક માનસશાસ્ત્રી. —બા. ક.

કેટલાક તાજા બનાવો

રાત્રી ગયે થતું અવસ્ય જ સુપ્રભાત,
 વીત્યા પરંતુ દિવસો ન કદાપિ આવે;
 આંખો મહીં વસતી આરા અપાર તોયે,
 વીતી વસંતની સ્મૃતિ દિલને દુભાવે.*

મને મળેલાં છાપાં પરથી મુબઈની મહાસભાની બેઠકોમાં થયેલાં કામકાજથી હું વાકેફ થયો હતો. એની રાજનીતિ અને વ્યક્તિઓમાં મને સ્વાભાવિક રીતે જ રસ હતો. વીમ વરસના ગાઢ સંબંધથી હું એની જોડે એવો દબપણે બંધાયે ગયો હતો કે મારું વ્યક્તિત્વ લગભગ એમાં ઘણી ગયું હતું; અને પદાધિકાર કે જવાબદારીથી થતા કેતવ્યજ્ઞાનના બંધન કરતાં પણ એ મહાન સંસ્થા અને તેમાંના મારા હજારો જૂના સાથીઓની જોડેનાં મારાં સૂક્ષ્મ બંધનો વધારે મજબૂત બન્યાં હતાં. છતાં, એના કામકાજથી મને હિમંગ આવી શક્યો નહિ. કેટલાક ઠરાવો મહત્વના હોવા છતાં આખી બેઠક મને સાવ નીરસ લાગી. મને જેમાં રસ હતો તે વિષયો લાગ્યે જ ચર્ચાયા હતા. હું ત્યાં હોત તો શું કરત તેના મને વિચારો આવ્યા. હું ચોક્કસ જાણુતો ન હતો. નવી પરિસ્થિતિ અને નવા વાતાવરણથી મારા પર શી અસર થાત તે હું જાણુતો નહોતો. અને જે કંઠણ નિર્ણય કરવાની મને તે દિવસે જરૂર નહોતી તેનો જોશમાં બેઠા બેઠા નિર્ણય કરવાની મારે મગજને તરફી આપવાનું કોઈ કારણ નહોતું. યથાકાળે એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું અને મારો માર્ગ ઠરાવવાનું મારી મામે આવશે; પણ આજથી તેનો મગજના ખૂણામયિ નિર્ણય કરી રાખવો નકામી મૂર્ખતા છે, કારણકે મારે માથે જવાબદારી આવવાને સમયે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હશે.

* ચીનના કવિ લીતાઈયોમાંથી પાંડિતજીએ ટાંકેલી પદ્યિકાઓનો અનુવાદ

દૂર અને વિવિક્ત ગિરિવાસમાં દુ જોટલું સમગ્ર શક્યો તે પરથી મહાસભામાં બે બાજતો મને તરી આવતી જણાઈ એક તો ગાંધીજીનું સર્વને જાઈ દેનારું વ્યક્તિજન, અને બીજો પંડિત મદનમોહન માલવીય અને શ્રી. અણેની આગેવાની નીચે કામવાદી પક્ષે દરેકો અતિશય નબળો દેખાવ. જેમને હિંદુસ્તાનની જનતા અને મધ્યમવર્ગના માનસના આંતરરહસ્યોનું જ્ઞાન છે, તેમને તો ગાંધીજીનું દેશમાં સર્વોપરી અને અનન્ય નેતૃત્વ હજી સુધી ચાલુ જ છે એ વિશે કશું આશ્ચર્ય નહિ થાય. સરકારી અધિકારીઓ અને ટેટલાક ઘરમાં બેઠા બેઠા વિચાર કરનારા રાજકીય નેતાઓ એવું માને છે — કદાચ તેમની ઇચ્છા જ તેમને એવું મનાવે છે — કે રાજકારણની બાજીમાંથી હવે ગાંધીજીનો દાવ ખલાસ થયો છે, અથવા, કાંઈ નહિ તો એમનો લોકો પરનો કાબૂ હવે ધણો ઓછો થઈ ગયો છે. તેથી જ્યારે તેઓ પોતાની અસહ્ય શક્તિ અને પ્રભાવ સાથે પાછા પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ દિગ્મુદ બની જાય છે અને આ એમની દૃષ્ટિએ જણાતા નવા ફેરફારનાં નવાં કારણો શોધવા માંડે છે. તેમનો પ્રભાવ મહાસભા તથા દેશ પર જવાય છે તેનું કારણ તેમના વિશિષ્ટ મતો, કે તે મતો વિશે લોકોનો સાધારણ-પણે રહેલો વિશ્વાસ નથી, પણ તેમનું અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ છે. દરેક દેશમાં વ્યક્તિત્વનું મૂલ્ય મોટું છે; હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશો કરતાંયે તે વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

મહાસભાથી એમનું નિવૃત્ત થવું એ બેઠકની એક મહત્વની બાબત હતી. બાલ દૃષ્ટિએ મહાસભા અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ત્યાં એક અધ્યાય ગણે પૂરો થયો. પણ તરત-એ વાત બહુ મહત્વની નહોતી, કારણકે ગાંધીજી ઇચ્છે તોપણ તેઓ પોતાના બધાંને ઢાંકી નાખનારા વ્યક્તિત્વને છોડી શકે એમ નથી. એમણે જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે કોઈ અધિકારના સ્થાનને લીધે કે બીજા દેખીના સંબંધોને લીધે નથી. આજે મહાસભા લગભગ પહેલાંના જોટલી જ એમના દૃષ્ટિબિંદુને પ્રગટ કરનારી સંસ્થા છે; અને આજે પણ જો એમણે દર્શાવેલો માર્ગ છોડીને મહાસભા દૂર હઠી જાય તોપણ ગાંધીજી, કદાચ અગાઉ પણ, એના તથા દેશના પર પોતાનો ધણો કાબૂ ધરાવતા રહેશે.

એ ભાર અને જવાબદારીમાંથી તેઓ પોતાને મુક્ત કરી શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાનની બાહ્ય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતી વખતે એમનું વ્યક્તિત્વ પરાણે આપણું ધ્યાન એમના પ્રત્યે ખેંચે છે, અને તે પ્રત્યે આંખ મીંચી શકાતી નથી.

તરત માટે તેઓ મહાસભામાંથી નિવૃત્ત થયા છે, તેનું દેખીતું કારણ એ છે કે મહાસભાને એમને લીધે ખૂંઝવણ ન થાય એમ એઓ ધરે છે. કદાચ સરકાર સાથે અયોગ્યતા થયા વિના રહે નહિ એવો કાર્ષક વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ તેમણે વિચારી રાખેલ હશે અને તેમાં તેઓ મહાસભાને સંડોવવા માગતા નહિ હોય.

દેશનું બંધારણ નક્કી કરવા માટે લોકપ્રતિનિધિમંડળની કલ્પના મહાસભાએ સ્વીકારી તે ગણી મને આનંદ થયો. એ સિવાય આ પ્રશ્નનો કાર્ષ બીજી રીતનો ઉકેલ નથી એમ મને લાગતું હતું, અને મને ખાતરી છે કે કચારેક પણ આવી કાર્ષ સભા થવી જોઈશે જ. એ તો દેખીતું જ છે કે સફળ રાજકાન્તિ થાય તે સિવાય આવી સભા અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વિના થઈ શકે નહિ. સાથે એ પણ દેખીતું છે કે હાલની પરિસ્થિતિમાં એવી સંમતિ મળવાનો સંભવ નથી. આથી, ત્યાં સુધી એનું પગલું લેવાની દરજ પાડવા જેટલી દેશમાં સક્રિય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કાર્ષ સાચી પ્રતિનિધિમંડળ થવી શક્ય નથી. એનો ચોખ્ખો અર્થ એ છે ત્યાં સુધી રાજકીય પ્રશ્ન અણઉકેલાયેલા જ રહેશે. મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ લોકપ્રતિનિધિમંડળની કલ્પના તો સ્વીકારી છે, પણ તેને મોળી કરીને જૂના મમૂનાની પણ મોટી સર્વપક્ષ પરિપક્વતા જેવી કંઈક કરી છે. આ તો તદ્દન નકામી વસ્તુ થશે, કારણકે તેના તે જ, મોટે ભાગે પોતે જ ચૂંટા, જૂના માણસો ભેગા થશે અને એકમત થયા વિના છૂટા પડશે. લોકપ્રતિનિધિ મંડળની પાછળ મુખ્ય કલ્પના એ છે કે એની ચૂંટણી લોકોના બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં લેવાયલા મતથી થવી જોઈએ, અને એનું બળ અને ગ્રેરણ જનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવું જોઈએ. એણે મંડળ તરત જ સાચા પ્રશ્નોને ઉપાડશે અને આગળ ધણીવાર ચર્ચા છે તેમ કોમી કે એવા ચીલાઓમાં ચોટી રહેશે નહિ.

આ કદપનાની સિમલા અને લંડન પર જે અસર થઈ તે જાણવા જેવી હતી, અર્ધ-સત્તાવાર રીતે એમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું કે સરકાર એમાં વધી નહિ લે; તેમણે આશ્રયદાતાના જેવી વૃત્તિથી તે પ્રત્યે પસંદગીનો અનુમદ પશુ દેખાડ્યો. દેખીતું છે કે તેમણે માન્યું હતું કે એ જૂના પ્રકારની સર્વ-પક્ષ પરિપક્વ જેવી થશે, અને નિષ્ફળ જ નીવડશે; અને પરિણામે તેમના જ હાથ મજબૂત કરશે. પાછળથી, તેમને જ્યારે એના જોખમો અને શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારથી તેઓ જોરથી તેને વિરોધ કરવા લાગ્યા.

મુખર્મીની મહામલા પછી તરત જ વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવી. મહામલાના ધારાસભાના કાર્યક્રમ વિશે ઝાઝો ઉત્સાહ ન હોવા છતાં મને એમાં બહુ રસ લાગતો હતો, અને મહાસભાના ઉમેદવારો છૂટે અથવા, વધારે સાચી રીતે કહું તો, એના પ્રતિપક્ષીઓ હારી જાય એમ હું ઇચ્છા અને આશા કરતો હતો. આ વિરોધીઓમાં સ્વાર્થસાધુ, કોમવાદી, વિશ્વાસઘાતી અને સરકારની દમનનીતિમાં ટેકા આપનારા લોકોનો સંજુમેળો હતો. એમનામાંના ધણાખરા લોકો હારી જશે એ વિશે શંકા નહોતી, પણ કમલાગ્યે કોમી સુકાદાના પ્રશ્ને બુદ્ધિભેદ કર્યો, અને તેમાંના ધણાકે કોમી સંસ્થાઓની મોટી પાંખોનો આશ્રય લીધો. આમ છતાં, મહાસભાને ધણી સારી સફળતા મળી, અને ધણા ન ઇચ્છવા જેવા માણસો નિકાલાર્થ જવાથી હું રાજી થયો.

કહેવાતી 'કોંગ્રેસ નેશનલિસ્ટ પાર્ટી'નું વલણ ખાસ ખેદજનક હતું. કોમી સુકાદા પ્રત્યે તેનો તીવ્ર વિરોધ સમજી શકાય એવો હતો પણ, પોતાનો પાયો મજબૂત કરવાને, તેઓ અત્યંત કોમવાદી મંડળો (જેનાં કે સનાતની) સાથે તેમજ ખીજા ધણા જગદેવ પડી ગયેલા રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ સાથે ભળી ગયા; સનાતનીઓના કરતાં રાજકીય કે સામાજિક બાબતોમાં હિંદુસ્તાનમાં કોઈ વધારે પ્રગતિવિરોધી મંડળ નથી. માત્ર બંગાળમાં જ, ખાસ કારણોને લીધે, એક મજબૂત મહાસભાપક્ષ તેમની તરફેણમાં હતો. પણ ખીજે બધે તેઓમાંના ધણાખરા મોટે ભાગે સર્વ રીતે મહાસભાવિરોધી હતા, બધાકે તેઓ મહાસભાના નાણીતા

કદા દુશ્મનો હતા. આમ જમીનદારો, મધ્યમમાર્ગીઓ અને, અલગત, સરકારી અમલદારોનાં પરચી વિરોધી બળો છતાં મહાસભાના ઉમેદવારોએ બહુ પ્રયત્નસાપાત્ર થઈ મેળવ્યો.

કોમી સુકાદો પરત્વે મહાસભાનું વલણ બહુ વિચિત્ર હતું; અને છતાં પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં ભાગ્યે જ એનાથી જુદું વલણ લઈ શકાય એમ હતું. જૂતકાળની તટસ્થ અને કાંઈક નબળી નીતિનું એ અનિવાર્ય પરિણામ હતું. શરૂઆતમાં જ એક મજબૂત નીતિ સ્વીકારીને, તાત્કાલિક પરિણામોની અરણ્યના કરી તેને મહાસભા વળગી રહી હોત તો તે વધારે શોભત અને સાચું પગલું થાત. પણ તેમ કરવા મહાસભા તૈયાર નહોતી, અને તેથી જે માર્ગ હવે તેણે લીધો તે નિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એને માટે ખુલ્લો નહોતો. કોમી સુકાદો ઢંગધડા વિનાનો હતો એ તો જગજહોર વાત હતી, અને તે સ્વીકારવો અશક્ય હતો; કારણકે જ્યાં સુધી તે રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય હતી. એનું કારણ એ નદિ કે તેમાં મુસલમાનોને બહુ મોટો ભાગ મળી ગયો હતો. તેઓ માગતા હતા તેટલું બધું કદાચ બીજી રીતે તેમને આપી શકાત. પણ આથી તો અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ કાપીને એકબીજાથી સાવ વિખૂટા ભાગલા પાડી નાંખ્યા હતા; એનો હેતુ તેઓને એકબીજાની સામે ઊભા કરી એકના બળને બીજાના બળથી તોડવાનો અને એ રીતે પરદેશી બ્રિટિશ સત્તાનો હાથ ઢંમેશાં ઉપર રાખવાનો હતો. એણે અંગ્રેજ સરકારનો આશ્રય અપરિહાર્ય કરી મૂક્યો.

ખાસ કરીને બંગાળમાં નાનકડા મુરોપિયન વર્ગના પક્ષમાં ભારે બારદાન મૂકી દઈ હિંદુઓને અતિશય અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો. એ સુકાદો કે નિર્જન કે જે નામ આપીએ (એને 'સુકાદો' કહેવા સામે વધી ઉઠાવવામાં આવ્યો છે) તેની સામે તીવ્ર રોષ ઉત્પન્ન થાય એમાં નવાઈ નહોતી, અને એ ઉપરથી ઠોકી બેમાડવામાં આવે, અથવા રાજકીય કારણસર સમય પૂરે તો સ્વીકારી લેવામાં આવે તોયે, એ ચાલુ ઘર્ષણનું કાયમ કારણ રહે એવો સંભવ છે. અંગત રીતે મને લાગે છે કે એ અતિશય

ખરાબ છે એ જ એનો મુદ્દા છે, કાગળ કે એને લીધે એ ડાઘ પશુ વ્યવસ્થાનો કાયમનો પાથો થઈ શકે એમ નથી.

નેશનલિસ્ટ પાર્ટી અને તેથીયે વિશેષ, હિંદુ મહામંડળ અને ખીન્ન કામી મંડળોને સુકાદો આમ પગલે ઠંડાવવામાં આવ્યો તેથી શાંતિ આવ્યો એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેમનો સુકાદા માથેનો વિરોધ, તેના પક્ષપાતીઓની જોમ જ, અંગ્રેજ મરકાગની વિચાર-મંજૂરીના સ્વીકાર પર જ રચાયેલો હતો. આને લીધે તેઓ એક વિચિત્ર નીતિ ગ્રહણ કરવા દોગયા, અને હજુયે દોગાય છે એ નીતિ અંગ્રેજ મરકાગને તો મીઠી માકર જેવી લાગતી હશે. આ સુકાદો એમના બેજામી એટલે તો ભરેલો છે કે તેને પોતાના પક્ષમાં બદલાવવાના હેતુથી તેઓ મરકાગને લામ અથવા ખુશામતથી છૂટી લેવાની આશાથી, તેઓ ધણા મહત્વના વિચારોમાં પોતાનો વિરોધ નગમ કરે છે. આ દિશામાં હિંદુ મહામંડળ મૌથી આગળ ગઈ છે અને એ સમજતું નથી કે આ કેવળ શરમભરી જ વૃત્તિ નથી, પણ એથી સુકાદો ફેગવવાનું કામ બિલકુલ ધણું જ કઠણ થવા મંભવ છે, કાગળકે એથી મુમલમાનોની કેવળ ચિડવણી જ થાય છે અને તેઓ આપણાથી વધારે દૂર જાય છે. રાષ્ટ્રીય પક્ષોને છૂટી લેવા અંગ્રેજ મરકાગને માટે અશક્ય છે, કારણકે, અતઃ મહુ મોહુ છે અને સ્વાર્થોના બહુ દેખીતો વિરોધ છે. વળી કામી સ્વાર્થોના નાના મુદ્દા પર પણ હિંદુ અને મુમલમાન બંને એમને ગણ કરવી તેથી તેને માટે અશક્ય છે એમને એમાંથી એકની પસંદગી કરવી આવશ્યક હતી અને, તેમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, તેમણે મુમલમાનોની પસંદગી કરવામાં ખૂન નથી કરી મુઠ્ઠીભર એમી હિંદુઓને વશ કરવા માટે, આ સ્થિતિ થયેલી અને લાભદાયી નીતિને તેઓ શું છોડી દે અને મુમલમાનોને નાગજ કરે ?

હિંદુઓ, એક સ્વતંત્ર મમાજરૂપે, રાજકીય બાબતોમાં વધારે આગળ વધેલા છે અને દેશની મુખિત મંત્રિ વધારે પોષાર કરનારા છે. એટલી જ હકીકત એમની વિરુદ્ધ જવા માટે પૂરતી છે, કારણકે નજીવી કામી છૂટોથી (નજીવીથી વધારે છૂટો તો મળી શકે જ નહિ) તેમના રાજકીય વિરોધમાં બહુ ફરક પડી

જવાનો નથી; પણ એવી છટોથી મુસલમાનોના વલણમાં, સમય પૂરતોયે, ફરક તો પડશે જ.

આ એ મોટાં પ્રગતિવિરોધી કોમી દળો — હિંદુ મહાસભા અને મુસ્લિમ કોનફરન્સ — ની પાછળ કેવા માણસો રહ્યા છે તે વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓએ સાવ ખુદ્દુ પાડી દીધું. એમના ઉમેદવારો અને હિમાયતીઓ મોટા જમીનદારો અથવા ધનવાન શરાફોના વર્ગમાંના હતા. વળી છેલ્લાં કરજદારીમાંથી રાહત આપનારાં બિલોનો તીવ્ર વિરોધ કરી મહાસભાએ શરાફોના દિન માટેની પોતાની કાળજી પણ દેખાડી આપી. હિંદુ મહાસભા હિંદુ સમાજના ઉપરના થરોમાં રહેલા આ નાના વર્ગોની બનેલી છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓનો એક અંશ અને કેટલાક વડીલ દાક્તર જેવા ધંધાદારીઓ તેમાં જોડાયેલા છે. હિંદુઓમાં તેમનું બહુ વજન નથી પડતું, કારણકે હિંદુઓના ગરીબ મધ્યમવર્ગમાં ગજકીય જાગૃતિ આવી ગઈ છે. ઉદ્યોગવાળાઓ પણ એનાથી અગા રહે છે, કારણકે વિકાસ પામતા ઉદ્યોગો અને અર્ધ-જાગીરદારી વર્ગો વચ્ચે કંઈકે સ્પર્ધાનો વિરોધ છે. ઉદ્યોગવાળાઓને સીધી લડત કે એવી જોખમભરી રીતોમાં પડવાની હિંમત ન હોવાથી તેઓ રાષ્ટ્રીય પક્ષ અને સરકાર બંને માથે મીઠાશ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. મધ્યમમાર્ગી કે કોમી સંસ્થાઓ માટે તેમને બહુ દરકાર હોતી નથી. ઉદ્યોગ અને નફા કેમ વધે એ જ એમનું પ્રધાન ધ્યેય રહે છે.

મુસલમાનોમાં ગરીબ મધ્યમવર્ગની આ જાગૃતિ હજી થવાની છે, અને ઉદ્યોગોમાંયે હજી તેઓ પાછળ છે. આને લીધે અત્યંત જ પ્રગતિવિરોધી જાગીરદારશાહી અને પેન્શન ખાનારા અમલદારો એમનાં કોમી મંડળોમાં અધિકારો ભેગાં છે, એટલું જ નહિ પણ કોમ ઉપર ખૂબ લાગવમ પણ ધરાવે છે. મુસ્લિમ કોનફરન્સમાં 'સર'ના ખિતાબવાળાઓ, માજી પ્રધાનો અને મોટા જમીનદારોનું જ એક લલકાર મંડળ છે. છતાં હું માનું છું કે હિંદુ આમર્ત્ય કરતાં મુસલમાન આમર્ત્યમાં વધારે ગુપ્ત શક્તિ રહેતી છે, અને એકવાર જાગૃતિ આવે તો સમાજવાદી દિશામાં તેઓ વધારે ઝડપથી પ્રગતિ કરશે એવો

સંભવ છે. આનું કારણ, કદાચ, તેમનામાં સામાજિક મુશ્કેલીની વિશેષ છૂટ છે તે હોય. પણ હાલ તો મુસ્લિમ લણેલા વર્ગને શુદ્ધ અને શરીર બન્નેનો પક્ષાઘાત થયેલો છે, અને તેમનામાં મુદ્દલ દમ દેખાતો નથી. તેઓ પોતાના જૂના મુરખીઓનો વિરોધ કરવાની દિશ્નિત કરી શકે એમ નથી.

રાજકીય દૃષ્ટિએ, દેશની સૌથી આગળ વધેલી મુશ્કેલી — મહાસભા — ના આગેવાનો પણ, આમવર્ગની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, જરૂર કરતાં વધારે સાવધાન વૃત્તિના છે. તેઓ જનતાની મદદ માગે છે, પણ બાંધે જ તેમનો મત લે છે કે તેમને શું ફુગ્ગો છે તેની તપાસ કરે છે. વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓના પહેલાં મહાસભા બહારના દેટલાકે નરમ પક્ષેને પોતાની સાથે ખેંચવાની ઇચ્છાથી તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ દીસો કરવા દરેક પ્રયત્ન કર્યો. મંદિરપ્રવેશ બિન જોવી બાબતોમાં તેમનું વક્તવ્ય એકસરખું નહોતું, અને મહાસભા વિશેષ મનાતની વર્ગને સંતોષ આપવા માટે તેમણે દેટલીક કબૂલાતો પણ આપી દીધી. એક સીધો — પ્રામાણિક — જોશબર્યો ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ રાખનામાં આવ્યો હોય તો તેથી આમવર્ગમાં વધારે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો હોત, અને તેમને વધારે કેળવવામાં મદદ થઈ હોત. હવે તો ધારાસભાના કાર્યક્રમને મહાસભાએ કબૂલ કરી લીધેલો હોવાથી થોડા મતો પોતાના પક્ષમાં મેળવવાની આશાથી રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં અપ્રગતિશીલ વર્ગોની સાથે વધારે બાંધેલા કરવામાં આવશે, અને મહાસભાના આગેવાનો તથા આમવર્ગ વચ્ચેનું અંતર વધતું જ જશે. છતાંહર બાપણે આપવામાં આવશે, સારામાં સારો પાર્લિમેન્ટરી સિસ્ટમ પાળવામાં આવશે, અને અવારનવાર સરકારને હાર આપવામાં આવશે: — જે હારની, પૂર્વની જેમ જ મરકાર નિરાંતે અવગણના કરશે.

છેલ્લા થોડાં વર્ષથી મહાસભા ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરતી આવી હતી; તે વખતે સરકારી સલાસદો કહેતા કે વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ પ્રજાની સાચી પ્રતિનિધિઓ હતી અને પ્રજામતનું જરાબર દર્શન કરાવતી હતી. હવે જ્યારે વડી ધારાસભામાં વધારે આગળ વધેલો વર્ગ મજબૂત થયો છે ત્યારે સરકારી દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયું છે

જ્યારે જ્યારે ચૂંટણીઓમાં થયેલી મહાસભાની અંતરે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ તો મતદારો ખરું જોઈ — સમભગ ૩૦ કરોડ લોકોમાં માત્ર ૩૦ લાખ — હોવાનું પરિણામ છે ! એટલે કે સરકારી અભિપ્રાય પ્રમાણે, જે લોકોને મતાધિકાર નથી તેઓનો અંગ્રેજ સરકારને ટેકો છે ખરી હકીકત જાણવાનો ઉપાય તો સહેલો છે. દરેક યુખ્ત ઉમરના ઓપુરખને મતાધિકાર આપીને જોવું કે એ લોકતા શા અભિપ્રાયો છે !

વડી મહાસભાની ચૂંટણીઓ પછી થોડા જ વખતમાં પાક્-મેન્ટની નેઈટ કમિટીનો હિંદુસ્તાનને આપવાના સુધારા વિષેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. એના ઉપર જે વિવિધ અને વિસ્તૃત ટીકાઓ થઈ તેમાં એક વાત ઉપર ધણીવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; તે એ કે એ રિપોર્ટમાં હિંદીઓ પ્રત્યે ‘ અવિશ્વાસ ’ અને ‘ વહેમ ’ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આપણા રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો પ્રત્યે વિચાર કરવાની મને આ વિચિત્ર રીત લાગી. શું બ્રિટનની સામ્રાજ્ય-શાહી નીતિ અને આપણા રાષ્ટ્રીય દિતો વચ્ચે બહુ જ મહત્વનો વિરોધ નથી ? એમાંથી કોને મહત્વ મળવું જોઈએ એ જ તો પ્રશ્ન છે. એ સામ્રાજ્ય નીતિને ચાલુ રાખવાના હેતુથી આપણે મુક્તિ માર્ગોએ છીએ શું ? સરકાર એમ ઇચ્છા રાખતી જણાય છે ખરી; કારણકે તેઓ આપણને કહે છે કે જ્યાં સુધી આપણે સીધા વર્તીશું અને ઇંગ્લંડની નીતિ માટે જે આવશ્યક હોય તેવું બરાબર કરતા રહી આપણી સ્વરાજ્ય ચલાવવાની લાચકાત સિદ્ધ કરી બતાવશું, ત્યાં સુધી ‘ સલામતીની શરતો ’ નો ઉપયોગ કરવામાં નહિ આવે. જો ઇંગ્લંડની નીતિ જ હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ રાખવાની હોય તો રાજ્યની લગભગ આપણા હાથમાં લેવા માટે આટલા ધમપછાડ કરવાની શી જરૂર છે ?

એ તો જાણીતું છે કે ‘ એટાવાના કરારો ’, હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારને બાદ કરીએ તો, ઇંગ્લંડને બહુ આર્થિક રીતે લાભકારી રચા નથી. ^૧ હિંદુસ્તાનના રાજકીય અને વેપારી મંડળોના

૧. હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારનો ઉલ્લેખ કરી, સર વિલિયમ કરીએ કહ્યું કે “ એટાવાના કરારો બ્રિટનને એકલસ લાભકારી થયા છે. ” — પી. અને એ. કંપનીની ઇંગ્લંડમાં પમી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ની સભામાં પ્રમુખપદેથી સર વિલિયમ કરીએ દેલા બાબતમાંથી આ સંદેહ લીધા છે.

અભિપ્રાય મુજબ, હિંદુસ્તાનના મોટા દિનને ભોગે ઇંગ્લંડને હિંદુ-સ્તાન સાથેના વેપારમાં ફાયદો થયો છે, મસ્થાનોમા — ખામ કમી કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં — આથી ઊલટી જ સ્થિતિ છે. ૧ એમણે ઇંગ્લંડ માથે કમીને કગરો કમી, અને ઇંગ્લંડને ભોગે અને તેટલા લાભો મેળવી લીધા. આમ જનથિ પોતાના ઉદ્યોગોના તેમજ ખામ દેશો માથેના વેપારના નિકાસાર્થે ઓટાવાની મજામાંથી નીકળી જવા માટે તેમના પ્રયત્ન મનતઃ ચાલુ જ છે? કેનેડામાં એક આગેવાન ગજકીય પદ — ‘વિખગ્સો’ નો — જે થોડા વખતમાં મત્તામાં આવવાનો સબબ છે, તેણે તો ઓટાવા કગરને ખતમ કરવાનો નિર્ણય જ કરેલો છે ૩ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઓટાવાની કલમોનો

૧. લડનર્ન ‘ઇકોનોમિસ્ટ’ (જૂન ૧૯૩૪) કહે છે કે ઓટાવા પરિપક્વ થી “જે સામ્રાજ્યનો બાકીના જગત સાથેના વેપાર પટાડ્યા વિના સામ્રાજ્યાન્તર્ગત વેપાર વધ્યો હોત, તો જ તેની કિંમત ઘટી. પણ, ખરું જોતાં, સામ્રાજ્યના કુલ — દિનપ્રતિદિન ધરતા — વેપારમાં સામ્રાજ્યાન્તર્ગત વેપારનું જે પ્રમાણ છે, તેમાં તેનાથી ખડુ જ થોડો વધારો થયો છે. અને આ ફેરફાર એટલિટ કરતાં સસ્થાનોના લાભમાં વિશેષ છે. ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યમાંથી આયાત, ૧૯૩૧માં, ૨૪૭૦ લાખ પાઉંડથી વધી, ૧૯૩૩માં, ૨૪૬૦ લાખ પાઉંડ થઈ, પણ નિકાસ ૧૯૦૬ લાખ પાઉંડથી ધી ૧૯૩૫ લાખ પાઉંડ થઈ ગઈ અને તે સાથે એ હકીકત તો રહી જ કે ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૩ સુધીમાં ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યના દેશો પ્રત્યે નિકાસ ૫૦ ટકા ધી, જ્યારે સામ્રાજ્યના દેશોમાંથી આયાત તો ૩૨% ટકા જ ધી, પરદેશી પ્રત્યેની ઇંગ્લંડની નિકાસમાં એટલો બધો ઘટાડો નહોતો, પણ પરદેશોમાંથી ઇંગ્લંડની આયાતમાં વધારો ઘટાડો થયો હતો.

૨ મેલબોર્નના ‘એજ’ પત્રને ઓટાવાના કરાર પસંદ નથી. એના મત પ્રમાણે ઓટાવા કરાર “સત્તવ થઈ જી કરાવનારો બન્યો છે, અને એ એક લમરાગી ખૂબ થઈ જી એમ હવે વધારે ને વધારે સ્વીકારાવા લાગ્યું છે.” (૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ના સાપ્તાહિક ‘મેન્સેસ્ટર ગાર્ડિયન’માં આવેલું અવતરણ)

૩. કેનેડાનો હાલનો ‘કન્ઝર્વેટિવ’ મુખ્ય પ્રધાન, મિ બેનેટ, પણ વેપારી બાબતોમાં અચેજ સરકારને શક્યરૂપે છે. હવે એ ‘નવી ગિલ્લી નવો ફાવ’ની વાતો કરે છે અને તેના વિચારોમાં ખૂબ ફેરફાર પડી ગયો હોય એમ જણાય છે. મિ લિટ્લનોવ, સર સ્ટેફર્ડ ક્રિસ્ટ અને

તાણીને અર્થ ખેસાડવામાં આવ્યો છે, અને તેને પરિણામે કેટલીક જાતનાં કાપડ અને સૂતર પર જકાતમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આથી લોકેશાયરના રૂના વેપારીઓ ખૂબ ચિડાયા છે, અને ઓટાવાના કરારનો ભંગ કર્યાનો તેમણે આક્ષેપ મૂક્યો છે. એની સામે વિરોધ અને ગદલારૂપે ઓસ્ટ્રેલિયન માલના બહિષ્કારની ચળવળ લોકેશાયરમાં ઉપાડવામાં આવી હતી. પણ ઓસ્ટ્રેલિયાએ લડાયક વક્ષણ લેવાથી એ ધમકીની ઝાઝી અસર થઈ નહિ.^૧

કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલિયાના લોકોનો ઇગ્ગંડ સામે કોઈ જાતનો દ્રેષ આ આર્થિક ઝત્તરોની પાછળ રહેલો નથી; જોકે આયર્લેન્ડની બાબતમાં દ્રેષ પણ દેખીતો છે. સ્વાર્થનો વિરોધ થવાથી-ઝઘડા થાય છે; અને હિંદુસ્તાનની ‘સલામતીઓ’નો હેતુ એવે પ્રસંગે ઇગ્ગંડનો સ્વાર્થ જળવાય એ જોવાનો છે. હિંદી વેપારી અને ઔદ્યોગિક મંડળોની ઉપરવટ થઈ અને તેમના વિરોધ છતાં, તેમનાથી છૂપી રીતે, પણ ઇગ્ગંડના ઉદ્યોગપતિઓને વાકેફ રાખીને, તથા વડી ધારાસભાએ ફેંકી દીધા છતાં સરકારે હકપૂર્વક ચાલુ રાખેલા, તાજેતરમાં થયેલા હિંદી-બ્રિટન વેપારી કરારો એ ‘સલામતીઓ’ કથી દિશામાં દેશને ખેંચી જશે, એની એક મૌખ્ય વાનગી છે. વેપારી બાબતોમાં જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની રક્ષા અને એકતા જાળવવાની વધારે મહત્વની

મિ. જોન સ્ટેચીના કુસંગમાં એ સમૂહવાદી (‘કલેક્ટિવિસ્ટ’) બન્યો છે. કન્ઝર્વેટિવ, લિબરલ, આર્થ. સી. એસ. વગેરે દ્વેષોના લોકોએ આ દહાંવથી ચેતતા રહેવું જોઈએ, અને આવા માણસો સાથે વિચારવિનિમય અને સહવાસ કરતાં અટકવું જોઈએ, નહિ તો તેઓ પણ કોઈ દહાડે આવા ભયંકર સિદ્ધાન્તોમાં માનવા થઈ જશે. (ઉપરનું લખાણ બાદ, કેનેડામાં મિ. કિંગની આગેવાની તળે ‘લિબરલો’ની જીવ થઈ છે, અને તેના હાથમાં રાજની દોરી આવી છે.)

૧. મેલ્બોર્નના ‘એન’ પત્રે જાહેર કર્યું હતું કે જો એ બહિષ્કારની વાત લોકેશાયર પડતી નહિ મૂકે, તો લોકેશાયરનો જે કોઈ બાકી વેપાર રહ્યો હોય તે સામે ઓસ્ટ્રેલિયાએ વધારે આક્રમક પદ્ધતિ લેવાં પડશે. લોકેશાયરને ‘બેપડક પ્રત્યુત્તર’ વાળવો જોઈએ. (કમી નવેમ્બર ૧૯૩૪ના ‘મેન્સેસ્ટર ગાર્ડિયન’ સાપ્તાહિકમાંથી અવતરણ.)

બાબતોમાં ફેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકોને આડા જતા અટકાવવા માટે આવી 'સલામતીઓ'ની જાવડી વધારે જરૂર જણાય છે.^૧

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્રાજ્ય એ એક મોટું કશ્મ છે, અને સામ્રાજ્યવર્તી લંબુદારનો એના બદનસીય દેવાદાર ઉપર પૂરો કબજો રહે તથા તેના ખાસ સ્વાર્થો અને અધિકારો જળવાય તે માટે 'સલામતીઓ'ની યોજના કરવામાં આવી છે. વળી એક બીજી વે વિચિત્ર વાત સરકાર તરફથી વારંવાર રજૂ કરવામાં આવે છે કે ગાંધીજી અને મહાત્માએ સલામતીઓની વાત માન્ય રાખી છે, કારણકે ૧૯૩૧ના દિલ્લીના કરારમાં "હિંદુસ્તાનના લાભની સલામતીઓ" માન્ય રાખવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

પણ, આખરે, ઓટાવા તથા વેપાન્-વાલિયુન્યને લગતી સલામતીઓ નજીવી વસ્તુ છે. ૨ પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને ચૂસવામાં બૂનકાળ તથા વર્તમાનકાળમાં જે જે મદત્તવની રાજકીય તથા આર્થિક બાબતોની મદદ થઈ છે, તે સર્વેને મજબૂત કરવાના હેતુથી ઘડેલા વિવિધ કાયદાઓ એ વધારે

૧. સાકથ આફ્રિકન યુનિયનના રક્ષણભાતાના પ્રધાન મિ. ઓ. પિરોએ કહ્યું હતું કે સામ્રાજ્યની રક્ષાની કોઈ મોટી યોજનામાં યુનિયન ભાગ લેશે નહિ, તેમ જ ઇંગ્લંડ લડાઈમાં વેતપુર્વ હોય તોયે તે કોઈ દરિયાપારની લડાઈમાં ભાગ લેશે નહિ. "એ યુનિયન સરકાર બેવકૂફીથી દક્ષિણ આફ્રિકાને દરિયાપારની લડાઈમાં સંડોવે તો મોટા પ્રમાણમાં રમખાણો, કદાચ યાદવી પણ થાય. આવી સરકાર સામ્રાજ્યની રક્ષાની કોઈ મોટી યોજનામાં ભાગ લેશે નહિ. (કિપટાઉનથી પમી ફેલુઆરી ૧૯૩૫ને રીઈટરનો તાર) મુખ્ય પ્રધાન, જનરલ હર્ડેઝે, આ નિવેદનને પુછિ આપી જ અને જણાવ્યું છે કે આમાં યુનિયન સરકારની નીતિ ખરાબર બતાવાઈ છે.

૨. લંડનના 'ઇકોનોમિસ્ટ' પત્રે (એપ્રિલ ૧૯૩૪માં) બતાવ્યું છે કે, "ભવિષ્યને માટે એમ જણાય છે કે અંગ્રેજી રાજ્યના કાયદાઓમાં એક કાયદો એ રહેશે કે દુનિયાના ઘણા દેશોના મૂળ વતનીઓની ઉપર કેવળ લોકશાયરનો જ માલ ખરીદવાનો અધિકાર (૧) જખરદસ્તીથી કસાવવામાં આવશે." આનું છેલ્લું બહુ જ નફ્ટ દર્શાવેલ સિલોનનું છે.

મહત્વની વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી આ કાયદાઓ અને 'સલામતીઓ' રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ દિશામાં સાચી પ્રગતિ અશક્ય છે, અને બધારણ્ય મુજબના પ્રયત્ન દ્વારા કોઈ પણ ફેરફાર કરવાને અવકાશ જ નથી એવા દરેક પ્રયત્નને 'મલામતી'ની મોટી ભીંત સામે માથું અકાળવાનું રહેશે, અને સુધારાનો કોઈ પણ શક્ય માર્ગ હોય તો તે બધારણ્યી માર્ગ નથી એમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું જશે. ગૃહકીય ફેરફારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નવું બધાગણ્ય, અને તેનું બાહુકે જેવું ફેરફારનું, બેહદા છે. સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એ તેથીયે જૂઠું છે. સમાજવાદનો માર્ગ ધરાણપૂર્વક બધ કરવામાં આવ્યો છે. ધણી જવાબદારીઓ દેખીતી રીતે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવી છે (મોટે ભાગે 'સલામત' વર્ગોને), પણ તેમાં કંઈ મહત્ત્વનું કરી શકે એટલી શક્તિ કે માધનો ગણવામાં આવ્યાં નથી. ઇંગ્લેન્ડે જવાબદારીઓ સોંપી દીધી છે અને મત્તા ગણી મૂકી છે, એ નિર્વજ્જતા ઢાંઢવાને નામની આડ ગણી નથી બધા જાણે છે કે આ યુગમાં અપાટાબધ થતા ફેરફારોને પહોંચી વળવા માટે બધાગણ્યો ખૂબ જ પગિવત્ નશીલ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ શકનારાં હોવા જોઈએ. અપાટાબધ નિષ્ક્રિયો કરવાની અને તેનો તરત અમલ કરાવવાની શક્તિની જરૂર હંમેશાં રહે છે. પશ્ચિમના કેટલાક દેશોમાં આજે જે રીતે પાર્લમેન્ટનાં લોકશામન તંત્રો કામ ચલાવે છે તેયે આધુનિક જીવનના બ્યવહારોને બરાબર ચલાવવા માટે જેવા ફેરફારો કરવા જોઈએ તેને માટે પૂરતા અનુકૂળ છે કે કેમ તે શકાબરેલું છે પણ તે તો પ્રશ્ન જ આપણી સામે નથી, કારણકે આપણે માટે તો માંકળો અને બેડીઓ, અને આગળા અને તાળાંથી આપણી હિંમત્યાલને ધગદાપૂર્વક રોકી રાખવામાં આવી છે બધી બ્રેકો (ચાપો)વાળી પણ એજિન વિનાની ગાડી આપણને સોંપવામાં આવી છે. એ બધાગણ્ય એવા યોકોએ ધડપુ છે કે જેમણે લશ્કરી કાયદાને સદાયે પાયારૂપે નજરમાં રાખ્યો છે. પશુબળના હિંમત્યાલી લશ્કરી કાયદાને બદલે બીજું કોઈ જોઈ શકતા જ નથી, કાં તો એ હોય અથવા અરાજકતા હોય.

ઇંગ્લંડની હિંદુસ્તાનને આ નવી બક્ષિમમાં કેટલી સ્વતંત્રતા મળે છે તેનું માપ એ ઉપરથી આવી શકે કે દેશનાં નગમ અને રાજકીય દૃષ્ટિએ પછત મંડળોએ પણ તેને પ્રગતિવિરોધી તરીકે વખોડી કાઢી છે. જેઓ સરકારને હંમેશાં નિયમિત રેક્ર આપનારા છે તેમણે પોતાની ટીકાઓ સાથે સ્થિતિઓ પણ બેગવી છે, પણ ખીમ્મતોએ વધારે ઉગ્ર ભાષા વાપરી છે.

આવા મુદ્દારાઓ આવ્યા એટલે હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજોની છત્ર-છાયા તળે મૂકવામાં ઈશ્વરનું ગૂઢ ડહાપણ હતું એવી મધ્યમમાર્ગીઓની અદળત શ્રદ્ધા બીજી રહેવી મુશ્કેલ ચર્ષ પડી છે. તેમણે કડક ટીકાઓ કરી, પણ વાસ્તવિક સ્થિતિનો વિચાર કરવાના અણગમને લીધે તથા આડંબરી ભાષા અને સુંદર 'ભાવપ્રદર્શન'ના મોહને લીધે, રિપોર્ટ અને બિલમાં 'કુમિનિયન સ્ટેટસ' એ શબ્દોના અભાવ ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂક્યો. એ વિષે બહુ કોલાહલ મચાવાયો, અને હવે સર સેમ્યુઅલ હોરે એ વિષે કાંઈક ખુલાસો કર્યો હોવાથી એમની પ્રતિષ્ઠા ઠીકઠીક જળવાઈ ચર્ષ મનાશે. 'કુમિનિયન સ્ટેટસ' એ ભલે એક દૂરના કાંઈ અસાધ્ય ભવિષ્યની વર્ષ છાયા માત્ર હોય, ભલે એ ક્યારેય ન પ્રાપ્ત થનારો કાંઈ 'નકદાપિ-નકદાપિ' દેશ જ હોય, છતાં આપણે એની કદપના-માનો વિચાર કરી શકીએ છીએ અને તેની અનેકવિધ સુંદરતાનાં કાવ્યો તો રચી શકીએ છીએ. સર તેજબહાદુર સમુએ કદાચ ખ્રિષ્ટિય પાર્લમેન્ટ તથા ખ્રિષ્ટિય પ્રજા પ્રત્યે સંકાથી વહેમાઈ શહેનશાહનું ચરણ શોધ્યું છે. આટલા કુશળ. ધારાશાસ્ત્રી હોવા છતાં બધારણના કાયદાઓની બાબતમાં એમણે એક અદ્ભુત સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો છે: "ખ્રિષ્ટિય પાર્લમેન્ટ કે પ્રજા હિંદુસ્તાન પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બજાવે કે ન બજાવે, તેમની બંનેની ઉપર હિંદુસ્તાનની પ્રજાનાં હિત અને હિંદુસ્તાનની શાંતિ અને સમૃદ્ધિ સંબળાવવા ચહેનશાહ તો બેઠા છે જ."¹ બધારણો, કાયદા, અને રાજકીય તથા સામાજિક ફેરફારોની ચિંતામાંથી મુક્તિ આપનારો આ સિદ્ધાન્ત બહુ સમગ્રણ્યો છે.

૧. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને રોજ લખેલી એક જાહેર સમના ભાષણમાંથી.

પણ મધ્યમમાર્ગીઓનો નવા સુધારા સામેનો વિરોધ ઓછો થયો છે એમ કહેવું એ તો તેમને અન્યાય થશે. તેમનામાંના ઘણાઓએ તો સાફ કહી દીધું છે કે વર્તમાન સ્થિતિ અસંતોષકારક હોવા છતાં, આ નવી અણુમાર્ગેથી અને પરાણે વળગાડવામાં આવતી અશ્લિષ્ઠ કરતાં વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સ્વીકારવા જેવી છે. આમ ભારપૂર્વક કહેવા ઉપરાંત તેમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તેમનાથી બીજું કંઈ કરી શકાય એમ નથી; એટલે એમ માની લઈએ કે તેઓ આમ ભારપૂર્વક કહેવાનું તો ચાલુ રાખશે જ. તે લોકો તો પોતાના ધ્યાનમંત્ર તરીકે પેલી પ્રાચીન કહેવતનો આ આધુનિક અવતાર સુખે અપનાવી રાંકે છે : “ જો પહેલીવાર તમને યશ મળે, તો ફરીફરીને પોક મૂકો.”

મધ્યમમાર્ગી આગેવાનો અને, કદાચ મહાસભાના પણ કેટલાક લોકો, ઇંગ્લંડમાં મજૂર પક્ષની હાલ યાચ અને મજૂર પ્રધાનમંડળ અને તો કાંઈક નિશ્ચિત આંશાઓ બાંધે છે. અસખત, ઇંગ્લંડના આગળ વધેલા પક્ષોનો સહકાર મેળવી કે મજૂર પ્રધાનમંડળ અસ્તિત્વમાં આવે તો તેનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાન આગેદૂર કરવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં કાંઈ જ વધી શકવા જેવું નથી. પણ ઇંગ્લંડનું ભાગ્યચક્ર બદલાય તે ઉપર પુરુષાર્થહીન આધાર રાખી બેસવું એ નથી શોભારૂપ કે નથી રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાને હાજરું. પણ શોભાને બાળુએ મૂકીએ તોયે એમાં સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિ પણ જણાતી નથી. ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષ પામેથી આપણે બહુ આશા રા સારુ રાખવી? અત્યાર પહેલાં ઇંગ્લંડમાં બેવાર મજૂર સરકાર થઈ ગઈ, અને તેણે હિંદુસ્તાનને આપેલી લઘાણી આપણે બૂલી શકીએ એમ નથી. યિ, એ એકઉત્તરે મજૂર પક્ષ હોડી દીધેલ હશે; પણ એના જૂના સાથીઓમાં કાંઈ બહુ ફરક પડેલો જણાતો નથી. આકેટલા

* “Try again” (ટાઈ અગેન) એમ અંગ્રેજીમાં કહેવત છે. ‘ટાઈ’ એટલે પ્રયત્ન કરવો; પણ ‘cry’ ‘ક્રાઈ’ એટલે ખૂબો પાડી રાવું. પંડિતજી સૂચવે છે કે આ ‘ટાઈ’ ને બદલે ‘ક્રાઈ’ વાળો ધ્યાનમંત્ર એમને માટે યોગ્ય કહેવાય, આ કાઈક અનુવાદ કરાક્ષ છે. — બા. ૬.

૧૯૩૪માં સાહિયપોર્ટમાં મળેલી મળૂર પરિષદમાં શ્રી. વી. કે. કૃષ્ણ મેનને એક ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે આ પરિષદની “૬૬ માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાનમાં પૂર્ણ સ્વરાજ સ્થાપવા માટે આત્મ-નિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત સત્ત્વર અમલમાં મૂકવાનો મળૂર પક્ષનો ધર્મ છે.” મિ. આર્થર હેન્ડરસને એ ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા આગ્રહ કર્યો અને આત્મનિર્ણયની પોતાની નીતિનો હિંદુસ્તાન માટે અમલ કરવા માટે કાર્યવાહક મંડળ તરફથી બાંધધરી આપવા સાફ ના પાડી. તેણે કહેલું : “આપણે બહુ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે બનશે ત્યાં સુધી આપણે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના દરેક પક્ષની સલાહ લેવાના છીએ. એથી કોઈનેય મંતોપ થવો જોઈએ.” છેલ્લી ‘મળૂર સરકાર અને ‘રાષ્ટ્રીય’ સરકારની પણ આ જ જાહેર થયેલી નીતિ હતી, અને તેને પરિણામે ગેળમેળ પરિષદ, વ્હાઈટ પેપર, જોઈન્ટ કમિટીનો રિપોર્ટ, અને બધારણનો કાયદો આવ્યાં એ હકીકતોથી કદાચ આ મંતોપ જરા મોળો થશે.

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સામાજ્યની નીતિની બાબતમાં કન્વેન્ટિવ કે મળૂર પક્ષ વચ્ચે પસંદગી કરવા જેવું ભાગ્યે જ કાંઈ છે. મળૂર વર્ગ ધણો આગળ વધેલો છે એ વાત સાચી, પણ એના શિથિસ્ત આગેવાનો પર એ વર્ગની બહુ ઓછી અસર પડે છે. દુનિયામાં અપાટાબંધ ફેરફારો થતા હોવાથી, એમ બને કે મળૂર પક્ષનો ગરમ પક્ષ કોઈક દિવસ બળવાન બને, પણ એવા સંભવોની આશા પર ક્યારેક રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક ચળવળો ફાટી પાળીને સર્વ જા્ય એમ થઈ શકે ખરું કે ?

આપણા મધ્યમમાર્ગીઓના ઇગ્ગંડના મળૂર પક્ષ પરના વિશ્વામની એક વિચિત્ર બાજુ પણ છે. જો, કોઈ કમંમંજોજે, એ પક્ષ ઉદ્દામ બની જાય અને ઇગ્ગંડમાં સમાજવાદી કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકે, તો હિંદુસ્તાનનાં મધ્યમમાર્ગી અને બીજાં નરમ દળો પર તેની શી અસર થાય ? એમનામાંના ધણાખરા તો સામાજિક પ્રશ્નો વિષે હડહડના પ્રગતિવિરોધીઓ છે. તેમને મળૂર પક્ષના સામાજિક અને આર્થિક ફેરફારો પસંદ નહિ પડે, અને એને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવામાં આવશે એવી ધાસ્તીમાં તેઓ પડશે. એમ પણ બને કે જ્યારે ઇગ્ગંડ સાથેના સંબંધને

પશ્ચિમમાં હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક ક્રાન્તિ થવાનો મહત્વ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે મધ્યમમાર્ગીઓનો ઇંગ્લંડ માથેનો સબ્બ ટકાવી ગળવા માગેનો પ્રેમ માવ વિપરીત થઈ જાય તે વખતે એમ પણ બને કે, આજે ગાંધીય સ્વાતંત્ર્યનો આગ્રહ રાખનારા અને ઇંગ્લંડ સાથેનો સંબંધ તોડવા ઇચ્છનારા મારા જેવા માણસોના વિચારો બદલાઈ જાય, અને તેઓ સમાજવાદી ઇંગ્લંડ માથે ગાઢ મજબૂત જાળવવાના પક્ષના બને. અમારામાંથી કોઈને અંગ્રેજ પ્રજા માથે મહકાર કઢવામાં વધી છે જ નહિ તેમના માત્રાન્યવાદ સામે અમારો વાધો છે, અને તેને તેઓ ફેકા દે તો તેમની સાથે સહકાર કરવાનો માર્ગ ખુલેનો થઈ જાય તે વખતે મધ્યમમાર્ગીઓનું શું થશે ? કનચ તેઓ (તે સ્થિતિમાં) નવી વ્યવસ્થાને પણ સ્વીકારી નેજા અને તેનેયે પરમાત્માના ગહન હાથપણની નિશાનીરૂપે માનશે.

ગાંધીજી પશ્ચિમનું અને ફેડરેશન (મમૂલતત્ર) સ્થાપવાની સૂચનાનું એક જાણુવા જેવું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એથી દેશી રાજ્યોને એકદમ આગળ લાવવામાં આવ્યા છે કદર પ્રગતિ-વિરોધીઓની તેમને માટેની અને તેમની 'સ્વતંત્રતા' માટેની ચિંતાએ તેમનામાં નવો હિતસાદ રેડયો છે આદના બધા 'મહત્વનો', ભાગ તેમના ઉપર અગાઉ ક્યારેય લેવામાં આવ્યો ન હતો પહેલાં તો તેઓ અંગ્રેજ રેમિડન્ટની મર્ષ પણ સૂચનાનો વિરોધ કરી શકતા નહિ, અને હિંદી સરકારનુયે એ નામદારો પ્રત્યેનું વર્તન ખુલ્લું તોળાઈ જાયું રહેતું એમના આંતરિક વ્યવહારોમાં વારવાર દખનગીરી કઢવામાં આવતી, અને ધણીનાગ તે વાજખીપણે થતી આજે ધણાં દેશી રાજ્યોમાં 'ધારેલા' અંગ્રેજ અમલદારો દ્વારા જ સીની કે આડકતરી રીતે રાજ્ય-વ્યવસ્થા ચલે છે પણ મિ ચર્ચિલ અને લોર્ડ ગેયરમિયરની ચગવગોએ હિંદી મરજારને જગા ગભરાવી મૂકી છે, અને દેશી રાજ્યોના નિર્ણયમાં દખન કરતાં તે હવે વધારે માવધાનીથી વર્તે છે રાજ્યો પણ હવે વધારે ઊંચું માયું ગળીને બોલતા થયા છે.

હિંદુસ્તાનના ગજકાણુમાં બનેલા બાહ્ય બનાવોની આ નોંવ લેના મે પ્રયત્ન કર્યો છે પણ આ બધું અવાસ્તવિક છે એમ લાગ્યા વિના મને ગહેતું નથી અને એ બધાની પાછળ આધારરૂપે

રહેલી ભૂમિકા મને મૂકવે છે દરેક પ્રકારની અવનતતાનું મતલ દમન, અપાર વિલબધા અને હનાશતા, મદ્બુદ્ધિનો નિપર્ણમ, અને અનેક દોષમય વૃત્તિનું ઉત્તેજન એ મમાનાની આ ભૂમિકા બનેલી છે મધ્યાખ્ય ધ માણસો વચ્ચેના વચ્ચે મુઘી જેનમાં પડ્યા પડ્યા પોતાની જીવાની ખોઈ ગયા છે, અને તેમનું આયુષ્ય ઘટાડી દેવા છે. તેમનાં મર્ગા અને મિત્રો અને સબધીઓ અને બીજા હમ્મરોની તેને પગિણામે યાગણીઓ ઉશ્કેરવા છે, અને પશુમળ મામે પોતાને નખી જવું પડે છે, અને પોતે અમદાય છે એવી ધૂણા ઉપગમે એવી લાગણી તેમનામાં ધર દે છે લડત ન હોય ત્યારે પણ સંખ્યામય મસ્થાઓ ઝેરકાયદેમગ ઝગવવામાં આવે છે, અને “આપતકાળના અધિકારો” તથા “શાનિસ્થાપક કાયદાઓ” મગકારના હથિયારોમાં કાવમનું મગ કરી બેસે છે સ્વાતંત્ર્ય પર અમુક મૂકવાના પ્રમગો અપરાદરપે હોવાને મધ્યે શીઘ્ર ગતિએ નિત્યના નિયમ મની જાય છે બદલની જકાતના કાયદા થી મધ્યાખ્ય ધ પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં પર પ્રતિબધ મૂકવામાં આવે છે અને ‘જેખમજલુ’ માહિત્ય પામે નખવા માટે લાખી મળએને પાત્ર થવાય છે વર્તમાન નજરથી એ આર્થિક પ્રશ્નો પર સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવે, અથવા રશિયાની મામાનિક અને મારકૃતિક પરિસ્થિતિનો પ્રસમાપૂર્વક અભેવાન

૧ ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૩૪ને દિવસે હિંદુસ્તાન સરકારના મુદ્દ-સચિવ — સર ઢેરી હોમે — વડી ધારસભામાં જણાવ્યું હતું કે ભેગો અને ખામ છાવણીમાં (ડેટિન્યુ કેમ્પ) મળી કુલ બિનસભવાળા કેદીઓ બગાળમાં ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ અને દેવળી કેમ્પમાં ૫૦૦, મળી કુલ ૨૦૦૦ થી ૨૧૦૦ હતા આ બિનસભ પામેલા એકઠે કોઈ પણ ભતના જીતાની તપાસ થયા વિના પૂરવામાં આવેલા ડેટિન્યુઓ આમાં રાજકીય જીના માટે સજ પામેલા કેદીઓનો સમાવેશ થતો નથી એવા કેદીઓની સભાઓ સામાન્ય રીતે બહુ લાખી હોય છે કલકત્તાના એક તાલ (૧૭મી ડિગે ૧૯૩૮ના) કેમમાં એસોસિયેટ પ્રેસ જણાવે છે કે પસવાના વિના રાત્રો રાખવાના જીના માટે ડાર્ક મોટ્ એક જણને નવ વર્ષની સખત કેદની સજ કરી હતી એમાં આરોપીની પાસેથી એક દિવોલ્વર અને છ મારવરો મળી આવી હતી

આપવામાં આવે તો છાપાના ચોક્કસ તરફથી મખંત ૬૫૩ મને છે. ડો રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે રશિયાની જાને મુલાકાત લીધા પછી લખેલો લેખ છાપવા માટે 'મોડર્ન રિવ્યૂ'ને જાણની સરકાર તરફથી ચેતવણી આપવામાં આવી હતી આ વિષયમાં હિંદી ખાતાના મદદનીશ 'મત્રીએ પાર્લમેન્ટમાં એન જણાવ્યું હતું કે 'એ લેખમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારે જાનવેલી કામગીરીનો વિરુદ્ધ ચિંતા આપવામાં આવેલો હોવાથી,' તેની મામે ઉપલુ પગલુ લગવામાં આવ્યું હતું ૧' એ કામગીરીની જે કિંમત ચોક્કસ માની હોય તે જ માચી ગણાય, અને આપણે તેનાથી વિરુદ્ધ મત ન ધનવી કે પ્રગટ કરી શકાએ એ જ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઇન્દિયના 'મોઆયની ઓફ ફેન્ડમ' નામની મરથાને મોકલેલો નાનકડો મ ફેશો પ્રસિદ્ધ કરવા મામે પણ મગકારે વાધો લીધો હતો ટાગોર જેવા એક જાણી, જેમને કેવળ માસ્કૃતિક વિષયોમાં જ રમ છે અને ગજકારણથી ભુદ્ધિપૂર્વક અગમ ગહે છે, જેઓ દેશમાં પૂજનીય અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમના વાણીતુ પણ આવુ દમન કરવામાં આવે છે, તો ખીજા મામાન્ય લોકોનું તો કહેવું જ શું ? દમનના પ્રત્યક્ષ કિસ્માઓ કરતાયે .લપનું જે વાતાવરણુ દિપન થાય છે તે વનારે નુકસાનકારક છે આવી સ્થિતિમાં પ્રમાણિક રીતે વર્તમાનપત્રકારનો નધો ચાલી શકે નહિ, તેમજ

૧. ૧૨મી નવેબર ૧૮૩૪

* જયી સપ્ટેબર ૧૮૩૫ને દિવસે વડી ધારાસભામાં જાપાને ક્ષમતા કાયદાઓનો હિંદુસ્તાનમાં કેવી રીતે અમલ કરવામાં આવે છે તેનું સરકાર તરફથી નિર્દેશ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૮૩૦થી માંડીને ૫૧૪ છાપાઓને સરકાર તરફથી માનવામાં આવેલી નમીન પીરીઓ અથવા કરવામાં આવેલી જમીનોના લેખ યજુ પડ્યું હતું એમાંથી નમીન પીરી ન સરી ગકવાને લીધે ૩૪૮ છાપાઓને બંધ યજુ પડ્યું હતું અને ૧૬૬ છાપાઓએ કુલ રૂ ૨,૫૨,૮૫૨ની નમીનગીરીઓ ભગી હતી.

હાલમાં (૧૯૩૫ના ઉત્તરાર્ધમાં) પ્રાંતની સ્વતંત્રતાનું દમન મરનારા સખ્યાબંધ કાયદાઓની રીથી મુક્ત લખાવવામાં આવી છે એમાંનો મુખ્ય — કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ — આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ કરેલો છે. એને વગેરે ધારાસભાએ નામબદ્ધ કર્યો હતો, પણ અવર્તન-જનરલ પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું ધણા પ્રાંતોએ પણ આવા કાયદાઓ ઘડ્યા છે

ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ગજકારણ કે ચાલુ બનાવોનું યોગ્ય અધ્યયન કે અધ્યાપન થઈ શકે નહિ. સુધારા અને જવાબદાર રાજતંત્ર અને એવી એવી યીજો દાખલ કરવા માટે આ ખામી જૂઠિયા કહેવાય.

બધા બુદ્ધિવાન માણસો જાણે છે કે પૃથ્વીનો પિંડો આજે બુદ્ધિના વેગવાન ચાક પર ચડેલો છે, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે જ્યાં ત્યાં અનીચ અસંતોષ તો છે જ, પત્તી ભયે તેનું ભાન ક્યાંક આણું હોય કે ક્યાંક ઊંડું હોય. આપણી નજર આગળ દૂગ્ગામી પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે; ભાવીનું સ્વરૂપ મને તેવું હોય, પણ તે હવે દૂરનું નથી ગયું, કે અનિશ્ચિત નથી ગયું — કે જેને વિશે કશી ચિંતા વિના રિલક્ષ્ડો, મમાજશાસ્ત્રીઓ કે અર્થશાસ્ત્રીઓ તટસ્થપણે પાઠશાળાના ઓરડામાં બેઠા બેઠા શાસ્ત્રીય ચર્ચા કર્યા કરે. એ તો એટલું બધું નિશ્ચિત છે કે દરેક માણસને પોતાનું દ્વિત કે અદ્વિત એની માથે સ્પષ્ટ મંકળાયેલું લાગે છે. આથી એ વિવિધ બળોને સમજવા પ્રયત્ન કરી, પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવાનો દરેક નાગરિકનો ધર્મ છે. એક યુગનો અંત આવી પહોંચ્યો છે, અને ખીજે નવો યુગ નિર્માણ થવા માડ્યો છે. ઠાઈ પણ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે એ પ્રશ્ન સમજવાની પહેલી જરૂર છે. ખરી રીતે પ્રશ્ન શો છે એ જાણવું એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા જેટલું જ અગત્યનું છે.

કમભાગ્યે આપણા રાજકીય આગેવાનોમાં દુનિયામાં બનતા બનાવો વિશે આશ્ચર્યજનક અજ્ઞાન કે બેધરવાઈ છે. કદાચ એ અજ્ઞાન સરકારી અમલદાર વર્ગમંથિ અધિકારી વ્યાપેલું છે; કારણ કે મિલિસ મિલિસના લોકો પણ પોતાની એક માંકડી દુનિયા રચી તેમાં જ સુખેથી અને નિશ્ચિતતાથી રહે છે. માત્ર મૌથી વરિષ્ઠ અધિકારીઓને જ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડે છે. અલખત, ઇંગ્લંડની મરકાગને જગતમાં ચાલતા બનાવોનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે, અને તે મુજબ પોતાની નીતિ ધડવી પડે છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે ઇંગ્લંડની પરદેશ ખાતાની નીતિ પગ દિંદુસ્તાનના કબજા અને ગ્દાનો વિચાર ભારે અમર કરતો રહે છે. દિંદુસ્તાનના કેટલા રાજકીય નેતાઓ જાણે છે કે જપાનનો

સામ્રાજ્યવાદ કે સોવિયેટ સરકારનું દિનપ્રતિદિન વધતું જોર, કે સિન્ક્યાંગમાં ઇંગ્લંડ રશિયા અને જપાનના કાવાદાવા, કે મધ્ય એશિયા, અફઘાનિસ્તાન કે ઇરાનમાં થતા બનાવોને હિંદુસ્તાનના રાજકારણ સાથે માઠ સંબંધ છે? મધ્ય એશિયાની સ્થિતિ સાથે કાશ્મીરનો દેખીનો સંબંધ છે, અને અંગ્રેજોની નીતિ અને રક્ષાના પ્રશ્નમાં પ્રધાન ભાગ ભજવે છે.

એથીયે વધારે મહત્વની વસ્તુ જનજનભરમાં કપાટાખંધ થતા આર્થિક ફેરફારો છે. આપણે એ સમજતું જોઈએ કે યોગદ્વીષ્ણી સહીનો જમાનો હવે વીતી ગયો; અને તે કાળની સમાજવ્યવસ્થા આજે ઉપયોગમાં આવી શકે એવી નથી. હિંદુસ્તાનમાં અતિશય પ્રચલિત એવી, પાછલા નમૂના જોઈજોઈને જ આગળ વધવાની વક્રીઓની વિચારપદ્ધતિ હવે નિરુપયોગી છે, કારણકે એવા નમૂના છે જ નહિ, બળદના ગાડાને આગગાડીના પાટા પર ગોઠવી આગગાડી કહી શકાય નહિ. એને તો રદ કરી જરીપુરાણમાં કાઢી નાંખવાની જ હોય. રશિયાને જવા દઈએ તોયે બીજો પથ 'નવા દાવ'ની અને વિશાળ પરિવર્તનોની વાતો યર્થ રહી છે. પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટને મૂઢીવાદી પ્રથા કાયમ રાખી મજબૂત બનાવવાની પ્રમજા ઇચ્છા હતી, ખૂબ હિંમત કરીને એણે એવી મોટી યોજનાઓ દાખલ કરી છે કે એથી કદાચ અમેરિકાનું જીવન જ બદલાઈ જાય "વધુ પડતા અધિકારો ધરાવનારને ઉખાડી કાઢી એછા અધિકારવાળાઓને સારી રીતે જાંચે ચલાવવાની" એ વાતો કરે છે. એ એમાં સંકળ થશે કે નહિ એ જુદો સવાલ છે, પણ જૂના ચીજાઓમાંથી પોતાના દેશને બહાર કાઢવાની એ માણસની હિંમત અને ઇચ્છાનો ઇનકાર કરી શકાય એમ નથી. પોતાની નીતિ વારંવાર બદલતાં કે પોતાની ભૂલો કબૂલ કરતાં એને ડર લાગતો નથી. ઇંગ્લંડમાં મિ. લોર્ડ જ્યોર્જ પોતાના "નવા દાવ"ની વાતો કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણને ધણા દાવોની જરૂર છે. "જે કંઈ બચવા જેતું હતું, તે જખાઈ ગયું છે, અને જે કરવા જેતું છે તે કરી નાખ્યું છે" એ જૂની માન્યતામાં ભયંકર અનર્થ રહેશે છે.

અનેક મમસ્યાઓનો આપણે ઉકેલ લાવવાનો છે, અને તે આપણે દિનંતપૂર્વક લાવવો જોઈએ.

જો આધુનિક સામાજિક કે આર્થિક વ્યવસ્થા આમર્શની સ્થિતિ બહુ સુધારી શકે એમ ન હોય તો તેને ટકવાનો અધિકાર છે કે? કોઈ બીજી વ્યવસ્થા એવો વ્યાપક સુધારો કરાવવાની આશા આપી શકે એમ છે કે? જો સ્થાપિત હક્કો એવા અત્યંત ઘટ સુધારામાં વિઘ્નરૂપ થતા હોય તો જનતાને દુઃખ અને દાગિર્મમાં સ્પર્શી રાખીને પણ એ હક્કો માયવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં હટાપણ કે ધર્મ છે કે? આપણું ધ્યેય કંઈ સ્થાપિત હક્કોને નુકસાન પહોંચાડવાનું નથી, પણ તેમને બીજાનું નુકસાન કરતાં અટકાવવાનું છે. જો એ હક્કવાળાઓ માથે કોઈ પતાવટનો માર્ગ કાઢી શકાય એમ હોય તો તેમ કરવું અતિશય ઘટ જ છે. એ વિષેના ન્યાયઅન્યાય વિષે લોકોમાં મતભેદ થાય એમ બને, પણ પતાવટ કરવાની આવશ્યકતા વિષે ભાગ્યે જ એ મત હશે જેથી છે કે એવી પતાવટ એક સ્થાપિત હક્ક રદ કરીને તેને બદલે બીજાને હક્ક નિર્માણ કરીને ન જ કરી શકાય. જ્યાં શક્ય અને ઘટ હોય ત્યાં વાજબી બદલો આપી શકાય. કારણ કે લડતથી વધારે નુકસાન થાય. પણ કમભાગ્યે ઇતિહાસ એમ બતાવે છે કે આવી રીતે અનેક કાળથી હક્કો ભોગવનારાઓ પતાવટો કરવા તૈયાર ન થતા નથી. જે વર્ગો સમાજમાં મહત્વનો ભાગ લેતા અટકી ગયા હોય છે તેઓમાં હટાપણની અત્યંત ખામી હોય છે. તેમની તો બહુ જ રાખવાની, બહુ ખોવાની ખાટી હોય છે, એટલે છેવટે તેઓ વિનાશ પામે છે. મહામહાની કાર્યવાહક મમિતિની ભાષામાં કહીએ તો મિલકત જન કરવાની અને એવી એવી ધણી 'ખિનજવાબદાર વાતો' હાલમાં ચાલે છે. ખરી રીતે આ પ્રકારની જાની આગ્રહપૂર્વક અને મતત ચલાવવાની પ્રથા આધુનિક વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ રહેલી છે, અને તેનો અંત લાવવા માટે જ સામાજિક સુધારાઓ સૂચનાય છે. મજૂરીની મજૂરીની પેદાશનો અંશ રોજ રોજ જપ્ત કરવામાં આવે છે; ખેડૂતની જમીનનું ગણેત કે મહેસૂલ એટલું વધારવામાં આવે છે કે તે એનાથી આપી શકાતું નથી. અને તેથી છેવટે એની જમીન

જમીનમાં જાય છે. અસહનતા વખતમાં વ્યક્તિઓ મગમુ જમીન પચાવી લઈને મોટી જમીનદારીઓ કરતા, નાના ખેડૂતોને પણ એ રીતે લૂંટી લેવામાં આવતા. આમ જમીની એ આધુનિક વ્યવસ્થાનો પાયો અને પ્રાણ છે.

આ ખામીઓ અંશતઃ દૂર કરવા માટે સમાજ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો યોજે છે. એ બધા તરવતઃ જમીનના સ્વરૂપના જ હોય છે, જેમકે ભારે, કરો, વારસાના લાગાઓ, કરજ-રાહતના કાયદાઓ, નાણાંના ભાવની તેજ વઝેરે. હાલ હાલમાં રશિયા તરફથી જ નહિ, પણ મોટા મૂડીવાદી દેશો તરફથી પણ મંગળવર કરજો ભરપાઈ કરવાનો ઇનકાર કરવાના દાખલાઓ પણ બન્યા છે; એનું સૌથી મોટું દર્શાવ તો સ્વયં ઇંગ્લંડ જ છે, જેણે અમેરિકાનું દેવું નામુક્કર કરી, હિંદુસ્તાન માટે બહુ જોખમભર્યો દાખલો બેમાડ્યો છે. પણ આ બધી જમીનીઓ અને નામુક્કરગીરી બહુ અદ્ય પ્રમાણમાં જ રાહત આપી શકે છે. એથી રોગનું મૂળ નાશ પામતું નથી. નવરચના માટે એ મૂળ કારણ જ નિમૂળ કરવું જોઈએ.

સાંપ્રત વ્યવસ્થાને બદલવાની પદ્ધતિનો વિચાર કરવામાં આપણે તેની શું કિંમત આપવી પડશે તેનો ભૌતિક તેમજ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં બહુ ટૂંકી દૃષ્ટિના યવું પાસવે નહિ. માનવમુખ અને પ્રગતિ—ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક—સિદ્ધ કરવામાં તેની અંતે કેટલી મદદ થઈ શકશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પણ તે સાથે જ સાંપ્રત વ્યવસ્થા ન બદલતાં, ચાલુ સ્થિતિને નિભાવી રાખી જે હતાશ અને વિકૃત યતાં ઇવનોનો અસહ્ય ભાર ઉપાડવો પડે છે તથા જે બૂખમરો અને હાડમારી, અને આધ્યાત્મિક તથા નૈતિક અધોગતિ મહત્ત્વ કરવાં પડે છે, તેનું ભયંકર નુકસાન પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉપરાઉપરી આવતી રેલની જેમ હાલની આર્થિક વ્યવસ્થા અસંખ્ય મનુષ્યોને વિપત્તિમાં ડુબાડી દે છે અને વિનાશ પ્રત્યે ધસડી જાય છે. આપણામાંના કેટલાક થોડી બાલદીઓ ભરીને લઈ જાય તેથી એ પૂર અટકી શકે એમ નથી કે પ્રગતને બચાવી રાકાય એમ નથી. એને માટે તો મોટા બંધો બાંધવા જોઈએ,

નહેરો ખોદવી જોઈએ; અને જળની વિનાશક શક્તિનું પરિવર્તન કરી તેનો માનવમુખ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

એ તો દેખીતું છે કે સમાજવાદ જે મદાન ફેરફારોની કદપના કરે છે તે એકદમ ચોડાક કાપના પસાર કરીને થઈ શકશે નહિ. છતાં આગેકૂચની દિશા દેખાડવા માટે તથા નવ-સમાજનો પાયો નાખવા માટે કેટલાક સિદ્ધાન્તદર્શક કાવદાઓ તથા મતાની આવશ્યકતા તો રહે છે જ: સમાજવાદી-જીવનનું મદાન ચક્રતર આગળ ચલાવવું હોય તો તે દેવને ભરોસે કે વ્યવસ્થામાં જોરદાર પ્રયત્નો કરી પાછું સૂઈ જવું, અને અગાઉ ચળેલું ભાંગી જવા દેવું એ રીતે થઈ શકે નહિ. એટલે કે એ માર્ગમાર્ગ મોટાં વિદ્ધો તો દર્શાવવાં જોઈએ જ એનો ઉદ્દેશ ઠાઈનું ખૂંટવવાનો, નહિ, પણ દર્શાવે પહોંચાડવાનો છે; વર્તમાન તંગીને ભાવી સમૃદ્ધિમાં ફેરવવાનો છે. પણ એમ કરવામાં સમાજને રોડી રાખનારી અડચણો અને સ્વાર્થી અધિકારો દર્શાવે જ છટકા છે. અને તે માટે આપણે જે માર્ગ લઈએ તેમાં કેવળ આપણે રુચિઅરુચિનો કે તાત્ત્વિક ન્યાયનોયે પ્રશ્ન નથી, પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ શું લાભકારક, પ્રમતિકારક અને બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, તથા વધારેમાં વધારે જનસંખ્યાનું હિત કરનાર છે તે જોવાનો છે.

વિરોધી સ્વાર્થોને લીધે કાંઈક કલહ તો અનિવાર્ય જ છે. વ્યક્તો માર્ગ જ નથી. આપણને દરેકને એક કે બીજો પક્ષ લેવો જ પડશે. એની પસંદગી કરી શકીએ તે પહેલાં તેને જાણી અને સમજી લેવા પડશે. સમાજવાદની કેવળ ભાવનાને ઉદ્દિષ્ટ કરનારી દલીલો નહિ આપે. હકીકતો અને આંકડાઓથી મજબૂત કરેલી અને ઝીણવટથી તપાસેલી શુદ્ધિ અને તર્કની દલીલોનો તેને ટેકો મળવો જોઈએ. પશ્ચિમમાં આ પ્રકારનું વિશાળ સાહિત્ય છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં તેની ભારે ખામી છે. અને ઘણી સારી ચોપડીઓને અહીં આવવા દેવામાં આવતી નથી. પણ ખીજ દેશોની ચોપડીઓ વાંચવી એ પણ પૂરતું નથી. જે હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદની રચના કરવી હોય તો તે હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિમાં ઉછેરવી પડશે, અને તેથી એ પરિસ્થિતિનો ઝીણવટભર્યો

અભ્યાસ આવશ્યક છે. તેનો અભ્યાસ કરી ઝીણવટથી યોજના તૈયાર કરનારા તબજોની આપણને જરૂર છે. કમલાગ્યે આપણા તબજો ધણાખણ મરકારી નોકરીઓમાં કે અર્ધ-સરકારી યુનિવર્સિટીઓમાં છે, અને તેઓ આ દિશામાં બહુ આગળ જવાની દિશામાં કરી શકતા નથી.

સમાજવાદની સ્થાપના માટે કેવળ બૌદ્ધિક ભૂમિકા તૈયાર કરે પછી ચાલે નહિ. બીજા બજો પણ જોઈએ, પણ મને એટલું તો લાગે જ છે કે એ ભૂમિકા વિના એ વિષયની જડ પકડી શકાશે નહિ કે બળવાન ચળવળ ઉત્પન્ન કરી શકાશે નહિ. હાલની ક્ષણે ખેડૂત અને ખેતીનો પ્રશ્ન એ હિંદુસ્તાનની સૌથી મહત્વની મમરણ છે, અને રહેવાનો સંભવ છે. પણ ઉદ્યોગનું મહત્વ એથી મધુ ઓછું નથી, અને તે તો દહાડે દહાડે વધતુ જાય છે. આપણે આશ્ચર્ય શો છે? કૃષિરાજ્યનો કે ઉદ્યોગ-રાજ્યનો? ખેડક, આપણે મુખ્યત્વે ખેડૂત જ રહીશું, પણ તે સાથેય ઉદ્યોગને વધારી શકાય અને હું માનું છું કે વધારવા જોઈએ.

આપણા ઉદ્યોગપતિઓ એમના વિચારોમાં આશ્ચર્યકારક રીતે પછાત છે; તેઓ છેલ્લી દળના મૂડીવાદીયે નથી. આમલગ એટલે ગરીબ છે કે તેઓ પ્રત્યે માલિકો બાવિ ધરાઈની દૃષ્ટિએ જોતા નથી, અને પગારમાં વધારો કરવાની કે કામના કલાક ઘટાડવાની દરેક સૂચના સામે સખત લડાઈ કરે છે. થોડા વખતથી સુતરાઈ કાપડના મિલોમાં કામના કલાક ફરથી ઘટાડી નવ કરવામાં આવ્યા છે. આથી અન્યાયવાદના મિલમાલોડોએ બધી મજૂરીમાં, બિધક કામની મજૂરીમાં સુધ્ધા, ઘટાડો કર્યો છે. એટલે કામના કલાક ઓછા કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મજૂરોની આવક ઘટી અને તેથી જીવનનું ધોરણ પણ બિલકું ઘટ્યું. પણ બૌદ્ધિક સંવચન (રેસનલિઝેશન)ની* ક્રિયા વેગથી

* કોઈ પણ ઉદ્યોગની ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓમાં યાત્રિક સુધારા કરીને અથવા તેમ કર્યા સિવાય મજૂરશક્તિના ઉપયોગમાં કરકસર કરી, ઓછા મજૂરખર્ચે તેટલું જ કામ લેવાની પદ્ધતિ. આ પદ્ધતિમાં મજૂરોની ખેડારી વધવાનું અનિષ્ટ હંમેશા રહેલું છે, પરંતુ યાત્રિક યુગનું આ અનિવાર્ય અનિષ્ટ પરિણામ છે.

ચાલી ગઈ છે, પગિણામે, મજૂરની મજૂરીમાં વધારો થયા વિના તેના પગ કામ અને શ્રમનું દગાણુ વધી ગયું છે. ઉદ્યોગ વિસ્તર્યા આખું દષ્ટિગિંદુ જ ઓગણીમમી મદીની સરખાતના જમાનાનું છે. ત્યારે તક મળી જાય છે ત્યારે તેઓ ગળતર નહીં કરે, પણ મજૂર તો જેવો ને તેવો જ ગમે છે; પણ જ્યારે મદી આવે ત્યારે મજૂરી ઘટાડયા વિના ધધો કરી શકાશે નહિ એવી ફરિયાદ કરે છે એમને કેવળ મજદૂરની જ મદદ નહિ, પણ ધણીરાગ મધ્યમવર્ગના રાજકારણી લોકોની પણ મહાનુભૂતિ હોય છે, અને છતાં અમદાવાદના રૂની મિલના મજૂરોની સ્થિતિ મુનર્ષિ તથા ખીજાં સ્થળોના તે જ ધધાના મજૂર કરતા વધારે સારી છે, અને, એક દરે, રૂની મિલોના મજૂરની સ્થિતિ બંગાળના શણુની મિલોના તથા ખાણોના મજૂરો કરતાં વધારે દીક છે. નાના નાના અસંમિત ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સ્થિતિ ઔદ્યોગિક — મજૂરોમાં નીચામાં નીચી છે. શણુની મિલોના કરોડાધિપતિઓ અને કપામપતિઓના ભવ્ય મહેલો, અને તેમના ભપકાદાર વૈભવ અને વિભાસની માથે તેમના અર્ધનગ્ન મજૂરોનાં દરિદ્ર કબૂતરખાનાઓની મરખામણી કરીએ તો તે જ એક અતિશય અસંગતરક કેળવણી આપનારો પાઠ ધર્ષ પડે એમ છે. પણ આપણે એવું માની લઈએ છીએ કે એવું અંતર તો હોવાનું જ, તેથી, તેમથી લાગણી કે બોધ લેવાને બદલે દુર્લક્ષ કરીએ છીએ.

પણ દેશી ઔદ્યોગિક મજૂરોની દશા ખરાબ હોવા છતાં, આવકની દષ્ટિએ, ખેડૂત કરતાં તે ધણી મારી છે. ખેડૂતને એક અનુકૂળતા છે, એ ખુલ્લી હવામાં રહે છે, અને મજૂર-ચાલીઓના અધમ વાતાવરણથી મુક્ત છે. પણ એ એટલો બધો હેરાં પડી ગયો છે કે ધણીવાર તે પોતાના ખુલ્લી હવામાં વસેલા ગામડાને, ગાંધીજીની ભાષામાં કહું તો ‘ઉંકરડો’ કરી મૂકે છે મમાજના હિતને માટે મહકાર કરવાનું કે સહયોગી પ્રયત્ન કરવાનું એનામાં ભાન નથી. આને માટે એની નિંદા કરવી મહેલો છે, પણ એ વિચારવાની જરૂર છે કે જીવનમાં જ્યાં એને મારે તરફથી મુશ્કેલીઓની સામે તીવ્ર અને સતત આથડિયા મારવા પડે છે એમ દેખાય અને તેમાં પણ દરેક જણ એને દબાવતો હોય એમ લાગે

ત્યાં એ બાપડો કરે પણ શું? એ જીવી જ કેમ શકે છે એ એક આશ્ચર્યકારક સમસ્યા છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે પંજાબમાં ૧૯૨૮-૨૯માં સાધારણ ખેડૂતની દરરોજની સરેરાશ આવક માથા દીક નવ આના હતી. તે ૧૯૩૦-૩૧માં નવ પાંચ ચર્મ ગઈ! છતાં પંજાબના ખેડૂતની દશા સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર કે બંગાળના ખેડૂત કરતાં સારી છે. સંયુક્ત પ્રાંતના (ગોરખપુર વગેરે) પૂર્વના બ્રિટિશઓમાં મંદીની પહેલાંના સારા વખતમાં ખેતીના મજૂરોનો રાજ એ આના હતો. આ કારિદ્યભરી હાલતને માનવદયાથી કે આમોદારના સ્થાનિક પ્રયાસોથી સુધારવાની વાતો કરવી તે ખેડૂત અને તેની હિંદુતાની કેવળ ઠેકડી જ છે.

આ કળણમાંથી કેવી રીતે નીકળી શકાય? જોકે આટલી બધી દુર્દશામાં ખૂંચી ગયેલી પ્રજાને બહાર કાઢવી એ કંઠથી કામ છે, છતાં ઉપાયો યોજી શકાય એમાં શંકા નથી. પણ મુખ્ય મુશ્કેલી ફેરફારનો વિરોધ કરનારાં સ્વાર્થી મંડળો તરફથી જ ઊભી થાય છે, અને સામાજ્યવાદી સત્તાના અંકુશ નીચે રહી ફેરફાર કરી શકાય એ શક્ય જ નથી. ત્યારે બવિખ્યમાં હિંદુસ્તાને કઈ દિશામાં જવું? સામ્યવાદ અને શસિઝમ એ આ યુગની વિશિષ્ટ વૃત્તિઓ છે; આ બે વચ્ચેની 'વૃત્તિઓ અને અસ્થિર વિચારોનો ધીમે ધીમે લોપ થતો જાય છે. સર માલ્કમ હેક્લીએ એવું બવિખ્ય બાખ્યું છે કે હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી, એટલે કે કોઈક પ્રકારના શસિઝમ તરફ વળશે. સમીપવર્તી બવિખ્ય માટે કદાચ એનું કહેવું સાચું પડે. દેશનાં તરુણ અને તરુણીઓમાં — ખાસ કરીને બંગાળમાં અને કંઈક અંશે દરેક પ્રાંતમાં — શસિઝમ પ્રત્યેનું વલણ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, અને મહાસભામાં પણ એનું પ્રતિબિંબ દેખાવા લાગ્યું છે. પણ ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારની હિંસા સાથે શસિઝમનો સંબંધ હોવાથી, અહિંસાને વરેલા મહાસભાના આગેવાનોને એનો સ્વાભાવિક ત્રાસ છે. પણ શસિઝમની કહેવાતી વિચારસરણી — ખાનગી મિલકતની રક્ષા કરનારું તથા સ્થાપિત હક્કોનું નિયંત્રણ કરનારું છતાં નાશ ન કરનારું સંમંકિત રાજતંત્ર — કદાચ તેમનેયે પસંદ પડશે. જૂતાને રાખીને નવાને મેગવવાનો એ પ્રથમ દષ્ટિએ સુવર્ણ માર્ગ

લાગે છે. પણ વાહુ હાયમાં ગળવો પણ અને ખાવો પણ એ બે વાત કેમ બને તે પ્રશ્ન જ છે ।

પણ ક્રાસિકમને માથો ટેડો, સ્વાભાવિક રીતે, મધ્યમ વર્ગના તરુણો તરફથી મળશે આજે, હકીકતમાં, હિંદુસ્તાનના મધ્યમ વર્ગનો એક જ ભાગ — અને નહિ કે મજૂર કે ખેડૂત વર્ગ — ક્રાન્તિની ચળવળ તરફ વળ્યો છે. (એ ખરું કે ઔદ્યોગિક મજૂરોમાં એના બીજા છે.) આ રાષ્ટ્રવાદી મધ્યમવર્ગ ક્રાસિકમના વિચારો ફેલાવવા માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર છે. પણ ત્યાં મુધી પરદેશી સત્તા છે ત્યાં મુધી, યુરોપના અર્થમાં, અહીં ક્રાસિકમ પ્રવર્તી શકે નહિ હિંદુસ્તાનનું ક્રાસિકમ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું આગ્રહી રહેશે જ, અને તેથી બ્રિટિશ માત્રાન્ય સાથે દોસ્તી કરી શકશે નહિ એણે આમવર્ગનો સહકાર મેળવવો જોઈશે. જો બ્રિટિશ અકુચ પૂર્ણપણે હરી જાય તો, ઉપલા મધ્યમવર્ગ તેમજ સ્થાપિત હક બોમ્બનારાઓનો ટેકો મળવાથી ક્રાસિકમ વધારે ઝપાટાનધ આગળ વધે

પણ બ્રિટિશ અકુચ જલદી ચાલી જાય એવો મતલબ નથી હાથમાં મરદાગના તીવ્ર દમન છતાં મમાજવાદી અને સામ્યવાદી વિચારો તો ફેલાય છે જ. હિંદુસ્તાનમાં ‘સામ્યવાદી પક્ષ’ બેકાયદા ગણાય છે, અને એ શબ્દોના અર્થમાં — દીવી રીતે — એની સાથે સમભાવ ગળનારા તેમજ આગળપડતો કાર્યક્રમ રાખનારાં મજૂરમંડળોનો પણ મમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ક્રાસિકમ અને સામ્યવાદ વચ્ચે મારો સમભાવ પૂરેપૂરો સામ્યવાદ પ્રત્યે છે આ પુસ્તક વાચતાં એ તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સામ્યવાદ અને મારી વચ્ચે ઘણું છેલું છે મારી મનોરચનાનાં મૂળ, કદાચ, હજી ઝોગણીસમી મદીમાં કાંઈક અંશે ખૂંચેલાં છે, અને માનવહિતવાદી પ્રતિપત્તિઓના મસ્કરોની મારા પર એટલી બધી અસર છે કે એમાંથી હું માવ નીકળી જઈ શકતો નથી આ ‘શુર્જવા’ ભૂમિકા મને વગજેથી જ રહે છે, અને ઘણા સામ્યવાદીઓને મારા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે ચીડનું કારણ થઈ પડે છે. આધુનિક સામ્યવાદનાં સાપ્રદાયિક જેવા બનતા લક્ષણો — કાલં માકસનાં લખાણો કે બીજા પુસ્તકોને વેદવાણી કે શાસ્ત્ર

પ્રમાણ જેવા માનવાની વૃત્તિ, તેમજ તેમની લરકરી કાંઠની વ્યવસ્થા તથા વિરુદ્ધ મતવાળાઓની પબ્લિશી — મને ગમતાં નથી, વળી રશિયામાં થયેલા અનેક બનાવો પણ મને ગમતા નથી — ખાસ કરીને સામાન્ય સમયમાં પણ વધારેપડતી હિંસા. બનાં સામ્યવાદી વિચારો પ્રત્યે મારું વધારે ને વધારે વલણ છે.

માક્સની કેટલીક વાતોમાં કે એના મૂલ્યવાદમાં બૂલ દશે: એની પરીક્ષા કરવાની મારી શક્તિ નથી. પણ સમાજની ધટનાઓનો મમ્ શોધવાની એનામાં વિલક્ષણ શક્તિ હોય એમ જણાય છે, અને એ શક્તિ એની શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરવાની પદ્ધતિમાંથી જ એને મળેલી જણાય છે. જૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમજ વર્તમાન ધટનાઓને નિહાળવાની એ પદ્ધતિ ખીજી બધી પદ્ધતિઓ કરતાં સામાજિક ધટનાઓનું આકલન કરવામાં વધારે મદદ કરે છે; અને એ કારણથી જ દુનિયામાં આજે ચાલી રહેલા ફેરફારોનું અત્યંત નવીન અને સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ માક્સવાદી લેખકો તરફથી જ આપણને મળ્યા કરે છે. માક્સે કેટલાંક પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલાં બળો — જેમકે, મધ્યમવર્ગમાં ક્રાંતિની ચળવળના ઉદય — ની અવગણના કરી છે કે ઓછી કિંમત આપી છે એમ જતાવવું સહેલું છે. પણ સાંપ્રદાયિક વૃત્તિના અભાવ, એક વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુ અને અવશોકનપદ્ધતિ પર ભાર, અને કિમોશીક્ષતા — એમાં માક્સવાદનું સાચું મૂલ્ય છે. એ દષ્ટિબિંદુ આપણને આપણા કાળની સામાજિક ધટનાઓનું રહસ્ય ઉઠાવવામાં મદદ કરે છે, અને કાર્યદિશા તથા ખુશ્કેલીઓમાંથી ઊભરવાનો માર્ગ દેખાડે છે.

એ કાર્મનીતિ પણ કોઈ નિશ્ચિત બધિલે રસ્તે નથી, પણ સંજોગો પ્રમાણે બદલવાની હોય છે: એવો, કમમાં કમ, લેનિનનો મત છે, અને તેણે જેવો સમય આવ્યો તેવી રીતે પોતાની કાર્યદિશા બદલીને તે નીતિ હિજ્જવળ રીતે સફળ કરી બતાવી છે. એ કહે છે કે, “લડતની અમુક ક્ષણે શી પરિસ્થિતિ છે તેનો ચોક્કસ અને બારીકાથી અભ્યાસ કર્યા વિના, લડતનાં સાધનોની ચોખ્ખતા વિષે હકાર કે નકાર લખવાનો પ્રયત્ન કરવો તે માક્સના માર્ગને સાવ મૂકી દેવા બરાબર છે.” વળી એણે

કહ્યું છે; "કશુંયે અંતિમ નથી : પરિસ્થિતિમાંથી જ આપણે શીખતા રહેવાનું છે."

આવી વિશાળ અને વ્યાપક દૃષ્ટિને લીધે, માત્રા સમજદાર સામ્યવાદી કેટલેક અંશે સામાજિક જીવનની અખંડતાની ભાવના કેળવે છે. એને માટે રાજનીતિ એટલે મુખ્યમાધુતાની પરંપરા કે અંધારામાં આચડિયાં નથી. જે આદર્શો અને ધ્યેયોની એ માધના કરે છે તેને લીધે એની લડત તથા, એણે રાજપ્રતીકી ઉઠાવેલાં જોખમો સાથેક થાય છે. માનવજાતિનાં જે ભાવિ અને નિયતિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માનવજાતિનું મહાન સૈન્ય દૂર કરી રહ્યું છે તે સૈન્યનો હું એક સિપાઈ છું એવી એની નિષ્ઠા બંધાય છે, અને 'ઇતિહાસના ક્રમ સાથે જ મારું દરેક પગલું મારું છું' એવો એ અનુભવ કરે છે.

કદાચ સામ્યવાદીઓના મોટા ભાગની આવી કરી નિષ્ઠા કે ભાવના નથી. કદાચ એક લેનિન જેવાને જ જીવનની પૂર્ણ અખંડતાનું આલું તીવ્ર ભાન હતું, અને તેને પરિણામે તેની પ્રવૃત્તિ આવી અસરકારક બની હતી. પણ જે સામ્યવાદી એ પ્રવૃત્તિની દિશાસૂચી સમજેલો છે તેને થોડેક અંશે તો એ ભાન હોય છે જ.

ધણા સામ્યવાદીઓ સાથે ધીરજથી કામ લેવું મુશ્કેલ છે, ખીજાઓને ખીજાવવાની એક ખાસ કળા તેમણે ખીસવી છે; પણ તેમના પર અપાર વિટંબણાઓ ગુજરેલી છે, અને સોવિયેટ રાજ્યો સિવાય ખીજી જગ્યાએ તેમને અતિશય મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં કામ કરવું પડે છે. તેમની જબરી દ્વિમત અને ત્યાગશક્તિ માટે મને હંમેશાં આદર થયો છે. જેમ, કમલાગ્યે, અમણિત જનતા વિવિધ રીતે ધણું ધણું મહન કરે છે, તેમ તેઓ પણ કરે છે, પણ તેમાં એક ભેદ છે કે તેઓ પોતાને એક દૃષ્ટ અને સર્વશક્તિમાન દેવના નિઃસહાય બાલિ રૂપે સમજી અંધપણે મહન કરતાં નથી. તેઓ માણસાઈ સમજી મહન કરે છે, અને તેથી તેમના સહેવામાં એક કરુણ ગૌરવ રહેલું છે.

માર્ક્સના સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો રશિયાના સામાજિક પ્રયોગોની સફળતા કે નિષ્ફળતા સાથે સીધો સંબંધ નથી. બહુ

અસંભવનીય છે. છતાં એમ કહવાના થઈ શકે કે અણુધારી પરિસ્થિતિ કે શત્રુશાન્ત્યોત્તું સંગઠન એ પ્રયોગોને બિધલાવી પાડે. છતાં એ મહાન સામાજિક ક્રાન્તિની કિંમત તો રહેશે જ. ત્યાં જે ઘટનાઓ થઈ ગઈ તેમાંની ઘણી વિશે મારો સ્વભાવજન્ય અણુગમો છતાં, મને એમ લાગે છે કે સંસારને તે વધારેમાં વધારે આશાનાં કિરણો આપી રહ્યું છે. પૂરતી માહિતીને અભાવે હું એમનાં કર્મોનો ન્યાય કરી શકું નહિ. મારી મુખ્ય દહેશત એ છે કે જે અહિંસા અને દમનનીતિ ઉપર એ અવલંબે છે તે એક એવી અનર્થપરંપરા ઉત્પન્ન કરે કે જેમાંથી છૂટતું મુશ્કેલ થાય. પણ ગણિયાના વર્તમાન સૂત્રધારોના પક્ષમાં મોટામાં મોટી વાત એ છે કે તેમણે કરેલી જૂઓમાંથી બોધ મેળવતાં તેઓ ડરતા નથી. તેઓ કરેલું તોડી વળી નવેમરથી બાંધવા મડિ છે, અને હંમેશાં પોતાના ખોયને નજર આગળ જ રાખે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંઘ દ્વારા ચાલતી ખીજા દેશોમાંની તેમની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર વ્યર્થ ગઈ છે, પણ હવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરવાની રહી નથી.

હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદ અને સમાજવાદ આવતાં હજી જુગો જશે — સિવાય કે બહારની કોઈ ઘટના એને જલદી લાવે. આપણે 'કોમ્યુનિઝમ' (સામ્યવાદ) સાથે બાથ બીડવાની નથી પણ, રાજ્ડ સહજ ફેરવીને બોલીએ તો 'કોમ્યુનેલિઝમ' (કોમવાદ) માથે બીડવાની છે. અને કોમી દષ્ટિએ હિંદુસ્તાનમાં અંધકારનો મુગ પ્રવર્તે છે. કર્મવીર પુરુષો નજીવી બાબતોમાં પોતાની શક્તિ વેડી નાંખે છે, અને કપટ, યુક્તિપ્રયુક્તિ અને એકબીજાને હંફાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. જગતને સુખકર, હિંજવળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનામાંના લાગ્યે જ કોઈને રસ છે. કદાચ આ લૅલિક દષ્ટા હોય અને તે જલદી મટી પણ જાય.

મહાસભા ધણે અંશે આ કોમી અંધકારથી વેગળા રહી છે, પણ તેનું દષ્ટિબિંદુ મધ્યમવર્ગ (જુર્જવા)નું છે, અને જે ઉપાયો તે વિચારે છે તે તેમની દષ્ટિએ જ વિચારે છે, આ રસ્તે એને સફળતા મળવાનો સંભવ નથી. એ આજે નીચલા મધ્યમવર્ગની પ્રતિનિધિ છે, કારણકે એ જ વર્ગને આજે સૌથી વધારે વાચા

તો હું ધણી કરું છું, પણ તે નિરુપાય છે. કમમાં કમ, જ્યાં સુધી હું જેલમાં છું ત્યાં સુધી તાત્કાલિક પગલાંની પાળતમાં નિર્ણય કરવાની જાળજમાંથી હું પોતાને ઉગારી, લેવા પ્રયત્ન કરું છું.

જેલમાંથી માર્ગ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી અશક્ય જણાય છે. તેમાં, માણસ ઘટનાઓને વશ થાય છે, પ્રવૃત્તિઓનો કર્તા નથી થતો; અને કાર્મિક ઘટના બની આવે તેની કેવળ રાહ જોવા કરે છે. દેશના અને જાતના રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નો પર હું લખી રહ્યો છું ખરો, પણ લાંબા વખતથી મારું ધર બનેલા આ નાનકડા સ્વયંપૂર્ણ જેલ-સંસારમાં આ બધાનું શું મહત્ત્વ છે? કેદીઓને માટે એક જ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો હોય છે: એમની છૂટવાની તારીખ.

તેનીની જેલમાં તેમજ અહીં ધણી કેદીઓ મારી પાસે આતુરતાથી 'જુગ્લી' ક્યારે થશે તે જાણવા આવે છે. તેઓ શાની તપાસ કરે છે તે પહેલાં અને સમજાયું નહિ; પછી માલુમ પડ્યું કે 'જુગ્લી' એટલે 'ન્યુબિલી.' પંચમ જ્યોર્જના રજતમહોત્સવની અરવાઓ તેમણે સાંભળી હતી અને તેની તેઓ તપાસ કરતા હતા, પણ તેનો અર્થ તેઓ સમજતા નહોતા. તેમને તો, પાછલાં અનુભવોથી, એ સમજતો એક જ અર્થ જણાયેલો હતો: કેટલાક કેદીઓનો છુટકારો અને ધણીની સજાઓમાં મોટો ઘટાડો. આથી દરેક કેદીને, ખાસ કરીને લાંબી મુદતના કેદીને, આવતી 'જુગ્લી'માં ધણી રસ પડે છે. એમને માટે તો બંધારણના સુધારા અને પાર્લામેન્ટના કાયદા અને સમાજવાદ અને સામ્યવાદ કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત 'જુગ્લી'ની છે.

ઉપસંહાર

કર્મ કરવાનો જ આપણને આદેશ છે; કર્મને સફળતાએ પહોંચાડવાનું આપણું હાથમાં નથી. — તાલેમુદ

મારી કથાનો હવે અંત આવ્યો. જીવન દરમ્યાનનાં મારાં સારાં કે નરસાં કામોનો આ અહંતાપૂર્ણ વૃત્તાન્ત અશ્મોડાની ડિરિટ્કટ જોલમાં આજ તા. ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫, સુધી પહોંચ્યો છે. આજથી ત્રણ મહિના પહેલાં આ જોલમાં મેં મારી પિસ્તાળામંત્રી વર્ષગાંઠ ઊજવી હતી, અને હું માનું છું કે મારે હજુ ધણી વર્ષ બાકી છે. કેટલીકવાર વધતી ઉંમર અને થાકની લાગણી મને થઈ આવે છે; ક્યારેક વળી મને મારામાં શક્તિ અને જીરસો ઊભરાતાં લાગે છે. મારું શરીર ઠીક કસાયેલું છે, અને આધાતોમાંથી જલદી સ્વસ્થ થઈ જવાની મારા મનમાં શક્તિ રહેલી છે; તેથી, કાર્મિક આકસ્મિક દેવયોગ વિપરીત ન આવે તો હું માનું છું કે હું હજુ લાંબો વખત જીવીશ. પણ તે કાળ માટે તો તેમાંથી પસાર થયા પહેલાં લખી શકાય એમ નથી.

મારા જીવનના પ્રસંગો કદાચ પૂરતા મનોવેધક નથી; જોલમાં મળેલાં લાંબાં વર્ષો લાગ્યે જ પરાક્રમભર્યાં હોઈ શકે, તેમ એમાં કશી અપૂર્વતા કે અસાધારણતા પણ નથી, કારણકે બીજા હજારો દેશબંધુઓ અને બહેનોનો એ વર્ષોનાં સુખદુઃખોમાં હિસ્સો છે. અને બદલાતી મનોવૃત્તિઓ, હિત્સાહ, નિરાશા, અત્યંત પ્રવૃત્તિ અને પરાણે મળેલી નિવૃત્તિનો ઇતિહાસ અમારો સૌનો સહિયારો છે. સમગ્ર સમૂહમાંનો જ હું એક છું, એમની જોડે જ ચાલ્યો છું, ક્યારેક તેને દોર્યા છે, તો ક્યારેક તેનાથી દોરાયો છું; અને છતાં બીજી વ્યક્તિઓની જેમ જ, તે સમૂહથી બિન્ન રહી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે સમૂહના મધ્યમાં મારું સ્વતંત્ર જીવન પણ ગુજરું છું. ધણીકવાર અમે ડોળ ક્યાં છે અને નાટક

લજબાઈ છે; પણ જે કંઈ આપણે ક્યું છે તેમાં ઘણે અંગે કંઈક અત્યંત મત્ત વસ્તુ અને તીવ્ર નિંદા હતાં; તેણે જ આપણને આપણી શુદ્ધ અહંતામાંથી જાગ્યા ચડાવ્યા છે, આપણમાં બળ રેડ્યું છે અને ખીંચી રીતે જે આપણને પ્રાપ્ત થઈ ન શકત તેનું મહત્તર આપણને આપ્યું છે. મિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરવાના પ્રયત્નમાંથી જીવનની કૃતાર્થતાનો જે અનુભવ થાય છે તે પણ લેવા આપણે ક્યારેક ભાગ્યશાળી થયા છીએ. અને આપણે એ પણ માક્ષાત્કાર કર્યો છે કે એ આદર્શોનો ત્યાગ કરીને અને પશુબળને વશ થઈને ભોગવેલા ખીંચી કંઈ પણ જીવન વ્યર્થ, મંતોપહીન અને શોકપૂર્ણ જીવન જ થાય.

મને પોતાને આ બધાં વર્ગોમાં અનેક લાભોમાં એક અતિશય કીમતી લાભ થયો છે. જીવનને એક અત્યંત ગમમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જાણે થયો છું; એમાં ઘણુંયે શીખવાનું છે, અને ઘણુંયે કરવાનું છે. મારો વિકાસ થઈ ગયો છે એવો આહુ અનુભવ મને થયા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે થાય છે, અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોનાં વાચનમાં ગમે પૂરે છે અને એક દરે જીવનને જીવવાયોગ્ય બનાવે છે.

આ વૃત્તાન્ત લખતી વખતે દરેક બનાવ વખતની મારી મનોદશા અને વિચારોનું ચિત્ર રજૂ કરવા, તે દષ્ટિે મારી જે લાગણીઓ હતી તે શક્ય તેટલી વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભૂતકાળની મનોદશાની સ્મૃતિ ગમત કરવી કઠણ છે, અને ત્યાર પછીના બનાવોને તે વખતે ભૂલી જવા એ મહેલું નથી. આથી, પાછળના વિચારોનો આગલા દિવસોના નિરૂપણ પર રંગ ચડી ગયો હશે જ, પણ મારો ઉદ્દેશ, મુખ્યત્વે મારા પોતાના લાભાર્થે જ મારા મનોવિકાસનો કમ અવલોકવાનો હતો. મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે કદાચ હું એવો હોનો-તેનું વર્ણન હોવાને બદલે, હું જેવો ક્યારેક થતા ઇચ્છતો હોનો કે થયેલો પોતાને કલ્પનો હતો તેનું વધારે હોય.

કેટલાક મહિના પૂર્વે મર સી. પી. રામસ્વામી આયરે જાહેરમાં મારે વિષે કહ્યું હતું કે આમચર્ચની મનોદશાનો હું માથો પ્રતિનિધિ નથી, પણ તે છતાંયે હું બહુ જોખમભરેલો માણસ છું, કારણકે

મારો ત્યાગ છે, હું આદર્શવાદી છું અને મને મારી માન્યતાઓ માટે અત્યંત ધમશું છે. અને આ બધામાં એમના વિચાર પ્રમાણે, હું 'સ્વ-માયા-વશ' છું. સ્વ-માયા-વશ પુરુષ પોતાને વિશે ભાગ્યે જ માયો નિર્ણય કરી શકે; અને વળી આ અંગત બાબતોમાં હું મી. પી. સાથે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છું નહિ. બધાં વર્ષથી અમે મળ્યા નથી, પણ ઘણાં વર્ષ પૂર્વે એવો એક સમય હતો જ્યારે હોમરસ લીગમાં અમે મહમંત્રીઓ દના. ત્યાર પછી ધણા ફેરફારો થઈ ગયા, અને મી. પી. તો ગોળાકારે ફરતી સીડીને એક પછી એક પગધિયે ચડતાં ચડતર આવે એટલી જાંચાઈએ ચડી ગયા છે, અને હું તો હજી પૃથ્વી પર, પાર્થિવ જ રહ્યો છું. અમારા એક દેશ સિવાય અમારા બે વચ્ચે હવે ભાગ્યે જ કશું સમાન રહ્યું હોય. હિંદુસ્તાનમાંના અગ્રેજી રાજ્યના — ખાસ કરીને જેનું એ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી ચાલે છે, તેના — એ સોળ આના દિમાયતી છે; હિંદુસ્તાનમાં તેમજ અન્ય ઠેકાણે સરમુખત્યારી પદ્ધતિના પ્રસંસક છે, અને એક આપખત્યાર દેશી રાજ્યના ઝગઝગતા રત્ન છે. ઘણીખરી બાબતોમાં મારે અને એમને મતભેદ છે; પણ હું માનું છું કે એક નજીવી સરખી બાબતમાં અમે એકમત છીએ. હું આમવર્મની મનોદશાનો માયો પ્રતિનિધિ નથી એ એમનું કહેવું સાવ સાચું છે. એવો જમ' મને કદી રહ્યો જ નથી.

એટલું જ નહિ, હું કેઈનોયે પ્રતિનિધિ છું કે કેમ તે વિશે મને ઘણીવાર શંકા થયેલી છે અને, જોકે મારી, પ્રત્યે મમતા અને મિત્રતાની લાગણી ધરાવનારા ધણા છે છતાં, હું કેઈનો પ્રતિનિધિ નથી એમ માનવા તરફ મારું મન હજી છે. દરેક ઠેકાણે મેળ ન ખાતો, કયારે સ્વસ્થાને છું એમ ન અનુભવતો, પૂર્વ અને પશ્ચિમનું હું એક વિશ્વકુળ મિત્ર છું. કદાચ મારા વિચારો અને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ, પૂર્વ કરતાં જોને પશ્ચિમનાં કહે છે તેને વધારે મજબૂત છે; છતાં ભારતમાતા પોતાનાં અનેક બાળકોની જેમ મનેયે અનેક રીતે અપનાવે છે; અને મારી પ્રકૃતિમાં, કદાચ મારા અપ્રગટ માનસમાં, એકડો — કે જેટલી હોય તેટલી — પેદીઓના આલ્લપણાના સંસ્કારો પડેલા છે. એ મારા જીવકાર્ગના વારમાના કે મારા નવીન સંસ્કારોનેયે હું છોડી શકતો

નથી. એ બન્ને મારા જીવનનાં અંગો છે, અને જોકે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેમાં તેઓ મને મદદગાર થાય છે, છતાં મહેર જીવનમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જીવનમાં તે સંસ્કરો હું જાણે માનસિક એકાકીપણું ભોગવતો હોઉં એવી લાગણી મારામાં ઉત્પન્ન કરે છે. પશ્ચિમમાં હું અજાણ્યો અને પરદેશી બનું છું. હું ત્યાંનાં થઈ શકતો નથી. પણ મારા પોતાના દેશમયિ ક્યારેક હું દેશનિકાલ થયેલા માણસની લાગણીઓ અનુભવું છું.

દૂરવર્તી પર્વતો સહેલાઈથી પહોંચી અને ચડી શકાય એવા લાગે છે; એનું શિખર આમંત્રણ આપતું લાગે છે; પણ જેમ જેમ આપણે નજીક જઈએ છીએ તેમ તેમ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી જાય છે, જેમ જેમ જાયા ચડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રવાસ કઠણ લાગતો જાય છે અને શિખર વાદળોમાં સંતાતું જણાય છે. છતાં ચડવાના પ્રયત્નમાં જ અનોખું મૂલ્ય રહેલું છે, અને એમાં જ એક પ્રકારનો આનંદ અને સંતોષ મળે છે. કદાચ પુરુષાર્થમાં જ જીવનનું મૂલ્ય દર્શો, ફળમાં નહિ. ધણીવાર માયો માર્ગ ક્યો તે ઠરાવતું મુશ્કેલ હોય છે; ક્યો સાચો નથી તે જાણવું વધારે સહેલું હોય છે; અને તેને ટાળી શકીએ તોયે ધણું છે. નંત્રભાવે, મહાન સોફિસ્ટિકના હેલ્લા શબ્દોમાં કહું: “મરણ શું છે તે હું જાણતો નથી—કદાચ તે સારી વસ્તુ હોય; મને તેનો ડર નથી. પણ એટલી વાત તો હું જાણું છું કે માણસે પોતાનાં ભૂતકર્મોનાં ફળોથી લાગતું એ ખરાબ છે; અને તેથી હું જે ખરાબ છે તે કરતાં જે સારું હોવાનો સંભવ છે તેને વધારે પસંદ કરું છું.”

અહો, કેટલાં વર્ષો મારાં જીવનમાં ગયાં છે! એકલા પોતાના વિચારોમાં મગ્ન થઈ બેસી બેસી, કેટલી ઋતુઓને મેં કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થતી જોઈ છે! ચંદ્રનાં કેટલાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય, અને તારાગણોનાં સંતત અને ભવ્ય સરખસ મેં રાત-પર-રાત નિહાળ્યાં છે! મારી જીવાનીના કેટલાયે દિવસો અહીં દટાયા છે; અને ક્યારેક મારા એ મરેલા દિવસોનાં ભૂતો જાણે ઊઠતાં અને દુઃખદ સ્મૃતિઓ ઉપજાવતાં અને મને કહેતાં હું સાંભળું છું કે “આમાં કઈ માલ હતો કે?” આનો ઉત્તર આપતાં મને કશું

વિચારવું પડે એમ નથી. જો મારું ગત જીવન ફરી જીવવાની મને તક મળે અને તેમાં મારા જ્ઞાન સુધીનાં જ્ઞાન અને અનુભવો કાયમ રહે તો મારા અંગત જીવનમાં હું ઘણા ફેરફારો કરવા પ્રયત્ન કરું એમાં શંકા નથી; મેં પૂર્વે જે કયું છે તેને હું ઘણી રીતે સુધારવા પ્રયત્ન કરું, પણ માર્વાજનિક વિષયોની મહત્ત્વની બાબતોમાં માગ નિષ્ક્રિય કાયમ જ રહેશે. એને બદલવાનું મારા હાથમાં જ નથી; કારણકે મારા કરતાં તે વધારે બળવાન હોઈ, મારાથી પર રહેલી એક શક્તિએ મને તે તરફ ધકેલ્યો છે.

મને સન્ન થયે લગભગ એક વર્ષ પૂરું થયું છે. એમાંનું એક વીતી ગયું. હજી પૂરું એક વર્ષ બાકી છે, કારણકે સાદી મજા હોવાને લીધે આ વખતે માણીના દિવસો મળતા નથી. ગયા ઓગસ્ટમાં જે અગિયાર દિવસ હું બહાર રહ્યો હતો તે પણ મારી મજામાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે. પણ આ વર્ષ પણ પૂરું થશે, અને હું બહાર નીકળીશ, — અને પછી ? હું જાણતો તો નથી, પણ મને એમ લાગે છે કે માગ જીવનનો એક ખડ પૂરો થયો છે, અને હવે પછી બીજો શરૂ થશે, એ કેવો હશે તેની હું કદાચ કહી શકતો નથી. (જીવનમાં થનાં એ પાનાંઓ બધા પડેલા છે.)

તાજા કલમ

બાડનવાઈલર, ૧૪૮૪ વોલ્ટ,
૨૫મી, ઓક્ટોબર ૧૯૩૫

ગયા મે મહિનામાં યુરોપમાં વધારે ઉપયોગ કરવા માટે મારી પત્નીએ જવાલી છેડ્યું. એના ગયા પછી મારે જવાલીની મુલાકાતો લેવાનું ગયું નહિ, અને પખવાડિયે પખવાડિયે જોશ છેડવાનું અને હુંગરના રસ્તાઓ ઉપરની મોટર સફરો બંધ થઈ એની મને ખોટ લાગી. અને અસ્મોડા જોશ પહેલાં કરતયે વધારે સૂની લાગવા માંડી.

એટલામાં ક્વેટાના બૂકંપના સમાચાર આવ્યા, અને થોડા દિવસ માટે બાકી બધું ભુલાઈ ગયું. પણ એ થોડા દિવસ જ, કારણકે હિંદી સરકાર પોતાનું કે પોતાની વિચિત્ર પદ્ધતિનું આપણને વિસ્મરણ થવા દેતી નથી. અમને જલદી જ ખબર પડી કે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જેમના કરતાં દેશમાં આજે કોઈ પણ માણસને બૂકંપ સંકટ નિવારણનું વધારે જ્ઞાન નથી, તેમને ક્વેટા જવાની અને સંકટમાં મદદ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી નથી, તેમજ ગંધીજી કે ખીન્ન જાણીતા માણસોને પણ રજા નથી મળી. ક્વેટા ઉપર લેખો લખવા માટે ઘણાં હિંદી જાપાઓની જામીનગીરીઓ જપ્ત કરવામાં આવી.

ન્યાં જુઓ ત્યાં—એસેંજલીમાં, દીવાની કારભારમાં, કે સરહદ પરના બંધનના મારાઓમાં—લશ્કરી મનોદશા અને પોલીસનું દરિયું. જાણે કે હિંદુસ્તાનની સરકારે પ્રજાના મોંઠા જાગ સામે કામચનું યુદ્ધ માંડ્યું હોય તેમ લાગતું હતું.

પોલીસ એક ઉપયોગી અને આવશ્યક બળ છે; પણ દુનિયા જે કેવળ પોલીસના માણસો અને દંડાઓથી જ ભરાઈ જાય તો એ કોઈ રહેવા લાયક સ્થાન રહેશે નહિ. કોઈકે કહ્યું કે બળનો નિરંકુશ ઉપયોગ વાપરનારની અવનતિ કરે છે અને સદન

કરનારને અપમાનિત અને અધમ બનાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મોટા — ખાસ કરીને મિલિલ સર્વિસના — અમલદારોની જે દિનપ્રતિદિન નૈતિક અને બૌદ્ધિક અવનતિ ચલી જાય છે, તેના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચનારી બાબત થોડી જ હશે. મોટા અમલદારોમાં એ વધારે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, પણ સૂત્રની જેમ એ આખી નોકશાહીમાં પરાવાયેલી છે. ઉપલા હોદ્દાઓ માટે નવી નિમણૂક કરવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ જોમો થાય છે ત્યારે ત્યારે જે માણસમાં એ નવો (અધમતાનો) જુરસો વધારે હોય તે જ અચૂક ચૂંટાય છે.

ચોથી મંપે બરે મને અલ્મોડા જેલમાંથી એકાએક છોડી મૂકવામાં આવ્યો કારણકે મારી પત્નીની સ્થિતિ ગંભીર છે, એવા ખબર મળ્યા હતા. તે જર્મનીમાં સ્વાર્ટ્ઝ વોલ્ડમાં બાડનવાર્ષિકર ખાતે ઉપચાર કરાવતી હતી. મને જણાવવામાં આવ્યું કે મારી સગ 'મુક્તવી' ગળવામાં આવી છે, મારી મુદતના સાડાપાંચ મહિના પહેલાં હું છૂટ્યો હતો. ત્વરથી યુરોપ જવા હું વિમાનમાં બેસ્યો.

લડાઈની ધારતી, ખળભળાટ, અને આર્થિક મુશ્કેલીઓથી સદાયે ભરેલું યુરોપ તોફાનની અધવચમાં હતું; એપિમિનિયા પર ચડાઈ થયેલી હતી અને તેની પ્રજા પર બોંબ વર્ષતા હતા, જુદી જુદી સામ્રાજ્યશાહી મત્તાઓ પરસ્પર ઝઘડતી હતી અને એકબીજા મામે ફૂંકાડા મારતી હતી; અને એ બધાં માત્રાજ્યોનું શિરોમણિયું ઇંગ્લંડ એક બાજુએ પોતાની પ્રજા પર બોંબ અને જીલમનો કૂર ત્રાસ ચુભરતું હતું, અને બીજી બાજુ શાંતિની અને રાષ્ટ્રસંઘના કરારોનું પાલન કરવાની હિમાયત કરતું હતું. પણ અહીં (બાડન-વાર્ષિકરમાં) બ્લેક કોરેસ્ટમાં સુખ અને શાંતિ છે, અને સ્વસ્તિક — જર્મન નાત્રીઓના ચિહ્ન — નું પણ બહુ દર્શન થતું નથી. હું બીજી પર ધુમ્મસ કરી વળતું જોતો બેઠો છું; એનાથી દૂરની ક્રાન્સની સરહદ દેખાઈ જાય છે અને દમ્બ પર પડે પડે છે; એની પાંચ શું હશે વારુ?

પરિશિષ્ટ ૧

પૂર્ણ રવરાજની પ્રતિજ્ઞા

[૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦]

અમે માનીએ છીએ કે, જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રજાનો તેમ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો, પોતાનું તંત્ર પોતે ચલાવવાનો, પોતાની મહેનતનાં ફળ ભોગવવાનો, અને સામાન્ય સુખશાંતિમાં રહેવાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેમ કરીને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક છે. અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે, જો કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ પણ પ્રજાના આ જન્મસિદ્ધ હકો છીનવી લઈને તેમના ઉપર જુલમ કરે, તો તે પ્રજાને રાજ્ય બદલવાનો અથવા તેનો નાશ કરવાનો પણ જન્મસિદ્ધ હક છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદી પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરી લીધું છે એટલું જ નહિ, પણ દેશનાં કરોડો ગરીબને ચૂસીને પોતાનું રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને દેશનું આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક સત્તાનાશ વળ્યું છે. એટલે અમે માનીએ છીએ કે હવે હિંદી પ્રજાએ એ રાજ્યની માથેનો સંબંધ તોડી પૂર્ણ સ્વગત અથવા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય લીધે જ છૂટકો છે.

દેશનું આર્થિક સત્તાનાશ કેટલું વળ્યું છે તે જોઈએ. આપણી પાસે જેટલું મહેસૂલ ઉધરાવવામાં આવે છે તે આપણી આવકની સાથે સરખાવતાં ઘણું હદ ઉપરાંત છે. આપણી સરાસરી આવક રાજની સાત પૈસા છે, અને આપણે જે ભારે કર ભરીએ છીએ તેના ૨૦ ટકા જમીનમહેસૂલ પેટે ભરીએ છીએ, જે ગરીબ ખેડૂતોને ભરવા પડે છે, અને ત્રણ ટકા મીઠાના કર પેટે છે, જે પણ ગરીબના જ પેટમાંથી નીકળે છે.

કાંતણ જેવા ગૃહહિંસાગો ગામડાંમાંથી નાશ પામ્યા છે, જેને પરિણામે ખેડૂતવર્ગને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મહિના બેકાર રહેવું પડે છે. કારીગરીના નાશને લીધે તેમની શુદ્ધ જડ ચર્મ ગઈ

છે, અને જે ઉદ્યોગો નાશ થયા છે તેને બદલે બીજા કશા ઉદ્યોગ, બીજા દેશોમાં થયું છે તેમ ઘખલ કરવામાં આવ્યા નથી.

જકાત અને નાણાં વિષે એવો પ્રપંચ રચવામાં આવ્યો છે કે, ખેડૂતો ઉપરનો બોજો વધતો જ ગયો છે. વિદ્યાવતમાં બનેલો માણ જ મુખ્યત્વે આપણા દેશમાં આયાત થાય છે. જકાતની ગોઠવણુ બેઠકું તો જણાશે કે, બ્રિટિશ માણ ઉપર એછામાં એછી જકાત છે. વળી જકાતમાંથી આવતું મહેસૂલ ગરીબની ઉપરનો બોજો એછો કરવાને માટે વાપરવામાં આવતું નથી, પણ અતિશય ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રને ચલાવવાને માટે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. હાંડિયામણનો દર એથી પણ વધારે મનસ્વી છે. એમાં એવી યુક્તિપ્રયુક્તિ થઈ છે કે, પરિણામે કરોડો રૂપિયા દેશમાંથી તણાઈ ગયા છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આજે બ્રિટિશ સત્તા તળે જેવી થઈ પડી છે તેવી અગાઉ કદી નહોતી. સુધારાઓને નામે જે ઓળખાય છે તેથી પ્રજાને ખરી રાજ્યસત્તા કશી મળી નથી. પરદેશી સત્તા આગળ આપણામાંના મોટા માંધાતાને પણ માથું નમાવતું પડે છે. છૂટથી વિચાર દર્શાવવાના અને છૂટથી સલાઓ ભરવાના હક આપણી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે, અને આપણા દેશબંધુઓમાંના બધાને દેશવટો ભોગવવો પડે છે અને પોતાને દેશ આવવાની છૂટ રહી નથી. રાજ્યકાર્યશક્તિને આપણામાંથી સંપૂર્ણ રીતે ડ્રાસ થયો છે અને પ્રજાના સામાન્ય વર્ગને કારકુની અને પટેલતલાટી કે મહેતાગીરીની નોકરી સિવાય બીજી નોકરી રહી નથી.

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ રાજ્યની અસર, વિચારીએ, આપણા દેશની સંસ્કૃતિ કેવી હતી તેનું જ્ઞાન જુલો આપણને નવી કેળવણીએ પશ્ચિમ તરફ જોતા કરી દીધા છે અને, આપણને તાલીમ જ એવા પ્રકારની મળી છે કે, આપણી બેડીઓ કઠવાને બદલે આપણને તે ભાવી ગઈ છે.

આધ્યાત્મિક રીતે જોતાં આ રાજ્યે બળાતકારે આપણી પાસેથી હયાયાર છીનવી લીધાં છે તેથી આપણે નામદ બની ગયા છીએ, અને આપણા દેશમાં પરદેશી લસ્કર અડો જમાવી પડ્યું

છે. તેણે અન્યાય અને અત્યાચારની સામે યવાની આપણી શક્તિનો નાશ કર્યો છે, અને આપણામાં એવી બીરુતા દાખલ કરી છે કે, આપણે એમ માનતા થઈ ગયા છીએ કે પરદેશીઓના વિના આપણાથી આપણો પરસ્પર વ્યવહાર ન ચલાવી શકાય, પરદેશી પ્રગતિ દુર્મલા સામે ખત્યાવ ન કરી શકાય; એટલું જ નહિ પણ આપણાં ઘર અને કુટુંબનું ચોર, લૂંટારા અને કુદ્દ માણસોની સામે રક્ષણ પણ ન કરી શકાય.

આપણા દેશનું આખું ચતુર્વિધ અત્યાચાર જે રાજ્યે વાળ્યું છે તે જાણ્યા પછી તે રાજ્યને વધારે વાર તામે રહેવામાં મનુષ્ય અને ઈશ્વરનો આપણે શુનો કરશું એમ અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. પણ અમે એ પણ માનીએ છીએ કે, અમારો સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો અતિશય કાર્યમાધક માર્ગ હિંસાનો નથી પણ અહિંસાનો છે. એટલે અમે અમારાથી બને તેટલી હદ સુધી બ્રિટિશ સરકારનો આપણી ધમ્મજાએ ચાલતો સહકાર ઊઠીને એ રાજ્યમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરશું અને સચિનય કાનૂનભંગ (જેમાં કર ન ભરવાનો સમાવેશ થાય છે તે)ને માટે પણ તૈયારી કરીશું. અમને ખાતરી છે કે, જો આપણે આ રાજ્યને સ્વેચ્છાએ જોડેલી મદદ આપીએ છીએ તે ખેતી લઈએ અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી છતાં હિંસા કર્યા વિના કર ભરવાનું બંધ કરીએ, તો આ અમાનુષી રાજ્યનો અંત આપણે અવશ્ય આણી શકીશું.

એટલે અમે આજે હૃદયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને માટે મહાસભા વખતોવખત જે સૂચનાઓ બહાર પાડશે તેનો અમે અમલ કરીશું.

પરિશિષ્ટ ૨

[૧૫મી, ઓગસ્ટ ૧૯૩૦ને દિવસે યેરવડા જેલથી મહાસભાના આગેવાનોએ સમાધાનની શસ્ત્રો સૂચવનારો સર તેજબહાદુર સપ્ત તથા શ્રી. મુ. રા. જયકરને લખેલો કાગળ.]

યેરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝન,
૧૫મી, ઓગસ્ટ ૧૯૩૦

પ્રિય મિત્રો,

બ્રિટિશ સરકાર અને મહાસભાની વચ્ચે સુલેહ કરાવવા માટે તમે જે ફરજ ઉપાડી લીધી છે, તે માટે અમે તમારા અત્મંત આભારી છીએ. તમારી અને નામદાર વાઈસરોયની વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારને અમે વાંચ્યો, તમારી સાથે લંબાણ ચર્ચાઓના લાભ લીધો, અને પછી અમે આપસમાં ચર્ચા કરી લીધી; એ બંધાને અંતે અમે એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે આપણા દેશનું માન વધે એવી સમાધાની પ્રાપ્ત કરવા માટેનો સમય હજી પાક્યો નથી. જોકે છેલ્લા પાંચ મહિનામાં આશ્ચર્યકારક લોક-જાગૃતિ થઈ છે, અને જોકે લિન્ન લિન્ન ધર્મોના સર્વે શ્રેણીઓ અને વર્ગોના લોકોએ અતિશય દુઃખ સહન કર્યું છે, છતાં અમને લાગે છે કે ધ્યેયની તાત્કાલિક સિદ્ધિ માટે એ દુઃખો હજી પૂરતા સમય કે પ્રમાણમાં પડ્યા નથી. એ તો કહેવાની જરૂર નથી કે અમે તમારા તથા વાઈસરોયના એ મત સાથે સહમત નથી કે સવિનય ભંગની લડતે દેશનું નુકસાન કર્યું છે કે તે કવેજાની છે કે રાજબંધારણના સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરનારી છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તો ખુતામરડીભર્યા બળવાનાં પણ એવાં કેટલયે દર્શાવેલા છે, જેની અંગ્રેજોએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા ગાઈ છે અને અમને પણ તેમ કરવા શીખવ્યું છે. અમારો બળવો તો હિંદુશ્વરિય, અને બહુ જ મોટે ભાગે અમલમય, સાંતિચક્રત હોવાથી વાઈસરોય કે કોઈ પણ સુદ્ધિમાન અંગ્રેજને એની નિંદા કરવી શાભતી નથી. પણ

વર્તમાન મનિનય ભંગની લડતની, મુઠ્ઠાદારી, કે બિનમુઠ્ઠાદારી, નિંદા માથે અમારે દમણાં ઝંપડો કરવો નથી. અમે માનીએ છીએ કે પ્રજાએ એ ચળવળને જે આશ્ચર્યકારક રીતે ઉપાડી લીધી છે એ જ એના પક્ષમાં બળવાન દલીલ છે. પણ મુખ્ય મુદ્દો અહીં એ છે કે, જો જરૂરે શક્ય હોય તો, મનિનય ભંગની લડતને બંધ કે તદ્દત્ત કરવાની ઇચ્છામાં અમે તમારી સાથે કોતરબેર મદમત છીએ. આપણા દેશનાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને જેલ, લાકી અને એથીયે ખરાબ દુઃખોમાં નિષ્કારણ સડાવવામાં અમને કશો આનંદ તો દોષ જ ન શકે. આથી, અમારાં વચનોમાં તમે, અને તમારી ડાગ વાઈમરોય પણ વિશ્વાસ મળે કે માનભરી મુશ્કેલ કરવાના કોઈ પણ નિશાના પ્રયત્નની અજમાયશ કરવામાં અમે મણા રાખવાના નથી; છતાં એટલું કહેવાની અમે છૂટ લઈએ છીએ કે હજી સુધી અમને એવા કોઈ આશાપદ ચિહ્નો નજરે પડ્યાં નથી. હિંદુસ્તાનનું દિન શામાં છે તે હિંદુસ્તાનનાં જ સ્ત્રીપુરુષો ઠરાવી શકે એ વિચાર પ્રત્યે અંગ્રેજ અમલદારવર્ગનું મતપરિવર્તન થયાની કોઈ નિયાતી હજી અમારા જોવામાં આવતી નથી. અમલદારો તરફથી, ઘણીવાર મદ્દુરિદ્ધિ, જે શુદ્ધ હેતુઓની પવિત્ર જાહેરાત કરવામાં આવે છે તેના પર અમારો વિશ્વાસ નથી. આ પ્રાચીન ભૂમિના લોકોનું અંગ્રેજો લાંબા કાળથી શોષણ કરતા આવ્યાં છે. એ શોષણને પરિણામે આપણા દેશનો જે નૈતિક, આર્થિક અને રાજકીય વિનાશ થયો છે, તે જોઈ શકવાનીયે તેઓ દષ્ટિ ધરાવતા નથી. તેઓ સમજી શકતા નથી કે જે એક વસ્તુ તેમણે કરવાની છે તે એ કે અમારી પીઠ પરથી તેમણે કોતરી જવું જોઈએ, અને ભૂતકાળમાં જે ભારે નુકસાન તેમણે અમને કયું છે તેનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, અને, અંગ્રેજી રાજ્યના એક સદી જેટલા સમયમાં અમે વધારે તે વધારે હીન થતા ગયા છીએ તે દશામાંથી નીકળી જવામાં કાંઈક મદદ કરવી જોઈએ.

પણ અમે જાણીએ છીએ કે તમે અને અમારા બીજા કેટલાક દેશબંધુઓ જુદો વિચાર ધરાવો છો. તમે માનો છો કે સૂચવાયેલી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવાનું વાજબી ગણાય

એટલો તો સરકારનો હુકમપત્રો થયો છે. આથી, અમારી મર્યાદાઓ છતાં, અમે તમારી સાથે અમને શક્ય હોય તેટલો સહકાર ખુશીથી કરીશું.

જે પરિસ્થિતિમાં અમે છીએ તેમાં તમારા મિત્રતાભર્યા પ્રયત્નોનો અમે વધારેમાં વધારે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપી શકીએ એમ છીએ :

(૧) અમને લાગે છે કે વાર્ષિકરોએ તમારા કાગળના જવાબમાં સૂચવાયેલી પરિષદ વિષે જે ભાષા વાપરી છે તે બહુ અસ્પષ્ટ છે; આથી, ગયે વર્ષે લાહોરમાં રાષ્ટ્રની માગણીઓ રૂપે જે બાબતો કરાવવામાં આવી હતી તેને એ કેટલે અંશે અનુકૂળ છે તેની અમે આકાંક્ષી કરી શકતા નથી; વળી રીતસર મદાસભાની કારોબારી સમિતિની અને, જરૂર પડે તો, મદાસમિતિની બેઠક ભરી તેમને પૂછ્યા વિના અમારાથી એનો નિશ્ચિત જવાબ પણ આપી શકાય નહિ. પંજુ, અમે, અંગત રીતે, જણાવી શકીએ કે નીચેની શરતો વિનાનું દ્રઢ પણ સમાધાન અમને સંતોષ આપી શકશે નહિ :

(અ) હિંદુસ્તાનનો, જ્યારે આહે ત્યારે, અંગ્રેજાસત્તાનતથી છૂટા પડવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારાવો જોઈએ.

(આ) હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું પૂર્ણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર આપવામાં આવે; તેમાં રક્ષણનાં લક્ષકરી સાધેનો તથા આર્થિક નીતિનો અંકુશ તથા ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોએ લખેલા કાગળમાં જે અગિયાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે તે મુદ્દાઓ પણ સમાયેલા સમજવા.

(ઈ) અંગ્રેજોના જે દાવાઓ, છૂટો વગેરે, તથા હિંદુસ્તાનના કહેવાતા દેવાની જે બાબતો રાષ્ટ્રીય સરકારને ગેરવાજબી અથવા હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હિતમાં ન હોય એવી લાગે, તે બધીને, જરૂર પડે તો, ટાઈ સ્વતંત્ર પંચને સોંપવાનો હિંદુસ્તાનને હક્ક આપવામાં આવે.

નોંધ : સત્તા હિંદને સોંપવામાં આવે ત્યાં મુધીના કાળમાં હિંદુસ્તાનના હિત માટે જે વ્યવસ્થાઓ કરવી હોય તેનો નિર્ણય હિંદુસ્તાને ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ કરે.

(૨) જો અગ્રેજ મરકારને ઉપલી ચારતો સ્વીકારવા જેવી લાગે, અને નેવી જાતનું એક સતોપકાગઠ જાહેરનામું તે બહાર પાડે, તો સવિનય ભગ પાછો ખેંચી લેવો મલાહલયુ છે એમ અમે કાર્યવાહક મમિતિને લલામણુ કરીશું; એનો અર્થ એ કે કાયદા-લગને અર્થે જ જે કાયદાલંગ કરવામાં આવે છે તે બધ કચ્ચા લલામણુ કરીશું. પણ વિદેશી કાપડ અને દારૂ પરની ચોટી ચાલુ રહેશે, મિવાય કે સરકાર ચોતે વિદેશી કાપડ અને દારૂની અદકાયત કરી શકે. વળી, લોકોને મીઠું બનાવી લેવાની છૂટ પણ ચાલુ ગાંધેવી પડશે, અને તેને લગતી મીઠાના કાયદાની શિક્ષાની કથમોનો અમલ બધ કરવો જોઈશે મરકારી કે ખાનગી મીઠાની કોઈઓ પર દુમલો કરવામાં નહિ આવે. "

(૩) સવિનય ભગ પાછો ખેંચી લેવાય તેની માથે જ,

(અ) મળ પામેલા કે કાચી જેલમાંના, બધા મત્યાગ્રહી અને ગજદારી દેહીઓ, જેઓ ખુનામરફી કચ્ચાના કે ઉરકેચ્ચાના આરોપસર મળ પામ્યા ન હોય, તેમને છોડી મૂકવાનો દુકમ થવો જોઈએ. -

(આ) મીઠાના, જાપખાનાના, મહેસૂલના કે બીજા કાયદાઓ તળે જપ્ત થયેલી મિલકત પાછી સોંપી દેવી જોઈએ.

(ઈ) સળ પામેલા સત્યાગ્રહીઓ પાસેથી કે ગ્રેમ એક્ટ તળે વસૂલ થયેલા દડો તથા અમીનગીરીઓ પાછા ભરપાઈ કરવા જોઈએ.

(ઉ) ગામડાનાં અધિકારી સુધ્ધા જે કોઈ સરકારી નોકરોએ સવિનય લંગની અળવળ દરમ્યાન રાજીનામા આપ્યા હોય અથવા જેમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તેઓ, જે પાછા સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા ઇચ્છે તો, તેમને નોકરીમાં ચડાવવા જોઈએ.

નોંધ આ પેટા કલમો અસહકારની અળવળના મમયને પણ લાગુ પડે છે.

(એ) વાઈમગેયના બધા એડિનનો રદ થવા જોઈએ.

(૪) ઉપલી બાબતનો સંતોષકારક નિકાલ આવ્યા બાદ જ સરકાર પરિપક્વતા બંધારણને લગતા તથા મહાસભાએ તેમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનાં પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકે.

લી. આપના,
મોતીલાલ નેહરુ,
મો. ક. ગાંધી,
સરોજિની નાયડુ,
વલ્લભભાઈ પટેલ,
જયરામદાસ દોલતરામ
સેયદ મહમૂદ,
જવાહરલાલ નેહરુ

પરિશિષ્ટ ૩

પુણ્યસ્મરણનો ઠરાવ

૨૬મી, જાન્યુઆરી ૧૯૩૧

અમે, . . . ના વતનીઓ માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે સ્વરાજ્યની મહાન લડતમાં ભાગ લઈ તેને માટે દુઃખો મદન કરનાર અને બલિદાન આપનાર ભારતવર્ષનાં પુત્રો અને પુત્રીઓને; તથા અમને સદાયે પ્રેરણા આપનારા અને હિંમત ધ્યેય અને ઉદાત્ત કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અમને નિરંતર માર્ગ દેખાડનારા અમારા મહાન અને પ્રિય નેતા મહાત્મા ગાંધીને; તથા સ્વાતંત્ર્યચળમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપનાર અમારા મેંકડા યુવકોને; તથા શત્રુઓના સિપાઈઓને હાથે હેવાનિયતભર્યા લાદીના મારનો મામનો કરી તેને ઝીલનાર લાખો સ્ત્રીપુરુષોને; તથા પોતાના જીવને જોખમે પોતાના દેશખંડુઓ ઉપર ગોળીઓ ચલાવવા કે ખીજો દુઃખો કરવા ઇનકાર કરનાર મદવાલી દુકડીના તથા મરકારના લસ્કર તથા પોલીસખાતાના સર્વે દિંદી સિપાઈઓને; તથા બધા પ્રકારનાં જીલ્મી કૃત્યો મામે ડગ્યા કે પીઠ બતાવ્યા વિના મામે મોઢે ધા ઝીલનાર ગુજરાતના અજ્યેય ખેડૂતોને, તેમજ દમનના મર્વે પ્રથાનો છર્તા લડાઈમાં સંપૂર્ણપણે ભાગ લેનાર બહાદુર અને સદા દુઃખ-ભાગી ભારતવર્ષના અન્ય પ્રાંતોના ખેડૂતોને; તથા ભારે નુકસાન વેઠીને પણ રાષ્ટ્રની લડતમાં અને ખામ કરીને વિદેશી કાપડ અને વિલાયતી માલના બદ્ધિધારમાં મદદ કરનાર વેપારીઓ તથા ખીજા ધંધાદારીઓને; તથા જેલ સ્વીકારી તેમાં અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ, ધડ્ડા, માર વગેરે ખમનાર એક લાખ જેટલાં નરનારીઓને; તથા ખાસ કરીને, સાચા સૈનિકની જેમ, ઇનામ કે નામનાની દરકાર ન કરતાં, કેવળ મહાન ઉદ્દેશનો જ વિચાર રાખી, દુઃખ અને હાડમારીઓ વેઠી સતતપણે

અને મૂંગે મોઢે પરિશ્રમ કરનાર સામાન્ય સ્વયંસેવકદળને અમે અમારા ગૌરવ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

અને અમે, માતૃભૂમિના સંકટની ઘડીએ ધરની છાયા છોડી, અડગ શૌર્ય અને સહનશીલતાથી દેશની રાષ્ટ્રીય સેનાની આગલી હારિમાં પુરુષોની જોડાજોડ ઊભી રહી, તેમની સાથે જ બલિદાનો અને વિજયોમાં સરખો ભાગ લેનારી ભારતવર્ષની મહિલાઓ પ્રત્યે અમારી વંદના તથા અંતઃકરણની સ્તુતિ અર્પણ કરીએ છીએ; તેમજ દેશના જીવાનો માટે તથા કોમળ વય પેશુ જેમને હાલમાં ભાગ લેતાં તથા સ્વાતંત્ર્ય માટે ચઢીદ ચર્તા અટકાવી ન શકી તે વાનરમેના માટે અમારું અભિમાન પ્રકટ કરીએ છીએ.

અને, વળી, અમે આ વાતની પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ કે આ મહાન હાલમાં ભારતવર્ષની બધી મોટી અને નાની કોમો અને વર્ગોએ એકબીજાને સાથ દીધો હતો; ખાસ કરીને, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રીસ્તી અને ખ્રીષ્ટ નાની કોમોની સેવાની નોંધ લઈએ છીએ; તેમજ આપણી સૌની માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે પોતાની બહાદુરી અને વશાહારીથી એકીબૂત અને અભેદ રાષ્ટ્ર ધડવામાં મદદ કરી છે; અને તે રીતે તેમજ રાષ્ટ્રનો ભાવી વિજય નિશ્ચિત કર્યો છે અને દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા અને જાળવવાનો તથા દેશની પ્રજાના સર્વે વર્ગોની ખેડીઓ તોડવા અને પરસ્પરની અસમાનતાઓનો નાશ કરવા માટે એ નવી સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરવાનો, તથા એ રીતે માનવજાતિના ઉચ્ચતર ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો છે. અને દેશની મુક્તિ માટે બલિદાન તથા દુઃખ સહનના આ ભવ્ય અને પ્રેરક દૃષ્ટાંતને નજર આગળ રાખી અમે પૂણું સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞાની પુનરાવૃત્તિ કરીએ છીએ, અને ભારતવર્ષ સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી હાલને ચાલુ રાખવા નિશ્ચય કરીએ છીએ.

મૂલ્ય

અમરપુર ૯૬
અકાશીઓ ૧૬૮
'અગિયાર મુદા' (ગાંધીજીના) ૩૩૪
અજમલખાન, હુકીમ ૨૬૩ થી ૨૬૬
અજમેર ૭૪૧
અનિલસિંહ, સરદાર ૩૦,૩૦૭
અણે, માધવરાવ ૯૧૮
અધિકારી વર્ગ ૫૩૩
અનસારી, ડૉ. મુખતાર અહમદ ૨૭,
૧૬૭,૨૬૨,૨૬૪, ૨૬૬, ૩૬૮, ૪૦૪,
૫૦૪, ૭૫૩
અનુરાધપુર ૪૩૬
અપ્રતિકારવાહીઓ ૮૮૨
અફઘાન એસચી મંડળ ૮૦-૮૧
અફઘાન લડાઈ ૮૦
અફઘાનિસ્તાન ૮૧, ૭૪૮, ૮૫૭, ૯૩૭
અમદાવાદ ૬૮, ૧૯૩, ૩૩૬, ૩૩૮, ૪૦૦,
૫૯૭, ૬૪૧, ૬૪૨
અમદાવાદ યુનિસિપાલિટી ૧૫૬
'અમલ સભાઓ' ૧૧૧
અમરનાથ ૬૦ થી ૬૨, ૬૬૮
અમાનુલ્લાહ ૮૦, ૭૬૨
અમીર વર્ગ ૬૬૩, ૭૪૮
અમીરની સભા ૮૦૭,
અમૃત બજાર પત્રિકા ૧૦૪
અમૃતસર ૬૮ થી ૭૦, ૧૬૮, ૧૭૮
અમેરિકા ૧૦૦, ૧૦૮, ૨૨૭, ૨૩૬, ૨૮૮,
૩૫૩, ૫૭૩, ૫૮૫, ૫૬૨, ૬૧૧, ૬૧૪,
૭૦૭, ૭૬૧, ૮૦૪, ૮૦૭, ૯૩૭, ૯૩૬
અમેરિકા, દક્ષિણ ૩૦૭, ૮૦૭

અમેરિકા, લેટિન ૨૫૨
'અમેરિકન' (ભાષા) ૭૩૬
અમેરિકનો ૬૭૧
અયોધ્યા, પ્રાચીન ૮૫
અયોધ્યા પ્રાંત ૮૪ થી ૮૬, ૬૩, ૬૮, ૬૯
૨૬૭, ૪૮૫
અયોધ્યાના ખેડૂતોનો કાયદો ૯૧
અયોધ્યાનો ગણતંત્રનો કાયદો ૨૬૮
અરબસ્તાન ૧૩, ૭૦૭, ૭૬૩
અરબી (ભાષા) ૭૩૭, ૭૬૦
અરબ રાજ્યો ૭૬૩
અર્ધકુંભ ૧૮૬
અર્વિન, લેડી ૩૬૨
અર્વિન, લોડ ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૩૪, ૩૬૪,
૩૭૦, ૩૬૬, ૪૦૩, ૪૧૩, ૪૧૫, થી
૪૧૭, ૪૨૦, ૪૬૦, ૪૮૬, ૫૨૫, ૫૨૬
અરમોહા જેલ ૫૮૧, ૬૧૧, ૬૧૩, ૬૧૫,
૬૫૧, ૬૫૬, ૬૫૭
અલીગઢ ડાયેમ ૭૪૬, ૭૫૦, ૭૫૩,
૭૬૦, ૭૬૧
અલીગઢ યુનિવર્સિટી ૭૬૫
અલીપુર જેલ ૫૮૩, ૭૬૮ થી ૮૦૨, ૮૦૨,
૮૦૩, ૮૧૨, ૮૧૭, ૮૨૦, ૮૨૭, ૮૮૬,
૮૯૧, ૮૯૮
અલીબાઈઓ ૭૨, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૩,
૧૨૬, ૭૫૩
અલ્લાહાબાદ ૪, ૮, ૧૩, ૧૮, ૩૭, ૪૬, ૫૨,
૫૪, ૫૬, ૬૮, ૭૧, ૭૪, ૮૧, ૮૨, ૮૫,
૮૮, ૮૯, ૯૪, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૨૪, ૧૨૫,
૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૬, ૧૫૬, ૧૭૫, ૧૭૭,

૧૮૧, ૨૦૫, ૨૧૭, ૨૨૭, ૨૮૧, ૩૨૨,
૩૩૯, ૩૪૨, ૩૭૧, ૩૭૪ થી ૩૭૬,
૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૯૨,
૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૮ થી ૪૦૧, ૪૨૪,
૪૩૪, ૪૮૫, ૫૧૦, ૫૧૮, ૫૨૦ થી
૫૨૨, ૫૨૭, ૫૩૯, ૫૪૭, ૬૬૮, ૭૨૮,
૭૨૯, ૭૬૫, ૭૭૫, ૭૭૭, ૭૮૨, ૭૮૬,
૭૯૩, ૮૦૦, ૮૦૫, ૮૦૬

અદલાદાબાદ ક્ષેત્ર ૪૮૭

અદલાદાબાદ જિલ્લો ૨૧૭, ૩૪૨, ૩૭૪,
૩૭૬, ૩૮૨, ૪૮૫, ૪૯૬, ૫૦૭, ૫૦૮,
૫૫૨, ૭૭૪, ૭૮૨, ૭૯૭

અદલાદાબાદ જિલ્લા સમિતિ ૪૮૫,
૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮

અદલાદાબાદ નેલ ૫૪૪, ૫૬૯

અદલાદાબાદ યુનિસિપાલિટી ૧૫૫,
૨૧૯

અદલાદાબાદ સંકલનિવારણ સમિતિ
૭૯૩

અદલાદાબાદનો કિલ્લો ૧૧૨

‘અદલાદો અકબર’ ૧૨૫

અવિવાહિત વિધવા ૫૩૫

અસહકાર ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૮૬, ૯૨,
૮૬, ૧૦૦ થી ૧૦૨, ૧૦૪ થી ૧૦૭, ૧૧૧,
૧૧૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૫, ૧૪૭,
૧૫૯, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૮૮, ૨૦૮, ૨૦૯,
૨૪૪, ૩૦૧, ૩૧૨, ૪૨૨, ૪૬૭, ૪૭૧,
૪૭૩, ૫૬૬, ૬૦૩, ૬૧૧, ૬૪૪, ૬૬૦,
૭૦૬, ૮૭૮, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૭, ૮૯૩,
૯૦૨

અસ્પૃશ્યતા ૬૦૪, ૬૦૮, ૮૧૬

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ૬૦૫

અહમદાબા, સર સૈયદ ૭૪૪ થી ૭૫૧,
૭૬૦

અહમદાબા ૪૩૬

અહમદાબા પાટી ૪૩૬

અહિંસા ૭૪, ૭૫, ૯૩, ૧૧૧-૨, ૧૧૫,
૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૮ થી ૧૩૫, ૧૮૬,
૧૯૩ થી ૧૯૫, ૨૭૪, ૩૩૨, ૩૩૩,
૩૪૨, ૪૦૯, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૯, ૪૫૧,
૫૩૭, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૮૫, ૫૮૬, ૮૨૯,
૮૫૧, ૮૬૧, ૮૬૪ થી ૮૬૯, ૮૭૩,
૮૭૪, ૮૭૭ થી ૮૮૨, ૮૮૫, ૮૮૬,
૮૯૫, ૯૪૩, ૯૪૭

અંગ્રેજો ૬૧૨, ૬૫૦, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૯૦
૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૬, ૭૪૪ થી ૭૪૬,
૭૪૮, ૭૫૫, ૭૫૮, ૭૮૫, ૮૦૬, ૮૦૭

અંગ્રેજ(ભાષા) ૨૬૫, ૭૩૪ થી ૭૩૬, ૭૪૪

અંગ્રેજ રાજ્ય ૭૦૧, ૭૧૮, ૭૮૬

અંગ્રેજ સરકાર ૮૫૯, ૯૧૬, ૯૨૧

‘અગ્ર’ (લેખક) ૨૫૫

અતિમમાર્ગીઓ (એકસ્ટ્રીમિસ્ટ્સ) ૩૪,
૩૭ થી ૩૯, ૪૪, ૫૦ થી ૫૨, ૭૭, ૧૦૦
૧૫૭, ૨૦૯, ૨૧૫, ૩૯૧, ૬૬૬, ૬૭૦,
૬૭૬, ૭૫૬

અંબાલા ૧૭૭

આઈન્સ્ટાઈન ૨૫૩

આઈફેલ ટાવર ૪૨

આઈરીશ લેઈન્ટ કોન્ફેડરેસ ૫૫૮

આઈ. સી. એસ ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦,
૨૨૦, ૪૬૦, ૪૬૧, ૭૧૨ થી ૭૧૫,
૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૧, ૭૨૨, ૮૦૬,
૯૨૧, ૯૩૬, ૯૫૭.

આગાખાન ૧૮૦, ૪૭૮, ૪૮૦, ૭૫૧ થી
૭૫૩, ૭૫૫ થી ૭૫૭

આગા ૨ થી ૪, ૮૫, ૭૪૯

આગા જિલ્લો ૫૫૨

આગા, મોલાના અબુલ ફાતમ ૧૪૦
૩૧૦, ૩૬૬, ૭૫૩

આઝદ ચંદ્રશેખર ૧૪૯, ૪૨૨ થી ૪૨૪
આટલાંટિક ૪૨, ૭૦૭
આડોસો હોટેલ ૪૨
આત્મકથાનો વૃત્તાંત, પ્રસ્તુત ૮૯૯
'આધુનિક' ૪૧૦
આનંદસરન ૧૮, ૧૪૯, ૩૩૬, ૩૬૨,
૩૭૭, ૫૪૩
આનંદસિંહ, કુંવર ૫૭૦
આફ્રિકા ૧૦૪, ૬૧૨, ૮૦૭
આફ્રિકા, ઉત્તર ૨૫૨
આફ્રિકા, દક્ષિણ ૪૪, ૪૮, ૫૬, ૧૪૦,
૮૨૧, ૮૩૧, ૮૫૮, ૯૨૮
આમલગી ૪૭, ૪૮, ૫૪, ૬૪, ૮૧, ૧૦૬
થી ૧૦૮, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૧,
૧૩૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૬૭, ૨૦૪, ૨૦૮,
૨૧૨, ૨૧૪, ૨૬૯, ૨૬૪, ૩૩૭,
૩૮૬, ૩૮૯ થી ૩૯૧, ૪૦૯, ૪૩૬,
૪૫૨, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૭૯, ૪૮૯, ૫૩૮,
૫૬૮, ૬૨૬, ૬૩૨, ૬૬૯, ૭૦૮, ૭૦૯,
૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૧, ૭૩૫, ૭૩૭,
૭૩૯, ૭૪૩, ૭૫૭, ૮૧૫, ૮૩૪,
૮૪૩, ૮૪૪, ૮૬૧, ૮૬૧, ૯૨૩,
૯૨૪, ૯૩૮, ૯૪૧, ૯૪૯, ૯૫૨, ૯૫૩,
આયલેન્ડ ૪૦, ૫૭, ૧૩૧, ૧૫૪, ૫૫૮,
૭૭૨, ૮૪૧, ૯૨૭
આપર, સર સી. પી. શમસ્વામી ૮૫૭,
૯૫૨, ૯૫૩
આરબો ૭૬૦, ૭૬૧
આર્મિનિયા ૭૪૭
આર્ય સમાજીઓ ૧૮૨
આલુ વિદ્યારી, બર્નાર્ડ પરંત
આલ્સ ૫૭૫
આસન્સોલ જેલ ૫૮૮
આસામ ૮૦૧
આસામી (ભાષા) ૭૩૩

આંતરજાતિય લમો ૭૨૯
આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો ૫૬૨
આંતરરાષ્ટ્રીયતા ૬૮૦ થી ૬૮૩
આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ, છનિયા ૨૬૪
આંતરરાષ્ટ્રીય મત્સ્યસંઘ ૯૪૭
આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી કાર્યાલય ૨૩૦,
૨૩૨
આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી સંઘ, બીજો
૨૫૪, ૨૬૭
આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી સંઘ, ત્રીજો
૨૫૪, ૨૬૭
આંદામાન ૬૨૫ થી ૬૨૭
આંદામાન જેલ ૫૧૮
આંધ્ર ૧૮૦
ઈકબાલ, સર મહમદ ૭૪૨
'ઈકોનોમિસ્ટ' ૯૨૮
ઈન્ડિયન ૨૫૨, ૨૫૮, ૭૬૩, ૮૦૯ થી ૮૧૧
ઈટલી ૩૦, ૨૦૧, ૨૩૪, ૨૫૦, ૫૬૨, ૬૩૫,
૬૩૬, ૬૮૯, ૬૯૭, ૭૦૯
ઈટલી માતા ૬૯૭
ઈટાલિયનો ૭૩૫, ૮૦૭
ઈટાલિયન લશ્કર ૬૨૩
ઈટાલિયની ૩૭૦
ઈટાલા ૫૨૦, ૫૨૧
ઈડીપસ ૮૨૬
ઈદ ૧૩
ઈનરટેન્સ ૪૦, ૪૫૩
'ઈન્ટરપ્રીટસ' ૮૮૧
'ઈન્ડિપેન્ડન્ટ' ૭૧
'ઈન્ડિયન અનરેસ્ટ' ૭૫૧
'ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ' ૩૭, ૨૩
ઈન્ડિયા, એફિસ ૩૭
ઈન્ડિયા હાઉસ ૩૬, ૨૩૧
ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ ૪૫

ઇસ્ત ઇટિયા ૪૫ની ૭૦૩

ઇન્તબુલ ૭૩૪, ૭૫૮

ઇસ્માઈલ, સર મિરજા ૮૦૯

ઇસ્લામ ૧૮૩, ૧૧૩, ૭૬૨, ૮૩૫

ઇસ્લાહ ૨૬, ૩૪, ૩૮, ૨૨૯, ૨૪૨, ૨૫૦,

૨૫૫, ૪૫૩, ૫૧૭, ૫૮૫, ૫૯૨, ૫૯૯,

૬૦૨, ૬૩૧, ૬૬૫, ૬૭૩, ૬૭૮, ૬૮૦,

૬૮૪, ૬૮૮, ૭૦૪, ૭૦૭, ૭૧૪, ૭૧૮,

૭૨૪, ૭૨૫, ૭૪૩, ૭૪૫, ૭૫૬, ૮૦૩,

૮૦૫, ૮૩૨, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૮, ૮૨૯,

૮૩૧, ૮૩૩, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૯

ઈટલ ૨૯

ઈબ્ન ખલ્દુન ૫૭૫

ઈલાહતગીજ ૫૨૩

ઈરાન ૨૧, ૩૬૦, ૮૩૭

ઈરાનીઓ ૭૬૦

ઈસિયટ દી એસ. ૭૧૮

ઈશુ ખ્રિસ્ત ૮૨૦, ૮૩૫

ઉત્કલ ૭૩૫

ઉદયરાઈર ૬૫૭

ઉદ્યોગો, યાત્રિક ૪૫૬

ઉપનિષદો ૨૪, ૬૯૬

ઉપસા વર્ગો ૪૭૭, ૭૩૫, ૮૨

ઉરિયા (ભાષા) ૭૩૩

ઉર્ ૨૬૫, ૭૩૩

ઉર્ સિપી ૭૩૦, ૭૩૪

ઊરત પર્વત ૮૦૫

એ. ઈ (કવિ) ૮૮૧

‘એકાતવાસની સભા’ ૩૫૬

એન્ટન, લૉડ ૭૧૬

એજ, સર નેન ૪૬૭

‘એન’ (પત્ર) ૯૨૬, ૮૨૭

એલિનમરો ૩૬૨, ૪૦૧

‘એલિનમરો ગિન્થુ’ ૩૫૨

એન્ટિઓક ૮૪૨

એન્ટુઝ ચાલસ ૨ એફ. ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૦,

૬૨૬, ૬૪૭

એપોતોનિયસ દીઆનાના ૨૩

એલિસીનિયા ૯૫૭

એબીન કાફ્ટ ૩૨

એલિસ, દેવરોડ ૩૨

એલિવન વેરિયર ૬૩૭, ૬૫૫

એસિયા ૨૧, ૨૩૮, ૫૭૫, ૬૧૧, ૭૬૧,

૮૦૭, ૮૮૪

એસિયા પશ્ચિમ ૭૦૨

એસિયા પૂર્વ ૬૮૭, ૬૯૮

એસિયા મધ્ય ૭૩૦, ૬૩૭

એસિયાવાસીઓ ૭૬૧, ૮૦૭

‘એસિયા અને યુરોપ’ ૩૪

એસ્-નીથ એચ એચ ૮૦૫, ૮૦૬

અન્-ગો ઇન્ડિયનો ૪૭૮, ૫૧૫, ૫૧૬,

૭૧૮

એન્લો સેમ્સનો ૮૦૭

એન્-ય પરિષદ (દિલ્લીની) ૨૧૭

એ ય પરિષદો ૨૧૫, ૨૬૯

ઓ સફડ ૩૬, ૨૩૮

ઓ સફડ મુપ મુવમેન્ટ ૨૪૦, ૨૪૧

ઓટાવા પક્ષ, ૯૨૬, ૮૨૮

ઓટાવા પરિષદ ૮૨૬

ઓટોમન મુવતાનો ૭૫૮

‘ઓન ધ રોસ’ ૮૨૦

ઓબેડુલા, મીવની ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૪૭

ઓર્ગેક, કર્નલ ૨૫

ઓર્ડિનન્સ ૬૬, ૩૦૨, ૩૨૬, ૩૪૪,

૩૫૧, ૩૭૮, ૪૪૮, ૪૫૦, ૫૦૪, ૫૧૦,

૫૧૮ થી ૫૨૦, ૫૨૨, ૫૨૪, ૫૨૬,
૫૨૭, ૫૩૧, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૪૧,
૫૪૪, ૫૫૯, ૫૬૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૩,
૬૨૪, ૬૩૬, ૬૫૨, ૬૮૬, ૭૬૪, ૭૬૬,

૭૭૪

ઓસ્ટ્રિયા ૬૫૮, ૬૯૮, ૮૦૩ થી ૮૦૫

ઓસ્ટ્રિયન લોકર ૭૨૩

ઓસ્ટ્રેલિયા ૩૮૫, ૬૨૬ થી ૬૨૮

ઔરંગઝેબ ૧

કન્યાકુમારી ૪૪૧, ૬૯૬

કન્ઝર્વેટિવ કોન્ફરન્સ (બ્રિટિશ) ૭૫૬

કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ (બ્રિટિશ) ૯૩૨

કપુરથલા મહારાજા ૨૮

કમાલ પાશા, મુસ્તફા ૨૬૬, ૭૦૯, ૭૬૨

કસાર, ઓટાવાના ૬૨૦, ૬૮૨, ૭૫૬,

૯૨૫, ૯૨૭

કસાર, દિલ્લીના ૨૫૭, ૪૨૬ થી ૪૨૯,

૪૪૫ થી ૪૪૭, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૫૫,

૪૬૦, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૯, ૫૪૩

કસાર, દિલ્લીનાની કલમ (૨) ૪૧૫

કસારનામું, પૂનાનું ૬૦૫

કરી, સર વિલિયમ ૯૨૫

કસાંચી ૪૨૮, ૪૩૨ થી ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૩૭

કસાંચી, કાર્મિકમ ૮૭૩

કસાંચી જોલ ૧૩૬

કર્ણાટક ૫૧૮, ૫૨૦, ૫૫૧

કલકત્તા ૪, ૪૫, ૪૭, ૫૮, ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૩૭,

૨૦૫, ૨૯૨, ૨૯૪, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૧૪,

૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૨, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૪૪,

૫૮૩, ૫૮૮, ૫૯૪, ૫૯૭, ૬૩૫, ૬૬૧,

૭૬૮, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૮, ૭૮૦, ૭૮૧,

૭૯૪, ૭૯૫, ૮૦૦, ૮૦૧ થી ૮૦૩,

૮૮૯

કલકત્તા કોર્પોરેશન ૨૨૫, ૬૪૬

કલંડલુ ૭૮૦

કળા ઇસ્લામી ૭૬૦

કંપોટેવી ૭૮૮

કાઉન્સિલ એપ્પેલ સ્ટેટ ૭૨૨

કાનડી (ભાષા) ૭૩૩

કાનપુર ૪, ૨૨૭, ૪૩૭, ૫૩૨, ૮૬૧

કાનપુર જિલ્લો ૫૫૨

કાણુલ ૨૧, ૨૪૬, ૫૨૮, ૭૬૨

કામદારો ૨૬૬, ૨૬૪

કામા, મેદમ ૨૩૪

કારીગરો ૭૬૧

કાર્થેન ૮૨૦

કાર્યવાહક સમિતિ, મહાસભાની ૧૧૨,

૧૬૭, ૨૬૦, ૩૧૨, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૪૪,

૩૪૫, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૨ થી ૩૬૭,

૪૦૧, ૪૦૩, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૬, ૪૧૭,

૪૩૦, ૪૩૩, ૪૩૫, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૯,

૪૫૩ થી ૪૫૫, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮ થી

૪૭૦, ૪૭૫, ૪૮૩, ૫૦૨, ૫૦૬ થી ૫૦૮,

૫૧૮, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૮, ૫૩૫, ૫૬૭,

૬૩૬, ૬૪૨, ૭૬૪, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૭૧ થી,

૭૭૩, ૮૯૫, ૮૯૭, ૯૦૫, ૯૩૮

કાલકા ૪૬૪

કાશી ૧૩, ૪૪૩, ૬૯૭

કાશ્મીર ૧, ૪૮, ૬૦, ૬૨, ૪૩૬, ૫૭૮, ૯૩૭

કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો ૧૬, ૨૬૫, ૬૪૪

કિલ્લાઈ, રશીઆલમદ ૫૦૧, ૬૫૨, ૭૭૪

કિર્કીંગ, રૂડિંગ ૨૨

કિચ્કો, સૈફુદ્દિન ૩૬

કિંગ મી. ૯૨૭

કિસાનો ૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૭ થી ૯૯, ૨૬૭

૨૯૪, ૪૦૯, ૫૦૧, ૫૪૦, ૫૪૨ થી ૫૪૪

૫૫૨, ૬૧૪, ૬૭૮

કિસાન પરિષદ ૩૭૪ થી ૩૭૬, ૩૮૦,

૩૮૧, ૫૦૯

કિસાનોનો પ્રશ્ન ૪૮૪, ૪૮૬, ૫૨૧, ૫૪૦
કિસાન દિલચાલ ૮૧, ૮૫, ૮૬, ૯૦, ૮૨,
૯૬ થી ૯૮, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૦૨, ૫૧૬,
૫૨૨

કીય, આર્થિક એરીડેલ ૫૬૪

કુઓ-મીન-દાંગ ૨૫૧

‘કુતા ધર’ ૩૪૯

કુપર, ફેડરિક ૫૩૮

કુમાર રવામી, આનંદ ૭૦૨

કુશને શરીફ ૧૮૩, ૧૮૪

કુંજરુ, પં. હૃદયનાથ ૬૬૪

કુલ મેળો ૧૮૬, ૧૮૭, ૩૨૨

કૃષ્ણવર્મા, રામામથ ૩૬, ૩૭, ૨૩૦, ૨૩૨

કેથલિક ૮૩૬

કેથલિક સંપ્રદાય ૮૧૯

કેદીઓ, રાજદ્વારી ૧૨૫

કેદીઓ, સચિનથ ભાંગના ૪૨૦, ૪૪૭,
૫૨૭, ૫૬૦, ૫૬૯

કેનેડા ૮૦૭, ૯૨૬ થી ૯૨૮

કેન્દ્રવરી, આર્થિકશિષ્યઓ ૪૭૧, ૬૧૦

‘કેન્દ્રમાં જવાબદારી’ ૬૮૩

કેમ (નદી) ૩૧

કેમ્પબેલ, રોય ૬૭૬

કેમ્બ્રિજ ૩૧, ૩૪ થી ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૪૫૩,
૬૯૨

કેમ્બ્રિજ ૧૨૫

કેસ ૮૦૬

કેસલ હાઈ ૨૨

કેસ ૮૦૬

કેસમેંટ, રાજ ૫૭

કેળકર, ન. ચિં. ૮૫૬, ૮૫૮

કેલાસ ૧૨, ૬૩

કેસર ૪૧, ૨૩૩

કોકોનાલા ૧૮૬

કોચીન ૪૪૧, ૪૪૨, ૮૫૫

કોન, દાન્ય ૭૪૫, ૭૪૮

કોમવાદ ૪૩૬, ૫૧૪, ૭૧૦, ૭૫૪, ૬૧૮,
૯૪૦

કોમવાદ મુસ્લિમ ૨૪૭

કોમવાદીઓ ૧૩૫, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૨,

૨૧૫, ૩૯૧, ૪૦૪, ૪૭૩, ૬૨૨, ૬૬૨,

૭૮૧ થી ૭૪૩, ૭૫૩, ૭૫૫ થી ૭૫૭

૯૨૦

કોમવાદીઓ, મુસ્લિમ ૧૦૭, ૨૧૫, ૭૫૬

કોમવાદીઓ, હિંદુ ૭૪૧, ૭૫૬, ૭૫૬

કોમવાદી નેતાઓ ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૭

કોમવાદી નેતાઓ, મુસ્લિમ ૨૧૩, ૨૧૪,

૨૧૬, ૨૧૭

કોમવાદી નેતાઓ, હિંદુ ૨૧૬

કોમી સુમરો ૬૦૨, ૬૬૫, ૬૨૦, ૬૨૧

કોમી ખુનામરૂઠી ૫૧૫

કોમી મધ્યકાળી ૧૩૫, ૧૩૬, ૭૪૩, ૭૫૩,
૭૫૪

કોમી પ્રશ્ન ૧૮૪, ૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૬ થી

૨૭૧, ૪૪૪, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૭૬, ૪૮૦,

૫૬૨, ૭૪૩, ૭૪૬, ૭૮૭, ૭૮૭

કોમી માગ્લુઓ ૪૮૦

કોમી રમખાણો ૧૩૬, ૫૧૪

કોમી સંસ્થાઓ ૬૨૨, ૬૨૩

કોમી સંસ્થાઓ, મુસ્લિમ ૮૯૪

કોમી સંસ્થાઓ, હિંદુ ૮૯૪

કોમો, દલિત ૬૦૨

કોમા આદા માદ ૬૪, ૧૭૮

કોમિન્ટર્ન ૨૩૯, ૪૩૫

કોમન ૨૫૬

કોમેસ નેરાનાલીસ્ટ પાર્ટી ૯૨૦

કોમેસ લીગ યોગના ૫૩

કોમેસ સોસિયાલીસ્ટ પાર્ટી ૮૯૫, ૯૦૫

કોલ ૨

કોલ નેહરુ ૨

કાન્તિ ૨૭૫૨૬૫૩૦, ૫૦, ૫૫૫
 ૬૮૭૮૭૮૬૪૪, ૬૪૫
 કાન્તિવાદીઓ (-કાગીઓ) ૨૦૪, ૨૨૭,
 ૨૬૪૪૨૧ ૫૧૫ ૫૩૭ ૬૦૦
 કાન્તિવાદી ચળવળ ૩૫૬ ૭૫૧
 ક્રિષ્ણ ૮૨૨૭૬૬ ૨૦૨, ૬૨૬
 ક્ષેત્ર ૬૫૬
 ખાદ્ય ૩૬૭
 ખલીમઓ ૮૩૭
 ખારી ૮૧૬, ૪૩, ૮૪૫
 ખાનીની ચળવળ ૮૪૩, ૮૪૪
 ખાનસાહેબ ડૉ. ૪૫૩, ૫૨૨
 ખાનની મિનકત ૬૧૫, ૮૬૧, ૮૬૮,
 ૮૭૪ ૮૬૫, ૪૩
 ખાપડે ૫, ૫૬
 ખિલાફત ૬૫, ૭૨, ૭૩, ૮૬, ૧૦૦, ૧૦-
 ૧૨૩, ૧૩૭, ૭૬૨
 ખિલાફત કમિટી ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૧૫૫
 ખિલાફત ડેપ્યુટીશન ૭૨, ૭૩, ૧૬૬
 ખિલાફતની લડત ૭૪
 ખિલાફત સભ્યાઓ ૧૩૩
 ખિલાફત દિલ્લયાલ ૧૧૩
 પ્રાઈ ખિલાફતનાર ૪૩૦, ૪૫૧, ૮૬૩,
 ખેડા ૭૬
 ખેડો ૭૦ ૮૪૫/૧, ૮૮, ૬૦, ૬૧,
 ૧૧૪, ૨૧૬, ૨૧૮, ૩૧૫, ૩૭૨, થી
 ૭૪, ૪૦૬, ૪૧૦ ૪૪૬, ૪૫૫, ૪૫૬,
 ૪૫૬, ૪૬૭, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૫ ૪૮૭,
 ૪૮૬, ૪૮૫, ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૫૧,
 ૬૦૦, ૬૬૧, ૬૬૦, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૬૬,
 ૮૨૨, ૮૪૫ થી ૮૪૫, ૮૬૮, ૮૩૮, ૮૩૬,
 ૮૪૧ ૮૪૩, ૮૪૪
 ખેતીનો મત ૧૧૪, ૬૪૧
 ખેતીવાળી, કમિટી ૪૫૩

ખેડૂન કેદીઓ ૩૫૨
 * ખેડૂન ચળવળ ૫૧૮
 ખેડોનો પ્રશ્ન ૩૧૫, ૪૨૭, ૬૦૦
 ખેડૂત વર્ગ ૭૭, ૧૬૨
 ખેડૂત સંઘ ૪૮૬
 ખેડૂનોની દિલ્લયાલ ૪૪૪, ૪૮૩
 ખેતરી ગાળ્ય ૩
 પ્રિન્સ ૪-૬, ૪૪૨
 પ્રિન્સ મેવામથ ૬૧૦
 પ્રિન્સીઓ ૪૪૭, ૭૬૧
 પ્રિન્સી ધમ ૧૮૩, ૪૪૨, ૪૪૩, ૬૧૪,
 ૬૧૫ ૮૩૬,
 ખ્યાલ અનુભવમજ્જ ૩૬
 ગોડવાળી દિન ૩૪૧
 ગોડવાળી સિપાઈઓ ૩૪૨, ૩૪૩
 ગોળિયાઓ ૮૬ ૭૭૨ ૩૭૩, ૩૮૨,
 ૪૨૭ ૪૫૦ ૪૫૬ ૪૬૬, ૫૦૩, ૫૦૫,
 નફીનારખા ખા અબુલકાસમ, ૪૨૬, ૪૪૪
 ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૩ ૫૨૭ ૮૬૪, ૬૧૫
 ગાંધી, પેટે ચાલવાની (અમૃતસર) ૬૬
 ગાંધી ૧૮૬, ૧૮૭, ૩૨૨
 ગાંધી ચમુના ૧૮૭
 ગામડાઓ ૬૦
 ગાયબાડ (પ્રિન્સ) ૨૮
 ગાયરીમંત્ર ૬૬૬
 ગાંધી, સિયડ ૧૬૦
 ગાંધીજી ૪૮, ૫૬ ૬૬ ૬૮, ૬૬, ૭૧ થી ૭૬,
 ૭૮ ૮૬ ૭૭, ૬૬, ૬૦ ૬૬, ૧૦૧ થી ૧૦૫
 ૧૦૮, ૧૧૨ થી ૧૧૪ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૨૦,
 ૧૨૧ થી ૧૨૬, ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૬ થી ૧૩૮
 ૧૪૦, ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૫૪, ૧૫૫ ૧૬૧,
 ૧૮૧ ૧૮૪, ૧૯૦ ૧૯૬ ૧૯૩ થી ૧૯૫
 ૧૯૭ થી ૨૦૨ ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૫, ૨૪૦,
 ૨૬૧, ૨૬૪ ૨૭૨ ૨૮૨, ૨૮૩, ૩૦૨ થી

૩૦૫,૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૧,૩૧૨, ૩૧૪,
 ૩૨૦,૩૩૦,૩૩૨ થી ૩૩૪,૩૩૬,૩૩૮
 થી ૩૪૧, ૩૪૫,૩૫૬, ૩૬૪ થી ૩૬૮,
 ૩૬૫, ૩૬૭થી ૩૬૯, ૪૦૧ થી ૪૦૬,
 ૪૧૧ થી ૪૧૩, ૪૧૫, થી ૪૧૭,૪૧૯,
 થી ૪૨૧, ૪૨૬, ૪૩૦, ૪૩૨, ૪૩૩,
 ૪૩૫,૪૪૪થી ૪૪૬, ૪૫૦,૪૫૨,૪૫૪,
 ૪૫૫,૪૫૮, ૪૬૦ થી ૪૬૩,૪૬૫ થી
 ૪૭૫,૪૭૬ થી ૪૮૨,૪૮૬,૪૮૭,૪૮૯
 ૪૯૪,૪૮૮,૫૦૧,૫૦૫ થી ૫૦૭,૫૦૯
 ૫૧૦,૫૧૨, ૫૧૬ થી ૫૨૨,૫૨૪ થી
 ૫૨૬,૫૩૫,૫૩૬,૫૪૬,૫૫૦થી ૫૫૨
 ૫૬૫,૫૬૬,૬૦૨,૬૦૫થી ૬૦૮,૬૧૭,
 ૬૧૮,૬૨૦,૬૨૧,૬૨૫થી ૬૨૭,૬૪૬,
 ૬૪૭,૬૫૩,૬૫૪,૬૫૭, ૬૫૯, ૬૬૦,
 ૬૬૨, ૬૬૪, ૬૬૫,૬૬૯,૬૭૧, ૬૭૬,
 ૬૮૧, ૬૮૩, ૭૩૦, ૭૬૪,૭૬૭,૭૬૯,
 ૭૭૨,૭૭૩,૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૭, ૮૧૨,
 ૮૧૪થી ૮૨૨, ૮૨૪થી ૮૨૭, ૮૨૯થી
 ૮૩૧, ૮૩૩, ૮૩૫, ૮૩૮,૮૪૦,૮૪૧,
 ૮૪૩,૮૪૫, થી ૮૪૭, ૮૫૦,૮૫૫ થી
 ૮૫૮,૮૬૦,૮૬૨, થી ૮૬૪, ૮૬૬ થી
 ૮૬૯,૮૭૩,૮૭૬,૮૮૧ થી ૮૮૪, ૮૯૧
 થી ૮૯૩,૮૯૭, ૮૯૮, ૯૦૫ થી ૯૦૭,
 ૯૧૮,૯૨૮,૯૪૨,૯૫૬.

ગાંધી અર્ચિન ચર્ચાઓ ૪૦૪,૪૨૪

ગાંધી - એ - સરહદ ૪૫૧

ગાંધી યુગ ૧૦૩

ગિદવાળી, આચાર્ય ૧૬૯,૧૭૦,૧૭૮,
 ૧૭૯

ગીરજી કામગાર સંઘ ૨૬૭, ૨૬૫,
 ૨૬૮

ગુજરાત ૮૫૧,૬૭, ૨૬૮, ૩૭૨, ૪૨૬
 ૫૫૧,૬૫૮,૭૮૬,૮૬૨

ગુજરાતી ભાષા ૭૩૧,૭૩૩,૭૩૫, ૭૩૮

ગુજરાતી નાટકો ૬૫૭

ગુપ્ત, શિવપ્રસાદ ૭૩૭

ગુરુદ્વારાઓ ૧૬૮

ગુરુદ્વારા કમિટી ૧૬૮,૧૭૮

ગુદડધોગો ૪૩૧,૪૫૬

ગેરિબાદી ૩૦

ગોખલે, ગોપાલ કૃષ્ણ ૩૬, ૪૪, ૪૫, ૪૯

૫૮,૫૯,૧૦૦,૩૧૦,૩૫૬,૭૧૫

ગોપ લોકો ૮૨૦

ગોરખપુર જિલ્લો ૩૦૩,૬૪૩

ગોલ ૯૨૦

ગોળમેઘ પરિપદ ૧૩૬, ૧૮૫, ૧૯૨,

૩૧૦, ૩૮૨, ૩૮૬, ૩૯૧ ૩૯૨, ૪૦૧

૪૦૨, ૪૨૦, ૬૩૦, ૪૪૪ થી ૪૪૬,

૪૫૪, ૪૬૩, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૭૪, થી,

૪૭૮,૪૮૦, થી ૪૮૨, ૪૮૬, ૪૮૮ ૫૦૧,

૫૦૫, ૫૬૯, ૬૭૦, ૬૮૬, ૭૪૨, ૭૫૫,

૮૧૯, ૧૩૨, ૬૩૩

ગોળમેઘ પરિપદ, ત્રીજી ૫૫૭

ગોળમેઘ પરિપદ, પહેલી ૩૮૮, ૪૪૫,

૪૫૬, ૪૮૧

ગોળમેઘ પરિપદ, બીજી ૪૪૫, ૪૪૭,

૪૬૦, ૪૬૧, ૪૮૧, ૫૪૯

ગોળમેઘ પરિપદો ૬૩૦

ગ્રામડોધોગો ૮૪૬, ૮૪૯

ગ્રીક લોકો ૮૨૦

ગ્રીન, ડી. એચ. ૨૪૫

ગ્રેગ, રિચર્ડ બી. ૮૬૬

ગ્રેટ બ્રિટન ૩૯૦, ૫૫૬, ૬૨૬

ગ્લાસગો ૨૬૮

ગ્લેડસ્ટન, હબર્ટુ.ઈ. ૨૪૫, ૭૫૭, ૮૮૬

ઘોષ, અરવિંદ ૩૪

ઘોષ, મોનીલાલ ૧૦૪

ઘોષ, સર રાસબિહારી ૫૮, ૫૯

૧૭૭, ૧૮૩, ૨૧૭, ૨૪૯, ૨૬૩ થી
૨૬૬, ૨૭૧, ૩૧૧, ૩૧૨, ૪૦૩, ૪૦૪,
૪૧૩, ૪૧૪, ૪૨૪, ૪૨૮, ૪૩૨, ૪૩૩,
૪૩૧, ૫૦૪, ૫૮૮, ૬૨૦, ૭૧૪, ૭૬૭,
૮૫૩
દિલ્લી, નવું ૪૭, ૨૧૯, ૪૦૪, ૪૯૫, ૫૨૪
૭૧૦
દિવાળી ૧૩, ૨૧૭
દેવું, બેડોનાં ૪૬૨
દેશી શાળાઓ ૮૫૧, ૮૫૩, ૮૫૭, ૮૫૮
૮૮૦, ૯૩૩
દેશી શાળાઓ ૬૬૬, ૮૦૯, ૮૫૦, ૮૫૪
થી ૮૫૬, ૮૫૯, ૮૬૦
દેસાઈ, મહાદેવ ૧૪૬
દેહાંત દંડની શિક્ષા ૩૫૨
દોરો, ગુસ્તાવ ૨૨
દ્રાવિડ ભાષાઓ ૭૩૫
દ્રાવિડ ૧૯૮
દ્વિમુખી શાળાનીતિ ૬૩૦

ધનિક વર્ગ ૮૪૩
ધર્મમુદ્ર ૨૩
ધર્મ ૧૩, ૨૪, ૩૨, ૧૧૩ થી ૧૧૫, ૧૧૭,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૨૦૭, ૨૧૨, ૨૧૮,
૩૨૨, ૪૮૧, ૫૧૫, ૬૦૬, ૬૧૦, ૬૧૨,
થી ૬૧૮, ૬૨૨, ૬૮૩, ૬૯૦, ૬૯૮,
૭૨૬, ૭૧૦, ૭૬૩, ૭૯૧, ૮૧૮, ૮૬૨,
૮૭૫, ૮૮૧, ૮૮૫
ધર્મ, તંત્રબદ્ધ ૬૦૯
'ધર્મ અને અભય' ૭૮૦
ધાર, પાંડિત ખીરાન નારાયણ ૧૯
ધારાસભાઓ ૧૯૩, ૧૯૭, ૨૦૩, ૩૦૨,
૬૫૯, ૬૬૨, ૬૬૫, ૬૭૩, ૭૪૦, ૭૪૮,
૮૧૨, ૮૫૨, ૮૬૯, ૮૯૨, ૮૯૭, ૯૦૬
ધારાસભાઓ, નવી ૧૫૮

ધારાસભા - પદ્મ ૧૬૧
ધારાસભાપ્રવેશ ૧૫૩
ધારાસભાઓ, પ્રાતિક ૧૯૨, ૨૧૩, ૩૦૧,
૩૭૧, ૬૬૧, ૬૨૪
ધારાસભા, બંગાલની ૧૬૩
ધારાસભા, વડી ૧૫૫, ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૦૨,
૨૪૩, ૨૪૮, ૩૦૧, ૩૨૧, ૩૮૧, ૫૫૭,
૫૯૮, ૬૨૦, ૬૫૧, ૬૯૨, ૭૬૭, ૯૦૬,
૯૦૭, ૯૨૪, ૯૨૭, ૯૩૪, ૯૫૬
ધારાસભા, સંયુક્ત પ્રાંતની ૫૨૯
ધારાસભાનો મર્થદમ ૯૨૦, ૯૨૪
'ધી જંગલ ધન સનસાઈટ એન્ડ
શેરો' ૫૮૪
'ધી ટ્રેન્ડી ઓફ ગાયી' ૪૬૫
'ધી પાવર ઓફ નોન વાયોલેન્સ'
૮૬૬
'ધી પીપલ' ૨૭૭
'ધી ફ્યુચર ઓફ ઈન્ડિયન વેસ્ટ'
૬૬૨, ૬૬૭

નંદીકેરીઓ ૩૦૬, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૫,
૪૪૭ થી ૪૪૯, ૫૧૩, ૭૮૦, ૯૦૮, ૯૩૯
નરેન્દ્રનાથ, શાળ ૨૬૫
નવરોજ ૧૪
નવરોજ, દાદાબાઈ ૧૯૧
નગ્સીમપાસા ૮૦૯
નાઈનર, રાઈનહોલ્ડ ૬૧૪, ૮૧૭, ૮૭૫
નાકરની લડત ૩૭૨ થી ૩૭૪, ૭૭૬,
૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૧૭, ૪૨૪, ૪૨૮,
૪૮૯, ૫૨૨, ૫૫૧, ૭૬૬
નામપુર ૧૬૭, ૨૧૪, ૩૧૬
નામરી (લિપી) ૭૩૦, ૭૩૪
નાગ્ગીઓ ૨૦૪, ૨૩૮, ૨૪૦, ૬૪૬, ૬૫૦,
૬૫૭
નાગ્ગીવાદ ૭૬૫

૮૫ ૧૦-૧૧, -ના પિતાનો મિત્ર ૧૧, -નું બાળપણનું પ્રથમ રમણ ૧૧, -બાળપણમાં પિતાનો ધાક અને માતાનો પ્રેમ ૧૧-૧૨, -માતાનો દેખાવ ૧૨, -પ્રથમ મિત્ર સિક્કા ૧૨, -પુરાણ વાર્તાશ્રવણ ૧૩, -ધર્મ વિષે પ્રથમ જાણ ૧૩, -બાળપણમાં હત્સરો ૧૩-૧૪, -જન્મગાઠની ઉજવણી ૧૪, -બાળપણમાં મુસા ફરીઓ અને લક્ષ્મણગો ૧૪-૧૫, -સામાન્ય લોકોના લક્ષ વગેરેના ખર્ચો વિષે ૧૫ -લક્ષ્મણગો સામાજિક સમેલનો ૧૬, -કારમીરી લોકોના રિવાજો ૧૬, -બાળપણમાં ધરના હાડાઓ ૧૬ -બાળપણમાં ધોડેસવારી ૧૭, -બાળપણમાં તરવાની મોજ ૧૮ -બાળપણમાં બેર લોકોને માટે સદાનુભૂતિ ૧૯ -વર્તમાનપત્રોના વાચનની શરૂઆત ૧૯, -બાળપણમાં સ્વસ્થાતિમાં ક્ષાતિબ્ધન આતરંગનતીલ લક્ષ અને ખીન સામાજિક રિવાજો ૨૦, -ના પ્રથમ શિક્ષકો ૨૧, -તુ સરકૃતગ્ન જ્ઞાન ૨૧, ને બ્યાકરણનો અભ્યાસ ૨૧, -નું બાળપણનું વાચન ૨૨, -કાવ્ય પ્રત્યે રુચિ ૨૩ -વિજ્ઞાનની શરૂઆત ૨૩, -અને ધિયોસોફીનો સબધ તથા તેની અસર ૨૪ થી ૨૬ આકાશમાં જીડવાની આકાશ ૨૪, -ધિયોસોફીકલ સોસાયટીમાં ભેડાયા ૨૫, -બાળપણની પેતાને વિષેની જાણ ૨૫, -ધિયોસોફીનું જાણ ૨૫ -ધિયોસોફીસ્ટો વિષે ૨૫-૨૬ -બાળપણમાં તુસો જાણની હુકમની જાણ ૨૬, -બાળપણમાં

સાપ્તીયતાનો પરિચય ૨૬, -સીઓ પ્રતે પ્રથમ આકર્ષણ ૨૬, -યુરોપની પ્રથમ સફર ૨૬ ૨૭, -દેશમાં પ્રવેશ ૨૭, -દેશમાં શરૂઆતના દિવસો ૨૭-૨૮ -દેશમાં વાચન ૨૮, -દેશમાં ફેળવારી ૨૮, -વિલાયતની ચૂટ ટી-મા રસ ૨૮, દબાઈ સફરનું આકર્ષણ ૨૮ -દેશમાં સમજાવીન દિલી વિદ્યાર્થીઓ ૨૮-૨૯, -દેશમાં યહૂદીઓ પ્રત્યે વલણ ૨૮, -યુનિ-વર્સિટીનું આકર્ષણ ૨૯-૩૦, -દેશમાં દિનના સમાચારો ૩૦, -૧૨-જા ૧૧ના જીવનચરિત્રના વાચનની અસર ૩૦, -દેશ ઉડાડા ૩૦ ૩૧, -કોમિજનમાં પ્રવેશ ૩૧, -કોમિજનમાં વસ્થામાંથી પુખ્ત ઉમરમાં ૩૧, -કોમિજનના ત્રણ વર્ષો ૩૧, -કોમિજનમાં અભ્યાસના વિષયો ૩૧, યુનિવર્સિટીમાં ખીન વિષયો અને લેખકોનો રસ અને ચર્ચાઓ ૩૧ ૩૨, -ત્રીપુરુષ સબધ વિષે વાચન અને જ્ઞાન ૩૨, -ફેળવણી દર્શનમાં ત્રીઓ પ્રત્યે વલણ ૩૨, -સિક્ક જીવનનું આકર્ષણ વિલાસીનું નહિ ૩૨-૩૩, -જીવનનો પ્રારંભમાં આદર્શ અને મયન ૩૩ -કોમિજનના દિવસોમાં ચર્ચાઓ અને જીવન પ્રત્યે વલણ ૩૩ ૩૪, -રાજકીય વિચારોના ધડધરનો પ્રારંભ ૩૪, -હિંદ ૧૯૦૭નું ૩૪, -સ્વદેશી અને બહિષ્કારની વિલાયતમાં દિલી વિદ્યાર્થીઓ પર અસર ૩૪; -કોનેજમાં વહુતવ ૩૫, -શ્રદ્ધાની બ્યાખ્યા પ્રથમ સાલને ૩૫,

-શ્રદ્ધા અને વિજ્ઞાન વિષે ૩૫;
-ના સમકાલીન વિદ્યાર્થીઓમાંથી
કોઈક ૯ રાજકારણમાં ૩૫;
-કેળવણી દરમિયાન દિંદી નેતાઓ-
ની પ્રથમ છાપ ૩૫-૩૬; -કેમ્બ્રિજના
સમકાલીનો ૩૬; -સ્વામીજી કૃષ્ણ-
વર્માનો પરિચય ૩૭; -પિતાનો
રાજકારણમાં પ્રવેશ ૩૭; -પિતા
મધ્યમમાર્ગી નહોતા ૩૭-૩૮; -
પિતાના પ્રારંભના રાજકીય વિચારો
૩૮; -મધ્યમ માર્ગીઓ વિષે
૩૮-૩૯; -પિતાના સ્વભાવ વિષે
૩૯; -પિતાના રાજકારણ વિષે
૩૯; -ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં
જોડાવા નથી ૩૯; -કેમ્બ્રિજ છોડ્યું
૩૯-૪૦; -કાયદાની કેળવણીની
પસંદગી ૪૦; -રાજકીય વર્તનની
અસ્પષ્ટતા ૪૦; -કેમ્બ્રિજ પછીનાં
બે વર્ષ ૪૦; -ખર્ચાજટિલો, લંડનમાં
૪૧; -કેળવણી દરમિયાન યુરોપના
પ્રવાસો ૪૧; -આકાશવાનરું પ્રથમ
દર્શન ૪૨; -નોર્વેમાં એક જીવ-
લેણ સાહસ ૪૨-૪૩; -બેરિસ્ટર
ધર્મા ૪૩; -દિંદીમાં પ્રત્યાગમન ૪૩;
-તે સમયની દિંદીની રાજકીય
સ્થિતિ ૪૪; -મહાસભાના પ્રથમ
ઢાળરી ૪૪; -૧૯૧૨ની મહાસભા
વિષે ૪૪; -ગોખલે વિષે ૪૪ થી
૪૬; વકીલાતની શરૂઆત ૪૫
-વકીલાતના ધર્મા વિષે ૪૫, -શરૂ-
આતમાં દિંદીમાં નીરસ જીવન ૪૫
-૪૬; -દિંદીઓ અને અમેજીના
સંબંધ વિષે ૪૬; -દિંદીમાંના
અમેજી અમલદારોની બોલિંક અવ-
નતિ વિષે ૪૬-૪૭; -દિંદી અમ-

લદારો વિષે ૪૭; -મધ્યમવર્મનાં
જીવન અને રાજકારણ વિષે ૪૭-
૪૮; -મહાસભામાં પ્રવેશ અને
કાર્ય ૪૮; -ધર્માની શરૂઆતમાં
મનોરંજનના પ્રકાર-શિકાર ૪૮-૪૯;
શિકારનો અનુભવ અને ત્યાગ ૪૮-
૪૯; -ભારત સેવક સમાજ વિષે
૪૯; -શ્રી. સાસ્ત્રીએ વિદ્યાર્થીઓને
આપેલી સલાહથી આધાર ૪૯-૫૦;
-મહાયુદ્ધના પક્ષકારો વિષે ૫૦;
મહાયુદ્ધના સમયરુંદિંદી રાજકીય
વાતાવરણ ૫૦ થી ૫૨; -શ્રી. શ્રી-
નિવાસસાસ્ત્રી વિષે ૫૧; -ભારત
સેવકશુ મંડળમાં જોડાવાને અરજી
૫૨; -શ્રી. બેસન્ટની અટકાયતનો
વિરોધ ૫૨; -ના પિતા અંતિમમાર્ગી
બનતા બંધ છે ૫૨-૫૩; -મધ્યમ-
માર્ગીઓને મહાસભાત્યાગ ૫૩;
મધ્યમમાર્ગીઓની લીડર વૃત્તિ વિષે
૫૩-૫૪; -તું પ્રથમ જાહેર બાપણ
૫૪; -ડૉ. સપ્ત, પંડિત મોતીલાલ
અને પંડિત માલવીયના નેતૃત્વ
વિષે ૫૪-૫૫; -રાજકીય વિચારોનું
મંથન ૫૫; -પિતાના રાજકીય
વિચારોથી બેદ ૫૫-૫૬; -પિતા
અંતિમમાર્ગી બને છે ૫૬; -ગાંધી
જીનું પ્રથમ મિલન ૫૬; નીરતા પ્રત્યે
આકર્ષણ ૫૭; -યુવાનીમાં સમા-
જવાંદી વિચારો ૫૭; વકીલાતને
ધર્મો ૫૮; -અને સર રાસવિહારી
ચોપ તથા ખાપડે ૫૮-૫૯; -તું
લગ ૬૦; -દિંદીમાલયમાં ૬૦ થી ૬૨;
-દિંદીમાલયનાં દર્શનથી આનંદ
અને વૃત્તિ ૬૦-૬૧; -દિંદીમાલયમાં
એક અનુભવ ૬૦ થી ૬૨; -અમર-

તાયની યાત્રાએ ૬૧-૬૨, -હિમા-
લયમાં જીવેલા સાદસ ૬૨,
કૈલાસ અને કશ્મીર યાત્રાનો
સકળ ૬૨, -પ્રવાસવાસાની
તુમિને બંને જોવાનાઓ ૬૨-
૬૩, -ને પર્વતનો સાદ ૬૩, -મહા
યુદ્ધ પછીની હિંદની રાજકીય સ્થિતિ
૬૪થી ૬૬, -રોરેટ બિડોનો પાડ
૬૬ -૧૮૧૮ થી ૧૮૩૪ ની પ્રગતિ
વિષે કટાક્ષ ૬૬, -સત્યાગ્રહનો
પ્રથમ પરિચય અને અપેક્ષિત
જીવનકૃષ્ણ ૬૭-૬૮, -પિતાનો પ્રેમ
અને જોવાની કલ્પના ૬૭-૬૮,
પ્રથમ સત્યાગ્રહ વિષે ગાંધીજીની
સલાહ ૬૮, -પત્નિબા રમખાળો
અને માર્શલ્સ ૬૮-૬૯, માર્શલ્સ
હોના અમલની તપાસ ૬૯ -દેશ-
અધુ દાસ સાથે પ્રથમ કાર્યપ્રસંગ
૬૯, -જલિયાવાલાની મતલ અને
જનરલ ડાયરની જવાબદારી ૭૦-
૭૧, -જનરલ ડાયરનું દર્શન અને
તેની બહાર ૭૦-૭૧, -ગાંધીજીની
કાર્યપદ્ધતિ અને દૂરદર્શીપણાનો
પ્રથમ પરિચય ૭૧, -પિતાના
જીવન પર પત્નિબાની અસર ૭૧,
-પત્નિબાનિવનો પ્રથમ અનુભવ
૭૧-૭૨, -'ઇન્ડિયેન્ડ' પત્રની
કારકિર્દી ૭૨ -પિતા અને અન્ન-
મમાર્ગીઓ વચ્ચેનું જાતર વધે છે
૭૨ -મહાસલા અમૃતસરની ૭૨,
-મોલવીઓ અને હવેમાઓની
એક સલા ૭૩, -ગાંધીજીની
કાર્યપદ્ધતિ ૭૩-૭૪, -ખિલાફત
ડેપુટીરાનમાં ગાંધીજી ૭૩-૭૪,
-ગાંધીજીની ખિલાફત કમિટી સાથે

સરત ૭૪, -ગાંધીજીનું મુસ્લિમ
હીજની કાઉન્સીલ સમક્ષ બાઈગ
૭૫, -ખિલાફતની લડત ડેપુટી-
નાઓ વિષે ૭૬, -ટોકમાન્ય
તિલકની સ્મરણયાત્રામાં ૭૬,
-હિંદના રાજકીય ખેતોનું વર્ણન
ધોરણે નિરીક્ષણ ૭૭-૭૮
-એંગ્લો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો વિષે
૭૭થી ૭૮ -હિંદી વર્તમાનપત્રો
વિષે ૭૮-૭૯, -ની ૧૯૦૦માં
રાજકીય દૃષ્ટિ ૭૯ -અને અફઘાન
એલચી મંડળ ૮૦, -ને મસૂની
છાડવાનો હુકમ ૮૦-૮૧, -કિસાનો
સાહેબા સબચની સરઆત ૮૧-
૮૨ -કિસાનો સાથેની પ્રથમ
મુનાકાત ૮૨ -ગામડામાં ૮૧ થી
૮૩ -કિસાનોના પ્રથમ પરિચયનો
આધાર ૮૩, -ભારતમાતાનું દર્શન
૮૩ -કિસાનોની હારત અને
તેમની કહાણી ૮૩-૮૪, -કિસાન
ભક્તિનું કારણ ૮૪ -કિસાનો
અને બાળા સમયદ્રવ્ય કાર્ય ૮૪-
૮૫ -સ્વતંત્ર અને ગણો
તિયા ખેડૂતો વિષે ૮૫-૮૬,
-અધ્યાપના ખેડૂતો ૮૬, કિસાન
હિલચાલના કારણો ૮૬-૮૭, -કિસાન
હિલચાલ વિષે સહેરોનું અજ્ઞાન ૮૭,
-ગામડામાં ભ્રમણ અને તેની જીવન
પર અસર ૮૮-૮૯, -ની સહન-
શક્તિ ૮૮, -પિતાની સરીર સપત્તિ
૮૯, -ખેડૂનોનું પ્રથમ દર્શન ૮૯-
૯૦, -ને ખેડૂતોએ આપેલી કેળવણી
૯૦, -ખેડૂતો સાથે વાત કરવાની
રીત ૯૦, -કિસાન હિલચાલની
પેતાની દૃષ્ટિ પર અસર ૯૧,

-૪મીનદારો -૧ને સરકાર ૧,
-૪મીનદારો અને એફતોનો
સંબંધ ૬૧, -૪મીનદારો વિષે
૮૧-૨ -કિસાનો પર અસહકારની
અસર ૮૭ થી ૮૫ -કિસાનોની
સરકાર સાથે અથગમલ ૮૩,
-કિસાનોના તોફાન અને યોગી-
બારનો અનુભવ ૧ થી ૬૬,
-કિસાનોના વિશ્વાસનું પાત્ર બને
છે ૮૫ -જિલ્લાઓમાં કિસાનોનું
દબાવ ૮૬, -ફેમાનામાં કિસાનોનું
તોફાન ૮૬, -કિસાનોને દિસા
માં ૮૫કો ૬૦-૬ કિસાનોને
અ પેલી સલાહનું પરિણામ ૮૭,
-દિલ્લા કિસાનો વિષે ૮૭-૮,
-કિસાનોનો પ્રશ્ન-દિલ્લા પ્રશ્નની
એક નદવની બાનું ૮૮, -ગાંધી-
જીની કાર્યપદ્ધતિ ૧૦, -સાચા
સાજપાતણ વિષે ૧૦૦, -પિતાનો
અસહકારનેટો તેના કારણે ૧૦૧,
-પિતાની અસહકાર કરવામાં
મુશ્કેલી ૧૦૨, -પિતા અસહકારમાં
નેહાલા ૧૦૨, -પિતા અને ગાંધી-
જીની મેલી વિષે ૧૦૩, ધર્મશક્તિ
અને ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ બનેલાઓ એક
એકને સમજા સહે છે ૧૦, ગાંધી-
જીને ધરેલી નથી મદાસમાં ૧૦૩,
-મોતીલાલ પોપની મરણશય્યા
આગળ ૧૦૪ -બેંક એન્ડ બર્ન-
નની અસર ૧૦૪, -એન્ડ્રીઅસ
પૂર્ણ ગદા જ ઉપાસના નિગ્રહ વિષે
૧ ૮-૧૦૧ -ગીલ્ડ, મદમદઅડી
વિષે ૧૦૧-૧૦૩ -મંચમચર્ચા
નેગામે મદાસમાં ગાંધી અગર યદિ
સરકાર પડે અને તે વિષે ૧-૩

૧૦૮, -લોકમતગતિની અસર વિષે
૧૦૮, -અસહકારની આમલજ
પરની અસર વિષે ૧૦૮-૧૦,
-લોકોએ કરેલો 'ખિલાફત'નો અર્થ
૧૦, -મદાસમાં કાર્યકર્તાઓનું
૧૦૨માં માનસ ૧૦૦-૧૧૦ -અસ-
હકારની સરકાર પર અસર ૧૧૦-
૧૧૧, -અસહકાર દુરમિયાન અથવા
અમલદારોનું માનસ અને તેમણે
પેલા કરેલુ ભયાનકતાનું વાતાવરણ
૧૧૧-૧૧૨, -૧૦૨માં અમેલોની
ભયગીન દસા વિષે ૧૧૨, -ખિલા-
ફતની દિવસાલની મુસ્તિમ નેતાઓ
પર અસર ૧૧૩, -અસહકારમાં
રહેલુ ધાર્મિક તત્ત્વ ૧૧૩, રાજ
કાજમાં ધર્મની અસરથી મૂલવણ
૧૧૪ -ગાંધીજી એક કોપડો ૧૧૪,
-ગાંધીજીના પ્રભાવથી ધર્મ તરફ
વલણ ૧૧૬, -સત્યાગ્રહની નેતર
બાનું ૧૧૧ -શુદ્ધ રોયને માટે શુદ્ધ
સાવનની જરૂરિયાત ૧૧૫ -૧૦૦૩
ના રાજાનીય વિચાર ૧૧૬, -આશ્ર-
મની પ્રાર્થના પ્રથે આકર્ષણ
૧૧૬ ગાંધીજી એક મિશનર
૧૧૬, -દેવી રામદાસમાં રાજ-
કર્તાઓ પ્રતે તિરકારની માત્રા
ગોળી છે ૧૧૮ -સ્વદેશી વિદેશી-
ઓ પ્રત્યેનું વલણ ૧૧૮, -૧૦૦૧માં
રોયની અરપણતા સ્વરાજનો અર્થ
અરપણ ૧૧૮-૧૧૯ -ગાંધીજી
સ્વરાજ વિષે અરપણ ૧૧૯,
-વિચારના અભાવને તીવ્ર અસહ-
કારમાં પ્રવેશી સિત સિત પ્રવેશો
૧૧૯-૧૨૦, -યત્રો વિષે ૧૨૦,
-લડતમાં ખૂબી જઈ બધું ડોરે છે

૧૨૧, ટોળાઓ પ્રત્યે વલણ ૧૨૧,
-જનસમૂહ સાથે આવશ્યકતા ન થઈ
શામ્લા ૧૨૧, -સોડો પ્રત્યે લાગણી
૧૨૨, -પ્રસિદ્ધિની અસર વિષે ૧૨૨
-૧૨૩, -૧૯૨૧ની પકડાપકડી
૧૨૩, -જેલને માટે પકડાવાનો
પ્રથમ અનુભવ ૧૨૪, -લડતને રંગે
ચંદેલા લોઢે ૧૨૫-૧૨૬, -લડતનું
વાતાવરણ ૧૨૬, -લડતની
મોડૂશીથી થયેલો શોષ ૧૨૬-૧૨૭,
-મોડૂશીની એકદર અસર ૧૨૮,
-અહિંસક લડતના શાસ્ત્રની ચર્ચા
૧૨૮ થી ૧૩૩, -સત્યાગ્રહ કાચર-
તાનો ધર્મ નથી ૧૨૮, -ગાંધીજીની
શક્તિ વિષે ૧૨, -ગાંધીજીના
લેખનુ ('તલવારનો ન્યાય') ઉદાહરણ
૧૦૧-૧૩૨, -અહિંસાનો માર્ગ
સર્વને માટે ત્રિકાલાબાધ નથી,
ધર્મ નથી ૧૩૨, -અસહકારની
લડત બંધ રહેવાના સાચા કારણો
૧૩૩, -ગાંધીજીની તર્કપદ્ધતિ વિષે
૧૩૦, -અસહકારના શુદ્ધતા દૂકડા
થયા ૧૩૩ -અસહકારની ૧૯૩૦
અને ૧૩૩૧ના સવિનયશબ્દની સાથે
સરખામણી ૧૩૪, -ખીંછે હકના
લાભ ૧૩૪-૧૩૫ -અસહકારની
નિમ્નગતતાના કારણો ૧૩૫, -મોડૂશી
યો ય પછુ તેની રીત અયોગ્ય ૧૩૬,
-મોડૂશી પછીની રિચલિ-કેમીરિખ-
વાદને મળે તે અવકાશ ૧૩૬-૧૩૬,
-સરકાર અને દેશજન પુ ઘાસ વચ્ચેની
વાદાવાદ વિષે ૧૩૬-૧૩૭, -પોતાને
અને પિતાને સળ-જેલ ૧૩૭-૧૩૮,
-પોતાની સામેના મુકદ્દમાની રમૂજ
પદ્ધતિ વિષે ૧૩૭, -મુક્તિ ૧૩૮,

-જેલમાં ગાંધીજીની મુલાકાત ૧૩૮,
-ગાંધીજીનું કોર્ટ સમક્ષ નિવેદન
૧૩૮, -લડતની મોડૂશી પછી પરદેશી
કાપડનો બહિષ્કાર વ્યવસ્થિત કરવામાં
૧૩, -ખીંછ વખત જેલમાં ૧૩,
-હિંદમાં રાજદ્વારી ગુનાઓની સળ
-સામાન્ય ૧૪૦, -જેલનિવાસની
અપેક્ષાથી ઠપજેલા વિચારો ૧૪૧,
-જેલમાં પ્રવેશતા થતી વ્યાકુળતા
વિષે ૧૪૧, -સત્યાગ્રહીઓની ભરતી-
ની જેલના અમલદારો પર અસર
૧૪૦ -જેલમાં સત્યાગ્રહીઓ ૧૪૨,
-લખનૌ જેલમાં રહેઠાણ અને નિત્ય-
ક્રમ ૧૪૩, -પિતાનો વ્યસનત્યાગ
૧૪૩, -લખનૌ જેલમાં સખતી ૧૪૪
થી ૧૪૭, -લખનૌનું જેલજીવન,
એકાત માટે લખના ૧૪૪-૧૪૬,
-લખનૌ જેલના સાથીઓ ૧૪૫-
૧૪૬, -લખનૌ જેલમાં પ્રકૃતિ
દર્શનનો આનંદ ૧૪૫, -જેલમાં
પ્રકૃતિ દર્શનથી થતા આનંદનું
કારણ ૧૪૬, -જેલોમાં સમાચારો
અને ખબરો ૧૪૭, -અસહકાર પછીનું
રાજકાજ ૧૪૭, -લખનૌ જેલમાં
નિરાશા અને સમાધાન ૧૪૮,
-જ્યોત્ષ્ણ જેલસૂત્રી રમૂતિ ૧૪૮,
-લખનૌ જેલમાં કસરત અને વાચન
૧૪૮, -લખનૌ જેલમાં આમશ-
દર્શન ૧૪૮, -પુત્રીનો પોલીસનો
અનુભવ ૧૪૯, -સામાન્ય કેદીઓના
જીવન વિષે ૧૪૯-૧૫૦, -રાજકીય
કેદીઓના જેલ જવાનું પરિણામ
૧૫૦, -રશિયા અને હિંદના જેલ
નિયમોનો મુકાબલો ૧૫૦, -લખનૌ
જેલમાં ચંદ્રશેખર આશાદ ૧૫૧;

-જેલોમાં લાગતી મધુરતાની ખોટ
૧૫૨; -લખતી જેલમાંથી કેદીઓની
મુક્તિનું કારણ ૧૫૨; -જેલમાંથી
ફટનાં અનુભવાતો કલ્લાસ ૧૫૩;
-મહાસલાના રાજકાળેની દુર્દશા
૧૫૩; -રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિષે ૧૫૩;
-ધારાસભાના બહિષ્કાર વિષે ૧૫૪-
૧૫૫; -ગાંધીજીના ધારાસભા પ્રવેશ
સામે વાંધા ૧૫૪; -૧૯૩૪ના ધારા-
સભા પ્રવેશની ૧૯૨૧ના બહિષ્કાર
સાથે સરખામણી ૧૫૫; -જેલમાંથી
ફટીને ૧૫૫; -અલ્લાહાબાદ
મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ ચૂંટાયા
૧૫૫; -મહાસભાવાદીઓ મ્યુનિસિ-
પાલિટીના પ્રમુખો ૧૫૬; -નું મ્યુનિ-
સિપાલિટીમાં કાર્ય ૧૫૬; -મહાસભા
સમિતિના મંત્રી ૧૫૬; -અને સર
શ્રીમલુડ મિયર્સ ૧૫૬ થી ૧૫૬;
-હિંદીઓ અંતિમમાર્ગી કેમ બને
છે તે વિષે અંગ્રેજોનો ખ્યાલ ૧૫૭;
-નો અંગ્રેજો સાથેનો વહેવાર ૧૫૭;
-સર શ્રીમલુડ મારફતે પ્રધાન થવાની
સૂચના ૧૫૮-૧૫૮; -રચનાત્મક
કાર્ય માટે જાળના ૧૫૮; -સરકારે
કરેલો મધ્યમ માર્ગીઓનો ઉપયોગ
૧૫૮; -ધારાસભાઓમાનું પથરંગી
વાળું ૧૬૦; -પ્રધાનોની લાયકાત
વિષે એક વાર્તા ૧૬૦; -નો કાર્યથી
હૃદયને ઠાંકવાનો પ્રયાસ ૧૬૧;
-એકે પક્ષે રહી ન શક્યા ૧૬૧;
-નાફરવાદીઓ વિષે ૧૬૧; -પોતાની
લામણી વિષે પિતાજીની કાળજી
૧૬૨; -પિતા અને દેશજન્યુની
દિલોખન મેત્રી ૧૬૨-૬૩; -દેશજન્યુ
દાસ વિષે ૧૬૩; -પિતા વિષે

૧૬૩; -સ્વરાજ પક્ષમાં ભેળાયેલાં
તારો ૧૬૩; -ને સ્વજનોની ફેંફ
૧૬૪; -પત્ની વિષે ૧૬૪; -કુંદુંબ
જીવનમાં સાદાઈનો પ્રવેશ ૧૬૪;
-પોતાના ઘરના અને અંગત ખર્ચ
વિષે ૧૬૪થી ૧૬૬; -મોટી ખાનગી
નોકરીઓ નકારે છે ૧૬૫; -મહા-
સભાના કાર્યકરોને વેતન આપવા
વિષે ૧૬૫-૧૬૬; -સાવંજનિક
ફાળાઓમાંથી વેતન લેવામાં રહેલી
'ઇજ્જત'ની હાનિ વિષે ૧૬૬;
-૧૯૨૪માં મહાસભાના મંત્રી ૧૬૬;
-ખટપટનો અનુભવ ૧૬૭; -'લામણી
વિનાના' ૧૬૭; -ચુરકા બાગ અને
શીખોનું અહિંસા પાલન ૧૬૮;
-જૈતોમાં સિખોના સત્યાગ્રહનું
નિરીક્ષણ ૧૬૮; -જૈતોમાં ધરપકડ
૧૭૦; -નાભામાં હાથકરીનો અનુભવ
૧૭૦-૧૭૧; -નાભા જેલ વિષે
૧૭૧; -નાભાની કોર્ટમાં બે કેસ,
તેની રમૂજ અને અધેર ૧૭૧ થી
૧૭૩; -'નાભાની રીત' વિષે ૧૭૨-
૧૭૩; -નાભા કેસનો ફેંસલો ૧૭૩-
૧૭૪; -નાભામાં સળઓ ૧૭૪;
-દેશી રાજ્યોના ખુદ અને દેશી
રાજ્યોના બિટિસ વહીવટ વિષે
૧૭૪; -દેશી રાજ્યોની કોર્ટોમાં
અધેર ૧૭૪; -પિતાની ચિંતા ૧૭૫;
-દેશી રાજ્યોના બિટિસ વહીવટથી
પ્રબળને પડતો બેવડો માર ૧૭૫-
૧૭૬; -નાભામાંથી વિચિત્ર રીતે
છુટકારો ૧૭૬; -નાભામાંથી મળેલી
'લટકતી મુક્તિ' ૧૭૬; -નાભામાંના
'કાવતરા કેસ'નો શીખ સાથી ૧૭૬;
-નાભા જેલમાંથી મળેલો ટાઈ ફેઈટ

૧૭૮, -આચાર્ય ગિદવાળી ફરીથી નામામા ૧૭૮, -નો સાધીઓ પ્રત્યેની વફાદારીનો આદર્શ ૧૭૮, મોસાના મહમદઅલીનું પ્રમુખતરીકે નું ભાવણ ૧૮૦, -પોતાના મોનાના મહમદઅલી સાથેના સબધ વિષે ૧૮૦, -મોવાના મહમદઅલીની શક્તિઓ અને કટાક્ષની કૃષ્ટિ વિષે ૧૮૦ ૮૧, -નામોની આગળના માનવાચક શબ્દોનો અણગમો ૧૮૧ -મોસાના મ અલીના 'ઈશ્વર' વિષે ૧૮૧ મોસાના મ અલીના મત મુજબ 'ધર્મનિષ્ઠ' ૧૮૧ -ધર્મ વિષે ચર્ચાની એક મુગ્ધની ૧૮૧ -ધર્મચર્ચાની બાબતમાં મુસ્લિમો, આર્થિકસમાજો અને હિંદુઓની સરખામણી ૧૮૨, -હિંદુધર્મની જીવનશાંતિ વિષે ૧૮૨ -પડિત જવાહરવાળીની રમૂજ ૧૮૨-૧૮૩ -મોસાના મહમદઅલી સાથે ધર્મ-ચર્ચા ૧૮૩, -મોસાના મહમદઅલી નું ધાર્મિક વાચન અને કુરાનપ્રીતિ ૧૮૩ -મોસાના મહમદઅલીનું ધાર્મિક બોળપણ ૧૮૪, મોસાના મહમદઅલી મહાસભાધી દૂર ગયા તેના મારણો ૧૮૪, -મોવાના મહમદઅલી બોળમેજ અને તેમના મરણથી આઘાત ૧૮૫ -ને મોસાના મહમદઅલીની ચેતવણી ૧૮૫, હિંદુસ્તાની સેવાદળની સ્થાપના અને આવરકતા ૧૮૬ -૨૫, માલવીયજી અને સરકાર ૧૮૭, -માલવીયજીનો સત્યાગ્રહ ૧૮૭, -ત્રિવેણી સ્નાન સત્યાગ્રહીઓમાં ૧૮૭ ૧૮૮, -ત્રિવેણી સ્નાન સત્યા-

ગ્રંથનું વર્ણન ૧૮૮-૧૮૮, -ગાધીજીની માદમી ૧૯૦, -નારીજીની મુમ્તિ ૧૯૦, -જીવનમાં ૨૫ ૧ ૦, -ગાધીજી અને સ્વરાજવાદીઓ ૧૯૧, -ગાધીજીની વિચારપદ્ધતિ વિષે ૧૯૧, -ગાધીજી સાથે ચર્ચા ૧ ૧, -નો શ્રેયની સ્પષ્ટતાનો આગ્રહ ૧ ૧, -નું સંયુક્ત પ્રાન્ત પરિવર્તનમાં ભાગ ૧ ૨ -મ યમ-માર્ગીઓની સામ્રાજ્ય ભક્તિ વિષે ૧ ૨, -મ યમમાર્ગીઓ અને આપણો મૂળમત કોઈ ૧ ૨ -ગાંધીના સ્પષ્ટતા માટેના અણગમતા વિષે ૧ ૨ -૧ ૪માં ધારાસભાઓની કાર્યવાહી ૧ ૨-૧૮૬, -ધારાસભા-ઓમાં ઉપયોગી કાર્યની અશક્તિતા વિષે ૧ ૩, -અમદાવાદની મહા સભા સમિતિની બેઠક ૧ ૬, -ગાધીજીનું બંધારણ પ્રત્યે વલણ ૧૮૩ -ગાધીજીનું હૃદય મહાસમિ-તિની બેઠકમાં લાગી પડ્યું તે વિષે ૧૯૪, -ગાધીજીના અહિંસાના આગ્રહ વિષે ૧૯૪, -ગાધીજીની તે સમયની અશ્વિરતાથી આશ્ચર્ય ૧૯૬, -ગાધીજીની મુશ્કેલી વિષે ૧૯૭, -ગાધીજીની આમ વર્તમાં લોકપ્રિયતા વિષે ૧૯૭ -અ મ વર્તની લક્ષ્મી બેઠી કરી શકાની નથી ૧ ૭-૧૦૮, -ગાધીજીની લોકપ્રિયતા સુસિદ્ધિત વર્ગોમાં ૧૦૮, -પિતા અને ગાધીજીનો સબધ ૧૯૮ ૧૯, -ના પિતા ગાધીજી વિષે ૧૯૮, -ગાધીજીની સત્તા નમ્રતા અને અધિકાર વિષે ૧૯૮-૨૦૦ -ગાધીજીની આખ અને

વાણીની મોહિની ૨૦૦; -ગાંધી-
છત્રી સૌ દર્શદષ્ટિ ૨૦૦; -ગાંધી-
છત્રું છવન એક સંપૂર્ણ કલાકૃતિ
૨૦૦-૨૦૧; -પિતા અને ગાંધી-
છત્રી સરખામણી ૨૦૧; -પિતાના
સામર્થ્ય અને દર્શનની મહાત્મ-
શાવતા વિષે ૨૦૧; -ગાંધીજી
પિતાની તરફની ભેદને ૨૦૨;
-પિતાનું સ્વરાજ પક્ષનું નેતૃત્વ ૨૦૨;
-રાજકાજના અર્થ વિષે ૨૦૨;
-સ્વરાજ પક્ષની નળગાઈ ૨૦૩;
-સ્વરાજ પક્ષમાંથી છૂટા પડેલા
રેવેન્યુ સિવિલ વિષે ૨૦૩; -મહા-
સભાને છોડીને થયેલા મહાસભા-
વાદી પ્રધાનો વિષે ૨૦૪; -ગાંધીજી
પ્રમુખોના પક્ષ પ્રમુખ ૨૦૪;
-ગાંધીજીનું પ્રમુખ તરીકેનું શાવલું ન
ગમ્યું ૨૦૪; -મહાસભાના કાયમના
મંત્રી જેવા ૨૦૪; -દેરાળધુના
અવસાનની પિતાજીપર અસર ૨૦૫;
-પોતાની તંદુરસ્તી વિષે ૨૦૬;
માંદગી પછીની અનાસક્તિ અને
આધ્યાત્મિકતાનો અનુભવ ૨૦૬-
૨૦૭; -હિંદુ મુસ્લિમ દુલ્લડોળાં
કારણો વિષે ૨૦૭-૨૦૮; -આરતિ
અને નામજયોથી મધડો ૨૦૮;
-ધાર્મિક અનુભવો ત્રીજા પક્ષ તરફથી
કપયોગ ૨૦૮; -પ્રગતિ વિરોધી કેમ
પ્રવૃત્તિઓ વિષે ૨૦૮; -મહાસભાનું
કેમવાદ વિરોધી અડગ વલણ ૨૦૯;
-ગાંધીજીની કેમી પ્રથમ પ્રત્યેના
વલણની વાસ્તવિકતા ૨૦૯; -સર-
કારની કોઈનીતિ અને આપણી ફરજ
વિષે ૨૧૦; -ઐક્યનો ઉપાય,
આર્થિક અને સામાજિક રચના

બદલવાનો ૨૧૦; -રાજકીય અને
સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય સાથે ભય છે
૨૧૧; -ધણપ્રથમ રાજકીય નેતાઓ
સુધારક વૃત્તિના છે ૨૧૧; -આપણા
પ્રમો સુધારક નહિ પણ ક્રાંતિની
દૃષ્ટિથી જ હકેલવાના ૨૧૨;
-સ્પષ્ટ ધ્યેયને અભાવે કેમવાદનો
ફેલાવો ૨૧૨; -કેમી માગણીઓનું
હાઈ, નોકરીઓની વહેંચણી ૨૧૨;
આમર્ષ અને કેમી માગણીઓ ૨૧૨;
-કેમી નેતાઓ સાચી રીતે પ્રગતિ
વિરોધીઓ ૨૧૩; -મહાસભામાંના
મુસલમાનો વિષે ૨૧૩; -નાટ્ય-
વાદી મુસ્લિમોની પીછેહઠ ૨૧૪;
-રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોના મંડળના
અંત વિષે ૨૧૪-૨૧૫; -ઐક્ય પરિ-
ષદોની નિર્ણયકતાના કારણો ૨૧૫;
-કેમી એરે લાંબેલા સ્વરૂપે ૨૧૬;
-કેમી પ્રશ્નનું આર્થિક સ્વરૂપ ૨૧૬;
-વર્ગયુદ્ધમાં કેમવાદી નેતાઓનું
સ્થાન ૨૧૬; -અશ્વઘોષાદર્શી કેમી
રમખાણો અને તેના પરિણામ ૨૧૭
રામકીલાની બાળપણમાં મૈત્ર ૨૧૭;
-ધર્મ અને ધર્મનું અનુભવ, આનંદના
શત્રુઓ ૨૧૭-૨૧૮; -મ્યુનિસિપા-
લિટીમાં પ્રમુખ તરીકેનું કાર્ય ૨૧૮;
-મ્યુનિસિપાલિટીઓના વહીવટ
વિષે ૨૧૮; -મ્યુનિસિપાલિટીઓના
તંત્રમાં સરકારની દખલ -૨૨૦;
-સરકારી અમલદારોનું વલણ ૨૨૦;
-રથાનિક સ્વરાજ્ય પ્રત્યે સરકારનું
વલણ ૨૨૦; -મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં
નાણાના ઉપયોગમાં 'સિવિલ
સાઈન્ટિસ્ટ'ને ફાળે જતો મોટો ભાગ
૨૨૧; -તે જ નાણામાં ગરીબોનો

નજીવે ભાગ ૨૨૧; -જમીનની કિંમત પરના વેરાનો સરકારી વિરોધ ૨૨૨; -સમાજશ્રોત્રી વેરાઓમાંથી ચાલતું મ્યુનિસિપાલિટીઓનું કાર્ય ૨૨૨; -સામાન્ય મ્યુનિસિપલ સભ્યો વિષે ૨૨૨; -એ લોકોનો એક પ્રિય વિષય-સગાંઓની નિમજૂકો ૨૨૨; -સ્થાનિક સંસ્થાઓનું ચોક્કસ સુધારવાની જરૂર ૨૨૩; -સ્થાનિક સંસ્થાઓનો અત્યાધિકાર વ્યાપક કરવાની જરૂર ૨૨૩-૨૨૪; -સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં દેખાતી ખોટો ૨૨૪; -સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સરકાર અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ૨૨૪-૨૨૫; -રાષ્ટ્રીયતાના આશ્રયોએ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાંથી બાદ રાજવાની નોતિ વિષે ૨૨૫; -સ્થાનિક સંસ્થાઓ, રાજપ્રકરણ અને સરકાર ૨૨૫-૨૨૬; -મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની સક્તિ અને તાલીમ વિષે ૨૨૬; -સામાન્ય મહાસભાવાદીની જૂતિ વિષે ૨૨૬-૨૨૭; -મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ-પદમાંથી રાજીનામું ૨૨૭; -સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન માટે હિંદ બહાર જવાની આતુરતા ૨૨૭; -યુરોપમન ૨૨૮; -નૂતન યુરોપનું દર્શન ૨૨૬; -યુરોપમાં ૨૨૬; -બરફ પડતી રમતોનો અનુભવ ૨૩૦; -જીનીવામાં ૨૩૦; -ચામજી-કૃષ્ણચર્ચા વિષે ૨૩૦ થી ૨૩૩; -ચામજીના નિવાસસ્થાન વિષે ૨૩૧; -ચામજી સાથે સંબંધથી ઠરાવ હિંદીઓ ૨૩૨; -રાજ મહેન્દ્ર પ્રતાપ વિષે ૨૩૩-૨૩૪; -લાલજી અને મોલવી ઓબેદુલ્લા ૨૩૫; -અહિંસાનું હિંદી મંદળ અને તેની

કથા ૨૩૫ થી ૨૩૮; -મદાયુદ્ધ દરમિયાન જર્મન સરકાર અને હિન્દીઓ ૨૩૬; -અંપકરામન પિંડરી વિષે ૨૩૮; -વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય વિષે ૨૩૮-૨૩૯; -વતનના ખેંચાણ વિષે ૨૩૯; -દેરાવટો ભોગવનાર હિન્દીઓ વિષે ૨૩૯; -યુરોપમાં મળી આવતા હિંદીઓ ૨૪૦; -યુરોપમાં પરિવર્ત ૨૪૦; -એક્સ-કર્ડ સુધ મુવમેન્ટની સફળતાથી આશ્ચર્ય ૨૪૧; -ઇંગ્લંડની સામુદાયિક હડતાળનો અનુભવ ૨૪૨ થી ૨૪૪; -ઇંગ્લંડમાં 'વર્ગન્યાય' જોઈને આશ્ચર્ય ૨૪૩; -હિંદી અને અંગ્રેજ મત્સર-વર્ગની સરખામણી ૨૪૩; ઇંગ્લંડમાં હિંદીના પક્ષભેદો વિષે લણે છે ૨૪૩; -હિંદીના ધારાસભાઓના પક્ષો વચ્ચે નહિ ભેદો ભેદ ૨૪૪; -માલવીયજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો સંબંધ ૨૪૪; -માલવીયજીનો રાષ્ટ્રવાદ ૨૪૫; -માલવીયજી જમીનદારોના ઉપકારક મિત્ર ૨૪૫; -માલવીયજીની રાજકીય દષ્ટિ ૨૪૫; -માલવીયજી હિન્દી રાજકારણના ભીખપિતામહ ૨૪૫-૨૪૬; -લાલજી રાષ્ટ્રવાદી પક્ષમાં કેમ ભળ્યા તે વિષે આશ્ચર્ય ૨૪૬; -અને મહાસભા પરના લાલાજીના આક્ષેપો ૨૪૭; -માલુસો પદ ચૂંટણીઓની વિચિત્ર અસર ૨૪૭; -રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ કોમી વાતાવરણનું પરિણામ ૨૪૭; -હિંદુ અને મુસલમાનોનો પરસ્પરનો સ્પર્શ ૨૪૮; -સ્વરાજ પક્ષ અને રાષ્ટ્રવાદી પક્ષનું પર્જણ ૨૪૮; -રાષ્ટ્રવાદી

પક્ષમાં બળેલું ટોણું ૨૪૮-૨૪૯;
સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના ખૂન વિષે ૨૪૯;
સ્વામી શ્રદ્ધાનંદની સ્મૃતિ ૨૪૯;
-પીડિત પ્રત્યોની પરિવહમાં
હિંદના પ્રતિનિધિ ૨૫૦; -અસેક્સ
પરિવહની હત્યા અને યોજના
૨૫૦ થી ૨૫૨; -કુઓ-મિન-ટાંગ
વિષે ૨૫૧; -અસેક્સ પરિવહમાં
હાજર રહેનારાઓ ૨૫૨; -અસેક્સ
પરિવહનું કામકાજ ૨૫૨-૨૫૩;
-અસેક્સ સંમિલનનું વલણ ૨૫૩;
-ન્યોર્થ હેન્ડલરી વિષે ૨૫૩;
-સામાન્યવાદ વિરોધી સંઘના
કાર્યમાં અને તેમાંથી મેળવેલા
અનુભવ ૨૫૪-૨૫૫; -સામ્યવાદ
પ્રત્યેનું વલણ અને એનો પ્રકાર
૨૫૪-૨૫૫; -સામ્યવાદીઓ વિષે
૨૫૫; -અસેક્સ પરિવહનો એક રમૂજ
ભરૂં કિસ્સો ૨૫૬; -યુરોપમાં
પોલીસ ચોકીએ ૨૫૬; -ને સામા-
ન્યવાદ વિરોધી સંઘ ભરતરફ કરે
છે ૨૫૭; -સોવિયેટ જયંતિની
તેમના પર અને તેમના પિતા
પર પડેલી છાયા ૨૫૯; -સર
જોન સાર્ડમનનું પ્રથમ દર્શન
૨૫૯; -યુરોપથી પાછા ફર્યા પછી
રાજકીય અને સામાજિક દૃષ્ટિ
૨૫૯; -યુરોપથી પાછા ફરીને કરવા
ધારેલું કાર્ય ૨૬૦; -ના મદ્રાસ
-મહાસભા સમક્ષ કરાવો ૨૬૧;
-પોતાના કરાવો વિષે ૨૬૧;
મદ્રાસ મહાસભામાં જાંબીજી ૨૬૧-
૨૬૨; -ના કરાવો પ્રત્યે જાંબીજીનું
વલણ ૨૬૨; -પૂર્ણ સ્વરાજના
કરાવની તાત્કાલિક અવારનવારિકતા

જોઈ શકે છે ૨૬૨; -મંત્રીપદ
સ્વીકારવાનું કારણ ૨૬૨-૬૩;
-રિપબ્લિકન કોન્ફેડરેસના પ્રમુખ
૨૬૩; -દીર્ઘ ઉદ્યોગના અભાવની
આપણી સામેની દીકાના વારસાવિક-
પણા વિષે ૨૬૩; -હકીમ
અનુભવજ્ઞાન વિષે ૨૬૩ થી ૨૬૬;
-હકીમજીનો મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં
ફાળો ૨૬૪; -પિતા અને હકીમ
અનુભવજ્ઞાન ૨૬૫-૨૬૬; -પિતાની
સંસ્કારિતા, હિન્દી-ફારસી ૨૬૫;
-કારમીરીઓની વાતાવરણને અનુ-
કૂળ થવાની શક્તિ વિષે ૨૬૫;
-હકીમજીનો 'સીસ્વાત' પ્રત્યે
અનુરાગ ૨૬૬; -હકીમજીના
અવસાનથી ખોટ ૨૬૬; -હિન્દમાં
નૂતન સંચાર ૨૬૬; -મનુસર્ગમાં
વધતી જતી વર્ગભેદભૂતિ જુએ છે
૨૬૭; -મનુસર્ગ પ્રવૃત્તિનું અવલોકન
૨૬૭; -કિસાન ભરતરફ અવલોકન
૨૬૭-૨૬૮; -બારડોલીના વિજય
વિષે ૨૬૮; -યુવક પ્રવૃત્તિના વિકાસનું
અવલોકન ૨૬૮; -સાર્ડમન
કમિશનના બહિષ્કારનું વર્ણન ૨૬૯;
-સાર્ડમન કમિશનના સંસ્થાની
અકળામણ વિષે ૨૬૯; -સર્વ-
પક્ષીય પરિવહની મુશ્કેલી-કોમી
પ્રશ્ન ૨૬૯; -નેહરુ સમિતિના
કાર્યમાં મદદ, કોમી પ્રશ્નના
નિરાકરણના હેતુથી ૨૭૦; -નેહરુ
સમિતિની નિષ્ફળતા-કોમી પ્રશ્નમાં
૨૭૦; -નું સર્વપક્ષીય પરિવહમાં
વલણ ૨૭૧; -સર્વપક્ષીય પરિવહ
સૂચવેલા બંધારણથી આપાત ૨૭૧-
૨૭૨; -મહાસભાની દોરવણી કરનાર

વર્ગ સાથેદિબેદ ૨૬૨, -લાલાજીને
લાડીમાર ૨૭૩, -દિહી જનતાને
લાડીમારનો પ્રથમ અનુભવ ૨૭૩,
-પ્રભની નિરાધારતા વિષે ૨૭૩,
-લાલાજીનું અવસાન અને તેમાં
તેમને પડેલા મારની અસર વિષે
૨૭૩-૨૭૪, -લાલાજીને મારથી
થયેલો આપાત ૨૭૪, -મગતસિંહની
થટનાના મૂળ કારણોનું પરીક્ષણ
૨૭૪, -મગતસિંહની લોકપ્રિયતા-
ના કારણો વિષે ૨૭૪-૨૭૫, -
દિસાવાદી પદ્ધતિની નિષ્ફળતા વિષે
૨૭૫-૨૭૬, -દિસાવાદ-કાન્તિની
બાવનાનો ખાલ્લકાળ ૨૭૫ ૨૭૬,
-દિસાવાદીઓની ત્રાસનીતિ વિષે
૨૭૫ ૨૭૬, ભગતસિંહ એક પ્રતીક
૨૭૬, -ના વલણની લાલાજીએ
કહેલી ટીકા ૨૭૬, -લાલાજીના
છેવટના લેખનું કળ્પ રમણ ૨૭૭,
-લખનૌમાં સાઈમન કમિશનના
ખડિંગકારની તૈયારી ૨૭૮, -લાડી
મારનો પહેલો અનુભવ ૨૭૮ થી
૨૮૦, -લાડીમાર દરમિયાન આત્મ
નિરીક્ષણ ૨૭ થી ૨૮૧, -લાડી-
મારથી શારીરિક બચાવ પરતુ
માનસિક સમાધાન ૨૮૦, -લાડી
મારના અનુભવમાંથી મળેલો
આફ્રીડ અને થયેલું આશ્ચર્ય
૨૮૦, -પિતાની લાડીમારના
સમાચારથી અસ્વસ્થતા ૨૮૧,
-લખનૌ સ્ટેશન પર ફરી લાડીમાર
૨૮૧ થી ૨૮૭, -લખનૌ સ્ટેશન
પરની માનવ મેદની પરના લાડી-
મારનું વર્ણન ૨૮૨ -લાડીમાર
વખતે હૃદયની રોષભરેલી સ્થિતિ

૨૮૩, -પર લાડીમારની અસર
૨૮૪, -પતને થયેલી બારે ઈલા
૨૮૪, -લાડીમાર વખતની સ્મૃતિઓ
૨૮૬, -દિહી અને અમેજ લાડી-
ધાગીઓ વિષે ૨૮૪, -આપણે બે
બંગોના માત્ર સાધનો ૨૮૪-૨૮૫,
-આ બે બંગોની અથડામણમાં
કરેલા તત્કાલના અર્થ વિષે પ્રશ્ન
૨૮૫, -મદાસમાના મની તરીકે
૨૮૬, -ની ૧૯૨૮માં રાજકીય
પ્રવૃત્તિ-રાષ્ટ્રવાદની પ્રેરક દલીલો
વિચારને હતેજન આપતી નથી
૨૮૭, -દિહીમાં સમાજવાદી વિચાર-
સરણીનો પ્રસાર ૨૮૭-૨૮૮, -છેક
૧૦૨૬ માં કઈક નરમ સમાજવાદી
કરાવ કરવામાં ૨૮૮-૨૮૯, -મદા-
સમામાં સમાજવાદ ધારવામાં
આવે છે એટલે નવો નથી ૨૮૮,
-પૂર્ણ રવાન થ સઘની અભિવાધા,
સૂણ નથી થતી ૨૮૯, -સઘનો
થયેલો ઉપયોગ અને મદાસમામાં
મતજન ૨૯૦, -જેલ જવાની
અફવાને લીધે અનુભવેથી અનિ-
શ્ચિતતા વિષે ૨૯૦, -જેલ બહારના
સમયના દ્રક્ષા ગાળાઓમાં માન
સિક સ્થિતિ ૨૯૧, -પિતા સાથે
તીવ્ર મતભેદને લીધે તંબ લામણી
૨૯૧, -પિતાનું કલકતા મદા-
સમામાં કડક વલણ ૨૯૧, -ખડ-
નાતમક ટીકાઓનું મૂળ કારણ-
જવાબદારીનો અસાવ ૨૯૨,
-ટીકાઓને કાપ સાધક બનાવવા
માટે જવાબદારી ઉપડવાની તૈયારી
વિષે ૨૯૨, -ગાધીજીના ટીકાકારો
વિષે ૨૯૨-૨૯૩, -કલકતા મદા-

સભામાં સરકારને આહવાન ૨૯૩;
-કલકત્તાના મર્યાદિત કરાવના
ડહાપણ વિષે ૨૯૩; -'હમેશ
મંત્રી' ૨૯૪; -મનુરસંધ મહા-
સભા સમક્ષ ચર્ચાના સુદ્ધિઓ ૨૯૪;
-બે પક્ષો વચ્ચેનો દરિદ્ર બેદ ૨૯૫;
-મંથમમર્ગી મનુર પક્ષ વિષે
૨૯૫; -ઉદ્ધામ મનુર પક્ષ વિષે
૨૯૫; -મનુરસંધ મહાસભાના
બે પક્ષો વચ્ચેનું ધર્મણ અને તેનું
કારણ ૨૯૬; -ના. મ.
જોષીની સેવાઓ વિષે ૨૯૬;
-મનુરસંધ મહાસભાના પ્રમુખ
ચૂંટાય છે ૨૯૬; -હિંદી મનુર-
સંધ હિંદીઆલની બાધાવસ્થા
વિષે ૨૯૬-૨૯૭; -હિંદીમાં ૧૯૨૮
માં ડેર ડેર હડતાળો ૨૯૭;
-હથોગોએ કરેલો નકો અને
મનુરેની બગડતી જાતી રિયતિનું
કારણ ૨૯૭-૨૯૮; -મનુર હિંદી-
આલની સ્વાયક વસણથી તાલુબ
બનેલાં સરકાર અને માલિકો ૨૯૮;
-મનુર આગેવાનોની એકસામંત્રી
કરેલી ધરપકડ ૨૯૮; -વજીયોના
દ્રવ્યલોભ વિષે ૨૯૯-૩૦૦;
-એરક ટેસના આરોપીઓ સાથેના
કામની મુશ્કેલી ૩૦૦; -૧૯૨૬-૩૪
ના દશકાના આરંભ અને અંત
વચ્ચે મુકાબલો ૩૦૧; -૧૯૨૬માં
ધારાસભાઓનું નજીવું કાર્ય ૩૦૧;
-પિતા ધારાસભાના કાર્યની નિરથ-
કતા જુએ છે ૩૦૨; -ગાંધીજીના
ખાદીપ્રચાર માટેના પ્રવાસો ૩૦૩;
-ગાંધીજીનું હિંદની જનતા વિષેનું
અપ્રતીમ જ્ઞાન તેમણે કેમ મેળવ્યું ?

૩૦૩; -ગાંધીજીથી આકર્ષાતી અકાટ
માનવમેદનીઓ ૩૦૩-૩૦૪;
-ગાંધીજીને બિનરાજકીય પ્રશ્નોને
મહત્ત્વ આપતા જોઈને ચીડ ૩૦૪;
-'દરિદ્ર નારામણ' શબ્દની પાછળ
રહેલી ભાવના પસંદ કરતા નથી
૩૦૫; -દરિદ્રચનો અને તેના સમર્થ-
નનો હક્ક વિરોધ ૩૦૫; -ગરીબી
અને ગરીબ તર્વગરના ભેદ વિષેની
એક પ્રાચીન દૃષ્ટિ 'મૂઠી એ તર્વગરે-
ને મળેલી ચાપણ છે' એ વિષે ૩૦૫-
૩૦૬; -એ દૃષ્ટિની વાસ્તવિકતા વિષે
ચીંતા ૩૦૬; -વડી ધારાસભામાં
બોંબ ૩૦૬; -ગ્રાસવાદી પ્રવૃત્તિ ફાટી
નીકળે છે ૩૦૬; -લાહેરના કેદીઓના
હપવાસ ૩૦૬; -ભગતસિંહની
સુશાકલ ૩૦૭; -જાતીન દાસનું
અવસાન ૩૦૭-૩૦૮; -ગાંધીજી
પ્રમુખોના પ્રમુખ ૩૦૮; -ગાંધીજીએ
પ્રમુખપદનો કરેલો અસ્વીકાર ૩૦૮;
-ની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી ૩૦૮;
-ચૂંટણીથી પચેલી માનસિક સ્થિતિ
૩૦૮; -પિતાને થયેલો આનંદ ૩૦૮;
-પોતાની ચૂંટણીમાં રહેલી સાચી
અસામાન્યતા ૩૧૦; -લાહેર મહા-
સભા પૂર્વેના કાળની હડધી પ્રગતિ
૩૧૦; -લોહડ અરબિનની ભહેરાત
વિષે ૩૧૧; -દિલ્લી પરિપદના ભહેર-
નામા વિષે ૩૧૧; -પરિપદની શરતો
૩૧૧; -દિલ્લીનું ભહેરનામું, એક
છવલેણ કાંસો, જે બિત્ત દરિદ્રો
૩૧૨; -દિલ્લીના ભહેરનામાને
મળેલા, ટેકાનાં કારણો ૩૧૩;
-દિલ્લીના ભહેરનામા વિષે મંથન
૩૧૩; -વાઈસરોયની મહાસભાના

નેતાઓએ કરેલી મુવાકત ૩૧૪,
-મન્દૂરસંઘ મહાસભાના પ્રમુખ
તરીકે રાખેલી આખંડા ૩૧૪, -મહા-
સભા સમાજવાદી ચર્ચ શકે તેના
કારણે ૩૧૫, -મહાસભા અને મન્દૂર
પ્રવૃત્તિનો વધતો જતો સબધ ૩૧૫;
મન્દૂર કાર્યકર્તાઓને મહાસભા
પ્રત્યે અવિશ્વાસ ૩૧૬; -૧૮૨૮ની
મન્દૂરસંઘ મહાસભાનો ચર્ચાસ્ત
પ્રશ્ન ૩૧૬, -મન્દૂરસંઘ મહા-
સભામાં પ્રમુખ તરીકે કરેલું મર્યા-
દિત કાર્ય ૩૧૭, -મન્દૂરસંઘ
મહાસભામાં પક્ષભેદ ૩૧૭, -પક્ષ-
ભેદની મન્દૂર ટિલચાલ પર પડેલી
માઠી અસર ૩૧૭; -મન્દૂરસંઘ
મહાસભાના ફીણકાર્ય ત્રણ પક્ષે
૩૧૮, -વાહોર મહાસભાની રચિતિ
૩૧૯, -લાહોર મહાસભાનું વાતા-
વરણ ૩૧૯, -ભવિષ્યની અસ્પષ્ટતા
અને જવાબદારીનું ભાન ૩૨૦
પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર થયો
તે ફાણનું અદ્ભુત ઔચિત્ય ૩૨૦
-સરહદ પ્રાન્તનું લાહોર મહાસભા-
માં પ્રથમ સામુદાયિક આગમન
૩૨૧, -સરહદના મુવાનો વિષે
૩૨૧, -લાહોર મહાસભા પછી
કાર્યક્રમની સ્પષ્ટતા વિષે ૩૨૧
-પ્રપાજ તરફ યાત્રાજીઓનો મહાજ
પ્રવાહ, તેમાં હિંદની જનતાનું
સર્વાંગ સંપૂર્ણ દર્શન ૩૨૨, -તર્ક-
વિતર્કો, લોકોની પાર્શ્વિક શ્રદ્ધા અને
રાજકીય જાગૃતિ વિષે ૩૨૨-૩૨૩;
-દર્શનાર્થે આવતા યાત્રાજીઓનાં
ટોળાઓનો અનુભવ ૩૨૩-૩૨૪,
-લોકોના પ્રેમથી અભિભૂત ૩૨૪;

-પોતાની લોકપ્રિયતાના મૂળમત
કારણે વિષે પૃથ-૧૪ ૩૨૮ થી
૩૩૦; લોકપ્રિયતાનો નગો, તેનાથી
આત્મવિશ્વાસ અને સામર્થ્યનો
અનુભવ ૩૨૫; -અત પરીક્ષણ
૩૨૫, -લોકપ્રિયતા વિષે ૩૨૫
૩૨૬; -લોકપ્રિયતા હુદ્દિશક્તિ કે
ત્યાગને લીધે થતી નથી ૩૨૬;
-પોતાને તથા પિતાને વિષે પ્રચલિત
ખોટી દત્તકથાઓ ૩૨૬-૩૨૭;
-હિંદી જનતાની ત્યાગપ્રીતિ વિષે
૩૨૭, -ત્યાગની આવશ્યકતા
પડતરની દૃષ્ટિથી ૩૨૭, -તપસ્વી
જીવનનું અનાકર્ષણ ૩૨૭,
-લોકપ્રિયતાથી સમતી અંતરની
સંધાની ભૂખ ૩૨૮, -વ્યક્તિત્વને
લોકસમૂહનાં મુખદુ ખમાં હુખાવી
દેવાનો આનંદ અને આવશ્યકતા
૩૨૮, -દુનિયાના ધાર્થી મનવી
સમતા ૩૨૮, -લોકસમૂહમાં હંમેશા
રહેવાથી પડતી તાણ ૩૨૯-૩૩૦;
-હિન્દુ વિધવાના આદર્શ પ્રત્યે
આદર ૩૩૦, -જીવનમાં વિનોદની
જરૂર ૩૩૦; -સ્વજનોથી થતી
ઠણ ૩૩૦, -ભોળી માતાનો પ્રેમ
૩૩૧; -પિતાની તેમને વિષે જાણ
સમજ ૩૩૧; -અંતરનું ઈશ્વર યુક્ત
૩૩૧; -અર્થથી મજાની સાતિ ૩૩૧;
-આ લેખનનો આશય અને હેતુ
૩૩૧; -૧૯૨૧ અને ૧૯૩૦ની
પરિસ્થિતિની સરખામણી ૩૩૨;
-અહિંસાની પદ્ધતિને લીધે લડત
પૂર્વે અસ્વસ્થતા ૩૩૩, -ગાંધીજીની
અહિંસા વિષેની વિચારસરણી વિષે
૩૩૩; -ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં

યથેલા ફેરફારથી સમાધાન ૩૩૪;
 -અહિંસક લડત સ્વારે અહિંસક
 મટી ભય તે વિષે ૩૩૪;
 -ગાંધીજીના પૂર્ણ સ્વરાજના અર્થ
 વિષે આશંકા ૩૩૫; -લડત
 મહેસાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ૩૩૫;
 -ગાંધીજીના પ્રસ્થાન પછી મહા-
 સભાએ ગોડવેલો બુલ ૩૩૬;
 -‘સરમુખત્યારો’ વિષે ૩૩૬;
 -સોશ્યાલિસ્ટ વિષે બ્રિટિશ સરકારનાં
 પ્રવચનોની નિર્ભ્રમ દાલિલતા
 વિષે ૩૩૬-૩૩૭; -લડતની પદ્ધતિ
 અને યોજના ૩૩૭-૩૩૮; -લડતનો
 પ્રકાર અને પ્રકૃતિ ૩૩૮; -મહા-
 સભાના ‘સરમુખત્યારો’ વિષે ૩૩૮;
 -છેવડની તૈયારીઓ ૩૩૮;
 -ગાંધીજીનું શેમહર્ષીનું દર્શન ૩૩૯;
 -આનંદભવનનું મહાસભાને અર્પણ
 ૩૩૯; -લડતની પ્રારંભિક તૈયારી
 આ સ્વજનો ૩૪૦; -સવિનય-
 ભંગનો પ્રારંભ ૩૪૦; -મીઠું
 બતાવવાની રીતઆત ૩૪૦;
 -ગાંધીજીની જનસમૂહને કાર્યમાં
 પ્રેરવાની અદ્ભુત યંત્રિ ૩૪૦;
 -ધરપકડ અને સભા ૩૪૧; -પિતા
 અવેશ પ્રમુખ, તેમનું કડક નેતૃત્વ
 અને તબિયત પર અસર ૩૪૧;
 -જેલમાં દિલ્લહસાનનારા સમાચારો
 ૩૪૧; -પત્નીના કાર્યથી અચંચો
 ૩૪૨; -સરહદના પહાણોની
 અહિંસક હિંમત વિષે ૩૪૨;
 -મહાવાડીઓએ ગોળીબાર કરવાનો
 ઇનકાર કર્યો તેનું કારણ ૩૪૨-૩૪૩;
 -લડતની હિંદી લશ્કર પર ગેર-
 સમભૂતકરી અસર ૩૪૩;

-ત્રીઓએ લડતમાં લીધેલા ભાગ
 વિષે ૩૪૩; -સવિનય ભંગનો
 વિસ્તાર ૩૪૪; -કાર્યવાહક સમિ-
 તિની સૂચનાઓને મળેલા સુદર
 જવાબ ૩૪૪; -હિંદી વર્તમાન-
 પત્રકારોની મર્યાદા વિષે ૩૪૪;
 -મુંબઈમાં લડત અને તેની મહે-
 રાત ૩૪૫; -મુંબઈમાં લાક્ષ્મી
 અને બીજા બનાવો ૩૪૫; -પિતાની
 ધરપકડ અને સભા ૩૪૫-૩૪૬;
 -પિતાની નાદુરસ્ત તબિયત ૩૪૬;
 -નૈની જેલમાં રહેઠાણની જગ્યા
 અને એકાન્ત ૩૪૭; -જેલમાં
 લનાળો ૩૪૭; જેલમાં અવાલો
 ૩૪૮; -ગોળાકાર રહેઠાણને લીધે
 થતી અકબામણ ૩૪૮; -કેડીઓ
 પાસે લેવાતી અમાનુષી ‘મનુરીયી’
 થયેલો આધાત ૩૪૯; -જેલમાં
 કસરત ૩૫૦; -જેલમાં તારાદર્શન,
 દુખ ૩૫૦; -નૈની જેલના પ્રથમ
 સાથીઓ ૩૫૦; -કેડીઓને થતી
 લાખી સભાઓનો એક દાખલો ૩૫૧;
 -જનમરીપવાળા કેડીઓની જેલમાં
 ચશુવત્ સ્થિતિ અને જડ જીવનતા
 કારણો ૩૫૧; -લાંબી લાંબી સભા
 કરતા દેહાંત દંડ પસંદ કરે છે ૩૫૨;
 જનમરીપવાળા કેડીઓની નત ૩૫૨;
 ગુનાઓનું એક કારણ મૂખમરો
 ૩૫૨; -કેડીઓનો બીજો પ્રકાર,
 ખેડૂત કેડીઓ ૩૫૨; -ખેડૂત કેડીઓ
 દેશની મૂલ્યવાન સંપત્તિ બની રાકે
 ૩૫૩; -હિન્દની જેલોમાં સાચા
 ગુનેગારો અને બિનગુનેગાર કેડીઓ-
 નું પ્રમાણ ૩૫૩; -વિરોધ સમજ
 પૂર્વક મોભયેવી અર્થઘટનપદ્ધતી

જેનો ખાતી કરી સકાય ૩૫૩-૩૫૪
 -દિ'દની જેનોમા જતા કેદીઓની
 ભયાનક સંખ્યા ૩૫૪, -જેલખાતા-
 ઓની કાયંકુશળતા, કેદીઓને ગાંધી
 રાખવામાંજ ૩૫૪, -કિરોર કે-
 નેને મળતી કેવણીની નજીની
 સગવડ ૩૫૫, -કેદીઓને કાગળો
 અને મુલાકાતોની કંપારીછટે એટલી
 ઓછી સગવડ ૩૫૫, -જેલખાતા-
 ઓનું કરુણ પરિણામ ૩૫૫,
 -જેલોમા કેદીઓની મુલાકાતોનું
 વર્ણન ૩૫૬, -રાજકીય કેદીઓમાંના
 ૮૫ ટકા સામાન્ય કેદીઓની માફક
 રમાય છે ૩૫૬, -એકાન્તવાસ
 ભોગવતા કેદીઓ વિષે, કાન્નિગરી
 ચળવળને અને સજા પામેલા લોકો
 ૩૫૬, -એકાન્તવાસનું કેદી પર થતું
 લયાનક પરિણામ ૩૫૭, -પુરોષિયન
 અને પુરોષિયન કેદીઓને મળતી
 સગવડો ૩૫૭, કેદીઓની સ્થિતિ
 તેઈ થયેલું કદ ૩૫૭, -જેવના
 હૃદયશાસ્ત્ર અને જડ વહીવટનું
 પરિણામ ૩૫૮, -જેલમા ઔદાર્ય
 અને મૈત્રીના સામાન્ય કેદીઓમાં
 ખતતા દાખતાઓ પૈકીનો એક ૩૫૮
 -૩૫૯, -ગાંધીજીની સમુદાયને પ્રેરણા
 આપવાની અદ્ભુત શક્તિ ૩૫૯,
 -લોમને ખેતી ગયેલી વિજયની
 છાપ ૩૫૯, -જેલમા લડતના સમા-
 ચાર ૩૫૯, -કુટુંબે લડતમા લીધેલા
 ભાગથી હાથ ૩૬૦, -જેલમા ઉદ્યોગ-
 નું જીવન ૩૬૦, -જેલનો અને
 બ્રિટિશ સરકારનો દિ'નો વહીવટ,
 ખતેની સરખામણી ૩૬૦-૩૬૧;
 -જેલ વહીવટનો હેતુ માણસને

બાળ નાખવાનો ૩૬૧, -કેદી મોને
 કાનમાં રાખવાના સાધનો- ભય
 અને લાનય ૩૬૧, -જેલમા
 ચાની અને નસુસી ૩૬૧; -બદારનો
 રાજવાડીવટ એ જ પ્રકારનો ૩૬૧;
 -જેવથી મળતું રાજવત્ર વિશેનું
 વિશિષ્ટ જ્ઞાન ૩૬૨; -પિતાની
 જેવમા તબિયત ૩૬૩, -નૈનીમા
 નોમાસું ૩૬૪, -સમાવાનીના
 પ્રયાગો વિષે સામજે છે ૩૬૪;
 -પ્રયાગોની યજ્ઞવાત પિતાના
 મુળદંત નિવેદનને કારણે ૩૬૪;
 -પિતાનું મુમર્ઝનું નિવેદન ૩૬૫,
 -પિતાના નિવેદનના ધરેના અર્થ
 વિષે ૩૬૬, -નૈનીમા શ્રી. જયકર
 અને સપ્ત સાથે મસલત ૩૬૬;
 -વાઈસરોયના જવાબ સાથે ડૉ.
 સપ્ત પાન નૈનીમા-તેમની સાથેની
 વાતનીનો ૩૬૬-૩૬૭, -નૈનીથી
 યેરવડા ૩૬૭, -યેરવડા જેલમાં
 ગાંધીજીને મળતા પહેલાં ૩૬૮,
 યેરવડામા ગાંધીજીની સાથે ૩૬૮;
 -યેરવડામા સપ્ત અને જયકર
 સાથેની મસલતો ૩૬૯, યેરવડાથી
 નૈની ૩૬૯, -યેરવડામા એક રમૂજ
 ૩૬૯-૩૭૦, -ડર્નલ માર્ગિનનો જે
 જતના આગેવાનોનો અનુસવ ૩૭૦;
 -પૂનાથી નૈની ૩૭૦; -નૈનીમા
 પિતાની ખગડતી જતી તબિયત અને
 છુટકારો ૩૭૦-૩૭૧, -પિતાના
 જવાથી બચેલી શાન્તતા ૩૭૧;
 -નૈનીમાથી છુટકારો ૩૭૧;
 -સુકા પ્રાન્તોમા નાકરની લડત
 રાજ કરવાના કારણે ૩૭૨, -૧૯૩૦
 મા ખેડનોની સ્થિતિ ૩૭૨ થી

૩૭૪, -યુક્ત પ્રાન્તની નાકરની
 સડતમા રહેડો વર્ગયુક્તનો મુદ્દો
 ૩૭૨, -ને તે વિષે વાધો નહોતો
 ૩૭૩, -સડતમા નવા નેતનની
 ૪૩૨ વિષે ૨૭૪, -નાકરની
 સડતની યુક્ત પ્રાન્તોમા અપાયેથી
 ૧૪૨ ૩૭૪, -મયૂરીમા ૪૫
 શાન્તિના દિવસોનો આનંદ ૩૭૫,
 -મનાઈ હુકમોની પરપત્ર ૩૭૫-
 ૩૭૬, -અ'લાહાબા. કિસાન
 પરિષદ, નાકરની સડત શરૂ કરે
 છે ૩૭૬, -ફગી નૈનીમા પ્રવેશ
 ૩૭૭, -પાયમી જેલ ૩૭૮, -ને
 મજેની જેલના સમાચારથી પિતાને
 આધાત, અને તેમનો કંઠાર નિર્ણય
 ૩૭૮-૩૭૯, -પિતાની તે મમયથી
 ચારીરિક રિયતિ ૩૭, -એક
 વરસગાંઠની અમીતમ ૭૪૫થી
 ૩૭, -પિતાની બગડતી જતી
 તબિયત ૩૮૦, -અહલાહાબાદમા
 નાકરની સડતનો પ્રારબ અને
 તેને મજેડો આવકાર ૩૮૦, સડતમા
 વહેવારની મુશ્કેલી અને તેનો ઉપાય
 ૩૮૦-૩૮૧, -મહેસતો મરવાની
 બિનાપદા રીતો, શહેરોમા ૩૮૧,
 -અ'લાહાબાદની નાકરની સડતનો
 શુભ પ્રારબ ૩૮૨, -નાકરની સડત
 જમીનમહેસુલને બદલે ગણેાત ન
 બરવાની સડત બધી તેના કારણે
 ૩૮૨, -નાકરની સડત ફેનાય છે,
 તેના કારણે ૩૮૨ -નાકરની
 સડતને લીધે સવિનય જાગ રહેલો-
 માધી ગાડામા ૩૮૩, -સડતમા
 આવેલી કૃત્રિમતા વિરે ૩૮૨,
 -સવિનય જગની અદ્ભુત શક્તિ

-૮૩, -ફટકાની સત્ત્વ વિષ ૩૮૪-
 ૩૮૫, નૈનીમા ૭૨ કવાકનો
 લખવાસ ૩૮૪, -નૈનીમા ધૃતુ
 વચન ૩૮૫, -નૈનીમા શાન્તિમયુ
 જીવન ૩૮૫, -નૈનીમા બડતા
 વિમાનોની ચોશા નીરખે છે ૩૮૫-
 ૩૮૬, -જેલમા પડેલ માનવિયની
 આનંદજનક સોબત ૩૮૬, -પત્નીની
 ધરપકડના સમાચારથી આનંદ
 અને ચિન્તા ૩૮૭, -પત્નીનું હિં
 પત્નીત્વ ૩૮૭, -પિતાની શારીરિક
 સ્થિતિ બેઈને આધાત ૩૮૭ ૩૮૮,
 -પિતાનું મૃત્યુ ૩૮૫ શક્તા નથી
 ૩૮૮, -પહેલી ગોળમેજી પરિષદની
 મર્ચવાલી પરથી તારવેલુ ગાંધીના
 વિષેનું અનુમાન ૩૮૮, -સ્થાપિત
 હિંતોવાળા લોકોને પેકેડો મહા-
 સલાનો અને આમનર્ગની નમૃતિનો
 ડર ૩૮૦, -મયમમાગીઓને
 જણાવ મિહિરા લરકરનું મહત્ત્વ,
 એ હંગાના રજાલકર્તા તરી ૩૮૦,
 -વાલીશ્વરા રાષ્ટ્રવાદીઓનું વર્તન
 અને 'રાષ્ટ્રવાદ ને નામે રમી ખાતા
 પ્રતિવિરોધી તરનો ૩૮૧, -ગોળ-
 મેજીની મર્ચવાલી વિષે મેદમદારી અને
 પ્રજાના સામય્ય વિષે નિર્ધાર ૩૮૨,
 શાસ્ત્રીએ કરેલો આધાત ૩૮૨, -સડત
 મોગી મરવાની ચૂચનાથી પિતાને
 ધરેલો છંગસાટ ૩૮૨, -કાર્થવાદક
 સમિતિનો ઠરાવ, ગોળમેજીયાઓનો
 તાર અને તેનો જવાબ ૩૮૩,
 -સડત ફરનિવાન પૂર્ત સ્વરાજ
 દિનની ઉજવણી અને તેમા રહેલું
 સાદસ ૩૮૩; -નૈનીમાથી છુટકારો
 ૩૮૪, -બીબ કાર્થવાદક સમ્યોનો

હુલકારો ૩૮૪, -અવસાન પૂર્વે
પિતાની સ્થિતિ ૩૯૫, -પિતાની
રણજિત પડિત પરની મમતા
૩૮૫, -ગાંધીજીનો હુલકારો અને
મુબદ્દિયા સ્વાગત ૩૯૫, -ચિનાની
આખરની સ્થિતિનું વર્ણન ૩૯૭,
-પિતાના ગાંધીજીને છેવટના વચનો
૩૯૭, -પિતાની છેવટની ધડી અને
અવસાન ૩૯૮, -પિતાના અવ-
સાન પછીની મુસાફરીમાં માનસિક
સ્થિતિ અને તેની સ્મૃતિ ૩૯૮,
-પિતાની અતિમ ક્રિયા ૩૯૬,
-પિતાના અવસાનની વેદનામાં
પ્રજ્ઞની સહાનુભૂતિ અને ગાંધીજી-
ની સહાયથી સમાધાન ૩૯૯,
-પિતાના અવસાન પછી પણ તેમની
જીવંત સ્મૃતિ ૪૦૦, -પિતાનો
એક વિલક્ષણ મત ૪૦૦, -શ્રી-
નિવાસ શાસ્ત્રીએ બતાવેલો ખેદ
૪૦૧, -મધ્યમમાર્ગી નેતાઓની એક
દોષ બરી દૃષ્ટિ ૪૦૧, -વાઇસરોયને
ગાંધીજીએ કરેલી મુલાકાતની માગણી
૪૦૨, -પ્રતિપક્ષીઓ સાથેની ગાંધી-
જીની કાર્યપદ્ધતિ ૪૦૨, -દિલ્લી
કરારની મંત્રણાઓ ૪૦૩, -એ
ચર્ચાઓ વિષે વલણ ૪૦૪,
-દિલ્લીમાં ઉચ્ચ પક્ષિતના મહાનુ-
ભાવોનો અનુભવ ૪૦૪-૪૦૫,
-કોનવાદીઓની તત્પરતા ૪૦૪,
-સમો પારખી ચાલનારી ખાધે-
પીવે સુખી અને તાજી ભવનો
અનુભવ ૪૦૫, -ગાંધીજીની મહા-
સભાના બવિધ્ય વિષેની કલ્પના,
અને તેથી થયેલ આશ્ચર્ય ૪૦૫-
૪૦૬, -એ કલ્પના સમજવામાં

પડેલી મુશ્કેલી ૪૦૬, -રાજકીય
પ્રશ્નોના પ્રમારો ૪૦૬; -ગાંધીજીના
આધ્યાત્મિક લોકશાસનવાદ વિષે
૪૦૭, -ગાંધીજી અને સામ્યવાદી-
ઓની લોકશાસનની કલ્પનાઓની
સરખામણી ૪૦૮, -ગાંધીજી, પરમ
ખેડૂત ૪૦૮-૪૦૯, -ગાંધીજી એક
સમસ્યા, અને અસામાન્ય વિભૂતિ
૪૦૮, -ગાંધીજીએ કચરાચેલા
દિલ્લી નમન કરેલી આરા ૪૧૦
-આધુનિક યોદ્ધા ગાંધીજીના અનુ-
યાયીઓ શા કારણે બને છે ? ૪૧૦-
૪૧૧, -ગાંધીજીનું આકર્ષણ ૪૧૧;
-ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિનું આકર્ષણ
૪૧૧, -ની ગાંધીજી વિષે અપેક્ષા
૪૧૧-૪૧૨, -ગાંધીજી ક્રાંતિકારી
જી એવો વિશ્વાસ ૪૧૨, -ગાંધીજી
'ગુલામોના મુકાદમ' ૪૧૨, -લડત
વિષે અભિમાન અને ચિંતા ૪૧૨;
-ગાંધીજીને સમાજવાદ તરફ ખેચ-
વાની આરા લગભગ અશક્ય ૪૧૩,
-દિલ્લી કરારની મંત્રણાઓ ૪૧૩-
૪૧૪, -મંત્રણાઓ બાગી પડે છે એમ
લાગવાથી કરેલી મસવત અને
બચવરથા ૪૧૪-૪૧૫, -લડત દર-
મ્યાનની ગુપ્તતા વિષે ૪૧૫, -દિલ્લી
કરારની ખીજ કલમથી થયેલો
આધાત ૪૧૫-૪૧૬, -દિલ્લી કરાર
વિષે આત્મમંથન ૪૧૬, -જેલમાં
નું જીવન આનંદજનક તો નથી જ
૪૧૬, -દિલ્લી કરારના બે મુદ્દાઓ
પૂર્ણ સ્વરાજનું ધ્યેય અને કિસા-
નોની નાકરની લડત, એ વિષે
ચિંતા ૪૧૭, -ગાંધીજીએ નાકર
લડતની આર્થિક બાજુ વિષે કરેલ

ચોખવટ ૪૧૭; -દિલ્લી કરારથી અનુભવેલી હુદયશૂન્યતા ૪૧૮; -ગાંધીજીએ દિલ્લી કરાર વિષે કરેલું સમાધાન ૪૧૯; -ગાંધીજીમાં રહેલા અજ્ઞાતનો ડર ૪૧૯; દિલ્લી કરાર વિષે મન બનાવી લે છે ૪૨૦; પૂર્ણ સ્વરાજના દાવા વિષે ગાંધીજીએ કરેલી ચોખવટ ૪૨૦; -૧૯૪૨-૪૩ની વિષે ૪૨૦-૪૨૧; -૧૯૪૨-૪૩ની છુટકારાની ગાંધીજીએ કરેલી વધોતાત ૪૨૧; -સમતસિદ્ધને ઊઠી દેવાની ગાંધીજીની મિથ્યા વિનવણી ૪૨૧; -સમાધાનને પરિણામે ત્રાસવાદીઓની સ્થિતિ વિષે આઝાદ સાહેબ ચર્ચા ૪૨૨ થી ૪૨૬; -ત્રાસવાદીઓને પોતાની પદ્ધતિની નિરર્થકતાની પ્રતીતિ ૪૨૨-૪૨૩; -ત્રાસવાદીઓને વિષે અસહાયતા ૪૨૪; -આઝાદનો અંત ૪૨૪; -મહાસભાની સિદ્ધિનો અનુભવ ૪૨૪; -ફરેલા ફેદીઓનો ઉલ્લાસ ૪૨૫; -અમલદારોનું આળુ માનસ ૪૨૫; અમલદારોના જ્ઞાનવૃત્તિઓને પહોંચતી નાણાંથી અચરજ ૪૨૬; -સવિનય ભંગમાં રહેલો સાચો વિજય ૪૨૬; ખેડૂત પ્રશ્ન ઉપર સરકાર સાથે વાટાઘાટ ૪૨૭; -ખેડૂતો માટેની રાહતમાં સરકારની દીલ ૪૨૮; -બગેડેલી તબિયત ૪૨૮; -કરાંચી મહાસભાના વાતાવરણ વિષે ૪૨૮-૪૨૯; -સગત-સિદ્ધને દીધેલી કાસીની અસર ૪૨૯; -કરાંચી મહાસભા, ગાંધીજીની અંગત ફોટો ૪૨૯; -કરાંચીમાં

‘લાલ હુગલીવાળાઓ’ ૪૪૦; -કરાંચી મહાસભા સમક્ષ સંધિનો કરાવ રજૂ કરે છે, તે કરતાં સંકોચ અને મંથન ૪૩૦-૪૩૧; -કરાંચી મહાસભાના પસંદગીના કરાવો, આર્થિક નીતિનો કરાવ ૪૩૧; -એ કરાવની સરકારી અમલદારો પર અસર ૪૩૧; -સરકારી અમલદારોનું ભયભીત માનસ ૪૩૧-૪૩૨; -નો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ ૪૩૩; મૂળ હુકોના કરાવનો ઇતિહાસ ૪૩૩-૪૩૪; -માનવેન્દ્રનાથ શેષ વિષે ૪૩૪-૪૩૫; -કરાંચી મહાસભાની કાર્ય-વાહક સમિતિની ચૂંટણી અને તેનું પરિણામ ૪૩૫-૪૩૬; -અહરાર પાર્ટી અને તેના કાર્ય વિષે ૪૩૬; -કાનપુરમાં કોમી હુલ્લ ૪૩૭; -અણેશશંકર વિદ્યાર્થી અને તેમનું વીરતાભર્યું અવસાન ૪૩૭; -લોકમાં નિવૃત્તિનો એક માસ ૪૩૮; -લોકમાં ગરીબ-વર્ગના પ્રેમનો અનુભવ ૪૩૮-૪૩૯; -જેલમાં બુદ્ધના ચિત્રના સહવાસથી મળેલું સમાધાન ૪૩૯; -બુદ્ધના વ્યક્તિત્વનું આકર્ષણ ૪૩૯; બીજા શિષ્યજીઓ વિષે ૪૩૯; -પોતાને વિષે માનસિક શાન્તિની અશક્યતા કહે છે ૪૪૦; -લોકના લોકોની સ્મૃતિઓ ૪૪૦; લોકના એક વિદ્યાર્થીની અત્યંત મુખદ સ્મૃતિ ૪૪૦; -દક્ષિણના દેશી રાજ્યોમાં ૪૪૧; -મૈસુરે કરેલા રાષ્ટ્રીય સ્વરાજના અધિભાવથી દુઃખ ૪૪૧; -દેશી રાજ્યોમાં નાયરીકોની સ્વતંત્રતા

અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ ૪૪૧-૪૪૨; -હેદરાબાદમાં થતી પ્રગતિવિરોધની અવધિ ૪૪૨; સફેદ ચઢદીઓમાં ૪૪૨; -સિરિયન ખ્રિસ્તિઓનો પરિચય ૪૪૨; -હેદરાબાદનો હેરાન થયેલો પતિ ૪૪૩; -લંકાથી પાછા ફરતાં મહત્વના રાજકીય પ્રશ્નો ૪૪૪; -ગાંધીજીએ લંડન જતું ખર્ચું ૪૪૫; -ફેડરેશન વિષે ૪૪૫; -સરકાર અને મહાસભાની દૃષ્ટિમાં રહેલું અંતર ૪૪૬; -મહાસભાનો દાવો ૪૪૬; -લંડન જવામાં ગાંધીજીને ઝાઝી અપેક્ષા નહોતી ૪૪૬; -મહાસભાના પ્રતિનિધિના માર્ગમાં બે અંતરાયો ૪૪૭; -તેમ રાજકીય સ્થિતિ ૪૪૭-૪૪૮; -ખંભાળની મૂંચવણ ભરેલી રાજકીય સ્થિતિ ૪૪૮-૪૪૯; -નજરકેદીઓ અને સરકાર ૪૪૯-૪૫૦; -ખંભાળની ખાખખમાં કાર્યવાહક સમિતિની અસહાય સ્થિતિ ૪૪૯; -સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ ૪૪૯-૪૫૦; -સરહદની સ્થિતિ ૪૫૦; -ખાન અબ્દુલ ગફ્ફારખાનનું કાર્ય ૪૫૧; -ખુદાઈ ખિદમતમારની દિલચાલની સરકાર પર અસર ૪૫૧; -ખાન અબ્દુલ ગફ્ફારખાન વિષે ૪૫૧-૪૫૨; સરહદના ગાંધીએ રવીકારેલી અહિંસા ૪૫૨; -ખાન અબ્દુલ ગફ્ફારખાન એક પ્રતીક ૪૫૩; -અને ડૉ. ખાન સાહેબ ૪૫૩; -લાલ હમીદીવાળાઓ મહાસભામાં સમાઈ નય છે ૪૫૩; -ને સરહદ પ્રાન્તમાં પ્રવેશની

મનાઈ ૪૫૪; -સરકારે કરેલો કોમવાદીઓનો ઉપયોગ ૪૫૪; -લંડન જતાં પહેલાં ગાંધીજીની કોમી પ્રશ્નનો નિકાલ કરી લેવાની વાસ્તવિક સરત ૪૫૫; -ખીખ કેટલાક ગૌણ પ્રશ્નો ૪૫૫; -હિંદી પ્રશ્નમાં રહેલું મૂળગત ધર્મણ ૪૫૫; -રાષ્ટ્રીય દિવચાલનો વિકાસક્રમ ૪૫૬-૪૫૭; -હિંદનાં ગામડાંની અવદરસ ૪૫૬; -સ્વરાજનો આજનો અર્થ ૪૫૭; -ખેડૂતોને મળે સંપ્રીયલડતનો અર્થ ૪૫૭; -હિંદના પ્રશ્નનો ઉકેલ જમીનના પ્રશ્નના ઉકેલમાં રહેલો છે ૪૫૮; -માનવ ઇતિહાસના નાટકમાં લોકસમુદાય મુખ્ય નટ ૪૫૮; -ગાંધીજીનો નેતા તરીકે મુખ્ય ગુણ ૪૫૮; -સત્તાનું સત્ત્વ મહાસભા તરફ વહેલું જતું બેઈને સરકારને ગમરાટ ૪૫૯-૪૬૦; -સરકારના ગમરાટનું સાચું કારણ ૪૬૦; -સરકારનું અક્ષર યજ્ઞ જગત વશ ૪૬૦; -સરકારી અમલદારો સાથે અધકામણની અનિવાર્યતા વિષે ચર્ચા ૪૬૨; -એક અમલદારે કરેલી મહાસભાની સ્તુતિ ૪૬૨-૪૬૨; -સિમલાની સંધિને પરિણામે ગાંધીજી છેક છેવટની ધડીએ લંડન જવા નીકળે છે ૪૬૩-૪૬૪; લંડન જતા ગાંધીજીનું દર્શન ૪૬૪; -ગ્યોરની ખોટરનની ચોપડી-માથી ઉતારો-ગાંધીજીની સામે કાવતરું ૪૬૫; -ગાંધીજીનું મહાસભામાં અદિતીય સંચાન ૪૬૬; -સરદાર પટેલ મહાસભાના પ્રમુખ કેમ થયા ૪૬૬; -પિના વિષે એક

ખોટી કથાનો પ્રતાપો ૪૬૭; -અવ-
તરશુભાના વિધાનથી આશ્ચર્ય
૪૬૮; -સરદાર પટેલની ગાંધીજી
પ્રત્યેની વફાદારી ૪૬૮; -ગાંધીજી
સામે કાવતરાના ખ્યાલથી ચડેલી
ચીતરી ૪૬૮; કાર્યવાહક સમિતિ-
ગાંધીજીની સૂચિ ૪૬૮; -કાર્યવાહક
સમિતિ-એક જ જીવન્ત સરીર
૪૬૯; સત્યાગ્રહનો લડત એટલે જ
ગાંધીજી ૪૬૯; -ગાંધીજી સાથેનું
કા. સ. નું દંડ બંધન ૪૭૦;
-ગાંધીજીના 'મગજમાના ગોડાળા'
વિષે ૪૭૦; -'ગોડાળાથી ભરેલા
મગજવાળા' ગાંધીજીના અનુ-
યાયીઓ વિષે ૪૭૦-૪૭૧; -પર-
દેશી પત્રકારોની કુરાળતા અને
બાધાઈ ૪૭૧; -પરદેશી પત્રકારોની
કલ્પનાનો નમૂનો-ગાંધીજી અને
બ્રિટિશ પાર્ટીની વાર્તા ૪૭૧-૪૭૨;
-વળી એક બીજી એવી જ વાર્તા
૪૭૨; -ગાંધીજી અને સાવજનિક
પૈસો ૪૭૨-૪૭૩; -તિલક કાળાના
એક કથાનો હિસાબ ૪૭૩-૪૭૪;
-રાજકીય કાર્યકર્તાઓને મળતું
અતિ અલ્પ વેતન ૪૭૪; -ગાંધીજી-
ને એકલા લાંડન મોકલવાનું એક
કારણ ૪૭૪; -ગાંધીજીને એકલા
મોકલવાનું સાચું રહસ્ય ૪૭૪-૪૭૫
-ગોળમેજીમાં મહાસભાનું લગભગ
અસાધ્ય કર્તવ્ય ૪૭૫; -બીજી
ગોળમેજીમાં બ્રિટિશ સરકારની
નીતિ-કોમી પ્રશ્નો ઉપયોગ ૪૭૬;
-બીજી ગોળમેજીમાં હિંદી સવૈયા
વિષે ૪૭૬; -ગોળમેજીમાંના કોમી
આગેવાનો વિષે ૪૭૬-૪૭૭; -કોમી

આગેવાનોની માગણીનો પાયો
૪૭૭; -ગોળમેજીમાં હિંદનું પ્રતિ-
નિધિત્વ નહોતું છતાં તેનું કટકાયક
દરજા ૪૭૭; -કોમી આગેવાનોનો
સાચો આદાય ૪૭૭-૪૭૮;
-બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓના
આગેવાન આગ્રાખાન-એ પસંદગીનું
ઔચિત્ય અને વિષમ કટાક્ષ ૪૭૮;
ગોળમેજીની કાર્યવાહી-તેનાથી
આશા બને છે ૪૭૮; -ગોળમેજીના
નામના પ્રતિનિધિઓએ કરેલા
ભૂલો દેખાવ ૪૭૮; -ગોળમેજીની
કાર્યવાહી-સ્વાર્થની હીન રમત
૪૭૮-૪૭૯; -કોમવાદીઓએ
સ્વરાજને આપેલું અધમ સ્વરૂપ-
હિંદીકરણ ૪૭૯; -ગાંધીજી ગોળ-
મેજીમાં એકલા, અદૂલા અને વસમી
સ્થિતિમાં ૪૭૯-૪૮૦; ગાંધીજીએ
લીધેલું કોમવાદીઓને ઉધાર
પાડવાનું પગલું ૪૮૦; પશ્ચિમની
કાર્યવાહીમાં સાચો અંતરાય-કોમી
પ્રશ્ન નહિ પણ પ્રગતિવિરોધ ૪૮૦;
-ગોળમેજીમાં બ્રિટિશ સરકારની
સફળતા અને હિંદની હારનાં
કારણો ૪૮૧; -પહેલી અને બીજી
ગોળમેજી પરિષદ વચ્ચેનો ભેદ
૪૮૧-૪૮૨; -બીજી ગોળમેજીમાં
ગાંધીજીની હાજરીને માટે સરકારની
આતુરતાનું કારણ ૪૮૨; -બીજી
ગોળમેજીની રાષ્ટ્રીય લડત પર
અસર; ૪૮૨; -સવિનય ભંગની
લડત પછી કાર્યવાહક સમિતિ,
ઉપરનો કાર્યનો બોલો ૪૮૩;
-સંયુક્ત પ્રાન્તની સમિતિમાં
જમીનદારો ૪૮૪; -નું સંયુક્ત

પ્રાન્તોમાં સ્થાન અને ત્યાંની કાર્ય-
પદ્ધતિ ૪૮૪; -અલ્લાહાબાદ
જિલ્લા સમિતિનું કાર્ય ૪૮૫;
-નાકરની લડત પાછી ખેંચાઈ
૪૮૫; -અર્થકારણ અને રાજ-
કારણ અલગ રાખવાનો પ્રયાસ
૪૮૬; -આર્થિક પ્રશ્નોને મારે
છત્રી હેવાની ગાંધીજીએ રાખી
લીયેલી છૂટ, તેનો સિમલાના
સમાધાનમાં થયેલો સમાવેશ
૪૮૬ થી ૪૮૮; -ફરી ગર થયેલી
નાકરની લડતમાં દિલ્લી કરારનો
કાંઈ નહોતો ૪૮૯; -ખેડૂતોની
બગડતી જતી સ્થિતિ ૪૯૦;
-ગણોત અને મહેસૂલનો અસાધારણ
વધારો ૪૯૦; -ગામડાની અર્થ-
વ્યવસ્થામાં શાકુકારનું સ્થાન ૪૯૧;
-શાકુકારનો જમીનદાર કેમ બને
છે ૪૯૧; -ખેડૂતોના દેવા વિષે
૪૯૨-૪૯૩; -ગણોત નક્કી કરવાના
ધોરણ વિષે ૪૯૩-૪૯૪; -ગાંધીજીએ
ગણોત બરી રેવાની કરેલી સૂચના
૪૯૪; -સરકારની સ્થિતિ પણ
કફોડી ૪૯૪-૪૯૫; -જમીનદારોનો
બ્રિટિશ સરકારને ઉપયોગ ૪૯૫;
-સરકારે ભહેર કરેલી અધૂરી શકત
૪૯૫; -સંયુક્ત પ્રાન્ત પ્રાન્તિક
સમિતિની અસહાય સ્થિતિ ૪૯૬;
-ગણોતિયાઓ પરની કાયદાની
ભરતીનું વર્ણન ૪૯૬; -ગ્રી
કિસાનોની સ્થિતિથી અકળામણ,
તેમજ સમિતિની અકળામણ
૪૯૭ થી ૪૯૯; -કિસાનોના પ્રશ્નમાં
રહેલું માનવતાનું ગૂઢ તત્ત્વ ૪૯૮;
-હિંદના ખેડૂતના માનસ વિષે,

તેનામાં આવેલી, નવી ભરતિ વિષે
૪૯૯-૫૦૦; -ખેડૂતોની સ્થિતિ
માટેની અંતર જવાબદારી ૪૯૯;
-જમીન પરથી ઠાંકી કાઢવામાં
આવેલા ગણોતિયાઓના સવાલની
મૂંઝવણ ૫૦૦; -સંયુક્ત પ્રાન્ત
પ્રાન્તિક સમિતિનું ખેડૂતોની પરિ-
સ્થિતિનું નિરીક્ષણ અને નિવેદન ૫૦૧;
-ગાંધીજીને બધી વિગતોથી જાણ
રાખતા ૫૦૧-૫૦૨; -ગાંધીજીની
સલાહ ૫૦૨; -કાર્યવાહક સમિતિ-
એ આ પ્રશ્ન પર આપેલું લક્ષ ૫૦૨;
-સરકારી સમિતિના નિર્ણયો ૫૦૨;
-લોક પ્રતિનિધિઓનો તેમની સામે
વારો ૫૦૩, -અપરાધમળ ઠાળવી
મુશ્કેલ લાગે છે ૫૦૩-૫૦૪; -સર-
કારનું મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ
પ્રત્યેનું વલણ ૫૦૪; -નવી લડતના
અપશુકનો ૫૦૪-૫૦૫; -કાળની
નિરંકુશ ગતિ અને ગાંધીજીના પ્રત્યા-
ગમનના અધીરાઈ ૫૦૫; -ગરકાર
નું એક વધારાનું આકરું પગલું ૫૦૫;
-ખેડૂતોને સલાહ આપવાની મુશ્કેલી
૫૦૬; -અલ્લાહાબાદ જિલ્લાનો
છત્રી હેવાનો કરાર ૫૦૬; -કાર્યવાહક
સમિતિ સમક્ષ મર્યાદિત મુદ્દો ૫૦૭;
-કાર્યવાહક સમિતિની ઇન્ટેલરો
૫૦૭, -ચેરવાલીને થયેલી લડતની
અનિવાર્યતાની પ્રતીતિ ૫૦૮; -કાર્ય-
વાહક સમિતિએ આપેલી મર્યાદિત
પરવાનગી ૫૦૮; -બન્ને પક્ષ-સરકાર
અને મહાસભા પેંતરા ભરે ૫૦૯;
-બન્ને પક્ષોમાં કાર્યોની એક એક પર
થતી જતી અવળી અસર ૫૧૦;
-ગ્રીભ પ્રાન્તોમાં સ્થિતિ અને

ગાંધીજીની પ્રતીક્ષા ૫૧૦-૫૧૧; -ની
જંગાળ અને સરહદમાં જવાની
ઇચ્છા ૫૧૨; -જંગાળની મુઝેલ
સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ૫૧૨; -હિન્દી-
ની ધટના અને તેની સરકારી તપાસ
૫૧૩; -હિન્દીની ધટનાનું અસા-
ધારણપણું ૫૧૩-૫૧૪; -'જેલ
દંગાઓ' વિષે ૫૧૪; -હિન્દીનો
પાક-સરકાર અને લોકોને માટે ૫૧૪;
-ચિત્તાગોંગનું પ્રકરણ ૫૧૪-૫૧૫;
-નું હિંસા પ્રત્યે વલણ ૫૧૫; -ત્રાસ
નીતિનો ધાર્મિક અને રાજદ્વારી
દેષ્ટ ૫૧૫-૫૧૬; -ચિત્તાગોંગની
ધટનાનાં પરિણામ ૫૧૬; -ત્રાસ-
વાદીઓ અને ફાર્સીઝમ ૫૧૬;
-ત્રાસવાદીઓના બેઠાકૂટ દીકાકાશ
વિષે ૫૧૬-૫૧૭; -કલકત્તાના બે
યુવાન ત્રાસવાદીઓની મુલાકાત
૫૧૭-૫૧૮; -હિન્દુસ્તાની સેવાદળ
અને મદ્રાસના ૫૧૮; -ઓર્ડિનન્સો
ની વિશાળ સત્તાઓ ૫૧૮-૫૧૯;
-ગાંધીજીએ રામમાં આપેલી
મુલાકાતની ન્હી વાત અને તેનું
પરિણામ ૫૧૯; -અલ્લાહાબાદ
જવાનો નિર્ણય ૫૨૦; -નવા ઓર્ડિન-
ન્સ મુજબના પ્રતિબંધોનો હુકમ
અને તેનો જવાબ ૫૨૦-૫૨૧;
-ઇલાવા પરિપદ અને સરકારની
ધમકી ૫૨૧; -ઓર્ડિનન્સ સાથે
અયકામણમાં આવવાની અનિચ્છા
અને સરકારના વલણ વિષે ખોટી ગણ-
તરી ૫૨૨; -૧૯૩૨માં ધરપકડ ૫૨૩;
-ગાંધીજી ઇંગ્લંડથી મુંબઈ ભિતર્યા
ત્યારની સ્થિતિ ૫૨૪; -ગાંધીજી
વાઈસરોયની મુલાકાત માગે છે ૫૨૪;

-ગાંધીજી લડતને માટે વ્યવસ્થા
કરે છે ૫૨૫; -સરકાર લડત રાત્ર
કરે છે ૫૨૫; -ગાંધીજી અને
વાઈસરોય-પરસ્પર વિદોષી બળોનાં
હથિયાર માત્ર ૫૨૫-૫૨૬; -સમસ્ત
હિંદને સરકારે ધામેલો ધેરો ૫૨૬;
-નેનીમા કેસ અને સજા ૫૨૭;
-લડતની રાત્રાતમાં લોકોનો જવાબ
૫૨૭-૫૨૮; -નેનીમાં સાથીઓ
૫૨૮; -દબરો સંસ્થાઓ ગેરકાયદે-
સર જાહેર થાય છે ૫૨૮; -છાપાંઓ
ઉપરની સખત ચોરીને લીધે સમા-
ચારની ભણ ૫૨૯; -લડતના બાવી
વિંદ ૫૨૯-૫૩૦; -સરકારી અમલ-
દારોની બારાઈ ૫૩૧; -કાનપુરમાં
કોની રમખાણો ૫૩૨; -સરકાર
બીકથી બાન બૂધે છે અને લોકો
ત્રાસથી ચૂપ થઈ જાય છે ૫૩૩;
-એંગ્લોઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો પણ
સરકારી બળશાંબાજીમાં સામેલ
૫૩૩-૫૩૪; -એંગ્લોઇન્ડિયન અને
હિંદી વર્તમાનપત્રોનો સુકાબલો
૫૩૪; -મદ્રાસનું હિંદુ 'અચિવાહિત
વર્ણ' ૫૩૫; -સરકારની તૈયારી
અને હુમલો ૫૩૫; -મધ્યમવર્ગનું
માનસ ૫૩૬-૫૩૭; -૧૯૩૦ અને
નાકરની લડતમાં લોકોની વૃત્તિ ૫૩૬;
-વેપારીઓનું લડતમાં બીકણ વલણ
૫૩૭; -ક્રાંતિની કિંમત ૫૩૭;
-વફાદારોના રમ ૫૩૮; -લડતમાં
સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ ૫૩૯; -કિસાનોને
મળેલી મારી-તેના સમયની સરકાર
કરેલી પસંદગી ૫૪૦; -માફીનો
યથા મહાસબાને ૫૪૦-૫૪૧; -સર-
કારે આપેલા દમનના કારણો ૫૪૧;

-સરકારનો મહાસભા વિરુદ્ધ પ્રચાર
૫૪૨; -લડતના પ્રારંભમાં કિસા-
નોનું વલણ ૫૪૨; -સરકારને ફાવતી
પડેલી માર મારવાની નીતિ ૫૪૩;
-સરકારે કરેલી રવરાજ બલનની
જામી ૫૪૩; આનંદબલનની જામીની
વાત સાંભળીને થયેલી મિથ લાગ-
ણીઓ ૫૪૪; -રાષ્ટ્રીય વજની
રથાનિક સંસ્થાઓએ કરેલી અવ-
માનનાથી દારુણ દુઃખ ૫૪૪;
-રયુનિસિપાલિટીઓએ કરેલો રાષ્ટ્ર-
દ્રોહ ૫૪૫; રાષ્ટ્રનું મુકાબલ કેવા
માણસોના હાથમાં હોતું જોઈએ?
૫૪૬; -અહિંસક લડતમાં શિસ્ત
અને હિંમતની અગત્ય ૫૪૬;
-માતૃશ્રીને મારે પડ્યાના સમાચાર
સાંભળે છે ૫૪૭; -એ સમાચાર
જાણીને થયેલી મનની સંતોષ સ્થિતિ
૫૪૭; -તાં માતૃશ્રી પર લાડીમારની
અસર ૫૪૮; -દહેરાદૂનમાં લાંબા
જેલનિવાસની સફાવત ૫૪૯;
-લડત દરમિયાન ઘણાખરો વખત
જેલમાં, તેથી તેના સમાચારોથી
અજાણ ૫૪૯; -લડત કેમ ચાલી?
૫૫૦; -લડત સંયુક્ત પ્રાંતોમાં
કેમ ચાલી? ૫૫૦-૫૫૧; -સવિનય-
ભંગ અને શૂન્યતા અસંખ્ય
૫૫૧; -ખીજ પ્રાંતોમાં નરકરતી
-લડત અને ખેડૂતોને રાહત, સંયુક્ત
પ્રાંતોમાં તેની આવશ્યકતા ૫૫૧-
૫૫૨; -કિસાનો સમજાવવા
મહાસભાની મદદ વિના ચલાવી શકે
છે ૫૫૨; -સં. પ્રા. પ્રાંતિક સમિ-
તિએ લડત દરમિયાન કરેલો ખર્ચ
૫૫૨-૫૫૩; -લડતમાં મહાસભાએ

અને સરકારે કરેલા ખર્ચોનો મુકા-
બલો ૫૫૩; -લડત દમનને કારણે
નરમ પડતી જાય છે; તે ઉપરાંત
ગાંધીજીના ઉપવાસની અસર ૫૫૩;
-ચોંધા વિજયના ભયો ૫૫૪; -મધ્ય-
મમાર્ગીઓ અને પ્રતિસદ્ધકારનારી-
ઓ લયબીત બનીને સરકારને પક્ષે
બને છે ૫૫૪-૫૫૫; -મધ્યમમાર્ગી-
ઓના બીકણ વલણ વિષે ૫૫૫-
૫૫૬; -બ્રિટિશ સિબરિયા
અને મન્નૂર પક્ષના દંભ વિષે ૫૫૬-
૫૫૭; -ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ-
ના સભ્યો વિષે ૫૫૭; -તેમના
વર્તનથી થયેલું દુઃખ અને સમાધાન
૫૫૭-૫૫૮; -આ રાજપુરુષોનો
હિંદની જનતા સાથે વૃદ્ધિ, ગયેલો
સંબંધ ૫૫૮; -અમલદારોની
હિંસાચિત્તિ અને પોલીસ રાજ ૫૫૯
થી ૬૧; -ભંગાળ અને સરહદ
પ્રાંતનું વિશિષ્ટ દમન ૫૫૯;
-ભંગાળના અસાધારણ દમનનો
સરકારનો યુનો ૫૬૦; -સવિનય
ભંગના કેદીઓનું જેલમાં દમન
૫૬૦-૫૬૧; -સવિનય ભંગના કેદી-
ઓને ફટકાની સજાઓ અને તેનાથી
અનુભવેલી લાચારી ૫૬૧; -સવિ-
નય ભંગના પુવાન કેદીઓ ૫૬૨,
-સૌ કેદીઓ તરફના વર્તનથી કમ-
કમાટી ૫૬૨; -જેલીઓ પ્રત્યેના
સરકારના ભૂંડા વર્તનનો પુરાવો,
સરકારની નજરે જેલના અધિકારી-
ઓની લાયકાત ૫૬૩; -જેલના કડક
અમલદારો ઘણુંખરું તુરવનખોર
૫૬૩; -માતાનાં અપમાનને લીધે
જેલમાં મુશ્કાવતોનો ત્યાગ ૫૬૪;

-જેલ બહીનો આનંદ ૫૬૫; -જેલ
આધિકારીના માયાળુપણાનું આદ્ર્
અમરણ ૫૬૫; -પરસ્પરના અજ્ઞાનથી
બે પ્રભાઓ વચ્ચેના સંબંધ કેવા
યાય છે તે વિષે ૫૬૫-૫૬૬;
-અંગેજ અને હિંદીનું પરસ્પરનું
અજ્ઞાનમૂલક વલણ ૫૬૭; -પોતાને
મળતી ખાસ વર્તણૂકનું કારણ
અને તેથી ઠપજતી રામ ૫૬૭;
-જેલના વાતાવરણની ગૂંચળાવ-
નારી અસર ૫૬૭-૫૬૮; -જેલમાં
સાચવેલો સારી ટેવોનો આશ્રય
૫૬૮; -જેલમાં બની જતું આર્થુ
માનસ ૫૬૮-૫૬૯; -જેલની
સફળ અને નિષ્ફળ મુલાકાતો ૫૬૯;
-લાબે માળે રવજનોની મુલાકાતો-
ની દ્રાવક અસર ૫૬૯; -જેલમાં
મળતા કામગીરી થતું સુખ અને
ચિત્તવિક્ષેપ ૫૭૦; -દહેરાદૂનમાં
એકન્તવાસ અને છપ્પીઓ અને
ફોલોથી રાહત ૫૭૦-૫૭૧; -જેલના
અમલદારો 'વેલવ' રાને જણે છે ?
૫૭૧; -જેલમાં પરિગ્રહની ભાવના
૫૭૧; -જેલમાં ભગી બેઠતી ઉત્કં-
ઠાઓ ૫૭૧; -જેલમાં પુસ્તકો
અને તે મેળવવાની મુશ્કેલી ૫૭૧-
૫૭૨; -કેદીઓને વાચનના સાધ-
નની છટ હોવી જોઈએ તે વિષે
૫૭૨; -સિગસિંગનો દાખલો ૫૭૩;
-અ વર્ગના અને બ વર્ગના
કેદીઓને મળતી અતિશય નજીવી
લેખનસાહિત્યની છટ ૫૭૩;
-કેદીઓની ભણવાની ભૂખ અને
તે સતોપવાની જરૂર ૫૭૪;
-વાચન અને લેખનથી મળતો

આરામ ૫૭૪; -પ્રવાસવર્ણનોનું
આકર્ષણ, નકારાપોથીઓ જોઈને
ઠોડી લાંબી પ્રવાસેમળ ૫૭૫;
-દહેરાદૂનની કોટડી સાથે એકતાન
૫૭૬; -દહેરાદૂનની જેલમાં મનુ-
ષ્યેતર સાથીઓ ૫૭૬; -દહેરાદૂન
જેલમાં ફરવાની છટ ૫૭૬-૫૭૭;
-હિંમતપત્રું સમિતિ, દહેરાદૂનનું
એક આકર્ષણ ૫૭૭-૫૭૮; -દહેરા-
દૂનમાં વસંતના આગમનથી
વચ્ચેના સ્થળ ૫૭૮; -જેલમાં
ચોમાસાનો આનંદ અને ત્રાસ
૫૭૮; -જેલમાં શિખાળાનો
આનંદ ૫૭૮; -દહેરાદૂનમાં એક
વિશિષ્ટ દિવસની સ્મૃતિ ૫૭૮;
-જેલે વિકસાવેલી નિરીક્ષણશક્તિ
૫૭૮; -જેલમાં જતું સાથે યુદ્ધ
અને મૈત્રી ૫૮૦; -ચામાચીડિયાં
અમતાં નથી ૫૮૦; -જેલમાં
ચરોળોની લીલાનું અવલોકન ૫૮૦;
-જેલમાં ખિસકોલીઓની મૈત્રી
૫૮૧; -જેલમાં કખૂતરો ૫૮૧;
-જેલમાં મેનાની મૈત્રીનો આનંદ
૫૮૧; -જેલમાં પોપટોનું સંવનન
૫૮૧; જેલમાં પક્ષીઓનું સંગીત
૫૮૨; -જેલમાં વાંદરાની બિપરવા
હિંમતનો દાખલો ૫૮૨; -જેલમાં
વીંછીઓનો અનુભવ ૫૮૩; -સર્પો
પ્રત્યેનું વલણ ૫૮૩; -કાનખત્તરો-
ઓ પ્રત્યે અણગમો ૫૮૩;
-જેલમાં એક નવીન પ્રાણી (પેન્ગો-
લીન-વો)નું દર્શન ૫૮૪; -કેદી-
ઓનો પ્રાણીપ્રેમ ૫૮૪; -ખિલા-
ડીનો વિયોગ અને ફરતાંની દોસ્તી
૫૮૪; -જેલમાં ફરફરિયાંની સંભાળ

૫૮૫, -પ્રાચીઓ પ્રત્યે હિ ઓની બેદરકારી વિષે ૫૮૫, -રાષ્ટ્રીય પ્રતીકોની પ્રત્યક્ષતા પર અસર ૫૮૫-૫૮૬, -લડતમાં થતો નૈતિક વિજય જોઈને સમાધાન અને અને કેટલીક કુટિનતા જોઈને તાસ ૫૮૭, -માતાને જોઈથી થયેલું સમાધાન ૫૮૮, -આતરરાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ તરફ આકર્ષણ અને અભ્યાસ પરિણામે સામ્યવાદ તરફ વલણ ૫૮૮, -સોવિયેટ રશિયાની કેટલીક અલગમતી વસ્તુઓ ૫૮૮, -ખાન ડી મિન-કતના અને મૂડીવાદી સમાજના મૂળમાં રહેલી હિસા ૫૮૮ -રશિયાની હિસા અને ઉપરની હિસાની તુલના ૫૮૮, -સોવિયેટ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ૫૯૦, -રશિયાના પ્રયોગની નિષ્ફળતાથી સામ્યવાદની નિષ્ફળતા પુરવાર થતી નથી ૫૯૦, -મુદારો અને કાન્તિ, કાન્તિની ૪૩૨ ૫૮૧, -હિન્દને કાન્તિની ૪૩૨ ૫૮૧, -માર્ક્સે આપેલું ઇતિહાસનું સમાધાનકારક દર્શન ૫૮૧, -રશિયન સરકારની કડકઈ સમજ ૫૮૧, -માર્ક્સે આપેલા ઇતિહાસ દર્શનથી ઉત્પાદ ૫૮૨, -આતરરાષ્ટ્રીય પ્રયોગોના અભ્યાસ ૫ ૨, -વિશ્વવકારી યુગમાં જીવવાનો આનંદ ૫૮૩, -બુદ્ધિ-પ્રધાન લોકોની નહેરતાથી ૬ ૫ ૫૮૩, -હિન્દમાં સામ્યવાદ કયે સ્વરૂપે લાવવો ? રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય એકી સાથે મેળ-

વવા જોઈએ ૫૮૩, -દેશમાં ૬૭ રાષ્ટ્રવાદનું જ પ્રભુત્વ જુએ છે, સાથ સાથે નવા વિચારોનો આવિર્ભાવ સ્વીકારે છે ૫૮૪, મહાસભાએ કરેલું કાન્તિસાધક કાર્ય, અને રાષ્ટ્રવાદની ૬૭ રહેલી ૪૩૨ ૫૮૫, -મહાસભાના રાસને જુદું કરેલું જોઈએ, અને છતાં તે સમાજવાદને સ્વીકારે તેમાં લાભ ૫-૫, -ગાંધીજી, કાન્તિકારી ૫૮૬, -હિન્દના સામ્યવાદીઓની નિષ્ફળતાનું કારણ ૫૮૬, -સામ્યવાદીઓની મહાસભા પરની દીકા અને લડતના હેતુઓનું પૃથક્કરણ ૫૮૭, -એ પૃથક્કરણમાં રહેલી ભૂલ ૫-૫-૮૮, -હિન્દની રાષ્ટ્રીય પ્રજ્ઞાનું પૃથક્કરણ ૫૮૭ થી ૬૦૧, -બહિષ્કાર અને સ્વદેશીય મૂડીદારોને વાલ થાય તેમાં નવાઈ નથી ૫ ૮, -મૂડીદારોએ કરેલો રાષ્ટ્રદ્રોહ, ઓડવા વગેરે ૫૮૮, -જમીનદારો મહાસભાની વિરુદ્ધ ગયા છે ૫૮૮, -ગાંધીજીએ આક્રમણકારી લડતની કરેલી પહેલ ૫૮૯, -ગાંધીજીની અલગમતી દીકાથી થયેલું નુકસાન ૫૮૯, -ખેડેલો વિરુદ્ધ માનદારો વિષે ૬૦૦, -મહાસભાના બીજા નેતાઓ સાથે દષ્ટિબેદ અને તેનું કારણ ૬૦૦, -ગાંધીજીના આમરણાત ઉપવાસના સમાચારથી અસ્વસ્થતા ૬૦૨, -આ ઉપવાસની અસર વિષે તર્ક-વિતર્ક ૬૦૨-૬૦૩, -ગાંધીજીની ઈશ્વરને વચ્ચે લાવવાની રીતથી ગુસ્સો ૬૦૩, -ગાંધીજીના મરણની ૬૮૫નાથી અનુભવેલી શત્રુતા ૬૦૩,

-ગાંધીજી પ્રત્યેની મિત્ર લાગણીઓ ૬૦૩; -આ મંથન પછી સમતા મેળવીને ઉપલાં પરિણામો જુએ છે ૬૦૩-૬૦૪; -ગાંધીજીની શક્તિથી અચરજ ૬૦૪; -ગાંધીજીનો તાર ૬૦૪; -ગાંધીજીની વિલક્ષણતા ૬૦૪; -ગાંધીજીને તાર ૬૦૫; -પૂનાના કરાર વિષે ૬૦૫; -હરિજન પ્રવૃત્તિની સવિનય ભંગ પર આઠી અસર; ૬૦૫-૬૦૬; -તેથી નાકમેદી ૬૦૬; -ગાંધીજીના ખીમ ઉપવાસો વિષે ૬૦૬; -ગાંધીજીને ખીમે તાર ૬૦૭; -ગાંધીજીને પ્રોત્સાહન આપવાના યત્નથી કરેલો ત્રીજો તાર; ૬૦૭; -ગાંધીજીનો છુટકારો ૬૦૭; -ગાંધીજીના શ્રદ્ધાના માર્ગ વિષે આશંકા ૬૦૮; -આકરુ' મંથન ૬૦૮-૬૦૯; -તંત્રધર્મની સામેનો ઉકળાટ ૬૦૯; -ધર્મ સાથે, અને તેનાથી મળતી શાંતિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે ૬૦૯; -ધર્મસંસ્થા, એક મૃત અવશેષ ૬૧૦; ઇંગ્લંડનો રાજમાન્ય ધાર્મિક સંપ્રદાય ૬૧૦; -હિન્દી સરકારના ધાર્મિક ખર્ચા વિષે ૬૧૦; -ઇંગ્લીશ ચર્ચ-ઈંગ્લીશ પેદાર કે ઈંગ્લેન્ડનારણુ ૬૧૧; -'આઈ'બિરાપ ઓફ કેન્ટરબરીના રાજકારણી વિચાર વિષે ૬૧૧; -બ્રિટિશ લોકોના કેટલાક ગુણો ૬૧૨; -પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ-સંપ્રદાય, અતોપ્રજ તતોપ્રજ ૬૧૨; -રોમન કેથલિક સંપ્રદાય, જીવંત ૬૧૩; -ધર્મ વિષે માનસ, ધાર્મિક દષ્ટિ સ્પષ્ટ વિચારની વિરોધી ૬૧૩-૬૧૪; -ધાર્મિક દષ્ટિર્જિદ અને

ધર્મસંસ્થા જીવનમાં રોધક બને છે ૬૧૪; -ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રે લીવેલો મૂઠાસેનો પક્ષ ૬૧૪ થી ૬૧૬; -મિલકતની ખાખતમાં ધર્મનું વલણ ૬૧૫; -ધર્મ સખ્દના અનેકવિધ અર્થો ૬૧૫-૬૧૬; -ધર્મ ને બદલે ખીનું નામ વાપરવાની જરૂર ૬૧૬; -ધર્મ શું છે ? ૬૧૬-૬૧૭; -આંતરિક વિકાસ બાહ્ય વિકાસનો સંબંધ ૬૧૭; -પરતંત્ર પ્રજાનો આંતરિક વિકાસ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય વિના શક્ય નથી ૬૧૭; -ગાંધીજીનો ધર્મ સખ્દનો પ્રયોગ ગૂંચવાડો બને છે ૬૧૭; -ધર્મની ડગુઈની વ્યાખ્યા સાથે સંમત ૬૧૮; -રોમેશ્વરોની ધાર્મિક માન્યતાની શરતો સ્વીકારે છે ૬૧૮; -ધારા-સભાના નૂતન સભ્યોનું કાર્ય ૬૨૦; -ધારાસભાના સભ્યોની મદદ લેવામાં વિશ્વાસપાત જુએ છે ૬૨૧; -સરકારનું સામાજિક સુધારા પ્રત્યે વિરોધી અને બીકણુ વલણ ૬૨૧; -સારડા કાયદાના અમલનું ઉદાહરણ ૬૨૧-૬૨૨; -બ્રિટિશ સરકારના પ્રગતિ-વિરોધી હિન્દી મિત્રો ૬૨૨; -મહા-સભા અને ખીજી સંસ્થાઓની સરખામણી ૬૨૩; -સરકારી દમન આમળ સાર્વજનિક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની અશક્યતા ૬૨૩; -રાષ્ટ્રવાદ પરાધીન પ્રજાના યુગનું એક લક્ષણ ૬૨૩-૬૨૪; -બ્રિટિશ સરકારનો પ્રગતિ સાથે મેળ બેસે એમ નથી ૬૨૪; -સરકાર જો પરદેશી ન હોય તો સમાજસુધારો કરાવી શકે ૬૨૪; -હરિજન પ્રવૃત્તિથી સવિનય ભંગને

-સંસ્કૃતભાષી ધોતરી આવેલી ભાષા-
ઓમાં એક લિપિની જરૂર ૭૨, -
-અંગ્રેજોનું હિન્દી ભાષાઓનું ધોર
અજ્ઞાન ૭૩૨, -હિન્દની ભાષાઓની
એકતા વિષે, એકતાને બાધક નથી
૭૨થી ૭૩૪, -હિન્દીનું સામર્થ્ય અને
વિસ્તાર ૭૩૪, -હિન્દુસ્તાની રાષ્ટ્ર
ભાષા થશે એ વિષે નિશ્ચિત ૭૩૪,
-લિપિ બંને ઉર્દૂ અને નાગરી
રાખવાનો મત ૭૩૪, -હિન્દુસ્તા-
નીના પ્રચારથી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં
બાધ આવવાનો નથી ૭૩૪, -અંગ્રેજ
હિન્દની સામાન્ય ભાષા થવાનો
ખ્યાલ વાહિયાત છે ૭૩૫-૭૩૬,
-અંગ્રેજોનું મહાત્મ્ય ૭૩૬, -એ સેક
અંગ્રેજોનું આકર્ષણ ૭૩૬ ૭૩૭,
-પરિભાષાઓને માટે અંગ્રેજ રાખે
વાપરવાનો મત ૭૩૭ -હિન્દીની
દરબારી રોલી અને તેને સાદી કરી
નાખવા વિષે ૭૩૭ -હિન્દીને સમૃદ્ધ
કરવાના ઉપાય ૭૩૮, -હિન્દી
પત્રોમાં થયેલી ચોટાની દીકા વિષે
૭૩૮, -આપણા સાહિત્યકારોની
આળી લાગણીઓ વિષે ૭૩૮,
-હિન્દીનું ઉત્કલ્પસ ભાષી અને
હિન્દી વર્તમાનપત્રોની ફરજ ૭૩,
-વિકલભાઈ પટેલની વિશિષ્ટ લાજ
કાત વિષે ૭૪૦, -હિન્દુ મહાસભા
ઉપર કરેલો હુમલો અને તેના અનો-
ચિત્યથી દિલ્લીની ૭૪૧, -ખીજ
એક બંનનો પરતાવો ૭૪૧,
-હિન્દુ મહાસભાનો હુમલો અને
તેનો જવાબ ૭૪૨, -હિન્દુ મુસ્લિમ
ઝઘડાના માર્ગો વિષે પ્રચારની
આવશ્યકતા ૭૪૨, -કોમી પ્રશ્નોના

સબધમાં સરખાવી નીતિનું ખરી-
ક્ષાળ ૭૪૩-૭૪૪, -સર ૧૨ રાષ્ટ્ર-
આત્મા મુસ્લિમો વિષે ૧ ૧૩ીલ
૭૪૬, -પાઠગથી તેમને ને ૧૫ ૭૪૬,
-સર એમદ અલમદ અને ખીજ
હિન્દી પ્રવાસીઓ પર થયેલી મુરો-
પિયત અસર ૭૪૫, -સર એમદ
બધુ લક્ષ શિક્ષણ ઉપર રાષ્ટ્ર છે
૭૪૬, -સર એમદ મહાસભાનો વિરોધ
કરે છે ૭૪૬, -મુસ્લિમોની આત્મની
રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી ૭૪૭, -સર
સૈયાનું એક વિચિત્ર ભાષા ૭૪૮,
-આવા ભાષણની પાઠળ રહેલી
વિચારભૂમિકા ૭૪૮, -અલીમદની
સરસા પેદાશ ૭૪૮-૭૫૦ -કેળ-
વણીની હિન્દુઓ પર થયેલી અસર
૭૫૦ ૭૫૧, વીસમાં સૈકાની રાષ્ટ્ર-
આત્મા મુસ્લિમોનું વલણ ૭૫૧;
આત્માના વિષે ૭૫૧-૭૫૨,
આત્માનાની મુસ્લિમોની આગે-
વાનીનો અર્થ ૭૫૨, -મુસ્લિમો
અસહકારમાં એ આજે ૭૫૩, હિન્દુ
કોમી મહાસભાને વિકાસ ૭૫૩,
-કોમી સંસ્થાઓનું રાજકાલ ૭૫૪,
-હિન્દુ મહાસભાના કોમવાદનું
પારખુ ૭૫૫, -કોમવાદીઓના
પ્રગતિવિરોધનું પ્રદર્શન, રાષ્ટ્રીય
સ્વાતંત્ર્યનો વિરોધ ૭૫૫-૭૫૬;
હિન્દુ કોમવાદીઓનું ઉધાટું પ્રગતિ-
વિરોધી વલણ ૭૫૫ -કોમી પ્રશ્નનું
સાચું આર્થિક સ્વરૂપ અને તેને
પાડ ૭૫૬, આત્માનાની અંગ્રેજ
પ્રગતિવિરોધીઓ સાથે નિકટની
ગેત્રી ૭૫૬, -આત્માના લોકો
લોકોની ભેત્રી ૭૫૭, કોમવાદીઓના

સરસ્વતીરક્ષણનો ખીજો મુદ્દો ૭૫૭-
૭૫૮; -આ તુફાનું પરીક્ષણ, તે
એક તરંગમાત્ર ૭૫૮-૭૫૯; -સંસ્કૃતિ
વિરોધ વિષે સાચી દૃષ્ટિ ૭૫૯;
-‘ધરલામી સંસ્કૃતિ’ જેવું કંઈ છે
ખરું ? ૭૬૦-૭૬૧; -સહિયારો
વારસો ૭૬૧; -ધરલામી સંસ્કૃતિ
આમલગ્નમાં સામાં સમાયેલી છે ?
૭૬૧-૭૬૨ દાદી વિષે અણુગમે
૭૬૨; -ખૂતકાળ મારેના દુરાચલ
વિષે ૭૬૨; -રાષ્ટ્રીય ભાવનાના
ધસારા આગળ હકતી જતી ધાર્મિક
ભાવના ૭૬૨-૭૬૩; -કોમવાદીઓનું
પ્રગતિવિરોધી કાર્ય ૭૬૩; -જેલની
પ્રતીક્ષા ૭૬૪; વચગાળાની પ્રવૃત્તિ
૭૬૪; -સંયુક્તપ્રાન્તોના કાર્યકર્તાઓ
સાથે મંત્રણા ૭૬૫-૭૬૬; -મંત્રણા-
ઓનું પરિણામ, પકડાપકડી ૭૬૬;
-મતભેદોનું દર્શન ૭૬૭; -ધારા-
સલાખવેશનો પ્રશ્ન અકાળે ૭૬૭;
-‘સર્વપત્ર મહાતંત્રી’ વિષે ૭૬૮;
-ટીકાકારો પર સામો હુમલો કરે
છે ૭૬૮; -પોતે પરાજયની
લાગણીથી પીડાતા નથી ૭૬૯;
-કોઈને પરાજયની લાગણી યાદ
એને સ્વાભાવિક ગણે છે ૭૭૦;
-‘પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા’ વિષેની
શ્રદ્ધાથી આશ્ચર્ય ૭૭૦; -ઈશ્વરશ્રદ્ધા
વિષે ૭૭૧; -સમાજવાદનો પ્રચાર
અને મુશ્કેલી ૭૭૧-૭૭૨; -ગાંધીજી-
ના જમીનદારી પદ્ધતિના બચાવ
વિષે ૭૭૨-૭૭૩; -પરિમલ વિષે,
ભારત ૭૭૩-૭૭૪; -ની આર્થિક
જરૂરિયાતો અને ટેવો ૭૭૪;
-સ્વાતંત્ર્ય દિન બિજવવાની યોજના

૭૭૫; -ખંભાજની મુલાકાતની ઇચ્છા
અને હેતુ ૭૭૫; -પત્નીની તબિયત
૭૭૬; -ભૂકંપનો અનુભવ ૭૭૭;
-ભૂકંપના સમાચારો ૭૭૮;
-ખંભાજની રાજકીય સ્થિતિનું
નિરીક્ષણ ૭૭૮-૭૭૯; -ત્રાસવાદનું
શુભતામાં રહેલું આકર્ષણ ૭૭૯-
૭૮૦; -‘ન્યાય અને વ્યવસ્થા’ વિષે
૭૮૦; -કલકત્તામાં ભાષણો ૭૮૧;
-સરકારી કેળવણીસંસ્થાઓનો
અણુગમે ૭૮૧; -ભૂકંપ વિસ્તારમાં
૭૮૨; -સ્વાતંત્ર્યદિનની બિજવણી
૭૮૨; -બિહાર સરકાર પરની
ટીકાનું સમર્થન ૭૮૩-૭૮૪;
-સરકારની ટીકા બાબતની અ-
સહિષ્ણુ વૃત્તિ વિષે ૭૮૪; -સ્વરાજ્ય
અને મુરાજ્ય વિષે ૭૮૫-૭૮૬;
-અંગ્રેજી રાજ્યની નિષ્ફળતાનું
કારણ ૭૮૬; -ભૂકંપવાળા પ્રદેશમાં
૭૮૬ થી ૭૮૮; -ભૂકંપનું વર્ણન
૭૮૭-૭૮૮; મુંબઈના દર્શનથી
હેબતાઈ ભય છે ૭૮૮; -લોકોમાં
સ્વાશ્રયનો અભાવ ૭૮૮; -બિહારમાં
મહાસલાનું કાર્ય અને ખેદ
સંપર્ક ૭૮૯-૭૯૦; -રાજેન્દ્ર બાબુ
વિષે ૭૯૦; -ભૂકંપ વિષેની
ગાંધીજીની ટીકાની ટીકા ૭૯૧-૭૯૨;
-ઈશ્વરની કૃતિનો હેતુ શો હશે ?
૭૯૨; -ભૂકંપ સંકટનિવારણના
કાર્યમાં ક્યાં સુધી રોકાવું તેની
ચર્ચા ૭૯૩; -ફરી જેલ ૭૯૪;
-નવા જેલસ્થાન અને નવી કેાઈનો
અનુભવ ૭૯૫-૭૯૬; -કોર્ટનું
અપરિચિત વાતાવરણ, અને
એકલવાયાપણાની લાગણી ૭૯૬;

દેશીક પ્રશ્નો ૮૬૨, -જ્ઞાન અને ભાવના પૈકી જ્ઞાનને પસંદ કરે છે ૮૬૩, -ગાધીજીએ જ અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કર્યો ૮૬૪ ૮૬૫, -અહિંસાની સફળતા અને નિષ્ફળતા ૮૬૫-૮૬૬, -ગાધીજીએ અહિંસા વિષે પૂરણ સ્પષ્ટીકરણ કયું નથી ૮૬૬, -અહિંસા વિષે કૅટીક રાહ્યો અને ચર્ચા ૮૬૭-૮૬૮, -જીવનનું અતિમ ધ્યેય ૮૬૭, -રાજસભ્યામાં રહેલી હિંસા ૮૬૮, -અહિંસા નિષ્ક્રિય નથી પણ ક્રિયાત્મક બળવાન રાજ્ય છે ૮૬-૭૦ રાજ્ય-સભ્યામાં રહેના હિંસા અને અસત્યનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ૮૭૦-૮૭૧ -પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થામાં હિંસા અનિવાર્ય ૮૭૧-૮૭૨ -રાજ્ય-તત્ત્વમાં બળાત્કારની જરૂર ૮૭૨ થી ૮૭૪, -દંડની મર્યાદા ૮૭૩, -ખાનગી મિલકતની સરકારી નુકસાનકારક ૮૭૪, વર્ગો અને સમૂહોના રાજકીય વિચારોનો સાચો પાયો સ્વાર્થ છે એમ સમજાવે છે ૮૭૫ -હૃદયપલટાને માટે દબાણની જરૂર ૮૭૬ -ગાધીજીનું 'દબાણ' -તેની વર્ગો ઉપરની અસર વિષે ચર્ચા ૮૭૬-૮૭૭, -અહિંસક પદ્ધતિની અસર ૮૭૮, હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેની મર્યાદા રેખવાનું મુરકેલ કાર્ય ૮૭૮, -કલસહનની મર્યાદા ૮૭૮, -ધર આગણે અહિંસા વધુ સફળ થવાનો સંભવ ૮૮૦, -અહિંસાના સ્વીકારનું એક

વિપરીત પરિણામ ૮૮૦-૮૮૧, -અહિંસાનું ધર્મનું સમિધ ૮૮૧, અહિંસાને અનુસરનારાઓ પરના તેના દેશીક પરિણામો ૮૮૨ ૮૮૩, સમાજવાદનો અર્થ ૮૮૩, -ગા-ધીજી પ્રાકૃત માપોથી પર ૮૮૩, -સા યસાધન વિષે ૮૮૪, -સાધન-નું મહત્વ સમજાવવામાં ગાધીજીની સફળતા ૮૮૪, -આ જમાનાનું એક આ-આત્મિક સંકટ ૮૮૪-૮૮૫, -અહિંસાના ઉપાયમાં ધ્યાનમાં લેવાની એક બાબત, મનુષ્યપ્રકૃતિની નિર્બંધતા ૮૮૫-૮૮૬, -હિંસાની પદ્ધતિમાં રહેલા ભય અને દૃષ્ટતા ૮૮૬, -અહિંસા-ની શક્તિ અને ઉપયોગ, કઈક બળાત્કારની રહેતી જરૂર ૮૮૬-૮૮૭ -અતિમ સામાજિક ક્ષેત્ર ૮૮૭-૮૮૮, -નિર્વેર હિંસા ૮૮૮, -બળાત્કારની મર્યાદા ૮૮૮, -મહીપુરથી દહેરાદૂન જેલમાં ૮૮૯, -બીજે દહેરાદૂન નિવાસ ૮૮૯, -એકાન્તનો ભાર ૮૯૦ -મહારના દર્શન માટે વૃષ્ટા ૮૯૦, -અકળાટ-ના બાહ્ય કારણો ૮૯૧, -પાના મહાસમિતિ વિષે ૮૯૧-૮૯૨, -ગાધીજીના નેતૃત્વ વિષે ૮૯૧-૮૯૨ -તે સમયની રાજકીય નિયતિ ૮૯૨ થી ૮૯૪, -મહાસભાના રાજકારણ-માં પીછેહઠક ૮૯૩, હિંદ મહા-સભાના મંત્રીના અત્યંત કોમી વલણથી ઉકળાટ ૮૯૪-૮૯૫, -જેવ-માં એક સૂચક સ્વપ્ન ૮૯૪-૮૯૫, -અર્થવાદક સમિતિના સમાજવાદ-વિરોધી ઠરાવ વિષે ૮૯૫, -મહા-

સમાના રાજ્યીય સ્વરૂપ વિષે ૮૬,
-કાર્યવાહક મંડળનું નરમ વલણ
૮૯૭, -તે સમયનું મહાસમાનું
દિમુખી સ્વરૂપ ૮૯૮, -સરકારનો
આરાય ૮૯૮, -પોતાના જીવનના
અવરોધનની ઇચ્છામાંથી આ
આત્મકથાનો ઉદ્ભવ ૮૯૮, આત્મ-
કથા લખતી જેજાની માનસિક
સ્થિતિ ૮૯, -તાત્પર્યનો હુમલો
૯૦૦, -ખદ્ધારની સ્થિતિ ૯૦૧,
-પોતાના લક્ષ્યનું અવલોકન
૯૦૨ થી ૯૦૪, -પત્નીના વિકાસ
વિષે ૯૦૨ થી ૯૦૪, -પોતાના
શરીર પર હામરની અસર ૯૦૩,
-પત્નીની પ્રકૃતિ વિષે ચિંતા અને
આરાધા ૯૦૪, -જેલમાં ખબરોથી
ખિનવાકેદ ૯૦૫, -કુટકારા દર-
મિયાન પ્રવૃત્તિ ૯૦૫-૯૦૬, -સ્થાનિક
ચૂટણીઓનો ઠંડો અનુભવ ૯૦૬,
-મહાસભા વિષે વિરોધી મતવાળા-
ઓ ૯૦૬, -આધીજીને એક ખત
૯૦૬-૯૦૭, -જેની જવાબી
અનિચિતતા ૯૦૭, ફરી
જેલ અને માતાનું મુખ ૯૦૭,
-વળી નૈનીમાં ૯૦૮, -પત્નીની
તબિયતના સમાચારો ૯૦૮,
-કાળનો ભાર ૯૦૮, -વાતનાના
વિષમો ૯૦૮, -એ વસમાં ઠસોળી
૯૧૦ -પત્નીની વીરતા ૯૧૦,
-પત્નીની બમકડી જતી તબિયત
૯૧૦, -નૈનીથી અલભોગ બદલી
૯૧૧, -પ્રકૃતિદર્શનથી નૃસિ અને
રાદત ૯૧૧-૯૧૨ -પર્વતોમાં
રાત્રીનો અનુભવ ૯૧૦-૯૧૩,
-અભોધાનું રહેઠાણ ૯૧૩,

-અભોધામાં કુદરતનું દર્શન ૯૧૪,
-નિદ્રા વિષે ૯૧૪, -કુટવાની
આવૃત્તતા અને સરકારની વૃત્તિ
૯૧૫, -જેલમાંથી પત્નીની મુવાકાતો
૯૧૫-૯૧૬, -માતાની માદગીના
સમાચાર, ૯૧૬, -જેવની -કુતા
અને પરિણામે અવમુખતા ૯૧૬,
-મુબઈ મહાસભા વિષે ૧૭,
-ગાધીજીનું એકધારું નેતૃત્વ અને
તેનું રહસ્ય ૯૧૮, -ગાધીજી અને
મહાસભાનો સબધ ૯૧૮-૯૧૮,
-લોકપ્રતિનિધિ સભા વિષે ૧૧,
-એ કંપના પ્રત્યે સરકારનું વલણ
૯૨૦, -ચૂટણીઓમાં મહાસભાને
મળેથી સફળતાથી આનંદ ૯૨૦,
-જેમવાદી મંડળોનું વલણ ૯૨૦,
-કોમી કુકારા વિષે ૯૨૧-૯૨૨,
-કોમી કુકારો અને હિંદુ મહાસભા
નું બેઠું વલણ, ૯૨૨-૯૨૩, -હિંદુ
કોમી સંસ્થાઓમાં જોડાતા ચોકો
૯૨૩, -મુસ્લિમ કોમી મંડળોમાં
જોડાતા ચોકો ૯૨૩, -પાર્લિમેન્ટરી
કાર્યક્રમની મહાસભા પર અસર
૯૨૪, -ધાર્મિકતાઓ પ્રત્યે સરકાર
નું બદલાવ વલણ ૯૨૪-૨૫,
-બ્રિટનની સામ્યજ્વરશાહી નીતિ
૯૨૫, -ઓઠાવાના કસરના પરિણામો
વિષે ૯૨૫ થી ૯૨૮, -બ્રિટનનો
સંસ્થાનો સાથેનો સબધ ૯૨૭,
-‘સલામતીઓ’ વિષે ૯૨૮-૨૯,
-નવા બધારણની ભલામણો વિરે
૯૨૮ થી ૯૩૦, -મયમમાર્ગીઓનું
માનસ ૯૩૦-૯૩૧, -બ્રિટિશ ખાદ્ય
પદાર્થ વલણ ૯૩૧, -દિન દરમિયાન-
વાદી કાર્યક્રમ અમરમાં મૂકે તો

એક કલ્પના ૯૩૨; -ફેડરેશનની દેશી રાજ્યો ૫૨ અસર ૯૩૩; -દેશની રાજકીય શક્તિ-દમન અને ભય-સુધારાને માટે અયોગ્ય ૯૩૩-૯૩૪; -આજનો પરિવર્તનનો જમાનો ૯૩૬; -હિંદી રાજકીય આગેવાનોનું દુનિયામાં જનતા બનાવો વિષે અજ્ઞાન ૯૩૬-૯૩૭; -નવા આર્થિક ફેરફારો અને નૂતન દિશિની જરૂર ૯૩૭; -સ્થાપિત હકોનું સ્વરૂપ અને તેમની અસર ૯૩૮; પ્રચલિત વ્યવસ્થામાં રહેલું જખીનું તત્વ ૯૩૮-૯૩૯; -પરિવર્તન કરવામાં રાખવાની સાવચેતી વિષે ૯૩૯-૯૪૦; -પરિવર્તનને માટે અભ્યાસની જરૂર ૯૪૦-૯૪૧; -ખેડૂતરાજ્ય કે ઉદ્યોગરાજ્ય ૯૪૧; -આપણા ઉદ્યોગપતિઓ અને તેમનાં કારખાનાંઓમાં મજૂરોની સ્થિતિ ૯૪૧-૯૪૧; -ખેડૂતોની સ્થિતિ અને ટેવો ૯૪૨; -સામ્યવાદ કે ક્રાસિકમ-હિંદ હાઈ દિશામાં? ૯૪૩; હિંદના ક્રાસિકમનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે મેજ બેસે એમ નથી ૯૪૪; -પોતાનું સામ્યવાદ વિષે વક્તવ્ય ૯૪૪-૯૪૫; -માર્ક્સવાદનું મહત્ત્વ ૯૪૫; -લેનિનની કાર્યપદ્ધતિ ૯૪૫; -સમજદાર સામ્યવાદીની નિષ્ઠા ૯૪૬; -સામાન્ય સામ્યવાદીઓ વિષે ૯૪૬; -રશિયાના પ્રયોગ વિષે ૯૪૭; -આપણો પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વ ૯૪૭; -મહાસભાના ભવિષ્ય વિષે ૯૪૭-૯૪૮; -હિંસાની વ્યર્થતા ૯૪૮; -'એક સાથ સામના'નો વિધીત અર્થ ૯૪૮-૯૪૯; -સમાધાન

આવશ્યક અને તેની મર્યાદા ૯૪૯; -આત્મકથા લખતી વેળાની સ્થિતિ ૯૪૯-૯૫૦; -કેદીઓનો મુખ્ય પ્રમુદ્ધતાની તારીખ ૯૫૦; -આત્મકથાનો અંત ૯૫૧; -પોતાના જીવનનું અવલોકન ૯૫૧-૯૫૨; -જીવનને એક સતત સાદસ ગણે છે ૯૫૨; -આ વૃત્તાન્તની પાછળ રહેલો આશય ૯૫૨; -સર સી. પી. રામરવામી આપરે કદેશી પોતાની કિંમત વિષે ૯૫૨-૯૫૩; -ભારતમાતાના એકલવાયા બાળક ૯૫૩-૯૫૪; -જીવનની દિશિ ૯૫૪; -સ્મૃતજીવન વિષે પશ્ચાત્તાપ કરવા નથી, ૯૫૪-૯૫૫; જીવનના એક પ્રકારનો અંત આવેલા માને છે ૯૫૫; -જેલમાં સરકારના જાકી-પણાના સમાચાર ૯૫૬; -સિવિલ સર્વિસનો થતો જતો વિનિપાત ૯૫૬; -યુરોપનું અનિશ્ચિત ભવિષ્ય ૯૫૭;

નેહરુ, નંદલાલ ૩,૬

નેહરુ, બરોડીયર ૩,૪

નેહરુ, મોતીલાલ ૨ થી ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૬ થી ૨૧, ૨૪, ૨૬, ૨૮, ૩૦, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૯ થી ૪૧, ૫૨ થી ૫૫, ૫૮, ૬૭ થી ૬૯, ૭૧, ૭૨ થી ૮૧, ૮૨, ૧૦૧ થી ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૨ થી ૧૬૬, ૧૭૪, ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૭, થી ૧૯૯, ૨૦૧ થી ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૪૮, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૨, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૭૧, ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૦૨, ૩૦૬, ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૨૧ થી ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૩૧, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૨,

પાલ્મેટરી એઈન્ડ કમિટી ૬૨૫

પાલ્મેટરી પક્ષ ૮૯૭

‘પાલ્મેટરી પ્રેસીડેન્સ’ ૬૭૧

પાલ્મેટરી બોર્ડ ૧૫૫, ૮૯૭

પાલ, બિપિનચંદ્ર ૩૬

પાવલોવ ૫૮૪

પાથડેલ ૭૨૫

પિલ્લે, ચંપકરામન ૨૩૮

પીટર, ઈ. બેટસન ૨૩

પીરા, મિ. એ. ૬૨૮

પુરી ૬૬૮

પુશ્પ ૭૩૩

પૂના ૩૦, ૩૬, ૧૬૦, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૦,
૧૦૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૫૩, ૬૫૪, ૭૨૮,
૭૬૭, ૭૬૭

પૂના પરિષદ ૬૨૬, ૭૬૬

પૂર્ણ સ્વરાજ ૧૦૪, ૨૧૧, ૨૫૬થી ૨૬૧
૩૨૦, ૩૩૪, ૩૬૩, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૦,
૪૪૬, ૪૫૨, ૪૭૧, ૪૭૬, ૪૮૦, ૬૭૮,
૬૩૨

પૂર્ણ સ્વરાજ દિન ૩૨૧, ૩૩૦, ૩૬૩

પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની પ્રતિજ્ઞા ૩૨૧, ૩૨૨

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ૧૮૪, ૧૯૧, ૨૩૬,
૨૬૦, ૨૬૨, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૬, ૨૮૬,
૨૮૬, ૨૯૨, ૨૯૩, ૩૧૨, ૬૨૭

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ ૨૬૨

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંધિ ૨૭૧, ૨૭૨,
૨૮૬, ૨૯૦

ચેટર, વોલ્ટર ૩૨, ૧૦૩

ચેટ ચાલવાની ગલી, અમૃતસર ૧૧૨

ચેન, ટામસ ૮૬૦

ચેન પેસિફિક સંધિ ૨૬૪

સેનવિન આઈલેન્ડ ૪૨૧

૪૨, ૨૫૦, ૨૫૫, ૩૨૬, ૪૭૧, ૬૭૧

ઈન ૨૫૨, ૨૫૩

ચેસાવર ૩૪૨

ચેસાવર દિન ૩૪૧

ચોપ ૮૧૬, ૮૨૦, ૮૩૫

ચોટુગીઝ લોકો ૮૦૭

ચોલ, ડી. એદામ ૭૧૪, ૭૧૫

‘ચોવટી’ એન્ડ અનાલિટિકલ રૂલ ઇન
ઇન્ડિયા ૬૬૧

પ્રજલસતાક રાજ્યપદ્ધતિ ૨૬૩

‘પ્રગતિ’ ૪૧૦

પ્રગતિવાદ ૮૦૪

પ્રતિસહકારવાદીઓ ૩૧૨, ૫૧૪, ૬૩૦
થી ૬૩૨, ૬૭૧

પ્રધાનો, નવા ૨૦૪, ૫૩૧

પ્રયાગ ૧૧૨, ૧૮૬, ૩૨૨, ૬૦૦

પ્રિઝનર્સ એઈડ સોસાયટી ૩૧૪

પ્રિઝનર બોર્ડ એન્ડ ૨૨

પ્રાર્થના, સત્યાગ્રહ આશ્રમની ૧૧૬

પ્રિવી કાઉન્સિલ ૨૫૭

પ્રિસિડેન્સી બેલ ૭૬૫, ૭૬૮, ૮૦૦

પ્રોટેસ્ટન્ટ ચાદરીઓ ૮૨૦

પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાય ૬૧૨, ૭૦૬

‘પ્રોગ્રેસ એન્ડ પોવર્ટી’ ૮૪૬

પ્રેટો ૮૫૦

‘ફ્રી-એ-અફ્થાન’ ૪૫૧

‘ફ્રી-એ-પ્રાઈ’ ૪૫૧

ફરિફુર ૨૦૫

ફરિખશિયર ૧

ફાર્મન ૨૮

ફારસી ૨૬૫, ૭૩૪, ૭૩૭, ૭૬૦, ૭૬૧

‘ફાર્થેસ્ટ નોર્થ’ ૨૨

ફાસિઝમ ૫૧૬, ૭૬૬, ૮૦૪, ૮૨૪, ૬૪૩,
૬૪૪

ફાસિસ્ટ પદ્ધતિ ૫૧૬, ૭૨૧

ફાસિસ્ટ શક્તિ ૪૨૩, ૬૫૧, ૭૭૮

ફાસિસ્ટ વિચારો ૫૯૬

ફાસિસ્ટ લોકો ૮૦૩

ફીજી ૪૮,૮૧

ફેડરેશન ૪૪૫,૬૨૮,૮૫૩,૮૬૦,૯૨૬,
૯૩૩

ફેબ્રિયનો ૪૦

ફેરવાદીઓ ૧૪૭,૧૫૫

ફેઆમાદ નિહલો ૮૪,૮૫,૯૬

ફોર્ટીર, ઈ. એમ. ૪૬

ફોરા, માર્શલ ૫૩૬

ફોતિન, સા ૬૦૧

ફાઈફીક શાફન ૪૧

ફાંસ ૨૫,૨૬, ૫૦, ૨૨૬, ૫૮૫, ૫૯૨,
૭૨૪,૭૮૭,૮૪૩,૯૫૭

ફ્રેચ (ભાષા) ૭૩૫

ફ્રેચ ભરકર ૭૨૩

ફ્રેચ લોકો ૮૦૭

ફ્રોઈડ, સિગ્મંડ ૨૪,૮૨૬,૮૮૫

બુકરી ઈંદ ૨૦૭

બુલિયા ૫૪૨

બુલર, સર હાર્વર્ડ ૮૦,૮૧,૧૪૩

બુલેવિયા ૩૮૬

બુલરીનાય ૬૯૮

બુલયું ૧૨

બુનારસ ૨૫,૭૩૭,૭૪૦,૭૪૨,૮૦૦

બુનારસ નેલ ૫૭૨

બુરકુલ્લા, મોલવી ૨૩૫

બુરમા ઓર્ફલ કંપની ૨૬૭

બુરલી નેલ ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૬૫, ૫૬૯,
૫૭૦, ૫૮૧

બુર્ક, ઓડમન્ડ ૮૬૦

બુર્લીન ૪૧, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૫૦, ૨૫૧

બુમુ, બુપેન્દ્રનાથ ૪૫

બુલિયાર ૩૦, ૩૪, ૩૮, ૧૫૪, ૨૬૨

બુલિયાર, ધારાસભાઓનો ૧૦૧, ૧૦૫,

૧૦૬, ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૨૦, ૯૨૪

બુલિયાર, પરદેશી કામડનો ૧૩૬, ૮૪૪

બુલિયાર, પરદેશી માલનો ૫૯૮

બુલિયાર, બ્રિટિશ માલનો ૫૯૮

બુલિયાર, બ્હીટલી કમિશનનો ૩૧૭

બુલિયાર, સાઈમન કમિશનનો ૨૬૮

બુલવો, ૧૮૫૭નો ૨, ૧૨, ૬૬, ૧૧૨

બુલવો ઈસ્ટરનો (આયર્લેન્ડ) ૫૭

બુધારણ નરું ૯૨૯

બુગાળ ૩૦, ૩૪ થી ૩૭, ૩૬, ૪૪, ૪૮,

૫૫, ૮૫, ૧૨૩, ૧૨૫, ૨૧૬, ૨૭૪,

૨૬૭, ૨૬૮, ૩૫૩, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૪૪,

૪૪૭ થી ૪૫૦, ૪૬૨, ૪૬૩, ૫૦૪

૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૨૪, ૫૫૬,

૫૭૩, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૪૩

૬૪૯, ૬૫૧, ૬૫૮, ૬૬૪, ૭૪૯, ૭૫૨,

૭૫૪, ૭૭૫, ૭૭૮, ૭૮૧, ૮૦૧, ૮૦૩,

૮૦૭, ૮૬૨, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૪૨, ૯૪૩

બુગાળ પ્રાંતિક પરિપદ ૨૦૫

બુગાળ સરકાર ૧૩૬, ૫૧૩, ૬૩૫

બુગાળના ભાગલા ૧૪૦

બુગાળી (ભાષા) ૭૩૧, ૭૩૩, ૭૩૫,
૭૩૮

બુગાળી નાટકો ૬૫૭

બુર્ગિસ ૫૧૯

બુર્ગિસ વાઈલર ૯૫૬, ૯૫૭

બુર્ગિસી સત્યાગ્રહ ૨૬૮

બુર્ગિસી નેલ ૬૭૩

બુર્ગિયુર ૪૪

બુર્ગિસી મહારાજ ૮૫૩

બુર્ગિસીમારાં ૨૬૬

બુર્ગિસ ૮૫, ૫૫૩, ૭૪૯, ૭૭૭, ૭૮૪

૭૮૬, ૭૮૮ થી ૭૯૦, ૭૯૨, ૭૯૫,

૮૪૬, ૮૬૨, ૯૪૩

ગિદાર પ્રાતિક સમિતિ ૭૮૮

ગિદાર સરકાર ૭૮૩, ૭૮૪

બુકમેન, ક્રાંક ૨૪૦

બુદ્ધ ૪૩૮

બુદ્ધિજીવી વર્ગ ૨૬૬, ૩૧૫, ૪૮૪, ૫૦૬,
૫૩૬, ૫૬૪, ૬૧૮

બુર્જવા ૭૭, ૨૫૫, ૩૧૫, ૩૧૬, ૪૫૯,

૪૬૨, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૧, ૭૫૩, ૭૮૬,

૮૫૧, ૮૪૪

એનરમેન હેન્રી કેમ્પબેન ૨૮

એનેટ, મિ- ૮૨૬

એસ'ટ, શ્રી ૦ એની ૨૧, ૨૪ થી ૨૬, ૫૦

થી ૫૨, ૫૬, ૨૬૧, ૮૫૮

‘એસીક ઇન્વીસ’ ૭૩૬

એક આફ ઇન્સ્ટ ૬૨૮

એફિંગ ઇન્કવાયરી કમિટી ૪ ૨

એગરોર ૪૪૧

એમ, સુભાષ ૨૭૨, ૩૧૨, ૬૪૩, ૬૧૫

એર બુદ્ધ ૧૯

એલ્સોવિટો ૪૩૧, ૫૮૦

એલ્ટન, ગોરાની ૪૬૫, ૪૬૬

એલ્ડવિન, રોજર ૨૪૦

એલ્ડવિના ફેન્ટસી ૭૫૬

એરલન ૭૬૧

બૌદ્ધ ધર્મ ૪૩૯

બૌદ્ધ મિષ્નુઓ ૮૩૯

બ્રસેલ્સ ૨૫૦, ૨૫૨

બ્રસેલ્સ પરિષદ ૨૫૦થી ૨૫૨, ૨૫૪

થી ૨૫૬

બ્રહ્મદેશ ૭૭૩, ૭૪૮

બ્રહ્મચર્ય ૮૪૦

બ્રાઈસ, નેમ્સ ૫-૪

બ્રાહ્મણ આદર્શ ૭૦૦

બ્રાઈટ, લેન ૭૯૭

બ્રિટન ૨૩૬, ૬૩૬, ૬૭૮, ૬૮૧, ૬૮૫,

૮૦૯

બ્રિટિશ અમલ ૫૬૦, ૫૮૭

બ્રિટિશ આદર્શો ૬૬૫

બ્રિટિશ નેની લીગ ૭૫૬

બ્રિટિશ પ્રત્ય ૬૩૦

બ્રિટિશ રાજ્ય ૫૩૧, ૮૦૦

બ્રિટિશ સરકાર ૩૬૦, ૬૬૨, ૭૨૩

બ્રિટિશ લોમે ૬૧૨, ૬૩૮, ૬૭૬, ૬૭૭

બ્રિટિશ રાજ્યનાદિત ૮૫૪

બ્રિટિશ સત્તા ૬૮૦

બ્રિટિશ સરકાર ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૦૬,

૪૧૨, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૩૪, ૪૪૫, ૪૬૦,

૪૭૪ થી ૮૭૬, ૫૨૧, ૫૪૧, ૫૫૪,

૬૨૭, ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૫૦, ૬૫૬,

૬૭૬, ૬૮૬, ૬૮૩, ૮૫૩, ૮૬૭

બ્રિટિશ સામાન્ય ૭૫, ૧૦૪, ૫૧૬,

૫૫૭, ૫૬૬, ૬૭૮, ૮૮૦, ૬૪૪

બ્રિટિશ હિતસભ્યો ૫૨૬

બ્રિટિશ ૭૫૬

બુ સ, ફરડિનન્ડ ટી. ૨૧ થી ૨૩, ૨૫

બુનો, એરહાનો ૭૮૧

બ્રેઈલ્સફર્ડ, એચ એન ૮૬૨

બ્રેટ, વિલ્ફ્રિડ સ્કેવન ૧૦૦

‘બ્રેકમેન્સ બર્ન ૧૦૪

બ્રેક ફોરેસ્ટ ૬૫૭

બ્રેરિયો ૨૮

બ્રેવેન્સ, મેડમ ૨૩, ૨૮

બ્રેવેન્સ, ઈવાન ૩૨

બ્રિગટસિલ્હ ૨૭૪, ૨૭૬, ૩૦૬, ૩૦૭,

૪૨૧, ૪૨૬, ૪૩૧

બગવદ્ગીતા ૨૪, ૧૧૬

બવાલી ૬૧૧, ૬૧૫, ૮૧૬, ૮૫૬

બાઈમીજ ૧૪

‘બારત, દક્ષિણ ૭૬૨

ભારતમાતા ૮૩,૧૬૮,૮૫૩
 ભારતવર્ષ ૧૩
 ભારત સરકાર મંડળ ૫૧
 ભારત મેવડ સનાજ ૪૬,૫,૬૩૫,
 ૬૬૪,૬૬૫
 ભારતીય આયમ ૩૨૬
 ભૂકંપ ૭૭૩ ૭૮૩, ૧૧
 'મનનીસ' ૩૪,૩૫
 મનનીસ ઈ અહાર ૪૩૬
 મનુસૌ ૧૧૮,૨૮૬, ૨૮૭, ૪૮૬, ૬૦૦,
 ૬૬૬, ૭૧૦, ૮૩૩, ૮૬૧, ૮૭૩, ૮૮૮,
 ૮૩૮, ૮૪૨, ૮૪૪
 મનુસૌ, આ મેજ ૮૩૨
 મનુસૌ આધોગિક ૨૬૫
 મનુસૌ, ક્રિટિશ ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૭,
 ૫૫૬, ૬૮૪ ૬૮૫ ૭૧૪, ૮૦૭, ૮૩૧,
 ૮૩૨
 મનુસૌ પરિષદો ૩૧૮
 મનુસૌ પરિષદ, છનિવા ૬૬૩
 મનુસૌ પ્રવૃત્તિ ૧૧૭, ૨૮૮, ૩૧૪ થી
 ૩૧૭, ૫૬૭
 મનુસૌ મંડળો ૨૬૦, ૫૬૫
 મનુસૌ મંડળો ૭૭, ૫૮૭, ૮૩૨
 મનુસૌ સંગઠન ૫૬૪
 મનુસૌ સંધો ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૬, ૨૬૬,
 ૬૮૫, ૮૭૪, ૮ ૩
 મનુસૌ સંધનાદીઓ ૨૬૬
 મનુસૌ સંધ, મદાસના (હિંદી) ૨૬૬,
 ૨૮૪ થી ૨૬૬, ૩૧૪, ૩૧૬ થી ૩૧૮
 મનુસૌ સંધ દિવસાલ ૨૮૭, ૨૮૭, ૩૧૬
 મતદાર મંડળો, અલગ ૬૦૨ ૬૦૪, ૮૫૦
 મતદાર મંડળો, સંયુક્ત ૨૧૪, ૬૦૨
 મદાસ ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૮૬, ૫૩૫,
 ૭૭૨, ૬૨૪

મદાસ ઈલાહી ૭૩૪
 'મદાસ મેલ' ૭૭૨
 મદાસ સરકાર ૮૫૭
 મધ્ય પ્રાંતો ૩૪૧
 મધ્યમમાર્ગીઓ (લિબરલો) ૩૭ થી
 ૩, ૪૪, ૫૦ થી ૫૬, ૫૮, ૬૫, ૭૧, ૭૨
 ૭૭, ૧૦૦, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૫૭ થી ૧૫૮
 ૧૬૩, ૧૮૨, ૧૮૮, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૪૪,
 ૨૬૨, ૨૬૮, ૨૭૧, ૨૬૨, ૨૮૬, ૩૧૧,
 ૩૧૨, ૩૬૦, ૪૦૧, ૪૬૦, ૪૬૫, ૪૭૦,
 ૪૭૬, ૫૪૫, ૫૫૪, ૫૫૫, ૬૨૭, ૬૨૮,
 ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૪ થી ૬૩૬, ૬૩૮ થી
 ૬૪૦, ૬૬૫ થી ૬૭૦, ૬૭૨, ૬૭૪
 થી ૬૭૭, ૬૮૧ થી ૬૮૩, ૬૮૬, ૬૮૮,
 ૬૮૯, ૬૮૧, ૬૯૨, ૭૨૧, ૭૪૬, ૭૫૨,
 ૭૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૨૧, ૮૨૩, ૮૩૦,
 ૮૩૧ ૮૩૩
 મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનો ૧૧૧, ૧૫૮,
 ૧૬૦
 મધ્યમમાર્ગીઓ, ક્રિટિશ ૫૫૫, ૫૫૬
 મધ્યમ વર્ગ ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૬૪, ૭૭ ૭૮,
 ૧૦૩, ૧૨૨ ૧૪૨, ૨૦૦, ૨૧૨, ૨૧૪,
 ૨૨૧, ૨૩૫, ૨૪૮, ૨૬૬, ૨૭૫, ૩૦૨,
 ૩૧૫, ૩૭૪, ૩૮૩, ૪૩૬, ૪૫૫, ૪૫૬,
 ૪૫૮, ૪૮૨, ૪૮૪, ૫૦૬, ૫૩૫, ૫૩૬,
 ૫૬૨, ૫ ૫ થી ૫ ૭, ૬૪૩, ૬૫૮,
 ૬૭૫, ૬૭૬, ૭૦૩, ૭૦૮, ૭૧૦, ૭૧૮,
 ૭૨૦, ૭૩૫, ૭૩ ૭૪૭, ૭૪૬, ૭૫૪,
 ૭૬૧, ૭૮૮, ૭૮૬, ૮૪૩, ૮૨૩, ૮૪૨,
 ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૭
 મરાઠાઓ ૬૩૧
 મરાઠી ૭૩૧, ૬ ૩, ૭૩૫, ૭૩૮
 મરાઠી નાટકો ૬૫૭
 મલખાર ૪૪૧, ૪૪૨
 મલખાર, (કશિણ) પ્રાંત પરિષદ ૨૮૬

મલયાલમ ૭૩૩

મસુરી ૭૯ થી ૮૧, ૯૦, ૩૪૬, ૩૭૧, ૩૭૫

મહામદઅલી, મીસાના ૭૨, ૭૪, ૧૩૬,
૧૩૭, ૧૫૪, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૩ થી ૧૮૫,
૨૧૫

મહમુદ, ડૉ. સૈયદ ૩૬, ૬૪૫, ૩૬૨,
૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૮

મહાત્મા (નામ) ૧૮૧

‘મહાત્મા ગાંધીજી જય’ ૭૨, ૯૬, ૧૫૧

મહાભારત ૮૩૭

મહાયુદ્ધ ૩૩, ૫૦, ૬૪, ૧૪૦, ૧૬૮, ૨૨૯
૨૩૫ થી ૨૩૭, ૨૫૦, ૨૫૪, ૫૪૬,
૬૫૦, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૫૧ થી ૭૫૩,
૭૮૭, ૮૦૬, ૮૭૧

‘મહાયુદ્ધનો ઇતિહાસ’ ૭૨૩

મહારાષ્ટ્ર ૩૦, ૩૭

મહાસભા ઠેક ઠેકાણે

મહાસભા, અમૃતસરની ૭૨, ૩૦૧,

મહાસભા, ૧૯૧૬ ની ખાસ ૫૩

મહાસભા, ૧૯૨૪ ની ૧૬૫

મહાસભા, કલકત્તાની ૯૩, ૨૯૧, ૨૯૩,
૨૯૪, ૩૦૨, ૩૨૦, ૬૬૬

મહાસભા, કલકત્તાની ખાસ ૧૦૦, થી
૧૦૪, ૧૦૬

મહાસભા, કરાંચીની ૪૨૮ થી ૪૩૦
૪૩૫, ૪૪૬, ૪૫૪, ૫૩૨

મહાસભા, કાનપુરની ૨૨૭

મહાસભા, કોંગ્રેસની ૧૮૦, ૧૮૬

મહાસભા, ગુવાની ૧૬૬

મહાસભા, દિલ્હીની ખાસ ૧૬૮, ૧૬૯

મહાસભા, નાગપુરની ૯૪, ૧૦૧, ૧૦૬,
૧૦૯

મહાસભા, બેલગામની ૨૦૪

મહાસભા, બાંકીપુરની ૪૪

મહાસભા, મદ્રાસની ૨૫૮, ૨૬૧

મદ્રાસભા, મુંબઈની ૯૧૪, ૯૧૭, ૯૧૮,
૯૨૦

મદ્રાસભા, લખનૌની (૧૯૧૫) ૫૬

મદ્રાસભા, લાહોરની ૧૮૫, ૩૦૧, ૩૦૮,
૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૯ થી ૩૨૧

મદ્રાસભાવાદીઓ ઠેક ઠેકાણે

મદ્રાસભા સમિતિ ૫૩, ૧૬૬, ૧૬૭,
૧૮૦, ૧૯૩, ૩૦૯, ૩૩૬, ૩૩૮, ૪૩૩,
૭૭૫, ૭૮૯, ૮૯૧, ૮૯૨

મહેતા, જીવરાજ ૩૯૮

મહેન્દ્રપ્રતાપ, રામ ૨૩૩, ૨૩૪

મહેસૂલ પદ્ધતિ, કાયમી ૭૭૪

મંદિરપ્રવેશનો કાયદો ૬૨૦

મંદિરપ્રવેશ બીલ ૬૨૧, ૬૨૪

માધમેળો ૩૨૨, ૭૭૭

માતાયાન ૬૦

માનવહિતવાદ ૬૧૮

માન સરોવર ૧૨, ૬૩

‘મારી કાયરી’ ૧૦૦

માર્ક્સ પોસ્ટો ૧૭૫

માર્ક્સ, કાર્લ ૨૮૮, ૫૬૧, ૫૮૨, ૬૪૪
થી ૬૪૬

માર્ક્સવાદ ૫૬૨, ૮૩૦, ૮૩૧, ૬૪૫

માર્ક્સવાદીઓ ૨૮૮, ૬૪૫

માર્ક્સવાદીઓનો સિદ્ધાંત ૩૬૨

માર્ટિન, કર્નલ ૩૬૮ થી ૩૭૦

માવવીય, કપિલદેવ ૧૭૫

માવવીય, પંડિત મહનમોહન ૬૬,
૧૮૭, ૧૮૯, ૨૪૩ થી ૨૪૬, ૨૪૮,
૩૪૫, ૩૬૭, ૩૮૬, ૫૮૮, ૭૪૦, ૭૪૧,
૮૫૮, ૮૬૦, ૮૧૮

માર્સલ લો ૬૮, ૮૬૯, ૯૦૨

મિકાબર ૮૪૧

મિદનાપુર બિલ્ડો ૬૫૧

મિન્ટો, લોડ ૭૫૨

મિયસ, સર ઓમરુડ ૧૫૬, ૧૫૮
 મિલ, લેન રુઝ્મટ ૨૪૫
 મીડ ૩૪૦
 મીડાનો કામદો ૩૩૬ થી ૩૪૧, ૩૪૩,
 ૩૪૫
 મીરાબેન ૫૩૬
 મુકરજી, ધનગોપાલ ૨૪૦
 મુકરજીપુત્ર ૭૮૨, ૭૮૩
 મુખારકમ્પલી, મુનશી ૧૨, ૧૩
 'મુલતાન' ૪૬૫
 મુસલમાનો ૧૮૨, ૨૪૭, ૨૭૦, ૨૯૭,
 ૪૭૮, ૬૦૬, ૬૨૨, ૭૩૧, ૭૪૨, થી
 ૭૪૪, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯ થી
 ૭૫૩, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૮ થી ૭૬૨,
 ૮૩૭, ૯૨૧ થી ૯૨૩
 મુસલમાનો રાષ્ટ્રવાદી ૨૧૪, ૪૫૪,
 ૪૮૦
 મુસોલીની ૪૬૬, ૪૭૨, ૫૫૭, ૬૨૬
 મુસ્લિમ હાસનો ૨૦૭
 મુસ્લિમ કોન્ફેડેરેસ ૬૨૩
 મુસ્લિમ ટામી હયાડા ૭૬૨
 મુસ્લિમ ડેપુટીશન (૧૯૦૮) ૧૮૦
 મુસ્લિમ લીગ ૫૧, ૭૪, ૭૬, ૧૮૬
 મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯
 મુર્શીદ ૧૩, ૨૦૭
 મુરે ૭૮૩, ૭૮૮, ૭૮૯
 મુર્ઝી ૪, ૪૭, ૭૬, ૧૬૬, ૧૯૦, ૨૨૮,
 ૨૬૭, ૨૯૫, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૪૫, ૩૪૬,
 ૩૬૪, ૩૬૭, ૩૮૩, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૦૦,
 ૪૦૧, ૪૪૩, ૪૬૪, ૫૧૮ થી ૫૨૨,
 ૫૨૪, ૫૨૭, ૫૩૭, ૫૬૪, ૫૬૭, ૫૮૮,
 ૬૩૫, ૬૬૭, ૬૬૯, ૬૬૨, ૭૨૮, ૯૧૬
 મુર્ઝી હાલકો ૩૫૪
 મુર્ઝી કોન્ફેડેરેસ ૧૫૬
 મુર્ઝીની જોડ ૫૩૯

મુખાર્જી સરકાર ૩૬૯
 મુખાર્જી વર્મ ૫૬૮
 મુખાર્જી ૬૮૦
 મુખાર્જી ૬૮૫, ૮૫૧
 મુખાર્જી ૬૧૧, ૬૬૬, ૬૭૬, ૮૩૨, ૮૩૩,
 ૮૪૧, ૮૫૨, ૮૬૦, ૯૪૧
 મુખાર્જીઓ ૮૩૪, ૮૬૧
 મુખાર્જી દેરો ૬૩૬
 મુખાર્જી પ્રયા ૮૫૦, ૯૩૭
 મુખાર્જી સમાજ ૫૮૬
 મુખાર્જી સંસ્કૃતિ ૭૬૦
 મુખાર્જી ૬૪૫
 મે, અસ્ટ્રોલોગ ૬૭૧
 મેકગ્રાથ, પ્રો ૬૧૬
 મેકગ્રાથ, રોસે ૩૬૨, ૩૬૩, ૬૦૨,
 ૬૮૧, ૮૩૦, ૯૩૧
 મેડિસકો ૨૫૨
 'મેમપાર્થ અને રત્ન' ૩૫
 મેમિની ૨૩૬, ૫૬૪
 મેટરનલિ ૬૬૮
 મેનન, વિ. ડે. કૃષ્ણ ૬૩૨
 મેરઠ ૨૬૬
 મેરઠ કેસ ૨૬૬, ૩૦૦, ૩૧૬, ૫૬૪
 મેલ્બોર્ન ૬૨૬, ૬૨૭
 મેસોમ્યુસેટ્સ ૭૬૧
 મેસોપોટોમિયા ૭૫૭
 'મેસરર ગાર્ડિયન' ૫૫૬, ૮૦૩ થી
 ૮૦૫, ૯૨૬, ૯૨૭
 મેમુર ૪૪૧, ૪૪૨, ૮૦૬
 મોમલ જમાનો ૨૬૪, ૭૧૦
 મોમલ સામાજ્ય ૧, ૭૦૬
 'મોટાવાળા કંઈ' ૮૬
 'મોટા' રિંગ્સ ૭૧૪, ૬૩૫
 મોન્ડાના ૨૨૬
 મોન્ડેયુ, એડવિન ૩૫, ૫૩

મોન્ટેયુ એમ્સફર્ડ યોજના ૬૬
 મોન્ટેયુ એમ્સફર્ડ રિપોર્ટ ૫૩, ૫૮, ૭૨
 મોન્ટેયુ એમ્સફર્ડ સુધારા ૫૩
 મોપલાઓ ૧૩૫
 મોપલા રમખાણ ૧૩૫
 મોરથ મેન એન્ડ ઈમમોરલ સોસાયટી
 ૬૧૪
 મોક્ષી, લેન ૨૪૫, ૫૬૪, ૮૦૭
 મોક્ષી મિન્દો સુધારા ૪૪
 મોરીએર, દુ ૨૩
 મોરેલ, ઈ. ડી. ૧૦૪
 'મોરે કેસલ' ૫૩૬
 મોરેકો ૨૩૬, ૨૫૭, ૪૩૪
 મોહનલાલ, મિશ્રા ૨૧
 મોંતરો ૨૩૩
 મોં પ્લાં ૫૭૫
 મ્યુર સેન્ટલ કોલેજ ૪
 યહૂદીઓ ૨૬, ૭૫૮, ૮૬૦
 યહૂદીઓ, સફેદ ૪૪૨
 'ય'જ ઇડિયા' ૧૯૪, ૩૩૪
 યત્રી ૧૨૦
 યત્રોગ્રોગો ૭૦૪
 યુદ્ધ વિરામ ૪૦૪, ૬૫૦
 'યુદ્ધ સંસ્મરણો' ૭૨૪
 યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ૨૫૧, ૨૫૨, ૫૭૩,
 ૫૮૫
 યુનિયન જેક ૫૪૪
 યુરોપ ૪૧, ૪૫, ૭૪, ૧૮૪, ૨૨૯, ૨૫૩,
 ૨૫૮, ૨૮૮, ૪૦૦, ૪૩૮, ૪૪૨, ૪૭૧,
 ૪૮૭, ૫૬૨, ૬૧૧, ૬૧૪, ૭૦૭, ૭૪૦,
 ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૬૧, ૭૬૧, ૮૦૩ થી,
 ૮૦૫, ૮૦૭, ૮૦૬, ૯૪૪, ૯૫૬, ૯૫૭
 યુરોપ, પશ્ચિમ ૬૯૮
 યુરોપ, મધ્ય ૫૬૨

યુરોપ, મધ્યકાલીન ૩૦૫
 યુરોપિયનો ૪૭૬, ૫૧૬
 યુરોપિયન એસોસિએશન ૭૫૫
 યુરોપિયન ફેદીઓ ૩૫૬, ૩૫૭
 યુરોપિયન વર્ગ ૯૨૧
 યુરોપિયન સંરક્ષણ મંડળ ૫૧
 યુવક પરિષદ, મુંબઈ ૨૮૬
 યુવક પરિષદ બંગાળ ૨૮૬
 યુવકસંઘ ૨૮૭, ૩૮૪
 યેરવડા જેલ ૩૬૬ થી ૩૭૦, ૩૭૬,
 ૩૯૫, ૬૦૪, ૬૦૬, ૬૨૦, ૬૪૬
 રક્ષાબંધન ૧૪
 રચનાત્મક કાર્ય ૧૫૪
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ ૧૧૩
 રમખાણો, કોમી ૫૩૨
 રતિવર્મા ૬૨૮
 રશિયન (ભાષા) ૭૩૫
 રશિયન (લસ્કર) ૭૨૩
 રશિયા ૨૫૫, ૪૩૫, ૫૮૫, ૫૮૬ થી
 ૫૯૨, ૫૯૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૬૧, ૭૦૮,
 ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૭, ૯૩૬, ૯૪૫ થી
 ૯૪૭
 રશિયા, સોવિયેટ ૨૫૬, ૭૦૮
 રસલ, બર્ટ્રાંડ ૫૭, ૭૦૫
 રંગુન ૩૮૦
 રાષ્ટ્ર જાલસ ૨૮
 રાજકીય ફેદીઓ ૪૨૭
 રાજ કૌલ ૧
 રાજગોપાલાચારી, ચક્રવર્તી ૧૪૭, ૬૨૦
 રાજવરિણી ૭૮૦, ૬૦૮
 રાજદ્રોહનો કાયદો ૬૪૧
 રાજશાસ્ત્રી ૮૭૩
 રાજેન્દ્રપ્રસાદ, બાબુ ૬૩૬, ૭૮૧, ૭૮૬,
 ૭૯૦, ૮૫૬

રાજ્યસંસ્થા ૮૬૮,૮૭૨
 'રામકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર' ૬૧૮
 રામચંદ્ર, બાબા ૮૪,૮૫
 રામચંદ્ર, રામ ૮૬,૮૫
 રામ રાજ્ય ૮૩૩
 રામકીર્તી ૧૩,૨૦૭,૨૧૭
 રામાયણ ૮૩૩
 રાય, બિધાનચંદ્ર ૩૯૮૦
 રાયપુર ૩૪૧
 રાયબરેલી જિલ્લો ૮૪, ૮૫, ૯૪, ૯૬,
 ૫૪૨
 નાટકભાવના ૩૮, ૫૯૮, ૬૬૧, ૬૭૬,
 ૬૮૧, ૬૯૦ થી ૬૯૨, ૭૦૧, ૭૦૨,
 ૭૦૭, ૭૧૬, ૭૪૪, ૭૪૬, ૭૫૩, ૭૫૮,
 ૭૬૩
 રાષ્ટ્રવાદ ૫૬, ૧૦૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૪૫,
 ૧૪૭, ૨૫૬, ૨૮૭, ૩૧૫, ૩૮૬, ૪૩૧,
 ૪૩૫, ૪૫૭, ૪૮૨, ૫૬૩ થી ૫૬૫,
 ૬૧૮, ૬૨૩, ૬૭૬, ૭૬૩
 રાષ્ટ્રવાદીઓ ૬૬, ૩૯૧, ૭૩૬, ૭૫૪,
 ૮૬૦
 રાષ્ટ્રવાદીઓ, જામન ૨૩૮
 રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૮
 રાષ્ટ્રસંઘ ૨૩૦, ૬૫૭
 રાષ્ટ્રસંઘ, બ્રિટિશ ૬૮૧
 રાષ્ટ્રીય સરકાર બ્રિટિશ ૯૩૨
 રાષ્ટ્રીયતા ૫૨૬
 રાષ્ટ્રીયતા, હિંદી ૫૨૫, ૭૪૭
 રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ ૬૫૩
 રાષ્ટ્રીયવંશ ૧૮૮, ૨૨૪, ૩૫૬, ૩૯૬,
 ૪૪૧, ૫૪૪, ૫૪૫
 રાષ્ટ્રીયવંશ સત્યાગ્રહ ૧૬૭
 રાષ્ટ્રીય માનસ ૮૦૬
 રાષ્ટ્રીય સમાજ ૩૪૦, ૫૪૭
 રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ૬૨૩, ૮૧૭

રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ૪૨૮, ૪૫૫, ૪૫૭,
 ૪૫૮, ૪૬૬, ૪૮૨, ૫૧૨, ૫૫૦, ૫૬૨,
 ૫૬૪, ૫૬૭, ૫૯૮, ૬૦૩, ૬૨૪, ૬૨૫,
 ૬૫૫, ૬૫૬, ૭૧૭, ૭૪૪, ૭૪૭, ૭૫૧,
 ૭૫૨, ૮૧૪, ૮૧૫
 રિઝર્વ બેંક ૬૨૮
 રિટ્ઝ હોટલ ૩૬૬
 રિડિંગ, લોર્ડ ૧૧૦, ૧૩૬
 રિસ્પોન્સિવિટી ૨૦૩
 રસો આપાનીસં યુદ્ધ ૨૬,
 રજવેલ્ડ, પ્રેસિડેન્ટ ૬૩૭
 રેમાઅલી, સૈયદ ૭૪
 રેમ નોવારમ ૮૩૫
 રેટિયો ૬૬, ૮૪૭
 રૈયતવારી પદ્ધતિ ૬૧, ૩૭૩, ૮૬૦, ૮૬૨
 રૈયરમિયર, લોર્ડ ૬૩૩
 રામ ૫૧૬, ૬૬૭, ૮૨૦
 રામન કેથોલીકો ૮૨૫
 રામન કેથોલીક સંપ્રદાય ૬૧૨
 રામનલિપિ ૭૩૦, ૭૩૧
 રામનસોડો ૭૨૬
 રામાનિયા ૨૪૧
 રાય, માનેવંદનાય ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૬૬,
 ૪૩૨, ૪૩૪
 રૌરિક ૫૭૫
 રાલાં, રામે ૨૪૦, ૨૫૩, ૬૧૮, ૬૧૯
 રૌલેટ બીલો ૬૫, ૬૬
 રૂઢાઈન ૮૦૫
 લખનો ૫૩, ૮૮, ૨૨૭, ૨૬૫, ૨૭૦,
 ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૧, ૩૦૮, ૩૭૫, ૩૯૮,
 ૩૯૯, ૪૨૭, ૬૪૮, ૬૫૮, ૭૨૮, ૭૪૮,
 ૬૩૦
 લખનો બિલ્લો ૫૫૨
 લખનો બેલ ૧૪૨, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૨,

૩૬૪,૫૮૧
 સુધુમનીઓ ૮૫૯
 સુધુમની કોઓ ૪૭૬
 સાયપતરાય, સાલા ૩૦,૩૬,૧૦૦,૧૦૧,
 ૧૧૩,૨૨૫,૨૪૩,૨૪૬, ૨૪૮, ૨૭૩,
 ૨૭૪,૨૭૬ થી ૨૭૮,૩૦૬,૩૧૦
 સદામ ૬૦
 સરકરી કાયદો ૧૦,૩૦૧
 સરકરી કોલેજ ૭૨૬
 સંકા ૩૯૬,૪૦૦,૪૩૮ થી ૪૪૧,૪૪૩,
 ૪૪૬,૪૫૦
 સંકેત ૨૦,૩૧,૩૬,૩૭,૪૦,૧૦૭,૧૮૫,
 ૩૬૪,૩૮૨,૩૮૬,૩૯૩, ૪૪૫, ૪૫૩,
 ૪૫૫,૪૫૭,૪૬૦,૪૬૫,૪૭૦, ૪૭૧,
 ૪૭૪,૪૭૫,૪૮૨,૫૦૧, ૫૦૯, ૫૨૪,
 ૫૫૭,૬૨૦,૬૩૦,૭૫૭,૯૨૦,૯૨૮
 સંકેત, બિચપ ૬૧૪,૮૨૫
 સાલીમાર ૩૪૫
 સામા, દસાઈ ૨૩૩
 'સાલ ડગરીવાળા' ૪૨૯,૪૩૦,૪૪૪,
 ૪૫૦,૪૫૧,૪૫૩,૪૫૪,૪૬૧, ૫૫૯,
 ૮૯૩,૮૯૪
 સાલખજાર પોલીસ સ્ટેશન ૭૬૫
 સાહોર ૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૭, ૩૦૭,
 ૩૧૮
 સાહોર કાવતરા કેસ ૩૦૬
 સાં ખેર કોંત ૬ ૪૨
 સિટન, લોડ ૮૦૮
 સિટજોનોવ મિ. ૯૨૬
 સિ તાઈ પો ૫૭૮
 સિથુએનિયા ૩૩૩
 'સિખરસ' ૬૬૫
 સિખરલો ૬૨૬
 સિખરસ પાર્ટી, બ્રિટિશ ૫૩૮,૬૧૬
 સિખરલો મુરોપના ૬૬૬

સિન્ડુભગ ૪૨
 સિધિનો પ્રમ ૭૩૧,૭૩૪
 'લીડર' ૭૧,૬૬૮,૬૮૬
 સુઈ ચીટ્ઝો ૮૦૮
 લેક કોન્સ્ટન્ટ ૪૨
 લેટવિયા ૨૩૩
 લેટિન ૨૧
 લેયામ ૨૮
 લેનિન ૫૬૦,૬૬૧, ૮૧૩, ૬૪૫, ૬૮૬,
 ૬૪૯
 લેન્સબરી, ન્યોર્થ ૨૫૨,૨૫૩
 લેન્ડિયાયર ૫૬૮,૮૪૪,૬૨૭
 લોઈડ, લોડ ૭૫૫ થી ૭૫૭
 લોઈડ કંપની ૪૦૦
 લોકવંત્ર ૮૩૨
 લોક તંત્રવાદી પરિપદ ૨૬૩
 લોક પ્રતિનિધિ સભા ૬૮૮,૬૮૯,૭૪૩,
 ૮૦૯,૯૧૯
 લોકસાસન ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૭૭, ૫૫૬,
 ૬૬૬,૬૮૪,૬૮૭, ૬૮૯, ૭૦૮,૮૦૫,
 ૮૦૭,૮૦૯ થી ૮૧૧, ૮૩૭, ૮૫૨,
 ૮૫૪, ૮૫૬,૮૬૦,૮૭૪,૯૨૯
 લોકસાસન, ઇન્સામી ૮૩૭
 લોકસાસન, ખ્રિસ્તી ૮૩૭
 લોકસાસન પદ્ધતિ ૧૧૮
 લોકસાસનવાદ ૪૦૭,૮૩૪
 લોકસાસનવાદીઓ ૮૩૪,૮૬૦
 લોકસત્તાવાદી પક્ષ ૬૬૨
 લોઝ, સુઈ, ઈ. ૩૫૩
 'લોડ' ૨૯
 વધુમની ઓઓ ૪૦૬
 વફ પક્ષ ૮૦૦,૮૧૦,૮૧૧
 વર્ગ્યુષ્ક ૨૧૬
 વર્ગ્યુષ્ક ૩૭૩, ૩૭૮, ૮૩૧, ૮૭૬,

૮૯૫,૮૯૭

વર્તમાનપત્રો ૩૪૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૫૩૫

વર્તમાનપત્રો, અંગ્રેજી ૫૩૪, ૫૩૫

વર્તમાનપત્રો, એંગ્લો ઇન્ડિયન ૭૭, ૭૮,

૪૧૬, ૪૩૧, ૫૩૩, ૫૩૪

વર્તમાનપત્રો, ટ્રિબિયુન ૫૧૬, ૫૭૨, ૬૪૬

વર્તમાનપત્રો, મ-ચમમાર્ગી ૩૩૬, ૩૪૪

૩૪૫, ૪૪૨, ૬૬૮

વર્તમાનપત્રો રાજવાડી ૩૪૪

વર્તમાનપત્રો સામ્યવાદી ૫૭૩

વર્તમાનપત્રો હિંદી ૭૮, ૫૩૪, ૭૩૮,

૭૩૯

વર્તમાનપત્રો હિંદી ૫૨૫

વર્તમાનપત્રકારો ૯૩૬

‘વર્નાક્યુલર’ ૭૩૨

વસાહતો, અંગ્રેજી ૮૦૬

‘વંદે માતરમ્’ ૬૨૫

વાઈનિંગર ૩૨

વાઈનિંગ, એન્કર ૩૨, ૩૪૮

વિકાર એન્કર ૨૬૪

વિક્ટોરિયા, રાણી ૨૧, ૭૧૮

‘વિશાળ પ્રવાહો’ ૧૬૮

‘વિધર ઇન્ડિયા’ ૭૨૮

વિદ્યાપીઠો, રાષ્ટ્રીય ૫૨૮

વિદ્યાધી, અલ્લેસાંકર ૪૩૭

વિજ્ઞાન, ફ્રેન્ચ ૧૭૩

વિજ્ઞાન, રશિયન ૧૭૩

વિલિંગ્ટન, લોર્ડ ૪૬૮, ૫૨૪, ૫૨૬

વિવેકાનંદ ૬૬૦

વીવનોવ ૨૪૦

વીલા એન્કર ૨૪૦

વુડ્સ, લોર્ડ ૮૭૧

વેનિસ ૨૨૮, ૨૫૭

વેબ્સ્ટર ૭૪૪, ૮૮૪

વોલિંગ્ટન ૧૩૧

વેલ્સ, એચ. જી. ૨૨, ૧૮૩

વેસ્ટર્ન હોટેલ ૨૬૬

વોટન, સર હેન્રી ૮૭૦

વોલ્ટર ૫૫૫

‘વૉલ્ફટ પેપર’ ૫૭૨

વૉલ્ફટ, સર ફ્રેડરિક ૬૯૨, ૬૯૭

વૉલ્ફટ, એ. એન. ૬૬૮, ૬૬૯

વૉલ્ફટ હોલ ૬૭૧, ૬૮૩, ૮૧૦

વિહારી કમિશન ૩૧૬

શીર્મા, બાલકૃષ્ણ ૧૪૬

શાસ્ત્રી, શ્રીનિવાસ ૪૬, ૫૧, ૫૪, ૫૬,

૧૦૪, ૧૦૭, ૧૯૨, ૩૯૨, ૮૬૩, ૪૦૧,

૬૩૨ થી ૬૩૭, ૬૬૪, ૬૬૬, ૬૮૪

શાહ, ગોપીનાથ ૧૯૪, ૧૯૫

શાહુકારો ૪૬૧, ૬૭૮, ૭૧૬

‘શાંતિના ફૂલો’ ૩૬૪, ૩૭૧

શાંતિનિકેતન ૭૮૧, ૮૦૧

શાંતિવાદ ૬૮૧

શાંતિવાદીઓ ૬૮૧, ૮૮૨

શીખો ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૪૮, ૨૭૦, ૪૭૮,

૬૦૬

શીખ હિંદુસ્થાન ૧૬૯

શીરોલ, સર વેલેન્ટાઈન ૧૦૬, ૭૫૧, ૭૫૨

શીવસ્વામી આપર સર પી. જી.સ.

૬૮૮, ૬૮૯

શેરવાની, તસદુક અલમદ ૩૬, ૩૬૭,

૩૯૭, ૪૮૪, ૫૦૨, ૫૦૬ થી ૫૦૮,

૫૨૦, થી ૫૨૩, ૫૨૭, ૫૪૧

શૌ, બર્નાર્ડ ૩૧, ૬૨૩, ૬૪૧, ૮૨૦

સોપનકોર ૮૩૧

‘સોટ’ દિસ્તરી એન્કર અવર ૮૬૦-૨૫

૫૫૮

સૌકતઅલી, મોવાના ૭૮, ૭૫

અક્બર, સવામી ૬૬, ૨૪૬

અન-નીઓ ૪૫૭,૪૬૧

અમલ નીવર્ગે ૭૯

શ્રીન ૧૨ ૬૦

શ્રીપ્રકાશ ૪૮૪

ચેનપા ૬૨૭,૬૨૮,૬૩૦,૬૩૧ થી ૬૩૪

૬૮૭,૬૮૮, ૬૩૨

સા.ચ ૧૮૩,૮૧૮,૮૬૬,૮૬૮

સત્યામઢ ૫૩,૬૭,૬૮,૬૭,૧૧૫,૧૨૬,

૧૩૦,૧૪૦,૧૬૩,૧૬૮, ૧૮૭, ૧૯૩,

૧૯૬,૨૦૨,૨૧૧,૨૪૪, ૩૨૨, ૩૩૩,

૩૩૪,૩૫૬,૪૦૩,૪૧૨,૪૪૮, ૪૫૨,

૪૬૧,૪૮૬,૬૩૭,૬૮૩,૭ ૦, ૮૧૪,

૮૧૯

સત્યામલીઓ ૧૮૮,૧૮૮

સત્યામઢ આમમ ૮૧૪

સત્યામઢ દિન ૬૮,૩૪૦

સત્યામઢ સસા ૬૬ થી ૬૮

સનાતનીઓ ૬૨૨

સમુ, સર તેજ બહાદુર ૧૮,૫૨,૫૪,

૫૫,૧ ૨ ૨૬૫, ૨૬૬, ૩૧૧, ૩૧૪,

૩૬૪, ૩૬૬ થી ૩૬૯, ૩૭૧, ૩૦૩,

૪૦૧,૪૬૫,૪૬૬, ૬૨૮, ૬૬૭, ૭૫૭

૩૦૦

સમાજવાદ ૫૬,૫૭,૧૦૫, ૨૭૭, ૨૮૬,

૨૮૭,૨૮૯ ૩૧૪,૩૧૫, ૪૧૦, ૪૧૮,

૪૩૧,૪૩૩,૫૦૭,૫૮૬, ૫૯૪, ૫ ૫,

૧૦૦,૬૧૮,૬૫૫,૬૫૭,૬૫૯, ૬૬૧,

૬૬૩,૬૬૭ ૬૮૧,૭૦૦,૭૦૮, ૭૭૧,

૮૦૭,૮૧૩,૮૩૦,૮૩૧, ૮૩૩, ૮૪૧,

૮૪૮,૮૬૧,૮૮૨ ૮૯૨, ૮૯૫, ૯૨૯,

૪૦,૮૪૧,૯૪૩, ૪૪,૦૪૭,૯૫૦

સમાજવાનીઓ ૧૯૮,૨૧૩,૨૨૫,૨૮૭,

૨૮૮,૨૯૯,૫૫૬,૫૮૮ ૬૧૦ થી ૬૬૩,

૬૮૧,૭૬૧,૭૭૧ ૮૩૦ ૮૩૪ ૯૨૩

સમાજવાદી કાર્યક્રમ ૨૮૮,૫૯૫ ૯૩૨

મમાજવાદી પ્રયા ૮૪૮

સમાજવાદી ગોદાસન ૮૯૩

મમાજવાદી બ્યવસ્થા ૮૪૨

સરકાર સલામ ' ૮૦૦

સરમુખત્યાગી ' ૩૪૩ ૫૩૧ ૬૮૮,૮૫૩

સરમુખત્યારી, ક્ષાસિસ્ટ ૮૦૪

સરમુખત્યારો ૩૦૬ ૩૦૮,૮૦૫

સરસ્વતી ૧૮૭

સરહદના માધી ૪૫૨

સરહદ પ્રાત ૩૨૦ ૩૪૨, ૪૨૮, ૪૪૪,

૪૪૭,૪૫૦,૪૫૨ ૪૫૩ ૪૬૧ ૪૬૩,

૪૦૪ ૫૦૬ ૫૧૦, ૫૨૨, ૫૨૪, ૫૦૫

૫૫ ૬૩૬ ૬૦૮ ૬૬૪,૮૬૪, ૫૬

'સરવટ ઓફ ઇન્ડિયા' ૬૩૮

સવપત્રીય પરિપદ ૨૬૨, ૨૬૮ થી

૨૭૨, ૨૭૬, ૨૮૬, ૨૦૧, ૨૯૦

'સર્વ' પત્ર મહાત્માની ' ૭૬૮

સલામતીઓ ૭૨૨, ૯૧૭ થી ૯૦

સવિનય બમ ૮૦, ૧૨૬ ૧૨૭, ૧૩૧ થી

૧૩૬, ૧૩૯, ૧૪૨, ૧૮૧, ૨૨૫ ૨૬૦,

૩૨૨, ૩૩૨, ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૩,

૩૫૬, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૨ થી ૩૭૪,

૩૭૮, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૨, ૩૯૩, ૩૯૬,

૪૦૩, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૪,

૪૩૦, ૪૪૧, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૫૭, ૪૬૨,

૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૪, ૪૮૧, ૪૮૫, ૪૮૬,

૪૮૯, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૮, ૫૩૫, ૫૩૬,

૫૪૦, ૫૪૨, ૫૪૪, ૫૪૬, ૫૫૦, ૫૫૧,

૫૫૩ થી ૫૫૫, ૫૮૮, ૫ ૨, ૫ ૪,

૫૮૬ ૬૦૦, ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૨૦ ૬૨૧,

૬૨૫ થી ૬૨૭ ૬૩૩, ૬૩૮ થી ૬૪૦,

૬૪૬, ૬૪૯, ૬૫૫ થી ૬૫૭ ૬૫૮, ૬૬૦,

૬૮૬ ૭૦૫ ૭૧૭, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૬૫ થી

૭૬૭ ૭૮૬, ૭૮૨ ૮૧૨ થી ૮૧૬

૮૫૭,૮૭૮,૮૮૨, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૭,
૮૯૮, ૯૦૩, ૯૦૬
સવિનય ભંગના કોઠીઓ ૪૨૪
સંગીત ઇસ્લામી ૭૬૦
સંવત્તિનિયમન ૭૨૦, ૮૨૫, ૮૩૨, ૮૩૩
સંતાનમ, કે. ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૮
સંધિ, દિલ્હીની ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૩૦,
૪૩૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૫૬, ૪૬૨
સંયુક્ત કમિટી (ગોળમેણની) ૫૫૭
સંયુક્ત પ્રાંતો ૩૭, ૮૫, ૯૨, ૯૬, ૧૨૩ થી
૧૨૫, ૧૫૬, ૧૬૦, ૨૬૭, ૨૮૬, ૨૯૮,
૩૦૩, ૩૦૪, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૭૩, ૩૮૨,
૩૮૩, ૩૮૫, ૪૧૭, ૪૨૭, ૪૩૭, ૪૪૪,
૪૪૭, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૬૧ થી ૪૬૩, ૪૮૩,
૪૮૭, ૪૯૦, ૪૯૩, ૪૯૪, ૫૦૧, ૫૦૪,
૫૦૫, ૫૦૭, ૫૦૬, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૮,
૫૨૦, ૫૨૨, ૫૨૪, ૫૨૭, ૫૩૫, ૫૩૭,
૫૪૦ થી ૫૪૨, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૭૪,
૫૮૮, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૭૪, ૭૮૬, ૭૯૩,
૮૦૦, ૮૦૩, ૮૦૬, ૮૪૬, ૮૬૨, ૯૪૩
સંયુક્ત પ્રાંતની જિલ્લા સમિતિઓ ૩૧૫
સંયુક્ત પ્રાંતની નેલો ૩૮૪
સંયુક્ત પ્રાંત પ્રાંતિક પરિષદ ૧૯૧,
૨૮૬, ૨૮૯
સંયુક્ત પ્રાંત પ્રાંતિક સમિતિ ૩૭,
૧૨૫, ૧૫૫, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬, ૩૭૪,
૪૨૭, ૪૩૩, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૬, ૪૯૪,
૫૦૧ થી ૫૦૩, ૫૦૬, ૫૦૮, ૫૦૯,
૫૨૨, ૫૪૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૭૬૫
સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર ૧૧૦, ૩૮૫,
૩૯૫, ૪૨૭, ૪૪૬, ૫૧૦, ૫૨૧
સંસ્કારિતા, યુરોપીય ૨૬૫
સંસ્કારિતા, ફ્રાન્સી-હિંદી ૨૬૫
સંસ્કૃત ૭૩૧, ૭૩૩, ૭૩૭
સંસ્કૃતિ ઇસ્લામી ૭૪૨, ૭૫૭, ૭૫૮ થી

૭૬૧, ૭૬૩
સંસ્કૃતિ, ઔદ્યોગિક ૭૬૦
સંસ્કૃતિ, ગ્રીક ૭૦૫
સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીય ૭૫૬
સંસ્કૃતિ, વર્તમાન ૮૨૪
સંસ્કૃતિ, વૈજ્ઞાનિક ૭૬૦
સંસ્કૃતિ, હિંદી ૭૬૭
સંસ્કૃતિ, હિંદી ૭૦૨
સંસ્કૃતિ, હિંદુ ૭૫૭ થી ૭૬૦
સંસ્થાનો ૧૯૨, ૮૭૧
સાધન કમિશન ૨૫૭, ૨૬૨, ૨૬૮
૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૧, ૨૮૩
૨૮૬, ૩૦૧
'સાધન ગા બેંક' ૨૬૬, ૨૭૨
સાધન, સર નેન ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૬
સાધ્ય આર્થિકન યુનિયન ૬૨૮
સાધ્ય પોર્ટ ૬૩૨
સાક્ષી-વોલેટ્ટી ૨૫૬
સાન્ક્રાસિસ્ટો ૨૩૫
સાબરમતી આશ્રમ ૩૩૬
સાબરમતી નેલ ૧૩૮
સારકા કાયદો ૬૨૧, ૬૨૩, ૬૨૫
સારકા, હરખિલાસ ૬૨૧
સાંસ્થાનિક દસ્તખતો ૨૧૧, ૨૬૦, ૨૭૦
૨૭૧, ૨૬૩, ૩૬૦, ૬૭૮, ૬૮૨, ૬૮૩
૬૯૨, ૬૩૦
સાંસ્થાનિક દેશો ૮૩૭
સામ્યવાદ ૨૫૨, ૨૫૪ થી ૨૫૬, ૪૧૦
૪૩૨, ૫૧૮, ૫૮૬ થી ૫૯૧, ૫૯૪,
૫૯૬, ૫૯૭, ૬૬૧, ૭૦૮, ૭૬૫, ૮૪૧,
૮૬૧, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૭, ૯૫૦
સામ્યવાદીઓ ૨૫૦ થી ૨૫૨, ૨૫૫,
૨૬૫, ૨૯૮, ૨૯૯, ૪૦૮, ૪૩૦, ૪૩૫
૫૭૩, ૫૯૪, ૫૯૬, ૫૯૭, ૬૦૦, ૬૬૧
૮૫૧, ૯૪૬

સામ્યવાદી પક્ષ ૩૧૮,૬૪૪
 સામ્યવાદી ફિલસૂફી ૫૬૩
 સામ્યવાદી ગનોશક્તિ ૭૭૮
 સામ્યવાદી મંડળો ૪૩૨
 સામ્યવાદી શાસ્ત્ર ૫૬૦
 સામ્રાજ્ય ૧૬૨,૪૮૧,૫૧૬,૫૬૬,૬૨૮,
 ૬૩૭,૬૬૨ થી ૬૬૪, ૭૦૪, ૭૧૦,
 ૭૧૨, ૭૧૪ થી ૭૧૬, ૭૧૮, ૭૨૩,
 ૭૫૭,૮૦૦,૮૦૬, ૮૩૭,૮૭૬, ૯૨૮
 સામ્રાજ્યો ૬૮૨,૭૧૭,૮૦૧
 સ સામ્રાજ્ય તત્ત્વ ૬૮૦,૬૮૪
 સામ્રાજ્ય તત્ત્વ, ઐટિશ ૬૭૯,૬૮૧
 સામ્રાજ્ય પરિષદ ૧૯૨
 સામ્રાજ્ય, ઐટિશ ૫૫૮,૬૧૧,૭૧૯
 સામ્રાજ્યભાવના ૬૫૧,૬૬૦,૭૨૧
 સામ્રાજ્ય થીજના ૬૬૪
 સામ્રાજ્ય, રોમન ૭૧૯
 સામ્રાજ્યવાદ ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૮,૨૭૭,
 ૪૦૩, ૪૬૦, ૪૭૬, ૪૭૭, ૬૧૧, ૬૮૨,
 ૮૬૫,૮૨૫,૮૩૩,૮૩૭,૮૪૩
 સામ્રાજ્યવાદ, ઐટિશ ૪૭૮,૬૮૧
 'સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંઘ' ૨૫૩ થી
 ૨૫૬,૨૬૦,૨૬૪
 સામ્રાજ્યવાદી તંત્ર ૬૮૨
 સામ્રાજ્યવાદી નીતિ ૫૨૬
 સામ્રાજ્યવાદી પ્રશ્ન ૭૮૪
 સામ્રાજ્યશાહી ૭૮૬
 સામ્રાજ્ય સત્તા ૬૨૬,૭૦૪,૮૧૨
 સામ્રાજ્યશાહી, સત્તાઓ ૬૫૦
 સિંગ્રીઝ આંદો ૬૬૩
 સિમલા ૫૮, ૮૧, ૪૨૫, ૪૩૨, ૪૬૨ થી
 ૪૬૪, ૪૬૮, ૫૦૧, ૬૨૦, ૭૨૨, ૬૨૦
 સિમલાનું સમાધાન ૪૮૭ થી ૪૮૯
 સિરિયા ૨૫૨, ૪૪૨
 સિરિયન પંથ ૪૪૨

સિયોન ૮૫૭,૬૨૮
 'સિવિલ મેરજ બેઠક' ૭૨૬, ૭૩૦
 'સિવિલ સિબર્ટીઝ યુનિયન' ૨૪૦
 સિંઘ્યાંચ ૬૩૭
 સિંગસિંગ જેલ ૩૫૩, ૫૭૩
 સિંઘ ૭૬, ૨૧૬, ૨૪૮, ૬૫૧, ૭૩૩, ૭૫૬,
 ૭૫૫
 સિંઘ, નર્મદાપ્રસાદ ૩૬૨, ૩૭૧, ૩૭૮,
 ૫૨૮
 સીઝર ૮૨૦
 સીતા ૮૫
 સીતારામ (પૂન) ૮૪
 સીનડ્રીન ૪૧, ૧૩૧, ૧૫૪
 સીડી, પ્રો ૧૦૪, ૧૦૫
 સીંગાપોર ૩૮૦
 સુએઝ નહેર ૮૦૮
 સુધારકો ૨૬૪, ૪૬૨
 સુન ચત-સેન, શ્રીમતી ૨૫૩
 સુરત ૩૭
 સુસાન્ય ૭૮૫
 સુલેમાન, મહમદ ૩૬
 સુશીમા ૨૭
 સેનગ્રુપ્પા, જતિન્દ્રમોહન ૩૬, ૫૧૫,
 ૬૪૨, ૬૪૩
 સેવોય હોટેલ ૮૦, ૩૬૬
 સેન્ટ્રલ રિલીફ કમિટી (મૂકંપ) ૭૮૬
 સેવાજી ૮૬૩
 સેન્ટ ટોમસ ઇસ્પિતાલ ૪૫૩
 સોક્રેટિસ ૬૫૪
 સોનાની, ઉમર ૪૧૨
 'સોલજર્સ' પોકેટ બુક ફોર ફ્રિડ સર-
 વીસ' ૮૭૧
 સોલાપુર ૩૫૬, ૫૧૮
 સોવિયેટ ૨૫૭
 સોવિયેટ દેશો ૫૬૧

સોવિયેટ યુનિયન ૨૮૮,૮૪૬
 સોવિયેટ રશિયા ૫૮૯,૫૯૦
 સોવિયેટ શાન્ચી ૯૪૬
 સોવિયેટ સરકાર ૭૨૬
 સોવિયેટ સરકાર ૨૫૭,૯૩૭
 સોશિયાલિસ્ટો ૪૦
 સોસાઈટી ઓફ ફ્રેન્ડ્સ ૯૩૫
 સોહાગપુર ૩૭૦
 સ્કોટ, બેન્ટન ૨૨
 'સ્ટેટ્સમેન' ૬૩૫,૮૦૩, ૮૦૬, ૮૧૦,
 ૮૧૩
 સ્ટ્રેચી, મિં જોન ૯૨૭
 સ્ત્રીઓ ૫૩૯,૫૬૨
 સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ ૮૨૭
 સ્ત્રી મંડળ, અખિલ ભારતીય ૬૨૩
 સ્થાપિત હોઁ ૩૮૬, ૩૯૦, ૪૭૭, ૪૭૮,
 ૫૬૬, ૬૧૪, ૬૨૮, ૬૩૪, ૬૫૪, ૬૬૭,
 ૬૭૦, ૭૦૯, ૯૩૮, ૯૪૩
 સ્પાઈ નોઆ ૮૬૩
 સ્પેન ૫૪૧, ૫૬૨, ૭૬૧, ૮૦૪
 સ્પેનીશ ૭૩૫
 સ્પેન્સર ૫૭૨
 સ્પેન્ડર, જે. એ ૫૫૮
 'સ્મૃતિનો ઠરાવ' ૩૯૪
 સ્થોકોરમ, મિં જોર્જ ૩૬૪, ૪૭૨
 સ્વચ્છતા ૩૦, ૩૪, ૩૮, ૩૯૧, ૪૩૧, ૫૨૮,
 ૮૨૪, ૮૪૪
 સ્વરાજ ૧૪, ૬૬, ૯૬, ૧૦૦, ૧૦૯, ૧૧૮,
 ૧૧૯, ૧૩૫, ૧૯૩, ૧૯૫, ૨૧૨, ૩૫૯,
 ૩૬૧, ૩૯૭, ૪૦૬, ૪૫૭, ૪૭૨, ૪૮૦,
 ૬૦૮, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૭૦, ૬૭૭, ૬૯૨,
 ૬૯૫, ૭૮૫, ૭૮૬, ૮૫૮, ૮૭૩, ૮૮૦,
 ૮૯૭, ૯૨૫
 સ્વરાજ, પ્રાતિક ૬૨૮
 સ્વરાજ પક્ષ ૧૦૩, ૧૫૫, ૧૬૨, ૧૬૩,

૧૯૦, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૬,
 ૨૪૮, ૨૬૧, ૮૧૨, ૮૯૩
 સ્વરાજ બંધન ૩૩૯, ૩૬૬, ૫૪૩, ૭૭૭
 સ્વરાજ સુધ્ધ ૧૨૮
 સ્વરાજવાનીઓ ૧૬૮, ૧૬૧ થી ૧૯૪,
 ૧૯૭, ૧૦૩, ૩૦૨
 સ્વાતંત્ર્ય ૧૯૨, ૨૦૯, ૨૬૩, ૩૧૫, ૫૬૪,
 ૫૬૫, ૬૬૪, ૬૮૦ થી ૬૮૩, ૬૮૭,
 ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૫, ૬૯૯, ૭૦૮, ૮૦૭,
 ૮૪૮, ૯૩૩, ૯૪૪
 સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ ૨૬૧
 સ્વાતંત્ર્ય દિન ૭૭૪ થી ૭૭૬, ૭૮૨,
 ૭૯૩
 સ્વાતંત્ર્ય સુધ્ધ ૬૦૨
 સ્વાર્ટઝ વોલ્ટ ૯૫૭
 સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ૧૮૭, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૩,
 ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૬
 સિન્ડ્રમ ૨૦૧
 સ્વીડન ૨૩૭
 સુધાનના કિ ૮૬
 સુરંગ ૩૭૦
 સુરંગાળ ૩૬, ૧૩૬, ૨૩૭
 સુરિ ૩૯૮
 'સુરિન' ૮૪૬
 સુરિન કાશ ૬૫૬, ૭૬૭
 સુરિન ચળવળ ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૨૫,
 ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૪૬, ૬૬૦
 સુરિન પ્રસ ૫૫૩
 સુરિનવાના ૮૯૨
 સુડ, જેરલ્ડ ૬૬૯
 સુલન અને કુસોન ૧૩
 સુંદર કમિટી ૭૧
 સુલસ ઓફ કોગનસ ૫૬૨
 સુલ, કેપ્ટન મિટલ ૭૨૩

દારિકર, ડો. ૧૮૬,૫૧૮

દાર્જ, સાફદારિકો ૨૬

દાવરા ૭૬૫

દિગ્ગણી ૫૧૩,૫૧૪

દિગ્ગણીની ઘટના ૫૧૩

દિગ્ગણી નેલ ૫૧૩

દિટલર ૨૩૮,૫૫૭,૫૬૩,૬૨૬, ૬૮૮,
૮૦૪

દિમાલય ૬૧,૬૨,૨૦૫,૫૭૫,૫૭૭,૬૯૮

‘દિરેટરી ઓફ નેશનેલિઝમ ઇન ધી
ઈસ્ટ’ ૭૪૫

દિલ ટેક ટેકાગે

દિલ્દનો પ્રશ્ન ૬૬

દિલ્દ માતા ૬૬૭,૬૬૮

દિની ૭૩૧,૭૩૩,૭૩૪,૭૩૭,૭૩૮

દિનીપ્રચાર ૭૩૪

દિનીઓ ૭૮૫

દિનીકરણ ૪૭૬,૬૭૭,૭૨૨,૭૨૫

દિની ચીન ૨૫૨,૩૮૫

દિની સરકાર ૩૪૩,૩૬૦,૭૨૩

દિંદી સરકાર ૪૦૩,૪૧૭,૪૩૧, ૫૦૪,
૫૨૪,૮૫૭,૮૫૬,૮૫૬

‘દિંદુ’ ૫૩૫

દિંદુઓ ૧૮૨,૨૪૭,૨૪૮,૨૭૦, ૪૭૮,
૬૦૬,૭૩૧,૭૪૪ થી ૭૪૫,૭૪૭,૭૫૨,
૭૫૪,૭૫૫, ૭૫૬, ૭૬૧, ૭૬૨,૬૨૨

દિંદુ ઉત્સવો ૨૦૭

દિંદુ કોમી ગ્રંથાલ ૭૪૨

દિંદુ ધર્મ ૨૪,૧૮૨,૬૧૩, ૮૩૫

દિંદુ ધર્મ, સનાતની ૬૬૦

દિંદુ મદાસલા ૨૪૪,૨૪૭,૭૪૦ થી
૭૪૨,૭૫૩ થી ૭૫૫, ૮૬૦, ૮૬૪,
૯૨૨,૯૨૩

‘દિંદુ મુસલમાનકી જય’ ૧૧૭,૨૪૬

દિંદુ મુસલમાન ઓક્ષ ૧૦૭,૭૪૩

દિંદુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન ૫૨,૨૬૪

દિંદુ મુસ્લિમ રમખાણો ૫૧૪

દિંદુ મુસ્લિમ સંબંધો ૨૦૭

દિંદુ મુનિવસિંદી ૩૪૫,૭૪૦,૮૫૮

દિંદુ સમાજ ૬૦૪

દિંદુસ્તાની ૫૪,૬૦,૧૦૩,૧૦૭,૭૩૦,
૭૩૨,૭૩૫

દિંદુસ્તાની રંગમંચ ૬૫૭

દિંદુસ્તાની સેવાદાન ૧૮૬,૫૧૮

દિંસા ૭૪,૬૩,૧૨૮, ૧૩૦ થી ૧૩૨,
૧૩૪,૧૩૫,૨૭૫,૩૩૩, ૩૩૪, ૪૦૬,
૪૧૩,૪૨૨ થી ૪૨૪,૪૪૮,૪૫૦ થી
૪૫૨,૫૧૫,૫૩૭,૫૫૮,૫૫૯, ૫૮૬,
૫૯૩,૬૦૮,૬૨૫, ૮૧૮, ૮૧૬,૮૨૬
થી ૮૩૧,૮૪૦,૮૫૧,૮૬૫ થી ૮૬૮,
૮૭૦ થી ૮૭૩,૮૭૮ થી ૮૮૦,૮૮૬,
૮૮૭,૯૪૩,૯૪૮

દિંસાવાદ ૨૭૫

દિંસાવાદીઓ ૨૭૪, ૨૭૫, ૪૨૧,
૪૨૩

દિંસાનાં કૃત્યો ૩૦૬

દુગ્ધી ૫૧૮

દુલ્લડ, કોમી ૪૩૭

દુલ્લો ૮૨૦

દેવ, સર હેરી ૬૩૪

દેવજ ૨૩૫

દેડિન, રવેન ૫૭૫

‘દેપિનેસ સોસાઈટી’ ૨૩૩

દેખરેટડ ૨૩૧

દેખેટ ૬૩૬

દેરિસન મિં ૪

હેરો ૨૧,૨૭ થી ૩૧,૩૬,૪૧,૨૩૮

હેલી, સર માલકમ ૪૨૮,૪૫૦, ૪૬૪,
૮૦૬,૬૪૩

હેન્ડરસન આર્થર ૬૩૨